DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

HANS-LUKAS KIESER

Iskalanmış Barış

Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938

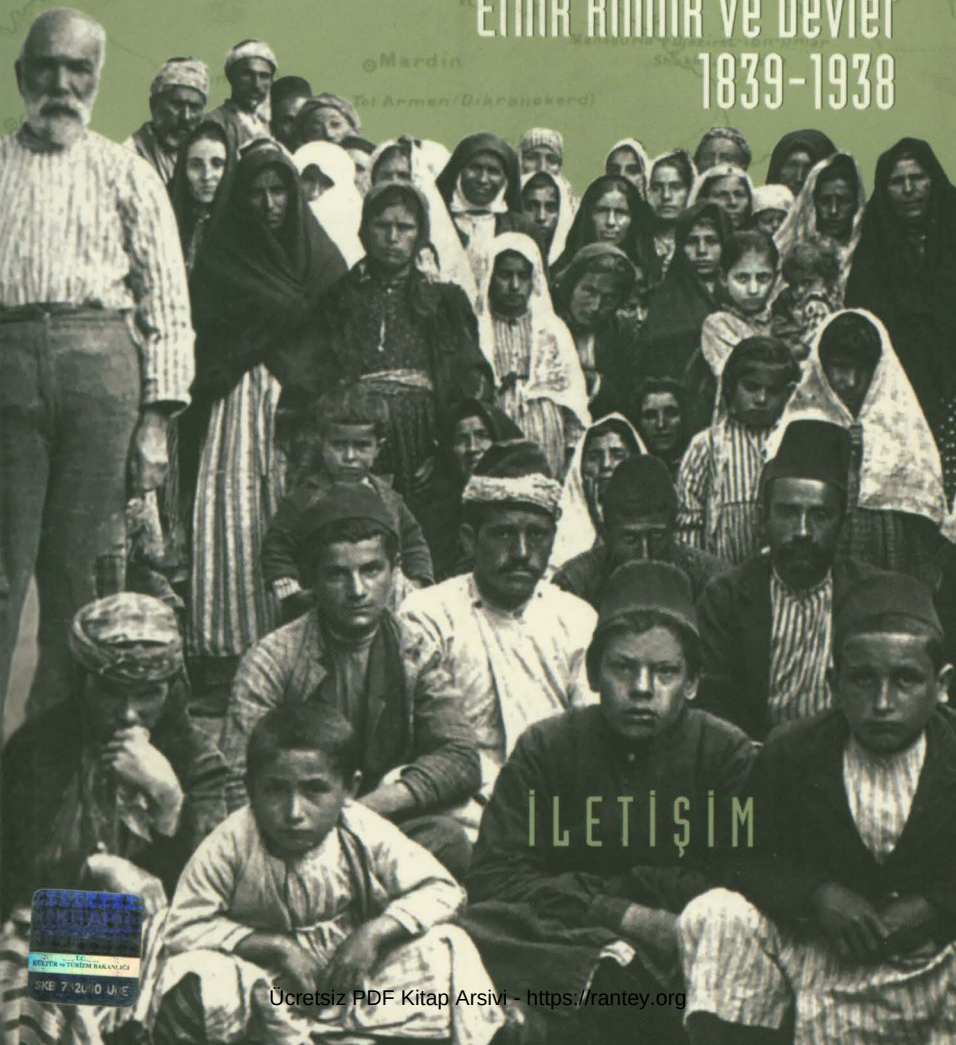

İLETİŞİM

KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

HANS-LUKAS KIESER 1957 Zürih doğumlu. Doktorasını Basel'de yaptı. Yeniçağ tarihi üzerine, özellikle Osmanlı tarihi ve Osmanlı-sonrası gelişmelere odaklaşan akademik çalışmalarını Zürih'te sürdürdü. Zürih ve Fribourg Üniversiteleri'nde modern tarih doçentidir. Kitapları: *Kurdistan und Europa* (Kürdistan ve Avrupa) 1997, *Die armenische Frage und die Schweiz* (Ermeni Sorunu ve İsviçre) 1999, *Konstruktion nationaler Identität und der Umgang mit Geschichte: Balkan - Türkei - Zentralasien - Maghreb* (Milli Kimliğin Kuruluşu ve Tarihi Ele Alma Biçimleri: Balkanlar - Türkiye - Orta Asya - Mağrib) 2001, *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah* (Ermeni Kırımı ve Şoah) 2002, *Aspects of the Political Language in Turkey* (Türkiye'de Siyasal Dilin Veçheleri) 2002, *Vorkämpfer der "neuen Türkei": Revolutionäre Bildungseliten am Genfersee* 1868-1939 ("Yeni Türkiye"nin Öncüleri: Devrimci Tahsilli Elit Cenevre Gölü Kıyısında 1868-1939) 2005, *Turkey - Towards Post-Nationalism?* (Türkiye: Post-Milliyetçiliğe Doğru mu?) 2005.

Pro Helvetia, Arts Council of Switzerland'in katkılarıyla yayımlanmıştır.

İletişim Yayınları 1075 • Tarih Dizisi 34
ISBN 975-05-0300-7
© 2005 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2005, İstanbul (1000 adet)

EDİTÖR Bahar Siber - Tanıl Bora
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FİLMİ 4 Nokta Grafik
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Bahri Özcan
DİZİN Atilla Bayındır - Hasan Deniz
MONTAJ Şahin Eyilmez
BASKI ve CİLT Sena Ofset

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

HANS-LUKAS KIESER

Iskalanmış Barış

Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938

Der verpasste Friede
Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei
1839-1938

ÇEVİREN *Atilla Dirim*

iletişim

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Nilgün, Jonas Can, Arnnin Cem ile Anadolu'yu evi bilmiş olan herkese ithaf edilmiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

İçindekiler

Kısaltmalar *11*
Önsöz *13*
Türkçe Baskıya Önsöz *17*

Giriş *21*

BÖLÜM 1

Tanzimat Dönemi'nde "Islahat" ve Misyonerlik (1839-1876) *61*

1.1. Genel bakış: 19. yüzyılda Osmanlı Kürdistanı ve Ermenistan *63*
1.2. İzmir, Ararat ve Siyon arasındaki "İncil Ülkesi" için misyonerler arasındaki yarış *69*
1.3. Tanzimat devleti ve misyonlar *81*
1.4. Son Kürt beyleri ve ilk Kürdistan misyonerleri *94*
1.5. Aleviler ve Protestan hareketi *102*
1.6. Misyonerlerin kolektif kimlik inşasına katkıları *116*
1.7. Olay yerleri Harput, Van ve Urfa *126*

Ara sonuç: Tanzimat'ın Doğu Vilayetleri'nde neden olduğu ikilem *146*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

BÖLÜM 2
Kürt Krizi, Ermeni Sorunu ve Abdülhamit Devleti'nin Etki Alanında (1876-1908) *159*

2.1. Sultan Abdülhamit, Tanzimat'ın sonu ve Berlin Kongresi *162*
2.2. Doğu Vilayetleri'nin geleceği sorunu *168*
2.3. Cizvit "Mission d'Arménie" *190*
2.4. Yüzyıl dönümünde Ermeni sorununa cevap olarak şiddet *199*
2.5. Katliamlara ve hükümetlerin sessizliğine cevap olarak yeni Türkiye misyonu *220*
2.6. Abdülhamit ve misyonlar: "Yıkıcı faaliyetlere karşı savaş" *234*
2.7. Abdülhamit Devleti'nin direnişine rağmen misyonların bölgeye yerleşmesi *264*
2.8. Abdülhamit Dönemi'nde olay yeri Harput *276*
2.9. Abdülhamit Dönemi'nde olay yeri Van *301*
2.10. Abdülhamit Dönemi'nde olay yeri Urfa *328*

Ara sonuç: Ermeni Hareketi ile Protestan Enternasyonalizmi'ne karşı merkezileştirme ve İslâmlaştırma *351*

BÖLÜM 3
Genç Türkiye'nin Düşü ve Travması, 1908-1938 ..... *383*

3.1. Genel bakış: Genç Türkiye'de misyonlar, etni ve devlet *384*
3.2. Genç Türkiye ve Türkiye misyonları *388*
3.3. Misyon faaliyetlerinin kırılgan zemin üzerinde geliştirilmesi ve değiştirilmesi, 1908-1914 ..... *425*
3.4. Dünya Savaşı ve misyonlar *460*
3.5. Wilson'un On Dört Maddesi döneminde hayaller ve reel politika *507*
3.6. Protestanlık, Alevilik ve Jön Türklük *541*
3.7. Olay yeri Harput, 1908-1920 ..... *586*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

3.8. Olay yeri Van, 1908-1915 621
3.9. Olay yeri Urfa, 1908-1922 644
Ara sonuç: Sivil toplum ve Türkiye Federasyonu yerine otoriter ulusal devlet 709
Sonuç 741
Özet ve Geleceğe Bakış 755
Ekler 759
Kaynak Metinleri 761
İstatistikler 789
Kronoloji 807
Resim, Diyagram, Tablo ve Harita Dizini 815
Kaynakça 823
İsim Dizini 854

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Kısaltmalar

ABC	Archiv des American Board of Commissioneers for Foreign Missions
ABCFM	American Board of Commissioneers for Foreign Missions
AFCJ	Archives Françaises de la Compagnie de Jésus
AGC	Archivio Generale die Frati Minori Cappuccini
AMZ	*Allgemeine Missionszeitschrift* [Genel Misyon Dergisi]
AOM	Analecta Ordinis Minorum Cappucinorum
AR	*The Armenian Review*
ATASE	Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi
ATBD	Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
BsA	Bund der schweizerischen Armenierfreunde [İsviçre Ermeni Dostları Birliği]
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Board	ABCFM ile eş anlamlı
Böl.	Bölüm
CO	Der Christliche Orient [Hıristiyan Şark], DOM yayın organı
CUP	Comité Union et Progrès; İttihat ve Terakki Cemiyeti
CMS	Church Missionary Society
DOM	Deutsche Orientmission [Alman Şark Misyonu]
EI	*Enzyklopädie des Islam/ Encyclopédie de l'Islam/ The Encyclopaedia of Islam*
EMM	*Evangelisches Missionsmagazin* [Protestan Misyon Dergisi], Basel
ETM	ABCFM Eastern Turkey Mission
EUM	Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti
Hülfsbund	Deutscher Hülfsbund für christliches Liebeswerk im Orient, kuruluşu 1896 Frankfurt a.M. (bugün: Paul-Ehrlich-Weg 3, D-6380 Bad Homburg v.d.H.)

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

HBO	Hülfsbund Arşivi
JSAS	*Journal of the Society for Armenian Studies*
IRM	*The International Review of Missions*
İA	*İslâm Ansiklopedisi*
İAMMU	İskân-i Aşayir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi
JMA	Ortadoğu Anadolu Ermenistanı Cizvit Misyonu. (Mission d'Arménie des pères jésuites = Mission jésuite de la Petite Arménie = Mission jésuite d'Arménie) İfade biçimi farklılıklar göstermektedir. Mission du Sacré Cœur en Arménie ismi de kullanılmaktadır.
MAE	Fransız Ministère des Affaires Etrangères Arşivi
MH	The Missionary Herald, ABCFM Yayın Organı
MRW	The Missionary Review of the World
MW	The Muslim World
MiCa	*Les Missions Catholiques, Œuvre de la propagation de la foi* haftalık dergisi, Lyon
MüA	Ermenistan Haberleri, BsA Yayın Organı
ŒO	*Œuvre des Ecoles d'Orient* (Paris'teki Katolik Fransız Yardım Kuruluşu ve kuruluşun aynı isimli bülteni)
NER	Near East Relief (Amerikan Yardım Kuruluşu)
RGG	*Religion in Geschichte und Gegenwart* [Geçmişte ve Günümüzde Din], Küçük Teoloji Sözlüğü
Relief	American Committee for Armenian and Syrian Relief (1915), sonra (1918) American Committee for Relief in the Near East, sonra (1919) Near East Relief
SA	*Sonnenaufgang* [Gün Doğumu], Hülfsbund Yayın Organı
SFL	Sœurs Franciscaines de Lons-le-Saunier (41, Av. Esquirol, 69003 Lyon)
S. J.	Societas Jesu
SSJ	Sœurs de Saint-Joseph
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TMAS	Turkish Mission Aid Society
TTK	Türk Tarih Kurumu
WMC	World Missionary Conference, Reports of Commissions, 1910
ZM	*Zeitschrift für Missionswissenschaft* [Misyon Bilimleri Dergisi], Münster
[.]	Alıntılardaki köşeli parantezler yazarın eklediği notları veya okunuşu zor bir metin için okuma önerilerini göstermektedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

21. yüzyılın eşiğinde, Türkiye'nin Avrupa'yla olan ilişkileri artık yüz yıl öncesinden çok daha farklı bir hüviyete sahip. Avrupa devletleri o zamanlar birbirleriyle emperyalist rekabet içindeydiler ve Türk devletinin zihnine kalıcı bir parçalanma korkusu yerleştirmişlerdi. Dünya Savaşı'nın Jön Türk subayı, sonradan Atatürk adını alacak olan Mustafa Kemal, muzaffer İtilaf Devletleri'nin Birinci Dünya Savaşı sonrasında mağluplara kabul ettirdiği barış düzenine karşı mağrur ve inatçı bir başkaldırışla, 1923 yılında ulusal Türk Devleti'ni kurdu. Jön Türk ve Kemalist devletin (1908-1938), Doğu Vilayeti Sorunlarını, yani Ermeni ve Kürt sorunlarını şiddet yoluyla bastırması, geleceği ipotek altına alan önemli yanlışlardan biridir. Türkiye Atatürk'ten sonra da azınlık politikalarında temel teşkil edecek bir yenileşmeye gidemedi. Avrupa'yla bütünleşmeye uzanan yenileştirici yol, 20. yüzyılın ikinci yarısında Türk tarafı açısından iç politikadaki suskunluğun karşısına çıkmıştı. Bu kitap, Osmanlı ve Kemalist Türkiye'nin doğusunda "kaçırılan barış"ı ele almaktadır. Birinci Dünya Savaşı öncesinin aksine, Avrupa Birliği Komisyonu'nun 1999 sonunda Helsinki'de aldığı kararlarla Avrupa ile Türkiye'nin ortak geleceğine uzanan bir yolun kapıları açıldı. Bu yol uzun ve taşlıdır. Doğu Vilayet-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

leri'nde 19. yüzyılın ilk dönemlerine dek uzanan mağduriyetlerin ortadan kaldırılmaması durumunda aşılması mümkün değildir. Genel politik havanın durumuna bağlı olan historigrafinin de eskiden kalma eksiklikleri giderme ihtiyacı vardır: Avrupa'yla yakın bağları bulunan bir bölgenin acı dolu, çok kez çarpıtılmış ve bastırılmış tarihinin "aşağıdan tarih" yöntemiyle yeniden işlenmesi gerekmektedir. Bir doktora çalışmasının ürünü olarak ortaya çıkan bu eserin, bu çabaya bir katkı olması düşünülmüştür. Kimi zaman yüksek bir duygusallığa sahip, tartışmalı konuları bilimsel yöntemlerle özlerine uygun bir şekilde ortaya koymaya çalışmaktadır.

Max Geldner Vakfı ile Basel Hür Akademi Topluluğu'nun hatırı sayılır katkıları ve Hür Akademi Vakfı ile Teoloji ve Felsefe Araştırmaları Vakfı'nın daha küçük destekleri olmasaydı, araştırmalarım nedeniyle ailemi güç durumda bırakmaya içim el vermezdi. Buna rağmen tasarılarım için büyük bir fedakârlıkta bulunuldu; eşim ve çocuklarım kendimi tümüyle bu tarihî konuya vermeme tahammül etmekle kalmayıp, bu işin üstesinden gelebilmem için bana yardım da ettiler. Kitabın basımı için şu isimler cömert katkılarını esirgemediler: Claudia Kieser, Elisabeth Kieser-Schürch, Dr. Christoph Kieser, Max Geldner Fonu, Basel Üniversitesi Doktora Tezi Fonu, Christine Bonjour Vakfı ile Basel Araştırma Vakfı. Bu isimlerin tümüne, özellikle de güvenilir ve rahatlatıcı bir mesafeden çalışmalarımı meraklı bir ilgiyle denetleyen Basel Üniversitesi profesörlerinden doktora danışmanım Josef Mooser'e teşekkürlerimi sunarım; bu teşekkür, Strasbourg Üniversitesi profesörlerinden, uzun yıllardan beri kendisinin CNSR-Grubu'nda entelektüel bir ortama kavuştuğum ve tavsiyeleri doğrultusunda Strasbourg, İstanbul ve Basel'de pek çok görüşme yapma fırsatı bulduğum Modern Türk Tarihi Uzmanı Profesör Paul Dumont için de geçerlidir. Chronos çalışanlarına etkili, samimi ve başarısı ispatlanmış işbirliklerinden, Peter Haber'e (Basel) de taslağımı mükemmel bir şekilde gözden geçirmesinden ötürü teşekkür ederim. Çalışmama yardımcı olan isimlerden bir kısmını, ya bu doğrultudaki ricaları nedeniyle ya da isimle-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

rinin bu çalışmayla birlikte anılmasının istenmeyen sonuçlar doğurabileceği kaygısından ötürü belirtmedim. Ancak elbette isimlerini seve seve vereceğim başka kişiler de var: Konum Basel Misyonu olmadığı halde, Basel'deki Misyon Evi'ne sık sık girip çıktım. Değerli misyon dergileri koleksiyonunu kullanmam konusundaki değerli yardımları için Bay Buess'e teşekkür ederim. Bay Jenkins'e değerli fikirler borçluyum. Basel Üniversitesi Kütüphanesi'nden Dr. Gudrun Schubert'e de aynı şekilde teşekkür borçluyum. Basel Üniversitesi Fizik Enstitüsü Bilimsel Fotoğrafçılık Bölümü'nden Bay Doç. Dr. Rudolf Gschwind sayesinde, eksikliği durumunda görsel malzememi etkili bir şekilde kullanamayacağım dijital fotoğrafçılık alanına adım attım. Çalışmamı henüz bitirmemişken, metni yazım kuralları açısından ince eleyip sık dokuyarak düzelttiği için Michael Glaubauf'a teşekkür borçluyum. Dr. Johannes Strauss'un (Strasbourg) bana büyük faydası dokunan yardımları olmasaydı, Osmanlıca metinlerin üstesinden gelemezdim. Bu yıllarda pek çok arşive girip çıktım. Boston'da ABCFM belgelerini içeren Houghton Library gibi bazı büyüklerine, ancak özellikle de küçük olanlarına. Paris'teki *Archives Françaises de la Compagnie de Jésus*'den Père Bonfils ve Madame Dalle, *Œuvre d'Orient* (Paris)'den Julien Antoine Desforge, *Bibliothèque d'arménologie Nubar* (Paris)'dan Dr. Raymond H. Kévorkian, (Dominikan Arşivi'nin bulunduğu) *Bibliothèque du Saulchoir*'den Père André Duval, Roma'daki Kapüsen Genel Arşivi'nden Padre Isidoro Agudo, *Sœurs franciscaines de Lons-le-Saunier* (Lyon)'dan Sœur Anne Bernadette, *Deutschen Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient* (Bad Homburg) Horst-Dieter Schultz ile Halle'deki Lepsius Arşivi'nden Prof. Dr. Hermann Goltz beni en mükemmel şekilde desteklediler. Burada gördüğüm misafirperverliği özel olarak belirtmek isterim. Ayrıca gösterdikleri misafirperverlikten ötürü *Institut d'Etudes Anatoliennes*'den Stefanos Yerasimos ile İstanbul'dan Benjamin Lellouch'a müteşekkirim. Osmanlı Devlet Arşivi'ndeki çalışmalarım esnasında bana desteklerini sunan personele ve okuma salonundaki kadın ve erkek araştırmacılara (Esra Akın, İbrahim

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Güler ve Yaşar Bey) teşekkür ederim. Eski fotoğrafları kullanımıma sunmakla gösterdikleri âlicenaplık için *Amerikan Bord Heyeti*'ne müteşekkirim. Kapüsen rahibi Père Aloïs'nin misafirperverliği için de ayrıca müteşekkirim. Doğu Vilayetleri'nin cumhuriyet dönemine ait bazı fotoğraflarının kopyasını almamda gösterdiği nazik yardımdan ötürü Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden Bayan Erten'e teşekkür ederim. Urfa'da, Bahattin Çelik, Cihat Kürkçüoğlu, Müslüm Akalın ve İbrahim Halil Billurcu gibi pek çok meslektaşım, Urfa tarihinin Geç-Osmanlı dönemine ait o çok şikâyet ettikleri boşluğu doldurmamda beni cesaretlendirdikleri gibi, tüm imkânlarıyla yardımcı oldular. Vischer-Oeri, Spörri-Knecht, Künzler-Bender ve Eduard Graeter miraslarını incelememde yardımcı olan, ancak özel yaşamlarını korumak için isimlerini anmadığım çok sayıda insana da teşekkür borçluyum.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Türkiye'nin doğu ve güneydoğu'sunun "otantik temsilcileri" olarak 1960'lardan sonra yüzbinlerce işçi, ve 1970'lerden sonrada birçok siyasi mülteci Batı Avrupa'ya göç etti. Bu İtalya, İspanya ve Portekiz'den gelen göçlerden farklı idi. Genç bir üniversite öğrencisi olarak Basel'de onlarla aynı mahallede oturduğum süre içinde bu insanlarla tanıştım ve onların buraya beraberlerinde getirdikleri dünyaları ve problemleri beni düşündürmeye başladı. Bunun sonucunda Türkçe ve daha sonra Osmanlıca öğrendim.

Tarihçi olarak Doğu illerinin geçmişini araştırmaya karar verdim. Yaşadığım şehrin devlet ve özel arşivlerinde saklanan ilginç belgelere ulaştım, kütüphanelerde unutulmuş olan kitapları buldum. Örneğin 1897-1922 arasında Baselli bazı hayırsever insanlar tarafından, dinî misyonerlik amacı olmadan, hümanist bir düşünce ile Urfa'da bir hastane hizmete sunulmuştu. İsviçre'den gelen ve uzun seneler hastanede çalışan birkaç personel o zamanki Urfa bölgesinin tarihi hakkında zengin belgeler bırakmıştı.

Bu insanların o dönemdeki enternasyonal ve enternasyonalist (hem milliyetçi akımlara hem emperyalist güçlere şüphe ile bakan ve liberal düşünen) bir ağın küçük bir parçasını

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

oluşturduklarını öğrendim. Bunların içindeki en önemli grup ise, 1830'lardan itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bulunan Amerikan Protestan "misyonerler"i idi. O yüzden özel bir titizlikle bunların bıraktıkları zengin arşivleri de araştırdım. Türk, Kürt ve Ermeni kaynaklarından bulabildiğim bilgileri ve Batı ülkelerinde rahatlıkla ulaşılabilen ve kısmen basılı olan diplomatik belgeleri geniş ve çok perspektifli bir bütünde toplamaya çalıştım. Ayrıca İstanbul Başbakanlık Devlet Arşivi'nde Osmanlı devleti ile ilgili bilgileri ve görüşleri araştırdım. Merkezî devletin bakış ve durumunu anlayabilmek önemli olmakla beraber, bu arşivden kazanılan bilgiler genellikle insanların yaşadıkları yerel şartları yansıtmadığından, somut taşra hayatı ve dinlerarası ilişkileri tanımak anlamında yerel kaynaklar kadar verimli değildiler.

Bu kitap on senelik bir emeğin ürünüdür. Türkiye, araştırmama başladığım, 1980'lerdeki durumuna göre siyasi ve insan hakları anlamında önemli ölçüde liberalleşti. O zaman "Kürt" sözü bile basında ve kamoyunda tabu kılınmıştı. Tarihçinin görevi iktidarda bulunanları, bulunmuş olanları ya da herhangi bir ideolojiyi haklı göstermek değil, geçmişte susturulan kurbanları da kapsayan gerçekleri gün ışığına çıkarmaktır. Bu anlamda en önemli etik, insan haklarını ölçü almaktır. Devletçilik ya da milliyetçilik ile gerçekleri yansıtan bilimsel bir çalışma yapmak mümkün değildir. Bu, devlet karşıtı olmak değil, sivil toplum temeli olan bir devlet anlayışını desteklemektir.

Derin ideolojik köklere sahip olan tabuların kaldırılması için zaman ve de ciddi anlamda entelektüel bir çabaya ihiyaç vardır. Bu kitabın amacı, uluslararası tarihte bugüne değin yeterince aydınlatılmamış olan, Osmanlı'nın en uzun yılı olan 1915 yılını da içeren, bölge ve dönem tarihine güvenli bir ışık tutmaktır. Bu kitap o topraklarda yaşayan ya da yaşamış olan Türk, Kürt, Ermeni, Rum, Süryani... ve bütün Anadolu'yu sevenlere ithaf edilmiştir. Yerkürenin her köşesi gibi, Anadolu da kendisinden başkasını dışlayan milliyetçiliğe değil, öncelikle insana, insanlığa aittir.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Tarihçiliğin yüzü geleceğe dönüktür: Tarihçi olarak benim amacım, kullanılan ya da kaçırılan fırsatları, işlenen suçları ya da yapılan fedakârlıkları kendi tarihî koşullarıyla ortaya koyarak, şimdiki kuşaklara kendi tarihleri ile başarılı şekilde hesaplaşabilme ve barışabilme sürecine katkı sağlamaktır. Bu yolda hayal kırıklığı yaşamak olasıdır, fakat gerçeği anlamak insan geleceğinin özgürlüğü açısından bu hayal kırıklığından çok daha önemlidir.

İletişim gibi saygın bir Türk yayınevinin kendi inisiyatifi ile "Iskalanmış Barış" gibi bir kitabın çevirisini ve yayını sağlamasından sevinç ve gurur duydum. Bu, bana göre bugünkü Türkiye'de tarihe ilginin ve dinamik bir entelektüel hayatın göstergesidir.

Kitabın Türkçe'de yayımlanmasına katkıda bulunanlara içtenlikle teşekkür ediyorum.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Giriş

"Islahat", "yeniden düzenleme" ve "reformlar", 1830'lu yıllardan beri Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürt ve Ermeni bölgelerinde yaşadığı sorunlarla ilgili olarak hem Osmanlı Devleti, hem de Avrupa devletler topluluğu tarafından dile getirilen temel kavramlardı. Ancak "barış" gerçekleşmekten çok uzaktı: Savaşlar, pogromlar, kültürel yıkım ve soykırım, bu bölgeye uzun vadeli olarak damgasını vurmuştu. Barışı inşa etme fırsatları birkaç kez elden kaçırılmıştı. Katılımcı bir düzeni sağlamak için yapılan kaynaştırıcı girişimler, merkezî devlet ile yerel söz sahiplerinin iktidar paylaşımına gösterdikleri direnişten, bölgedeki dinî ve ulusal toplulukların yüksek beklentilerinden ve genel emperyalist havadan ötürü başarısızlığa uğradı. Barışı sağlama ve uygarlaştırma adı altında Dersim bölgesindeki son Kürt-Alevi özerkliğinin kanlı bir şekilde ortadan kaldırılması, Ermenistan'ın ve Kürdistan'ın yüz yıl önce başlatılan iç fethine 1938'de konulan son nokta oldu. Bu tarihten sonra Türkiye'nin başkenti doğrudan bu bölgeler üzerinde hüküm sürmeye ve her türden etnik-kültürel çoğulculuğu baskı altında tutmaya başladı. Eski Yugoslavya için 2000 yılında harcanan uluslararası barış çabalarında geçerli olan etnik birlikte yaşam kriterlerine göre, söz konusu iç fetih yüz-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

yılı çok fazla kurban alan ve hiçbir şekilde refah getirmeyen bir başarısızlık tarihidir. Savaşlar arası dönemin otoriter devlet, önderlik ve ulusal homojenlik gibi fikirlerini yansıtan ve bugüne kadar Türk tarihinin tablosuna damgasını vuran kriterlere göre, 1938 yılında Kürdistan'ın askerî ve idari olarak tüm bölgeyi kapsayacak şekilde boyunduruk altına alınması uzun süreli, ama başarıyla sonuçlandırılmış devlet girişimi görünümü sunmaktadır.

Bugün unutulmuş olmasına karşın, misyonerler önemli bir rol oynamaktaydılar. Söz konusu zaman diliminin sonuna kadar bölgede hem imtiyazlı birer gözlemci, hem de nüfuzlu aktörler olarak bulundular ve barış hakkında kendi görüşlerini ortaya koydular. 19. yüzyılın ve başlamakta olan 20. yüzyılın batılı Hıristiyan misyonerleri, muazzam bir misyonerlik bilinciyle İncil anlayışlarını tüm dünyaya taşıdılar. "Nuh'un bahçesi"ne, "İncil toprakları"na, "Hıristiyanlığın ve insan ırkının beşiği"ne ayak basmak arzusuyla, Küçük Asya'nın çokuluslu bölgesine büyük bir enerjiyle girdiler. Protestanlar bu sayede dile getirdikleri İncil edebiyatına yeni –uzak geçmiş ile yakın geleceği kutsal topraklarda birbirine bağlayan– bir yorum dinamiği, görüş tarzı ve haklılık kazandırmayı başardılar. Bu şekilde misyonerler yurtlarından kendilerini maddi ve manevi olarak destekleyen cemaatlerine yeni bir ruhsal coşku aşılayabiliyorlardı. Osmanlı bölgesindeki misyonların özelliği, din değiştirme üzerinde çalışma imkânı bulamamalarından ötürü, dinî ve sosyal yaşama yaptıkları "dolaylı" müdahalelerdi. İslâm devletinde Hıristiyanlaştırmanın yasak olmasından ötürü, batılı misyonlar halkın Müslüman çoğunluğuna ancak marjinal olarak yaklaşabiliyorlardı. Misyonerlik çabaları bu nedenle ilk planda Hıristiyan azınlıklara yönelikti. Kültürel alanlara yapılan bu bilinçli, temastan hoşlanan ve cüretkâr yaklaşımları anlamakta bugün oldukça güçlük çekmekteyiz. Pek çok şey bize emperyalist dünya tanımlamasının birer talî tezahürü, "kültür emperyalizmi" olarak görünmektedir. Buna karşın başka fenomenleri bu kadar kolay sınıflandırmak mümkün değildir: Fikrî sermayenin gücü, büyük devletlere temelden

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

yöneltilen eleştiri ve yöre insanlarıyla yaşanan karşılıklı derin etkileşim. Türkiye'de farklı etnik gruplardan müteşekkil, ancak neredeyse tümüyle monoteist –bu anlamda da "putperest" olmayan– söz konusu bölgede, "Garp ile Şark"ın karşılaşması başka hiçbir yerde olmadığı kadar heyecanlı ve bir o kadar da gerilimli gerçekleşiyordu. Misyonlar Anadolu'da eğitim, kültür ve sağlık alanlarında şaşılacak başarılara imza attılar; etnik gruplar arasında giderek kötüleşen ilişkilere istikrar kazandırılması veya yeniden formüle edilmesi için etkili bir katkıda bulunmayı ancak daha sonraları denediler.

Osmanlı İmparatorluğu, 14. yüzyıldaki kuruluşundan bu yana komşularıyla, özellikle de Avrupalı olanlarla, siyasi ve dinî bir etkileşim içindeydi. Bu karşılıklı ilişki, 19. yüzyıl içinde yeni bir hal aldı: Osmanlı İmparatorluğu daha önceki yüzyıllar boyunca en azından siyasi ve askerî açılardan eşdeğer, hatta üstün bir düşman ve ortak olarak görülmesine karşın, zayıflayan imparatorluk 18. yüzyılın sonundan itibaren giderek siyasi, ticari, ilmî ve dinî alanlarda çok çeşitli çıkarların ilgi odağına dönüştü. Bu gelişme Berlin Kongresi'nden Birinci Dünya Savaşı'na kadar, yani emperyalizm döneminde zirvesine ulaştı. Devlet iktidarının temel direği olan Müslüman Osmanlı Toplumu (ümmet) için kendi değerinden ve gücünden şüphelenilmesini hazmetmek çok zordu. Hıristiyan misyonlar ise Osmanlı İmparatorluğu'nun *darül'islam*ı'na işte bu tür tehlikeli bir manevi potansiyel taşımaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılın ilk üçte birlik kısmında parçalanmanın eşiğine gelmişti. 1830'lu yıllarda Mehmet Ali Paşa'nın iktidarı altında kendine güvenen, yayılmacı Mısır ile tehlikeli bir kavgaya tutuşmuştu. Kısa bir süre sonra Avrupa ürünleriyle dolup taşacak Osmanlı pazarının açılması karşılığında, Babıâli, Balkanlar'dan ve Kafkasya'dan imparatorluğu tehdit eden Rusya'ya karşı kudretli Büyük Britanya'dan destek almıştı.

Büyük devletlerle olan anlaşmazlıklarında yaşadıkları aşağılanmaları ve Balkanlar ile Kuzey Afrika'da yaşanan, üstelik yaşanması muhtemel olan toprak kayıplarını dikkate alan Osmanlı yöneticileri, Avrupa örneğine göre uygulanacak reform-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

larla devlete eski gücünü kazandırmak istediler. 1808-1839 arasında hüküm süren Sultan II. Mahmud, idari yapıyı Fransız modeline göre merkezîleştirmek ve silahlı kuvvetleri modernleştirmek istedi. Yapmak istediği köklü değişikliklere karşı çıktıkları için o zamana dek seçkin birlikleri oluşturan Yeniçerileri, 1826 yılında İstanbul'da kanlı bir şekilde yok ettirdikten sonra, bunu devlete sadık Sünni değerlere geri dönmek gerekliliği temelinde gerekçelendirdi. Yeniçerilerin bağlı bulunduğu Bektaşi tarikatının pek çok tekkesini kapattırdı. Bektaşilik, eskiden olduğu gibi bugün de, heterodoks Anadolu Aleviliği ile fikirsel ve örgütsel bağlantılar içindeydi. 1830'lu yıllarda, Tanzimat adı verilen gerçek yeniden örgütlenme döneminden (1839-1876) kısa bir süre önce, miras yoluyla babadan oğla geçen birçok Kürt emirliğini ortadan kaldırdı. Bu olay Kürtlerde büyük bir güvensizliğin ve hayal kırıklığının doğmasına neden oldu. Misyonlar, etnik gruplar ve devletler, köklü reform çabalarının başlangıcından sultanlığın ve halifeliğin kaldırılmasına kadar, imparatorluğun doğu bölümünde özellikle dinamik bir etkileşim içindeydiler. 1923 yılında kurulan ulusal Türk Devleti, bu etkileşime geniş ölçüde son verdi. Ancak devlet Kürdistan'da yüz yıl önce başlattığı merkezîleştirme çabalarını, Kürt-Alevi Dersim bölgesinde 1938 yılında giriştiği –tarihî olarak kültür yıkımı veya "etnik kırım" olarak sınıflandırılabilecek– kanlı bir harekât ile gerçekleştirmeyi başarabildi.

Bu araştırma, modern Türkiye'nin kuruluşuna yönelik eleştirel bir tarihin tartışma alanında yer almaktadır. Bir misyon tarihi ya da Kürt veya Ermeni halklarının tarihi olmayıp, Küçük Asya'nın doğusundaki misyon, etni ve devlet arasındaki etkileşimi incelemektedir. Bu şekilde kendi usûlünce Türkiye misyonlarının, Kürt-Ermeni yerleşim bölgelerinin, Ermenilere uygulanan soykırımın, Osmanlı-Türk devlet anlayışının ve uluslararası müdahalelerin bölgedeki etkisinin historigrafisine katkıda bulunmayı arzu etmektedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Sorunun tespiti

19. yüzyılın ortalarından itibaren Balkanlar'da ardı ardına yaşanan kayıplarla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun vazgeçilmez çekirdeği olduğu kabul edilmeye başlanan doğu bölgelerinin yeni bir düzene kavuşturulması sorunu, iç ve dış siyaset açısından giderek daha büyük bir önem kazanmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti 1830'lu yıllarda, henüz misyonların ortaya çıkmasından önce, öncelikli olarak ordu, idari yapı ve vergi sistemi alanlarında Avrupa modellerinden esinlenmiş, ancak daha fazlası kendisi tarafından tasarlanmış, imparatorluğun doğrudan iktidarı temelinde uzun süreli bir yeniden örgütlenme faaliyetine girişmişti. Misyonlar da imparatorluğun bu değişiminde önemli bir faktör olarak yerlerini aldılar. Misyonların faaliyetleri yeni hareket alanları ile yeni düşünce imkânları yarattı. Bu, sosyal hiyerarşinin, cinsiyetler arası düzenin ve dinî dünya.görüşünün mevcut değerlerinin değişmesi anlamına geliyordu. Misyonların 1840'lı yıllardan beri her iki cinsiyet için modern eğitim veren okullar kurmaları, hem de bunu ilk kez olarak metropollerin dışında, hatta ülkenin doğusunda gerçekleştirmeleri, hem Osmanlı Devleti'ne, hem de onun tarafından tanınmış olan yarı-özerk gayrimüslim topluluklara (Millet) yöneltilmiş bir meydan okumaydı. Milletler başlangıçtaki birkaç sert anlaşmazlıktan sonra misyonları giderek daha fazla bir destek olarak kabul etmeye başlarken, misyonlar, pek az ilgilendikleri Kürtler tarafından reddediş, güvensizlik ve merak karışımı bir duyguyla izleniyor, arada bir de arabulucu olarak kabul ediliyorlardı. Emirlikleri dağıtıldığı ve ne reform prensiplerinden, ne de eğitimin gelişiminden faydalanabildikleri için, Sünni Kürtler hiç şüphesiz Tanzimat'ın kaybedenleriydi. Doğu Vilayetleri'nde yapılacak reformları uluslararası bir mesele haline getiren 1878 Berlin Anlaşması'nda onlardan sadece olumsuz bir şekilde, yani güvenliği tehdit eden bir risk faktörü olarak söz ediliyordu.

Abdülhamit'in 1876 yılında sultan ilan edilmesinden sonra, özellikle Protestan misyonları, devlet tarafından yenilenme di-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

namizmi ile korku uyandıran, hareketli 1890'lı yıllar boyunca doğuda din özgürlüğü, kendi kaderini tayin ve insan hakları adına yapılan tüm olaylarda fikrî olarak kısmen sorumlu tutulan tehlikeli birer rakip olarak görülmeye başlanmışlardı. Abdülhamit devleti için misyonlar, büyük devletlerle ve milletler arasındaki milliyetçi akımlarla aynı cephede bulunuyordu. Gerçekten de Protestan misyonlarının öncüleri, 1870'li yıllardan beri Büyük Britanya, Almanya ve ABD'nin siyasi başarıları üzerinde yükselecek olan güçlü bir Protestanlığın hayalini kurmuyor değillerdi. Bununla birlikte enternasyonalizme ve insan haklarına güçlü bir şekilde bağlıydılar; Ermeni milliyetçiliği de dahil olmak üzere, tüm milliyetçiliklere mesafeli duruyorlardı. İç politika alanında ise 1908'den sonra Jön Türkler tarafından gerçekleştirileceğini düşündükleri liberal bir Osmanlıcılığa[1] giderek daha fazla angaje oluyorlardı. 1890'lı yılların ortalarında Doğu Vilayetleri'nde çok sayıda Ermeni'nin kurbanı olduğu pogromlarla, gerek yayıncılık alanında, gerek insani açıdan, diğer tüm uluslararası hareketlerden daha fazla ilgilendiler. Ancak pozitivist yönelimli İttihat ve Terakki Partisi'nin Jön Türk vatanseverleri ne İslâmi geleneğin, ne de liberal bir yeniden yapılanmanın peşindeydiler, aksine üniter bir devlet fikri ile ayrıcalıklı bir Sünni-Türk milliyetçiliğine yakınlaşıyorlardı. Misyon çevrelerinde beslenen umutların aksine Abdülhamit'in dost ve düşman anlayışını aynen kabul ettiler. 1913'ten beri diktatörlükle idare edilen tek parti rejimi, Rusya'ya saldırarak Almanya'nın yanında Dünya Savaşı'na girmiş oldu. Savaşın önemli sebeplerinden biri, 1914 başlarında büyük devletler tarafından Doğu Vilayetleri için kabul edilen reform planının uygulanmamasıydı. Bundan yola çıkan İttihatçı savaş rejimi, 1915-16 yıllarında Küçük Asya'daki Ermeni varlığını sistematik bir şekilde yok etti ve başka halk gruplarını tehcir ettirmek suretiyle "etnik eşik temizliği" politikası güttü. "Ulusa yabancı" bir etnik grubun neredeyse tümüyle imha edilmesiyle birlikte, tarihte ilk defa sosyal Darwinci-mil-

1 "Osmanlıcılık", siyasi kavram olarak çokuluslu Osmanlı Devleti anlamında kullanılmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

liyetçi düşünce gerçekleştirilmiş oluyordu. Sonradan Atatürk ismini alacak olan, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Paşa, üniter ulusal Türk Devleti'ni ister istemez bu temel üzerine ve İttihatçı iktidar aygıtının en sağlam şekliyle muhafaza edildiği, tüm Ermeni karşıtı güçlerin desteğine güvenebileceği Doğu Vilayetleri'nden başlayarak kurdu.

20. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı tarihinin batılı uzmanları arasında Osmanlı Devleti'nin idari başarılarını, Müslüman çoğunluğun çıkarlarını ve ihtiyaçlarını, yerel ekonomi güçlerini veya etnik gruplar arasındaki başarılı birlikte yaşam şekillerini hakkını vererek dikkate alma çabası yaygınlaşmıştı. Bu çaba, Geç-Osmanlı döneminin akademik disiplin dışına taşmış Avrupa merkezci oryantalizmine karşı ortaya çıkmış anlaşılır ve haklı bir karşı hareketti. Kökleri Abdülhamit ve Jön Türk dönemlerine kadar uzanmakla birlikte, esas olarak Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra batıya bağlanması esnasında ortaya çıkmıştı. Batılı sosyal bilimcilerle yeni ulusal devlete bağlı sosyal bilimciler arasında çatışmaya neden olmayan, ortaklık temelinde bir işbirliği rahatlığını beraberinde getiriyordu. Türkiye'nin içinde ve dışında ağırlıklı olarak bilimin bu alanını finanse eden devlet kurumlarının veya devlete yakın kurumların niyeti ortaklıktır.[2] Çatışmaya meydan vermeyen bir ortaklığın bedeli, eskiden olduğu gibi bugün de Birinci Dünya Savaşı, Ermeni ve Kürt sorunları, ancak aynı zamanda "bir rahatsızlık faktörü" olan Hıristiyan misyonlar ile genel olarak Anadolu'nun Hıristiyan mirası gibi hassas araştırma konularını devre dışı bırakmaktır.[3] Bu konular olmaksızın Türkiye tarihi tıpkı

2 Savaş sonrası Truman Doktrini yıllarında Türkiye tarihçisi olarak Ankara'da bulunan Bernard Lewis, bu "ortaklık" akımının en önde gelen batılı temsilcisidir. 1950'li yıllarda yazdığı klasik eseri *The Emergence of Modern Turkey* (Londra, 1961), gücünün bilincinde olan ulusal Türk Devleti'nin Batılı kavramları kabulünün ne kadar hayırlı olduğuna işaret eder.

3 Benjamin Braude ve Bernard L. Lewis, 1982 yılında yayımlanmış olan çığır açıcı *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society* adlı eserlerinde bir bütün olarak işleyen ve uzun vadeli "çoğulcu" toplum düzenini ele almışlardır. Soyut bir tipoloji ile iç takibat durumunu ortaya koyar, (s. 6-8), bunu yaparken de, Müslüman ayak takımı veya devlet tarafından baskı altında tutulmayı, "boyunduruk altına alınmış bir halkın" (s. 7-9, 33) sada-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Kızılderililerin bulunmadığı Kaliforniya tarihi veya Yahudilerin bulunmadığı Almanya tarihi kadar şüpheli bir duruma düşecektir. Yapıcı bir Türkolojinin bedeli gerçekten de yüksektir, çünkü tarihin önemli sorunları karşısında suskun kalmak, tarih çalışmalarına zarar vermekten başka bir şey değildir.

Bu çalışma tarafsızlık niyeti ve tanımlanmış bir bakış açısıyla, profesyonel tarihçiler tarafından 1920'li yıllardan beri bir kenara bırakılan, ancak buna rağmen ilgilenilmeye devam edilen söz konusu sorunları ele almaktadır. Biyografik olarak konuyla doğrudan bağlantıları bulunmayan bazı sosyal bilimciler, gazeteciler, özellikle de söz konusu gruplara ait yazarlar, kimi zaman seslerini yükselterek bu sorunların ele alınmasını sağlamaya çalıştılar; bu arada Türk hükümeti tarafından lanse edilen, ihtiyaca göre özenle seçilmiş ve yorumlanmış kaynak yayınlarını ve başka yazıları da unutmamak gerekir. Araştırmaların bu durumu hâlâ hassas boşluklara sahiptir; aynı tarihî fenomenlerin ele alınması esnasında ortaya çıkmış olan tuhaf uçurumların üzerine hâlâ köprüler kurulmamıştır. 1895 Ermeni pogromlarının veya 1915 "Ermeni tehcirlerinin" historigrafik naklindeki tuhaf bulanıklık, hatta grotesk çarpıtma çok açıktır. Misyonların eldeki sorunların tarihî açıdan gözlemi ve analizi için çıkış noktası olarak seçilmesi, Osmanlı Doğu Vilayetleri'nde sahip olduğu konumun ve bu konumun bir sonucu olarak edindikleri tecrübe ve gözlemlerin, olası seçenekler içinde, ilgili taraflara hem mikrotarihî bir yakınlıktan, hem de belirli bir mesafeden bakılmak suretiyle bu zor konunun ele alınabilmesinin en uygunu olduğu görüşüne dayanmaktadır. Misyonların taraf oldukları ve taraf tuttukları tartışmasız-

---

katsizliği veya sosyal olarak şüpheli tutumu nedeniyle ödemesi gereken doğal bir bedel olduğu sonucuna varırlar. Doğu Vilayetleri'ndeki belirleyici işleyiş bozukluklarına daha yakın bir bakış fırlatma ihtiyacı hissetmezler. Buna karşın "Türklerle Ermeniler arasındaki korkunç mücadele" ["terrible struggle between Turks and Armenians"] gibi korkunç yanlış bir cümle kullanılır ki, bununla 1915 kastedilmek istenmektedir (s. 23). Aynı sayfalarda Avrupa antisemitizmini, Abdülhamit ve Jön Türk dönemlerinde görülen ve temeli Hıristiyan karşıtlığına dayanan Ermeni düşmanlığından tümüyle farklı bir kategoriye yerleştirme çabası göze çarpmaktadır (s. 8); bu iki kavramın 20. yüzyılın ilk yarısında birbirlerine büyük ölçüde yaklaştıkları gerçeği yansıtılmadan kalmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

dır. Fakat –bu çalışmanın önemli tezlerinden biri– bunu nispeten özerk bir pozisyonda ve kendilerine tüm tarafları nispeten yoğun bir gözlem altında bulundurabilme imkânı tanıyan bir köprü perspektifinde yapıyorlardı.[4] Olayları algılama tarzları ve taraflılıkları, şeffaf ve söylemlerinde deşifre edilebilir bir tarzda gerçekleşiyordu. Misyonların kaynak birikimleri, çeşitliliği, gözlem yoğunluğu ve algı yakınlığı sayesinde, Türkiye historigrafyasının güvenilmez savlarını siper savaşlarına meydan vermeden ürkütmeyi başarabilmektedir.

Her otantik algı perspektifle ilgilidir. Önemli olan, her bir perspektifin ne kadar algıya izin verdiği ve ne kadarının üzerini örttüğüdür. Çarpık algılayışlar başka perspektifler yardımıyla düzeltilebilir, eksik algı sadece bir boşluk anlamına gelmektedir, basmakalıp algı ise sadece bir gölgedir. Misyonerlerin bakış açısı etnik-merkezci olmasına rağmen, yine de bazı biçimleriyle batı toplumunun bugün kendisinde keşfetmeye başladığı Osmanlı tarzı kültürlerarası ve dinlerarası yaşam biçimini de kabul ediyordu. Misyonlara en yakın duranlar, Doğu Vilayetleri'ndeki Müslüman çoğunluk toplumu arasında azınlığı oluşturan Hıristiyan ve heterodoks topluluklardı. Onlara nispeten uzak duranlar ise, Osmanlı devlet gücü ve bu gücün temelini oluşturan Sünni-Müslüman topluluktu. Yahudi Milleti ise başarısız misyonerlik faaliyetleri nedeniyle, kısa sürede misyonların ilgi alanından uzaklaştı. Misyonerlerin hem kendi çıkarlarını korumak, hem de modern anayasal anlamda "azınlık hakları" konusunda siyasi bir etkiye sahip olabilmek için müdahalelerine dayandıkları "Hıristiyan büyük devletleri" de eleştirmekten geri kalmadılar. Ancak emperyalist ve misyonerist perspektifler, ideolojik antiemperyalizmin, örneğin Leninistlerin veya Türk milliyetçilerinin inandırmaya çalıştığı kadar, birbiriyle örtüşmüyordu.

---

4 Misyonerlerin kaynak mevcudu, (ileride sözü edilecek olan) "olay yerleri"nin zengin bir tasvirini yapmaya yardımcı olmaktadır. Burada sadece genel hipotezlerin sistematik bir incelemesi değil, bir yaşam alanının açıklayıcı rekonstrüksiyonu, sahip olduğu özellikler ve makro-tarihî çerçevedeki değişimleri söz konusudur. Bkz. Minkmar ve Habermas 1992, s. 13-15.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

"Türkiye'nin Doğu Vilayetleri'nde misyon, etni ve devlet, 1839-1938": Kavramlar, kronoloji ve tematik bakış açıları

"Misyon", 1810'lu yıllardan beri Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet yürüten, dinî ve aydınlanmacı bir atılım tarafından taşınan Hıristiyan misyonlar anlamına gelmektedir. "Etni" terimini Geç-Osmanlı döneminde ulusal emelleri olsun ya da olmasın, dinleri, dilleri ve gelenekleriyle kendilerini kolektif bir topluluk olarak olarak gören gruplar için üst kavram olarak kullanıyorum. Osmanlı topraklarında üst kavramın içinde milletler, yani devlet tarafından kabul edilen, –doğum, evlilik, ölüm, din, okul, sağlık, hukukun belli alanları gibi– sivil konularda ise geniş bir özerkliğe sahip olan Yahudi, Ermeni ve Rum toplumları ile Tanzimat'tan sonra Katolik ve Protestan cemaatleri bulunmaktadır.[5] Ancak Kürtler, Aleviler ve Yezidiler gibi millet olmayan kolektifler de etni arasında sayılmalıdır. Ancak devleti oluşturan, öncelikli ve neredeyse tümüyle dinî olarak tanımlanmış, ümmet adı verilen Sünni-Müslüman topluluk, etni-üstü bir yapıya sahiptir. Aynı durum 19. yüzyılda oluşturulmuş olan Katolik ve Protestan milletleri için de geçerlidir. Geriye kalan Anadolu ümmetini ve milletlerin küçük artıklarını etnik olarak Türk bir ulus şeklinde yapılandırmayı, ancak Türkiye Cumhuriyeti denemiştir. "Devlet" ile hem Osmanlı Devleti ve ardılı olan Türkiye Devleti'ni, hem de misyonerlerin kendi devletlerini, özellikle de büyük Avrupa devletlerini kastediyorum. Başlığın da ifade ettiği gibi kendileri veya kendi iç örgütlenme tarihleri yüzünden değil, etni ve devlet güçleriyle olan ilişkileri nedeniyle bu araştırmanın merkezinde bulunmaktadırlar. Şematik olarak bakıldığı takdirde, bir tarafında "Hıristiyan" büyük devletlerin, misyonların ve

5 *Millet* kavramı için bkz. İslâm Ansiklopedisi içinde Michael Ursinus, 2. Baskı: "[...] millet kavramı daha 19. yüzyıl başlamadan önce, Osmanlı merkezi bürokrasisinin yönetim dilinde gayrimüslim cemaatler için kullanılan bir tabir olagelmiştir." O zamanlar üç millet söz konusuydu: Rum Ortodoks, Ermeni Apostolik ve Yahudi. Ayrıca Krş. Braude ve Lewis 1982, s. 12.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Hıristiyan toplumların, diğer tarafında ise Osmanlı Devleti'nin ve ümmetin bulunduğu, Yahudi Milleti'nin hiçbir yere yerleştirilemediği, Alevi grubunun ise sözde Hıristiyanlığa daha yakın durduğu bir ana karşılaştırma hattı bulunmaktaydı. Bu hat söz konusu bölgede yoğun bir şekilde değişiklikler gösterebiliyordu, ayrıca, örneğin şark kiliseleri ile misyonlar arasında olduğu türden, farklı karşılaştırma hatları da vardı.

"Doğu Vilayetleri" kavramı, Osmanlı İmparatorluğu'nun veya Türkiye Cumhuriyeti'nin ağırlıklı olarak Kürtlerin ve Ermenilerin, ancak bunun dışında çok sayıda başka etnik grubun da yaşadığı doğu kesimlerini ifade etmektedir. Bu bölgenin genel olarak "Doğu Vilayetleri" olarak adlandırılması, 1864 Vilayet Taksimi ile Sivas, Erzurum, Bitlis, Van, Harput ve Diyarbakır'dan müteşekkil "vilayat-i şarkiye" ile aynı yerin ifade edildiği anlamına gelmemektedir. Misyonlar, etni ve devlet arasındaki benzer türden etkileşimden ötürü, Sivas Vilayeti'nin güneyinden Antep'e kadar uzanan bölgeyi, yani Ankara Vilayeti'nin doğusu ile Halep Vilayeti'nin kuzeyini de "Doğu Vilayetleri"ne dahil ediyoruz. Halep Vilayeti'nin Urfa şehri, vilayet başşehirleri Van ile Harput'un yanı sıra, bu çalışmanın seçilmiş bir "olay yerini" teşkil etmektedir. Buna karşın sınırları kuzeyde Karadeniz'e dayanan ve o zamanlar büyük bir Pontus Rum nüfusu barındıran Trabzon Vilayeti, bu araştırmanın odağında bulunmamaktadır.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilan edildiği 1839 yılı, histografide, 1870'li yılların ikinci yarısına, yani Abdülhamit otokrasisinin başlangıcına kadar varlığını sürdüren, Avrupa modelinden esinlenmiş bir reform döneminin, Tanzimat'ın başlangıcı kabul edilir. Tanzimat, II. Mahmud'un reform çabalarının devamıdır. Memurlar bu dönemde her zamankinden fazla reformların taşıyıcısı olmuştu. Osmanlı Devleti, merkezî hakimiyetini tesis etmek için, 1830'lu ve 1840'lı yıllarda Doğu Vilayetleri'nde doğrudan sultana bağlı Kürt beyliklerini ortadan kaldırmıştı. Çeşitli dinî topluluklara hem Hatt-ı Şerif'te, özellikle de 1865 Hatt-ı Hümayunu'nda yasanın önünde eşitlik vaat ediyordu. Bu reform ilişkileri esnasında, bir Kürt özerkliği

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

peşinde koşan Kürt Emiri Bedir Han'ın isyanı başladı. Doğu Vilayetleri'ndeki Ermeni azınlığa koruma ve reformlar vaat eden 1878 Berlin Kongresi'nin ardından ilk defa –Ubetdullah isminde– bir şeyh tarafından ve ilk defa Kürtler tarafından ulusal taleplere benzeyen bir şeyler barındıran bir Kürt isyanı patlak verdi. Şeyh Said, üstelik 1924 yılında halifeliğin kaldırılmasından hemen sonra olmak üzere, büyük bir Kürt isyanına önderlik eden son Kürt şeyhiydi. Alevi lideri Seyit Rıza, 1930'lu yılların güç kazanmış ulusal Türk devletine direniş gösteren son Kürt lideriydi. Seyit Rıza, 1937 sonlarında Erzincan'da asıldı. Modern donanımlı bir ordu tarafından Alevi Dersim'de –Erzincan ile Harput/Elazığ arasında geleneksel bir özerkliğe sahip olan dağlık bölge– uygulanan kanlı etnik kırım, Atatürk'ün ölümünden iki ay öncesine, Eylül 1938'e kadar devam etti. Böylece 1830'lu yıllarda başlamış olan Kürdistan'ın iç fethi de nihayete ermiş oldu. Kürt bölgelerinin iç kontrolü, 1923 yılından sonra ordunun başlıca görevi olmuştu. Böylelikle doğuda etnik grupların birlikte yaşamına dayalı Osmanlı dönemi sona ermiş, Kürt özerklik talepleri ortadan kaldırılmış, Hıristiyan topluluklar yok edilmiş veya ülkeden kovulmuştu. 1923 Türkiye Cumhuriyeti, Lozan Antlaşması ile büyük bir diplomatik zafer kazandı. Uluslararası etkili üniter bir etnik milliyetçilik kendisini kabul ettirmiş oldu.

"Son Osmanlı Asrı" veya "Geç-Osmanlı Devri" olarak tasvir edilen bu dönem, geleneksel düzen yapısının parçalanması olarak da ele alınabilir. Görünüşe göre bu parçalanma süreci, Osmanlı İmparatorluğu'nun resmen ortadan kalkması ve Şeyh Sait ile Seyit Rıza önderliğindeki güçlü dinî ve toplumsal öğeler barındıran Kürt muhalefetinin mağlubiyetiyle birlikte geniş ölçüde sona ermişti. Bundan böyle Doğu Vilayetleri'nde kendi kolektif kimlikleriyle ortaya çıkabilecek ne Hıristiyanlar ne de Kürtler bulunuyordu; kaçanların geri dönüşü artık söz konusu bile olamazdı ve elli yıl önce Berlin Kongresi'nde uluslararası kamuoyunun ilgisine sunulan Ermeni Sorunu "reel politika"dan bertaraf edilmişti. Entegrasyonun karşı kavramı olarak dezentegrasyon, entegre edilmiş bir bütünün parçalara ayrıl-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

ması veya sosyolojik olarak ifade etmek gerekirse, geçerli sosyal yapıların ve ağların kaldırılması ya da gevşetilmesidir. Gerçi Osmanlı İmparatorluğu'nun ne doğu bölümünde, ne de diğer bölümlerinde uyumlu bir entegrasyona sahip sosyal bir bütünlük mevcut değildi. Geçen iki yüzyıl ile kıyaslandığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun son onyılları, zorlama bir yeniden entegrasyon denemesine bağlı olarak dikkat çekici bir dezentegrasyon tarafından belirlenmiştir. Bu dezentegrasyon 19. yüzyılın ikinci üçte birlik kısmında merkezîleşme çabaları nedeniyle gerçekleşiyordu; Abdülhamit bunu Sünnileştirme, Jön Türkler ise Türkleştirme niteliğinde tamamlamışlardı. Doğu Vilayetleri'ndeki "sosyal dezentegrasyonu", kesinlikle "batının ekonomik genişlemeciliğine bir tepki" olarak açıklamak mümkün değildir.[6] Bunun kökleri dolaylı olarak Avrupa etkileriyle harmanlanmış iç kırılmalarda yatıyordu.

Doğu Vilayetleri'nin geleneksel egemenlik düzeni, en yüksek hiyerarşi basamağının doğrudan sultana bağlı olduğu ağalar, beyler ve emirler tarafından belirleniyordu. Mahmut'un ve Tanzimat'ın zor kullanarak uygulamaya koyduğu tedbirler bu düzeni büyük ölçüde parçalamış, ancak yerine kurulması planlanan yeni, modern Müslüman düzen tam olarak tesis edilememişti. Doğu Vilayetleri'nin genellikle Kürtler ve Ermeniler tarafından iskân edilen kırsal alanlarında hiçbir zaman başkenttekine benzer işleyen bir millet sistemi olmamıştı, ancak açık hiyerarşi ilişkilerine karşılıklı olarak dikkat edilmesiyle belirli bir *modus vivendi* sağlanmıştı. Bu *tahammül edilebilir birlikte yaşam* Kürtlerin kendi özerk egemenlik alanlarına sahip bulundukları ve himayeleri altındaki gayrimüslim reayadan geleneksel vergilerini aldıkları müddetçe devam etti. Tanzimat Devleti de vergi talep ediyor, ancak bunu planladığı merkeziyetçi yapılarına işlerlik kazandırmadan ve yerel egemenleri susturmadan yapmak istiyordu. Bunun sonucu olarak reaya pratik olarak devlete ve yerel egemenlere olmak üzere bir çifte vergilendirmeyle karşı karşıya kalmıştı. Devlet, Doğu

6 Bkz. Quataert 1983.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Vilayetleri topraklarında Rusya karşısında aldığı mağlubiyetle, söz konusu bölgede geçici olarak neredeyse tüm hakimiyetini ve güvenilirliğini yitirmişti. Doğu Vilayetleri'nin Tanzimat'la birlikte başlayan, devlet tarafından kısmen ya da tümüyle belirlenen sosyal düzeni ile yaşam alanlarının dağıtılarak yeniden düzene konulması denemeleri, Türkiye Cumhuriyeti dönemine dek doğrudan sürüp gitti. "Türkiye'nin doğusunun" dezentegrasyon süreci bugün dahi sona ermemiştir, çünkü kırsal alanın dağılma süreci hâlâ sürmektedir ve 1960'lı yıllardaki şehirlileştirme çabaları bile kullanılabilir yeni bir düzenin kurulmasını sağlayamamıştır. Bu dezentegrasyon, bölge sakinlerinin göç, kaçış veya tehcir yoluyla dağıtılmaları ile 1990'lı yıllarda en üst boyutuna ulaşmıştı. Bu sürecin başlıca mağdurları Kürtler, ancak onlarla birlikte Hıristiyan topluluklardan geriye kalanlar, özellikle de Süryanilerdi.[7] 16. yüzyıl başlarındaki Osmanlı egemenliğiyle birlikte doğu sınır bölgelerinde oluşan kırılgan sosyal yapının parçalanması şaşırtıcı değildir. Ancak bu sürecin önemli bir toplumsal unsurun sistematik, ayrıca fiziksel imhasını da beraberinde getirmesi sarsıcıdır. Ayrıca bu şiddet uygulamalarının zaferane bir şekilde savunulması, dolayısıyla da yeni şiddet uygulamaları için zemin hazırlanması vahim bir durumdur. Bu durumda, sosyal Darwinci belirtiler altında gerçekleştirilen bu etnik alt üst oluşa neden olan faktörlerin –ve faillerin– neler olduğu sorusunun yanı sıra, uzun vadeli süreç ve gelişim alternatifleri sorusu da önem kazanmaktadır. Kaçırılan imkânları ortaya koymak mutlaka çok anlamlı olacaktır.

Konumuzu, toplumsal bir kimlik krizi açısından da ele almak mümkündür. 16. yüzyılın başından 19. yüzyılın sonuna kadar Anadolu'da kendisini hem Bizans'ın, hem de hilafet im-

7 Süryaniler Almanca'da sıklıkla "Suriyeli" Hıristiyanlar olarak adlandırılır – çift anlamlı bir tanımlamadır bu. Bu nedenle ben Süryani kavramını, bağlı bulundukları mezhebi dikkate almadan tüm Süryanice konuşanlar için kullanıyorum. Süryani kavramı böylece Doğu Kilisesi'ne bağlı Yakubîleri (monofizit "Batı Suriye Kilisesi"), Nasturîleri ("Doğu Suriye Kilisesi"), Birleşmiş Keldanîleri ve Süryanice konuşan Protestanları ifade etmektedir (krş. RGG, 3. Baskı., "Yakubî", "Nasturî", "Suriyeli" başlıkları).

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

paratorluklarının ardılı olarak gören, neredeyse tüm grupların tartışmasız hükümdarı olduğu kabul edilen bir sultanın egemenliği altındaki nispeten berrak toplumsal ilişkiler söz konusuydu. Egemenlik, hiyerarşi ve iktidar sorunu (artık) çok önemli değildi – insanlar ya Türk, Kürt veya mühtedi olmalarına bakılmaksızın Sünni Müslüman, böylelikle de egemen büyük grubun (ümmet), ya da "reaya" olarak, millet olarak tanınan gruplardan birinin üyesiydi. En korunmasız olanlar, Kızılbaşlar ve Yezidiler gibi, millet statüsünden yararlanamayan ve genellikle ücra bölgelerde marjinal bir yaşam süren heterodoks azınlıkların üyeleriydi. Son Osmanlı yüzyılını, ülkenin doğusunda her ikisi de Tanzimat döneminde ortaya çıkan bir iç Kürt krizi ve Ermeni Sorunu karakterize ediyordu. Etnik ve sosyal yapıda yaşanan kriz esnasında, soruna düzenleyici ve kimlik kazandırıcı olarak müdahale eden yeni güçler ortaya çıkmıştı: bir tarafta güçleri yok edilen emirlikler yerine aşiret-üstü Kürt önderleri olarak ortaya çıkan dinî şeyhler, diğer tarafta da Hıristiyan misyonlar. Misyonlar, yeni bir kimlik kazandırmak gibi "çılgınca" bir dinî iddiayla sahneye çıkmış ve özellikle Hıristiyan azınlık üyeleri için yeni bir sosyal düzen, yeni bir kimlik, yeni kazanç ve prestij kaynakları getirmişlerdi. Bu durum, özellikle 1900 sonrasında misyon okullarındaki öğrencilerin yarısından fazlasını teşkil eden kadınlar ve kızlar için geçerliydi. Bunlar atölyelerde, işliklerde ve misyonların seçkin el işleri için düzenledikleri pazarlarda, para kazanma fırsatı buluyorlardı. Milletler, kendi eğitim sistemlerini geliştirmek ve kendilerini politize etmekle, Devrimci Ermeni Hareketi'nin kuruluşunda radikal bir ifadesini bulduğu üzere, bu değişim sürecinde önemli bir rol oynamışlardı.

Konumuz, aynı zamanda devletin hiçbir meselesinin uluslararası sahneye taşınmasını da ele almaktadır. 19. yüzyılda çok uluslu sistem, imparatorluğun tüm köşelerinde çatırdamaya başlamıştı. Doğu Vilayetleri'nde ağır insan hakları ihlallerine sahne olan bir anarşi durumu söz konusuydu. Uluslararası bir müdahale, hatta himaye sorunu baş göstermişti. Bu sorunu, 1990'lı yıllarda Balkanlar'da olduğu gibi diplomatik alanda il-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

gili güçlerin çıkarlarından ayırmak mümkün değildi, kaldı ki, bugünkü uluslararası aygıtların o dönemde benzerleri bile mevcut değildi. Türklere ait, ya da Türklerden etkilenmiş histografide imparatorluğun parçalanması sık sık Avrupa entrikalarının bir sonucu olarak tasvir edilmektedir (komplo teorileri). Bu teoriler Balkanlar için bir ölçüde geçerli olabilir, ama Kürtlerin yaşadığı doğu bölgelerinde, işleyen bir düzen tesis etmeyi başaramadan, o zamana dek özerk olan Kürt beyliklerini parçalayan bizzat devletten başkası değildi. O dönemde, yani 1830'lu yıllarda, karşılıklı etkileşimleriyle, gözlemleriyle ve faaliyetleriyle bu çabanın merkezinde bulunan ilk Protestan misyonerler bölgeye ayak bastılar.

Berlin Kongresi'nde misyonerlerin de katkısıyla uluslararası bir kamuoyuna kavuşan Ermeni Sorunu'yla birlikte, Batı tarafından ancak sonraları formüle edilecek olan Kürt Sorunu ve daha da az algılanan Alevi meselesi de ele alınabilirdi. Her üç sorun da objektif bir ilişki içindeydi: Merkezî devlet ile Doğu Vilayetleri'nde birlikte yaşam sorunu, yerel özerklikler, reforme edilecek devlette nasıl bir yer alacakları, vergiler, yerel egemenlik ve mülkiyet ilişkileri etrafında dönen etnik ve dinî karakterli bağlılık anlaşmazlıkları. Etnik ve dinî kolektif bir eşitlik, Osmanlı reform döneminin başlangıcından beri önce Ermeniler ve daha çekingen olarak Aleviler, sonra da teşkil ettikleri çoğunlukla Sünni Kürtler tarafından dile getirilen talepti. Emelleri arasında bir hukuk devletinin inşası da bulunan Tanzimat'tan sonra, hem devletin sözünü geçirmekte duyduğu sıkıntı, hem de merkezîyetçi müdahalelerin tehdidi, çatışmalara neden oluyordu. Bu üç sorun asla tatminkâr bir uzlaşmacı çözüme kavuşamadı, aksine yerel güçlerle sık sık oportünist ittifaklar kuran devletin şiddet ve zor tedbirleriyle karşılaştı. Osmanlı Devleti, Abdülhamit döneminden bu yana, idari ve askerî gücünü, sonradan ulusal devlet tarafından devralınacak olan Sünni-Türk bir çekirdek etrafında örgütlüyordu; buna uygun olarak güç sahiplerinin yerel ittifakları da genellikle Sünni bir zemin üzerine kuruluyordu. Sultan Abdülhamit, Doğu Vilayetleri'ndeki kaosa ve filizlenen Ermeni milliyetçili-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

ğine, 1890'lı yılların başlarında Kürt Süvari Birlikleri kurmakla, onları özel imtiyazlarla donatmakla ve bu sayede aşiretleri tekrar merkezî devlet tarafına kazanmakla cevap verdi. İslâmi devlet böylece 1924 yılında hilafetin kaldırılmasına kadar Sünni Kürtlerin prensibî sadakatini de sağlamış oldu. Ermeni-Kürt Sorunu 1924 yılına kadar Ermenileri ve Sünni Kürtleri birbirinden ayırırken – Ermeniler ve Aleviler arasında bu ayrılık o kadar bariz değildi–, bazı ender anlarda bu üç grubun üyeleri arasında çıkarları konusunda kısmi anlaşmalar ortaya çıktıysa da, kendilerini yeterince örgütleyemediler ve merkezî gücün karşısına çıkamadılar. Özellikle 1919-1921 Koçgiri-Dersim İsyanı'nda böyle bir durum söz konusuydu. Ermeni Sorunu'nun 1915 soykırımı ve savaş sonrası dönemin reel politika alanındaki gelişmeleri nedeniyle uluslararası sahneden kaybolmasına rağmen, Kürt Sorunu yavaş yavaş uluslararası bir siyasi boyut kazandı. Ulusal Türk devletinin daima birincil öneme sahip bir iç meselesi olarak varlığını sürdüren Alevi Sorunu ise –o dönem misyonerlerinin raporlarıyla yeterince belgelenmiş olmasına rağmen– ancak 1980'li yılların başında Avrupa'da yaşayan Alevi göçmenlerin çabasıyla yabancılar arasında ilgi uyandırabildi.

Tezler

Aşağıda tezler şeklinde ortaya konulan sorunsallar, bu çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Sonuç kısmında bir kez daha detaylı bir şekilde ele alınacaklardır:

1. İstikrarsızlaştırma ve Parçalama: Doğu Vilayetleri'ndeki birlikte yaşam, Kürt beyliklerinin yok edilmesinden sonra gelecek vaat eden ve dayanıklı bir şekilde yeniden yapılandırılamadı. Merkezî devletin dayattığı entegrasyon tedbirlerinin –ister Tanzimat'ta veya Abdülhamit döneminde, ister İttihatçı veya Kemalist Türkiye'de– tümü başarısızlığa uğradı. Ermeni-Kürt yerleşim bölgesi, ekonomik ve sosyal olarak işleyen, entegre olmuş bir geniş bölge yerine, geniş alanları savaştan zarar görmüş, insansızlaştırılmış, ekonomik açıdan yaşamaya

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

uygun olmayan bir işgal bölgesine dönüştürülmüştü. Bölgenin ekonomik kaynakları üniter devletin siyasi ve ideolojik kıstaslarına göre dağıtılıyordu. Genel anlamda tatmin edici bir ekonomik ve kültürel gelişimin yaşanması mümkün değildi.

2. Ermeni, Kürt ve Alevi Sorunlarının Birbirlerine Bağlılığı: Bu üç sorun, son Osmanlı yüzyılında kendisini yeniden tanımlayan merkezî devletle olan ihtilaflı ilişkiler tarafından damgalanmıştı. Bu üç soruna bağlı olan etnik gruplar arası birlikte yaşam problemleri, bölgedeki ilgili gruplar arasında dayanışma temelinde ortak bir çözüme ulaşılmasını engellemiştir. Devlet, arabulucu ve yatıştırıcı bir hakem olarak ortaya çıkmak yerine genellikle Sünni yerel beylerle ittifaklar kurmuş, bu şekilde etnik gruplar arası çelişkilerin daha da keskinleşmesine yol açmıştır. Bu üç sorun devlet tarafından diyalog ve işbirliği ile değil, şiddet ve zor ile cevaplandırılmıştır.

3. Protestanlık Dinamizmi: Protestan misyonları, özellikle de Amerikan misyonları Doğu Vilayetleri'nde daha iyi bir gelişim göstermiş, çok katmanlı yerel bir sosyal ağ oluşturmuş ve Abdülhamit tarafından tercih edilen, devlete sadık Katolik misyonlarına göre daha güçlü bir yerel etkiye sahip olmuşlardı. Protestan misyonlarına, hem kurumsallaşmış Ökümenliğin öncüsü olan uluslararası dinamik Protestanlık hareketi, hem de "Protestan büyük devletlerle" olan ilişkileri destek oluyordu. Rus *Narodnik*lerinden onyıllarca ve Türkiye Cumhuriyeti'nden neredeyse yüzyıl önce, Amerikan misyonerleri Doğu Vilayetleri'nin köylerine, dağlarına ve kasabalarına eğitim seferleri düzenliyorlardı. Bu yerel çalışmaların farklı etnik topluluklar üzerinde güçlü bir etkisi vardı ve bunlar Ermenilerin, Süryanilerin, kısmen de Alevilerin "ulusal Rönesans'ının" yaratılmasına katkıda bulundu.

4. Aleviler ile Protestanlar arasındaki sempati ilişkisi: Protestan Amerikan Misyonu ABCFM,[8] 1850'li yıllarda heterodoks ve kağıt üzerinde Müslüman Alevi toplumuyla kalıcı ilişkiler kurmaya başladı. Alevi toplumu, Doğu Vilayetleri'nde ge-

8 Boston merkezli *American Board of Commissioners of Foreign Missions* (ABCFM): Geç Osmanlı dönemi Küçük Asyası'nın en büyük misyoner kuruluşu.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

leneksel olarak Sünnilerden ziyade Hıristiyanlarla yakın ilişkiler içindeydi. Protestanlığı, inanç içeriğiyle birlikte kendisini uygarlık alanındaki geri kalmışlığından ve yüzyıllardır maruz kaldıkları toplumsal ayrımcılıktan bir çıkış yolu olarak kabul etmişti. Devlet, Protestanlık ile Alevilik arasındaki bu sempati ilişkisinden son derece rahatsız olmuştu. Bu nedenle Alevilerin köylerinde görmek istedikleri misyon okullarının inşasına engel oldu. Alevilerin, Doğu Vilayetleri konusundaki uluslararası reform çabaları çerçevesinde Ermeni taleplerini desteklemesinden korkuyordu.

5. Modernleşme Faktörü Olarak Misyonlar: Doğu Vilayetleri'nde iki farklı uygarlık ve ilericilik anlayışı karşı karşıya gelmişti: Bir tarafta okulların, hastanelerin, küçük el sanatı işliklerin inşası gibi yeni ekonomik inisiyatiflerin inşası, bölgesel üretimin modernleştirilmesi ve uluslararası dağıtım kanallarının oluşturulması ile kendisini gösteren misyonların, özellikle de ABCFM'nin anlayışı, diğer tarafta da bilhassa merkezîleştirilmiş bir yönetim, genel askerlik yükümlülüğü öngören modern donanımlı bir ordu ve vergi talepleriyle ortaya çıkan devletin anlayışı. Misyonların varlığı, Müslümanlar için İslâm egemenliğine ve kültürüne yönelik bir Batı tehdidi olarak algılandığı için, bu iki paradigma keskin bir manevi-dinî rekabet içinde bulunuyordu. Doğu Vilayetleri'nin en büyük etnik grubu olan Kürtler, hem dinî gerekçelerden, hem de Kürt otonomilerinin ortadan kaldırılmasından ötürü, kendilerini bu modellerin ikisine de ait görmüyorlardı. Bu nedenle gösterdikleri direniş sık sık "gerici", dinî-tutucu bir şekilde ortaya çıkıyordu.

6. Hıristiyan-azınlıkçılığından çoğulcu-siviltoplumculuğa yönelim: Misyonlar genel olarak ümmet dışı grupların –Milletlerin veya Aleviler gibi Millet olmayan kolektiflerin– güçlenmesine ve ümmetin sosyal, ekonomik ve simgesel güçsüzleşmesine katkıda bulunuyorlardı. Birçok misyonun evrensel Hıristiyanlık tarihi anlayışında İslâm, yapıcı bir şekilde entegre edilebilecek bir parçayı değil, aşılması gereken bir "engeli" temsil ediyordu. Ancak ABCFM sadece Hıristiyan azınlıklara yönelik ilgisinden yavaş yavaş sıyrıldı ve 1908 sonrasında ço-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

ğulcu bir Osmanlıcı devletin inşasına angaje oldu. Bu kısmi yön değişikliği misyon istatistiklerine Müslüman öğrencilerin sayısında görülen pek az bir artış olarak yansıdı. 1918 sonrasında Protestan misyonerleri Küçük Asya'da federal bir düzenin kurulmasını tercih ettiler ve daha önceki yıllarda da olduğu üzere, her türden dışarıya kapalı milliyetçiliğe karşı tavır aldılar.

7. Misyonların özerkliği: Bilhassa Protestan misyonerleri –Amerikalılar, ama Avrupalılar da– Geç-Osmanlı Küçük Asya'sında başarılı kuruluşlara ve kendilerine ait yoğun bir sosyal ağa sahip özerk bir saha inşa etmişlerdi. Bunlar, güçlü bir "felsefesi" olan devlet dışı işletmelerdi ve hizmetlerini inşa etmek için mümkün olan en uygun –liberal– koşulları oluşturmak çabasındaydılar; sadece kriz durumlarında devlet desteği talep ediyorlardı. Kürt şeyhlerinin veya Alevi dedelerinin tümü nasıl Osmanlı ve Türk devletlerinin yardımcısı olarak görülemezlerse, Türkiye misyonerlerinin genelini "emperyalizmin işbirlikçileri" olarak kabul etmek mümkün değildir.

Yönteme ve kaynaklara dair notlar

Gözlemci ve aktör, yenilik getirici, barış gönüllüsü ve huzur bozucu olarak, misyonlar, bu araştırmanın merkezinde bulunmaktadır. Konular, misyonların iç gelişmelerinden ziyade, ilişkileri ve dışarıya bakışlarıyla ilgilidir. Bu arada kaynaklarıyla birlikte misyonlar sadece bölge tarihinin kavranmasının bir aygıtı olarak değil, söz konusu tarihin bir parçası olarak ele alınmaktadır. Bu çalışma, nispeten uzun bir dönemin tetkikini, mikro-tarihî bir çıkış noktası ile diplomasi tarihi temelinde bir dönemleştirmeye bağlamaktadır. Bir yandan, amacım, son Osmanlı yüzyılında söz konusu bölgenin bütününde yaşanan gelişmelerin, misyoner varlığının bu bütünle karşılıklı ilişkileriyle sınırlı bir bakış açısıyla olsa bile, genel bir tasvirini yapabilmekti. Öte yandan, sürekli olarak, bölge için örnek teşkil edebilecek olay mahalleri üzerinde odaklandım: Ortada Harput, en doğuda Van, güneybatıda Urfa. Bu merkezler ve civarları

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

esas olarak Türkler, Kürtler ve Ermeniler tarafından iskân edilmişti, ayrıca Urfa'da ve Van Vilayeti'nin güneyinde çok sayıda Süryani bulunuyordu. Bu üç merkezin her birinde farklı ülkelerden Katolik *ve* Protestan misyonları faaliyet yürütüyordu. Bu bölgesel olay yerlerinde zihniyet dünyalarının çatışması, yüksek politika ile günlük birlikte yaşam arasındaki ilişki somut bir şekilde okunabiliyordu. Böylece ben de bir misyon hastanesindeki günlük yaşamı, bu yaşam etrafına örülmüş olan sosyal ağı, karşılıklı etkileşimi ve belirleyici sahneleri tasvir etmeyi başarabildim: Örneğin bir misyonerin Urfa sokaklarında bir binbaşının oğluna adam olmayı öğretmek istemesi ve bunun üzerine dayak yemesi, Hıristiyanlar ile gayri-Hıristiyanların Temmuz 1908'de sokaklarında sarmaş dolaş olmaları ve birlikte dua etmeleri, ya da topraksız köylülerin protesto telgrafları çekmeleri gibi. Bu kitap elbette sadece Harput, Van ve Urfa'dan söz etmemektedir. Ancak, elimizdeki kırmızı ipliğin ucunu, Tanzimat döneminde devletin ve misyonerlerin kendilerini kabul ettirme çabalarından başlayarak, 1877-78 ağır Türk-Rus Savaşı'ndan 1890'lı yılların pogromlarına, 1908 Devrimi'ne, dünya savaşı felaketine ve sonrasında yeni bir düzen kurulması için harcanan çabalara kadar, yerel özelliklere dikkat ederek izlerken söz konusu yerlerin içinden geçireceğiz.

Bu çalışmayla dinî, mezhepsel, ulusal veya kültürel sınırlara hapsedilmiş araştırma anlayışını aşmaya, değerlerin göreceliğine kapılmadan tarihî-eleştirel bir pozisyon almaya gayret ettim. Çalışmam, söz konusu bölgenin politik, sosyal, etnik ve dinî ilişkilerinin, olaylarının ve taleplerinin ayrı ayrı ele alınmasını ve incelenmesini amaçlamaktadır. Şark histografisinin Batı süzgecinden geçirilmesinin oldukça uzun bir geçmişi vardır. Bu süzgecin arkaplanının ortaya çıkartılması, bilinçli olarak Müslüman –Türk, Kürt, Sünni ve Alevi bakış açılarını da dikkate almak anlamına gelmektedir. Ancak asla görececilik adına bir keyfilik pahasına değil.

Elimdeki kaynak malzemesinin zenginliği, seçtiğim konu açısından büyük bir avantaj olduğu kadar, benim için aynı zamanda zorlu bir meydan okuma anlamına geliyordu. Kavrayışı

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

kolaylaştırmak maksadıyla üç ana kaynak grubundan söz etmek istiyorum: 1. Misyon kaynakları; 2. Devlet kaynakları (Osmanlı, Amerikan, İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan, Avusturya ve İsviçre); 3. Yerel ve azınlıklara ait kaynaklar (örneğin Doğu Vilayetleri sakinlerinin yayınlanmış tanıklıkları ve otobiyografik metinleri). Bu çalışmada her üç grup belge de kullanıldı. Misyon kaynaklarının belirgin bir şekilde odak noktasını oluşturmasına rağmen, üç kaynak grubunun birbirlerine bağlanması bu çalışmanın önemli bir yöntemsel ayrıntısıdır. Şark dilleri meselesinde ise kendimi ancak Osmanlıca ve Türkçe üzerinde selahiyetli görebiliyorum. Harput, Van ve Urfa merkezlerinin ele alınması anlamında, bilhassa dönemin Ermeni tanıklarının son yıllarda İngilizce'ye çevrilen eserleri önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Harput bölgesine dair kaynakların özellikle zengin bir içeriğe sahip olmasına karşın, Van ve Urfa kaynakları da çok önemlidir. Bu kaynaklar Ermeni toplumunun yaşadığı dünyaya ve felaketle nasıl yüzleştiklerine dair çok çeşitli bakış açıları kazandırdıkları gibi, Ermeni devrimcilerinin fikir dünyasına, yerel bağlılıklarına ve yöntemlerine de ışık tutmaktadırlar.[9]

Kitap, misyonerlik belgelerinden alınan fotoğraflara geniş yer vermektedir. Doğu Vilayetleri'nden görüntüler sunan fotoğraflar, kişiler, nesneler ve yerler, kıyafetler, mimikler, duruş ve fragman seçimi arasındaki ilişki sayesinde resmedilene ve resmedene dair önemli ipuçları veren, güçlü ifadeli, ancak henüz yeterince değerlendirilmemiş kaynaklardır. Hem "resim", hem de yoğun birer bilgi kaynağı olarak değerlendirilmelidirler. Fotoğrafçılık, 19. yüzyılın son çeyreğinde belgeleme, iletişim ve tanıtım amaçlı modern bir medya olarak Osmanlı İmparatorluğu'na girmişti. Abdülhamit'in, özellikle de Jön Türk döneminin polisleri, istenmeyen unsurlar aleyhinde açacakları

9 Harput bölgesi üzerine: Shipley 1984, Jafarian 1989; Hüsenig üzerine özel olarak Ketchian 1988 ve Deranian 1994; Çemişgezek üzerine Kazarian 1995; Habusi üzerine Ghazarian 1997; Perçenc üzerine Dzeron 1984; Morenig üzerine der Alexanian 1988. Urfa üzerine: Jernazian 1990 (Künzler 1921'e karşılık). Van üzerine: Mugrdechian 1995 ve Terlemezian 1975.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

davaları desteklemek için görsel kanıtlar elde etmeye büyük önem veriyorlardı. Hırslı taşra memurları için, başkentteki üstlerine etkili karşıdevrimci faaliyetlerin"reddedilemez" kanıtlarını göndermek büyük önem taşıyordu. Ancak "ayarlanmış" fotoğraflar sadece bu bağlamda ortaya çıkmıyordu. Amerikan Türkiye Misyonu'nun (ABCFM) yayın organı *Missionary Herald*, 1880'li yıllardan beri aylık baskılarında aralarında Doğu Vilayetleri'nde çekilmiş olanlarının da bulunduğu çok sayıda fotoğrafa yer veriyordu. Misyonerler, kendi misyon şubelerini sanatsal obje olarak kullandıkları kartpostal serileri çıkarmaya başlamışlardı: Kendi ülkelerinin insanları için faaliyetlerini çekici bir şekilde tasvir ediyorlardı. Abdülhamit, İstanbul'un meşhur fotoğrafçısı *Abdullah Frères*'i önceden belirlenmiş kurallara tam olarak uymak kaydıyla imparatorluğu tanıtan bir fotoğraf albümü hazırlamakla görevlendirmiş, 1893 ve 1894 yıllarında bu albümün birer nüshasını dönemin en önemli dokümantasyon merkezleri olan *Library of Congress* ile *British Museum*'a armağan etmişti. Albümde, Abdülhamit Devleti'nin uygarlık alanındaki başarıları meşhur camiler, askerî ve sınaî tesisler, okul binaları, ahırlar ve yatlar formunda kusursuz fotoğraflarla tasvir ediliyordu.[10] Uygarlık başarılarının fotoğraflarla sergilenmesinin hem devlet hem de misyonlar için olağan olmasına karşın, tozlu ve ne yazık ki sıklıkla nemli misyon depolarında, misyon şubelerindeki, şehirlerdeki, köylerdeki, hatta seyahat esnasındaki günlük yaşamı gösteren, özellikle de Doğu Vilayetleri'nde çekilmiş pek çok fotoğraf bulunuyordu. Kendilerini yardım [kuruluşu] olarak gören örgütlerin "günlük hayattan" resmetmeye değer buldukları sahneler arasında fakirlik ve zorlu yaşam koşulları da bulunuyordu. Laboratuvarlı bir fotoğrafçılık donanımına sahip olmak, görünüşe göre yüzyıl başlangıcından beri en ücra misyon şubeleri için bile son derece doğal bir durumdu.[11] Bu çalışmadaki resimlerin seçiminde ve tasvirinde üç ölçüt bana yol gösterdi: İlki, ça-

10 Krş. Deringil 1998, s. 108, 151 vd.

11 Örneğin Alman Şark Misyonu'nun 1905 yılından beri Urfa'da görev yapan hekimi Basel'li Dr. Andreas Vischer'de olduğu gibi.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

lışmamın metnini doğrular, tamamlar ve –resmin ana özelliği itibarıyla anlamını güçlendirir nitelikte olması. İkincisi, resimlerin okunaklı bir "eleştirel fotoğraf albümü" oluşturacak şekilde birbirlerine bağlanabilmeleri; resim yazıları enformatif bir görsel yardım sağlamak dışında, tarihî bir bakış açısını da ifade etmelidir. Üçüncüsü de fotoğraf kalitesi.

Kaynak materyalinin zenginliği nedeniyle, seçim yapmak, sadece fotoğraf alanında merkezî bir mesele teşkil etmekle kalmıyordu. Seçim, bir taraftan sınırlı olay mahalleri üzerinde daha önce sözü edilen yoğunlaşma temelinde, diğer taraftan da örgütsel bakış açısından ziyade karşılıklı etkileşime dayalı bir bakış açısına içeriğine sahip olmalarına dikkat edilerek yapıldı. Gücümün dağılmaması açısından, bu alanda en fazla kullanılmış kaynak alanlarını, yani İngiliz ve Fransız diplomasi kaynaklarını sadece yayınlanmış formuyla kullanmaya karar verdim. Ayrıca, misyon arşivlerinde önemli diplomatik belgelerin veya belge kopyalarının da bulunduğunu belirtmek gerekir.

Misyonların ve misyonerlerin çoğunluğu oldukça fazla yazmış, bunların büyük kısmı kilise veya misyon dergilerinde, bazıları da monografi veya otobiyografi metinlerinde yayımlanmıştı. Süreli yayınlarda mezhepsel ve ayrıca genellikle ulusal bir eğilim göze çarpmaktadır; misyon alanlarından seçilen haberler ve editoryal çerçeve, maddi destek sağlayan çevrelerin gözünde çalışmaları haklı çıkarmaya, bağış çağrıları yapmaya ve konuyla ilgilenen yeni insanlar bulmaya yönelikti. Bu ortak yönler haricinde pek çok kişisel farklılıklar da mevcuttu.[12] Ya-

12 Profesyonel olarak hazırlanan, yıl sonlarında ayrıntılı bir indeksle desteklenen *Missionary Herald* (ABCFM), bilhassa 19. yüzyılın sonlarından itibaren misyon mektuplarından alıntılar yapan, onları birbirleriyle ilişkilendiren ve ağırlık noktalarını belirleyen güçlü bir editörel elin varlığını ortaya koymaktadır. Daha mütevazı olan *Christlichen Orient*'te (Alman Şark Misyonu yayın organı) yazarlar birey olarak daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır, ki bunların arasında misyon kurucusu Lepsius özellikle yoğun bir şekilde yer almaktadır. Cizvitlerin tarikat içi yazışmalarına mahsus *Lettres d'Ore* bilhassa kişisel, detaylı ve pedagojik olarak kaleme alınırken, Katoliklere ait tarikatlarüstü *Œuvre d'Orient* özellikle yapılan bağış çağrıları ve 1880'li yıllardan Birinci Dünya Savaşı sonlarına kadar yöneticisi Félix Charmetant'ın franko-katolik eğilimli, genellikle sağlam kaynaklara dayanan, detaylı başyazıları sayesinde ayakta duruyordu.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

zıların içinde hesaplaşmalar da önemli bir rol oynamaktadır, ancak bunlar genellikle daha geniş bir okuyucu kitlesine seslenmektedir.[13] Savaşlar arasındaki dönemde, bir yandan Ermeni toplumunun yaşam alanında yok edilişini ve bu olayda misyonların oynadığı rolü konu edinen, diğer yandan da Birinci Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında yaşanan altüst oluşun yarattığı mesafeden bakarak 19. yüzyıldan bu yana tüm misyonerlik faaliyetlerini yansıtan, yayımlanmış ve yayımlanmamış, büyük öneme sahip çok sayıdaki misyoner eseri, kaynak ile histografik çalışma arasında bir ara statüye sahiptir.[14] Misyoner arşivleri son derece zengin. Çalışmamı büyük ölçüde bugüne dek kullanılmamış olan materyale dayandırdım. ABCFM kaynakları özellikle geniş ve kolay ulaşılabilir; büyük bir kısmı Boston'da bulunuyor.[15] Paris'teki Cizvit Misyonu ile Roma'daki Kapüsen Misyonu, bu kadar geniş kapsamlı olmasa bile oldukça iyi birer arşive sahipler. Vatikan arşivinde de pek çok belge bulunuyor; ben bu arşivde çalışmadım. Alman Şark Misyonu arşivinin durumu kısa bir süreden beri iyi görünüyor: Prof. Hermann Goltz ile ekibi Halle'de Johannes Lepsius-Arşivi üzerindeki çalışmalarını bitirdiler ve bir katalog yayım-

13 Örneğin Johannes Lepsius tarafından kurulmuş olan Alman Şark Misyonu (DOM): Bu misyonun yazıları, redaktörlük yönünden pek az yönlendirilen *Christlichen Orient* veya ardılı *Der Orient* dergilerinde bulunmaktadır. Bu dergiler ayrıca salt ülkeyle ilgili çok uzun makalelere de yer veriyorlardı (1907 yılında Doğu Anadolu'da uzun bir gezi yapan Basel'li gazeteci Albert Oeri'nin yazdıkları gibi, CO 1907). İçeriklerinin heterojenliğinin yanı sıra, nakış derneklerinden genel olarak Türkiye'ye ilgi duyan Hıristiyan filantroplara, hatta büyük burjuva çevrelere kadar uzanan geniş bir okuyucu çevresine hitap etmekteydiler. Lepsius bu yayın faaliyetiyle kendi akademik-tarihî, teolojik ve jeopolitik ilgi alanlarını da ortaya koymaktaydı. Ayrıca 1898'den 1911'e kadar teolojik yönü ağır basan *Das Reich Christi* [İsa'nın Krallığı] dergisini de yayımladı (krş. Feigel 1989, s. 120 vd.). Ayrıca, Jakob Künzler'in değişik zaman ve durumlarla ilgili –bundan ötürü de farklı ağırlıkta– zengin yazıları DOM tablosunu tamamlamaktaydı.

14 Krş. örneğin Riggs 1997 (1917), Künzler 1999 (1921) ve Chambers 1928. Krş. MS Hist. 32 imzalı ve yazarlar John E. Merrill, Charles T. Riggs ve Henry H. Riggs tarafından kaleme alınmış ABCFM yazıları.

15 Bu kaynaklara dair detaylı notları Grabill 1971 "Essay on Sources"unda vermektedir (s. 351-374). Mikrofilm Yayınları Kataloğu (*Primary Source Media*) da oldukça önemlidir. Krş. arkada verdiğim kaynak dizini.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

ladılar.[16] Teşekküre değer bir izinle arşivin açılışından önce materyallere bir göz atabilme fırsatı buldum. Hülfsbund Arşivi daha zayıf görünüyor, ancak bilhassa dergiler ve fotoğraflar nedeniyle üzerinde çalışmaya değer nitelikte.[17]

Misyonerler, gerekli yazı yeteneklerinin yanı sıra, bölge ve bölge insanları hakkında, Batılı konsoloslar ile gezginlerden, ya da sürekli değiştirilen Osmanlı memurlarından çok daha eski tecrübelere ve samimi ilişkilere sahiptiler. Türk tarihçisi Uygur Kocabaşoğlu, Amerikan misyonerlerinin o dönemde Anadolu'yu çok iyi tanıdığına, oysa Osmanlı ve/veya Jön Türk entelektüellerinin Anadolu'yu ancak 20. yüzyıl başlarında "büyük bir hayretle" keşfetmeye başladığına haklı olarak işaret etmektedir. "[Misyonerler] Anadolu'yu iyi tanıdıkları için, farklı etnik grupların ve sosyal tabakaların değerleri, davranış biçimleri, özlemleri, önyargıları ve beklentileri hakkında Osmanlı memurlarından daha fazla bilgi sahibiydiler."[18] Misyonerlerin bakış açısı günlük hayata daha yakındı, insanların dertleriyle, sıkıntılarıyla ve özlemleriyle daha ilgiliydi. Bu konular, misyonerlerin haber kodlarının birer parçasıydı. Gerçi konsolos raporlarının politik ve ekonomik bilgi değerleri genellikle çok yüksekti ve bu da onları kapsamlı bir tarih yazımı için haklı olarak vazgeçilmez kılmaktadır. Ancak profesyonel olgu toplayıcılığı günlük hayatın çok önemli zihinsel ve dinî konularını ya sistematik olarak görmezden geliyor, ya da o zamanın büyük devletleri için önemli olacağı düşünülen boyuta indirgiyordu.

Misyon arşivleri, bilhassa henüz tarihî ve politik olarak işlenmemiş, işlenmedikleri oranda da paradigmatik olarak tüm 20. yüzyılı gölgeleyen Ermeni soykırımına dair, pek çok birincil materyal içermektedir. Misyonlar, soykırım kurbanı olan toplulukla birlikte, Lozan Antlaşması'ndan bu yana sadece

16 Goltz ve Meissner 1998. Bu katalog, kapsamlı bir Mikrofiş Yayını'nın bir parçasıdır.

17 Pek çok Hülfsbund belgesi İkinci Dünya Savaşı'nın kurbanı oldu. Künzler'in önemli Urfa günlüklerini kullanmayı çok isterdim, ancak Bayan Ursula Hupfer-Künzi'nin ve bir müddet önce hayatını kaybeden Eugen Künzler'in tüm dostça yardımlarına rağmen günlükleri bulmak mümkün olmadı.

18 Kocabaşoğlu 1989, s. 220.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

diplomasi tarafından değil, histografi tarafından da kenara itilen bir görgü tanıklığı bilgisinin taşıyıcısıydılar. Soykırım gibi güçlü bir kutuplaşmanın söz konusu olduğu bir konunun açıklığa kavuşmasında, olayın gerçekleştiği bölgeye dair ayrıntılı tasvirler içeren bir kaynak temeli çok önemlidir. Algılamanın farklı boyutları ancak bu şekilde kavranabilir; örneğin, bir taraftan Hariciye Nezareti'nin tehcirlerin yerine getirilmesiyle ilgili idari yüzey ile misyonerlerin görgü tanıklığı raporları veya otobiyografik tanıklıklarında okuyabildiğimiz, yaşanmış gerçeklik arasındaki tutarsızlık gibi. Ben Osmanlı Hariciye Nezareti'nin 1915-16 yılları arasında çektiği birkaç yüz telgrafı inceledim. Bunlar genellikle Dahiliye Nazırı Talat tarafından imzalanmış, sonradan gönderilmek üzere şifrelenmiş, yönetimin orijinal telegraflarıdır. Bazı telegraflar Urfa'ya çekilmiştir. Bu şehir o zamanlar tehcir kervanlarının buluşma noktası ve Urfa'nın çok eski zamanlardan beri sakini olan Ermeni toplumunun da o zamana dek görülmedik boyutlarda, kurbanı olduğu sistematik bir etnik temizliğin yaşandığı sahnedir. O ayları tasvir etmek için görgü tanığı misyonerlerin çeşitli raporlarını kullandım: İsviçreli Jakob Künzler'in, Alman Eckart kardeşlerin, Amerikalı Francis Leslie'nin ve Urfa Fransisken rahibelerinin. Bunların dışında, o zamanlar savaş mahkemesinde tercüman olarak çalışan Ephraim Jernazian'ın otobiyografik tanıklığına da yer verdim. Tüm bu çalışmam karşılaştırmalı bir okuma tarzını, çok yönlü bir anlayışı ve farklı kaynakların eleştirel bir biçimde deşifre edilmesini gerektirmektedir. Analizler ise bölgesel durumları saptayan, gelişmeleri görünür kılan ve daha geniş ilişkilere ışık tutan değişken sahneleri ortaya koymaya hizmet etmektedir. Ancak tüm yoğunlaşmaya ve kısıtlamalara karşın yine de anlık bakışlar elde edilebilmektedir.

Histografik literatürde Doğu Vilayetleri sorunu

Geç-Osmanlı döneminin Doğu Vilayetleri'ndeki misyonerlik ağı, henüz geniş kapsamlı bir araştırma konusu olmamıştır. Buna bağlı olarak, söz konusu misyonerlik ağının devlet güçleri

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

ve etnik gruplarla olan karşılıklı etkileşimine dair düşünceler de oldukça yüzeysel niteliktedir. Zaten genel olarak Osmanlı Türkiyesi misyonlarına dair yapılan araştırmalar henüz ileri düzeyde değildir. Söz konusu bölgedeki misyonerlik geçmişine dair Batılılar tarafından yapılan araştırmalar bu zamana dek genel olarak misyon içi,[19] ya da tarikat ve millet çerçevesinde ele alınmıştır.[20] Misyon tarihine ilişkin genel görünüm tasvirleri sadece Osmanlı Anadolusu'ndan söz ederken,[21] Türkiye ve Yakın Doğu tarihine dair tanınmış standart eserler misyonlardan hiç denecek kadar az söz etmektedir.[22] Joseph Grabill (1971) konuya kronolojik derinliği bulunan değerli bir katkıda bulunmuş, bu esnada değerli, ancak sadece Amerikan kökenli materyalleri kullanmıştır. Yerel ilişkilere dair bilgisi o kadar derin olmadığından, vardığı sonuçların bir kısmı çelişkilidir.[23] Ermeni Sorunu'nda misyonların rolüne dair etraflı bir araştırma yapan

19 Örn. Schäfer 1932 (DOM); Terzorio 1917-20 (Kapüsen) veya *Le Cinquantenaire de la Mission d'Arménie* 1932 (JMA).

20 Meyer 1974 (İsviçre Ermeni Yardımı) veya Feigel 1989 (Alman Ermeni Yardımı); ilki Almanca ve Fransızca dillerinde, kısmen yayımlanmamış kaynakları ve literatürü kullanır, ikincisi ise sadece Almanca yayınları temel alır.

21 Nispeten detaylı bir şekilde Richter 1930 (s. 65-129); daha genel olarak Latourette 1944 (c. VI: s. 46-55); Gründer'in "Hıristiyanlar ve Sultanlar – Kutsal Yerler İçin Savaş" 1992 (s. 339-367) adlı eserinin XI bölümünün yoğunlaşmış sentezinde sadece birkaç yan cümle bulunmaktadır. Cizvit Ermeni Misyonu'na dair tek kelime bile etmeden: Mulders 1960.

22 Örneğin Lewis 1988 (İngilizce ilk baskı: 1961), Mantran 1989; ayrıca Zürcher 1993. Braude ile Lewis (1982, s. 28), ilk olarak Osmanlı topraklarına oldukça geç (19. yüzyıl başları) giren ve ikinci olarak yazarlar tarafından sözü edilmeyen Amerikan Protestanlığı tarafından kısa sürede geride bırakılan Avrupa Protestanlığından dikkat çekici bir belirsizlikle söz ederler.

23 Şu hatalı görüş tipik bir örnektir: "[...] Türk cemaati, o dönem Doğu Anadolu'nun en kalabalık etnik grubuydu" (s. 170). Misyoner yurttaşlarının bölgeye dair bilgilerinden bu yazara pek bir şey intikal etmemiştir."Dağ Türkleri"ne inanmış olmasa bile, Geç-Osmanlı döneminden bu yana çoğunluğunu Kürtlerin teşkil etmesine karşın, Doğu Vilayetleri'nin etnik yapısının ağırlıklı olarak Türklerden oluştuğunu söyleyen Kemalist propagandanın etkisinde kalmıştır. Moravian (1994) da – sadece İngilizce kaynaklara dayanan Grabill gibi – 1915-1927 arası karşılıklı misyoner-diplomat oyununu daha derin bir şekilde incelemektedir, ancak açık bir yöntemden, anlaşılırlıktan ve yorumlanabilir yeni sonuçlara ulaşmaktan yoksundur. Moravian, Kürt ve Alevi sorunlarını konuya dahil etmemiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Jeremy Salt (1992), sadece Batılı diplomasi kaynaklarını temel almıştır. Onun olaya yaklaşımındaki en büyük hata, Batının tek yönlü veya Ermeni yanlısı tarihî bakış açısını, Müslüman tarafın tutumunu kötü gösteren olay anlatımını sistemli bir sekilde düzeltme uğraşıdır. Tarafsızlık uğruna her adımda iki taraftan da suçlu arayan böyle bir eğilim, pogromların nedenlerini ortaya çıkarmaya uygun değildir.[24]

Ermeni Sorunu konusunda, çok sayıda otobiyografik yazı ve hatırat dışında, Ermeniler ve sürgündeki Ermeniler tarafından kaleme alınmış büyük miktarda çalışma bulunmaktadır. Ermeni dilindeki yetersizliğim, bu çalışmalardan yararlanmama büyük ölçüde engel oldu. Ulaşmamın imkânsız olduğu Ermenice kaynaklara dayanarak Ermeni toplumuna ve 19. ila 20. yüzyıldaki hareketlerine farklı bir ışık tutan tarihî yazılar, benim için en değerli olanlardı. Bunların arasında özellikle Anahide Ter Minassian'ın çalışmalarını belirtmek gerekir. Ermeni histografisinin Batı dillerine açık eserlerinde hatıralar sık sık şikâyetlerle iç içe geçtiği için, mesafeli bir eleştiri ve değerlendirme yapabilmekten uzaktırlar. Bu eserlerde ilgi genellikle Ermenilerin üzerinde olup, Doğu Vilayetleri'ndeki etnik yerleşim yeterince dikkate alınmamaktadır.[25] Vahakn Dadrian'ın çalışmaları Osmanlı İmparatorluğu'nun son on yıllık dönemlerindeki Osmanlı-Ermeni tarihine dair ustaca yazılmış kaynak

---

24 Etnomerkezcilik ve taraflılık konularındaki haklı eleştirilerini misyonerlik dünyası ve bölgesel mikrokozmosla ilgili bilgiden yoksun olarak çizdiği, Abdülhamit tablosunun nüanslarını da Osmanlı arşivlerini incelemeden yaptığı anlaşılmaktadır. Ayrıntıların incelenmesi, konunun belirsizleşmesi, hatta geçerliliğini yitirmesiyle değil, konunun ayrıntılarının belirginleşmesiyle sağlanmalıdır. Salt'ın devlet ve güç gruplaşmalarına dair tablosu bana kısmen (Lewis 1988 [1961]'de olduğu gibi) saflık gibi görünmektedir. Büyük devletlerin Doğu Vilayetleri'nde Ermeniler lehine bir Apartheid rejimi kurmak istedikleri iddiası tümüyle yanlıştır (Salt 1992, s. 31, dipnot 30).

25 Örneğin Koutcharian 1989 pek çok değerli materyale sahip, ancak tatmin etmeyen, eleştirel olmayan demografik bir istatistiğe sahip özenli bir "politik-coğrafi analiz" sunmaktadır (Harita 3, s. 317'den sonra). Koutcharian bazı Ermeni çalışmaları gibi, okuyucuyu esas meskûnunun Ermeniler olduğu hatalı bir Doğu Vilayetleri izlenimi edindirmeye eğilimlidir; gerek üzerinde tartışmadan aktardığı rakam materyalleriyle, gerek diğerlerinden –özellikle de Kürtlerden– neredeyse hiç söz etmeden.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

eserler olup, birer bilgi ve ilham kaynağıdır. Ancak Dadrian tüm histografik çalışma tarzını devlet tarafından planlanan ve devletin sorumlu olduğu bir soykırım açıklamasına yönelttiği için, yerel güç oyunlarının ince ayrıntılarının yorumlarına veya soykırımdaki Alman suç ortaklığının aydınlatılmasına fazla katkı sağlayamamaktadır.[26] Rusça eserler konusunda sadece tercümelerle yetinmek zorunda kaldım. Rusça literatür ve özellikle de kullandığı kaynaklar, gerçekten de derinlemesine bir araştırmaya değerdir.[27]

Kendi ülkesindeki bu misyonlarla tarihçilik anlamında ilgilenen görece az sayıdaki Türk araştırması, daha ziyade 1914 öncesi veya 1923 sonrası dönemle sınırla kalarak, on yıllık kritik dönemi görmezden gelmektedir.[28] Doğu Vilayetleri'ndeki mis-

26 Dadrian 1995 ve 1997.

27 Sovyet yazarlarında misyonların emperyalizm damgasıyla tek boyutlu yorumlanması şaşırtıcı değildir; bu yorumlanması, örneğin 19. yüzyılın Amerikalı Van misyonerlerinin Amerikan kolonyalizminin yardakçıları olarak değerlendirilmesi gibi, bazı grotesk hatalara neden olmaktadır: Halfin 1992 (1976), s. 104. Leninist söylemlerle olsa dahi, Celîlê Celil Kürdistan misyonlarını daha etraflıca incelemektedir (Celil 1992, özellikle. s. 135-145).

28 "Hıristiyanlaştırma faaliyetleri bugüne dek pek az ele alınmış bir araştırma konusudur," diye yazmaktadır Kırşehiroğlu 1963, s. 13. Yayınevi sahibinin gerici önsözünde (s. 3-12) Osmanlı'nın şanlı geçmişinden söz edilmesinin ve İslâm'ın iddia olunan aklî üstünlüğünün idealize edilmesinin yanı sıra, İstanbul'daki milliyetçi bir dernekte yapılan bir konuşmadan alıntılanmış olması, histografik açıdan açıklayıcı ve okunmaya değer olan bu metnin bakış açısını net bir şekilde ortaya koymaktadır. 1905 yılında Anadolu'da sadece iki Fransız misyonerinin bulunduğu bilgisi, kitabın en ciddi hatalarından biridir (s. 26). Sevinç (1975) de yoğun bir Türk milliyetçiliği içinde savunma gayretindedir. Türk tarihçilerinin en yeni çalışmalarında Amerikan ve Türk kaynaklarının kullanımına yoğun bir şekilde rastlanmaktadır (Deringil; Bozkurt; Akgün; Kocabaşoğlu). Son yıllarda çıkan bu türden yayınlar, artık misyon fenomeniyle nispeten ayrıntılı bir şekilde ilgilenildiğine işaret etmektedir. Ancak Bozkurt dışında, bu araştırmalarda da Osmanlı-Türk devletinin yüzeysel eleştirisi bir yana dursun, misyonları antiemperyalist klişelerden sıyrılmış farklı bir bakışın eksikliği göze çarpmaktadır. Polat Haydaroğlu (1990) kendinden çok emindir; Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanan çalışması şüpheye neredeyse hiç yer vermemektedir, ne çalışmasının ana gövdesinde, ne de Türkiye'nin siyaset tarihi araştırmasında. Polat Haydaroğlu birçok kez misyon okullarının politik olarak "zararlı", azınlık bilincini güçlendiren ve hükümete dönük eleştiriyi teşvik eden yönelimlerinin altını çizmekte, bu kurumları bugüne dek süregelen Yakın Doğu Azınlık Sorunu'nun sorumlusu ve/veya sorumlularından biri yapmakta, ancak bu kurumların modern eğitime yaptığı katkıları da kabul etmektedir (özellikle s. 199-225).

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

yonlar meselesi, anlaşılabilir sebeplerden ötürü bugüne kadar çoğunlukla yok sayılmış hassas bir konu olmuştur. Genç Türk tarihçilerinin 1980'li yıllardan sonra edindikleri farklı bakış açısına rağmen, eski klişeler bugün hâlâ geçerlidir: Yıkıcı yabancı etkisi, adil Osmanlı sistemini yozlaştırmıştır, buna göre.[29] Abdülhamit hakkında yazılmış, misyon olayı ile yakından ilişkili son çalışmadaki ironik mesafe koyma çabaları, yazarın bariz bir şekilde Hamitçi egemenliğe göz kırpmasından ve gerçekten hassas temel konuları tartışmaktan kaçınmasından ötürü pek inandırıcı değildir.[30] Yenileyici bir Türk çıkışına, Boğaziçi Üniversitesi'nden Ödül Bozkurt'un 1995 yılına ait çalışmasında rastladım: Bu çalışma bugüne kadar varolan histografi üretiminden açık bir şekilde ayrılmakta ve misyon çevrelerinde farklı etkenlerin karşılıklı etkileşimini araştırmaktadır - ancak sadece İzmir'de ve erken Cumhuriyet döneminde.[31]

Türk devletinin ve devlete yakın kurumların Ermeni Sorunu tartışmasında haklılıklarını ispatlamak için başlattıkları muazzam çabalar, tüm şüphe uyandırıcı ayıklamalara rağmen çok faydalı bazı kaynakların yayınlanmasına neden oldu.[32] Önsöz veya giriş kısımlarında da kanıtlandığı üzere, bu yayınlarda konuyla ilgili entelektüel bir yüzleşmeden, bir kabulden, hatta üzüntü ifadesinden bile söz etmek mümkün değildir, –dikkat çekici bir şekilde– sahiplendikleri Osmanlı-Türk pozisyonunu savunmaya o denli sabitlenmişlerdir. Batılı diplomasinin amaç-

29 Örneğin Ali Karaca 1990'lı yılların başında Ahmet Şakir Paşa üzerine yazdığı kitabında şöyle demektedir: "Abdülhamit II., Avrupalı misyonerlerin [Amerikalı misyonerler kastedilmektedir] asırlardan beri barış ve huzur içinde yaşayan Ermenilerle Kürtlerin arasına nasıl düşmanlık tohumları ektiğini çok iyi görmüştü. [...] Hıristiyan tebaya zararlı ve yıkıcı düşünceler aşılıyorlardı." Karaca 1993, s. 75. Aynı anlamda Tozlu 1991 (örn. s. 122).

30 Deringil 1998, krş. s. 134. Bunun dışında zengin, arşiv çalışmalarından yararlandığım bir araştırma.

31 Yazar, misyon okullarının uyumlu interkültürel bölgeler yaratmakla Amerikan ürünleri için potansiyel bir pazar oluşturduğu ve siyasi nüfuz için zemin hazırladığı, ancak yine de evrensel olarak tanımlanmış bir insanlık refahı kavramına ve bireyin kendisini geliştirmesi düşüncesine bağlı olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Bozkurt 1995, özellikle s. 180-197.

32 Şimşir 1982, 1983, 1889 ve 1993, Nazım Paşa 1994 (1897), *Armenians in Ottoman Documents*... 1995 ve bütün OBE dizisi (bkz. kaynak dizini).

ları konusunda desteksiz iddialarda bulunmaktadırlar, misyonlar arasında en küçük bir ayrım bile yapmayan bir bakış açısına sahiptirler ve sorunun Kürt ayağını tümden yok saymaktadırlar.[33] Bilâl Şimşir'in en büyük hizmeti, kaynak editörlüğü alanındaki çalışkanlığının yanı sıra, Müslümanların Balkanlar'da yaşadığı sonsuz acıları konu etmesidir.[34] Ne yazık ki bu çalışmalar, olayların ortak boyutlarını açığa çıkarmak yerine, başkalarının acılarını önemsizleştirmekte kullanılmaktadır.[35] Türk Tarih Kurumu'ndan Kâmuran Gürün, millî tarih yazımına örnek teşkil edecek şekilde, 1895 pogromlarını Ermeniler ile Müslümanlar arasında yaşanan güç ve yaşam savaşında yenilgiye uğrayan asî bir halkın kaçınılmaz kaderini belirleyen çatışmalar[36] olarak tanımlamaktadır. Ayrıntılı olarak incelememesine rağmen, Gürün, misyonları bazı ardıllarından daha farklı bir şekilde ortaya koymaktadır.[37] Şimşir gibi tarihçiler, misyonerlerin şüphesiz çok katı olan algılamalarını kabul etmek, benimsemek ve onları daha büyük bir bütünün içine yer-

33 Böylece, Şimşir, Doğu Vilayetleri'nde bariz bir Müslüman-Türk çoğunluktan bahseder ve Büyük Britanya'nın 1880'li yıllarda bağımsız bir Ermenistan kurma çabası içinde olduğunu öne sürer (Şimşir 1993, s. XXI-XXIII).

34 Bilhassa Şimşir 1968 ve 1970. Amerikalı profesör Justin McCarthy, Doğu Vilayetleri'ni incelemeye dahil ederken aynı yöne gitmektedir (1998 [1995]). Amerikan arşivlerinde Niles ile Sutherland'ın 1919 yılında Doğu Vilayetleri'ne dair yazdıkları raporun sadece küçük parçalarını bulabildiği gerçeği, o zamanlar müttefiklerin Müslümanların çektiği acıları gizleme çabalarından kaynaklanmaktadır (s. 266 vd.). MacCarthy raporun tümünü Amerikan arşivlerinde bulma imkânına sahipti. O da 1915 yılı olaylarını sosyal Darwinci bir bakış açısıyla düşman kolektiflerin yaşam savaşı olarak nitelemektedir (s. 207-220).

35 Aynı şekilde Karakaca 1993, s. 44.

36 Gerçekten de Gürün, bazı belli olaylarda çatışma olarak nitelendirilebilecek "Ermeni provokasyonları"ndan söz etmektedir sadece. Ancak esas olayları, yani katliamları hiçbir şekilde konu edinmemektedir (Gürün 1983, s. 165-201).

37 Ancak "Osmanlı hoşgörüsünden" ve "Batı'nın körlüğü"nden söz eden argümantasyonun kilit bir noktasında, yanlış bir alıntı kullanmaktadır (Gürün 1983. s. 45). Gürün tarafından Bliss 1896, s. V. vd.'ndan alıntılanan (Gürün'ün belirttiği gibi 1 vd. değil) ve bir klişeden başka bir şey olmayan pasaj, gerçekte Türkiye'de büyümüş bir misyoner oğlu olan –ve tüm kitabında buna benzer inceliksiz bir tarz kullanmamış olan– E. M. Bliss'e ait olmayıp, çok açık bir şekilde Frances E. Willard'ın Amerikan kamuoyuna yönelik kaleme almış olduğu girişten bir parçadır.

leştirmek gibi bir meydan okumayı kabul etmek yerine, misyonerlerin yine şüphesiz çok dar olan bakış açılarını misyonerlere ait tanıklıkları reddetmenin bir argümanı olarak kullanmaktadırlar. Boğaziçi Üniversitesi'nde[38] nispeten büyük bir hareket alanına sahip olan Mim Kemal Öke gibi çok bilgili bir profesörün bile, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve esnasında yaşanan Ermeni Sorunu'nu, Ermenilerin "tehcirinin" savaştan kaynaklanan bir zorunluluk olduğu ve insani nedenlerden ötürü uygulandığı düşüncesiyle ele alarak eski Jön Türk iddialarının hizmetine sunması son derece şaşırtıcı ve üzücüdür – bu profesör, eserinin arkasında verdiği uzun kaynak listesine rağmen, sanki sadece ve sadece o dönemin Hariciye Nezareti'nin bildirilerini okumuş gibidir.[39]

Bir soykırımın gölgesinde tarih yazımı[40]

Ermeni Sorunu konusundaki araştırmalar 1960'lı yıllardan sonra yeniden hız kazandı. Radikal Ermeniler tarafından Türk devletinin temsilcilerine yönelik olarak 1973'te Los Angeles'te başlatılan ve 1985'e kadar sürdürülen bir dizi suikast, konunun güncelleşmesine önemli bir katkıda bulundu. Uluslararası kamuoyu ve Türk devleti, Lozan Antlaşması'ndan 50 yıl sonra Ermeni Sorunu'nun o zamanlar bertaraf edildiğini, ama hiçbir şekilde çözüme kavuşturulmamış olduğunu kabul etmek zorunda kaldı. Saldırıların hedefi olan Türk diplomatları, nedenlerinin aydınlatılmasına devletlerinin tarih anlayışının uygun olmadığı bir fenomen karşısında çaresiz kalmışlardı.[41] Ancak uluslararası kamuoyu da Avrupa Yahudilerinin yok edilişinden çeyrek yüzyıl önce o zamanın Osmanlı Türkiye'sinde benzer bir soykırımın gerçekleşmiş olduğunu neredeyse tümüyle unutmuştu. 1970'li ve 1980'li yıllarda Ermeni tarihini ve trajedisini kurbanların bakış açısından yansıtmaya çalışan pek çok

38 *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü*'nde.

39 Öke 1988, s. 5.

40 Krş. benzer görüşler Kieser 1999, s. 10-21.

41 Krş. Kodaman 1987, s. 7.

eser yayımlandı.[42] Türk devleti ise bunun tam aksi bir hareketle, devletin bakış açısını ortaya koyan ve soykırımı tümüyle reddeden çalışmaları ve kaynak yayınlarını teşvik etmek için büyük maddi imkânlar sağladı.[43] 1980'li yılların Türkiye Cumhuriyeti'nin, hem öncülü olan Birinci Dünya Savaşı dönemi Jön Türk rejimine, hem de 1890'lı yılların Abdülhamit rejimine ait argümantasyonları hiç değiştirmeden kendine mal etmesi, bu uygulamayı çok ilginç kılmaktadır. Türkoloji alanındaki Batılı bilim dünyası, çatışmaya girmekten korkarak bu meseleye hiç karışmamaktadır. Konuyla ilgili kısmen de olsa ortak bir tartışma alanının yaratılması söz konusu dahi değildir. Türk diplomasisinin Batılı bilimsel çalışmalar üzerindeki etkisi açıktır ve kanıtlanmıştır.[44]

1990'lı yıllarda bilimsel durumda sürekliliğin yanı sıra pek çok etkene bağlı değişiklikler yaşandı. Taner Akçam, Fikret Adanır, Engin Deniz Akarlı ve Hamit Bozarslan gibi resmî ideolojiye son derece vâkıf olan Türkiye kökenli tarihçiler, önemli bilimsel makalelerle ülkelerinin tabusunu yıktılar.[45] Son on yıllarda Kürdoloji alanında giderek gelişen araştırma faaliyetleri, Ermeni-Kürt-Türk tarihinin "hassas konularının" ele alınmasına katkıda bulundu. 1915 olaylarının gelecekte uluslararası Türkiye histografisi tarafından da soykırım olarak değerlendirileceğine dair güçlü işaretler vardır. Bugüne kadar uygulanan oportünist görmezden gelme tavrı, şeklen bilimsel argümanlar kullanmış ve devlet-Osmanlı kaynaklarına dayanan kesin deliller istemişti – söz konusu devletin, örneğin Almanya'dan farklı olarak arşivini daima kontrol altında tuttuğu düşünülecek olursa, bu beklentinin hayalden başka bir şey olmadığı anlaşılacaktır. "Emarelere dayanan sübut"un ağırlığı, Osmanlı Arşivi'nin kısmen açılması, elden geçirilmiş mikrotarihi ve Jön Türk Hareketi'nin gelişimine dair kesin bilgiler, dürüst

42 Örneğin Chaliand ve Ternon 1980, Walker 1980.

43 Krş. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün ilgili yayınları ve Esat Uras 1988 (Türkçe ilk basım 1951) gibi savunucu yayınların İngilizce tercümeleri.

44 Krş. örneğin Smith (v.b.) 1998.

45 Krş. Akçam 1996; Adanır 1996; Bozarslan 1997; Akarlı 1998.

bilimin kendisini hiçbir zaman olmadığı kadar yakın tutabileceği aşikârlıklardan oluşan bir ağ yaratacaktır.

1990'lı yıllarda yapılan araştırmalarda, bu kitabın yazarının da kendisini bağlı hissettiği yeni kurallar tespit edilmektedir. Çıkar siyasetine bağlı bakış açılarının tavizsiz eleştirisinin, tarihbilimsel ahlakın temeli olduğu ilan edilmiştir; dinî veya etnik kolektifleri topyekün karalamak, keza ilke olarak kabul edilmemektedir. Bu yeni kurallar doğrultusunda, Ermeni tarih yazımıyla birlikte, kurbanların bakış açıları da kısıtlama getirilmeden göz önünde bulundurulmaktadır. Söz konusu kaynaklar, yani tarafsız devletlerin vatandaşları olan misyonerlerin ve diplomatların görgü tanıklıkları, özenle değerlendirilir. Bu görgü tanıklıkları hem İtilaf Devletleri, hem de devlet görüşünü temsil eden Alman ve Osmanlı kökenli kaynaklarla birleştirilir. Türkiye'nin müttefiki olarak, Alman kaynakları burada büyük bir öneme sahiptir. Bu kadar geniş bir kaynak temeli ancak birkaç yıldan beri kullanıma açıktır ve/veya açılmıştır. Bunlar, yerel eylemlerin sorumluları, savaş tedbirlerinin sonuçları, merkezî devletin müdahaleleri, sorumluluklar, direnişler ve yerel tarihin arkaplanında etnik gruplar arası gerilimlerle ilgili soruları araştıran, güçlü ifadeli mikrotarihî rekonstrüksiyonların altyapısını oluşturmaktadır.[46] Ermenilerin ve ABD-Ermenilerinin yararları tartışılmaz olan tarih yazımlarının büyük kısmının aksine, bu kurallar uzun vadeli hedefe yönelik determinist tasarımları çürütülmez kabul etmezler, düşman grupların şeytanlaştırılmasından ve kendi tecrübelerini efsaneleştirmekten kaçınırlar. Kısacası, kendilerini millî tarih yazımının klasik içeriğinden farklı kılarlar. "Alman suç ortaklığı" gibi genelleyici tezlerden uzak dururlar. Kendilerini özellikle veya öncelikli olarak Ermeni toplumuna ve onun kurbanlarına lâyıkıyla saygı gösterilmesini isteyen haklı talep-

46 Hilmar Kaiser'in genel olarak Deutsche Bank gibi ilgili kurumların belgelerini, Alman diplomasi kaynaklarını ve Osmanlı Dahiliye Vekaleti'nin telgraflarını içeren yoğun bir arşiv temeline sahip 1915/16 Bağdat Demiryolu-Mikrokosmos'u tasviri, Jön Türk imha politikalarına ve ayrı tutulması gereken Alman suç ortaklığına dair güçlü anlatımlı rekonstrüksiyonlara bir örnektir (Kaiser 1998).

lere borçlu görmemekte, aksine grupların çıkarlarının kabul edilmesinden ve savunulmasından soyutlanmış tarihî gerçeklerin dile getirilmesi ve tartışılması için çalışmaktadırlar.

Cumhuriyet dönemi Türk historigrafyası tarihini bilenler, 1915 soykırımı açısından bir paradigma değişiminin ne denli zor olduğunu bilirler. Cumhuriyet, aralarında ideolojik, idari ve kişisel anlamda genel bir süreklilik bulunan selefi Jön Türk devletiyle kendisini özdeşleştirmektedir. Bu özdeşleşme tesadüfi değildir ama bu yönde zorlayıcı bir gereklilik de yoktur. Jön Türk devletinin savaş rejiminin sorumlularından biri olan Esat Uras, 1951 yılında Ermeni Sorunu konusunda bugüne dek damgasını vurmuş olan kitabını yayımlamıştır.[47] Uras, kitabın yayımlandığı dönemde devletin tarih denetim kurumunun (*Türk Tarih Kurumu*) üyesiydi. Uluslararası anlaşmalara dayanan "Ermeni Reformları"ndan kurtulmak için hükümete iyi bir fırsat sağlamasından ötürü Dünya Savaşı'nın başlamasını talihli bir olay olarak selamlayan Hasan Reşit Tankut da, aynı şekilde *Türk Tarih Kurumu* üyesiydi.[48] Yenilenmenin önündeki engellerden bir başkası da, 1930'lu yıllarda ağırlıklı olarak tarihöncesi argümanlara dayandırılan ve bugüne dek asla geçersiz ilan edilmemiş "Türk Tarih Tezi"nin ortaya çıkmasına neden olan, Türk ırkının ölçüsüz bir yüceltilmesine dayanan tarih tablosunda yatmaktadır. Cenevre Üniversitesi profesörlerinden antropolog Eugène Pittard'ın yazıları, Kemalist ideologların kulağa bilimsel gelen ırk teorilerini aldıkları uygun ve beğenilen bir kaynak teşkil etmiştir.[49] Tarihteki Türk devletçiliğini, kudretini ve şiddet uygulamalarını nurlu bir ideal olarak kabul eden ve yapıcı da olsa her eleştiriyi peşinen vatan hainliği ile damgalayan düşünce de çok önemlidir. Türk tarihinin daha berrak bir şekilde kavranabilen İslâmi dönemini

47 Uras, 1915 yılında Ermeni tehcirinin planlanmasıyla görevli merkezî Polis Müdürlüğü'nde, soykırım meselesinin propaganda işlerinden sorumlu yüksek bir memurdu (bu notu Hilmar Kaiser'e borçluyum). Uras aynı zamanda İttihat ve Terakki Partisi'nin emriyle Ermeniler hakkında bilgi topluyordu (krş. Böl. 3.6.4). Krş. Dadrian 1993, s. 175.

48 Tankut 1994 (1961), s. 219.

49 Krş. Copeaux 1997, s. 52-54.

kimlik inşasının merkezine koyan ve 1970'li yıllardan bu yana resmî görüşe giderek hakim olan Türk-İslâm sentezi de devletin yüceltilmesinde bir değişiklik yapmadı, çünkü bu sentezin ilk bayraktarları da aşırı milliyetçilerden başkaları değildi.[50] Bir hesaplaşmanın önündeki en büyük engellerden ve aynı zamanda en büyük fırsatlardan birini, Ermeni ve Kürt sorunlarının tarihî, analitik ve zihniyetler açısından birbirlerine yakınlıkları teşkil etmektedir. Bugünkü Türkiye devletinin kuruluş döneminde Ermenilerin yok edilmesinin dürüst bir şekilde ele alınmış olması halinde Kürt Sorunu konusunda kaçınılmaz sonuçlar doğacaktı. Bugün bile devletin en üst makamlarınca aşağılayıcı bir anlamda kullanılan ırkçı "Ermeni" ve Kürtler için aynı şekilde kullanılan "terörist" tanımlamalarının varoluş zeminleri ortadan kaldırılmış olacaktı.[51] Ancak böyle bir yeni yönelime büyük bir şüpheyle yaklaşılmaktadır. Fikret Adanır, haklı olarak şöyle demektedir: "Ermeni-Türk ilişkileri tarihine dair Türk katkılarının bir çoğundaki utanmaz-alaycı ifade, gelecekte bu durumun değişeceğine dair karamsarlığa kapılmamıza neden oluyor."[52]

Düzenleme, okuma notları, boşluklar

Bu çalışmayı oluşturan üç bölüm tarih sırası izlemekte ve diplomasi tarihinin dönemlemesini izlemektedir: Tanzimat – Abdülhamit – Genç Türkiye.[53] Bu bölümlerin içinde misyon, etni

50 Krş. Copeaux 1997, s. 77-81.

51 Örneğin Mart 1997 sonlarında zamanın İçişleri Bakanı Meral Akşener, resmî bir konuşmada PKK önderi Abdullah Öcalan için "Ermeni dölü" ifadesini kullanıyordu – bu, milliyetçi Türk çevrelerince sıklıkla başvurulan bir retoriktir. Krş. *Agos*, İstanbul, 4.4.1997, s. 1, 7; 25.5.1997, s. 8; *Yeni Yüzyıl*, İstanbul, 6.4.1997, s. 6.

52 Adanır 1996, s. 249.

53 Jan Erik Zürcher *Genç Türkiye*'nin politik, ideolojik ve ekonomik sürekliliğini cumhuriyetin ilanının çok ötesine kadar ikna edici bir şekilde tasvir etmiştir (Zürcher 1984 ve 1993). Bu çalışma da Türk Bağımsızlık Savaşı'nı, devletin kuruluşunu, Kürdistan'ın merkezî devlet, askerî ve idari anlamda boyunduruk altına alınmasını *Genç Türkiye* içine yerleştirmektedir. Jön Türk sürekliliği misyonlar için de geçerlidir: Egemen devlet adına İttihatçılar tarafından getiri-

ve devlet gibi ön planda duran tematik konular, başlıklara göre düzenlenmiştir. Her ana bölümde olay mahalleri ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Bu incelemelere, "fotoğraf albümünden" hemen önce, bölüme özel bir bilanço iliştirilmiştir. Bu bilanço bugünden geriye doğru bakarak yorumlayan bir bakış atarken, her bölümün ve başlığın başlangıcındaki "jenerik" yol gösterici bir bölüm özeti sunmaktadır. Ekte, çok sayıda belge ve özellikle de bugüne dek hakkında herhangi bir yayın bulunmayan Cizvit Ermeni Misyonu'na dair rakam materyali bulunmaktadır. Bibliyografyada, referanslarda sadece yazar ismi ve basım tarihiyle verilen bölüm ve makalelerin daha kolay bulunması maksadıyla, kaynakların farklı kategorilerde sınıflandırılması yerine, tek bir alfabetik liste şeklinde verilmesi yeğlenmiştir. Yayıncısının ismi belli olmayan eserlerde, kısaltılmış başlık basım tarihinin önüne konulmuştur.

Bu çalışma, okuru çizgisel bir "toplu okuma"nın yanı sıra, birbirlerinden belirgin bir şekilde ayrılmış alanlarda "kısmi okumaya" da davet etmektedir. Her üç bölümün sonunda yer alan yorumlu "fotoğraf albümleri", konuların bütününün farklı alanlarında görsel bir gezintiye imkân tanımaktadır.

Bir konunun derinlerine inildikçe, giderek büyüyen boşluklarla karşılaşılır. Bu çalışma, daha geniş araştırmalara öncülük etmesi düşünülen bir başlangıçtır. Misyonerlerin kaynak hazinesi çok büyüktür; benim üç olay mahali için seçtiklerim çok azdır, seçimim ise [elbette] tesadüfi değildir. Bir dizi konunun derinleştirilmesi mümkündür: Misyon okullarının eğitim müfredatlarının ve içeriklerinin gelişimi, misyonların endüstriyel dallarının anlamı, hastanelerin, okulların, yetimhanelerin içindeki ve etrafındaki küçük dünyalar, Sivas, Erzurum, Diyarbakır veya Mardin gibi farklı olay mahalleri. Edinburg Dünya Misyonlar Konferansı'nın Türkiye misyonları için oynadığı ro-

---

len kısıtlamalar ve zorlayıcı tedbirler, misyonerlerin Kemalistler tarafından Doğu Vilayetleri'nden nihai olarak çıkarılmalarıyla sonuçlandı. Kürtler için de benzer bir durum söz konusuydu: Homojen bir ulusal devletin oluşturulması için alınan tedbirler, bağımsızlık savaşı boyunca varolan dinî "cihat" bağının çözülmesiyle beraber, Ermenilerden sonra bu kez Kürtlere yönelmişti.

lün ve Türkiye misyonlarının yeni başlayan Ökümenik Hareket için oynadıkları rolün derinlemesine araştırılması, etkili uluslararası ağları daha görünür kılacaktır. Daha da önemlisi, 1910-1914 arasında ve bir kez daha savaşın sonunda Amerikan misyonerleri tarafından yayımlanan *Bosporus News* kaynaklı, siviltoplumcu Osmanlıcılığı elle tutulacak kadar bariz olan haftalık *The Orient* dergisi, bugüne kadar dikkate alınmamıştır.[54] Bu çalışmanın sınırları, planladığımdan farklı olarak, Kapüsenlerle ilgili Katolik Ermeni misyonları arşivini ancak çok kısıtlı bir şekilde değerlendirmeme izin verdi. Bu noktada çağdaş bir tarihî çalışmaya uygun bir alan kalmıştır. Joseph Grabill, Amerika'nın Yakın Doğu diplomasisinde Protestanlığın rolüne dair önemli bilgiler vermiş olmasına rağmen, bazı noktaları bir kez daha belirtmekte yarar vardır; ayrıca Paris Konferansları'nda misyonerlerin oynadıkları diplomatik roller ile Kürt ve Ermeni kaçkınların Doğu Vilayetleri'ne geri dönüş planlarının başarısızlığa uğrama sebepleri derinlemesine araştırılmaya değerdir. Bu çalışmada sık sık Kızılbaşlara (Alevilere) değinilmektedir, çünkü bu grupla diğerlerinin arasındaki etkileşimlerin analizinin Geç-Osmanlı dönemi Anadolu dini ve toplumu üzerine önemli bilgiler vereceğini düşünüyorum. Özellikle bu alanda araştırma eksiklikleri çok belirgindir ve gerek Osmanlı arşivlerinin, gerek diğer kaynakların sistematik bir şekilde incelenmesi bir zorunluluktur.

54 Ahmad (1982, s. 413, 417) yine de onu kaynak olarak kullanmıştır

BÖLÜM 1

Tanzimat Dönemi'nde "Islahat" ve Misyonerlik (1839-1876)

Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusunda bulunan Kürt-Ermeni bölgelerine nüfuz etme yarışı, 1830'lu yıllarda, Osmanlı topraklarında önceleri "Kutsal Ülke" Filistin üzerinde yoğunlaşmış bulunan ilk Protestan misyon faaliyetlerinden yaklaşık yirmi yıl sonra başladı. Bu faaliyetler, hem farklı misyonlar arasında bir rekabetin oluşmasına, hem de misyon topluluklarıyla Osmanlı Devleti arasında önceleri henüz belirsiz bir çatışmanın yaşanmasına neden oldu. Osmanlı Devleti, 1830'lu ve 1840'lı yıllarda Kürdistan'ı "ıslah etme", yani doğrudan askerî ve mülkî egemenliği altına alarak, Fransız örneğine göre bir eyalet yönetimi kurma çabası içindeydi. Devlet, 19. yüzyılın ortalarından sonra, orduda ve yönetimde, Avrupa aydınlanmış mutlakıyetçiliğinin devlet reformlarıyla karşılaştırılabilecek bir modernleştirmeye gitmişti. Osmanlı'nın bu reform çabaları Tanzimat-ı Hayriye olarak adlandırıldı; bu reform dönemi 1839 yılındaki Hatt-ı Şerif ilanından, 1876'daki ilk Osmanlı Anayasası'nın kabulüne kadar devam etti. Misyonlar, Tanzimat döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzeydoğusundaki yabancı etkisinin öncüleriydi; bölge halkına "modernleşme"nin sadece sözlü, askerî veya idari bir mesele değil, aynı zamanda kulağa belki biraz yabancı gelen, ancak bazı açılar-

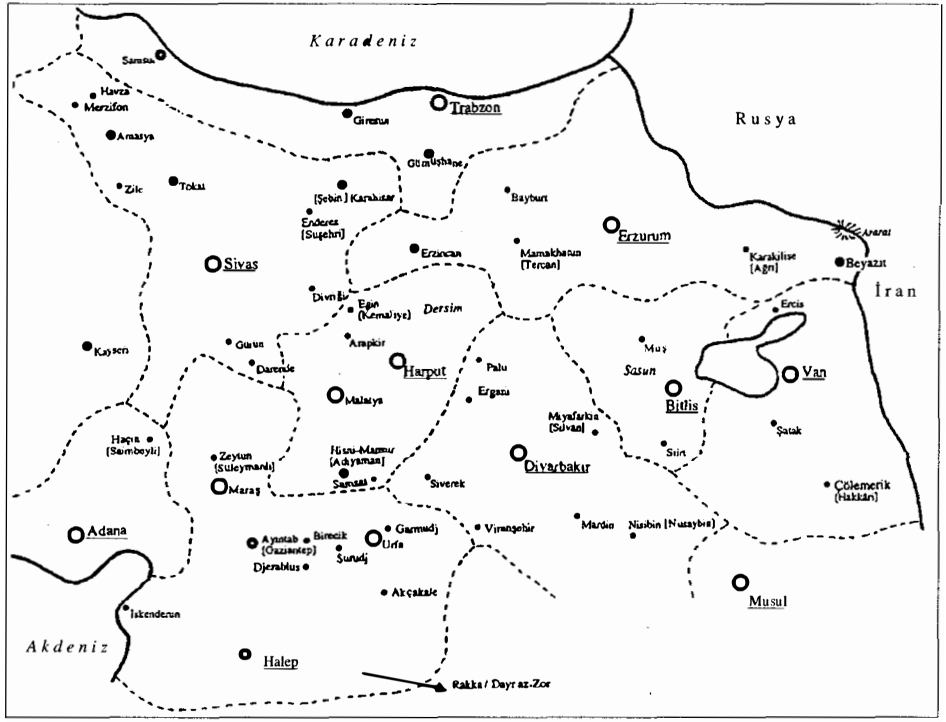

Harita 1: Tanzimat'ın ikinci yarısında öngörüldüğü şekliyle Doğu Vilayetleri'nin (19. yüzyıl sonu) siyasi taksimi. Doğu Vilayetleri'nin bütününde ağırlıklı olarak Kürt ve Ermeni nüfus yaşamaktadır. "Kürdistan" ve "Ermenistan" coğrafi kavramlarının kullanılış şekli için bkz. Harita 2, s. 92. Vilayet başkentleri altı çizili olarak gösterilmiştir.

dan oldukça çekici tarafları bulunan bir yaşam tarzı değişikliği anlamına geldiğini anlatmaya çalışıyorlardı. Yabancıların siyasi ve ekonomik çıkarları adına hareket eden misyon temsilcilerinin Doğu Vilayetleri'ne kalabalık bir şekilde yerleşmeleri, ancak 1878 Berlin Kongresi'nden sonra gerçekleşti.

1.1. Genel bakış: 19. yüzyılda Osmanlı Kürdistanı ve Ermenistan

"Kürdistan" ve "Ermenistan", 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda idari birer birim değildi, buna rağmen her iki kavram da Osmanlı ve Batı belgelerinde muğlak birer coğrafi etiket olarak ortaya çıkar. Yaklaşık olarak Arapkir, Musul ve Van arasında kalan bölgeye Kürdistan, bu bölgeye kuzeyden bitişen ve Erzincan, Kars ile Van arasında kalan bölgeye de Ermenistan adı veriliyordu.

Bu ifadelerin her ikisi de bize Kürt ve Ermeni yerleşimlerinin gerçek büyüklükleri hakkında fazla bir şey söylemez. Söz konusu bölgelerin dışında, örneğin Urfa ve Sivas'ta da, önemli Kürt ve Ermeni varlığı söz konusudur. Terminolojik ayrıma rağmen, bölgesel olarak ayrılaştırılamayacak bir "Kürt-Ermeni yerleşim bölgesinden" söz etmek daha anlamlı olacaktır.

Genel olarak Sünni-Müslüman olan Kürtler ve genel olarak Ermeni-Apostolik (Gregoryen) Hıristiyan olan Ermeniler, söz konusu çoketnili bölgede çoğunluğu teşkil ediyorlardı. Kürdistan'ın güney ucunda (Mardin-Hakkâri-Musul) pek az Ermeni bulunuyordu. ABCFM tarafından *mountain Nestorians* [Dağ Nasturîleri] olarak adlandırılan Hıristiyan Süryaniler, aynı bölgeyi Kürtlerle paylaşıyordu. Kürtler, bir bütün olarak, Doğu Vilayetleri'ndeki en büyük nüfus grubunu teşkil etmekteydi.

Sultan I. Selim'in çok sayıda yerel Kürt beyini tebası olarak Osmanlı İmparatorluğu'na kattığı 16. yüzyıl öncesinde bile, Kürtler, bu bölgedeki egemen tabakaydı. Emir adı verilen Kürt soyluları kendi egemenlik alanlarının merkezlerinde ikâmet ederken, Kürtlerin büyük bir kısmı yaşamlarını göçebe veya yarı göçebe hayvan yetiştiricisi olarak idame ettiriyor, aşiretler

temelinde örgütleniyordu. Daha önce sözü edilen Süryaniler böyle bir yaşam tarzını tanıyorlardı, ancak Ermeniler değil. Bu insanlar geçimlerini ya –az sayıda Kürt gibi– köylerde çiftçilik yaparak, ya da şehirlerde zanaatkârlık veya ticaretle meşgul olarak sağlıyorlardı.

Bundan ötürü, Osmanlı Kürdistanı ve Ermenistanı'nın yaşamına, yüzyıllar boyunca görece açık seçik ekonomik ve siyasi rol dağılımını da içeren bir Hıristiyan-Müslüman birlikteliği damgasını vurmuştu. Bölge, Yahudilere veya Yezidîler gibi hetorodoks gruplara da sığınma imkânı sağlıyordu. Gerçi ulaşılması zor, sapa birkaç bölgede –örneğin Sason Ermenileri gibi– gayrimüslimler savunabilecekleri bir özerkliğe sahiptiler, ancak kaide olarak onlar reaya,[1] yani gelirleriyle "hâmileri" olan Kürt beylerini de besleyen küçük üretici ve vergi yükümlüsü "zimmi"lerdi. Bu hiyerarşik *Modus vivendi* [tahammül edilebilir birlikte yaşam], Osmanlı Devleti Kürt özerkliklerini dikkate almayıp vergileri kendisi toplamaya yeltenmedikçe, nispeten barışçı bir şekilde işliyordu.

1826-1828 Rus-İran savaşında, o zamana dek İran'a ait olan Doğu Ermenistan, Rus egemenliği altına girdi. Bundan önceki yüzyıllarda, özellikle de 16. yüzyılda, Kürt-Ermeni yaşam alanı, Osmanlı Devleti ile İran arasındaki yıkıcı askerî yöntemlerle çözülen anlaşmazlıkların yaşandığı bir sahne olmuştu. 1828-29 Rus-Osmanlı savaşı esnasında Rus ordusu, Erzurum da dahil olmak üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm kuzeydoğu köşesini geçici olarak işgal etti. Bu tarihten sonra da Kürt-Ermeni bölgesi, Rus-Osmanlı anlaşmazlıklarının etkisi altında kalacaktı. Osmanlı Devleti'nin Müslümanların çoğunlukta bulunduğu topraklarının Ruslar tarafından işgali sadece askerî açıdan değil, simgesel olarak da büyük bir önem taşı-

1 "Reaya", "korunan" –ve sömürülen– özel vergi yükümlüsü "sürü" üyesi anlamına gelmektedir. Evvelce vergi yükümlüsü Müslüman üreticiler için kullanılan, askerî veya idari hizmette bulunmayan vergi yükümlüsü halkı kapsayan bir kavram olan reaya, 19. yüzyılda genel olarak o zamana dek "zimmi" ("himaye altında bulunan" gayrimüslim) adı verilen grupla sınırlandırılmıştı. Yine de bu kavram Kürt reaya için kullanımda kaldı; krş. Rouben 1990 (1922-53), s. 66; Matuz 1985, s. 107, 233, 337; Braude ve Lewis 1982, s. 15.

maktaydı. İmparatorluğun geniş kesiminde Müslümanlar hâlâ, Osmanlı kudretine dair, bütün Avrupa krallarının taçlarını sultanın elinden giydiğini söyleyen 16. yüzyıl efsanesine inanmaktaydılar.[2] "Rusya Ermenistanı" hızlı bir ekonomik ve kültürel gelişme gösterdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzeydoğu ucunda yaşayan Ermenilerin pek çoğu, Rusların 1830 yılındaki geri çekilişine kadar ve o sırada, söz konusu bölgeye göç etti. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı Ermenileri, Rus Ermenistanı'nın ideolojik olduğu kadar kültürel ve filantropik etkisi altına giderek daha fazla giriyordu.

"Türk Ermenistanı"ndaki demografik ilişkiler 19. yüzyıl boyunca Kürtler lehine ve Ermeniler aleyhine bir değişim gösterir. Bunun sorumlusu, yaşanan göç dalgasının yanı sıra, Osmanlı'nın sorunlu sınır bölgesinde uyguladığı Sünnileştirme politikası ile çok sayıdaki Ermeni kırımıdır.

Yeni bir Rus ilerlemesinden duyduğu korku nedeniyle, Büyük Britanya, Napolyon'un Osmanlı Mısırı'na tecavüzünden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunmasına aktif destek veriyordu. Bu amaca uygun Osmanlı reformlarının da yanında yer almaktaydı. Reform baskısı ise Osmanlı tarafınca 19. yüzyıl boyunca giderek daha fazla Batı müdahalesi olarak yorumlanıyordu; özellikle Kürtlerin ve Ermenilerin yaşadığı Doğu bölgesinde bu durum daha da belirgindi. Ancak Osmanlı diplomasisi, Batı desteği olmadan imparatorluğun Doğu bölgelerinin büyük bir kısmının Ruslar tarafından çoktan ele geçirilmiş olacağını gayet iyi biliyordu. 1877-78 yılında Rus-Osmanlı savaşları tekrar patlak verdi ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Kürt-Ermeni yerleşim bölgelerinde ağır kıyımlar yaşandı.

1820'lerin sonunda Babıâli merkezîleşme tedbirlerini Kürdistan'da şiddet yoluyla hayata geçirmeye başladı. 1830'lu ve 1840'lı yıllarda Kürdistan'da yaşanan ve esas olarak Kürt özerkliğinin bertaraf edilmesine yönelik olan iç savaş, aynı zamanda bir "iç sömürgeleştirme" ve (15.-16. yüzyıllarda yaşa-

2 Krş. Dwight ve Smith 1833, c. 1, s. 107.

nan birincisinden sonra) "Kürdistan'ın ikinci fethi" olarak da yorumlanabilir.[3] Bu iç savaşın Kürtlerin Osmanlı Devleti'yle olan ilişkileri, bölgenin köy ekonomisi ve dinlerarası geleneksel hiyerarşik yaşam üzerinde ağır etkileri olmuştu. Helmut von Moltke, Prusyalı askerî danışman sıfatıyla, Kürdistan'daki Osmanlı uygulamalarını çok yakından izliyordu. Harput'tan yazdığı 20 Temmuz 1838 tarihli bir mektubu yeterince açıktı: "Bu fetih sadece silahlı erkeklerin değil, savunmasızlardan, kadın ve çocuklardan oluşan binlerce kişinin hayatına mal olmuştur. Binlerce insanın yaşam alanlarını mahvetmiş ve yılların birikimi olan emeklerini yok etmiştir. Daha iyi bir yönetimle Kürtlerin bağımsızlığının telafi edilmemesi durumunda bu fethin de muhtemelen öncekiler gibi geçici olacağını düşünmek çok üzücüdür."[4]

Osmanlı Devleti, Tanzimat ruhu çerçevesinde, bölgenin belli başlı büyükçe şehirlerinde daha iyi bir yönetim olmasa bile, ekonomik ve kültürel gelişimi destekleyen daha işlevsel bir idare kurmayı başarmıştı. Ancak bölge taşrasında bu mümkün olmamıştı. Daha iyi bir idarenin gerçekleşememesi sadece Kürtlerin yeni, modern bir düzene entegrasyonunu sağlayamamakla kalmamış, değiştirilmesi amaçlanan geleneksel Müslüman-Hıristiyan güç dengesinin tehlikeli bir gerilim ilişkisine dönüşmesine neden olmuştu: Yerel Müslüman beyler, Kürt beyliklerinin çökertilmesinden ve devletin başarısızlığından sonra oluşan iktidar boşluğunu kendi lehlerine kullanmışlardı. Bazı yerlerde reaya çifte vergilendirme kurbanı oluyordu. Yasal olarak devletin vergi memurlarına, yasadışı olarak da yerel beylere vergi ödemek zorundaydılar. Bu da toplumsal, etnik ve dinî gerilimin artmasına neden oluyordu.

İç savaşın sadece gerekçesi değil, icra ediliş tarz ve şekli, Kürdistan'ı Osmanlı Devleti'ne kalıcı bir şekilde yabancılaştırmıştır. Ordunun barınak ve iaşe masrafları bütünüyle ülke sakinlerinin omuzlarına yıkılmıştı. Moltke, 1838-39 kışında, as-

3 Krş. Bozarslan 1997, s. 156.

4 Moltke 1893 (1841), s. 302.

kerlerin şehirde barınabilmeleri için Malatya sakinlerinin evlerinden ayrılarak köylere sığınmak zorunda kalmalarına şahit olmuştu.

Kürtler sadece savaşın amaçlarından ötürü değil, aynı zamanda zorunlu askere almadan dolayı da iç savaşın en büyük mağduruydular, çünkü sadece Müslümanların askerlik hizmeti zorunluluğu vardı. Moltke'nin gözünde, "Kur'a erlerinin toplanması, [Kürdistan] yerleşimlerine yapılan resmi bir yağma seferiydi; bazı köylerde çalışabilir durumda hiçbir genç erkek kalmamıştı ve hükümetin bütün iyi niyetine rağmen bu halkın hislerine ne kadar yabancılaşmış olduğunu kavrayabilmek için bu insan avına, acemi ikmal erlerinin sıkılı yumruklarına ve öfke dolu bakışlarına şahit olmuş olmak gerekir."[5]

Böylece 1820'li yılların sonuna doğru Kürt-Ermeni yerleşim bölgesi, Osmanlı Devleti tarafından başlatılan ve hem etnik toplulukların kendi aralarında, hem de etnik topluluklarla devlet arasındaki ilişkileri kalıcı bir şekilde değiştiren köklü bir dönüşüm sürecinde bulunuyordu. Fransız örneğini izleyen bu merkezîleştirme tedbirleri ile devlet tehlikede gördüğü gücünü tahkim etmeye çalışıyordu. Etki alanı Kuzey Suriye'ye kadar genişleyen Mısır Savaşı'yla bir arada yürümesi, 1830'lu yıllarda Kürdistan'da yaşanan iç savaşın bölge üzerindeki etkisini iyice ağırlaştırmıştı. Ancak Osmanlı Devleti hem Mısır'a, hem de Rusya'ya karşı sadece Batı güçlerinin müdahalesiyle varlığını koruyabilmişti, yoksa kendi gücüyle değil.

Helmut von Moltke'den birkaç yıl önce, 1830-31 yıllarında H. G. O. Dwight ile Eli Smith, *American Board of Commissioners for Foreign Missions* (ABCFM) adına Kürdistan ile Ermenistan'ı gezerek araştırmalarda bulundular. 1833 yılında yayımlanan, özenli araştırmalara dayanan yaklaşık 700 sayfalık raporları, Kürt-Ermeni bölgesindeki misyon faaliyetleri için temel bilgileri içeriyordu. Bu rapor, ABCFM'nin söz konusu bölgeye stratejik yöneliminin belirgin bir ifadesidir. Bu kurum, etnografik ve dinî konular dışında, özellikle kadının toplum-

5 Moltke 1893 (1841), s. 369.

sal konumu ve eğitimiyle ilgileniyordu. ABCFM, daha 1820'li yıllarda, coğrafi sapalığına rağmen "Ermenistan'da misyonerlik faaliyetleri için çok şey vaat eden tarlalar bulunabileceği"[6] görüşüne varmıştı. Kendilerinin de altını çizdikleri gibi, Dwight ile Smith, Ermeni topraklarına ayak basan ilk Amerikalılardı. Ermenistan kavramını dikkat çekici bir şekilde *Pars pro toto* [özeli genelleştirerek] tüm Kürt-Ermeni bölgesi için kullanıyorlardı. Bilhassa "dindar Amerikan" toplumuna yönelik olarak yazdıkları rapor, dikkatleri "Ermenistan" üzerine çekmekteydi. Bu muğlak coğrafi kavram heyecanlı misyonerlik faaliyetleri ve özellikle yüzyılın ikinci yarısında bizzat Ermenilerin politik beklentileri için bir damar oluşturdu. Duraklayan veya başarısızlığa uğrayan Osmanlı reformları, hiçbir şekilde bu beklentilere cevap verecek durumda değildi.

ABCFM, Hıristiyan eskatalojisine dayanan bir tarih anlayışının ard zemininde, "İncil Ülkesi" olarak bilinen Yakın Doğu'nun mukaddes tarihinin kapsamlı bir ihyâsının yolunu açması hedefiyle "Şark kiliselerinin yeniden doğuşu" gibi bir hayal kuruyordu. Sultan, İslâm-Osmanlı kudretini yeniden tesis edecek bir merkezî devlet için Kürdistan ile Ermenistan'ın entegrasyonu peşineydi. Etnik topluluklar ise 1830'lu yıllarda yaşanan dönüşüme farklı tepkiler gösterdiler. Kürtler, özerkliklerinin yeniden tesisini istiyorlardı. Bunun yanında ulusal talepler de ileri sürmeleri ancak 1879-80 Ubeydullah isyanında işitilecektir. Hem Rus Ermenilerinin, hem de Avrupa'da yaşayan Ermenilerin gayretleriyle, ancak özellikle de misyon okulları tarafından yayılan liberal değerlerin yardımıyla, milliyetçi fikirler Ermeniler arasında nispeten hızlı bir şekilde yayılıyordu. Gayrimüslimler ve heterodoks gruplar, Tanzimat'tan, geleneksel düzene kıyasla bir iyileştirme bekleme eğilimindeydiler. Sünni Kürtler ise Tanzimat'ı, kendilerine dokunulmaz efendi rolü biçen geleneksel dinî düzenin uğursuz bir yıkımı olarak görüyorlardı.

6 Dwight ve Smith 1833, c. 1, s. 1.

1.2. Smyrna [İzmir], Ararat ve Siyon arasındaki "İncil Ülkesi" için misyonerler arasındaki yarış

19. yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarına ayak basarken misyonerler, sosyal veya siyasi ağırlıkları olmayan küçük grupçuklardı. Ancak bunun zıddı büyüklükte bir imanla, İslâm imparatorluğunun tarihsel zayıflığına bakarak, mümkün olan son Hıristiyanlaştırmanın eskatalojik vaktinin geldiğine inanıyorlardı. Hedeflerine ulaşmakta kullanacakları etkili sosyal veya diplomatik bağlantılara henüz sahip değildiler.

Ancak misyonerlerin ilkeleri açısından desteklediklerı Tanzimat'ın ilanıyla birliktedir ki, misyonlara Osmanlı Devleti'nden taleplerde bulunma ve diplomatik kanallar üzerinden bu türde girişimlerde bulunma imkânı tanıyan düzenlemeler gerçekleştirildi. Bunları başarılı bir şekilde kullanmaya ise ancak Berlin Konferansı'nın sağladığı ortamda başladılar. Tanzimat devrinde misyonlar veya yerel Protestanlar, din özgürlüğü sorunlarında, cemaatlerin tutucu talepleri karşısında Osmanlı reform memurları tarafından sıklıkla haklı görülü-

Our Object, to regain the Bible Lands for Christ.
Bible Lands Missions—the Hardest in the Whole World.

Bible Lands or Turkish Missions' Aid Society

(Established 1854.)

President: RT. HON. THE EARL OF ABERDEEN.
Vice-President:
Sir W. MUIR, K.C.S.I., LL.D., D.C.L.
Treasurer: THE LORD KINNAIRD.
Honorary Secretary: REV. W. A. ESSERY.

Alliance House,
7, Adam Street, Strand, W.C.

Ye shall be a delightsome land. Mal. iii., 12.

London, 26 Dec. 1896.

"STAR IN THE EAST," Quarterly.

Resim 1: 1854 yılında kurulan ve merkezi Londra'da bulunan *Protestan Bible Lands* veya *Turkish Missions' Aid Society*'ye ait mektup başlığı. Ruhani bir yapıya sahip olması düşünülmüşse de, hedefleri bakımından son derece savunmacıydı ("regain the Bible Lands for Christ"). Kullanılan dil, Amerikalı Türkiye misyonerlerinkiyle örtüşmektedir. Buradaki mektup başlığı 1896 yılına aittir.

yorlardı.[7] Anlaşmazlıkların pek çoğu, kabul edilmesine rağmen vilayetlerde henüz kısmen yerleşmiş olan din özgürlüğü ilkesiyle ilintiliydi.

1.2.1. "Misyon yüzyılı" ve "Darül'islam"a sembolik meydan okuma

Misyon ve misyon bilinci, bütün temel toplumsal uyanışların bir parçasıdır, özellikle de kendisini Hıristiyanca ifade ettiği takdirde. Nitekim Reformasyon döneminde de misyonerlik arzusu ve girişimleri mevcuttu. Ancak Protestan dünyası 16. ve 17. yüzyılda Avrupa'da hayatta kalma savaşı vermekle meşguldü; her halükârda Katolik karşı-reforma eşdeğer bir misyon hareketi geliştiremedi. Ancak 17. ve 18. yüzyılın sonlarına doğru, aydınlanma, Pietizm ve uyanış hareketleriyle aynı dönemde, İngiltere (Anglikanlar, Baptistler, İskoçlar), Almanya (Zinzendorf), İsviçre (Basel) ve Kuzey Amerika'da kalıcı Protestan misyonerlik faaliyetleri gelişmeye başladı. Bunlar, en azından başlangıç dönemlerinde, neredeyse tümüyle devletten ve devlet kilisesinden bağımsız bir halk hareketine dayanıyordu ve topluluklar olarak, tabiri caizse, girişimci örgütlenmelere sahiptiler. "Misyon Asrı" olarak adlandırılan 19. yüzyılın başlarından itibaren, tüm dünyaya yayılmış, işbirliği ve rekabet arasında yalpalayan çok suretli bir Protestan hareketinden, bir Protestan Enternasyonali'nden söz etmek mümkündür.[8]

Katolik Kilisesi de 19. yüzyılda düzinelerce misyon ve tarikat kuruluşuyla önemli bir misyonerlik uyanışı başlatmıştı; ancak Afrika, Okyanusya ve Çin'deki "güzel", başarılı misyonlar, misyon içi anlayışları bakımından Doğu Akdeniz'in özveri ve feragat isteyen taşlı, dikenli misyonlarından çok farklıydı.[9] Papalık kilisesi daha 16. yüzyılda Katolik varlığının şekli ve

7 Örneğin Erzurum valisinin, on altı yaşındaki bir oğlanı güç kullanarak Protestanlıktan döndürmeye çalışan Erzurumlu Ermenilere karşı olması (MH 1849, s. 98 vd.).

8 Krş. Jenkins 1999.

9 Krş. Piolet 1901, s. 16-19; Babot 1996, s. 2 vd

boyutu –Şark kiliseleriyle, özellikle de birleşmiş kiliseyle ilgilenmek, kesinlikle Müslümanları Hıristiyanlaştırmaya çalışmamak– konusunda Osmanlıların Sultan-Halifesiyle anlaşmışken, özellikle genç Protestan misyonlar, erken 19. yüzyıl bağlamında devlet eliyle yürütülen böyle bir evcilleştirmeyi kabul edemiyorlardı.[10] Yakın Doğu için tasarladıkları misyonun tüm dinî ve etnik grupları kapsamasını istiyorlardı. Bu arada, görünürde monolitik olan İslâm dini, misyonerlerin meydan okuyuşuna maruz kalmaktaydı.

Diğer yandan Rus-Ortodoks Kilisesi de Şark kiliselerine nüfuz etmeye çalışıyordu. Yürüttüğü misyon faaliyetleri Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle kuzeydoğu ve kuzeybatı sınır bölgelerinde önem kazanmıştı, ancak Protestan ve Katolik hareketlerinin boyutlarına asla ulaşamadı. 1813 yılında kurulmuş olan Rus İncil Topluluğu, Yunanca, Bulgarca, Sırpça ve Ermenice'de binlerce İncil ve dinî içerikli kitap dağıttı; 1822 yılında Yeni Ahit'in yeni Türkçe tercümesini Ermeni yazısıyla yayımladı.

Church Missionary Society (CSM), 1815 başlarında, ana karargâhı Malta olmak üzere bir Akdeniz misyonuna başladı. Yeni bir ışıldamanın gücüyle İslâm dünyasını Hıristiyanlığa taşımaları için, Şark kiliselerini diriltme ("spiritual review") stratejisini izliyorlardı. *British and Foreign Bible Society*; Yeni Yunanca, Ermenice, Osmanlıca (Yunan ve Ermeni yazılarıyla) ve "Yahudi İspanyolca'sı" (İbrani yazısıyla) metinler, ABCFM de 1829 yılında "Armeno-Türkçe" (Ermeni harfleriyle Türkçe) bir Yeni Ahit yayımladı.[11]

Coşkulu Protestan misyonlarının dinamiği karşısında, -Dominikan, Kapüsen, Cizvit– Katolik girişimleri, yüksek motivasyonlu ve yetenekli bireylerine karşın biraz heyecansız ve durağan gözüküyorlardı. Bulundukları yerde Protestan rekabetiyle

10 Krş. Massignon 1915, s. 134; Heyberger 1994, s. 230 vd., 554 vd.

11 ABC MS Hist. 31: 4, s. 3-4, 10. Bu 89 sayfalık daktilo metni *History of the work of the American Board of Commissioners for Foreign Missions in the Near East and more especially in Turkey, 1819 till 1934* başlığını taşımaktadır ve muhtemelen Charles T. Riggs'e, yani Amerikan Türkiye Misyonu'nun başlangıcından beri temsil edilen Riggs ailesinin bir ferdine aittir. Tahminen 1935 yılında kaleme alınmıştır.

karşılaşmamış olan Katolik reform döneminin (17.-18. yüzyıl)[12] Yakın Doğu misyonlarından farklı olarak, esasen Şarktaki Protestan yükselişine –özellikle Papa Leo XIII.'den (1878) sonra– Papalık ve Fransız diplomasisi tarafından düzenlenen bir karşı hareket niteliği taşıyorlardı. Genç Amerika Birleşik Devletleri sivil toplumunun önemli katmanları canlı, yüksek motivasyonlu *Foreign Mission* için neredeyse sınırsız bir beslenme kaynağı oluştururken, Katolik misyonu, laik karakterli Avrupa sivil toplumu tarafından pek az destekleniyordu. Yakın Doğu'daki algılanış da bu ülkesel temele benzerlik gösteriyordu: Protestanlar modern, ilerici ve bazı konularda laik kabul edilirken, Katolikliğe yakıştırılan tutucu, hatta gerici sıfatları, onun toplumsal değişiklikler talep eden çevrelerin bulunduğu vilayetlerdeki hareket özgürlüğünü ciddi şekilde kısıtlıyordu.[13]

Ümmet açısından ise misyonlar, devleti taşıyan meşru dine, böylece de kudret ve düzenin temeline yönelen bir meydan okuma olarak kabul ediliyordu. Teorik olarak Tanzimat'tan, özellikle de 1856 Hatt-ı Hümayun'undan bu yana, inanç ve vicdan özgürlüğü ilkesi yürürlükteydi. 1856 Paris Kongresi öncesinde ilan edilen bu padişah fermanı, Fransız Devrimi'nden önemli fikirler devralmıştı: "İmparatorluğum tabiyetlerinden herhangi bir sınıfı bir diğerine göre din, mezhep, dil ya da ırk bakımından alçaltmaya yönelik bütün ayrımcılıklar ve tanımlamalar ebediyen idari yönetmelikten çıkarılacaktır [...] Milliyet ayrımı yapılmaksızın İmpartorluğum'daki tüm tabiyetler yeteneklerine ve haklarına uygun olarak kamu işlerine getirilebilir ve o mevkilerde bulunabilir [...] İmparatorluğum'daki bütün tabiyetler [...] yaş ve sınav şartlarını yerine getirdikleri takdirde ayrım yapılmaksızın sivil ve askerî okullara kabul edilirler [...] Müslümanlar ve Hıristiyan tebaa ya da diğer gayrimüslimler arasındaki tüm ticari, cezai hukuk işlemleri [...] karma mahkemelere sevkedilecektir [...] Vergi eşitliğini de kapsayacak tabiyetler eşitliği [...] Müslümanlara olduğu kadar Hıristiyan ve di-

12 Krş. Bu konuyla ilgili olarak: Heyberger 1994.

13 Yakın Doğu'daki Amerikan Protestanlığının "İncil modernliği" olarak yorumlanışı için bkz. Makdisi 1997.

ğer gayrimüslim ritler iş verme kanununun gerekliliklerine göre olmalıdır [...] Vergiler sınıf, din ve mezhep ayrımı yapılmaksızın İmparatorluğum'daki tüm tabiyetler için aynı oranda istenebilir [...] İmparatorluğum'un bütününü ilgilendiren her durumda her milletten bir idareci ve bir delege Üst Hukuk Kurulu'nun görüşmelerine çağrılacaktır."[14]

Merkezî hükümet ve taşradaki "aydınlanmış" memurlar, Türkiye'de Islahat Fermanı olarak tanınan Hatt-ı Hümayun'un hükümlerine genel olarak uyuyorlardı. Ancak Doğu Vilayetleri'ndeki –sadece Müslümanlardan oluşmayan– geniş çevreler, bundan kesinlikle hoşlanmadılar. Bir Müslüman Hıristiyan olmak istediği veya bir Ortodoks Protestanlığa geçmek istediği takdirde, bu hoşnutsuzluk çok belirgin bir şekilde ortaya çıkıyordu. Hükümetin, olması gerektiği şekilde, Müslümanların din değiştirmesine karşı bir şey yapmaması üzerine, 1870'li yılların başlarında Maraş şehrinde Sünni ayak takımı şöyle bağırıyordu: "Hükümet biziz!"[15] Merkezî hükümet tarafından kabul edilen Hatt-ı Hümayun ilkelerine aykırı olarak, pek çok Maraşlı Müslüman, muhtemelen Alevilikten Hıristiyanlığa döndükleri için Mustafa ile oğlu Ali'ye eziyet etmişlerdi. Dışa karşı içinde Alevilerin de bulunduğu kabul edilen ümmet bütünlüğünün ihlali, Maraş olaylarının ele başlarının gözünde ancak paranın etkisiyle gerçekleştirilmiş olabilirdi, iknaya dayanıyor olması asla mümkün değildi.

Devlet, aldığı sansür tedbirleriyle, Muhammed'in misyon okullarının ders kitaplarında sahte peygamber olarak tasvir edilmemesini sağlıyordu. Bu nedenle o zamanlar Batı'da kabul edilen tarih kitapları ve kilise hikâyeleri, burada kullanılamıyordu.[16]

---

14 Alıntı Mantran 1990, s. 146 vd.

15 11.7.1874 tarihli Maraş mektubu, ABC 16.9.5, Vol. 3 (reel 643: 112). Din değiştiren iki kişi Hıristiyan olarak kaldılar, aile üyeleri de onlarla birlikte Hıristiyan oldu. Çocuklar da misyon okullarına devam ettiler.

16 T. C. Trowbridge, Antep, 3.10.1877 tarihli, *Central Turkey College*'de kullanılmasına izin verilen kitaplar üzerine yazılan mektup: "Halep valisi *Willards Evrensel Tarihi* adlı kitabın okutulmasına karşı çıktı, çünkü kitapta Muhammed gerçek bir peygamber olarak gösterilmiyordu." ABC bh MiscCorr 1854-78.

1.2.2. Amerikan misyon hareketi ve arkaplanları

Kuzey Amerika Protestanlığının 19. yüzyıl misyon hareketine katkısının önemli olmasına karşın, Küçük Asya'da bu katkı çok daha büyüktü. Genç Amerikan Birleşik Devletleri'ndeki ikinci uyanış hareketine bağlı olarak oluşmuştu.[17] Bu uyanış hareketinin politik yönden etkili çoğunluğu, kuruluş yıllarından sonra ulusal kabuğuna çekilirken, küçümsenemeyecek bir azınlık, Hıristiyan ve aydınlanmacı hedefleri ayrılmaz bir şekilde birleştirerek kendisine açık bir eskatalojik ufuk çizen evrensel bir görev bilincinin etkisi altına girmişti. Jonathan Edwards'ın öğrencisi Samuel Hopkins, bu hareketin fikir babasıydı.[18]

1810 yılında yurtdışı çalışmaları için kurulan ilk Amerikan misyon topluluğu *American Board of Commissioners for Foreign Missions* (ABCFM), 1818 yılında Doğu Akdeniz bölgesinde şu amacı yerine getirecek bir misyon kurmaya karar verdi: "Müslüman ülkeler olmalarına rağmen, Filistin'de, Suriye'de, Anadolu vilayetlerinde, Ermenistan'da, Gürcistan'da ve İran'da, hiç değilse ismen binlerce Yahudi ve Hıristiyan var. Ama bu karışık nüfusun tamamı, acınası bir cehalet ve manevi sefalet içinde yaşıyor –ilahi mesajı öğrenme imkânlarından yoksunlar, beyhude hayaller ve köklü yanılsamalar yüzünden kaybolmuş durumdalar [...]. Ümit edilir ki, Hıristiyan ismini taşıyanların önemli bir kısmı Kitab-ı Mukaddes'i evlerine seve seve alır ve fırsat sağlanırsa Yahudilere, Müslümanlara ve Paganlara bu ilahi mesajı aktarmak için bir şeyler yapar."[19]

Misyon, bir Amerikan öncülüğü efsanesi olarak, harap olmuş bu cennet bahçesini tekrar eski güzelliğine kavuşturmayı hedefliyordu. ABCFM ileri gelenlerinin tahminlerine göre cehalet, çürümüşlük ve batıl inançlar, tüm Osmanlı toplumunun belirleyici özelliğiydi. CMS gibi onlar da İncil aracılığıyla yeniden harekete geçirilecek olan yerli Hıristiyanları, Yahudilere,

17 *Second Awakening*, 1770 – 1820 arası, yüzyılın Jonathan Edwards liderliğindeki birinci yarısındaki *Great Wakening*'den sonra.

18 Bkz. Chaney 1976, Hutchison 1987 ve RGG, 3. Baskı., "Mission" bölümü.

19 1819 ABCFM Yıllık Raporu, alıntı ABC MS Hist. 31: 4, s. 5.

Müslümanlara ve "putperestlere" yönelik bir misyonun anahtarı olarak görüyorlardı. Bu planın tutmadığı, en geç, geriye bakarak Birinci Dünya Savaşı sonrası dönüşümleri değerlendiren misyonerler tarafından tespit edilecekti: Ne Yahudilere, ne Müslümanlara, ne de –söz konusu bölgede neredeyse bir tane bile bulunmayan– "putperestlere" kayda değer bir şekilde ulaşılamamıştı.[20] ABCFM babalarına göre misyonerler bireylere, kiliselere ve halklara tanrısal bir imparatorluğun tohumlarının serpilmesine aktif olarak katılan Tanrı işçileriydi. Geleceğe duydukları inançla, karşılıksız bir hayırseverlikle –kendi ülkelerinde dahi– "kötülüğe", yani savaşa, köleliğe ve baskıcılığa, kâr hırsına, alkolizme ve altın tutkusuna karşı mücadele ediyorlardı. "Bütün Hıristiyanların bu dünyada şerefli bir şekilde birleşeceği günler yakındır. Bu karanlık dünyayı er geç aydınlatacak [...] o şafakta, ne parti ne hizip, ne isim ne ulus, ne uygarlık ne yabanlık, ne coğrafya ne de renk farkı kalacak."[21]

Misyonerler nasıl bir tarih anlayışı vücuda getirmişlerdi? Amerikan Protestanlığının cevabı çok açıktı: Eskatolojik, daha doğrusu "postmillenarist" bir tarih anlayışı. Onlar için, tarih, bir kehanetin gerçekleşmesiydi.[22] Kendilerini de bu gerçekleşmenin aktif çalışanları olarak görüyor, çeşitli halklara binlerce yıllık tarih sahnesinde yer ve rol biçiyorlardı. Kendilerini, tohumları ilk önce bireylerde ve kiliselerde yeşerecek, bunun doğal bir sonucu olarak ve ilahi müdahaleye gerek kalmadan bir *milenyum*la (Tanrı'nın yeryüzündeki krallığı) nihayete erecek Tanrı Krallığı'nın yol düzleyicileri olarak görüyorlardı. Dünya İsa'ya götürülecekti, ancak premillenaristlerin[23] yaptığı

20 İki savaş arasındaki dönemde, yani 1914-1923 dönümünden sonra, misyonerler tarafından yapılmış, dikkate değer, yayımlanmamış historiyografik çalışmalar tespit edilebilir, örneğin MS Hist. 31 ve John E. Merrill, Charles T. Riggs, Henry H. Riggs imzalı ABCFM yazıları.

21 Timothy Dwight, *A Sermon, Delivered in Boston, September 16, 1813, Before the American Board of Commissioners for Foreign Missions at Their Fourth Annual Meeting*, Boston: Samuel T. Armstrong, 1813; zitiert nach Chaney 1976, s. 283 vd.

22 Samuel Miller 1802, alıntı Chaney 1976, s. 269.

23 [...] "Birçok sözcünün görüşüne göre *İsa'nın Binyıl Krallığı*, İsa'nın gerçekten de yeryüzüne dönmesiyle değil, Kilise'nin misyon faaliyetlerinin başarıya ulaş-

gibi pasif kalınarak İsa'nın dönüşü beklenmeyecekti – postmillenaristlerin inancı bu yöndeydi. ABCFM'nin temelini oluşturan liberal postmillenaristler, tarihî ilerlemeye ve insanların yaptıklarına karşı duydukları güçlü sorumluluk duygusu inancında, Marksistleri bile geçerler. Kadının meslek ve eğitim alanlarında eşitliğini savunmaları, onların Aydınlanmanın çocukları olduğunun bir başka ispatıdır.

19. yüzyılın ilk üçte birlik döneminde Rusya'nın baskısıyla ve iç isyanların etkisiyle dağılmanın eşiğine gelen Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu, ABCFM'nin eskatalojik görüşlerini etkiliyordu: Tarihsel İslâm'ın yıkılışı beklenmekteydi. (Misyon topluluğu ancak 1908'de açık bir şekilde imparatorluğun muhafazasından ve yeniden inşa edilmesinden söz eder, hatta kendisini tüm "Osmanlı ulusu"nun devamını sağlamakla görevlendirilmiş addeder.) Protestan eskatalojik tarih resmi, Osmanlı bölgesi için köklü bir değişiklik potansiyeli içeriyordu. Postmillenarist bakış açısından misyonlar kendilerini tarihî akışa dört noktada müdahaleye yetkili görüyorlardı: 1. Aydınlatıcı koyutlarla işlenmiş İncil'in tüm dünyaya yayılması. 2. Yahudilerin Filistin'e dönmeleri ve dine dönmeleri. 3. Papa'nın iktidarsızlaştırılması ve 4. İslâm'ın iktidarsızlaştırılması. Birinci madde, Yeni Ahit'in misyon çağrısına dayanıyordu. Global bir doğaya sahipti. İkinci madde, 19. yüzyılın ilk Protestan misyonerleri tarafından özellikle seviliyordu. Ancak bütün bu çabalar boşa çıkınca, ABCFM, misyonerlerin Yahudi misyonu konusunda istenildiği şekilde davranmadığını gördü: Levi Parson, 1819 yılında Boston'da, "Osmanlı İmparatorluğu'nu ortadan kaldırın, onların [Yahudilerin] dünyanın dört bir tarafından yurtlarına dönmeleri karşısında hiçbir engel kalmaz" diye kehanette bulunuyordu.[24] Yukarıda belirtilen üçüncü madde, Fransız Devrimi'nin etkisiyle kısmen gerçekleşmiş gibiydi. Osmanlı toprakları söz konusu olduğunda as-

masıyla kurulacaktır," diye yazıyordu Chaney (1976, s. 272). Krş. Hutchinson 1987, s. 111-13. Krş. RGG 3. Baskı içinde "Mesihçilik".

24 Parsons 1819, s. 12, alıntı Chaney 1976, s. 276. Siyonizm'e Protestan katkısı için krş. Carmel 1997.

lında önceliği hak eden Müslümanların din değiştirmesi maddesinin gerçekleşmesi içinse ancak dolaylı yöntemlerle çaba harcanabiliyordu. Tüm toplumun püriten, demokratik değerlerle "mayalanması" sloganı, 20. yüzyılın başlarında kişisel ihtida düşüncesinin yerini almıştı.

Ortaya koyulduğu üzere, "tarihî gelecek için çalışmanın" somut görevi olarak, geriye özellikle Hıristiyan azınlıklar arasında yapılacak çalışmalar kalmıştı. Misyoner tarih tablosu, Hıristiyan ve Hıristiyan olmayan azınlıklara yeni bir yer vermekteydi: Milletler ve Aleviler gibi heterodoks gruplar, uyanışlarından sonra Yakın Doğu'nun Hıristiyan "mayalama" hücreleri olacaktı ve tüm azınlıklar gelecekteki düzenin baskıdan kurtarılarak, eşit değer verilecek birimleri kabul ediliyordu. Azınlıklara yönelik bu eskatalojik bakış açısı, varolan ilişkilerin sembolik değişimi anlamına geliyordu. O zamana dek aşağı sınıf olarak kabul edilenlere doğrudan iktidar vermiyor, fakat öncü olma prestiji ile eğitim sayesinde yeni hareket alanları vaat ediyordu. Milletler için yapılacak tüm dilbilim, eğitim ve yayın çabalarını destekliyordu. Yüzyıl dönümünde bazı misyonerlerin benimsediği, becerikli, öğrenmeyi seven, başarılı, Hint-Avrupa ırkı mensubu Ermenilerin "Şark karanlığı" üzerinde uygarlaştırıcı bir misyonu yerine getirebilecekleri gibi ırkçı fikirler içeren düşünceler de bu teolojik bakış açısına karışmıştı.

Misyonerler, Küçük Asya'daki İslâm öncesi dönemin olduğu kadar, gizli Hıristiyan ve Hıristiyanlığa benzer inançları benimsemiş unsurların değerini yükselten, Şark Hıristiyanlarının rolünü yücelten bir geçmiş tablosu ortaya koyuyorlardı. Bu rol, kilise tarihi açısından yorumlanıyordu. Buna göre Nasturîler, Ortaçağ'da Alpler'de yaşamış olan Waldens tarikatına benziyordu ve tıpkı onlar gibi, yaşadıkları yalçın dağlarda gerçek dini nispeten muhafaza etmeyi başarmışlardı.[25] İncil'den veya kilise tarihinden kaynaklanan bu bakış açısı, sadece ilk misyoner kuşağına günlük yaşamı etkileyecek denli damgasını vurmakla kalmamıştı. 1911 yılında bile, örneğin Harput misyone-

25 Wheeler 1868, s. 27.

ri Henry Riggs, bir makalesinde bir tasvirden hareketle Kürt misafirperverliğini İbrahimi geleneğe oturtuyordu.[26]

Bu konuda dikkatli olunmasına dair onca emre rağmen, Müslümanların historiografik değersizleştirilmesi çok açıktır: İslâm, ortaçağın ve erken yeniçağın teologlarında olduğu gibi, ahlaki çöküntü içindeki Hıristiyanlığa Tanrı tarafından göndermiş bir ceza olarak görülüyordu. Ümmetin hakiki bir teolojik değerlendirmesi ve peygambere pozitif bir bakış açısı, sadece pek az misyonerde görülebiliyordu.[27] Birçoğu "son ilahi vahiy olarak Kuran"ı tümüyle reddediyor, gerçi önemli bir tarihî kişilik olarak gördükleri Muhammed'i açıkça sahte peygamber ilan etmeseler bile, dinsel referansını şüpheli görüyorlardı.

1.2.3. Misyonerler, davranışları ve sembolleri

İncil'e kelimesi kelimesine bağlı olan Protestan misyonerler, "İncil Ülkesi"ndeki insanların, cemaatlerin ve toplumun üzerinde yarattıkları etkinin kuvvetli, hatta kesin işaretlerinin pek az farkındaydılar. Merkezinde bulunduğu kült manevi bir anlam içeriyorsa da İncil kitabı fiziken, ana sembollerden biriydi. Ağırlıklı olarak okuma yazma bilmeyen kadın ve erkeklerden oluşan bir topluluğa, yeri ve göğü anlamanın bir anahtarı olarak sunuluyordu. Aslında sadece Tanrı kelâmının fizikî bilgi kaynağı olmasına karşın, ilk okuma alıştırmalarından kolej basamağındaki dinî vaizlik bilgisi alıştırmalarına kadar neredeyse her şey İncil etrafında dönüyordu.

Sahip oldukları "İncil'ce Bakış" nedeniyle misyonerler, çevrelerindeki ister olağanüstü ister günlük tüm olayları, doğrudan İncil tasvirleri ve sahnelerine bağlamak suretiyle, üst düzeyde sembolleştiriyorlardı. Kürdistan "İncil Ülkesi"ydi; Kürt misafirperverliği İbrahim'inkine benziyordu; dul Ermeni kadını, çocukları için ağlayan Raşel'di vs.. Misyonerler, o âna dek kullanılan sembolleri bir anda değersizleştirmişlerdi. Örneğin o za-

26 Bu suretle misyonerler kendilerini tanrısal elçiler olarak nitelendiriyorlardı. MRW 1911, s. 736.

27 Krş. örn. Künzler 1951, s. 273 vd

mana dek, değerli taşlarla bezeli eski tür İncil, manastırda ayin sırasında önemli bir rol oynuyordu. İnsanlar onunla gurur duyuyor ve yazılı olduğu eski dinî lisanı artık ne rahiplerin, ne de halkın anlamamasına karşın, okunmaya devam ediyordu. Sonra Protestan misyonerler geldiler, onu sade görünüşlü bir nesneyle, kendileri tarafından halk diline çevrilmiş ve basılmış bir İncil'le değiştirdiler, kendi usûllerince yorumladılar. Bu, Şark Kiliseleri için, şimdiye kadar kullandıkları kült nesnelerinden acılı bir ayrılış anlamına geliyordu. Haklı olduklarının bilinciyle, misyonerler, kilisenin geleneksel ritüellerine duyulan güveni yıktılar. Doğu Vilayetleri'nin köylerine kadar...[28]

Fotoğraflar da sembol taşıyıcılarıdır. Misyoner resim arşivi çok zengindir. Misyonerlere ait grup fotoğraflarında, en azından yüzyıl dönümüne kadar, mutlaka açık bir İncil kitabı bulunur. (Res. 18). Katolik misyoner, haçını ve Meryem Ana tasvirlerini Kürdistan'a (Res. 14), Lourdeslu Havva tasvirini de Diyarbakır'daki kiliseye götürdü (Res. 13); böylece kendi aziz tasvirlerine, yerel azizler karşısında öncelik vereceğini göstermiş oluyordu. Misyon alanının dışında, köylerde ve şehirlerde de duyulmasını sağladığı akşam duası veya şapel çanlarının uğultusu, bazı Müslüman komşuların kulaklarına, bugünkü Batılı turist için müezzinin okuduğu ezan kadar –egzotik çekiciliği hariç– yabancı geliyordu. Dahası, çan sesi, Katolik misyonerlerden daha fazla olmak üzere Protestan misyonerlerin, "ayrımcılık sembolizmiyle"[29] bugüne kadar süregelen toplum düzenini kabul etmediklerinin ve Hatt-ı Hümayun'a dayanarak haklarda eşitliği uygulamaya koymaya çalışacaklarının çok sayıdaki işaretlerinden biriydi.

Derin sembolik anlam taşıyan ve o ölçüde de hassas bir yığın başka nesne ve jest vardı: Binalar (tarzı, yüksekliği, konumu), giysiler (tipik Batılı şapka ve kadınların kapalı olmayışları), kadınların at binmeleri ve yerel ileri gelenlerin at üzerinde

28 Özellikle belirgin olarak Herman N. Barnum, MH 1881, s. 226 içinde.

29 "Symbolism of discrimination", Braude ve Lewis 1982, s. 9. Dwight ve Smith'in raporu (1833), gayrimüslimlere karşı güçlü sembollerle yüklü ayırımcı davranış örnekleri açısından zengindir (c. 1, s. 94, 144 vd.).

karşılanması. Misyonerlerin sadece vatanseverlik duygularından ("Fourth of July"de [Dört Temmuz] olduğu gibi, krş. Foto 41) ötürü değil, aynı zamanda korunma sağlayacak işaret olarak çektikleri ülkelerine ait bayraklar, ayrı bir sorun teşkil ediyordu. Bu bayraklar, Osmanlı vatanseverlerinin ve Müslümanların gözünde birer nefret nesnesiydi. Misyonlara yakın olan *Robert College*'in temel atma töreni için seçilen tarih de çok anlamlıydı: 4 Temmuz 1869, Amerikan Bağımsızlık Günü!

Eskiden beri süregelen hiyerarşi ilişkilerini parçalayan, geleneksel davranış ve sembolleri her zaman anlamayan veya anlamak istemeyen misyonerlerin bu kendinden emin tavrı, 1883 yılında ciddi bir olaya neden oldu. Aralarında Bitlisli aşiret lideri Musa Bey'in de bulunduğu üç Kürt, Dr. George C. Raynolds ve arkadaşı George C. Knapp'ı Bitlis'te yapılan bir toplantıdan geri dönerken ağır yaraladılar. Belki de Hıristiyanların kendilerini görmüş olmalarına rağmen atlarından inmemelerini hakaret kabul etmişlerdi. Misyonerler tarafından yapılan bu açıklamayı, her iki misyonerin de Musa'nın ve arkasındaki muhtemel tahrikçilerin gözünde yabancı birer mütecaviz, hatta İngiliz ajanı oldukları bilgisiyle tamamlamak gerekir.[30]

Neredeyse her şeyin aksine, yemek ve içmek "sembolik bir savaşa" sebebiyet vermiyormuş gibi görünüyordu. Bu, belki de misafirperverliğe her iki tarafça büyük değer verilmesinden ve misyonerlerin bu hususiaki uyum yeteneklerinden kaynaklanmaktaydı. Ancak neredeyse geri kalan herkes gibi yerde değil de, sandalyelere oturmak suretiyle masa üzerinde yemek yemeleri misyonerleri diğerlerinden ayıran bir noktaydı; hatta çocuklar için mama sandalyelerine bile sahiptiler (Res. 42). Her şeyden önce aile bireyleri ve ev halkı, ilke olarak bir arada yemek yiyordu; ataerkil toplumlarda görüldüğü üzere kadın ve erkek ayrı değil. Misyonerler mönülerini yerel koşullara göre hazırlıyor, ancak farklı yaşıyor, oturuyor ve giyiniyorlardı.[31]

30 *Annual Report of the ABCFM* 1883, Boston 1883, s. 53; MH 1895, s. 187 vd.

31 Etnolojik ve sosyolojik açıdan önem taşıyan yemek konusu, bu çalışma çerçevesinde daha fazla genişletilmeyecektir.

Misyonerler, kıskançlık olmasa bile, merak ve hayranlık uyandıran şeylere sahiptiler. Piyano gibi Avrupaî müzik enstrümanları veya dürbün, fotoğraf makinesi, motor, bisiklet, lamba, okul laboratuvar donanımı ve Abdülhamit dönemiyle beraber, tıbbi donanımıyla birlikte hastaneler, prestij nesneleri veya ilerleme sembolleriydi. Birinci Dünya Savaşı sonrasında misyonerler (daha doğrusu *Near East Relief* çalışanları) tarafından geçici olarak Doğu Vilayetleri'ne götürülen birkaç otomobil, bugün bile en önemli statü sembollerinden biridir. Sahip oldukları bilgi üstünlükleri ve teknik becerileri, misyonerlerin, Müslüman din adamları da dahil olmak üzere yerli halkın büyük bir bölümünün gözünde her konuda –depremi önceden bilmek gibi imkânsız konularda bile– danışılabilecek birer akıl hocasına, hatta süpermenlere dönüşmelerine neden olmuştu.[32]

1.3. Tanzimat devleti ve misyonlar

Osmanlı yöneticilerinin gözünde reform ihtiyacı kendisini en çok iktidarın merkezî alanları olan askerî ve idari alanlarda hissettiriyordu. Buna uygun olarak da öncelikle bu alanlarda yatırım ve yenileme çalışmaları yapıldı: Memurlar ve subaylar için yeni okullar, yeni bir ordunun inşası, hukuk sisteminin ve vilayet yönetimlerinin yeniden yapılandırılması. Bu tür yenilenmelerin ve merkezîleştirmelerin önünde engel teşkil eden Kürt beylikleri gibi güçlerin ortadan kaldırılması gerekiyordu.[33] Tanzimat seçkinlerinin anladığı ve Büyük Petro nezdinde hayran

32 "[...] Başkan Riggs'in [Herput] anlattığına göre, o gece geç saatlerde kendisini ziyarete gelen üç Türk, müftünün selamını gönderdikten sonra depremin saat kaçta olacağını söylemesini istemiş; bu da o insanların zihniyeti konusunda fikir veriyor" (4.12.1905 tarihinde Harput bölgesinde bir deprem oldu; MH Şub. 1906, s. 52). Eleştirel bir Ermeni retrospektifi şöyle diyordu: "'pagen' bir halkı din yoluna sokmak için köye gelmiş, inanç sahibi üstün insanlar [yukarıda 'süpermen' denmiş] gibiydiler." (Dzeron 1984 [1938], s. 150 vd.).

33 1864 *Vilayet Nizamnamesi*, imparatorluğu vali tarafından yönetilen vilayetlere, mutasarrıf tarafından yönetilen sancaklara, kaymakam tarafından yönetilen kazalara ve müdür tarafından yönetilen nahiyelere böldü. Bu düzenleme imparatorluğun yıkılışına dek geçerli oldu. En alt basamakta bir muhtar tarafından yönetilen köyler ve mezralar bulunuyordu. Bu şekilde farklı halk grupla-

olduğu *terakki* buydu. Bu seçkinler, imparatorluğun Avrupaî bir know-how ile yenilenmesine inanıyor, ancak fazlasıyla Hıristiyan veya ateist bulduğu, demokratik ve milliyetçi etkilerinden korktuğu Avrupa düşünce mirasına uzak durmayı yeğliyordu. Fransızca, o zamanlar eğitimli Osmanlıların ikinci diline dönüşmüştü. Fransızca'dan alınan kelimeler modernleşmeyi simgeliyordu: Telgraf, elektrik, makine, tren, tünel ve tramvay gibi kavramlar, ayrıca demokrasi, sosyalizm ve diktatörlük gibi –sonradan Abdülhamit sansürünün kullanılmalarını yasaklayacağı– siyasi fikirler, Türk diline girmişti.[34] Tanzimat çevreleri, özellikle medeniyeti geliştireceği ve tebaanın hukuki güvencesini sağlayacağı için, bu "modernleşme"nin farklı halklar arasındaki bağların güçlenmesine katkıda bulunacağına inanıyordu.[35] Modern ve "Osmanlıcı" eğilimli Müslümanlar olarak reformcular, 1839 ve özellikle 1865 fermanlarında belirtilen eşitlik koyutunu olumluyorlardı. Ayrıca vilayet yönetimlerinde belli bir temsil sistemini de destekliyorlardı (1864 Kanunu). Bu nedenle, milletler, kendilerine eşitlik ve toplumsal meseleler, bilhassa okullar için hareket serbestisi vaat eden Tanzimat'ı desteklemek için yeterince sebebe sahiptiler. Padişah, 1850 yılında, 1847'den beri geçici demokratik "nizamname"ye sahip Protestan Milleti'nin kuruluşunu onayladı. 1863 yılında da, Ermeni-Apostolik Milleti'nin, Protestan örneğine göre hazırlanan ve Tanzimat ruhu çerçevesinde şekillenen, Protestanlarda olduğu gibi seçimler temelinde bir tür parlamenter meclisi öngören nizamnamesini kabul etti. 1865 yılında Yahudi Milleti de benzer bir düzenlemeye kavuştu. Nasturîler ve Keldanîler de ayrı bir Millet olarak kabul edildiler.[36]

rının yönetimde belli temsili sağlanıyordu; *meclis-i umum-u vilayet*lerde Müslümanlar da gayrimüslimler de temsil ediliyordu. Krş. Dumont 1989, s. 483 vd. Ve Mordtmann 1878, c. 2, s. 1-62.

34 Krş. Davison 1990, s. 133; Georgeon 1999, s. 40.

35 Tanzimatı temsil Ahmet Cevdet Paşa'nın düşünce dünyası için krş. Neumann 1994, s. 167-283.

36 Keldanîler 1844; gerçekte merkezî hükümetten bağımsız olarak yaşayan diğer Nasturîler ise daha sonra, tam olarak tespit edilememiş olan bir zamanda, Mar Şimon'u Bâbıâli'deki doğrudan temsilcileri olarak tanıyan yasal bir statüye kavuştular (Joseph 1961, s. 32-35).

1.3.1. Yenilenme etkeni olarak eğitim[37]

Müslümanlarla gayrimüslimlerin ortak bir devlet bilincine sahip olması gibi büyük bir amaca hizmet etmesi arzulanan eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesi projesi, Tanzimat'ın bir parçasıydı. Vilayetlerdeki geleneksel Osmanlı temel eğitim kurumları, Kuran okullarından[38] ve medreselerden (Yüksek İslâm Okulları) oluşuyordu. Kuran okulları genellikle bir caminin yanında bulunuyor ve Hoca adı verilen ulema mensupları tarafından yönetiliyordu. Farklı yaşlarda ve öğrenim seviyelerindeki çocuklara aynı sınıfta ders veriliyordu. Bu geleneksel temel eğitimin amacı, çocuklara temel din bilgilerini öğretmekti. Bu da genel olarak Kuran metinlerini ezberlemek anlamına geliyordu. Bu amaca uygun olarak çocuklara okuma ve yazma da öğretiliyordu. Üst kurum olan medreselerde ise dinî bilgiler derinleştiriliyordu. Bu okulların finansmanı vakıflar, ailelerin bağışları ve kısmen devlet yardımlarıyla sağlanıyordu.[39]

Osmanlı'da 18. yüzyılın sonlarından beri süregelen yenilenmeye dönük çalışmalarda, askerî konular çok açık bir önceliğe sahipti.[40] Sultan III. Selim, savaş güçlerini Avrupa örneğine göre yeniden düzenleme planını, yani 1793 Nizam-ı Cedid'ini uygulamaya koyabilmek için, ülkeye çok sayıda Fransız askerî uzmanı getirtti.[41] 1821 yılında, Osmanlı memurlarına Fransızca dersleri vererek, onları o zamana dek azınlıkların, özellikle de Rumların bir ayrıcalığı olan yabancı dil bilgisiyle donatmayı amaçlayan Babıâli Tercüme Odası kuruldu. 1830'lu yılların

37 Bu alt başlık Somel 1995, s. 24-91'e dayanmaktadır.

38 *Mahalle Mektebi* ve *Sıbyan Mektebi.*

39 Somel 1995, s. 24 vd.

40 İlk Modern Osmanlı eğitim kurumu, 1768-74 Türk-Rus savaşı esnasında, 1773 yılında kurulmuş olan *Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun* idi. Bu okulda matematik ve geometri gibi pozitif bilimler, ancak belirleyici olarak Fransızca yabancı dili öğretiliyordu; 1842'den sonra İngilizce mecburî yabancı dil, Fransızca da seçmeli dil olmuştu. *Mühendishâne-i Bahrî-i* Hümâyun'u diğer askerî meslek okulları takip etti; 1795'te kurulan *Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun,* 1826'da kurulan *Tıbhâne-i Âmire* ve 1834'te kurulan *Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye.*

41 Krş. Matuz 1985, s. 210.

sonlarına doğru, İstanbul'da, yeniden örgütlenerek merkezîleştirilen devlete, özellikle vergi toplayacak memur kadrosu yetiştirmek maksadıyla ilk sivil devlet okulları kuruldu.

Sivil devlet okullarının vilayetlerde de kurulması ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşti; bu konuda 1869'a kadar "imtiyazlı Balkan vilayetleri"[42] önceliği alırken, Orta ve Doğu Anadolu vilayetleri geri plana itiliyordu. Sivil sektörün bu gecikmesinin nedenleri sadece devletin askerî ve idari merkezlerine öncelik vermesinde değil, toplumun derinlerine kök salmış olan ulema sınıfının, eğitim sektöründen uzaklaştırılmamak için gösterdiği muhalefette de yatmaktaydı. Öğretmen ve ders kitabı sıkıntısı nedeniyle, devlet okulları, alternatifsizlik yüzünden çok zaman istihdam edilmek zorunda kalınan ulemanın etkisinden kurtulamıyordu.

Misyonlara ve Millet'lere kıyasla devletin en geri kaldığı alan, kız çocuklarının eğitimiydi. Gerçi Sıbyan Mektepleri her iki cinsiyetten öğrenci de kabul ediyordu, ancak sadece Tanzimat'ın düşünce mirasına bağlı "ilerici" aileler, yani memur aileleri, kızlarını bu okullara gönderiyorlardı. Devlete ait ilk Kız Rüşdiyesi İstanbul'da ancak 1858 yılında, yani ABCFM'nin aynı şehirde *American College for Girls*'ü [Amerikan Kız Koleji] işletmeye başlamasından 28 yıl sonra açılabildi. 1908'den sonra bile tüm imparatorlukta sadece iki kız lisesi vardı, bunların ikisi de başkentte bulunuyordu.[43] Daha yüksek kız eğitimi vilayetlerde misyonların ve milletlerin tekelindeydi.

Batılı müttefikleriyle birlikte kazandıkları Kırım Savaşı başarısıyla güçlenmiş ve müttefiklere borçlanmış olan Tanzimat reformcuları, eğitim reformunu yeni bir şevkle ele almaya başladılar. 1856 Hatt-ı Hümayunu adı verilen reform fermanıyla, devlet okullarına girişte tüm tebaanın eşit şansa sahip olduğu ve her dinî cemaatin devlet kontrolünde kendi okullarını kurabileceği kabul edildi. Milletlerin ve misyonerlerin okulları, masraf etmesine gerek bırakmayacağı için devlet açısından

42 Mordtmann 1878, Bd. 2, s. 1.

43 Çakır 1994, s. 219 vd., 246.

açık bir avantaja sahipti. Onları bir tehdit olarak algılamaya başlayan ilk kişi Abdülhamit oldu.

Tanzimat'ın eğitimle ilgili asıl taslağı, 1869 *Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi*'nde ortaya konulmuştu. Bu nizamname herkes için zorunlu eğitimi öngörüyor, eğitimi pozitif bilimlerin yayılması sayesinde (matematik ve doğa bilimleri) ilericiliğin taşıyıcısı olarak gördüğü gibi, mezheplerarası öğrenimin Osmanlı devlet bilincini (Osmanlıcılığı) destekleyeceğini kabul ediyordu. Temel eğitim, çocuklara okuma yazma öğretmeyi amaçlayan dinî motifli bir eğitim basamağı olmaktan çıkarılmalıydı. Öğretmen ve finans sıkıntısı, bu taslağın genel anlamda vilayetlerde uygulamaya konulmasına engel oldu. Abdülhamit Devleti, 1881 yılında bu taslağı kısmen gerçekleştirmeye başladığında, bunu Osmanlıcı belirlemeleri uygulamaya koymadan yaptı.

1.3.2. Misyon ve millet dinamiği, Osmanlıcı atılım ve İslâmcı Tepki

1850'li yıllarda, Doğu Vilayetleri'ndeki misyonerlik yayılmasının gerçek kuruluş dönemi başlar. Sultan, İngiliz büyükelçisi Sir Stratford Canning'in diplomatik baskısıyla, 1850 yılında Protestan tebaasına kendisini ayrı bir Millet olarak yapılandırma izni verdiği bir ferman çıkarttı. Ancak kiliselerin bu şekilde bölünmesi, Protestan misyonların yeniden diriliş stratejileriyle çelişiyordu. Bu durum, Protestan hareketiyle Ermeni-Apostolik ve Yunan-Ortodoks cemaatleri arasındaki çekemezlikten kaynaklanmaktaydı. Bu iki kilise, 1840'lı yıllardan itibaren "yabancı düşünceye" karşı şiddetle direnmeye başlamışlardı.[44] Geleneksel kilisenin gözünde Protestanlık, başlangıçta Katoliklikten çok daha tehlikeliydi; çünkü Katolik Kilisesi de hiyerarşik bir yapıya sahipti, kült diliyle halk dilini birbirinden ayırıyordu, azizlere ve Meryem Ana'ya tapınma gibi pratiklere, ölülere dua etmeye ve günâh çıkarmaya karşı mücade-

44 1847 yılında bu ferman, sadrazam tarafından imzalanmış bir Charta'ya bağlanmıştı. ABC MS Hist. 31: 4, s. 18-20; Richter 1930, s. 70-72.

le etmiyordu. 1846 yılında İstanbul'da ilk Protestan-Ermeni Kilisesi kuruldu.[45]

1850'li yıllarda, Protestan misyonunun esasen imparatorluğun sonuna kadar sürdüreceği yapısı billurlaşmaya başladı: Öncelikle Hıristiyan azınlıklara yönelecek olan, pedagoji ağırlıklı bir hareket. Böylece başlangıçtaki İslâm ve Yahudi misyonu düşüncesi terk edilmiş oluyordu. ABCFM, 1830'lu yıllar gibi erken bir dönemde İzmir, Bursa ve İstanbul gibi Batı Anadolu şehirlerinde ilk okullarını kurmuştu. İleri seviyeli öğrencilerin öğretmen olarak atandığı Lancaster okulları, o zamanlar sadece Rumlar için değil, İstanbul'daki Türk ordusu için bile etkili ve ucuz bir okul biçimi oluşturuyordu.[46] Bir Protestan okul sisteminin kuruluşu için gerekli olan hukuksal zemin, 1850 fermanıyla yaratılmıştı. *Board*, 1855 yılında, aralarında İstanbul, Tokat ve Antep'te birer vaiz okulu, ayrıca İstanbul'da bir yatılı kız okulunun bulunduğu, toplam 42 okula sahipti. Antep'te o zamanlar sayıları iki düzineyi bulan Protestan cemaatlerinin en büyüğü bulunuyordu.[47]

1856 yılında, Kırım Savaşı'nın sonunda ilan edilen Hatt-ı Hümayun, Hıristiyanlar için de din özgürlüğü, vergi ve yargı eşitliği, sivil kamu makamlarına gelebilme hakkı ve askerlik hizmeti öngörüyor, işkenceyi yasaklıyor, yabancıların mülk edinebilme hakkını kabul ediyordu. Ayrıca, Milletlerin kendi kendilerini yönetme selâhiyetlerini vurguluyordu. Özellikle vilayetlerde, bu kararların birçoğunun kâğıt üzerinde kalmasına[48] ve Hatt-ı

45 Geleneksel Ermeni kilisesinin başlangıçtaki reddedici, hatta karşı koyan tavrı yavaş yavaş rekabete yol açan bir meydan okumaya, eğitim sektöründe öykünmeye ve 1890'lı yıllardan sonra ABCFM'ye kısmen candan bir bağlılığa dönüşürken, komşu Yunan ulusal devletinde 19. yüzyılın ikinci yarısında faaliyet sürdüren Amerikan misyonu, katı devlet ve kilise baskılarıyla karşılaşmıştı. Bunlar göz önüne alındığında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki şartlar ideal gibi görünüyordu. ABC MS Hist. 31: 5, s. 26 vd.

46 Stone 1984, s. 37 vd.; ABC MS Hist. 31: 5, s. 13.

47 Kuruluş 1848, 1855 yılında 141 üyeye sahip (ABC MS Hist. 31: 4, s. 25; ABC MS Hist. 31: 1, s. 2-3). Erken dönem Antep kilisesi için krş. "Sister Varteni"nin yaşam öyküsü, Proctor 1900.

48 Hıristiyanlardan –arzu edilmedikleri!– askerlik hizmeti yerine özel bir vergi talep ediliyordu.

Hümayun'un Paris Anlaşması öncesinde Avrupa'nın büyük güçlerine şirin gözükme amacına dayandığının aşikâr olmasına rağmen, bu ilkeler belgesi önemli bir açılım ve liberalleşme olarak kabul edildi. Protestan ve Katolik misyonları büyük bir coşkuya kapılmıştı. Milletlerin okulları, özellikle Ermeni-Apostolik, Yahudi ve Rum okulları, 19. yüzyılın ortalarından sonra sayıca büyük bir artış gösterdi.[49] Hatt-ı Hümayun, Doğu Vilayetleri'ndeki bazı Hıristiyan cemaatlerinde ve bir kısım Alevide, Tanzimat'ın hukuk devleti ve liberalizm öğelerinin nihayet uygulamaya konulacağı beklentisine yol açtı.[50] İç reformların gerçekleştirileceğine dair yeşeren umutlar ancak 1870'li yıllardaki zorluklar esnasında solacak, Hamidiye Alayları'nın kurulmasıyla birlikte de tümüyle ortadan kalkacaktı.

Tanzimat'ın bürokratik reformcularının mezheplerarası Osmanlıcı bir okul ağı kurma yolundaki muğlak fikirleri, bir ütopya olarak kaldı. Bu girişim bir yandan uygulama yetersizlikleri, ulemanın direnişi ve finans zorlukları, diğer yandan da misyon ve azınlık okullarının Tanzimat devletinin eğitim çabalarını kat kat aşan başarıları yüzünden hüsranla sonuçlandı. Bu okullar, Osmanlıcı düşünce yapısının yoluna çıkmışlardı ve bunun hesabını da vermiyorlardı. Uluslararası Protestanlığa bağlı ABCFM okulları, liberal ilkeleri ve Hıristiyan-eskatalojik tarih tasvirleri nedeniyle azınlıkların değer kazanmasına epey katkıda bulunuyorlardı, ulusal mirasın uhrevîleştirilmesinde asla Ermeni Millet Okulları kadar ileri gitmeseler bile.

---

49 Ermenilerde daha 18. yüzyıl sonlarında başlamış olan bir eğitim hareketi, özellikle İstanbul'da çok sayıda okulun açılmasına neden olmuştu. 1834 yılında Anadolu'nun farklı yörelerinde 120 Ermeni ilkokulu bulunuyordu, kırk yıl sonra bu rakam 469'a çıkmıştı. Ergin 1977, s. 753, 759.

50 Varto (Bitlis Vilayeti) kökenli Kemalist yazar Mehmet Şerif Fırat, hatıratında, Sünni beylerin gücünü kısıtladığı için Tanzimat'ın yerel Alevi Kürtler tarafından genel olarak sevinçle karşılandığını belirtir: Fırat 1983 (1952), s. 120-123.

TABLO 1
Küçük Asya Türkiyesi İçin ABCFM İstatistiği, 1852-1882

	1832	*1862*	*1872*	*1882*
Churches	10	43	74	108
Number of Members	261	1,564	4,032	7,490
Native Ordained Ministers	6	13	47	66
Native Unordained Preachers	?	32	56	68
Teachers and Helpers	?	145	374	467
High School and Theological Seminaries	1	3	9	23
Puplis in High Schools and Theological Seminaries	44	52	153	711
Girl's Boarding-Schools	1	2	10	16
Pupils in Girl's Boarding-Schools	24	28	241	608
Common Schools	12	117	222	317
Pupils in Common Schools	398	3,473	6,391	12,896
Total Pupils in all kinds of Schools	466	3,553	6,785	14,285

Kaynak: MH 1883, s. 374

Amerikan misyon okullarının toplam öğrenci sayısı 1880'li yıllarda yaklaşık 15.000'e ulaşmıştı. Misyona yakın duran *Robert College*'in de dahil edilmesi durumunda, bu sayı daha da artıyordu. 1850'li yıllarda Hatt-ı Hümayun'a bağlı olarak okullardaki ve kiliselerdeki hızlı büyüme dikkat çekicidir.[51] Tablo 1'de sadece yerel misyon çalışanları belirtilmiştir (1882 yılında Amerikalı kadın ve erkek misyon çalışanlarının sayısı 164 idi).[52] Yatılı okuyanlar dışında, cinsiyetlerine göre öğrenci sayısı belirtilmemiştir; genel olarak eşit bir orandan söz etmek mümkündür.

Okulların yanı sıra Protestan cemaatleri de genişliyordu ve 1850'den bu yana sahip oldukları Millet statüsüyle özerk bir yönetime sahiptiler. Eastern Turkey Mission 1873 Yıllık Raporu gururla şunları yazıyordu: "Protestan kiliseleri ve cemaatleri giderek daha istikrarlı, daha eğitimli, kendi kendini yönetmeye daha muktedir hale geliyor."[53] Protestan Millet Kiliseleri, 1860 yılında sivil Millet örgütlenmesinden ayrı olarak, bölge-

51 Krş. MH 1883, s. 430.

52 MH 1883, s. 6. Krş. Böl. 2.7 istatistikleri.

53 MH 1873, s. 5.

sel birliklerde örgütlendiler. Bu örgütlenmeler, misyon bölgeleriyle örtüşmüyordu.[54]

Bu genişleme, yayıncılık dalını da kapsıyordu. ABCFM, Kutsal Kitap ve Kutsal Kitap bölümleri yayınladığı gibi, 1850'li yıllardan sonra İncillerin dördünü de Ermeni harfleriyle yazılmış Kurmanci Kürtçe'sinde yayınlamıştı. 1855'ten itibaren Ermeni dergisi *Avedaper*'i (Ermenice, sonraları Armeno-Türkçe'de) çıkartmaya başladı. Bu dergi, Ermeni-Apostolik Kilisesi mensupları tarafından heyecanla okunuyordu.[55] 18. yüzyıldaki birkaç öncüden sonra, 1840'lı yıllarla birlikte Ermeni basını özellikle İzmir ve İstanbul'da gelişmeye başlamıştı. Osmanlı-Ermeni yerleşim bölgesi olan Van ve Muş'ta, 1857 ve 1863 yıllarından beri, ikisi de Mıgırdıç Khrimian (=Khrimian Hairik) tarafından kurulmuş olan *Ardziv Vaspurakan* ve *Arzvik Daroni* adlı aylık dergiler yayımlanıyordu.[56] Rus hükümranlığı altında bulunan Transkafkasya Ermenileri, sınırın ötesindeki "yurttaşlarına" hem maddi, hem de –Millet okullarının desteklenmesi yoluyla– entelektüel yardım sağlıyorlardı. Gregor Ardzruni, 1872 yılında, Tiflis'te çıkardığı *Meşak* adlı dergide şöyle yazıyordu: "Dün sadece bir kilise cemaatiydik, yarın bir ulus olacağız."[57]

1856'da açıklanan din özgürlüğü, teorik olarak her Müslüman'a başka bir dine geçme hakkı tanıyordu. Ancak toplum ve devlet, bunun gerçekleşmesine pratikte pek az izin vermektey-

54 Batı Türkiye'de *Bithynia Evangelical Union*, Doğu'da *Harpoot Evangelical Union*, Merzifon, Sivas ve Kayseri bölgelerinde *Central Evangelical Union*, Antep, Maraş ve Adana bölgelerinde *Cilicia Evangelical Union*. "Bu birlikler, kendi kendini yönetme ve kendi kendine yeterli olma becerisinin gelişmesinde, kolektif sorumluluk bilincinin yerleşmesinde büyük role sahiptir. Bunların tamamı, istisnasız, Evanjelist Ermanilerden oluşuyordu; daha sonra bir Rum Evanjelist Kiliseleri Birliği de kuruldu." (ABC MS Hist. 31: 4, s. 28).

55 ABC MS Hist. 31: 4, s. 25, 29, 34, Wheeler 1868, s. 21-22. Bunun yanı sıra 1867'den sonra Bulgarca yayımlanan aylık *Zornitza* dergisi, Greko-Türkçe bir aylık dergi ve Protestan birliklerinin kendi dergileri vardı. Yayıncılık faaliyetleri *American Bible Society*, *American Tract Society*, Londra merkezli *Religious Tract Society* ve benzeri kurumlar tarafından finanse ediliyordu.

56 *Ardziv Vaspurakan* (Vaspurakan Kartalı [Van Bölgesi]) ve *Arzvik Daroni* (Taron Kartalı [Muş Bölgesi]). Ter Minassian 1983, s. 161.

57 Alıntı Pasdermadjian 1986 (1949), s. 281.

di. 1864 yılında iki CMS misyoneri ve çok sayıda mühtedi tutuklandı.[58] Böylece misyonerler 1908 yılına kadar Sünni Müslümanlara yaklaşmaya neredeyse hiç cesaret edemediler. İlkelerle ilgili yapılan tüm açıklamaların aksine, devletin temelini oluşturan dinî cemaatler tarafından, aşılması durumunda iktidarın derinliklerine darbe vurabilecek gibi görülen bir sınır vardı burada. Bu iktidarın meşruiyeti, ümmetin, son indirilen dinin sahibi sıfatıyla iktidara hak kazanmış olduğu tasarımında yatıyordu. Ümmetten din değiştirme yoluyla gönüllü olarak ayrılmak bu tasarımı şüpheye düşürüyor ve geleneksel olarak ölümle cezalandırılması gereken bir ihanet olarak değerlendiriliyordu; Tanzimat yasaları bu durumu pek az değiştirebilmişti.

ABCFM, 1872 yılında, geleneksel olarak yabancıların ikâmet etmediği eski İstanbul'daki Rıza Paşa Yokuşu'nda, dört katlı *Bible House* [İncil Evi] binasının açılışını yaptı. Bu, sadece altyapısal bir önem taşımakla kalmıyor, sembolik bir dönüm noktasını da ifade ediyordu. *Bible House*, kısa bir süre sonra ABCFM'nin Türkiye'deki "sinir merkezi" oldu. Burası bilgilerin, yayınların, direktiflerin ve diplomasinin misyonerlik temelindeki kesişme noktasıydı. Abdülhamit'le yaşanan çatışmalarda ve Birinci Dünya Savaşı esnasındaki heyecanlı yardım ve haberleşme faaliyetlerinde çok önemli bir anlam taşıyacaktı.[59]

1.3.3. Misyon alanları

ABCFM, Türkiye Misyonu'nu 1860 yılında, nispeten özerk yan örgütlenmelere sahip dört dala ayırdı: *Eastern Mission [Doğu Misyonu]*, *Western Mission [Batı Misyonu]*, *Central Mission [Merkez Misyon]* ve çok daha küçük *European Turkey Mission [Avrupa Türkiyesi Misyonu]*. Yeni kurulan *Eastern Turkey*

58 ABC MS Hist. 31: 4, s. 29.

59 Çizim ve tasvir için MH 1873, s. 377-379. 1881'den bu yana Türkiye'de bulunan ve 1890'lı yıllardan Dünya Savaşı'nın sonuna dek Amerikan Türkiye Misyonu'nun hazinecisi olarak Bible House'un beyni konumundaki William Wheelock Peet, bunu "başkentte, bir bankanın, bir alım-satım acentasının, bir elçilik bürosunun sunduğu hizmetleri bünyesinde birleştiren, iyi idare edilen bir departman" ifadesiyle tasvir etmektedir. (Peet 1939, s. 38).

Mission, Musul, Diyarbakır ve Mardin'de bulunan şubeleriyle eski *Assyrian Mission [Asur Misyonu]* ile Arapkir, Bitlis, Erzurum ve Harput'ta faaliyet göstermiş olan *Northern Armenian Mission [Kuzey Ermeni Misyonu]*'un birçok şubesini kapsıyordu.[60] Bu bölgenin nüfusu 3 milyonun üzerinde tahmin ediliyordu. 1860 yılında bu alana yerli çalışanlarca yönetilen 36 uç şube,[61] on kilise cemaati, yaklaşık 1.000 kadar kadın ve erkek Protestan Milleti Üyesi, 869 erkek ve 2.727 kız öğrenciye sahip 48 ilköğretim okulu dahildi. Ana okul dili *Eastern Turkey Mission*'un kuzey yarısında Ermenice, güney yarısında ise Arapça idi. Harput ve Mardin'de birer İlahiyat Okulu açmıştı.

O dönemin –Wheeler çifti gibi– Doğu Türkiye misyonerleri, tüm faaliyetlerinin İncil temelinde, kendi kendini taşıyacak canlı bir kilisenin inşasına hizmet etmek olduğu şeklindeki ABCFM'nin eski ana fikriyle doluydu. Henüz hayattayken bu misyonu sona erdirerek oradan ayrılacaklarına, bu arada inşa edilen kilisenin kendi başına Kürtleri, Türkleri, Yezidileri ve Alevileri İsa'nın mesajına yaklaştıracağından emindiler. Bu misyon alanında, özellikle Harput çevresinde yoğunlaşarak ücra kasabaları, köyleri ve mezraları ziyaret eden gezici misyonerlik çalışması da aynı ana fikre bağlıydı.[62]

ABCFM, 1860 yılında *Southern Armenian Mission [Güney Ermeni Misyonu]*'un ismini değiştirerek, Antep, Antakya, Maraş, Halep ve –her zaman misyoner bulunmayan– Urfa şubelerini, 13 uç şubesi, 12 kilise cemaatini ve 3692 Protestan Millet üyesini kapsayan *Central Turkey Mission*'u oluşturdu. Özellikle Antep ve Maraş'ta, aralarında kız okullarının da bulunduğu okullar giderek gelişti. Myra Poctor, 1860 yılında Maraş'ta başlangıçtaki bazı güçlüklerden sonra kısa sürede gelişen bir kız

60 Arapkir, Musul ve Diyarbakır şubeleri 1860'lı yıllarda kapatıldı, Diyarbakır sonra tekrar açıldı. Krş. Wheeler 1868, s. 36.

61 "İstasyon", ABCFM terminolojisinde kadın ve erkek ABCFM misyonerlerinin evlerinin ve çalışma yerlerinin bulunduğu şehir anlamına geliyordu; uç şube ise yerli çalışanlar tarafından yönetilen bir misyon noktasıydı. Krş. Wheeler 1868, s. 32.

62 Krş. özellikle *Eastern Turkey Mission*'un 1866 Yıllık Toplantısı etkisiyle alınan kararlar: Wheeler 1868, s. 300.

Harita 2: ABCFM'nin Asya Türkiyesi'ndeki misyon alanları: *Western, Eastern* ve *Central Turkey Mission.* Tanzimat döneminden bu yana varolan Amerikan misyon şubelerininki altları açık, Kapüsen misyon şubelerininki yarı koyu, Musul'daki Dominikan şubesininki ise koyu renkle çizilmiştir (sürekli kullanılmayanlar parçalı çizgilidir). Halep ve Urmiye, 1871 yılında ABCFM'den ayrılarak Amerikan *Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States of America* bünyesine dahil oldular (krş. Speer 1912, s. 50). 1864 Vilayet Kanunu'yla oluşturulan altı Doğu Vilayeti, Sivas, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır ve Mamuratülaziz, sadece *Eastern Turkey Mission* alanını kapsamakla kalmayıp, *Western Turkey Mission*'un doğusunu ve *Central Turkey Mission*'un kuzey ucunu da içine alıyordu. "Armenia" ve "Kurdistan" başlıkları yaklaşık olarak demografik ağırlık merkezlerine denk düşmektedir; yine de her iki bölgede de etnik olarak karışık bir nüfus yaşamaktaydı.

ortaöğretim okulu kurdu, Josephine Coffing de 1865 yılında aynısını Antep'te gerçekleştirdi. Antep'te deneme okulu olarak kullanılan bir ilköğretim okulunda kızlar Proctor'dan ders verme tekniği öğrendiler ve birçoğu öğretmen oldu.

Mardin'de Katoliklerle sorunlar yaşanırken, Anglikan misyonerleriyle sürtüşmeler daha 1840'lı yıllarda *Assyrian Mission* bölgesinde başlamış, 1860'lı yıllarda ise Diyarbakır ve Harput'un doğusundaki Palu'da açıkça boy göstermişlerdi. *Central Turkey Mission* bölgesinde 1860'lı yıllarda ve 1881 yılı civarın-

da aralarında İngiltere'den geri dönmüş olan bir Ermeni'nin de bulunduğu *Church of England* üyeleriyle misyonerlik rekabeti baş gösterdi. Canterbury başpiskoposuyla yapılan bir görüşme, olayın büyümeden kapanmasını sağladı. Başka hiçbir Protestan misyonu, ABCFM'nin Doğu Vilayetleri misyon alanı üzerinde hak iddia etmedi.[63]

1876 yılında Antep'te, bünyesinde bir teolojik, bir de tıbbi bölüm barındıran *Central Turkey College* açıldı. Bu okul, resmî olarak ABCFM'den bağımsızdı. Kuruluşu için gereken maddi temeli *Cilicia Evangelical Union* Kiliseleri'nin aidatları, misyoner Tillmann Trowbridge'in İngiltere ve ABD'de topladığı bağışlar, ayrıca zengin Antepli Müslüman Taha Efendi tarafından hediye edilen arsa oluşturuyordu.[64] Bu hediye, misyonların okullarla ilgili faaliyetlerinin bazı yerel Müslümanlar tarafından da olumlu görülüp açıkça desteklendiğinin bir işaretidir.

Tüm Protestan okullarının kuruluşu aynı finansman ilkesine dayanıyordu: Yerel Protestan Birlikleri'ne ödenen aidatlara, ABCFM katkıları veya özel yurtdışı bağışları, bazen de olağandışı hediyeler veya bölgede uygun fiyata satın alınan bir mülk ekleniyordu. Okulların işletilmesini yerli Hıristiyanların aidatları, *colleg*lerde yardım kuruluşları veya ABCFM'nin yıllık para yardımları, ayrıca öğrenci ailelerinin maddi güçlerine göre basamaklandırılmış öğrenim ücretleri finanse ediyordu.

Ülkenin en doğu bölgelerinde faaliyet yürüten Katolikler arasında başlangıçta Kapüsenler ve Dominikenler, 1881'den sonra da Cizvitler faaldi. Kapüsenler ve Dominikenler misyonlarını 1841 yılında kurarken aynı bölgede eski yüzyıllardan kalan misyon ilkelerini kabul etmişlerdi. Bundan böyle "Kapüsen Misyonu" olarak adlandırılan *Missione dei Fratri Minori Cappuccini nella Mesopotamia ed Armenia*'nın Mardin, Urfa, Malatya, Diyarbakır, Harput ve Mezere'de, Dominikan Misyonu'nun Musul, Mar-Yakub, ayrıca Abdülhamit döneminde Van, Siirt ve Cizre'de şubeleri vardı. Dominikenler 1873'ten

63 Krş. ABC MS Hist. 31: 4, s. 37, 40-42.

64 ABC MS Hist. 31: 4, s. 38.

beri Tours merkezli *Soeurs de la Représentation de Marie* tarafından, Kapüsenler ise 1876'dan beri Macorney ve Lons-le-Saunier Fransiskenleri tarafından destekleniyordu.[65]

1.4. Son Kürt beyleri ve ilk Kürdistan misyonerleri

Misyonerlerin Kürtler ve Kürdistan'la ilgilenmeleri, 17. ve 18. yüzyıllar gibi eski dönemlere dayanmaktaydı. Musul'da 1632'den sonra neredeyse bir asır boyunca faaliyet gösteren misyonerler, bir Kürt grameri ve Kürtçe sözlük hazırlamışlardı –bu eserlerin ikisi de bugün kayıptır. Kapüsenler gibi Dominikenler de 1762'den sonra sadece Musul bölgesindeki Hıristiyan azınlıklar arasında faaliyet göstermişlerdi.[66] Sonra bu misyon da sona erdi ve 19. yüzyıl başlarında Kürt yerleşim bölgesinde bir tek misyoner bile kalmadı. İtalyan Dominikenler ancak 1841 yılında Musul'da bir misyon kurdular; 1857 yılında da yerlerini Fransız din kardeşlerine terk ettiler. Yine 1841 yılında İspanyol ve İtalyan Kapüsenleri, Urfa ve Mardin'de kendi misyonlarını kurdular. Her iki tarikat, bu iki şehri merkez alarak Malatya, Harput ve Van'da yeni şubeler oldular. Dominikenler ve Kapüsenler, böylece bölgedeki ilk mütevazı faaliyetlerine başlamış olmuşlardı. 1830-31 yıllarında H. G. O. Dwight ve Eli Smith, ABCFM adına Ermenistan ve Kürdistan'a bir araştırma gezisi düzenlediler. 1840'lı yılların başlarında arkadaşları Ashael Grant ve Anglikan George Badger (CMS), Osmanlı-İran sınır bölgesinde yeni misyonerlik araştırmaları yaptılar. Grant, bir *Mountain Nestorians [Dağ Nasturîleri]* Misyonu'nun temellerini attı. Bu, şaşkın durumdaki Kürtleri ve kendilerini korumaktan yoksun azınlıkları denetim dışı bir duruma sokmuş olan, Kürdistan'daki yıkıcı Osmanlı fütuhatından birkaç sene sonra gerçekleşmişti.

---

65 İstatistiksel veriler için bkz. Böl. 2.7.

66 Dominiken rahibi Maurizio Garzoni *Grammatica e vocabulario della lingua kurda* adlı eseriyle "Kürdolojinin Babası" unvanını kazanmıştır. Krş. Bois 1965 ve Hakim 1990.

1.4.1. Grant, Badger ve Bedir Han

Botan Emiri Bedir Han, diğer Kürt Emirleri gibi, hükümetin 1834 yılında Kürtlere yönelik bir seferle formunda başlattığı reform ve merkezîleşme tedbirlerinin muhatabı olmuş ve direniş göstermişti.[67] 1838 yılında Osmanlı ordularının başkomutanına teslim olmak mecburiyetinde kalmıştı. Başkomutan, onu ihtiyat erlerinden (*redif*) oluşan bir alayın başına geçirmişti. Böylece Bedir Han, başkalarıyla birlikte, Osmanlı birliklerinin yanında Nizip'te Mısırlı İbrahim Paşa'nın ordusuna karşı verilen savaşa katıldı. 1839 yazındaki Nizip mağlubiyetinden sonra Cizre'ye geri döndü ve başında bulunduğu Botan Emirliği'ni Diyarbakır, Van, Urmiye ve Musul arasındaki bölgeyi kapsayacak şekilde genişletmeyi başardı.

Bir azınlık lideri olan Nasturî Patriği Mar Şimon, Kürt Emirleri'nin birçoğunun tasfiye edilmesiyle oluşan iktidar boşluğundan yararlanmak istiyordu. Amacı, Osmanlı hükümeti tarafından, Hakkâri civarındaki dağlık bölgede yaşayan Nasturîlerin lideri olarak tanınmaktı. Mar Şimon, haklı olarak, Kürt beyliklerinin dağıtılmasının, dinî saygınlığından hareketle aşiretler ötesi bir iktidar icrasına temel oluşturabileceğini seziyordu. Bundan ötürü de sadece Hakkâri bölgesinin Emiri ve Bedir Han'ın müttefiki olan Nurullah Bey'le değil, dünyevî iktidarın patrikler yerine *melek* adı verilen Nasturî aşiret liderlerine ait olması gerektiğini düşünen çok sayıda Nasturî'yle anlaşmazlığa düştü. Nurullah'ın 1843 yazında Bedir Han'ın desteğiyle Nasturî köylerini boyun eğdirmek, yağmalamak ve tahrip etmek için düzenlediği seferi, özellikle Mar Şimon'un hüküm sürdüğü Tiyari bölgesinde –Hakkâri ile Amadia arasında– etkili oldu.[68]

Tüm bunlar 1840'lı yılların erken dönemlerinde, başta hekim Asahel Grant olmak üzere, ABCFM misyonerlerinin Tiyari bölgesinde, İç Kürdistan'ın tam ortasında *Independent* veya

67 Krş. Gökçe 1997.

68 Özellikle Diss'te, Mar Şimon'un Nurullah tarafından evvelce Çölemerik yakınlarındaki Kochannes'te bulunan patriklik makamından kovmasından sonra. MH 1845, s. 121.

Mountain Nestorians arasında bir misyon faaliyeti inşa etmeleri esnasında gerçekleşmişti. Musul Nasturîleri arasında, Dominiken tarikatına bağlı Katolik misyonerlerin onlarca yıllık bir aradan sonra tekrar başlattıkları misyon faaliyetleriyle açık bir avantaja sahip olmaları nedeniyle, bu sarp bölge ABCFM için çok uygundu.[69] Grant, dinî ve kâhince görüşlerinin nâmını yürütecek fantastik bir bina inşa etti. Nasturîleri İsrail'in kayıp kabileleri olarak yorumluyor, onlara parlak bir dönem müjdeliyor ve Tanrı'nın apokaliptik şahitleri olarak, Yakın Doğu'da kısa bir süre sonra sona erecek İlahî Tarih'te onlara önemli bir rol biçiyordu. Grant'ın İncil pasajlarıyla desteklediği bu spekülasyonlar, onun Kürt-Nasturî dağlarındaki birkaç yıllık faaliyetlerinin coşkusunu iyiden iyiye arttırmıştı.[70] Grant'ın en önemli rakibi, varolan kiliseyi yükseltmeyi ve hatta İngiliz himayesini vaat eden Anglikan Misyonu'ndan (CMS) Badger'di.[71] Böyle temel farklılıklara rağmen sadece Kürtlerin değil, Musul'daki Osmanlı valisinin de Anglikan ve *Kongregation* misyonlarını birbiriyle karıştırması çok doğaldır.[72]

Yoğun bir seyahat faaliyeti, Grant'ın misyon çalışmalarının bir parçasıydı. Bu arada hekim olarak sahip olduğu yetenekler, onun sempati kazanmasını ve önemli kişiler tarafından kabul edilmesini sağlıyordu. "El değmemiş" bölgelerde yürütülen misyonerlik faaliyetleri açısından yerel yardımcılar yetiştirmek, onları birer vaiz ve öğretmen olarak Nasturî dağ köylerine göndermek, büyük bir önem taşıyordu. Bir sonraki dönemde bölgesel okullar oluşturmak ve sağlık hizmetleri örgütlemek önem kazanmıştı – tüm bunlar ilk aşamada Hıristiyan azınlıklar içindi. Grant'ın çalışmaları bu boyutlara ulaşamadı. Yine de Tiyari bölgesindeki bir Nasturî köyü olan Aşita'da, Os-

69 Krş. Henkel 1975, s. 367.

70 Krş. Grant, 1841, özellikle s. 279-361. – Bir sonraki kuşaktan bir Doğu Vilayetleri misyonerinin Grant'ın "romantik ve kahramanca çabalarına" eleştirel yaklaşması dikkat çekicidir (Wheeler 1868, s. 28 vd.).

71 Badger, Nasturî-Kürt bölgesinde edindiği tecrübelerini topladığı dev eseri, dikkate değer bir şekilde Canterbury başpiskoposuna ve Londra piskoposuna ithaf etmiştir (Badger 1852).

72 Joseph, 1961, s. 59, 62.

manlı izni olmadan bir buçuk katlı, yan binalara sahip, oldukça büyük bir yapı inşa ettirdi. Duvarlarının sağlam harç değil, toprak kullanılarak yapıldığını öne sürdüğü bu bina hem üç misyoner ailesi için kalacak yer, hem de bir sınıfta ders verme imkânı sağlıyordu. Bulunduğu nokta "Hisar" adı verilen bir yerleşim yeriydi; civardaki harabeler burada gerçekten de eski dönemlerde bir kale bulunmuş olduğunu gösteriyordu. ABCFM anlatımına göre, Kürt istilasından sonra bina Kürtler tarafından kulelerle desteklenmiş, çok katlı, gerçek bir kaleye dönüştürülmüş, duvarları harçla sağlamlaştırılmıştı.

Ancak kısa bir süre sonra Musul Paşası'nın kulaklarına misyonerlerin bir kale inşa ettiği, ya da başka bir aktarıma göre, yerel ticareti tekeline alacak büyük bir pazar inşasına başlandığı söylentileri gelmeye başladı. Bu söylentiler, aslında gerçek yapıdan ziyade Grant'ın ihtiraslı düşünce dünyasını yansıtıyorlardı. 1830'lu yıllarda yaşanan Osmanlı seferinden sonra Kürdistan'da varolan, yönünü kaybetmiş bir topluluğun yankısıydı bütün bunlar. Grant'ın binasını 1843 yılında Nasturî bölgesine yayılan Kürt istilasının nedeni olarak görmek abartılı bir düşüncedir. Ancak bu bina, gerçekte olduğundan daha fazlasını simgelemekteydi: İç Kürdistan'ın tam ortasına kurulmuş sağlam bir yapı olarak, patriklerin artık yerel bir Kürt beyi olarak görülmeyi arzulamayan Nasturîlere yönelik bir yabancı Hıristiyan desteğinin cisimleşmiş haliydi. ABCFM misyonerlerinin –mevcut mercilere biçimsel olarak saygı göstermelerine rağmen– Patrik Mir Şimon'la pek anlaşamamaları ve kilisesini yeniden diriliş anlamında değişikliğe muhtaç donuk bir yapı olarak görmeleri, bu gerçekte en küçük bir değişiklik meydana getirmiyordu. Anglikan ve Katolikler onların aksine, ortak ibadet kuralları, emirler ve hiyerarşiyi vurguluyorlardı. 1842 sonlarında Grant'ın Nurullah Bey'e yaptığı ziyaretten söz etmesi, Mar Şimon'un keyfini kaçırdı. Nurullah Bey, yakalandığı ateşli bir hastalık yüzünden hekimin gelmesini rica etmişti. Grant son derece dostça karşılanmış ve kısa bir müddet sonra konu Aşita'daki inşaat faaliyetlerine gelmişti. Görünüşe göre misyoner, silahsız insanlar için bir kale inşasının bir anlam ifade et-

meyeceği, satılacak mal bulunmayan bir pazar yerinin de gülünç olacağı konusunda Nurullah'ı ikna etmeyi başarmıştı. Grant, her iki niyetinden de vazgeçtiğini Kürt liderine yazılı olarak teyid etmişti. Nurullah ayrıca ondan Mar Şimon'la arasındaki anlaşmazlıkta arabuluculuk yapmasını istemişti.[73]

Grant, Kürt istilasından birkaç gün önce Bedir Han'ın Cizre'nin 20 km. kuzeydoğusunda bulunan ikâmetine davet edilmiş ve Nurullah'ın bizzat Bedir Han'dan asi Nasturîlere karşı destek istediğine şahit olmuştu. Kürt liderleri, yaklaşan istila esnasında misyonerlik binalarına zarar gelmeyeceğine ve ona sığınan insanlara dokunulmayacağına dair Grant'a söz vermişlerdi.[74] Gerçekten de bir tek istisnayla, Aşita'da işgal ettikleri misyon evini ciddi bir şekilde büyütüp tahkim etmeleri dışında, bu sözlerinde durmuşlardı. Bütün Aşita vadisi ve köylerine, isyan çıkana dek dokunulmamıştı.[75] Nasturîlere yönelik Kürt katliamları, binlerce kurban almıştı.[76]

1846'da, o kanlı olaylardan üç yıl sonra, ABCFM misyonerleri hekim Austin Wright ve Edward Breath, misafir olarak dört hafta boyunca Bedir Han'ın yanında bulundular. Boston'daki ABCFM merkezine gönderdikleri mektup ve raporlar, her şeye rağmen bu Kürt lideri hakkında olumlu ifadeler içeriyordu. Bu durum, Nasturîlerin Bedir Han'ın yönetimi altındaki güncel durumlarıyla da ilişkiliydi. Görünüşe göre Bedir Han hakimiyet bölgesinde yapılacak misyon faaliyetine olumsuz bakmıyordu. Wright ile Breath, Bedir Han'ın Nurullah'a ait bölgeyi de doğrudan denetimi altına almasını istiyorlardı.[77] Ancak bir sene sonra Bedir Han'ın üstün bir Osmanlı ordusuna teslim olup sürgüne gitmesi yüzünden bu istek gerçekleşemedi.

Wright, Emirlerin ortadan kaldırılmasıyla Kürdistan'da politik ağırlığı giderek artan nüfuzlu bir Şeyh sülalesi olan Nehrile-

73 26.12.1842 tarihli mektup, MH 1843, s. 318. Krş. Gökçe 1997, s. 87 vd.

74 MH 1843, s. 434 vd.

75 MH 1844, s. 82 vd.

76 Minorsky 10.000 ölüden söz etmektedir (EI, 1. Baskı, "Kürtler", s. 1229).

77 MH 1846, s. 378-83. Ayrıca misyonerler bu ziyaretten, Bedir Han'ın Sultanı kendi üstü olarak gördüğüne dair bir ifade de aktarmaktadırlar.

rin bir temsilcisiyle de ilişki kurdu. Yanına iki Nasturî rahibini alarak, 1847 yazında, Kürdistan'da yeni gelişmeye başlayan Sünni Nakşibendi tarikatının saygın isimlerinden biri olan Kürt şeyhi Taha Nehri'yi ziyaret etti. Nehri, Hakkâri'nin yaklaşık 80 km. doğusunda bulunmaktadır. Taha, hükümet ajanı olduklarını düşündüğü için, başlangıçta onları soğuk karşıladı. Onu durumun bunun aksi olduğuna ikna etmeyi başarmalarından sonra, Taha onlara büyük bir sıcak kalplilikle yaklaşarak, kendisinin dostu olduklarını ve kimse tarafından rahatsız edilemeyeceklerini gösterir bir belge verdi. Ancak Wright, Taha'ya karşı tam olarak aynı sıcak hislere sahip değildi, çünkü onun Nasturîlere karşı 1843'teki kanlı Tiyari istilasının düzenleyicilerinden olduğunu ve cihat ilan ettiğini biliyordu. *Missionary Herald*'da onu bir fanatik olarak nitelendiriyor ve Yahudi dönmesi bir kadını recm ettirdiği için mahkûm ediyordu.[78]

Amerikan misyonerleri, Bedir Han'ın ardından yas tutmadılar. Osmanlı idaresi ve Tanzimat'ın getirdiği yenilikler sayesinde, bu bölgedeki misyon faaliyetlerini eskisine oranla çok daha rahat bir şekilde yürütebileceklerini düşünüyorlardı. Ancak bu temenniler gerçekleşmedi ve *Mountain Nestorians* misyonu, tek tük ziyaretler dışında sona erdi. İki gezgin misyoner, 1854 yılında Nasturî bölge sakinlerinin nostaljik ifadelerini aktarıyorlardı: "Dinimize düşman olmasına karşın, Bedir Han döneminde çok daha az vergi veriyorduk. Türkler ise ağzımızdaki lokmayı dahi aldıkları gibi, daha fazlasını istiyorlar."[79]

1.4.2. Misyonerler, emirler, şeyhler ve patrikler

Bedir Han hikâyesi, misyonların Kürdistan'da nasıl bir rol oynadıkları meselesinde bir örnek teşkil etmektedir.

Kürdistan'da en başından beri Hıristiyan *bir* misyon değil, aksine Grant, Badger veya Şark kiliseleri ile Kürt liderleriyle olan ilişkilerde farklı yöntem ve hedeflere sahip olan Domini-

78 MH 1848, s. 56-59. Taha'nın kişiliği için krş. McDowall 1996, s. 52.

79 MH 1854, s. 71.

kenler gibi bireysel misyonlar ve misyonerler vardı. Bu nedenle Amerikalı misyonerler, doğrudan etki alanına el uzattıkları iktidar heveslisi Hıristiyan lider Mar Şimon'la, Kürt liderleriyle olduğundan daha büyük zorluklar yaşayacaklardı.

Misyon kaynakları ilginç yakından gözlemleri ve karşılaşmaları belgelemektedir. Kürt-Nasturî anlaşmazlığının anlaşılması için farklı düzlemlerde çeşitli argümanlar sunmaktadır. Bunlar 1843 Kürt istilasının sebebinin sadece Mar Şimon ile Nurullah arasındaki rekabet değil, Hıristiyan azınlığa karşı işlenen bu suça sessizce seyirci kalan Saray'la suç ortaklığı olduğu belirtilmektedir. Çünkü Saray ne Kürtlerin özerkliğini, ne de güçlü bir Nasturî cemaati istiyordu; tek amacı, kendi doğrudan iktidarını yürürlüğe koymaktı. Ancak Nizip'te (1839) uğradığı mağlubiyetten sonra herhangi bir harekette bulunacak gücü olmadığı için, 1843 Kürt inisiyatifini sevinçle karşılamıştı. Bedir Han'a karşı düzenlenen 1847 Osmanlı seferi, bu argümantasyona göre 1843 olaylarının mantıki sonucu ve esas rakibi ortadan kaldırmak için uzun süre önce –muhtemelen Bedir Han'ın cezalandırıldığını görmek isteyen büyük güçlerin ağır baskısı altında– planlanmış bir satranç hamlesiydi.[80]

Bütün bu hikâye ve özellikle Kürtler arasında yayılan misyoner kalesi inşaatı söylentisi, misyonların her halükârda bir azınlık grubuna destek olmaları ve böylelikle eski iktidar ilişkilerinin sorgulanmasına yol açmaları ile, merkezîleşme tedbirleri yüzünden güvensizleşmiş Kürtlerin daha fazla endişelenmelerine ve sinirlerinin bozulmasına neden olduğunu çok açık bir şekilde gösteriyordu. Bu aynı zamanda misyonerlerin kuvvetli semboller içeren davranışlar konusundaki duyarsızlığını ortaya koyuyordu. Kürdistan'daki misyonlar ve kadın-erkek misyonerler için en iyi korumanın, bölge halkıyla devamlı geliştirilen iyi ilişkiler kurmakla, özellikle de hekimlik hizmetleriyle sağla-

80 Misyonerler, 1843 Kürt saldırıları için bir dizi başka etkeni daha ortaya koymaktadırlar: Nasturî kabilelerinin provokasyonları, Nurullah'a ödenen yıllık vergilerin durdurulması, değerli hediyelerle İran sınırındaki güçlü bir komşunun dostluğunu kazanmak isteyen Nurullah'ın acil para ihtiyacı ve Nurullah ile Mar Şimon'a yakınlık duyan Süleyman arasındaki aile içi rekabet.

nacağı anlaşılmıştı – savaş gibi olağandışı durumlarda bile pek az etkili olan konsolosluk koruması ile değil.

Grant veya selefleri Wright ve Breath gibi nispeten bağımsız çalışan misyonerler, örneğin Badger'in aksine,[81] Bedir Han'la iyi ilişkiler kurmuşlardı. Faaliyetlerini onun amirliği altında yürütmekte bir sakınca görmemişlerdi. Bedir Han'ın yanı sıra Nurullah, Taha Nehri, bir kuşak sonra Ubeydullah, İbrahim Paşa ve daha az meşhur Kürt liderleri, genellikle en yakın Batılı muhatapları olan misyonerlerle dostça ilişkiler içindeydiler. Misyonerler, Grant gibi arada sırada bunu yapma fırsatını buldukları halde, Kürtler, Hıristiyan azınlıklar ve devlet arasında ciddi bir arabuluculuk yapmak istemiyorlardı-ancak daha sonra, Zeytun örneğinde olduğu gibi, hükümet ile Ermeniler arasında arabuluculuk girişimlerinde bulunacaklardı.[82]

Eski Katolik misyonları gibi halihazırda varolan kiliselerle ilgilenmekle yetinmeyen 19. yüzyıl misyonlarının ülkeye girişinin ve yerleşmelerinin, güvensizleşmiş Kürt aşiret topluluklarının şeyhlerinin dinî-siyasi aracı ve lider olarak yükselişleriyle paralellik göstermesi bir tesadüf değildir.[83] Misyonların –maddi sermayenin yanı sıra– kendilerine güvenli ve atılgan bir tavırla dinleri adına Kürdistan'a yatırdıkları "yıkıcı sermayenin" boyutları hesaplanmalıdır. Söylediklerini, okul ve hastane gibi gözle görülür, etkileyici icraatlarla destekliyorlardı. Kadınlar ve azınlıklar o zamana dek tâbi/mâdun konumunda olanların sosyal prestij, bilgi, para ve kudret elde etmeleri için yeni imkânlar ve hareket alanları yaratmışlardı.

Bu "nimetlerden" ve Millet okullarının gelişiminden nasibini alamayan Kürt çoğunluğun, topluluklar arasında Tanzimat'ın ağır basıncıyla gözle görülür bir şekilde ortaya çıkan farklılaşmaya tepki göstermeye başlaması çok doğaldı. Şeyhler, aşiretler üzeri bir düzlemde hareket eden bir kitle hareketinin örgütleyicisi ve yol göstericisine dönüşmüşlerdi. Bu hareket

81 MH 1843, s. 437.

82 Krş. Böl. 2.2.4 ve 2.2.5.

83 Krş. bunun için van Bruinessen 1989, s. 301-308.

belirgin bir Sünni karaktere sahipti. Tanzimat'a genel eğilim olarak olumlu yaklaşan heterodoks Kızılbaşlar (Aleviler), güçlenen bu Sünni kimlik karşısında kendilerini tehdit altında hissediyorlardı. Bu nedenle misyonlara karşı esasen farklı bir ilişki geliştirdiler.

1.5. Aleviler ve Protestan hareketi

Misyonerlerin, kenarda duran bir gruba ilgi göstermeleri alışılmadık bir durum değildi. Aynı durumu Yezidilerde,[84] Dürzîlerde ve Arap Alevileri'nde (Nusayriler)[85] de tespit ediyoruz; misyonerler, bu grupları içlerinde yaşadıkları Sünni topluma göre "İncil Mayasını" kabul etmeye daha yakın görüyor ve onlar aracılığıyla Sünnilere ulaşabilmeyi umut ediyorlardı. Alevilerde Hıristiyanlığa ait birtakım tahrifata uğramış dinî unsurlar bulunduğu düşüncesi de, aynı şekilde, sadece onlara ait değildir. Alevilerin, 1850'li yıllarda ilişkiye geçtikleri Protestan misyonerlerle esasen aynı Tanrı'ya inandıkları telkin etmeleri de, başka heterodoks grupların ifadeleriyle benzerlik göstermektedir. Buna rağmen özellikle Protestan misyonerler Alevi-

84 Özellikle Mardin misyonerleri Yezidilerle erken dönemlerde ilişkiye geçtiler, ancak onlarla olan ilişkileri, meslektaşlarının Alevilerle kurduğu türden heyecan uyandırıcı bir dinamiğe sahip olmadı. 1870'li yılların sonunda Doğu Vilayetleri'ndeki güçlüklerle ilişkili olarak, Mardin misyoneri Alpheus Andrus, İncil Evi'ne Yezidi lideri "Maseekh Belloo"dan aldığı tarihsiz bir mektubun İngilizce tercümesini gönderdi. Yezidi lideri, sade anlatım tarzıyla, beklenen ama bir türlü gelemeyen misyoner yardımına işaret ediyordu: "Saygıdeğer ve merhametli Bay...[Andrus]. Ellerinizi hürmetle öptükten sonra, yaklaşık bir ay önce, sizden acilen yanıt beklediğimiz bir mektup gönderdiğimizi belirtmek isterim. Musullu Hıristiyan Davud, kendimizi Hz. İsa'nın ve siz efendimizin(?) ellerine emanet edersek, İsa'nın derhal bize yardım elini uzatacağını söylüyordu. Ama bir ay oldu, İsa'dan bize yardım gelmedi. Musullu Davud, İsa'nın hastaları iyileştirdiğini, açları doyurduğunu, ölüleri diriltiğini anlattı. Gelin görün ki bize hiçbir şey göndermedi. Oysa biz Davud'un sözlerine güvenmiştik.[...] Hâlâ sizden ve İsa'dan yardım umuyoruz. Tanrı size uzun ömür versin. Ellerinizden öpüyor, yoksulun muhtacın derdine bir an önce derman olmanızı bekliyoruz. [..]" ABC bh Misc Corresp 1854-78.

85 Arap Alevileri (Nusayriler), Suriye'de yaşayan Arapça konuşan "Alevi"lerdir. Anadolu Alevileriyle Ali'ye saygı gösterme ve şeriatı reddetme anlamında benzerlik gösterirler, ancak dinî pratik ve örneğin kadının toplumdaki yeri gibi sosyal konularda açıkça farklılıdırlar.

lere veya Kızılbaşlara[86] özel bir önem verdiler. Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar onlardan şaşkınlık ve hayranlıkla söz ettiler. Aleviler ve misyonerler arasında uzun süreli bir sempati ilişkisi kuruldu. İki taraf da temele inen toplumsal değişimler umut ediyordu. Yeni bir geleceğe doğru birlikte yola koyulmanın sonucunda ortaya çıkan başarısızlığın acısını da birlikte çekeceklerdi.

1.5.1. Osmanlı Alevilerinin marjinalliği

Osmanlı Aleviliğinin kenara itilmesi tarihî köklere sahiptir. Kızılbaşlar, 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne entegre olmayı reddetmiş, ancak II. Selim tarafından nihai olarak Sünniliğin egemenliği altına alınmışlardı. Kızılbaş ismi, onlara o zamanlar giydikleri kırmızı başlıktan ötürü verilmişti. Umutlarını İran Şahı İsmail'e yöneltmelerinden ötürü Osmanlılar tarafından hain ve iç düşman olarak damgalandılar. Dinî propaganda onları ahlaksız kâfirler olarak tasvir ediyordu. Aslında kabul ettikleri Kuran'a karşı eleştirel yaklaşımları yüzünden *kitapsız* olmakla suçlandılar, böylece toplumda Yahudilerden ve Hıristiyanlardan çok daha aşağıda bir konuma yerleştirildiler. 16. yüzyılın başlarında II. Selim, Anadolu Kızılbaşlarıyla ittifak içinde olan İsmail'in etkisi altındaki Doğu Vilayetleri'ni savaşla ele geçirdi. Osmanlı iktidarının İran karşıtı, Sünni ağırlıklı yeni yönelimi, kısmen Türkçe, kısmen Kürtçe (Zaza ve Kurmanci) konuşan Kızılbaşları, ücra bölgelerde ve dağ başlarında yaşamaya zorladı. Özellikle Sivas, Erzurum ve Harput arasında bulunan Dersim bölgesine veya Dersim'in güneybatısında bulunan –Maraş dahil– Elbistan'a çekildiler. Ancak İç ve Batı Anadolu'ya da hatta sürgünler nedeniyle Balkanlar'a bile yerleştiler. Marjinallik, Osmanlı sisteminden mutlak bir uzaklaştırılma değildi, ancak düşük bir toplumsal statü, fakirlik, ümmet ve devlet ilişkilerinde arkaplana itilmek anlamına geliyordu. Diğer Kürt özerk bölgelerinin aksine, Kürt-Alevi Dersim

86 Kızılbaş, o devirde Alevilikle eş anlamlı, ancak Sünniler tarafından aşağılama ifadesi olarak kullanılan bir kavramdır. Krş. "Kızıl-Bash", EI, 2. Baskı.

bölgesi Tanzimat döneminde dahi merkezî hükümetin müdahalelerinden etkilenmemeyi başardı.[87] Tüm köylerdeki Alevi köyler, camilerin bulunmayışıyla fark ediliyordu. Ancak 19. yüzyılda başlamış ve 1980'lerde hızlandırılan cami inşa politikası, bu arada amacına neredeyse ulaşmıştır.[88]

Osmanlı yenilenmesinin ve bunun toplumsal olarak gerçekleştirilmesinin dar sınırları Alevilerde özellikle berrak bir şekilde görülebilmekteydi. Din özgürlüğü ilkesi, onlar için de Sünnilerde olduğu kadar az geçerliydi. Alevi heterodoksluğuna yönelik yüzlerce yıllık önyargılardan Aydınlanmacı bir arınmanın izlerine, Tanzimat'ın temsilcilerinde pek az rastlanmaktaydı. Tanzimat genel olarak olumlu değerlendirilen tanınmış devlet adamı, hukukçu ve tarihçi Ahmet Cevdet Paşa, bu olumsuz tespit için karakteristik bir örnektir. Kozan'ın başarılı "sükûn sağlayıcısı" olarak görülüyordu ve birden fazla kez Maarif Nazırı görevinde bulunmuştu. 1826 yılında yeniçerilerin ve Bektaşilerin bir kısmının ortadan kaldırılmasının, devletin ve Sünni ilkelerin menfaatleri doğrultusunda bir *vaka-ı hayriye* olduğunu belirtiyordu. Aleviliği ise "yozlaşmış, tahrif edilmiş Zerdüştiliğe" bağlı olan sözde İslâm etiketli gruplara verilen isim olarak görüyordu. Aleviliği ve Bektaşiliği, son derece zararlı akımlar oldukları kabul edilen masonluğun, nihilizmin ve komünizmin arasına yerleştiriyordu. Bu zararlı akımlar, Avrupa'nın aksine, Osmanlı İmparatorluğu'nda pek az yayılma imkânı bulabilmişlerdi, çünkü devlet gerçek inancı korumak için gereken tedbirleri almayı ihmal etmemişti.[89]

87 Dönemin Kürt karşıtı görüşlere sahip Almanlarından biri olan Andreas Mordtmann, bunun Dersim'in ruhani ve dünyevî sözcüsü konumunda olan Seyid (Ali'nin ahfadından) Şah Hüseyin ve babasının başarılı uygulamalarından kaynaklandığını yazar. Mordtmann 1878, c. 2, s. 49 vd.

88 Doğu Vilayetleri'ndeki Alevilere dair daha fazla bilgi için van Bruinessen 1997 ve Kieser 1994. Ayrıca krş. Böl. 3.6.

89 Öz 1995, s. 296-302. Cevdet Paşa'nın kişiliği için bkz. EI, 2. Baskı, "Ahmet Cevdet Paşa" maddesi – Benzer bir değerlendirme Osmanlı vakanüvisi ve Tanzimat politikacısı Mehmet Esad için de geçerlidir. Krş. *Üss-i Zafer*, Haziran 1826'da Yeniçeriliğin ortadan kaldırılmasını savunan eseri; yaşamı için krş. İA. Esad konusundaki yardımı için Zürih'ten Tobias Heinzelmann'a teşekkürlerimi sunarım.

Yanlış anlaşılmaların önüne geçmek için Bektaşiliğin ve Aleviliğin ortak bir felsefî düşünce mirasını paylaştıklarını, ancak çok farklı toplumsal tezahürlerde ortaya çıktıklarını belirtmek gerekir. Aleviler 20. yüzyıla dek içe kapalı (ancak yapısı Türk iç ilticası esnasında kısmen dağılan) bir köy toplumu oluştururken, Bektaşilik ağırlıklı olarak şehirli bir temel üzerine yükseliyordu. Kırşehir'deki Hacı Bektaş Köyü'nde bulunan Bektaşi önderliğinin, Doğu Vilayetleri'ndeki Aleviler üzerinde sadece pek önemsiz bir etkisi vardı. Tanzimat döneminde Bektaşiliğin tarikat merkezi, güçlü bir Sünnileştirme baskısına maruz kalmıştı.[90] Öte yandan doğu Alevileri'nin Ermenilerle yüzlerce yıldır sürdürdükleri komşuluklarının, bugüne dek Alevilik araştırmalarında pek az değerlendirilen dinî, sosyal ve politik sonuçları olmuştu. Bu kitabın özellikle ikinci ve üçüncü kısmında bu konuya değineceğim.

1.5.2. Alevilerin misyonerler tarafından keşfi

ABCFM arşivlerindeki mektuplar ve şube mektupları, 1854 sonrası yıllarda bize Harput, Sivas, Malatya, Merzifon ve Yozgat bölgelerinde yaşayan "eşi ve emsali görülmedik halkın"[91] misyonerler tarafından keşfedilişinin tarihini adım adım anlatır. George Dunmore, 24 Ekim 1854 tarihinde Arapkir'den –muhtemelen misyonerlerin ilki olarak– Boston'daki ABCFM sekreteri Rufus Anderson'a yazığı mektupta, bölgesinde çok sayıda bulunan Kızılbaşlardan ve onların şeriatın reddi, Sünniler tarafından aşağılanmaları ve İncil'e açık olmaları gibi sonradan devamlı altı çizilecek olan özelliklerinden söz eder.[92] Arapkir'deki misyon şubesinin 1854 yılı raporunda, ABCFM

90 Krş. Birge 1937, s. 77-83; Öz 1995, s. 97-99.

91 MH 1857, s. 395.

92 "Bu bölgede [Çemişgezek'te] dağınık halde yaşayan bir Müslüman mezhebi var, sanırım adlarını daha önce işitmediniz. 'Kızılbaş' adını taşıyorlar. [...] Hiçbir zaman, ya da hemen hemen hiçbir zaman İslâmi ibadet biçimlerini yerine getirmiyorlar; oruç da tutmuyorlar. Kendilerine özgü gelenekleri olan bir halk. İlginçler, üstelik İncil'i öğrenmeye de açıklar. [...] Türklerin gözünde onlar, Kürtler gibi, değersiz, sapkın bir halk." (ABC 16.7.1, reel 526: 66).

ulaklarıyla ilk karşılaşmaları da içeren daha ayrıntılı tasvirler yapılır: "Bizim bölgede Kızılbaş adını taşıyan geniş bir Türk nüfusu var. Ayrı bir aşiret gibi görünüyorlar ve bu bölgedeki Müslümanların çoğunluğunu oluşturuyorlar. İncil'i öğrenmeye hazırlar. İsa'ya inanıyorlar. Diğer Müslümanlar gibi oruç tutmuyorlar. Namaz kılmıyorlar, abdest almıyorlar. İbadetlerinin ve dualarının belli bir düzeni yok. Yılda bir kez toplanıp ekmek pişiriyorlar, bunu da Hz. İsa için yaptıklarını söylüyorlar. Ama bazı batıl inançları var ve cahiller. Yine de İncil'i öğrenmek konusunda hevesliler, bizim yanımızda olduklarını söylemeye korkmuyorlar. Kısa bir süre önce köylerinden birine iki adet Yeni Ahit nüshası gönderildi. Okunan pasajları ilgiyle dinlediler. Köylüler Yeni Ahit'in hakikatlerine büyük bir hevesle kulak verdi."[93]

Söz konusu raporun işaret ettiği yıllık toplantıya ve "İsa için" ekmek yemeye dair haberin etnografik açıdan kesin olmadığı ve Aleviliğin Hıristiyanlıkla olan ilişkisinin aşırı bir şekilde vurgulandığı tahmin edilebilir. Alevilerin Protestan misyonerleri iyi karşılamalarının ve onlarla dayanışma içinde olmalarının ise –"bizimle olduklarını söylemekten çekinmeyin"– misyonerist retorikle bir ilgisi yoktur; bunlar sonraki yıllarda pek çok kez onaylanmıştır. Rapor, Protestanlığın Alevi köy cemaatı içinde oluşturduğu ilk çelişkiden ve misyon yanlısı köy liderinin *dede*yle anlaşmazlığa düşmesinden söz eder. Ermenilerde olduğu gibi, Protestanlık ve modernliğe açtığı kapı,[94] özellikle dinî hiyerarşi dışındaki önemli kişiler üzerinde bir çekim alanı oluştururken, din adamlarının kendilerini tehdit altında hissetmelerine neden oluyordu. İngiliz diplomatik koruması temelinde sağlanması muhtemel bir politik avantaj, 1850'li yıllarda Protestan Milleti'nin Harput bölgesinde henüz oluşmamış olmasından ötürü bir rol oynamamaktaydı. "Kürtlerden ve Kızılbaşlar, İncil ve ilahi mesajı öğretecek kişiler göndermemiz konusunda defalarca talepte bulundu, ama he-

93 İstasyon raporu, Arapkir, Mayıs 1855, ABC 16.7.1 (reel 523: 237).

94 "Evangelical modernity" Makdisi tarafından formüle edilmiş şekliyle (Makdisi 1997).

nüz kendilerine yalnızca Kitab-ı Mukkaddes'i sunabildik," diye yazıyordu Dunmore Harput şubesinin 1856 Yıllık Raporu'nda. "Bölgedeki aşiret reisleriyle o kadar dostane ilişkilerimiz var ki, tam bir özgürlük ve güvenlik için aralarında doaşabiliyoruz [...] Burada ayrı bir Protestan cemaati oluşturmak henüz hiçbir girişim yapılmadı."[95]

Missionary Herald okuyucuları, Kasım 1855'te George Dunmor'un bir makalesiyle bir anda "iyi tanınan Protestan Kürt lideri" Ali Gako'yla tanıştılar. Ali Gako gibi bir aşiret liderinin *Prote* –Doğu Vilayetleri'nde o zamanlar Protestanlığı ifade etmek için kullanılan kelime– olduğunu ilan etmesinin pekâlâ mümkün olduğu, Kızılbaşlara dair yukarıda yapılan açıklamalardan çıkartılabilir. Dikkat çekici nokta, Ali Gako'nun ABCFM misyonerleriyle doğrudan ilişkiye geçmeden Protestanlığı kabul edişidir. Ermenilerle olan komşuluk ilişkileri dolayısıyla, dinî açıdan son derece yeni olan bu akımla tanışmış ve kendisini ona yakın hissetmişti. Misyonerler, bunun sebebini Ali Gako'nun olağanüstü dürüst ve açık bir karaktere sahip olmasıyla izah ediyorlardı. Protestan Ermeni Garabed'le olan dostluğu da bu konuda muhtemelen önemli bir rol oynamıştı. Çemişgezek kasabasının yakınlarında oturan Ali Gako, iki köy ve 500 silahlı adam üzerinde denetim sahibiydi. Harput misyoneri Herman Barnum, bunun "bölge aşiretlerinin ortalama büyüklüğü" olduğunu ifade ediyordu. Ali Gako, Ermeni Kilisesi'nin şiddetli takibatına maruz kalan Çemişgezek'in ilk Ermeni Protestan'ı Garabed'i himayesine almıştı. Misyoner raporlarının *Missionary Herald*'da yayımlandığı tüm yıllar boyunca, Ali Gako Protestanlıktan dönmedi. Görünüşe göre, kendisini ve adamlarını –tüm aşiret, liderinin yeni inancını kabul etmişti– dışarıdan gelen tehditlere karşı korumayı başarmıştı. Ancak püriten gelenek yapısı sorun teşkil ediyordu: Alışılmış yağma seferleri olmadan Ali'nin Kürt aşireti geçimini nasıl sağlayacaktı? Hangi düzenli işi tutacaktı? Kan davasını yasaklayan şef, şerefin korunması konusunda ne yapacaktı?

95 ABC 16.7.1 (reel 523: 408).

Kendilerini sık sık tehdit eden komşularının şiddetiyle nasıl başa çıkacaklardı?[96]

Arapkir'den Sanford Richardson, 1856'da Kızılbaşların toplumsal konumlarını tasvir ediyordu. Egemen sistemin bu Türkleri ve Kürtleri, Hıristiyanlardan çok daha fazla mağdur ettiğini tespit etmişti: "Hâkim unsurdan gördükleri baskılar, Hıristiyan tebaanın herhangi bir grubunun gördüğünden çok daha büyük. Bu açıdan Türkiye'de en fazla zulme uğrayan grup onlar. Çalışkan ve tutumlular, himaye görürlerse varlıklı ve müreffeh olabilirler; ama şu anda açgözlü paşaların, memurların elinde çok kötü durumdalar." Yazar, Kızılbaşların Protestanlığa duydukları beklenti dolu ilgiyi, haklı olarak onların kötü toplumsal konumlarına bağlıyordu. İyici ücra yerlerde yaşamayan Aleviler, Doğu Vilayetleri'ndeki pek çok Ermeni köylü gibi, Tanzimat'tan bu yana kendilerini hem yerel beylerin hem de vergi memurlarının çifte baskısı altında hissediyorlardı. Protestan Milleti'nin himayesindeki unsurlar olmak onlar için çok avantajlı olurdu, diye devam ediyordu Richardson, ancak devletin alacağı karşı tedbirleri de hesaba katmak gerekirdi. Richardson'un duyguları hayranlık, acıma ve koruma arzusu arasında gidip geliyordu. Alevi sözcülerinin arzusu doğrultusunda, kendisini misyonun köylere öğretmenler göndermesini sağlamakla yükümlü hissediyordu. Malatya bölgesinin köylerinde yaptığı bir geziyi anlatırken hayranlıkla şöyle diyordu: "Dağda veya ovada yaşasınlar, bu Kızılbaşlar soylu bir ırk, tabiatın hakiki çocuklarıdır" ve hemen peşinden ekliyordu: "[...] ama tek hakiki kurtuluş yolundan habersiz, cahil insanlar." Diğer arkadaşları gibi Richardson da putperest, batıl pratiklere işaret ediyordu.[97]

Karşılıklı derin duygular, misyon mektuplarında, hep kendini hissettirir: "Ustanın beni buraya gönderirken yapmamı istediği görevin gereklerini yerine getirmeye çalışmak, benim

96 Dunmore, MH 1855, s. 338-340; Barnum, MH 1863, s. 116-118, 309-312 içinde. Dunmore, 1862 yılında arazi vaizi olarak Amerikan İç Savaşı'nda Kuzey Devletleri saflarında yaşamını yitirdi.

97 MH 1856, s. 295-298, MH 1857, s. 83-85.

için hayattaki en büyük mutluluk" itirafında bulunuyordu George Herrick Sivas'ta.[98] İçten bir misafirperverlik, konuklar şerefine kesilen kuzu ve geceler boyunca süren sohbetler bu karşılaşmaların birer parçasıydı. "Burada gördüğüm candan, ince misafirperverliği başka hiçbir yerde görmedim."[99] Kadınlar, çocuklar, erkekler ve misyonerler hep birlikte konuşuyor, dua ediyor, ağlıyor ve şarkı söylüyordu. "[...] Dua etmek üzere ayağa kalktığımızda, orada bulunanlar, yaklaşık yirmi kişi, bizimle ayağa kalktı, başlarını açtı, ateşin önünde yarım daire oluşturdu. Etkileyici bir manzaraydı."[100] Onlara öğretmenler gönderileceği sözü veriliyordu. Bu, uzun süreli beklentilerin yerine gelişi ve yeni umutların doğuşunun ifadesiydi. "En uzak atalarından bugüne kadar aktarılmış bir inanışa göre, âhir zamanda kendilerine yol gösterecek bir Hıristiyan rehber geleceğini söylüyorlar." Misyonerlik-Alevilik ilişkilerini en başından beri belirleyen, derin bir hayret ve duygulanım olmuştu. Özellikle Alevilerin *cem* adı verilen dinî ayinleri sırasında birbirlerine gösterdikleri şefkat çok etkileyiciydi. Kızılbaş *Prote*'nin, yani Ali Gako'nun dürüstlüğü ve sebatkârlığı, derin bir saygı uyandırıyordu.[101]

Dede adı verilen Alevi dinî liderleri ile misyoner "mütecavizler" arasında nispeten az gerilim yaşanıyordu. Kürdistan'daki Sünni şeyhlerin aksine, Alevilerin birçoğu yeni ve radikal bir yönelim arıyordu. Ruhani liderliklerinin tehdit altında olmasına karşın, dedeler bu arayışlara hiç denecek kadar az tepki gösteriyordu. George Nutting, 1860 yazında, kendisini Adıyaman'ın 10 km. kuzeybatısında bir köy olan Farkikan'daki çadırına davet eden aşiret lideri Ali Molla'yı ziyaret etmişti. Ali, kitaba dayanarak ders verme yeteneğinden yoksun olan dededen şikâyet ediyordu (Alevi kültürü genel olarak sözlüy-

98 MH 1866, s. 67-69.

99 Riggs 1911, s. 735.

100 MH 1861, s. 72. Sivas'tan Baron Krikore ve Oliver Winchester'in ziyaretleri.

101 George Nutting: "İbadetlerinin sonunda kadın-erkek herkes saygılı bir şekilde birbirini öptü, erkeklerin birçoğu beni de elimden ve kolumdan öptü." MH 1860, s. 346.

dü). Bu nedenle onunla ilişkisini kesmişti. Yeni bir yaşam tarzına başlayacağına, yağmadan, uyuşturucu maddelerden ve dinî ikiyüzlülükten vazgeçeceğine söz veriyordu.[102] Arapkir İstasyonu'nun Kızılbaşlara gönderdiği iki İncil satıcısı, Arapkir civarındaki "Karayookh" (Karahöyük?) köyünde küçük bir gerilime neden oldular. Israrlı sorularıyla dedeyi öfkelendirdikleri için, az kalsın bir araba sopa yiyeceklerdi. Dede onlara her halkın kendi kültür formları bulunduğunu, bu nedenle de insanlarını rahat bırakmalarını söyledi. Sonunda barışarak birbirlerine veda ettiler.[103]

Birçok Kızılbaş, Protestan misyonerlerle doğrudan ilişkiye geçmemiş olmalarına rağmen, kendisini *Prote* olarak adlandırmaya başlamıştı. Gezici misyonerlerin uğramadığı yerlerde, bu durum, Kızılbaşların Protestan Ermeni komşularla yakın ve dostça ilişkilerde bulunmalarıyla açıklanabilir. Eylül 1856'da Sivas'ın 50 km. civarında bulunan köylerde yaşayan çok sayıda Alevi Kürt, öğretmen ve politik himaye ricasıyla Sivas'taki Amerikan misyon şubesini ziyaret etti. Bundan sonra da bu tür Kürtlerin ziyareti devam etti ve bir kısmı misyondaki Türkçe ayine katıldı. Yüzden fazla köy sakininin daha şimdiden kendilerini Protestan olarak tanımladığını anlatıyorlardı.[104] Sınırlı ikamet verilerinden anlaşıldığına göre, Sivas misyonerlerinin sözünü ettiği Kızılbaşlar Hafik, İmranlı, Divriği ve Gürün arasında kalan bölgede, ancak aynı zamanda vilayet başkentinin kuzeybatısında da yaşıyorlardı.[105]

---

102 Nutting, altı gün sonra, başına gelenlerden yakınan dedeyi ziyaret etmişti. "Ona insanlarının makûl isteğini yerine getirip dinlerinin temeli olan kitabı göstermesi tavsiyesinde bulundum. Bir kitapları olduğunu söyledi, ama bu kitap kendisinin de bağlı olduğu bir pirin elindeymiş, o da yirmi beş mil kuzeyde yaşıyormuş." MH 1860, s. 346.

103 Arapkir'den Sanford Richardson, 14.7.1856, MH 1856, s. 297.

104 Benjamin Parson'un, 6.1.1857 tarihinde Sivas'tan yazdığı mektup, MH 1857, s. 144 vd. Fayette Jewett'in 16.12.1857 tarihinde Sivas'tan yazdığı mektup, MH 1858, s. 109 vd.

105 "[...] Sivas'ın kuzeybatısındaki yaylalarda ve civarında sadece Kızılbaşların yaşadığı 21 köy var," diye yazıyordu Benjamin Parsons, Sivas İstasyonu'nun 1957 Yıllık Raporu'na (ABC 16.7.1, reel 523: 387). Köy isimleri olarak Sivas'tan altı saat uzaklıktaki Gündüz ve bir Kızılbaş şeyhinin makamı olan

Divriği'nin kuzeybatısında bulunan bir köy olan Sincan'ın Alevi köy lideri, Protestan karşıtı Ermenilerin etkisiyle Protestan Ermenileri ya yeni inançlarından vazgeçme, ya da mallarını ve mülklerini kaybederek köyden kovulma seçenekleriyle karşı karşıya bırakmıştı. Bunun üzerine mağdurlar, Amerikalı misyoner Benjamin Parson'un ifadesiyle Protestanların "büyük saygı gördüğü" Sivas yöneticilerine başvurdular. Bu olaydan birkaç ay sonra, 1857 yazında Parson'un Sincan'da bir gece geçirmesiyle herkes barışmış ve Protestanlar kabul görmüştü. Bu köy, Protestanlığın ayak bastığı ilk karma Ermeni-Alevi köyü olarak kabul edilebilir. İlk önce köyün Ermeni sakinlerinden biri yakınlardaki Divriği kasabasının Protestan cemaatinin üyesi olmuştu. Parson'un ziyareti esnasında dört Ermeni daha ona katılmıştı ve diğerleri de bu adımı atmaktan uzak değildi. Köyün Alevi yarısının da onlara katılması ihtimal dahilindeydi. Benjamin Parson, Sivas İstasyonu'nun 1958 Yıllık Raporu'na "Bu ilginç, ama birçok yönden garip halka hakikati anlatmanın kolay olması, ayrıca bu köyde Ermeni papazı ve kilise bulunmaması, bütün köyün İsa öğretisini benimsemesine yönelik her türlü gayrete ayrı bir önem kazandırıyor" diye yazıyordu.[106] Sincan köyü yarısı Ermeni, yarısı da Alevi olmak üzere, yaklaşık 300 kişilik bir nüfusa sahipti. Bazı Kızılbaşlar ikinci dil olarak Ermenice'yi kullanıyordu. Köyün etrafı surlarla çevriliydi ve on sekiz haneliydi, "tabiî içine güneş ışığının pek girmediği, büyük, üstü düz kovuklara hane denebilirse."[107]

1850'li yılların sonunda Harput, Sivas ve Divriği şubeleri Kürtçe ve Ermenice bilen öğretmenleri sadece Hıristiyan değil, Alevi köylerine de göndermeye başladılar. Sivas'ta, Baron Kri-

---

Gürün anılıyordu (MH 1866, s. 68). Sivas İstasyonu'nun 1879 Yıllık Raporu'nda, Kızılbaş Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölge kısaca tasvir ediliyordu: Bölge Sivas'ın kuzeydoğusunda başlıyor ve "Antitoroslar ile Divrik arasındaki kuşağı, güneyde Kangal'a dek uzanan bölgeyi" ["the belt between the Anti-Taurus ridges and Divrik, extending southward as far as Kangal"] kapsıyordu (MH 1880, s. 47).

106 ABC 16.7.1 (reel 523: 399).

107 MH 1858, s. 22-24.

kore adında Antepli bir Müslüman (Alevi?) mühtedi bu işle görevlendirilmişti. Krikore, İstanbul'daki Amerikan Misyonu'nun Bebek İlahiyat Okulu'nda birkaç ay öğrenim görmüştü. Temmuz 1857'de Sivas'a geldi ve aynı yılın sonbaharında Kızılbaşları ziyaret etmeye başladı. Sivas misyoneri Oliver Winchester ve Sivas'taki Protestan ayinlerine katılan bir Kürt'le beraber, "Krikore'nin ilişkide bulunduğu Protestan Kürtlerin kabul edilmiş lideri" olan Şeyh Süleyman'ı ziyarete gittiler. Süleyman'ın oğlu Veyis misyonerlerle arkadaşlık kurdu ve İstanbul'daki misyon okulunda öğrenim görmek istedi.[108] Yine 1850'li yıllarda başlamış olan Kürt dilindeki misyon faaliyetlerinin, Kızılbaşlarla ilişki kurma çabalarıyla karıştırılmaması gerekir. Bu faaliyet özellikle Diyarbakır'ın kuzeyinde ve doğusunda, kısmen de Harput'ta yaşayan, Kürtçe konuşan Hıristiyan Ermenilere yönelikti. O zamanlar onlar için Zazaca değil, Kurmanci dilinde Matta İncili basılmıştı. Bu nedenle bu yazılar Dersim'de yaşayan ve Zazaca konuşan Kızılbaş çoğunluk için kullanılamıyordu.[109]

1.5.3. ABCFM ile Aleviler arasındaki ilişkilerde ilk sınırlar

Görünüşe göre, marjinalleşmiş durumlarından ve dinî sistemlerinden şikâyetçi olan Aleviler, yeni ve daha iyi olanın arayışı içindeydiler. Bu durum, ABCFM Yozgat İstasyonu'nun Yıllık Raporu'nda "[...] Bir tür geçiş halindeler. Birçoğu eski gizli dinlerine artık inanmıyor, hemen hemen hepsi daha iyi bir inanç arayışında görünüyor. Müslümanlardan korkuyorlar ve 'Protestan olursak, ne yaparlar?' diye soruyorlar. Bu ülkede gerçek din özgürlüğü olursa, aralarında çok iş yapılacağını umabiliriz" ifadesiyle belirtiliyordu.[110] Misyonerler, Müslüman olarak tanımlanan insanların Protestanlığa doğru bu umulmadık hareketi karşısında şaşkınlığa düşmüşlerdi. Heye-

108 MH 1858, s. 111-113, MH 1861, s. 72.

109 MH 1855, s. 341.

110 MH 1861, s. 273.

canla bu "fakir, uygarlaşmamış ırkla" (Herman Barnum) ilgilenmeye ve talebe yetişebilmek için yeterli sayıda çalışana sahip olmamaktan şikâyet etmeye başladılar.[111] 1856 Hatt-ı Hümayunu'nda belirtilen din özgürlüğü ilkesine güvenen Amerikalı misyonerler, kısa bir süre sonra Alevilerle olan ilişkilerinde karşılarına devlet ve toplum tarafından yazılı olmayan engellerin çıkartıldığını gördüler. Öte yandan misyonerler, ruhsal mesajları toplumsal ve politik olarak dönüştürememekle, kendi sınırlarının da farkına varmış oldular. Çünkü Aleviler doğal olarak dinî eğitim *ve* politik koruma istiyorlardı. 1878 Berlin Kongresi'nde sadece Ermeni Sorunu'nun uluslararası bir boyut kazanmış olmasına rağmen, Amerikalı misyonerler tarafından diplomasi nezdinde gerçekleştirilmesi talep edilen Türk imparatorluğundaki din özgürlüğü koyutu, Alevilerle yaşanan somut tecrübeler sayesinde özel bir anlamı kazanmış oldu.

Dışa değil, ama içe yönelik olarak ABCFM "Alevi Sorunu"nu, yani Alevilere uygulanan baskıları ve yoğun ilişkide bulunmayı arzuladığı bu topluluğun bağımsız, eşit haklara sahip bir geleceğe sahip olması sorununu irdelemeye başlamıştı. Amerikalı misyonerlerin Alevi Sorunu'na verecekleri sosyal bir cevap yoktu. Kızılbaşlarla olan ilişkileri resmî makamlarda ve Sünni komşularda derin bir güvensizliğe neden oluyordu. Eylül 1856'da Sivas'taki Amerikan Misyonu'nda ortaya çıkan ve kendilerini birkaç aydan beri Protestan olarak nitelendiren Kürt *Prote*'lerinden biri, bu girişimi nedeniyle oldukça ağır sonuçlara maruz kalmıştı. Daha Sivas'a gelmelerinden önce köyün Türk muhtarı onu hapse attırmıştı. Mağdur, misyonerlerin düzenlediği ayine birçok kez katıldıktan sonra, kendisine Türkçe bir Yeni Ahit satın almıştı. Köyüne geri döndüğünde kitap derhal elinden alınmış, kendisi hapse atılmış ve asi Kürtlerin üzerine yürüyen bir birlikte askerlik yapmaya zorlanmıştı. Epey kötü muameleye maruz kaldıktan sonra, zincire vurularak İstanbul'a gönderilmişti. Diğer mühtediler de mallarını

111 MH 1863, s. 116.

mülklerini bırakarak, başka yerlerdeki dostlarının veya akrabalarının yanına sığınmak zorunda kalmışlardı.[112] Ekim 1856'da Britanyalı *Turkish Mission and Society* üyesi Reverend Jones ile arkadaşı Righter, lehlerine ricada bulunmak üzere, takibata uğrayan Kızılbaş Kürtlerin yaşadığı bölgenin valisine gittiler. Bu çaba muhtemelen Sivas'taki misyon hekimi Fayette Jewett'in umduğu gibi değil de, aksi şekilde tesir etti: "Bu ziyaretin olumlu bir etkisi olduğunu, muhtarın gözünü korkuttuğunu, az sayıdaki o cahil insanların akıllı ve güçlü dostları bulunduğunu gösterdiğini sanıyorum." Eylül 1857'de Krikore tarafından ziyaret edilen aynı vali, onu nezaketle karşılamasına rağmen, sürgün edilen Protestanların evlerine dönmelerine bu kez de müsaade etmedi.[113]

Yerli bir misyon yardımcısının Sivas'ın yaklaşık 150 km. batısında bulunan Yozgat'taki 25 Alevi köyünde yaşadığı tecrübeler, bu örneğe benzemektedir. Aleviler onu da büyük bir dostlukla karşılamışlardı, ancak Protestan olmaları durumunda Sünni komşularının gösterecekleri tepkiden duydukları korku, Alevilerin daha geniş bir özgürlüğe sahip oldukları doğuda duyulandan daha büyüktü.[114] Adıyaman Kızılbaşlarıyla ilişkide olan Urfa misyoneri George Nutting, 1860 yılında, Hatt-ı Hümayun'a dayanarak Alevilerin dinî özgürlüklerini Protestan Milleti'ne katılma özgürlüklerinin varlığını deklare eden bir padişah fermanı arzuluyordu. Bu girişiminin hangi çıkar sahipleri tarafından sekteye uğratılacağını biliyordu: "Müslümanlar, onları Müslüman saymıyor ve dinimize geçmelerine karşı çıkmalarının tek sebebi, şu anda onları vergi gibi çeşitli konularda baskı altında tutma fırsatlarının olması ve Protestan olurlarsa, kendilerinden üstün güçleri, bu baskılardan haberdar edeceğimizden cezalandırıla-

112 MH 1857, s. 144 vd.; MH 1858, s. 110. – İlk tutuklamanın resmî gerekçesi, ücra bölgelerde yaşayan Türklerin ve Kürtlerin kısmen yerel makamların da yardımıyla cumhuriyetin ilk dönemlerine dek kaçmayı başardıkları askerlik hizmeti olabilir.

113 MH 1858, s. 109-113; Alıntı s. 110.

114 MH 1861, s. 273.

caklarından, bu tür eylemlere kalkışmayacaklarından korkmaları."[115]

Sivas İstasyonu, 1860'ların sonunda, aralarındaki karşılıklı ilişkilerin sürüyor olmasına rağmen kişisel güvenlik gerekçesiyle Kızılbaşlar arasındaki çalışmalarına son verdi. Misyonerlerin artık kendilerine en küçük bir yardımda bile bulunamayacaklarını anlayan Protestan Aleviler, eskiden olduğundan da fazla takibata uğrayacaklarını düşünüyorlardı. Komşu aşiretler hem onların, hem de Krikore'nin yaşamlarını tehdit ediyordu.[116] Bunu yapanlar muhtemelen vali tarafından satın alınmış Sünni aşiretlerdi. Aralarında, misyonerlerin müttefiki durumundaki köyler üzerindeki denetimi kaybetme korkusu taşıyan Alevi aşiretler olduğu da tasavvur edilebilir. Ancak Alevi aşiretlerle misyonlar arasında bilinen bir çatışma yoktu. Misyonerlerin Sivas'ın güneydoğusundaki Kızılbaşlara yaptıkları düzenli ziyaretleri kesmelerine rağmen, büyük bir kısmı kendilerini "Protestan-Kürt" olarak nitelendirmeye devam ediyordu.[117] Kendilerine öğretmen göndermeye devam etmelerini istiyor, ancak 1865'ten sonra, misyonun kendileri için yukarıda anlatıldığı türden bir sultan fermanı temin etmesini de şart koşuyorlardı. Yerel makamların ve Sünni komşuların uyguladığı baskılar onları bu derece rahatsız etmişti. Misyoner Georg Herrick, düşüncelerine bir özeleştiriyle son verir: "Eğer selamete erip Protestan sayılmayı isteyecek kadar cesur olanlar çekingen hale gelmişse, bunda kusur büyük ölçüde bize ait değil midir?"[118]

Berlin Kongresi'nin reform perspektifiyle Doğu Vilayetleri'nde bir değişime yönelik Alevi umutlarını beslemesine rağmen, durum sonraki yıllarda ve on yıllarda bir değişikliğe uğ-

115 MH 1860, s. 347. – Dunmore'a göre, o zamanlar Hozat'ta bulunan Veli Paşa komutasındaki bin kişilik bir ordu birliği, Eylül 1857'de Dağlık Dersim'de, yani Aleviliğin merkezinde vergi toplamakla görevlendirilmişti. (MH 1858, s. 115).

116 MH 1861, s. 71-73, 100-102.

117 "Bölgemizin tamamında," diye bildiriyordu William Livingston Mayıs 1865'te Sivas'tan yazdığı bir mektubunda, "Protestan Kürtleri bulunduğunu öğreniyoruz; ayrıca, sadece Protestan olduklarını söyledikleri için kıyıma ve baskıya uğradıkları bilgisi bize ulaşıyor, bu tür olaylardan haberdar olacağımızı kesinlikle düşünemezler." MH 1865, s. 246.

118 MH 1866, s. 69.

ramadı. Sivas İstasyonu'nun 1880 Yıllık Raporu'nda Kızılbaş köylerinde okullar açmanın ve Alevi çocuklarını şehirlerdeki misyon okullarına kabul etmenin imkânsızlığı kaydediliyordu. Misyonerler sadece tek tük ziyaretlerde bulunuyor ve sadece küçük bir azınlığın okumayı başardığı Osmanlıca dinî broşürler satıyorlardı. Misyon raporuna göre, Kızılbaşların Protestanlığı, Reformasyon öğretilerinden ziyade onların kendi reform talepleriyle ilgiliydi. Alevi Protestanların sırt çevirmesi sayesinde birtakım batıl gelenekler (cem ayini esnasında kutsal tahtaya kült nesnesi olarak saygı gösterilmesi gibi) ortadan kalkmış, böylece Alevi topluluğu içindeki derin bir uçurum da aşılmıştı. Bu, Alevilerin Protestanlığı kendi durumlarını değiştirmeye yönelik bir itki olarak değerlendirdikleri ve yabancı öğretileri olduğu gibi kabul etmediklerine dair ilginç bir işarettir. Aynı Sivas Yıllık Raporu, doğudaki Alevilerin yaşam şartları üzerine de bilgiler verir. Çok sayıda küçük, fakir köyde yaşıyor, genellikle çiftçilik ve katırcılıkla geçiniyorlardı. Oğullarını askere göndermekten nefret ediyor ve bu yükümlülük yüzünden "Türkler"den (bu kelime, Doğu Alevilerinin günlük konuşmasında hakim sınıfı kastediyordu) nefret ediyorlardı. "Türklere yönelik bu nefret hissinin etkisiyle İngiltere'den medet umdular, ama bu ülkeden yardım gelmesinin zor olduğu görülünce, İstanbul'daki İngiliz büyükelçisinin [Sir Stratford Canning] Protestanlara sağladığı himayeden kendileri de yararlanmak istediler."[119] Dersim Kürtlerinin birçoğunun askerlik yükümlülüğünü yerine getirmemeyi başarmasına rağmen, coğrafi olarak daha az korunaklı bir bölgede yaşayan Merzifon ve Yozgat Kızılbaşları, hem askerlik yapmak, hem de vergi ödemek zorunda kalıyorlardı.[120]

1.6. Misyonerlerin kolektif kimlik inşasına katkıları

Kimlik kavramı, bir bireyin veya topluluğun kendi çizdiği sınırlar içinde yaşamasına olduğu gibi, başka bireylere, kolektif-

119 MH 1880, s. 47-48; 184 vd.

120 White 1908, s. 227.

lere veya zihniyet modellerine yönelmesine veya bağlanmasına izin veren bir anlayışa bağlılık olarak açıklanabilir. Kimlik krizleri, bu tür bağlılıkların yeniden formüle edilmesine uygundur. 19. yüzyıl Osmanlı tarihinin bazı konuları kimlik sorunu olarak anlaşılabilir. Kadın ve erkek misyonerler yeni grup kimlikleri tanımlamış veya varolanları yeniden kesinleştirmişler midir? Onların beraberlerinde getirdikleri tarihî kavrayışlar, gerek Hıristiyan ve Hıristiyan olmayan azınlıkların, gerek –dolaylı olarak– devletin temeli olan Sünni topluluğun, kendileri hakkındaki düşüncelerine ve kendilerini algılayışlarına nasıl etki etmiştir? Misyonerlik etkeninin diğer etkenlerle kıyaslandığında ağırlığı nedir? İhtida en merkezî, en özel, toplumsal olarak çok derinlere kök salmış bağlantıların değişmesi, dolayısıyla düşünülebilecek en yıkıcı ve öfkelendirici eylem anlamına gelmiyor muydu?[121] Misyon, gerçekten de varolan durumları ve kimlikleri yenilemekte büyük bir iddiaya sahipti. Kimlik değiştiriciliği sadece yeni bir dine yönlendirmek değil, misyonerlerin özellikle okullardaki varlıklarının ve eylemlerinin tümü anlamına geliyordu.

1.6.1. Kimlik sorunu ve yeni yönelimler

Afrika'nın etnik tarihine dair yeni bir tez, Hıristiyan misyonerlerin etnik grup oluşumu üzerinde etkili olduklarını öne sürer.[122] Bu vargıyı 19. yüzyıl Türkiye'sine uygulamak o kadar kolay değildir. Misyonerlerin ilk olarak yöneldikleri Hıristiyan azınlıklar, kendi örgütlerine, yazı dillerine ve tarih anlayışına, ayrıca yasalarla belirlenmiş haklara ve görevlere sahip Milletler olarak, son derece açık tanımlanmış gruplardı. Ancak etnik farklılıkları algılama ve tanımlamaları, dilbilimsel çalışmaları ve eğitim teşvikleriyle misyonlar hiç şüphesiz değişikliğin güçlü bir mayası oldular. ABCFM'nin çevresine yaydığı ve başarılı bir eğitim çalışmasına dönüştürdüğü liberal değerlerin

121 Krş. Hutchison 1987, s. 13.

122 Vail 1989.

sosyal ve politik yorumu, etkili bir güce sahipti. Misyonerlerin özgüvenli tavırları, üzerindeki ilericilik halesi, ders verme ve basın yoluyla azınlık dillerinin teşvik edilmesi, misyonların uyanmasına yardımcı olduğu Batı'ya yönelik eğitim coşkusu; azınlıkların özdeğer duygusunu güçlendirmiş, onları hak ve özgürlükleri için harekete geçmeye cesaretlendirmişti. Misyonerler bu şekilde Milletlerde kendilerine dair yeni düşünceler oluşmasına ve Aleviler, Yezidiler ve Kürtler gibi başka gruplarda da beklentilerin uyanmasına neden oldular.

Başlangıçta Protestanların planları arasında bulunmamasına rağmen, misyonların genel olarak Hıristiyan azınlıklara yönelmeleri, önemli kimlik sorularının ortaya çıkmasına neden oldu. Salt misyonlar tarafından ortaya atılmamış olan bu sorular bütün dinî, dünyevî ve toplumsal yaşamı etkiliyordu. Muhatapların bakış açısından şu şekilde formüle edilebilirlerdi: Bu yeni perspektifler temelinde aileye ve kiliseye olan geleneksel bağlara sadık mı kalınmalıydı, yoksa bu bağlar koparılıp atılmalı mıydı? Politik bir amaca ulaşmanın mı, yoksa köklü bir değişimin mi aracıydılar? Şayet böyle bir şey olacaksa, misyonların sadece şüphesiz çok gelişmiş eğitimsel ve tıbbi imkânlarından mı yararlanmalıydı, yoksa getirdikleri inanç da kabul mu edilmeliydi? Batılı bir ülkeye iltica etmeye mi çalışılmalıydı? Yeni Millet Okulları'ndaki giderek güçlenen pozitivist eğitim coşkusuna, ya da 1880'li yıllardan sonra, siyasi partilere ve devrimci gruplara nasıl tavır alınmalıydı? Batılı özgürleşmeci düşünce yapısına ve özgürlük, halk hakimiyeti, millet, adalet, insan hakları düşüncelerine nasıl bakılmalıydı? Siyasi sadakat meselesi de giderek güçlenen bir şekilde zihinleri kurcalıyordu. Kendilerini hâlâ imparatorluğun başı olan padişahın sadık tebaası olarak mı görüyor, büyük Müslüman imparatorluğunun bir parçası mı hissediyorlardı? Belli bir güven duygusuna sahip olmak için, Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki günlük hayata damgasını vurmuş açık güç farkına katlanmaya devam edecekler miydi? Müslüman, özellikle de Kürt komşularla müstakbel –belki de eşit– bir ortak yaşam nasıl tasavvur ediliyordu?

Yukarıda sıralanan sorular, yerli Ermeniler açısından "Ermeni Sorunu"nun ne anlama geldiğini ortaya koymaktadır. Politik-diplomatik alanda ise Ermeni Sorunu, Berlin Kongresi'nden bu yana şu anlamı taşımaktaydı: Krizler tarafından sarsılan Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan hassas Ermeni yerleşim bölgelerinin geleceği, tarafların, özellikle de emperyalist büyük devletlerin çıkarlarını göz önünde bulundurarak nasıl tasarlanmalı ve Kürt-Ermeni bölgesinde vaat edilen reformlar nasıl hayata geçirilmeliydi? (Krş. Bölüm 2.2.2) Büyük devletler tarafından ortaya atılan ve Ermeni Sorunu'nu da içeren "Şark Sorunu", şöyle toparlanabilirdi: Osmanlı Devleti'nin geleceği veya muhtemel bölünüşü nasıl olacaktı? Şark Sorunu'nu da ilgililer açısından bir "Osmanlı Sorunu" olarak formüle edebiliriz: Bir Osmanlı, kişi olarak kendisini, toplum ve devlet anlayışını yeniden tanımlamak, ortak Osmanlı kimliğini güçlü, modern ve çekici bir yapıya büründürmek, yaklaşan yıkım tehdidini uzaklaştırmak ve çokmilletli devleti kurtarmak için ne yapabilirdi? Tanzimat, bu sorulara Avrupa'dan esinlenen reformlarla ve Osmanlıcılık ideolojisiyle cevap veriyordu. Tanzimat'ın başarısızlığa uğrayışı, İslâmcı ve ulusalcı cevapların yolunu açtı (krş. Böl. 2 ve Böl. 3).

19. yüzyıl Ermeni Sorunu, Yahudi Sorunu'yla beraber, Avrupa ve Yakın Doğu'da milliyetçilik ve liberalizm arasındaki büyük bağıntıya dahildi. Yahudilerin modern öncesi Avrupa'da ve Ermenilerin Tanzimat öncesinde sahip oldukları "himaye edilen" statüsü, her iki halk için de neredeyse tümüyle kaldırılmıştı. İkisine de toplumsal gerçeklikte ancak kısmen geçerlilik kazanabilen geniş yasal eşitlikler verilmişti. İlgilileri açısından Yahudi ve Ermeni sorunları, çoğunluğu Ermeni veya Yahudi olmayan bir yerleşim bölgesine dağılmış, kendi devletlerine sahip olmayan halklarını güvenli, barışçıl ve adil ilişkilere nasıl taşıyabilecekleri sorusundan ibaretti. Burada teorik Siyonist cevap "Yahudi Devleti", somut cevap ise Osmanlı Filistin'ine göç idi. Bazı Ermeni sözcüleri de Siyonistlerle eş zamanlı olarak bu soruya, anlaşmalarla güvence altına alınmış bir yurt veya en azından reforma uğramış Osmanlı Doğu Vilayetleri, cevabını

veriyorlardı. Bazı Ermeniler ise Kafkaslar'da Ermenilerden, Kürtlerden ve bölgedeki diğer gruplardan teşkil edilecek bir tür bağımsız İsviçre ütopyası güdüyorlardı.[123] Şark ve Ermeni Sorunu'na bir *Osmanlı çözümü* bulunabilmiş değildi, tam aksine; giderek bir zıtlık görülüyordu burada. Dünya Savaşı esnasındaki Jön Türk politikasının ana hedeflerinden biri, Ermeni Sorunu'nu, Türk milliyetçiliği lehine, dünya üzerinden kaldırmaktı. Türkiye'deki Ermeni Sorunu'ndan bir çeyrek asır sonra, Avrupa'daki Yahudi Sorunu'na, aynı sosyal Darwinci ruhtan doğan yok edici bir çözüm bulunacaktı.

1.6.2. Hıristiyan azınlıkların yeniden formüle edilmesi ve değer kazanmaları

Ermeni halkının durumuna dair misyonerler tarafından 1830'lu yıllardan beri verilen cevaplar yelpazesi dinî, eğitimsel, sosyal ve politik alanları kapsıyordu. İlk ABCFM misyonerleri, tasavvur ettikleri türden, Kutsal Metin'e dönüş temelinde dinî bir yenilenmenin, sınıf ve cinsiyet farkı gözetmeksizin herkese açık temel eğitim veren bir okul sistemi olmadan mümkün olamayacağını kavramışlardı. İzlenecek okul politikasının en önemli unsuru, kızların eğitimiydi. 1850'li yılların sonunda İstanbul'da *Robert College*'in kurulması ile ilgili tartışmalar esnasında, ikinci ABCFM kuşağı, Hıristiyanlık'tan esinlenmiş yeni bir orta sınıf elitinin yaratılması için yüksek öğrenimin de misyonun güncel görevleri arasında olduğu kararına varmıştı. Zamanın Maarif Nazırı ise *Robert College* inşasının başlaması için gereken izni vermeye yanaşmıyordu. İmparatorluğun Hıristiyan tebaasının zaten Müslümanlardan çok daha iyi okullara sahip bulunduğunu, bu nedenle aradaki uçurumun daha da derinleşmesine izin vermek istemediğini söylüyordu. Görkemli *college* binası bu nedenle ancak 1869 yılında, yani satın alınışından on yıl sonra inşa edilebildi (Resim 4).[124]

123 Krş. Kieser 1999, s. 22, 145.

124 Krş. Stone 1984, s. 62 vd.

Eğitim geleneksel sınırları ve imtiyazları devirmeye müsait idi; Protestanlar da kısa bir süre sonra toplumsal değişiklikleri hayata geçirme zorunluluğuyla karşı karşıya kaldıklarını gördüler. Bu da geleneksel Milletlerin 1847 yılında Protestan ve zaten mevcut olan Ermeni-Apostolik veya Rum-Ortodoks cemaatleri arasında bölünmesine neden oldu. Oldukça ağır sonuçlar doğuracak olan bu adım, Osmanlı memurları üzerine baskı uygulayan İngiliz Büyükelçiliği'nin yardımıyla gerçekleştirilebilecekti. Yeni Millet, 1850 yılında bir fermanla onaylandı. 19. yüzyılın ortalarında Protestan Milleti'nin oluşturulması, bizim sorunu koyuşumuz bağlamında büyük önem taşımaktadır. Protestan Milleti'nin kuruluşundan önce 1831 yılında Katolik Milleti kurulmuştu, ki bu da 15. yüzyılın başlarından beri geçerli olan ve müteakip yüzyıllarda idari olarak güçlenen Osmanlı Milletler örgüsüne indirilen önemli bir darbeydi. Ancak önceden varolan milletler gibi dinî bir lidere (Patrik) bağlı olduğu için, yeni Katolik kolektifi, şeklî bir yenilik getirmiyordu.[125]

Buna karşın 1854 yılında ABCFM misyonerleri tarafından formüle edilen ve 1856 yılında, Hatt-ı Hümayun'un ilanından hemen sonra çıkartılan Protestan Milleti "Nizamname"si yeni bir yapıya sahipti. İçeriğinde, dinî ile sivil Millet üyeliği arasında kesin bir ayrım yapılıyordu. İnsan herhangi bir Protestan cemaatine ait olabilir veya olmayabilir, ama buna rağmen Millet üyesi olabilirdi. Yerleşim yerlerindeki Millet ve kilise mensuplarının sayısı arasındaki farkın sebebi de buydu. Millet, dinî işlevi olmayan sivil bir kişinin yönetimi altındaydı. Bu kişi *kapı oğlanı* veya *vekil* olarak cemaatı Babıâli'de temsil ediyordu, Osmanlı tebaası olmak ve merkezî Millet İdarî Makamı gibi, her yıl yerel Protestan cemaatlerinin seçilmiş temsilcilerinden oluşan bir Temsilciler Meclisi tarafından seçilmek zo-

125 Başlangıçta sorumluluk, içlerinden birinin 1835 yılından sonra kendisini Patrik olarak adlandırmasına izin verilen iki kişi arasında bölüştürülmüştü. 1846'dan sonra Patrik tek sorumlu ve yönetici oldu. Bkz. Katolik Milleti'nin oluşturulması için çıkartılan fermanın tıpkıbasımının da bulunduğu Arpee 1909, s. 58-61. Krş. Artinian, tarihsiz, s. 38.

rundaydı. Bundan böyle Protestanlar Babıâli'ye doğum, evlilik, ölüm, özellikle de vergi konusunda hesap verecek doğrudan bir bağlantıya sahip olmuşlardı. Seçilmiş Merkezî Millet İdarî Makamı kapı oğlanından, bir başkandan, bir sekreterden, iki veznedardan, iki yedek üyeden ve bir muhasebeciden oluşuyordu. Temsilciler Meclisi ayrıca okul ve yayın işleriyle ilgili bir komisyon görevlendiriyordu.[126]

Yeni bir Millet, aynı zamanda yeni bir kolektif kimlik anlamına da geliyor muydu? Değişik ideallere, kurallara ve inanç içeriklerine olduğu kadar, yeni eylem alanlarına ve toplumsal ağlara sahip, Protestan aidiyet duygusuyla örülmüş olan topluluk için artık yeni bir yasal koruma mahfazasının bulunuyor olması, bunun böyle olduğunu gösterir. Ancak coğrafya, tarih, dil, kısmen de olsa din ve gelenekler gibi etnik temeller büyük ölçüde aynı kaldığı için, aksini söylemek de mümkündür. Ayrıca bu yeni Millet çok küçüktü, Ermeni Milleti'nin sadece çok küçük bir bölümünü oluşturuyordu. Yeni kurulan Protestan Milleti Ermenilerin yanı sıra, yakında Rumları ve Arapları da kapsayacaktı. Evvelce gördüğümüz gibi, Aleviler üzerinde de çekim gücüne sahipti (Bölüm 5.1). Geleneksel Milletler'in saflarında bulunan zamanın eleştirmenlerinin doğru olarak tespit ettiği gibi, yeni Millet, yeşermekte olan vatanseverlik bağlarıyla etnik-dinî aidiyet duygularını birbirine karıştırıyordu. Yeni gelişen ulusal bilinç için "ulus"un dinlere bölünmesi hiç de hoş değildi. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında, mühtediler, Ermenilerle Rumların gözünde sadece birer "asi evlat" ve dinî ayrılıkçı değil, aynı zamanda "ulus"a ihanet eden kişilerdi. Sosyal ve ekonomik olarak dışlanıyorlardı. Harput yakınlarındaki Perçenc köyünden bir Ermeni, retrospektifinde "Protestanlık'ı kabul eden köylüler Ermenilik'ten uzaklaşıyordu [...] Protestanlar artık Ermeni değildi; onlar 'Prod', gayri meşru ve dönmeydiler," diye yazıyordu.[127]

Demokratik temsili getirmesi ve din ile dünya işlerini birbi-

126 Protestan Milleti'nin kurulması için çıkartılan ferman metni için MH 1851, s. 114 vd. ve Arpee 1909, s. 139-141. Krş. ayrıca Artinian, s. 43 vd.

127 Dzeron 1984 (1938), s. 150.

rinden ayırmasıyla Protestan Nizamnamesi, kısa bir süre sonra Ermenice ve Ermeni harfleriyle yazılmış Türkçe kopyalarının geniş biçimde dağıtılmasıyla, bir model işlevi görmeye başladı. ABCFM misyoneri Henry O. Dwight, 1860 yılında "Ermeni halkının zihninde, yurttaşlık haklarıyla ilgili olarak, sessiz olmakla birlikte derin ve güçlü bir uyanış gerçekleşiyor" diye yazıyordu.[128] Protestan modeli bir ekol yaratmıştı. İstanbul oligarşisi *(amira)* ile JönErmeni kuvvetleri arasındaki 20 yıllık çekişmenin ardından, Ermeni-Apostolik Milleti de 1863 yılında aynı şekilde seçilmiş bir Temsilciler Meclisi öngören, Sultan tarafından tanınan bir nizamnameye sahip oldu. Bu meclis, en büyük yasama organı olarak dinî işler için 14 kişilik, dünyevî işler için de 20 kişilik birer kurul seçti. Bu kurullar mali, eğitim, sağlık, hukuk ve manastırlarla ilgili idari ve icraî işleri yürütmek üzere görevliler atıyorlardı. Temsilciler Meclisi'nin görevleri arasında, Millet'in başı olan İstanbul Patriği'ni seçmek de bulunuyordu. Rumlar ve diğer Milletler de müteakiben benzer nizamnamelere sahip oldular. Kısa ömürlü ilk Osmanlı Anayasası (1876) da, Tanzimat'ın ikinci yarısının bu anayasacı dinamiğinin bir parçası sayılabilir.[129]

Protestanlık, Osmanlı Türkiyesi'ne sadece demokratik bir form değil, bir taban demokrasisi uygulaması da getirmişti. Misyon şubelerinde erkeklerin *ve* kadınların birer oy hakkı vardı, "sonuna kadar ve serbestçe tartışılmadan hiçbir politika ya da eylem karara bağlanmıyordu."[130] Aynı durum, erken döneme ait kayıtların da ortaya koyduğu üzere, misyon şubelerinin yıllık toplantıları için de geçerliydi.[131] Demokrasinin sınırları ve barındırdığı çelişkiler ise hangi toplantıların veya or-

128 Alıntı Davison 1982, s. 329.

129 Rum Milleti'nin 1862 Reform Nizamnamesi ile Yahudi Milleti'nin 1865 Reform Nizamnamesi bu kadar geniş değildi; krş. Davison 1982, s. 329 vd., Karpat 1982, s. 164. Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin İngilizce metni Lynch 1901, c. 2, s. 445-467 içinde, özeti Arpee 1909, s. 187-190 içinde bulunmaktadır.

130 Ussher 1917, s. 78.

131 *Minutes of Assyrian Mission/ Eastern Turkey Mission Annual Meetings*, 1854-1892, ABC bh.

ganların kesin olarak hangi kararları almaya yetkili oldukları sorusunda yatıyordu. Bu tür anlaşmazlıklar özellikle ABCFM ile ABCFM tarafından kurulan, ancak yerli Ermeniler tarafından yönetilen Protestan Kilise Birlikleri arasında ve yerli birer rahibi bulunan Protestan cemaatlerine misyonların müdahalesi meselesinde ortaya çıkıyordu.[132]

1.6.3. Halk dili, ulusal bilinç ve etnik yapı

Kolektif kimliklerin yeniden ifade edilebilmesi için bir grubun içindeki etnik özelliklerin algılanışı, bilhassa Protestan misyonerlerinin değer kazanması ve yazı diline dönüşmesi için canla başla çalıştıkları halk dili, büyük bir önem taşıyordu. Bu, özellikle Ermenice, Rumca, Süryanice ve Kürtçe için geçerliydi. Bütün bu kolektiflerin "Ulusal Rönesansı"nda[133] misyonerlik faktörü doğrudan veya dolaylı olarak küçümsenmeyecek bir rol oynuyordu. Modern Ermeni ve Rum İncil çevirilerinden, yayınlarından, kullanımından ve Protestan cemaatlerinin oluşumunun, geleneksel kiliseyle olan ilişkilerde tüm 19. yüzyıl boyunca neden olduğu gerilimlerden daha önce söz edilmişti (Bölüm 1.2.3).

Süryani[134] örneği daha az bilinmektedir. Yerleşim alanları genellikle Van, Mardin ve Urumiye arasındaki dağlık bölge ile Musul Ovası'nda bulunmaktadır ancak Urfa gibi başka yerlerde de cemaatlere sahiptirler. Ermeniler 17. yüzyıldan beri Batı'yla düzenli olarak ilişkide bulunurken, Süryaniler için böyle bir durum 1830'lu ve 1840'lı yıllarda Protestan ve Katolik mis-

---

132 Krş. *Report on Relations of Missionaries and Native Pastors and Churches adopted by the Mission in 1866*, ABC bh.

133 "Ermeni Rönesansı", 18. ve özellikle 19. yüzyıl Ermeni Kültür ve Yenilenme Hareketi için kullanılan genel bir kavramdır (Doğu Vilayetleri'nde 19. yüzyılın ikinci üçte ikilik kısmında ortaya çıkar); krş. Pasdermadjan 1986 (1949), s. 259-288.

134 Ben Süryani kavramını, mezheplerine dikkate almadan tüm Süryanice konuşanlar için üst kavram olarak kullanıyorum. Süryani kavramı böylece Doğu Kilisesi Yakubîlerini ("Batı Suriye Kilisesi"), Nasturîleri ("Doğu Suriye Kilisesi"), Ünyat Keldanîleri ve Süryanice konuşanı Protestanları kapsamaktadır.

yonlarının gelişine kadar söz konusu değildir. ABCFM misyonerleri Eli Smith ve H. G. O. Dwight'ın Nasturîler hakkında yazdığı 1833 yılında yayımlanan rapor, Batı dünyası için bilimsel bir sansasyondu.[135] Misyonerlerin bu keşfi etnografik araştırmaları, İncil bilimi, kilise tarihi, arkeoloji ve ilkçağ tarihinin verilerini ilk defa bir araya getiriyordu. Söz konusu alanda yapılacak sonraki araştırmalar için içerik ve yöntem bakımından model[136] teşkil ediyordu. Lynch'in misyonerist olmayan bilimsel temel yapıtı *Armenia* (1901), mukayeseli bakışa açık bir yöntem ve görüş tarzı ortaya koymaktadır.

Lazaristler (1838'den itibaren Urmia'da) ve Dominikenler (1840'tan itibaren Musul'da), Roma'yla birleşen ve 1844'te padişah tarafından ayrı bir Millet olarak tanınan[137] Süryanilerle (Keldanîler) hummalı bir şekilde ilgilenirken, ABCFM misyonerleri tümüyle kendi diriliş stratejilerine yönelmişlerdi. Eski Süryanice kitaplar basan Katolik rakiplerinin aksine, Avrupalı şarkiyatçıların desteğiyle, konuşulan Yeni Süryanice'yi yazıya geçirmeye ve İncil'i bu halk diline tercüme etmeye çalışıyorlardı.[138] Model olarak Urumiye lehçesini almış olmasından ötürü bu yeni yazı dili tüm Süryaniler arasında yaygınlık kazanmamışsa da, müteakip on yıllar boyunca kültürel değerlerin sembolüne dönüşmüş, bu dile hakim olmak, eğitimin ve Süryani kolektifine ait olmanın işareti anlamını kazanmıştı.[139] Amerikan misyonerlerinin kimlik değiştirici faaliyetleri, Süryanilerin kendi liderliği altında birleşmelerini hedefleyen Patrik Mar Şimon'un uzun süreli ve ciddi düşmanlığını kazanmalarına ne-

135 Dwight ve Smith 1833.

136 Dwights ile Smith'in sistematik bağımsız çift kayıt yöntemi özellikle dikkat çekicidir: "Komitenin talimatıyla her biri, olgulara ve fikirlere ilişkin kendi kayıtlarını tuttu ve hata ve atlamaları önlemek amacıyla raporlarını birbirlerinden bağımsız olarak yazdı" (Dwight ile Smith 1833, s. vii-viii).

137 Joseph 1961, s. 32 vd.

138 ABCFM misyoneri Justin Perkins tercüman olarak çalışıyordu. Yeni Ahit'in 1847'de yayımlanan nüshası, Eski Süryanice'nin korunması ve Yeni Süryanice'nin zenginleştirilmesi amacına yönelik olarak bilinçli bir şekilde çift dilli, yani Eski ve Yeni Süryanice hazırlanmıştı (MH 1847, s. 128 vd.).

139 Joseph 1961, s. 71-76.

den olmuştu.[140] Süryanice'de ortaya çıkan durumun benzeri, Ermeni halk dilinin ve misyonerlerin yayınlarıyla değer kazandırdıkları Yunan harfleriyle yazılan Türkçe *Karamanlı*'nın teşvikinde de görülmüştü.[141] Tanzimat'ın tam ortasında başlamış olan İncil bölümlerinin Kürtçe'ye tercümesi faaliyeti, sansür tarafından Kürt bağımsızlığını destekler nitelikte görüldüğü için, Abdülhamit döneminde sürdürülememişti.

Misyonlar, hepsinden önce de ABCFM, ayrı bir grup olarak kabul etmek ve değer vermek suretiyle, Aleviler üzerinde doğrudan ve dolaylı olarak güçlü bir kimlik oluşturucu etkiye sahiptiler (Bölüm 1.5). Ortak özelliği ne Millet, ne de ümmetin eşit değerde bir parçası olarak kabul edilmek olan bu heterojen kolektifi, kendini diğerleriyle eşit değerde görmesi ve kendisine saygısız davranışlarda bulunan ümmetle arasına mesafe koyması konusunda cesaretlendiriyorlardı. Bunun sonucu, bir "Alevi Rönesansı" için ilk adımların atılması oldu. Misyonerlik, Aleviler üzerinde bir yandan Ermeni komşularının özellikle Doğu Vilayetleri'nde ABCFM faaliyetlerinden güçlü bir şekilde etkilenen "Ulusal Rönesans"ını izleyebilmeleri nedeniyle dolayı olarak, diğer yandan da, misyonerlerle aralarında 1850'lerden 1920'lere kadar süren canlı, karşılıklı, güçlü sempati duygularına dayanan ilişkinin varlığı sayesinde doğrudan etki ediyordu. Bu etki, Ermenilerle Aleviler arasında zaten varolan nispeten dostça bağların daha da güçlenmesine hizmet ediyordu. Jön Türk ve Kemalist ideolog Hasan Reşit Tankut, ileride bu yakınlıktan şiddetle şikâyet edecekti.[142]

1.7. Olay yerleri Harput, Van ve Urfa

Doğu Vilayetleri'ndeki misyonerlik çalışmaları esas olarak 1850'li yıllarda başlamıştı. Doğu'daki ilk önemli idari şubeler,

140 Krş. Bölüm 1.4.2 ve Britanya Büyükelçisi'nin kendi Dışişleri Bakanlığı'na 18.12.1879'da yazdığı mektup, FO 424/106, s. 16, Nr. 5, Şimşir 1982, s. 623 vd. içinde.

141 Clogg 1968 ve Heinzelmann 1994.

142 Tankut 1994 (1961), s. 218 vd.; Tankut 1994 (1935), 470-73.

Harput ve Sivas'ta o dönemde kurulmuştu. Harput'taki misyon, anlam ve önem bakımından Doğu Vilayetleri'nde bulunan diğerlerinin arasında ilk sırayı alıyordu.[143] Hatt-ı Hümayun'un ilanından (1850) sonraki on yıl zarfında, Amerikan misyon öncüleri Van ve Bitlis gibi diğer Doğu Vilayetleri'ne örnek teşkil edecek özel bir keşif ve inşa dinamizmine sahiptiler. Tanzimat'ın ikinci yarısında genç Harput misyonunun başarılı stratejisini teşkil eden başlıca unsurlar, kadın eğitimi, köy ziyaretleri, yerel kilise ve ilköğretim örgütlerine yardım, merkezde misyon kontrolü altında yüksek öğrenim ve tıbbi hizmetlerdi. Aynı dönemde Ermeni Milleti metropoller dışında kalan kırsal yerleşimlerde kendi okul varlığını inşa etmeye başlamıştı. 1860'ların sonundan 1880'li yıllara kadar yaşanan misyonerlik patlaması, Milletler'inkine benzer biçimde eğitimsel bir niteliğe sahipti. Ancak bu patlama ancak 1856 Fermanı'yla gelişme fırsatı bulabildi. Daha önce durum yeni oluşturulan Katolik ve Protestan Milletleri'ne rağmen pek iyi değildi ve Doğu Vilayetleri'ndeki tüm misyonerlik faaliyetlerine mütemadiyen şüpheyle bakılıyordu.[144]

1.7.1. Harput ve "Havarî"

Doğu Vilayetleri'nin merkezinde, Fırat ile Dicle'nin yukarı akışında bulunan Harput, Mezere'yle (Mamuretülaziz) birlikte 1860'lı yıllarda yaklaşık 25.000 kişilik bir nüfusa sahipti. Bölgenin önemli şehirleri arasında yaklaşık 8.000 nüfuslu Palu, 8.000 nüfuslu Eğin, 20.000 nüfuslu Arapkir, 10.000 nüfuslu Divriği ve 40.000 nüfuslu Malatya bulunuyordu. Harput'un yakın civarındaki bölge (Malatya ve Divriği hariç), o zamanlar

143 Sivas'taki misyon faaliyetlerinin nispeten zorlu inşası için krş. MH 1869, s. 113 vd.

144 Kapüsen keşiş adayı Pietro, Mardin'de bölgenin şifalı otlarından oluşan ve Kürtlerle Türklerin de kullanımına açık bir eczane oluşturmuştu. Bu sayede kazandıkları sempati onları gerek Müslüman, gerek de Ermeni-Apostolik taraflarının düşmanlıklarından koruyamadı. Öyle ki sonunda Fransız konsolosundan korunma talep etmek zorunda kaldılar. Henkel 1975, s. 371; Terzorio 1920, s. 252.

Mamuretülaziz Sancağı'nın bağlı bulunduğu Diyarbakır'ın 1871 Salnamesi'ne göre, dörtte üçünü Müslümanların teşkil ettiği 100.000 kişilik bir toplam nüfusa sahipti. Halkın büyük bir kısmı, nüfusu yüz ile birkaç bin arasında değişebilen köylerde ikâmet ediyordu. Misyonerler, gezici misyon faaliyetleri esnasında bir cep pusulası yardımıyla bu köylerin yüzlercesini kartografik olarak tespit etmişlerdi. Halkın yaklaşık üçte birlik kısmını teşkil eden Kürtler genellikle dağlarda, Ermeniler ve Türkler de bilhassa alçak düzlüklerde yaşıyorlardı. Tarım (özellikle vadi tabanlarında) ve hayvancılık (dağlarda) açık arayla en önemli ekonomi dallarını oluşturuyordu, ancak madencilik (Maden'de gümüş), önemli bir tekstil üretimi (diğerlerinin yanı sıra ipekli kumaşlar), demirci işlikleri ve değirmenler de mevcuttu.[145] Etnik açıdan bakıldığında, birbirlerinden kolaylıkla ayırt edilebilen Ermeni, Türk ve Kürt gruplarının yanı sıra, Harput'a kuzeyden bağlanan Dersim bölgesinde genellikle dağ köylerinde yaşayan ve Kızılbaş adı verilen önemli bir grubun daha bulunduğu görülmekteydi. Kendilerini esasen Kürt olarak nitelendirmelerine rağmen, Şafi (Şafi Sünniler) adını verdikleri Sünni Kürt çoğunluktan kesin olarak ayrılıyorlardı (krş. Bölüm 1.5).

Harput, 1834 yılında devletin merkezileştirme tedbirleriyle karşı karşıya kaldı. Osmanlı kumandanı Mehmet Reşid Paşa, Sivas-Harput-Diyarbakır bölgesinin "Süper Valiliğine" getirildi ve Padişah II. Mahmut'un reform tedbirlerini Doğu'da uygulamak üzere geniş yetkilerle donatıldı. Reşid Paşa, Kürt emirliklerinin dağıtılması ve aşiretlerin boyunduruk altına alınması maksadıyla bir sefer düzenledi; vergilerin devlet tarafından doğrudan toplanması bu seferin öncelikli hedefleri arasındaydı. Reşid Paşa, Kürt aşiret bölgesinin tam ortasındaki bir tepe üzerinde kurulu olan Harput'un Mezra adı verilen vadi tabanında büyük bir garnizon kurmak suretiyle, Harput'u askerî bir merkeze dönüştürdü. Şehir yönetimi de aynı yere nakledildi; Harput'un Çetelizade adlı Kürt beyi, Reşid'i dostça karşıla-

145 Wheeler 1868, s. 65 (Wheeler, eleştirel notlarla dahi olsa, resmî Osmanlı verilerine başvuruyordu); *Yurt Ansiklopedisi* 1982, s. 2499-2501.

mış olmasına rağmen, kendisini azledilmiş hissediyordu. Yeni kurulan şehir, 1867 yılında Sultan Abdülaziz'e istinaden Mamuretülaziz, kısaca Elaziz ismini aldı, ancak Mezere ismi de kullanılmaya devam etti. 1877 yılında Mamuretülaziz, vilayet oldu; "Elaziz" gerçekte Harput'un bir "yeni şehri"nden başka bir şey olmadığı için, vilayet genellikle "Harput Vilayeti" adıyla anıldı.[146] Özellikle yüzyıl dönümünden sonra, Mezere'ye nispeten çok sayıda Ermeni yerleşmeye başladı.

Genç Amerikan Misyonu'nun binası, Harput'un batı kenarındaki bir yükseltinin üzerinde bulunuyordu. Misyonun alt kısmına Ermeni evleri bitişirken, Türk evlerinin çoğu şehrin doğusundaki kayaların üzerine inşa edilmişti. Türklerin oturduğu bu semtin özelliği, genellikle birer medreseye sahip olan bir düzineden fazla cami barındırmasıydı.[147] Amerikan misyon okulunun görkemli binaları, bunların karşısında şehrin genel manzarasında modern, sembolik olarak güçlü bir tezat noktası oluşturuyordu. Harput Misyoneri Crosby H. Wheeler, 1860'lı yıllarda şöyle diyordu: "Kayalık yamaçtaki evlerde Türkler oturmaktadır. Türkler her zaman en iyi yerleri kendilerine ayırmaya çalışırlar."[148] Türkler açısından misyon binaları şüphesiz en az kendilerininki kadar ayrıcalıklı bir konumda bulunuyordu, çünkü kendi yükseltilerinin üzerinden de açıkça görülebiliyorlardı. Alıntıda kendini gösteren, iktidar bilincine sahip Türk tablosu, anlaşıldığı kadarıyla Wheeler tarafından, ezilen ve büyük bir kısmı yurtlarında oturmaya devam etmesine rağmen "Yahudiler gibi" dünyanın neredeyse yarısına yayılmış bulunan "zavallı Ermeni" tablosunun

146 "Elaziz" ismi, dili yabancı kelimelerden temizlemeye çalışan milliyetçi püristlerin kulaklarına fazlasıyla Arapça gibi çalındığı için, Türkiye Cumhuriyeti tarafından şehre 1937 yılında Elazığ ismi verildi. Osmanlı zamanında Mamuretülaziz sadece şehrin değil, 1867 Vilayet Kanunu'na göre Elaziz, Arapkir, Ağın, Eğin (Kemaliye), Çarsancak (Akpazar), Çemişgezek, Palu, Ergani, Malatya ve Adıyaman mıntıkalarını kapsayacak şekilde oluşturulan sancağın da ismiydi. *Yurt Ansiklopedisi* 1982, s. 2498 vd., *İslâm Ansiklopedisi* 1997, s. 235, Cuinet 1892, c. 2, s. 356. Demografik veriler için bkz. aşağıda Böl. 3.7'nin başlangıcı.

147 Cuinet 1992, c. 2, s. 326 vd., 354, *Yurt Ansiklopedisi* 1982, s. 2502.

148 Wheeler 1868, s. 67.

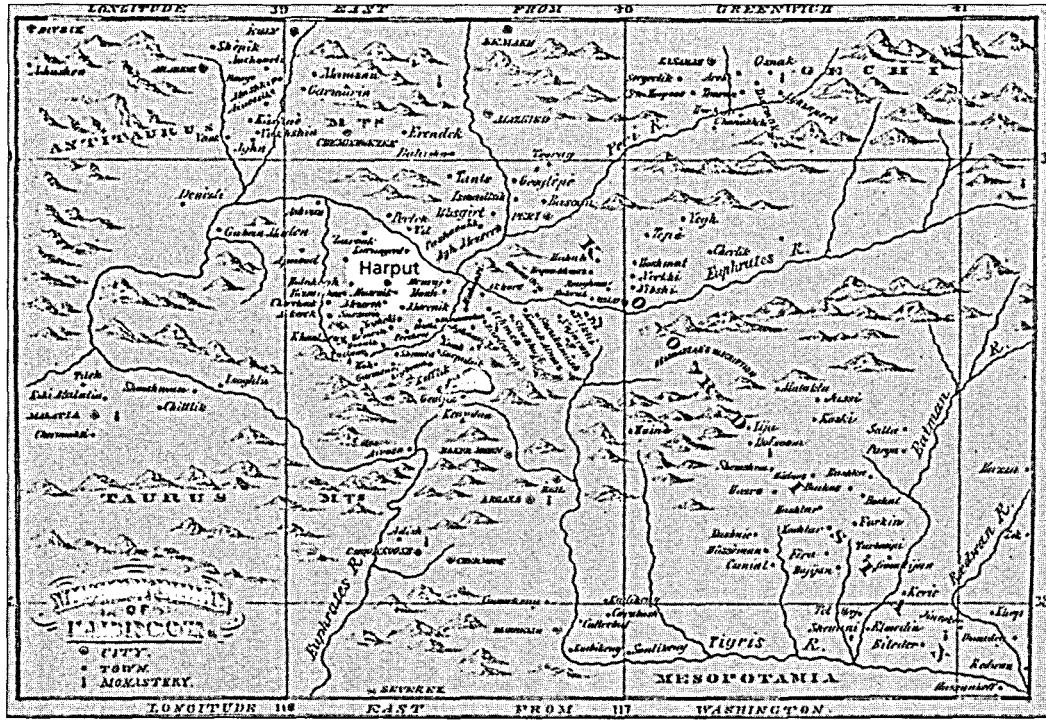

Harita 3: Harput misyon alanı. Haritada görülen çok sayıdaki köy kaydı, misyonerlerin kartografi çalışmalarının ürünüdür (ancak Diyarbakır gibi önemli bir şehir belirtilmemiştir). Burada dikkate alınması gereken husus, Fırat ile Dicle arasındaki bu bölgenin sadece "İncil Ülkesi" ve Hıristiyan kültür alanı olmayıp, Washington'dan yaklaşık 117 boylam uzaklıktaki, "Koordistan"ın tam ortasında bulunduğudur.

karşısına konmaktadır. Ellerinde olsaydı, Ermenilerin yüz binlercesinin ABD'ye, "ezilenlerin dünyaca meşhur sığınağına" gideceğini söylüyordu.[149]

Erken dönem Harput misyonerlerinin otoportresi, Protestan kâşiflerinkiyle aynıdır: "[...] kendisi tek bir şehre veya köye saplanıp kalmaz, tek bir kürsüde vaaz vermekle yetinmez, yerel bir vaiz değildir, tersine havariye benzer bir kâşiftir, bütün memleketi diyar diyar dolaşır, faaliyet için seçip eğiteceğimiz kişileri nerede yerel vaizlik yapacakları konusunda yönlendirir." Protestan öncü, kendisinden önce bu bölgeye ne bir tren, ne buharlı gemi, ne de alışıldık karayollarının girmiş olmasından ve o zamanlar söylediği gibi, giderek gelişen Şark turizminden uzak kalmasından ötürü şükran ve gururla doluydu![150]

Misyonerliğin Doğu Vilayetleri'ndeki sürekli varlığının henüz bu erken döneminde, yabancı gözlemcilerin varlığının kötü muameleye ve baskılara belli bir sınır getirebileceği doğrultusunda, insan hakları temelli düşünceler formüle edilmişti. O zamanlar ön planda bulunan, genç Protestanların korunmasıydı. Bu görüş açısı yeni bir şubenin kurulmasında rol oynuyordu, özellikle de bir misyonerin gönderilmesi ricasında bulunan mağdur halkın önemli bir motifi olarak ileri sürüldüğü zamanlarda. Wheeler'in arkadaşı Herman N. Barnum, Kiği (Geghi) kasabasına yaptığı bir ziyarete ilişkin olarak şunları yazıyordu: "[...] Bu yöreyi Kürtler tamamen istila etmiş durumda. Kürtler Hıristiyanlara her türlü kötülüğü yapıyorlar, gözlerini kırpmadan cinayet işliyorlar. Yerel makamlar, merkezî idareden çok uzak bir yerde oldukları için çok yozlaşmışlar; ne kadar âdil ve yerinde olursa olsun hiçbir talebi rüşvet olmadan karşılamıyorlar, genellikle en fazla para veren tarafı gözetiyorlar. Protestanların dostu ve hâmisi olarak tanınacak, [Kiği'da] ikamet edecek bir misyoner, haksızlık yapanları bir ölçüde engelleyecektir."[151]

149 Wheeler 1868, s. 55 vd.

150 Wheeler 1868, s. 23-25, 65.

151 MH 1861, s. 109. Berlin Kongresi'nden sonra Kiği İstasyonu için krş. Böl. 2.2.3.

Misyonerlerin Tanzimat'ı bir yükümlülük olarak üstlenmiş olan merkezî hükümete kendi olanaklarına duydukları güven görünüşe göre henüz tam lekelenmemişti. Misyoner gözlemciler ve onların muhatapları, reformcu devlet tarafından savunulan hukuk devleti ilkelerini bulundukları her yerde talep edeceklerdi. Misyonerlerin Doğu Vilayetleri'nde karşılaştıkları kısıtlamalardan ve kötü durumlardan, merkezî değil yerel otoriteler ya da genel olarak "Müslümanlar", özellikle de "Kürtler" sorumlu tutuluyordu. Bu bakış açısı Abdülhamit döneminde değişecekti.

1.7.2. Harput'un içinde ve etrafında misyoner kuruluş dönemi

Tanzimat'ın sonlarına doğru tüm Mamuretülaziz Vilayeti'nde hâlâ bir camiye bağlı geleneksel medreselerden başka eğitim kurumu bulunmuyordu. Okuma yazma oranı asgari seviyedeydi. Tanzimat'ın "Reform Devleti", Doğu Vilayetleri'nde devlete ait bir eğitim sistemi tesis etmekten çok uzaktı. Ancak 1850'li yıllarda Harput'a yerleşmiş olan misyonerler, birkaç yıl içinde civarda bir köy okulları ağı örmeye veya bunun için girişimleri teşvik etmeye başlamışlardı. Ermeni köy sakinleri bazen bir öğretmen ve mekân bulma işini bizzat ele alıyordu; gerektiği takdirde de misyonerler birini, örneğin öğrencilerinden birini gönderiyor ve bir mekân kiralıyorlardı. Ders malzemesi olarak misyonerler tarafından kaleme alınmış basit alfabe kitapları ve tüm bölgeye gezici satıcılarla gönderilen İnciller kullanılıyordu.

1861 yılında Harput misyoneri Herman N. Barnum, sarsıcı bir deneyim yaşadı. Harput ile Erzurum'un tam arasında bulunan Kiği'deki (Geghi) bir Kürt köyünde yaşayan dört Ermeni aile, onu bir melek gibi karşılamıştı. "Büyük bir cehalet içinde yaşıyorlardı ve bu durum Kürt bölgesinde yaşayan çok sayıda Ermeni için karakteristik olmalıydı." Bu tür hadiseler, okul inşası ve misyonerlik coşkusunu kamçılıyordu. Havarî kâşifler, kısa bir süre sonra kiliselerin, okulların, yerel bir misyon ce-

maatinin ve *Harput News* adlı bir gazetenin kurucularına dönüşmüşlerdi.[152]

1864 yılında kurulmuş olan *Harput Missionary Society*, hedef olarak Kürt çevresinde yaşayan Ermenilere ve imkânlar dahilinde Kürtlerin kendisine ulaşmayı belirlemişti. Ertesi yıl kurulmuş olan *Harpoot Evangelical Union* bu misyon görevini üstlenerek, Pastör Kavme Ablahadian isminde Ermeni kökenli, Kürtçe anadilli, Redwan'ın içinde ve civarında faaliyet yürüten angaje bir köy misyoneriyle çalışmaya başladı.[153] Bu misyonun, Kürtçe konuşan Ermenilere, yeniden öğretmek suretiyle eski anadillerinin kapılarını açması, etnik bakımdan anlamlıydı. Bu argümanla, Ermeni Milleti tarafından kendilerine sürekli olarak yöneltilen, Ermeni *Prote*lerinin Ermeni toplumundan uzaklaştıkları suçlamasına da cevap verilmiş oluyordu. Misyonerler, bu suçlamanın tam aksine, dil alanındaki çalışmalarıyla Ermeni mirasına katkıda bulunduklarını söylüyorlardı.[154] Protestanlık hiç şüphesiz Ermeni toplumunun arasında derin bir çatlağın oluşmasına yol açmıştı. Misyonerler sadece geleneksel kilise liderleriyle değil, kısa bir süre sonra Ermeni Milleti içinde milliyetçi, devrimci veya liberal düşünce mirasını temsil eden modern eğitim akımlarının temsilcileriyle de rekabete başlamış ve karşı karşıya gelmişlerdi.[155]

Harput'un yaklaşık 10 km. güneyinde bulunan, 1.000 Ermeni ve 1.500 Müslüman nüfuslu Perçenc Köyü, köy toplumunun genelde misyon tarafından dolaylı etkilenen eğitimsel uyanışına olduğu gibi, geleneksel köy toplumunun bölünüşü-

152 Boston'daki merkeze de gönderilen, ağırlıklı olarak iç haberleşmeye ve ruhu yüceltmeye hizmet eden İngilizce basılı kaynak (MH 1872, s. 315).

153 ABC MS Hist. 31: 4, s. 37.

154 Wheeler 1868, s. 292 vd.

155 Crosby H. Wheelers vakasında, İstanbul'daki Protestan Ermeniler tarafından da bir muhalefetin yükseldiği anlaşılmaktadır; ona karşı kaleme alınan bir tahkir yazısının niteliğinden ve argümantasyonundan anlaşıldığına göre, Jön Ermeni çevreleri, onun Harput içinde ve civarında yürüttüğü saldırgan, pek akademik olmayan misyonerlik tarzıyla, başkentteki para toplama faaliyetlerini eleştirmekteydiler. "*Manzoomei Efkiar*'da yayımlanan makale, Ermenice'den çevrilmiştir, No. 373, 5 Haziran 1867, [...] Protestan Ermenilerce imzalanmıştır, Konstantiniye, 10 Haziran 1867", ABC bh Misc. 1854-78.

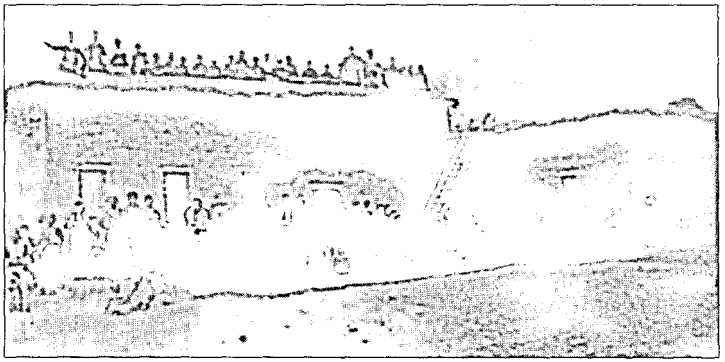

Resim 2: Kilise'de Protestan köy okulu ve kilisesi. Farkin (bugünkü Silvan) yakınlarındaki bu Kürtçe konuşulan Ermeni köyü neredeyse tümüyle Protestanlığı kabul etmişti. Köy sakinleri 1890 yılında –Perçenc köylüleri gibi geniş ölçüde kendi imkânlarıyla– bir kilise (solda, üzerinde oğlan çocuklarının bulunduğu bina) ve bir okul (sağda) inşa ettiler. Pencerelerdeki demirler İncil'lerin ve (üzerine oturulan) içleri saman dolu minderlerin çalınmasını engelleyecekti. Perçenc'deki binaların da buradakilere çok benzer olduğunu düşünmek gerekir.

ne de bir örnek teşkil ediyordu. Bir İncil satın almış olan *Vartabed* Garabed *Torosian*, bu köyün kışın hayvanlar tarafından ısıtılan tek büyük mekânı olan bir ahırında, düzenli okumalara başlamıştı. Bu okumalara yaklaşık yetmiş erkek katılıyordu. Gezgin satıcılardan birinden bu durumu öğrenen Harput misyonerleri Barnum ve Wheeler, 1860 yılında köyü ziyaret ettiler. 1860'lı yılların ortasında, Perçenc sakinleri bir kilise ve bir okul inşasını gerçekleştirdiler. Pastör Bedros Apkarian'ın ücretini ve okul masraflarını kendileri karşılıyordu. Sadece şapelin inşa masraflarının bir kısmına misyon katkıda bulundu. Ancak bu inşaat Türk komşuların direnişiyle karşılaştı.[156]

1865 yılında, "babası [Perçenc'de] [Protestan] İçtima Evi'ni inşa ettiğinde" doğan Manoog B. Dzeron adlı bir Perçenc sakini, 1930'lu yıllarda bulunduğu ABD sürgününde, Protestanlığın köyüne girişini hatırlar: "Amerikalı misyonerler, köye Protestanlığı tanıtırken telafisi güç, fahiş hatalar yaptılar. Mis-

156 Wheeler 1868, s. 98-100, 134-142. – Protestan okul ve şapel inşası ya Türk (krş. Aghun ve Divriği'de, MH 1869, s. 24) ya da Ermeni-Apostolik komşuların itirazıyla karşılaştı (ayrıca Kiği'de, MH 1869, s. 24).

yonlarının temel amaçları konusunda halkı bilgilendirmek üzere köklü ulusal kurumlarla çalışmak yerine, köye, 'pagan bir halk'ı doğru dine getirecek, kutsal bir inançla donanmış süpermen'ler gibi geldiler. Yeni din değiştiren kişileri, Ana Kilise'nin bütün geleneksel seremonilerini ve kutsal pratiklerini kalplerinden silmeleri gerektiğine ikna ettiler." Sürgündeki Perçencli, tarihe yönelik çalışmaları esnasında misyonerleri sık sık meşgul eden Milletin bölünmesi yarasına parmak basıyordu. Ancak "arabozucu Protestanlığın" gelişinden önceki uyumlu köy toplumu tablosu da gerçeği yansıtmıyordu. Dzeron da –bu konuda bugünün Türk misyon tarihçileriyle de görüşbirliği içindedir–, aşırı bireyci bir rol oynasa da misyonun pozitif eğitim veren yönünü olumlar.[157] Aynı Protestan karşıtı, Ermeni milliyetçisi yazar, 1860 yılında Katolikliğin Perçenc'e ayak basışıyla ilgili olarak da görüş belirtir: "[...] Katolik Kilisesi, Ermenilerin gururunu okşayıp onları kendi yanına çekme konusunda yeni Protestanlığın sahip olduğu çekicilikten yoksundu." Bu üç köy sakininin Katolik piskoposuna başvurmalarının tek sebebinin, Protestanlarla "Ana Kilise" taraftarları arasındaki köy anlaşmazlıklarından kaçınmak ve rahatsız edici vergi meselelerinden sıyrılmak için Katolik Kilisesi üzerinden Fransız koruyuculuğunu elde etmek olduğunu söylüyordu.[158]

---

157 Krş. Giriş kısmında Polat Haydaroğlu 1990 ile ilgili literatür tartışmaları. Dzeron, yurdundaki Ermeni Rönesansı'na olan katkısına dair şunları yazıyordu: "Bireysel özgürlüğün teşvik edildiği doğrudur, ama bu işte aşırıya kaçılmıştır. [...] Bütün Protestan kadınlar İncil'i okumayı öğrendiler, ama aynı zamanda giyim kuşamda en son modaları da öğrendiler. [...] Protestanlığın getirdiği en büyük imkân, köylerde misyonerlerin açtığı, karına eğitim yapan okullardır. Bunlar [Protestan olmayan] 'Ermeniler' arasında kendilerini ilerletmeye yönelik yeni bir ruh uyandırdı. Sonuç olarak kısa bir zaman zarfında Perçenc bir eğitim merkezi haline geldi -özellikle Ova köylerinde bu durum açık bir şekilde görülmektedir" (Dzeron 1984 [1938], s. 150 vd.). Manoog Dzeron, Protestanlığın "barbar" efendilere karşı verdikleri "yaşam savaşı"nda Ermenileri zayıflattığını söyleyecek kadar ileri girmektedir: "[Protestanlık] barbar efendilere karşı verilen yaşam savaşında ve cemaatin daha yüksek kültür seviyesine ulaşmasında büyük ihtiyaç duyulan, aslında öteden beri varlığını sürdüren işbirliğini ruhunu sarstı, hatta öldürdü" (s. 151).

158 Dzeron 1984 (1938), s. 153.

Misyon, 1859 yılında Harput'ta bir İlahiyat Okulu açtı: *Harpoot Theological Seminary*. Öğrenciler genel olarak aile babalarıydı. İlk iki yıl zarfında klasik ve modern Ermenice, matematik, coğrafya, kimya, kilise tarihi ve felsefe dersleri veriliyordu. Bu ilk seminer yarı dönemine teorik olarak Hıristiyan olmayanlar da kabul ediliyor, ancak masraflarını kendilerinin karşılamaları bekleniyordu. Diğerlerine de ihtiyaca göre burs veriliyordu. Üçüncü yıl sistematik teoloji ve rahiplik eğitimine, dördüncü yıl da vaaz ve vaaz tarihi derslerine ayrılmıştı.[159] 1867 öncesinde İlahiyat Okulu'na devam eden 21 erkeğin altısının anadili Kürtçe, dokuzunun Arapça'ydı.[160]

1861 yılında misyon, kadınlar için bir okul açtı: *Harpoot Female Seminary*. Kurucularından biri olan Wheeler, onları bunu yapmaya iten nedenler hakkında şöyle diyordu: "[...] Öğrencilerin eşlerini eğitmenin yanı sıra iki hedefimiz daha vardı. Birincisi, halkın dikkatini kadınların eğitimi konusuna çekmekti. [...] Öteki hedef, eğitimcileri hazırlamaktı. [...] Farklı cemaatlerden insanların eğitimine katkıda bulunacak bir temel atılacaktı." Kimi evli öğrencilerin çocukları için bir çocuk yuvası hizmete sokulmuştu.[161] Çemişgezekli bir yetim olan 15 yaşındaki Kürt-Alevi kızı Amy'nin Hıristiyan olmayan ilk öğrenci olarak okula kabul edilişi, 1873 yılında kızın aşiretinde bir miktar heyecana neden oldu. *Missionary Herald* gazetesinin okurları ne yazık ki onun sonraki kaderi hakkında başka bir şey öğrenemediler. Misyonerlerin verdiği eğitime Aleviler tarafından genel bir ilgi duyulduğu belgelenmiştir. Misyonerler, 1873 sonlarında Dersim bölgesinin yedi büyük aşiretinden birinin lideri olan Yusuf Ağa'nın ve Çemişgezek kaymakamının, kendi gençleri için misyon okulları talep ettiğini belirtmişlerdir. Devamı takip edilemeyen bu atılımın ardındaki itici güç Yusuf'un karısıydı, görünüşe göre.[162]

159 Wheeler 1868, s. 163-168.

160 Stone 1984, S 119.

161 Wheeler 1868, s. 186-191.

162 MH 1872, s. 315-317, MH 1873, s. 159 vd., MH 1890, s. 345.

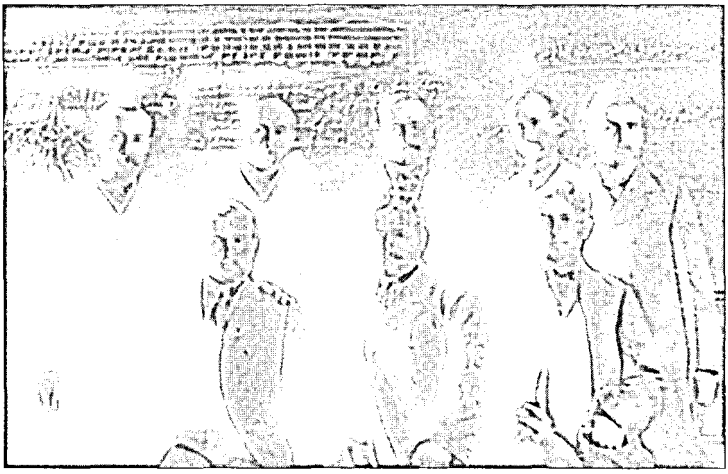

Resim 3: *Harpoot Theological Seminary* ders odası. Duvardaki karatahtayı şarkı notaları, İngilizce ve Osmanlıca metinler süslemektedir. Daha yüksek düzeyli misyon okullarının öğrencileri Tanzimat döneminden bu yana Avrupaî tarzda giyiniyorlardı (burada 1906 yılının sınıfı).

1866-67 kışında Harput'un içinde ve civarında bulunan misyon okullarına 1.129 erkek çocuk, 573 kız çocuk ve 885 yetişkin devam etti. Crosby Wheeler tarafından hiç de haksız olmadan misyoner örneğinin meyvesi olarak tasvir edilen diğer (Protestan veya Gregoryen) JönErmeni okullarında aynı kış 3.764 erkek çocuk, 609 kız çocuk ve 607 yetişkin öğrenim gördü. On yıl zarfında Harput bölgesi yeni, ancak sadece Hıristiyanlardan oluşan 7.500 kişilik bir öğrenci kitlesine sahip olmuştu.[163]

1867 yılında Harput'a gelen Kapüsen Angelo da Villarubia da bir ölçüde Amerikan örneğini takip etti. Ancak özellikle rahiplik alanında sürdürdüğü çalışmalar, 1860'lı yılların Protestan kuruluş coşkusundan oldukça uzaktı. Kapüsen misyonu ancak yüzyılın sonlarında Mezere'de bir *collegio* (lise) açacaktı.[164]

Misyonerlerin Birinci Dünya Savaşı sonrasına kadar devam eden önemli bir gelecek perspektifi de, Kürtler arasındaki daha

163 Wheeler 1868, s. 119 vd. Krş. Böl. 2.7.3. diyagramları.

164 Terzorio 1920, s. 345-51, Giannantonio 1899, s. 306.

önce sözü edilen çalışmaydı: Bir yandan Harput'un kuzeyindeki Alevi Dersim Kürtleri arasında, öte yandan güneydoğudaki Kürtler arasında. İlk grupta büyük çoğunluk Zaza, ikinci grupta ise Kurmanc dillerini konuşuyordu. Yeni uyanan ya da uyandırılan Ermeni kiliseleri, bu müstakbel misyonun mayası olacaktı. Wheeler şöyle yazıyordu: "Kürt dilini öğrenmemin misyonerlik faaliyetinde ilerde bana çok faydalı olacağını, en büyük tatmin kaynağım haline geleceğini düşünüyorum, böylece yeni açılan kiliselerin yabancı misyonerlerinin faaliyet alanlarının ötesinde bölgelere gideceğimi sanıyorum."[165]

1.7.3. Van

Harput'un 350 km. doğusunda bulunan Van şehrinin coğrafi özelliği deniz seviyesinden 1.730 m. yüksekte bulunan gölü, Osmanlı zamanındaki demografik özelliği ise hem şehir, hem de civar bölge nüfusunun Ermeni çoğunluğuydu. Jeopolitik olarak İran ve Rusya'ya olan yakınlığı belirleyiciydi. 1875 yılında kurulan Van Vilayeti'nin güneyinde bulunan Hakkâri Sancağı'nda, ABCFM tarafından "Dağ Nasturîleri" adı verilen 50.000 kadar Nasturî yaşıyordu; Kürtler gibi az ya da çok özerk aşiretlerde örgütlenmişlerdi. Geri kalan daha az sayıda Nasturî, –daha kuzeydeki Ermeni kırsal alan toplumu gibi– yerel Kürt beylerine ve Osmanlı Devleti'ne vergi ödemekle yükümlü reayaydı.[166]

Van şehri Türklerden ve Kürtlerden oluşan yüksek bir tabaka ile dinamik, temayüz etmiş bir Ermeni Milleti tabakasına sahipti. Fakirliğe Kürt göçebelerinin gelip geçtiği, ya da fakir düşmüş köylüler olarak yerleşmeye çalıştıkları şehir önlerinde rastlanıyordu. Van civarında çok sayıda Ermeni köyü ve birkaç önemli manastır bulunuyordu. 1871 Erzurum Salnamesi, Van ve yakın civarındaki 156 merkez kazanın erkek nüfusunu 25.725 olarak belirtiyordu; bunların 6.863'ü Müslümandı.

165 Wheeler 1868, s. 247.

166 Rakamlar Cuinet'e göre, 1891, c. 2, s. 636, 650.

Bunların üçte ikisinin şehirli, üçte birinin ise köylü olduğu düşünülebilir.[167] Ermenilerin Tanzimat dönemindeki bu açık demografik üstünlüğü, Abdülhamit döneminde Müslümanların lehine değişecekti.

Van şehir bölgesi üç ayrı alandan oluşuyordu: Bir Osmanlı garnizonuna ev sahipliği yapan, sarp bir kayalığın üzerine kurulu (Asur çivi yazıları bulunan) kale, bu kalenin diklemesine altında, güney yönünde, etrafı duvarlarla çevrili eski şehir, güneydoğusunda ise özellikle 19. yüzyılın ortalarından sonra zengin Hıristiyan ve Müslüman ailelerin yerleştiği "bahçe şehir" adı verilen kısım bulunuyordu. Fakat iktisat, devlet ve din hayatının merkezi eski şehirdi; insanlar gün içinde ticari ve idari işlerini orada görürlerdi.

Binlerce yıllık bir geleneğe sahip olan bu şehir, 19. yüzyılın ikinci yarısında, kaynağını Tanzimat'tan, Ermeni Rönesans'ından ve –nispeten gecikerek de olsa– misyon varlığından alan ticari ve kültürel bir yükseliş yaşamıştı. İran'a olan yakınlık ve özellikle de Van Ermenileri'yle yakın kültürel ve ticari ilişkilerde bulunan Rus Ermenileri'nin inkişafı da verimli bir etkiye sahipti.

Yükseliş, kendisini şehir tablosunda da gösteriyordu. Şehir bölgesi, giderek genişleyen "bahçe şehir" nedeniyle büyüme eğilimindeydi. Yoğun bir özel, toplumsal ve kamusal inşaat faaliyeti söz konusuydu. Kendisini modernleştiren Tanzimat Devleti, Eski Şehrin yüzünü postane, banka, mahkeme ve hapishane binalarıyla yenilemişti. Ayrıca yönetim binaları ve askerî yapılar da inşa etti. 1878 sonrasında bahçeler bölgesine binalar, okullar ve telgraf da eklendi. Tanzimat devleti, eğitim alanında yapmayı düşündüğü yenileştirmeyi Van'da da gerçekleştiremedi. Devlete ait ilköğretim kurumları ancak 1890'lı yıllardan sonra var olabildi.[168]

Bahçe şehir kısmının imarını her iki din grubuna ait hali vakti yerinde, ilerici ailelerin liberal bir işbirliği çerçevesindeki ortak yükselişi olarak tasavvur etmek mümkün olabilirdi. Ancak bu sadece kısmen böyleydi. Burada da genellikle dinî grup-

167 Yurt Ansiklopedisi 1983 vd., s. 7552.

168 Krş. Lynch 1901, c. 1, s. 100.

lar kendi mahallelerinde oturuyor, her şeyden önemlisi, çocuklar aynı okullara devam etmiyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen büyük okul hamlesi, imparatorluğun heterojen tebaasını başlatılan reformlar çerçevesinde bir sivil topluma dönüştürmek yerine, etnik gruplar arasındaki uçurumun iyice derinleşmesine neden olmuştu. Van'da da durum farklı değildi.

Misyonların gelişinden önce de Van'da eğitim alanında bir yükseliş vardı. 1821 Van doğumlu Mıgırdıç Khrimian, burada Varag Manastırı'nın başrahibi olmuş, 1869 yılında İstanbul Ermeni Patrikliği'ne atanmasından önce, 1850'li yılların sonlarına doğru bir okul ve gazete kurmuştu. Ermeni halkını eğitim yoluyla özgür ve eşit olmaya, ayrıca ulusal bilinç kazanmaya davet ediyordu.[169]

ABCFM, ilk misyon olarak 1872 yılında Van'da bir şube kurdu. 1880 yılında şehrin 30.000 kişilik Ermeni nüfusunun 50 üyesi, Protestan cemaatini teşkil ediyordu. Geri kalan Doğu Vilayetleri'nin aksine, Ermeni toplumu burada Protestanlığa uzun süre direniş gösterdi. Kadın misyonerler 1878 yılında, erkek çocuklar için olanının kurulmasından yedi yıl önce, kızlar için bir ortaöğretim kurumu açtılar.[170] Fransız ve Alman misyonları, Van'a ancak Abdülhamit döneminin ikinci yarısında ayak bastılar.

Coğrafi ve demografik özellikleri nedeniyle Van şehri daha erken dönemlerde bile politik hareketlerin ve silahlı anlaşmazlıkların yeşerdiği bir alan oldu. Birinci Dünya Savaşı'nda yerle bir edilen Van, Ermeni nüfusunun tümünü yitirdi. Van bugün göl kıyısından sadece 2 km. uzaklıkta değil, kilometrelerce ötede kuruludur.

1.7.4. Urfa

Türk, Arap, Kürt, Ermeni, Süryani, Yahudi ve Rumların yaşadığı Urfa şehri, antik çağın Edessa'sı, 1850 yılında 20.000, Dünya Savaşı arifesinde de neredeyse 50.000 kişiye ulaşan bir

169 Pasdermadjian 1986 (1949), s. 282 vd.; Ter Minassian 1983, s. 160, 161.

170 ABC MS Hist. 31: 4, s. 43. Stone 1984, s. 127.

insan topluluğu barındırıyordu. Nüfusun yaklaşık beşte ikisi Hıristiyan, beşte üçü Müslüman'dı, ayrıca 200-300 kadar da Yahudi vardı. Yüzyılın ikinci yarısında oluşan dış mahallelerde özellikle köylerden göç eden Kürtler ve Araplar yaşıyordu. Urfa, aynı isimli sancağın merkezi olarak, 1865 yılında Halep Vilayeti'ne dahil edildi.[171]

Urfa, Van gibi ancak Abdülhamit döneminde bir misyonerlik merkezi oldu. Ancak Van'dan farklı olarak Tanzimat başlangıcında, Kapüsenlere ait bir misyon şubesine sahipti. Ve sosyal önemine uygun olarak Protestan hareketinin etkisine erken girdi. Bu hareket daha 1830'lu yıllarda, diğer Küçük Asya vilayetlerinden daha erken bir aşamada Antep, Maraş ve Urfa şehirlerini, 1840'lı yıllardan sonra da Diyarbakır'ı kapsıyordu. Amerikan misyonerlerin gelişinden önce, bölgede CMS misyonerlerinin dağıttığı Ermeni alfabesiyle kaleme alınmış Türkçe yazılar dolaşıyordu. Kunduracı Giragos gibi yerliler, Antep veya Halep'ten satın aldıkları yazıları ve İncilleri Urfa'ya getiriyorlardı. Antep şehri Ermeni-Apostolik Kilisesi'nin "reformist" veya "uyanmış" çevrelerinin ricasıyla, 1847 yılında, Dr. Azariah Smith'in hem sevilip sayılan bir hekim, hem de misyoner olarak faaliyet gösterdiği kalıcı bir ABCFM yerleşimine dönüşürken, Protestanlığın erken ayak basmış olmasına rağmen, Urfa, 1891 yılına kadar Antep'ten tekrar tekrar ziyaretine gidilen, ancak kalıcı olarak tutunulmayan yer olarak kaldı.[172]

1840'lı yılların sonlarında yazılmış olan Urfa mektuplarında bir "Protestan Uyanış"tan söz edildiğini okuyoruz. Azariah Smith'in etrafındaki küçük Protestan gruptan iki genç adam, Ocak 1849'da Urfa'ya gitti. Gençlerden biri, amcasının baskısı nedeniyle Birecik'ten geri dönmek zorunda kaldı, ancak iki Müslüman arkadaşıyla beraber Urfa çarşısında bir zanaat işliği

171 Krş. Böl. 2.10.1 ve *İslâm Ansiklopedisi*'nin Urfa maddesi.

172 Stone 1982, s. 30 vd. – "Reform Partisi" veya "reformist çevreler", 19. yüzyılın sonlarında yolunu açmaya başlamış olan laik, kültürel ve entelektüel "Ermeni Rönesans"ının dinî kısmını teşkil ediyordu. Krş. Tootikian 1982, s. 130 vd.

açmayı ve boş zamanlarında toplantılar ve dinî sohbetler düzenlemeyi başardı. Ancak bu faaliyetler somut etkileri bakımından oldukça alçakgönüllü bir seviyede kaldı: Genç erkekler İncil'i öğrenmeye başladılar ve Ermeni-Apostolik Kilisesi önderleri, misyon yardımcısının aracılığıyla Smith'le ilişki kurdular.[173] On yıl sonra da durum pek farklı görünmüyordu. Ancak Urfa'daki "Reform Partisi" Ermeni toplumu içinde dikkat çekecek bir şekilde güçlüydü ve bazıları geçici olarak Urfa'da bulunan misyoner George Nutting'in ayinlerine katılan düzinelerce genç erkek üyeye sahipti. Çoğu evli olan bu erkekler aileleriyle aynı evde oturuyorlardı; Ermeni mahallesinin büyük evlerinde aynı ailenin üç kuşağı ataerkil bir düzende birlikte yaşıyordu. Protestanlığın etkisine giren bu genç erkeklerin bir kısmı, babaları tarafından –genelde geçici olarak– evden uzaklaştırılıyordu.

O günlerde ayinler misyonerin Ermeni mahallesinin dışında bulunan evinde gerçekleştiriliyordu. Aynı binada, bu rahatsız edici komşularından alışılmadık bir yöntemle kurtulmaya çalışan yerli bir Katolik de oturuyordu: Evin kendine ait olan kısmını bir meyhaneye dönüştürmüştü. Meyhane gürültüsü, ayinleri imkânsız hale getirmişti. Bunun üzerine paşa (vali) devreye sokuldu. O da Protestanların özgürce ayin düzenleme hakkını müdafaa etti.[174]

Asıl Protestan patlama, 1850'li yılların ikinci yarısında gerçekleşti: Bu patlamanın ilkesel temelleri, başka yerlerde olduğu gibi Protestan Milleti'nin kuruluşu (1850) ve Hatt-ı Hümayun'a (1856) dayanıyordu. Yerel somut temeli ise misyonerlerin on yıllık bir çalışmayla kazandığı güven potansiyeliydi. Ermeni "Reform Partisi"nin yüksek beklentileri de buna katkıda bulundu. Ayinlere katılanların sayısı ani bir sıçrama gösterdi: 1857 sonunda 22 olan sayı, 1859'da 57'ye, 1863'te de 210'a çıktı.

173 MH 1849, s. 233 vd., 317 vd.

174 "Onlara Protestanların kendilerine uygun herhangi bir yeri, eğer kiralayabilirlerse, ibadethane olarak kullanma hakkı olduğunu söyledi." ["He told them the Protestants had a right to any place of worship which suited them, if they could hire it."] MH 1858, s. 169-171 (Alıntı s. 170), 349 vd.

Benzer gelişmeler uç şubelerde de yaşanıyordu.[175] Ancak her şeyden önce Protestan okulları gelişme gösteriyordu. 1858'de Urfa şehrinde Protestan okulu bulunmazken, 1862'de erkek çocuklar için iki (55 öğrencili) ve kız çocuklar için bir (21 öğrencili) okul faaliyet gösteriyordu. Urfa, Siverek ve Adıyaman'daki okul masrafları, o dönemde tümüyle yerli Protestanlar tarafından karşılanıyordu. Yetişkin eğitimine de, özellikle okuma ve yazma öğrenmek isteyen kadınlar tarafından büyük bir talep vardı.[176] Bu sayede bir kırılma gerçekleşti. Protestan hareketine duyulan güven ve kazandığı saygınlık büyüktü. 1864 yılında, Protestan olmayan aileler de ücretini ödeyerek çocuklarını Protestan okullarına göndermeye başladılar. 1864 yılında yeni bir şapel inşa edildi, yaklaşık 800 kişilik Protestan cemaatine yeterli gelmediği için 1875 yılında genişletildi. Büyük bir kilise ise ancak Abdülhamit döneminde inşa edilebildi.[177]

1871 yılından beri Protestan cemaatinin başında, Basel ve Almanya'da teoloji öğrenimi görmüş olan Rahip Hagop Abuhayatiyan bulunuyordu. Bu kişi, Protestanlıkla olan ilişkileri sayesinde, bölgenin eğitim amacıyla Avrupa'ya gidebilen ilk Ermeni'siydi.[178]

Amerikan misyonu, 1860'lı yılların başından beri Kilikya bölgesinde olduğu gibi, Urfa şehrinde de kız çocuklarının eğitimine ilginin uyanmasına neden olmuştu.[179] Maraş ve Antep'te

---

175 MH 1859, s. 246; MH 1863, s. 216. MH, Urfa'dan bir misyon şubesi olarak söz ediyor ve civarda düzenli ziyaret edilen Protestanların bulunduğu Siverek, Adıyaman, Garmuç ve Behsne [Besni] yerleşimlerini uç şube olarak nitelendiriyordu. Bu –alışılmadık– kavram kullanımı, Urfa o zamanlar misyonerler tarafından daimî olarak iskân edilmediği için şüphelidir.

176 MH 1862, s. 247.

177 MH 1864, s. 271; 1875, s. 171.

178 Krş. MH 1897, s. 80-84, Lepsius CO 1900, s. 192; 1913, s. 174; Künzler CO 1906, s. 170; Saakian 1955, s. 334-337.

179 Abdülhamit döneminin başlarında misyonerler haklı olarak şöyle diyordu: "Bu bölgede misyonerlik faaliyetlerindeki en ilginç gelişmelerden biri, kızların eğitimine yönelik bir ilgi uyanmasıdır. Uzak şubelerimizde çok sayıda kız mezun bulunmakta, beş-altı şehirde de lise kızları aranmaktadır. [aralarında Urfa da bulunmaktadır]." [aralarında Urfa da bulunmaktadır]."] MH 1880, s. 52, Central Turkey Mission 1879 Yıllık Raporu'ndan.

daha yüksek seviyeli kız okulları, Urfa gibi başka şehirlerde de, beş veya altı yılda mezun olunan ilk ve orta seviyelerinde okullar işletiyordu. Son gruptaki okulların eğitim planında İngilizce derslerinin olmayışı dikkat çekiciydi (20 yıl sonra hiçbir Cizvit ilkokulunda Fransızca dersi eksik olmayacaktı, özellikle de ortaöğretim seviyesinde!). Türkçe'nin hem Ermeni, hem de Arap alfabesiyle öğrenilmesi de dikkat çekiciydi.[180]

Yerel Protestan kadınlar, kızlara verilen eğitim nedeniyle Urfa'ya –Corinna Shattuck adında– bir kadın misyonerin kalıcı olarak gönderilmesi için ABCFM'ye baskı yapıyorlardı. Urfa Kilisesi'nin kadınları 1877'de şöyle yazıyorlardı: "Aramızdaki misyoner kadınların mukaddes faaliyetlerinin verdiği semereleri de görüyoruz. Gelip burada bizimle dört ay çalışan Miss Shattuck'a özellikle fevkâlade minnettarız ve şükranlarımızı ifade etmek istiyoruz. Kızlarımızın bilgi ve nezaket bakımından gelişmesinde ulaşılan beklenmedik düzeyi görüyoruz. [...] Özellikle 30 Mart'ta yapılan kızların sınavı –bu sınavda 400 erkek, kadın ve çocuk hazır bulunuyordu– kalplerimizi kıvançla doldurdu."[181] Kadınların misyon sorumlularına ricada bulunmak suretiyle yürüttükleri lobi faaliyetleri, ancak 15 yıl sonra kalıcı bir başarıyla taçlandırılabilecekti.

1841 yılında Urfa'ya gelen Kapüsen Giuseppe da Burhos, Angelo da Villarubia ve Pietro da Premià, Yakubî Süryani lideri tarafından kabul gördüler. Genel olarak şehirde yaşayan Katolik ailelerle ilgilendiler, ancak en başından beri "ayrılıkçı sapkınlara" (Ermeniler ve Süryaniler) ulaşma amacı güdüyorlardı. Ancak varlıkları kısa bir süre sonra şehir Müslümanları-

180 İlk ve orta dereceli okulların programından: "İlkokul. Dersler: [Ermeni harfleriyle Türkçe], Okuma, Yazma, Anahtarlı Bett Haritaları [?], öğretmenlerin verdiği sözel dersler, Temel Aritmetik." "Ortaokullar. Dersler: İncil, Aritmetik, Coğrafya, Fizyoloji, Ermenice, Ermenice Gramer, Ermeni harfleriyle Türkçe, Yazma. Bu aşamadan itibaren notayla şarkı söyleme, nakış ve kompozisyon da öğretilir." *Plans for the future in regard to Girls Schools in Central Turkey*, yaklaşık 1872, ABC 16.9.5 (reel 643).

181 The Women of the Church in Oorfa to the Ainteb Missionaries, Urfa, 7.4.1877. Krş. The Church of Oorfa to Rev. N. G. Clark, Secr. of the ABCFM, Urfa, 10.4.1877 ve The Oorfa Evangelical Church to the Honored and beloved Doctor Clark, Urfa, 25.12.1877. ABC 16.9.5 (reel 643).

nın etkili bir güvensizliğiyle karşılaştı ve bu da Katoliklerin geçici olarak Kapüsen rahiplerinden uzaklaşmalarına neden oldu. Peder Giuseppe, kendilerine ait bir ev ve şapel inşası için gerekli fermanı temin etmek üzere İstanbul'daki Fransız büyükelçisine başvurdu. Bir paşaya bağlı olan yerel makamlarla misyon arasında iyi bir ilişki vardı. 13 Mart 1843 tarihinde kilisenin temeli atılabildi; altı gün sonra Peder Giuseppe coşkuyla şunları yazıyordu: "Din galip geldi: Katolizm zafer kazandı, Mezopotamya'daki fikir ayrılığı sona erdi [...] Urfa şehri yakınlarında [kilise] açmak üzere boşaltıldı." Ancak bu girişime tepkiler gecikmedi. Kadı, müftü, imam ve diğer ileri gelenler Katolik kilisesinin inşasına karşıydılar, inşaatta çalışan duvarcı ustaları tehdit edildi ve cami avlusunda şöyle haykırışlar işitildi: "Avrupalı [Frenk] rahipler dışarı, burada ne Latin rahipleri, ne de Katolik kilisesi istiyoruz!" Kilise inşasına karşı yapılan nümayişe Ermeni toplumu da katılmıştı. Ancak kısa bir süre sonra ortalık yatıştı ve şehrin ileri gelenleri paşanın otoritesine boyun eğdiler: Dört ay sonra kilise ortaya çıkmıştı. Nadir olarak Katolikliğe dönenler oldu ve bu nedenle "ayrılıkçı sapkınlarla" sürekli anlaşmazlıklar yaşandı: Sokaklarda dalaşmalar ve karşılıklı mahkemeleşmeler. 1856 Fermanı'yla durum Kapüsen misyonu için istikrar kazanmaya başladı. Birkaç Ermeni ve Süryani ailesinden oluşan yerel Katolik cemaatiyle ilgileniyor, cemaati büyütmeye çalışıyor ve onların çocukları için bir ilkokul işletiyordu. Protestanlıkla kıyaslanabilecek bir patlama ise asla yaşamadı.[182]

182 Terzorio 1920, s. 232 vd., s. 241 vd., 259 vd., 264, 268 vd., 295; Alıntılar s. 264, 268; krş. Henkel 1975, s. 371. – Urfa ve civar köylerinde 1844 sonbaharında patlak veren bir kargaşa, özellikle Hıristiyanlara büyük zarar verdi ve Kapüsen faaliyetlerine geçici olarak ara verilmesine neden oldu. Namık Paşa yaklaşık 9.000 askerle isyanı bastırdı ve elebaşlarını idam ettirdi (Terzorio 1920, s. 286 vd.). Elimde bulunan materyal, isyanın nedeni ve öznelerinin açıklığa kavuşmasına imkân tanımıyor; Bedir Han'ın etki alanındaki Nasturî Hıristiyanlara yönelik Kürt seferiyle ilişkili olabilir (krş. Böl. 1.3.1).

Ara sonuç: Tanzimat'ın Doğu Vilayetleri'nde neden olduğu ikilem

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1830'lu ve 1840'lı yıllarda Kürdistan'a düzenlediği iç sefer, Kürtlerin "reform devleti"ne olan güvenlerini kalıcı bir şekilde yok etti ve etnik gruplar arasındaki gerilimleri keskinleştirdi. Rusya (1828-29) ve Mısır (1830'lu yıllar) savaşları, Osmanlı Ermenistanı'na ve Kürdistan'a büyük zararlar verdi. Ordunun bakımı ve iaşesi için, Kürdistan'ın insani ve ticari kaynakları talan edildi. Mağlup Osmanlı Devleti, ancak Batı müdahalesi sayesinde ayakta kalabildi.

Bedir Han olayının da gösterdiği gibi, misyonlar önce Kürtlerin güvensizliğiyle karşılaştılar, ancak aynı zamanda politik olarak asla faydalanamadıkları saygın bir arabulucu konumu kazandılar. Protestan Amerikan Misyonu'nun erken ve mütemadiyen dile getirilen ilgisine rağmen, Kürt halkı genel olarak misyonerlik çabalarının uzağında kaldı ve dinî savlara dayanan şeyhlerin etrafında tutunmaya çalıştı.

Amerikan Misyonu, Doğu Vilayetleri'nde cazibesi misyon şubelerinin gözle görülür başarılarından, yeni anlayışıyla yeni Protestan Milleti'nden ve sahip olduğu İngiliz himayesinden kaynaklanan bir Protestanlık hareketi başlatmıştı. Protestanlık sadece Hıristiyan Ermeniler arasında değil, aynı zamanda nominal olarak Müslüman olan Aleviler arasında da yankı uyandırmıştı. Geldikleri topluluğa nispeten daima küçük bir azınlık oluştursalar bile, *Prote*ler köylere varıncaya dek geleneksel ilişkileri değiştirdiler ve Ermeni toplumunun arasına açıkça ayrılık soktular.

Protestanlık, reddiyeyle karşılaştığı zamanlarda bile eğitim, Millet anlayışı ve dinî pratik gibi modernleştirici gelişmeleri tahrik ve teşvik ediyordu. Vatandaşlık hakları temelinde yeni düşünceler getiriyordu. Şark Hıristiyanlığı ile İslâm arasında, farklı kökenlerde Hıristiyanlar (Ermeniler, Süryaniler, Rumlar), Kürt ve Türk Alevileri geçici veya uzun süreli olarak çatısı altında toplayan modern bir "üçüncü kuvvete" dönüşmüştü.

Alevi örneğinde, politik sebeplerden ötürü misyoner etkisi-

nin kesin sınırlar içinde kaldığı görülür: Ümmetin sınırındaki bir dinî grubun "sadakatini" yitirmesine ve bu şekilde ümmetin demografik ve sembolik ağırlığına zarar vermesine ne devlet, ne de Müslüman toplumu tahammül gösteriyordu. Bazı Tanzimat memurları, Hıristiyan kökenli Protestan mühtedileri din özgürlüğü adına geleneksel kilisenin saldırılarına karşı korumaya hazırdı. Bazı bireysel istisnalar dışında bu özgürlüğün ümmet üyelerine uygulanması ise, marjinal olsalar dahi, mümkün değildi. Bu uygulama, Abdülhamit yönetimi altında daha da sertleşecekti (Ancak devletin 19. yüzyılda Alevilerle olan ilişkisini kesin olarak aydınlatacak Osmanlı Devlet Arşivi araştırmaları henüz yapılmamıştır). Bugüne kadarki historiografi tarafından gayet iyi bilinen misyonların Ermeni Sorunu'yla Abdülhamit döneminde ortaya çıkan bağlantısının öncesinde, Amerikan misyonu, o zamanlar genel olarak pek bilinmeyen Alevi Sorunu meselesinde devlet ve ümmetle fazlasıyla açık bir anlaşmazlığa düşmüştü.

Tanzimat'ın yenilikçi hareketlerinin bazı vilayet şehirlerinde ete kemiğe bürünmesine rağmen ("Yeni Şehirler"), devlet genel olarak ve özellikle kırsal alanda ne geniş bölgeleri kapsayan işlevsel bir düzen kurmaya, ne de sivil alanda –okul, sağlık– yenileştirme yapmaya muvaffak olmuştur. Merkezî devlete ait yeni bir egemenlik yapısının oluşmasına karşın, eski feodal hiyerarşinin süregelmesi ve genellikle Sünni beylere vergi ödenmesi zorunluluğu, bazı yerlerde reayanın durumunun daha da kötüleşmesine yol açmıştı ("Çifte vergilendirme").

Buna rağmen özellikle Harput'taki misyonun ve köy okullarının dinamik genişlemesi örneği, Tanzimat'ın 1856 Hatt-ı Hümayunu'ndan beri Doğu Vilayetleri'nde ortaya çıkardığı yeni hareket alanlarını ve imkânları gözler önüne sermektedir. Devletin bu alanda pratik olarak hiçbir şey yapmamasından ötürü, eğitime yönelik normalden hızlı gelişen bir kuruluş süreci mümkün kılınmıştı. Ne var ki, hızla gelişen misyon okulları ve Millet okulları, Tanzimat'ın –genellikle teori boyutunda kalan– Osmanlıcı ve dinlerarası bir eğitim sektörü projesinin gerçekleşmesini sağlayamamıştı.

Hatt-ı Hümayun'u, takip eden uyanış havasının arkaplanında, 1870'li yılların ortalarından sonra açlık felaketleri, krizler, savaşlar ve çete çatışmaları en az bu yeni hava kadar çarpıcı biçimde kendini gösterdi. Eğitim alanındaki uyanış, hak anlayışını ve bunu talep etme arzusunu daha önce görülmedik şekilde teşvik etmişti. Okulların öğrettikleri ve Tanzimat'ın hukuk devleti, eşitlik ve ilerleme yolunda verdiği sözler, bir an önce gerçekleşmeliydi: Berlin Kongresi öncesinde, Hıristiyan olmayanlar da dahil olmak üzere, azınlıkların beklentisi bu yöndeydi.

Misyonlar, Berlin Kongresi öncesinde Doğu Vilayetleri'nde geniş anlamda misyonerlik faaliyetleriyle sınırlanan ve imparatorluğun geri kalan bölgelerinde –Mısır, Suriye, Balkanlar– olduğu gibi güçlü bir ekonomik ve politik boyuta sahip olmayan yabancı nüfuzunun temsilcileriydiler. Her halükârda, misyonerlerin kişiliğinde, uluslararası alanda belirli bir ağırlığı olan, büyük güçlerin himayesine yönelik bölgesel talepleri gerektiğinde (önde gelen) diplomatik mercilere iletebilen aracılar ortaya çıkmıştı.

Sünni Kürtler toplu olarak Tanzimat'ın kaybedenleri, misyonlar ve Milletler ise eğilim olarak kazananları konumundaydılar. Misyonların ve Milletlerin dikkat çekici yükselişi, Hıristiyanlar ile Kürtler arasındaki rekabeti güçlendirmiş ve devletin geleneksel Kürt özerkliklerini (Emirlikleri) yok etmesiyle ortaya çıkan Kürt hoşnutsuzluğunu körüklemişti.

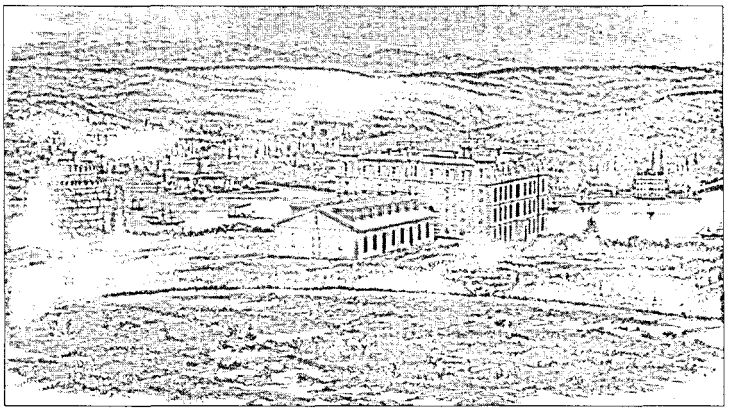

Resim 4: ABD bayrağı çekilmiş *Robert College*, tahminen 1872. ABCFM'nin 1840 *Bebek İlahiyat Okulu*'nun 1859 yılında misyondan bağımsız bir yüksekokula dönüştüğü Boğaz'daki bu meşhur bina, bugün Boğaziçi Üniversitesi olarak kullanılmaktadır. Kurucusu bir zamanların ABCFM'ye yakın duran misyoneri Cyrus Hamlin'dir.

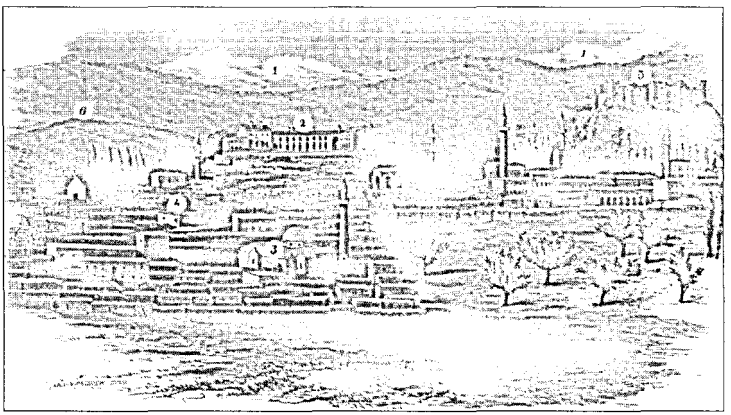

Resim 5: ABCFM Antep Kız Okulu, tahminen 1870. Misyonlara ait binalar taşra şehirlerinde çok defa tüm bir mahalleye yayılıyor, pazar yeri ve cami etrafına kümelenen şehrin eski bölümüne modern bir tezat oluşturuyorlardı. Aynı zamanda Tanzimat ve Abdülhamit dönemlerinde inşa edilen binalarla rekabet ediyorlardı. Resimdeki rakamlar (1) karla kaplı dağları, (2) Ermeni-Protestan Kilisesi'nin önünü kapayan Kız Okulu'nu, (3) Katolik Kilisesi'ni, (4) Ermeni Kilisesi'ni, (5) bir kale yıkıntısını ve (6) Maraş yolunu göstermektedir.

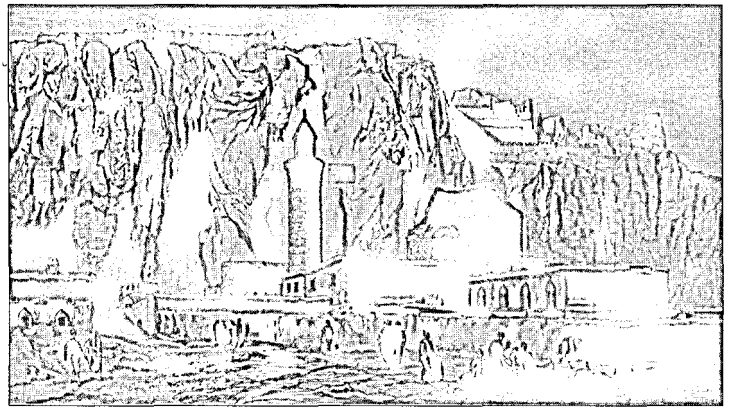

Resim 6: Eski Van'dan kale manzarası, 19. yüzyılın ortası.

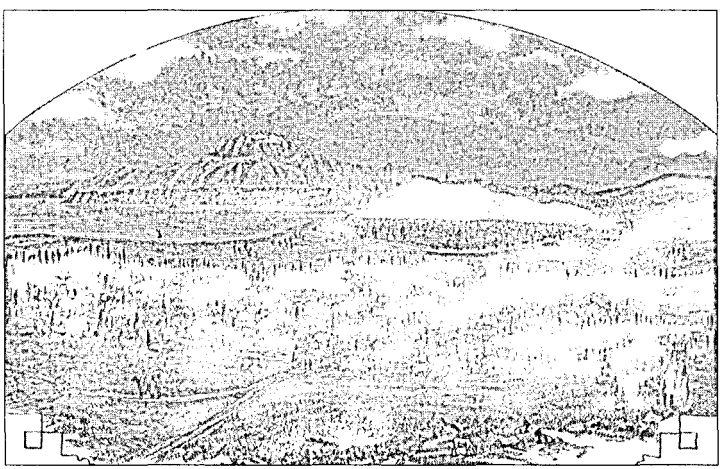

Resim 7: Van, Göl, Eski Şehir, Kale ve Bahçe Şehir. Arkaplanda Varak Dağı ve karla kaplı zirvesi seçilebiliyor. Gölün şehrin eski bölümüne (kalenin altında) olan uzaklığı bu gravürde görünenden daha fazla, keza ön plandaki Bahçe Şehir çok daha geniştir.

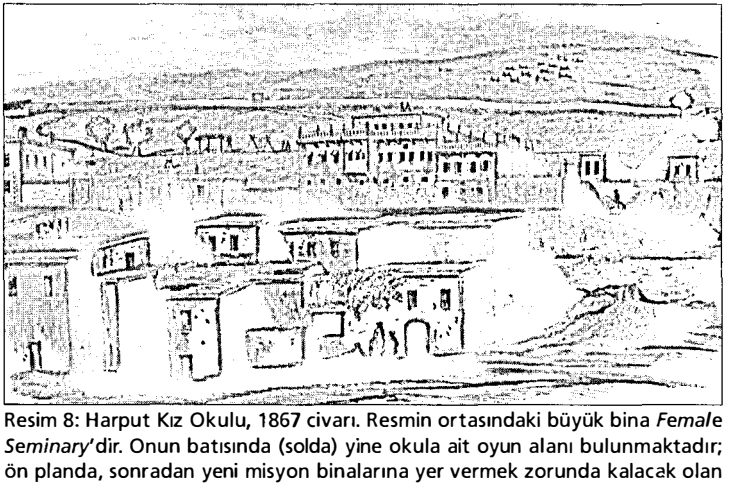

Resim 8: Harput Kız Okulu, 1867 civarı. Resmin ortasındaki büyük bina *Female Seminary*'dir. Onun batısında (solda) yine okula ait oyun alanı bulunmaktadır; ön planda, sonradan yeni misyon binalarına yer vermek zorunda kalacak olan Ermeni evleri görülmektedir; yükseltinin üzerindeki duvarın ardında bir Türk mezarlığı bulunmaktadır. ABCFM bu binayı bir Ermeni'den satın almıştı.

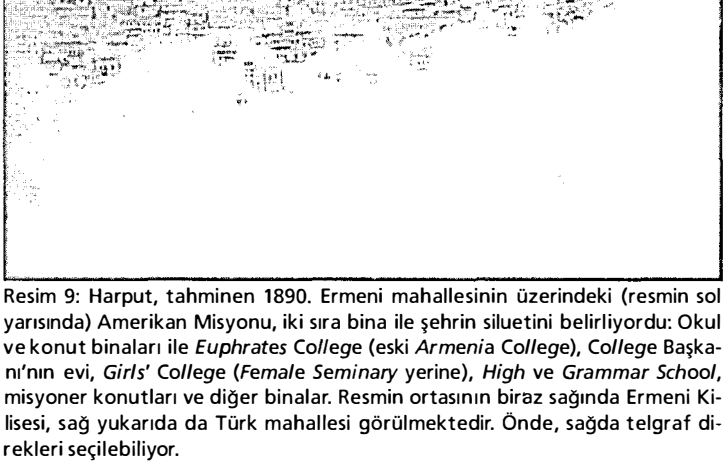

Resim 9: Harput, tahminen 1890. Ermeni mahallesinin üzerindeki (resmin sol yarısında) Amerikan Misyonu, iki sıra bina ile şehrin siluetini belirliyordu: Okul ve konut binaları ile *Euphrates College* (eski *Armenia College*), *College* Başkanı'nın evi, *Girls' College* (*Female Seminary* yerine), *High* ve *Grammar School*, misyoner konutları ve diğer binalar. Resmin ortasının biraz sağında Ermeni Kilisesi, sağ yukarıda da Türk mahallesi görülmektedir. Önde, sağda telgraf direkleri seçilebiliyor.

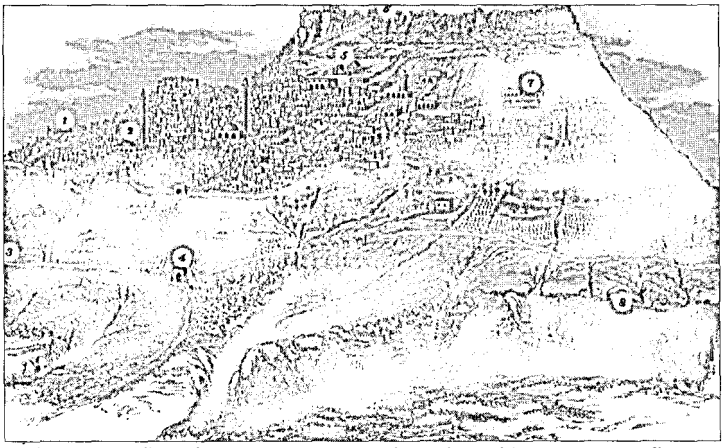

Resim 10: Mardin, tahminen 1875. Güneydoğu'dan şehir manzarası. Ufkun en solunda (batıda), şehrin kenarında misyon binaları (bayrak direkli) açıkça görülebilmektedir. Harput, Van ve Urfa'da olduğu gibi, giderek genişleyen şehir daha Abdülhamit döneminde bile şehrin kıyısında veya eski bölümünün dışında kurulmuş olan misyon binalarını çevrelemişti. Misyonlar, bu şekilde "Yeni Şehir" alanı içinde imtiyazlı bir konuma sahip olabilmişlerdi. 1 numara İlahiyat Okulu'nu göstermektedir. Onun biraz sağında, bir caminin arkasında, camiye olan yakınlığı nedeniyle büyütülmesine izin verilmeyen Protestan Şapeli (2) bulunuyordu. Diğer numaralar (3) Protestanların kendi mezarlığını, (4) şehrin dışındaki bir çeşmeyi, (5) Müslüman okulunu, (6) kaleyi, (7) henüz inşa halinde olan yeni bir hükümet binasını, (8) bir taş ocağının girişini göstermektedir.

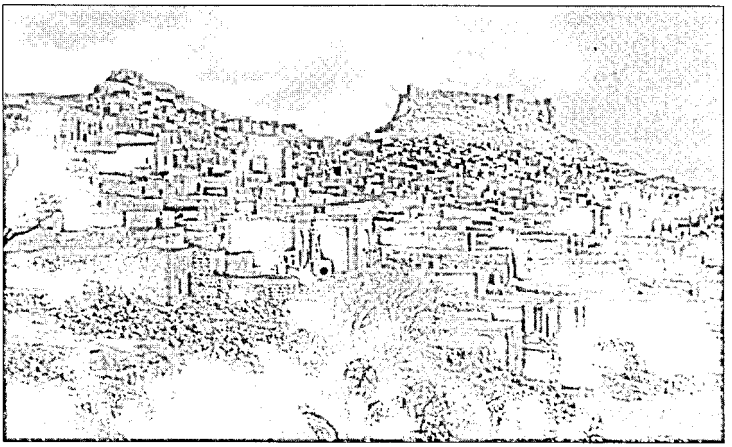

Resim 11: Amerikan misyon alanından Mardin manzarası, 1914.

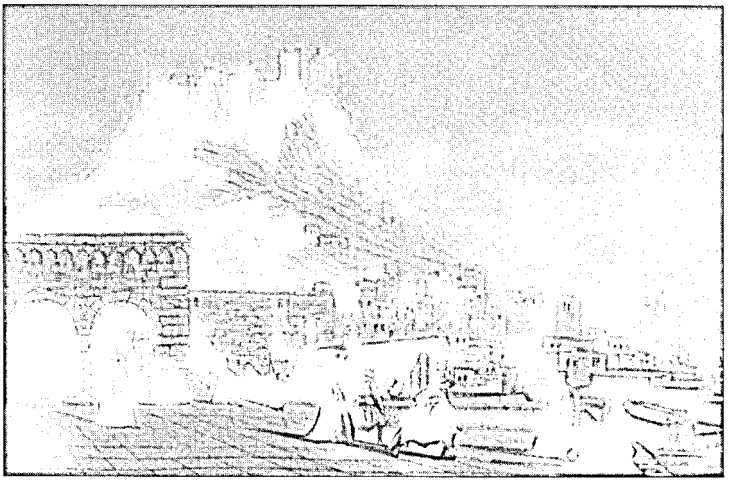

Resim 12: Mardin'de Kapüsen Manastırı (E. Flandin'in gravürü). Bir Müslüman şehrinden ve tehditkâr bir dağ kalesinden oluşan stilize edilmiş arkaplanın önünde, yerli halktan insanlar Kapüsen misyonerlerine saygılarını sunuyorlar.

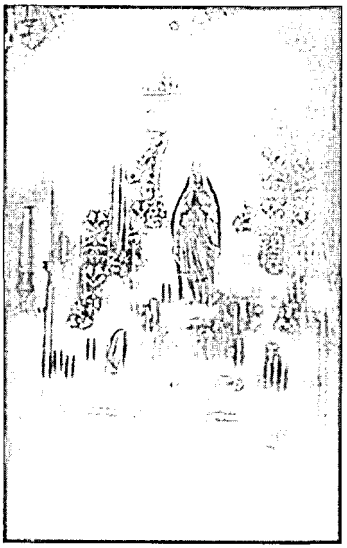

Resim 13: Diyarbakır Kapüsen Kilisesi'ndeki Lourdes Madonnası.

Resim 14: Peder Giannantonio da Milano. Önce Mardin misyoneri, sonra Mezopotamya Kapüsen Misyonu'nun yöneticisi.

Resim 15: Mrs. Susan F. Wheeler. Misyoner Wheeler çifti, Harput İstasyonu kurucular kuşağındandır. Bu resim İstanbul'dan meşhur Frère Abdullah tarafından çekilmiştir.

Resim 16: Mrs. Barnum. Mary ve Herman N. Barnum çifti 1858'den Herman'ın öldüğü 1910'a kadar Harput'ta yaşadı. Mary 1915'e kadar Harput'ta bulunmaya devam etti. Mrs. Barnum, Türkiye misyoneri William Goodell'in kızıydı. Misyoner aileleri arasında evliliklere sık sık rastlanıyor, çocuklar da genellikle annebabalarının izinde yürüyorlardı. Ancak Mary ve Herman N. Barnum çifti, Harput'ta yaptıkları bir başlangıçtan sonra 1872'den itibaren Van'da yaşayan Helen ve Henry 5. Barnum ile karıştırılmamalıdır.

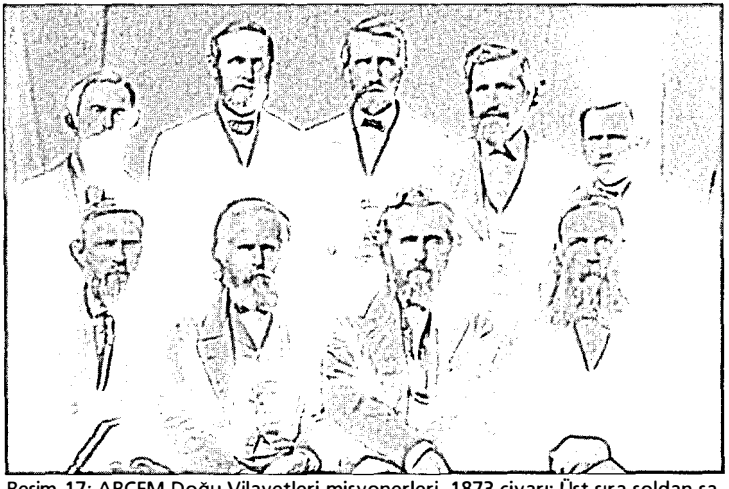

Resim 17: ABCFM Doğu Vilayetleri misyonerleri, 1873 civarı: Üst sıra soldan sağa: Theodore Pond (Mardin), John Pierce (Erzurum), Royal Cole (Erzurum), Joseph Scott (Van), Henry Barnum (Van). Alt sıra: Dr. Moses Parmalee (Erzurum), Benjamin Parsons (Sivas), George C. Knapp (Bitlis), Orson Allen (Harput).

Resim 18: Bir grup misyonerin resmi, Kayseri, 1870 civarı. Resimde açıkça görülen kitaplardan biri kesinlikle İncil (sehpanın üzerinde), diğeriyse kilise şarkıları kitabı (Miss Ardelle Griswold'un elinde) olsa gerektir. En sağda: ABCFM Kayseri İstasyonu öncüsü Wilson A. Farnsworth. Bu resim, Avrupa kökenli yerli bir fotoğrafçı – Adolph Löbel – tarafından çekilmiştir (aşağıda, resmin arkasında bulunan damga). 1880'li yıllardan sonra misyonerler fotoğraflarını sıklıkla kendileri çekmeye başladılar.

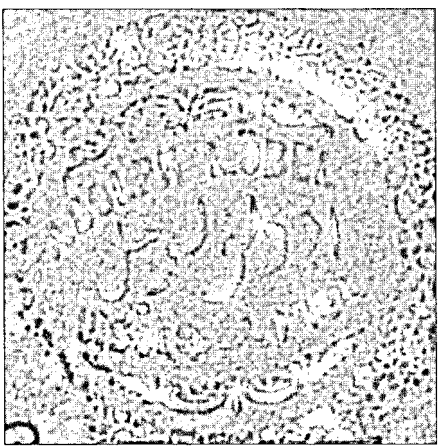

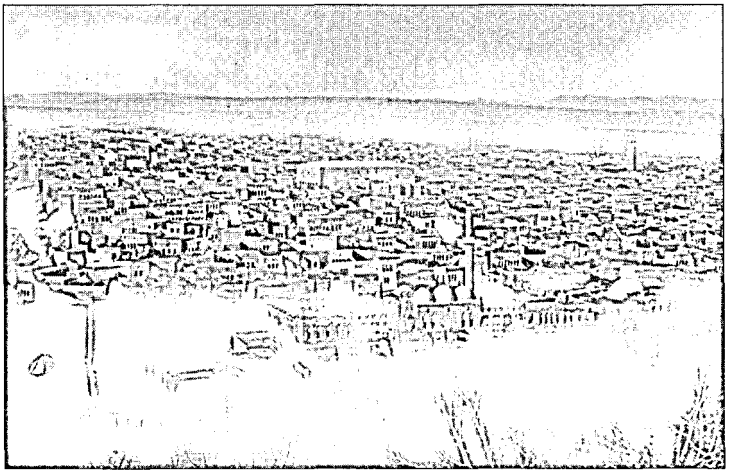

Resim 19: Kaleden Urfa görünümü, 20. yüzyıl başlangıcı. Merkezde büyük Ermeni-Apostolik Kilisesi, resmin sağ kenarında Ulu Cami'nin minaresi (eski Geç-Antik dönemin Stefan Kilisesi). Protestan kilisesinin kulesi sol arkada güçlükle görülebilmektedir.

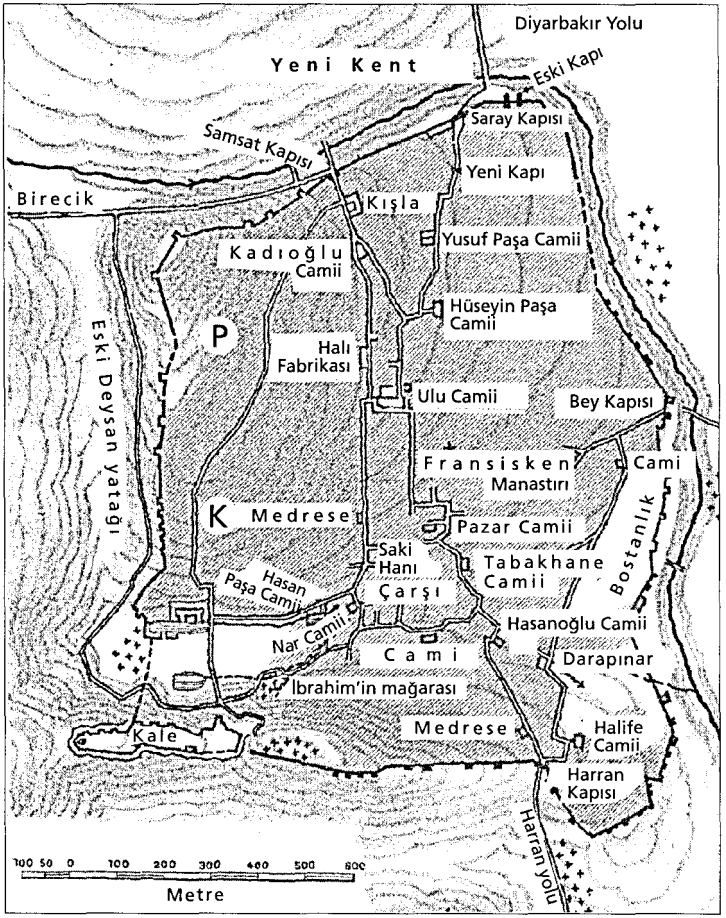

Harita 4: Urfa planı, Birinci Dünya Savaşı öncesi. Eski Urfa şehri altı kapıya sahip olan şehir surları, güneydeki kale ve kuzeyde surların dışında bulunan modern mahalle arasında bulunuyordu. Samsat Kapısı, Abdülhamit döneminde çeşitli misyon binalarının inşa edildiği "Yeni Şehir"e açılmaktaydı. Büyük Ermeni-Apostolik Kilisesi (K) Ulu Cami'nin güneybatısındaydı. Tanzimat döneminde bir sabun imalathanesi olan Alman Halı Fabrikası'nın büyük binalarına, şehrin güney ucuna kadar uzanan Ermeni mahallesi bitişiyordu. Bu mahallede Protestan Kilisesi (P) ve hemen yanında Amerikan Misyonu bulunmaktaydı. Ermeni mahallesinin doğusunda bulunan Müslüman mahallesi, Süryani mahallesini de çevrelemekteydi (Fransisken Manastırı civarı). Pazar yerinin güneydoğusuna Yahudilerin evleri bitişiyordu.

BÖLÜM 2

Kürt Krizi, Ermeni Sorunu ve Abdülhamit Devleti'nin Etki Alanında (1876-1908)

1877/78 Rus-Türk Savaşı'yla birlikte Ermenilerin, Kürtlerin ve –Bölüm 1'de tasvir edilen– diğer Doğu Vilayetleri sakinlerinin, varoluşları ve yönelimleri ile ilgili karşı karşıya kaldıklarını düşündükleri temel sorunlar iyice keskinleşmişti. 1877-1880 yılları, söz konusu bölgede bir yönetim boşluğu ortaya çıkarmıştı. Abdülhamit'le birlikte, "Aydınlanmacı" Tanzimat'tan "İslâmcı" eğilimli bir rejime geçiş süreci başladı. Sultan Abdülhamit'in "Savunmacı İslâmcılığı", imparatorluğun içinde bulunduğu beka sıkıntısı nedeniyle Müslüman çıkarlarının öncelikle korunmasını gerektiriyordu.[1] Bunun sonucu olarak, Kürt-Ermeni Vilayetleri'nde, gelişen Hıristiyan cemaatlerine ve Protestan hareketine yönelik Hıristiyan karşıtı bir eğilim baş gösterdi. Söz konusu bölgedeki Müslüman çoğunlukta daha önce bu tür bir Ermeni ve Hıristiyan karşıtı tutum gözlemlenmemişti. "İlk defa", diye yazar Türk tarihçisi İlber Ortaylı, "fanatik İslâmcı bir yaşam ve düşünce tarzı hakim oldu."[2] Eşit haklara sahip çokuluslu bir temele oturan modern bir hukuk devletini amaçlayan Osmanlıcı ideal geri plana itilmişti; zaten

1 Abdülhamit'in kişiliğine ve izlediği politikaya dair ciddi bir çalışma için, Doğu Vilayetleri sorununa pek az değinilmesine rağmen, Akarlı (2000) içinde.

2 Ortaylı 1983, s. 50 (Bu notu Wolfgang Gust'a borçluyum).

bu ideal daha Tanzimat'ta bile devlette ve toplumda yeterince kök salmamıştı. Şovenist olduğu şüphe götürmeyen yazar Ahmet Mithat Efendi'nin, bir Avrupalı'nın sorusu üzerine kendisinin bir "Türk ve Müslüman", yani "en saf Osmanlı" olduğunu söylemesi anlamlıdır.[3]

Doğu Vilayetleri'ndeki kötü durum nedeniyle, büyük devletler, Osmanlı direnişine rağmen Berlin Kongresi'nde (1878) kendilerini "Ermeni Sorunu"yla ilgilenmek zorunda hissettiler. Bu başlık altında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Vilayetleri'nin geleceği, 1870'lerin sonunda artık sadece ilgili grupların bulunduğu yerlerde ve İstanbul'da değil, aynı zamanda Berlin'de, diğer Avrupa başkentlerinde ve tüm keskinliğiyle Rusya Ermenistanı'nın militan çevrelerinde ele alınacaktı. Burada zıt perspektifler tartışma konusuydu: Uluslararası gözetim altında yapılacak reformlar, Avrupa himayesi, Ermeni bağımsızlık savaşı veya –henüz uluslararası bir konu olmayan– Kürt özerkliğinin yeniden kazanılması. Avrupa'nın emperyalist parçalanmışlığı, önemli güçlerin başarı vaat eden ortak bir girişimde bulunmasının önünde engeldi.

Ermeni tarafı, Berlin Kongresi'nden büyük devletlerin desteğini almayı ve Osmanlı reform vaatlerinin uygulanmasını sağlamayı umut ederken, Kürt tarafı bu tür reformları kendi bölgesel konumu için bir tehlike olarak görüyor ve kimliğini güvensizleştirdiğini düşünüyordu. Bu güvensizleşme, özellikle Ermeni çiftçilere yönelik saldırılara neden oluyordu. İşte yaşanan bu ihtilaflar ve Ermeni tarafının reform beklentilerinin gerçekleşmediği gerçeği, bir Ermeni gerilla hareketinin doğmasına yol açtı.

Berlin Kongresi, ABCFM'nin ilk kez diplomatik zemine çıkması anlamına geliyordu. İncil'in iç değerlerinin her vurgulanışında, zamanın Amerikalı misyonerlerini, Doğu Vilayetleri'ndeki kriz durumuna politik bir çözüm bulma ümidi kaplıyordu. Örneğin ABCFM Sekreteri Nathaniel G. Clark, 1881 yılında "Bu durumun ne kadar süreceği, devlet adamlarının

3 Alıntı Straûss 1999, s. 34.

içinden çıkamadığı bir sorundur belki de, ancak Amerikan misyonerlerinin konuya el atmasıyla çözüme kavuşacak bir sorun," diye yazmaktaydı.[4]

Papa, Türkiye'nin Ermeniler tarafından iskân edilen Asya topraklarında ve çevresinde gelişen Protestan dinamiğine karşı bir hareket olarak, Berlin Kongresi'nde Fransız korumasına sahip bir Cizvit Ermeni Misyonu kurdurdu. Böylece bu ülke eskisinden daha da ağır bir şekilde Doğu Vilayetleri Sorunu'na bulaşmış oluyordu. Genç İtalyan Krallığı da 1880'li yıllarda Ermeni Sorunu kisvesi altında Küçük Asya'da çıkar politikaları gütmeye başladı.

Bazı belirtiler daha 1878 yılında Ermeni azınlığa karşı büyük şiddet hareketleri baş göstereceğine işaret ediyordu.[5] 1890'lı yılların ortalarında çok vahim bir pogrom dalgası yaşandı. Bu katliamın muazzam boyutlara ulaşmasına, sebep olduğu iç ve dış sarsıntılara rağmen, Abdülhamit rejimi on yıl daha yaşamayı başardı. Çağdaşı olan yabancı, özellikle Protestan görüş açılarına göre, Abdülhamit rejimi, eski içerikleri modern yöntemlerle korumaya çalışan baskıcı bir rejim idi.[6]

Misyonerlerin görgü şahitliğine dayanan raporların yarattığı heyecanla, 1890'lı yıllarda Avrupa'da Ermeni dostu hareketler ortaya çıktı. Bunlar da, hükümetlere bağlı olmayan örgütlenmeler, yani kendilerine ait yardım kuruluşları ve Türkiye misyonları ortaya çıkardılar: *Deutscher Hülfsbund für christliches Liebeswerk im Orient* [Şarkta Hıristiyan Şefkati İçin Alman Yar-

---

4 MH 1881, s. 419.

5 Britanya Büyükelçisi Layard 17.2.1880 tarihinde Salisbury'ye Ermeni özerklik hareketlerinin tümünün, Doğu Vilayetleri'nde yaşayan Müslümanların Balkanlar'daki din kardeşlerinin kaderlerini paylaşması anlamına geleceğini, bunun da kaçınılmaz olarak kanlı bir savaşa, hatta genel bir Ermeni katliamına yol açacağını yazıyordu. (FO 424/106, s. 174 vd., Nr. 81; Şimşir 1982, s. 673 içinde). *Kürdistan Konsolosu* Henry Trotter de benzer endişeler taşıyordu: 15.8.1879, FO 424/87, s. 126 vd., Nr. 167, Şimşir 1982, s. 528 içinde.

6 İngiliz subayı Teğmen Herbert Chermside, 1880'de Harput'tan Layard'a şunları yazıyordu: "Buharlı ulaşım araçları ve telgraf gibi modern icatlar devleti idare edenlerin işine yaramış ve ellerine, esas olarak kötü yönetim ve baskı için kullanılan *muazzam bir ilave* güç vermiştir..." Parliamentary Papers, Turkey No. 23 (1880), s. 183-190, Nr. 99/1 (Şimşir 1982, s. 704).

dım Birliği] ve die *Deutsche Orientmission* [Alman Şark Misyonu]. Bu iki misyon da başlangıçta Almanya'nın Türkiye politikasına muhalefet ediyorlardı. Abdülhamit'in yıkıcı faaliyetlerde bulunduğuna emin olduğu ABCFM'nin faaliyetlerini kısıtlamasından sonra, misyonerliğin bu yeni kuruluşları, Doğu Vilayetleri'nde Protestanlığın yeni bir canlılık kazanmasını sağladılar.

2.1. Sultan Abdülhamit, Tanzimat'ın sonu ve Berlin Kongresi

1876 yılında, 34 yaşındaki Abdülhamit tahta çıktı. 33 yıl süren iktidarının, yani "Abdülhamit Otokrasisi"nin yönü, 1870'li yılların ikinci yarısının sert politik havası tarafından belirlenmişti. Balkan krizi ve savaşları, genç sultanı oldukça sarsmıştı. 1875-76 Türk-Sırp savaşındaki üstün Osmanlı ordusunun zalimliği, Avrupa tarafından sert bir şekilde eleştirilmişti. Tersine dönmüş güç dengeleriyle Rus-Türk Savaşı, "93 Harbi"[7] adıyla Müslümanlar için bir utanç kaynağı oldu. Balkanlar'da ve Transkafkasya'da gerçekleşen bu savaş, Erzurum ile Van bölgelerinin işgali ve Rus birliklerinin İstanbul'a tehlikeli bir şekilde yaklaşmasıyla sonuçlandı. Başkente doğru muazzam bir Müslüman muhacir akını yaşanıyordu. Batılı haber kaynakları, Rusya tarafından desteklenen Bulgar Ulusal Devleti'nin kuruluşu için gerçekleştirilen vahşet tablolarını ve etnik temizlikleri aktarmaktan kaçınamıyordu.[8]

2.1.1. İktidarın başlangıcında kıyamet havası

Savaşın ve sonuçlarının derinden sarsmış olduğu genç Sultan, aynı zamanda halkının giderek artan hoşnutsuzluğuyla

7 Hicrî takvime göre 1293, Miladi takvime göre 1877/78.

8 Krş. Şimşir 1968 ve 1970. Britanya'nın İstanbul Büyükelçisi Layard'ın British Foreign Secretary Earl of Derby'ye 21.1.1878 tarihli mektubu, FO 424/67, alıntı Şimşir 1968, s. 283 içinde. "Rusların ilerleyişlerini izleyenler, hedeflerinin Türk unsurunu işgal ettiği vilayetlerden çıkarmak, yerine Slavları yerleştirmek olduğundan pek kuşku duyamaz," ABCFM'nin Istanbul'da yürüttüğü muhacir yardımı faaliyetleri için: ABC MS Hist. 31: 2, s. 18.

karşı karşıya kalmıştı.[9] Avrupa elçileri ve devlet başkanları, o yıllarda birbirlerinin kulaklarına "önlenemez gidiş"ten ve Osmanlı İmparatorluğu'nun pek yakında gerçekleşecek yıkılışından söz ediyorlardı.[10] Ümmet arasında ise tam bir kıyamet havası patlak vermişti; Türk egemenliğinin sona erişini bildiren kehanetler her tarafa yayılıyordu. Devletin otoritesi dibe vurmuştu ve iç yapısı parçalanmak üzereydi.

Sultan, işte bu çok kritik şartlar altında, İstanbul Konferansı'nda, Aya Stefanos Barış Antlaşması'nda ve Berlin Kongresi'nde imparatorluğun geleceği için yapılan pazarlıklara göğüs germek zorundaydı. Buna ek olarak ekonomik durum da çok kötüydü: 1875 yılında devletin iflasına yol açan ve savaş nedeniyle daha da ağırlaşan yüksek borçlanma, 1881 yılında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya olan borçlarını tahsil edebilmek için devletin doğrudan gelirlerinin bir kısmına el koyan uluslararası bir Düyûn-u Umumiye kurumunun oluşturulmasına neden oldu. Düyûn-u Umumiye'nin kardeş kuruluşlarından biri, 1883 yılında kurulan ve tütün gelirlerini yöneten Tütün Rejisi'ydi. Bu kurum depoları, personeli ve kaçakçılığa karşı verdiği mücadeleyle Doğu Vilayetleri'nde de belirgin bir ağırlığa sahip olarak ortaya çıktı.[11] Osmanlı hükümeti, politik ve ekonomik olarak ağır bir yabancı baskısıyla karşı karşıya kaldığını hissediyordu.

Osmanlıların askerî üstünlüklerini kullanabilme imkânına sahip oldukları, ancak Rusya'nın baskısıyla barış anlaşması imzalamaya mecbur kaldıkları Türk-Sırp Savaşı sonrasında ve İstanbul Konferansı'nın hemen öncesinde, 1876 sonlarında, genç Sultan, Tanzimat'ın reform ilkelerini, imparatorluğun bölünmezliğini ve parlamentarist monarşiyi içeren bir anayasayı kabul etti. Bu iç politika, mülahazalardan ziyade, Balkan Reformları sorununda büyük devletlerin Hıristiyanlar lehine müdahalelerini engellemeye dönük diplomatik bir zorunlu-

9 Avusturya büyükelçisinin raporlarında okunabilir, bkz. Novotny 1957, s. 195.

10 Örn. Bismarck'ın 20.10.1876 tarihli yazısı, Lepsius (et al.) 1922, c. 2, s. 72.

11 Krş. Quataert 1983, s. 13-40.

luktu.[12] Ama Şubat 1878 ortalarında, geçen yıl savaş ilan etmiş olan Rusların karşısında alınan yenilgiden sonra, Abdülhamit, kısa bir süre önce toplanmış olan meclisi belirsiz bir süre için –fiilen 1908'e kadar– dağıttı.

Genç Sultan, Boğaz kıyısındaki görkemli Dolmabahçe Sarayı'ndan ayrılarak, yanında güvenilir danışmanları olduğu halde, bundan böyle iktidarın gerçek merkezi olacak olan korunaklı Yıldız Sarayı'na çekildi. Yaşanan tüm bu aşağılamalardan sonra, Müslümanların ihyâsını sağlamaya kararlıydı. Bu niyetine uygun olarak, ümmetin de desteğini sağlamak maksadıyla, bundan böyle taşıdığı *Halife* –Peygamber Muhammed'in meşru halefi– unvanının vurgulanmasına özel bir önem gösterdi.

23 Aralık 1876'da alelacele kabul edilen ve 13 Şubat 1878'de tekrar kaldırılan anayasa, Tanzimat'ın doruk noktası ve aynı zamanda başarısızlığının sembolü olmuştu. Abdülhamit, o andan itibaren, Avrupalılaştırıcı reformların imparatorluğu uçurumun eşiğine getirdiği iddiasıyla liberal muhalefete karşı tavır aldı. Siyasi seçkinlerin büyük bir kısmı da onun bu görüşünü destekledi. Sultan, artık Tanzimat'ın hayal kırıklığına uğrattığı çok sayıdaki çevrenin üzerine oynamaya başlamıştı: Ulema sınıfı, idarenin ve askeriyenin tutucu kesimleri, Sünni Kürtler, Balkanlar'dan ve Kafkaslar'dan gelen Müslüman muhacirler.

Abdülhamit, bu yeni yönelimiyle Müslüman tebaasının arasında yeni bir umut uyandırmayı ve devlete olan güveni yeniden tesis etmeyi başardı. 1882'de, pek yakında İslâm'ın hüküm süreceği yeni bir döneme girileceğine dair bir kehanet ortalıkta dolaşmaya başlamıştı bile.[13] Sultan, Tanzimat'tan zarar gören yerel ileri gelenleri tekrar saflarına kazandı. İşleyen bir bürokrasi kurdu ve hükümdarlığının son üçte birlik kısmında iktidarını modern bir yapılanmaya sahip örgütlü bir hükümet aygıtıyla yürüttü. Bir polis ve muhbir sistemiyle, idari aygıtı yapısını dahi kısmen kapsayan, Müslüman şeyh ve elçilerden

12 Güçlü bir yabancı baskısının olduğu benzer bir bağlamda Mısır yenilgisi sonrasında 1839 *Hatt-ı Şerifi*, Kırım Savaşı sonrasında da 1856 Hatt-ı Hümayun'u ilan edilmişti. Krş. Zürcher 1993, s. 78.

13 Ramsay 1916, s. 50.

oluşan bir ağı da içeriyordu bu. Bu şeyh ve elçilerin bir kısmı sultanla doğrudan ilişki içindeydi ve onun tarafından özel görevlere gönderiliyorlardı.

Abdülhamit'in özellikle eğitim alanındaki güçlü reform çabaları, onun davetiyle yaşamının son günlerini İstanbul'da geçirmiş olan nüfuzlu ideolog Afganî'nin temsil ettiği İslâmî dayanışma ve ihyâ fikirlerine dayanıyordu. Antiemperyalist İslâm, hâlâ geçerli olan Osmanlıcılık doktrininin yerini almaya başlamıştı: Tanzimat'ın gerçekleştirmeye çalıştığı Hıristiyan-Müslüman birlikteliğinin yerine, farklı Müslüman etnik grupların birlikteliği ön plana çıkmıştı. Bu yönelim, Berlin Kongresi öncesi ve esnasında sözü edilen Avrupa değerleri ve Hıristiyan dayanışmasının tam aksine denk düşüyordu.[14]

2.1.2. Berlin Kongresi ve Doğu Vilayetleri

Avrupa'nın büyük güçlerinin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun katıldığı Berlin Kongresi, kısa bir müddet önce sona ermiş olan savaş sonrasında ilk olarak Balkanlar'daki, ikinci olarak da Doğu Vilayetleri'ndeki ilişkileri tüm katılımcıları memnun edecek şekilde yeniden düzenlenmek maksadıyla toplanmıştı. Kongre, esas olarak Abdülhamit'in uyması gereken dış politika koordinatlarını tespit etti. Avrupa, Balkanlar'ın kuzeyi –Karadağ, Bosna, Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan bağımsızlığını kazandı–, İngiltere'ye verilen Kıbrıs ve Rusya tarafından işgal edilen Anadolu'nun kuzeydoğu ucu, yani Kars ve civarı karşılığında, Panslavist tehdit karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü ve devamını garanti ediyordu. Anlaşma şartları

14 Yeni İslâmî yönelim için bkz. Mardin 1989, s. 128. Berlin Kongresi'nde yaşanan Hıristiyan-Avrupa tartışmaları için krş. Lepsius (vd.) 1922, c. 2, s. 43 ("Hıristiyanların korunması artık [...] tüm dünyayı ilgilendirmeli ve Avrupa müdahalesi bir zorunluluk olmalı"; Generalfeldmarschall Freiherr von Manteuffel'den Kaiser Wilhelm I.'e), s. 51 ("Hıristiyanların Türk barbarlığına karşı korunması"; Bismarck, Rusların haklarına değinerek), s. 88, 92 (Bismarck'ın araçsallaştırılmış Avrupa kurgusuna getirdiği eleştiri), s. 125 ("Bu bir [...] Avrupa hümanizması ve Hıristiyanlığı meselesidir", Petersburg Almanya büyükelçisi), s. 146, s. 189 vd.

arasında, büyük devletlere, Ermenilerin durumunun düzeltileceğine, yani onlar tarafından iskan edilen topraklarda reformların uygulanacağına, Kürt ve Çerkez tehdidine karşı korunacaklarına dair verilen sözler vardı. Ermenilerle ilgili 61. Maddesi'nin resmî kayıtlardaki Almanca versiyonu şu şekildeydi: [Babıâli, Ermeniler tarafından iskân edilen vilayetlerinde yerel şartların talep ettiği reformları ve düzeltmeleri vakit kaybetmeden yaşama geçirmeyi ve söz konusu bölgenin Çerkezlere ve Kürtlere karşı güvenliğini sağlamayı taahhüt eder. Bu maksatla aldığı tedbirler hakkında, bu taahhütlerin yerine getirilmesini kontrol etmekle görevli devletlere belirli zaman dilimlerinde bilgi verecektir.][15]

Doğu Vilayetleri ile ilgili incelememiz bizim açımızdan, 61. Madde için büyük önem taşımaktadır. ABCFM temsilcileri, bu maddenin kabulü için, kendisi de bir ABCFM üyesi olan ve o dönemde Berlin'de bulunan Amerikalı Dr. Joseph P. Thomson aracılığıyla devreye girmişti. Bismarck'ı bizzat tanıyan Thomson, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki insan haklarını, özellikle de din özgürlüğünü garanti edecek devletler hukuku antlaşmalarına varmayı hedefleyen misyoner yaklaşımını temsil ediyordu. Din özgürlüğü, misyonlar için Protestanlaştırma vizesi olarak hayatî bir anlama sahipti.[16]

---

15 Geiss 1978, s. 405.

16 Eski ABCFM misyoneri ve *Robert College* kurucusu Cyrus Hamlin, şöyle yazıyordu: "Berlin Kongresi toplanmak üzereyken, Dr. J. T. Thompson'ı tanıyan ve Bismarck'la sık sık görüştüğünü bilen American Board sekreterlerinden biri ve misyonerlerinden en az ikisi, kendisine, Bismarck'a bu meseleyi bütün boyutlarıyla sunmasını sağlayacak malzemeyi vermişti. Kuşkusuz başka etkiler de vardı, ama Bismarck ne yaptıysa hepsinin kökeninde misyonerlerin ve American Board'un etkisi vardı." (12.4.1894 tarihinde *Boston Daily Advertiser*'e gönderilmiş olan bir okuyucu mektubundan, alıntı BOA OBE c. 19, Nr. 46, s. 203). Misyonerlerin Berlin'deki bağlantı elemanı olan Dr. J. T. Thompson, kongre başlangıcında, "Statement on behalf of the American Board of Foreign Missions" başlığını taşıyan, Şark'ta özellikle mühtediler için uluslararası koruma altında din ve vicdan hürriyeti talep eden bir dilekçe sundu. İddiasının altını çizmek için de devlet temsilcilerine "Les Traités considérés comme matière du Droit des Gens" başlıklı bir broşür verdi. UDA Protestan Birliği de, kongreye Şark kültlerinin özgürlüğünün sağlanması konulu bir dilekçe sundu. Bkz. Novotny 1957, s. 82-85. Krş. Hajjar 1990, s. 793 (ilave kaynakça verileriyle).

Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Boston'daki ABCFM stratejisyenleri, "yeni bir dönemin" başlangıcında olduklarını düşünüyorlardı. Bu yeni dönemde ilk olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestanlaştırmanın kapıları açılacak; ikinci olarak "Hıristiyan inancının yüksek biçimi" ve "Puritan Commonwealth" geleneklerine dayanan misyonları, bu dünyanın büyük devletleri tarafından sosyal bir güç olarak kabul edilecekti. Üçüncü olarak da, Doğu Vilayetleri bundan böyle Protestan İngiltere'nin hayırsever koruyuculuğu altında bulunacaktı. Yarım düzine askerî konsolostan oluşan bir heyetle, politik anlamda bir korumadan söz etmek, gerçekçi olmak gerekirse, mümkün değildi![17] Sadece İngiltere'nin Hindistan ve Yakın Doğu'daki başarıları değil, Alman Birliği'nin gerçekleşmesi de o zamanlar Protestan iktidar fantezilerini ABCFM'nin yönetim katına kadar taşıyordu.[18]

Muğlak olmasına rağmen, Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi, Ermenilerin bundan böyle dayanabilecekleri bir uluslararası hukuk temelini formüle ediyordu. Kürtler ise aynı maddenin kendileri için tehlikeli olduğu görüşündeydiler. Aslında reel politik olarak 61. Madde son derece zayıftı: İlk olarak üçra ve denetimi zor bir bölgeden söz ediyordu, ikinci olarak da "Avrupa" kavramının birleşik, inandırıcı ve güvenilir bir merciyi ifade etmekten çok uzak olmasından ötürü, Avrupalı büyük devletlere karşı Osmanlı sorumluluğunun kurallarının yumuşatılması anlamına geliyordu.

Abdülhamit, 61. Madde'yi uzun süre sürüncemede bıraktı. Uluslararası hukuka aykırı olsa bile, devlet aklıyla Devlet Hikmeti anlayışıyla Devlet Hikmeti anlayışıyla bağlı olan çağdaşı her devlet adamının yapacağı gibi davranmıştı. Misyonerler ve diplomatlar insan ve azınlık haklarına dikkat çektikleri za-

17 Sivas'ta Onyüzbaşı Wilson, Erzurum'da Binbaşı Trotter ve Albay Everett, Van'da Yüzbaşı Clayton, Kayseri'de Albay Cooper, Teğmen Chermside (Kuzey Kürdistan Keşif Seyahati). Krş. FO 424/80, s. 32, Nr. 67 (Şimşir 1982, s. 323), ayrıca Şimşir 1982, s. XXIV.

18 *Annual Report of the ABCFM* 1878, Boston, 1878, s. XXVI vd. Krş. "The World Evangelized in Twenty Years" başlıklı makale, MH 1881, s. 277 vd. ve "American Influence in Turkey", MH 1885, s. 120-122.

man, bunu kendisine düşman bir stratejinin parçası olarak yorumluyordu. Abdülhamit, Balkanlar'ı kaybetmeyi engellemenin mümkün olmadığını anlamıştı; bu nedenle de Doğu Vilayetleri'ni ve bütün Anadolu'yu elinde daha sıkı tutmak, buraları Müslümanlığın son kalesine dönüştürmek istiyordu. Bağımsızlık bir yana, bir Ermeni özerkliğini hiçbir koşul altında kabul etmek niyetinde değildi. Anadolu hem imparatorluğun merkezine, hem de Balkanlar'dan ve Kafkaslar'dan gelen muhacir akının toplandığı bir hazneye dönüşmüştü.

Abdülhamit'in Doğu Vilayetleri politikası, devletin varlığını sivil –eğitim ve sağlık– alanlarda güçlendirmek, tıkanmış Tanzimat projelerini dönüştürmek ve iletişim altyapısını (yollar ve telgraf ağı) inşa etmek anlamına geliyordu. Başta Kürtler olmak üzere, Tanzimat'ın güvensizleştirdiği yerel Müslüman beyleri yüceltmek ve tekrar devlete kazanmak, en öncelikli görevdi. Bunu gerçekleştirecek olan da, bir kez daha güçlü dinî motiflere sahip bir devlet ideolojisi ve güvenlik alanında saygınlık kazandırıcı, etkili rollerdi (*Hamidiye Alayları*). Sultan, Kürt Şeyhi Ubeydullah'ı, Türk-Rus Savaşı gibi erken bir dönemde Osmanlı ordusundaki Kürt birliklerinin komutanlığına getirmişti. Ubeydullah'ın 1880 yılında özerklik talebiyle ayaklanması sırasında da, bu nüfuzlu şahsa karşı dikkat çekici bir tahammül göstermiştir.[19]

2.2. Doğu Vilayetleri'nin geleceği sorunu

"Türk-Rus Savaşı esnası ve sonrasında Doğu Vilayetleri'nin durumu, bir ara rejimi andırıyordu. Güvenliğin ve düzenin yetersizliğine rağmen, en azından yeni egemenlik biçimleri olasılığını vaat etmekteydi. Bitlis misyoneri George C. Knapp, 10 Mayıs 1878 tarihinde "Our Armenian population are jubilent over the prospect of becoming free from the Turkish governement" diye yazıyordu.[20] [Oysa] umut edilen bu yeni iktidar biçimleri-

19 Krş. Bölüm 1.2.4.

20 ABC bh MiscCorr 1854-78.

nin, reformların ve özerkliklerin yerine, Kürt aşiretlerini doğrudan devlete bağlayarak emirlikleri aradan çıkartan Abdülhamit Devleti çıktı ortaya. Doğu Vilayetleri'nde Sünni Müslümanların konumunu zayıflatacak tedbirler almayı Abdülhamit'in ne canı istiyordu, ne de bunu yapabilecek kudreti vardı.

2.2.1. "Küçük Asya'nın doğusunun halihazırdaki durumu anarşidir"

Konsolosluk raporları sayesinde son gelişmelerden an be an haberdar olan İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Layard, ülkenin doğusundaki durumu tanımlamak için anarşi dışında bir kavram bulamıyordu.[21] Diğer tüm dikkatli gözlemciler de onun gibi düşünmekteydi. Devletin güçsüzlüğü nedeniyle, başta Kürt beyleri olmak üzere, irili ufaklı güç sahipleri, kaybettikleri nüfuzlarını geri kazanmak peşindeydiler. Bazı yerlerde tekrar yerel Kürt beyleri hüküm sürmeye başlamıştı.[22] Başta Dersim, Van'daki Osmanlı-İran sınır bölgesi ve Zeytun olmak üzere, devlete karşı ayaklanmalar baş göstermişti. Sayısız isyan söylentisi vardı.[23]

İngilizlerin etkili bir jandarma gücü oluşturma teklifleri, sarayın finans sıkıntısı yüzünden başarısızlığa uğradı. 1841 yılında kullanılmaya başlayan ilk Osmanlı banknotu olan Kaime'nin tedavülden kaldırılmasıyla gerçekleştirilen mali reform, özellikle para bozdurmanın son derece olumsuz şartlarda yapıldığı Doğu Vilayetleri'nin fakir halkı üzerinde yıkıcı bir etki göstermişti. Kaime, gümüş parayla gerçek değerinin ancak %15-20'si karşılığında değiştiriliyordu. 1878-1880 yılları arasında yaşanan bir kıtlık, binlerce can aldı.[24]

---

21 Başlıktaki alıntı Layard'ın Salisbury'e 7.1.1879 tarihinde yazığı bir mektuptandır, FO 424/79, s. 271, Nr. 285 (Şimşir 1982, s. 296 içinde).

22 Captain Trotter'den Layard'a, Diyarbakır, 21.12.1878, FO 424/79, s. 474-476, Nr. 546/1 (Metin, Şimşir 1982, s. 308-311 içinde).

23 Bkz. Doğu Vilayetleri'nde bulunan İngiliz konsolosluklarının 1878-1880 arası raporları (Şimşir 1982 ve Şimşir 1983).

24 Trabzon İkinci Konsolosu Salisbury'ye, 2.4.1879, FO 424/82, s. 417, Nr. 419 (Metin, Şimşir 1982, s. 377 f içinde.), Ermeni Patriği Narses'ten İstanbul'daki

Bölge halkının büyük çoğunluğu kıtlık yüzünden acı çekiyordu. Ancak Tanzimat'tan bu yana hem düzenli olarak devlete, hem de yasal olmasa da yerel beylere geleneksel olarak vergi veren ve göçebe Kürt aşiretlerinin saldırılarına maruz kalan Ermeni köylüleri, yani reaya, anarşiden en fazla mağdur olan unsurdu. Reaya arasında müthiş bir hoşnutsuzluk ve ümitsizlik baş göstermişti. Devlet onları korumak için herhangi bir girişimde bulunma yeteneğinden mahrum olduğu gibi saldırganları koruyor, ayrıca aldığı geriye yönelik zalim vergilerden ötürü giderek daha sevilmez oluyordu. Ancak o dönemin gözlemcileri, önemli bir Kürt çoğunluğun da reaya konumunda olduğu ve etkili temsilcilere sahip olmadığı için aynı çifte vergi baskısına maruz kaldığı gerçeğini gözardı ediyorlardı.[25]

Her şeyi temelden değiştirecek beklentilerin ufku aslında oldukça yakındaydı, ancak önemli bir değişiklik yaşanmayacaktı. Ermenilerin 1880'li yıllardan beri süregelen gerilla oluşturma çabaları, bu arkaplan çerçevesinde daha iyi anlaşılabilir (askerî olarak yoğunlaşmış eylemlerden söz etmek mümkün değildir). Ermeni devrimcileri o zamanlar tüm reayanın, yani Ermeni ve Kürt ezilenlerinin temsilcisi olarak görülmek gibi nafile bir gayret içindeydi.

Diğer pek çoğundan biri olarak, Harput ile Erzurum arasında bir kasaba olan Kiğı Ermenilerinin şikâyetleri, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na kadar ulaşmayı başardı. *Kürdistan Konsolosu* Binbaşı Henry Trotter'in 1878 yılında ortaya koyduğu üzere, Kiğı bölgesinde şu sorunlar mevcuttu: Yerel beyler, büyük top-

---

İngiliz Konsolosu Malet'e, 29.3.1879, FO 424782, s. 633 vd., Nr. 711 (Metin, Şimşir 1982, s. 382 f içinde.). Kâğıt para kullanımının başlangıcı için: Dumont 1989, s. 485. Kıtlık için krş. Duguid 1973, s. 155. Kıtlık zamanında misyonerlerin yardım faaliyetleri ve misyonerler açısından paranın değer yitirmesi için: MH 1880, s. 53 vd.

25 Van'dan Yüzbaşı Clayton, 29.12.1880, FO 424/122, s. 59 vd., Şimşir 1983, s. 191 içinde. Granville'den Goschen'e, 9.2.1881, FO 424/122, s. 53, Nr. 29, Şimşir 1983, s. 193 içinde. Midyat yakınlarındaki Arnas'ta uygulanan zalim ve kötü niyetli bir vergilendirmenin detaylı tasviri için bkz. Mardin misyoneri Andrus'un raporu, MH 1881, s. 350 vd. Kürt reaya için krş. Ermeni devrimci Minas Ter Minassian'un retrospektifi, "Rouben", Rouben 1990 (1922-53), s. 66.

rak sahipleri ve aşiret liderleri, vergi meselesinde hükümetin ve halkın aleyhine olmak üzere zenginleşiyordu. Bunun dışında yine hükümetin ve halkın aleyhine olmak üzere, bedel ödeyerek askerlikten muaf tutulma işinden ve Rusya savaşı için yapılan müsaderelerden de önemli ölçüde zenginleşmişlerdi. Öte yandan köylerdeki toprak mülkiyeti ilişkileri belirsizliğini koruyordu. Reaya, yerel beyler tarafından sömürülüyor ve eziliyordu. Şikâyetler sık sık resmî makamları, polisi ve askerleri de kapsıyordu.[26] Kiğı'da yaşayan ve Rus savaşına katılmış olan Kürt-Alevi Hormek aşiretinin, müsaderelerin ötesinde toprak tazminatı koparmaya çalıştığı düşünülebilir. Sünni komşular ve beylerle olan ilişkiler, genellikle bu tür sorunların baskısı altındaydı.[27] Toprak sorunu, Ermeni-Kürt ilişkilerinin en can alıcı meselelerinden birine dönüşmüştü.

2.2.2. Ermeni-Kürt sorunu

Birinci Dünya Savaşı öncesinde dönemin uzmanları tarafından Kürt-Ermeni Sorunu olarak adlandırılabilecek olgu, 1878'de bölgede gerçek bir soruna dönüşmüştü.[28] Temel anlaşmazlık konusu, bölgenin en büyük iki Hıristiyan ve Müslüman grubu olan Ermenilerin ve Kürtlerin bir arada yaşama meselesiydi. Kendisini –başarılı olduğu tartışma götürse dahi–

---

26 Trotter'den Salisbury'ye, 16.8.1879, Parliamentary Papers, Turkey No. (1880), s. 44f, Nr. 24, Şimşir 1982, s. 532 içinde. Resmî makamlara, polise ve askere dair şikâyetler için bkz. örneğin Şimşir 1982, s. 541. Bu şikâyetler genel olarak sultanın reform komisyonuna Erzurum'da teslim edilen 27.6.1879 tarihli Ermeni reform projesinde formüle ediliyordu. (Ek olarak Layard'dan Salisbury'ye, 17.8.1879, FO 424/86, s. 316-324, Nr. 426, Şimşir 1982, s. 543-557 içinde).

27 Fırat 1983 (1952), s. 121. 9.9.1879 tarihli İngiliz sözlü diplomatik notunda Temranlı Ismail Bey, illegal yollardan toprak sahibi olmakla suçlanmaktadır: Parliamentary Papers, Turkey No. 4 (1880), s. 50 vd., Nr. 29, Şimşir 1982, s. 562 f içinde. Benzer suçlamalara maruz kalan Kiğı civarından Horhorlu Hacı Sadık Bey, unvanına bakılacak olursa bir Alevi değildi. Krş. Parliamentary Papers: Turkey, No. 4 (1880), s. 50 vd., Nr. 29, Şimşir 1982, s. 563 içinde ve Parliamentary Papers: Turkey, No. 23 (1880), s. 18 vd., Nr. 14/1, Şimşir 1982, s. 659 içinde.

28 Zarzecki 1914, s. 874. Alıntı Bozarslan 1997, s. 164.

modern bir merkezî yapı olarak yeniden düzenlemeye çalışan devlet, Tanzimat'ın başından beri bu yeni bir arada yaşam biçimini kendi lehine yeni bir ilişki olarak kullanmaya çalışıyordu. Rusya karşısında Doğu Vilayetleri sakinlerinin gözleri önünde alınan yenilgi, 1878 yılında inanılırlığının son kalıntılarını da yitirdi. Bu da, anılan gruplar için kendi kaderlerini kendi ellerine almaları anlamına geliyordu.

Ancak devleti hâlâ hesaba katmak gerekiyordu – hem de bölgenin bazı aktörlerinin ve ideologlarının tasavvur ettiğinden de fazla. Devlet, Sünni Kürtlerle işbirliği konusunda yüz yıla yaklaşan bir tecrübeye sahipti. Ayrıca Ermenilerin pek azı, Osmanlı sınırları dışında bir gelecek düşüncesini duymak istiyordu. Buna rağmen 1878 tarihi, on yıllarca sonra bile önemli roller oynayacak çok sayıda yeni politik vizyonun doğum yılı olmuştu. İlk olarak, Ubeydullah isyanıyla Kürtler arasında ulusal bağımsızlığa ulaşma arzusuna benzer birtakım duygular belirmeye başladı. Ermeniler ise, uluslararası arenada seslerini duyurmayı başararak, hukuksal ve politik olarak konumlarının iyileştirilmesini istediklerine işaret ettiler. Pek çok Ermeni'nin aklından bir Ermeni özyönetimi, hatta bağımsızlığı geçiyordu. İlk muhatabını Dersim Kürtleri'nin oluşturduğu bir Kürt-Ermeni ittifakı projesi yavaş yavaş şekillenmeye başlıyordu.[29] 1878 yılında ayrıca Osmanlı Devleti'yle Ermeni Milleti'nin temsilcileri arasında, Doğu Vilayetleri'nin demografik istatistikleri konusunda tartışma başlamış, etnik dağıtım veya "temizlik" düşünceleri de işte bu esnada ortaya çıkmıştı. Fark-

29 "Bir Kürt-Ermeni ittifakı fikrini uzun süre tamamen reddettim. Birbirine bu kadar düşman görünen iki ırk arasında uyum olması bana olmayacak bir şey gibi geliyordu, ama ticaret bahanesi kullanılarak Dersim Kürtleri'yle ve Mirza Bey'den başkası olamayacağını düşündüğüm, Muş yöresinde güçlü bir aşiret reisiyle görüşmeler sürdürülüyor. Bir aydan uzun süredir Şeyh Ubeydullah'la ilişkiler kurulmuş durumda." Albay Everett'in 25.6.1880 tarihli, Erzurum çıkışlı mektubu, FO 424/107, s. 2-4, Nr. 2 (Şimşir 1983, s. 70 içinde). Başka bir İngiliz askerî konsolosu (merkezleri Dersim yöresi olan) Kızılbaş Kürtlerle Ermeniler arasındaki geleneksel sempati ilişkisinden söz ediyordu: "Türklere duydukları ortak düşmanlık ve Hıristiyan gelenekleri, Ermeniler ile Kızılbaş Kürtler arasında olumlu hisler doğmasını sağlamıştır" Chermside, 22.12.1880, FO 424/122, s. 2, Nr. 1/1, Şimşir 1983, s. 172 içinde.

lı halk gruplarını layıkıyla temsil edebilmek gibi demokratik bir mazerete sahip olmayan bir yönetim, eleştiriler için saldırı alanı oluşturuyordu.

Demokrasi konusunda en eski tecrübeye, 1856 yılından beri demokratik temsil sisteminin yanı sıra, din ve dünya işlerini birbirinden kesin olarak ayıran bir anayasaya sahip olan Protestan Milleti sahipti. Hem Ermeni milliyetçiliğine, hem de devlet aygıtına karşı eleştirel mesafe koşulu, ABCFM ile yakın ilişkilerde bulunan Ermeni Protestanlarını 1880'li uyanış yıllarında bir aracı konumuna düşürmüştü; pek çoğu büyük bir umutla İngilizler tarafından kabul ettirilmeye çalışılan reform çalışmalarına destek oluyordu. Örneğin Ermeni, Rum ve Katolik Milletleri'nin temsilcileri protesto maksadıyla Erzurum Vilayeti Reform Meclisi'nde temsil edilmeyi, hatta oturumlarına katılmayı reddederken, Protestan temsilcileri bunun tam aksini yapıyordu.[30] Umut dolu beklentiler, reformların gerçekleştirilmesine katkıda bulunmak için şiddet kullanma veya yanlış bilgi verme eğilimleri oluşturmuştu. Ermeni temsilcileri kendi nüfuslarını olduğundan kalabalık gösterme eğilimindeyken, devlet de aynı şeyi Müslüman nüfus için yapıyordu. Göçebe Kürtlerin nüfusunu tespit etmek imkânsız olduğu için, Erzurum ve Muş Ermenileri'nin talep ettiği üzere, onlar için de temsilci atama fikri doğal olarak kabul görmedi.[31] Bölgede bulunan az sayıda gözlemcinin bu rakamları düzeltmeye yönelik çalışmalarına rağmen, uluslararası güçler de Ermeni Milleti temsilcileriyle aynı hataya düştü-

30 Trotter'den Salisbury'ye, 8.8.1879, Parliamentary Papers, Turkey No. 4 (1880), s. 15-17, Nr. 11, Şimşir 1982, s. 517. Ayrıca Kığı olaylarının araştırılması için oluşturulan alt komisyonda da 1879 yazından sonra Protestan bir temsilci bulunmaya başlamıştı. Trotter'den Layard'a, 7.7.1879, Parliamentary Papers: Turkey, No. 4 (1880), s. 1-3, Nr. 1, Şimşir 1982, s. 469 içinde.

31 Örneğin Muş'un Ermeni piskoposu, İngiliz Binbaşı Trotter'e kendi bölgesinde (Bitlis) 160.000 Ermeni erkeği bulunduğu gibi abartılı bir rakam vermiş, Trotter'in kendi yaptırdığı araştırmaları anımsatması üzerine bu rakamı 120.000'e indirmişti; Osmanlı yönetimi ise aynı rakamı 48.000 olarak, on yıl sonra da 66.840 olarak telaffuz ediyordu. (Trotter'den Yüzbaşı Clayton'a 24.7.1879, FO 424/86, s. 110 vd., Nr. 164, Şimşir 1982, s. 497 içinde; Cuinet 1891, s. 526). – Kürtlerin nasıl temsil edildiğine dair: FO 424/106, s. 528 vd., Nr. 268, Şimşir 1983, s. 25 f içinde.

ler: Kürtlere gereken önemi çok açık bir şekilde vermediler. Bunu hem Berlin Anlaşması'nın 61. Maddesi'nde, hem de çok daha belirgin olarak, konu itibarıyla haklı olarak Eylül 1880'de İstanbul'a gönderdikleri ortak protesto notasında yaptılar. Uluslararası güçler, bu notada vaat edilen reformların gerçekleştirilmesini istiyor, ancak Kürtler için yapıcı perspektifler değil, çekinceler ve kısıtlamalar formüle ediyorlardı.[32] Doğu Vilayetleri Sorunu'nu açık bir şekilde Kürt-Ermeni Sorunu olarak değil de, sadece Ermeni Sorunu olarak ortaya koydukları için, büyük devletlerin Doğu Vilayetleri'ndeki çabalarının, Kürt çoğunluğun gözünde ilk andan itibaren hiçbir değeri kalmamıştı. Bu şekilde Kürtleri –devletler hukuku açısından bakılacak olursa– gerici Abdülhamit rejiminin ellerine bırakmışlardı. Kürtlerin ayaklanma girişimleri, bir özerklik gerçekleştirecek düzeyde değildi.

Doğu Vilayetleri'nin düzeni ve reform yolundaki uluslararası çabaların en önemli sonuçlarından biri, hiç şüphesiz hatırı sayılır bir menzile sahipti: Yönetime katılımı yeniden düzenlemek için etnik-demografik kategorilerin oluşturulması ve buna bağlı olarak yeni düzenin çıkarları doğrultusunda yeteri kadar "homojen" olan "etnik" alanların oluşturulması için başka yere nakil düşüncesi. Doğu Vilayetleri'ndeki yönetim yetersizliğinin üstesinden gelmek ve Ermeni-Kürt Sorunu'na bir cevap verebilmek için görünüşe göre iki ayrı yol vardı: Ya devletin azınlıkların yönetime tam olarak katılımını sağlayacak, işleyen bir jandarma ve bağımsız bir hukuk aygıtı yaratacak şekilde ciddi bir reformdan geçirilmesi sağlanacak, ya da Doğu Vilayetleri için özerklik çözümü kabul edilecekti. Bu durumda Ermeniler, Süryaniler, Kürtler ve diğer halk grupları, kendi yönetimlerini inşaya davet edilecekti. Türkiye'yi Rusya'ya karşı bir kale olarak güçlendirmeyi amaçlayan İngiliz diplomasisi, ikincisi için bir açık kapı bırakmak kaydıyla, hiç şüphesiz ilk seçeneği tercih ediyordu. Kürtlerin durumu her iki seçenekte de yola getirilecek, denetim altında

32 FO 424/107, s. 191-194, Nr. 113/1 = Parliamentary Papers: Turkey, No. 23 (1880), s. 275-78; Şimşir 1983, s. 113-118 içinde.

tutulacak ve eğitilecek halk olarak tasvir ediliyordu. Kürtler, esasen liberal ve federatif, ancak öncelikli olarak Ermeni-Hıristiyan olarak tasavvur edilen reform yapısının inkâr edilmeyen, ancak pek de hoş karşılanmayan bir unsuru kabul ediliyordu. Her iki durumda da doğudaki Türklerin batıya, batıdaki Ermenilerin de Doğu Vilayetleri'ne yerleştirilmesi akla yakın olarak görülüyordu.[33] Abdülhamit bu etno-dinî düzen kategorilerini aksi yönde, yani Hıristiyan karşıtlığı doğrultusunda radikalleştirdi. Doğu Vilayetleri'nde bir Sünnileştirme politikası izliyordu.

2.2.3. Doğu Vilayetleri için uluslararası himaye arayışları

Misyonerler, Berlin Kongresi'nden çok şey bekliyor ve büyük güçlerin, özellikle de İngiltere'nin temsilcilerinin, bölgelerinde olup bitenlerden daima haberdar olmaları için ellerinden geleni yapıyorlardı. Osmanlı yönetiminin Doğu Vilayetleri'nde reform gerçekleştirebilme yeteneğine büyük bir şüpheyle yaklaşan bir kısım misyoner, bir manda çözümünü –uluslararası desteğe sahip İngiliz himayesi– şiddetle arzu ediyorlardı. Bir kısmı ise daha iyimserdi. Karşı karşıya bulundukları ciddi sorunlar nedeniyle, tümü de uluslararası müdahale ile reformların uygulanması seçenekleri arasında bir tercih yapmak zorunda olduklarını biliyorlardı.

Misyonerler sadece yabancı konsolosların itaatkâr, hatta ücretli bilgi kaynakları olarak değil, tam aksine, Berlin Kongresi'nden bu yana Doğu Vilayetleri'ndeki reformların uygulayıcılarından biri olan gücün temsilcilerini, kendi meselelerine kazanmak için her şeyi yapabilecek kişiler olarak ortaya çıkıyorlardı. Bu arada sadece insan hakları ihlallerini değil, genel durumu da çok yönlü olarak belgelemekteydiler. "Barışın sağlanmasını sevinçle karşılıyoruz. Asya Türkiyesi'ni İngiliz himayesi altına sokacak bir düzenleme yapılacağını ummuştum. Halihazırdaki düzenleme bugün bunu sağlamıyorsa da, sonunda

33 Krş. Yüzbaşı Clayton'un Van'dan 29.11.1879 tarihinde bildirdiği görüşler, FO 424/106, s. 34-40, Nr. 13/9 vd. (Şimşir 1982, s. 645-655).

çok daha fazlasını sağlayacaktır."[34] Gelecek, bir Ermeni özyönetiminin oluşmasına ya da en azından Doğu Vilayetleri'ndeki insan haklarının uluslararası gözlemciler sayesinde saygınlık kazanmasına açıktı.

İngiliz konsolosluk raporları, genellikle misyonerlerin sözlü veya yazılı bilgilerine dayanıyordu. Bunlar elbette ki öncelikli olarak bakış açısı ve ilgi alanı olarak kendilerine en yakın olanlarla, yani Hıristiyanlarla ilgiliydi. Bu da, Kürtlerle ilgili bilgi eksikliklerinin bilincinde olan konsolosların bilgi seviyesini etkiliyordu.[35]

Somut örnek olarak, 1878-1880 yıllarında Kiğı'da yazılan misyonerlik raporlarını ve inisiyatiflerini ele alalım. Genel insan hakları manzarası, güçsüzün güçlü tarafından, yani bu vakada Ermeni köylü ve küçük tacirinin yerel Müslüman (Kürt) beyler, Osmanlı memurları ve askerleri tarafından ezildiğini ortaya koymaktadır. İngiliz Büyükelçisi Layard, Amerikalı bir Harput misyonerinin mektubunu alınca, duruma müdahale etmesi için ilk kez Başvezir Saffet Paşa'ya başvurur. Layard, aynı misyoner tarafından bu girişiminin yerel sonuçları hakkında bilgilendirilir; o da kısa bir süre sonra, 19 Eylül 1878 tarihinde Dışişleri Bakanı Salisbury'ye rapor gönderir. Gerçekten de merkezî hükümet, bu tür şikâyetler karşısında tahkikat memurları gönderiyordu; bu vakada Kiğı kaymakamı İsmail görevden alınmış, diğer bir sorumlu olan Kumandan Tahir'in ise biraz gözü korkutulmuştu.[36] Ancak merkezî hükümet büyük güçlerin temsilcilerine hoş görünmek istediği halde, ilkesel güç ve bağlılık söylemleri nedeniyle, genellikle şikâyet konusu

34 Harput-Missionar Allen'ın Baldwin'e 26.7.1878'de yazdığı bir mektuptan (ABC bh).

35 Binbaşı Trotter, Yüzbaşı Clayton'a gönderdiği talimatnamede şöyle diyordu: "Yolculuklarınız sırasında Kürtlerin önemli beylerinden bazılarıyla kuşkusuz temasa geçeceksiniz. Ülkenin geleceğiyle ilgili önerilerde yeterince dikkate alınmayan çok önemli bir sınıf oldukları için, tanışma ve kendileri hakkında söyleyeceklerini dinleme fırsatlarını hiç kaçırmamamızı şiddetle tavsiye ederim." 24.7.1879, FO 424/86, s. 110 vd., Nr. 164, in Şimşir 1982, s. 497 f içinde.

36 Parliamentary Papers: Turkey No. 53 (1878), s. 207, Nr. 217; Şimşir 1982, s. 216 f içinde.

olan yerel ve bölgesel Müslüman beylerle çatışmaya girmeyi göze alamadığı için, bu tür girişimlerin orta ve uzun vadeli etkileri son derece şüpheli oluyordu.[37] Merkezî devlet, ancak yerel güçlerle işbirliği yaptığı takdirde Doğu Vilayetleri'nde varlığını sürdürebilirdi. Vilayet ve bölge valileri, o zamana dek yerel güçlerin gözünde sadece devletin gönderdiği delegeler konumunda bulunuyordu. Resmî görevliler, görevlerini ancak aslında merkezî hükümetin denetiminde olması gereken yerel güçlerin onayıyla yerine getirebiliyorlardı. Bu yerel güçler arasında geleneksel dinî önderlerin yanı sıra misyonerler de bulunuyordu; ancak Doğu Vilayetleri'nde ilk sıra, bölgelerinde askerî bir gücü harekete geçirebilecek soylu sınıfına aitti. Üstün, modern ve ikna edici olduğu için kendini kabul ettiren, adil ve eşit bir merkezî devlete yönelik Tanzimat düşüncesinin müphem bir yanılsama olduğu, en geç 1878 tarihinde ortaya çıkmıştı.

Layard, 1878 sonlarında Kiğı hakkında Salisbury'ye karamsar bir rapor gönderdi. Misyoner bilgi kaynağının yazdığına göre, tahkikat memuru Osman Efendi başlangıçta oldukça iyi çalışmış, ancak sonradan beylerin etkisi altına girdiği için Hıristiyanların durumu daha da kötüleşmişti. "Yaşlı, iyi bir Müslüman"[38] olan Süleyman Ağa, Ermenilerin davasıyla ilgilendiği ve resmî makamların önünde savunduğu için tutuklanmıştı. Sadrazam, İngiliz büyükelçisinin protestosuna, bölgenin kont-

37 Misyonerler, yerel direnişlere rağmen reformların uygulanması için var güçleriyle çalıştıklarını düşündükleri devlet temsilcilerine övgüler düzmekte eli sıkı davranmıyorlardı. Bu nedenle, 1878 başlarında İngiliz konsolosu ve Amerikalı misyonerler, Erzurum, Van ve Diyarbakır valilerinin olumlu değerlendirilmesinde hemfikirdiler. Bkz. FO 424/70, s. 360 vd., Nr. 587 (Şimşir 1982, s. 175) ve Böl. 2.9.1.

38 Batılı gözlemciler tarafından o devirlerde sıklıkla kullanılan bu kavram, politik olarak tutucu, ancak günlük yaşamda iyi ve adil olan insanları işaret ediyordu. "'Eski Türkiye' ismiyle ifade edilmek istenen, oldukça sempatik bir insan kategorisini kapsamaktadır. Bu kategori günlük hayatlarında genellikle oldukça cahil, hatta bazen hoşgörüsüz olan, ancak bu arada dürüst ve küçümsenmeyecek bir adalet duygusuyla donanmış imanlı Müslümanlardan oluşmaktadır. Bu insanların dostluğunu kazanmak zordur; ancak bir kere elde edildi mi, artık ona sonuna kadar güvenilebilir. Bu kategori özellikle aşağı tabaka arasında temsil edilmektedir." (Müller-Simonis 1897, s. 160).

rol edilemezliği nedeniyle bu tür gelişmelerin kaçınılmaz olduğunu belirtmek suretiyle karşılık vermişti.[39] Sadrazamın bu kez haklı olarak öne sürdüğü bu gerekçe, sonradan başka olaylarda sorumluluktan kaçınmak için kullanılan bir bahaneye dönüşecekti.

Kiğı'nın yeni kaymakamı, göreve başladıktan bir yıl sonra, Hıristiyanları koruduğu gerekçesiyle kendisini Erzurum valisine şikâyet edilen kişilerin baskısıyla azledilir. 53 Türk ve 41 Ermeni Kiğı sakininin bir dilekçeyle valiye kaymakam lehinde başvuruda bulunmaları dikkat çekicidir.[40] Layard, kısa bir süre sonra, Babıâli'ye Kiğı alt komisyonunun yanlı tutumunu ve yerel beylerin süregelen tacizlerini sert bir dille kınayan sözlü bir nota vermek zorunda kaldı.[41] Erzurum valisi, 1879 sonbaharında başkentten bir telgraf aldı. Bu telgrafta, sultan, Kiğı olaylarının bir an önce sona erdirilmesini kendi şeref meselesi olarak gördüğünü belirtiyordu. Bunun üzerine yerel beylere karşı davalar açıldı; ancak verilen cezalar daha ziyade birer beraat kararı niteliğindeydi.[42] Albay Everett, Şubat 1880'de, Kiğı'de en küçük bir ilerleme bile sağlanamadığından şikâyet ediyordu.[43]

Uluslararası gözleme ve kontrole tâbi tutulmaktan kurtulmak isteyen her yönetim, heyecana mahal bulunmadığını belirtir ve her şeyin yolunda gittiğini öne sürer. İşte bu ifade, Abdülhamit rejiminin basmakalıp cevabına dönüşmüştü. Örneğin Beyazıt'taki yerel makamlar, sadrazamın koruması altında bir yardım kuruluşunun şehre girişine izin vermemek gibi

39 Layard'dan Salisbury'e, 2.12.1878, FO 424/77, s. 277-211, Nr. 249; Şimşir 1982 içinde, s. 269.

40 22.11.1879 tarihli dilekçe, FO 424/106, s. 33 vd. Nr. 13/7, Şimşir 1982 içinde, s. 644 vd.

41 9.9.1879, Parliamentary Papers: Turkey No. 4 (1880), s. 50 vd., Nr. 29, Şimşir 1982 içinde, s. 562 vd.

42 Everett'ten Trotter'e, 5.12.1879, FO 424/106, s. 32 vd., Nr 13/6, Şimşir 1982 içinde, s. 642 ve Everett'ten Trotter'e, 17.12.1879, Parliamentary Papers: Turkey No. 23 (1880), s. 18 vd., Nr. 14/1, Şimşir 1982 içinde, s. 659.

43 Everett'ten Trotter'e, 20.2.1880, FO 424/106, s. 224, Nr. 103/1, Şimşir 1982 içinde, s. 689. Ermeni Patriği Narses'ten Layard'a, 27.3.1880, FO 424/106, s. 279, Nr. 142, Şimşir 1982 içinde, s. 693 vd. Granville'den Goschen'e, 9.2.1881, FO 424/122, s. 53, Nr. 29, Şimşir 1983 içinde, s. 193.

olumsuz bir işle meşgul olurken, başkentte İngiliz büyükelçisine Babıâli tarafından tam aksi bir açıklama yapılıyordu: "[...] o bölgedeki rahatsızlıklar konusunda Bâbıâli'nin ne zaman dikkatini çeksem, bana çok kesin bir dille tam bir huzurun hüküm sürdüğü yolunda teminat verildi."[44]

1878-1882 yılları arasında Doğu Vilayetleri'ni gezen bir avuç askerî konsolos, taraf olan tüm grupların çıkarlarına ve ihtiyaçlarına ışık tutan çok değerli ve etkileyici bilgiler toplamıştı; bundan daha fazlasını başarmaları söz konusu olamazdı: Önerilerinin uygulamaya konulmasını sağlayacak veya bir çıkar eşitliğine katkıda bulunacak durumda değillerdi. Heterojen grupların çatışan çıkarlarını kontrol edilebilir bir noktaya yönlendirmek ve barışçıl bir inşayı gerçekleştirmek için geçici olarak "güçlü bir ele" ihtiyaç duyuluyordu: İngiliz konsolosları ve Amerikalı misyonerler bu görüşte birleşiyorlardı.[45] Ancak kimse bu güçlü eli uzatma gücünde ve niyetinde değildi – ne Osmanlı tarafı, ne de uluslararası devletler topluluğu. Bu nedenle, reformların gerçekleştirilmesinden değil, ancak birtakım belirsiz faaliyetlerden söz edilebiliyordu. Bunun sebebi sadece imparatorluğunun yeni İslâmî rotası değil, aksine birlikte çalışma yetenekleri emperyalist rekabet yüzünden giderek azalan büyük devletlerin reformları planlamakta ve desteklemekte gösterdikleri yetersizlikti. Bölgenin etnik ve sosyal durumu, hiç şüphesiz ortaya olağanüstü güç bir görev koymaktaydı.[46]

Berlin Kongresi'nin içeriğinin ve aygıtlarının Doğu Vilayetleri Sorunu'nda başarısızlığa uğramış olduğunun bilinciyle, misyonerler arasında artık himaye çözümleriyle vakit geçirme yerine, –özellikle 1890'lı yıllardaki katliamlar nedeniyle– Osmanlı devlet düzeninde ciddi değişikliklerde ısrar etme azmi

44 İngiliz Büyükelçisi Goschen, bu notla Ubeydullah hareketiyle ilişkili olan huzursuzluklara işaret ediyordu. İngiliz Dışişleri Bakanı Earl Granville'e, 3.5.1881, FO 424/122, s. 131, Nr. 89, Şimşir 1983 içinde, s. 210.

45 Clayton'dan Trotter'e, Van, 25.5.1880, FO 424/106, s. 528 vd., Nr. 268, Şimşir 1983, s. 25-27.

46 Bugünün bakış açısıyla eklemek gerekir ki, o zamanlar Doğu Vilayetleri'nde olduğu gibi karmaşık sorunları çözebilecek uluslararası araçlar mevcut değildi.

ortaya çıkmıştı. 1885-1894 yılları arasında Harput'ta misyoner olarak bulunan James Burton, 1899 yılında *Boston Herald* gazetesinde yayımlanan bir makaleye tepki olarak şöyle yazıyordu: "Bu adımın atılmasının [Hıristiyan olmayan bir ülkenin Amerikan himayesi altına alınmasının] bizim çalışmalar açısından çok vahim sonuçlar doğuracağını düşünüyoruz, çünkü o zaman ahalinin kafasında misyonerlik faaliyetlerini devlet müdahalesinden ayırmak imkânsız hale gelecektir."[47]

2.2.4. Şeyh Ubeydullah isyanı

Ubeydullah İsyanı, askerî olarak özellikle Osmanlı Doğu Vilayetleri'nin İran'a sınır olan bölgelerini kapsamasına rağmen, Doğu Vilayetleri'nin 1880 yılındaki misyon, etni ve devlet ilişkilerinin anlaşılması bakımından merkezî öneme sahiptir. Şeyh Ubeydullah, daha önce Bedir Han'la beraber ele aldığımız Şeyh Taha Nehri'nin oğludur. Şeyh Taha, Nakşibendî Tarikatı'nın 1820'li yıllardaki dinamik yenileşme hareketlerine katılmış bir Kadiri şeyhi olan Şeyh Abdullah'ın yeğeni ve halefiydi. Şeyh Ubeydullah'ın oğlu olan Seyit Abdülkadir, Kürt Teali Cemiyeti'nin nüfuzlu lideri ve Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra İstanbul'daki Osmanlı Meclisi'nin başkanıydı.

Abdullah'ın eski talebesi olan Şeyh Halit, Nakşibendi Tarikatı'nı bütün Kürdistan'da başarıyla canlandırmış, bu şekilde müritlerine şeyhlik mertebesine dek yükselme ve kendilerine ait bir mürit grubu oluşturma fırsatı sağlamıştı. Nakşibendilerin bu atılım hareketi, Osmanlı Devleti tarafından destekleniyor ya da en azından engellenmiyordu; çünkü tarikat sağlam bir Sünni temele sahipti ve Şeyh Halit talebelerine İslâmî Osmanlı Devleti'nin yaşaması ve din düşmanları, yani Hıristiyanlar ve Şii Acemler üzerinde zafer kazanması için dua etmeyi öğretmişti. 1860'lı yılların sonunda, yani Ubeydullah babasının yerine geçtiği esnada, bu güçlü Seyit ailesi hiç şüphesiz bir zamanların Botan Emirliği, Bahdinan ve Hakkâri'yi

47 2.2.1899. ABC Barton, Personal Papers, 1: 3.

(Van'ın güneyi) kapsayan bölge üzerinde siyasi-dinî bir nüfuza sahipti.[48]

Şeyh Ubeydullah, Doğu Vilayetleri politikası çerçevesinde en iyi kullanabileceği türden bir Kürt unsurunu temsil ettiği için, Abdülhamit açısından son derece ilginç bir figürdü: Sünni, Avrupa'ya uzak duran ve İran'a karşı emirliklerin yıkılmasından sonra Nakşibendi şeyhleri tarafından yönetilen Kürt aşiretler birliğinin en dayanaklı ve önemli unsuru. Bu Kürt çoğunluğu kendisini Tanzimat'tan, güçlenen Hıristiyan azınlıklardan ve yabancıların Hıristiyanlar lehine müdahalelerinden ötürü değersizleşmiş hissediyordu. 1877 hareketinde ilerleyen Rus ordusunu selamlayan birçok Ermeni'nin ve Kürt liderinin aksine, Ubeydullah açık bir şekilde sultandan yana tavır almıştı. Sultanın cihat çağrısı, Ubeydullah'ın Kürdistan'daki nüfuz alanında giderek yayılıyor ve onu Şiilere karşı güçlendiriyordu.[49] Ancak Beyazıt'taki kolordunun imdadına söz verdiği 50.000 atlı yerine sadece 1.500 kişiyle yetişmesi, komutan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı büyük bir hayal kırıklığına uğratmıştı.[50]

Musul misyonunda bulunan Dominiken rahibi Bonvoisin, 1880'li yıllarda valinin şeyhlere karşı yürüttüğü yakınlaşma çabalarını çok açık bir şekilde fark etmişti. Şeyh olgusunu ve şeyhlerle devlet arasındaki ilişkiyi şu şekilde tasvir ediyordu: "Ağa ve Emir'in otoritesinin üstünde Şeyh'in dinî otoritesi vardır, o da şu anda, hükümetin elinde bu kavimleri [Kürtler] idare altına almak için güçlü bir yardımcıdır [...] Türk Rus savaşı olduğunda Şeyhler ülkemizde kutsal savaşı vazettiler[51] ve katliamın başlamasına neden oldular [...] Türk idareciler ve Şeyhler arasında var olan sempatiyi göstermek için izini verin birkaç yıl

48 "Şeyh Ubeydullah Efendi'nin ta Süleymaniye havalisinden Beyezid'e kadar gücü tesirli bulunduğundan", Serasker Mustafa'nın Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya gönderdiği 24.10.1877 tarihli yazı, Muhtar 1996, s. 233 içinde; krş. McDowall 1996, s. 51-53.

49 Halfin 1992 (1976), s. 72-73, McDowall 1996, s. 56.

50 Bu kuvvetin katkısı "son derece zararlı" olarak değerlendirilmişti; krş. Muhtar 1996, s. 78, 112 vd., 234.

51 Bu kelime el yazısı metinde okunaklı değildir.

evvel konağımın etrafında gelişmiş oldukça tipik bir vakayı burada aktarayım. Başkale valisi [mutasarrıf] bölgesini ziyaret ediyordu. Amediah eyaletine [kantonuna] geldiğinde ilk olarak meşhur Basmae Şeyhi'ni ziyaret etti [...] İki tip bir araya geldiklerinde vali Şeyh'ten kendisini kutsamasını rica etti, şeyh de, otoritesini kullanarak Muhammed'in Cenneti'nde Vali'ye 10 metrelik bir yer verdi. Bunun üzerine vali, minnetini göstermek için Şeyh'e komşu bir köyün mülkiyetini verdi."[52]

Kaybedilen savaş esnasındaki ve sonrasındaki ara rejim, Doğu Vilayetleri'nde ve İran sınır bölgesinde yaşayan çoğunluğun önemli bir temsilcisi olarak, Ubeydullah'ı Sünni-Kürt etnik grubu adına düzenleyici ve gelecek vaat edici bir rol oynamak durumuyla karşı karşıya bırakmıştı. Anarşi durumu onun nüfuz alanını da etkiliyordu. İran sınır bölgesinde yaşayan Şii aşiretler, şeyhin himayesinde bulunan köylere baskınlar düzenliyordu. Özellikle Şikak aşireti, Ubeydullah'ın Hakkâri-Urmia civarındaki otoritesini ciddi şekilde tehdit ediyordu. İran makamlarının müritlerine karşı olan davranışlarından haklı olarak şikâyet etmesine rağmen, Şeyh, Osmanlı makamlarının vergi uygulamalarının ve ceza tedbirlerinin ağırlığını da ciddi şekilde hissediyordu.[53]

Bu "bildik" yerel aşiret ve memur çatışmalarından oluşan arkaplanın ötesinde, ki buna Şeyhin aşiret-üstü otoritesini eklemek gerekir, Berlin Kongresi'nde uluslararası bir boyut kazanmış olan Ermeni Sorunu olaya yepyeni bir boyut getirmişti: Hıristiyanların Kürdistan'daki taleplerine batı kriterlerine göre kıymet kazandırılması. Bu olay sadece çok uzaklardaki bir konferansın kararlarıyla soyut bir şekilde gerçekleşmekle kalmayıp, çok sayıda misyonere hizmet ediyormuş gibi görünen İngiliz askerî konsoloslarının bölgede aniden ortaya çıkan varlığıyla görünür bir ifadesini buldu. Misyonerler bu askerî konsoloslara Hıristiyanlara karşı düzenlenen Kürt saldırıları hakkında bilgi veriyor, Ermeniler de "barbar Kürtleri" hükü-

52 Başkale Van'ın 70 km güneydoğusunda bulunmaktadır.– Etudes du P. Bonvoisin sur le Kurdistan, s. 12, Archives de Mossoul, Colis Nr. 12, ADF.

53 McDowall 1996, s. 54.

Resim 20: Dr. Joseph Cochran Kürt hastalarla.

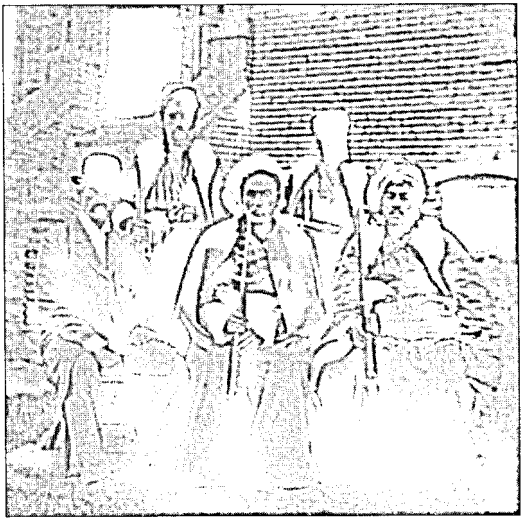

metin veya "fanatik Türk ağaların" maşası olarak mahkûm ettiği şikâyet mektupları yazıyorlardı.[54]

Bu kontekst, Ubeydullah'ın 1880 yılında yaşama geçirdiği, birkaç yıl öncesine kadar akla getirilmesi dahi mümkün olmayan özel ideolojik yönelimine ışık tutmaktadır. Bu konuda en detaylı tasvir, dikkat çekici bir şekilde, Urmia şubesinde hekim olarak görev yapan ve annesiyle babası ABCFM tarafından kurulduktan sonra *Presbyterian Board*'a devredilen şubede çalışmış olan Dr. Joseph Cochran adlı bir misyoner tarafından yapılmıştı. Cochran, bu Kürt şeyhiyle yıllar boyunca düzenli bir ilişki içinde olmuştu. Elbette ki şeyhin hayranı değildi, ama daha önce tıpkı misyoner ve hekim Grant'ın, Bedir Han ile Nurullah'ın güvenini kazanması, ayrıca daha sonraki misyoner hekimlerin Kürtler arasında saygın bir konuma ulaşmaları gibi, o da bir anlamda onun sırdaşı olmuştu. Aralarındaki

54 Yanlış yola yönlendirilen "Kürt barbarları", Ermeni Rönesansı'ndan bu yana Ermenilerin Doğu Vilayetleri'ni tasvir etmekte kullandıkları bir kalıba dönüşmüştü. Örneğin "Armenian Deputation of Vasbouragan"'ın Yüzbaşı Clayton'a 25.1.1879 tarihli yazısı, FO 424/106, s. 29-31, Nr. 13/4, Şimşir 1982, s. 640 içinde.

sempatiye ve Kürtçelerine karşı duyulan anlayışa rağmen misyonerler asla kendilerini Kürt siyasi hareketleriyle özdeşleştirmemiş, sadece çalışmalarını mümkün olduğu kadar kolaylaştırması için Kürtler, yerli Hıristiyanlar ve devlet arasında bir aracı konumunda bulunmaya gayret etmişlerdi. 1880 yılında Cochran'da da durum farklı değildi.[55] Kesin olan bir şey vardı ki, Birinci Dünya Savaşı sonrasına kadar Kürt taleplerini uluslararası diplomatik kanallara veya uluslararası kamuoyuna taşımanın tek aracı genellikle misyonerlerdi.

Ubeydullah, 5 Ekim 1880 tarihinde Cochran'a yazdığı ve pek çok kimsenin içeriğinden alıntı yaptığı mektubunda, İngiliz hükümetine iletilmesi ricasıyla düşüncelerini belirtiyordu. Kürtlerin kendi dinleri ve gelenekleriyle (dilden söz etmemektedir!) ayrı bir halk oluşturduğunu programatik bir şekilde tespit ettikten sonra, Ubeydullah yabancıların Kürtler hakkındaki olumsuz düşüncelerini, Kürtlerin kimi zaman Osmanlı, kimi zaman İran hükümetleri tarafından sömürülmesini, Şikak aşiretiyle olan sorununu ve anılan hükümetlerin Kürdistan'ı ıslah etmekteki yeteneksizliklerini belirtiyordu. Bunun sonucu olarak da, Avrupalı büyük devletlerin –Ermeni Sorunu'na olduğu gibi– Kürtlerin durumuna bir araştırmayla ilgi göstermesini talep ediyordu. Sonunda da Kürdistan liderleri ve sakinleri adına, "diğer ulusların sahip oldukları ayrıcalıklarla" birlikte, Kürtlerin kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmesini istiyordu.[56]

Gerçekte Ubeydullah'ın ortaya koyduğu "Kürt Sorunu"ndan başka bir şey değildi. İki yıl önce Berlin Kongresi'ne Ermeni temsilcisi olarak katılan Mıgırdıç Khrimian, haklı olarak, Kürt Sorunu'nun Osmanlı yönetimi tarafından Ermeni Sorunu'nun zayıflatılmasında kullanılacak bir araca dönüştürülmesinden

55 Speer 1912, s. 92. Behrendt, Cochran'ın Ubeydullah'ın hayranı olduğunu düşünüyordu (Behrendt 1993, s. 216).

56 Parliamentary Papers: Turkey No. 5 (1881), s. 47; Joseph 1961, s. 109 vd. – Behrendt'in (1993, s. 217) belirttiği gibi, Joseph'in (1961) eksiksizliğine rağmen, çok alıntı yapılan bu meşhur yazının hikâyesi uzun ve sakatlıklarla doludur.

endişe ediyordu.[57] Ne var ki Khrimian, bu esnada Kürt Sorunu'nu küçümsüyor ve iki sorunun ancak ve ancak birlikte çözülebileceğini göremiyordu.

Görünüşe göre Ubeydullah, Berlin Kongresi'nden hemen sonra diplomatik ve gerektiği takdirde askerî yollarla Kürtlerin kaderlerini tayin hakkı için mücadeleye başlamaya karar vermişti. Pek çok belirtiden çıkartılan sonuca göre amacı, Osmanlı egemenliği altında bir Kürt özerkliğiydi; Dominikan Musul misyoneri Rhétoré'ye göre kendisini "Kürdistan Emiri ilan etmek istiyordu".[58] Ubeydullah, Bedir Han'ın aksine Nasturîlerle işbirliği yapmaya çalışıyordu. Eylül 1879'da nefret ettiği paşalara, yani valilere ve komutanlara karşı bir ayaklanma düzenlemek istedi. Bu ayaklanma, aşiretlerin disiplinsizliği nedeniyle köylerde kısmi zararlara neden oldu; ancak askerî ve politik olarak acınası bir başarısızlıkla sonuçlandı. Şeyh, Nasturîlerin lideri Mar Şimon'u kazanmayı başaramamıştı. Ancak patriğin Ubeydullah'ın planlarını Babıâli'ye bildirmesi, halkını Kürtlerin karşısında oldukça güç bir durumda bıraktı. Bazı Nasturî aşiretleri Ubeydullah'a katılmayı tercih ettiler.[59]

Şeyh, bu başarısız girişimi sonrasında, 1879 güzünün son günlerinde bir dönüş yaparak Osmanlı temsilcileriyle anlaştı, muhtemelen kendini onore ettirdi ve Osmanlı topraklarında başka ayaklanma girişimlerinde bulunmayacağına dair söz verdi. Bunun karşılığında da kendisi ve adamları cezalandırılmadı.[60]

---

57 Van'dan 20.6.1880 tarihinde Ermeni patriğine yazılan mektup, Parliamentary Papers: Turkey No. 5 (1881), s. 5.; Behrendt 1993, s. 219.

58 "[...] Kendini Kürdistan prensi ilan etmek isteyen Şeyh Abed-Allah'ın isyanının ardında bu ülkede ortaya çıkan sorunlar", Rhétoré'nin 19.9.1879 tarihli mektubu, Musul, Dosya 1879, ADF.

59 Mar Şimon'a düşüncelerini şu şekilde formüle ediyordu: "[...] Topraklarında Türk devletinin, askerinin ve Türk memurlarının bulunmasını istemiyorlardı; istedikleri, Bâbıâli'ye belirli bir miktar vergi ödemekle yükümlü olup bölgelerinde başka konularda bağımsız birer bey olmaktı." Yüzbaşı Clayton'dan Binbaşı Trotter'e, Van, 14.11.1879, FO 424/106, p. 17, Nr. 5/1, Şimşir 1982, s. 624 vd. içinde; Abbott'tan Granville'e, Tebriz, 1.10.1881, FO 248/382, McDowall 1996, s. 55 vd. ve dipnot 19. Krş. Joseph 1961, s. 109.

60 Ermeni Kilisesi'nden bir kaynağın şikâyet ettiği üzere: Parliamentary Papers: Turkey No. 4 (1880), s. 151 vd., Nr. 115/1, Şimşir 1982, s. 599 içinde.

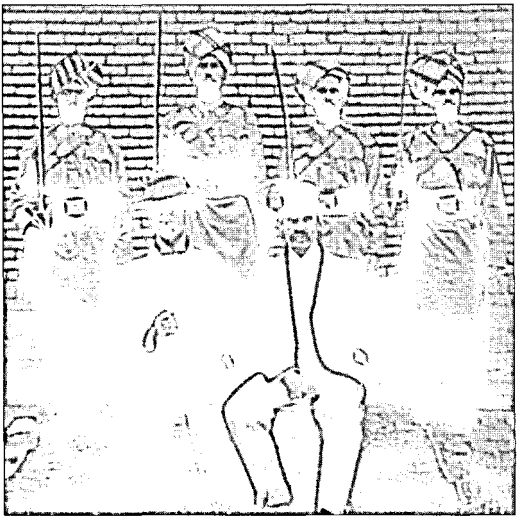

Resim 21: Cochran ile Britanya'nın Tebriz konsolosu Wratislaw, arkada konsolosun Hint muhafızları.

Mağdur halk tarafından "Şeyhin Dönüşü"[61] olarak adlandırılan ve hafızalarından uzun süre silinmeyen esas isyan, Eylül 1880'de İran sınır bölgesine yapılan bir akın şeklinde başladı. Ubeydullah, –Sauçbulak da denilen– Mahabad'ın İranlı valisi ile kendi himayesinde bulunan aşiret liderlerinden biri arasında ortaya çıkan anlaşmazlığı, kendisi ve oğlu Abdülkadir tarafından yönetilen bir istila hareketine bahane olarak kullandı. İsyanın ve bastırılışının farklı safhalarının askerî tarafı karanlık ve zalimdi. İstilacılara boyun eğmeyi reddeden yerleşimlerin sakinleri katledildi. Kurbanların büyük kısmı Şii'ydi. Başlangıçtaki bazı başarılardan sonra ordu, Urmia civarına saplanıp kaldı ve yetişen İran kuvvetleri karşısında ağır bir yenilgiye uğradı. Kasım ortalarında, Ubeydullah istilanın başında ele geçirdiği Mahabad'ı boşaltmak zorunda kaldı. İstila başarısızlığa uğramış, İran askerlerinin Sünnilere ve Nasturîlere yaptığı muamele, en az Kürtlerinki kadar acımasız olmuştu.[62]

Geriye bakılıp da Ubeydullah'ın savaşı terk ettiği ve sultana

61 Shedd 1922, s. 45; McDowall 1996, s. 55 dipnot 15.

62 Joseph 1961, s. 110-113, Behrendt 1993, s. 222 vd.

boyun eğdiği sanılacak olursa, onun ne kadar ciddi olduğu gözden kaçırılır. Büyük Britanya'nın ve İran'ın baskısı nedeniyle, Babıâli şeyhi onu cezalandıracağını söyler, ancak 1881 yazında başkente çağırmaktan ve 1882'de Hakkâri'ye geri göndermekten başka bir şey yapmaz. Pragmatik amacının Osmanlı egemenliğinde bir Kürt özerkliği kurmak olduğunu ortaya koyan pek çok belirtiye rağmen, onu aynı yıl içinde –belki de umutsuz bir kararlılık rüzgârıyla– çardan destek isterken görüyoruz. Ancak çar, muhtemelen Babıâli, İran ve İngiltere'yle bir kriz riskini göze almak istemediği için, ona destek vermeyi reddeder.[63] Abdülhamit, ancak bu olay üzerine Ubeydullah'ı Mekke'ye sürgüne göndermeye karar verir. Şeyh, 1883 yılında orada ölür.

Bir Sünni olan Ubeydullah'ın, Rus çarından destek istemek suretiyle sultan-halifeye din temelinde duyduğu sadakate son vermeye hazır olması dikkat çekicidir. Sultan Abdülhamit için oldukça düşündürücü olan bu adım, onu on yıl sonra halifeliğini Sünni Kürtler için faydalı hale getirmeye ve onları liderliğini bizzat kendisinin yaptığı Hamidiye Alayları'na dönüştürerek önemlerini artırmaya teşvik etmiş olabilir.

2.2.5. Aracı ve arabulucu olarak misyonerler

1870'li yılların sonunda misyonerleri bir zamanlar Bedir Han'da olduğu gibi sadece cephelerin arasında değil, aksine aktif arabulucu veya en azından aracı fonksiyonunda görüyoruz; hem de bir yandan Osmanlı Devleti'yle büyük güçlerin temsilcileri arasında, diğer yandan da Ermeni ve Kürt isyancıların arasında. Bu fonksiyona örnek olarak, az önce ortaya koyduğumuz şekliyle Cochran'ın Ubeydullah için oynadığı rol gösterilebilir.

Rus-Türk Savaşı'ndan sonra Osmanlıların içinde bulundukları olumsuz durum ve inkılâp havası, sadece Kürtlerde ve Kürt Kızılbaşlarında isyanlara neden olmamıştı; Maraş Sancağı'na (Orta Anadolu) bağlı Zeytun kasabasının Ermeni cemaati

63 Halfin 1992 (1976), s. 95-101.

1878 sonunda isyan edince, Türk hükümeti ve İngiliz konsolosu, Zeytun Ermenileri'yle yakın ilişkilerde bulunan ABCFM misyoneri Henry Marden'den arabuluculuk yapmasını rica ettiler. Başka bir ABCFM misyonerinin retrospektifinde yaptığı tasvirlerde, o zamanların Amerikan Türkiye Misyonu için tipik denilebilecek bir karışım ön plana çıkar: yönetim eleştirisi ile sadakat arzusu. Bu arada misyonerin hükümet ile Ermeni güçler arasındaki başarılı arabuluculuğunun da altı çizilir: "10.000 Ermeni'nin yaşadığı bir kasaba olan Zeytun, zalim idarecilerin elinde çok çektikten sonra nihayet zaptiyelere ve idarecilere başkaldırıp onları kasabadan kovdu, üzerlerine gönderilen askerlere yenilgiye uğrattı ve devlete meydan okudu. Bu olay 1878 yılının son günlerinde vuku buldu. 11 Ocak 1879'da Maraş'taki Papaz Henry Mardin İngiliz konsolosundan bir telgraf aldı: Halep valisi kendisinden Zeytun'a gidip oradaki meselelerin halli için yardımcı olmasını rica ediyordu. Papaz Marden ve iki arkadaşı Zeytun'a gidip orada bir hafta kaldılar ve bu ziyaretin sonucu, barış sağlanması ve hiçbir korkunç intikam alınmaması konusunda bir anlaşmaya varılmasıydı. Mayıs'ta bir Türk heyeti kasabaya gittiği zaman, yine misyonerlerden yardım istendi. Papaz Giles F. Montgomery tek başına Zeytun'a gitti, eski idarecileri, mevkilerini bırakmaları ve Türk devletinin yeniden idareyi ele alması konusunda ikna etti, bundan sonra kasabada barış ve asayiş sağlandı."[64]

64 ABC MS Hist. 31: 4, s. 36. İngiliz Kaynakları: Ayaklanmadan kısa bir süre öncesine dair: FO 424/77, s. 205, Nr. 243 (Metin Şimşir 1982 içinde, s. 267 vd.); Ayaklanmaya dair: Turkey No. 1 (1880), s. 16 vd. (Metin Şimşir 1982 içinde, s. 297 vd.), FO 424/79, s. 478-482, Nr. 549-551, 424/80, s. 105, 112-114, Nr. 112 vd., 117 (Metinler Şimşir 1982 içinde, s. 311-322); Misyonerlerin arabuluculuğuna dair: "Vali, Dintal'da on dört yıllık görev tecrübesi bulunan Mr. Mardin'in [Marden] şu önerilerle Zeytun'a gitmesine razı oldu. Askerlerin şartsız teslim olması; kaymakamın görevden alınması; Zeytunluların şikâyetlerinin incelenmesi; Maraş meclisinin Hıristiyan mahkûmlara verdikleri cezaların geçersiz kılınması ve onlara yönelik suçlamaları araştırmak üzere bir heyet tayin edilmesi" (Note-Verbale, 3.2.1879, FO 424/80, s. 414 vd., Nr. 500, metin Şimşir 1982 içinde, s. 334 vd.); "[...] İstanbul'dan atanan heyet 19 Mayıs'ta Zeytun'a gitmek üzere Maraş'tan yola çıktı ve ertesi gün Zeytun'a ulaştı. Zeytunlularla ilişkileri sayesinde üzerlerinde büyük nüfuz sahibi bir Amerikan misyoneri olan Mr. Montgomery, heyet mensuplarının kişisel ricalarını

Misyonerler münferit vakalarda sürekli olarak veya tutsakların serbest bırakılmasını sağlamak için kendiliklerinden devreye giriyorlardı. 1880'li yıllarda Zeytun'da misyonerlerle ilgisi olmaksızın ortaya çıkan ve Ermeni-Apostolik Kilisesi'nin şiddetle mücadele ettiği bir tür Paskalya Hareketi –*Teslimciler* Hareketi– mevcuttu. Biri isyancı olduğu ve gizli komplolar planladığı gerekçesiyle bu hareketi yönetime şikâyet ettiği takdirde, liderleri derhal tutuklanıyor ve Hacin'deki hapishaneye tıkılıyordu. ABCFM Maraş misyoneri ve uç şubeler sorumlusu Henry Marden, valiyle yaptığı bir görüşmede, tümüyle suçsuz olan bu insanların serbest bırakılmasını boş yere talep etmişti.[65]

Aile ve aşiret-üstü, yerel ilişkileri çok iyi bilen bireyler olarak bazı kadın ve erkek misyonerler, halkın gözünde şeyhlerde olduğu türden bir keramet sahibiydiler. Bu nedenle bazen bir şeyhle ilişki halinde olan bazı Müslüman aşiret üyeleri bile, kan davası gibi hassas vakalarda olayla ilgisi bulunmayan kişiler olarak misyonerlerden birinin görüşüne başvuruyorlardı. Urfa'da görev yapan Corinna Shattuck, bu şekilde çok kez farklı Arap kabileleri arasında arabuluculuk yapmıştı.[66]

Misyonerlere sadece aracı olmaları için değil, tahkikat görevi yapmaları için de sık sık başvuruluyordu. Abdülhamit Devleti'nin kurnaz bir temsilcisi, hassas bir vakada bir misyonerlik mensubunun karşı çıkılması çok zor güvenilirliğini kendisine dayanak yapmıştı: Halep valisi, hayalî suçlamalarla tahrik edilen ve pogromun yaşandığı 1895 yılında, Antep kaymakamı-

---

kabul ederek onlardan önce Zeytun'a gitmişti. Kendisinden, askerlerin kasabaya yaklaşması dolayısıyla büyük korku duyan ahaliyi sakinleştirmesi istenmişti. Mr. Montgomery'nin devreye girmesiyle her şey yoluna girdi, Zeytun'da asayiş ve huzur tam anlamıyla sağlandı ve kasabanın dışında kurulan kampta ahalinin temsilcileri, çocuklar vb. ile görüşüldü" (Teğmen Herbert Chermside'dan Sir Layard'a, Zeitoun, 29.5.1879, Turkey No. 1 (1880), s. 73-76, Nr. 83/2; metin Şimşir 1982 içinde, s. 419-424); Zeytun Ermenileri gibi amaçlı bir aşırı vergilendirmeye (over-taxation) tâbi tutulmuş Pazarcık (Zeytun'un yaklaşık 60 km. güneydoğusunda) Kızılbaş Kürtleri'nin benzer durumu için, krş. Turkey No. 1 [1880], s. 82, Nr. 83/3, Metin Şimşir 1982 içinde, s. 433.

65 MH 1890, s. 241.

66 Peabody 1913, s. 23.

nın Ermenilerin kuyuları zehirlemeye teşebbüs ettiği iddiasıyla karşı karşıya kalmıştı. Vali, emrindeki görevliye bu iddiayı Amerikalı misyonerlere tahkik ettireceğini söylemişti. Sadece bu cevap bile söylentilerin sona ermesini sağlamıştı; en azından bölge başkenti Halep'te artık bu konuda bir şey işitilmiyordu.[67]

2.3. Cizvit "Mission d'Arménie"

Cizvit Ermeni Misyonu'nun kuruluşu, Orta ve Doğu Anadolu bölgelerinde yerel okul kurumlarından uluslararası diplomatik faaliyetlere kadar uzanan yoğun Protestan faaliyetine karşı bir inisiyatifti. Protestanlığın Berlin Platformu'ndan kaynaklı diplomatik ağırlığı, Küçük Asya'da belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştı. Ancak bu yeni misyonu motive eden sebep sadece Protestanlıkla girilen yarış değil, aksine yabancı etkisine ve uluslararası kontrole açık bir imparatorluktaki uygun durum ile Berlin Kongresi'nin çarpıcı bir şekilde desteklediği Ermenilere yönelik ilgiydi. Musul misyonunda görevli Fransız Dominikenleri tarafından 1883 yılında Van'da bir şube merkezinin açılması ve Kapüsen Ermeni Misyonu'nun 1881 yılında Lonsle-Saunier Fransiskenleri'yle güçlenmesi aynı zemine dayanmaktadır.

Cizvit Ermeni Misyonu, altı Doğu Vilayeti'nin en batısında bulunuyor ve sınırı sadece Sivas'ta aşıyordu. Buna rağmen farklı misyonların birbirleriyle olan ilişkilerini karşılaştırma, devlet güçlerine karşı tutumlarını ve bölgesel konumlarını inceleme fırsatı sağladığından, bu misyonu da inceleme alanımıza dahil etmemiz yerinde olacaktır. Orta Anadolu'daki Cizvit Misyonu, az sayıda Kürt'ün yaşaması nedeniyle etnik olarak Doğu Anadolu'dan ayrılıyordu; ancak buna karşılık bu bölgede daha fazla Rum yaşamaktaydı.

67 Krş. Verheij 1999, Dn. 195, s. 124.

2.3.1. Kendiliğinden kuruluş

Cizvit Ermeni Misyonu'nun kuruluşu kiliseye dayanıyordu: Misyon dostu Papa Leo XIII, büyük bir ilgiyle bir Ermeni Misyonu için kolları sıvamıştı[68] ve misyonun kendisine destek olacağını uman Katolik Milleti, Fransız diplomasisinin başlangıçta aktif olarak desteklememesine rağmen onu selamlıyordu.

Fransız dışişlerinden Horace de Choiseul, 1881 yılında, aktif bir Ermeni politikasının izlenmesiyle ülkesine Berlin Kongresi'nde verilen Suriye'nin hamiliğini üstlenme görevine yoğunlaştırması gereken güçlerinin zarar görebileceğine dair endişesini dile getiriyordu. Osmanlı Ermenistanı'nı çok hassas, çok çeşitli dış etkilere ve zorlu iç gerilimlere açık bir bölge olarak görüyordu. Bu endişelerini *Mission d'Arménie*'nin kurucusu ve kuzeni olan Père de Damas'ya bir mektupta bildiriyordu: "Kutsal Topraklar'daki protektoramızı onaylayan Berlin Kongresi de Rusya lehine Ermeni topraklarının büyük bir bölümünü ele geçirdi, o sırada İngiltere, Haziran 1878 Türk-İngiliz konvansiyonundan sonra Anadolu'nun geri kalan bölgelerinde askerî gücünü ikiye katlıyordu. Bu çifte İngiliz Rus gücün hamlesine karşı-denge bulmak için, Amerikan propagandasına, Müslüman düşmanlığına ve birçok Ermeni komplosunun yerel isteklerine karşı direniş kavgasının dışında, bir Fransız müdahalesinden, ne kadar sert olursa olsun, ne beklenebilirdi?"[69]

Bölgeye dair geçmişte yapılan araştırmalar çok yetersizdi. Misyonun kurucusunun ifadesine göre, Ermeni Misyonu "kelimenin tam anlamıyla kendiliğinden oluşmuştu". Genç misyonun tecrübelerini yansıtan raporlar, yapılan tüm örtmecelere karşın, de Damas'nın otobiyografik notlarını doğrulayan, aşırı heyecanlı bir kuruluş izlenimi veriyordu. Gerçi Cizvitler, Suriye Misyonu sayesinde, birkaç yüzyıllık bir tecrübe sahibi olmuşlardı. Ancak misyon sorumluları sadece halk gruplarının davranış biçimlerinin değil, Anadolu'daki Osmanlı rejimi-

68 AFCJ RPO 21/ 2; *Lettres de Mold* 1882, s. 445 vd.

69 Peder de Damas'ya 9.7.1881 tarihinde yazdığı mektup; AFCJ Arménie carton I, RAr 25, 1/ 2. Ekte tam metin bulunmaktadır.

nin "alışkanlıklarının" da Lübnan'dan çok farklı olduğunu şaşkınlıkla müşahade edeceklerdi. De Damas, Fransa'nın koruması olmaksızın, ülkede altı ay bile dayanamayacaklarını belirtiyordu.[70]

Cizvit misyonu, en başından beri dinamizmiyle örnek teşkil eden, imkânlarıyla kıskançlık uyandıran ve içerikleriyle de rezalet durumda olan bir Protestanlık tablosuyla karşı karşıyaydı. "Protestanlar bizim için hiçbir zaman bir model olamazlar; bununla birlikte bizim için itici bir güç olduklarını itiraf etmek gerekir. Artırdıkları çabalar göz önüne alındığında, anlamaktan ziyade acele etme ihtiyacı hissediliyor. Ermenistan'da kurdukları birçok *Ecoles normales* bu yobazların faaliyetleri ve zenginlikleri hakkında yeterince açıklayıcılar."[71]

1880 yazında misyonun coğrafi olarak nereye kurulacağının saptanmasında, Fransız büyükelçisi Tissot, Ermeni-Katolik Piskoposu Azarian ve Suriye, Mısır ve Ermenistan Misyonları Başkanı Peder Normand arasında görüş birliğine varılamadı. Sonunda Azarian'ın Trabzon'da bir şube kurulması teklifine, Rusların taciz manevraları tehlikesiyle ve Tissot'nun Antep'i "zapt etme" teklifine, "Ermeni Misyonu"nun gerçek sahipleri olan Kapüsen rahiplerinin işine karışmamak gerekliliğiyle karşılık veren Normand'ın görüşleri az çok benimsenir gibi oldu. Normand ayrıca "Büyük Ermenistan" (Doğu Anadolu Yaylası) Ermenileri'nin, Orta Anadolu'da yaşayanlara nazaran Katolikliğe daha uzak durduklarını belirtiyordu. Ayrıca olası konsolosluk müdahaleleri de göz ardı edilmemeliydi. "Küçük Ermenistan"da bir misyon projesini şu şekilde ortaya koyuyordu: Hükümet Konağı ve bölgedeki tek Fransız, mükemmel bir Katolik, çok zengin ve etkin, 28 yıldan beri burada oturan M. Humbert'in evinin olduğu Amasya'ya yerleşecektim. M. Humbert, konsül olmasını önerdiğim kişiydi. Asya'nın bu bölgesi

70 AFCJ Arşiv Kutusu "Amédée de Damas", de Damas'nın otobiyografik notlarının 4. fasikülü.

71 Rapport sur les missions de la Compagnie de Jésus en Syrie, en Egypte et en Arménie, présenté au congrès de Lille (Kasım 1881) par P. Mazoyer, s. J., Procureur des Missions de Syrie, d'Egypte et d'Arménie; AFCJ RPO 21/ 2.

Ermenistan'daki misyonumuza başlamak için diğer her yerden daha uygun görünüyordu bana. [...] Yani Amasya'ya yerleşerek, özellikle de iyi bir Konsülle Protestanları başarısızlığa uğratabileceğimize inanıyorum...[72]

Cizvitler, bu öneriye uygun olarak 1881 ve 1882'de, en kuzeyde Merzifon ve Amasya, en güneyde Adana, arada Tokat, Yozgat, Sivas ve Kayseri şubeleri bulunmak kaydıyla, Orta Küçük Asya'ya yerleştiler. Protestanların aksine, Cizvitlerin tarih anlayışında Haçlı Seferleri merkezî bir rol oynuyordu. Faaliyetlerini tarihî bir zemine oturtmak ve Ermenilere duydukları sevgiyi haklı çıkartmak amacıyla, sürekli olarak bu konuya atıfta bulunuyorlardı. Ermenileri bir zamanların haçlı ordularının dostu olarak ortaya koyma anlayışı, barışçıl bir Osmanlıcılığı teşvik etmek için kesinlikle uygun olmayan, duygusal bir zemindi. Ermeni Misyonu'nun ilk yöneticisi olan Peder de Damas, Kont Eugène de Méeüs ile Doğu'nun Dönüşümü İçin Belçika Girişimi'ndeki arkadaş çevresine yazdığı mektupta, Haçlı Seferleri'ne olan ilişkiyi ortaya koyuyordu: Belçika bu harekete katılmayı kabul etmeyecek mi? Katılırsa, bizim Ermenilere hizmet üstüne hizmet etmekten başka bir şey yapmamış olacak. Godefroy de Bouillon Brabançon'larının başında, büyük tehlikeler içinde Anadolu'yu geçtiği zaman, kendisine dost eli uzatan ve Saint Sepulchre'e giden yürüyüşünü kolaylaştıran Ermenilerle karşılaşmaktan memnun olmamış mıydı? Ayrıca, Ermenistan'ı kim sevmez ki?[73]

Fransız-Katolik ideolojisinin en önemli kalelerinden biri, aynı isimli bir yayın çıkartan ve Levanten ülkelerdeki Katolik misyonlarını destekleyen Paris'teki *Œuvre des Ecoles d'Orient* [Doğu Okulları Girişimi] idi. Burası 1883-1921 yılları arasında Peder Félix Charmetant tarafından yönetilmişti.[74] Bu kişi,

72 Beyrut'tan 8.8.1880 tarihli bir yazı: AFCJ Arménie Collection Prat, c. 28/3, s. 9-15.

73 Kont Eugène de Méeüs ve Doğu'nun Dönüşümü için Belçika Girişimi üyelerine mektup, Konstantiniye, Tom-Tom Sokak, 10 Nisan 1883; AFCJ Arménie Collection Prat, c. 28/3, s. 86.

74 Kısa biyografi için ŒO 1921, s. 190-200.

kendisine şarktaki Katolik birliğini eğitsel yöntemlerle desteklemeyi hedef edinmişti. 280 Frank'tan fazla bağış yapanlara, Araf'ta ruhlarının işine yarayacağını söylediği beratlar bile vaat ediyordu.[75]

Devleti eleştiren, liberal fikirli yaftası yapıştırılmış Protestanların aksine, misyon sorumluları, Osmanlı Devleti'nin ve Milletlerin içindeki tutucu Hıristiyan çevrelerin sempatisini kazanmak için en başından beri sadakat vurgusu yapmaya özen gösteriyorlardı. Ermeni Misyonu'na dair ilk rapor, Sivas valisi hakkında keyifle şöyle yazıyordu: "Cizvitlerin geldiğini memnuniyetle görüyorum; onlar usta efendiler; asi değiller." Bir Ermeni-Apostolik piskoposu ise şu sözlerle aktarılıyordu: "Çocuklarınızı Protestan okullarına göndermeyin, onlar dinsizdirler; ama Cizvit okullarına, istediğiniz kadar!"[76] Bir "yaranma" sahnesi Sivas'ta şu şekilde yaşanmıştı: Cizvitler, resmî bir seyahatten dönen valiyi şehrin kapılarında, öğrenciler, öğretmenler ve mızıkayla karşılamışlardı. Ancak orada zaten Türk otoriteleri ve okulları yerlerini almış oldukları için, Cizvitler valinin geldiği yöne doğru yarım saat ilerlediler ve böylece onu ilk karşılayan olma şerefine nail oldular. Vali hazretleri şehir kapılarında yapılan karşılama töreninde durakladığı esnada da, kestirme yoldan geriye dönerek vilayet binasına gittiler, orada valiyi ikinci kez karşıladılar, bir nezaket ziyaretine davet edildiler ve kendilerine yöneltilen iltifatları kabul ettiler.[77] Bu tür bir nezaket ziyaretinde bulunmak, Protestanların aklına asla gelmezdi.

Amerikan Protestanlarının Fransız-Katolik metinlerindeki tasviri, ister *Lettres d'Orient*'da yayımlanan iç yazışmalarda, ister *Œuvre d'Orient*'da daha geniş kesimlere hitaben olsun, genel olarak olumsuzdu. Onlara göre Protestanlar manevi değerlere saygı duymuyor, hatta ateizme ve devrimci düşüncelere

75 ŒO Temmuz 1887, kapak yazısı.

76 AFCJ RPO 21/ 2.

77 "[...] Biliyorum ki bizim hükümetimize saygı duyuyor ve onu onurlandırıyorsunuz; yine biliyorum ki, çocuklarınızı da iktidara saygılı yetiştiriyorsunuz, bütün öğrencilerinize selamımı iletmenizi rica ediyorum" P. Brunel'in Sivas'tan yazdığı mektup, 19.1.1895, *Lettres de Mold* 1895, s. 78 vd.

öncülük tanıyorlardı. Katolik misyonunun esas kötü düşmanı ve rakibi, ABCFM'nin ta kendisi idi. Tek tük pozitif sesler ise, ancak Birinci Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında sınır dışı edilen erkek ve kadın Katolik misyonerlerden, ABCFM'nin yaptığı yardımlar hakkında edinilen bilgiler bağlamında yükselmeye başlamıştı. ABCFM ise görünüşe göre rakibi hakkında olumsuz bir tablo çizmeyi gerekli görmüyordu, çünkü zaten kötü olan her şeyi neredeyse elle tutulur bir şekilde temsil ediyordu: "Geri kafalılık", eğitim yetersizliği, "köhnemiş" dindarlık, bedensel yetersizlik. İlk ABCFM kuşaklarının keskin Katolik karşıtı görüşleri, 19. yüzyılın sonlarında yerini görece toleranslı bir pragmatizme bırakmıştı. Bu nedenle Katolik misyonlara yönelen Protestan tepkiler, dikkat çekici bir şekilde ihtiyatlıydı. Merzifon'da bulunan Charles Tracy ise 1880 başlarında Cizvitlerin gelişini haber aldığında, tipik bir Cizvit karşıtı söylem kullanıyordu: "Cizvitlerin, Fransa'da, hatta İspanya'da rahat edemedikleri için Türkiye'ye akın ettiklerini duyuyoruz. Zavvallı Türkiye! Böyle bir belayla bilmem nasıl başa çıkacak! İki yüz tanesinin İstanbul'a geldiğini öğrendim. Buralarda da boy göstermeye başlıyorlar, okullar açmaya çalışıyorlar."[78]

2.3.2. Zorluklarla dolu inşa

Tüm coşkuya rağmen bölgedeki Cizvit inşası oldukça sorunlu ilerliyordu. Sadece Ermeni hedef kitlesi değil, yerel makamlar da oldukça isteksiz davranıyordu. Babıâli, Berlin Kongresi'nden bu yana kendisini güçlü bir yabancı baskısı altında hissetmekteydi. En başından beri Fransız diplomasisiyle iç içe bulunan bu misyonun daha fazla yabancı müdahalesine önayak olacağından duyduğu endişe nedeniyle, Cizvitleri kendisini rahatsız eden ve uzaklaştırmaya çalıştığı bir çapak olarak görü-

78 MH 1881, s. 68. Krş. buna karşın Charles Tracy'in tarikat okullarına atıfta bulunan ender MH notlarındaki ihtiyatlı değerlendirmesi (1912, s. 253): "Türkiye'nin gençleri şurda veya burda eğitim görecekler. Tehlike şu noktada: Ya hiçbir ahlaki terbiye vermeyen, sadece kâr amacıyla faaliyetlerini sürdüren özel okullarda okuyacaklar ya da dış görünümü güzel olan, ama gerçek bir Hıristiyan eğitimi sayabileceğimiz eğitimi veremeyen Katolik okullarına gidecekler."

yordu.[79] Ancak 1890'lı yılların sonunda, padişahın Protestan misyonlarını açık arayla en tehlikeli huzur bozucular olarak görmeye başlaması, Papa'yı ise resmen tanımasından sonra,[80] Cizvit kurumları daha rahat davranmaya başlayabildiler.

Giderek büyümesine rağmen Cizvit Ermeni Misyonu'nun, ABCFM'nin 1850'lerden beri yürüttüğü şekliyle dinamik-organik bir açılımından söz etmek mümkün değildir. Bu, Fransa'da gerçekleşen olaylar hakkında iyi bilgi alan Ermeni çevrelerinin, Cizvitleri yer yer gerici olarak damgalamalarına karşın, Protestanları ilerici olarak görmeleriyle ilgiliydi.[81] Cizvitlerle Ermeni Kilisesi arasındaki zehirli hava, Amasya sokaklarında yapılan bir tören esnasında olduğu gibi sık sık kendini gösteriyordu: Cizvitler, Amasya'da ölen bir Katolik'in cenaze töreninde Ermeni rahiplerine alayın sadece en arka saflarında yer göstermiş, kendi kiliseleri önünden geçerken ölüm duası okumalarına izin vermemiş, bu şekilde de "Kilise bölücülerini" (Ermeni-Apostolik Kilisesi mensuplarını) "ağır bir şekilde" aşağılamayı başarmışlardı.[82]

---

79 "[...] Yabancı etkisi altındaki okulların kurulması kesinlikle gençleri yetiştirme hedefinde değildir, eğitimin tek hedefi yabancı etkisini artırmaktır, bu okulların artmasını engellemek gerekirdi çünkü bu etki hem içeride hem de dışarıda hoşgörülemez biçimde kendini göstermektedir." Sadrazamın 51 numaralı sirkülerinden bir parçaya göre, "Cizvit rahiplerinin Sivas ve Tokat'ta, gençlere ücretsiz eğitim vermek amacıyla açtığı özel okullar", Cizvit Ermeni Misyonu yöneticisi Père de Damas'nın Fransız büyükelçisi Comte de Montebello'ya Hıristiyan eğitim varlığı krizi konusunda yazdığı tarihsiz bir mektuptan alıntı, 1886, AFCJ Arménie Collection Prat, c. 28/3, s. 430 vd. Krş. yine aynı alıcıya gönderilmiş 31.1.1887 tarihli mektup, AFCJ Arménie Collection Prat, c. 28/3, s. 469-89.

80 Krş. Böl. 2.6.5 ve Deringil 1998, s. 122 (Dipnot 58'deki kaynak referanslarıyla).

81 Ermeni Milleti'nin geniş çevreleri Cizvit eğitimi yerine laik eğitim veren okulları tercih ediyorlardı ve rahipleri dehşete düşürecek şekilde "tam anlamıyla laiklik" taraftarıydılar. P. André'nin P. Pralon'a yazdığı mektup, Amasya, 7.7.1890, *Lettres de Mold* 1891, s. 425.

82 "Sapkınlarımız hâlâ yaklaşılmaz vaziyetteler. Üç ay evvel istemeden onları yaralayıcı bir biçimde aşağıladık. Bizim haberimiz olmadan onları da budalaca davet ettikleri bir Latin'in cenazesi sırasında oldu. Sokağın ortasında bizi bekliyor ve bize katılmak istiyorlardı: Onları ektik, ve korteji laiklerin arasında izlemek zorunda kaldılar. Kiliselerinin önünde, ki oradan geçmek zorundaydık, dua etmek için konvoyun yürüyüşünü durdurmak istediler. Sadıklarından oluşan bir kalabalık oradaydı. Cemaatin önde gelenlerinin hepsi etraflarında-

Misyoner raporlarındaki şikâyetler, tüm sadakatlerine rağmen duyulmayacak gibi değildir. Bunlar, bazen yukarıda verilen örnekte olduğu gibi çok şüpheli zafer haberleriyle, ancak sık sık şakayla veya kendine yönelik ironiyle perdeleniyordu. Görünüşe göre bu şikâyetler, sorumlular tarafından derme çatma kurulmuş, ancak tek tek misyonerlerin fedakârca çalışmalarıyla ayakta duran, genel olarak mutsuz Ermeni Misyonu'nun bir parçası durumundaydı.

Sevilmezliklerinin üstesinden gelebilmek için Cizvitler, orijinal fikirler peşinde koşmak zorundaydılar. Durumundan memnun olan bir misyoner, 1890 sonlarında Kayseri'de bulunan Peder Brunel'di. Kendisi üç yüz kişilik hatırı sayılır bir öğrenci grubuna ve kendisine başarı getiren iki yönteme sahipti: İncil'de geçen olayların kilisede sahnelenmesi ve bir işçi birliğinin kurulması.[83] Bu birlik, mensuplarını maddi ve manevi yönlerden desteklemeyi amaçlayan bir özyardım kuruluşuydu. Bu amacı gerçekleştirmek için üyeler, sağlık ve yardımlaşma fonlarını besleyen cüzi birer aidat veriyorlardı. Buna karşın Cizvitlerin Kayseri'de halihazırda varolan Katolik cemaatiyle pek az ilişkileri vardı.

Rahipler, 1890/91 kışında Sivas yöresinde patlak veren kolera salgınını, yardım faaliyetlerinde bulunmalarını olanaklı kılacak mutlu bir tesadüf olarak haber veriyorlardı.[84] Esas olarak

---

dı: Bize direnebilirlerdi. Onları yendik ve Tanrımız bu aşağılamadan kurtardı kilisesini. Papazlar ve liderler böylece hemen protesto olarak çekildiler." P. André'nin P. Fabre'a mektubu, *Lettres de Mold* 1891, s. 427 vd.

83 "Özellikle iki araç bize iyi geldi: tarikat ve sahne gösterileri. [...] Tiyatro –kızmayın sakın– bizim kilisemizdir; koro sahnedir; bir perdeyle âyin yerinden ayrılır ve kulis vazifesi görür; enlemesine asılmış bir diğer perde sunağı ve kutsal kâsenin durduğu dolabı gizler. Aktörlerimiz birinci sınıf öğrencilerinden seçilir. [...] 'sapkın işçiler tarikatının amacı' ilk tüzük metninde anlatılır: bu, dahil olan herkesin ruhsal ve maddi olarak yardımına koşmaktır. Her üye beş santim haftalık aidat öder: ortaya çıkan mütevazı hazine eğer gerekli görüyorsak ve tabii bütçe elveriyorsa, hasta üyelerin hatta ailelerinin yardımına koşmamızı sağlar." Père Brunel'in Mold'lu bir Père'e yazdığı mektuptan, Kayseri, 4.11.1890, *Lettres de Mold* 1891, s. 428.

84 "Eğer kolera gelirse, belki birkaç iyi şey yapmamıza olanak sağlar." ["Si le choléra vient, il nous fournira l'occasion de faire peut-être quelque bien"] *Lettres de Mold* 1891, s. 427 vd.

1894 ilkbaharında geniş bir alana yayılan salgın, gerçekten de Cizvit misyonunu halkla yakın bir ilişki içine sokmuştu. Kolera tedavisinde uzmanlaşmış Peder Rougier, yardımcıları ve Cizvitlerle birlikte çalışan *Soeurs de Saint-Joseph* [Saint-Joseph Rahibeleri], üç hafta boyunca gerçek bir hasta akınıyla ve sayısız hasta ziyaretiyle başa çıkmak zorunda kalmışlardı. Sivas şehrinin kırk bin sakininin beş bin kadarı hastalığa yakalanmış, bunlardan bin beş yüzü ölmüştü. Salgın, Tokat ve Kayseri'de misyonerler arasında da birer kurban almıştı.[85]

Cenaze törenleri, bir şehirdeki bir arada yaşam hakkında çok öğretici olaylardı. Örneğin, çalışmaları nedeniyle 1894 yılında Fransız hükümeti tarafından şeref madalyasıyla taltif edilen Başrahibe Marie-Thérèse Butcher'in cenaze töreni, Sivas şehrinin onun kişiliğine ve misyonuna duyduğu sempatinin bir ifadesi oldu: Tabutun arkasında şehrin ileri gelenleri, resmî makamların temsilcileri ve farklı cemaatlerden pek çok insan yürüyordu. Cizvit yazışmalarının pek çoğunda olduğu gibi, Peder Rougier, hazır bulunan otoritelerin isimlerini anmaya büyük önem veriyordu: Konsoloslar, subaylar, *Banque Ottomane* [Osmanlı Bankası] ve *Régie des Tabacs* [Tütün Rejisi] ileri gelenleri hep oradaydı. Peder Rougier, ayrıca Protestanların da tam kadro hazır bulunduğunu gururla belirtiyordu! Oysa kolera salgını esnasında Amerikan Sivas Misyonu'nun başarılarından tek kelimeyle bile bahsetmemişti.[86]

Köy çalışmalarıyla birlikte, Cizvit Misyonu, görünüşe göre uğursuz bir alana el atmıştı. Şehir merkezlerinin dışında, Katolikler tarafından yönetilen bir köy okulları ağının kurulması, başlangıçta sanılanın aksine, ancak çok sonraları ve sınırlı bir alanda gerçekleşebilmişti. Bu alan, 1906'dan sonra Kayseri ve Sivas arasındaki bölgeyi kapsıyordu. Örneğin Amerikan Harput Misyonu tarzında kırsal alana yayılma durumu söz konu-

85 *Lettres de Mold* 1894, s. 619-631.

86 Rougier, Sivas, 26. ve 30.3.1902, *Lettres de Canterbury* 1902, s. 120-123. – Tarikat üslubuyla kaleme alınmış retrospektif doğruysa, Amerikalı kadın ve erkek misyonerler, salgın esnasında ev ziyaretleri yapmayı reddediyordu. (*Le Cinquantenaire...*, s. 9).

su değildi. Yine de kırsal alandaki hasta ziyaretleri faydalı bir şeyler yapmaya, ilişkiler kurmaya ve şükran duyguları uyandırmaya müsaitti.[87]

2.4. Yüzyıl dönümünde Ermeni sorununa cevap olarak şiddet

Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyıl dönümü, Doğu Vilayetleri'nde Hıristiyan halka karşı yapılan ağır pogromlarla belirlenmişti. Bu kitlesel kırımlar uluslararası bir öfke fırtınasına neden olmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'nu ağır bir diplomatik krize sokmuştu. Buna rağmen 1878 Berlin Kongresi'nde vaat edilen reformların hiçbiri gerçekleştirilmedi. Bu ağır katliamların yapısına uygun, akılcı bir uluslararası müdahalede bulunulmadı. Sözcüleri tarafından bu tür bir müdahaleyi talep eden Avrupa ve ABD'deki Ermeni Dostu Hareket, uygulanan şiddeti genellikle klişeleşmiş İslâm karşıtı ifadelerle açıklama yoluna gitti. Bu milliyetçilik, sömürgecilik ve emperyalizm çağında, az sayıda kişi, şiddet, din ve kudret ideolojisini esaslı bir şekilde sorgulamaya hazırdı. Bu kişilerden birkaçı İsviçre ve Amerikalı misyoner çevresi kökenliydi. Özellikle Almanca konuşulan bölgelerde sosyaldarwinist düşünceden etkilenen yazarların aksine, bunlar aynı şekilde antiemperyalist temeldeki eleştirilerini katliamların yatıştırıcı bir şekilde açıklanması için değil, aksine uluslararası bir vicdan uyandırmak için kullanıyorlardı.[88]

Berlin Kongresi'nde verilen sözlerin tutulmayışının yarattığı hayal kırıklığı, 1880'li yıllarda Rusya ve Balkanlar'ın sosyalist ve milliyetçi modellerinden esinlenen bir Devrimci Ermeni Hareketi'nin doğmasına neden oldu. Ancak bu hareket, kendi iç örgütlenmesi ve hareket yeteneğiyle fazlasıyla meşgul olduğu için ne ciddi bir askerî tehdit oluşturdu, ne de 1894 yılına kadar dikkat çekici eylemlerde bulundu. Bunun aksine –toplumsal gerçeklikten ötürü tümüyle imkânsız– genel bir Erme-

87 Girard, D.-M., "Visites de malades autour de Tokat", *Lettres de Fourvière* 1899, s. 436-467 ve 600-620.

88 Krş. Kieser 1999, s. 135, 142-150, 152.

ni ayaklanmasından korkan bazı yerel güç sahipleri ile merkezî hükümetin olumsuz düşüncelerinin artmasına neden oldu. Yüzyıl dönümünde Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle Doğu Vilayetleri'nde yayılan kıyamet söylentisi, sultanın korkulu ruh haliyle birleşiyor ve Sünnilerin Hıristiyanlara karşı öfkeli hareketliliğini kışkırtıyordu.

İktidar sahiplerinin korkusu, ancak 1877/78 yıllarında alınan darbelerinin arkaplanı ile Balkanlar'da ve Doğu Vilayetleri'nde yaşanan olaylarla açıklanabilir. Gerçekten de 1895 yazında –Doğu Vilayetleri'ndeki katliamdan çeyrek yıl önce– Bulgar milliyetçileri Osmanlılar tarafından yönetilen, ağırlıklı olarak Bulgarca konuşulan, Doğu Vilayetleri ve Ermeni azınlığıyla hiçbir şekilde kıyas kabul etmeyen Makedonya'da bir ayaklanma girişimi tertiplemeye çalışmışlardı.[89]

Doğu Vilayetleri'ndeki Müslüman üstünlüğünü sağlama almak ve Kürtlerle merkezî devleti barıştırmak isteyen Abdülhamit, Sünni aşiretlerden *Hamidiye* adında, düzenli olmayan, sadece kendisine bağlı, ayrıcalıklı alaylar oluşturmuştu. Bu sayede Kürt çoğunlukla barışmayı başarmıştı. Ancak toplum yapısı –hiyerarşik bir şekilde– sağlamlaşamamış, aksine Doğu Vilayetleri'nin azınlıkta olan Hıristiyan sakinleriyle çoğunlukta olan Müslüman sakinleri arasındaki güvensizlik tehlikeli bir şekilde tırmanmıştı. Devrimci Ermeni Hareketi tarafından teşvik edilen bazı itaatsizlik hareketleri –örneğin çifte vergilendirme gerekçesiyle vergi ödememe–, diğerlerine örnek teşkil edecek askerî bir cezalandırma eylemine, daha doğrusu ilk büyük katliama –1894 Sason katliamı– girişmek için hükümete yeterli oldu.

Hükümet böylece Eylül 1895'te düzenleyeceği pogromların modelini de tasdik etmiş oldu. Bu pogromlar tam olarak sultanın yabancı reform talepleri önünde eğildiği bir tarihte gerçekleşmişti. Doğrudan sorumluları, varlıklarına askerî ve sivil yerel makamlar tarafından göz yumulan, desteklenen, nadir olarak da engellenen, ancak güçlerini sultandan alan Sünni güçlerdi. Sul-

89 Adanır 1994, s. 33 vd., krş. 37 vd.

tanın gizli kanallar –örneğin daha önce sözünü ettiğimiz şeyhler ağı– aracılığıyla ne ölçüde doğrudan talimat verdiği bugün dahi aydınlatılamamıştır. Yağmalara Aleviler de katılmıştı.

Bu katliamlar, hem geleneksel güç dengelerini sorgulayan bir azınlığa yönelen sürek avı, hem de okullar ve uluslararası bağlantılar sayesinde giderek büyüyen bir eylem alanı kazanan nispeten müreffeh bir gruba yönelen sosyal bir başkaldırıydı. Misyonların insani eylemlerinin çapını fazlasıyla aştıkları için, Alman Protestan Türkiye Misyonu'nun kuruluş gerekçesini teşkil ettiler. En büyük pogromlar karşısında bile hükümetler nezdinde etkili bir uluslararası tepki gösterilmemesi ve Hamitçi rejimin bir on yıl daha az ya da çok rahatsız edilmemesi gibi şaşırtıcı gerçekler, daha sonra verilen kararlar için büyük önem taşımaktaydı. Emperyalist rekabet Berlin Anlaşması'na angaje olan büyük devletleri nötralize etmiş ve bölgede bulunan gözlemcilerin başlarını sallayarak bildirdikleri üzere, onları hareket yeteneğinden yoksun bırakmıştı.[90]

2.4.1. "Ya özgür Ermenistan, ya ölüm!" - Devrimci Hareket[91]

Aralarında Süleyman Paşa'nın da bulunduğu altı Osmanlı memur ve subayından oluşan bir araştırma komisyonunun İngiliz generali Baker'ın yönetiminde 1880 yılının ilk yarısında Doğu Vilayetleri'ni gezmesi esnasında, Ermeni okullarında Osmanlı tarafını huzursuz edecek tarihî ve coğrafi konularla karşılaştı. Sultanın güvenilir adamlarından biri olan Süleyman,

90 Louis Rambert 1926, s. 12 vd., 22 vd. Krş. Zürcher 1993, s. 88.

91 "Ya Ermenistan'ın Özgürlüğü, Ya Ölüm", Devrimci Ermeni yazılarında ve şarkılarında sık sık ortaya çıkan bir ifadedir. "Çabalarımız ve hedefimiz/Ya Ermenistan'ın özgürlüğü, ya ölümdür" (ABD'de sürgünde bulunan bir Ermeni'nin 8.2.1896 tarihinde Van'da yaşayan iki kardeşine gönderdiği bir mektuptan alınan bir şiir, Osmanlıca olarak Nazım Paşa'da basılmıştır, 1994 [1897], c. 2, s. 267). "Harekete geçmesi ve bizi barbar Türklerin boyunduruğundan kurtarması için Avrupa'yı dürtüklemek, başkentte yaşayan Ermenilerin görevidir. [...] Biz bu fırsatı kaçırmamaya kat'i surette kararlıyız. Ya ölüm, ya da özgürlük: Bu kutsal görevi halkımıza borçluyuz." (Ermeni dergisi *Hayik*, 1.9.1895, Osmanlıca olarak Nazım Paşa'da basılmıştır, 1994 [1897], c. 1, s. 149).

saray sekreteryasına şunları yazıyordu: "Sivas'taki Ermeni okullarına ayak basan biri, Anadolu'nun bir kısım başka yörelerinde de olduğu gibi, yaşamını Ermenistan'da kaybetmiş olan Ermenilerin mezarları başında yas tutan bir kadın resmiyle karşılaşır. Bu okulların coğrafya derslerinde Van, Muş, Diyarbakır, Sivas ve Erzurum, Ermenistan olarak tasvir ediliyor."[92] Ulusal motiflerin varlığı –harita, yas tutan kadın olarak Ermenistan'ın kişileştirilmesi–, Tanzimat'ın ikinci yarısından bu yana Ermeni okullarının doğal bir parçasıydı. Doğu Vilayetleri'nde bulunan İngiliz askerî konsolosları, 1881 yılından itibaren Ermeniler arasında yayılan, Rus Ermenileri tarafından ilham edilen ve desteklenen devrimci bir hareketten söz eder. Bu hareket, Aralık 1882'de resmî makamlar tarafından bir kısım yıkıcı yazıların ele geçirilmesi, köylü ve zanaatkâr kökenli düzinelerce Ermeni'nin kısmen keyfî olarak tutuklanması, hükümete karşı bir komplo örgütlenmesine katıldıkları ve bölücülük yaptıkları gerekçesiyle uzun süreli hapis cezalarına çarptırılmalarıyla Erzurum'da dikkatleri üzerine topladı. Erzurum'un içinde ve civarında örgütlenen komplocu örgütlenmeye Apostolik ve Protestan Ermeniler kabul ediliyor, ancak Katolikler alınmıyordu. Devrimci Hareket, 1885 yılında Van'da kurulan ve fikir babalığını Mıgırdıç Portukalian'ın üstlendiği Armenakan Partisi'yle somut bir hüviyete büründü.[93]

Devrimci Hareket uluslararası kamuoyuna ancak birer merkez komiteye, parti gazetesine ve sıkı bir iç hiyerarşiye sahip *Taşnaktsutiun* (kısa adıyla *Taşnak*) ve *Hınçak* örgütlerinin kurulmasıyla ulaştı; her iki örgüt de milliyetçi ve sosyalist fikirler temeli üzerine inşa edilmişti ve devrimci şiddeti savunuyordu. Taşnak zamanla milliyetçiliğe kayarken, Hınçak Marksist çizgiyi takip etti. Bu örgütlerin ikisi de genç öğrencilere ve entelektüellere dayanıyordu. Doğu Vilayetleri'ndeki kötü durum

92 Süleyman Paşa'dan Mabeyn Başkitabeti'ne, 30.6.1880, OBE c. 4, s. LVIII.

93 Bkz. Böl. 2.9.2. Hareketin başlangıcı ve katılım izni için krş. FO 424/132, s. 47, Nr. 36 ve Nr. 36, 1-4; FO 424/132, s. 219, Nr. 143; Fo 424/140, s. 49-52, Nr. 60 ve Nr. 60, 1-2; FO 424/141, s. 37, Nr. 28 (Şimşir 1983, s. 396-401; 445; 477-481; 496). Ayrıca bkz. Böl. 2.9.2.

nedeniyle, Ermeni halkını devrimci yöntemlerle "Asyalıların karanlık tiranlığından" –Balkan milliyetçilerinkine denk düşen bir terminoloji– ve baskıcı "Kürt palasından" kurtarılması zorunluluğuna inanıyorlardı.[94] Milliyetçi akım bir Ermeni özerkliği veya bağımsızlığını hedeflerken, sosyalist akım, özellikle başkentte ve taşra merkezlerinde, Osmanlı Devleti'ndeki "Ermeni tutucu çevrelerine" ve kırsal alanda Kürt veya Türk ağaların "feodal düzenine" karşı tavır alıyordu.[95]

Hınçak, sürgünde yaşayan Genç Ermeniler tarafından 1887 yılında Cenevre'de, yani yüzyıl dönümünden Birinci Dünya Savaşı'na kadar Paris ve Londra'nın yanı sıra, Rusya ve Türkiye'deki muhalif hareketlerin merkezi olan bir şehirde kurulmuştu. Hınçak'ın beyni, Tiflisli zengin bir ailenin mensubu olan Avetis Nazarbekian'dı. 1889 yılında Tiflis'te Osmanlı Ermenilerine silah ve ajitatörler gönderen, ancak kısa ömürlü olan bir "Genç Ermeniler Derneği" kurulmuştu. Yine aynı şekilde 1890 yılında Tiflis'te kurulmuş olan ve Hınçak'la rekabet eden Taşnak'ın başlangıçtaki ismi, "Ermeni Devrimcileri Federasyonu"ydu. Ancak tüm Devrimci Ermeni Hareketi'ni kapsayacak bir çatı olma hedefini gerçekleştirmeyi başarması mümkün olmadı.

Ermeni devrimcileri, adaletsizlik kaynağı olarak görülen devlete ve onunla ittifak halindeki güçlere karşı silahlı direniş telkin ederken, farklı bir dinin mensupları olarak sultan-halifenin iktidarına başkaldırmak gibi kutsal sayılan bir düzene karşı saygısızlık gösterdiler. Doğu Vilayetleri'nde 16. yüzyılın Kızılbaş isyanlarından bu yana, böyle bir "günâh" işlendiği görülmemişti. Buna karşın Kürt isyanlarının çoğu, Sünni güçler olarak iktidar ortağı olmak isteyen gruplarla devlet arasındaki anlaşmazlıklardan kaynaklanıyordu. Bunların memnuniyetsizliği neredeyse tümüyle yerel hükümet temsilcileriyle aralarındaki görüş ayrılıklarıyla sınırlı kalıyor, bu esnada sultanın hükümranlık hakları tartışma konusu dahi edilmiyordu. Abdülhamit'in Ubeydullah'ı sürgüne gönderme kararını vermesi için

94 Nazarbek 1896, s. 522. Balkan milliyetçiliği terminolojisi için krş. Adanır 1994, s. 33 vd.

95 Krş. Walker 1980, s. 126-131.

epey ısrar ve yabancı baskısı gerekmişti. Ancak memurlara, askerlere veya Sünni ağalara karşı direnişe geçen Ermeniler, onların nezdinde bizzat sultana saldırıda bulunmuş oluyorlardı. Bu tür isyancılara şiddet kullanarak hadlerini bildirmek, iktidar sahiplerinin yaşamsal çıkarlarıyla örtüşüyordu ve her "mümin"in kutsal görevi olarak içselleştirilmişti.

Prensip olarak Hıristiyanların silah taşımalarına izin verilmiyordu, ancak Doğu Vilayetleri'nin ücra köşelerinde, örneğin Nasturî aşiretlerinde, bu yasağın ihlaline göz yumuluyordu. Rus-Türk Savaşı'ndan sonra, Rus sınırı üzerinden giderek gelişen bir silah kaçakçılığı faaliyeti başlamıştı. Taşnak ve Hınçak, Osmanlı Ermenistanı'nda sınır ötesi bir zeminden bir gerilla eylemi kurma düşüncesiyle bu kaçakçılığı destekliyordu. Eylül 1890 sonlarında bu tür bir baskın hazırlığı, henüz sınırı geçme imkânı bulamadan başarısızlığa uğradı.[96]

Hınçak, Doğu Vilayetleri'nde ilk kez 1890 Haziranı'nda, hem de bazı Ermeniler tarafından "Türkiye-Ermenistanı'nın başkenti" olarak görülen Erzurum şehrinde ortaya çıktı.[97] Erzurum'da bulunan İngiliz konsolosu Lloyd'un bildirdiği üzere, yerel makamlar doğrudan başkentten gelen bir emir üzerine, Ermeni kilisesinde ve *Sanasarian College*'inde silah araması yapmak zorunda kaldılar. Bunu protesto etmek isteyen iki yüz kadar Ermeni, sultana bir dilekçe yazmak için kilisede bir araya geldi. Polis, boş yere bu toplantının dağıtılmasını talep etti. Büyük ihtimalle kendisini Hınçak tehdidi altında gören piskopos, askerlerden yardım istedi. Devrimciler pencerelerden askerlerin üzerine ateş açtılar. Bunun üzerine Ermeni mahallesini basan Müslüman gruplar, çok sayıda Ermeni'yi öldürdü ve yaraladı. Saygın Müslümanların bu galeyanı yatıştırma çabaları işe yaramadı. Bu esnada Amerikan misyon binasının camları da tuzla buz edildi.[98]

Bu örnek, Devrimci Hareket'in Ermeni toplumunu nasıl

96 Walker 1980, s. 133. Krş. Rouben 1990, s. 47.

97 Nalbandian 1963, s. 147.

98 Parliamentary Papers: Turkey No. 1 (1890-91), s. 45-53 (Şimşir 1983, s. 692-703).

böldüğünü açıkça göstermektedir. Bir tarafta genellikle maddi durumu iyi olan, "Osmanlılaşmış" Ermenilerle İstanbul'da ve Doğu Vilayetleri'nde bulunan ruhaniler, diğer tarafta da genç, entelektüel eylemciler, birkaç şehirli zanaatkâr ve belli bölgelerin köylüleri bulunuyordu. Ancak Ermenilerin büyük kısmı bu iki grup arasında duruyor, kendini ölüme adayan fedailere gizli bir hayranlık duyarken, devletin ve devrimcilerin uygulayacağı şiddetten ölesiye korkuyorlardı.

2.4.2. "Hamidiye" Alayları ve Abdülhamit'in Doğu Vilayetleri'nde uyguladığı "Ümmetin Bağrına Dönüş" politikası

Düzensiz Hamidiye Süvari Alayları'nın kuruluşuyla, Abdülhamit hem Kürtlerin değerini yükseltmeyi, hem de Doğu Vilayetleri'ndeki Sünni egemenliğini sağlamlaştırmayı amaçlıyordu. Hamidiye Alayları'nın oluşturulması, Osmanlı yönetiminin bölge politikası açısından becerikli ve iktidar politikası anlamında yerinde bir hamlesiydi. Ancak Doğu Vilayetleri'ni hukuk devleti prensipleri temelinde ıslah etme açısından, olumsuz değerlendirilmek durumundaydı. Abdülhamit, bu şekilde Tanzimat'la vaat edilen ve Berlin Anlaşması'yla hükme bağlanan politik ve sosyal eşitlik temelinde sivil bir yönetim inşasını reddetmiş oluyordu. Bu başarısızlığı, 1880'li yıllarda açıkça ortaya çıkan reform çabalarına nihai bir nokta konulmuştu. Hamidiye Alayları'nın kuruluşu, ümmete dahil olmayan grupların gelişimine izin vermek yerine, onları iktidardan yoksun bırakan bir politikanın parçasıydı. Bu politika ister Ermeni, ister Kürt olsun, Doğu Vilayetleri'nde herhangi bir federasyonu ve özerkliği kesin olarak reddediyor, ancak Tanzimat'ın modern merkezîleştirmesini başka bir ideoloji temelinde devam ettiriyordu.

Abdülhamit'in Sünni Kürt liderleriyle iyi ilişkiler kurma çabası, hem Ubeydullah'la olan ilişkisi çerçevesinde, hem de devletin yerel Kürt beylerini kötü eylemlere dahil etme beceriksizliği ve isteksizliğiyle ortaya çıkıyordu. Bu "kadife eldiven politikası" tüm 1880'li yıllar boyunca devam etti. Hediye ve si-

lalı dağıtımı daha o zamanlar bu politikanın araçlarından biriydi. Bununla, elli yıl önce alınmaya başlayan merkezîleşme çabaları sonucu aralarının bozulduğu yerel beylerle ilişkilerin yeniden kurulması amaçlanıyordu.

Doğu Vilayetleri'ndeki Devrimci Ermeni Hareketleri'nin ideolojik ve örgütsel olarak yeşermeye başladığı 1880'li yılların ikinci yarısında, Abdülhamit'in Yıldız Sarayı'ndaki iktidar merkezinin Kürtlerle olan ilişkilerini yeni, kurumsal bir temele dayandırma planları, görünüşe göre somut bir hal almıştı. Abdülhamit'in kayınbiraderi ve Erzincan'da konuşlanmış 4. Ordu'nun müşiri olan Zeki Paşa, 1890 yılında başıbozuk, doğrudan kendisine ve sultana bağlı, onun adına istinaden Hamidiye adı verilen, Sünni, ağırlıklı olarak Kürtlerden oluşan süvari birlikleri kurma çabalarına başladı.[99]

1891 yılının kuruluş nizamnamesi, amaç maddesinde "teaddiyât ve tecavüzât-ı ecânibten muhafazası"ndan[100] söz eder. Deklare edilen bu amacın arkasında –belirgin ve sessiz– başka hedefler de bulunmaktadır. Aşiretlerin askerî potansiyellerinin dışa, yani Rusya ve İran'a karşı kullanılması amaçlanıyordu. Ancak iç hedefler çok daha büyük bir anlam taşıyordu. Bu sayede yarım yüzyıldan daha uzun bir süredir reformlar ve reform söylentileri nedeniyle güvensizleşmiş, on yıldan beri de yoğun bir yabancı müdahalesine maruz kalmış, iktidarın geleneksel dayanağı Sünni unsurlar tekrar ayrıcalıklı bir konuma yükselecek, "yabancı etkisine" açılan kapılar da böylelikle kapatılacaktı. Hamidiye Alayları, bölgesel muhalif güçlere ve etnik yönelimli taleplere hadlerini bildirecek merkezî bir İslâmlaştırma politikasının önemli bir parçasıydı.

Sultan, Kürtleri Kürt oldukları için değil, imparatorluğun dayandığı ve Tanzimat karşıtı hamlesinde özellikle Sünni olarak nitelendirdiği unsurlardan biri olduğu için tercih etmişti. Bu amaç dışında Kürtlüğü –dil, bilinç ve eylem yeteneği anlamında– güçlendirme çabaları, en az Ermenilerde olduğu kadar is-

99 Krş. Kodaman 1987, s. 29-38; McDowall 1996, s. 59-65.

100 Kodaman 1987, s. 34.

tenmeyen bir davranıştı. Mardin'de faaliyet yürüten ve İncil'i Kürtçe'ye çeviren Amerikalı misyoner Alpheus N. Andrus, bunu başkalarından daha iyi görmüştü: "Abdülhamit politikasının sert bir şekilde Ermenilere ve Kürdistan'a yönelmesinden önce" Matta İncili'ni bile Kürtçe olarak bastırabileceğini belirtiyordu. 1900 yılında tüm Yeni Ahit çevirisi tamamlandığında, taslağı İstanbul'a gönderme imkânına bile sahip değildi, çünkü "Kürdistan ve Kürtlerle ilgili olan her şey, Ermenistan ve Ermenilerle ilgili olanlar gibi, çok katı bir tabuya dönüşmüştü."[101]

Hamidiye politikası ilk etapta silah vermek, vergi muafiyeti sağlamak, eğitim ve özel (askerî) hukuk imkânları tanımak, düzenli askerlik yükümlülüğünü kaldırmak gibi ayrıcalıklar sağlayarak, Sünni Kürt aşiretlerin değerini artırdı. Ancak 1308 Nizamnamesi, açık bir ifadeyle Türkmen ve Arap aşiretlerini de kapsamaktaydı. Sünni olmayan aşiretler, elbette Ermeniler de, uyum sağlamaya hazır olmadıkları takdirde –Tanzimat'tan farklı olarak– gözden çıkartılıyor, sosyopolitik anlamda geri plana itiliyorlardı. Ermeni faaliyetlerinden duyulan korku, Hamidiye Alayları'nın en önemli kuruluş nedenlerinden biri gibi görünüyor.

Alayların büyüklüğü beş yüz on iki ile bin yüz elli iki kişi arasında değişiyordu. Başlangıçta kırk olan sayıları, sonradan artmıştı. Başlarında sultan iradesiyle miralaylığa terfi ettirilen, askerî ve hukuksal konularda sadece Erzincan'daki ordu komutanlığına sorumlu olan aşiret liderleri bulunuyordu. Erzincan'daki ordu komutanlığı, müttefikleriyle başını belaya sokmak yerine, onların Ermeni köyleri veya Alevi komşularına uyguladığı şiddet ve yağmaya bir değil, iki gözünü birden kapamayı tercih ediyordu.

Aşiret reislerinin Hamidiye subayı olarak yetiştirilmesi öngörülen oğulları için İstanbul'da Mekteb-i Aşiret adı verilen

101 "[...] Abdülhamit politikası Ermenistan ve Kürdistan'a karşı keskin bir aşamaya ulaşmadan önce [...] O sırada Abdülhamit idaresi altında yaşadığımız, Ermenistan ve Ermenilerle ilgili olanlar gibi Kürdistan ve Kürtleri ilgili olan her şey bir tabu haline getirildiği için, manüskriyi İstanbul'a göndermek mümkün değildi." Barton'a mektup, 8.8.1914, ABC 16.9.7 (reel 713: 92).

bir okul kurulmuştu. Hamidiye Alayları silah ve sancak, subaylar üniforma ve maaş, aşiret liderleri ise tekrar tekrar hediyeler ve taltifler alıyordu. Hamidiye askerlerinin hangi aşirete mensup oldukları, üniformalarından anlaşılabiliyordu. Bu tedbirler sayesinde Abdülhamit aşiret bağlarını güçlendirdi ve onları kendisine bağladı. Her Hamidiye albayının yanına düzenli orduya mensup, gerektiği takdirde yakın teması, izlemeyi ve aşiretin yönlendirilmesini üstlenen bir subay verilmişti.

1891 ilkbaharında Hamidiye Alayları'na katılmak isteyen aşiret liderleri sultanı ziyaret ettiler, o da onlara törenle yeni görevlerini verdi. Aynı yılın sonbaharında Erzurum bölgesinde Hamidiye Alayları'nı oluşturan Kürt aşiretlerine sancak ve Kuran gönderildiğini, Osmanlı kaynaklarından öğreniyoruz. Bunlar, sultan-halife ile Doğu Vilayetleri'nin Sünni aşiretleri arasında yeni oluşturulan politik-dinî bağların güçlü birer simgesiydi.[102]

Merkezî yönetim sadece Sünni aşiretleri değil, aynı zamanda başta Yezidiler olmak üzere, Millet olmayan azınlıkları da kontrol altına almak ve (tekrar) ümmetin bağrına döndürmek istiyordu. Yezidiler, birçok farklı inancın bir potada erimesinden oluşan dinleriyle, kendilerini örneğin Alevilerden çok daha az ümmete dahil hissediyorlardı. Onlar da, Aleviler gibi, daha ilk dönemlerden itibaren misyonerlerle yakın ilişkiler içine girmişlerdi.[103] Osmanlı Devleti ise çeşitli vaatler ve zorlayıcı tedbirlerle Yezidi Kürt aşiretlerinin Hanifi mezhebine dönmelerini ve Hamidiye Alayları olarak örgütlenmeleri sağlamak niyetindeydi. Mardin misyoneri Andrus, Sincar bölgesindeki Yezidilerin üzerine askerî birlikler gönderilmesine o kadar öfkelenmişti ki, sınır dışı edilme tehlikesini göze alarak, bunun engellenmesi için diplomasi nezdinde girişimlerde bulundu.

---

102 Deringil 1998, s. 36. Törenlerde özel bir Hamidiye Marşı çalınıyordu, Deringil 1998, s. 71.

103 Yezidi köy cemaatleri de, Aleviler gibi, Protestanlardan köylerinde birer okul açmaları talebinde bulunmuşlardı. "[...] zemin kaybettiklerini hissediyorlar ve bunu eğitim imkânları bulunmamasına bağlıyorlar", Mardin misyoneri Dewey, MH 1882, s. 268, krş. MH 1889, s. 388, MH 1892, 175 vd.

Zor durumda kalan Yezidi liderleri, Fransız hükümetine, hükümetin planına karşı kendilerini koruma altına alması karşılığında toplu olarak Hıristiyan inancını kabul etme teklifini götürdüler.[104]

Osmanlı hükümetinin bu din değiştirme tedbirlerinin Şiiler de dahil olmak üzere bazı kesimler üzerinde başarı kazanmasına rağmen, görünüşe göre Yezidilerin Hamidiye Alayları'nda örgütlenmelerini sağlamak mümkün olmamıştı. Ancak 3 Ekim tarihinde açılan Mekteb-i Aşiret, sosyal prestij vaat eden gücünü, Alevi Dersim Kürtleri üzerinde de uygulamaya çalışıyordu. Mamuretülaziz valisi, Eylül 1892'de, Yıldız sekretaryasına "Dersim bölgesinin hassas durumu" nedeniyle söz konusu bölgenin aşiret liderlerinden sadece belirlenen üçünün değil, mutlaka altı oğlunun hepsinin okula kabul edilmesini tavsiye ediyordu.[105]

Olayın dinsel, eğitimsel ve propagandasal yönleri, Hamidiye Alayları'nın kuruluşunun misyonlarla olan yakın ilişkisini ortaya koymaktadır. Hamidiye Alayları, Hıristiyan misyon ve Millet faaliyetlerinin gelişimine tepki olarak ortaya çıkan merkezî bir karşı misyonun ta kendisiydi. Bu alayların kuruluşuyla Müslüman hocaların yetkilerinin sultan tarafından kısıtlanmasının aynı zamana denk düşmesi bir tesadüf değildi.

---

104 Deringil, 1998, s. 72. Andrus, Kasım 1892'de misyon yönetimine bu yönde yazdığı raporda şöyle diyordu: "Yazın devletin Yezidilerle ilişkisi öyle kanlı bir hal aldı ki, ülkeden sınır dışı edilme riskini göze alarak, padişahın Musul'daki görevlisinin hareketlerini dizginlemek üzere bir şeyler yapılması umuduyla, insanlık namına bazı nüfuzlu kişilerin dikkatini olgulara çekmemiz gerektiğini düşündük" (MH 1893, s. 149).

105 BOA Y.MTV 68/41, Mamuretülaziz valisi Enis Paşa'dan sultanın sekretaryasına, 3.10.1892, Deringil 1998, s. 102. – Zeki Paşa, o dönemde Erzurum şube şefi olan ABCFM misyoneri W. N. Chambers'a, asi Dersim'in eğitilerek ıslah edilmesi ve kazanılması yönündeki stratejisini şöyle açıklıyordu: "Kırmızı şeritli pantolonuyla, üzerinde altın rengi şeritleri bulunan, beyaz yakalı ve manşetli ceketiyle, başında düzgün kalıplanmış fesiyle bir genç asker hele yüzbaşı veya miralay rütbesine yükseltilmişse, ordusunun üniformasını giydiği efendisi padişahına bağlılıktan asla sapmayacak, onun yolunda var gücüyle çalışacaktır. Zaman içinde bütün bölge medenîleşecek ve devlete sadık hale gelecektir" (Chambers 1988 [1928], s. 40). – "Ümmetin Bağrına Dönüş" politikasının Aleviler üzerindeki etkisi için bkz. Böl. 2.6.3.

1892'den sonra hocaların vaaz verme izni, ancak şeyhülislamdan aldıkları bir icazet belgesiyle mümkün olabilecekti. Selim Deringil, Abdülhamit üzerine yazdığı kitabında, bu Hanefî öğretim kurumunu eğitimi, onaylanması ve görevlendirilmesi merkez tarafından gerçekleşen "bir tür misyoner ve gizli polis teşkilatı" olarak nitelendirecek kadar ileri gitmektedir.[106] Hamidiye Alayları'nın kuruluşunda, ilk etapta askerî değil, daha ziyade dinî-sosyal anlam, yani Doğu Vilayetleri ümmetinin geliştirilmesi, güçlendirilmesi ve ayrıcalıklı bir konuma kavuşturulması bulunuyordu. Buna bağlı olarak başkent de dahil ülkenin geri kalan tüm bölümlerinin aksine, Tanzimat'la beraber Doğu Vilayetleri'ne atanan tüm Ermeni memurların görevden alındığının belirtilmesi de gerekmektedir.[107]

Abdülhamit politikasının bölgedeki etkileri, sosyal yaşamda da belirgin bir şekilde ortaya çıkıyordu: Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki mesafe, eskisine göre daha da açılmıştı. Müslümanlar geleneklerini ve sıfatlarını göze batacak şekilde sergilerken, Ermeniler de "ulusal" birliklerini kutluyorlardı. Misyonerler bile bu durumu hem Abdülhamit politikasının, hem de özellikle Hıristiyanların lehine gelişen batı etkisinin sonuçları olarak değerlendiriyorlardı.

2.4.3. Ermeni katliamları, 1894-1896

Hamidiye Alayları, Doğu Vilayetleri'nde, bölgeyi nihayet yabancıların ilgi alanı olmaktan çıkarabileceği için Abdülhamit'in şüphesiz umut ettiği istikrarı sağlayamadı. Gerçi "Kürtlerin Hamisi" –Bavê Kurdan– olarak Kürtlerin büyük kısmını kazanmayı başarmıştı. Ancak halifeyi arkalarına alarak dokunulmaz yerel efendiler hüviyetine bürünen Kürt alayları, mensuplarının eskisinden de pervasızlaşması nedeniyle, azınlıklarla ciddi bir şekilde karşı karşıya gelmişti.

Kötü muameleye tâbi tutulan azınlıklar arasında Yezidiler,

106 Deringil 1998, s. 75 vd.

107 Beylerian 1975, s. 38.

Alevi Kürtler ve Berlin Konferansı'nda verilen sözlerin tutulmamasından ("Kürtlere karşı koruma") en fazla etkilenen grup olan Ermeniler bulunuyordu. Alevi-Kürt aşiretlerinin büyük kısmı pratikte özerk olan Dersim bölgesinde, devletin ve Hamidiye Alayları'nın tecavüzünden uzakta yaşıyorlardı. Buna karşın Dersim ve Elbistan dışında yaşayan Alevi aşiretler, ayrıcalıklı aşiretleri düzenli cezai takibattan muaf tutan bu yeni düzen karşısında, en az Ermenilerin büyük çoğunluğu kadar mağdur duruma düşmüşlerdi. Devrimci Ermeni Hareketi içinse Hamidiye Alayları, Doğu Vilayetleri'nde ilk kez direniş eylemleri örgütlemenin mutlak gerekçesiydi. Kürt Alevilerinin silahlı eylemleri Hamidiye Alayları'na mensup sevmedikleri komşularını hedef alan aşiretler arası bir anlaşmazlık şeklinde yorumlanabilirse de,[108] genel bir ayaklanmayı amaçlayan Ermeni eylemleri doğrudan devleti ve onunla ittifak içinde bulunan her şeyi hedef alıyordu. Ancak devrimci kahramanlığın, büyük bir cesaretle kendini ispat etme ihtiyacının ve intikam eylemlerinin somut kurbanları, Kürtler –yerel rakipler ve önemsiz sokak haydutları– ve hiç de az olmamak kaydıyla "vatansever" olmayan Ermenilerden ibaretti.[109]

Hınçak aktivisti Mihran Damadian, 1891 yılında Bitlis ile Harput arasında dağlık bir bölge olan ve idari olarak Bitlis'e bağlı bulunan Sason'a gitti. Cenevre'de tıp öğrenimi görmüş olan Hampartsum Boyadjian da, 1892 ilkbaharında onu takip etti. Bu kişilerin her ikisi de 27 Temmuz 1892'de Kumkapı'da düzenlenen ve Hınçak mensuplarının, Ermeni patriğini sultana bir reform dilekçesi verecek eylem alayına katılmaya zorladıkları gösteriye iştirak etmişti. Damadian ile Boyadjian, 1892 yazında yedi kişiden oluşan bir gerilla birliği kurdular. Genel olarak özerk olan, on yıllardan beri devlete vergi vermeyi reddeden, Ermeni ve Kürtler tarafından iskân edilen Sason bölgesinde, isyan ateşini yakmayı umut ediyorlardı. Anlaşılan o ki, bölgede bu potansiyel mevcuttu: Kürt aşiret liderlerine ödedikleri

108 Fırat 1983 (1952), s. 123-140.

109 Krş. Dadrian 1995, s. 132.

vergiden ve bölgeyi kontrol altına alarak vergi toplamak isteyen devletin baskısından kurtulmayı isteyen savaşçı Ermeni köylüleri, daha Hınçak mensupları bölgeye gelmeden önce direniş eylemleriyle bu arzularını ortaya koymuşlardı.[110]

Kürt komşularıyla aralarında anlaşmazlıkların ortaya çıkması gecikmezken, devletle olan anlaşmazlıklar 1893 yazında ortaya çıktı. Genç kaymakam vergi toplamak maksadıyla Sason'a geldiğinde, Sason sakinleri onu ve jandarmalarını hakaretler ve aşağılamalar eşliğinde geri gönderdiler. Bu durum bazı Kürt komşularda da büyük bir sevinç uyandırdı. Sason halkı ayrıca Kürt göçebelerine yazın mera hakkı tanımayı da reddediyordu. Bir sonraki yaz mevsiminde bölge oldukça hareketlendi: Sadrazamın ve Hamidiye Alayları komutanı Zeki Paşa'nın tavsiyesinin aksine, sultan, genel bir Ermeni başkaldırısı olarak gördüğü isyanı kesin bir şekilde bastırmaya karar verdi.[111] Sasonluların bir kez daha vergi ödemeyi reddetmeleri ve Kürt saldırılarına başarıyla karşı koymaları üzerine, Sason üzerine gönderilen topçu destekli düzenli birlikler, Kürtlerle birlikte Ermeni direnişini kırmayı başardılar. Osmanlı verilerine göre bin; ancak gerçekte binlerce Ermeni katledildi. Askerî birlikler tarafından ele geçirilen silahların sayısı, bu rakamlarla ciddi bir tezat teşkil ediyordu: Toplam üç yüz-dört yüz kadar silahın sadece çok az bir kısmı tüfekti.[112]

Bitlis misyonerleri bu olayın en yakın yabancı gözlemcileri oldukları gibi, sağ kalanların bakımıyla da meşgul oluyorlardı. Van misyonerlerine doğrudan veya mektup kanalıyla gönderdikleri bilgiler, onlar tarafından başkentte bulunan ABD diplomatı Alexander W. Terrel'e ulaştırılıyordu: Katliamdan on iki ay önce Diyarbakır yöresinden önemli bir Kürt şeyhi, asilerin öldürülmesini emreden bir padişah fermanını okumak suretiyle, aşiretini Sason Ermenileri üzerine düzenlenecek bir sefere hazırlamıştı. Ağustos 1894'te kırk köy yerle bir edilmiş ve on bin-

110 *The Times*, 17.12.1889, s. 5, Walker 1980, s. 138, dipnot 57. Sason olaylarının geniş bir tasviri için bkz. Walker 1980, s. 136-150.

111 Walker 1980, s. 146 vd.

112 Osmanlı Arşivi... 1989, c. 1, s. 306-309.

den fazla insan öldürülmüştü. Cesetlerin çukurlara doldurulması ve bir kısmının üzerlerine benzin dökülerek ateşe verilmesi nedeniyle, kurbanların kesin sayısını belirlemek çok güçtü. Bitlis makamları, gerçeğin ortaya çıkmasını engellemek için ellerinden gelen her şeyi yapıyordu. Hayatta kalan Sason sakinlerini öldürüyor veya işkence altında tanınmış Bitlis Ermenilerinin kendilerini ayaklanmaya sevk ettiklerini itiraf eden belgeler imzalatıyorlardı. Az sayıda yabancı gözlemcinin eşlik ettiği Osmanlı Araştırma Komisyonu'nun gerçeği ortaya çıkarabilme ihtimali ise, bir ihtimal olarak sayılamayacak kadar azdı.

Misyonerlerin Terrel'e başvurmalarının somut sebebi ise şuydu: Amerikan diplomasisi, halen Amerikan *college*'leri lehine bir *irade* çıkarılması için görüşmelerin devam ettiği gerekçesiyle, onlardan Sason olayları hakkındaki düşüncelerini kendilerine saklamalarını istemişti. Van misyonerleri bu isteğe şiddetli bir tepki gösterdiler. Gerçekten de Sasonlulara karşı düzenlenen ve daha sonra yaşanan katliamlar, ABD diplomasisini sadece Babıâli'ye karşı değil, aynı zamanda misyonerlerle olan ilişkilerinde de son derece tahammülkâr kılmıştı. Misyonerlerin Terrel'e gönderdikleri mektuplar, Hınçak örgütünün olaylardaki etkisini, olayların kesin gidişatını ve Müslüman kurbanların (yani Osmanlı ordusunun gelişinden önce ölen Kürtlerin) sayısını karanlıkta bırakıyordu. Ön plana çıkarmaya çalıştıkları, baskıların sonucu ve gerçeği ortaya çıkarma sorunuydu.

Van misyoneri Herbert Allen, Terrel'e hitaben kaleme aldığı 13 Şubat 1895 tarihli mektubuna şöyle başlıyordu: "Çalışma arkadaşım Dr. Raynolds'un bugünlerde düşüncemizi ve dikkatimizi yoğunlaştırdığımız konu hakkında size bir şeyler yazdığını anladım. Size bu konuda bir iki kelime ben de yazarsam lütfen affedin ve bu hareketimin, hakkında bilgi sahibi olmayabileceğiniz basit gerçekleri size bildirmek yolunda samimi bir arzuya dayandığından emin olun. Bugünkü olayların merkezinden belli bir uzaklıkta olanlar için, bin bir çeşit haber ve rivayet arasından gerçekleri seçip ayıklamanın ne denli güç olduğunu görüyorum ve kötü haberlerden ziyade iyi haberlere inanmaya meyilli ruh halini kolaylıkla anlayabilirim; ama şunu söylememe

izin verin: Şu yaşadığımız günler, hiçbir namuslu insanın 10.000 Hıristiyan'ın kanıyla elleri kirlenmiş bir hükümetle iyi ilişkiler sürdüremeyeceği bir dönemdir. Bu konuda, biz misyonerlerden, komisyon raporunu açıklayana kadar herhangi bir hüküm vermemizi istiyorsunuz. Bu önerinin, olayların yaşandığı ülkenin merkezinde değil, Atlantik'in öteki yakasında olsaydık geçerli sayılabileceğini söylemekten kendimi alamazsam, sayın beyefendi beni yine affedin. Bizden, büyük çoğunluğu Türklerden oluşan ve Avrupalı temsilcileri için en azından olağanüstü güçlüklerin bulunduğu söylenebilecek bir komisyonun raporuyla hüküm vermemizi istemek, en hafif tabirde pek makûl görünmemektedir. Birçoğu 30-40 yıldır burada görev yapan, ülke hakkında derin ve zengin bilgi sahibi olan ve halkla son derece yakın ilişkileri bulunan çalışma arkadaşlarımı, büyükelçilerin bile dikkate alması kanımca yerinde olur."[113]

Pek de saygılı olmayan, öfkeyle şekillenmiş ve alaycılıkla tatlandırılmış bir ifadeyle kendi diplomatlarına gönderdikleri bu mektup, diplomasilerini en azından Türkiye meselesinde kendileriyle eşdeğer gören Amerikalı misyonerlerin kendilerine duydukları güvenin belgesidir. Allen'in yazılarında, her şeyi başkalarından daha iyi bildiği görüşü dikkat çekicidir. Allen doğrudan bir görgü şahidi değildi; o da kaynak olarak Bitlis misyonerlerinin ifadelerine dayanıyordu. Onlar da edindikleri bilgileri sık sık kişisel ilişki kurdukları düzenli orduya mensup genellikle Ermeni, ama kısmen de Kürt ve Türk askerlerinden oluşan yerli görgü şahitlerine dayandırıyorlardı. Angaje oldukları tarafı tutmaları ve bilgilerine duydukları aşırı güven, mesafeli gözlemcilerde misyonerlere karşı şüphe uyandırabiliyordu. Buna rağmen kimi argümanlar bakış açılarını doğrulamaktadır: Olaylara bu kadar yakın olmaları veya sahip oldukları geniş ilişki ağı, ayrıca Osmanlı ve Ermeni taraflarından gelen "bilgileri değerlendirme" tecrübeleri. Sultan, uluslararası

113 Sonrasında Sason katliamı tasvir edilir: "Son derece güvenilir çok sayıda kaynaktan aldığımız bilgilere göre [...]." Alıntı Dossier *Papers on excesses against christians, 1888-1899*, ABC bh; krş. "Report on the Famine Found", Bitlis'ten Cole, 11.11.1894, ABC 16.9.7 (reel 693: 418 vd.).

diplomasi üzerinde etki yaratmaması için olanca gücüyle hadiseleri önemsizleştirmeye çalışırken ve yabancı diplomatların birçoğu için de halihazırda mevcut ilişkilerin korunması öncelikliyken, misyonerler için doğrudan temsil edilecek bir çıkar mevcut değildi. Tam aksine, *college*'leri için çıkarılacak irade tehlikeye düşmüştü. Kurban sayısı hakkındaki karamsar tahminlerinin doğru olması pekâlâ mümkündü. Bu, Sason vakasından ziyade, gelecek yıl Harput bölgesinde gerçekleşen pogromlar için geçerliydi. ABCFM misyonerleri, orada, köylere kadar yayılmış geniş bir ilişki ağına sahiptiler.

Sason katliamı, aslında devrimcilerin hedeflerinden biri olan ve Abdülhamit'i diplomatik güçlüklerle karşı karşıya bırakan reform sorununu bir kez daha gündeme getirmişti. Hıristiyan çoğunluğun bulunduğu sancaklara ve kazalara, Hıristiyan yöneticiler (mutasarrıf ve kaymakam) atanacak, Hıristiyanlar kolluk kuvvetlerine dahil edilecekti. Ermeni köylüler, Kürt tehlikesine karşı korunacaktı. Abdülhamit, inisiyatifi geri almak için bir karşı reform önerisi hazırladı ve 1895 Haziran'ında Şakir Paşa'yı reform komiseri olarak atadı. 1894 yazından beri meydana gelen hadiselerin, –gerçekdışı devrimci propagandalarını kendi lehine kullanıyor gibi görünmesine rağmen– Doğu Vilayetleri'nde genel bir Ermeni ayaklanmasının hazırlıklarının yapıldığı gibi yanlış bir kanıya kapılmış olan sultanı nasıl heyecanlandırdığını, ancak pek yakın çevresi biliyordu.[114]

Doğu Vilayetleri'nde ise Batılı büyük güçlerin, reform meselesinde sultana yeniden baskı yapmaya başladığı biliniyordu. Avrupalı bir prensin önderliğinde yabancı egemenliği veya Ermeni iktidarı gibi söylentiler, Müslümanlar arasında 30 Eylül 1895 tarihinde İstanbul'da gerçekleşen ve Babıâli Hadisesi olarak anılan cesur Hınçak gösterisinden sonra doruğuna ulaşan bir heyecanın doğmasına neden olmuştu.[115]

---

114 İngiliz Elçiliği başmütercimi Adam Block'un 25.12.1894 tarihli notları, FO 424/178, s. 388 vd., Walker 1980, s. 146 vd.

115 Ermenilerin reform taleplerinin altını çizmesi amaçlanan bu gösteri, polisle manifestocular arasında çıkan silahlı bir çatışmayla sonuçlanmış, pek çok kişi ölmüş ve yaralanmıştı. Walker 1980, s. 145-165; Karaca 1993, s. 46-56.

Ekim başlarında Trabzon'da gerçekleşen ve 1895 sonbaharının diğer kıyımlarının öncüsü olan pogrom, uluslararası kamuoyunu harekete geçirmişti. Tüm kurbanları Ermenilerden oluşan pogroma neden olan olay, eski Van valisine kim tarafından düzenlendiği belli olmayan bir suikasttı. Kıyımların büyük çoğunluğu, Avrupalıların reform taleplerinin sultan tarafından şaşılacak bir şekilde kabul edildiği 17 Ekim 1895 tarihinden sonraki günlerde ve haftalarda gerçekleşti. Düzinelerce şehirde ve yüzlerce köyde, Müslümanlar Hıristiyanlara karşı katliamlar düzenlediler.

Erzurum'da, alışılmadık uzunlukta bir öğle namazı sonrasında işitilen borazan 25 Ekim pogromunun başlangıcını haber verirken, üç saat sonra işitilen borazan, katliamın sonunu, akşam işitilen borazan ise yağmanın sonunu bildiriyordu. Askerî devriyelerin de katıldığı pogrom, sadece valinin direnişi sayesinde belli sınırlar içinde kalabilmişti (yaklaşık dört yüz Ermeni öldürülmüştü). Bölgedeki Amerikan misyonunun yöneticisi ve görgü şahidi olan William Chambers'in bildirdiğine göre, iki gün sonra beyaz sarıklı Sünniler tarafından çıkartılan bir karışıklığın pogroma dönüşmemesi de, ancak valinin engelleme çabalarıyla mümkün olabilmişti. Chambers, aynı zamanda, bir zamanlar Şakir Paşa'nın komisyonuyla beraber ziyaret ettiği Erzurum'un doğusundaki Eleşkirt'te katliam yapılmamasını da şaşkınlıkla karşılıyordu. Sonradan Eleşkirt kaymakamıyla yaptığı bir görüşmede, hem onun hem de sorumlu subayların katliam politikasına karşı çıktıklarını ve başarılı korkutma yöntemleriyle Sünni Kürtleri, Ermeni köylerinde pogrom düzenlemekten alıkoyabildiklerini öğrenmiş, böylece şaşkınlık nedenini açıklığa kavuşturmuştu.[116]

Demografik anlamda en geniş grup olarak pogromlara bilhassa Kürtler –sadece Hamidiye Alayları değil– katılmaktaydı. Harput'tan gönderilen misyoner raporlarından anlaşıldığına göre, Alevi Kürtler sadece yağmaya katılmakla yetiniyorlardı. Bu olaylar Aleviler için maddi anlamda çıkar sağlayabilecekle-

116 Erzurum hakkında: Chambers 1988 (1928), s. 36, 75 vd., 88 vd. Eleşkirt hakkında: Chambers 1988 (1928), s. 33-35, 89 vd.

ri sosyal bir patlama niteliği taşırken, Sünniler için dinî temelde iktidar sorunu daha önemli bir rol oynuyordu. Birçok belirti, katliamların yerel zeminde camilerde özenle planlanmış olduğunu ortaya koymaktadır. "Gâvur asilerin" katledilmesi –genellikle sadece erkekler ve erkek çocuklar–, radikal Sünniler tarafından kutsal bir görev addediliyordu. Cinayetlerin bu dinî karakterine pek çok görgü şahidi işaret etmekteydi. Sözlü bir şahadet sonrasında, İslâm'ı kabul edenlerin ve sünnet olanların hayatlarının bağışlanması dikkat çekicidir; ancak böyle bir şahadet, erkekler için ümmete dönüşü olmayan bir bağlılığı da beraberinde getiriyordu. Birinci Dünya Savaşı esnasında, din değiştirme sayesinde gelen kurtuluş, ancak istisnai durumlarda gerçekleşebiliyordu.[117]

Bu şiddet eylemlerinin ana tetikleyicisinin reformlardan duyulan korku olduğu çok açıktır. Reformların kesin içeriği hakkında Doğu Vilayetleri'nde yaşayan Müslümanların neredeyse hiçbiri bilgi sahibi değildi ve bilgi sahibi olanların gözünde de bu, Hıristiyan (gâvur) egemenliğinin ilk adımından başka bir şey değildi.

Yüz bin sayısı, kurbanların sayısı için kabul edilebilir bir büyüklüktür; Türkler tarafından deklare edilen –örneğin sekiz bin gibi– çok daha düşük sayılar,[118] söz konusu sosyal depremin büyüklüğüyle ciddi bir tezat oluşturmaktadır. Bu sosyal deprem, haklı olarak *partial genocide* [kısmi soykırım] olarak nitelendirilmekte, misyon raporları sayesinde detaylı olarak tasvir edilmekte, büyüklüğü misyon şubelerindeki yüzlerce, hatta binlerce öksüz ve yetim ile istatistiksel olarak tahmin edilmektedir.[119] Ba-

117 Cinayetlerin dinî karakteri için bkz. Böl. 2.8 ve 2.10. Alevi Kürtlerin tutumları için: Kasım 1895 Harput raporları, ABC 16.9.9, c. 1 (reel 718: 565 vd.) ve Riggs 1997 (1917), s. 111. Krş. Böl. 2.8.2.

118 Ör. Gürün 1985, s. 150.

119 İhtiyatlı gözlemciler, 1896 yazında, kitle katliamları sonrasında on iki yaş altında en az elli bin öksüz çocuktan söz etmektedirler; bunların sadece pek az bir kısmı misyon yetimhanelerinde yetiştirilme ayrıcalığına –mağdurlar tarafından ifade edilen şekliyle– sahip olabilmiştir. Krş. "The Orphans of Asiatic Turkey", Konstantiniye, 6.8.1896, s. 1, ABC bh Reports 1895-96. Krş. Böl. 2.8.3.'ün başlangıcı.

tılıların ve Ermenilerin yaptığı pek çok tasvirdeyse, ölü sayısı üç yüz bin olarak geçmektedir; Açlık, hastalık ve yokluk nedeniyle sonradan ölenlerin sayısı da hiç şüphesiz çok yüksektir, ancak tam bir rakam vermek çok güçtür.[120] Büyük maddi değerler, geri dönüşü bir daha mümkün olmayacak şekilde Hıristiyanlardan Müslümanlara geçmişti; özellikle Kürtler kırsal alandaki büyük Ermeni arazilerine el koymuşlardı, bu da ileride Genç Türkiye'nin politikalarını Doğu Vilayetleri'nde ciddi şekilde zorlayacak "toprak meselesi"nin temelini oluşturacaktı.

Yağma ve saldırı hareketleri, 1895 sonbaharında Van yöresinde de gerçekleşti. Başka yerlerde görüldüğü türden bir katliam dalgası ise ancak 1896 Haziran'ında vuku buldu. Osmanlı Bankası İstanbul Şubesi'nin 26 Ağustos 1896 tarihinde, Van'da pek çok önderini kaybetmiş olan Taşnak Partisi tarafından işgal edilmesi, başkentin Ermeni mahallelerinde "atlı ölüm birlikleri" tarafından örgütlü katliamlar düzenlenmesinin gerekçesi oldu.[121]

2.4.4. Misyonerlerin kriz yönetimi, bilgi akışının ve insanî yardımların kullanımı

Misyonların kendi programları dışında kalan insani faaliyetlerde bulunmalarına daha önce de pek çok kez rastlanmıştı: Rus-Türk Savaşı esnasında, açlık felaketlerinde, depremlerde, yangınlarda ve salgın hastalıklarda. Daha 1878 tarihinde bile, Hıristiyanlara ve Müslümanlara, yani başkentteki Müslüman Balkan muhacirlerine ve Erzurum bölgesinde savaştan zarar görmüş köylerin sakinlerine, insani yardım ulaştırılıyordu.[122] Pogromlardan birkaç yıl önce, Sivas ve Erzurum'da baş gösteren kolera salgını, yardım çalışmaları ihtiyacı doğurmuştu.[123]

120 Krş. Verheij 1999, s. 90 ve Koutcharian'daki açıklamalar ve kaynak tartışmaları 1989, s. 103 vd.

121 Van için krş. Böl. 2.9.3. İstanbul katliamı için krş. özellikle o zamanlar "Konstantiniye'de Osmanlı Bankası İdarecisi" olan Waadtland'lı Louis Rambert'in raporu, Rambert 1926, s. 15-20 veya Saupp'taki Alman kaynaklarına dayanan anlatımlar 1990, s. 90-108.

122 Chambers 1988 (1928), s. 49 vd.; ABC MS Hist. 31: 2, s. 18.

123 Krş. Böl. 2.3.2 ve Chambers 1988 (1928), s. 114.

Misyonerler, bulundukları yerde karşılaştıkları acıları dindirmek için, ellerinden geleni yapıyorlardı. Motivasyon, organizasyon, teknik ve bilimi (özellikle tıbbı) etkili bir şekilde birleştirme ve maddi yardım sağlayabilme şansına sahip oldukları için bu işte başarılı oluyorlardı. İstanbul'daki *Bible House*, kuruluşundan itibaren insani yardımlar için özel fonlara sahipti.[124] Misyonerler, bu tür yardımlarla karşı durmanın neredeyse imkânsız olacağı bir etki yaratacaklarının, bulundukları yerde kabul ve uzun süreli saygı göreceklerinin bilincindeydiler.[125]

1895 pogromları, Protestan ve Katolik misyonlarını, seferber edecekleri tüm güçlerle başa çıkmaya gayret edecekleri, çok büyük çapta sosyal bir felaketle karşı karşıya bırakmıştı. Düzenli faaliyetler, yerini acil yardıma bırakmıştı: İlk olarak aşevleri, sahra hastaneleri, geçici barınaklar ve yetimhaneler, sonra da çalışma ve para kazanma imkânlarının yaratılması maksadıyla halı dokuma ve elbise endüstrisi kuruldu. Gerçi, bölgede daha önce bu yönde faaliyetler vardı; ancak Doğu Vilayetleri'ndeki "misyon endüstrisi"nin gerçek itici gücü, katliamlardan sonra ortaya çıkan zaruret haliydi. Bunun yanı sıra, Katolik ve Protestan misyonerleri, olayları titiz bir şekilde belgelemeyi ve Avrupa ile Amerika'da enformasyon kampanyaları düzenlemeyi kendilerine görev edinmişlerdi.[126]

Protestan tarafının enformasyon, ilişki, koordinasyon ve finans sağlama merkezi, başında William Peet'in bulunduğu İstanbul'daki *Bible House* idi. Otobiyografisinde itiraf ettiği üzere, belli bir tereddütten sonra katliamın gerçek boyutlarını kavrayan Peet, felaketle başa çıkabilmek için gereken ihtiyaçların temini ve yeni yardımcı kuvvetlerinin sağlanması bakımından dünya çapında bir kampanya başlatması gerektiğine kanaat getirdi. Ekibiyle birlikte, geceleri de çalışmak suretiyle, bir bağış kampanyası çağrısı ile misyon ve konsolosluk kaynaklarına dayanan enformasyon belgeleri hazırladı. Sansür ne-

124 Peet 1939, s. 39.

125 ABC MS Hist. 31: 4, s. 37.

126 Krş. Harput örneği, Böl. 2.8.2.

deniyle bunları misyona ait matbaalarda basmak imkânsızdı; ancak belgelerin teksir olarak Avrupa ve Amerika'ya gönderilmesiyle, kamuoyunun harekete geçmesi sağlandı. Kısa bir süre sonra, İstanbul ABCFM merkezine para akmaya başladı ve yardım faaliyetlerine katılmak üzere çok çeşitli ülkelerden yardımcılar geldi.[127]

1895 olayları, ABCFM ile Ermeni-Apostolik Milleti arasındaki ilişkilerin tarihinde, bir dönüm noktası meydana getirdi. Bu dönümün gerçekleşmesi, aslında Berlin Kongresi'nden bu yana bekleniyordu. Asrın ortalarından beri süre gelen nefret ilişkisi, yerini ortak bir görevin birlikte gerçekleştirilmesi için işbirliğine bıraktı. Peet, o aylarda, Ermeni Milleti'nin başı ve Millet'in sultan nezdindeki temsilcisi olan Ermeni patriğinin en önemli danışmanlarından biri oldu. Patrik, katliamların sebebinin illegal Ermeni eylemleri olarak gösterildiği bir memorandumu imzalaması için, saraydan gördüğü baskıya direndiği için, 1895 yılında eylem gücünü yitirdi. Bu dönemde *Bible House*, patrikliğin Doğu Vilayetleri'ndeki tüm finansal faaliyetlerini üstlendi ve bu para ile geri kalan maddi imkânların dağıtılması işini, bölgede bulunan misyonerlerine havale etti.[128]

2.5. Katliamlara ve hükümetlerin sessizliğine cevap olarak yeni Türkiye Misyonu

Berlin Kongresi esnasında, politik çevreler Fransız Ermeni Misyonu'nun kurulmasına söz konusu ülkenin ve Vatikan'ın diplomasisiyle uyum içinde karar verirken, 1895 katliamları başlangıçta Almanya'nın öncelikli Türkiye politikasıyla çelişen iki ayrı Alman Türkiye Misyonu'nun kurulmasına neden olmuştu. 1896 yılının yardım kuruluşlarının görevlileri, İngilizler dışında hiçbir ülkenin diplomatlarından etkili bir yardım görmemişlerdi. Alman diplomasisi, o zamanlar politik olarak oldukça hassas bir konu olan Ermeni meselesiyle ilgilenen ve

127 Peet 1939, s. 40 vd.

128 Peet 1939, s. 48-57.

Doğu Vilayetleri'ne seyahat eden vatandaşlarına herhangi bir koruma sağlamayı kesinlikle reddediyordu. Ancak birkaç yıl sonra Alman nüfuzunu güçlendirmek adına, bölgedeki misyonlarını kendi Türkiye politikaları tarafına çekmek, onlar için oldukça önemli bir konu haline geldi.

Katliam haberleri, Avrupa ve Anglosakson dünyasının büyük kesimlerinde, dış politikayla ilgili herhangi bir sonuç doğurmayan, ancak Almanya, İsviçre ve diğer Avrupa ülkelerinin geniş kesimlerinde, Türkiye'ye dair belirleyici bir kanaatin doğmasına neden olan bir öfke fırtınası ve dayanışma hareketi meydana getirdi. Bu da nispeten küçük bir grubun insan hakları, azınlıklar ve dinî çatışmalar konularında kalıcı ilgisine ve uzun soluklu bir angajmanına neden oldu. Büyük bir çoğunluğun zihninde "kana susamış sultan", "İslâm barbarlığı" ve "Asya karanlığı" kalıbı yer edinirken, Avrupa'daki antisemitik yönelimli çevreler ise Ermenileri, Yahudiler gibi "dejenere olmuş ırk" şeklinde tasvir etmeye başladılar. Bu çevrelere göre Ermeniler, savaşçı, vatansever Türklere karşı uluslararası kamuoyunda sinsi bir faaliyet yürütüyorlardı.[129]

1896 yılında, Büyük Britanya ile özellikle İsviçre'de, toplumun geniş kesimlerinde, mezhep-üstü Ermeni hareketine destek olmak yaygın bir eyleme dönüşmüştü. İsviçreli birçok yerel politikacı ile kilise ve devlet görevlileri, düzenlenen çok sayıda toplantıda, bu konuyu ele alıyorlardı. Bu çabaların ardında, bir ırka duyulan nefrete, milliyetçiliğe ve emperyalizme karşı yönelen uluslararası bir insan hakları dürtüsü yatıyordu.

2.5.1. İsviçre örneğinde Avrupa kamuoyunun harekete geçişi[130]

1894'ten itibaren (Sason katliamı), Doğu Vilayetleri'nden sarsıcı haberler genellikle Anglosakson, sonra da Fransız ve Alman kanallarından, günlük İsviçre gazetelerine yansımaya

129 Barth 1898.

130 Bu konuda daha fazla bilgi için Kieser 1999.

başladı. Hükümeti ve kamuoyu bir zamanlar yoğun olarak Ermeni Sorunu'yla ilgilenmiş olan İngiltere, Doğu Vilayetleri'nde bilgi toplayan ve Amerikan misyon şubeleriyle düzenli ilişki içinde bulunan çeşitli konsolosluklara sahipti. Bunlar haberlerini, İstanbul'daki *Bible House*'a veya ABCFM merkezinin bulunduğu Boston'a gönderiyorlardı.

Böylece İstanbul, Büyük Britanya veya ABD'deki gazeteciler, ilgili haberlere doğrudan ulaşma imkânına kavuşmuş oluyorlardı. Almanya ve Türkiye'de olduğunun aksine, İngiltere ve ABD'de sansür tehlikesiyle karşı karşıya değillerdi. Gerçi, Batı basını arada sırada Osmanlı hükümetinin, "olaylardaki" tüm suçu "Ermeni haydutlarının" üzerine yıkan resmî bültenlerini de yayınlamıyor değildi. Özellikle de –genellikle arkaplandaki niyetlerden haberdar olmadan– Hariciye Nazırı Sait Paşa'nın elçileri ve onların adamları aracılığıyla Avrupa basınına sızdırmaya çalıştığı Osmanlı *Bureau de la Presse Etrangère* tarafından kaleme alınmış yazılara yer veriyorlardı. Arada sırada, resmî devlet görüşünün yayılması, için sultan tarafından maddi olarak desteklenen Avrupalı yazarların makaleleri de yayımlanıyordu.[131] Daha o zamanlar bile, bu bakış açısı uluslararası basının çoğunluğu tarafından gerçekdışı bir savunma olarak değerlendiriliyordu. Sadece Almanya'da ve nadiren Fransa ile İsviçre'de, basın, bu sarsıcı haberlerin ardında İngiliz şark politikasını arıyor veya Ermeni dostlarının "insanlık palavralarıyla" dalga geçiyordu. Bern'de yayınlanan liberal *Bund* gazetesi 4 Ekim 1896'da Prof. Dr. Oncken adlı bir kişinin, tüm bu pogromlar nedeniyle oluşan heyecanı "Ermeni Delirium"u olarak nitelendiren, "ulus olarak bugüne dek hiçbir başarıya imza atmadığı" ve "en eski zamanlardan beri son derece kötü bir şöhrete sahip olduğu" için Ermeniler namına fedakârlıkta bulunmaya değmeyeceğini belirten bir makalesini yayımlamıştı.[132]

Ermeni Dostu Hareket'in en büyük dinamizmini yaşadığı dönemde, fotoğrafçılık sanatı, insanları harekete geçirmenin

131 Çok sayıda örnek için bkz. Osmanlı belgeleri Şimşir 1985 ve 1989 b içinde.

132 Burada söz konusu kişi muhtemelen o zamanlar Bern Üniversitesi'nde ordinaryus olan August Oncken adlı Alman milliyetçisi bir ekonomistti.

bir aracı olarak henüz ciddi bir rol oynamıyordu, zira fotoğrafçılık malzemeleriyle donanmış olmalarına karşın, bölgedeki çoğunluğu misyoner olan görgü şahitleri için olaylardan sağ salim kurtulup rahatsız edilmeden rapor yazabilmek bile yeterince sevindiriciydi. Basın fotoğrafçılarına izin verilmesi ise söz konusu bile değildi. Ancak acil yardımın fırtınalı başlangıcından sonra, misyonerler dulların, yetimlerin, yetimhanelerin ve işliklerin fotoğraflarını çekmeyi ve bunları bir şekilde Avrupa'ya ulaştırmayı başardılar. Bu fotoğraflar, broşürlerde kullanılmak suretiyle, bağış kampanyalarının canlılıklarını korumasını sağladı. Küçük çaplı toplantılarda ve konferanslarda da önemli bir araç rolü oynuyorlardı; örneğin Basel'li papaz Hans Fichter, (Temmuz-Ekim 1897 tarihleri arasında) Türkiye'ye yaptığı geziden sonra verdiği konferanslarda, hem kendisi hem de başkaları tarafından çekilmiş olan siyah-beyaz cam diaları sıklıkla kullanıyordu.[133]

İsviçre'nin muhtemelen ilk bağış kampanyası çağrısı, Neuchâtel'de yayımlanan bir gazete olan *Journal réligieux des Eglises indépendantes de la Suisse Romande*'de 16 Kasım 1895 tarihinde yayımlandı. Basel'li Papaz von Salis, toplanan paraların hangi kanallarla kurbanlara aktarılabileceği konusunda, bağlı bulunduğu dinî birliğin siyasi departmanına bir soru önergesi verdi. Aldığı cevap şöyleydi: İstanbul'daki Britanya elçisi kanalıyla. O da söz konusu paraları, *Bible House*'a iletecekti. 1896 ilkbaharında, genellikle Protestan kiliselerinin papazları tarafından yapılan bağış çağrılarının sayısı giderek arttı, temmuz ayında da Protestan Kanton Kilise Makamları Temsilciler Konferansı tarafından bir bağış çağrısı yapıldı. Katolik tarafından ise en azından basın kanalıyla bir çağrı yapılmıştı. Masonlar da üyelerini maddi olarak veya yayın kanalıyla Ermenileri desteklemeye çağırdılar.[134]

1896 yılı, İsviçre Ermeni Dostu Hareketi'nin kuruluş yılı olarak nitelendirilebilir. Karl Meyer, 4 Mart tarihli Neuchâtel

133 Krş. Basel Devlet Arşivi, PA 797 A 4.6.

134 *Suprême Conseil pour la Suisse der Confédération des puissances maçonniques écossaises* bildirisi, Lausanne, Juli 1896, Federal Arşiv E 2001 A: 185/119.

Eglise indépendante [Neuchâtel Bağımsız Kilisesi] aylık konferansında alınan bir eylem komitesi kurulması kararını, "İsviçre Ermeni Yardımı'nın doğum günü"[135] olarak değerlendirir. Teoloji profesörü Georges Godet, konferansın görevlendirmesiyle nisan ayında yayımlanan ve Fransızca konuşulan bölgelerde büyük ilgiyle karşılanan *Les Souffrances de l'Arménie* başlıklı bir broşür kaleme alır.

Ermeni takibatının kamuoyunda yarattığı dinamizm, 1896 ilkbaharından sonra her ay giderek artmaya başlamıştı. Haberler ve özellikle de yorumlar, İsviçre gazetelerinde, giderek daha fazla yer buluyordu. Kilise basını da konuyla ilgileniyordu. Çıkarılan broşürler ve bildiriler, artık sadece fikir beyan etmekle kalmayıp, eyleme geçmeye davet eder nitelikteydi. 1896 sonbaharında ise Ermenistan konusu İsviçre gazetelerinin manşetlerini işgal etmeye başlamıştı. Kamuoyunun konuya ilgisi, 7 Eylül'de düzenlenen Lozan Toplantısı'yla doruk noktasına ulaştı. Üniversite rektörünün, papazının ve teoloji profesörü Ernest Combe'un yönetiminde, belediye binasında toplanan yaklaşık dört bin kişi, *Gazette de Lausanne* redaktörü Albert Bonnard'ın ve Ermeni öğretmen Garabed Thoumajan'ın konuşmalarını dinledi. Toplantıda bir sonuç bildirgesi yayımlandı ve "takibata uğrayan Ermenilerin yararına İsviçre'nin tümünde güçlü bir destek hareketi" örgütleyecek ve somut olarak federal meclise bir dilekçe verecek kırk kişilik bir komitenin kurulması kararına varıldı.[136] Bu kilisenin üyeleri arasında, kilise mensupları, toplum temsilcileri ve bir de haham bulunuyordu. *Bund*, Oncken tarafından çılgınca bir dinî coşkuya kapılan çevrelerin birliği olarak mahkûm edilen ve kendisi için "duygusal" nitelemesinde bulunan dayanışma hareketiyle olan bağlarını, 10 Ekim'de koparmıştı.

Bu hareketin neden başka yerde değil de, Waadt'de* billurlaştığı sorusunun üzerine gitmek ilginç olacaktır. Ermeni dias-

135 Meyer 1874, s. 41.

136 Federal Arşiv E 2001 A: 185/98.

(*) İsviçre'nin genellikle Fransızca konuşulan bir kantonu, başkenti Lozan – ç.n.

porasının bulunduğu Cenevre'ye olan yakınlığı, ağır basan liberal-yurtsever görüşün yanı sıra Bonnard, Combe veya devlet başkanı Virieux gibi sivrilmiş şahısların varlığı, hiç şüphesiz önemli faktörlerin arasında sayılabilir. Fransızca konuşulan yörelerdeki Protestanlık, tarihî nedenlerden ötürü azınlıkların uğradığı takibatlar hususunda özellikle duyarlıydı. Garabed Thoumajan'la evli olan Cenevreli bir papaz kızı Lucie Thoumajan-Rossier'in –kadın hakları savunucusu Aline Hoffmann-Rossier'in kardeşi– Ermeni Dostu Hareket çevresinde önemli bir rol oynadığına şüphe yoktur. 1886 yılında Cenevre'de yapılan evlilikten sonra, çift, 1893'e kadar Garabed Thoumajan'ın Amerikan misyon *college*'inde ders verdiği Merzifon'da oturmuş; ancak Thoumajan 1893 başlarında yıkıcı faaliyetlerde bulunduğu suçlamasıyla Türk makamları tarafından tutuklanmıştı. Bunun üzerine, karısı onun serbest bırakılmasını sağlamak için İsviçre ve Britanya'da mümkün olan tüm araçları –basın, konferanslar, diplomatik kanallar– harekete geçirmişti. Osmanlı Hariciye Nazırı Sait Paşa, 6 Mart 1893 tarihinde Berlin ve Londra elçilerine "bu kadını dikkatle gözaltında tutmaları ve yürüttüğü faaliyetler hakkında elde edilen tüm bilgilerin kendisine aktarılması" emrini vermişti. Garabed Thoumajan, temmuz ayında ağır İngiliz baskısı sonucu serbest bırakılmış ve sınır dışı edilmişti. Sultanın ajanları, çifti Avrupa'da yaptığı konferans seyahatleri boyunca sürekli olarak takip etmişti.[137]

137 Krş. OBE, c. 16, Nr. 51; 16.11.1893. Krş. özellikle aşağıdaki alıntının da yapıldığı, Şimşir tarafından yayımlanan çok sayıda belge, Şimşir 1985 (s. 218). – Lucie Thoumajan, medeni durumuna uygun olarak İsviçreli-Protestan kimliğini Ermenistan'la güçlü bir şekilde birleştiriyor; şiddet kullanmadan, militan bir şekilde taraf tutuyordu. 1894 ilkbaharında, İngiliz basınında yayımlanan bir makalesinde şunları yazıyordu: "Bütün zalim idareler gibi Türk hükümeti de, insanları hapse atmak için bu [kargaşa ve fesat çıkarma suçlamasını] bahane olarak kullanıyor [...]. Bizzat Hz. İsa'nın 'fesat çıkaran' diye suçlandığını hatırlarsak, buna şaşırmayız! Gerçek kargaşa ve fesatı onaylamadığımı ve sabrı tükenip belirli ölçüde savunma tedbirlerine başvuran hiçbir Ermeni olmadığını kesinlikle söylemediğimi belirttikten sonra, hakkaniyet adına şunu ilave etmeliyim: Bu hareketler, baskı ve zulmün bir sonucudur ve özgür bir ülkede, İsviçre'de doğup yetişmiş bir kişi olarak Ermenilerin çektikleri göz önüne alındığında şaşılacak nokta, halkın büyük çoğunluğunun böylesine sabırlı davranmasıdır! Türkiye'ye gelip bir Ermeni'yle ev-

Lozan Bildirisi'nden sekiz gün sonra, 15 Eylül 1896'da Bern şehrinde, somut yardım faaliyetleri açısından en büyük öneme sahip olan Ermenistan İçin İsviçre Yardım Komiteleri Konferansı (*Conférence des Comités suisses de secours aux Arméniens*) toplandı. Konferansın idari merkezi Neuenburg, başkanı teoloji profesörü Georges Godet oldu. Konferansın temsilci olarak İstanbul'a gönderdiği Bern şehir misyoneri Fritz Stucky, burada Amerikan misyonuyla ilişkiye geçti. Amerikan misyonu, henüz başka bir yardım kuruluşunun bulunmamasından ötürü, ona İsviçre Ermeni Yardımı'nın ağırlıklı olarak Sivas yöresinde faaliyet yürütmesini tavsiye etti. İsviçre tarafından finanse edilen yetimlere yönelik yardım faaliyetleri, 1897 Ocağı'nda Amerikalı misyoner çifti Albert ve Emma Hubbard tarafından başlatıldı; 1897 Kasımı'nda ilk iki İsviçreli yardım kuruluşu çalışanı bölgeye ulaştı, sonra onları başkaları takip etti – hem de sadece Sivas yöresine değil.

1896 yazıyla 1897 yazı arasında İsviçre'de Ermeniler için yaklaşık bir milyon Frank bağışlandığı kabul edilebilir[138] -alım gücü bugünün on milyon Frank'ının üzerinde bulunan bu meblağ, Almanların düzenlediği kampanyalarda toplanandan çok daha fazlaydı.[139] Üç yüz yirmi üç kişi, beşer yıllığına, birer Ermeni yetiminin velayetini üzerlerine aldı, ki bu yıllık yüz yirmi beş veya daha fazla Frank tutarında bir ödeme yükümlülüğü getiriyordu. Bu kişilerin arasında *Comité jurassien* üyesi düzinelerce Mennonit* de bulunuyordu.[140]

Lozan'da kurulan komite, eylül ayında bölgelere göre kısmen farklı şekilde formüle edilen bir dilekçe hazırlayarak, 10

---

lendikten sonra onlardan biri oldum. Artık bir yabancı değilim, haksız saldırıya uğradıklarında *Hıristiyan Ermenileri* savunacağım ve bunu yaparken sadece yabancıların merhamet hisleriyle hareket etmeyeceğim." Şimşir 1989b, s. 110 vd.

138 Konferans için 689.444 Frank. İsviçre'den gelen diğer bağışlar başka kanallar üzerinden iletildi. (Örn. Alman ve Fransız kuruluşları).

139 Schäfer, Richard'a göre 631.000 Mark, *Alman Şark Misyonu Tarihi*, Potsdam, 1932, s. 13.

(*) Menno Simons, 1492–1559 tarafından kurulan bir tarikat - ç.n.

140 Meyer 1974, s. 44.

Ekim'de –kuruluşundan sadece bir ay sonra– 113.653 imzayla federal meclise sundu. 1897 ilkbaharına kadar toplanan imza sayısı 453.015'i bulmuştu. Bu, o güne dek İsviçre tarihinde görülen en büyük dilekçeydi.[141]

Dilekçe metni işlevi gören Lozan Sonuç Bildirgesi katliamlara duyulan öfkeyi dile getiriyor, büyük devletlerin hiçbir şey yapmamasından şikâyet ediyor, insani bir kardeşlik ve Hıristiyan bağlılığı hareketi çağrısı yapıyor ve Türkiye'den gereken reformları yapmasını talep etmeleri için İsviçre halkı adına büyük devletlere başvurmasını federal meclisten istiyordu. Böyle bir girişimde bulunmak İsviçre'nin alın yazısıydı; tarafsızlığı, "milletüstü" adalet ve insanlık değerlerini korumasına kesinlikle engel teşkil etmiyordu.[142] Şubat 1897 tarihli Zürih Sonuç Bildirgesi, Hıristiyan Avrupa halklarının ortaya çıkaracağı kolektif vicdana devlet güçlerinin boyun eğeceği ve bu vicdanın büyük, kesin, küresel bir barış yaratacağı umudunu dile getiriyordu.[143] Federal Meclis içinse, talep edilen dış politika inisiyatifi, "yabancı devletlerin meselelerine İsviçre'nin tarafsızlığıyla bağdaşmayan bir müdahaleydi".[144] İngiliz *The Times* gazetesi, daha 1896 Eylülü'nde, ülke genelinde kabaran öfke dalgası karşısında İsviçre Federal Hükümeti'nin çaresizliğinden söz etmişti.[145]

Yurt dışındaki benzer hareketlerle yakın ilişki içinde olmalarına rağmen, emperyalist devletlerden bilinçli olarak uzak duruyorlardı. Gerçekten de komşu ülkelerdeki Ermeni Dostu Hareketler, toplumun farklı kesimlerinde, farklı algılara sahipti. Örneğin Almanya'da, hareket, devletin ve yerel kilise

141 Federal Arşiv E 2001 A: 185/37 ve 185/80.

142 Federal Arşiv E 2001 A: 185/191 ve 185/103; krş. Meyer 1974, Res. 4 ve 5; Meyer 1974, s. 42 vd. ve dipnot 48.

143 Federal Arşiv E 2001 A 185/71 ve 185/103.

144 9.3.1897 tarihli oturum protokolü, Federal Arşiv E 2001 A 185/77.

145 "İsviçre hükümeti, ülkede meselenin uyandırdığı infiali nasıl ifade edeceğini bilemez durumda görünüyor. Muhtemen İsviçre Federal Dışişleri Bakanlığı, Düvel-i Muazzama'yı Türkiye'deki Hıristiyanların korunmasına yönelik İsviçre'de uyanan güçlü kamuoyu hareketinden haberdar edecek, buna karşılık konu hakkında bir uluslararası konferans toplanması önerisi götürmeyecek." Via Légation de Suisse, Federal Arşiv E 2001 A: 185/174; 24.9.1896.

makamlarının güçlü direnişinin yanı sıra, onlara yakın duran basını da hesaba katmak zorundaydı. Bu nedenle azınlık konumundaydı; Pietist cemaatler güçlü bir temel teşkil ediyordu. Fransa'da sosyalistler (Jaurès), radikaller (Clemenceau) ve Katolik sağ harekete angaje olurken, merkez, izlediği çıkar politikasından ötürü uzak durmayı tercih ediyordu. *Œuvre des Ecoles d'Orient*'ın Paris'te bulunan sağ-katolik yöneticisi Félix Charmetant, Ermeni Sorunu'yla aktif bir şekilde ilgileniyordu. İtalya'da devlet ve kamuoyu tarafından desteklenen güçlü bir Ermeni Dostu Hareketi mevcuttu; devlet açısından bu bir ölçüde çıkar politikası gereği gerçekleşiyordu; zira Küçük Asya'da İtalyan nüfuzunun artması amaçlanıyordu.[146] Büyük Britanya, İskoçların ve İrlandalıların da katıldığı, liberallerin sol kanadı ile Anglikan olmayan Protestanların baskın olduğu, tarihinin en büyük Ermeni Dostu Hareketi'ni yaşıyordu.[147]

2.5.2. Ermeni yardım kuruluşları

İsviçre'den gelen para ve personel, Amerikalıların idaresi ve Ermeni yardımcıların katkısı sayesinde, Sivas, Gürün (Sivas ile Malatya arasında), Arapkir (Sivas ile Harput arasında) ile katliamlardan etkilenmemiş olan Batı Türkiye şehirleri Bursa ve Bardesağ'da (İzmit) yetimhanelerin kurulmasını sağladı. Ayrıca Sivas'a orada bir klinik ve eczane açacak olan bir de hekim gönderildi. İlk yıllarda, yani 1897 ile 1900 arasında, beş yüzden fazla çocukla düzenli olarak ilgilenildi.[148]

Ancak İsviçre parası ve personeli, Alman Ermeni Yardım Kuruluşları'nda da önemli bir rol oynuyordu. En başından bu yana gerçek birer misyon olarak yapılandırıldıkları için, bu

146 Bu bilgiyi Maurizio Russo'nun (Université de Nancy) yayınlanmamış bir çalışmasına borçluyum.

147 İngiltere'de benzer bir politik gruplaşma, bir çeyrek yüzyıl sonra, İrlanda sorununun çözümü için yaşanmıştı. Krş. Pasdermadjian 1986 (1949), s. 366-371.

148 Bu rakam 1905 yılına kadar neredeyse yarıya düşmüştü; çünkü İsviçre kamuoyunun ilgisi ve bağış hevesi yoğun bir azalma göstermişti. Krş. Meyer 1974, s. 55-57, 67-71.

kuruluşlar, İsviçrelilerin geçici olarak düşünülen çabalarından daha kalıcı bir etki planlıyorlardı. İsviçre'de olduğu gibi Almanya'da da farklı sınıf ve mezhep üyeleri, acil yardım ve Ermeni Sorunu uğruna angaje edilmişti. 1896 yılının ilk yarısında, iki papaz Alman-Ermeni dayanışmasının öncüsü olarak sahneye çıktılar: Pietist cemaat hareketinden Ernst Lohmann ve liberal eğilimli Johannes Lepsius. Lohmann, Frankfurt Komitesi'nin sorumlularındandı; Lepsius ise 2 Temmuz 1896 tarihinde kurulan, farklı ülkelerde ve çevrelerde temsilcilikleri bulunan Ermenistan İçin Alman Yardım Birliği'nin [Hülfsbund] merkez komitesindedi.

Alman hareketinin en acil görevlerinden biri, Alman kamuoyunun enformasyon kıtlığını ortadan kaldırmak ya da Alman basınındaki Osmanlı Devleti'nden alınma görüşlere karşı somut bir şeyler koyabilmekti. Lepsius, bu sorunu çözmek için hızla ilk baskısı 1896 Ağustosu'nda yapılan *Armenien und Europa* [Ermenistan ve Avrupa] adlı bir eser yayımladı. Doğu Vilayetleri'ndeki katliamlara dair altı baskı yapan, İngilizce, Fransızca ve kısmen Rusça'ya tercüme edilen bu eserin etkisi çok büyük oldu. Dayandığı sağlam bilgi kaynakları ve yazarın 1896 Mayıs ve Haziran aylarında felaket bölgesindeki gözlemleri sayesinde, kitabın bazı bölümleri hâlâ tarihî bilgi düzeyini yansıtmaktadır.[149]

Kısa bir süre sonra Berlin ve Frankfurt komitelerinin yolları ayrıldı. Bunun nedeni, Hülfsbund'un Berliner Tonhalle'de 24 Eylül 1896 tarihinde yaptığı ve hem devlet, hem ticaret, hem de Pietist çevreler tarafından hoş karşılanmayan iki açıklamasıydı. Hülfsbund'un örgütleyicilerinden biri olarak Lepsius, devlet ve ticaret çevreleri tarafından Alman-Osmanlı ilişkilerine zarar veren bir oyunbozan, Pietistler tarafından ise çok fazla politik ajitasyon yapan bir papazdı.[150] O andan itibaren Er-

149 Lepsius da katliamın doğrudan kurbanlarının sayısını yüz bin olarak kabul ediyordu. Ayrıca merkezden yönetilen kıyım tezinin keskin bir savunucusuydu. (Lepsius 1896, s. 68) – Kendisini halı endüstrisi temsilcisi olarak tanıtan Lepsius'a, altı Doğu Vilayeti'ne giriş izni verilmemişti. (Lepsius 1896, s. 5 vd.; Schäfer 1932, s. 5 vd.).

150 Schäfer 1932, s. 4-11; Goltz 1983, s. 869 vd.; Goltz 1999, s. 170 vd.

menistan'daki Protestan esinli Alman faaliyetleri, iki ayrı örgüt tarafından yürütülmeye başlandı.

2.5.3. Şarkta Hıristiyan Şefkati İçin Alman Yardım Birliği

Ermenistan İçin Alman Yardım Birliği'nin Frankfurt Komitesi, bundan böyle *Şarkta Hıristiyan Şefkati İçin Alman Yardım Birliği* olarak sahneye çıkacaktı. Henüz ikiye bölünmemiş *Hülfsbund*'un 13 ve 14 Ocak 1897 günlerinde, Barmen'de düzenlediği bir konferansında, olağanüstü durum ve (sonraki) misyon alanları Frankfurt ve Berlin komiteleri arasında paylaştırılmıştı: Harput bölgesi (bundan böyle *Hülfsbund*) Frankfurtlulara, Halep bölgesi (Urfa dahil) Berlinlilere verilmişti.[151] Hülfsbund'un temeli, özellikle yüzyıl döneminde Anglosakson Hür Kilisesi tarafından güçlü ruhsal etkilere maruz kalmış olan Alman Toplum Hareketi'nin üzerinde yükseliyordu. Lepsius'un geniş tanıdık çevresi sayesinde, Berlin şubesi büyük burjuva çevrelerinden de destek görüyordu.

İsviçre komiteleri gibi Alman örgütleri de başlangıç yıllarında çalışanlarını gönderemedikleri bölgelerde, Amerikalılar tarafından yürütülen yardım faaliyetlerini finanse ediyorlardı. 20 Şubat 1897 tarihinde aralarında Johannes Ehmann'ın da bulunduğu ilk Hülfsbund çalışanları, Harput şubesini kurdular ve İstanbul'daki Alman başkonsolosunun onları bu seyahati yapmamaları için ciddi olarak uyarmasına rağmen, Hülfsbund tarafından finanse edilen yetimlere yönelik çalışmaları, Mezere'nin yeni kısmına kaydırdılar. 1898'de Maraş'a, 1901'de Van'a ve 1907'de Muş'a, Hülfsbund temsilcileri ayak bastı. Yetimlere yönelik çalışmaların yanı sıra, hastalara yönelik çalışmalara da hız verildi. 1901'de Mezere'de, 1904'te de Maraş'ta birer hastane faaliyete geçirildi. Misyon şubeleri, kendi şubelerini oluşturmaya başladı; Mezere'deki şube 1898'de Hüsenik, Perçenc ve Palu'da birer şube açmak suretiyle bunu gerçekleştirmişti. Van'daki faaliyetleri, Uster'den gelen Spörri-Knecht

151 Schäfer 1932, s. 13.

çifti yürütüyordu; Mezere'deki erkek çocuk yetimhanesinin yöneticisi Neftenbach'lı Verene Schmidlin, Sivas'taki erkek çocuk yetimhanesininki ise Münsingen'li Katharina Stucky'di; Maraş'ta Basel'li ana-kız Rohner'ler görevliydi. Tüm bu isimleri anılan kişiler, ölene ya da zorla gönderilene –Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve esnasında– dek Türkiye'de kaldılar.[152]

Amerikan misyonerleri, Ehmann'ın Birinci Dünya Savaşı sonrasında, retrospektifinde açık yüreklilikle belirttiği gibi, tecrübesiz Alman ve İsviçrelilere her konuda samimi birer danışman ve öğretmen gibi davranıyorlardı. Hülfsbund ile ABCFM arasında ciddi gerilimler ancak on yıl sonra ortaya çıktı.

Alman diplomasisi ilk dönemlerde hassas Ermeni politikasıyla meşgul olanlara ve Doğu Vilayetleri'ne seyahat edenlere koruma sağlamayı kesinlikle reddediyordu. Hatta Osmanlı hükümetinin 1898 yılında Orta ve Doğu Anadolu'ya yaptığı seyahatinde Zeytun şehrini isyana teşvik etmekle suçladığı Rahip Ferdinand Brockes'i, yani Hülfsbund'un Türkiye'deki ilk çalışanını sınır dışı etme arzusunu hararetle desteklemişti. Alman rahibin Zeytun'da yaşadığı çarpıcı tecrübe, Osmanlı şüpheciliği, dinî-kültürel yanlış anlamalar ve Brockes'in saf tecrübesizliği ile ilintilidir. Örneğin resmî makamlara yaptığı ziyaretlerde daima çok eli açık davranmasına rağmen, kendisine sudan suçlamalar yönelten polis müdürüne yaptığı ziyarette, ona herhangi bir hediye vermemişti. Onu ansızın Ermeni kilisesindeki sabah ayinini yönetmeye davet ettiklerinde, Brockes şöyle bir not düşüyordu: "Akşam ayinine bir de polis komiseri katılmıştı [yukarıda anılan]; Luk. 1. 68'de geçen kurtuluş kavramı üzerine konuşmuştum. Komiser, sözlerimi çarpıtarak Ermenilerin, Türk egemenliğinden kurtulmasından söz ettiğimi öne sürmüş ayrıca onları Rusya ve İngiltere'den gelecek yardımla teselli ettiğimi (!!) eklemişti. Ertesi sabah, hava henüz karanlıkken doğruca rahibe gitmiş ve ona şöyle demişti: 'Bugün kilisende vaaz verecek olan yabancı tehlikeli bir adam, halkınızı hükümete isyan etmeye teşvik etmek isteyen bir dev-

152 *25 Yıl*... 1921, s. 7-10, 91-93.

rimci. Sana onu burada konuşturmanı yasaklıyorum.'" Bu, o zamanlar politikayla ilgisi olmadan sözü edilen Hıristiyan felah ve kurtuluş kavramlarının, polis tarafından politik-devrimci olarak değerlendirilmesinin çarpıcı bir örneğidir.[153]

Johannes Ehmann, 2 Ocak 1897 tarihinde İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'nde, "planladığı seyahatin bu şartlar altında kendi (Ehmann'ın) yaşamını ve önemli Alman çıkarlarını tehlikeye atacak bir macera" olduğunu onaylayan iki sayfalık bir protokole imza atmak zorunda kalır. Türk makamları "çalışmalarının idealizmi"nin arkasında sadece "ajitasyona yönelik amaçlar" arayacaklardır.[154]

2.5.4. Alman Şark Misyonu

Ermenistan İçin Alman Yardım Birliği'nin Berlin Kongresi'ndeki itici gücü Rahip Johannes Lepsius (1858-1926), katliamlardan önce de Hıristiyanlara ve Müslümanlara hizmet verecek bir şark misyonu kurma fikrini taşıyordu. Meşhur ejiptolog Richard Lepsius'un oğlu ve 1884-1886 arasında Kudüs'ün Almanca konuşan cemaatinin yardımcı vaizi olarak, hem şarkla hem de İsviçre'yle bazı bağlantılara sahipti. Kilise makamları, yardım kuruluşuyla ilgili faaliyetleri yürütmek için ihtiyaç duyduğu izinleri kendisinden esirgeyince, ani bir kararla Harz bölgesinin Wippra vaizliğinden istifa etti ve 1896 Ekimi'nde Berlin'e yerleşti. Böylece Lepsius ve ailesi için Almanya, Ermenistan ve Türkiye arasında misyon yöneticisi, yayıncı ve teolog olarak mütemadiyen para sıkıntısı içinde geçecek otuz yıllık yeni bir dönem başlamıştı.

Ermeni yardımı çalışmalarının Berlin Kongresi tarafından üstlenilen kısmı bölünmeden sonra, önce Frankfurt Komitesi, üç yıllık bir hazırlık çalışmasının ardından da Lepsius'un 1896 paskalyasında kurmuş olduğu, ancak yaklaşık bir yıl sonra hukuki ve örgütsel yapıya kavuşmuş olan "Alman Şark Misyo-

153 Brockes 1900, s. 66, krş. s. 60, 175-183.

154 Bu protokol, *8 ve 9 Eylül 1941 Bad Hombug Töreninde Yapılan Konuşmalar ve Raporlar*'da eksiksiz olarak bulunmaktadır, s. 13-15, HBO.

nu" adlı bir misyonerlik örgütü tarafından üstlenilir.[155] Misyonun yayın organı, ilk kez 1897 yılında yayımlanan Christlicher Orient [Hıristiyan Şark] gazetesiydi. İlk yönetim kurulunda Alman rahipler, Basel'den rahip Vischer-Sarasin, birkaç Alman memur ve toplumun üst kesim temsilcileri bulunuyordu. Lepsius'un kuruluşunun arkasında, cemaatten insanların yanı sıra burjuvazi, yüksek burjuvazi ve soylulara mensup erkek ve özellikle kadın Hıristiyanlar bulunuyordu.[156]

Johannes Lepsius 1896 ilkbaharında yaptığı Türkiye gezisinde, Amerikalı misyonerlerle bulundukları yerlerde ilişki kurmuş, ayrıca Talas (Kayseri yakınlarında) ve Urfa'daki yetimlere yönelik çalışmalar için topladığı bağışları teslim etmişti. Alman Şark Misyonu'nun merkezi olarak Urfa seçilmişti. Amerikalı misyoner Corinna Shattuck, 1896 Temmuz ayı sonlarında, Lepsius'un görevlendirmesiyle bu şehirde bir Alman yetimhanesi kurmuştu. İlk Alman misyon çalışanları, Franz Eckart ve Pauline Patrunky, 1897 Şubatı'nda, bölgeye geldiler ve Mayıs ayından itibaren ilk Ermeni dullarını halı dokuma atölyesinde çalıştırmaya başladılar. Temmuz ayında, İsviçreli hekim Josephine Zürcher, bir misyon kliniğin inşasına başladı. 1898 yılında, Zürcher yerini Baselli hekim Hermann Christ'e bıraktı. Öğrenimini Basel'de görmüş, aslen Walzenhausen'li hastabakıcı Jakob Künzler, 1898'den sonra Christ'in yardımcısı oldu.[157] Lepsius, Varna (Bulgaristan) ve Urmia (İran) şehirlerinde, çok sayıda Ermeni kaçkını kabul eden yardım kuruluşu şubeleri açtı. O dönemde özellikle Van yöresinden pek çok Ermeni İran'a kaçmıştı.

1899 yılında Şark Misyonu adına Urfa'ya seyahat etmiş olan hastabakıcı Jakob Künzler, Alman diplomasinin tutumu çerçevesinde genç misyonu şöyle değerlendiriyordu: "1895 Ermeni

155 11.5.1900 tarihinde –Hülfsbund'un Berlin kolunun Frankfurt kolundan ayrılmasından sonra kendisini adlandırdığı şekliyle Hülfsbund– Alman Şark Misyonu adını aldı (Schäfer 1932, s. 30).

156 Schäfer 1932, s. 3 vd., 12 vd. - İncelenmelerine 2000 yılında izin verilecek olan Lepsius arşivindeki belgelerin analizi, daha kesin bir sosyolojik değerlendirmeye izin verecektir.

157 Krş. Böl. 2. 10.

kıyımı sonrasında Türkiye'ye gelen ilk çalışanlar, Alman vatandaşı olmaları durumunda, önce İstanbul'daki Alman büyükelçiliğine giderek, Ermenistan'a her türlü riski üstlenerek gittiklerine dair birer belge imzalamak zorunda bırakılıyorlardı; ancak birkaç yıl sonra, Alman hükümeti, Türk imparatorluğunda, bu misyonerler sayesinde Alman devletinin söz sahibi olduğu hücreler kurulmuş olmasından son derece memnundu. O zamanlar her Avrupalı'nın, kapitülasyonların koruması altında bulunduğu da unutulmamalıdır; ancak bunun anlamı şundan başka bir şey değildi: 'Bir misyonerin çalıştığı veya oturduğu bir evde artık Türkiye söz sahibi değildi; burada misyonerin vatandaşı olduğu devletin hükmü geçerliydi.'"[158]

2.6. Abdülhamit ve misyonlar: "Yıkıcı faaliyetlere karşı savaş"

Abdülhamit'in misyonlarla ilişkisi, özellikle Protestanlığa yönelik derin bir güvensizlikle belirlenmişti. Protestanlık, onun için tehdit dolu yabancı müdahalesini temsil ediyordu ve genç sultan hükümdarlığının ilk yıllarında böyle bir müdahaleyi çok acı bir şekilde yaşamıştı. Misyonerler, Osmanlı Devleti'nin "93 Harbi"nden sonra "anavatan" sıfatıyla anılmaya başlayan merkezinde, yani Anadolu'da faaliyet yürütüyorlardı. Abdülhamit elindeki tüm imkânlarla, ümmeti, Sünni olmayan gruplara karşı birleştirmeye çalışıyor, bu da doğal olarak misyonlarla karşı karşıya gelinmesine neden oluyordu. Sultan bu işte o kadar ileri gitmişti ki, Protestan misyonları 1893-1896 arasında yaşanan o en kötü dönemden sorumlu tutulan günâh keçilerine dönüşmüşlerdi. Abdülhamit'in gözünde Protestanlar, Devrimci Ermeni Hareketi'nin suç ortaklarıydı. Amerikan misyonerleri, 1880'li yılların başlarında bile, politik rüzgârdaki değişiklikleri hissetmeye başlamışlardı: "Türk hükümeti, faaliyetlerimize, giderek artan bir husumetle yaklaşıyor."[159]

158 Künzler, Orient 1935, s. 123 vd. içinde.

159 *Annual Report of the ABCFM* 1883, Boston 1883, s. 39; krş. MH 1884, s. 427.

2.6.1. Misyonlar, ümmet ve yerel beyler

Misyon ve ümmet ilişkisi, 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında yürütülen misyon hareketlerinin en çetin noktasıydı. Bu özellikle Protestanlar için geçerliydi; Katolik misyonları, daha ortaçağda Müslüman güç sahipleriyle faaliyetlerinin ilkesel sınırları konusunda kesin anlaşmalarına varmışlardı. Protestan misyonları 19. yüzyıl boyunca İslâma'a dair olumsuz görüşlerini kısmen değiştirmiş olsalar bile, 1908'e kadar, içinde önemli bir rol oynadıkları işleyen bir toplum cemaati sorunu üzerinde duruyorlardı. Ümmetle olan ilişkilere dair açıkça ilan edilmiş ve temel olarak yeni özellikler taşıyan bir görüşe, ancak 1908 sonrasında tesadüf edebiliyoruz. Bu görüş, Abdülhamit rejiminin son on yılında, yani ABCFM'nin Osmanlı Devleti'nin yoğun bir baskısı altında bulunduğu ve kendisini, oynadığı rolü bir daha gözden geçirmek zorunda hissettiği dönemde gelişmişti. Bu yeni, açık bir şekilde "Osmanlıcı" doktrin, artık 19. yüzyılın sonlarında olduğu gibi coşkuyla Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü beklemiyor, aksine, toplumsal yenileşmeyi aktif bir şekilde teşvik etmek suretiyle imparatorluğu ayakta tutmayı hedefliyordu.

İlk ABCFM misyonerleri, Amerikan devriminin çocukları olarak aydınlatıcı bir iyimserliğin etkisi altında bulunuyorlardı. Post-millenaristler olarak aktif bir şekilde İncil'i yayma ve uygarlaştırma faaliyetlerine katılıyor, ilahi bir müdahaleyi beklemeksizin Tanrı'nın Krallığını en kısa sürede tesis etmeye çalışıyorlardı. "Papacılığı" ve "Muhammetçiliği" tarihî ilerlemenin karşısındaki en önemli düşmanlar olarak görüyorlardı. Bu bakış açısı, Osmanlı çoğunluğuna yapıcı bir şekilde bakabilmeyi peşinen imkânsız kılıyordu. Bu dinî güçlük aynı zamanda politik bir boyut da kazanıyordu; çünkü geleceğin toplumu ve Tanrı'nın Krallığı hayalleri, eşitlik, demokrasi ve özgürlük gibi tasavvurlarla yakından ilişki içindeydi. Dolayısıyla, bu tasavvurlara uygun hareket etmeyen güç sahiplerine karşı kaçınılmaz reflekslerin ortaya çıkmasına neden oluyordu. Güç sahiplerinin açıkça eleştirilmesine, 1770'li ve 1880'li yıllarda kö-

le ticaretine sert bir şekilde karşı çıkan ve rahibi olduğu köle ticareti merkezi Newport'un "zavallı Afrikalıların kanları üzerine inşa edilmiş olduğunu"[160] söyleyen, misyon hareketinin manevi babası Samuel Hopkins'te dahi rastlıyoruz. Misyoner güce yönelik eleştiri, sık sık sözümona "Hıristiyan" büyük güçlerin temsilcilerine de yönelmekteydi.

İktidar sahibi olan ümmete yönelik eleştiriler, hem dinî, hem de politik açılardan ötürü ikili karakterdeydi. Misyonerlerin somut durumlarda Pavlus'un Romalılara Mektubu'ndaki* teslimiyet emrine uymaya hazır olmaları, pratikte engellemese bile, eleştirel düşüncelerinin etkilerini sınırlıyordu. Bu nedenle ümmetin misyonları algılayışı çelişkili, genellikle de düşmancaydı. Misyonlar, o zamana dek ümmetten daha altta konumlandırılmış azınlıkları güçlendiriyor, imparatorluğu tehdit eden büyük yabancı güçlerin casusları olarak ortaya çıkıyorlardı. Gerçekte elbette ki birer casus değillerdi; ancak birinci elden taşıdıkları detaylı bilgilerle dışa karşı imparatorluğu şüpheli bir şekilde tasvir ediyor ve vaazlarında İslâm diniyle Hz. Muhammed'i değersiz gösteriyorlardı. Yine de yerel bazda misyonerlerle Sünni Müslümanlar, örneğin aydın devlet memurları, din büyükleri, "eski tarz" Türkler ya da sıradan komşular arasında, mükemmel ilişkiler kuruluyordu. Ancak ilkesel karşıtlıklar, yerel günlük yaşamda devlet memurları ile misyonerler, konsoloslar veya ülkede seyahat eden yabancılar arasında anlaşmazlıklar yaşanmasına neden oluyordu. Yerel memurların kötü niyetli, çelişkili davranışları, genellikle kendisini yabancı güçlerin temsilcilerinin kibirleri ve önyargıları karşısında zayıf konumda gören bir hükümetin güvensizliğinin ifadesiydi. Misyonerler, bazen hükümetin içinde bulunduğu güçlüklere, bazen de vergi sorununa anlayışla yaklaşıyorlardı.[161]

160 Alıntı Chaney 1976, s. 76.

(*) İncil'i oluşturan yirmi yedi kitaptan altıncısı - e.n.

161 9.9.1896 tarihinde Harput'tan gönderilmiş ABCFM mektubu, devletin içinde bulunduğu maddi zorlukları ön plana çıkartıyordu (ABC bh 1896). Osmanlı memurlarının tuhaf davranışlarına sık sık maruz kalan Avrupalı seyyahlar, bunların arkaplanını muhtemelen en az ortaya koyabilen kesimdi; krş. Müller-Simonis'in 1888 Van ziyareti, Müller-Simonis 1897, s. 129-150.

Genellikle Sünni inanca mensup yerel beylerle kurulan can alıcı ilişkiler, aynı zamanda ümmetle ilişkileri de belirliyordu. Protestanlık bu yerel beyler için özellikle şeyhlerde görüldüğü türden sadece sembolik ve dinî alanlarda olmaktan ziyade, ticari ve politik güç alanlarında da ciddi bir tehditti. Misyon şubeleri, beyler ve ağalar için, reayayı sahip oldukları haklar konusunda bilgilendirmek, onları bu hakları kullanmaya teşvik etmek ve yerel beylere ödenen geleneksel vergileri ödemekten kaçınmak gibi açık olumsuzluk yuvalarıydı.

Protestanlığın bu etkisi, ilginç bir şekilde Hıristiyanlar arasındaki güç dengelerine de tesir ediyordu. Mardin'in doğusundaki Midyat'ta yaşayan Hıristiyanların Protestanlığa geçmeleri, onların yerel Nasturî beylerin etki alanından kurtarmıştı. Bu yerel beyler artık geleneksel vergileri toplayamıyor, reayayı angaryaya koşamıyor, daha da önemlisi, devletin vergilerini toplama yetkilerini kaybetmiş oluyorlardı. Protestan Süryaniler bunu artık cemaatlerinin arasından seçtikleri bir vekil aracılığıyla hallediyorlardı. Bu olayları değerlendiren Süryani beyler, 1879 Aralığı'nda Midyat'taki Amerikan misyon evine bir baskın düzenlediler ve bu olay bir takım hukuki ve diplomatik sonuçların ortaya çıkmasına neden oldu.[162]

2.6.2. Hıristiyan azınlıklar misyonlar tarafından ulusallaştırılıyor mu?

Misyonların faaliyetlerinin amaçları doğrultusunda radikal bir şekilde kimlik değiştirici olduğu tartışma götürmez. Aynı dönemde azınlıklar arasında modern ulusal bilinç unsurlarının giderek artması, değişik faktörlerin sonucudur. Esas mesele, Hıristiyan azınlıkların "ulusallaştırılmalarında" misyonerist faktörlerin ağırlığıdır. Aydınlanmacı Avrupa'nın evrensel değerlerinin açıklanması, nasıl ulusal devletlere sahip bir Avrupa'nın

162 Albay Trotter'in Diyarbakır'dan 12.1.1879 tarihinde Salisbury'e gönderdiği mektup, Turkey No. 10 (1879), s. 20-22, metin Şimşir 1982 içinde, s. 298-301; Trotter'den İstanbul'daki Britanya Büyükelçisi Malet'e, 16.4.1879, Turkey No. 10 (1879), s. 73-75, Nr. 35/1 (Metin Şimşir 1982 içinde, s. 384-386).

kurulmasıyla ve yazılı hale getirilmeleri de bu değerlerin ulusal sınırlara hapsiyle sonuçlandıysa –bir aydınlanmacı için tüyleri ürpertici bir sonuç–, ABCFM'nin Protestan-Aydınlanmacı yenileşme çabaları büyük oranda ulusallığın daralttığı bir burgaca kapıldı. Misyonerler bu burgaca karşı ellerinden geldiğince mücadele ettilerse de, pek başarılı olamadılar. Ulusalcılık, misyon kolejinin erkek öğrencilerinin birçoğu için Protestan dindarlığından çok daha çekici bir düşünce yapısıydı.

Abdülhamit, ulusal-devrimci ve bağımsızlık savaşçısı düşüncelere kapılarını açan "zararlı" Protestan okullarına karşı önyargılar geliştirmeye çalıştı. Bu önyargılar, iktidar sahipleri ve vakanüvisleri tarafından ta cumhuriyete kadar taşındı ve hoş olmayan pek çok olayı uygun şekilde açıklamakta kullanıldı. Özellikle 1890'lı yıllardan sonra misyonları günâh keçisi ilan etmek, sarayı Avrupa diplomasisiyle doğrudan karşı karşıya gelmekten koruyordu. Türk tarih yazımı bugüne dek devrimci hareketlerin ana sebebi olarak iç çelişkilerin görülmesini engellemiş, yabancı etkisini temel sorun olarak ortaya koymayı başarmıştır. Misyonlara karşı genel Osmanlı-Türk ithamlarının içeriksel absürdlüğü ve bir araç olarak kullanılmaları, misyonlarla devrimciler arasındaki –bölgede ve ABD'de ortaya çıkan– ciddi anlaşmazlıklar dikkate alındığı takdirde daha da iyi anlaşılacaktır.[163]

Avrupa diplomasisi, Berlin Kongresi'nde, Doğu Vilayetleri'nde içeriği kabaca pek çok kimsede umut uyandıracak reformlar uygulama kararı almakla, Devrimci Ermeni Hareketi'ne destek vermiş oluyordu. O günden sonra, Ermeniler büyük devletlerin bu kararını öne sürmeye, politik olarak Avrupa'ya dayanmaya ve Avrupa'nın Balkanlar'daki bağımsızlık hareketlerine gösterdiği tepkilere göre yön belirleme eğilimi göstermeye başlamışlardı. Osmanlı iktidar sahiplerini, Ermenilere yabancılaştıran bu reform vaatleri, dünya savaşı arifesine kadar Avrupalılar tarafından yerine getirilmediği gibi, yerine getirilmesi de talep edilmedi.

163 Krş. Böl. 2.9.4

Eğer Hınçak ve Taşnak partileri, kan dökmek yoluyla Avrupa kamuoyunu vaat edilen reformlar için harekete geçirmek gibi uğursuz bir yola başvurmasaydı, Avrupa'nun tutarsız tutumunun bu kadar ağır sonuçlar doğurması beklenemezdi. Misyonerler, insan haklarıyla hiçbir ilgisi bulunmayan Osmanlı baskı aygıtına, sivil halka intikam darbeleri indirmeye yönelik eylemler yaptırarak, Avrupa'nın zorunlu olarak duruma müdahale etmesini sağlamayı amaçlayan devrimci stratejiye yorulmak bilmeden ve öfkeyle karşı çıkıyorlardı. Genç erkekler arasında yayılan yüzeysel ulusalcı politikleşme, misyonerleri, en az Millet Okulları'nda öğretilen "ulusal tarih"in kahramanlık destanları kadar sinirlendiriyordu. Ancak genç Ermeni erkeklerinin çoğunluğunu harekete geçirmeyi başaran bu öğretilere karşı ortaya koyacak bir şeyleri yoktu. Gençlerin pek az kısmının manevi mesajlara ilgi göstermesi, öyle veya böyle misyon öğretmenlerinin tümünün ortak sıkıntısıydı.

Halk diline önem verme, eğitim, aydınlanmacı düşünce mirası ve Hıristiyanlaştırıcı tarih sahneleri, tek başlarına ele alındıklarında, Hıristiyan azınlıkların ulusal bilincini geliştirici misyonerlik başarılarıydı. Ancak dinî, ulusal olmayan ve ütopik –şimdinin ve geleceğin Tanrı Krallığı'na bağlı– bir bakış açısına sahip oldukları için, misyonerlerin ağızlarından ulusalcı bir mesaj duymak mümkün değildi. Osmanlı Türkiyesi'ndeki "ulusal kiliseler"in temsilcileri ve genç ulusal Yunan Devleti, misyonların "ulusallıktan uzaklaştırıcı" etkisinden ürküyor, mühtedileri sadece aforoz etmekle kalmayıp, vatana ihanetle de damgalıyorlardı.[164]

2.6.3. Aleviler, misyonerler ve ümmete dönüş politikası

Erzurum'daki Amerikan misyonundan Royal Cole, 1881 yılında, Protestan olduklarının kabul edilmesi için iki Alevi köyünün bir dilekçeyle misyona başvurduğunu bildirmişti. Köylüler bu şekilde askerlik yükümlülüğünden muaf tutulabilme

164 ABC MS Hist 31: 5, s. 14, 27.

umudu taşıyorlardı. Cole, onların bu isteklerine anlayışla yaklaşmış ve Dersim Kürtlerinde Hıristiyanlığın yayılmaya başladığının işaretlerini görmüştü: "Erzincan'da, yalnızca korkularından Müslüman olan Dersim Kürtleri arasında çalışma imkânımız doğarsa, bu hiç de şaşırtıcı olmaz. Bahsi geçen iki köy, bu 100.000 Kürt'e İncil'i tanıtmamız için açılan ilk kapı olabilir."[165] Cole daha önce bazı meslektaşlarının da benzer umutlar taşıdıkları, ancak sosyal ve politik gerçekler karşısında –nasıl bir statüye kavuşmak istediklerinin bilincinde olan mağdurların iradesi dışında– daha Tanzimat döneminde yenilgiye uğradıkları gerçeğiyle yüzleşmeye gerek görmüyordu. Yine de bir kısım Dersimli kendilerini "Protestan" olarak adlandırmaya devam ediyor; içlerinden birkaçı misyonun şehirde verdiği vaazları düzenli olarak takip ediyordu.[166]

Gerçekten de Abdülhamit dönem'inde Alevilere yaklaşmak iyice güçleşmişti. Onun ümmetin değerini yükseltme politikası, Hanefi misyonerlik stratejisinin bağlayıcı unsuru olan güçlü bir Protestan-karşılığı taşıyordu (krş. Bölüm 2.4.2). Anadolu'da ümmete dahil edilebilecek en önemli grup, çok açık bir şekilde Alevilerdi. Bu çabaların en önemli düşmanı ise Protestanlıktı. Protestanlık, misyonerlerin olmadığı yerlerde bile güçlü bir etkiye sahipti ve genellikle Ermeni komşular aracılığıyla ağızdan ağza yayılıyordu. Doğu Vilayetleri'nde yaşayan Ermenilerde olduğu gibi, Aleviler arasında da güçlü bir eğitim coşkusu yaratmaya ve toplu bir özgüven aşılamaya uygun görünüyordu. Bu nedenle Alevilerin ümmetten uzak, hatta Ermenilerle akraba ve onlarla ittifak halinde bir topluluğa katılma tehlikesi baş göstermişti. Bir "Alevi Rönesansı" başlangıcı sezinleniyordu.

İslâm dinini kabul etmiş olan, ancak reformların verdiği umutla ve misyonerlerle kurdukları yakın ilişkiler nedeniyle tekrar eski dinlerine dönen Hıristiyanların sayısı da hiç az değildi. Doğu Vilayetleri'nde bu Hıristiyanların çoğunluğunu Der-

165 MH 1881, s. 264.

166 ABCFM misyoneri Perry'nin Karahisar'dan (Sivas Vilayeti) bildirdiği gibi (MH 1883, s. 221)

sim civarında yaşayan ve gerek sosyal baskılardan, gerek takibatlardan kurtulabilmek için kendilerini Alevi gibi tanıtan Ermeniler oluşturuyordu. Bunun en önemli nedeni, Dersim Alevileri'nin hem devletin müdahalelerini, hem de Sünni komşuların saldırılarını başarıyla savuşturabilme yetenekleriydi.[167]

Protestan Milleti'ne dahil olmak isteyen çok sayıda Alevi, Ermeni Milleti'nin bir parçası olan Protestan Ermenilere yakınlaşırken, kendilerini ümmetin çok uzağında bulmuşlardı. Abdülhamit'in Alevileri kazanma yolundaki Protestan karşıtı politikası Alevilerin Protestan Milletler'e dahil olmasını –bu yol Tanzimat döneminde bile kolay aşılabilir türden değildi– engellemekle kalmıyor, saray belgelerinde çok zaman *fesad-pezîr*, yani yıkıcı ve isyankâr olarak nitelendirilen Alevi düşünce mirasının yeni kuşaklara aktarılmasının önüne geçmeyi hedefliyordu. Buna bağlı olarak devlet, kendisini Alevilerle olan ilişkilerini güçlendirmek, onları demografik olarak kuşatmak, köylerine öğretmenler göndermek, camiler inşa etmek ve arzu edilen Sünni öğretinin açıklandığı risaleler yaymak zorunda hissediyordu. Alevi delikanlılarını askere almak ve sultan uğruna kahramanca öldükleri takdirde cennetin kapılarının önlerinde açılacağını onlara öğretmek de oldukça önemliydi.[168]

Toplum üzerindeki gücünün temelini teşkil eden "Müslümanların Birliği" politikası uyarınca, Abdülhamit, Alevilerle bilhassa ciddi bir şekilde ilgilendi. Daha önce hiçbir sultanın yapmadığı şekilde, bu heterodoks topluluk hakkında bilgi edindi. Alevileri, kendisine sadık İslâm devletinin bir parçası olarak görebilmek için gerekli gördüğü tüm tedbirleri almaktan çekinmedi. İşte Protestan misyonlarını da, haklı olarak, tam bu noktada oyundaki rakibi olarak görüyordu.

Ankara valisinin merkezî hükümete gönderdiği bir rapor, üst düzey Osmanlı memurlarının 1890'lı yıllardaki zihniyetlerini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu metinde her-

167 Abülhamit döneminde eski dine dönüşten duyulan korku için: Deringil 1988, s. 77 vd. - Alevi kimliği altında yaşayan Ermenilerin hikâyesi, 19. yüzyıl Aleviliği gibi pek az ele alınmıştır.

168 Deringil 1998, s. 82, 91, 112-134; Karaca 1993, s. 77.

hangi bir araştırmaya gerek görülmeden aktarılan güçlü önyargılar, Alevileri Sünni devlet yapısına dahil etmek için hiç de uygun bir ortam oluşturmamaktadır: "Daha önce de belirttiğim gibi, vilayetimizin bazı bölgelerinde, isim vermek gerekirse Yozgat ve Kırşehir sancaklarında, cehalete, batıl itikatlara ve yanlış düşüncelere saplanmış bir kısım insanımız vardır. Sapkın inançları nedeniyle İslâm'dan uzaklaşmış ve bu şekilde adlandırılmalarına rağmen Müslümanlıkla herhangi bir ilişkileri kalmamıştır. Bu insanlara Kızılbaş ismi verilmektedir. Bu cemaatin hatalarını düzeltmek için alınması gereken tedbirleri 15 Şubat 1309 tarihli mektubumda padişaha arz etmiştim. Söz konusu köylere camiler ve okullar inşa edilmeli, onları kapıldıkları batıl inançlardan arındıracak Sünni imamlar atanmalıdır. [...] Bu batıl inançlara kapılmış cemaat sadece Ankara vilayetinde değil, yüz binlere varan sayılarda Sivas vilayetinde de bulunmaktadır. Sivas'tan İran'a kadar bu inanca sahip çok sayıda köy bulunmaktadır. Bu batıl, cahil ve gafil insanlardan Anadolu'nun pek çok yerinde bulunduğu gerçeği, bir başlarına bırakıldıkları takdirde, müthiş bir felaketle sonuçlanabilir."[169] Ankara valisi raporun devamında haklı olarak sözde ümmetin bölünmüşlüğünü, İran'ın Şii propagandasının yayılmasına hizmet edecek bir zayıflık olarak göstermektedir. Saray, hiç şüphesiz, devlete yönelik en önemli tehdidin, asırlar öncesinde olduğu gibi İran'dan gelmediğinin, aksine bölünmüş ümmetin Doğu Vilayetleri'ndeki Sünni olmayan çoğunluk karşısındaki durumundan kaynaklandığının bilincindeydi. Vali, Alevi heterodoksisinin ortadan kaldırılması için bir an önce gereken tedbirlerin alınması konusunda ısrar ediyordu.

Devlet, özellikle Dersim bölgesinde, Alevilere karşı aldığı tedbirlerin hiçbirinde başarı kazanamamıştı. Mersin'deki *Anatolia College* öğretmenlerinden George E. White, Abdülhamit döneminde Merzifon ile Sivas arasındaki Alevi köylerinde inşa edilen camilerin hiçbirinin faal olmadığını, kapılarının sa-

169 Öz 1995, s. 148 vd. Türkçe metin uyarlaması yetersizdir ve çelişkili tarih verileri içermektedir.

Resim 22: "Prominent Kuzzel-Bash Koords" ["Önde gelen Kızılbaş Kürtler"], 1890. Soldan ikinci Seyit İbrahim "seyyidlerin en saygınlarından biri", Seyit Rıza'nın babası), onun sağındakiler Yusuf Ağa ve oğlu.

dece ramazan aylarında başkentten gönderilen bir vaiz için açıldığını, ancak cemaat üyeleri için tümüyle kapalı kaldıklarını alaycı bir dille anlatıyordu.[170] Ancak Hanefi "karşı-misyon" kesinlikle küçümsenecek gibi değildi: Misyoner-Alevi ilişkilerinin derinleşmesine ve gelişmesine engel olmuş, bazı yerlerde Alevi-Ermeni ilişkilerine zarar vermiş ve özellikle *Mekteb-i Aşiret* aracılığıyla aşiret reisleri üzerinde bir çekim merkezi oluşturmuştu. 1890'lı yılların ortalarında Ermenilere yönelik saldırılara, sırf yağma amaçlı olsa da, Dersim Kürtleri'nin katılmış olması muhtemelen bu karşı-misyonun etkisiyle gerçekleşmiştir. Her halükârda Abdülhamit'in karşısında hiçbir şekilde ciddi bir Alevi muhalefeti yoktu.[171]

170 White 1908, s. 228. - Boş camiler, 1980'li yıllarda Özal tarafından Dersim'de inşa ettirilen camileri hatırlatmaktadır.

171 Alevi Kürt aşiretleri yerel olarak devrimci Ermenilerle işbirliği içindeydiler. Bu nedenle Rouben, Varto ve Dersim Kürtleri'yle işbirliği yapmaktan suçlu bulunmuştur (Rouben 1990 [1922-1952], s. 157). Özkök, 1907-1916 tarihleri arasında Dersim bölgesindeki baskınlarda rol oynayan çeşitli Ermenilerden söz etmektedir (Özkök 1937, s. 8, 35, 68).

Mamuretülaziz valisinin, 1890 ilkbaharında, Dersim Kürtleri'nden dört önemli lideri şehrine davet etmesi, nüfuzlu yerel beylere karşı güçlü bir muhalefet oluşturmayı asla başaramamış olan Doğu Vilayetleri yöneticilerinin geleneksel rüşvet ve ittifak politikalarının bir parçası olarak kabul edilmelidir. Ancak valinin bu dört Kürt liderini kabul etmesinde, onlardan sultana bağlılık yemini etmelerini istemesinde, armağanlar vermesinde, yeni elbiseler giydirmesinde ve bu şekilde fotoğraflarını çektirmesinde "Ümmete Dönüş" politikasının önemli bir etkisi vardır. Bu fotoğrafın bir kopyası sultana gönderilmiş, bir kopyası da misyon merkezleri Kürtler, tarafından ziyaret edilen Amerikalı misyonerlere verilmişti. Bu Kürtler özellikle misyonerlerin kadınların eğitimine verdikleri önemden etkilenmişlerdi. Söz konusu dört liderden biri olan Yusuf Ağa'nın karısı, misyonerlerden kendi Kürt köylerinde de okullar açmalarını istemişti. Misyonerler bu teklifi kabul etmiş, ancak açıklainadıkları engellerden ötürü kısa sürede vazgeçmişlerdi. Sebep olarak sadece aşiretler arası anlaşmazlıkları ve hükümetten duyulan korku gösterilmişti.

Ermenilerden farklı olarak, Alevi muhalefeti potansiyeli Abdülhamit döneminde devrimci bir hareket evrilmemişti. Yine de ABCFM misyoneri George White, 1908 başlarında merkezî hükümetin "bir müddet önce" Hacı Bektaş Tekkesi'nin çelebisinden vakfının belgelerini teslim etmesini istediğini, ancak onun bu isteği genel bir Alevi ayaklanması tehdidiyle başarılı bir şekilde geri çevirdiğini yazıyordu. Bu bilgilerin birebir doğruluğu tartışmalı dahi olsa, White'ın bilgi kaynağı ve arkadaşı Merzifon Bektaşi tekkesi şeyhi, bu bilgiye dayanarak haklı bir şekilde açıkça görülmeyen, ancak hatırı sayılır güçte bir Alevi muhalefet potansiyelini karakterize ediyordu.[172] Doğudaki köy Aleviliği ise Hacı Bektaş'taki Bektaşi merkezine zayıf manevi bağlarla bağlıydı.

172 White 908, s. 235; krş. White 918, s. 246 vd.

2.6.4. Osmanlıcılıktan dönüş

Misyon okulları oldukça çekiciydi ve kısıtlı imkânlara sahip olanlar için de çok şey yapıyorlardı. Aynı şey genellikle Abdülhamit döneminde kurulmuş olan misyon hastaneleri için de geçerliydi. Millet okulları her ne kadar misyon okullarından kalite bakımından epey geride kalıyorsa da, son çeyrek asırda –Millet vatanseverliği bilincine bağlı olarak– sayıları epey artmıştı. Yurttaşlık bilincine sahip olmamakla suçlanmak istemeyen varlıklı insanlar, kendilerini bağlı bulundukları milletin okullarına bağış yapmakla yükümlü görüyorlardı. Abdülhamit Devleti de aynı şekilde okul ve sağlık alanlarına angaje olmuştu. Tanzimat'tan farklı olarak bunu ağırlıklı olarak Orta ve Doğu Anadolu'nun Müslüman nüfuslu bölgelerinde yapıyordu. Buna rağmen oralarda bile misyon ve millet okullarıyla rekabet etmekte güçlük çekiyordu. Zaten tek dayanak noktası, misyon okullarında okumalarını engellemeye çalıştığı Müslüman ahaliydi. Devletin eğitim masraflarını karşılamak için yabancılar dahil tüm gayrimenkul sahiplerinden (kamu yararına olan kuruluşlar dışında) aldığı vergi,[173] öğrencilere maddi olarak –dolayısıyla burslar anlamında da– diğerleriyle eşdeğer bir öğrenim görme imkânı tanımıyordu. Bu nedenle devlet savunucularını, saygınlığını ve tüm halk grupları üzerindeki nüfuzunu da kaybediyordu. Merkezî hükümet en acil hedef olarak, önüne ilk planda ümmet gençliğine modern okullar kazandırmayı koymuştu. Gerçi Türk-Rus Savaşı sonrasında yaşanan kriz esnasında imparatorluğun çeşitli bölgelerinde özel Müslüman okullarının kurulması için insiyatifler oluşturulmuştu; ancak Doğu Vilayetleri'nde böyle bir faaliyet yok denilecek kadar azdı. Bu bölgede Kürt şeyhleri aynı zamanda eğitim görevini de üstlenmişlerdi ve pek çok Kürt genci için yegane eğitim olanağını oluşturuyorlardı. Ancak verdikleri derslerin modern bilimle pek bir ilgisi olduğu söylenemezdi.[174] Milletlere

173 Somel 1995, s. 255. - Konut vergisi.

174 Somel 1995, s. 190. - Krş. Kürt şeyhi Said-i Nursî'nin yaptıkları, Mardin 1989.

mensup gençleri okullarına almamakla ve Tanzimat döneminde açık olarak gayrimüslimler için de planlanmış olan okul projelerini değiştirmekle, Osmanlı Devleti eğitim alanında Osmanlıcılık'tan dönmüş oluyordu. Milletlere, misyonlara ve diğer yabancılara ait okullar konusunda ise, eğitim kadrolarını ve içeriğini sıkı bir denetim altında tutmakla yetiniyordu. Ayrıca millet okullarına yeni öğretmen tayin etmediği gibi, tayin edilen öğretmenlerin ücretlerini ödemeye de yanaşmıyordu.[175] Tanzimat devletinden farklı olarak Abdülhamit rejimi, misyon okullarını eğitim kurumlarını zenginleştiren bir unsur olarak değil, aksine diplomatik olarak temsil edilebilen, tüm yöntemlerle sınırlandırılmaları gereken yıkıcı birer rakip olarak görüyordu. Harput misyoneri Herman Barnum, 1888 yılında *Missionary Herald*'a yazdığı bir makalede, Abdülhamit dönemi yöntemlerini görünürde diplomatik bir tavırla kabul etme, ancak yerel olarak her türlü güçlüğü çıkarma olarak tasvir ediyordu.[176]

Abdülhamit Devleti'nin resmî ağızdan ifade etmemesine rağmen Osmanlıcılık'tan ve Hatt-ı Hümayun prensiplerinden vazgeçmesi, sadece eğitim alanında değil, temel haklar alanında da gerçekleşiyordu. Misyonerler için yaşamsal öneme sahip olan din özgürlüğüne önem vermeye ise hiç niyeti yoktu. Dinlerinden dönen Müslümanlara (askerde "özel muamele" gibi) sert davranışlarda bulunuyor ve sultandan izin çıkmadığı gerekçesiyle, 1856'dan sonra görülmedik bir şekilde, köylerde Protestan şapellerinin kurulmasına izin vermiyordu. Protestanların şikâyetlerini dile getirmek isteyen *Evangelical Alliance*'ın İstanbul şubesi, 1885 yılında geniş kapsamlı bir memorandum hazırlayarak Türk makamlarına ve yabancı büyükelçiliklere sunmuştu.[177]

---

175 Örneğin Van'daki yeni Ermeni okulları için. Resmi yazışmalarda (Ayniyat Defterleri), AD Nr. 1419, s. 46, 4.8.1880 tarihli, sadece bir Türk öğretmene izin verilmişti (Somel 1995, s. 195).

176 "The Turkish Government and Mission Schools", MH 1888, s. 62 vd.

177 *Memorandum in Religious Liberty in Turkey*, 27.11.1885, MH 1886, s. 47-50.

2.6.5. Toplumsal nüfuz için uygarlık rekabeti

Abdülhamit esasen misyonlardan gizli ajanlar veya casuslar oldukları için değil,[178] yetkili olmadıkları halde çok etkili yöntemler kullanarak Osmanlı toplumunun geniş kesimleri üzerindeki etkisini kırabilecek birer rakip olmalarından ötürü korkuyordu. Misyonerler, Abdülhamit dönemi pratiğinin tüm zaaflarını hiç çekinmeden ortaya çıkartıyor ve çalışmalarını genişletmek için tüm boşlukları kullanıyorlardı. Giderek artan toplumsal nüfuzu sayesinde, Abdülhamit ABD'lilerden farklı olarak doğrudan şark sorunuyla ilgilenen Avrupalı misyonlar yerine, ilk planda bulunduğu bölgede büyük prestij sahibi olan ABCFM'ye savaş ilan etti.

American Board'ın Doğu Vilayetleri'ndeki etkisi istatistiksel olarak ortaya konulabilmektedir. Sivas vilayeti hesaba dahil edilmeksizin, 1880 yılında okullarında beş binden fazla kız ve erkek öğrenci okuyordu; bu, son iki seneye göre bin fazla öğrenci anlamına geliyordu. Etki alanı içindeki Protestan Milleti'nin sayısı on iki bini (1878 yılından en az iki bin fazla) buluyordu, bunların neredeyse altıda biri aktif kilise üyeleriydi. Sadece 1878-1880 arasında kilise üyelerinin sayısında bir artış kaydedilmemişti.[179] Bu durum, Protestanlığın sosyal rolünü aydınlatmaktadır: Önemli olan Protestan kilisesi değil, aksine

178 Belli bir Yakın Doğu tarih yazımı onları severek bu şekilde takdim eder; örn. B. Sevinç 1975. – Misyonerler işlerini yaparken sık sık diplomatlarla bir araya gelmiş ve Doğu Vilayetleri'nin durumu hakkında raporlar kaleme almışlardı. Krş. Böl. 3.2. Ancak İngiliz diplomasisinin 1878 tarihinde Doğu Vilayetleri'nde genişletilmiş bir konsolosluk ağı kurma planı sırasında gündeme gelmesine rağmen, misyonerler kendilerini pek ender konsolosluk temsilcisi olarak kullandırmışlardır: "Erzurum, Van, Bitlis, Harput ve Mardin'de görev yapan Amerikan misyonerleri arasında güvenilir ajanlar bulunabilir." ["Trustworthy agents could be found amongst the American missionaries, who are stationed at Erzeroum, Van, and Bitlis, Kharpoot, and Mardin."] Captain R. E. Trotter, In charge Kurdistan Consulate, Diyarbakır, 21.12.1878, FO 424/79, s. 474-476, Nr. 546/1 (Metin için Şimşir 1982, s. 308-311). Krş. Layard'ın bu işin yapılmaması yönündeki tavsiyesi, 21.1.1879, Salisbury'e hitaben, FO 424/79, s. 474, Nr. 546, Şimşir 1982, s. 308.

179 *Annual Report of the ABCFM* 1878, Boston, 1878, s. 50.

himaye altına alınan milletin üyesi olmak ve sosyal yükseliş için okulları sıçrama tahtası olarak kullanmaktı.

Tablo 2'nin bir başka önemli anlamı, uç şubeler aracılığıyla misyonların taşrada gelişen nüfuzlarıdır. Söz konusu bölgelerde misyonlar genellikle devletten daha iyi bir şekilde temsil ediliyorlardı.[180] Abdülhamit'in "Ümmete Dönüş" politikası Hanefi misyonerler göndermek, devlet hizmetine alınan Sünni şeyhlerin finansmanını sağlamak ve Hamidiye Alayları'yla ilişkili olarak toplantılar düzenlemekle, iktidar sahipleri açısından bu can sıkıcı duruma bir son vermeyi hedefliyordu. 1878 yılında 188 yerli erkek ve kadın çalışana karşın, *Eastern Turkey Mission* 1882 yılında 43 Amerikalı ve 319 yerli çalışana sahipti. Aynı yıllarda kazanılan istatistiksel başarılara, sarayın gözünden kaçması imkânsız olan öfkeli yorumlar eşlik ediyordu. Düşman bölgelerinin Tanrı adına işgalinden ve fethinden, kaçınılmaz olayların zorunluluğundan, direnişten ve zaferden söz ediliyordu.[181]

Peder de Damas'nın iddiasının aksine, Amerikan misyonu daha o zamanlar devletin karşı tedbirlerinin hedefi durumundaydı.[182] 1880'li yıllarda Cizvitlere yönelik Osmanlı tedbirleri ise, doğrudan yabancı etkilerini etkisiz kılma çabaları olarak görülmelidir. Sarayın Katolik dünyasıyla ilişkileri ise 1880'li yılların ikinci yarısında, Protestan dünyasının aksine, pozitif

---

180 Aralarında okul kitaplarının, Türkçe-İngilizce ve İngilizce-Türkçe *Redhouse* sözlüğü, Avedaper isminde Ermenice ve Ermenice-Türkçe haftalık bir gazete, iki haftalık bir Ermeni-Protestan gazetesi, Ermenice ve Armeno-Türkçe bir çocuk gazetesi, Angeliophoros isminde Graceo-Türkçe bir çocuk gazetesi gibi çok sayıda basılı Protestan eserinin etkisi de göz ardı edilemez (krş. Böl. 1.2.2 ve 1.5.3). 1882 yılında 15 Ermenice (toplam 2 590 500 sayfa), 12 Armeno-Türkçe (toplam 2 836 400 sayfa) ve 2 Graeco-Türkçe (105 400 sayfa) yayın neşredilmişti (Annual Report of the ABCFM 1883, s. 36).

181 "Eighteen Years Advance" başlığı altında 1862 ve 1880 yıllarının karşılaştırmalı istatistiğini yorumlayan Erzurum misyoneri M. P. Parmelee'ye göre; MH 1881, s. 434. Sayısal materyal için bkz. Böl. 2.7 ve ek, s. 565-568.

182 Krş. Böl. 2.3.2. ABCFM'nin 1883 yıllık raporu başkalarının yanı sıra, yayıncılık alanındaki kısıtlamalardan şikâyet ediyordu: Misyon, yazılarının tümünde "sadece Protestanlar içindir" ibaresini koymak zorundaydı. *Annual Report of the ABCFM* 1883, Boston 1883, s. 40 (MH 1883'te istinaf edilmiştir). 1888 yılının yasa taslağı ABCFM okullarını da kapsıyordu (MH 1888, s. 62).

TABLO 2
Eastern Turkey Mission'un Rakamları, 1880

	Kiliseler					*Okullar*							
İstasyonlar ve uç istasyonlar	*Sayı*	*Üye sayısı*	*O yıl içinde kaydolan üye sayısı*	*Baştan itibaren kayıtlı öğrenci sayısı*	*Kayıtlı Protestanların sayısı*	*Resmî okullar*	*Öğrenci sayısı*	*Dinî ve diğer okullar*	*Öğrenci sayısı*	*Yatılı kız okulları*	*Öğrenci sayısı*	*Eğitim alan diğer yetişkinler*	*Toplam öğrenci sayısı*
Erzurum	1	52	7	63	149	2	110	-	-	1	15	22	149
16 uç istasyon	2	50	3	61	697	13	371	-	-	-	-	14	385
Harput	1	186	22	297	700	5	220	2	115	1	40	15	265
62	20	1,064	38	1,583	6,724	65	2.405	-	-	-	-	230	2,535
Mardin	1	83	16	101	890	4	124	1	29	1	17	264	434
19 uç istasyon	5	129	10	145	2,285	23	597	1	10	1	80	109	746
Van	1	25	4	800	67	2	35	-	-	1	13	38	86
22 uç istasyon	2	217	19	-	837	21	542	-	-	1	32	20	594
	33	1,806	119	2,450	11,749	135	4,404	4	154	6	147	142	5,194

Kaynak: Annual Report of the ABCFM 1880, Boston, 1880, s. 57.

bir gelişme göstermişti.[183] Abdülhamit ile Leo XIII arasında art arda yaşanan yakınlaşmalar, 1898 yılında Vatikan'a bir Osmanlı büyükelçisinin atanmasıyla sonuçlandı.

Giderek güçlenen Protestanlığın, Doğu Vilayetleri'nin aynı bölgelerinde Katolikliğin acıları ve ıstıraplarıyla neden bu kadar ters düştüğü meselesinde, Diyarbakır'dan Kapüsen rahibi Giannantonio da Milano, 1888 yılında Abdülhamit'in tüm vilayetlere Katolik okullarına saygı gösterilmesi emri gönderdiğinin altını çizmektedir.[184] Yerel otoriteler ise bu emre uymak konusunda pek isteksiz davranıyorlardı. Buna karşılık Protestanlar, kendilerini söz konusu otoritelere kabul ettirmek konusunda daha başarılıydılar. Aynı yazar 1899 yılında bir durum değişikliği saptamaktaydı: "[...] hem Protestanların hem bizim durumumuz belirgin biçimde değişkenlik gösteriyordu. Şöyle ki bizim durumumuz düzeliyordu ama Protestanların hali yönetilen kurumların güvensizliği ve doğrudan saldırısı yüzünden büyük bir sarsıntı yaşamış, daha doğrusu bir darbe yemişti [...]."[185]

Abdülhamit, Amerikalı misyonerler nezdinde eğitim ve sağlık alanlarında modern yöntemleri başarıyla uygulayan, imparatorluğun devlet tarafından henüz ulaşılamamış bölgelerinde büyük bir etkiye sahip olan, sistematik "taşraya çıkış" hareketleri düzenleyen bir rekabetle karşı karşıya kalmıştı. O da bu vilayetlerdeki varlığını güçlendirmek için diğer tedbirlerin yanı sıra, modernleştirilmiş devletinin üstlendiği "hayır işleri" olarak okullar ve hastaneler inşa ettirmeyi, bu şekilde vatanseverlik bağlarını güçlendirmeyi düşünüyordu. Misyonerler ise bu konuda farklı bir strateji uyguluyor, politik liberalizmi, bölgecili-

183 Papalık elçilerinin Selanik'e yaptıkları bir ziyaret münasebetiyle sultan için söyledikleri övgü dolu sözler, saray tarafından yazıya dökülmüştü. Deringil 1998, s. 122 açıkl. 56.

184 "Dönemin sultanı Katoliklere ve okullarına saygı gösterilmesini buyurdu ve bu isteğin anlamlı buyrukları imparatorluğun eyaletlerine yayıldı; bu s.s. XIII. Leone'nin şu yüce mektubundan sonra oldu: ruhların, Osmanlı İmparatorluğu prensine ve kulluk gösterilmesi..." Protestanlık ve Doğu Giannantonio 1899, s. 306-309.

185 Giannantonio 1899, s. 309.

ği, enternasyonalizmi ve masrafları merkeze ait olmak üzere gayrimüslim azınlıkları güçlendirmeyi tercih ediyorlardı. Misyonlar, devletin hoşlanmasının mümkün olmadığı bir ilişkiler ağı örmüşlerdi. Azınlıklarla yabancı devletler arasında, sultan-halifeye bağlılığı çok şüpheli olan dayanışma bağları oluşturuyorlardı.[186] Misyonerlerin hedeflerine ulaşmak için batılı diplomatlardan ve kamuoyundan gelen yardımları fütursuzca kabul etmeleri, Abdülhamit için sürekli bir öfke kaynağıydı. Washington'daki Osmanlı büyükelçisi Mavroyeni'nin 12 Nisan 1894 tarihli Boston gazetelerinden birinde, Amerikalı misyoner çevrelerinin yetkili sesi olarak nitelendirdiği Cyrus Hamlin imzalı bir okur mektubuna gösterdiği tepki, devletin bakışını açıkça ortaya koymaktaydı: Mavroyeni'ye göre Amerikalı misyonerler, Osmanlı Devleti için olağanüstü kritik bir dönem olan Berlin Kongresi esnasında, tüm Avrupa'yı "bizim yasal otoritemiz" meselesinde kışkırtmışlardı; toplumu ezenler ve ezilenler olarak sınıflara ayırıyorlardı, şiddet içermeyen yöntemler taraflısı olmalarına rağmen, prensip olarak devrime karşı değillerdi.[187] Batıyla olan bağları, düşünce ve din özgürlüğü gibi liberal değerlerden söz etmeleri, Osmanlı toplumu üzerinde gayrimüslim unsurların yükseltilmesine bağlı olan, özellikle de sorunlu Doğu Vilayetleri'nde belirginleşen nüfuzları, bölge hakkındaki geniş bilgileri, pratik etkileri ve ideolojik üstünlükleri, misyonerleri sultanın gözünde elbette ki şüpheli kılıyordu.

Yine de saray, misyonerlerin yürüttüğü bu bilgilendirme faaliyetlerinin, devletin Avrupa ve ABD'deki Ermeni ve Jön Türk muhalefetinin giderek güçlenen Osmanlıcılık karşıtı propagandalarıyla çatışmasında işine yarayabileceğinin bilincindeydi. Buradaki mesele, resmî makamların övgüyle söz ettiği veya Osmanlı karşıtı propaganda çerçevesinde abartılarak

186 "[...] mensup oldukları devlet ve milletlerin asabiyet-i siyasiyesini tevsi", zamanın Vilayet Eğitim Müdürlerinden birinin belirttiği gibi. (YMME [Yıldız Mütenevvî Marûzât Evrakı] 37/56, 30.4.1886 tarihli, alıntı Somel 1995, s. 253).

187 Mavroyeni'nin 18.4.1894 tarihinde ABD Devlet Sekreteri W. Grasham'a ve 23.4.1894 tarihinde kendi dışişleri bakanı Said Paşa'ya gönderdiği mektuplar, HNA - s. III, K. 279, D.2 Şimşir 1993 içinde, s. 58-60.

anlatılan olayların yerinde incelenerek düzeltilmiş bölümlerini seçmekti.[188]

2.6.6. Abdülhamit'in Protestan düşmanlığı

1880'li yılların sonlarından önce Abdülhamit'in henüz pek de bariz olmayan şüpheciliği özellikle Cizvitlere yönelikti. Ancak bu yaklaşım 1890'lı yılların başında "Abdülhamit'in Protestan Düşmanlığı", hatta "Abdülhamit'in Protestanlık Obsesyonu" olarak nitelendirilebilecek bir şekilde ortaya çıktı: Bu obsesyonun sebebi, otokrat hükümdarın sinirli yapısı değil, misyonerlik faaliyetlerinin onun zayıf noktasına dokunuyor olduğu gerçeğiyle ilgiliydi; misyonerler, başlarında sultan-halifenin bulunduğu modern ihtiyaçlara göre şekillenmiş bir Osmanlı-Islâm toplumunun inşası çabalarının karşısına çıkıyorlardı. Buna bağlı olarak, Ermeni Milleti'yle olan anlaşmazlıklarında misyonerlerin etkisini gereğinden fazla öne çıkarmış, bu da onda misyonerleri günâh keçisi yerine koyarak, yıkıcılık rolü yakıştırmasına neden olmuştur. Vilayetlerden gelen haberleri düzene koymak ve gerektiği gibi değerlendirmek, onun için hiç de kolay değildi. Örneğin 1880 başlarında misyoner Cochran'ın Ubeydullah'ı isyana teşvik ettiği konuşuluyordu.[189] Misyonerlerin silah kaçakçılığı yaptığı ve politik bildiriler dağıttığı söylentileri, Taşnak ve Hınçak örgütlerinin ilk eylemlerini yaptıkları 1890'ların başlarında ayyuka çıkmıştı. 1893 Ocak ayı sonlarında Yıldız Sarayı'nda toplanan özel bir komisyon, "insanlara silah sağlayan, zararlı yayınlar dağıtan ve isyana teşvik eden Protestan misyonerlerinin zararlı faaliyetlerine" karşı alınacak tedbirleri görüşmüştü.[190]

188 Örneğin Washington'daki Osmanlı büyükelçisi Mavroyeni'nin Osmanlı Hariciye Nazırı Said'e gönderdiği mektup, 11.10.1880, HNA – s. III, K. 279, D. 2, Şimşir 1993 içinde, s. 58-60.

189 J. Cochran'ın eşi Katharine Cochran'ın 6.10.1880 tarihli mektubu, Speer 1911 içinde, s. 82 vd.

190 Serkâtib-i Hazret-i Şehriyari Süreyya'nın () 29.1.1893 tarihli yazısından. (Transkripsiyonu yapılmış belgenin tıpkıbasımı için Kırşehirlioğlu, 1963, s.

Yabancı okullara izin verilmesi daha 1880'li yıllarda bile misyonlar, saray ve büyükelçilikler arasında bir tartışma konusuydu. 1887 yılında resmî izin belgesine (*ruhsat-ı resmiye*) sahip olmayan pek çok okul kapatıldı. Vilayet yöneticileri, özellikle Abdülhamit döneminin başlangıç yıllarında, yabancı okulları kapatma yetkisine sahiptiler. 1890'lı yıllarda Abdülhamit yabancı okulları, özellikle de misyoner okullarını kontrol altında tutma çabalarını yoğunlaştırdı. Saray, 1892 başlarında resmî izin belgesi başvurusu yapmamış tüm okulları kapatmaya yeltendiyse de, muhtemelen yoğun diplomatik baskılardan ötürü kısa süre sonra bu niyetinden vazgeçti. Ancak Maarif Nazırı Zühdü Paşa'nın 1894 yılında sultana sunduğu rapor, yabancı okulların kesin sayısını (tahmini olarak 413 rakamını veriyordu) verebilmekten bile uzaktı -merkezî hükümetin denetim çabaları ancak bu kadarını başarabilmişti.[191]

13 Kasım 1896 tarihli "Vilâyât-ı Şâhane Maârif Müdîrlerinin Vezâifini Mübeyyin Tâlimât" yazısında yabancı okullar için uyulması zorunlu kesin koşullar belirlenmiş, ayrıca istisnasız tümü için sultanın izni şart koşulmuştu. Diğer gayrimüslim okulları gibi öğretim üyeleri ve ders kitapları, özellikle de tarih ve coğrafya kitapları, ayrıca verilen derslerin müfredata uygunluğu sıkı bir şekilde denetlenecekti. Ancak hükümetin elinde bu işi yapabilecek kapasitede, özellikle de yabancı dil bilen müfettiş yoktu.[192] O halde bu nasıl gerçekleşecekti? Yine de Abdülhamit'in elinde 1895-1900 yılları arasında görev yapan sadık, şevkli ve özellikle de bir gözünü Doğu Vilayetleri'ndeki misyon faaliyetleri üzerinden ayırmayan Ahmet Şakir

146). Aynı konu için (Komisyon): BOA Y.A.Hus. 269/36 aynı tarih; BOA Y.A.Hus. 269/46, 30.1.1893 tarihli; BOA Y.A.Hus. 269/88, 4.2.1893 tarihli. – Fransız ve Rus diplomatlarının bile misyonerleri devrim kışkırtıcılığı yapmakla suçlamalarına gereğinden fazla önem verilmemelidir. O zamanın Rus önderliğinin gözünde, Protestan düşünce yapısı (liberalizm) gerçekten de isyancıydı. Fransız-Katolik stratejisi ise devlete sadık bir politika izleyerek Protestanlardan farkını ortaya koymak şeklindeydi. Krş. Terrell, ABD İstanbul maslahatgüzârı, 28.1.1896 tarihinde Olney'e yazdığı mektp, Salt 1992, s. 116 vd.

191 Somel 1995, s. 253-257.

192 *Salnâme-i Maârif*, Sene 1316 (1898 vd.), s. 136-156. Özet olarak Somel 1995, s. 64 vd., 196f, s. 256.

Paşa adında bir Anadolu Islahatı Umum Müdürü vardı. Ondan övgüyle söz eden Amerikalı Harput misyonerleri, "*Reform Commissioner*" diye adlandırdıkları bu adamın gerçekte faaliyetlerine ne denli düşman olduğunu anlayamamışlardı. Yıldız Sarayı'na gönderdiği raporların birçoğunda Doğu Vilayetleri'ndeki misyon okullarını Ermeni gençlerinin devrimci fikirlerinin olgunlaştığı yuvalar olarak nitelemekle kalmıyor, ayrıca (Kürt) aşiret liderlerinin, özellikle de Kürt Alevileri'nin kafalarına yıkıcı fikirler doldurmakla suçluyordu.[193]

Valilerin ve Şakir Paşa'nın şikâyetleri, sultana bu devlet görevlilerine belirli şartlar altında misyonerleri sınır dışı etme yetkisi vermeye olanak sağlamıştı. Müslümanların öldürülmesini planlamak gibi absürd bir iddia, George Perkins Knapp'ın Bitlis'ten uzaklaştırılmasına neden olmuştu. 1894-1896 arasında gelen katliam raporları göz önüne alınırsa, sultan tüm misyonerleri hiç şüphesiz sınır dışı etmek isterdi; ancak diplomatik baskılar ve gösterdiği tepkiye en az misyon faaliyetleri kadar duyarlı olduğu uluslararası kamuoyu, ona bunu yapma izni vermiyordu.[194]

---

193 Karaca 1993, s. 73-77, müteakip kaynak verileriyle: BOA YA. Res., 78/54, 21.3.1896; aşiret liderlerinin ve Kürt Alevilerinin üzerindeki etkiler için: YEE, 31/76-17/76/81; 31/76/26/81; A/24-X/24/132 (özel. 12.1.1898 tarihli). – Misyonların Şakir Paşa hakkındaki düşünceleri için bkz. 20.8.1896 tarihli Harput misyonu mektubu, ABC. Alman misyoneri Brockes "Mareşal Şakir Paşa" ile birçok kere ilişkiye geçmiş ve onunla pek çok kez görüş ayrılığına düşmüştü. Hatta bazıları onun katliamların perde arkasındaki ismi olduğunu düşünüyordu; çünkü onun bazı idari reformlar (birkaç Hıristiyan memurun atanması vb.) gerçekleştirdiği şehirlerde, onun gidişinden hemen sonra" katliamlar yaşanmıştı. Brockes, Şakir'in bu suça iştirak etmediğini düşünüyordu. "Bana kalırsa, İstanbul'dan gelen [sık sık sözünü ettiğim] ajanlar, Müslümanlarda Ermenilere karşı nefret uyandırmak için reformları kullanıyorlardı; çünkü reformların uygulamaya konulmasıyla beraber derhal ortaya çıkıyorlardı." (Brockes 1900, s. 165 vd.).

194 Krş. Deringil 1998, s. 127. – Knapp skandalı için bkz. Nazım Paşa 1994 (1897), c. 1, s. 99, 103, 116 vd. ve 131. Ayrıca bkz. BOA İ. Dh. 8 L. 1313; İ. Har., Nr. 428-486, 25 ra. 1315; YEE, 36/131/152/X (Bkz. Karaca 1993, s. 76 vd.). Krş. Strong 1910, s. 398, Stone 1984, s. 122. Salt, safça bir tutumla, işkence ve tehdit altında imzası alınan şahitler sayesinde yaratılan bu suçlamaları araştırma gereği duymamıştır. (Salt 1993, s. 115-117). Knapp hiç şüphesiz Sason katliamının arzu edilmeyen, üstelik de diplomat olmayan bir şahidi ve raportörüydü. Krş. Böl. 2.4.3.

Yüzyıl dönümünde Protestan karşıtı akım doruk noktasına ulaşmış gibi görünüyordu. Abdülhamit'in özel sekreteri Tahsin, ABCFM'nin Harput'taki bir okul binası için inşaat, daha doğrusu binayı tekrar kullanılır hale getirmek için istediği izni 17 Eylül 1900 tarihinde şu sözlerle yorumluyordu: "[...] ancak bu mektebin Anadolu'nun göbeği demek olan Harput'ta bulunması nabemahal olduğu gibi bunun etfal-ı ahalinin tesmimi efkârına sebeb olacağı cihetle mazarratı derkâr bulunduğundan ve maazallah ahali-i islâm çocuklarının akâid-i diniyelerini idlâle badi olmasiyle bu ciheti başkaca ve pek ziyade şayan-ı ehemmiyet olduğundan bu misillû mekteplere esasen ruhsat verilmemek lâzimeden bulunmasına..."[195] Gerçekten de Yıldız Sarayı o dönemde ülkede Amerikan Protestan okullarına izin verilmemesi ve Protestanlığın yayılmasının kesin olarak engellenmesi yolunda emirler yayınlamaktaydı.[196] Bu politika, 1890'lı yıllarda Yıldız Sarayı'nın ciddi uluslararası güçlüklerle karşılaşmasına neden olan Ermeni pogromlarıyla doğrudan ilişkiliydi. Yıkıcı faaliyetler teorisi, suçun büyük bir kısmının Protestan okullarına yıkılmasını olanaklı kılıyordu. ABCFM'nin bu olaylarla ilişkili olarak özenle hazırlanmış haberler, çağrılar ve yardım faaliyetleri aracılığıyla batılı kamuoyu tarafından tanınması, zaten ne yapacağını şaşırmış olan sultanı, diplomatik muahezeleri göğüslemek için yeni gerekçeler bulmak zorunda bırakıyordu.

Osmanlı dış politikası daha 1890'lı yılların ilk yarısında bile, Amerikan misyonlarının Ermenilerle ilişkisi sorunuyla yoğun bir şekilde ilgileniyordu. Osmanlı Devleti'nin daha önce sözü edilen Washington büyükelçisi Mavroyeni Bey, ABCFM üyelerinin ABD'de Ermeni Sorunu'yla ilgili yaptığı açıklamaları büyük bir titizlikle takip ediyordu. 1894 Mayıs ayı başlarında, Sason olaylarının hemen ertesinde, devletinin Hariciye Nazırı Said Paşa'ya, Tanzimat'tan bu yana süregelen geleneğe uygun olarak Fransızca kaleme alınmış detaylı bir rapor gönder-

195 Transkripsiyonu yapılmış belge için Kırşehirlioğlu 1963, s. 152 vd.

196 İH 81, 15 Rebiyülahir 1318 (2.8.1900), Somel 1995, s. 258.

mişti. ABD'deki Hınçak faaliyetlerini anlatan ilk ve diğer ABD Ermenileri'nin tutumlarını içeren ikinci bölümden sonra, "iyi şöhret sahibi bazı Amerikan vatandaşlarının Ermeniler lehine çalışmalarını" içeren bir üçüncü bölüm eklemişti. Bu bölüme de "Amerikalı misyonerlerin halihazırdaki faaliyetleri" başlıklı dördüncü bir bölüm eklenmişti. Büyükelçi, ABCFM'nin devrimci stratejiye muhalefetini açık bir dille ifade ediyordu. Ancak misyonerlerin sultanın lütufkâr misafirperverliğine şükredip kendilerini bir "kolay ve basit eğitim" ["enseignement pur et simple"]e adayacaklarına, Ermeni Sorunu'yla ilgileniyor ve barışçıl çözüm önerileri dile getiriyor olmalarını şiddetle eleştiriyordu: "Hençagistlerin başlattığı harekete karşı olduklarını bildiren misyonerler hençagistlerin ökesine nail oldular. Amerikalı misyonerlerin isyan hareketine karşı olmaları tabii ki ancak Emperyal Hükümet tarafından tasvip edilebilirdi. Ama bana öyle görünüyor ki Amerikalı misyonerlerin –ya da daha doğrusu, içlerinden birkaçı– Ermenilerden barış yanlı bile olsa bazı araçları benimsemelerini ve Hıristiyan Güçlere başvurmalarını istemeleri doğru değildi. Naçizane fikrimce, Amerikalı misyonerler susmalıydılar ve sadece İmparatorluğun kuralları-na göre kendi saf ve basit vaazlarıyla meşgul olmalıydılar. Böyle davranarak, Ermeni yandaşlarını kaybetmekten korktukları anlaşılıyor ve bu sebeple, Ermenilere verdikleri vaazlar, ne kadar barışçı olurlarsa olsunlar, Emperyal Hükümet'in gerçek çıkarlarına daha az ters düşmüyorlar. Tabii ki sadece Rév. Cyrus Hamlin gibi [şimdilik] Birleşik Devletler'de kalan Amerikalı misyonerlerden bahsediyorum ve Türkiye'de ikamet edenlerin sessiz ve bilge bir politika izlemelerini ümit etmek istiyorum. Konstantiniye'deki Birleşik Devletler elçiliğinin Türkiye'de yaşayan Amerikalı misyonerleri, Birleşik Devletler'deki meslektaşlarına kendi kanunları altında onlara konukseverlik sunan Emperyal hükümet gibi bir hükümetin otoritesini azaltmaya yönelik barışçı ya da isyankâr her aracı kınadıklarını basın yoluyla bildirmelerini yazmaları için harekete geçirerek, işleri düzeltebileceğine inanıyorum." Mavroyeni, eğer başına buyruk davranmaya alışmış, bağımsızlık düşkünü misyonerlerin

Amerikan heyeti tarafından devlet yanlısı, eleştirel bile olmayan bir tutum almaya ikna edilebileceğini düşünüyorsa, bunun adı ancak hayalperestlik olabilirdi. Gerçekten de İstanbul'daki Amerikan maslahatgüzarı Alexander Terrell, kısa bir süre sonra, yani Sason olaylarının akabinde misyonerleri ihtiyatlı davranmaya davet ettiyse de, bu ona epey sert bir cevaba mal oldu. Terrel'in kendisi ise Mavroyeni'nin yazısının sonunda belirttiği gibi, hükümet dostu bir görüntü sergilemeye çabalıyordu: "Washington ziyareti sırasında Bay Terrel sürekli bizim Auguste Souverain'in [Azametli hükümdar=sultan] erdemlerine duyduğu hayranlığı ifade etti.[197]

2.6.7. Çatışma noktası: Yetimlerin bakımı, 1899

Misyonerlerin 1895 katliamlarında babalarını ya da daha ender olarak ebeveynini yitirmiş olan Ermeni çocuklarıyla ilgilenmeleri, sosyal ve eğitim alanlarını misyonların elinden geri almak isteyen Osmanlı Devleti'ni konuyla ilgilenmeye zorladı. Doğu Vilayetleri'nde kalıcı bir nüfuz kazanmak uğruna verilen savaşta, yetim çocuklar malûm sebeplerden ötürü, tercih edilen bir hedef kitlesiydi. Başka hiçbir grup, ailelerinden ve sosyal çevrelerinden koparılmış bu çocuklar kadar kısa sürede değiştirilemez ve kazanılamazdı. Misyon ve devlet, en başından beri bu gerçeğin bilincindeydi.

Misyoner yazarlardan biri, muhtemelen Peet, 1896 yazında yetim sorunu için kaleme aldığı bir temel ilkeler taslağında, devletin dini-ulusal içerikli, yabancı yardım kuruluşlarını reddedici yetim politikasını eleştirirken sert, hatta sonlarına doğru ırkçı bir ifadeyle şöyle diyordu: "İzlenen politikanın, kimsesiz çocukları barındırabilecek Türkiye'nin başka bölgelerindeki kişilerin, bu hayırsever niyetlerini hayata geçirmelerini engelleyerek kimsesiz çocukların sayısını artırmaya yönelik olduğu anlaşılıyor. Osmanlı otoritelerinin, bu kimsesizlerden olabildiğince büyük bir kısmını kendi gözetimine alıp barın-

197 OBE, c. 19, Nr. 63, s. 360-364. – Misyonerlerin sert tepkisi için krş. Böl. 2.4.3.

ma, giyecek ve yiyecek ihtiyaçlarını karşılama isteği, yirmi yıl önce Bulgaristan'da ve bu yıl Asya Türkiyesi'nde yaşananlarla açıklanıyor. Bunun anlamı basitçe şu: Bu binlerce çocuğu Müslüman olarak yetiştirmek ve böylece geri bir ırkın yoz kitlesi arasına zeki beyinler katarak saflarını güçlendirmek gibi bir hedefleri var."[198] 19 Haziran 1899 tarihinde Osmanlı Meclis-i Vükela'sı [Bakanlar Kurulu] –devletin sadece sultana karşı sorumluluk taşıyan en yüksek organı–, Palu ve Çüngüş'te misyonerlerin yetimlere yönelik çalışmalarına karşı alacakları tedbirleri tartıştı: "Hulâsa-i meali. Diyarbakır Vilâyeti dahilinde kain Palu kazası ile Çüngüş[199] nahiyesinde bikes kalan Ermeni etfalinin i'âşe ve ta'lîmleri maksadıyla ve misyonerler ma'rifetiyle oralarda tesîs edilmiş olan eytamhanelere vuku'bulacak i'ânâta şimdilik mümâna'at olunmaması Dahiliye Nezareti tarafından Vilayet-i müşarileyhaya iş'âr kılındığı ma'rûzât-i vâkı'adan ma'lûm-ı 'âlî olub mükerreren tebliğ olunduğu vechile Anadolu'da misyonerler canibinden icra olunagelen teşebbüsat ve telkinat ve tedrisat ve tâlimat devam eylediği takdirde ahali-i mahalliyenin ahlak ve efkârı fesad-pezîr olunarak bilâhara milliyetlerini dahi gaip edecekleri tabi'î olmağla misyonerlerin devam-ı ifsadâtına meydan verilmemesi ve eytamhaneler maddesine gelince Anadolu'nun münasib bir mahallinde hükümetce bir eytamhane inşasıyla oraya her sınıf teba'a-i şahane eytamının kabulü ve bunların milliyetlerini muhafaza ve ahlakını tehzibe kâfil olmak üzere tedrisine lüzum görülecek kitabların programına idhali halinde misyonerler ile sair ecânib tarafından o misüllü darütterbiyeler te'sisine mahal kalmamış olacağı cihetle keyfiyetin bilmüzakere zikr olunan eytamhanenin nerede ve ne miktar masrafla inşası münasib olacağının ve fakat her halde misyonerlerin teşebbüsat-ı mefsedetcuyanelerine kat'iyen nihayet verilmek muktazi bulunduğundan

198 "The Orphans of Aisatic Turkey", Constantinople, 6.8.1896, ABC bh Reports 1895-1896.

199 Palu ve Çüngüş, Mamuretülaziz Vilayeti'ne sınır komşusu olan Diyarbakır Vilayeti'nin kuzeyinde bulunur. En büyük öfkeyi Diyarbakır'da yöneticiliği Pastör Baehnisch tarafından yapılan ve 28.12.1898 tarihinde Vali tarafından kapatılan yetimhane uyandırıyordu.

burasının dahi kararlaşdırılması şerefsudur buyurulan emr u ferman-ı hümayun-ı cenab-ı hilafet-penahî iktiza-yı celîlinden bulunduğunu mübelliğ 19 Zilhicce 1316 tarihli tezkire-i hususiyye ve ol babda sebk eden iş'ar ve tebliği üzerine baz-ı ifadeyi hâvî Dahiliyye Nezareti'nden varid olan tezkire birleşdirilerek kıraat edildi."[200]

Başka birçoğunda olduğu gibi merkezî hükümetin bu belgesinde de "yıkıcılık" ve "yıkıcı" kelimeleri sık sık (metnin buraya aktarılmayan sonuç kısmında da) tekrarlanmaktadır. "Yıkıcı" kavramı Osmanlıca'da *fesad-pezîr* ifadesiyle karşılanmaktadır ve "isyankâr davranış biçimlerine ve düşüncelere izin veren" anlamına gelmektedir. Kavram, kısa ve isabetli bir şekilde devletin misyonlar hakkında ne düşündüğünü ortaya koymaktadır. Mecli-i Vükela'nın bu pek az irdelenen, ancak resmî belgelerde sık sık tekrarlanan kavramı nasıl kavradığı, alıntı yapılan protokolde gayet iyi anlaşılmaktadır. Bu kavram, "ulusal" Müslüman-Osmanlı bilincinin zayıflaması demektir. Misyonlar devleti tehdit eder nitelikteydi, çünkü yetimhaneler gibi yerel olarak ihtiyaç duyulan projeleri etkili bir şekilde hayata geçirdikleri için, ümmetin yükseltilmesi ve devletin prestijinin artırılması gibi merkezî politikalara karşı çıkmaktaydı. Misyonların hayır işleri böylece ciddi bir politik önem kazanmış oluyordu. Devlet, misyonlara karşı kalıcı tedbirleri ancak onların okul, sağlık ve yetim bakımı alanlarındaki faaliyetlerinin yerini doldurmakla alabilirdi. Burada tasvir edilen bir "Osmanlı" Devlet Yetimhanesi projesinin, Doğu Vilayetleri'ndeki yetimler için bir ilk olacağının hesaplanması çok doğaldır. Okullarda ve hastanelerde olduğu gibi, burada da bu proje misyonerlerin faaliyetlerine karşı doğrudan eylem olarak görülebilir. Bu protokol ile yabancı düşmanı yetim politikasının asli amacının ağırlıklı olarak Ermeni-Hıristiyan yetimlerden

200 Bakanlar kurulunun protokolünden alıntılanmıştır (BOA MV 97/73). Abdülhamit döneminde Bakanlar Kurulu'nda (*Meclis-i Vükela*) aşağıdaki isimler yer alıyordu: *Sadrazam, Şeyhülislam, Adliye Nazırı, Serasker,Şûrâ-yı Devlet Reisi, Hariciye Nazırı, Dahiliye Nazırı, Bahriye Nazır, Tophane Müşiri, Maliye Nazırı, Evkaf-ı Hümayun Nazırı, Ticaret ve Nafıa Nazırı, Müsteşar-ı Sadr-ı Âli.*

devlete sadık Müslüman yurttaşlar yetiştirmek olduğu yolundaki Peet tezi onaylanmaktadır.

2.6.8. Çatışma noktası: Gezgin misyonerler, 1905

Eğitim ve sağlık alanlarının yanı sıra, misyonerlerin başarılı "taşraya çıkış"ları Abdülhamit Devleti için sürekli bir rahatsızlık nedeniydi. Abdülhamit, "yeni tecrübelere" dayanarak, 1890'lı yılların başından itibaren, eski anlaşmaların ihlali pahasına Amerikan misyonlarının somut hareket özgürlüklerini ve çalışma alanlarını ciddi bir şekilde kısıtlamıştı. Merkezî hükümet, misyonlar ve onların diplomatik temsilcilikleri tarafından yapılan itirazları ısrarla reddediyordu. Hatt-ı Hümayun'u izleyen otuz yıl zarfında var olan seyahat özgürlüğü, artık söz konusu bile değildi. Vilayet makamları, saray tarafından misyonerlerin tüm hareketlerini kontrol altında tutmakla görevlendirilmişlerdi.[201]

Ocak 1905 tarihli bir saray belgesi, merkezî hükümetin ve vilayet makamlarının taşradaki misyonerlik faaliyetlerini, özellikle de gezgin misyonerler ile dinî içerikli eserler satan gezgin satıcıları, köy halkına yapılan devrimci Ermeni ajitasyonuyla bağlantılı olduklarına inandıklarını ispat etmektedir. Bu birbirine karıştırmanın Osmanlı Devleti'nin anlaşılabilir bakış açısından kaynaklanması mümkün olduğu gibi, misyonların yasaklanması için bir bahane yaratılması amacıyla özellikle yapılmış olması da pekâlâ mümkündür. ABCFM tarafından angaje edilen yerli, genellikle Ermenilerden oluşan, bilgilerin ve fikirlerin sirkülasyonunu sağlayarak 1850'li yıllardan beri Doğu Vilayetleri'nde önemli rol oynayan gezgin misyonerler ve İncil satıcıları, devletin sürekli gözetimi altındaydılar. Abdülhamit Devleti'nin gözünde "muzır telkinleriyle"[202] taşra halkı arasında yıkıcı ajitasyon yapıyorlardı. Sadrazamın müteakiben aktarılan yazısı, sultana yönelik olarak kaleme

201 Krş. İ. Hus. 86, 25. R. 1315 (23.9.1897), Deringil 1998, s. 127 ve İ. Hus. 87, 27. C. 1322 (8.9.1904).

202 "telkinat-ı muzırra". İ. Hus. 10. Za. 1322.

alınmıştı. Sözkonusu yazı, bazı açılardan Abdülhamit Devleti'nin ABCFM faaliyetlerine ve onları destekleyen ABD elçiliği verilerine karşı kullanılan etkili göz boyamacılığının ispatı sayılabilir: "Babıâli, Daire-i Sadaret, Amedi-i Divan-ı Hümayun. Sivâs vilâyeti ile vilâyât-i mütecâvire dâhilinde Amerikalı misyonerlerin şu sırada sık sık geştü güzar etmekde oldukları vilâyet-i müşârileyha valiliğinin iş'ârından anlaşıldığından bunların hakikaten Amerikalı misyoner olmayub o kıyafete girmiş bir takım Ermeni erbâb-ı fesadı olması akva-yi melhuzat olduğundan ve fi'l-hakika misyoner olsa bile böyle vilâyât dahilinde dolaşmalarının mazarratı aşikâr idüğinden bunların geştü güzarlarının kat'iyyen men'i şerefsudur buyurulan irade-i seniyye-i Cenab-ı Hilafetpenahî icâb-ı celîlinden olduğunu mübelliğ tezkere-i hususiyye-i devletleri alındı. İncil cemaatine mensub baz-ı sahhafların vilâyât-ı şahanede kurayı dolaşıp incil satmakda oldukları ve bunların bu suretle dolaşmaları mahzurdan salim olamıyacağı anlaşılarak men' edilmesi üzerine İngiltere ve Amerika sefaretleri kütüb-i mukaddesenin füruhtu men' olunamayacağı ve İncil cem'iyyetinin ticaret ve mu'amelatına sekte verildiği iddi'asına kıyam ederek buna dahi kasabalarda hükümet-i seniyyenin ruhsatiyle bir mahalde incil satılabilirse de sahhafı kıyafetine girmiş mechulü'l-ahvâl bir takım eşhasın memalik-i mahruse-i şahanede köy köy dolaşmaları asayiş nokta-i nazarından mahzurlu görüldüğünden memnu'iyet-i vaki'a kararının muhafazası elzem idüği cevabı verilmiş ise de ba'dehü Amerika sefareti bin sekiz yüz seksen iki tarihinde Babıâli ile kararlaştırılan suret-i tesviyyeye istinaden bu men' ve tahdidde haksız olmadığını şedidü'l-me'al bir nota ile bildirmesiyle yirmi iki sene zarfında hâdis olan ahvalin verdiği tecrübe üzerine iddi'a olunan müsaadenin idame edilemiyeceği ve esasen bu sahafların Devlet-i Aliyye teba'asından oldukları cihetle sefaretin bu babda hakk-ı müdahalesi olmadığı cevabı verilmek üzere Hariciyye Nezaret-i celilesine ifa-yı tebliğat edildiği gibi Dahiliyye Nezaret-i celilesine dahi bir mantuk emr ü ferman-ı hümayun-ı mülukâne vesaya-yı lazime icra kılınmış ve binaenaleyh Babıâli'ce bu kabil eşhasın

geşt ü güzarları hususunun hiçbir vakit iğmaz olunmakda bulunmuş olmağla hak-ı pa-yi hümayun-ı cenab-ı cihan-bânîye arz mütemennadır, efendim. fi 11 Zilkade sene 322/ 4 Kanunusani 320 [16. 1. 1905]. Sadrazam [İmza]."[203]

2.6.9. Abdülhamit Dönemi'nin sonunun misyonerist belirtileri

Başta William Peet olmak üzere, ABCFM liderleri, 1902 yılında başkentteki Amerikan heyeti aracılığıyla, Amerikan diplomasisi tarafından kabul edilen kuruluşlarının bir listesini saraya sundular. Merkezî hükümet cevap vermekte uzun bir süre tereddüt etti. Buna bağlı olarak Amerikan kuruluşları, o yıllarda yönetimin yoğun baskısı altında kaldılar. Hangi alanda olursa olsun (okul, basın, hayır işleri, gezgin misyonerlik), misyonerlik faaliyetleri her yerde engellenmeye çalışılıyordu. Ancak 1906 yılında sultan uzun süredir beklenen iradeyi yayınladı ve Amerikalıların da Avrupalı büyük devletlerin sahip olduğu ayrıcalıklardan (kapitülasyonlar) yararlanmasını kabul etti. Böylece satın alınan arazilerin mülkiyet hakkı güvence altına alınıyor, inşaat izinlerinin önündeki hukuki engeller kaldırılıyor, vergiler azaltılıyor ve yerel makamların sürmesi beklenen direnişleri karşısında avantajlı konuma geçiliyordu.[204]

Abdülhamit, başka yerlerde, örneğin yabancıların baskısına artık dayanamadığı Makedonya'da olduğu gibi, Protestanlığa karşı yürüttüğü mücadeleyi yitirmişti. Sultanın özellikle büyük bir çaba sarf ettiği bir çatışmada pes etmesi, onun –politik ve ticari diğer belirtilerin yanı sıra– imparatorluğun başı olma konumunun sonuna yaklaşıldığının açık bir işaretiydi. Jön Türkler'in Abdülhamit'i tahttan indirmek için öne sürdükleri gerekçelerin en önemlisi, onun artık devleti yabancılara karşı müdafaa edemeyecek duruma düşmesiydi. *Missionary Herald*, 1907 yılında Abdülhamit'in pes edişi gibi sevindirici bir haberi

203 BOA Y. A. HUs. 483/47 (1), krş. İ. Hus. 10. Za. 1322 (16.1.1905).

204 Stone 1910, s. 406; MH 1907, s. 547. – Krş. Peet, Post, Eddy ve Hoskins'in 19.8.1905 tarihli memorandumu, ABC bh.

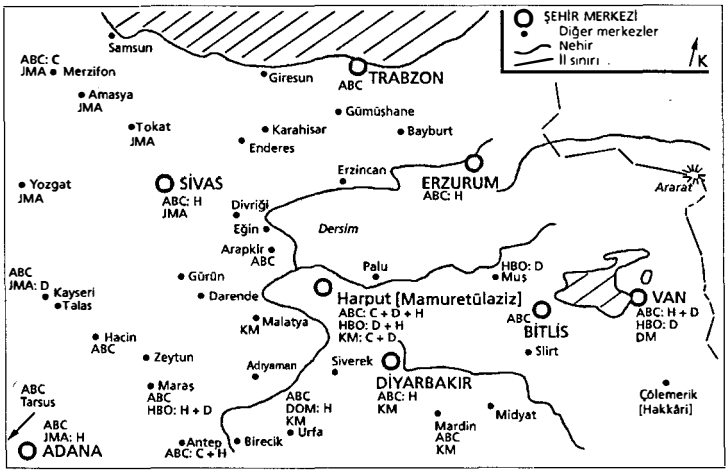

Harita 5: Abdülhamit döneminin sonunda Doğu Vilayetleri'nde misyon şubeleri. Bu misyon şubelerinin her birinde okullar (genellikle ilköğretim ve ortaöğretim basamakları bulunan) ve bir sağlık hizmeti binası bulunuyordu. "H" hastane, "C" *college* (yüksek okul), "D" köy okulu bulunan bir köy çalışması KM = Kapüsen Misyonu; DM = Dominikan Misyonu anlamınadır. (diğer kısaltmalar için bkz. ekteki kısaltma indeksi).

bildirirken, sayfalarında başkaldırıya coşku katan ve özellikle Protestanların Amerika'ya göçünü hızlandıran Doğu Vilayetleri'ndeki açlık felaketi gibi haberlere de yer veriyordu. Aynı zamanda ABCFM'nin 1907 yıllığı, öğrenci dolu misyon okullarından ve kliniklerdeki hastaların arasındaki büyük Müslüman oranından (yaklaşık üçte bir) söz ediyordu.[205]

Abdülhamit, Protestan misyonlarına karşı başarı kazanmış olmayı çok isterdi; ancak yine de bu, onun, misyonların Doğu Vilayetleri'ndeki faaliyetlerini yirmi yıl boyunca başarıyla engellediğini ve Doğu Vilayetleri'nin diğer bölgelerine yayılmalarını durdurduğu gerçeğini unutturmamalıdır. Abdülhamit'in ABCFM üzerindeki baskılarının başka bir sonucu da, *Missionary Herald*'ın, 1908'e kadar Tanzimat döneminin dinamik ikinci yarısındaki serbest bilgi akışıyla çelişen bir şekilde apolitik, çekingen habercilik tarzıdır.

205 MH 1907, s. 547-549.

Protestanların mücadelesi, 1908 iktidar değişikliğinin temellerinin atılmasına şüphesiz yardım etmişti. Protestan misyonerler, yeni İttihatçı iktidar sahipleri için birer ilerleme öncüsüydüler. Gerçekten de Protestanlar ve Jön Türkler birkaç yıl için sıkı bir işbirliğine girmişlerdi, ta ki Enver Paşa ile arkadaşları Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Amerikan Protestanlığının başdüşman olduğunu yeniden keşfedinceye kadar. Bunu Abdülhamit Devleti'ninkiyle karşılaştırılabilecek bir bakış açısıyla yapıyorlardı: Doğu Vilayetleri'nde merkezî iktidar arzusunun yanı sıra, yetkili gözlemcilerden ve rakiplerden duyulan korku.

2.7. Abdülhamit Devleti'nin direnişine rağmen misyonların bölgeye yerleşmesi

Abdülhamit'in Protestanlığa karşı yürüttüğü savaşta olduğu gibi, Katolik misyonların varlığının sınırlandırılması çabaları da istenilen başarıyı elde edememişti. Osmanlı Devleti 1902 yılında kilise karşıtı Fransa'nın Cizvitleri kendi ülkelerinde barındırmayacağını ve öğretilerini yayma faaliyetlerine izin vermeyeceğini öğrenmesi üzerine, aynı kişilere –muhtemelen Fransa'nın diplomatik baskısıyla– oturma izni vermeyi kesin olarak reddetti.

2.7.1. Cizvit Ermeni misyonu

Ermeni misyonunun personel istatistiğine –Fransa'daki kilise karşıtı tedbirler nedeniyle– genel bir bakış, 1900 ile 1905 yılları arasında Fransız rahiplerin sayısında belirgin bir artışı ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede, tüm çalışanların sayısında mutlak bir artışı göstermektedir. Batılı kadın ve erkek çalışanların sayısı 1905 yılından itibaren (ABCFM Türkiye misyonunun bütün alanlarındaki) Amerikalıların sayısından daha yüksek olsa da, Amerikalıların yanında çalışan kadın ve erkek yerlilerin sayısı Cizvit misyonunun "yerli yardımcılar" ["auxiliares indigénes"]'ının sayısından birkaç kat daha fazladır (bkz. Tablo 3).

Cizvit misyonunun öğrenci sayısı ciddi bir artış gösterirken,

TABLO 3
Cizvit Misyonu Personeli, 1881-1914

	Rahipler	*Yardımcı rahipler*	*St. Joseph rahibeleri*[1]	*Assomption gönüllüleri*	*Yerli yardımcılar*[2]
1881	12	5			3
1885	18	6			10
1890 /1891	19	6	9	5	25
1895	23	8	19	12	42
1900	20	10	31	15	67
1905	36	12	57	18	71
1910	37	15	77	20	108
1914	41	16	78	20	127

1 St. Joseph Soeur'leri 1891 yılında geldiler.
2 Yerli çalışanların sayısı, 1905 yılı St. Joseph Soeur'leri için olduğu gibi, yüzyıl dönümü öncesi yılları için kesin olmayan verilerdir.
Kaynak: *Le Cinquantenaire...*, s. 13.

özellikle 1905 sonrası kız öğrenci sayısının yüksekliği dikkat çekicidir. *American Board*'da olduğu gibi bu misyonun eğitim faaliyetleri de belirgin bir şekilde kızların lehinedir. *Soeurs de St. Joseph* ve *Oblates de l'Assomption* tarafından 1891'den itibaren yönetilen okulların kız öğrencileri, toplam sayıda ancak 1900 sonrası görünmekte ve böylece 1895-1900 arası sıçramayı da açıklamaktadırlar. Kolera salgınında misyonerlerin gösterdiği gayretten sonra oldukça iyi bir şöhret kazanan Sivas şubesi, en kalabalık öğrenci sayısına sahipti.[206] Çalışanların sayısındaki artışa rağmen 1905-1908 arası öğrenci sayısında yaşanan durgunluk, hem saray ile ABCFM arasında yaşanan çekişmenin Protestanlar lehine sonuçlanması, hem de Fransa'dan uzaklaştırılmaları nedeniyle Cizvitlerin Ermeni kitlesi arasındaki prestij kaybı ile ilgilidir (bkz. Tablo 4).

2.7.2. Kapüsen misyonu

Doğu Vilayetleri'nde faaliyet gösteren diğer iki Katolik misyonu da, Cizvitler gibi giderek gelişiyordu. Ancak Dominikan-

206 Ekteki detaylı rakam materyallerine bakınız. s. 793-796 ve *Lettres de Mold* 1885, s. 75.

TABLO 4
Cizvit Ermeni Misyonu Öğrencileri, 1886-19141

Yıl	*1886*	*1891*	*1896*	*1901*	*1902*	*1903*	*1904*
Öğrenci sayısı	550	1250	1700	2911	3177	3789	3800

Yıl	*1905*	*1906*	*1907*	*1908*	*1909*	*1910*	*1911*	*1912*	*1913*	*1914*
Öğrenci Sayısı	4032	3974	4081	3797	3841	4193	4853	5347	5740	5569
– Erkekler	1804	1679	1838	1702	1709	1808	2276	2466	2703	2528
– Kızlar	2226	2295	2243	2076	2132	2385	2587	2881	3037	3041
Üst eğitim kurumları	597	650	848	955	1180	1143	1550	1742	1896	2003
– Kızlar	303	272	394	448	615	618	834	965	1064	1137
– Erkekler	294	378	454	507	565	525	716	777	832	866

1 Ayrıca ekteki tablolara bkz. (Orijinallerindeki hesap hataları belirtilmiştir).

TABLO 5
Kapüsen Missio Mesopotamiae'nin Çalışanları ve Öğrencileri

	1886	*1897*	*1898*	*1899*	*1900*	*1901*	*1902*	*1903*	*1904*	*1905*	*1906*
Rahip ve rahibeler	14	16	16	20	21	18	18	18		15	21
Hemşireler	12	13	13	18	18	18	18	16		22	23
Tertiarlar ve ruhban olmayanlar dahil	33	246	398	195	200	182		274		283	532
Kız öğrenciler	1396	2472	2147	2022	2198	2278	2479	2309		2633	2680

Kaynak: AGC H 72 II ve XIII.

lar 1881 yılında büyük güçlüklerle yerleştikleri Van şubesinde, Musul Vilayeti'nde olduğunun aksine hiçbir zaman ciddi bir güç sahibi olamadılar. Kapüsen misyonunun büyüme oranı da Cizvit misyonununa göre daha yavaştı. Lons-le-Saunier Fransisken rahibelerinin katılımıyla Kapüsenler, Abdülhamit döneminin başında, bilhassa okul alanında ani bir büyüme yaşadılar. Sahip oldukları çok sayıda şube ve on yıldır saldıkları kökler sayesinde Kapüsenler, Geç-Osmanlı dönemi Doğu Vilayetleri'nde Amerikalılara oranla daha güçlü bir toplumsal konumun sahibi oldular. Misyonların Fransız himayesine verildiği 1890'lı yıllarda, misyonlar arasında yaşanan çalkantılar, yüzyıl dönümünde öğrenciler ve çalışanlar arasındaki azalmanın en önemli sebebi olarak kabul edilebilir.[207]

2.7.3. ABCFM

Sayı verileri *Eastern Turkey Mission*'un (bundan böyle ETM), Doğu Vilayetleri'ndeki misyon faaliyetlerinin başlangıç yılı olan 1850'li yıllardan bu yana giderek yayıldığını, ancak

207 Giannantonio 1899, s. 340-342. Lyon bölgesine aktarılış 1893 yılında takip etmiştir. İtalyan misyonerlerle Fransız yönetim arasındaki sürtüşmeler için bkz. yüzyıl dönümünde Roma'daki tarikat yöneticisi Bernhard von Andermatt'a yazılan çok sayıda şikâyet mektubu; örn. Giannantonio da Milano, Harput, 21.2.1900, AGC H 72 III.

1890'dan sonra gerek çalışan, gerek öğrenci, gerek de kilise üyesi bakımından neredeyse hiç büyüme kaydedemediğini göstermektedir. 1856'undan sonraki otuz yıl ETM'nin sadece öncü dönemi değil, aynı zamanda gerçek büyüme dönemidir; ancak misyon Ermeni pogromlarının ve Abdülhamit Devleti'nin Protestan karşıtı politikasından sonra bir daha toparlanamamıştır.

Gerçi 1880'li yıllar henüz patlama yıllarıydı. Ancak Abdülhamit döneminin ikinci yarısı hem kilise ve Millet üyeliği, hem de çalışan ve öğrenci sayısı anlamında bir duraklama, hatta gerileme dönemidir. 1895 katliamlarından sonraki dönem ETM'nin güçlerini öyle bir meşgul etmişti ki, iki yıl boyunca Boston'a düzenli istatistiksel bilgi gönderme fırsatı bile bulamamıştı. O dönemde yetimlerin sayısındaki büyük artış nedeniyle, öğrenci sayısında da geçici olmak kaydıyla bir artış gözlemleniyordu. Erkek ve kadın misyonerlerin sayısı kayda değer bir şekilde sabitti, misyon çalışanlarına yerli işçiler katılıyordu. Jön Türk döneminin ilk yarısında, ETM ibreleri pek ender yukarı yönü gösteriyordu, ta ki 1914-1915 yıllarında nihai olarak çökene kadar.

ETM'nin 1890'lı yıllarda uğradığı bazı bozgunlara rağmen, *Central* ile *Western Turkey Mission* Abdülhamit'in engelleyici tedbirlerinden ve pogromlardan nasibini aynı şekilde almadıkları için, görece daha düzenli bir yükseliş hareketine sahiptiler.[208] Doğudaki kardeşleri ETM'nin aksine, 1890-1910 aralığında da bariz bir büyüme gösterdiler. Her üç misyon alanında çalışanlar arasındaki Amerikalıların oranı, giderek azalma eğilimi göstererek, yüzde on ila yirmi arasında değişiyordu. Bu durum, Harput öncüsü Wheeler tarafından formüle edilen "kendine yardım için yardım" felsefesinin oturması için, yerel güçlere mümkün olduğu kadar fazla sorumluluk verme düşüncesiyle örtüşüyordu.

208 *European Turkey Mission* burada dışarıda bırakılmıştır; çünkü o zamanlar Türkiye'nin İstanbul'un Avrupa yakası dışında kalan Avrupa topraklarını kapsamaktadır ve açık arayla ABCFM'nin en küçük Türkiye misyonunu oluşturmaktadır.

ŞEKİL 1
ABCFM *Eastern Turkey Mission* Çalışanları, 1860-1913

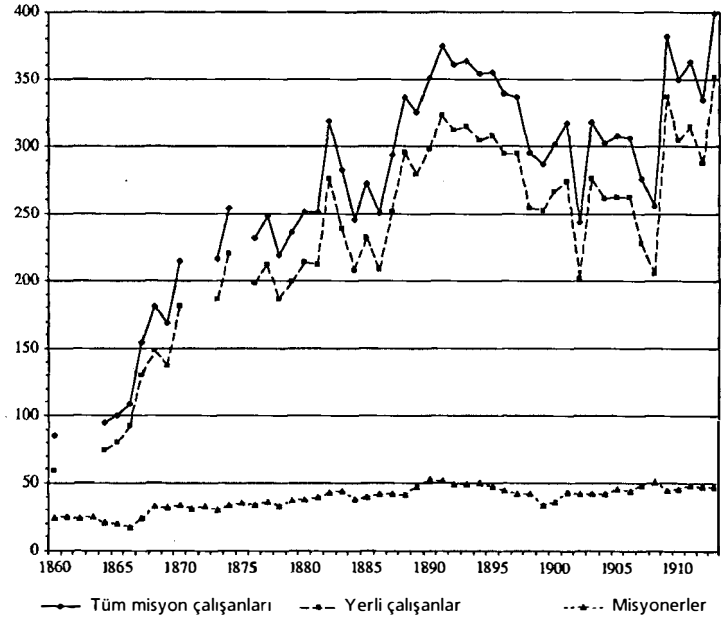

Kaynak: *Missionary Herald*'da bir sonraki yılın başında yayınlanan Yıllık Değerlendirme. Krş. ayrıca ekteki toplu tablolar. "Kadın/Erkek Misyonerler" derken tüm batılı misyon çalışanları, özellikle de erkeklerin eşleri belirtilmektedir.

ŞEKİL 2
ABCFM *Eastern Turkey Mission* Bölgesinde Öğrenci Sayısı, 1860-1913

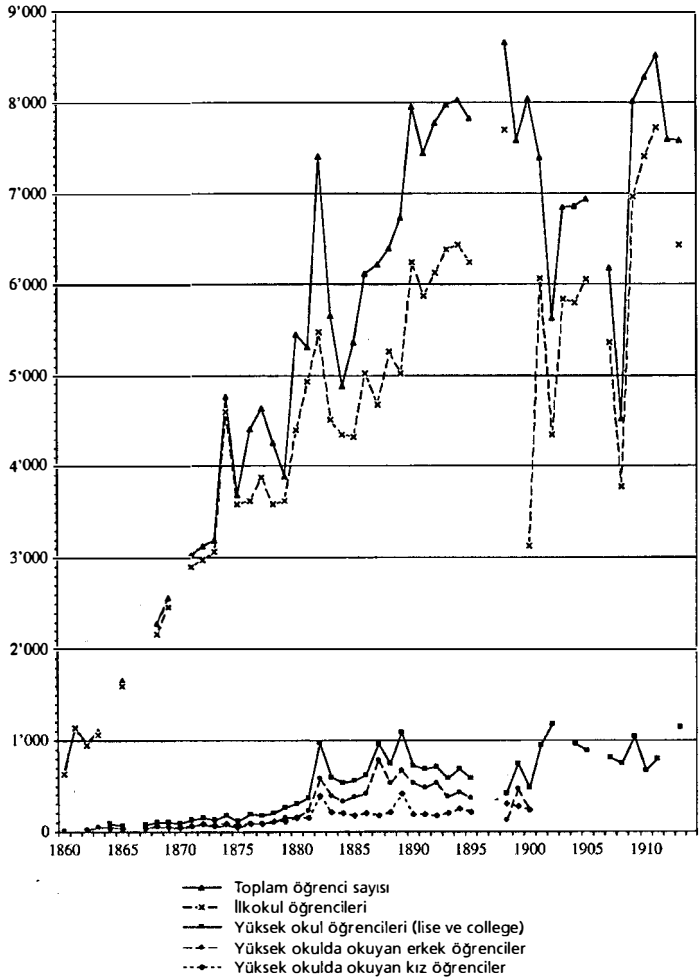

Kaynak: *Missionary Herald*'de yayımlanan Yıllık Değerlendirme. "Kız/Erkek İlköğretim Öğrencileri" başlığı 1900 yılına kadar *Common Schools*, daha sonra ise *Other Schools*, yani ne yatılı okul, ne yüksek okul, ne de *college* öğrencilerini kapsıyordu.

ŞEKİL 3
ABCFM *Eastern, Central* ve *Western Turkey Mission*
Toplu Öğrenci Sayılarının Karşılaştırılması, 1877-1913

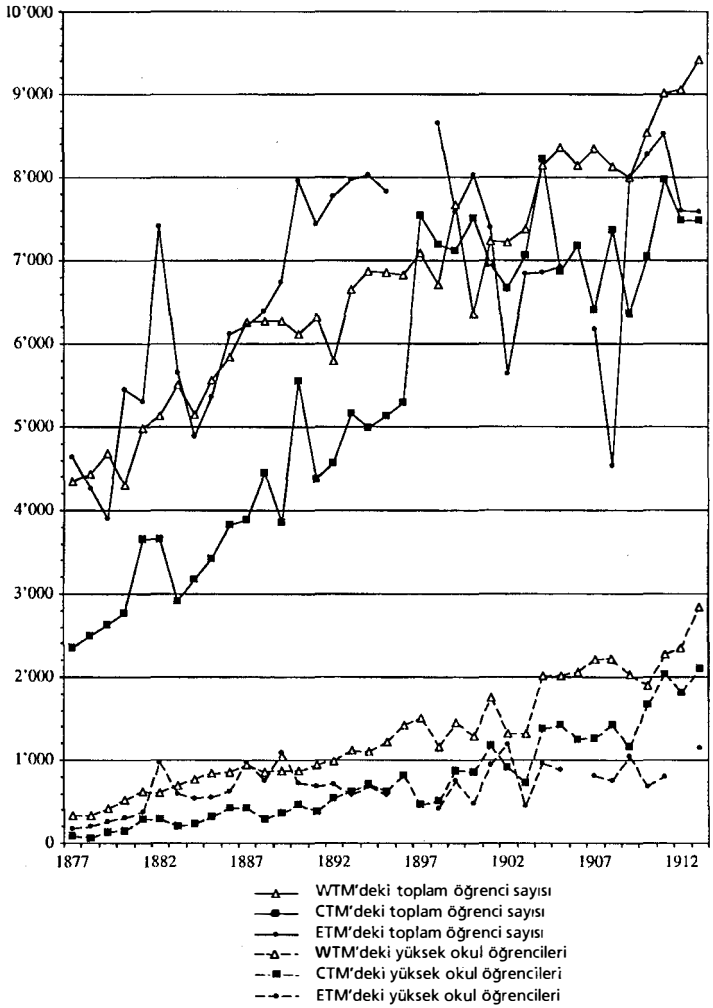

Kaynak: *Missionary Herald*'de yayımlanan Yıllık Değerlendirme.

Yüksek okullardaki önemli denebilecek kız öğrenci oranı da dikkate değerdir. Kız öğrencilerin sayısı hem 1877, hem de –toplu istatistiğin son olarak cinsiyet dağılımını verdiği– 1900 yılında erkek öğrencilerin sayısından fazladır; aradaki yıllarda ise ortalama oran yarı yarıyadır. Doğu Vilayetleri'nde ise 1900 yılı dışında kız öğrencilerin sayısı, erkek öğrencilerin sayısının yarısından çok daha azdır.

ABCFM'nin 1890'dan sonra aynı hızla genişlemeye devam edememesi, genel olarak yükselme eğilimi içinde bulunan bir misyon dinamiğinin varlığı konusunda yanıltıcı olmamalıdır. Bir yandan aynı zaman dilimi içinde giderek güçlenen yeni bir ağırlık merkezinin, tıbbi misyonun varlığı söz konusuydu, diğer yandan yardım faaliyetlerinde 1895 yılından itibaren olağanüstü başarılar kazanılmış, bu bağlamda genç Alman misyonerlerini kendisine çekmişti. *Eastern Turkey Mission* kendisini 1890'lı yıllardan beri Abdülhamit'in savunma tedbirleriyle ve giderek yükselen bir rekabetle karşı karşıya kalmış hissediyordu. 1908 sonrasında bu his daha da kuvvetlendi. Yine de, bilhassa eğitim ve kilise alanlarındaki büyümesinin durmuş olmasına rağmen, imparatorluğun sonuna dek Doğu Vilayetleri'ndeki "Ermeni Misyonları" arasındaki birincil toplumsal konumunu muhafaza etmeyi başardı.

2.7.4. Tıbbi misyon

Erken dönem Türkiye misyonerlerinin birçoğu, örneğin Asahel Grant, Fayette Jewett, Azariah Smith ve halefi Andrew Pratt, Antep'teki David Nutting, eğitimli tıp doktorlarıydı. Ancak yerli halk için kullandıkları tıbbi bilgilerini hiçbir zaman kurumsallaştırmamışlardı; bu, esas misyonerlik faaliyetleri olarak adlandırdıkları çalışmalarla beraber kendiliğinden ve düzensiz bir şekilde gelişiyordu. Misyon içindeki çok sayıdaki erkek hekimin yanı sıra, özellikle Van, Harput-Mezere, Erzurum ve Antep misyonlarındaki kadın hekimlerin sayısının yüksekliği de dikkat çekiciydi. Bu hekimler, her ne kadar Osmanlı makamlarının resmî çalışma iznine sahip değillerse de,

misyon şubeleri içinde yetkili hekimlerin yanında mesleklerini icra edebiliyorlardı. Misyon hekimi Grace Kimbal, 1893 yılında başkentte Van için resmî çalışma izni "yabancı kadın doktorların diplomalarını onaylamama şeklindeki resmî tutum yüzünden" almayı başaramadı. Ertesi yıl Suriye'de bir muayenehane açmak isteyen Dr. Mary Eddy, uzun bir mücadele sonrası bu izni almayı başardı.[209]

Misyonlar ancak Abdülhamit döneminde gerçek anlamda tıbbi alanlar inşa etmeye başladılar; Antep'teki Amerikan misyonu bu çalışmanın öncüsüydü. Daha 1876 yılında bu şehirde bulunan *Central Turkey College*'in tıbbiye bölümünü açmıştı. 1879 yılında Amerika'dan gelen bağışlar sayesinde, bir kliniğin temelini atmayı başardı. Misyon hekimlerinin Osmanlı Devleti gözünde vücut bulmuş şekli, bir efsaneye dönüşmüş olan Fred Shepard'dı. Shepard 1882 yılında Antep'e geldiğinde, kendisini tümüyle tıbbi faaliyetlere adamıştı. Aynı şekilde bir tıp doktoru olan, ancak Türkiye'de çalışma izni alamayan karısı, çalışmalarında ona yardımcı oluyordu. Bayan Shepard'ın kendisini tümüyle ailesine ve misyonun el sanatı kazandırma faaliyetlerine adaması üzerine, 1893 yılında onun yerini aynı şekilde Shepard'ın himayesinde izinsiz olarak çalışan Dr. Caroline Hamilton aldı. Amerikalı Mary Eddy'den üç yıl sonra, İsviçreli Josephine Zürcher, muhtemelen Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci, Osmanlı Küçük Asya'sının da ilk bağımsız kadın hekimi oldu. Zürcher, 1897 yılında Alman Şark Misyonu hizmetinde Urfa'ya gitmişti.

Shepard'ın gelişinden birkaç yıl sonra, ilk Türk hekimi Antep'e yerleşti. Daha sonra da bir devlet hastanesi hizmete açıldı. Devlet hastanelerinin inşası esnasında, misyon kuruluşlarının örnek alındığı, pek çok şehirde açıkça görülebiliyordu. Gelişen rekabete rağmen Shepard 1915 yılındaki ölümüne kadar, Antep -ve civarındaki geniş bir bölgede tek tıbbi otorite olarak kaldı

209 "Resmî tutuma rağmen Türkiye'de erkekler ile kadınlar arasında doktorluk yapma konusunda ayrımları kaldıran Suriye'deki yürekli Dr. Eddy'nin [1864-1922] başarısıydı" ABC 16.9.7, reel 693: 409. - ABCFM hizmetinde bulunmayan Mary Eddy, ABCFM misyoner çifti Hannah ve William Eddy'in kızlarıydı. Krş. Fleischmann 1998, s. 311 vd.

üstelik bu Müslüman hastalar için de geçerliydi. Acil bir durum için çağrılmadığı sürece, tüm zamanını akademik yıl boyunca hekimlik yaparak ve ders vererek şehirde geçiriyordu. Temmuz ve Ağustos aylarında ise kırsal alanda uzun geziler yapıyor, bir yandan en acil tıbbi ve cerrahî ihtiyaçları giderirken, diğer yandan da Antep'teki çalışmaları için ihtiyaç duyduğu parayı kazanıyordu.[210] Türkiye'deki tüm tıbbi misyonların finansal prensibi, zenginlerden yüklü, fakirlerden ise pek az ücret talep etmekti. Verecek durumda olmayanlardan ise para alınmıyordu. Diğer misyon faaliyetlerinin aksine, tıbbi misyonun kapısı toplumun tüm kesimlerine ve gruplarına açıktı. Fransız ve Alman misyonları en başından itibaren faaliyetlerini "tıbbi misyon" düşüncesine dayandırdılar ve özellikle Müslüman çevrelerde büyük bir takdirle karşılandılar.

Kadın ve erkek misyon hekimleri, şark şehirlerinde Abdülhamit döneminden bu yana büyük saygı duyulan kişilikler olmuşlardı. Ne vaiz misyonerler gibi ilerici pozitivistlerin alay konusu oluyor, ne de gelenekçilerin rekabetiyle karşılaşıyorlardı; tam aksine, onlar halkın geniş kesimlerinin gözünde hümanizmayı ve "gerçek ilerlemeciliği" temsil ediyorlardı. Bu kesimlerin neredeyse tümü tıbbi misyonların nimetlerinden faydalandıkları için, misyonerlere karşı da büyük bir kişisel güven besleniyordu: Van'da George Raynolds ve Clarence Ussher, Harput'ta Henry Atkinson, Maraş'ta R. Müllerleile, Urfa'da Josephine Zürcher, Hermann Christ ve Andreas Vischer gibileri, kısmen bugüne dek yerel hafızalardan silinmemiş isimlerdir.[211] Tıbbi yardım ölçülebilir ve istatistiksel olarak gösterilebilir başarılar kazanmıştı. Geldikleri ülkelerdeki insanlar için bu kendi üstünlükleri ve alicenaplıkları anlamına geliyordu.[212]

---

210 ABC MS Hist. 31: 4, s. 39; MS Hist. 5: 6, s. 1 vd.

211 Yazarın 1997 Urfa gezisinde tespit ettiği üzere.

212 Bir Cizvit misyonerinin evinde akrabalarına yaptığı bir dia gösterisinde ortaya koyduğu gibi: "Tanrı sevgisi sapkın Ermenilerin önyargılarını ve Müslümanların vahşi fanatizmini [yobazlığını] yendi. Bakınız nasıl bu Türk köyünde Şef ve rahip muayene sırasında dikkatle bir doktorun yanından ayrılmıyorlar." AFCJ Arménie carton I RAr 26; Numarasız şömiz, "çifte Ermenistan" başlıklı. Bu konuşmanın sonu, Fransızların hayırseverliğinin altını bir kez daha çiz-

Tıbbi misyonun önemli unsurları arasında, hastabakıcılık ve ebelik kurumları bulunuyordu; özellikle kadınları ilgilendiren iki alan. Şarkta profesyonel hastabakıcılık geleneği yoktu: Bu işten hastaları hastahanede bile yalnız bırakmayan aile bireyleri sorumluydu. Misyonlar, yüzyılın son çeyreğinde neredeyse sadece Ermeni kökenli kadınlardan oluşan ilk hastabakıcı kuşağını yetiştirmişlerdi. Kadınlarla yapılan bu tıbbi faaliyette, misyonerlerin coşkulu çabası, Maraş'taki Hülfsbund'da hemşire olarak çalışan Paula Schaefer'in –muhtemelen bir konuşma taslağı olan– bir yazısında açıkça ortaya konulmaktadır. Kadın "cehaletine" ve "vicdansızlığına" karşı savaş, bu yazının parolalarıydı. "Tıbbi misyon, faaliyetlerimizin doğruca Müslümanlara hizmet edecek bir dalını oluşturmaktadır. - Bu, biz kadınlara geniş bir çalışma alanı sağlamaktadır; Müslüman kadın dünyası kurtuluşa, özgürlüğe, yardıma susamıştır, çünkü şark kadınının cehaleti, doğum esnasında ve loğusa kadınlara gösterilen vicdansızlık her yıl o kadar çok kurban almaktadır ki! [...] Annelerin ve sözde ebelerin bu cehaleti nedeniyle bugün bile çocukların %60'ının ölmesi hiç de şaşılacak bir durum değildir ve bu zavallı insanlara yardım etmenin artık tam vaktidir." Paula Schaefer'in bu açıkça kötüleyici ifadeleri, Josephine Fallscheer-Zürcher'in 1910 yılında Türk Vilayetleri'ndeki ebeler ve sahip oldukları tecrübe üzerine kaleme aldığı orijinal ve mesafeli gözlemlerinde belli bir sorgulama bulmaktadır. Fallscheer-Zürcher de Yakın Doğu ebelik kurumunun mutlak bir değişime ihtiyaç duyduğunu düşünmekte, ancak "Avrupa modeli" ve "*Yeni* Ermeni ebeleri" (geleneksel Gregoryan olanının aksine) kavramlarının arkalarına birer soru işareti koymaktadır. Fallscheer-Zürcher Avrupa'daki ebelik kurumunu ve ana-çocuk sağlığını da sorgulamaktadır.[213]

---

mektedir. "Bu ülkeye gönderdiği ve orada istihdam ettiği misyonerler yoluyla Fransa bu iyileşme sürecinde önemli bir yer, hem de en güzelini tutuyor ve halkların kalbine giriyor. Beyaz sakallı bir Kürt şefi diyor ki; Ne ülke şu Fransa! Sadece kendini düşünmüyor! Başkalarına da iyilik etmeye çalışıyor!"

213 Schaefer, Paula, *Einige Punkte der missionsärztlichen Arbeit in Marasch* [Maraş'taki Misyon Hekimliği Faaliyetlerinden Birkaç Nokta], s. 1 vd., tah. 1910, HBO. Krş. Fallscheer-Zürcher 1910.

Tıbbi misyona bağlı olan dinî tesir çabaları farklılık göstermekteydi. Urfa'da açıkça gerçekleşmemesine rağmen, Maraş'ta kliniğin her açılışından önce İncil okumaları yapılıyordu.[214]

2.8. Abdülhamit Dönemi'nde olay yeri Harput

ABCFM'nin Harput Ana İstasyonu, altı Doğu Vilayeti'nde, Berlin Kongresi'nden bu yana Protestanlığın açıkça ve kısmen diplomasiye bağlı olarak beslediği reform beklentilerini, değişim ve eğitim taleplerini başka hiçbir yerde olmadığı gibi temsil ediyordu. Amerikan misyonu, 1878 yılında, *Armenia College*'in kuruluşuyla birlikte yeni ağırlık merkezini yüksek öğrenim olarak işaret etmiş, hedef kitleyi de ilk planda Ermeniler olarak belirlemişti. Harput'taki Amerikan misyon şubesi, İslâmî temellerini hatırlamış olan Osmanlı Devleti'nin gözünde, tehlikeli bir İslâm karşıtı köprübaşını temsil ediyordu. Harput bölgesi Ermenileri ve Amerikan misyonu, 1890'lı yılların ortalarında pogromların hedefi oldular. Sosyal patlama ile devlet çıkarları arasındaki bağlantı özellikle Harput bölgesinde açıkça ortaya çıkıyordu. Pogromların failleri ve kışkırtıcıları, Ermeni mülkünü Müslümanların üzerine geçirme, Ermeni toplumunu fiziksel olarak imha etme ve daha önce Protestanlığa karşı alınan tedbirlerin etkilemediği misyonerlik faaliyetlerini sona erdirme yolundaki emellerine kısmen de olsa ulaşmışlardı. Bu pogromlar Protestan Alman faaliyetlerinin başlangıcına vesile olmuştu; bu nedenle Abdülhamit döneminde Protestanlığın gelişiminin Doğu Vilayetleri'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi sert bir şekilde frenlenmiş olmasına karşın, misyonerlik faaliyetleri tümüyle ortadan kaldırılamamıştı. Bir Kapüsen *collège*'inin kurulması da pogromlardan hemen sonraki yıllarda gerçekleşmişti; Amerikan *college*'i gibi o da üniversite alanının bir hazırlayıcısı olmuştu.

214 Schaefer, Paula, *Einige Punkte der missionsärztlichen Arbeit in Marasch* [Maraş'taki Misyon Hekimliği Faaliyetlerinden Birkaç Nokta], s. 12 vd, tarih 1910, HBO.

2.8.1. Reformların gerçekleşmeyişinin neden olduğu hayal kırıklığı ve göç hareketi

Amerikalı Harput misyoneri O. P. Allen, 1878 Martı'ndaki tarihindeki savaş ve anarşi hakkında şunları yazıyordu: "Dün Van'dan 11 Şubat tarihli mektupları, ayrıca Bitlis'ten gönderilen mektupları aldık. Kürtlerin yaptıklarına dair anlatılanlar ve Muş yöresindeki durumun kötülüğü kaygı vericidir. Türkler ve Çerkezler Rumeli'den buraya göç ederlerse, Hıristiyan ahalinin durumu ne olacak? Burada birçok kişi endişeyle şu soruyu soruyor: Hıristiyan Düvel-i Muazzama Asya'nın Hıristiyanlarını hiç düşünmeyecek, bu konuyla hiç ilgilenmeyecek mi? Çığlığımızın duyulması için isyan mı etmemiz gerekiyor? Şu anda acınacak durumdalar, ama bütünüyle Türklerin merhametine terk edilirlerse durumları kimbilir ne kadar kötüleşecek?"[215] Allen, fazlasıyla Hıristiyanlara odaklanmış bir bakış açısıyla dahi olsa, haklı olarak Balkanlar'daki yer değiştirmeleri doğudaki duruma bağlıyor ve Bulgar örneğinin Harput Ermenileri üzerindeki etkisinin altını çiziyordu. Berlin Kongresi'nden sonraki haftalarda umutlar henüz tükenmemişti: İngiliz himayesi bekleniyordu.[216] 1879 yılında Harput misyoneri Crosby Wheeler, Britanyalıların er geç "Ermenistan" üzerindeki idari kontrolü ele geçireceklerini düşünmekteydi. O ve arkadaşları kontrolsüz bir Türk yönetimine oldukları kadar, bir Ermeni yönetimine de karşıydılar.[217]

1878 yılında yaşanan kriz durumunda asli olarak kendi işleriyle (ya da Ruslar tarafından ele geçirilen bir buharlı gemide kaybolan Avedaper kolisinin peşinde koşmak gibi önemsiz işlerle) meşgul olmalarına rağmen, misyonerler Müslümanların çektiği acılara da şahit olmaktaydılar. Örneğin yüksek rütbeli bir Türk subayının ailesinden, savaş esiri aile üyeleriyle mek-

215 Harput, 22.3.1878, ABC bh.

216 Allen, Harput, Baldwin'e, Bible House, 26.7.1878, ABC bh.

217 "Bundan [Britanya yönetiminden] başka hiçbir umut olmadığını düşünüyordu; zira Ermenileri ülkeyi kendi kendine yönetemeyeceği konusunda hepsi hemfikirdi." Tozer, 1881, s. 231.

tuplaşma olanağı yaratılması gibi güç ve içten bir ricayla karşılaşıyorlardı.[218]

Berlin Kongresi'nden sonra, Amerikalı misyonerler, Doğu Vilayetleri'ni gezen Britanya konsoloslarına raporlarını hazırlamakta kullanmaları için karşılaştıklarını düşündükleri –Hatt-ı Hümayun kararlarıyla batılı anlamda eşitlik ve adalet ilkelerini kıstas alarak– Ermeni hakları ihlallerini bildirmeye başladılar. Kalem kullanmak suretiyle sahip olabilecekleri etkinin büyüklüğünün farkındaydılar; misyonerlerden alınan bilgiler, o günlerde hâlâ rakipsiz kabul ediliyordu. Ancak Bölüm 2.2.3'teki Kiğı örneğinde olduğu gibi, bu gözlemcilik faaliyetlerinden etkili bir sonuç alabilmek neredeyse mümkün olmamıştı.[219] Harput misyoneri John Browns, 1888 yılında Kiğı bölgesini ziyaret etmiş ve tüm baskılara rağmen misyonerlik faaliyetlerine karşı açık bir tutum izleyen halk karşısında şöyle haykırmıştı: "[...] açgözlü bir idarenin sürekli artan talepleri ile yağmacı [Kürt] komşuların acımasızlığı arasında sıkışıp kalmış olan bu köylüler, karınların doyuracak ekmeği nasıl bulacak, vaaz ve eğitim faaliyetlerini destekleme yolunda nasıl gayret gösterecek?"[220]

Hayal kırıklığıyla sonuçlanan reform umutları, hukuki güvensizlik ve genel olarak kötü ekonomik durum, Doğu Vilayetleri'nin diğer tüm kesimlerinden daha güçlü bir göç hareketinin başlamasına neden oldu. Harput şubesinin 1887 yıllık ra-

---

218 Barnum bu konuda *Bible House*'a şunları yazıyordu: "Size gereksiz mesajlar yazmak istemiyorum, ama Türkler bizim neredeyse her şeyi yapabileceğimizi sanıyorlar. Bu postayla size bu bölgeden, şu anda Rusların elinde savaş esiri olan bir Türk paşasına yazılan bir mektubu yolluyorum. Ailesi kendisine bir mektup ulaştırmak ve bir cevap alabilmek için çırpınıp duruyor. [...] Hepimiz her zaman olduğu gibi başımızı kaşıyacak vakit bulamıyoruz ve çok iyiyiz." Barnum, Harput, Baldwin'e, Bible House, 6.6.1878, ABC bh.

219 "[...] kalemlerimizden korkuyorlar," diye yazıyordu 1879 yılında Harput'u ziyaret eden Britanyalı seyyah ve bilgin Henry Tozer misyonerler hakkında, Tozer, Amerikan misyonerleri hakkında şu şekilde hüküm veriyordu: "Onların akıllı, pratik ve yargılarında temkinli olduğunu gördük. [...] Ülkenin gerçek durumunu anlamak isteyen biri için sağlayacakları bilgiler paha biçilmez niteliktedir; zira aralarında çok uzun süre yaşamaları sayesinde ahaliyi yakından tanırlar, dillerini, yani hem Ermenice'yi hem de Türkçe'yi bilirler ve gördüklerini önyargısız değerlendirirler." Tozer, 1881, s. 230 ve 238.

220 MH 1889, s. 26 vd.

porunda şöyle yazıyordu: "Çok sayıda insan ilk fırsatta gitmeye hazır, bekliyor. Buradan ABD'ye gidenlerin sayısı şu anda 1.200'ü aşmış durumda."[221] Browne 1888 yıllına ait raporunda, Protestan cemaatinin kötü hasat dönemleri, kapalı dükkânlar ve büyük bir yoklukla –vergi memurları dışında– giriştiği kahramanca bir hayatta kalma mücadelesinden söz eder. Amerikalıların desteğini alamayan köylerdeki durumun ne olduğu tasavvur dahi edilemiyordu. Bu nedenle özellikle İstanbul'a olmak üzere ülke içine, ayrıca hatırı sayılır boyutlarda ABD'ye bir göç hareketi yaşanıyordu. Pek çok köyden otuz ila altmış arası, küçük şehirlerden ise yüz civarında insan göç etmekteydi. 1899 yılından sonra resmen yasaklanmış olmasına rağmen, bu göç olayı Abdülhamit döneminin sonuna kadar devam etti. *Missionary Herald,* 1907 sonlarında Harput'tan bir gün içinde çoğunluğu Protestanlardan oluşan tam kırk kişinin ABD'ye doğru yola koyulduğunu yazıyordu. "Bu göç nedeniyle kardeşlerimiz büyük güçlüklere sabırla göğüs geriyor." Abdülhamit'in tahttan inmesinden bir yıl önce, Doğu Vilayetleri'nin birçok bölgesinde açlık felaketleri yaşanmıştı.[222]

2.8.2. Yüksek Öğrenim

İnsan hakları ihlalleriyle ilgili şikâyetlerin aksine, misyon eğitim alanında başarılı faaliyetler yürütüyordu. Bunu, Protestan eğitiminin tüm Osmanlı toplumu için son derece hayırlı olacağı iddiasıyla yapmaktaydı: "Her ülkede ve her dönemde Protestan misyonların tarihi, yalnızca gerçek Hıristiyanlığın gelişmesinin değil, aynı zamanda en yüksek medeniyet biçiminin gelişmesinin tarihi olmuştur. Kitab-ı Mukaddes, yöneticilere sadık olunmasını emreder ve Türkiye'de Protestanlardan daha sadık bir tebaa bulunmamaktadır. Ama idarenin meseleye bu açıdan bakmaması garip sayılmaz. Hasete yakın bir şey

221 ABC 16.9.9. (reel 718: 701).

222 MH 1889, s. 372 ve MH 1907, s. 549. – Krş 1897 yılında göç eden ve 1904 yılında Mezere'ye geri dönen Boghos Jafarian'ın otobiyografisi (1990), özellikle s. 47-61.

idarecilerin akıllarına girerse, şaşırmamak gerekir, zira bir bütün olarak imparatorluğa bakıldığında, Amerikan okulları ve kolejleri en üst konumu işgal etmektedir."[223] Bu satırları 1888 yılında *Missionary Herald* için kaleme alan Herman Barnum, sadakat kavramı ile Protestanlık düşüncesinin Abdülhamit için asla bağdaşamayacağının herhalde farkında değildi. Gerçekten de ABCFM tarafından kurulan kolejin ismi, devletin şüphelerini yatıştıracak türden değildi: 1878 yılında *Armenia College* olarak kurulmuş, o zamana dek faaliyette bulunan İlahiyat Okulları'nı bünyesine almıştı. Hükümetin Protestan karşıtı baskısı 1888 yılında iyiden iyiye hissedilmeye başlandı. Bu baskı, diplomatik yollarla geçersiz kılınmamış olsaydı, pratik olarak Doğu Vilayetleri'ndeki misyonerlik faaliyetlerinin sonu anlamına gelecek bir kanun öngörüyordu.[224]

. Bu *college*, kısa sürede Doğu Vilayetleri'nde yüksek öğrenim görülebilecek ilk adres oldu. Bir ABCFM misyoneri olan başkanın seçimi, ABCFM Üst Yönetimi [Prudential Committee] ve Misyon Kadın Komisyonu [Women's Board of Missions] tarafından seçilen Massachusett mütevellilerinin (trustees) elinde bulunuyordu. Harput'taki ABCFM misyonerleri ise, yönetim kurulları *(Board of Managers)* seçiyorlardı. *Harput Union of Evangelical Churches* [Harput Protestan Kiliseleri Birliği], ancak yerli Ermeniler tarafından hatırı sayılır miktarda yapılan para bağışlarından sonra yönetim kurulunda bir sandalye edinme hakkına sahip oldu.

College tüzüğünün 2. Maddesi şöyle diyordu: "Bu kolejin temel amacı, bütün bölümlerde zeki Hıristiyan liderler yetiştirmek, böylece Kilise'ye kontrol edici bir nüfuz kazandırmaktır. Bunun sonucunda farklı milliyetlerden kitlelere bir Hıristi-

223 "The Turkish Government and Missions Schools", MH 1888, s. 62 vd. (Alıntı s. 63).

224 "1. Padişahın özel bir fermanı olmaksızın hiçbir yabancıya okul açma izni verilmeyecektir. [...] 2. Hiçbir Osmanlı uyruğu, kendi okullarından birinde din dersi görmeden yabancı okulda okuyamayacaktır. 3. Yabancı okullar sadece dinî eğitim vermeyecektir. 4. Daha önce kurulmuş olan, ama bu şarta ve belirli başka şartlara uymayan ve altı ay içinde padişahtan izin almayan yabancı okullar kapatılacaktır." (MH 1888, s. 62).

yan uygarlığının mübarek nimetlerinin ulaştırılması hedeflenmektedir." Böyle bir metnin, misyonlara şüpheyle yaklaşan bir memuru kuşkulandırmaması mümkün değildi. "Liderlik", "kontrol", "nüfuz" ve "Hıristiyan uygarlığı" gibi, misyonerist tasavvur dünyasında gerçekten de "farklı uluslardan oluşan kitleyi" etkisi altına alacak politik güç anlamına gelmeyen kavramları başka nasıl yorumlayabilirdi? Söz konusu bakış açısı için fazlasıyla iddialı bir anlam çağrıştıran *Armenia College* ismi, resmî makamların baskısıyla 1888 yılında *Euphrates College* olarak değiştirildi.[225] Aynı yıl içinde *college*'de –genellikle eşleri tarafından desteklenen– dört erkek ABCFM misyoneri, on iki erkek ve dokuz kadın Ermeni ile Türkçe dersleri için bir Müslüman Türk görev yapıyordu. En başından beri varolan yoğun talep nedeniyle *college*'e hem erkekler hem de kadınlar kabul ediliyordu. Okul ücretleri öğrenim görülen seviyeye göre değişiyordu. Erkek çocuklar 1888 yılında ilkokul için yıllık 1 Dolar, ancak *college* seviyesi için 6.40 Dolar ödemekle yükümlüydüler. Kız çocuklarının eğitimi için atılan devrimci adımın maddi koşullar nedeniyle sekteye uğramaması bakımından, kızlardan bu ücretin yarısı talep ediliyordu; çünkü Hıristiyan aileler bile ilk etapta sadece oğullarının öğrenimi için ellerini ceplerine atıyorlardı. Okulun yurdu erkek öğrenciler için yıllık 26.40 Dolar, kız öğrenciler için 22 Dolar tutarındaydı. Fakir öğrencilere aileleri haftada bir kez erzak gönderiyor, bir kısmına da ücretlerde indirim yapılıyordu.[226] Müfredat oldukça zengindi. Lisede verilen Türkçe, Ermenice, İngilizce ve matematik derslerinin yanı sıra Yunanca, Fransızca, Farsça, hukuk, felsefe, geometri, astronomi, fizyoloji, teoloji, müzik ve resim dersleri de veriliyordu. Okulun eğitim dili Ermenice'ydi. Britanyalı bir ziyaretçi olan Henry Trotzer, öğrencileri, İngilizce bilgilerini beğenmişti. Eğitim sisteminin o bölgenin ihtiyaçlarını kat kat aştığı yolundaki itirazlarına ise, Crosby Wheeler bu çabaların arkasında uygarlık hayranlı-

225 Stone 1984, s. 173. Alıntı Stone 1984, s. 171.

226 MH 1888, s. 136-138.

ğı yaratma arzusu bulunduğunu söyleyerek karşılık veriyordu; bunların pratik sonuçları kendilerini evde ve toplum yaşamında gösterecekti. Ayrıca mezunlara öğretmen ve rahip olarak iş kapıları açıktı.[227] Gerçekte zanaat, ticaret, Tütün Rejisi ve resmî daireler gibi çok daha çekici başka alanlar da mevcuttu. Bazı mezunlar tıp ve eczacılık öğrenimi görmek için Beyrut'taki *Syrian Protestant College* adlı Amerikan üniversitesine gidiyorlardı.

Yüksek öğrenime ağırlık verilmekle birlikte, Harput'un geniş çevresindeki köylerde yürütülen faaliyetler "Touring Work" başlığı altında ısrarla sürdürülüyor ve inşa ediliyordu. Bunların arasında Caroline E. Bush tarafından yönetilen kadın çalışmaları da bulunuyordu. Bu çalışmalar kadın toplantılarını, kamu yararına kadın derneklerini, ayrıca pratik olarak danışman, öğretmen ve yetişkin eğitimcisi olarak görev yapan "İncil Kadınları" (1884 yılında on iki kadın) ağını kapsıyordu. Kırsal alanda yürütülen faaliyetlerin büyük kısmı ile kadın çalışmaları ve ayrıca Kürt dilini kullanan misyon, yerli çalışanların kontrolü altındaydı.[228]

Kürt dilini kullanan misyon genellikle halkın karışık yaşadığı –"Müslümanlar, Yezidiler, Yahudiler, Süryaniler, Katolikler, Ermeniler ve Rumlar"– ve Harput misyonerleri tarafından Dersim yerine "Koordistan" olarak adlandırılan Redvan bölgesiydi. Bu misyon genellikle Ermeni kökenli, Kürtçe konuşan Hıristiyanları kapsıyor, eğitim ve yazı dili olarak Ermenice'yi kullandığı için Ermenileştirici bir etki yaratıyordu. Bu arada İncil bölümlerinin Kurmançi Kürtçesi'ne tercümesine de başlanmıştı. Ancak Abdülhamit dönemi sansürü yüzünden bu metinler basılamıyordu. Diğer köy kiliselerinde ve köy okullarında olduğu gibi altyapı, öğretmen ve rahip ücretleri ve ihti-

227 Tozer 1881, s. 229. *Euphrates-College* sisteminin Amerikan sistemiyle kıyaslanabilmesi için: 10.10.1914, ABC 16.9.9 (reel 715: 547). Hazırlık kısmında öğrenim gören öğrencilerin sayısı, esas *college* kısmındaki öğrencilerin sayısından çok daha fazlaydı.

228 C. E. Bush, "Report of Work from Women in Harpoot Field for 1884", ABC 16.9.9 (reel 718: 759 vd.).

yaç maddelerinin temin edilmesi, büyük oranda halkın katkılarıyla sağlanıyordu.[229]

Misyonerlerin Harput'u, 1890'lı yılların başında hem dışarıdan övgülerini esirgemeyen ziyaretçiler için, hem de bu uygarlık timsalini selamlayan bir kısım bölge Müslüman'ı –ismen bazı devlet görevlileri ve Dersim önderleri– için dinamik ve hızla gelişen bir görünüm arz ediyordu.[230] Ancak Sünni Müslümanların çoğunluğu bu "eğitim kalesi"ni Müslüman egemenliğine yönelen bir tehdit olarak görüyor, kazanılan başarıları ve gâvurların görece refahını kıskançlıkla izliyordu. Ermeni Millet Okulları da giderek geliştiği için, Abdülhamit rejiminin okul alanında gösterdiği tüm çabalara rağmen Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki eğitim farkı, özellikle kadınlar arasında ve lise düzeyinde, giderek büyüyordu.[231]

---

229 Redvan, Harput'un yaklaşık 200 km güneydoğusunda ve Diyarbakır'ın 100 km doğusunda bulunuyordu. "Kürdistan'da elde edilen sonuçlar şunlardır: Altmış Protestan hanesi, iki yüz altmış beş yeni Protestan, altmış iki kilise mensubu, tayin edilen bir pastör, üç vaiz, Redvan'da bir öğretmen, üç tanesinde vaizlerin ders verdiği dört okul. Bu fakir insanlar, son on iki yılda vaiz, öğretmen ve binalar için 40.000 kuruş (1760 Dolar) harcadılar, ayrıca fakirler ve diğer hayır işleri için kendilerinden 10.000 kuruş toplandı. Geçen yıl, o korkunç kıtlık sırasında, aşırı sefalet şartlarında fakirlere yaklaşık kırk lira, vaiz, öğretmen ve çeşitli faaliyetler için yaklaşık aynı miktar verdiler, üstelik ekmek, yiyecek vb. yardımlarda bulundular." MH 1881, s. 218 vd. – "Home Missionary Work in Koordistan" için krş.: MH 1894, s. 428 vd. ve detaylı olarak MH 1901, s. 115-7. –Kürtçe tercümeler için krş. aşağıda s. 383 vd. ve MH 1890, s. 69.– Halın katkıları konusu için krş. MH 1881, s. 319, MH 1883, s. 105, MH 1890, s. 187 vd.

230 Valinin 1890 baharında *College*'e yaptığı bir ziyaret için şöyle deniyordu: "[...] Genç hanımları teşvik eden bir dille konuştu ve başka şeylerin yanı sıra şunları söyledi: 'Çok yakında kız okulları açacağım ve zaman içinde kimilerinizden öğretmenlerime nasıl eğitim vermeleri gerektiğini öğretmenizi isteyeceğim'" (MH 1890, s. 243). Bir Sivas misyonerinin Harput izlenimleri için krş. MH 1890, s. 69.

231 Cuinet 1892, s. 329, Mamuretülaziz Merkez Sancağı'nda Müslüman devlet okullarının 2635 öğrencisine karşın Hıristiyan okullarında 4590 öğrenci olduğunu belirtmektedir: Son belirtilende hem lise kısmında okuyanların, hem de kız öğrencilerin oranı ilkine göre çok daha fazladır (Hıristiyan okullarındaki 1080 kız öğrenciye rağmen, ileri dereceli Müslüman okullarında bir tek kız öğrenci bile bulunmamaktadır).

2.8.3. Harput, 1895-1896

Değişimin mayası ve iktidar değişikliğini temsil eden bir yapı olarak misyonerist eğitim aygıtı, özellikle Abdülhamit'in "misyonerleri"nin 1890'lı yılların başlarından itibaren İslâmî iktidar bilincini keskinleştirmelerinden sonra, ümmetin gözünde ciddi bir tehdit unsuruna dönüşmüştü. Bu açıdan hiç şüphesiz ABCFM kurumlarının yanı sıra, *Régie des Tabac*'ın Harput bölgesinde de bulunan kuruluşları, sultanın imparatorluğunu Berlin Kongresi'nden bu yana tehdit eden aynı güçlü yabancı nüfuzunun bir parçası olarak görülüyordu. Bu nüfuza kendi istekleriyle tâbi olanların, hatta onu ülkeye çağıranların, halihazırda varolan iktidar yapısına ve sosyal sisteme başkaldıran hainler olduğu kabul ediliyordu.[232]

1890'lı yıllarda yaşanan pogromlar, Harput'ta sosyal başkaldırının ve egemenlik sistemine meydan okuyanların yola getirilmelerini, yani –Ermenilerin yanı sıra– ABCFM'nin ve *Régie des Tabac*'ın şiddet eylemlerinin hedefi haline gelmelerini çok belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır.[233] Harput bölgesinde yaşanan ve misyonerlerin kaynakları sayesinde açık bir şekilde tasvir edilebilen olaylardan biri de, Dersim Kürtleri'nin yağma hareketlerine yoğun bir şekilde katıldıkları, ancak katliamlarda yer almadıklarıdır. Harput misyonunun çok sayıda köye ve küçük şehre olan çok çeşitli ilişkileri sayesinde merkezin dışında olup bitenler, burada başka yerlerden çok daha iyi bir şekilde belgelenmiştir. "Dersim'de koşullar çok kötü. Kürtler, Zeki Paşa'nın kendilerine, Ermenilere istediklerini yapmaları için izin verdiğini söylüyorlar," diye yazıyordu Herman Barnum 10 Ekim günü *Bible House*'a. "Bütün

232 Quataert (1983, s. 6), Avrupa'nın imparatorluğa ekonomik nüfuzunun hataları nedeniyle kaosla sonuçlanan sözde sosyal istikrarı eleştirmeksizin anlatmaktadır. Doğu Vilayetleri'nde ekonomik penetrasyondan en erken –ancak kelimenin gerçek anlamıyla olmamak koşuluyla– *Régie des Tabac*'dan itibaren söz edilebilir, bunun dışında ağırlıklı olarak misyonerist bir nüfuz söz konusuydu. Buna rağmen 1830'lı yıllardan itibaren, 1890'lı yıllardan itibaren de keskinleşerek ağır sosyal krizler yaşanıyordu.

233 Krş. Quataert 1983, s. 32 vd.

ülke kargaşa içinde görünüyor," diye bildiriyordu *Euphrates College* başkanı Caleb F. Gates 4 Kasım 1995 günü Peet'e.[234] O zamana dek Harput ve civarında, Fırat'ın bu yakasında yaşayan Dersim Kürtleri tarafından altı köyün yağmalanması dışında bir olay yaşanmamıştı. Yağmalanan malları taşımak için Kürtler kadınlarını ve çocuklarını da yanlarında getirmişlerdi. Söz konusu köylerden kaçan Ermeniler, misyon arazilerine akın etmişlerdi. Harput şubesi sığınmacılarla ilgilenmenin yanı sıra, şubenin geniş misyon alanında olup bitenler hakkında sistematik bilgiler derlemeye de gayret ediyordu. Aynı gün zarfında durum kötüleşti ve misyon İstanbul'da bulunan Peet ile Birleşik Devletler diplomatı Alexander Terrell'e bir telegraf gönderdi: "Kürtler köyleri yağmalıyor, şehri, özellikle bizim semtimizi tehdit ediyorlar. Çok büyük bir tehlike söz konusu." Gates yerel yönetimin tuhaf tutumu hakkında 5 Kasım günü şunları yazıyordu: "Şehirde Türkler ile Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler gerilimli hale gelince, vali vekili çok hızlı ve etkili bir şekilde harekete geçmişti, ama artık yavaş hareket ediyor görünüyordu. İstanbul'a vaziyete dair telgraf çektiği, ama cevap alamadığı biliniyor." Faillerin yüksek makamlara atanması hakkında ise şöyle diyordu: "[...] istisnasız her yerde Kürtler bütün yaptıkları için devletin onayının ve otoritesinin arkalarında olduğunu iddia ediyorlar. Kürtlerin dört bir tarafta eşzamanlı olarak ayaklanmasını ve idare kararlı bir tavır sergilediği anda kolayca kontrol altına alınmalarını artık açıklayabilirsiniz. Ben bunu açıklamak istemiyorum. Yüreğim kaldırmıyor." 6 Kasım günü Boston'daki Judson Smith'e gönderdiği mektupta, Gates görüşlerini şöyle tekrarlıyordu: "[...] idare, bütün ülkede Hıristiyanların topyekün imhasını eğer doğrudan doğruya teşvik etmediyse, bu harekette suç ortağı olduğu gibi ürkütücü inanç bizde giderek güçleniyor." İstanbul'daki diplomatik kanalları kullana-

234 Barnum'un *Papers on excesses against christians, 1888-1899*'da yayımlanan mektubu, ABC bh; Gates'in mektubu ve müteakip telegraf, ABC 16.9.9 (reel 718: 550).

rak duruma müdahale etmeleri için ABCFM yönetimini sıkıştırmaktan da geri kalmıyordu.[235]

Birkaç gün sonra Harput şehri de saldırıya uğradı ve bu saldırı yaklaşık beş yüz yerli Hıristiyan'ın hayatını kaybetmesiyle sonuçlandı. Gates, Peet'e yazdığı 13 Kasım tarihli mektubunda o dramatik günleri şu şekilde tasvir ediyordu:[236] Komşu köy ve şehirlerden gelen Sünni Kürtler ve Türkler, Ermenilere saldırmak ve mallarını yağmalamak için Harputlu Türklerle birleştiler. Askerler saldırganların karşısına çıkmadılar ve dört yüz sığınmacıyı barındıran misyon şubesini korumak için hiçbir şey yapmadılar. Saldırı ve kundakçılık büyük zarara neden oldu. Bir hafta sonra, 20 Kasım günü, yine büyük bir güvensizlik durumu yaşandı. Misyonerler, bu karakterde ve boyutlarda olayların zorunlu olarak yabancı müdahalesine neden olacağı görüşündeydiler. Harput'tan canlı olarak ayrılabileceklerinden umudu kesmişlerdi.[237] Hayatta kalsalar bile kendilerini çok büyük boyutlarda bir yeniden inşa ve yardım faaliyeti bekliyordu. Kasım mektupları da bu konulara bağlı taleplerle doluydu. Sonuçta yabancı müdahalesi gerçekleşmedi, misyonerler hayatta kaldılar ve yardım örgütlemeye başladılar.[238]

Misyonerlerden biri, muhtemelen Gates, kasım ayında öğrenebildiği kadarıyla bölgenin genelinde oluşan zararı derlediği ve tek tek yörelerin durumunu tespit ettiği bir liste hazırlamıştı. Listeyi şu cümlelerle sonuçlandırıyordu: "Aşağıdaki tablo yağma edilen 176 yeri gösteriyor. Hıristiyanlara ait 15.359 evin 8054'ü yakıldı, 15.845 kişi öldürüldü. Bunlar aslında gerçek sayılardan daha küçük, çünkü güvenilir haber alamadığım

235 "Istanbul'daki otoritelere durumun vahametini göstermek için her türlü gayret gösterilsin. Ermenilerin isyan çıkaracağı fikri saçma. Canlarını kurtarma derdine düşmüş durumdalar." Bu ve önceki üç alıntı için ABC 16.9.9 (reel 718: 551-7). Gates, 1903 yılında *Robert College*'in başkanı olmuştu.

236 Krş. Ekteki mektup alıntısı, s. 539 vd.

237 "Bu olaylar ister istemez ülkenin yabancı ordular tarafından işgali sonucunu doğuracak nitelikte. Böyle bir gelişme yaşanırsa, Türkler önce bizim işimizi bitirirler." Gates'ten Smith'e, 20.11.1895, ABC 16.9.9 (reel 718: 558).

238 Acil yardımın örgütlendiği o günlerin detaylı bir tasviri Harput'tan ABCFM gezgin misyoneri Caroline E. Bush tarafından yapılmıştır, Bush'un ismi verilmeksizin Bliss'te yayınlanmıştır, 1896, s. 516-527.

yerlerde ölümleri saymadım, oysa buralarda da pek çok kişinin hayatını kaybettiğini biliyorum. Farklı sayılar bana ulaştığında, en küçük sayıları listeye koydum."[239] Misyonerin oğlu E. M. Bliss tarafından 1896'da yayımlanan ve vilayet makamlarının resmî verilerinin yanı sıra, açıklanmamış olmasına karşın muhtemelen Harput Misyonu verilerine de dayanan Harput Vilayeti Toplu İstatistiği, ateşe verilen 28.562 evden, 5.530 tecavüz vakasından, 15.179 cebren İslâmlaştırma vakasından 39.234 ölüden söz etmektedir.[240]

Şimdi de Harput'un güneyindeki Garmuri köyü örneğini inceleyelim. Bu köy cinayetlere sahne olmamış, "sadece" yağmalanmıştı. Ancak ileri gelen bir Türk olan Mahmud Ağa'ya bir miktar para vermek suretiyle geçici olarak "dokunulmazlık" satın alabilen Eğin şehri Ermeni cemaatinin aksine, Garmuri elbette şiddete maruz kalmıştı: "[...] Kürtler köyü yağmalarken, ağalar Hıristiyanları 'korumak' için evlerine aldılar. Sonra da ağalar Hıristiyanlara eğer Müslüman olmazlarsa onları koruyamayacaklarını bildirdiler. Kılıç zoruyla İslâm'ı kabul ettiler ve sünnet oldular. 70-80 yaşlarında papaz bir direğe bağlandı ve zorla sünnet edildi. Bu saldırılarda elebaşı, Garmuri Nahiye Müdürü Vekili Tahsin Bey'in kardeşi Kel Selo Efendi olsa gerek. Protestan Şapeli ve papaz evi yakıldı. Ermeni kilisesi cami yapıldı."[241]

Garmuri vakasında tüm olup bitenler, olayın maddi boyutu dışında, Protestanlığın 1880'de kazandığı zaferin bir rövanşı gibi görünmektedir. Garmuri o zamanlar ABCFM'nin yeni bir uç şubesi olmuştu. Köyün Protestan ahalisi, geleneksel kilisenin ve Türk köy sakinlerinin direnişine karşı, akşamları coşkulu bir çalışmayla küçük bir şapel inşa etmişlerdi. Köyde yaşayan Türkler, şapelde çan çalma fikrine şiddetle karşı çıkıyorlardı. Bu nedenle çanı bulunmayan şapel 1879 yılında yapımının üzerinden az bir süre geçtikten sonra yakılmış, ancak köy

239 ABC 16.9.9 (reel 718: 565 vd.).

240 Bliss 1896, s. 445.

241 ABC 16.9.9 (reel 718: 570). Ağa kavramıyla burada karışık Ermenj-Türk köylerinin varlıklı toprak sahiplerinden söz edilmektedir.

halkının çabalarıyla yeniden inşa edilmişti. Harput misyoneri Barnum tepki uyandırmamak için insanları ayine çan çalarak değil, bir tahtaya vurmak suretiyle çağırmayı uygun bulmuştu. O dönemde köyün Türk sakinleri, hükümetin en yüksek çevrelerini meşgul eden İngiliz diplomasisine bağlı olarak, sessiz bir geri çekilmeyle direnişlerine son vermişlerdi.[242]

Yukarıda anılan listenin yorumu aynı zamanda yağmaya katılan, ancak neredeyse hiç denecek kadar az cinayet işleyen ve Çemişgezek vakasında olduğu gibi kurbanları koruyan Dersim Kürtleri'yle ilgili bilgiler içermektedir. "[Çemişgezek] 13 Kasım'da yağmalanacaktı, ama Dersim'in Kürt ağalarının üçü Mustafa, Diyab ve Gaki ağalar kasabaya gelip Türklere şunları söylediler: 'Köyler Türkler tarafından yağmalandı, ama biz Kürtlerin adı hep bu işlerle anıldığından, bizim yaptığımız söyleniyor. Bu kasaba bizim ticaretimiz açısından çok önemli, eğer kasabayı yağmalarsanız, biz de sizin malınızı yağmalarız. 15 Kasım'da komşu Türkler kasabaya geldi, ama Kürtler kasabayı korudular." Çemişgezek, iki bin sığınmacı için sığınacak bir yer olmuştu. Arapkir civarındaki köylerin yağmalanmasıyla ilgili yorum şöyle demektedir: "Arapkir civarındaki köyler altı defa yağmalandı – bir keresinde saldıranlar, pek ender olarak insan öldüren veya kadınlara tacizde bulunan Dersim Kürtleriydi. Katliama girişenler civardaki Türkler ve Kürtlerdi; son derece acımasızca hareket etmişlerdi."[243]

---

242 "Fanatik Türkler çanları kendilerine ve inançlarına bir hareket olarak görüyor. [...] Hıristiyanların genel kanısı, köylerindeki şapelin yakılmış olmasının, kendilerini Türklerin zulmünden kurtaran büyük bir inayet olduğu yolunda. Zira Türkler suç işlediklerinden şüphelenmemiz konusunda büyük bir korku duyuyor ve iyi hareket ettiklerini göstermek için ellerinden geleni yapıyor." MH 1881, s. 265, krş. MH 1881, s. 226.

243 Özel bir zalimliliğe ve kökünü kazıma düşüncelerine dair örnekler, Ağustos 1896 Mardin şubesi kaynaklı, "Silvan Yöresi Hakkında" başlıklı bir derlemede bulunmaktadır. Yazar genel olarak Süni-Kürt failler hakkında yazmaktadır: "... zalim Kürtler. Mesele, sadece yağma ve katliam değil, gerçi kurban ve mağdurlar masum ve savunmasız insanlar olduğu göz önüne alındığında bunlar korkunç görünmektedir; tahrip edilen başka bölgelerde olduğu gibi her yaş, cins ve durumdan canlı bin bir türlü barbarca zulme maruz kaldığı bir kan içme karnavalının yaşanması ve cesetler üzerinde en utanç verici ve iğrenç hareketlerin yapılması." Pekçoklarının arasından bir örnek: "Katliam-

Dersim Kürtleri'ni harekete geçiren düşünce salt maddiydi, sultanın emirlerini yerine getiriyor olmalarına rağmen, bu yağmalamanın "meşruiyeti" dine veya politikaya değil, sosyal olgulara bağlıydı. Bu anlamda 1895 olayları, ilk bakışta göze çarpan dostane Alevi-Ermeni veya Alevi-Protestan komşuluk ilişkileriyle pek de çelişmemekteydi. 1895 yılında, özellikle de 1915 yılında bile Dersim Kürtleri'nin eskiden olduğu gibi Ermenileri koruma altına aldıklarını görüyoruz.[244]

21 Kasım 1895 tarihinde, yani fırtınadan hemen sonra, Boston'daki ABCFM merkezinden Judson Smith'e yazdığı mektupta, Gates, hem kendiliğinden patlama tezlerini, hem de Abdülhamit yönetiminin genişletmek için elinden geleni yapacağı Ermeni provokasyonunu önceden tahmin ve reddediyordu: "Bu memleketin hayırsever hükümdarının apolojistleri kuşkusuz, bütün bunların Müslüman fanatizmin ürünü olduğu ve padişahın arzularına hilafı yaşandığı tezini geçerli göstermeye çalışacaklar. Hükümet, halihazırda savunmaya başladığı görüşü, yani Ermenilerin olayları provoke ettiği görüşünü temsil ediyor."[245] Gerçekten de on altı kişilik bir grup teşkil eden Harput misyonerleri, sahip oldukları geniş ilişkiler ağı sayesinde neredeyse başka hiç kimsenin başaramayacağı şekilde otantik bilgi toplama, kıyaslama ve sonuç çıkarma yeteneğine sahiptiler. Provokasyonu kesin bir dille reddediyor, ancak sosyal patlama için aynı şeyi söylemiyorlardı. Yüksek makamlardan kaynaklanan yerel ve bölgesel koordinasyonun aşikârlığını, resmî makamların dikkat çekici pasifliğini ve failler arasında daha haftalar öncesinden sultanın

---

lardan, yağmalardan, esir almalardan, kadınların erkek akrabalarının gözü önünde tecavüze uğramasından sonra, hem erkeklerin hem de kadınların mahrem organları kesilip köpeklere atıldı, 'Şimdi becerebiliyorsanız çoğalın bakalım; gelecek ümidinizi kökünden kestik' dendi." ABC bh Raporları 1895-96.

244 İsmi verilemeyen, ancak hiç şüphesiz Kızılbaş bir Kürt lideri, 1880 yılında Harput'un kuzeyindeki Tul (Til) Köyü'ndeki küçük Protestan cemaatinin üyelerini bir şeyhin talebelerinin saldırısından korumuştur. (MH 1881, s. 65 vd.). Yapılan kurtarma eylemleri için 1915-16 bkz. Böl. 3.5.3.

245 ABC 16.9.9 (reel 718: 558 vd.).

Ermenilere karşı harekete geçme emri verdiği inancının yayıldığını görüyorlardı.[246]

Harput'a dair misyonerlerden kalma materyal yoğun ve birbiriyle ilişkilidir. Sadece bu materyal bile Ermeni provakasyonuna karşı yerel spontan saldırılar tezini çürütmektedir. Gates'in pek çok kez anılan metinleri, derli toplu olmaları itibarıyla ve soğukkanlı bakış açılarıyla güven vermektedir. Allen'in yazısında olduğu gibi (Krş. Böl. 2.4.3) Gates'te de, Amerikalı misyonerlerin diplomatlarına karşı saygı dolu bir mesafe korumayı düşünmediklerini görülmektedir. Allen ile Gates, Osmanlı başkentindeki yabancı diplomatların ne bilgi durumlarına, ne de seyahat dayanıklılıklarına güvenebiliyorlardı. Gates'in düşüncesine göre, Bible House'un başı olan misyon biraderi Peet, gerek vilayetlerdeki misyon şubeleriyle, gerekse de İstanbul'daki çeşitli diplomatlarla olan yakın ilişkileri nedeniyle, hem Amerikan elçiliğini, hem de büyük güçlerin büyükelçilerini, bölgedeki gerçek durum hakkında bilgilendirmeliydi!

Harput'taki Kapüsen misyonerleri de olayları belgelendirmeyi kendilerine görev edinmişlerdi. Söylediklerine göre Harput'taki misafirhaneleri civar köylerden ve Harput'un Ermeni mahallesinden gelen yaklaşık iki bin sığınmacı kaçkın için bir yuva olmuştu. Protestanların aksine Katolik misyonları doğrudan şiddet uygulamalarına hedef olmuyorlardı. Kapüsen misyonerleri bu durumu –kendi ifadeleriyle– kesin olarak "her türlü politikadan arınmış" faaliyetlerinin hükümette uyandırdığı gü-

246 21 Kasım tarihinde Judson Smith'e yazdığı mektupta Gates kendisini kategorik olarak ifade etmekteydi: "Bize göre bu olayların padişahtan kaynaklandığı kesin. İki aydır Dersimli Müslüman Kürtler padişahtan Hıristiyanları öldürme emri aldıklarını ilan ediyorlardı. Şehirlerdeki Türkler de aynı şeyi söylüyorlardı. Önde gelen Türk görevliler, böyle bir izlenimin yaygın olduğunu kabul ediyordu. Derken, reformların ilan edilmesiyle aynı tarihte [17.10.1985] birbirlerinden çok farklı yerlerde yaşayan Kürtlerin bütün aşiretleri ve Türkler harekete geçtiler. Yedeklerin silah başına çağrılması gibi bir şeydi bu ve farklı kuvvetlerin bir merkezden gelen emirlerle yönlendirildiğini gösteren bir tarzda bu iş yapıldı." ABC 16.9.9 (reel 718: 558).

ven ile açıklıyorlardı ki, bunda da pek haksız sayılmazlardı.[247]

Katliamlardan kurtulmayı başaranlar, üzerlerinde giysi namına genellikle birkaç paçavra bulunduğu için, yaklaşan kış şartları nedeniyle ciddi bir tehlikeyle karşı karşıya kalmışlardı. Harput misyonerlerinin konuyla ilgili yorum ve çağrıları son derece dokunaklıydı. Bu felakete bağlı olarak kaç kişinin öldüğü sorusuna, üstelik bir de tifo salgının patlak vermesinden sonra, kesin bir rakamla yanıt veremiyorlardı. İşaret ettikleri noktaların başında mağdurların korkunç barınma ve iaşe sorunlarının yanı sıra, küçük çocuklardaki yüksek ölüm oranıydı.

İmparatorluğun üst düzey yöneticileri arasında kabul edilen sosyal patlama ile katliam örgütlenmesi arasındaki ilişkiden kitlesel cinayetler doğacağı düşüncesi, İstanbul'daki Osmanlı Bankası şubesinin Taşnak militanları tarafından işgal edilmesinin üzerinden yarım ay geçtikten sonra, 15 Eylül 1896'da gerçekleşen Eğin (Kemaliye) pogromuyla bir kez daha kendisini göstermişti. İşgal liderlerinden birinin Eğinli olması nedeniyle, saray, yerli bir Müslüman olan kaymakamın bir yazısına dayanarak, şehirdeki ticaret ve tekstil endüstrisi sayesinde oldukça zenginleşmiş olan Ermeni cemaatinin Taşnak üyelerine yardım ve yataklık yaptığından şüphelenmeye başlamıştı. Eylül başlarında Kürtler şehri tehdit etmeye başlamışlardı. Dinlerarası gerilim giderek tırmanıyordu. Şehirde yaşayan Ermeniler, bir saldırı olacağı korkusuyla kapattıkları dükkânlarını, 15 Eylül günü kaymakamın tellaller vasıtasıyla cezalandırma tehdidi eşliğinde yaptığı çağrıya uyarak tekrar açtılar. Bunu yapmalarından hemen sonra, Urfa'da daha önceden yaşandığı üzere, bir el silah sesi pogromun habercisi oldu. Failler, şehrin Müslümanları ve kökenleri misyonerler tarafından belirtilmeyen Kürtlerdi. Katliamda Ermeniler binden fazla kurban verirken, sadece bir tek asker hayatını kaybetmişti.[248]

---

247 Giannantonio 1899, s. 342-345. "Anılar, tanıklıklar, kıyımla ilgili resimli belgeler; bizim titizce topladığımız arşivimizdedir" (s. 345).

248 22.9.1896 tarihli Harput mektubu, 19.10.1896 tarihli Eğin mektubu, "The Massacre in Egin" adlı rapor, ABC bh Raporları 1895-96.

2.8.4. Harput'ta acil yardım ve yeniden inşa

Dikkatli gözlemciler 1896 yazında kitlesel cinayetler sonucu on iki yaşından küçük en az 50.000 öksüzden söz ediyorlardı; bunların büyük çoğunluğu, annelerinin besleyemediği yetimlerdi. 27 Mayıs 1896 tarihinde Harput'tan gönderilen ve "Correspondent" imzalı bir rapor, Harput'taki ABCFM Dağıtım Merkezi'nde yardım bekleyen 100.000 muhtaç bulunduğunu, bunların yaklaşık 60.000'inin asgari ölçüde yardım aldığını bildiriyordu.[249]

Harput'taki misyonerler, 1895'te yaşanan toplu şiddetin kendilerine de yönelmiş olduğunu bizzat yaşamışlardı. Bu nedenle yeniden inşa faaliyetlerini kendilerine düşman güçlere karşı yürütülen bilinçli bir savaş olarak görüyorlardı. Bölgedeki tüm güçlerini seferber etmek, diplomatları tesir altında bırakmak, ancak bilhassa ABD ve Avrupa'daki Hıristiyan kamuoyunu harekete geçirmekle bu savaşı kazanmaya çalışıyordu. Amaçları mağdurların hayatta kalmalarına yardımcı olmak, maddi yardım sağlamak, ancak en önemlisi, on binlerce öksüz ve yetimin İslâmî devletin ellerine teslim edilerek birer Müslüman'a dönüştürülmelerini engellemekti. Özellikle yetim çalışmaları konusunda ABCFM yeterli olamadığı için, Almanya ve İsviçre'deki Protestan yardım kuruluşlarını kendisine destek vermeye çağırdı. Türkiye'deki Hülfsbund'un gönderdiği ve İstanbul'da Peet tarafından bilgilendirilen ilk yardımcılar, 20 Şubat 1897 tarihinde Harput'a ulaştılar. ABCFM yetim çalışmalarının bir kısmını üstlendikleri gibi, bunu aşağıdaki Mezere'ye de taşıdılar. Faaliyetlerini süratle geliştirdiler ve daha ertesi yıl Hüsenik, Perçenc ve Paşu'da yan şubeler açtılar. Bir yıl önce Basel Misyon Evi'nde yetiştirilen ve artık

249 "The Orphans of Asiatic Turkey", Konstantiniye, 6.8.1896, s. 1, ABC bh Reports 1895-96. Bu raporun yazarı muhtemelen Peet'ti. "Correspondent" ise muhtemelen Gates'ti. Katliamlarla ve yardım faaliyetleriyle ilişkili raporların büyük çoğunluğu sadece isim verilmeksizin yayımlanmakla kalmayıp, yazarları tehlikeye düşürmemek için Bible House'da arşivleniyordu. ABC bh Reports 1895-96.

College'de ders veren Profesör Melkon, Almanlara Ermenice dersi veriyordu.[250]

"Türk hükümeti bize örneğin Mezere'de topladığımız yetimleri tekrar dağıtmamızı emrettiği zaman" Pietist Hülfsbund çalışanları itaat ve vicdan sorunlarıyla karşılaşıyorlardı. "Aslında hükümete sadık olmamız gerekiyor, ama hükümete sadık olmak, Tanrı'ya itaat etmemek anlamına geliyor. Dua ederken birkaç kere hükümetin lanet olası emirlerini uygulamamızın, Tanrı'nın hoşuna gitmeyeceğini hissettik." Vali Rauf Bey (1897-1903, makamı Mamuretülaziz'de) başlangıçta engelleme politikası izlediği halde, sonradan Alman faaliyetlerinin samimi bir dostu oldu.[251]

ABCFM, ancak Alman Misyon İstasyonu'nun kurulmasından sonra, yeniden inşa ve pogrom öncesi faaliyetlerine tam anlamıyla kendisini verebilmeyi düşünmeye başlayabildi.

Tablo 6 pogromların Protestan Milleti, misyon okulları ve genelde misyon için ne kadar derin bir çöküş ifade ettiğini ortaya koymaktadır. Millet üyelerinin 1894-1896 arasında neredeyse yarı yarıya azalması, cemaatin çok sayıda üyesinin ya öldürülme ya da zorla din değiştirme yoluyla ortadan kaldırıldığını göstermektedir. – Akıbeti bilinmeyenler pek azdır, yabancı ülkelere göç ise daha sonra başlayacaktır. Tablo, Abdülhamit döneminin genel olarak çok başarılı Protestanlığı sindirme politikasını göstermektedir. ABCFM, Abdülhamit döneminin ikinci yarısında Harput bölgesinde sadece yüksek öğrenim alanında faaliyet gösterebilmişti. Henüz ağırlıklı olarak yetimlere yönelik çalışmalarına yönelmiş olan Alman misyon faaliyetleri bu bilançoda pek az değişiklik yapmıştı. 1897 yılının toplam öğrenci sayısındaki muazzam geçici artış, sonra kısmen tekrar Almanlara geçecek olan yetimlerin okula alınmasıyla açıklanıyordu. 1908 yılı lise öğrencileri sayısındaki ani düşüşün, Jön Türk Devrimi'yle birlikte millet okullarının sayısındaki patlama ile açıklanıp açıklanamayacağı ise şüphelidir.

---

250 *25 Jahre...* 1921, s. 9 vd., 91.

251 Johannes Ehmann: *25 Jahre...* 1921, s. 12.

TABLO 6
ABCFM Harput İstatistiği, 1891-1908

Yıl	*(1876)*	*1891*	*1894*	*1896*	*1897*	*1900*	*1903*	*1906*	*1908*
Protestanlar	(6913)	10545	10446	5679	6070	7019	6960	6770	8238
Misyonerler		16	13	8	8	14	17	18	16
Yerli çalışanlar		141	155	78	112	92	105	118	99
Top. öğr. say. dağılımı:[1]	(2625)	4777	4261	2632	5214	3999	3584	2448	3441
– erkek öğrenci		2249	2013	1403	2941	2293	1743	1382	1422
– kız öğrenci		1542	1558	856	2450	1507	1376	1066	1500
– *College*[2]		[3]97				70	136	[4]247	244
– erkek lise öğr.[5]	(95)					72	143	200	96
– kız lise öğr.	(61)					37	81	175	89

1 Bazen –muhtemelen bazı köy okulları ve yetişkin kurslarındaki– öğrencilerin cinsiyet ayırımları belirtilmemiştir. *Bible women* [İncil Kadınları] köylerde ve şehirlerde her gün kadınlara ders veriyordu.

2 Sadece *college* seviyesi, rahip adayları dahil.

3 1890 verisi. Bunun 52'si erkek, 45'i kız öğrenci (MH 1890, s. 243). – 1883 yılında *college* seviyesinde 57 erkek ve 22 kız öğrenci bulunuyordu. *Annual Report of the ABCFM* 1883, Boston, 1883, s. 51.

4 1906 verisi eksik olduğu için, 1907 yılı verisi kullanılmıştır. Bu, kız lise öğrencileri için de geçerlidir.

5 *Boarding and high schools.*

Kaynak: E. Carey tarafından bir araya getirilmiştir, Mayıs 1909, ABC 16.9.7 (reel 703:347). Bazı ilavelerle MH 1899'a göre, s. 531.

ABCFM Harput için ancak Abdülhamit döneminin son yıllarında, birincisi 1895 zararlarının tazmini, ikincisi Amerikan kuruluşlarının imparatorluk genelinde tanınması biçiminde belirleyici diplomatik başarılar kazanmayı hedefliyordu.[252] Amerikan kuruluşları Harput'ta başka hiçbir yerde olmadığı kadar iç içe geçmiş bir mahalle oluşturuyordu: Fotoğraflar (bkz. fotoğraf bölümü) şehrin diğer bölümlerine yukarıdan bakan, gerçek bir "misyonerlik kalesi" göstermektedir. Misyon, bu kalenin genişlemesi için bitip tükenmez bir çaba içindeydi. s. 206'da verilen tarihî şehir planının açıklamasında, taşınmazların önemli bir özelliği olarak, binanın kamu yararına olduğunun devlet tarafından kabul edilmesi durumunda yasaya göre ortadan kalkan vergi yükümlülüğü gösterilmiştir. Ayrıca 1895 Kasımı'ndaki kundaklamaya dair notlar da dikkat çekicidir. Mezere Vadisi'nde bulundukları için planda gösterilmemiş olan çiftliklerde misyonun kendi ihtiyaçları için süt, et ve tahılın yanı sıra, pazara sunulmak üzere ipek ve tığ işi üretiliyordu. Fakir düşmüş Ermenilerin, yetimlerin ve dulların sayısının çokluğu, Harput misyonunu çalışma sahaları açmaya ve yetimler için de meslek edinmeye yönelik tedbirler almaya zorluyordu. Kendi tarım ve tekstil ürünlerinin yanı sıra Arapkir ve Eğin'de Ermeni küçük üreticilerini tekstil ve halı dokumacılığı alanlarında iplik ve dokuma tezgâhı sağlamak suretiyle destekliyorlardı.[253]

Lace industry adı verilen tığ işi üreticiliği, kadın misyonerlerin Avrupa ve Amerika'da yarattıkları bir arkadaş çevresi sayesinde ciddi bir önem kazanmıştı. Lora G. Carey bu faaliyeti 1903 tarihinde, yani ölümünden iki yıl önce başlatmıştı. Onun ardılı olan Tracy A. Atkinson, kendine yardım için yardım ilkesine dayanan bu faaliyeti 1907'de şöyle tanımlıyordu: "Faaliyetin amacı, Harput'ta ihtiyaç sahibi kadın ve kızlara geçim temin yolları temin etmek. Bu bölgede fakirlik had safhada. Kendilerine nasıl yardım edileceğini bilmek, her zaman

252 Krş. Böl. 2.6.9; Green 1916, s. 221 vd.

253 Quataert 1993, s. 85. Krş. Res. 56-64, aşağıda, s. 371-375.

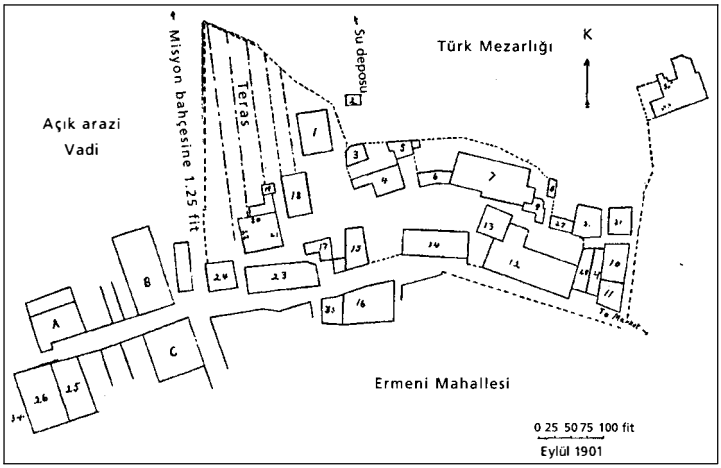

Harita 6: Harput'taki ABCFM arazisinin planı, Eylül 1901. Bu plan Osmanlı makamlarıyla misyon arasında Amerikan kuruluşlarının tanınması ve 1895 zararlarının tazmini için yapılan çekişme çerçevesinde şekillenmiştir. Üzerinde misyonun bulunduğu arazi 1860 yılında Keşişoğlu adında bir Müslüman'dan satın alınmıştı, diğer ev ve arazi alışları ise genellikle sınır komşusu Ermenilerle gerçekleşmişti. Alanın batı-doğu genişliği 300 metreydi. Açıklamalar: 1. *Euphrates College* (erkek kısmı), yapımı 1887. Arsa vergiye tâbi olduğu halde, bina değil. 2. Su deposu. 3. Odun deposu. 4. *College* başkanının evi. Vergiye tâbi. 5. Su deposu ve çamaşırhane. 6. Eski kız okulu, vergiye tâbi değil. 7. *Girls' College* ve *High School*, vergiye tâbi değil. 8. Kapıcının evi, vergiye tâbi değil. 9. Hamam, vergiye tâbi değil. 10. Erkek çocuk yetimhanesi. 11. Fırın ve hamam. 12. *Girls' Grammar and Primary Schools*, vergiye tâbi değil. 13. Öğretmen evleri. 14. Erkek ve kadın misyonerlerin evleri, vergiye tâbi. 15. Barnum'un evi. 16. Ahır, eskiden Wheeler'in evi ve İlahiyat Okulu Salonu (1895'te yandı). 17. Öğrenci odaları. 18. Erkek cimnazyumu, vergiye tâbi değil. 19. *College*'in tuvaleti. 20. Eski yatakhaneler (1895'te yandı). 21. Eski Şapel (1895'te yandı). 22. Erkek yatakhanesi, eski çocuk yuvası üzerine inşa edilmiş, vergiye tâbi değil. 23. Protestan Cemaatevi, şimdi yetimhane. 24. Şamovian'ın evi, ABCFM satın almak için pazarlık ediyor. 25. Shushanian parseli, satın alındı. 26. Prof. Melkon tarafından satın alınan parsel. 27. Marootian tarafından satın alınan ev. 28, 29 ve 31. Satın alınan evler. 30. ve 35. Geçici yetimhane, aslında *College* için düşünülmüş. 33. Arakel Demirjian'ın parseli ve harap evi, ABCFM tarafından satın alınmış. 34. Can sıkıcı komşularla arasındaki sorunları ortadan kaldırmak için Muhtidi Mustafa'dan satın alınan parsel.

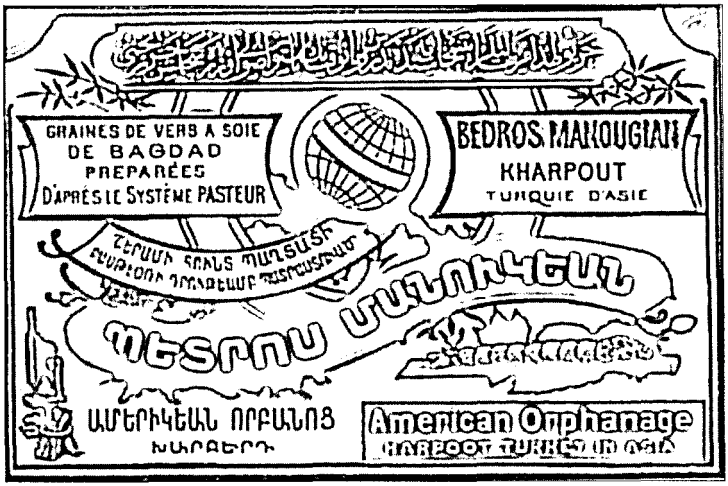

Resim 23: Harput ABCFM Yetimhanesi'nde üretilen ipeğin reklamı, 1907. Şark alıcısına uygun olarak Ermenice, Osmanlıca ve Fransızca dillerinde yazılmıştır.

karşımıza çıkan bir mesele. Bu konuda doğru tarzın, kendilerine yardım etme biçimlerini öğretmek olduğuna inanıyoruz. Bu nakış işinde fakirler dışında kimseye doğru dürüst gelir sağlanamaz. Nakit karşılığında satış yapıldığında veya malların teslimi anında para ödendiğinde, maliyete yüzde 15'lik bir kâr ekleniyor: Ama yüzde 25 kâr payı eklenmesini istediğimizde, parayı almak için malların satılmasını çok uzun süre beklememiz gerekiyor. Bu kâr da, posta masraflarına, öğretmen ücretine, acemileri işi öğretirken harcanan malzemeye ve bugüne kadar mal sevkıyatında zaman zaman uğranan kayıplara gidiyor. Keten bize doğrudan doğruya Belfast'taki bir toptancı firmadan, iplik ise Londra'dan geliyor, böylece malzeme maliyetini olabilecek en düşük düzeyde tutuyoruz. İnsanlar ne isterse onu yapmaya gayret ediyoruz ve her zaman saf keten ve kaliteli iplik kullanıyoruz."[254]

Pogromlardan sonra Harput'a bir ABD konsolosu gönderildi. Bu görevli, yeni tür bir Amerikan varlığının başlangıcını

254 ABC 16.9.7 (reel 703: 655).

temsil ediyordu: ABCFM okulları, onun açısından ABD ekonomisinin ekonomik kılavuzluğuna olağanüstü bir şekilde hazırlık yapıyordu. Ona göre ABCFM okulları, Amerikan ekonomisinin ülkeye girişi için mükemmel bir hazırlık yapmaktaydı: "Bu ülkede ABD'nin ticari üstünlüğünün temini için Amerikalı öğretmenlerin, Amerikan eğitim araçlarının ve kitaplarının, Amerikan metotlarının ve fikirlerinin gelmesinin açtığı olağanüstü potansiyellerden daha iyi bir yol bilmiyorum."[255]

En erken yüzyıl dönümünden itibaren, ABCFM nezdinde Amerikalıların misyonerist, diplomatik ve ekonomik çıkarlarının yoğunlaşmaya başlamasından söz edilebilir. Ancak bu şimdi anladığımız anlamda emperyalizm olarak değil, aksine birbiriyle kesişen çıkar alanlarına yapılan uzun vadeli bir yatırım olarak değerlendiriliyor ve çok farklı motivasyon ve gelecek düşüncelerinden kaynaklanıyordu. Örneğin Sivas'ta hekimlik yapan Doğu Vilayetleri misyonerlerinden C. E. Clark, asli görevini ihmal edeceği endişesine yol açtığı için, vatanseverlik bakımından çok önemli olan ikinci konsolosluk görevini kesin olarak reddetmişti.[256]

2.8.4. Eğitimsel ve toplumsal yarış

Mezere'den Peder Basile de Wessel, Jön Türk Devrimi'nden kısa bir süre sonra *Les Missions Catholiques*'e öfkeyle şunları yazıyordu: "Ermeni sapkınların, Amerikalı ve Alman protestanların dizginsiz rekabetine karşı koymalıyız. Milli kibirle dolu Ermeniler yabancı etkiyi kırmak için ellerinden geleni yapıyorlar."[257]

Başlangıçta İtalyanlara, 1893'ten sonra da Province de

255 MH 1903, s. 298.

256 "Sevgili Dr. Barton: Buradaki ikinci konsolosluk için yaptığım başvuruyla ilgili 4 Haziran tarihli mektubuna cevap olarak yazdığınız 2 Ekim tarihli mektubunuz kısa süre önce elime geçti. Bu meselede Prudential Committee'nin hareketini yürekten onayladığımı belirtmek isterim. Misyoner olarak katkımın, devlete bağlı bir görev yapmadığım çok daha büyük olacağına inanıyorum." Sivas, 10.12.1907, ABC bh MiscCorr Constantinople 1889-1919.

257 MiCa 1908, s. 510.

Lyon'a bağlı olan Kapüsen Mission de Mésopotamie, ana şubeleri olan Mezere ve Harput'ta, 19. yüzyılın sonlarından itibaren kendi deyimiyle Protestanlarla "kıyasıya" bir rekabet içine girmişti. Gerçekten de ABCFM, özellikle de genç Alman partnerleri, Abdülhamit'in hükümdarlığının son yıllarında çok güçlü bir gelişim göstermişlerdi: 1901'de, Mezere'de bir Hülfsbund hastanesi, 1906'da kadın ve erkek öğretmenler için bir okul, 1907'de yeni bir şube açılmıştı.[258]

Koşullar elbette eşit değildi, ancak yine de dört Patres ile üç Fratres bir *Collège*'li bir erkek çocuk okuluna –ilk ve üstü öğrenime büyük önem veren Kapüsenlerin başka bir *Collège*'i yoktu–, Mezere'de bir kiliseye ve küçük bir yetimhaneye, Harput'ta bir kız okuluna ve bir şapele, ayrıca Hüsenig, Hoilu ve Bismişan'da köy okullarına sahiptiler. Yaklaşık sekiz yüz kişiden oluşan bir Katolik cemaatine hizmet veriyorlardı.[259]

Okullarda "yüksek kültür"ün ve "yüksek toplum"un saygınlığının artmasına çaba gösteriliyordu. Müzik ve tiyatro gösterileri, şehir hayatında büyük ilgiyle karşılanmaktaydı. "Bu sene ilk defa [kolejden] dört öğrenci Vilayet valisi S. E. Rauf beyin ellerinden diplomalarını aldılar, ödül dağıtımında Validen başka askerî komutan, Birleşik Devletler ve İngiltere büyük elçileri ve bütün sivil ve askerî otoriteler hazır bulundular. Fr. Ferdinand de Thizy'nin usta yönetiminde bando çabucak ilerleme kaydetti ve birçok Türk memur onları dinlemeye geldi. [...] Karput'ta olduğu gibi Mezere'de de her yıl sınavlardan sonra hem kız hem erkek öğrenciler bir piyes canlandırıyorlar. Bu sene Karput'ta kız öğrenciler Marie Stuard trajedisini canlandırdılar. Halkın merakını gidermek için piyesin defalarca oynanması gerekti. Mezere'de erkek öğrenciler Elçiler ve otoriteler huzurunda Fransızca'dan Türkçe'ye kendileri çevir-

258 *25 Jahre...* 1921, s. 92 vd.

259 Mezerede ilk ve ikinci basamaklı erkek çocuk okulu ve *Collège*: 150 öğrenci (bunların 28'i *Collège* seviyesinde), yetimhanede 45 yetim, ilk ve ikinci basamaklı kız okulu: 70 öğrenci; köylerde 370 kız ve erkek ilköğretim öğrencisi; *Rapport au Père Général sur l'état de la Mission de Mesopotamie 1901*, Pater Giannantonio da Milano, AGC H 72 II 9, 1900-1901 okul dönemi için yıllık istatistik, AGC H 72 II 6.

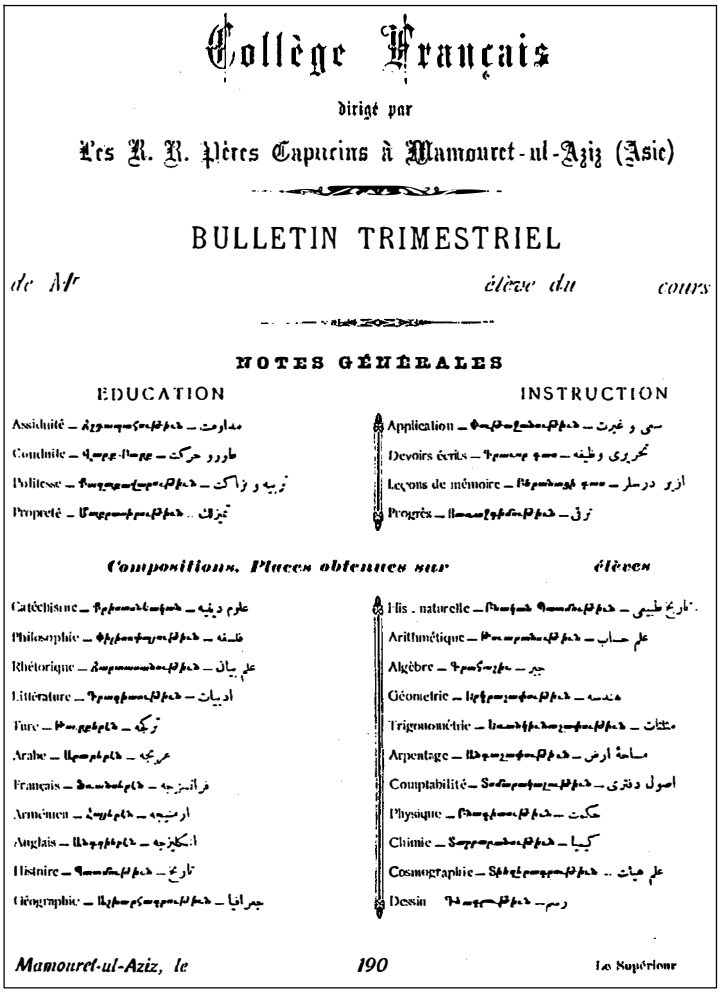

Collège Français

dirigé par

Les R. R. Pères Capucins à Mamouret-ul-Aziz (Asie)

BULLETIN TRIMESTRIEL

de Mr élève du cours

NOTES GÉNÉRALES

EDUCATION

Assiduité – مداومت

Conduite – طور و حرکت

Politesse – تربیه و زاکت

Propreté – تمیزلك

INSTRUCTION

Application – سی و غیرت

Devoirs écrits – تحریری وظیفه

Leçons de mémoire – ازبر درسلر

Progrès – ترقی

Compositions. Places obtenues sur élèves

Catéchisme – علوم دینیه

Philosophie – فلسفه

Rhétorique – علم بیان

Littérature – ادبیات

Turc – ترکجه

Arabe – عربجه

Français – فرانسزجه

Arménien – ارمنیجه

Anglais – انکلیزجه

Histoire – تاریخ

Géographie – جغرافیا

His . naturelle – تاریخ طبیعی

Arithmétique – علم حساب

Algèbre – جبر

Géometrie – هندسه

Trigonométrie – مثلثات

Arpentage – مساحهٔ ارض

Comptabilité – اصول دفتری

Physique – حکمت

Chimie – کیا

Cosmographie – علم هیات

Dessin – رسم

Mamouret-ul-Aziz, le 190 Le Supérieur

Resim 24: Mezere'deki Kapüsen *Collège*'inin çeyrek semester karnesi. 1898 yılında kurulan ve Mezere'deki erkek çocuk okulunu geliştiren *Collège*, karnelerini üç ayrı lisan kullanmak suretiyle tanzim ediyordu: Öğrencilerin resmî ülke dili olarak Türkçe, okul dili olarak Fransızca, ana dili olarak da Ermenice. Ayrıca Arapça ve İngilizce'nin yanı sıra, seçmeli dil olarak Süryanice de öğretiliyordu. Aynı anda tam yirmi iki ayrı alanda ders veriliyordu. *Cours préparatoires* (beş) ve *cours supérieurs* (yedi) on iki okul yılına yayılmıştı (Karş. tarihsiz, muhtemelen 1904'te İstanbul'da basılmış Collège broşürü; AGC H 72 III).

dikleri Molière'in Malade Imaginaire'ini oynadılar. Kızlar da Martyre de St Tartius'u Ermenice oynadılar."[260]

Eğitim Avrupa kültürü ve bilimiyle yakın ilişki içindeydi; bunların içerdiği unsurları sadece ezberlemek değil, manevi olarak sindirebilmek için *Collège* çerçevesi güçlükle yeterli gelebiliyordu. Bu aşırı bilgi yüklemesi, muhtemelen çokdilliliğin yanı sıra prestijli doğa bilimlerinin de öğrenilmesini gerektiren rekabetin giderek büyümesiyle ilişkiliydi.[261]

2.9. Abdülhamit Dönemi'nde olay yeri Van

Abdülhamit döneminin Van'ı ilk olarak belirgin bir Ermeni-Müslüman çatışması ve aktif bir Devrimci Ermeni Hareketi'yle, ikinci olarak kısmen misyonlar tarafından getirilmiş modernleşme hareketinin devamlılığı, üçüncü olarak da şiddet ve zor altında kırsal alanda yaşanan yoğun demografik değişimlerle belirlenmişti. Hem Protestan, hem de –özellikle– Katolik misyonları buraya yerleşmekte zorlanmıştı, burada başka hiçbir yerde olmadığı kadar ulusal mirasa yönelik bir tehdit olarak algılanmışlardı, Ermeni milliyetçiliği burada başka hiçbir yerde olmadığı kadar kilise kurumlarını ele geçirmişti. Amerikalı misyoner Herbert Allen, 1890 yılında şu durumla karşı karşıya kaldığını görüyordu: "[...] şehrin ve civar bölgenin çoğunluğu Hıristiyanlar oluşturuyor. Manastır ve kiliselerin sayısı şaşılacak kadar çok, birçoğunun okulları var, ayrıca çok sayıda rahip ve papaz bulunuyor. Burada millî duyguların yoğunlaşmasıyla büyük bir desteği arkasına alan kilise, tarihinin köklü geleneklerine karşıt görünen her unsura neredeyse fanatik bir direniş sergiliyor. Söylemeye gerek yok, Protestan kelimesi bir hakaret sözü haline gelmiş, sapkın bir mezhebe yönelerek milletini ve kilisesini terk edenler için kullanılıyor."[262] Ancak 1896'nın etkili yardım eylemleri misyonlara karşı genel olumsuz bakışı değiştirebilmişti.

260 *Rapport au Père Général sur l'état de la Mission de Mesopotamie 1901*, AGC H 72 II 9.

261 Krş. Van misyoneri Ehrhold'un notları, aşağıda Böl. 3.8.1.

262 ABC 16.9.7 (reel 693: 99).

2.9.1. Savaş, yeniden inşa ve misyon faaliyetleri

Van, daha batıda bulunan Harput ve Urfa şehirlerine kıyasla, Rus-Türk Savaşı'ndan daha fazla etkilenmişti. Burada Ermenilerin hükümete bağlılığı söz konusu bile olamazdı, bilhassa savaş başlangıcından önce Van garnizonu askerleri tarafından Ermeni dükkânlarının bulunduğu semte düzenlenen yoğun saldırıdan sonra. Tutucu Ermeni burjuvazisinin aksine ekonomik durumu daha bozuk olan köy ve şehir Ermenileri, Rus ordusunu kurtarıcı olarak selamlamışlardı. Bu nedenle Rus ordusunun ilerlemesi esnasında ve sonrasında Ermeni köyleri intikam saldırılarının ana hedefi durumuna düşmüştü.[263]

Van'daki genç Amerikan misyonunun üyeleri, daha önce Harput'ta bulunan Barnum ve Raynolds aileleri, Rus-Türk savaşı esnasında ve sonrasında ortaya çıkan ara rejim döneminin önemli görgü şahitleri ve İngiliz diplomasisinin bilgi kaynakları oldular. 1878-1881 arasında düzenli bir misyon faaliyeti yürütmek mümkün değildi. Misyon üyeleri de savaş nedeniyle sıkıntı çekiyor, Kürt milisleri tarafından rahatsız edilmemek için yabancı kimlikleriyle arada sırada polis koruması talep etmek zorunda kalıyorlardı. Bu arada yerli Müslümanlar için bir rahatsızlık unsuru olan reform yanlısı paşaya övgüler düzmekten de geri kalmıyorlardı.[264]

---

263 Koutscharian 1989, s. 71, 76 (işaret ettiği başka noktalarla).

264 Van misyoneri Raynolds'un 21.5.1877 tarihinde *Bible House*'dan Theodore Baldwin'e yazdığı mektup: "Üç hafta önce Bayezit'in düşmesinden beri bizim olduğumuz yer, savaşın parçası haline gelmedi, Rusların ilerleyişini bekliyoruz, ama kendilerini henüz göremedik. Buraya iki günlük mesafede oldukları ve orada bir Türk ordugâhı bulunduğu söyleniyor. Geçen hafta kalabalık bir Kürt başıbozuk grubu buraya geldi ve hâlâ burada, gerçi paşanın onları çarpışma sahasına götürmek istediği söyleniyor. Çarşıda pazarda türlü yolsuzluklar yapıyorlar, ahali onlardan çok korkuyor. Mr. Barnum dün bu şehre vaaz vermeye gitti ve başıbozukların birçoğu belli ki kendisini Rus sanarak peşine düştü. Paşa, kendisinin yanına bir zaptiye gönderdi ve biz nereye gitmek istersek peşimize gelen yeni emirler ulaşana kadar orada kalması talimatını verdi. Paşa (daha önce Harput'ta bulunan Hasan Paşa) anlaşılan, doğrudan ayrılmama gayretiyle Türk ahalinin nefretini uyandırmış ve görevinden alınması isteğiyle bir dilekçe verildiğini sanıyorum. Eğer Van Türklerin elinde kalırsa ve Mr. Maynard kendisini burada tutmak için elinden geleni

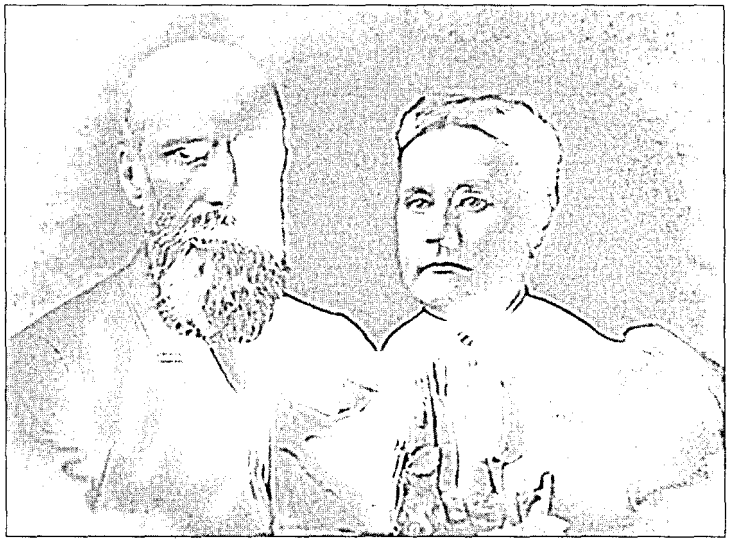

Resim 25: George ve Martha Raynolds çifti, ABCFM, Van, tahminen 1900. (ABH)

Van misyonerleri de Berlin'deki *European Congress*'ten çok şey bekliyorlardı. Raynolds, 18 Temmuz 1878 tarihinde "Burada hayat alabildiğine sakin. Halkın durumunda elle tutulur bir düzelme yok, gerçi geçen yılın olağanüstü kıyımları şu anda söz konusu değil. Halihazırda bütün umutlarımız Avrupa Kongresi'nde, ama kongre hakkında hiçbir sahibi değiliz." diye yazıyordu.[265]

Van misyonerleri 1878 Eylülü'nde şehrin yeniden inşasını, kırsal alandaki görece sükûneti (yine de Ermeni köylüler hâlâ Kürt göçebeleri beslemek zorundaydılar), vergi sorunlarını ve özellikle de reform umutlarından sukût-u hayale uğrayan pek çok Ermeni'nin yurt dışına göç planları yapmasını rapor ediyorlardı. "[...] İngiltere'yi, otonomi elde edecekleri yolundaki

yaparsa, hem bize hem de genel olarak Hıristiyanlara, ayrıca iyi yönetim mücadelesine büyük katkısı olacak. Bu durumu Mr. Maynard'a bildirme inceliğini gösterirseniz, size minnettar kalırım." Güçlükle okunabilen el yazısı! ABC bh.

265 18.7.1878 tarihli Van mektupları, ABC bh.

büyük umutlarının hayal kırıklığına dönüşmesinden sorumlu tutarak lanetliyorlar."[266]

Her şeye rağmen şehir modernleşmeye devam ediyordu. Şehrin bahçeli evlerden oluşan kısmında, yüzyılın son çeyreğinde sayıları hızla çoğalan Ermeni okulları, Protestan ve Katolik misyon okulları ve bir misyon kliniği kurulmuştu. Evlerin birçoğunun pencerelerinde daha 20..yüzyıl başlarında cam bulunuyordu. *Standard Oil Company* kerozen, bir Singer acentası da dikiş makinesi satıyordu. Buna rağmen şehirdeki fakirlik çok belirgindi.[267] Osmanlı Devleti, askerî tesisler, bir telgraf istasyonu ve resmî bir lise ile varlığını şehrin bahçeli bölümünde de hissettirmeye başlamıştı. Ayrıca üst düzey memurların evleri de burada bulunuyordu. Yeni yapılan konsoloslukların da ayrıca anılması gerekir: Fransız, Britanya, Rus, İran ve İtalyan. Halkın büyük bir çoğunluğu artık kısmen din temelinde bölünmüş, kısmen de karma olarak şehrin bahçeli bölümündeki mahallelerde oturuyordu: Yüzyıl dönümünde şehrin 41.000 olan nüfusunun 20.000 Ermeni sakini ile 17.000 Müslüman sakini[268] vardı.

1888 yılında Van'a yedi haftalık bir ziyarette bulunan Katolik bilgin Paul Müller-Simonis, Amerikan misyonunun durumunu şu şekilde tasvir ediyordu: "Küçük Asya ve İran'da önemli yerleşim alanlarına sahip olan Amerikan (Protestan) misyon topluluğu, Van'da da gayet güzel düzenlenmiş bir misyona sahip. Son zamanlarda çok büyük zorluklarla baş etmek zorunda kaldığı için, şimdilik çok önemsiz boyutlarda bir faaliyet yürütüyor. Okulları tehdit altında ve din değiştirenlerin sayısı giderek azalıyor." Müller-Simonis'in bu gözlemi, o dönemin yıllık raporlarıyla örtüşmektedir. Misyon okulunda sadece Ermeni öğrenciler öğrenim görüyordu. Devrimci şiddet sorunuyla bağlantılı olarak

266 Barnum'dan 22.9.1878 tarihinde Trabzon'daki İngiliz Vizekonsolosu Biliotti'ye: Turkey No. 54 (Bluebook 1878), s. 122 (Alıntı Şimşir 1982, s. 231) ve Barnum'un aynı kişiye 4.12.1878 tarihli mektubu (FO 424/79, s. 201, Nr. 262, tıpkıbasım Şimşir 1982, s. 293).

267 Krş. ABC Pers. Papers J. Barton 11: 2; 4.7.1905 tarihli mektup, Yarrow, *Excerpt...*, s. 30, 37, ABC bh.

268 Ter Minassian 1992, s. 139; Raynolds, MH 1892, s. 186-189.

yaşadıkları çatışmalar, hem Ermeni milliyetçileri hem de yerel yönetimle anlaşmazlığa düşmelerine sebep oluyordu.[269] Müller-Simonis, George Raynolds'u şu şekilde karakterize ediyordu: "Bu misyonun şefi Dr. Reynolds [sic], örnek bir Amerikalı; mükemmel bir insan, bütünüyle nevi şahsına münhasır ve bunun yanında soğukkanlı; şarkta geçirdiği uzun yıllara rağmen Türkçe telaffuzunun her kelimesi içindeki İngiliz'i ortaya çıkarıyor. Dr. Reynolds mükemmel bir hekim ve bu sayede pek çok hayır işliyor. [...] Birçok Amerikalı gibi Dr. Reynolds da çay içmeyi seviyor, bu nedenle sofrasında asla şarap bulunmuyor."

Bu kırılmayı sağlayan ve rakipsiz önemiyle diğer dalları da güçlendiren, 1890'lı yıllardan beri devamlı öne çekilen tıbbi misyondu. 1893 tarihinde Raynolds'un yanında iki kadın hekim bulunuyordu: Grace Kimbal ve L. R. Smith. Bu isimlerin sonuncusu, vali tarafından karısına bakması için özel olarak haremine çağrılmıştı. Kimbal, 1893 yılında Raynolds ile tıbbi misyonun güven uyandırıcı etkisi hakkında şöyle diyordu: "[...] her hafta tıbbi çalışmalarına üç gün ayırıyor, bütün yetişkin erkek hastalara bakıyor ve hastaları için çok uzak mesafelere gidiyor. Hekimliği sayesinde, halkın büyük güvenini ve sevgisini kazandı. Van'ın modern tarihinde kendisi mükemmel hekimi temsil ediyor."[270] Enerjik misyon hekimi Clarence Ussher 1898'deki katılımıyla birlikte tıbbi misyon kolu daha da kuvvetlendi. 1903 yılından beri sahip oldukları misyon kliniği, 1905 ve 1906 yıllarında yaşanan kolera ve tifo salgınında kendisini ispat etmek zorunda kalacaktı.[271]

2.9.2. Van'da Devrimci Ermeni Hareketi'nin ortaya çıkışı

1880'li yıllarda Van Ermenileri Berlin Kongresi'nde yeşeren umutlarını tümüyle yitirdiler. Şimdilik hâlâ Rusya'dan yardım

269 Krş. Raynolds, 1889 ve 1890 Yıllık Raporları, ABC 16.9.7 (reel 693/93 vd. ve 693: 244 vd.); Allen, 1889 okul yıllık raporu, ABC 16.9.7 (reel 693: 107 vd.); her iki alıntı için: Müller-Simonis 1897, s. 159.

270 Kimbals, 1893 vd. yıllık raporu; ABC 16.9.7 (reel 693: 407 vd.).

271 1905 yılında 527 kadın ve erkek hastaya bakılmıştı. MH 1906, s. 230.

beklentisi içindeydiler.[272] Ancak özellikle Çar Aleksander'in öldürülmesinden (1881) ve Rusların Babıâli ile yakınlaşmalarından sonra, pek çoğu kendi meselelerini kendilerinin ele almaları gerektiğini düşünmeye başladı.

Henry Barnum (Harput'taki Herman Barnum ile karıştırılmasın), 1881 başlarında Rus Kafkas bölgesinin nüfusunun yarısını Ermenilerin teşkil ettiği en önemli şehri olan Tiflis'ten gelen bir Ermeni komitesinin iki temsilcisiyle görüştü. Barnum'un iddiasına göre bu komite, Türkiye'deki Ermenilerin silahlı mücadeleye başlamalarını sağlamak amacındaydı. Söyledikleri, özellikle kırsal alanda ilgiyle dinleniyordu. Aynı zamanda Ubeydullah'ın bir kez daha Babıâli'ye başkaldırmasını bekliyor ve bu ayaklanmanın gölgesinde kendi eylemlerini hayata geçirmeyi planlıyorlardı.[273]

Gerçekten de silahlı bir devrimci savaş düşüncesi, 1880 dolaylarında Rusya'dan Batı Ermenistan'a –Osmanlı Ermenistanı'na– girmişti. Bu düşünce, özellikle genç erkekler üzerinde büyük bir ideolojik etki yarattı; ancak 1880'li yıllara kadar kayda değer bir eylem gerçekleştiremedi. Örgütsel alanda da başarılar o kadar mütevazı boyutlarda kaldı ki, saray bu hareketten ciddi bir rahatsızlık duyma ihtiyacı bile hissetmedi. Ancak devrimci düşünce ve hareketlerin sembolik anlamları çok büyüktü.

İstanbul kökenli Mıgırdıç Khrimian tarafından etkilenen Mıgırdıç Portukalian, 1878 yılında Van'da kurduğu bir öğretmen okulunda, militan bir Ermeni ulusal bilinci yaymaya başladı. Ancak bir ateist ve devrimci olarak, kısa sürede Van'daki etkili Ermeni çevreleriyle anlaşmazlığa düştü ve şehri terk etmek zorunda kaldı. Ancak öğrencilerinden birkaçı yine de 1885 yılında bilinen ilk devrimci Ermeni partisini kurdular: *Armenakan*. Ancak bu parti Tiflis düşünce mirasının aksine,

272 Van'dan Yüzbaşı Clayton, Barnum'a dayanarak, 9.10.1880, FO 424/107, s. 385, Nr. 212, Şimşir 1983 içinde, s. 151 vd.

273 Van'dan Yüzbaşı Clayton, Barnum'a dayanarak, 15.2.1881, FO 424/122, s. 84 vd., Nr. 53/1, Şimşir 1983 içinde, s. 195-97. Benzer bilgiler için Wilson'un 6.1.1881 tarihli mektubu, FO 424/122, s. 1, Nr. 1, Şimşir 1983 içinde, s. 171.

Doğu Vilayetleri için genel bir sosyal devrim öngörmüyor, özellikle Van ve civarını merkez alan salt ulusal bir Ermeni mücadelesini talep ediyordu. Armenakan üyeleri, bu arada Marsilya'ya yerleşmiş olan ve 1885'ten beri orada *Arménia* adında bir yayın organı çıkartan Portakalian ile ilişki içindeydiler. Genel olarak Rus-Ermeni veya sürgün Ermenilerinden oluşan bir idare tarafından yönetilen Hınçak ve Taşnak'ın aksine, Armenakan idaresinde yerli Ermeniler bulunuyordu. Diğer Osmanlı Ermenistanı'nın aksine, bu üç parti tehlikeli durumlarda Van'da başarılı bir işbirliği içine giriyorlardı.[274]

1889 yılında Osmanlı güvenlik güçleri İran sınırı yakınlarında –Armenak üyesi– silahlı iki genç Vanlı Ermeni öğretmenle karşılaştılar, birini yaraladılar ve bir Rus Ermenisi olan üçüncü şahsı öldürdüler. Bu üç kişi daha önce hiçbir suça karışmamıştı. Vali ve saray *Eastern Express* gazetesinde, bu olayı hükümetin haydutlara ve politik suçlulara karşı verdiği mücadelede kazandığı büyük bir başarı olarak anlatılan bir rapor yayınlarken, İngiliz muhabirleri bu tasviri düzelttiler. Van'daki Ermeni cemaatinin kulak bile asmayacağı üç genç pedagoğun "anlamsız, çocukça maskaralığı"ndan söz ederek, bu hadiseyi fazlasıyla önemsiz gösterdiler.[275] Çünkü gerçekte Portukalian'ın öğrencileri, Doğu Vilayetleri'nde örgütlü bir devrimci hareket için ilk adımı atmışlardı. George Raynolds, 1904 yılında retrospektifinde şöyle yazıyordu: "M. Portucalian Van'a gelip bir okul açtı. Bu okul Ermeni millî ruhunun ve bilincinin gelişmesini sağlayan merkez haline geldi. Bu ilk adım yavaş yavaş semeresini verdi, 'Ermeni Devrimci Hareketi' olarak bilinen harekete dönüştü."[276]

---

274 Beylerian 1975, s. 24 vd., Ter Minassian 1983, s. 122 vd., 152 vd., Dadrian 1995, s. 131 vd.

275 *Eastern Express*, 25.6.1889, FO 424/162, s. 52 vd., Nr. 55 = Parliamentary Papers: Turkey No. 1 (1890), s. 83 vd., Nr. 95/1; Chermside'dan Van'daki White'a, 15.6.1889 tarihli mektup, Devey'den Van'daki Chermside'a 6.7.1889 tarihli mektup, 1889, FO 424/162, s. 66-69, Nr. 71/1 vd. = Parliamentary Papers: Turkey No. 1 (1890), s. 4-7, Nr. 4/1 vd.; Şimşir 1983 içinde, s. 625-27, 644-49. Ayrıca krş. Walker 1980, s. 128.

276 ABC 16.9.7, Vol 17 (reel 703: 400).

Bu Ermeni hareketi sadece resmî makamların çok derin bir şüpheye kapılmasına neden olmakla kalmayıp, Van ve civarında yaşayan Ermenilerin bölünmesine de yol açtı. İhbarlar artık sıradan olaylardandı. 1881 yılından beri Van'da bulunan ve birçok dili konuşabilen tecrübeli bir Kürdistan misyoneri olan Dominikan rahibi Rhétoré, 16 Mayıs 1893 tarihinde günlüğüne şunları yazıyordu: "Van'ın Ermeni cemaati tamamen kargaşaya gark oldu. Bölünmeler aldı başını gidiyor ve her dakika birtakım insanlar vatandaşları tarafından hükümete ihbar ediliyor, hükümet hiç memnun omadığı Ermeni halkını daha fazla suçlayabilecek sebeplere nail olabilmek için muhbirlere kulak vermeyi seviyor, sıklıkla evlerde arama ve tutuklama yaptırtıyor. Hapishane bu şekilde getirilmiş Ermenilerle dopdolu ve bir kere demir parmaklıkların ardına düştüler mi, kimse onlarla ilgilenmiyor."[277]

Van Ermenileri, ancak 1895 Eylülü'nden itibaren giderek yoğunlaşan Müslüman saldırıları karşısında birlik oldular.

2.9.3. Van, 1895/1896

1890 ortalarında Ermenilere yönelik genel şiddet eylemleri, Van şehrinde –1915'te olduğu gibi– başka yerlerin aksine özellikle kırsal alanda yaşayan Ermenilere, şehirde yaşayan Ermenilere kıyasla çok daha fazla zarar veren silahlı çatışma karakterindeydi. Şehir dışındaki üstün Müslüman güçleri ani baskınlar düzenliyorlardı. 1896 yılında şehirde yaklaşık 500 Ermeni ve bu rakamın yarısı kadar Müslüman öldürüldü. Kırsal alanda ise Raynolds, neredeyse tümü Ermenilerden oluşan yaklaşık 10.000 ölüden söz ediyordu. Köylerden kaçan 20.000 kadar Ermeni 1896 Haziranı'nda şehre sığınmıştı; bunlardan 1.000 kadarı İngiliz konsolosunun bayrak çekmek suretiyle konsolosluk arazisi ilan ettiği Amerikan Van misyonun arazisine sığınmıştı.[278]

277 Journal de Rhétoré à Van 1893-94, s. 21, ADF.

278 Raynolds'un Van'dan 23.6.1896 tarihli yazısı, s. 1-7, ABC bh Reports 1895-96.

Olaylar neden bu noktaya gelmişti ve neden diğer Doğu Vilayetleri'nde olduğu gibi 1895 sonbaharında değil de 1896 yazında gerçekleşmişti? Kırsal alandaki yağmalama hareketleri, cinayetler ve baskınlar, şehirde de 1895 sonbaharından itibaren giderek artmaya başlamıştı. Ancak pogromları engelleyen iki önemli faktör vardı: Bunlardan biri Ermenilerin görece güçlü ve örgütlü olmaları –Armenakan, Hınçak ve Taşnak partileri bir araya gelerek etkili bir savunma bloğu oluşturmuşlardı–, diğeri de Vali Nazım Paşa ile askerî çatışmanın büyümesini istemeyen subayların bölgedeki güç dengelerini koruma çabaları ve Ermeni hareketine karşı uzlaşmacı olmayan bir baskı hareketini anlamsız bulmalarıydı.[279] Ancak buna rağmen Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki gerilim giderek tırmandı. Van'da bulunan İngiliz ikinci konsolosu Binbaşı Williams'a göre, bunun başlıca sebepleri Ermenilere karşı işlenen pek çok faili meçhul suç ile *Hamidiye* alaylarının devrimci intikam eylemlerine neden olan yağma hareketleriydi.[280] Ermeni devrimcileri sokaklara giderek daha fazla hakim oluyordu. Kış aylarından itibaren Ermeni mahallesinde gece devriyelerine başlamışlardı. Bu arada sık sık çatışmalar yaşanıyordu; bir keresinde bir Türk askerini ateşli bir silahla öldürmüşlerdi, şehrin Ermeni sakinlerinden düzenli olarak bağış talep ediyorlardı ve sultana tekrar tekrar alenen hakaret ediyorlardı.[281]

Ocak ayında, valinin aksine Ermenilere karşı daha sert bir çizgi izleyen Abdülhamit'in Van Vilayeti Reform Komiseri Sadeddin Paşa şehre ayak bastı. 1896 Martı'nda Hınçak Partisi kırsal alandaki pek çok yağmadan sorumlu olan, ancak Sadeddin Paşa tarafından himaye edilen Kürt önderi Şakir'e karşı başarısız bir suikast tertip etti. Saddedin Paşa, hiç şüphesiz sarayın emriyle Van'daki Devrimci Ermeni Hareketi'nin belini kırmayı ve köylerden aldığı desteğe son vermeyi hedefliyordu.[282]

279 Dadrian 1995, s. 133 vd.; Lepsius 1896, s. 146 vd.

280 Williams, alıntı Darian 1995, s. 133 vd.

281 Raynolds'un 6.7.1896 tarihinde Dwight'a yazdığı mektup, ABC bh.

282 Dadrian'ın biraz düz bir yaklaşımla formüle ettiği üzere, bu çalışmalar müteakip katliamın hazırlığını teşkil etti: Dadrian 1895, s. 134 vd. Saadeddin

Askerî bir devriye ile kimliği belirsiz şahıslar –devrimciler ya da Kürt kaçakçıları– arasında geceleyin yaşanan bir çatışma, olaylar yatışma eğilimi gösterdiği halde, ocak ayı ortalarında yaşanan şiddet hareketlerinin tetikleyicisi ya da bahanesi oldu. Devrimcilerden hoşlanmadığı herkesçe bilinen George Raynolds günlüğüne şu notları düşüyordu: "Pazartesi 15 Haziran. İkide bir pek de uzaktan gelmeyen silah seslerini duyuyorum. Şehirde gerçek durumun ne olduğu hakkında pek bir fikrim yok. Son haftalarda olayların durulduğunu, sükûnete biraz yaklaşan bir ortamın doğmaya başladığını ummaya ummuştuk, ama geçen hafta Ermeniler birbirlerinin evlerine birçok gece baskını düzenlediler. Dün gece, gece yarısı uzaktan gelmeyen silah sesleriyle uyandım. Silah sesleri dakikalarca kesilmedi, ardından yarım saat boru sesi dinledik. Çok geçmeden yaralı bir zabit ile bir erin taşındığını gördüm. Bu olayda tarafların kimler olduğunu kestirmek güç. Benim tahminim, askerlerle çatışan grubun Kürtler olduğu yolunda. Ama Türkler bu grubun ihtilalciler olduğunu bildirerek daha sonra yapılan korkunç hareketler için bahane yarattılar."[283]

Böylece Van ve yakınlarındaki tüm Ermeni varlığına yönelen şiddet eylemlerinin resmen meşrulaştırılmasının işareti de verilmiş oldu. Devrimciler şehrin bahçeli evlerden oluşan kısmında yer alan Ermeni mahallelerinde etkili bir savunma hattı oluşturdular. Buna karşın karma mahallelerde yaşayan Ermenilerin evleri yağmalandı, erkekleri öldürüldü ve kadınlarının bir kısmı tecavüze uğradı. Şehrin eski bölgesinde ise birlikleriyle kargaşayı kontrol altında tutmayı başaran Türk binbaşısı Emin Ağa'nın taktire şayan çabaları sayesinde, Ermenilere yönelik bir felaket yaşanmadı. Bunun şehrin eski kısmında Ermeni devrimcilerinin maddi ve manevi eksikliklerıyle ilgili olması da mümkündür. Sasun katliamlarına aktif bir şekilde katılmış olan Binbaşı Halim ise şehrin bahçeli evlerden oluşan "devrimci" kısmının zaptını emretti ve şiddete hazır Müslü-

için krş. Van'dan Ermeni bakış açısıyla bir rapor yazan Lepsius 1896, s. 146 vd.

283 Raynolds'un Van'dan 23.6.1896 tarihli yazısı, s. 1, ABC bh, 1896 Reports.

man şehir halkını yardıma çağırdı. Ermeni direnişinin bir türlü kırılamaması üzerine, 18 Haziran günü düzenli birlikler işe karıştı. Saadeddin, Krupp toplarıyla şehrin bahçeli kısmını yerle bir etme tehditleri savurdu.[284]

Bu arada *Hamidiye* Alayları ve başka Kürtler kırsal alanı kasıp kavuruyor, çok sayıda kadın ve çocuğa el kaldırıyorlardı.[285] Birkaç bin kişilik bir sığınmacı grubu şehrin bahçeli evlerden oluşan kısmına akmaya başlamıştı. Raynolds, 18 Haziran günü bu duruma dair şu notları düşüyordu: "Kalabalıklar buraya akın etmeye başladı. Büyük kapılarımızı dolduran büyük bir insan seli – erkekler, kadınlar, çocuklar. Çoğunun yatacak yeri, yiyecek ekmeği yok. Evlerimiz arkadaşların aileleriyle doldu. Kız okulu da ağzına kadar dolu, belki dört-beş yüz kişi oraya sığınmış durumda. Erkek okulunda ise daha karışık bir kalabalık kalıyor. Bizim arazimizde boş olan her yer çok geçmeden insanla doldu, ekili bahçelerimizde bile insanlar kalıyor, bitkiler az çok tahrip oldu, evleri biraz olsun temiz tutabilmek için her kapıda giriş-çıkışları kontrol etmeye büyük gayret göstermek gerekiyor. Bu kalabalığın arasında pek çok yaralı vardı, Dr. Kimball ve ben yaralılara bakmak için öğleden önce kolları sıvadık ve gece yarısına dek nefes alamadık. Ah, ne korkunç yaralar gördük! Baş ve boyun bölgesinde korkunç kılıç yaraları belki en sık rastlananıydı. Boyunda açılmış büyük bir yaradan kafatası kemiğini bir parçanın kesildiği görülüyordu; benzer bir başka yaralıda kemikte bir hasar yoktu, ama yara çok büyük ve derindi, pazartesi günü açılmıştı, üzeri kurt kaynıyordu, temizlemek saatler aldı. Bir ihtiyar da yaralılar arasındaydı, başında uzun kesikler vardı, bir kulağı sarkıyordu, beyninde hasar olduğu görülüyordu. Kollardan, bacaklardan, karın duvarlarından mermiler çıkardık, çok fena ezilmiş ve şişmiş eller gördük, tedavi ettiklerimizin bazılarının

284 Lepsius 1896, s. 149, 152.

285 Burada zihinlerde şöyle bir soru belirmektedir: Bu katliamlar şehirde genel emirlere uygun olarak erkeklerin öldürülmesi suretiyle Müslüman iktidarını kuvvetlendirmek amacıyla yapılırken, kırsal alanda etnik temizliğe mi başlanmıştı?

durumu böyleydi. Her yaştan ve iki cinsten yaralılar vardı, birçoğu kocalarının, babalarının ve oğullarının gözleri önünde öldürüldüğünü anlatıyordu."[286]

İkinci konsolos Binbaşı Williams ile mütercim ve organizatör olarak görev yapan Dr. Raynolds, 19 Haziran günü hükümet ve Ermeni parti liderleriyle ayrı ayrı yaptıkları görüşmelerde, sıkı pazarlıklar sonucunda ateşkes sağladılar. Ancak parti liderleri Williams'ın kendilerini askerî bir koruma eşliğinde Rusya'ya sürgüne göndermek için bizzat konsolosluğa götürme ve diğer parti üyelerinin ceza görmemesi için sultan nezdinde baskı yapması maksadıyla uluslararası diplomasiyi harekete geçirme teklifini kabul etmediler. Arabulucular, üstün Kürt güçlerinin kendi başlarına hareket ederek saldırıya geçebilecekleri konusunda Ermenileri uyardılar. Binbaşı Williams, ertesi gün aynı uygun geri çekilme tekliflerini yapabilecek pozisyonda değildi. Militan liderler, yedi yüz erkeğin eşliğinde kendi denetimlerinde geri çekilmeyi uygun bulmuşlardı. Raynolds, özellikle bu grupta bulunan küçük yaştaki erkek çocukları için endişeleniyordu. Yaşadıklarını ve ürkütücü düşüncelerini 21 Haziran gecesi şöyle kaleme alıyordu: "Diğer evde gördüğüm, zavallı maceraperestler tarafından evlerinden ve arkadaşlarından koparılmış fakir çocukların durumu aklımdan çıkmıyordu. Onları görmek ve gitmekten vazgeçirmek amacıyla bir girişimde daha bulunmaya karar vermiştik, ama biz bulundukları yere daha ulaşmadan, kendilerini uğurlamış olanları gördük ve yola çoktan çıkmış olduklarını öğrendik. Yüreğim kan ağlıyordu ve onların geride bıraktığı arkadaşlarını düşündükçe de daha bir üzülüyordum. [...] O gece yarısı nispeten sakin bir saatte, buldukları yere yatıp uyumuş, adım atılacak yer bırakmamış binlerce kişi arasından yürümeye çalışıyorduk. Parlak mehtap, kimi altına döşek, üzerine örtecek bir şey bulmuş, kimi bulamamış erkeklerin, kadınların ve çocukların yüzlerini aydınlatıyordu. En azından bir hektarlık arazinin alabileceği kadar insan buraya tıkışmıştı, bu zavallıla-

286 Raynolds'un Van'dan 23.6.1896 tarihli yazısı, s. 2, ABC bh, 1896 Reports.

rın sayısı muhtemelen 15.000'e ulaşıyordu. Akdeniz vapurlarındaki manzaralara âşina olanlar bu sahnenin neye benzediğini az çok gözünün önüne getirebilir. Evler, okullar, ahırlar, kulübeler tıklım tıklım doluydu. Yalnızca misyoner hanımların ve kız öğrencilerin kaldığı bir binada, şu anda binden fazla insan barınıyor."[287]

Üç bölüğe ayrılan Ermeni erkekleri, sınıra doğru ilerlerken, düzenli birlikler ve *Hamidiye Alayları* tarafından neredeyse tümüyle yok edildiler.[288]

Bir günlük yağma ve kundaklama olaylarından sonra şehir eski sükûnetine dönerken, kırsal alanda yaşanan katliam birkaç gün daha sürdü. Müslüman evlerinde yaşanan ve Ermeni devrimcilerine mal edilen birkaç yangın hadisesi yüzünden az kalsın şehirde de bir katliam yaşanacaktı: "Bir-iki kişinin yakıldığı anlaşılıyor. Bu, ya onları Ermeni sanan Kürtlerin, ya da böyle bir haberi yaymak isteyen kişilerin işi olsa gerek. Haber duyulunca Müslümanlar arasında büyük bir heyecan yaşandı" diye yazıyordu Raynolds. Ermeni evlerinin yerle bir edilmesi, yukarıdan gelen bir emirdi ve "devrimci faaliyetlere" yönelik bir ceza niteliği taşıyordu.[289]

Buna benzer başka olayları engellemek için Williams ile Raynolds sultana Ermenice bir dilekçe verdiler. Bunun için gereken imzaları Raynolds toplamıştı. Ermeni ileri gelenlerinin dilekçeyi imzalamamak için harcadıkları çabayı ironik bir dille anlatıyor ve devrimci hareketle resmî makamlar arasında sıkışıp kalmış bu insanların içinde bulundukları güç duruma kıs-

287 Raynolds'un Van'dan 23.6.1896 tarihli yazısı, s. 5, ABC bh, 1896 Reports.

288 Nazım Paşa 1994 (1897), c. 2, s. 300; Lepsius 1896, s. 151 vd. – Dadrian'ın (1995, s. 136 vd.) da kaynak olarak kullandığı ve hükümetin savaşçılara serbest çıkış hakkı tanıdığını belirten Ermeni raporları, açıkça görüldüğü üzere Raynolds'un ifadeleriyle örtüşmemektedir. – Bu grupta bulunan ve hayatta kalan az sayıda gençten biri olan Anooshavan Der Mugrdechian hatıratında şu şikâyette bulunmaktadır: "En güzel çağlarındaki 800 gencin kaybı [...] yöreyi derinden sarstı, geride büyük bir boşluk bıraktı" (Der Mugrdechian 1995, s. 43-45).

289 "Evlerin yakılması, devrimcilerin yaptıklarına karşılık devlet tarafından bir ceza olarak emredildi," Raynolds'un Van'dan 23.6.1896 tarihli yazısı, s. 6, ABC bh, 1896 reports).

Resim 26: Taşnak Partisi Van örgütünün mührü. "Devrimci Ermeni Partisi Taşnak'ın Vaspuragan [Van bölgesi] Merkez Komitesi, 1895"; bu mühür öldürülen Ermeni önderlerinin üzerinden alınmış ve vali yardımcısı Saadeddin'e teslim edilmişti. Yanda görülen mühür baskısı Van polis şefi tarafından başkentteki nezaretine gönderilmişti. Silah, kılıç ve alem partinin militanlığını sembolize etmektedir.

mi bir anlayış gösteriyordu: "Birçoklarının sorumluluktan kaçmak için başvurduğu korkakça yöntemleri görmek doğrusu eğlendiriciydi. Kendilerine 'ağa' denmesinden hoşlanan bu kişiler birden aşırı tevazu göstermeye başladı, böyle bir sorumluluk üstlenecek kadar önemli olmadıklarını söylediler."[290] Sonunda af talebi, bağlılık yemini ve uğursuz Ermeni devrimci hareketini derhal dağıtma garantisi içeren dilekçeyi yaklaşık altmış Ermeni imzaladı. Dilekçenin sunulmasının üzerinden pek az bir süre geçmişti ki, hükümet sultanın Ermenileri affettiği ve yağmaya devam etmek isteyen Kürtlerle Türkler üzerine asker gönderdiği yolunda haber gönderdi. Bunun üzerine söz konusu yağmacılar şehirden ayrıldı; zaten pek çoğu şehir dışından geliyordu.

Raynolds'un düştüğü 23 Haziran tarihli son not, köylerin acınası hali üzerineydi: "Köylerdeki durum muhtemelen olağanüstü derecede kötü. Yakın köylerden yüzlerce insan zaten buraya geldi. Üstleri başları perişan, aç ve yaralı bu insanlar, yardım etmenin bir yolunu bulmamız gereken aç ve evsiz yığınına katıldı. Zarar görmemiş tek bir Ermeni köyü bile bulacağımız şüpheli, muhtemelen Ermeni köylerinin büyük bir çoğunluğunun tamamen yerle bir edilmiş olduğunu göreceğimiz."[291] Van bölgesindeki pogromların genel sonucu ise şöyleydi: Birkaç bin

290 Raynolds'un Van'dan 23.6.1896 tarihli yazısı, s. 6, ABC bh, 1896 reports.

291 Raynolds'un Van'dan 23.6.1896 tarihli yazısı, s. 6 vd., ABC bh Reports 1895-96. Dilekçe için krş. Dadrian 1995, s. 137 vd.

ölü, sayısız yaralı ve yerle bir edilmiş yüzlerce köy. Hıristiyan-Müslüman ilişkisi korkunç bir şekilde bozulmuştu. Geride kalan binlerce insan artık yıllar boyunca misyonların yardımına muhtaç kalmıştı. Devlet, birkaç yıl boyunca toplayacağı vergilerin elinden alındığı görüşündeydi. Kırsal alandaki Kürtleştirme hareketi önemli bir sıçrama kaydetmişti.

2.9.4. "Fakirlik ve baskı": Van misyonu ve "Devrimciler" meselesi

Devrimcilere yönelik tüm eleştirel tutumlarına rağmen, Amerikan misyonerleri Van'dan gönderdikleri raporlarında, ekonomik ve siyasi sorunları "kötü yönetimin" bir sonucu olarak gördüklerini açıkça ifade etmekten çekinmiyorlardı. ABD ve Avrupa'nın Protestan kamuoyu, *Missionary Herald*'ın Mayıs 1906 sayısında, misyon hekimi Ussher'in kaleminden şu satırları okuyabiliyordu: "Hıristiyan ahali, zulüm ve baskıya uğradığı, çok ağır vergiler ödemek zorunda kaldığı için, hızla büyük bir sefaletin içine yuvarlanıyor." Özel bir çabayla yaratılan bu fakirliğin doğrudan sebepleri arasında yetersiz beslenmenin, hijyen olanaksızlığının, hastalıkların ve salgınların yanı sıra, vergilerin uzun süre toplanamaması da bulunuyordu. Sarayın sadece misyonerlerin eğitim faaliyetlerini değil, olayları algılayışlarını ve rapor yazışlarını da "yıkıcı" olarak değerlendirmesi şaşırtıcı değildir.

Buna rağmen aynı misyonerler, bulundukları bölgedeki devrimcilerin en keskin eleştirmenleriydiler. Amerikan Van misyonu, en başından beri kuruluşlarında devrimci öğrencilerin bulunmasına izin vermiyordu. Rus ikinci konsolosu 1880'li yıllardan beri misyonerlik faaliyetlerinin ulusal Ermeni çıkarlarına tezat teşkil ettiğini öne sürmekteydi.[292] Aynı itham, militan Ermeni saflarından da geliyordu. Misyonerler, Ermeni milliyetçiliğiyle devlet baskısı arasında alternatif bir gelecek fikrini akla yatkın bir şekilde temsil etmek gibi nazik bir durumla karşı

292 Alıntı Halfin 1992 (1976), s. 103 vd. Krş. Raynolds'un Dwight'a 6.7.1896 tarihinde yazdığı mektup, s. 2, ABC bh, 1896 Reports.

karşıya kalmışlardı. Bir sakinleştirme ve adım adım yatıştırma politikası taraftarıydılar. Devrimci düşüncelerin insanları harekete geçirme gücüne karşı yüksek prestijli okullarında dersler veriyor, etkili uluslararası ilişkilerini kullanıyor, tekstil alanında iş sahaları açıyor ve özellikle de kendilerini vazgeçilmez kılan tıbbi faaliyetlerini kullanıyorlardı.

Raynolds, 1891 yılına dair raporunda sıkıntılı bir gelecek beklentisi içinde olduğunu yazıyordu. Bunun sebebi, bir yandan Van gibi güçlü bir Protestan cemaati bulunmayan bir şehirde etkisini özellikle hissettiren sert hükümet, diğer yandan da öğrencilerin arasına sızma girişimlerine karşı tedbirler almak zorunda kaldıkları milliyetçilerin düşmanlığıydı. Bu kavga belli bazı devrimci yöntemlerin ahlaksal çürümüşlüğü tartışmasında baş göstermişti. "Okullarımıza ahlaka aykırı doktrinleri, yani yurtseverlik davası uğrunda başvurulan her türlü hareketin, sahtekârlığın, soygunun, cinayetin meşru olduğu doktrinlerini sokmaya yönelik bir girişim üzerine bununla temasa geçtik. Bu girişimi durdurmak için, pek çok öğrencinin okulla ilişkisini kesmek zorunda kaldık. Bu gelişme, bir de Miss Bush'un buraya gelmesinden bu yana kadınlar arasında yoğunlaşan faaliyetler, Ermenilerde, yıllardan beri görülen daha büyük bir muhalefet ruhu doğurdu."[293]

Müteakip yıllarda, vali misyonlara karşı bazı dostane davranışlarda bulunduysa da, genç İngiliz araştırmacısı Henry Lynch'in ABCFM'deki kısa ziyareti resmî makamların büyük bir telaşa kapılmasına neden oldu.[294] 1896 Haziranı'nda yaşanan şiddet olayları ve çatışmalar esnasında Amerikan misyonu köylerden kaçan Ermenilere tıbbi ve insani yardım sağlamakla kalmayıp, hükümetle devrimciler arasında arabuluculuk görevi de yaptı. Türk saldırılarından duyduğu tüm hoş-

293 ABC 16.9.7., Vol. 10 (reel 693: 246).

294 "Kışın başlarında tekdüze hayatımız, bütün konuları ısrarla araştırması resmî makamları telaşa düşüren genç bir İngiliz seyyahın, Mr. Lynch'in bölgeyi ziyaretiyle değişti" (ABC 19.9.7, reel 693: 397). Lynch'in yazmak için o zamanlar araştırma yaptığı Ermenistan hakkındaki iki ciltlik eseri, sekiz yıl sonra bugün bile kabul edilen bir kaynak kitaba dönüştü (Lynch 1901).

nutsuzluğa rağmen Amerikan Van misyonunun şefi olan Raynolds, kararlı bir devrimci karşıtı tutum aldı. Görünüşe göre "devrimciler"in Ermeni mahallelerindeki savunma hatlarını bu denli etkili bir şekilde örgütlememiş olmaları durumunda neler olabileceğini aklına bile getirmiyordu. Muhtemelen bu takdirde bu saldırıların gerçekleşmeyeceğini düşünüyordu. Ancak diğer vilayetlerdeki olaylar göz önüne alındığında, bu, gerçekliliği çok şüpheli bir varsayımdır. Raynolds, bu tutumunu şöyle bir gerekçeye dayandırıyordu: "Avrupa'ya umut bağlamanın beyhude olduğu, padişah ile Türk idaresi dışında kimseden insani yardım gelmeyeceği aşikâr görünüyor. Anlaşılan, ülkeyi terk edemeyen ve İslâm dinine geçmek istemeyenlere kalan tek yol, devletin güvenini kazanmaya çalışıp bütün isyan hareketlerinin sona erdiğine devleti inandırmak, böylece katlanılabilir bir *modus vivendi* oluşturulabileceğini ummak."[295] Ancak Müslümanların Birliği politikasına ters düştüğü için misyon okullarındaki "uysal" eğitim bile –zamanın saray belgelerinin ispat ettiği üzere– sultanın gözünde asi bir karaktere sahipse, bu nasıl olacaktı? Amerikan Van misyonunun daha sonraki belgelerinde de aynı görüşler dile getiriliyorsa da, engellenemeyen durumlar ve çözülemeyen sorunlar nedeniyle devrim düşüncesine daha büyük anlayış gösteriyorlardı. Özellikle Clarence D. Ussher, kötü bir yönetim gerçeğini son tahlilde teolojik olarak –İslâm'ın negatif değerlendirilmesiyle– açıklama eğilimindeydi.

1890'lı yıllarda yaşanan katliamlardan bu yana, misyon ile devlet ilişkisinin merkezinde sadakat sorunu yaşanıyordu ve Van'daki misyonerler bu sorunla diğerlerinin tümünden daha fazla karşı karşıya geliyorlardı. Bu sorun, 1904 yılının *Eastern Turkey Mission*'un ilk sayfasında flaş haber olarak ortaya çıkmıştı: "[...] E.T.M., imparatorluğun belli bir kesimine uzanmış bir eldir; amacı, bu bölgeyi Türklerden koparmak değildir, tersine Kitab-ı Mukaddes öğretilerini gerçek anlamda tanıtarak Hıristiyan ahalinin Osmanlı hanedanına daha sadık,

295 Raynold'un 6.7.1896 tarihinde Dwight'a yazdığı mektup, s. 1, ABC bh, 1896 Reports.

kanunlarına daha riayetkâr vatandaşlar haline gelmesini, inançlarında daha samimi, tüccar, esnaf ve zanaatkâr kesimlerinin daha akıllı, dürüst ve ileri olmasını, kısacası gerçek ve mert Hıristiyan erkekler ve bilgili, dindar ve kadınlığa yakışan Hıristiyan kadınlar olmalarını sağlamaktır."[296] Bu genel hareket hattının kullanımı coşkuya göre farklılık gösteriyordu ve misyonerler her halükârda kendilerini çıkış, olmayan bir yolda görüyorlardı: 1898 yılından beri Van'da çalışan (cewal) misyon hekimi Ussher, 10 Eylül 1904 günü Harput Amerikan konsolosunun bir anketini doldururken, sadakat arzusu ile haksızlığı kabullenememe arasındaki çelişkiyi çok açık bir şekilde ortaya koymuştu. Anketin dokuzuncu sorusu şöyleydi: "Amerikan okullarında eğitimin ve Amerikan fikirleriyle temasın sonuçları, buradaki Ermenilerin mevcut şartlar altında itaatkâr yaşamaları amacıyla ne ölçüde çelişmektedir?" Ussher'in cevabı: "Her zaman Ermeniler ülkelerine ve devletlerine sadık olmaları için eğitilmeye çalışılmıştır, hâlâ buna çalışılmaktadır, ama insanı kendisine saygı duymaya ve hayvandan farkı olduğuna inanmaya sevk eden her düşünce, hayvan muamelesi görmeye karşı içinde ister istemez bir isyan uyandırmaktadır. Amerika'nın ve kurumlarının sağladığı eğitimin her unsuru ve her fikri, bu anlamda Ermenilerin ve diğerlerinin mevcut baskı şartları altında itaatkâr yaşamaları amacıyla çelişmektedir. Faaliyetlerimiz binlerce kişiyle temasa geçmemizi sağladığı için, bu vilayette çok geniş bir kitlenin hayvan gibi yaşamaya hiç de razı olmadığını söylemek zorundayız."[297]

Böylesine grotesk bir sertlikte formüle edilmiş olmasına ve başka yerlerde varolan ilişkilerin tek sorumlusunu "Müslüman hükümet" olarak göstermelerine rağmen, Van misyonerleri, Ermeni devrimcilerini sorumsuz ve ne yaptığını bilmez maceracılar olarak görüyorlardı. Bu nedenle onlar da devrimcilerin gözünde iltimaslı birer korkak, hatta Osmanlı hükü-

296 ABC 16.9.7, Vol. 17 (reel 703: 377).

297 ABC Pers. Papers J. Barton 11: 2.

metinin ajanlarıydılar.[298] 1904 Aralık ayına ait iki analiz belgesinde misyonerler, Van'daki devrimci hareketi,[299] devletin güvenlik güçlerinin kanlı ve korkunç davranış tarzını bilmesine rağmen, demografik sebeplerden ötürü asla başarılı bir ulusal kurtuluş mücadelesine dönüşemeyecek, aksine parti üyelerinin de açıkça dile getirdikleri gibi, sadece büyük güçlerin dikkatlerini yaşanan kanlı kıyımların üzerine çekmeyi ve onları bu şekilde reformları uygulamaya zorlamayı amaçlayan bir savaşın propagandasını yapmakla suçluyorlardı. Söz konusu analizlerin yazarları, sivil kurbanların bilinçli olarak kışkırtılmalarını utanç verici buluyorlardı. Partinin Van'da hoşlanmadığı ırkdaşlarını ortadan kaldırması onları tiksindiriyordu.

Yine aynı yazarlara göre, devletin gösterdiği aşırı tepkilerin, şehirdeki patlamaya hazır havanın ve devrimci izlenimi uyandıran her şeye karşı duyulan abartılı şüpheciliğin sorumluluğunu devrimciler de paylaşıyordu. Bu nedenle hükümetin politikasını karşı-devrimci savunma ve yapıcı bir konseptin yokluğu belirliyordu. Üst düzey bir vilayet memuru, başkentteki amirlerinin karşısına –gerçek veya hayalî– devrimci faaliyetlere karşı yürüttüğü etkili mücadele sonucu elde ettiği müsadereler ve tutuklamalarla çıkmayı tercih ediyordu. Gerçekten de merkezî Osmanlı hükümetinin arşivlerinde ev ve kilise aramalarına, iftiralara, yasak yayın veya silah bulundurmaktan ötürü tutuklamalara ve yeraltı partisinin Van'da topladığı zoraki bağışlara dair çok sayıda belge bulunmaktadır; zoraki bağışlarla ilgili kısım, yukarıda söz konusu olan analizlerde bu bağışlara yeterli

298 Krş. Lapsius'un Van'dan yazdığı rapor 1896, s. 145-155, özellikle. s. 147 vd. – Genç bir Armenak aktivisti olan Anooshavan Der Mugrdechian misyonerlerin davranış tarzları arasındaki bireysel farkı ele almakta, dik kafalı ve hükümet yanlısı Raynolds ile genç ve Ermeni dostu Allen ile Green'i karşı karşıya koymaktadır. (Der Mugrdechian 1995, s. 44, 48 vd., 57).

299 24.12.1904 tarihli ve "To Whom it may concern" ["Ilgili makama"] başlıklı (muhtemelen Raynolds ile Ussher tarafından kaleme alınmış) bir analiz belgesi ile benzer, Raynolds tarafından kaleme alınmış 29.12.1904 tarihli "Paper on some phases of the Armenian Question"; ABC 16.9.7 (reel 703: 394 vd.).

ilgiyi göstermeyen Ermenilerin öldürülmesiyle ilgili ifadeleri doğrulamaktadır.[300] Böylece misyonerler, politik ve etnik-sosyal durumun giderek gerilmesinin suçunun bir kısmını devrimci partinin omuzlarına yüklemiş oluyorlardı. Bazı Ermeni yazarları kendi fedailerini kahramanlık haleleriyle çevreler ve tüm Ermeni cemaatinde kazandıkları saygınlığın altını çizerken, Van misyonerleri Ermeni halkının bu fedailere destek verdiğinden şüpheyle söz ediyor ve kırsal alan sakinlerinin verdiği desteğin en önemli sebebinin korku olduğunu belirtiyorlardı. O zamanlar rakip parti Armenak'ın genç bir üyesi olan Anooshavan Der Mugrdechian, Van ve yakınlarındaki Taşnak ve Hınçak devrimcilerinin çok çirkin bir tasvirini yapmaktadır. Hatıratında zoraki bağış uygulamalarını, haydutlukları ve yeterli maddi imkânı olmayan köylülerin öldürülmelerini mahkûm etmektedir. Devrimci partiler arasında sadece 1896 veya 1915 yıllarında yaşanan büyük tehlike dönemlerinde ortadan kalkan acımasız bir iktidar kavgası yaşanmaktaydı.[301]

Devrimciler ise, misyonerlerin, yetim çocukları bağımsız bir Ermenistan fikrinden uzaklaştırmak ve zararsız "Protestan kardeşler" olarak yetiştirmek için devletle bir anlaşma yaptıklarını düşünüyorlardı. Yetimler arasında ajitasyon yapan Der Mugrdechian, bir "Protestan kardeş" olmadığı için ABCFM yetimhanesinde öğretmen olarak çalışan babasını işten çıkartan Raynolds ile giriştiği ateşli söz düellosunu anlatır: "Gözüpek bir şekilde cevap verdim: 'Armanagan partisinin ideal ve hedeflerine yürekten inanıyorum, yetim kız ve erkek kardeşlerimi, iyi birer Ermeni olma, şehit düşen anne babalarına bağlı kalma ve Ermenilerin geleneğini muhafaza etme konusunda yönlendirmekle yükümlüyüm. Bu benim hakkımdır ve siz beni durduramazsınız. [...] Bize ihanet edip sefalete terk eden sizsiniz.' Bir süre sustu. Birkaç dakika süren sessizlikten sonra, yumuşak bir sesle şöyle dedi: 'Tabiî ki iyi bir şey yapmıyor-

300 BOA Y.A.Hus. 243/97 ve 273/160; Nazım Paşa'da çok sayıda kısım 1994 (1897). – Gayrimüslimlerin silah taşıması 1908 yılına kadar kesinlikle yasaktı.

301 Der Mugrdechian 1995, s. 24, 52 vd., 69-71, 89-92.

sun'. Bu sözü tekrar etti. Ayrılmak üzere ayağa kalktım, iğrenç suratını bir daha görmemeyi diliyordum."[302] Ermenilerin devlete sadakatlerini sağlamak için gösterdikleri çabalara rağmen Raynolds ve Ussher de, yerel yönetim tarafından yıkıcı faaliyetlerde bulunmakla suçlanırlar. Raynolds, normal posta kanalıyla gönderdiği bir mektupta Vali Ahmet Bey'in zalim vergilerinden şikâyet edecek kadar dikkatsizdi, ki bu dikkatsizliği kendisinin 1907 Haziranı'nda Vali Ahmet Bey tarafından mahkemeye verilmesine neden oldu. Bu hoş olmayan durum –misyonerler böyle yorumluyorlar– valiye ABCFM kanalıyla ABD'den motorlu bir tekne getirtme ve böylece Van Gölü'nde motorlu tekne ulaşımını başlatma fırsatını tanımakla aşıldı. Bu şekilde onur kazanmaktan memnun olan vali, Raynolds hakkındaki şikâyetini geri almıştı.[303]

2.9.5. Demografik değişim

Tüm Van Vilayeti'nin nüfusu 1900 yılı civarında tahminen yarım milyon kadar hesaplanıyordu; bu insanların yaklaşık üçte biri Ermeni, en azından üçte biri Kürt'tü. Geri kalan ise Süryanilerden, Türk asıllı Müslümanlardan ve diğer gruplardan müteşekkildi. Van yakınlarında –merkez kazada ve sınır komşularında– açık ve mutlak bir Ermeni çoğunluğu bulunuyordu. Vilayet salnamelerine göre, merkez kazanın 1870 yılında 25.725 kişi olan erkek sakinlerinin sayısı, 1900 yılında 35.131'e yükselirken (toplam nüfus 63.698), Müslüman oranında belirgin bir yükselme göze çarpıyordu: 1870'de %27'ye karşı, 1900'de %42.[304]

Berlin Kongresi'nden sonra demografik istatistik tartışmalarının ciddi şekilde politize olmasına karşın (krş. Böl. 2.2.2), Rus-Türk Savaşı'ndan sonra Rusya'ya göçten ve 1896'da yaşanan kan kaybından sonra, Ermeni nüfusun orantısal olarak

302 Der Mugrdechian 1995, s. 51.

303 Yarrow, *Excerpt...*, s. 56 vd., ABC bh; krş. Ussher 1917, s. 122-24.

304 *1871 Erzurum Vilayet Salnamesi* ve *1899 Van Vilayet Salnamesi*, alıntı *Yurt Ansiklopedisi*, s. 7552 vd.

gözle görülür bir şekilde azaldığı muhakkaktır. Bu durum en belirgin olarak Van Vilayeti'nin güney kısımlarında görülüyordu. Vergi memurları köylü Ermeni ailelerinden o kadar büyük paralar talep ediyorlardı ki, bu bazen köylülerin topraklarını satmalarına bile neden olabiliyordu. Kürt komşular bu toprakları ucuza kapatmaya her zaman hazırdılar. Köylü aileler, giderek sıklaşan bir yoğunlukla doğrudan şiddet uygulamaları sonucu da mülksüzleştiriliyorlardı. Bir kısmı da kendi inisiyatifleriyle bilhassa Doğu Ermenistan'a veya Şiran'a göç ediyordu. Misyonerlerin tasvirine göre Van Vilayeti'nin güneyindeki Nor-Duz bölgesinin Ermeni nüfusu hem bu şekilde, hem de yaşanan katliamlar neticesinde son yüzyıl çeyreğinde beşte birine inmişti.[305] Köy sakinleri çeşitli taraflardan aynı anda baskı altında tutuluyorlardı: Devlet, ödenmesi mümkün olmayan vergiler talep ederken, Ermeni devrimciler de silah zoruyla onlardan saklanacak yer ve "koruma parası" istiyorlardı. Bunun üzerine de devlet, köy sakinlerini haydutları desteklemekle suçluyordu.[306] Kürtler ise Ermeni toprağına ve mülküne el koymaları için devlet tarafından cesaretlendiriliyordu; arkalarında Ermeni köylerini sık sık tehdit eden *Hamidiye Alayları* gibi bir müttefik vardı. Bu arada yerel beyler de geleneksel vergilerini toplamaktan geri durmuyor ve nüfuz alanlarını güvenlik altına almaya çalışıyorlardı. Bu nedenle Abdülhamit döneminde Van'da, devlet tarafından teşvik edilen, yerel Kürt beyleri tarafından uygulamaya konulan ve fakir Kürt köylüleri tarafından coşkuyla desteklenen bir Kürtleştirme politikasının güçlü izleri görülmektedir.[307]

---

305 "İlgili makama", 24.12.1904 ve "Paper on some phases of the Armenian Question", 29.12.1904, ABC 16.9.7 (reel 703: 394 vd.).

306 Van misyonunun 18.10.1904'te haber verdiği Nareg köyü katliamı bu bahaneyle gerçekleşmişti. (ABC 16.9.7, Vol. 17, reel 703: 384).

307 Van vilayetinin, özellikle de Van'ın güneyindeki Hayoths Dzor/ Xavasor Vadisi'nin etnik-demografik sorunlarının detaylı bir incelemesi için bkz. Wiessner 1997, s. 22-29 ve 43-54.

2.9.6. Van'da Dominikenler

Katolik tarafı Berlin Kongresi'nden sonra "Ermenistan için" sadece Cizvit misyonunu değil, halihazırda varolan Musul misyonunun güçleriyle Van'da (1881) iki ve Siirt'te (1882) bir yeni Dominiken şubesi kurmuştu. 1872-1892 tarihleri arasında Musul misyonunu yönetmiş olan Dominiken rahibi Peder Duval, 1881 yılında Fransız dış işlerine yazdığı bir mektupta kilisenin ve Fransız çıkarlarının birliğinin altını çizmişti: "Ermenistan'da görmeye gittiğimiz işte, ülkemizin geleneksel etkinliğinin geliştirilmesi için gerekli yolları izleyerek çalışmaktan geri kalmayacağız, elimizden geldiği kadar bizi gönderen Kilise'nin çıkarlarına hizmet edeceğiz. Zaten, bu iki şey Doğu'da birbirinden ayrılmıyor. Özellikle de, okullar yoluyla dilimizin tanınırlığını yaygınlaştırmak için uğraşacağız."[308]

Cizvitlerin Ermeni misyonunda olduğu gibi, Van şubesi kurucusu Peder J. Rhétoré de, hem şüpheci yerel memurlardan, hem de Ermeni Milleti'nden kaynaklanan pek çok sorunla karşı karşıya bulunduğunu görmüştü. "Burada katolik dini kötü nam saldı, Ermeni topraklarında hain olduğumuz sanılıyor. Bu halk 10 asırdır tek bir Katolikle ilişki kurmamış, önyargıları olması doğal. Bugün, hepsi de Ermenice'ye çevrilmiş Avrupa'nın bütün kötü ve din dışı ürünleriyle kuşatılmış durumdalar. Bunca yontulmamış bir bölgede Tanrı'nın bize neler ayarladığını göreceğiz."[309] Rhétoré dokuz yıl boyunca hiçbir ilerleme kaydedemese de, Katoliklik için tümüyle yabancı olan bu topraklar üzerinde bol verim alabilme beklentisi taşıdığından ve devrimci Fransa'nın Dominikenleri sınır dışı etmesi halinde bir sığınak teşkil etmesi açısından Van şubesinin muhafazasında ısrar ediyordu.[310] Gerçekten de Dominiken şu-

308 Duval, 15.12.1881, s. 3, Mossoul, Dossier 1881, ADF. Krş. Piolet 1901, s. 269.

309 Rhétoré, 28.2.1882, s. 3 vd., Mossoul, Dossier 1882, ADF.

310 "[Dominik] vilayeti, Van Şubesi'nin, kendisine dayatılan engeller sebebiyle misyonerler için on yıldır katolikliğin gelişemediği bir örnek olduğunu görmekten müteessirdir." Rhétoré'nin 29.4.1891 tarihli Bourgeois, Provincial des Dominicains'e mektubu, s. 1, 6, Musul, Dossier 1890-94, ADF.

besi en küçük bir kabul görmeden, 1890'lı yıllara kadar marjinal bir varlık sürdürdü. İlgili kişiler, bu durumu hem "Ermenilerin dinî ve politik fanatizmi"yle, hem de o zamana dek orta sınıf ve basit halk yerine "serbest düşünceli ve isyankâr" burjuvazi ve konsolosluk temsilcileriyle uğraşmalarına bağlıyorlardı.[311] Dominikenlerin çabalarının meyve vermemesinin önemli bir sebebi de Katolik Milleti'nin temsilcisi olarak Katolikliği kabul etmek isteyen Ermenilerle ilgilenecek bir Ermeni-Katolik rahibin yokluğuydu. Buna bağlı olarak mühtedi bir Ermeni Millet koruması altına giremeyeceği için, dinî ve sivil meselelerde son derece sınırlı bir hareket alanına sahip olacaktı. Van'da sadece İstanbul kökenli birkaç Katolik Ermeni ailesi bulunuyordu.[312]

İlk Van misyonerleri yerel halka klişeleşmiş düşmanlarla mücadele eden birer kahraman olarak takdim ediliyordu: "İki dinî iç sapmaya şimdi bir de yabancı bir sapma olarak üçlü maske altında Protestanlık eklendi, sanki yanlış her halükârda kendi üstünlüğünü dayatmak ve Doğru'nun yolunu kesmek istiyorcasına." Peder Hyacinthe (Simon) Protestanlığın "üçlü maskesi" ifadesiyle "dolarları ve garip Hıristiyanlığı"yla Amerika'yı, "büyük kibri ve büyük kilisesiyle" İngiltere'yi, "hırsı ve Lutherciliği"yle Almanya'yı kastediyordu.[313] Hyacinthe'nin canlı tartışmasında, Katolik ve Protestan misyonerlerin Doğu Vilayetleri'ndeki genel görünümü ve olayları yorumladıkları İncil'in mana ufku özellikle belirgin hale geliyordu. Hyacinthe 1905 yılında Fransa'daki bir toplantıda şu sözleri sarf ediyordu: "Sizlere Peygamberler ve nur ülkesinden geliyorum/ Nuh'un gemisinin sakince yattığı ülkeden geliyorum/ her gün Rachel'in tatminsiz çığlıklarının çınlattığı ülkeden geliyorum."[314]

311 Bonvoisin'den 29.6.1891 tarihinde Bourgeois'ya, Provincial, s. 5-8, Mossoul, Dossier 1890-94, ADF.

312 Journal de Rhétoré à Van 1893-94, s. 21 vd., ADF. Krş. Müller-Simonis 1897, s. 157 vd. ve 165.

313 Cahier *Les premiers Travaux des dominicains à Van*, p. 12, Archives de Mossoul, Colis Nr. 6, ADF.

314 Cahier *La mission de Van et ses bienfaiteurs*, Archives de Mossoul, Colis Nr. 6, ADF.

1895/96 katliamı, kısa bir süredir birkaç *Soeurs de la Représentation de Marie* tarafından desteklenen Dominikenlere, hayır faaliyetleri yürütmek yoluyla ilk kez Ermeniler arasında kabul görmesi imkânını tanıdı. Böylece muhtaçların acil ihtiyaçlarını gidermeye ve yetim çocukları himaye altına almaya başladılar. Kısa sürede birkaç aile Katolikliği seçti. 1899 yılında Van'ın Katolik cemaati yaklaşık yüz aileden oluşuyordu.[315] 1905'e kadar yetim çocukların arasından yedi Katolik aile çıktı; Peder Hyacinthe, onları İsrailoğulları tarafından Kızıl Deniz'de –Van şehri– taşınan çadırlara benzetiyordu.[316] Ancak Ermeni patriği Malachia, onları yardımlarını *de facto* ihtida şartına bağlamakla suçluyordu.[317] Amerikan ve Alman yetimhanelerinde bu tür bir zorlama yoktu; gerçekten de çocukların pek az bir kısmı Protestan olmuştu. Dominiken şubesi 1904 yılında altı *Pères* ve beş *Soeurs*'den oluşuyordu. Onlara birer kız ve erkek yetimhanesiyle, birer kız ve erkek okulu bağlıydı. 1904 yıllık raporuna göre bu ilköğretim okullarında 170 erkek ve 295 kız öğrenci öğrenim görüyordu.[318]

2.9.7. Van'da Alman Hülfsbund'u

Hülfsbund'un 1896'dan beri Van'a gönderdiği para, Raynolds tarafından yetimlerin bakımı ve ihtiyaçları için kullanılıyordu. 1901 yılında Vaiz Roesler Hülfsbund adına Van'a geldi, onu daha önce Urfa'da görev yapan Pauline Patrunky ve başka iki kadın çalışan takip etti. Hülfsbund personeli Amerikalıların desteğiyle onlar tarafından başlatılmış olan yetim çalışmalarını sürdürürken, Amerikalılar da okul ve hastane faaliyetleri üzerinde yoğunlaşıyordu.

Patrunky'nin Mayıs 1905 tarihinde yazdığı "Vanlı Çocukları Evlat Edinen Anneler ve Babalar" başlıklı mektuptan alıntıla-

315 ŒO 1905, s. 82.

316 Cahier *Les premiers foyers catholiques à Van*, s. 4, Archives de Mossoul, Colis Nr. 6, ADF.

317 Ferdinand Brockes'e 1899 Mayısı'nda yazdığı mektup, Brockes 1900, s. 180.

318 ŒO 1905, s. 174-183.

nan bir bölüm, dindar Alman eğitimi hakkında fikir sahibi olunmasını sağladığı gibi, büyük pogromlardan on yıl sonra yetimlerin ve ailelerinin durumlarını ortaya koymaktadır: "Kızların çoğu gelinlik çağdalar ve evlenecekleri erkeği kendi evlerinde tanıma şansına sahipler. [...] yetimhane kurallarına uyup uymama konusunda yıl sonunda çıkarılan bilanço sonrası, tüm yıl boyunca hiçbir kuralı bozmamış olan on iki kız birer hediye alma hakkını kazandı. Öte yandan bazı kızların yaptığı kural ihlallerinin sayısı yirmi yediye dek çıkıyor ki, bu ihlallerin okunması esnasında kızlar çok utanıp birçoğu gözyaşlarına hakim olamadı. Ancak genel olarak ciddi bir olay yaşanmadığı gibi, sevgili çocuklar İsa aşkına itaatkâr olmak için ellerinden geleni yapıyorlar. Kural ihlallerinin büyük kısmını yemekte konuşmak, yemeğe geç kalmak vb. olaylar oluşturuyor. Son yorucu günlerden sonra tatil kapıda göründü. [...] büyük kıtlık nedeniyle pek çok çocuk kabul etmek zorunda kaldık, çünkü annelerinin onlara ekmek alacak paraları yoktu. Yine de annelerinin yanına gitmek isteyenlere, yiyecek alabilmeleri için para veriyorduk." Yetimler, bir kez olsun yüzlerini görmemiş olmalarına rağmen, kendilerine para yolladıkları için anne ve baba yerine koymak zorunda kaldıkları insanlara düzenli olarak mektup yazmaya mecbur tutuluyorlardı. Alman uyruklu Türkiye misyoneri Ernst Christoffel, "hal hatır sorma, boş laflar ve teşekkür" şemasına uygun olarak kaleme alınan bu "gerçekdışı rapor yazımını" eleştirmekteydi. Hülfsbund arşivinde halen mevcut mektup örnekleri, Christoffel'in analizini doğrulamaktadır.[319]

Van'daki faaliyetlerini yeni bir düzene sokmayı ve bağımsızlaştırmayı amaçlayan Hülfsbund, İsviçreli vaiz Johannes Spörri'yi bu maksatla misyon yöneticisi Ernst Lohmann'ın eşliğin-

319 "Kökeni ve niteliği hakkında hiçbir bilgisi bulunmayan bir hayır işi yüzünden çocuktan teşekkür beklemek, çocuk ruhunu tanımamak anlamına gelir." Christoffel 1933, s. 291, alıntı Feigel 1989, s. 104. Krş. örneğin Bayan Rausch'a gönderilen mektuplardan oluşan koleksiyon, HBO. Patrunky'nin yukarıda alıntılanan mektubu da aynı şekilde HBO'da bulunmaktadır. Hülfsbunda himayesinde 1900 yılında sayıları 1400'ü bulan çocukların yaklaşık 1200 Alman "anne ve babası" vardı (Feigel 1989, s. 106).

de 1905 Eylülü'nde bu şehre gönderdi. 1906 Eylülü'nde Bayan Frieda Spörri-Knecht ile kızları Irene de Van'a geldi. Yabancıların yeni bir nüfuz alanına sahip olmalarını istemeyen memurların çıkardığı çok çeşitli zorluklara rağmen bir arazi satın alındı ve üzerine neredeyse üç yüz erkek ve kız çocuğu alabilen iki yetimhane inşa edildi.[320] 1913 yılında bir okul binası inşa edilene kadar, eğitim bu binalarda gerçekleştirildi. Hülfsbund'da, 1905 yılında Vosgepag köyünde bir şube açmış, ancak gerçek köy faaliyetlerini ancak Genç Türkiye döneminde hayata geçirebilmişti.[321]

Görünüşe göre Hülfsbund çalışanları Devrimci Ermeni Hareketi'yle olan ilişkilerinde oldukça kaygısız, hatta naif idiler. Yüksek okullara sahip Amerikalıların aksine, Hülfsbund misyonerlerle devrimciler arasındaki çekişmenin merkezinde durmuyordu. Misyon yöneticisinin eşi Frieda Spörri, 1908 devrimi öncesinde, Taşnak'ın mutlak bir yasak altında olduğu günlerde devrimcilerin davet edildiği bir çay davetini hatırlıyordu: "Bir keresinde bir akşam biz de o devrimcilerden oluşan bir grubu erkek yetimhanesine davet ettik, onları çay ve pastayla ağırladık, İrene Almanya'dan getirttiğimiz armonyumu çaldı ve şarkılar söyledi. Oldukça heyecanlı bir akşam yaşamıştık, çünkü o adamlar bize güvenmiyorlardı, kendilerine ihanet edeceğimizden korktukları için kapının önüne bir nöbetçi yerleştirmişlerdi. Eğer evimize devrimcileri kabul ettiğimizi birisi Türklere ispiyonlamış olsaydı, vay halimize! Mutlaka yetimha-

320 Bu maceralı inşaat hakkında Frieda Spörri şunları yazmaktadır: "Bir defasında işin tam ortasındayken gelip duvarcılarımızı aldılar ve bir Alman binasının yapımına yardım ettikleri için onları hapse attılar. İşçilerin tekrar serbest kalmasını sağlamak için kocam Türk yöneticilerle çetin pazarlıklar yapmak zorunda kaldı. Sonra durduk yerde inşaata devam etmemiz yasaklandı. Türklerin korkunç tehditleri işçilerin gözünü korkuttu ve çalışmaya gelmediler. Ancak sonunda iş çatı iskeletini kurabilme noktasına geldi. Dr. Raynolds, babamız ve yetim çocuklar dış yardım almaksızın çatıyı kiremitle örttüler. Büyük testiler içinde su taşımak suretiyle İrene ve ben de onlara yardım ettik." Spörri (1935), s. 75.

321 Hülfsbund 1907 yılında Doğu Vilayetleri'nin doğu kısmında, Bitlis Vilayeti'nde Harput ile Van arasında bulunan Muş'ta ikinci bir şube açtı. Van'daki erken dönem Hülfsbund faaliyetleri için bkz. Spörri (1935), s. 74-84; *25 Jahre...* 1921, s. 37-46, 91-93.

nelerimizi kapatmamızı emrederlerdi. Devrimciler onlara gösterdiğimiz dostluğu, bu ülkede bulunduğumuz süre boyunca asla unutmadılar."[322]

Ermenilerin azınlıkta bulunduğu Harput'un aksine, devrimciler, çoğunlukta bulundukları Van'da şehir Ermenilerini Müslüman saldırılarına karşı belli ölçüde korumayı garantileyen güçlü bir Devrimci Ermeni Hareketi kökleştirmeyi başarmışlardı. Yasak Ermeni partilerinin varlığı, hem Ermenilerin kendi aralarında hem de Müslümanlarla ve devletle akut sorunlar yaşamalarına neden oluyordu. Misyonerler, 1896 sonrasında bile kendilerini başka hiçbir yerde olmadığı kadar bu gerilim altında hissediyorlardı. Harput'takinin aksine misyonerler, Hıristiyan halk tarafından kabul görmeyi ancak 1895/96 pogromlarından sonra, kurbanlara acil yardım verirken sağlayabildi. Dominiken misyonu ile yeni kurulmuş olan Amerikan misyonu, yüzyıl dönümünde önemli bir gelişme kaydetti. ABCFM Van'da da misyonların tartışmasız lideriydi; Harput'a kıyasla Van misyon şubeleri ancak küçük birer kardeşti. Yüksek öğrenim (*College* seviyesi), tıp ve köy çalışmalarında Harput'takinden çok geride kalıyorlardı.

2.10. Abdülhamit Dönemi'nde olay yeri Urfa

Misyonlar, ancak 1890'lı yıllarda Urfa şehrinin genel görünümünde belirleyici bir rol oynamaya başladılar. O zamana dek oldukça mütevazı bir şekilde yönetilen Kapüsen misyonu, önce Amerikalıların, pogromlardan sonra da Almanların rekabetine maruz kaldı. Kadın ve erkek ABCFM misyonerleri Urfa'yı Tanzimat'tan beri düzenli olarak ziyaret ediyor ve Amerikan misyon şubesinin 1892'deki kuruluşundan önce bile binden fazla üyeye sahip olan Protestan cemaatini destekliyorlardı. Lokal inisiyatif ve önderlik, yerli şahısların elindeydi. Ermeni halk için müthiş bir kan kaybı anlamına gelen pogromlar,

322 Spörri (1935), s. 85.

amaçlarının tam aksine olsa dahi, Urfa'daki yabancı ve Hıristiyan unsurlarının güçlenmesine neden oldular: ABCFM bir dul ve yetim bakımevi, işlikler ve atölyeler inşa ederken, 1896 yılında yeni kurulan Alman Şark Misyonu Urfa'da bir yetimhane, bir halı dokuma atölyesi ve bir hastaneden oluşan ana faaliyet alanlarını genişletiyordu. Kapüsen misyonu, Berlin Kongresi'nden sonraki yıllarda Lons-le-Saunier rahibelerinin katılımıyla Urfa'daki varlığını ciddi şekilde güçlendirmişti.

2.10.1. Demografi, etni ve misyonlar

Yerel Protestan tahminlerine göre, 1877 yılında Urfa şehrinde yaklaşık 18.000 Türk, 10.000 Ermeni, 1.000 Protestan, 1.500 Suriyeli, 120 Katolik ve 120 Yahudi yaşıyordu.[323] Osmanlı yazarı ve devlet memuru Cevdet Paşa, 1881 yılında Urfa'da toplam 2.380 hane olduğunu belirtiyordu; bunların 1.377'si Müslümanlara, 1.003'ü gayrimüslimlere, 29'u da Yahudilere aitti. Hane başına ortalama on iki kişinin yaşadığı kabul edilirse, Abdülhamit döneminin başlarında yaklaşık 30.000 kişilik bir nüfustan söz edilebilir. Bu nüfusun neredeyse iki katı kadar Müslüman, yani Arap ve Kürt köylüler ve göçebeler, Urfa civarındaki birkaç yüz köye ve bir düzineyi aşkın göçebe kampına yayılmıştı. Garmuç isimli Ermeni köyü, birkaç Ermeni çiftliği ve şehrin kuzeyinde bulunan birkaç küçük Süryani köyü dışında, Urfa civarındaki kırsal alanda neredeyse tümüyle Müslümanlar yaşıyordu.[324]

Fransız bilgini Vital Cuinet, 1890'lı yılların başında şehrin 55.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğunu söylüyordu ki, bu rakam sadece Cevdet'in verilerine göre değil, Lepsius'un Birinci Dünya Savaşı öncesi verilerine göre de oldukça yüksek görün-

323 Bölgenin birkaç kilometre uzaklıkta bulunan tek Ermeni köyü Garmuç'ta yaşayan 1.400 Ermeni'nin 100'ü Protestan'dı. Urfa Protestan Cemaati'nin Boston ABCFM merkezine yazdığı mektup, 25.12.1877, ABC 16.9.5 (reel 643).

324 Cevdet 1991 (1953), c. 2, s. 225 (Tezkire Nr. 36, 1.10.1881). – Cevdet belirtilen rakamları Urfa bölgesi için vermektedir (nefs-i Urfa kazâsı), ancak etnik dağılım ve toplam nüfus oranlarında neredeyse tümüyle Müslümanlardan oluşan köyler açıkça görüldüğü üzere dikkate alınmamıştır.

mektedir. Ayrıca Cuinet'nin etnik dağılım verileri Cevdet'in, Lepsius'un ve 1873 Halep Salnamesi[325] verileriyle de örtüşmemektedir, çünkü Cuinet şehrin nüfusunun sadece dörtte birinin Hıristiyan (13.843) olduğunu öne sürmektedir. Resmî istatistiklere dayandığı için çok yüksek bir Müslüman nüfusu (40.835)[326] verdiği açıktır. Bu rakam ikiye bölündüğü takdirde 1890 yılında 35.000 kişiden oluşan, 1913'e kadar da Lepsius tarafından belirtildiği üzere 50.000'e ulaşan daha gerçekçi bir rakam elde edilmektedir (bunun 35.000'i devlete kayıtlı). Lepsius, beşte üçlük Müslüman (Türkler, Kürtler ve Araplar) ve –yüksek bir tahmin– beşte ikilik bir Hıristiyan oranından söz etmektedir. Hıristiyanların yaklaşık 5.000'i Süryani ve en az 15.000'i Ermeni'ydi; bunların 12.000 kadarı Ermeni, 2.000 kadarı Protestan ve 1.000 kadarı Katolik Millet üyesiydi.[327] Ayrıca bunlara ek olarak sayıları Cuinet'ye göre 322 olan Yahudiler ve nüfusları belirtilmemiş Rumlar vardı. Abdülhamit döneminden Jön Türk döneminin ilk yıllarına kadar şehrin nüfusunun iki katına çıkmış olması gerçekçi görünmektedir, çünkü tüm Urfa Sancağı bu zaman diliminde önemli oranda göç almış[328] ve Urfa şehrine özellikle kırsal alandan çok sayıda Kürt ve Arap gelmiştir. Muhtemelen bu nedenle ve 1895 katliamı sonrasında etnik dağılım, Lepsius'un tahmini olan beşte iki oranından çok daha olumsuz bir şekilde Hıristiyanların aleyhine gelişim göstermiştir.

Etnik gruplar, çarşı etrafında kümelenmiş ve birbirlerinden az ya da çok ayrılmış mahallelerde oturmaktaydı. Türkler ve Araplar güneyde, üzerinde kalenin bulunduğu tepeye doğru

---

325 *Yurt Ansiklopedisi* 1982-84, s. 7377.

326 Cuinet 1892, Bd. 2, s. 260 vd.

327 CO 1913, s. 174 vd. F. Gracey tarafından 1914 başlarında hükümet kaynakları kullanılarak tespit edilen detaylı ABCFM istatistikleri şehir nüfusunu 42.362 olarak vermektedir. Bunların 13.862'si Türklerden, 13.121'i Kürtlerden, 6.000'i Araplardan, 431'i Yahudilerden ve 8.948 Hıristiyanlardan oluşmaktadır. Hıristiyanların 6.495'i Ermeni Milleti üyesidir. ABC 16.9.5 (reel 668: 623 vd.). – Cuinet'nin şehirde yaşayan Ermeniler için verdiği 1.022 rakamı bir baskı hatası olmalıdır (Cuinet 1892, c. 2, s. 114).

328 *Yurt Ansiklopedisi* 1982-1984, s. 7377, dayanak Shaw 1980.

yerleşmişlerdi; Türkler, Süryaniler ve Yahudiler doğuda, onlardan ayrılmış batıda ise Ermeniler oturuyordu. Ermeni mahallesine 1849'da inşa edilmiş ve içine birkaç bin kişi alabilen dev "katedral" hakimdi. Ermeni mahallesinin kuzey kısmında başarılı bir mimariye sahip olan Protestan kilisesi ve Amerikan misyonunun binaları bulunuyordu. Ermeni mahallesine daha kuzeyde genellikle Arapların, Süryanilerin ve Kürtlerin yaşadığı, Abdülhamit döneminin son üçte birlik kısmında Türk ve Alman hastanelerinin, Alman yetimhanesinin, Künzler ile Vischer'in evlerinin inşa edildiği şehrin yeni kısmı bitişiyordu. Urfa'nın güney dış mahallelerinde ise Araplar oturuyordu.[329] Garmuç ile birkaç çiftlik dışında Urfa civarı tümüyle Kürt veya Arap'tı. Kürtler Urfa-Viranşehir hattının kuzeyinde, Araplar ise güneyinde yaşıyordu.

1841 yılından beri faaliyette olan, şehrin Süryani mahallesinin doğusunda bulunan Kapüsen misyon şubesi, 1883'te Lons-le-Saunier Fransisken rahibelerinin gelişiyle güçlü bir gelişim gösterdi. Rahibeler bir dikiş atölyesi ve bir kız okulu açtılar. Kapüsen misyonu, 1892'ye kadar Urfa'daki tek misyondu.[330] Katoliklerden farklı olarak Protestanlar, ancak 1888 yılında sadece kendilerine ait bir kiliseye sahip olabildiler. 1873 yılından beri *Central Turkey* Mission'da çalışan Urfa'yı birçok kez ziyaret etmiş olan Corinna Shattuck 1892'de şehre yerleşene kadar, şehirde süreklilik gösteren bir Amerikan misyon varlığı mevcut değildi. Shattuck, 1892'den sonra Protestan okulunu yönetmeye başladı. ABCFM istatistiklerinden 1880 yılında şehrin 1.000, yakınlardaki Garmuç köyünün 100 ve Siverek kasabasının 200 sakininin Protestan olduğu anlaşılmaktadır. Urfa'da 315, Siverek'te ise 40 kız ve erkek öğrenci Protestan okullarına devam ediyordu.[331]

Maraş ve Antep merkezlerinde ise yaklaşık üç kat fazla Protestan bulunuyordu. *Central Turkey Mission*'u o zamanlar yak-

329 Krş. s. 158 ve s. 333'teki şehir planları.

330 Giannantonio da Milano'nun Bernard von Andermatt'a mektubu, Roma, 16.2.1905, ekli, s. 3, AGC H 72 II 19.

331 MH 1882, s. 55.

laşık 12.000 kayıtlı üyesi olan 32 Protestan kilisesine sahipti. 1890 civarında, büyük katliamlardan önce, *Central Turkey Mission* alanında yaklaşık 17.000 Protestan sayılıyordu, bunların 1.300'ü Urfa'da, 3.422 Antep'te ve 2.375'i Maraş'ta bulunuyordu. Bazı yerlerde Hıristiyan nüfusun içindeki Protestan oranı dörtte bir ile beşte bir arasında değişiyordu. Cuinet tarafından verilen Urfa civarındaki 4.738 Katolik rakamı inanılması güç yüksekliktedir. Şehrin dışındaki kırsal alanda sadece pek az Hıristiyan vardı. 1901 yılının Kapüsen misyon raporu, Ermeniler ve Süryaniler de dahil olmak üzere şehirde toplam 2.000 Katolik bulunduğunu bildirmektedir.[332]

2.10.2. Urfa, 1895

Devrimci Ermeni Hareketi, Urfa'da Van'da olduğu gibi güçlü bir şekilde temsil edilmiyordu. Buna bağlı olarak da Urfa misyon kaynaklarında bu hareketten pek az söz edilmektedir. Ayrıca Bilal Şimşir'in konuyla ilgili Osmanlı ve İngiliz belge koleksiyonunda da onlardan söz edilmemektedir. Ancak buna rağmen Urfa'da da 1895 yılında genel bir Ermeni ayaklanması söylentisi yayılmaya başlamıştı.[333] Urfa bölgesinde de 1895 Sason katliamından sonra tekrar gündeme gelmiş olan Doğu Vilayetleri'nde reform meselesi Müslümanları rahatsız ediyor, sultanın 17 Ekim 1895 günü reform meselesine eğildiği haberi, yanlış olarak bir Ermeni özerkliğine izin vereceği şeklinde yorumlanıyordu.[334] Doğu Vilayetleri'nin diğer şehirlerinde olduğu gibi Urfa'da da Ermeni cemaatinin görece gelişmiş bir

332 Cuinet 1892, c. 2, s. 114; *Rapport sur l'état de la Mission de Mésopotamie 1901*, AGC H 72 II, 9, s. 3; ABC MS Hist. 31: 4, s. 36, 38. Cuinet Protestanların sayısını bile abartmaktadır (En fazla 1330 yerine 2000, Urfa ve Garınuç dahil olmak üzere).

333 Herbert'den (İngiliz dışişleri bakanı) Salisbury'ye, Konstantinopel, 28.10.1895, FO 424/184, s. 119, Nr. 187, Şimşir 1990, s. 379.

334 Krş. Olaylardan sonra bölgede bir araştırma yapan ve sonuçları İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Philip Currie'ye sunan İngiliz ikinci konsolosu G. H. Fitzmaurice'in raporu (Reformların yanlış yorumu için s. 2 vd., Müslümanların Ermenilere borçlanması için s. 10). Raporun on iki sayfalık daktilo kopyası için ABC bh Reports 1895-96.

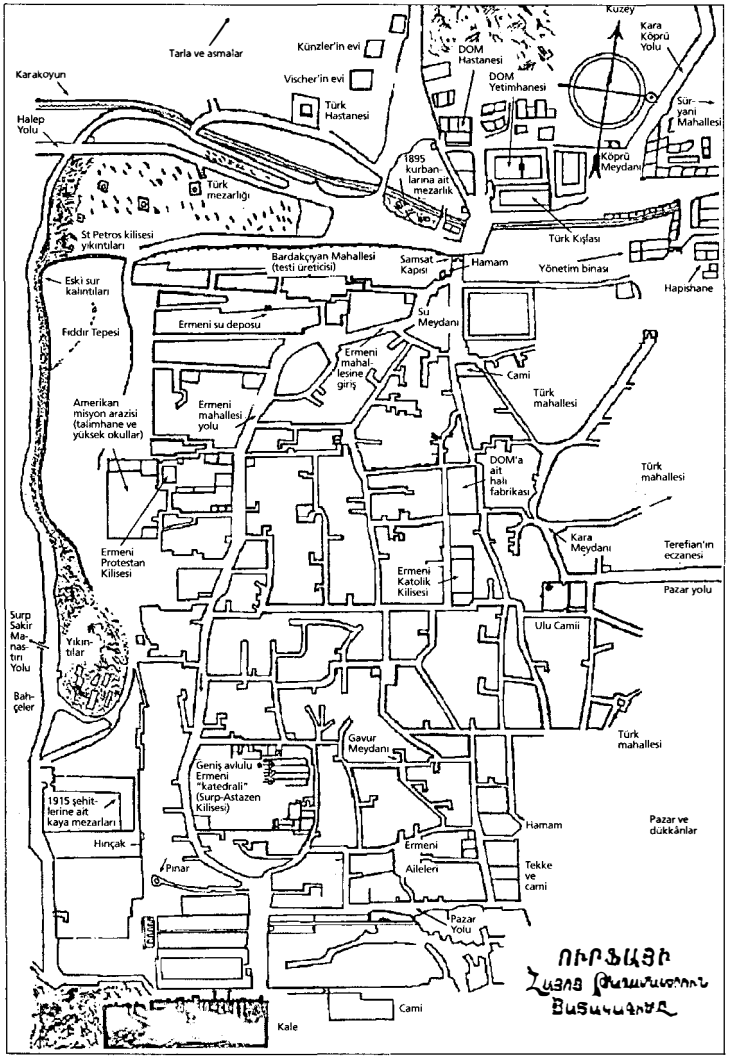

Harita 7: Urfa şehrinin Ermeni mahallesi ve sınır komşusu diğer mahalleler.

eğitim, kültür ve ekonomik hayatı vardı. Yüzyıl dönümünden sonra misyonlar da bu gelişime katkıda bulunmuşlardı. Bunun sonucu olarak da şehrin Ermeni sakinleriyle, Kürt ve Arap sakinleri arasında sosyal bir uçurum ortaya çıkmıştı. Üstelik Kürtlerin ve Arapların bazıları şehirde yaşayan Ermenilere borçlanmışlardı.

Urfa'da da 1895 Ekimi'nde 39 (sonraki raporlara göre 60) kişinin yaşamına mal olan ve büyük maddi zarara yol açan bir katliam gerçekleşti. Katliamın görünürdeki sebebi, bir Müslüman'ın para borçlu olduğu bir Ermeni'yi öldürmesi olmalıydı. Katil, yakalanarak polise teslim edilmişti. Ancak Ermeniler onun serbest bırakılacağı endişesiyle 27 Ekim günü polis merkezini işgal etmişlerdi. 28 ve 29 Ekim günlerinde katliam gerçekleşti. Şehirde yaşanan gerginlik yüzünden Ermenilerin büyük kısmının mahallelerinden dışarı çıkmaya cesaret edememesi, ayrıca üzerlerine saldıran kalabalığa kararlı bir şekilde karşılık vermeleri, can kaybının az olmasının belli başlı nedenlerindendi. Fitzmaurice'e göre bu arada beş ya da altı Müslüman da hayatını kaybetmişti. Çok sayıda ev ile Ermenilere ait 700 kadar dükkân yağmalanmış ve tahrip edilmişti.[335]

Ekim sonlarından itibaren Ermeni mahallesi, düzenli su ve gıda maddesi temini yapılmaksızın abluka altına alınmıştı. Ermeniler içinde bulundukları bu zor durumu haberciler göndererek Antep ve Halep'e bildirmeye çalıştılar, ancak çabaları sonuç vermedi.

Urfa yakınlarındaki Ermeni köyü Garmuç'a saldıran Kürtler ve Araplar aldatma –Ermenilerin kurdukları çadırları yardıma gelen askerî birlikler sanmışlardı– ve silahlı direniş sayesinde püskürtülebildi. Garmuçlular silahlarını hükümete teslim etmeyi dirençle reddettiler.[336]

Başka yerlerde olduğu gibi Urfa'da da ekim olaylarından sonra Ermeni önderleri, katliamlara Ermeni saldırılarının neden olduğunu belirten bir açıklama imzalamak zorunda bıra-

335 Fitzmaurice Raporu, s. 3 vd.

336 Fitzmaurice raporu, s. 11.

kıldılar. Bu uygulamanın tüm dinî cemaat liderlerini kapsayan ilki kasım başlarında, ikincisi ise Aralık başlarında gerçekleşti. Yirmi beş Ermeni ileri geleni sultana saygılarını sundukları, bağlılıklarını bildirdikleri ve Ermeni unsurun sebep olduğu gerilimin suçunu üstlendikleri bir telgraf göndermek ve masrafını ceplerinden ödemek zorunda bırakıldılar.[337]

Başka yerlerde olduğu gibi Hıristiyanlar silahlarını teslim etmeye zorlandılar. Urfa'da da güç sahiplerinin davranış biçimleri, Balkanlar'da alınan darbenin intikamı ve Ermeni reform umutlarının yanlış yorumlanması olarak algılanabilir. İngiliz ikinci konsolosu Fitzmaurice, yerel birliklerin komutanı Nazif Paşa'nın silah teslimi nedeniyle 12 Kasım günü hükümet binasına çağırdığı on beş Ermeni ileri gelenine kendisinin 1876'da Bulgaristan'da bulunduğunu ve "asi reaya"ya nasıl davranılması gerektiğini iyi bildiğini söylediğini belirtmektedir. Nazif Paşa, 28 Kasım sabahı şehrin Ermeni olmayan Hıristiyanlarına kiliselerinde toplanmalarını ve Ermenilere sığınma izni vermemelerini bildirdi.[338]

Gerçek katliam 28 ve 29 Aralık günlerinde, resmî ve İslâmcı tarafların havayı başarılı bir şekilde Ermenilerin aleyhine döndürmesiyle başladı. Başka yerlerde olduğu gibi burada da şehir Müslümanları, askerler –yerel ve dışarıdan gelen (*redif*)– ve kırsal alandan gelen Kürtler, failler için maddi açıdan çok kârlı olan katliama katıldılar. Urfa'da da ilk etapta Ermeni erkekleri –Gregoryenler, Protestanlar ve Katolikler– öldürüldü, ancak yaklaşık 3.000 kişinin sığındığı katedralin ateşe verilmesinden ötürü pek çok kadın ve çocuk da hayatını kaybetti. Urfa yöresinde de Ermeni erkeklerini katletmenin dinî bir vecibe olduğu parolası yayılmıştı. Celâl isimli bir şeyhin dinî vecibe olduğu gerekçesiyle yüz erkek Ermeni çocuğunu kesmesi nedeniyle, Urfa'da dinî boyut özel bir anlam kazandı. Diğer failler gibi cezalandırılmayacağının bilincinde olan bu adam, sonradan uzun süre bu yaptığıyla övündü. Molla Said Ahmet de, 28 Ara-

337 Fitzmaurice raporu s. 5 vd. Krş. Shattuck'un daha aşağıdaki ifadesi, s. 540-543.

338 Fitzmaurice raporu s. 5, 7.

lık günü konuya uygun bir fetva vermek ve herkesin gözü önünde kendi elleriyle bir Ermeni'nin başını kesmek suretiyle katliamı meşrulaştırdı.[339]

Ekim sonu ile ocak başı arasında ya doğrudan ölüm tehditleri nedeniyle, ya da başka türlü varlıklarını sürdüremeyeceklerini anladıkları için 400 ilâ 500 Ermeni din değiştirerek Müslüman oldu. Başka yerlerde olduğu gibi burada da borazanla verilen işaretler katliamın başlangıcını ve sonunu haber vermişti. Birkaç istisna dışında bu işaretlere anında uyulmuştu. Cesetleri ortadan kaldırmakla Yahudiler görevlendirilmişti.[340]

Urfa'da da resmî makamlar şiddet eylemlerini durdurmaya yönelik çaba göstermediler; birkaç düzinelik polis gücüne sahip olduğu için belediye tarafından şehre çağırılan yedek birlikler (*redif*), saldırganlarla birlikte hareket ettiler. Urfa makamları sadece yabancıların –Shattuck, Peder Apollinaire yönetimindeki Kapüsen manastırı ve Fransisken rahibeleri– can güvenliğini başarıyla koruyabildiler. Merkezî ve yerel makamlar, başka yerlerde olduğu gibi görgü şahitlerinin ifadelerinin uluslararası kamuoyuna ulaşmaması için büyük çaba sarf ediyorlardı. Halep Vilayeti'nde aylar boyunca posta haberleşmesini engellemekle kalmayıp, bölgedeki misyonerlerin raporlarını Halep'teki konsolosluklara ulaştırmaya cesaret eden kişileri de hapse attılar.[341]

Sorumlu şahısların büyük bir hızla ve terfian başka uzak görevlere (mesela jandarma subayı Hasan Bey ve Kumandan Nazif Paşa gibi) tayin edilmeleri, bu kişileri sadece bir ceza tahkikatından kurtardığı gibi, olaylar hakkında ciddi bir araştırma yapılmayacağını da kanıtlamış oldu.[342]

---

339 Künzler 1951, s. 75; Fitzmaurice raporu s. 8 vd.; Ahmet 1992 (1975), s. 61.

340 Fitzmaurice raporu s. 8-11. Bkz. Shattuck'un ekteki mektubu, s. 542.***

341 Herbert'den Salisbury'ye, Konstantinopel, 2.11.1895, FO 424/184, s. 152 vd., Nr. 246, Şimşir 1990, s. 425 vd.; Bir Fransisken rahibesinin raporu, Diyarbakır, 23.2.1896, SLS; Konsolos Barnham'dan Currie'ye (Konstantinopel'de İngiliz konsolosu), Halep, 24.11.1895, FO 424/184, s. 443-8, Nr. 783/1, Şimşir 1990 içinde, s. 633 vd., 636 vd.

342 Fitzmaurice raporu s. 10.

Kapüsen misyonu çalışanları dışında Urfa katliamlarının tek yabancı görgü tanığı olan Corinna Shattuck, kuzini Julia S. Concant'a 24 Ocak 1896 günü teferruatlı bir mektup yazdı.[343] Ocak sonlarında çalışma arkadaşını desteklemek üzere Antep'ten Urfa'ya gelen ABCFM misyoneri Charles Sanders, muhtemelen bu mektubu postaya vermek üzere beraberinde Amerika'ya götürdü. Görünüşe göre Fitzmaurice raporu pek çok önemli noktada Shattuck'un şahitliğine dayanmaktadır. Shattuck'un görgü tanıklığı ifadesi, dolaysız anlatımı ve soğukkanlılığı ile dikkat çekicidir. Aynı zamanda hiç şüphesiz geniş bir bakış açısına sahiptir: Olayları kurbanların tecrübelerine dayanarak tasvir eder, onların ilk ağızdan anlattıklarına dayanır ve onlarla dayanışma içine girer; bunun kanıtı büyük bir riski göze alarak Ermeni erkeklerini saklamasıdır. Bu metnin olumsuz anlamda taraflı olduğunu söylemek mümkün değildir. Failleri farklılık gözeterek tasvir etmektedir. Yazar, bir yabancı olarak kendisine dokunulmazlık sağlayan bir arabulucu konumunda bulunmaktadır; olaylarda rol oynadıkları şüphe götürmeyen ileri gelenler tarafından himaye edilmekte, hatta saygı görmektedir. Shuttock ayrıca çeşitli rakamlar da vermektedir. Ermeni kurbanların sayısını toplam 5.000 olarak vermektedir ki, bu konuda oldukça ihtiyatlıdır. Fitzmaurice 8.000 rakamını vermekte ve bu sayının artabileceğini belirtmektedir.[344] Ancak

343 Bkz. ek, s. 763-767.

344 Fitzmaurice Raporu s. 9. Aynı döneme ait bir Kapüsen raporu 10.000 kurbandan söz etmektedir (SLS: *Récit des Massacres en Arménie 1895*, dactylo, s. 15 vd.), aynı şekilde Kévorkian ve Paboudjian da, 1992, s. 326. Ayrıca krş. "Das Autodafé in der Kathedrale zu Urfa", DOM Yıllığı, Berlin, 1903, s. 157-161.- Ermenilerin acılarını önemsizleştirmeksizin Müslüman tarafına anlayışla yaklaşmaya çalışması kısmen övgüye değer olsa da, Jeremy Saly, bu gayretinde şüpheli "revizyonist" yollar izlemektedir. Yerel ağızlardan bilgi eksikliği ve dayandığı görece zayıf kaynaklar (özellikle konsolosluk kaynakları), Salt'ın o zamanlar olduğu gibi bugün de Türkler tarafından temsil edilen Ermeni provokasyonu fikrini savunmaya zorlamıştır. Dengeli bir tablo yaratmaya çalışarak ("trying to create a balanced picture") pogromları olduğu gibi bırakamamakta, mutlaka abartarak anlatmak durumundadır. Salt, kaynaklarını tarafsız (Ermeni olmayan) "iyi" ve kulaktan duyma "kötü" olarak şüpheli bir şekilde ikiye ayırarak, yanlış sonuçlara ulaşmaktadır. Bunu özellikle Ermeni katedralinde yaşanan "Holocaust" –Corinna Shattuck içeri

yüzlerce çocuğun öğrenim gördüğü okulları yöneten ve pek çok kurban için başarılı yardım faaliyetleri düzenleyen bir misyonerin beşerî istatistikler konusunda büyük tecrübe sahibi olduğunu hiç kuşkusuz kabul etmek gerekir.

2.10.3. Büyük pogromdan sonra Urfa misyonlarının güçlenmesi

Apollinare dal Fretto isminde bir Urfa Kapüsen misyoneri, 19. yüzyılın sonlarına doğru Roma'daki üstlerine yazdığı bir mektupta, Urfa'daki Alman Protestanlığının güçlü gelişiminden öfkeyle şikâyet eder: "Urfa'da bir Alman Protestanlık merkezinin kurulmakta olduğunu biliyor olmalısınız. Bir hastahane, bir yetimevi, bir kolej ve başka okullar inşaa etmek için evlerle dolu bütün bir mahalle satın alındı. Şu ana kadar her iki cinsiyetten 300'den fazla yetim neredeyse satın alındı ve

---

kilitlenen Ermenilerin yakılmasını böyle adlandırmaktadır– olayında yapmaktadır. Salt, kendisini Fitzmaurice'den şu sözlerle ayırmaktadır: "Çarpıcı bir örnek, Urfa'daki Ermeni kilisesinin yakılmasına dair Konsolos Yardımcısı Fitzmaurice'in dramatik anlatısıdır. Bu anlatıda, alevler bütün binayı sararken binanın içinde kalanların attıkları çığlıklar aktarılır uzun uzun. Ama bu metin olay sırasında değil, aylar sonra, F.'in Osmanlı tahkikat heyetinden iki kişiyle şehre gittiği zaman kaleme alınmıştır. ABD Konsolosu Poche da, Urfa Ermenilerine yapılan saldırıları anlatır, Ermeni çocuklarının acıklı çığlıklarını, gözleri önünde cereyan eden olayları seyreden Müslüman kadınların haykırışlarını tasvir eder. Ama Poche da olay sırasında orada değildi. Bilgileri Urfa'dan aldığı telgraflara dayanmaktadır. Daha sonra Halep'ten Urfa'ya gönderilmiştir. Dahası, dayandığı kaynakların, yaşananlara tanık olmayıp olaylar hakkında başkalarından duyduklarını aktaran Ermeniler (veya Amerikalı misyonerler?) olduğunu varsaymak makül görünmektedir. Eğer meydana gelenler Poche'un anlattığı kadar korkunç olsaydı, orada herhangi bir Ermeni görgü tanığının hayatta kalması pek mümkün olmazdı." (s. 97ayrıca krş. s. 100 vd.). Salt'ın izlediği mantığa göre her şeyin bu kadar kötü olması mümkün değildi, çünkü o takdirde kimse hayatta kalamazdı ve ikinci ağızdan elde edilen bilgiler güvenilir değildi. Urfa vakasında Shattuck'un hayatta kalanlardan söz ettiğini ve bunlardan birine dayanmasının olayların korkunçluğunu hiç de azaltmadığını çok iyi biliyoruz. Salt bazı Türk meslektaşlarının sinizmini paylaşmamaktadır. Kendisini 1980'li yıllardan beri Ermeni sorununda sahneye konulan apoloji çalışmalarının kıyısına yerleştirerek, 1890'lı yıllarda yaşanan Ermeni pogromları hakkında gerçek bir sonuç çıkarılmasından ne kadar uzak olunduğunun iyi bir örneğini teşkil etmektedir.

buralara yerleştirildi [...] Fransız başkonsolosu bu Alman hadisesinin tamamen farkında ve bu sebeple Fransa'nın Doğu'daki eski etkinliğini yeniden ele geçirebilmesi için bizden tam yetki istiyor. [...] Lutherciliğin Urfa'da egemen olmasına izin verecek miyiz?"[345]

Gerçekten de Lepsius'un 1896 ilkbaharının sonlarına doğru yaptığı araştırma gezisinden sonra, Alman Şark Misyonu Urfa'ya kalıcı bir şekilde yerleşmişti. Shattuck onu yetimlere yönelik bir çalışma başlatması için cesaretlendirmiş ve önce Mart 1897'de Franz Eckart ile Pauline Patrunky, Temmuz'da da Josephine Zürcher gelinceye kadar bu çalışmayı Almanya'dan gelen parayla beslemişti. Hekim Bayan Zürcher şehrin eski kesiminde bir hastane kurarken, Eckart ile Patrunky de o zamanlar sayıları yaklaşık iki yüz olan yetimin bakımını üstlenmişlerdi. Apollinare'nin o zamanlar var olduğunu söylediği büyük bir okul faaliyeti söz konusu bile değildi, sadece yetimhane kendi ihtiyaçları için küçük bir okul işletiyordu. Protestanların mali gücü ile sözde devlet yardımı iddiaları, dönemin Katolik rekabet edebiyatının ürünleridir.[346]

Josephine Zürcher 1897 yazında Urfa'ya geldiğinde, katliam izleri sadece hekimlik alanında ve şehrin genel manzarasında görünür olmakla kalmıyordu. 22 Temmuz'da misyon hastanesinin açılışında binanın avlusuna iki yüz kadar hasta doluşmuştu. O günden sonra katliamda yaralanan pek çok insan, ayrıca Müslümanlar ve bir de paşa, Josephine Zürcher'in sürekli hastası oldular. Zürcher, muhtemelen Osmanlı Küçük Asyası'nda tek başına çalışan ilk kadın hekimdi. Kendi yazdıklarından anlaşıldığına göre, resmî makamlardan çalışma iznini o zamanlar Urfa'nın da bağlı olduğu Halep Vilayeti'nde sokağa sadece erkek giysileriyle çıkması ve ancak kadınların daireleri-

345 11.4.1899 tarihli mektup (muhtemelen tarikatın başı Bernardo di Andermatt'a), AGC: H 72 IV.

346 28.2.1900 tarihli kolektif bir mektupta Kapüsen rahipleri Roma'daki âmirlerine –Bernardo di Andermatt, Ministre Général des Mineurs Capucins– şunları yazıyorlardı: 191. sayfa dipnot 2: "Hükümetleri ve Avrupalı ve Amerikalı dinkardeşleri tarafından büyük ölçüde teşvik ve destek alan Amerikalı ve Alman Protestanlar" (s. 13, AGC H 72 III).

Resim 27: Corinna Shattuck yerli çalışanlarla birlikte. Tahminen 1895 yılı.

ne gireceği zaman bunları değiştirmesi koşuluna bağlı olarak alabilmişti. Daha Urfa'ya giderken, Birecik'teki geniş bir handa kaldığı esnada, genç hekim *Hamidiye* kumandanı İbrahim Paşa gibi önemli birini kolundan ameliyat etmişti.[347] Urfa'ya ulaştıktan sonra Ermeni hekim Abraham Attarian, lisan sorununu aşmada ve tıpla ilgili konularda ona yardımcı olmuştu. Attatian Antep'teki Amerikan hastanesinde eğitim görmüş, ancak resmî bir diploma alamamıştı. Josephine Zürcher'e yardımcı olan başka erkekler de vardı: Eczacı Serkis, hizmetkâr Aruş, asker Hasan ve sonradan evleneceği Heinrich Fallscheer. Lepsius, onu Filistin'deki Alman kolonisinden tanıyordu. Fallscheer, hastanenin kuruluş aşamasındaki idari sorunlarla ilgileniyordu. Genç kadın hekim 1897 Kasımı'nda tümüyle bitkin ve hastalıktan ötürü güçsüz düşmüş olarak görevlerinden çekilmek zorunda kaldı. 1 Ocak 1898 tarihinde hazırladığı istatistik çok etkileyiciydi: Yarım yıl zarfında 11.970 konsültasyonda bulunmuş ve 142 cerrahi müdahalede bulunmuştu. Hastalarının dörtte üçü Hıristiyanlardan oluşuyordu.[348]

Corinna Shattuck'un angajmanı daha uzun soluklu ve kalıcıydı. Bu çok aktif, hayatı boyunca bekâr kalan misyoner, Ermeni dulları için eski Ermeni bilgisinin de kullanıldığı bir nakış imalathanesi kurdu. ABCFM o zamanlar bu tür gelişim fa-

347 Krş. Fallscheer-Zürcher 1932; Giysi talimatnamesine atıf, s. 90.

348 *Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerks*, Berlin, Nisan 1898, s. 60 vd. –Josephine Zürcher'in kişiliğine ve yaşam öyküsüne dair, bkz. Sdun 1989, Frutiger 1987 ve Kieser 1999b, s. 148 vd., 253 vd.

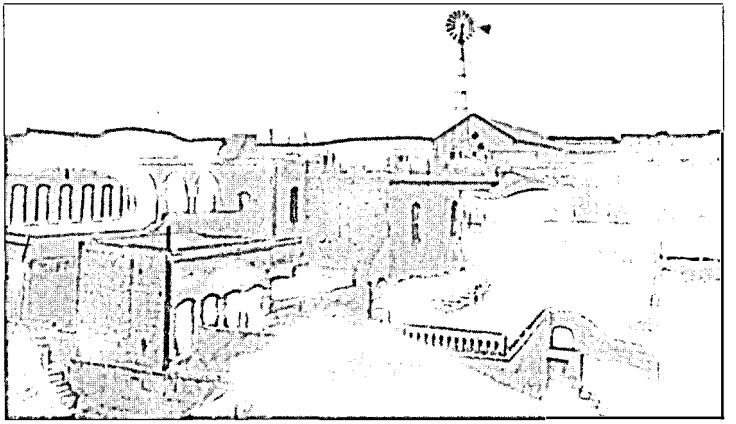

Resim 28: Urfa'daki Amerikan misyonu. Burada bir yetimhane, atölyeler, okullar ve okul binaları bulunuyordu. Rüzgâr çarkı su kuyusuna bağlı tulumbanın çalıştırılmasında kullanılıyordu.

aliyetlerine başlamadığı için, bunu, tüm riski kendisi üstlenerek yapmıştı. Ürünlerin satışı için Amerika, İngiltere, Almanya ve İsviçre'de pazar olanakları yaratmıştı. George Gracey adlı İrlandalı bir arkadaşının yardımları sayesinde, yetim çocuklarının mesleki eğitimleri için okullarında atölyeler kurulmasını sağladı. Buna ek olarak 1902'de bir körler okulu açtı. 1909 sonlarında ölümcül hasta olarak Urfa'dan ayrıldı ve 1910 ilkbaharında ABD'de öldü.[349] Baselli hekim Andreas Vischer, 1905'te annesine şunları yazıyordu: "Miss Shattuck bir Ermeni yetimhanesini yönetiyor. Ayrıca Ermeni kadınları arasında, onlara çok para kazandıran büyük bir endüstri (incecik kumaşlara nakış işleniyor) tesis etti. Ayrıca bir okulu ve hatta bir körler okulu da var. Teknik konularda Mr. Gracey adlı bir İrlandalı ona yardımcı oluyor, onun dışında yanında sadece Ermeniler var. Olağanüstü enerjik bir kadın. Biz de onunla arkadaşlık ediyoruz."[350] İş sahası açma konusunda Shattuck'un örnek çalışmalarından esinlenen ve Lepsius'un eskiden rahip ol-

349 Krş. Peabody 1913, Meyer 1974, s. 57-59, 263; MH 1908 s. 111 vd.; CO 1908 s. 24 vd., Nachruf CO 1910, s. 113-119, 153-155.

350 Urfa mektupları, 9.7.1905, Vischer'in mirasından.

duğu cemaatin konuyla ilgili tecrübeleriyle donanan Franz Eckart, Alman Şark Misyonu adına 1897 Mayısı'nda ilk Ermeni dullarını istihdam eden bir halı dokuma atölyesi açtı.

Yüzyıl dönümünde Urfa'daki okul yaşamı renkli, Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki anlaşmazlık büyüktü. Maarif Vekâleti 1316 (1898) Salnamesi'nde Urfa şehrinde toplam 284 öğrenci bulunduğunu, bunlardan 88 kız öğrencinin Ermeni-Apostolik, Ermeni-Protestan ve Süryani-Protestan ortaöğretim kurumlarında eğitim gördüğü belirtiliyordu. Hıristiyan okullarındaki öğrenci sayısının karşısında, aynı denklikteki devlet okullarında çoğu ümmetle ilişkide olan sadece 165 öğrenci bulunuyordu.[351] Hıristiyan okullarındaki öğrencilerin neredeyse yarısı, yani 126'sı, yerli çalışanlar tarafından yönetilen Protestan okullarına devam ediyordu. Bu öğrencilerin sadece pek az bir kısmı Protestan'dı; çoğu şark kiliselerine bağlıydı. İlköğretim alanında, Müslüman çoğunlukla Hıristiyan azınlık arasındaki eğitim uçurumu şüphesiz çok daha derindi; zira Kapüsenler ve Fransisken rahibeleri, sadece üçte ikisi kız olan 300 öğrenciye ders veriyorlardı.[352] Eğitim işleri her ne kadar prensip olarak millet temeline dayalı dinî-toplumsal bir yapı olarak görünüyorsa da, bu ayrım çok bariz değildi: Bir yandan misyon okullarında sınırlı bir Müslüman ve Yahudi oranı vardı, öte yandan devlet okullarına devam edenler sadece ümmetin çocukları değildi. 1901 yılında devlete ait ortaöğretim okuluna (*idadi*) devam eden 140 öğrencinin 125'i Müslüman, 15'i gayrimüslimdi.[353]

Yerel ihtiyaçlara göre tasarlanmış bir okulun en alt seviyeden itibaren çok dilli olması gerekliliği, eğitim kadrosunun çok güçlü olması ihtiyacını doğuruyordu. Türkçe, Ermenice ve Arapça'nın yanı sıra Fransızca da Katolikler tarafından "Urfa için vazgeçilmez" olarak değerlendiriliyordu.[354] Türk-Erme-

351 *Salname-i Maarif* 1316.

352 *Rapport sur l'état de la Mission de Mésopotamie 1901*, AGC H 72 II, 9, s. 4. Krş. Cuinet 1892, Bd. 2, s. 261.

353 *1321 senesi Maarif Nezareti Salnamesi*, s. 457, alıntı Karakaş, s. 146.

354 "Okulumuzda Fransızca, Türkçe, Arapça ve Ermenice dillerini öğretiyoruz, bu dört dil Urfa için vazgeçilmezdir. Bu da bize çok fazla zorluk çıkartıyor ve

ni gerilimi ise başka tür ihtiyaçlar doğuruyordu: "Öğrencilerimiz Latin, Suriyeli Katolik ve gayrikatolik, Protestan, Katolik ya da sapkın Ermeniler ve Keldaniler gibi farklı cemaatlerden geliyorlar. En kalabalık olanları Ermeniler ve hergün yenileri geliyor. Mahalleleri bizim yurttan çok uzakta olduğundan dolayı her gece bir jandarma eşliğinde evlerine göndermek zorunda kalıyoruz ki Türk çocukları hakaretler edip taş atmasın." Gerçekten de o zamanlar Ermeni ve Türk çocuklarının oluşturduğu çeteler, dövüşme ve taş atma suretiyle birbirleriyle çatışıyorlardı. Misyon okullarının birçoğunda olduğu gibi Urfa'daki Fransisken misyon okulunda da Hıristiyan olmayan az sayıda öğrenci vardı ve yine başka yerlerde olduğu gibi burada da, Abdülhamit'in tüm yasaklamalarına karşın devlet memurları bile çocuklarını misyonerlere emanet ediyorlardı.[355]

Alman yetimhanesi dışında Urfa'daki Protestan okulları her ne kadar asli olarak yerel halk tarafından işletiliyor ve finanse ediliyor olsa da, acil durumlarda gayriresmî olarak bağlı bulundukları misyonların yardımına başvurabiliyorlardı. ABCFM, bu kurumları ilk etapta sübvansiyonlarla destekliyordu. Misyon hastanesinin diyakozu Jakob Künzler, Süryani-Protestan rahibi Cürcani'nin ricası üzerine yeni bir kurum inşasını ve eğitim kadrosunun yıllık masrafını üstlenen İsviçreli finans kanalları açmasaydı, Süryani-Protestan okulu tümüyle ortadan kalkacaktı. Ancak bu yine de *Christlicher Orient* [Hıristiyan Şark] okurlarına tasvir edildiği türden gerçek bir kurum inşası olmadı.[356]

çok sayıda hoca gerektiriyor." Raphaël de Mossoul'un 21.12.1901 tarihli mektubu, AGC H 72 IV.

355 "Birkaç tane de Yahudi çocuğumuz var. Okulumuzun örgütlenmesini gören Müslümanlar da faydalanmak istiyorlar. Bir bilmemne ve başka bir memur Hıristiyan okullarına devam etmeyi yasaklayan yasalarının katı kurallarına rağmen çocuklarını bize emanet ettiler." Raphaël de Mossoul'un 21.12.1901 tarihli mektubu, AGC H 72 IV. Çocuk çeteleri için: Jernazian 1990, s. 52.

356 CO 1906, s. 169-173, CO 1907, s. 58-62, CO 1912, s. 107-110.

2.10.4. Misyon hastanesi ve ilişkiler ağı

1898 yılında Baselli hekim Hermann Christ, misyon hastanesinin yöneticiliğini devraldı. Maddi durumu iyi olduğu için ücret almadan çalışacağını bildirdi. Selefinden farklı olarak İstanbul'da bir Osmanlı diploması almayı başarabilmişti. 1899'un ilk yarısına dair raporunda, Christ, kronik fakirlik ile kamu sağlığı arasındaki uğursuz ilişkiyi vurguluyordu. Zavallıların en zavallıları, yani hastalar için derhal bir hastane inşa edilmesi gerektiğini, böylece misyon hastanesini hâlâ çok az kullanan Müslümanların (o zamanlar sadece %5) da güveninin kazanılabileceğini düşünüyordu.[357] Fakirlere yönelim ve Müslümanlara da hizmet, hastanenin 1922'deki sonuna dek sadık kaldığı iki önemli hedefti.

Christ, 1899 yılında Basel Yurttaş Hastanesi'nden diyakoz Jakob Künzler kişiliğinde güçlü bir desteğe kavuştu. Mesleki uzmanlığının çok üzerinde görevleri de başarıyla yerine getiren bu çok çalışkan ve kolay iletişim kurabilen hastabakıcı sayesinde, İsviçrelilerle Ermeni personel arasında iyi bir işbirliği sağlandı ve hızla yerli halkın güveni kazanıldı. Genel hasta sayısında bir artış olduğu gibi, Müslüman hasta oranında da artış yaşandı. Bu oran 1903 yılında üçte bir düzeyindeydi; sonra da bir daha bu oranı asla aşamadı. Müslüman hastaların çoğunluğunu, halkın en fakir kesimini oluşturan Kürtler teşkil ediyordu. On dört yaşında bir delikanlı olan ilk Türk ancak 1901 sonunda hastaneye yatmayı kabul ederken, Kürtler en başından beri etnik ve dinî kökenlere göre ayrılmamış bekleme odasını kullanıyorlardı. Delikanlının babası gece gündüz oğlunun yanında kalabilme iznini koparmıştı. Bacağından yaralı bu delikanlının iyileştirilmesi, Türk hasta sayısında patlamaya neden olmuştu. 1902 ilkbaharından itibaren şehirli Müslüman kadınlar da, giderek artan sayıda misyon hastanesine başvuruyorlardı. *Gâvurların* çatısı altında tedavi olmak, ümmet için ileriye doğru dikkate değer bir adım anlamına ge-

357 *Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes*, Berlin, Ekim 1899, s. 145. Krş. Vischer CO 1914 içinde, s. 61.

liyordu. *Mutasarrıf* Ethem Paşa'nın 1903 yılında sultanın şerefine "Hamidiye" olarak adlandırılan bir hastanenin inşaatını on bir ay gibi rekor bir sürede bitirmiş olması, şüphesiz tesadüf değildi![358] "Halklararası strateji"nin başarısı mutlak değildi, 1895 sonrasında bile daha inşa edilmesi gereken pek çok köprü vardı. Katliam liderlerinden biri olan Şeyh Celâl, hastaneye ancak bilinçli bir "düşmanını sev" hareketi olarak kabul edildi (hasta kızını getirmişti). Şeyh, ateşli bir milliyetçi olan Ermeni hastane eczacısının kendisini zehirlemesinden o kadar korkuyordu ki, ilaçlarını sadece Künzler'in elinden almayı kabul ediyordu.[359]

Karısının hastalığı Christ'i 1904 yılında görevinden ayrılmaya zorladı. Ancak yola çıkmadan önce Baselli dostlarının bağışları sayesinde, geçici kira durumundan kurtulmayı sağlayacak bir hastanenin temelini atmayı başarabildi. Christ'in halefi Andreas Vischer, 1905 yılında Urfa'dan annesine şöyle yazıyordu: "Hastalarımız bu civarda yaşayan tüm halkları temsil ediyor; örneğin küçük hastanemizde geçen hafta 3 Ermeni/Türk/Suriyeli/Kürt, bir Ermeni kadını ve bir Arap kadını bulunuyordu. Muayene saatlerimizde daima dört ayrı dil işitiliyor: Ermenice, Türkçe, Arapça ve Kürtçe. Ermeniler (yetişkin erkekler) Türkçe biliyor, kadınlar ve çocuklar genelde sadece Ermenice konuşabiliyor. Araplar ve Kürtler sadece istisnai olarak Türkçe konuşabiliyor. Ama bu insanlar hiçbir zaman yalnız gelmeyip, yanlarında daima kendilerine tercümanlık yapacak birini getiriyorlar."[360]

Andreas Vischer de, Christ gibi Basel'in köklü ve zengin ailelerinden birine mensuptu. 1905 yılında Urfa'ya geldiğinde Alman Şark Misyonu'nun altyapısını, rutinlerini, kökleşmesini, saygınlığını ve resmî makamlarla olan ilişkisinin son derece sağlam olduğunu gördü. Her halükârda misyon yöneticisi Lepsius, aslında sadece Ermenilere yönelik bir yardım çalış-

358 Kürkçüoğlu 1990, s. 84; Karakaş 1995, s. 146.

359 Künzler 1951, s. 75 vd.

360 11.6.1905, Vischer'in mirası.

ması olması amaçlanan faaliyetin başlangıcından bu yana resmî makamların olumlu davranışlarını vurguluyordu.[361] Osmanlı makamlarının bu tutumunda DOM'un yerli halk tarafından kabul görmesinin yanı sıra, baştaki çekingenlik sonrasında misyonerlerini güçlü bir şekilde himayesi altına alan Almanya'nın Abdülhamit Devleti ile kurduğu dostane ilişkiler de önemli bir rol oynamaktaydı.

Hastane, kendisini önemli ölçüde finanse edebiliyordu. "Gayet güzel girdilerimiz sayesinde Berlin veya Basel'den yeniden bir şeyler gelinceye kadar idare edebiliyoruz. Jakop birader ücretini düzenli olarak burada elde edilen gelirden karşılıyor, bu şekilde diğerlerinden daha az almadığı için, ayrıca bir de onunla ilgilenmek zorunda kalmıyorum. Aynı şekilde benim ücretim de hastanenin masraflarına yazılıyor."[362]

Misyon hastanesinin personeli, bilhassa Basel'de kendi motivasyonu seviyesinde bulunan ahlaki ve maddi bir destek ağına sahipti. Bu ağı oluşturan insanlar genellikle Christ, Vischer ve Künzler'in insan sevgisine sahip özel dostlarıydı. Aynı insanlar 1907 yılında Urfa'daki Tıbbi Şefkat Çalışmaları Dostları [*Verein der Freunde des medizinischen Liebeswerkes in Urfa*] adlı bir dernek kurdular. Derneğin kamuoyuna yaptığı çağrıda "neredeyse İsviçre'nin bir dış karargâhı olarak nitelendirilebilecek" bu çalışmanın amacının insanların ihtida etmesini sağlamak olmadığı belirtilerek dinlerarası karakteri vurgulanıyordu. "Ama bu kurumun sefil, son derece fakir düşmüş ve farklı dinî inançlar arasındaki kanlı nefretin hedefi olmuş bu ülkeye, Hıristiyanlığın kardeşlik sevgisinin en azından küçük bir ışıltısını getirmesi gerekir. Bu kurum bir zamanlar Fırat ile Dicle arasında olağanüstü bir görkeme sahip olan, ama şimdi aynı derecede talihsiz bu ülkede, Avrupa kültürünün bir adası olmalıdır."[363] Derneğin faaliyetleri destekleme çalışmaları arasında bulunan her

361 CO 1904, S, 161 vd.

362 A. Vischer'den annesine, Urfa, 5.7.1905, Vischer'in mirası.

363 CO 1908, s. 14. Kurucular arasında şu isimler bulunuyordu: Rudolf Burckhardt, Dr. Herrmann Christ-Werner, Pfr. Hans Fichter, Dr. phil. Georg Finsler, V.D.M. Th. Iselin, Dr. med. Albert Lotz, Prof. Dr. phil. A. Mez, Dr. med.

sene İsviçre'den bölgeye bir asistan hekimin gönderilmesi maddesi sadece bir kez gerçekleşmişti. Genç hekim Rico Pfisterer 1907 ilâ 1908 arasında Urfa'da görev yapmıştı.

İsviçreliler yurtlarıyla canlı bir mektuplaşma ağı içinde bulunuyor ve ellerine düzenli olarak gazeteler geçiyordu. Bazen İsviçreli tanıdıklarından, üzerinde suç unsuru taşıyan adresler içeren posta kartları alıyorlardı: "Üzerinde çok tuhaf adresler yazan posta kartları alıyordum: Urfa – Mezopotamya; Urfa – Ermenistan (Eyvah!) vb."[364]

Vischer ile Künzler, Urfa sınırları içinde serbestçe ve içlerinden geldiği gibi dolaşıyorlardı. İkisi de insanlarla kolay anlaşabilen bir doğaya sahipti ve yolda yürürken tüm gruplara mensup insanlar tarafından selamlanıyor, sık sık çay içmeye davet ediliyorlardı. Jakob Künzler, genç bir hastabakıcı olarak Mevlevî dervişi Mahmut tarafından sokak ortasında defalarca öpülmesini bir daha asla unutmayacaktı. Misyon hastanesinde burnundaki kırığı tedavi ettiğinden beri, Mahmut Künzler'i kardeşi olarak görüyordu.[365] Urfalı İsviçreliler pazar günleri genellikle Protestan Süryani kilisesine gidiyorlardı: "İki Protestan kilisesi arasında tercih yapabilirdik: Süryanilerin daima Türkçe vaaz verilen kiliseleri ile Ermenilerin Ermenice'yle Türkçe'nin dönüşümlü olarak kullanıldığı kiliseleri." Bu satırları annesine yazdığı mektuptan alıntılanan Vischer, ilk etapta Ermenice değil Türkçe öğrenmişti – bu da halklararası prensibinin uygulandığının ve pragmatik olarak *lingua franca*'nın kullanıldığının bir kanıtıdır.[366]

Misyon üyeleri Urfa dışında da bir ölçüde güven içinde hareket edebiliyor olmalarında, *Hamidiye* kumandanı İbrahim

---

Achilles Müller-Kober, Dr. phil. Albert Oeri, Dr. phil. Eduard Preiswerk, Dr. iur. Edgar Refardt-Koechlin, Pfr. A. von Salis, Dr. phil. W. Sarasin, Carl E. Vischer-Speiser, Ernst B. Vischer.

364 A. Vischer'den annesine, Urfa, 5.7.1905, Vischer'in mirası. "Dünyada olup bitenlerle ilgili haberler için günlük gazeteler ve *Volksbote*'ler [Halkın Habercisi, eskiden yayımlanan bir dergi – ç.n] bize bol bol yetiyor," A. Vischer'den annesine, Urfa, 9.7.1905.

365 Künzler 1951, s. 73 vd.

366 Urfa, 11.6.1905, Vischer'in mirasından.

Paşa ile Urfa ve Diyarbakır civarında ciddi bir güç sahibi olan kudretli Kürt aşiretler federasyonu *Milli*'nin liderinin –Künzler'le misyonları eleştiren nitelikte konuşmalar yapmasına rağmen–, kendilerini misyonerlerin dostu ve koruyucusu olarak nitelendirmelerinin önemli ölçüde payı vardı. Milli aşireti lideri sık sık aralarında Kapüsenlerin de bulunduğu misyonerler tarafından ziyaret ediliyordu ve o da en azından bir defa Urfa'daki DOM şubesini ziyaret etmişti.[367]

2.10.5. Bir misyoner ile bir subay arasında yaşanan bir Hadise

Ancak misyonerler ile yerel unvan sahipleri arasında tatsız olaylar da yaşanıyordu. Daha geniş kapsamlı bir belgenin parçası olarak Osmanlı Hariciye Nezareti tarafından 14 Kasım 1904 tarihinde sadrazama sunulan bir tezkire, böyle bir hadiseden söz etmektedir: "Babıâli, Daire-i Hariciyye, Mektubî Kalemi. Huzür-i Sâmî-i Hazret-i Sadâret-penâhî'ye. Ma'rüz-i çâker-i kemineleridir. Urfa'daki Heyet-i fenniye Reisi Almanya Devleti teb'aasından Franc Akart'ın şehr-i mezkürde âramsâz efrâd-ı şâhâne tarafından ne vechile düçâr-ı ta'arruz olduğundan ve efrad-ı merkumenin kumandanı Binbaşı Mustafa Efendi'nin ta'arruz-u mezkurun ika'ı sırasında cereyân-ı vak'aya seyirci kalmış olduğundan bahisle efrad-ı merkumenin süret-i şedîdede te'dibleri ve mümâ-ileyh Mustafa Efendi'nin 'azliyle beraber te'dibi ve mümâ-ileyh mösyö Ekart'ın ta'arruz-ı mezkürdan dolayı dûçâr olduğu hastalıkdan nâşi ihtiyarına mecbur olduğu kâffe-i masârıfın tesviyesiyle kendüsine tazminat-ı münâsibe i'tâsı hususâtının Hükümet-i Seniyye'ce deruhde edilmesi iltimâsını ve bu hâdisede musâb olan mümâ-ileyh Mösyö Ekart'ın ahvâl-i sıhhiyyesine göre tazminât-ı mezküre-

367 Krş. Künzler, CO 1902, s. 65-70, CO 1908, s. 12-14, Eckart, CO 1908, s. 139-141; CO 1907, s. 183 ve Giannantonio da Milano, MiCa 1908, s. 311 vd. Jön Türkler İbrahim'in "bölgesel hükümdarlığı"na bir son verdiler, krş. Künzler, "Göçebe prensi İbrahim Paşa'nın Sonu", *Christlicher Volksbote aus Basel*, Nr. 52, 1908, s. 413.

nin ta'yin mikdârı hakkının mahfûz bulunduğunu mutazammın Almanya Sefâreti'nden verilen 13 Teşrîn-i sâni 1904 tarihli takrîrin tercümesi leffen takdim kılınmış ve bu keyfiyetin Berlin'e aksiyle su'-i te'sîrden hâli kalmıyacağı beyaniyle bunun vuku'una mahal bırakmaması zımnında bervech-i iltimâs sür'at-i ifâsı îcâbı şifahen dahi ifâde olunmuş olmağla iktizâsının ifâsı merhûn-ı irâde-i aliyye-i dâver-i efhamîleridir emr u fermân hazret-i veliyyu'l-emrindir. 6 Ramazan 1322 / 1 Teşrin-i sani 1320. Hariciye Nazırı [İmza]"[368]

Aynı olay *Der Christliche Orient*'in kasım sayısında Eckart kardeşlerin bakış açısıyla şu şekilde tasvir edilmiştir: "Bay Franz Eckart 27 Ekim günü öğleden sonra 4 sularında kardeşi ve bir yaşındaki küçük kızıyla birlikte arabasıyla gezintiye çıkmıştı. Yolda giderken 8 ilâ 9 yaşlarında bir Türk çocuğu, ön tekerleklerin üzerinden arabanın kornasına uzandı. Bay Eckart oğlana elini kaldırmadan, sadece konuşarak geri çekilmesini söyleyince, çocuk ona doğru tükürdü. Bunun üzerine Bay Eckart çocuğun kimliğini tespit edebilmek için arabayı durdurdu; ancak oğlan bir açık hava kahvesinde oturmakta olan insanlardan birkaçının arkasına saklandı. Bu insanlar ona çocuğun bir binbaşının oğlu olduğunu söylediler. Bay Eckart insanlara bu tür çocuklukların ne kadar tehlikeli olduğunu anlattıktan sonra arabasına döndü ve gezintisine devam etti. Bu arada yakınlardaki bir süvari kışlasından gelerek çocuğunu elini tutmuş olan bir Kanun Çavuşu (Emir Subayı) Bay Eckart'ın arkasından bağırdı: 'Göreceksin başına neler gelecek!' Bay Eckart ile kardeşi bir saat sonra dönüş yolunda aynı yerden geçerken, binbaşının evinin ana kapısından sopalı üç veya dört asker fırladı. Arabadaki beylerin ve arabacının üzerine büyük bir öfkeyle saldırdılar. Genç Bay Eckart sırtına ve ensesine aldığı birkaç darbe sonrası, çocukla beraber kaçmayı başardı. Bay Eckart askerlerden biri tarafından arabadan aşağı çekildi, kaldırımın üzerine fırlatıldı ve sopalarla öyle bir dövüldü ki, kısa bir süre sonra her tarafı kan içinde kaldı ve sol

368 Dışişleri bakanlığının sadrazama 14.11.1904 tarihli yazısı (Y.A.Hus 481/81).

kolu omzundan çıkarak sallanmaya başladı. Ağzında sigarayla bir süre bu sahneyi seyreden binbaşı, peşinden askerleri dağıttı. Bay Eckart tekrar arabasına bindi ve hükümet binasına giderek olayı Mutasarrıf Bey'e anlattı."[369] Resmî tabib de Franz Eckart'ın yaralarını muayene ederek, kasım sayısında anlatıldığı şekilde olduklarını gösterir bir rapor düzenledi ve sivil makamlar ilgiyle konunun üzerine eğildiler. İlgili askerler "içeri tıkıldılar" ve binbaşı görevden alındı. Merkezî hükümet ise olaya ancak Almanların müdahalesi sonrasında tepki gösterdi. *Der Christliche Orient* gazetesinde belirtildiği üzere "Alman büyükelçiliğinin hızlı ve etkili müdahalesi", resmî Almanya'nın yeni ve yardıma istekli konumuna işaret ediyordu. Oysa daha birkaç yıl kendi şark politikalarını izleyen "idealist Ermeni dostlarını" engellemek için gereken tedbirleri almakla meşguldü. Künzler'in daha sonraları alaycı bir dille ifade ettiği gibi, Almanların şarkla ilgilenen politikacıları, misyon şubelerinin Alman nüfuzunun güç kazanma noktaları olarak kullanılabileceğini anlamışlardı.[370]

Urfa'da yeni "ileri gelenlerin" –yani misyonerlerin– ortaya çıkışı, o zamana dek ileri gelen olarak kabul edilen diğerlerinin –yani subayların– konumlarının sorgulanmasına neden oldu. Çoğu yerel güç sahibinin gözünde misyonerler, merkezî hükümetin zaafı yüzünden ülkede cirit atan yabancı devlet ajanlarından başka bir şey değildi. İki taraf arasında daimî bir gerilime neden olan bu ilişki, Eckart'ın bir binbaşının oğluna adam olmayı öğretmesi yüzünden açık bir kavgaya dönüşmüştü. Belki de Eckart sert ve heyecanlı bir ses yerine daha yumuşak bir üslûp kullanmayı denemiş olsaydı, çocuğu azarlamasına izin verilebilirdi. Ancak orada bulunan insanların gözleri önünde o afacanı yakalamaya ("çocuğun kimliğini tespit edebilmeye") ve kim olduğunu öğrendikten sonra da orada bulunanlara ders vermeye teşebbüs etmesi, Urfalı saygın kişilerin haysiyetlerine dokunmuştu. Subay da incinen haysiyetini ta-

369 CO 1904, s. 161.

370 *Orient* 1935, s. 123 vd. Krş. Böl. 2.5.4.

mir edebilmek için o saldırıyı düzenlemişti. Bu olayın kendisi açısından nasıl sonuçlar doğurabileceğinin hiç şüphesiz bilincindeydi. Ancak bunu yine de yapmıştı, çünkü hem kendisine meydan okunulduğunu düşünüyordu, hem de haklı olarak yabancılar için "görevden alındığını", ancak sonra daha saygın bir mevkide tekrar göreve başlatılacağını veya sadece kısa bir izinle dinlendirileceğini biliyordu.

Harput ve Van'ın aksine, Urfa'nın bir Ermeni hinterlandı yoktu. Garmuç köyü dışında tüm Ermniler şehirde yaşıyor ve Müslümanlar karşısında azınlık oluşturuyorlardı. Ermeni rönesansının kültürel ve ekonomik dinamizmine katılmışlardı. Bu nedenle şehirde ve özellikle de köylerde yaşayan Müslümanlardan daha zengindiler. Bu durum, 1895 yılında Ermenileri hedef alan katliamlardan en korkuncunun Urfa'da yaşanmasına neden oldu. Urfa, 1890'lı yıllarda bir misyonerlik merkezine dönüşmeden çok önce bile canlı bir Protestan cemaati oluşturmuştu. Bazı sürtüşmelere rağmen yabancıların faaliyetleri süratle gelişmiş ve bunlar Jön Türk döneminin başında daha da güçlenen bölgesel bir saygınlık kazanmışlardı.

Ara sonuç: Ermeni Hareketi ile Protestan enternasyonalizmine karşı merkezîleştirme ve İslâmîleştirme

Büyük bir sarsıntıya neden olan Rus-Türk Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nda komplo korkularının ve her şeyin bittiği düşüncelerinin doğmasına neden olmuştu. Balkanlar ve Doğu Vilayetleri politik ve psikolojik olarak korkularla, düşman tasvirleriyle, reaksiyonlarla ve intikam mekanizmalarıyla birbirlerine bağlanan birer fıçıya dönüşmüştü. Abdülhamit hükümeti Balkanlar'daki Panislavizm'e karşı Doğu Vilayetleri'nde Panislamizm'i ortaya koymuş, Balkan Hıristiyanları karşısındaki geri çekilmeyi doğudaki Hıristiyan etkilerine ve taleplerine "set çekerek" karşılık vermişti, iktidar kendisini Kürt dostu bir halifelik olarak yeniden tasarlamış ve Tanzimat'ın din-üstü devlet anlayışı yerini İslâmî dayanışmanın önceliğine bırakmıştı.

Devrimci Ermeni Hareketi ise Balkanlar'daki yayılma hareketinin rüzgârına kapılmıştı.

İslâmcı politika, *Hamidiye Alayları* olarak Kürtlere, onların değerini yükselten yeni bir rol biçmiş ve onları sultanın kişiliğinde merkezî devlete bağlamıştı. Doğu Vilayetleri'nde Yezidiler ve Kızılbaşlar gibi Hıristiyan olmayan azınlıkları pek de kibar olmayan yöntemlerle ümmet çatısı altında toplamaya ve misyonlardan uzaklaştırmaya çalışıyordu. Toplumun devleti taşıyan ana Sünni unsuru olarak, ümmete yeniden güç kazandırmış ve radikalleştirmişti. Tanzimat'ın modernleşme hamlelerini –telgraf sistemi, okullar, hastaneler, idari binalar– İslâm adına ve ümmete indirgemek suretiyle gerçekleştirmişti. Okullar ve hastaneler çok açık bir şekilde farklı dinlerden insanların değil, sadece Müslümanların kullanımına mahsustu. İslâmcı politika, misyonların ve milletlerin uygarlıkçı ve eğitimci dinamizmine karşı bir hareketi yaşama geçirmişti. Berlin Kongresi'nde büyük devletlerin baskısıyla Ermeniler lehine alınan reform kararlarını uygulamaya başarıyla karşı koyuyordu.

Söz konusu reform projesi sadece Osmanlıların engellemelerinden ve büyük devletlerin yetersiz kalan desteğinden değil, aynı zamanda Kürtler için ortaya konacak perspektiflerin formüle edilmemesinden dolayı da zorluklarla karşılaşıyordu. Amerikan misyon önderleri, Büyük Britanya, ABD ve birleşmiş Almanya'daki "Protestanlığın" reform sözlerinde öncü rol oynayacağını düşündükleri uluslararası devletler dünyasının güvenilirliğine karşı safça bir itimat besliyorlardı.

Misyonlar, milletler ve Abdülhamit Devleti arasında birbirlerine zıt politik ve toplumsal hedeflerle yürütülen uygarlık yarışı, bünyesinde sosyal bir patlayıcı barındırıyordu. Tanzimat'tan bu yana misyon ve millet okulları, Hıristiyanlara yeni düşünce modelleri, kariyer olanakları ve eylem alanları açmışlardı. Resmî veya sivil Müslüman kurumlarına, açıkça görülen büyük bir fark atmışlardı. Böylece sosyal farklılaşmada rol oynadılar.

Millet okullarından farklı olarak misyon okullarında, milliyetçi fikirlere prim verilmiyordu. Ancak misyonerist düşünce-

ler bütününün İslâmî devletin iktidar kalitesinden prensip olarak kuşku duymasından ve varolan ilişkileri insan haklarına ve hukuk devleti prensiplerine aykırı bulmasından ötürü, Abdülhamit iktidarı, misyon okullarını devrimci düşünceler kaynağı olarak görüyordu. Bu durum hükümete bağlılıklarını açıkça ifade eden Katolik, özellikle de Cizvit kuruluşlarından ziyade Protestanları etkiliyordu. Misyonerler yerel ve merkezî iktidar sahiplerinin gözlerinde, dış güçlerin İslâm karşıtı ajanlarıydılar; Ermeni Sorunu'nu Berlin'de uluslararası arenaya taşımakta gösterdikleri gayret ve 1878 yılında Doğu Vilayetleri'ndeki kaotik ilişkileri dünyaya duyuran İngiliz konsoloslarının enformasyon kaynakları olmalarından ötürü, özellikle Amerikan Protestanları bu düşüncelerin hedefini teşkil ediyordu.

Reform çabalarının başarısızlığı nedeniyle hayal kırıklığına uğramış olan ve Rusya ya da Avrupa sürgününde yaşayan ırkdaşlarından önemli ölçüde destek alan Ermeni gençliğinin bir kısmı, 1880'li yılların ortalarından itibaren Armenak, Hınçak ve Taşnak adlı örgütlerde devrimci propaganda ve şiddet yöntemleriyle Doğu Vilayetleri'ndeki durumu değiştirmek maksadıyla örgütlenmeye başladılar. Devrimcilerin Ermenilerin çoğunluğu üzerindeki etkisi çok sınırlı oldu, eylemleri de askerî anlamda asgarî ağırlığa sahipti. Ancak devlete ve müttefiklerine doğrudan kafa tutmaları sembolik olarak büyük bir öneme sahipti.

Devrimci Ermeni Hareketi sultanın büyük bir telaşa kapılmasına ve Balkan bölücülüğünün hayaletini görmeye başlamasına neden oldu. Abdülhamit, görünüşe göre savaşın hedefi olan Ermeni bağımsızlığını elindeki tüm imkânları kullanarak engellemek istiyordu. Bir avuç Hınçak aktivisti tarafından desteklenen Sason köylülerinin devletin vergi memurlarını kovması ve Kürt saldırılarına karşı yerleşim bölgelerini müdafaa etmeleri, ona bu yoldaki ilk büyük fırsatı vermiş oldu. Abdülhamit, onlara tüm âsilere örnek olacak bir ders vermek istiyordu.

Sason katliamı esnasında büyük devletlerin yaptığı baskı üzerine Doğu Vilayetleri'ndeki reform uygulamaları meselesi sonunda sultanın onayıyla sonuçlanırken, 1895 Eylülü'nde ya-

şanan büyük kitlesel cinayetlerden sonra tüm reform meselesi anlamını yitirdi. 1896 yılının büyük dalgalarından sonra uluslararası ilgi yitip gitti; konuyla ilgilenen çevreler kendilerini tümüyle insani yardım ve bölgenin yeniden inşası faaliyetlerine verdiler. Kendi arasında anlaşmazlığa düşen uluslararası diplomasi, reformlar yüzünden bir daha canının yanmasına izin vermeye niyetli değildi. Reform niyetleriyle katliamlar arasındaki ilişki çok açıktı ve sultan tarafından gerekçe olarak kullanılıyordu. Reformların uygulamaya konulması için başka hiçbir an, hiç şüphesiz Doğu Vilayetleri'ndeki ağır sosyal sarsıntının hemen sonrası kadar uygun olamazdı.[371] Hiçbir şey olmaması üzerine şiddet eylemlerine sadece tolerans gösterilmekle kalınmadı, Sünnilerin kendilerine olan güvenlerini kazanmaları için genel olarak desteklendi, "93 Harbi" (1878) sonrasında yaşanan haksızlık için adil bir ödeşme ve kullanılabilir bir gelecek modeli olarak görüldü. Buna bağlı olarak en korkunç katliamların, Eylül 1895 ana katliam dalgasından sonra Urfa, İstanbul ve Eğin'de gerçekleştiği dikkat çekmektedir.

Reform gerekliliği 1895 yılında Türk-Rus Savaşı sonrasında olduğundan çok daha geniş kapsamlı olarak ortaya çıkmaktaydı, çünkü Kürtlerin barışçıl bir bağlanma sorunu artık Berlin Kongresi'nde olduğu gibi bir kenara bırakılmayacak şiddette kendini göstermişti.

1895/96 "olayları" iç savaş benzeri çatışmalar mıydı, etnik temizlik miydi, yoksa bir soykırım mıydı? Çatışma eylemlerinin sadece istisnai olarak ortaya çıkması nedeniyle Türk tarih yazımının ortaya koyduğu türden çatışmalar olmadığı çok açıktır; Ermeni Milleti'nin topyekûn ortadan kaldırılmasını amaçlamadığı için modern anlamda bir soykırım da değildir. Metodik ve örgütlü tedbirlere gereksinim duyduğu ve din değiştirmeyi anında etkili bir kurtuluş aracı olarak kabul etmedi-

371 O yıllarda İstanbul'daki neredeyse tüm diplomatlarla ve Osmanlı bakanlarıyla yakın bir ilişki içinde bulunan ve sonuncu grubun teveccühünü kazanmış olan Louis Rambert, ancak 1926'daki ölümünden sonra yayınlanmış özel notlarında tam olarak bu görüşü savunmaktadır (Rambert 1926, s. 12 vd., 22 vd.).

ği için modern "etnik temizlik" kavramı da bu uygulamaya denk düşmemektedir. 1895 katliamları, kavramın muhteviyatına tekabül edecek şekilde, arkasında destekleyici devlet çıkarlarının bulunduğu pogromlardı. Ancak kitlesel katliamlardaki yüksek kurban sayıları ve birtakım organizasyon unsurları (telgraf) nedeniyle, "kısmi soykırım" (Mark Levene) kavramı daha uygun düşmektedir.[372] Katliamlar Doğu Vilayetleri'nde bir yandan yerel yöneticilerin gözünden kaçan, ancak sarayın büyük bir şiddet arzusuyla desteklenen Müslüman öfkesi görünümüne sahipti.[373] Bu katliamlar, Abdülhamit'in Hanefî misyonerleri ve doğrudan kendisine bağlı bir şeyhler ağı aracılığıyla 1890'lı yıllardan bu yana yoğun bir şekilde teşvik ettiği İslâmcı ruhtan kaynaklanmaktaydılar.

Sözü edilen şeyhlerden oluşan dinî kimlikli gizli ajanlar ve Hamidiye Alayları aracılığıyla, saray çevresinde doğrudan temsil ediliyordu. Toplumun diğer kesimlerine kıyasla Ermenilerin yüksek refah seviyesi, sosyal öfkeyi oluşturan faktörlerden sadece biriydi; eğitim sayesinde genişletilen bir eylem alanı ve kendilerine güven duyarak ortaya çıkışları da en azından aynı derecede önemliydi. Varolan iktidar ve sömürü sistemine liberal, Ermeni-yurtsever ve kısmen sosyalist düşüncelerle sembolik de olsa meydan okunması, Ermeni köylülerin büyük kısmının bağımlı olduğu Türk ve Kürt büyük toprak sahiplerine hiç de parlak bir gelecek vaat etmemiş olmalıydı.

En yeni tarih araştırmalarında, konuya ilişkin olarak, Doğu Vilayetleri'nin birçok şehrinde çok az polis bulunduğu ve kimi zaman yakınlarda askerî birlik bulunmadığı belirtilmektedir.[374] Katliamlar muhtemelen kısmen yerel memurlar ve ağalar, kısmen de sarayın ajanlarından etkilenen dinî çevreler tarafından düzenlenmekteydi. Katliam faillerinin eylemlerini

372 Levene 1998, s. 397.

373 Burada "ödeşme"ye hazır olmaktan söz edilebilir: İslâmî-teokratik "ideal ortama" uygun olarak Sünnilere ait iktidar ilişkilerini "himaye altındakilere" doğru çevirmek, yani ekonomik, politik ve demografik ağırlığı şiddetle ümmetten yana döndürmek.

374 Verheij 1999.

her yerde sultan adına yaptıklarını belirtmeleri ve örneğin Van'da olduğu gibi saraydan gelen önemli kişilerin varlığı, katliamın sona ermesi için başkentten gelen bir telgrafın okunmasının yeterli olduğu gerçeği, katliamlar üzerindeki –bazen reform yanlısı bir memurun veya "eski türden" yumuşak bir Müslüman'ın güçlükle ve nadiren engellemeyi başarabildiği– doğrudan saray etkisinin şüphe götürmez kanıtlarıdır. Sadece sosyal patlama ve üst düzey organizasyonun bir araya gelişi bile şiddetin ölçülerini açıklayabilir.[375]

Katliamlar, faillerin ve arkaplandaki destekçilerin arzu ettiği şekilde, Doğu Vilayetleri'nin Müslümanlar lehine demografik ve ticari olarak ciddi bir dönüşümüne, yani Van vilayetinde olduğu gibi büyük alanların Kürtleşmesine neden oldu. Ancak aynı katliamların Doğu Vilayetleri'ndeki ticaret üzerinde yıkıcı bir etkisi de oldu. İsviçre ve Alman yardım çalışmaları aracılığıyla da yeni bir yabancı etkisinin ortaya çıkmasına neden oldular. Ülke dışındaki imajının yıkılmasına ve rüzgârın muhalif Jön Türkler tarafına dönmesine neden olduğu için de katliamlar sultanın iktidarını ciddi şekilde sarstı. Ayrıca Jön Türkler'in Taşnak Partisi'yle işbirliği yapmasına da neden oldu.

1870'lerin sonundaki kaostan yola çıkılarak sarayın bambaşka bir strateji izlemesi beklenebilirdi: Misyonların Doğu Vilayetleri'ndeki ortak modernleştirme çabalarına dahil edilmesi, örneğin misyon okullarında Müslümanlar için belli bir kota konulması; bunlar reformize edilmiş Doğu Vilayetleri'nde Osmanlı tarzında bir birlikteliğin yeşermesini ve tüm milletleri kapsaması sağlanabilirdi. Sadece milletlere doğru tek taraflı yönelimin asla tatmin etmediği misyonerist taraf, ilkesel olarak düşmanla işbirliğine girmeye daima hazırdı; ancak bunun önündeki en önemli engel, devletin olumsuz dinî ve politik bakış açısıydı. Sultanın ise artık tüm düşüncelerine yön veren

375 Sultanın gizli ajanlarının oluşturduğu ağı, merkezle (telegraf yoluyla?) haberleşme olanaklarını ve Doğu Vilayetleri'ndeki şehir ve kasaba camilerindeki nüfuzlarının içeriğini açık bir şekilde ortaya koyan araştırmalar henüz yapılmamıştır. Sultanın oynadığı rol ana hatlarıyla bellidir, ancak bilimin arzu ettiği şeffaflığa sahip değildir.

Balkan travmasından kurtulması, Osmanlı Tanzimat ilkelerini sürdürmesi ve uluslararası kamuoyu tarafından talep edilen Doğu Vilayetleri reformlarını kesintisiz uygulamaya koyması gerekirdi. Devletin, misyonerlerin ve uluslararası çabaların bir araya gelmesi, Devrimci Ermeni Hareketi'ni gereksiz kılabilirdi.

Abdülhamit bunun tam tersini yaptı. Ermenilerin emperyalist büyük devletlerin maşasından başka bir şey olmadığı ve Ermeni reformlarının imparatorluğun sonu anlamına geleceği söylemini, yıllar boyunca sansür altındaki kamuoyunun beynine kazımıştı. Reform önerilerinin gerçek içeriği, Osmanlı kamuoyuna sadece kabataslak ve detaylar halinde ulaşabildi. Abdülhamit'in zorakî merkezîleştirme, Sünnileştirme ve baskı hareketleri, tahta çıktığı döneme kıyasla Doğu Vilayetleri'ndeki iktidarını açık bir şekilde sağlamlaştırdı; ancak her iki tarafın da şiddet kullanmaktan kaçınmamasına neden oldu.[376] Devrimci Ermeni Hareketi tarafında bu durum sembolik bir patlama gücünde ifadesini buldu; Müslüman tarafında ise yıkıcı sonuçlar doğuran şiddet eylemlerine neden oldu. İktidar sahiplerini kendiliğinden öfke patlamaları gibi şüpheli bir tezle taşıdığı politik sorumluluktan kurtarmak şüphesiz anormal olurdu. Ancak kitlesel cinayetleri merkezden örgütlenmiş tedbirler olarak tasvir etmek de aynı şekilde yanlış olacaktır; bunun sebebi sadece karşı çıkılması mümkün olmayan kanıtların eksikliği değildir, 1915'ten farklı olarak gerçekten varolan, patlamaya hazır sosyal ve etnik-dinî gerilime gereken önemin verilmeyeceği gerçeğidir. Nihayetinde Abdülhamit'in savunmaya yönelik, büyük devletlerin müdahalesine karşı koyan İslâmcılığı, teokratik sisteminde gösterdiği yerde kalmaya artık istekli olmayan bir milleti yok etmeyi değil, "yola getirmeyi" hedefliyordu.

376 Krş. Duiguid 1973, s. 150. Haklı olarak Kürtlerin bağlılığını ön plana çıkaran ve Doğu Vilayetleri reformlarının engellenmesini amaçlayan Abdülhamit'in ödeşme politikalarına dair isabetli analizlerine rağmen, Duiguid'un 1973 yılına ait orijinal ve etkili çalışması –anlamlı olarak "huzursuzluk" olarak nitelendirdiği– kitlesel cinayetleri açıklama çabasında ikna edici olamamaktadır. Bernard Lewis ile Stanford Shaw'ın devlete fazlasıyla yakın görüşlerinden etkilenen Duiguid, kitlesel cinayetleri sarayın tümüyle dışında, yerel çalkantılardan kaynaklanan olaylar olarak tasvir etmektedir.

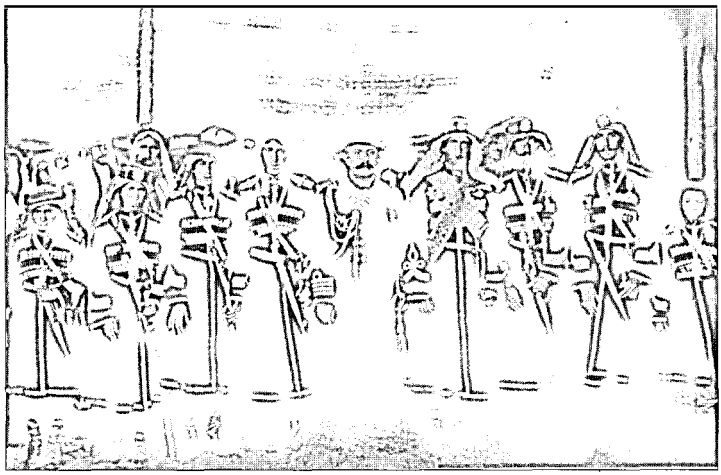

Resim 29 (yukarıda): Kürt lideri ve Hamidiye Alayları kumandanı İbrahim Paşa ailesiyle birlikte. Resmin ortasında görülen Abdülhamit'in emir subayı, –esas efsaneye göre– İbrahim'e bir kılıç ve eşlerine nişanlar takdim etmektedir.

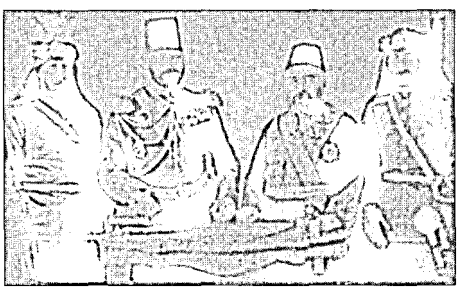

Resim 30: Doğu Vilayetleri'nin lider niteliğindeki politik ve askerî şahsiyetleri, 1892 civarı. Soldan sağa doğru: *Hamidiye* kumandanı Mustafa Paşa; Erzincan müşiri ve *Hamidiye* örgütleyicilerinden Zeki Paşa; 1890'lı yılların başında Diyarbakır valisi olan Sırrı Paşa; *Hamidiye* kumandanı İbrahim Paşa.

Resim 31: Bir Hamidiye Alayı Diyarbakır'da yemek yerken. Resmin ortasında, otururken görülen: İbrahim Paşa.

Resim 32: Doğu Vilayetleri'nde kadının daha önce görülmedik bir şekilde ortaya çıkışı. Misyon mensupları, muhtemelen Van Hülfsbund İstasyonu yöneticisi olan Spörri çiftinin kızları Irene ile Frieda. İkisi de sportif bir şekilde –yan değil– erkeklerin önünde ata binmektedir. Muhtemelen Van, 20. yüzyılın başları.

Resim 33: Kadınlı erkekli bir topluluğun karşısında konuşan bir "İncil Kadını". Yerli bir İncil yorumcusu, Maraş'ın batısındaki Çürükkoz köyünde yapılan açık havada toplantısında. Harput ABCFM daha 1880'li yılların başında şehirlerde ve köylerde danışma, eğitim ve dinî metinleri yorumlama faaliyetleri için yirmiye yakın "İncil Kadını" çalıştırıyordu.

Resim 34: Urfa Kliniği, 1897. Soldan sağa: Ayak işleri gören çocuk, eczacı kalfası Avedis, (önde) Eczacı Sarkis Efendi, muhafız Hasan, Heinrich Fallscheer, Dr. Josephine Zürcher, çırak Aruş, (önde, nargileli) Dr. Abraham Attarian.

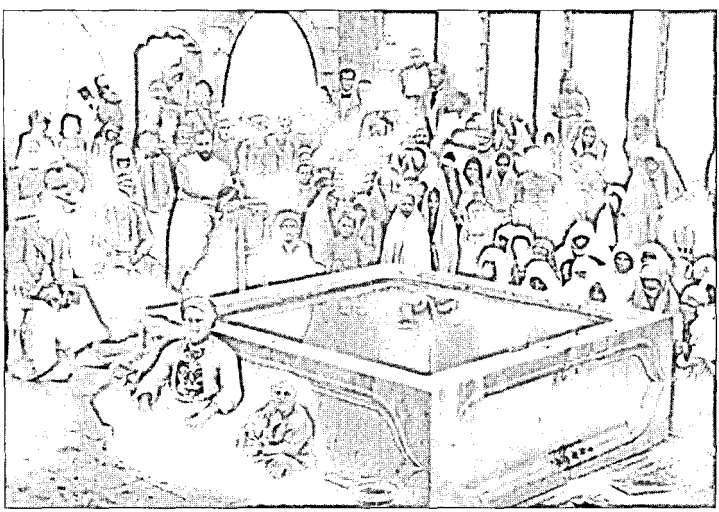

Resim 35: Ermeni mahallesinde kiralanmış olan bir evin iç avlusunda bulunan Urfa Kliniği'nin personeli ve hastalar. Kapının ağzında Dr. Josephine Zürcher (beyaz bluzlu), onun solunda Dr. Abraham Attarian, daha solda Franz Eckart (beyaz gömlekli), J. Zürcher'in solunda Jandarma Hasan, sağda Heinrich Fallscheer (şapkalı), onun sağında Pauline Patrunky.

Resim 36: 20. yüzyılın başlarında Merzifon'da bisikletler. En az ikisi Osmanlı olan (bkz. Fes) üç genç adam bisikletlerle görülüyor. Bisiklet kullanan kadın misyonerler kamuoyunda heyecan ve tepki uyandırmışlardı (krş. Jenkins 1925, s. 303).

Resim 37: 20. yüzyılın başlarında Sivas'ta Singer dikiş makineleri.

Resim 38: Bir misyon okulunun laboratuvarı, muhtemelen Sivas. Fazla donanımlı olmasa da misyon okullarının laboratuvarları belirgin bir bilimsel görünüm arz etmektedir.

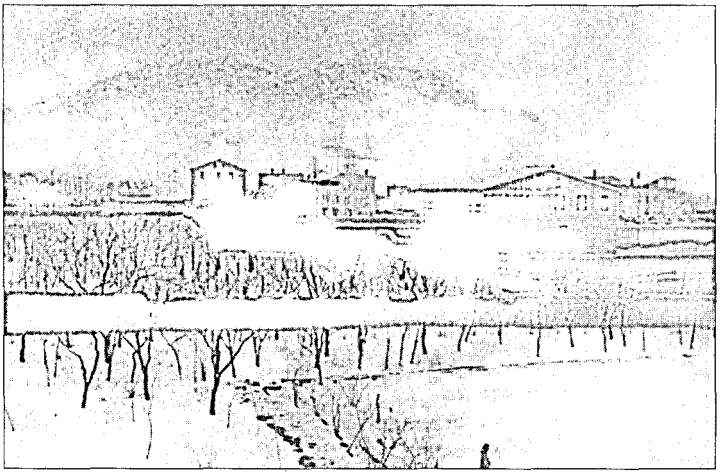

Resim 39: Van'da misyon binası, bahçeli şehir, 1903 civarı. Ön planda Amerikan misyonunun henüz tamamlanmamış hastanesi ve sağ arkada: Yetimhaneler, çalışanların evleri ve kız okulu. Arkaplanda Varak Dağı. Meyve ağaçları (ön planda) ve asmalar Van'ın bahçeli evlerden oluşan kısmının belirleyici özelliklerindendi.

Resim 40: Van Amerikan misyonunda yetim çocuklar, 1900 civarı. Misyon arazisinin bir duvarla çevrili geniş bahçesinde oyun evi inşa ediyorlar.

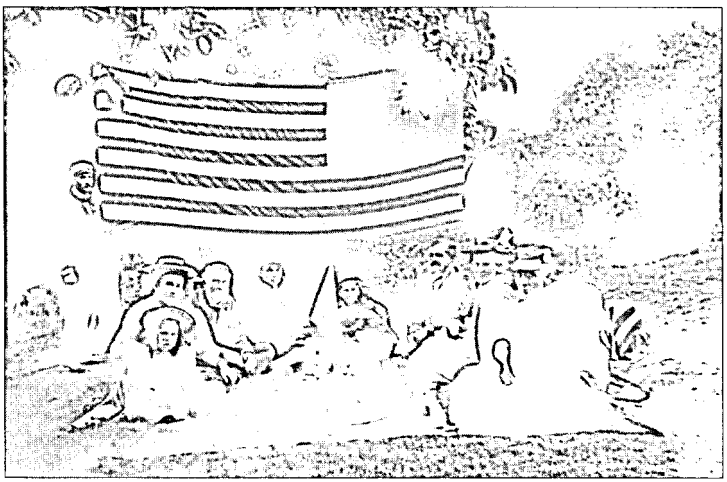

Resim 41: Amerikalı misyoner ailelerin yaptığı "Patriotic Picnic", Merzifon, 4 Temmuz 1898. Sağ arkada, ABD bayrağının yanında: sonradan Van misyon hekimi olacak olan Ussher. ABCFM misyonerleri milliyetçi, ancak aynı zamanda muhalif çevrelerden geliyorlardı.

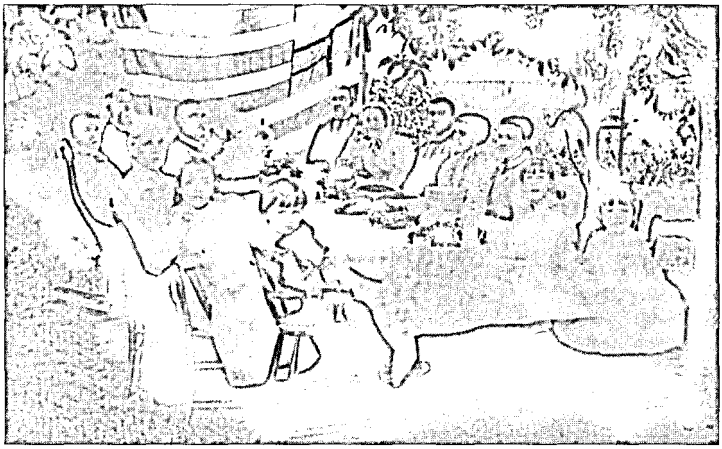

Resim 42: Merzifon misyonerlerinin "Forth-of-July Dinner"ı, Merzifon, 4 Temmuz 1896. Misyoner aileleri Tracy, Riggs ve White. Arkada, resmin ortasında: 1890'dan sonra *Anatolia College*'inde profesör ve 1913'ten sonra müdürü olan olan George E. White. Onun karşısında 1869'dan beri Merzifon'da bulunan Edward Riggs. Bayrak, batı usulü masada oturmak ve çocuk sandalyesi yerli halk için yabancı varlığının belirgin işaretleridir.

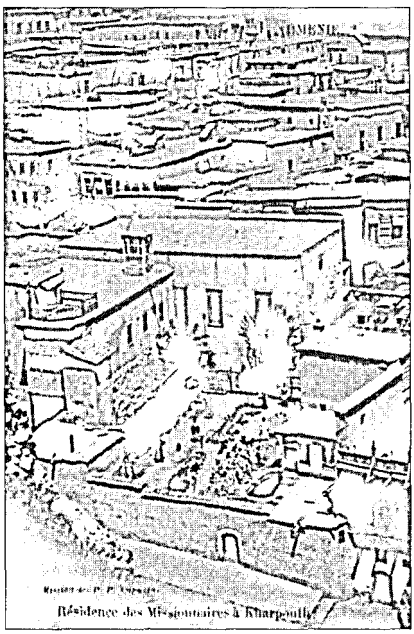

Resim 43: Harput Kapüsen misyonu tesisleri. Binanın üzerindeki küçük kulede bulunan çan, Müslümanlar tarafından bir rahatsızlık unsuru olarak görülüyordu. "Arménie" ["Ermenistan"] tanımlaması (üstte, resimde) Osmanlı Devleti için kışkırtıcı bir anlama sahipti.

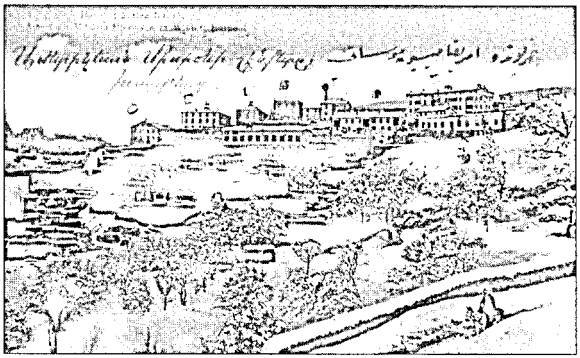

Resim 44: Harput manzaralı ABCFM posta kartı, tahminen 1890. Fotoğraflı posta kartları, son yüzyılın sonlarına doğru, misyonların Doğu Vilayetleri'ndeki varlığını belgeliyordu. Burada şehre hakim konumdaki misyon binası görülmektedir. İngilizce, Ermenice ve Osmanlıca olarak üç dilde yazılmış açıklama bilhassa desteklenen birçok dilliliğe ve bu dillerin her iki Kapüsen misyonunda olduğundan daha çok kullanıldığına işaret eder.

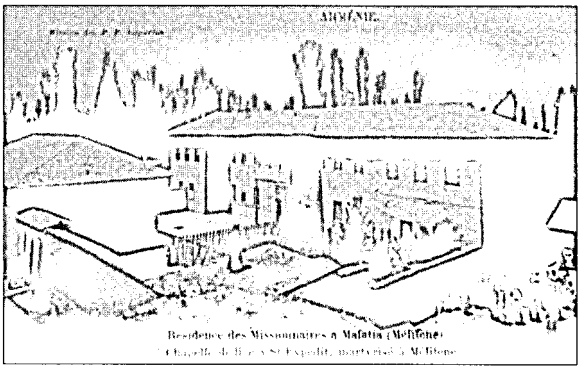

Resim 45: Malatya'daki Kapüsen misyonu alanı. Bu, Abdülhamit Devleti'nin çizdiği otoportreye aykırı bir posta kartıdır: Abdülhamit'in kâtibi Tahsin'in deyimiyle "Anadolu'nun göbeğinde", Harput'un güneydoğusunda bulunan Malatya, bu kartta tümüyle Hıristiyanlığa ait referanslarla ortaya çıkmaktadır: İslâm öncesi isimler, Hıristiyanlık şehitleri tarihî ve coğrafi "Ermenistan" terimine kadar uzanan misyon. Abdülhamit döneminde sansürün böyle bir kartın postada kullanımına izin vermesi çok şüpheliydi. Bu tür posta kartları, genellikle misyonların memleketlerindeki kamuoyuna, "uzak Türkiye"deki Hıristiyan referanslarla kendi otoportrelerini çizmelerine yardımcı oluyordu.

Resim 46: Urfa yakınlarında Kürt dilenci.

Resim 47: Kapüsen misyonu posta kartı: "Kürt haydutları".

Resim 48: Urfa yakınlarında odun taşıyan bir Kürt kadını. Posta kartları, fotoğraflar ve raporlarla iç ve dış kamuoyuna iletilen Katoliklere ait Kürt tasviri, Protestanlarınkilere kıyasla haydutluk, sefalet, dilencilik ve geri kalmışlık gibi olumsuz özellikleri çok daha sert bir şekilde ortaya koymaktadır. "İyi, çocuksu", sık sık "ahlaksal çöküntüye uğramış Türkler" tarafından baştan çıkartılan "vahşi" karakteri, daima Kürtler arasında faaliyet yürütmek arzusunda olan Protestan misyonunun Kürt tasvirine daha iyi uymaktaydı.

Resim 49: "Mardinli Tipler". Bir Mardin misyoneri (Andrus?) tarafından yazılmış olan bu posta kartı, misyonerlere ait değildir.

Resim 50: Bitlis vilayetinde muhtemelen bir Kürt köyünün fakir sakinleri. Fotoğrafın arka tarafında H. A. Maynard'ın orijinal bir yorumu bulunmaktadır: "Bitlis vilayetindeki köylüler. Köyde okul yok. Yarı çıplak çocuklara dikkatlice bakın. Köy arkalarda bir yerde." ["Villagers in the Bitlis vilayet. There is no school in the village. Notice the naked and half clothed children. The village is near the rear."]

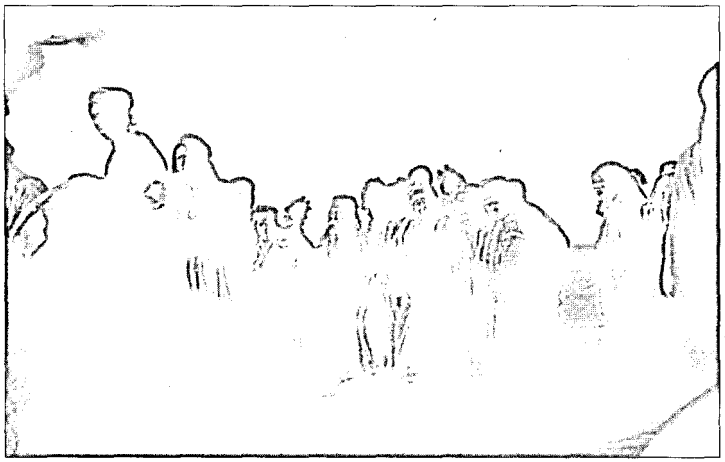

Resim 51: Kürt düğünü. Misyonerlerin Kürt tasvirlerine ait olumlu bir unsur, burada Urfa yöresine ait bir düğünde olduğu gibi, oyunlu-müzikli ortak kutlamalarda –pek az istisna dışında– gösterilen misafirperverliktir.

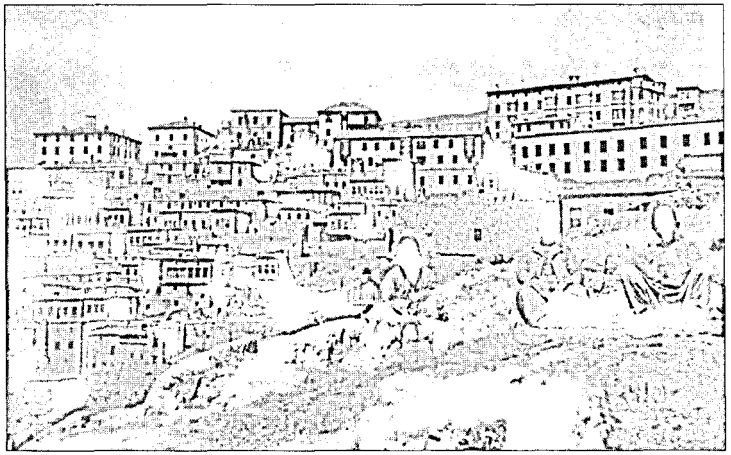

Resim 52: Harput 1902: Amerikan misyonu binası. En yukarıdaki sıra: Solda (küçük kubbeli) erkek çocuk yatakhanesi. Ona bitişik iki *collège* binası bulunmaktaydı; soldan üçüncüsü gerçek erkek collège'iydi. Bu bina, bir bağlantı binası ile başkanın ikâmetgâhına bağlıydı. Sağdaki büyük, aynı şekilde kubbeli bina, yatakhanesi ve *collège*'iyle kız bölümüydü. Onun altındaki uzun beyaz bina çocuk yuvasını ve kız ilköğretim okulunu kapsıyordu. Ona sol taraftan açık renkli, büyükçe misyoner konutları binası bitişiyordu. Diğer komşu evler ise personel konutları olarak hizmet veriyordu. Endüstri okulu fotoğrafta görülmemektedir.

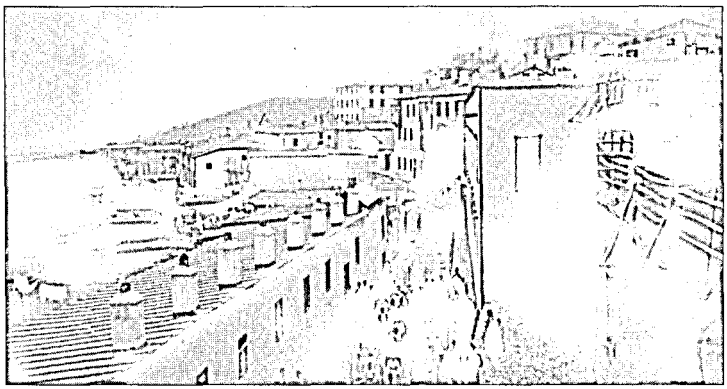

Resim 53: Knapp'ın bürosundan batıya doğru Harput manzarası. Yetimhanenin erkek çocukları ve başkaları okuldan geri dönüyor. Knapp'ın bürosu "Selden Building" binasında bulunuyordu. Sol önde "Williams Building", solda arkaplanda yeni Protestan kilisesi (inşa halinde).

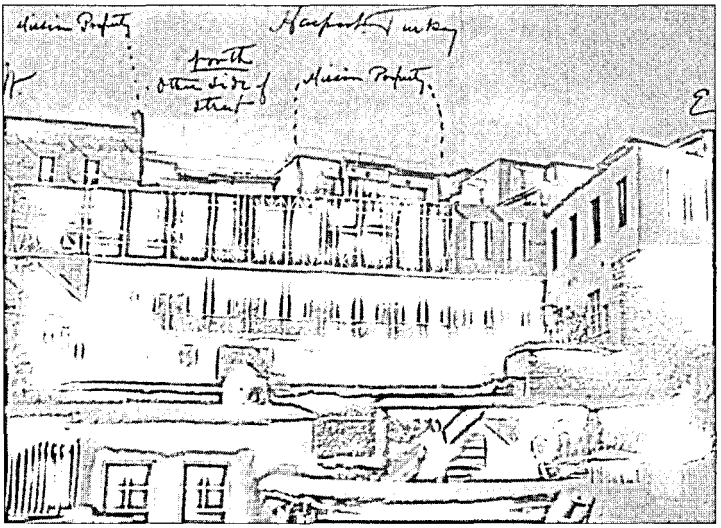

Resim 54: Harput Amerikan Misyonu Endüstri Okulu, 1902. Misyonlar kendilerini tanıtırken bina fotoğraflarını sahip oldukları mülkleri belgelemekte kullanıyorlardı.

Resim 55: Harput'ta kadınların alışverişine mahsus dükkân, "Selden Building"in ilk katında bulunmaktaydı.

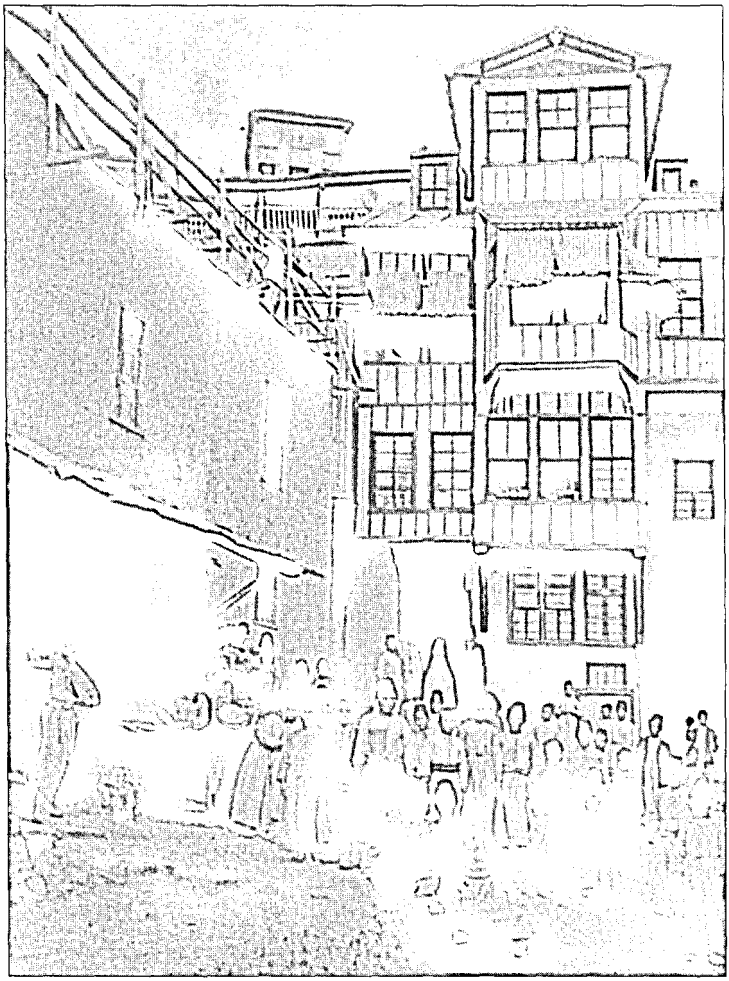

Resim 56: Harput'ta ABCFM fırını. ABCFM, Harput ve Mezere'de okullar, işlikler, tarım, fırın, dükkân vs. ile bir yaşam ortaklığı oluşturuyordu. Fırın, resmin solundadır. "Selden Building"e cepheden bakış, Res. 53 binayı diğer açıdan göstermektedir.

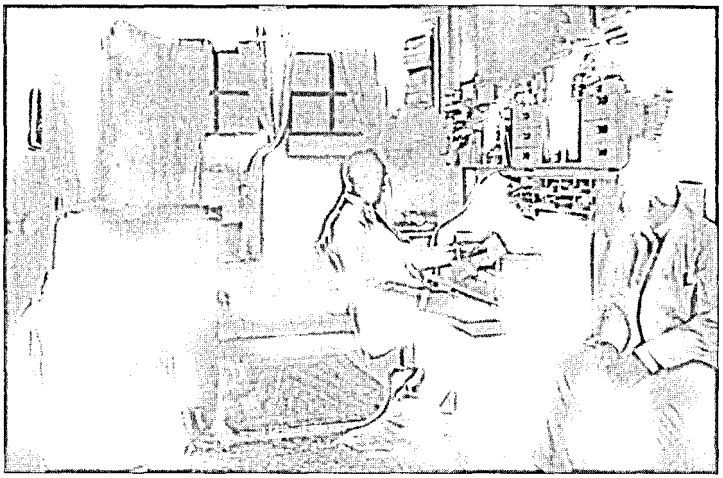

Resim 57: Amerikalı misyoner ve Ermeni asistanı. 1908 ve 1909 yıllarında geçici olarak Harput'ta görev yapan Bitlis misyoneri George P. Knapp ve Melcon Bennenyan. Anlamlı bir tablo: Misyonerler iletişimsel, eğitimsel ve finansal gücün merkezinde bulunuyordu, posta ve telgraf imkânları vardı, ülke içinde ve dışında tüm önemli kurumlarla bağlantı halindeydiler ve 1914'ten önce bile Harput misyonunda dahili telefon sistemleri vardı.

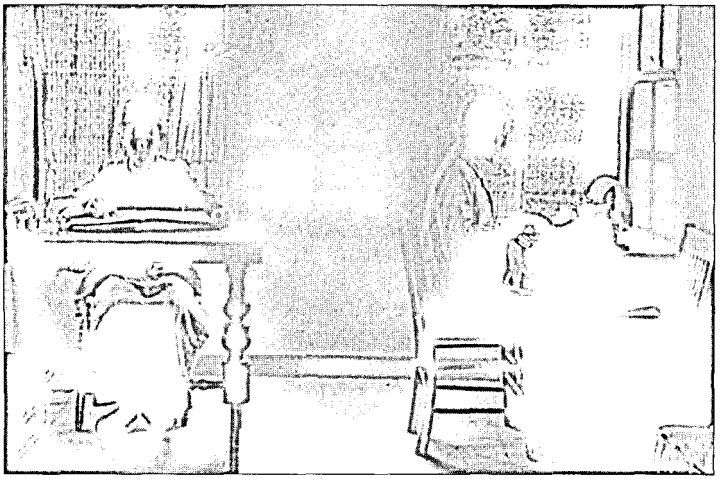

Resim 58: Ermeni yetimleri büro işlerini öğrenirken. Amerikan Harput misyonunun "Selden Building" binasında muhasebecilik ve daktiloculuk.

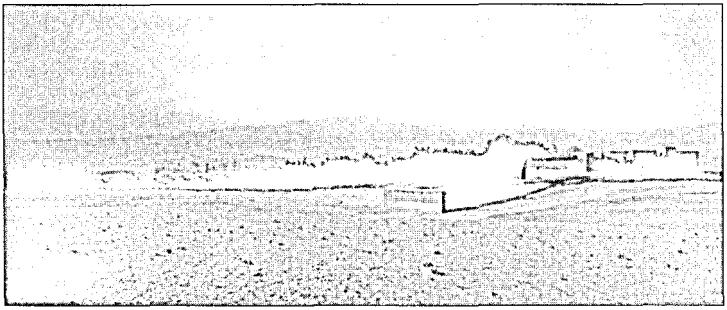

Resim 59: Amerikan yetimhanesinin çiftliğiyle birlikte Mezere. Çiftliğin etrafı bir duvarla çevriliydi. Burası yetimlerin meşgul edilmelerinde ve eğitilmelerinde, misyonun kendi ihtiyaçlarını karşılamasında kullanılıyor, ayrıca ipekböcekçiliği de yapılıyordu. Duvarın önünde görülen arazi yeni hastane için misyona (belediye tarafından?) armağan edilmişti.

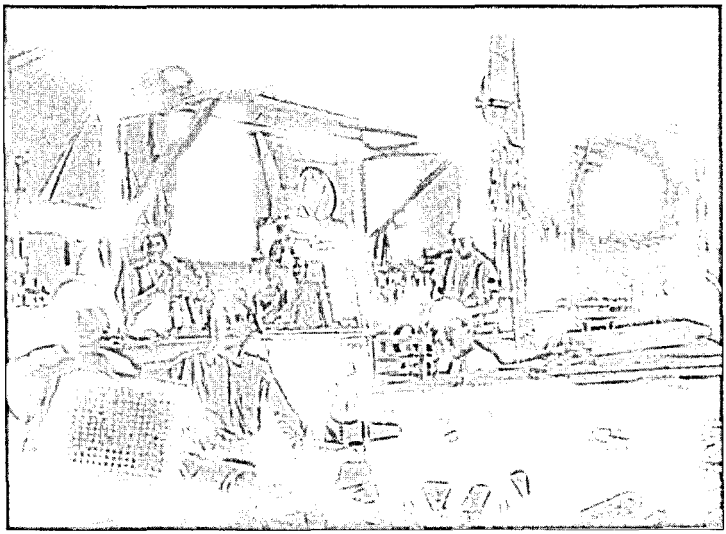

Resim 60: (Harput veya Merzifon?) misyonunda marangoz atölyesi. Yetimlerin eğitimi, yetim çalışmalarının finansmanı ve evlerin kendi ihtiyaçları bakımından zanaatçılık ve endüstriyel faaliyetler 1896'dan beri büyük bir öneme sahipti.

Resim 61: Yetimler çavdar harmanında. Bu iş için çavdarın üzerinde altına sivri taşlar kakılmış bir kızak (döven) kullanılıyordu.

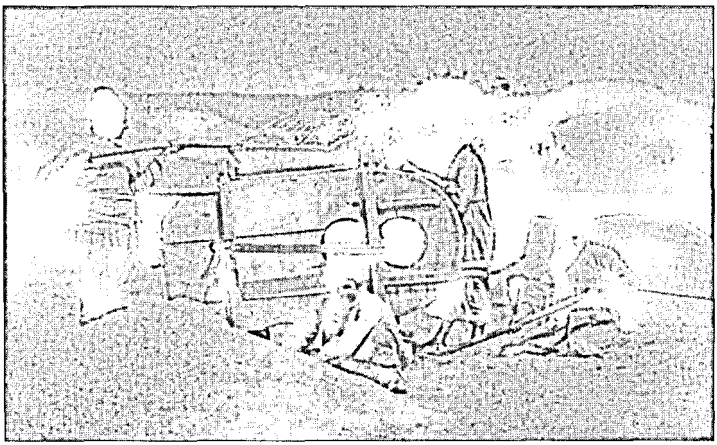

Resim 62: Yetimler harmanın savrulmasında makine kullanırken. Sağdaki diz çökmüş çocuğun arkasında, dövenin alt kısmı görünmektedir.

Resim 63: İpekböcekçiliği. Amerikan Harput Misyonu tarafından işletilen çiftlikte ipekböcekçiliği yapılıyordu. Fotoğrafta ipekböcekleri koza örmüşler. İpekböcekçiliği daha misyonerlerin gelmesinden önce bile bölgenin geçim kaynaklarındandı. Krş. MH 1869, s. 24.

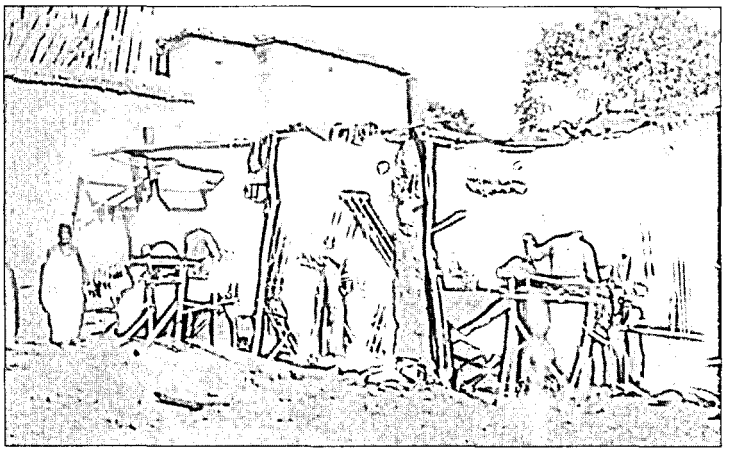

Resim 64: İpek üretimi. Ermeni yetimleri ipekböceği kozalarından elde ettikleri ipeği eğiriyorlar. ABCFM yetimhanesinin Mezere/Harput'taki çiftliği.

Resim 65: Hülfsbund tarafından yeni giysiler verilmiş olan Ermeni dulları ve çocukları, tahminen 1897.

Resim 66: Misyona kabul edilmeyi beklerken, tahminen 1897. Ermeni dulları ve yetimleri misyonerlere getiriliyordu. Muhtemelen Harput yakınlarında Mezere'de.

Resim 67: Paçavralar içinde bir Ermeni dulu. Daha önceki iki resim Hülfsbund'un yayınlarında, tanıtımlarında ve mektup kâğıtlarında sık sık kullanılırken, aynı durum çıplaklıkla sefaleti birleştiren bu fotoğraf için geçerli değildi.

Resim 68: Hülsbund şubesinde toplu yemek. Mezere?

Resim 69: Maraş'taki Hülfsbund yetimhanesinde dullar yatakları temizlerken.

Resim 70: Mezere'deki beş Hülfsbund yetimhanesinden birinin avlusunda danslı bir oyun.

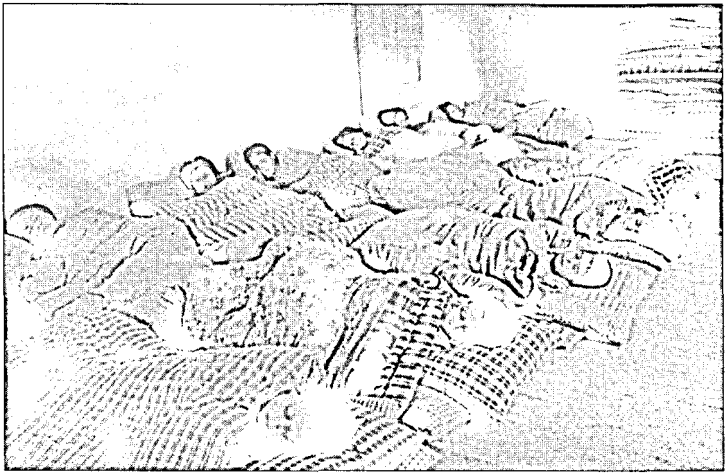

Resim 71: Hülfsbund yetimlerinin yatakhanesi. Yataklar gündüzleri dürülüp kaldırılıyordu.

Resim 72: Misyonerlerin Maraş taşrasına çıkışı, tahminen 1900. Sağdaki grupta kolonyal şapkalı olan, Hülfsbund misyoneri Paula Schâfer.

Resim 73: Yerel usullere göre kışlık erzağın hazırlanışı. Maraş Hülfsbund yetimhanesi.

Resim 74: Hülfsbund'da ders saati. Kadın Öğretmen Okulu, Mezere?

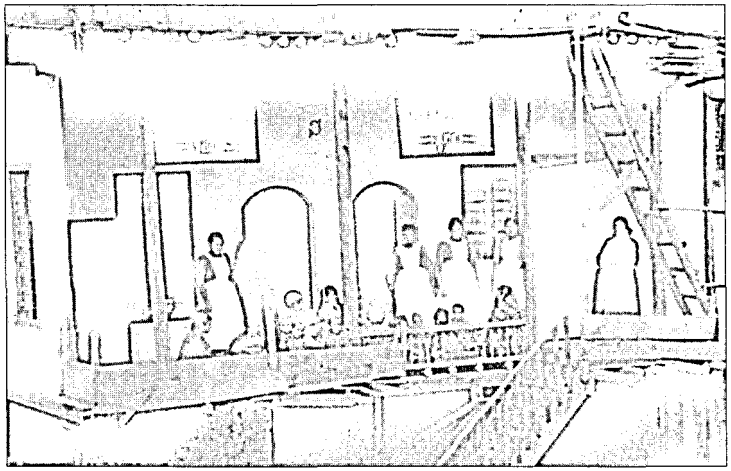

Resim 75: Maraş'taki Hülfsbund Hastanesi, 1902. İlk kattaki balkonun üzerinde İncil'in vahiy bölümünden alıntılanan Almanca cümleler bulunmaktadır: "Bak, BEN yakında geliyorum" ve "Amin. Gel, ya Rab İsa." Hastane 1904 yılında şehirdeki bu evden, yeni yapılan bir binaya taşındı.

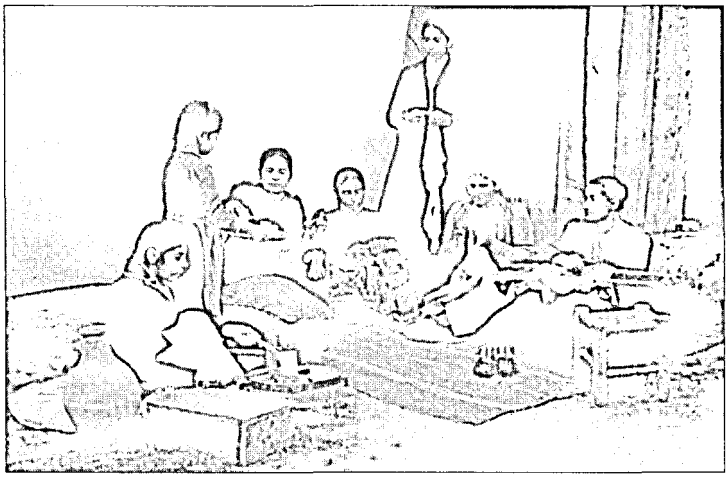

Resim 76: Maraş'ta Ermeni kadınları elişi yaparken kahve içiyorlar

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Genç Türkiye'nin Düşü ve Travması, 1908-1938

1908 Jön Türk Devrimi, anayasanın tekrar kabulüyle birlikte Osmanlıcılık idealini kısa bir süre için yeniden canlandırdı. Ancak Balkan Savaşları ve Jön Türk diktatörlüğü yüzünden rejim 1913 yılında, Dünya Savaşı boyunca sadık kalacağı Panislamizm politikasına bir kez daha geri döndü. Sadece Anadolu'yla sınırlı kalmak kaydıyla, Mustafa Kemal'in 1919-1923 arası çok bileşenli hareketi de aynı politikayı izledi. Bu politika, Doğu Vilayetleri'ndeki Hıristiyan varlığının neredeyse tümüyle yok olmasına neden oldu. 1923 sonrasında Kemalizm, zaten yüzyıl dönümünden ve özellikle de 1908'den sonra hızla yaygınlaşmış olan Türk Ulusu ülküsünü tüm değerlerin üzerine koydu ve başka hiçbir fikrî, etnik ya da kültürel çoğulculuğa izin vermedi. Buna bağlı olarak misyonların faaliyetleri neredeyse tümüyle durduruldu. Erken dönem Kemalist Cumhuriyet, Jön Türk hareketiyle olan yaygın ideolojik ve kişisel bağı nedeniyle Genç Türkiye'nin bir parçasıydı. Resmî alanda, Atatürk'ün 1938 yılındaki ölümüne kadar birleşmenin, merkezîleşmenin, modernleşmenin ve devlet kudretini yeniden kazanmanın tüm asli gereklerini gerçekleştirdi: Bunlar, Tanzimat'ın başından beri Türkiye'deki politik tartışmaları belirleyen gereklerdi. Kürdistan'ın 1830'larda başlayan iç fethi 1938'de sona erdirilmişti.

3.1. Genel bakış: Genç Türkiye'de misyonlar, etni ve devlet

1908 Temmuzu'nda, 1906'dan bu yana *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* üyesi olan Jön Türk subayları ve militanları Abdülhamit'i tahttan indirdiler. Bu olayın arkaplanında Abdülhamit'in Balkanlar'daki değişmez başarısızlığı bulunuyordu; ayrıca Doğu Vilayetleri'nde yaşanan ve bir önceki bölümde genel olarak sunulan farklı huzursuzluklar da bu arkaplanın bir parçasıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun politik havası, 20. yüzyılın başlangıcında son derece gergindi. Makedonya'da Jön Türkler tarafından yönetilen askerî ayaklanmayla başa çıkamayan sultan, isyancıların hoşlanacağı bir sadrazam atadı ve 23 Temmuz 1908 tarihinde otuz yıl önce kendisi tarafından rafa kaldırılan anayasayı tekrar yürürlüğe koydu. Ayrıca 1878'den beri gündeme gelmeyen parlamento seçimlerinin yapılacağını açıkladı. 1908 yılı ortasında gerçekleşen bu kansız devrim, imparatorlukta yaşayan tüm halk tabakalarında ve gruplarında, ayrıca misyon üyeleri arasında da, geleceğe dair büyük bir iyimserlik, hatta sevinç sarhoşluğunun yaşanmasına neden oldu. "Jön Türk Devrimi" adı verilen bu hareket, sosyal bir dönüşüm için büyük potansiyel taşıyan bir dönüm noktası olarak kabul edildi. Misyonerler gibi otokrasiye, İslâmcılığa ve milliyetçiliğe şüpheyle bakan aktörler, bu devrimi hayal ettikleri türden Osmanlıcı ülkünün çokkültürlü modern toplumunu yaratabilmek için vazgeçilmez bir fırsat olarak değerlendirdiler. Jön Türk Devrimi'ne hayran olan bu kişiler için gerçekten de Abdülhamit'in despot yönetimine karşı tüm halk gruplarının katılımıyla sağlanacak liberal bir geleceğin yolu açılmış gibi görünüyordu. O güne dek neredeyse sadece azınlıklarla ilgilenmiş olan ABCFM, kendisinin demokratik bir sivil toplumun inşası ve bu toplumun seçkin kesiminin eğitimiyle görevlendirilmiş olduğunu düşünüyordu. Ancak 1908 devrimiyle özellikle vilayetlerdeki politik aygıtlarda köklü bir personel değişikliğine gidilmedi.[1]

1 Krş. Quataert 1983, s. 154 vd.: "Sadece küçük bir grubun karar alma sürecine dahil olmasıyla sonuçlandı."

Abdülhamit'e olan bağlılıkları nedeniyle yeni rejime düşmanlık besleyen bazı Kürt liderleri dışında, birçok iktidar sahibi ve eylemci, oportünist bir tutumla yeni duruma uyum sağladılar.

1908-1914 arası Jön Türk iktidarının en önemli toplumsal sonucu, derneklere, militan grup ve kadrolara sahip, çok sayıda toplantı, basın organı ve kitap aracılığıyla sesini duyuran örgütlü bir Türk milliyetçiliğinin şekillenmesi oldu. Söz sahibi Jön Türk partisi İttihad ve Terakki tüm vilayetlerde örgütlendi; merkez komitesi –*İttihad ve Terakki Cemiyeti*– 1913 yılında imparatorluğun tümünde iktidara diktatoryal yollardan sahip oldu. İttihat ve Terakki Partisi üyelerine batıda genel olarak "İttihatçılar" adı veriliyordu. Kudretli Türkçülük ideolojik akımı o yıllarda Osmanlıcılığa ve İslâmcılığa üstün gelmeye başladı, ancak İslâmcılık özellikle Araplar ve Kürtler üzerindeki etkisi nedeniyle, toplumu harekete geçirmek için devletin önemli bir aygıtı olarak kaldı. Yüzyıl dönümünden kısa bir süre önce Avrupa Türkolojisinin etkisi altında bulunan bazı entelektüellerde, Osmanlı Türkiyesi'nden Müslüman Orta Asya'ya dek uzanan bir Türk dili ve kültürü birliği duygusu ortaya çıkmıştı. Bu duygu genç Türk milliyetçiliğinin bazı ideologları için, aynı zamanda Türklüğün gelecekteki politik alanını da temsil ediyordu. Bu alan yayıldığı bölge itibarıyla imparatorluğun batıdaki bölgesel kayıplarını karşılamaya ve yeni türden iktidar hayallerinin canlanmasına uygundu.[2] Bu irredentist, Pantürkist düş –genellikle "Panturanizm" olarak adlandırılır– Küçük Asya'dan Orta Asya'ya dek uzanan toprakların büyük bir Türk İmparatorluğu çatısı altında birleştirmeyi hayal ediyordu. Buna karşın o zamanların Panhelenist çevreleri de, Küçük Asya'nın Yunanlılar tarafından iskân edilmiş topraklarını da kapsayacak büyük, birleşmiş bir Yunan egemenlik alanının hayallerini kuruyordu. Ermeni milliyetçileri ise kendi açılarından Antik ve Ortaçağ'ın Ermeni krallıklarını, çağdaş politik giysilere büründürmek yoluyla yeniden tesis etme peşindeydiler.

2 Georgeon 1995 (1988), s. 23 vd.

1908 Devrimi halkları birbirine bağlayan liberal bir devletin giderek geliştiği ve yazın geç dönemlerine dek uzandığı ilkbaharı andıran bir uyanışı değil, olağanüstü görkemli günlerle başlayan geç bir sonbaharı andırıyordu. Yeni, tecrübesiz, ama hırslı iktidar sahipleri kısa sürede sert kasım fırtınalarının yüzlerinde patladığını hissettiler: Dış politikada ağır mağlubiyetler, içeride ise parçalanma hareketleri. Bunlarla başa çıkamadıkları için çareyi Panislamizm, Türkleştirme ve zorunlu merkezîleştirme gibi birbirleriyle çelişen reçetelerde aradılar. Dış politika alanında aldıkları darbeler çok sertti: Avusturya-Macaristan, 1908 sonbaharında evvelce Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı, ancak 1878'den bu yana himayesinde bulunan Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini açıkladı. Kâğıt üzerinde hâlâ Osmanlılara bağlı olan Bulgaristan bağımsızlığını ilan ederken, Yunanistan Girit'in kendisine ait olduğunu ilan etti. Osmanlı parlamento seçimleri, bu ağır toprak kayıpları nedeniyle, 1908 sonunda çok kötü bir havada gerçekleşti. İttihatçıların karşısında tek muhalif grup olarak, ademi merkeziyetçilik ile Müslüman ve gayrimüslim grupların eşitliğini savunan Prens Sabahattin'in Liberal Osmanlı Partisi bulunuyordu. İttihatçılar, ekonomik alandaki Hamitçi liberalizmi, o zamana dek ağırlıklı olarak Sünni olmayan ticaret güçlerinin, Dünya Savaşı esnasında zorunlu bir "millileştirme" hareketiyle mülksüzleştirilmesiyle zirveye ulaşan ticari bir koruma sistemiyle tedricen değiştirdiler. Bu süreç 1923 yılına kadar süren ve sonradan milliyetçiler tarafından "*İstiklal Harbi*" veya "*Kurtuluş Savaşı*" olarak adlandırılacak bir "*Milli Mücadele*" ile nihai konumuna ulaştı.

Politik alandaki Hamitçi otokrasi, İttihatçıların sadece geçici olarak çoğulcu bir açılım izlemesine izin verdi. 1913 Balkan Savaşları'ndan bu yana imparatorluk *de facto* tek partili sistemle, 1914 sonrasında da başında Enver, Mehmet Talat ve Ahmet Cemal'in bulunduğu küçük bir diktatoryal grup tarafından yönetiliyordu. 1914 başlarında 1878 Berlin Kongresi kararları çerçevesinde uygulamaya konulan Ermeni reformları, –kendi deyimleriyle– bu ateşli vatanseverler için ancak soykırım anla-

mına gelen bir "nihai çözüm"[3] yöntemiyle yürütülecek bir savaşla baştan savılacak bir rahatsızlık unsuruydu: Böylece Anadolu'daki binlerce yıl süren Ermeni varlığına son verdiler. Dünya Savaşı'na bilinçli olarak Almanya'nın yanında girilmesi ve Rusya'ya savaş ilan edilmesi uğursuz kararlardı; bu kararların etnik, demografik ve ekonomik sonuçları, Kemalizm damgalı milliyetçi Genç Türkiye'nin, yani 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerini attı. İttihatçı savaş rejiminin emperyalist iktidar hayallerine karşın, Kemalistler toprak isteklerini Küçük Asya'yla sınırlandırıyorlardı. Cumhuriyetin otoriter önderi Mustafa Kemal Paşa, bu esnada İttihatçı birlik (*ittihad*) ve ilerleme (*terakki*) parolalarını kararlılıkla katı bir Türk milliyetçiliği temeline oturttu. Mustafa Kemal Paşa'nın "Kemalizm" adı verilen milliyetçiliği, Osmanlıcılık'la olduğu kadar İslâmcılık'la da mücadele etti. Millet adı verilen özerk dinî grupları, birleşmiş bir "ulus" yaratmak adına ortadan kaldırdı. Ancak bu *de facto* çok dar, yani pek kısa bir süre sonra kuruluş efsanesine yükseltilecek olan Kurtuluş Savaşı'nın temel taşıyıcıları oldukları kabul edilen Sünni Türklerin dinî ve dilsel özelliklerinin bütünü anlamında bir ulus kavramının temeli oldu.

Türklerin Dünya Savaşı yenilgisinden sonra, Kemal Paşa 1919 yazında Anadolu Müslümanları'nın çok bileşenli hareketinin askerî ve idari yapılarındaki İttihatçı unsurların büyük oranda zarar görmemiş olduğu, Hıristiyanların neredeyse tümüyle ortadan kaldırıldığı ve hiçbir İtilaf Devleti gücünün konuşlanmadığı Doğu Vilayetleri'nde örgütlemeye başladı. İtilaf Devletleri tarafından desteklenen Ermenilerin evlerine dönerek çalınan mülklerini geri isteyecekleri korkusunu körükleyerek, Doğu Vilayetleri'nin Sünni ileri gelenlerini kazanmayı başardı. Halifeliğin gâvurun elinden kurtarılması gerektiğini söyleyerek, Sünni Kürtleri kendi yanına çekti. Alevi Kürtler'de ise bu söy-

3 Hülfsbund müdürü Friedrich Schuchardt bu ifadeyi, 1922 yılında Küçük Asya Ermeni yerleşim bölgesindeki Hıristiyanların nihai olarak ortadan kaldırılması bağlamında kullanmıştı: "Türklerin Hıristiyanlara karşı "nihai çözümü" Ermeniler açısından tüm umutların yok olduğunu gösterdiği için, büyük bir kısmı Kilikya'yı kaçarcasına terk etti [...]" *Sonnenaufgang* sayı 5, 1922, alıntı Riesenbeck, tarihsiz, Kısım1, s. 46 vd.

lem işe yaramadı: Bunlar, Doğu Vilayetleri'nde daha 1919 yılında, yani erken dönemde, ona karşı çıkan tek önemli muhalefet grubunu oluşturdular. Sünni Kürtler bunu ancak 1924 yılında hilafetin kaldırılmasından sonra yaptılar. Kemalist devlet Doğu Vilayetleri'nde idari ve askerî varlığını ancak sert şiddet ve cebir uygulamalarıyla kabul ettirebildi. Ekonomik ve sosyal alanlarda genel bir başarısızlığa uğradı. Mustafa Kemal'in ölüm yılı olan 1938'de cumhuriyetin kara kuvvetleri, hava kuvvetlerinin desteğiyle, 1930'lu yıllardan itibaren başlamış olduğu Dersim'deki bağımsız Alevi kültürünün yok edilmesi harekâtını, halka yönelik ağır şiddet uygulamalarıyla beraber sona erdirdi. Kemalistler bu kanlı "iç kolonileştirmeyi" (İsmail Beşikçi) üstün Türklük adına "uygarlaştırma misyonu" dedikleri milliyetçi bir gururla gerçekleştirmişlerdi. Tanzimat'ın başlatıp, Abdülhamit ile İttihatçıların geliştirdiğini, Türkiye Cumhuriyeti başarıyla sonuçlandırdı: Kürdistan'ın bütünüyle fethedilmesi ve tüm ülkeyi kapsayan merkezî bir rejimin kurulması.

Türk milliyetçisi lider devletin –ayrıca iki savaş arası dönemin Avrupa totaliter rejimleri bağlamında da incelenmesi gereken– totaliter yapısı, ne ifade özgürlüğüne, ne de etnik veya misyonerist özerkliklere izin veriyordu. Misyonerlerin sınır dışı edilmelerine Bağımsızlık Savaşı'yla birlikte, ilk olarak da Doğu Vilayetleri'nde başlanmıştı. Misyon okulları da artık Rum, Ermeni ve Yahudi azınlık okulları gibi devletin sıkı denetimine tâbi idi. Ve bu çok dar bir kalıba sokulmuş "heterodoks" kültürel yaşam, neredeyse sadece İstanbul'da mevcuttu. Gerçek bir yakın dönem –iktidar sahipleri tarafından misyonlardan, azınlıklardan, hatta pek çok Türk'ten bile farklı algılanan– Osmanlı tarihinin yazılması bu şartlar altında akla bile getirilemezdi.

3.2. Genç Türkiye ve Türkiye misyonları

1908'in uyanış havasından, misyonerler de paylarına düşeni almışlardı; özellikle Protestanlar devletin yıllar süren baskısından sonra ansızın "ilericiliğin öncüleri" gibi prestijli bir sıfatın tadını çıkarmaya başlamışlardı. Aynı yılın yaz ve sonbahar ay-

larında taşra şehirlerindeki kardeşlik kutlamalarında da İttihat ve Terakki temsilcileri tarafından özgürlüğün ve ilericiliğin öncüleri olarak selamlanmışlardı. Ancak ABCFM desteklemeye hazır olduğu liberal Osmanlıcı toplum tasavvurunun, Jön Türklerin üniter devlet anlayışıyla pek az ortak noktası olduğunu anlayınca, daha Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kalmadan rejimle arasında yeniden bir uçurum açıldı. Oysa 1908'de misyonlarla yeni rejim arasında heyecan verici bir yakınlaşma doğmuştu. Jön Türkler, içlerinden bir kısmının Avrupa'da ve Türkiye'deki misyon okullarında tanışmış olduğu liberal Batılı düşünceler bütününe dayanıyorlardı. Yeni dönemin kadın kahramanını temsil eden Halide Edib, örneğin, kendisinin de başarıyla mezun olduğu, ABCFM tarafından kurulmuş ilerici, kadın hakları savunucusu *American College for Girls*'ü övgülere boğuyordu. 1909 Nisanı'nda darbeciler İttihatçı avına çıktıklarında, burası ona sığınak olmuştu. Kadın misyonerler ona ilk Türk kadın kulübünün kurulmasında yardım etmişlerdi. "Asrı saadet"e girmiş gibiydik", Halide Edib 1908 yazındaki havayı isabetli olarak bu sözlerle değerlendiriyordu.

3.2.1. Jön Türk hareketi[4]

Fransız Devrimi'nin yüzüncü yılı olan 1889'da, İstanbul'daki *Askerî Tıbbiye* öğrencileri *İttihad-i Osmani Cemiyeti* adını verdikleri bir yeraltı örgütü kurdular. Bu örgüt Müslüman halk gruplarından Osmanlıcı vatanseverlere dayanıyor, Abdülhamit despotizminden kurtulmak istiyor ve imparatorluğun birliğini korumak gibi büyük, ortak bir amaç güdüyordu. Hareket giderek imparatorluğun diğer yüksekokullarına da yayıldı[5] ve sürgündeki Osmanlılar sayesinde Kahire, Londra, Paris ve Cenevre'ye ulaştı. Kendi kitap ve dergileri, harekete dinamizm sağlıyordu. Esas olarak iki eğilim çıkmıştı ortaya: Auguste Comte'un öğrencisi Ahmet Rıza önderliğindeki poziti-

4 Krş. Georgeon 1989, s. 569-576.

5 *Tıbbiyeyi Askeriye*'den *Harbiye*'ye, *Mülkiye*'ye, *Bahriye*'ye ve veteriner okuluna.

vist görüş ve Mizancı Murad önderliğindeki, daha ziyade İslâmcı olan diğer görüş. 1900 yılı civarında buna bir de sultanın yeğeni Sabahaddin'in liberal eğilimi eklendi. Ahmet Rıza'nın tam aksine, Osmanlı Hanedanı hakkında aykırı görüşler besleyen bu prens, ayrıca bölgelerin ve azınlıkların özerkliğine izin veren federal, ademi merkeziyetçi bir sistem tasavvur ediyordu.[6] Aradaki farklılıklar, Jön Türkler'in 1902 yılında Paris'te topladıkları sürgün kongresinde su yüzüne çıktı.

1905 Rus ve İran Devrimleri'nin etkisiyle, Doğu Anadolu'da kısmen ordunun da katıldığı farklı yerel ayaklanmalar baş göstermişti. Olumsuz ekonomik tablo, yaşam şartlarının son derece bozulmasına yol açmış ve hükümeti askerlerin ücretlerini ödeyemez hale getirmişti.[7] Abdülhamit rejimi, böylece pek çok Sünni arasında bile prestijini kaybetmeye başlamıştı. İmparatorluktaki politik sınıfın hatırı sayılır bir kısmı, artık Abdülhamit'in başlangıçta çok popüler olan otokratik "İslâmcı politikası"nı duymak bile istemiyordu. Bu durum özellikle Makedonya'da bölücü isyanları bastırmakla görevli ve sultanın Avrupa baskısına boyun eğerek 1906 yılında Makedonya bölgesinde bir mali kontrol yapılmasına izin vermesini izleyen subaylar arasında yaygınlaşmıştı. Jön Türk subaylarının yer altı örgütü her ne kadar liberalizm ve meşrutiyet propagandası yapıyorsa da, onları sultana muhalefet yapmaya zorlayan nedenlerin başında ateşli vatanseverlikleri ve incinen onurlarıydı.

Sultanın Makedonya Sorunu'nda attığı geri adımlar özellikle Selanik'te, ancak Manastır, İşkodra ve Şam[8] gibi garnizon şehirlerindeki subay çevrelerinde büyük bir vatansever öfke patlamasına neden oldu. Makedonya'daki askerî kuvvetler çifte duygusal baskı altındaydılar. Birincisi, hemen her gün Balkan

6 Grubu da bu yönelime uygun olarak *Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti* adındaydı. Krş. Ahmad 1982, s. 403, dipnot 8.

7 Krş. "Famine Conditions in Turkey", MH 1908, Mart, s. 130.

8 Şam'da genç bir teğmen olan Mustafa Kemal, yeni kurulmuş olan Vatan ve Hürriyet adlı gizli örgütün bir üyesiydi. 1907 sonbaharında Suriye'den ayrılıp Makedonya'ya geri döndü, müstakbel iktidar sahiplerinin yakın çevresine dahil olmayı başardı, ancak 1908 Temmuzu'nda itibaren *Hürriyet Kahramanları* olarak adlandırılan Enver, Niyazi ile Eyüp Sabri'nin arasına giremedi; krş. Zürcher 1984, s. 42-44.

milliyetçiliğinin etkileriyle yüz yüze gelmek zorunda kalıyorlardı. İkincisi, Makedonya'nın başkenti Selanik politik tartışmalara uygun, modern, liberal ve farklı kültürleri barındıran bir şehirdi. Güçlü bir ticaret burjuvazisi ile *Alliance israélite universelle* adında iyi eğitim veren okulları vardı. 1906 yılında Selanik'te aralarında başkalarının yanı sıra Talat'ın da bulunduğu *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* kuruldu. 1889'dan farklı olarak kurucu grubunun merkezini artık öğrenciler değil, Müslüman orta sınıflardan gelen genç subaylar ve memurlar oluşturuyordu. Paris'teki sürgün örgütü ve artık hareketin merkezi olan Selanik'teki gruplaşma, 1907 yılında *İttihad ve Terakki* adı altında birleşti. Paris'te Ahmet Rıza'nın önderliğindeki grup, Sabahattin'in etrafındaki insanlarla ve Ermeni Taşnak Partisi'yle birlik kurmayı başardı. Ancak Jön Türk hareketi içindeki Türk oranı diğerlerine kıyasla çok daha fazlaydı.

Jön Türk hareketinin ana hedefi, imparatorluğu kurtarmak ve devletin güvenilirliğini (tekrar) tesis etmekti. *Bu devlet nasıl kurtarılabilir* – 1880'lerden 1920'lere kadar vatansever tartışmaların konusu işte bu soruydu.[9] İttihatçılar anayasa, parlamento ve müttehit devlet gibi Avrupa kazanımlarının üzerinde duruyorlardı. Pozitivist yönelimlerine uygun olarak, İslâm onlar için ağırlıklı olarak propaganda aracı rolü oynuyordu. Tıpkı Abdülhmit'te olduğu gibi kıyameti bekleyen bir ruh hali içinde bulunuyorlardı; psikolojik yapıları, zedelenen gururları ve yeniden büyük bir güç olma arzusuyla belirlenmişti, pratik hedefleri ise tahttan indirilen sultan gibi Avrupa devletlerine kafa tutabilecek güçlü bir devletin önünü açmaktı. 1908 Devrimi liberal bir devrim olmaktan ziyade vatansever bir darbe, Abdülhamit iktidarı altındaki imparatorluğun giderek dağılması nedeniyle anavatanlarını tehdit altında gören subayların devlete el koymasıydı.[10] Selanik'te konuşlanmış İttihatçı mer-

9 "Bu devlet nasıl kurtarılabilir" aynı zamanda Prens Sabahattin'in kitaplarından birinin ismidir: Sabahattin 1334 (1918). Krş. ayrıca Tunaya 1984, s. 9; Ahmad 1982, s. 403.

10 "Bunlar liberalden ziyade, imparatorluğu kurtarmaya kararlı vatanseverler." Georgeon 1989, s. 575, krş. Georgeon 1995 (1988), s. 24.

kez komite 1908 Temmuzu'nda iktidarı doğrudan eline almadı. Bunu ancak müteakip yıllarda gerçekleştirdi. İlk olarak şehirlerde parti komiteleri inşa etmeleri ve propaganda faaliyetleri örgütlemeleri için gönderdiği temsilciler aracılığıyla ajitasyon yaptı. Bu sayede merkezî ve yerel makamları, kendi taleplerini uygulamaya koymak için harekete geçirmeyi başardı.[11]

3.2.2. 1908 uyanış havasının aynası olarak misyon basını

1908 yılının ikinci yarısının coşkulu duyguları, misyon basınına da yansımış ve her misyonun kendine göre değişen politik görüşlerini, ütopik hayallerini ve misyonlara biçildiğini düşündükleri müstakbel rolleri ilginç bir şekilde gün ışığına çıkartmıştı. Misyonerler ve örgütleri, "Yeni Türkiye"ye dair haberleri az ya da çok ihtiyatlı bir iyimserlikle karşıladılar. Otokrasinin kaldırılması, anayasa ve liberal Jön Türk fikirleri genel olarak iyiniyetle karşılandı ve misyonerler buna uygun olarak daha olumlu büyüme imkânları beklentisi içine girdiler.

ABCFM'nin yayın organı olan *Missionary Herald*'ın Eylül-Aralık arasında çıkan sayılarında, genel olarak sınırsız bir heyecan ifade ediliyordu. Kayseri'deki Reverend James L. Fowle, 14 Eylül günü Jön Türk temsilcileri Takir Bey ve Faik Bey'le yaptığı kişisel görüşmeleri anlatıyordu. Bu ifadeler sonsuz bir heyecana kapılmış bir adama aittir: "İnancımın zayıf olduğunu itiraf ediyorum. Ömrümde Türklerin, Ermenilerin, Rumların kardeş olup birbirlerine karışacaklarını göreceğimi veya bir kilisede Müslümanların herkes için özgürlüğe ve kanun önünde eşitliğe övgüler düzerek konuştuklarını duyacağımı doğrusu sanmıyordum. [...] O [Faik] da, okullarımızı ve kolejlerimizi öven konuşmalar yaptı. Bütün bunlar en yalın, en samimi şekilde ifade edildi, göz boyamaya yönelik pohpohlamalar söz konusu değildi. Memnun olduğum kadar şaşırdığımı söylemeye gerek yok."[12] "A Nations Sudden Conversion" başlıklı üç

11 Krş. Ahmad 1982, s. 403.

12 MH 1908, s. 568 vd. Irkların ABD tarzı asimilasyonundan söz edilmesi, Amerikalıların gönlünü okşamaktadır: "Takir Bey ABD'de ırkların asimilasyonun-

sayfalık yorumda anonim yazar (James Barton?) Türklerin anayasal modern bir devlete doğru yaptığı dönüşümü hakkıyla ifade edebilmek için, bu hareketi Saulus'un Paulus'a dönüşmesiyle* kıyaslamaktadır.[13]

Eski bir Harput misyoneri olan ABCFM sekreteri James L. Barton, "Değişikliklerin Bizim İçin Anlamı Nedir?" başlıklı yorumunda, son yirmi yıldır Osmanlı Devleti ile ABCFM arasında yaşanan gergin durumu anlatır. "Bir ırk olarak" Ermenilere, ancak özel olarak da eğitim almış Ermenilere karşı duyulan genel güvensizliği etkili bir şekilde tasvir eder: "Şu ana kadar faaliyetlerimizin en büyük sonuçlarının, olağanüstü yetenekli ve ümit verici bir ırk olan Ermeniler arasında elde edildiği gayet iyi bilinmektedir. Bu durum son yirmi yıldır çalışmalarımızı bilhassa zorlaştırmıştır, çünkü devlet ırk olarak Ermenilere kuşkuyla bakmaktadır. Bu kuşkudan dolayı, Ermeniler sürekli gözetim altında tutulmakta, hatta şiddet olayları patlak vermekte, kıyımlar yaşanmaktadır. [...] eğitim görmüş bütün Ermenilere şu veya bu ölçüde suçlu gözüyle bakılmaktadır." Yazar, bu zeminde Devrimci Ermeni Hareketi'nin ortaya çıkışını anlatır, 1895-96 pogromlarından söz eder: "Son birkaç yılda, adaletsizlikler ve haksızlıklar karşısında Ermeniler arasında

---

dan bahsetti; birçok ırk bulunduğunu, ama hepsinin ortak devlete gönülden, sevgiyle bağlı olduğunu belirtti." 1908 Ekimi'nde taşra kenti Merzifon'da, üyeleri arasında Amerikan Koleji'nin iki öğretmeninin de bulunduğu Osmanlı Özgürlük Kulübü'nün kuruluşuna dair detaylı, coşkulu bir anlatımı Edward Riggs yapmaktadır (MH 1909, s. 33 vd.).

(*) Hıristiyanları takibatla görevlendirilmiş bir Roma subayı olan Saulus, Şam yolunda gördüğü bir vahiy üzerine tövbe eder ve Paulus ismini alarak Hıristiyan olur – ç.n.

13 Makalenin sonuna doğru, "Ne kadar sürecek?" sorusuna cevaben Barton bazı kısıtlamalarda bulunmaktadır: "Türkiye'deki mevcut durumun kalıcı olacağı beklenemez. Tarihin yasasına aykırı olur böyle bir durum." Ancak sonuç kısmında İstanbul'daki Amerikan elçiliğinin benzer içerikli düşüncelerini şöyle aktarır: "[...] ne tepki doğarsa doğsun, Türkiye artık 24 Temmuz 1908 öncesine bir daha asla dönemez. Ülkedeki özgürlükler, ne zorba hükümdarlar ne de yabancı işgalciler tarafından bir daha asla bütünüyle ortadan kaldırılamayacaktır. Geçtiğimiz iki ayda gösterdikleri üzere bu kadar özdenetime sahip, aşırılıklardan ve misillemelerden böylesine kaçınan bir halk, kuşkusuz, gelmesinden o kadar memnuniyet duydukları özgürlüğün kalıcı olmasını sağlamalıdır." (MH 1908, s. 455-458).

devrimci örgütler çıktı, bu da Türk devletini son derece rahatsız etti, yeni kuşkulara ve çatışmalara yol açtı. Bütün bunlar, Türkiye'deki [ABCFM'ye bağlı] dört misyona ağır idari ve malî yükler getirdi. Bunların üzerinde ayrıntılarıyla durmamıza gerek yok; *Missionary Herald*'ın dosyalara bu olaylarla doludur."[14] Jön Türk muhalefetinin 1890'lı yıllarda yaşanan katliamları sert bir dille kınaması ve Jön Türk önderlerinin 1908 yılında Ermeni kurbanların mezarlarını ziyaretleriyle onurlandırmaları, misyonun pogromlara devlet tarafından da artık başka gözle bakıldığını ve Osmanlı-Ermeni-Misyon ilişkilerinde yeni bir dönem başladığını düşünmesi için yeterli bir sebepti. Misyon sekreteri, makalesinin sonuç kısmında umut dolu bir uyarıda bulunmaktadır. ABCFM'nin Makedonya'dan başlayarak Mezopotamya'ya kadar bütün Türkiye'yi Protestanlaştırma görevini üstlenmesi için gereken şartlar olgunlaşmıştır: "Biz, yalnızca biz, misyonerler olarak sahada, insanların arasındayız. [...] Görevimiz kaçınılmaz; ayrıcalığımız aşılamaz nitelikte." Artık sıra bu uygun durumdan faydalanmaya gelmiştir: Dünyanın en zor misyon bölgelerinden biri olan Türkiye, artık en çok umut vaat edenine dönüşmüştür.[15] "Türkiye'de Tanrı Krallığı'nı ileri götürme" düşüncesi 1908 yılında ABCFM için daha önce açıklandığı üzere, yeni bir politik ve toplumsal boyut kazanmıştı. Artık sıra bir *Ottoman Nation*'ın, yani çokdinli modern Osmanlı toplumunun inşasına katkıda bulunmaya gelmiştir. Bu nedenle görev, artık misyon faaliyetlerini millet sınırlarının ötesine taşıyıp, misyon okullarını Osmanlı seçkinlerinin eğitileceği kurumlara dönüştürmektir.[16]

Christlicher Orient'te yayınlanan ve Alman Şark Misyo-

14 MH 1908, s. 467-9.

15 Barton'un uyarısı son iki sonuç cümlesinde doruğa ulaşmaktadır (Barton'un makalesi "Missionaries Needed By The American Board" başlıklı ve misyonerlerin aktüel ihtiyaçlarını listeleyen 466. sayfayı takip etmektedir): "Saha bizim; etki ve nüfus açısından büyük merkezlere yerleştik; misyonlarımız, kolejlerimiz, okullarımız, matbaalarımız, hastanelerimiz ve Hıristiyan kurumlarımız var. Bütün bunları, kurulma amaçlarına uygun olarak, Türkiye'de Tanrı Krallığı'nı ileri götürmek için, kapasitelerinin sonuna kadar kullanacak mıyız?"

16 Bak. Böl. 3.3.1.

nu'nun önemli, uzun soluklu faaliyetlerini anlatan uzun makaleler, temmuz devriminden sonraki yeni durumu ele alıyordu. Görmüş geçirmiş, çok dil bilen, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve dinî ilişkilerine vakıf yaşlı Alevi Johannes Awetaranian, İslâm'ın "ilk olarak şiddetini, ikinci olarak kibrini, üçüncü olarak da fanatizmini" kırarak, hukuk karşısında eşitlik ile dinî inanç özgürlüğünün önünü açacak anayasaya olan güvenini dile getiriyordu. Genel olarak edebiyat alanındaki misyonerlik faaliyetlerini kendisine ait bir dergide redaktör olarak İstanbul'a kaydırabileceği düşüncesindeydi.[17] 11 Aralık 1908'de İstanbul'dan Lepsius'a yazdığı mektup da iyimserlikle doludur: "Türklerin tüm uluslardan tebaaları artık kendilerini Osmanlı olarak adlandırmakta, Türkiye'yi vatanları olarak görmekte ve bugüne dek nefret ettikleri Türkçe'yi sevmeye başlayarak, ona önem kazandırmaktalar."[18]

Jakob Künzler de, özellikle "Yeni Çağın Şafağı" adlı makalesindeki kapsadığı bağış ve şefaat çağrılarında, içindeki umudu ortaya koyuyordu. Buna rağmen yine de geleceğe dair şüpheler taşıdığı, yazısının birçok yerinde ortaya çıkıyordu.[19] Büyük ihtimalle Johannes Lepsius'un bir önceki sayıda yayımlanan makalesi,[20] Künzler'i ihtiyatlı olmaya sevk etmişti. Lepsius'un açıklamaları en geç *Armenien und Europa* [Ermenistan ve Av-

17 CO 1908 (Ağu./Eyl.), s. 125-128. Krş. Awetaranian 1905, s. 12-19; Şeriat eleştirisi CO 1910, s. 107-109. Alman Şark Misyonu adına Balkanlar'da faaliyet yürüten, esasen Erzurumlu Johannes Awetaranian –eski ismi: Muhammet Şükrü– Lepsius'un en güvendiği adamlarından biri ve misyonun kendisine sen diye hitap eden tek çalışanıydı. Kaleme aldığı otobiyografisinin (Awetaranian 1905) ikinci baskısında, (Awetaranian 1930) eksiklikler Richard Schäfer tarafından büyük ölçüde giderilmiş ve Awetaranian'ın yaşamının son dönemini de kapsaması (1905-1919) sağlanmıştı.

18 CO 1909, s. 3.

19 Bu makale "Görünüşe göre Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan tüm halkların üzerine çöken uzun, çok uzun kölelik gecesi nihayet sona eriyor (!)" cümlesiyle başlıyor ve sabah yıldızını parlak Vega yıldızıyla karıştıran bir kervan kılavuzunun hikâyesini anlatan uzun bir yazıyla devam ediyordu. "Kervan yolunu şaşırıp bataklığa saplandı ve yok olup gitti. Bu yüzden o yıldıza 'Kervankıran' ismi verildi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki özgürlüğün parlak ışığı da buna benzemesin!" CO 1908, s. 173.

20 "Şarkın politik ve dinî yeniden doğumu" CO 1908 (Ağu./Eyl.), s. 144-149.

rupa]'nın kaleme alınışından sonra (1896) politik olarak keskinleşmiş analitik bir ruha delalet etmekteydi: Avrupa prensiplerine göre yapılanmış olsa dahi, büyük devletlerin çıkarları Türkiye'nin kendini toplamasına ve tekrar güçlenmesine izin vermeyecekti. Söz konusu prensiplerle devletin dini İslâm arasında çözülmez bir çelişki bulunuyordu. Aniden ve şaşılacak şekilde tüm halk gruplarını kapsayan Osmanlı ulusu bilincinin, son onyıllar boyunca iyice derinleşen etnik-dinî uçurumu kapaması mümkün değildi. "Dünya tarihi bir kez daha herkesin düşündüğünden farklı şekilde gelişti ve bu nedenle bundan sonra da herkesin düşündüğünden farklı şekilde gelişebileceğini kabul etmek en doğrusu olacaktır." Bir tek Almanya, yeni Türkiye için tehlikeli olabilecek kötü niyetler taşımıyordu. Alman dış politikasının bu olumlu değerlendirmesi, 1895 ve 1915-16 yıllarında aldığı muhalif tutuma karşın, Lepsius'un koyu vatanseverliğini ortaya koyuyordu. Misyon yöneticisi, makalesinin sonuç bölümünde yüksek hedeflere işaret ediyordu: "Alman zekâsı, şark kültürü üzerinde daha büyük *barışçıl* fetihlerde bulunamaz mı?" Avrupa kültürü ve Protestan misyonu birlikte yürümeliydi, aksi takdirde etkinin yıkıcı olması söz konusuydu. Bu bağlamda Lepsius için "Hıristiyan Batı" kategorisinin hâlâ ilkesel geçerliliği vardı. Geniş kapsamlı Alman askerî yardımı hakkındaki görüşlerini ise, dikkat çekmemesi imkânsız bir sertlikle açıklıyordu: "*Hıristiyan* olduğunu inkâr eden veya hâkir gören bir Avrupa kültürü, son tahlilde Hıristiyan olmayan kavimleri Avrupa'ya karşı silahlandıracaktır."

Türkiye'nin durumu hakkında birbirleriyle pek de örtüşmeyen açıklamalar, Alman Şark Misyonu'nun karakterinin çifte yapısına işaret ediyordu: Birincisi, birbirlerinden farklı kadın ve erkek misyonerlerin oluşturduğu görece küçük örgütlenmelere nispeten büyük bir hareket alanı bırakıyordu;[21] ikincisi

21 Krş. Schâfer'in değerlendirmeleri (1932 s. 51): "[...] Lepsius'un çalışanları en başından beri belli bağımsızlığa alışmışlardı, misyonerler halkın her tabakasından geliyordu: Teologlar, kadın ve erkek öğretmenler, zanaatkârlar, tacirler, hekimler ve diakonlar. [...] Dışarıdaki dinler ve kavimler karmaşası için tek

günün politik anlayışına önemli bir yer veriyordu. Misyonunun büyük politik veya sosyal ilişkilere karıştığını görmek, Lepsius'a gözle görülür bir zevk veriyordu. Jakob Künzler için politik olayların görmezden gelinemeyeceği çok açıktı. 1908 sonlarında kendisinin değer verdiği Kürt lideri İbrahim Paşa ile hükümet arasındaki anlaşmazlıklar hakkında şöyle diyordu: "Bu tür olaylar elbette biz misyon insanlarını hiç ilgilendirmez, ancak biz bu olayların tam ortasında bulunuyorduk. Onlardan uzak kalmak, dokunmak, hissetmeyi ve görmeyi istememek anlamına geliyordu." Awetaranian'ın daha önce sözü edilen Osmanlı gazetesi projesi de politik haber yayımı konusunda ciddi bir kararlılık içindeydi.[22]

Awetaranian'a benzer olarak, Adana ve Tarsus Ermeni-Katolik piskoposu Terzian da Genç Türkiye hakkında coşkulu söylemlerde bulunuyordu.[23] 1908 siyasi devriminin coşkusu, Abdülhamit rejimiyle nispeten daha iyi ilişkiler sürdürmüş olan Cizvitleri bile etkisi altına almıştı. Kayseri Cizvit başrahibi Peder Brenin'in esprili ve akıcı bir dille yazılmış "Günbegün notlar"ı notları, bölgedeki genel havanın renkli, teferruatlı bir resmini çiziyordu. Önce Adana, sonra da Kayeri'de önemli olaylar yaşamış olan Brenin, Temmuz devriminden sonra başkentten çok uzakta ortaya çıkan yeni durumun devam ettirilebilme

bir çalışma tekniği kullanılması mümkün değildi. Yapılacak işler Almanya'da ancak ana hatlarıyla belirleniyor ve çalışanlar, şarkta ve faaliyet yöntemlerinde kendi yollarını çizebilecek yetenekte ve hissiyatta insanlar arasından seçiliyordu. Bu nedenle yeşil masa üzerinde görmezden gelinmeyecek bilgi ve tecrübe sahibi olmuşlardı." "Misyonun ana taşıyıcılarının çalışanların kendileri ve kuratoryumun sadece bir kontrol mekanizması olması gerektiği temel düşüncesi," Lepsius tarafından Schäfer'e yazılan mektuplarda vurgulanarak belirtiliyordu (alıntı Schäfer 1932, s. 109).

22 "1. Okuyucularımıza dünyadaki politik gelişmeler hakkında kısa, ancak kapsamlı bilgiler vermeliyiz. 2. Bilimdeki gelişmeler, keşifler alanındaki ilerlemeler hakkında haberler vermeliyiz. 3. Hem tarih içerikli, hem de eğitim va aile yaşamıyla ilgili makaleler sunmalıyız" (CO 1909, s. 2, Kasım 1908 tarihinde Lepsius'a yazılan bir mektup).

23 Monsenyör Charmetant'a yazdığı ŒO (Kas.-Ara.) 1908, s. 681-684. – Joseph Hajjar (Hajjar 1979, s. 289) bir mektupta Genç Türkiye'ye dair olumsuz ve şüpheci görüşlerinin Roma'daki kilise ileri gelenleri tarafından "sorumlu yerel misyonerler topluluğunca, ya da tamamen oryantal hiyerarşi tarafından" paylaşıldığını yazar. Bu doğru değildir.

şansını ve taşıdığı rizikoları değerlendiriyordu: Brenin bu dönüşümün –ilk günlerde inanmak istemediği– ciddiyetinin ve barışçıllığının altını çizmiyordu. Kendisi 26 Temmuz'a kadar dinî bir inzivaya çekilmiş, bu arada Türkiye'de aklını başına toplamış ve içindeki eski insanı alt ederek onu öldürmeyi başarmıştı![24] Özgürlüklerine kavuşan gazetelerin bu devrimde özellikle karikatürler sayesinde önemli rol oynayacağını düşünüyordu. Jön Türk sorumlularından, örneğin "mütevazı, enerjik, iyi yetişmiş" olarak karakterize ettiği Selanik Komitesi genç subaylarından Ali Galib'den olumlu yönde etkilendiğini vurguluyordu. Yeni Sancak Valisi'ne yaptığı ilk ziyareti, Cizvitlerin tutkulu inşaat planları için izin rica etmekle değerlendirmişti. Oğullarının ikisini de devlet okulları yerine Cizvitlere emanet etmek isteyen vali, ona istediği izni vermişti. Brenin, yazısının sonlarına doğru kardeşleştirme sürecindeki "büyük karanlık noktaya" işaret ediyordu: "Ama büyük kara delik, imparatorluğu oluşturan farklı ırklar arasındaki düşmanlık demesek bile, çeşitlilik olacaktır hep. Türklerin büyük çoğunluğu için Hıristiyan, her şeye müstahak aşağılık varlık olmaya devam edecektir [...] Ayrıca bir de en üstün beyinlerle içli dışlı Ermeni Krallığı'nı yeniden kurma hayali var. Bir Ermeni bu yola girdiği vakit ona akıldan bahsetmeye kalkmayın. Ve tabii ki tüm bunlar Türkleri son derece öfkelendiriyor." Peder de Contagnet, Cizvit cemaatinin şehir makamlarının çağrısı doğrultusunda borazan takımıyla selamladığı Merzifon'daki devim coşkusunu, fazla heyecana kapılmadan anlatmaktadır. Türk ve Ermeni ruhaniler, dönüşümlü olarak birbirlerinin ibadethanelerinde vaaz veriyorlardı! Ermeni *derderleri* (rahipleri) Türk yurttaşlarının görebilmesi için sunağın önündeki örtüyü kaldırıyorlardı. De Contagnet mektubunu ajitatörler hakkında olumsuz bir görüşle sonlandırıyordu: "Karmaşa içindeki Ermeniler kıpırdanmaya başlıyorlar, katliamdan ön-

24 "Yeni Türkiye Anayasası. Taşra'dan izlenimler. – Günü gününe notlar" *Lettres d'Ore*, Kasım 1908, s. 238-302. "[...] Türkiye de derin düşüncelere dalmıştı ve o da benim gibi yaşlı adamı öldürmeye koyulmuştu, üstelik benden daha başarılı bir şekilde, heyhat!" (s. 283). Müteakip iki alıntı: s. 298, 103 vd.

ceki gibi, yeniden terör rejimini kurmak istiyorlar. [...] Ne çıkacak acaba?"[25]

Félix Charmetant, tarikat-üstü *Œuvre des Ecoles d'Orient*'in, Vatikan diplomasisinin ve Fransız himaye politikasının her türlüsünü tanıyan, feleğin çemberinden geçmiş yöneticisiydi. Politik görüşlerinde tutucu olmasına karşın, 1895 yılında Fransız diplomasisinin meselenin üzerini örtme politikasına rağmen, Ermeni katliamlarını yüksek sesle protesto etmiş ve sultan nezdinde şikâyette bulunmuştu. 1908 Temmuzu'ndan sonraki durumu uzun bir makalede yorumlamıştı.[26] Yazısında ihtiyat ve iyimserlik aşağı yukarı dengede duruyordu. O günlerin detayları ve kişisel değişimleri üzerine çok iyi bilgilenmişti. O da İstanbul'daki Hıristiyan-Müslüman kardeşliğinden ve Ermeni mezarlığında 1896 İstanbul pogromunda ölenlerin anısına düzenlenen törenden söz ediyordu. Ancak İttihatçıların özellikle Balkan Sorunu'ndaki yetersiz politik tecrübeleri gibi çok önemli bir zayıf noktalarının da altını çizmekteydi. Demokratik eğilimleri ve belgelendirmekten ziyade tahmin ettiğini söylediği mason ve Yahudi bağlantıları, bu Sağ-Katolik Fransız'ı şüpheli bir konumda bırakır. Reformların aşırı hızlı uygulanmaması için uyarıda bulunuyor ve yeni iktidar sahiplerinin mutlaka büyük bir politik zekâya sahip olan Abdülhamit'le işbirliği içine girmelerini öneriyordu. Charmetant iç politik bir reaksiyon belirtilerine işaret ediyor ve imparatorluktaki müstakbel etnik-dinî işbirliğinin arkasına büyük bir soru işareti koyuyordu. "Doğu'daki bu geniş potada fokurdayan bu denli benzemez unsurları kaynaştırmayı becerebilecekler mi? Zaman gösterecek! Maalesef, çeşitli göstergelere bakılırsa, merkezi başkent Konstantiniye'de değil, en çok Yahudi ve Mason'un ikamet ettiği Türk şehri olan Selânik'te bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde Masonluğun ve Yahudiliğin çok önemli bir rol oynadığını fark etmek kolay hale gelmiştir." Makalesinin sonuç kısmında Charmetant de-

25 *Lettres d'Ore* Nov. 1908, s. 282 vd.

26 ŒO (Eylül-Ekim) 1908, s. 649-656.

değişimi vurgulayarak selamlıyor, ona kilise adına umut bağlıyor ve parlak geleceklerini şimdiden gördüğünü belirttiği Katolik okullarının değerlerinin altını mübalağalı bir şekilde çiziyordu.[27]

Yüzeysel izleyiciler olmayıp yıllardan beri bölgede yaşayan, genel durum hakkında geniş bilgi sahibi olan haberciler ise, şiddetsiz devrim ve etnik gruplar arasındaki şaşırtıcı kardeşlik karşısında, büyük bir heyecan ve umut duyduklarını belirtiyorlardı. Misyonerlerin ağustos ayından itibaren büyük şehirlerde ve taşrada karşılaştıkları Jön Türk komiteleri, tüm politik tecrübesizliklerine rağmen ikna edici ve dürüst bir izlenim uyandırıyorlardı. Durumun ne kadar hassas olduğunu iyi bilmelerine rağmen imparatorluğun geniş katman ve çevrelerinde geleceğe dair gerçek, büyük bir umut doğmuştu. Sadece Avrupa iktidar politikasının arkaplanını bilen veya etnik gruplar arasındaki ilişkilere tereddütle yaklaşan kişiler duydukları şüpheyi dile getiriyorlardı. Ancak sadece birkaç yıl içinde şovenizm, savaş ve soykırımla sonuçlanacak bir gelişmeyi hiç kimse tahmin etmiyordu.

3.2.3. Başkentte darbe ve Adana katliamı, 1909

12 Nisan'ı 13 Nisan'a bağlayan gece, *İttihad-ı Muhammedî* grubunun propagandalarının etkisi altında bulunan askerler ve medrese öğrencileri, başkent İstanbul'daki parlamentoyu bastılar. Ahmet Rıza'nın ve İttihatçıların diğer kilit isimlerinin istifasını istiyorlardı. Birçok mebus parlamentodan kaçarken,

27 "Gerçekten de, milli kalkınma, adalet ve ilerleme fikirlerini bütün imparatorluğa yayabilmek için Jön Türkler denen cemiyet büyük ölçüde bizim okullarımızdan çıkma okumuş gençliğe dayamak zorunda kaldı sırtını. Şimdiden kendini gösteren ve hemen Türkiye'ye yayılan karşı konulmaz yeniden doğuş, demek ki ancak eğitim özgürlüğü için olumlu görünebiliyor ve ahlaki ve dinî ilkelere bağlı sağlam ve liberal bir eğitim veren okullarımız tercih unsuru olacaklar." Charmetant son bölümü yardım faaliyetleri için çok önemli bir bağış ve dua çağrısıyla sona erdiriyordu, bu denli önemli kalkınma, medeniyet, gerçek anlamda ilerleme ve kurtuluş misyonudur bu. Bu misyon gazetelerinde makalenin sonuç kısmında kullanılması gelenek olan, *Œuvre des Ecoles d'Orient*'da aynen tekrarlanan, ancak önce söylenenlere az çok uydurulan bir kalıptı.

sultan ve liberal muhalefet iktidar boşluğundan faydalanmaya çalışıyordu. Ancak İttihat ve Terakki'nin Selanik'teki merkez komitesi, duruma tepki göstermekte gecikmedi. Makedonya'daki birliklerden oluşturulan bir ordunun İstanbul'u ele geçirmesini sağladı, savaş durumu ilan etti ve savaş hukukunu uygulamaya koydu. Sultan II. Abdülhamit tahttan indirilerek sürgüne gönderildi, devletin yeni ve itaatkâr başı olarak Abdülhamit'in kardeşi Mehmet Reşat atandı (1909-1918). 1909 Ağustos'unda yapılan anayasa değişikleri sultanın ve sadrazamın yetkilerini kısıtladı. Aynı tarihli *Cemiyetler Kanunu* bir ırk veya ulus temeline dayanan dernekleri yasakladı. Askerlik gayrimüslimler için zorunlu kılındı, sivil halk silahsızlandırıldı. Azınlık ve misyon okullarının da teftişe tâbi tutulması ve Türkçe'nin zorunlu eğitim ve hukuk dili yapılması, politik kültürel birliği sağladı. İttihatçılar kilit noktalara kendi komitelerinden güvendikleri insanları yerleştirdiler; Talat, 1909 Temmuzu'nda Dahiliye Nazırı oldu. Ordu, "Devrimin Halaskârı" sıfatıyla gücünü pekiştirdi; İttihat ve Terakki Partisi'ne yakın genç subaylar, Abdülhamit döneminin eski kadrolarıyla giriştikleri rekabette üstünlüğü ele geçirdiler.[28]

Büyük ihtimalle 13-14 Nisan 1909 darbesiyle ilişkili olarak Adana'da ve geniş çevresinde yaklaşık 1.000 Müslüman'ın ve 20.000 Ermeni'nin hayatına mal olan kanlı katliamlar gerçekleşti.[29] Olayların gelişimi ve faillerin tutumları, 1895-96 yıllarında Doğu Vilayetleri'nde yaşanan pogromları andırıyordu. Bu katliamlara kimin neden olduğu konusunda hem dönemin habercileri, hem de bugünün tarihçileri ancak tahminlerde bulunabilmektedir. Ermeni yandaşları olayların arkasında Abdülhamit'in yakın çevresinin, ya da darbeyi sahneye koyan *İtti-*

28 Krş Georgeon 1989, s. 593-597; Zürcher 1993, s. 100-108.

29 Cemal 1922, s. 335, 1850 Müslüman ve 17.000 Ermeni kurbandan söz etmektedir (Yazar, 1909-1912 arasında Adana valisiydi). Rohrbach, özenle hazırlanmış bir raporda (CO 1909, s. 146), resmî Türk kaynaklarına dayanarak toplam kurban sayısını 20.000 ilâ 25.000 arasında vermektedir. Charmetant (ŒO 1909, s. 65) 30.000 Hıristiyan kurbana işaret etmektedir (Daha uzun bir rapor ayrıca AOM 1909 içinde, s. 204-210 bulunmaktadır, 23 Nisan 1909 tarihli ve 2081 numaralı MiCa'da geniş makaleler vardır.)

had-ı Muhammedî grubunun bulunduğunu düşünmektedir.[30] 1909 Ağustos'unda Adana valisi olan İttihat ve Terakki üyesi Cemal, katliamın ana sorumlusunun, aynı zamanda genç bir başpiskopos olan Hınçak önderi Muşeg adındaki Ermeni ajitatörü olduğunu söylüyordu. Ona göre ateşli devrimcilerin Kilikya'da Haçlı Seferleri döneminde var olan Ermeni Krallığı'nı diriltme hayalleri, pek çok Müslüman tarafından Batı desteğiyle gerçekleştirilecek somut bir plan olarak algılanmıştı.[31] Temmuz devriminden sonra Ermenilerin kendilerine duydukları saygıyı açıkça ifade etmelerinden hiç hoşlanmıyor, hatta bunun kendilerini tehdit ettiğini düşünüyorlardı. Gerici İslâmcılık ile anayasa tarafından eşit kılınan *gâvurlara* karşı duyulan nefretin Müslümanların harekete geçmesinde önemli rol oynadığı, dönemin birçok misyoneri tarafından görgü şahitlerinin ifadeleriyle belgelenmişti. Ermenilerin nispeten daha müreffeh yaşamları, bölgedeki Kürt ve Arap gündelikçi işçilerin kıskançlığını üzerine çekiyordu. Pogromlar, bu fakir insanlara bol ganimet elde etme imkânı sağlıyordu.

Bu nedenle Adana katliamının biriken yerel gerilimlerle açıklanması ve başkentteki darbenin reform rejimi tarafından

30 Rohrbach, CO 1909, s. 149 vd.; Meyer 1974, s. 79-81. Fransız Geç-Osmanlı tarihi uzmanı François Georgeon da, yeni rejimden ötürü hayal kırıklığına uğrayanların İslâm'ı İttihatçılara karşı kullandığını belirtir (Georgeon 1989, s. 585 vd.). Feroz Ahmad ise Müslümanları katliam yapmaya ve böylece yabancı işgalini zorunlu kılmaya yönelik Ermeni ya da liberal provokasyon tezini savunur; bu işgal İttihatçı rejime son verecektir (Ahmad 1982, s. 420 vd.). Güçlü bir şekilde resmî belgelere dayanan Ahmad, bu arada Avrupa savaş gemilerinin çok uzağında bulunan Doğu Vilayetleri'nde neredeyse pogromların yaşanacağını gözden kaçırmaktadır. – 1895-96'da olduğu gibi 1909'da da Almanya'da misyoner çevrelerinin detaylı ve özenle hazırlanmış raporları, iyi Türk-Alman ilişkilerinin kalıcılığı çerçevesinde yayın yapan geri kalan basının pek az haberleriyle çelişmektedir; krş. Saupp'un basın analizleri 1990, s. 198-201.

31 Cemal 1922, s. 331-336. – Misyonerler de devrimci Ermeni faktörüne işaret etmektedirler; bunun en belirgin örneği J. D. Christie'nin 19.4.1909 tarihinde Tarsus'tan Peet'e yazdığı mektuptur (ABC bh box 126): "Adanalı genç erkeklerin hemen hemen tamamı, buradakilerden farklı olarak devrimcidirler. [...] Adanalı Ermeniler çok kötü bir adam olan piskoposları tarafından tahrik edildi. Piskopos şu an Mısır'da ve güvende. Eğer geçtiğimiz sonbaharda o ve birkaç kişi daha tutuklanmış olsalardı, bunlar gerçekleşmezdi."

hayal kırıklığına uğratılan bölge ileri gelenleri için asi *gâvura* karşı 1895 pogromları örneğine uygun bir "yola getirme" hareketinin işaret olarak algılanması akla yakındır.[32] Cemal'in olaylar esnasında telgraf kullanıldığına işaret etmesi, 1895'e çok benzeyen bir örgütlenmeye işaret etmesi bakımından önemlidir. Adana Vilayeti'nin Cebel Bereket mutasarrıfı Asaf, "livanın (sancağın) tüm yerleşimlerini şu içerikteki telgraflara boğuyordu: 'Burada Müslümanlar katliam tehlikesine maruz olduğundan, vatanını, milletini seven her Türk'ün silahını kaparak Cebel Bereket sancağının imdadına koşması lazım gelmektedir." Ancak Cemal bu olayların 13-14 Nisan darbesiyle ilişkili olduğunu, mutasarrıfın Dörtyol'da toplanan silahlı Ermenilerin şehre doğru yürüyüşe geçtiği görüşünde olduğunu belirterek reddetmektedir.[33] 1890'lı yılların pogromlarında olduğu gibi Adana'da da sivil makamlar, askerî güçler ve Sünni çoğunluk dayanışma içindedir. Sadece Adana'da konuşlanmış olanlar değil, Jön Türk kadroları tarafından yönetilen ve özellikle bu sebeple Çanakkale'den bölgeye getirilmiş olan birlikler de, huzur ve güvenin tekrar sağlanmasında oldukça şüpheli bir rol oynamışlardı. Yeni rejime duyulan güven, bu nedenle Hıristiyanlar arasında ciddi bir sarsıntıya uğramıştı. Görünüşe göre Genç Türkiye de azınlıklarını korumaya muktedir değildi. Yine de gerginliğin doruğa çıktığı Kilikya'da ve Doğu Vilayetleri'nde İttihatçılar'ın gösterdikleri kararlı tutum, benzer olayların yaşanmasını engellemişti.[34] Antep ABCFM misyoneri Fred Goodsell, Mayıs 1909 başlarında, ırki duyguların bahar dereleri gibi coştuğunu yazıyordu; birkaç gün sonra ise Amerikan misyonuna tam güven duyan seçkin Türkleri övünerek belirtiyordu. Çünkü *College* altmış ajitatör öğrenciyi uzaklaştırmıştı.[35]

---

32 Krş. ayrıca Walker 1982, s. 188.

33 Cemal 1922, s. 334.

34 Krş. Böl. 3.7-3.9.

35 Peet'e gönderilen 7. ve 13.5.1909 tarihli mektuplar (ABC bh box 126). Son mektupta şöyle denmektedir: "*College*'deki mevcut durumla ilgili güçlükler konusunda Antep'teki önde gelen Türk'ün tanıklığını bilmek isteyebilirsiniz.

3.2.4. Misyonlar ve Adana Valisi Ahmet Cemal

Misyonlar, hepsinden önce de ABCFM, Adana olaylarına rağmen Jön Türk hareketinin dürüstlüğüne inanmaya devam ediyorlardı. Liberal Jön Türkler ile misyonlar arasındaki neredeyse apaçık ortaklık, Adana katliamına gösterilen tepkilerde de ortaya çıkıyordu. Adana valisiyle sürdürülen karşılıklı methiye ilişkisi, yerel alanda hiyerarşinin daha alt basamaklarında da görülüyordu. Diplomatlar, misyonerler ve Jön Türk yöneticileri insanlık prensiplerini ağızlarından düşürmüyor ve bu prensipler doğrultusunda ortak tutumla hareket ediyorlardı. İstanbul'da sadrazamın onur başkanlığında ve sultanın himayesinde düzenlenen bir toplantıda, katliam kurbanları için uluslararası bir yardım komitesi tesis edildi. Komitenin başkanlığına ABCFM'nin diplomatik alanda tecrübeli İstanbul şefi William Peet getirildi. Uluslararası Yardım Komisyonu'nun Adana'daki bölge başkanı ise ABCFM misyoneri William Nesbitt Chambers oldu.[36]

Cemal, üst düzey İttihatçı önderler arasında misyon çevrelerine en yakın olanıydı. 8 Eylül 1909 tarihinde Peet'e gönderdiği mektup, Adana katliamına tepki olarak ortaya çıkan uluslararası insani atılım gücüyle doluydu. Cemal, kendisini insani değerler taşıyan bir Jön Türk ve iktidardaki iyi İttihatçı hükümete rağmen, devletin Nisan 1909'daki başarısızlığını tüm dünyaya göstermekle yükümlü bir politikacı olarak görüyordu. 8 Eylül günü Uluslararası Yardım Komitesi Başkanı Peet'e yazdığı bir mektupta, kendisinde yetimhane projesi için yüklü bir para talep etme hakkını buluyordu. Basın aracılığıyla kendi yurttaşlarına yönelik başlattığı eş zamanlı bir bağış kampanyasında, projesini Osmanlı vatanseverliğinin korunması olarak ortaya koyuyordu.[37]

36 Peet 1939, s. 158. Chambers 1928, s. 117.

37 "Bu meblağın [40.000 ilâ 50.000 Türk Lirası] vatanseverlik ve hayırseverlikte eriştikleri muzaffer birincilik konumu yüzyıllardır muhafaza eden ve böylece milli varlıklarını ölümsüzleştiren Osmanlılar'a çok az görüneceği ve tek bir hamlede kotarılacağına hiçbir şüphe yoktur." "Adanalı dullar ve yetimler için" muhtemelen *La Turquie* gazetesinde, İstanbul, 15. 9. 1909 (basın alıntısı, ABC bh).

Cemal'in 3 Kasım tarihinde Peet'e yazdığı bir diğer mektup,[38] iki sonbahar ayı boyunca onunla Peet arasında ince, ama belirleyici çatlaklar oluştuğunu gösteriyor. Katliamın sadece suç ve sebep tanımlaması konusunda değil, boyutlarının tarifi, etkileri ve alınan tedbirler konusunda da aralarında görüş farkları bulunuyordu. Cemal genel durumu misyon tarafının tasvir ettiğinden daha az "karanlık" görüyordu.[39] Sadece devletin, yani kendisinin yönetmeyi planladığı yetimhane projesine Peet'in karışmasını yasakladı. Yetimleri dinsel inanca dair etkilerden uzak tutmak istediğini söylüyordu; bu, Protestanlar da dahil tüm misyonerlerin, çocukları Hıristiyan gibi yetiştirme amacıyla uyuşmayacak bir konseptti. Artık bazıları kulağa hoş gelen insancıl etiketin ardında devlet kontrolünde, çoğunluğa uyarlanmış, cemaat kimliklerini dikkate almayan ve koruyucu millet yapılarını ortadan kaldıran bir eğitim fikrini görmeye başlamışlardı. Ancak Cemal'in "dinlerarası örnek proje" konusunda dürüst davrandığına şüphe yoktur.[40] Chambers'la yaptığı bir görüşmede Cemal ona dinsel çeşitlilik yok edilmeden kaliteli bir Osmanlıcı ve ahlakçı eğitim sözü vermişti: "Yetimhane devlet tarafından kurulmalı. Çocuklar, şu veya bu cemaatin çocukları olarak değil, Osmanlı olarak yetimhaneye kabul edilmeli. Din farklılıkları elimine edilmeli;

38 Bkz. ek, sayfa 766.

39 Osmanlı hükümetinin yaptığı türden bir habercilik anlayışının önemli bir eleştirisi, bir Cizvit rahibinden geliyordu: "Resmî evrakta soykırım kavramı 1896'da olduğu gibi kesinlikle yasaklanmıştır: sadece bazı sorunlar ve kargaşalar olmuştur: Öyle görünüyor ki şiddet ve kayıplar, hepsi her iki tarafta dengeye oturmaktadır" (*Lettres d'Ore* 1909, Temmuz, s. 244). Olayları bir "ödeşme" şeklinde tasvir etme, görünüşe göre ödeşme talebine denk düşmektedir. Bu tasvir sorumlulukların ve suçun nötralize edilmesine izin vermekte, utanç verici taraflarını ortaya koyarak da her şeyin mahvolmasına karşı çıkmaktadır. Bu tür bir tasvir şekli pogrom ve soykırım gerçeklerini ortadan kaldırmaktadır.

40 Yetim eğitiminin aldığı Sünni-Türk yönelim özellikle Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında daha da keskinleşmiş bir şekilde ortaya çıkmaktadır: Krş. Schäfer 1932, s. 110 bu kitapta Böl. 2.6.7. – cizvit tarafından ise şöyle deniliyordu: "Vali bir yetimhane kurmak için zengin bir Müslüman'dan dört buçuk hektarlık bir arazi almıştır. Amacı, Katoliklerin, sapkınların ve Müslümanların kaynaşarak bir Müslüman idaresinin anaç gözetiminde ırkların kardeşliğini oluşturdukları tarafsız bir kurum yaratmaktır..." ŒO 1909, s. 142; krş. Cemal 1922, s. 336.

ne hoca ne de papaz görevli olmalı. Çocuklar kendi ibadethanelerine gidip gerekli görülen dinsel eğitimi alabilir – Müslümanlar cuma günleri camiye gider, Hıristiyanlar pazar günleri kiliseye gider, ama yetimhanede kendilerine sağlam bir ahlak kazandırılmalı."[41] Ancak bu düşüncenin uygulaması eksik kaldı. Cemal kendi adamlarıyla bir yetimhane yönetecek durumda olmadığı için, Maraş'ta bulunan Alman Hülfsbund misyoneri Paula Schäfer'i danışman olarak davet etti. Bu, Jön Türklerin özel okul alanındaki Fransız ve Anglosakson ağırlığı karşısında, Almanlarla eğitim alanında bir işbirliğine girdiklerinin kanıtıdır.[42]

Özellikle Adana'da yardım çalışmalarının misyonerist amaçlarla kullanıldığının kısmen de olsa ortaya çıkması, Cemal'in din üstü bir hümanizm için çaba sarf etmesi daha iyi anlaşılabilir. Misyonlar arasında büyük bir rekabet vardı ve felaketler pek çok kez yardımseverlik adı altında etkinlik kazanma fırsatı olarak değerlendiriliyordu. Protestanların üstün olanaklarına karşı duyulan inançsal kıskançlık, Katoliklerde belirgin bir şekilde ortaya çıkıyordu. Yine de 1909 yılında özellikle maddi ve tıbbi yardım söz konusu olduğunda, mezheplerarası takdir ifadeleri kullanılmıyor değildi. Cizvit rahibi Rigal, Amerikan yardımının profesyonelliği ve misyon hekimi Fred D. Shepard'ın kişiliği hakkında duyduğu hayranlığı gizlemeye gerek görmüyordu: "Acele etmemize rağmen ilk biz varamadık. Almanlar geçmişlerdi bile, yüz kadar Adana'dan ve bir o kadar da Hamidiye, Osmaniye ve dağ köylerinden aldıkları yetimleri de götürmüşlerdi. Bütün bu insanlar Maraş'taki yetim nüfuslarını artıracaktı. [...] Ama Almanlar'ın bütün yapabildiği geç-

41 MH 1909 s. 544 vd. – "Türk ve Hıristiyan'ın İşbirliği Yaptığı Yer" başlığı altında Chambers Adana'dan yazdığı bir mektupta Cemal'den ve onun açık, enerjik eğitim politikasından coşkuyla söz eder (MH 1911, s. 82 vd.). Krş. ayrıca Cemal 1922, s. 335.

42 "Vali yetimhanenin idaresi ve çalışması konularına canlı bir ilgi gösteriyor. Maraş'tan Miss Shäffer'i kendisini ziyaret edip görüşmesi için davet etti. Yetimhanenin başına böyle bir kişiyi geçirmeye hazır görünüyor. Kanımca yetimhanenin idaresini sıradan devlet kontrolünden çıkararak özel bir komisyona devredecek." Chambers'in Peet'e gönderdiği mektup, Adana, 26.10.1909, ABC bh box 134.

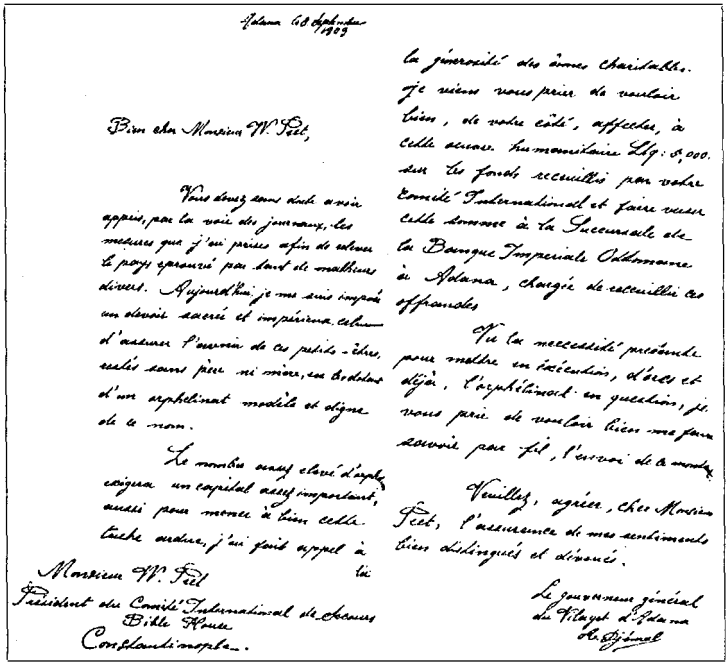

Resim 77: Adana valisi Cemal'in W. Peet'e yazdığı mektup, 8 Eylül 1909.

mekti. Oysa Amerikalılar, Doktor Shepard ve karısının önderliğinde oradaydılar. Doktor, otuz yıldır ikamet ettiği bölgede en gözde kişiliklerden biridir. [...] Bizden birkaç gün önce, daha büyük imkânlarla gelmişti ve bu imkânları zeki ve pratik bir biçimde kullanmasını bildi. Biz ancak onunla ilişki kurabildiğimize memnun olmakla yetindik. Bu mutsuz halka paha biçilmez maddi yardımlarda bulunuyor."[43]

43 ŒO 1909, s. 126 vd. krş. ayrıca s. 76, 143. Yardım çalışmalarının misyonerist amaçlarla kullanılması, daha önceki katliamlarda da görülüyordu (bkz. örneğin Bôl. 2.9.6). Charmetant'ın Mayıs-Haziran sayısında yayınlanan makalesinin sonuç kısmındaki bağış çağrısı sefalete karşı değil, Protestanlığa karşı mücadeleyi ön plana çıkartır: "Protestanlara karşı çok mücadele vermiş Adana'nın Katolik eserlerini koruyalım. Onların cepleri para dolu." "Zavallı küçük ruhlar" "Hata içinde gelişmeye mahkûm! Ve Protestanlık için nasıl bir reklam!" AFCJ Arménie carton I RAr 25/ 5, Nr. 3; s. 3 vd.

Cemal o zamanlar diplomasi ve misyon çevrelerinde mükemmel bir şöhrete sahipti ve Osmanlıcı bir sivil toplum için gereken her şeyi vaat eden yeni, vatansever Türkiye'nin amblem figürlerinden biri olarak görülüyordu. Amerikalılar yeni rejimi iyilik yanlısı olarak tasvir etmek için çaba sarf ediyorlardı. "Jön Türkleri karşımıza almamak için çok dikkatli olmamız gerekir, dolayısıyla yayınladıklarım konusunda biraz dikkatli davranıyorum," deniliyordu Adana'da faaliyet gösteren bir yardım kuruluşunun mektubunda.[44] İttihatçılara bundan böyle yeni bir pogrom yaşanmamasının garantisi gözüyle bakılıyordu. Özellikle yaklaşan Müslüman bayramları nedeniyle herkesi pogrom korkusu sarmıştı.[45] Cemal'e çok yakın olan ve ondan hayranlıkla söz eden Chambers, onunla aylar boyu süren bir çalışmadan sonra Peet'e şöyle yazıyordu: "Jön Türklerin derinden Osmanlı olduklarını ve yabancı kurumları sevmediklerini hiçbir zaman unutmamalıyız ve dikkatli hareket etmeliyiz. Bu adamın [Cemal'in] tavrı dostça, ama Osmanlı tarafı çok kuvvetli."[46]

3.2.5. Merkezîleşmenin, İslâmcı tepkinin ve Balkan Savaşları'nın gerilimi alanında

Güvence altına alınamamış dinlerarası barış, eğitim özerkliği ve Ermeni reformları, misyonlarla yeni hükümet arasında en önemli sürtüşme alanlarıydı. Bu üç konu, Abdülhamit Dönemi'nin Genç Türkiye'ye aktarılan "misyon, etni ve devlet" sorununun sürekliliğinin bir kanıtıydı. Misyonerlere hüküme-

44 Executive Committee'sinde James L. Barton'un da bulunduğu *National Armenia and India Relief Association*. 8.10.1909 tarihinde Misyoner Bayan Webb'e yazılmış bir mektup.

45 W. N. Chambers, Adana, 12.10.1909, ABC bh box 134: "Bence vali kredi kazanmakta güçlük çekiyor. [...] Bayramın yaklaşmasıyla şehirde ciddi bir huzursuzluk yaşanıyor ve bazı insanlar tehditlerde bulunuyor. Birçok kişi Mersin'e ve Kıbrıs'a gitti. Vali, olay çıkması tehlikesi karşısında tam kontrol sağlamış görünüyor. Yalnız nefret kusan kötü kişilerin ağızlarını kapatmak imkânsız."

46 7.3.1910, ABC bh box 134. – Thomas D. Christie, Tarsus, 8.2.1910: "Vilayette ortalık bütünüyle sakin. Vali on binde bir rastlanır bir insan, eşsiz bir enerjiye sahip küçük bir dev." Krş. Chambers 1928, s. 116-122.

ti eleştirmek için sürekli yeni fırsatlar yaratıyorlardı. Ancak misyonerler "Hıristiyan" devletlerin hükümetlerini de eleştirmekten geri durmuyorlardı. Balkan anlaşmazlığı esnasında ve acı yorumlarında dinsel bağlılığı dikkate almaksızın hak ihlallerini mahkûm etme ve icabında Türklerin tarafını tutma konusunda ne kadar yetenekli olduklarını da ispat ettiler.

Temmuz devrimini coşkuyla dile getiren Awetaranian, 1909 Ocağı'nda yayın hayatına başlayan haftalık *Güneş* gazetesinin sahibi ve bir Türk olarak, yeni başlayan Jön Türk döneminin manevi yaşamını geniş ölçüde sorgulamaktaydı. Böylece gazetesi kısa bir süre sonra rakipleri tarafından insanları Protestanlığa döndürmeye çalışmak ve Pancermenizm propagandası yapmakla suçlandı.[47] Awetaranian, 1909 ilkbaharından bu yana ana sorun olarak gördüğü anayasanın değerler tasavvuru ile Müslüman çevrelerin şeriata olan köklü bağlılıkları arasındaki çelişkiye giderek daha fazla vurgu yapıyordu: "Bu anayasanın Kuran ve İslâm'la çelişmediğini öne sürmeye çalıştılar; ama bu hüküm doğru değil. Bu nedenle şu anda bazı İstanbul gazeteleri Kuran'ın tek ilahi anayasa olduğunu yazıyorlar."[48] Awetaranian Adana katliamını yukarıdan, yani Abdülhamit tarafından yönetilen bir hareket olarak değil, halkın İslâmî tepkisi olarak görüyordu. 11 Mayıs 1909 tarihli mektubunda, sekiz ay önceki son ziyaretinden bu yana havası ciddi şekilde değişmiş ve o zamanların uyanış havasının yerini belirsizliğe, kısık sesli fikir beyanlarına ve sahte sevinç gösterilerine bırakmış olduğu bir İstanbul resmi ortaya koyuyordu.[49] Awetaranian doğal olarak dinsel eşitlik konusunda çok hassastı. "Devletin dümenine artık güçlü bir şekilde hakim olan Jön Türklerin" giderek daha fazla "tuhaf, tehlikeli derecede otokrat, libe-

47 CO 1909, s. 53.

48 CO 1909, s. 51 vd. Krş. ayrıca Awetaranian'ın *Tanin* adlı Jön Türk gazetesinde yayınlanan, İslâm şeriatı ile Avrupa esinli anayasanın bir arada varolamayacağı yolunda analiz yaptığı makalesi (CO 1910, s. 143 vd.). – Pozitivist Jön Türklerin halkın diniyle uyumlu bir şekilde ilişki kurmaktaki başarısızlıkları, DOM dostu ve *Güneş* okuru, Berlin Şark Okulu profesörü Martin Hartmann tarafından da dile getirilmiştir (CO 1910, s. 32).

49 CO 1909, s. 82-84.

ralizm karşıtı ve Hıristiyanlığa düşman bir ışıkla aydınlandıklarını" öne sürüyordu. "Türklerin hakları [yerli] Hıristiyanların haklarından çok daha çabuk gelişti. Müslüman askerlere, askerî din adamlarının hizmet etmesine izin veriliyor, ancak aynı izin Hıristiyan askerlere verilmiyor. Dinlerarası eşitliğe kalacak olursa, henüz Hıristiyanların askere alınmadığı dönemlerin talimatları uygulanacak." Yazar ayrıca orduda ve yönetimdeki eşitsiz terfi pratiğinden, dernekler yasasının dengesiz kullanımından ve "kâğıt üzerinde kalan, yağ gibi kaygan 'dinsel özgürlük' temel ilkesini neredeyse alaycı bir gülüşle seyreden, Türkçü-dinsel bir 'iç kolonizasyon'dan" (bununla Hıristiyan azınlıkların Müslümanların lehine yerlerinden sürülmeleri kast ediliyordu) söz ediyordu.[50] Awetaranian'ın dış politikada aldığı tutum, Hıristiyanlık'la İslâm arasında ilk planda manevi boyutta yer alan, ama sonra politik alana da sıçrayan –örneğin 1910 Mısır krizinde olduğu üzere[51]– klasik çatışma doğrultusunda şekilleniyordu. "Hıristiyan imparatorluklar arasında sadece şimdiki İngiliz İmparatorluğu Protestanlığın gerçek temsilcisidir," onun yanında sadece Amerika'dan söz edilebilir; bu nedenle Büyük Britanya Mısır'da "Uygar Hıristiyan dünyasının hukuk anlayışını" temsil etme ve milliyetçilerin şeriat açısından daha farklı görmelerine rağmen katilleri cezalandırma yetkisine sahiptir.[52]

Başka misyonerler de aynı şekilde, hükümetle aralarına değişen ölçülerde mesafe koymaya başlamışlardı. Jakob Künzler 1911 yılında *Christlicher Orient*'te yayınlanan "Türkiye İçlerinden" başlıklı sekiz sayfalık makalesinde hâlâ yeni rejimin olumlu sayfalarını öne çıkarıyordu. Ancak aynı makaleden birkaç ay sonra yayınlanan sonuç bölümünde "kibir duygularından ve yabancı düşmanlığından" söz ediyor –bunu yapar-

50 CO 1910, s. 198. Bu tür törpülenmiş keskin cümlelerin formülasyonunda, yabancı bir dil konuşan Muhammet Şükrü'ye Alman eşi veya Lepsius gibi bir arkadaşı yardım etmiş olmalıdır.

51 Mısır'da, bilhassa 1908'den sonra, Jön Türklerle ilişkide bulunan İslâmcı milliyetçiler harekete geçmeye başlamışlardı. İngiltere'ye bağlı Hıristiyan Başbakan Budros Paşa'yı öldürmüşlerdi.

52 CO 1910, s. 100 vd.

ken de bir milletvekilinin yabancı okulları ve hastaneleri aleyhine yaptığı bir konuşmayı temel alıyordu– ve araç olarak kullanılan meşrutiyetin "karanlık noktasını" vurguluyordu: "Meşrutiyet ülke dışından gelen bir fikir ve halihazırda sadece amacın aracı olmaya yarıyor, amaç ise yabancıların vesayetini ve son tahlilde Panislamizm'i ortadan kaldırmak."[53] Johannes Lepsius'un aynı yılın *Şark Tarihçesi*'nde yayınlanan politik yorumları temelde iyi niyetliydi. Muhtemelen bu arada Almanya'nın yeni rejimin karşısına imtiyazlı partner olarak çıkabilme ihtimalinden duyduğu memnuniyet bunda rol oynuyordu. Lepsius aynı şekilde Jön Türkler'in iç politikadaki yön değişikliklerine de eleştiri getiriyordu: Çoğunluk İslâmî hakları güçlendirmeyi ve "milli gelenek ve göreneklere" daha fazla önem vermeyi istiyordu; bu bağlamda "komite partisinin en yetenekli liderleri" olan *dönme*lerin, özellikle de Cavid Bey ile İsmail Hakkı Bey'in "kendilerine ait bir politik programları bile olmayıp, sadece Müslüman kitleyi kazanmaya çalışan adamların ihtirasına kurban gitmeleri" çok üzücüdür.[54]

Œuvre des Ecoles d'Orient'da 1910 yılında ilk rejim eleştirileri görülmeye başlanmıştı. Temmuz/Ağustos sayısında Cizvit rahibi André, bir önceki yıl yaşanan katliamın üzücü sonuçlarına dair düşüncelerini belirtir. Ölüm tehlikesi karşısında İslâm'ı kabul etmek zorunda kalan pek çok Ermeni dulunun anayasa tarafından garanti altına alınmış özgürlüklere rağmen tekrar Hıristiyanlığa dönmeleri neredeyse imkânsızdı. Yönetim, din kardeşlerinden birini yetim çocuklarıyla ilgilendiği ve onlar için bir yetimhane açmaya çalıştığı için yüklü bir para cezasına çarptırmıştı. Dominikan misyoneri Rhétoré, 6 Temmuz 1910 tarihinde Mardin yakınlarındaki Mar Yakup'tan gönderdiği mektupta, Genç Türkiye'nin giderek artan yabancı düşmanlığından söz ediyordu. Makedonya'dan Lazarist Cazot da insanın aklını başına getiren şeyler bildiriyordu: "Yeni anayasa en güzel umutların doğmasına neden olmuştu; ama Hı-

53 CO 1911, s. 57 vd.

54 CO 1911, s. 20-24, 90-93.

ristiyanlar [...] Türkiye'de hiçbir şeyin değişmemesinden, Türklerin kendilerine eskisinden daha iyi davranmadıklarından, eskisinden daha çok eşitlik, adalet, güvenlik bulunmadığından şikâyet ediyorlar."[55]

En az yabancılaşma, dikkat çekici bir surette Amerikan *Missionary Herald*'ın metinlerinde ortaya çıkıyordu. Bu, ABCFM'nin kendisini 1908 yılında Genç Türkiye'yle her alanda programatik olarak özdeşleştirmesinden ve bu durumun Adana olaylarına rağmen değişmemesinden kaynaklanıyordu.[56] Her halükârda misyoner basınını daha 1910 yılında sert bir şekilde eleştiren Awetaranian, bunu yapan ilk kişiydi.

Türkiye misyonerlerinin Balkan Sorunu konusunda Avrupa devletlerinin karşısında belirleyici olarak Türkiye lehine tavır aldıklarını, misyonerlerin politik olaylara nispeten özerk, Batı basınına bağlı olmayan açılardan bakmaları ispat etmektedir. *Missionary Herald*'ın 1908 Kasım sayısında, editör yeni Türkiye'nin Avrupalı güçler tarafından ağır ağır yıkılmasını alışılmadık bir şiddetle kınıyordu; bu politika uluslararası hukuku zedelemekte ve söz konusu Hıristiyan güçler için bir utanç kaynağı olmaktaydı: "Şaşkın bir dünya, Balkan ülkelerindeki bir dizi meşum olayla karşılaşmadan önce Türkiye'deki yeni rejime pek uyum sağlayamamıştır. Bulgaristan Türkiye'den tam bağımsızlığını ilan eder; Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini duyurur; Girit Yunanistan'a katılır; Sırbistan ateşli savaş çığlıkları atar Karadağ ve Arnavutluk'tan yeni karışıklıklar çıkacağına dair haberler gelir. Hepsinden daha rahatsız edici olan nokta, Avusturya'nın yanı sıra diğer büyük devletlerin de Avrupa Türkiyesi'nin belli yerlerini gözlerine kestirdikleri ve genel bir dağılma süreci başlarsa, o bölgeleri ele geçirmeye hazırlandıkları yolunda gittikçe büyüyen bir kuşku var. Türkiye'de-

55 ŒO 1910, s. 290-292, 325, 331.

56 Yine de bu eleştirel sorular sorulmasına engel değildi: Rev. George F. Herrick'in 8.5.1909 tarihli bir yazısından: "Jön Türkler ordunun *tamamını* sürekli olarak kontrol altında tutabilir mi? Meselenin asıl köküne inersek, bir Müslüman devletinde meşrutî bir idare mümkün müdür? Aynı kişi hem halife hem de meşrutî hükümdar olabilir mi?" (MH 1909, s. 308).

ki sessiz devrimin müdahale olmadan kendini sağlamlaştırmasına imkân tanınmasını ummak, belki fazla şey beklemek olurdu; ama sözde Hıristiyan devletlerin, açgözlülüğe ve kıskançlığa kapılarak, bir İslâm devletini parçalamaya çalışırken bütün antlaşmaları çiğnemeleri ve en temel uluslararası hukuku göz ardı etmeleri, gerçekten tüyler ürpertici ve utanç verici. Sonucun ne olacağını önceden kimse söyleyemez, ama biz baskıya giderken görünüm Hıristiyan âlemi için yüz kızartıcıydı ve Müslüman dünyasının da küçümsemeyle bakmasına yol açacak nitelikteydi."[57]

Lepsius, aynı sertlikte mahkûm etmese dahi, büyük devletlerin Balkanlar'da yaptıklarını bir kukla oyununa benzetiyordu. 1912 ortalarındaki ilk Balkan krizinin öncesindeki iç politika krizinin ardında "Türkiye'de iç karışıklık çıkmasını isteyen ve İtalyan Savaşı'nın karmaşasını kendi uzun vadeli planları için kullanmak isteyen uluslararası politikanın gizli oyunları" bulunuyordu.[58] Bu ne Almanya'nın çıkarlarına, ne de kötülüğü iyilikle yok etmek isteyen İncil'in davranış yöntemlerine uygundu: "Burada Türkiye'nin korunması için çalışmamız kimseyi şaşırtmasın," diyordu Lepsius "Türkiye'nin Geleceği" adlı uzun, çok bölümlü makalesinde ve devam ediyordu: "Bu görüşümüz için belirleyici olan sadece Almanya'nın çıkarları değildir, gözümüzü daha büyük bir hedefe diktik. Şark'ın, daha doğrusu Müslüman Şark'ın, Avrupa kültürü ve fikrî olgunluğuyla başa çıkabilmesi için henüz zamana ihtiyaç vardır. İncil, dünyada karşılaştığı direnişi kırmak değil, aksine ruhun kudretine boyun eğdirmek istemektedir. Kötüyü iyilikle mağlup etmek, işte İncil'in dünyayı sarsan gücü buradadır. Ermeni halkının da buna istekli olduğu görüşündeyiz."[59] Lepsius bu sözlerle Yakın Doğu için birincil düşüncesi olan ve gerçekleştirilmesinde Ermeni halkını baş aktörlerinden biri olarak gördüğü İncilci ütopyayı formüle ediyordu. İkincil olarak Lepsius bu hayalini Almanya'nın çıkarları ile ortaklaştırabileceğini düşünüyordu.

57 MH 1908, s. 497.

58 CO 1912, s. 123.

59 CO 1913, s. 86.

Bir Cizvit yazarı "Mütttefiklerin tehdidi altında İstanbul" başlığı altında Batı basınını Birinci Balkan Savaşı esnasında tehlikeli bir şekilde Haçlı Seferleri düşüncesini körüklemekle suçluyordu.[60] "Kral Ferdinand'ın bir an evvel beyannamesinde ele almak zorunda olduğu formül: 'Hilal'e karşı Haç!' Avrupa basınında dolaşmaya başladı. Fransa'da bazı Katolik gazeteler müstakbel Haçlı Seferi'ni övgü dolu bir üslûpla kutluyorlardı bile. Balkanlar'la ilgili sebebinin hakkaniyetini hiçbir şekilde reddetmek istemiyorum kuşkusuz; ama çatışma böylece yanlış ve tehlikeli bir şekilde sunulmuş oluyor. Yazar, eleştirisini daha da keskinleştirmekteydi. Türkiye'nin cihat ilan etmemesini alaycı bir dille ateist, mason bir ruha bağlayan bir Katolik gazetesine isim vermeksizin saldırıyordu.[61] Avrupa'ya bilgi akışının kıtlığından, haberlerin tek taraflı ve yanlı olmasından şikâyet ediyordu. "Hakikaten, savaş başladıktan itibaren bazı gazeteler Türk merhametsizliğinden şikâyetle bahsettiler." Hiç şüphesiz çok korkunç bir savaş yaşanmıştı. Ancak iki tarafın da acılarını görmek gerekiyordu. Yazar, Katolik misyonerlerin Makedonya'daki tanıklılarına dayanarak devam ediyordu: "[...] Türklerle Helenler arasındaki savaş sürdükçe, Hıristiyan nüfus (büyük çoğunluğu Yunan) Katolik misyona titreyerek sığındı. Ama Osmanlıların yenilgisini haber alır almaz Türk

60 *Etudes* 1913, c. 184, s. 175-180. Makale imzasızdır. *Syrian Protestant College* başkanı H. S. Bliss ("The Balkan War and Christian Work among Moslems," IRM 1913 s. 643-656) ve Awetaranian tarafından en iyi şekilde yönlendirilmiş olan Schäfer de (1932, s. 78) aynı şekilde Avrupa'yı eleştirmektedir: "[...] ittifak halindeki Hıristiyanlar Hıristiyanlığı tümüyle reddetmiş ve korkunç bir şekilde zarara uğratmışlardı. Hatta insanları zorla Hıristiyan yapmaktan bile çekinmemişlerdir."

61 "[...] [Yukarıda anılan gazete] bu çekimserlikte ateist ve Mason bir aklın izini görüyordu. Kâmil'in olduğu gibi Muhtar Paşa'nın da düşüncesi [...] bambaşkaydı. Nazım Paşa'nın savaşın ilan edildiği gün Padişah'ın adına ordulara yönelttiği güzel bildiride (neden bu sıfatı vermeyeyim ki?) kendini gösteriyor. [...] Kral Ferdinand'ın beyannamesi sırasında yapılan bu bildiri Avrupa'da hiç duyulmadı. Herhangi bir gazetede yayınlandığından bile haberim yok. Halbuki duyulmayı hakkediyor. Ilımlı üslûbuyla yapanlara şeref veriyor." *Etudes* 1913, c. 184, s. 177. Yazar, Nazım'ın birliklere gönderdiği yarım sayfalık açıklamayı aynen vermektedir (söz konusu açıklama, Cenevre Konvensiyonu'nun Müslüman kavramları kullanarak yapılmış bir özetiydi).

mahallelerine saldırdı; sistematik olarak insanlar öldürüldü, kadınlar ve kızlar taciz edildi, evler yağmalandı ve ardından yakıldı." Sofya'daki hükümetin İstanbul'daki hatırlı bir Fransız'ın şikâyetine verdiği cevapta, Türk nüfusun ülkede kalma arzusunu kırmak için Makedonya'yı geçici olarak çetelerin eline bırakmayı tercih ettiklerini bildirmesi daha da kötüydü. Yazar eleştirel açıklamalarına acı ve alaycı bir tespitle son veriyordu: "[...] Balkan Haçlıları'nın Haçlı Seferi'nden ne anladığını görüyoruz." Bağışlar sayesinde yayın hayatına devam eden *Œuvre d'Orient* bile Müslüman muhacirlerin sefaletine birkaç sayfa ayırmıştı.[62]

3.2.6. Edinburg Dünya Misyonlar Konferansı ve Türkiye Misyonu

13-26 Haziran 1910 tarihleri arasında 1.200 delege ve 4.000 katılımcıyla toplanan Dünya Misyonlar Konferansı (*World Missionary Conference*), dünya çapındaki Protestan misyonerlik hareketinin yayılmacı dinamizmini yansıtan büyük bir organizasyon başarısıydı. Konferans sonucunda, bir misyon atlası ile raporlar, konuşmalar ve tartışmalar içeren, indeksleri özenle hazırlanmış dokuz ayrı cilt yayımlandı. Konferansın içeriği kısaca şöyle özetlenebiliyordu: Hıristiyanlık, dünya ça-

62 "Haftalar boyunca onları Büyük Köprü'den geçerken ve bu yenik ve ümitsiz kalabalığı Asya kıyısına götüren gemilere binerken gördük" (ŒO 1913, s. 86). Bu makalenin esas derdi Bulgaristan'dan kaçan Müslüman muhacir gruplarının içine düştüğü sefalet değil, aksine bu insanların yeni yaşam alanlarına ihtiyaç duyduğu ve demiryolları vasıtasıyla sistematik olarak Kilikya ve Doğu Anadolu'ya gönderilmelerinin Hıristiyan reaya açısından büyük bir tehlike oluşturacağı gerçeğiydi. Üç ay sonra aynı şekilde *Œuvre* d'Orient'de yayınlanan Aydın Supérieure *des Filles de la Charité*'den Soeur Marsolet'nin satırları, muhacirlerin içine düştükleri tehlikeli durumun bölgedeki misyonerler tarafından kesintisiz olarak izlendiği ve hükümetten pek az yardım alanlarına –"Camilerde toplanmış" (ŒO 1913, s. 158)– bir yardım kampanyası düzenlendiğini ispat etmektedir. "Özel amaçlı bağışlar"ın Soeur Marsolet'nin "1913 Olayları Hesabı" için verdiği 103 Fransız Frank'ı büyük ihtimalle muhacirlere yönelik bir yardım faaliyetine bağış olarak görülebilir (ŒO 1913, s. 327). Muhacir sorununun Hıristiyan-Misyonerist açıdan algılanışı için aynı şekilde bkz.: Richter 1930, s. 91 vd.

pına yayılmış iletişim ağları ve Batı egemenliği sayesinde İncil'i dünyanın Hıristiyan olmayan kısımlarında da yaygınlaştırma şansı ve göreviyle karşı karşıyadır. Bu amaca uygun olarak Protestan Hıristiyanlığın tüm gruplarının çabalarını uluslararası, evrensel bir ruh çerçevesinde koordine etmek ve bilhassa en tehlikeli rakibe, yani İslâm'a karşı hücuma yönelik bir tutum izlemek gerekiyordu.[63] "Yapılmaktan olan, bir gerilla savaşı değildir. Birleşik bir manevi mücadeledir."[64] Ancak bu saldırgan temel düşünceye rağmen, protokollerde farklı görüşler de seslerini duyuruyordu.

Dokuz ciltlik dökümentasyon, Türkiye misyonu hakkında da bazı raporlar ve görüşler içermektedir. Bunlar, Amerikan yönetimiyle uyumlu olarak, ABCFM'nin düşünce ve tecrübeleri tarafından şekillendirilmiştir. Jön Türkler tarafından yapılandırılan rejim, umut dolu yeni bir dönemin dayanağı olarak görülüyordu.[65] "Müslümanlara karşı savunmacı bir faaliyetin politik imkânsızlığı" artık ortadan kaldırılmıştı. Ancak imparatorluğun tebasından bir kişinin istediği dini seçmeye hakkı olduğuna dair net bir açıklama halen yapılmamıştı.[66] Kadın veya erkek bir Müslüman için Hıristiyanlığı seçmek fiziksel ölüm olmasa da, sosyal intihar anlamına geliyordu. Misyonun eğitim, yayıncılık ve hayır işleri alanlarında ciddi bir taarruz başlatabilmesi için, İslâm'ın karanlık bir tablosunun çizilmesi gerekiyordu: "Asyatik Levant ne kadar ilginç, ama üzüntü verici bir tablo sunuyor. Hıristiyanlık sempatisi yaratmak için çok fırsat var. Bu coğrafyada cehalet içinde otuz milyon yaşıyor, geri, yozlaşan, çokeşli ve boşanma oranı yüksek bir sosyal hayatın çarklarından kurtulamıyorlar. [...] İslâm'ın yetersizliğini gösterecek çok zengin malzeme var."[67] Milliyetçilerin Balkanlar'da ve Ermeniler arasında yaymaya çalıştığı Asya karanlığı ve Türk barbarlığı görüşünün aksine, misyoner çevrelerinin çizdiği hüzün-

63 Krş. WMC 1910, c. I, s. 5 vd., 18-21, 168 ve CO 1910, s. 125-141.

64 WMC 1910, c. I, s. 190.

65 WMC 1910, c. I, s. 9, 27; krş. ayr. CO 1910, s. 127.

66 WMC 1910, c. I, s. 177 ve WMC 1910, c. VIII, s. 48.

67 WMC 1910, c. I, s. 173.

lü Yakındoğu resmi nefret, aşağılama ve sırt çevirme değil, acıma ve misyonlara şefkat duyguları uyandırmaya uygundu. Ayrıca bazı noktalarda ilerici Jön Türkler'in bakış açısıyla örtüşüyordu. Misyonerler gibi Halide Edib de, kendi ailesinde görüp yaşadığı çokevliliği, mutlaka ortadan kaldırılması gereken rezil bir kurum olarak görüyordu. Tüm Jön Türkler, kızların yüksek öğrenim görmelerinden yanaydılar.[68]

Enerji dolu misyoner iyimserliği ile İyi ve Kötü'ye dair berrak tasavvurlara rağmen, Dünya Misyonerlik Konferansı'nın dökümentasyonu, olayların nedenine dair ayrıntılı sorgulamalara, örneğin periyodik olarak yayımlanan *Missionary Herald*'dan daha fazla yer ayırıyordu. Özeleştirel cümlelerle, misyonların Ermeni-Hıristiyan azınlığa doğru tek taraflı yönelimlerini ve yetersiz İslâm bilgileri nedeniyle Müslüman çoğunlukla ilişki kurmada çektikleri sıkıntıyı açığa vuruyordu.[69] İslâm misyonunun uğradığı açık başarısızlık ve Batı karşıtı, Asya milliyetçiliğiyle ittifak kurmuş yeni İslâm uyanışı geniş bir şekilde ele alınmıştı.[70] Batı karşıtı düşüncenin okları, özellikle ekonomik vasiliğe yönelmişti. Misyonerler, antiemperyalist bir görüşle milliyetçi hükümetlerin hegemonyal güçlere karşı kuvvetlendirilmelerinin hiç de kötü olmayacağını düşünüyorlardı: "Hıristiyanlık Batı devletlerinin yardımları olmadan da yayılabilir ve böylece çok yabancı bir din olarak görülmez." Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan gruplardan birini Amerikanlaştırmak veya Avrupalılaştırmak, misyonerlerin amaçları arasında bulunmuyordu.[71] Misyonlar, Batı uygarlığının kötü etkilerine karşı birer panzehir, *antidote*, olacaklardı. Kendilerini Avrupa hükümetleri tarafından desteklenen, ticari ve politik çıkarlara hizmet eden laik Türkiye liselerinin, örneğin Fransız Galata Lisesi'nin karşıtı olarak görüyorlardı.[72]

---

68 Adıvar 1926, s. 144-148; Patrick 1911, s. 89.

69 WMC 1910, c. 1, s. 185 vd.

70 Özel WMC 1910, c. I, s. 184-187.

71 WMC 1910, c. I, s. 32-34; c. III, s. 234; alıntı c. 1, s. 34.

72 WMC 1910, c. 1, s. 21-25. ABCFM'ye yakın bir Hıristiyanlık'ta, inanç temelinde olsa da, açık bir değişim arzusunu, John Mott 1911 yılında toplanan

Jön Türk iktidar sahipleriyle olan ilişkiler ise, tüm iyimserliğe rağmen çelişkiler barındırıyordu. 1908 coşkusunun sona ermesiyle birlikte, misyonerler Jön Türklerin dini kendi çıkarları için kullanma anlayışlarının ve Batı düşünce mirasını kendi çıkarları doğrultusunda ithal etmelerinin fazlasıyla aşikâr olduğunu görmeye başlamışlardı. "İslâm, Batı toplumlarındaki ateizm ve deizm ile bağ kuruyor."[73] Amerikan misyonerleri, Türk okul sisteminin, özellikle de kız okullarının inşasında bir örnek rolü oynadıklarını haklı olarak iddia ediyorlardı. Bu nedenle, dinsel eğitim özgürlüğünün, Türk iktidar sahiplerinin arzu ettiği şekilde Fransız örneğine göre katı bir şekilde örgütlenmiş devlete ait eğitim kurumlarıyla tehdit edildiğini diğerlerinden daha fazla hissediyorlardı. Hükümetin misyonerlerin eğitimine dair verecekleri nihai kararın ne olacağı belli değildi.[74]

"Misyonlar ve Hükümetler" adlı rapor, misafir olarak bulunulan ülkenin yasalarına mutlak itaatın genel bir misyon talimatı olduğunu deklare ediyor, ancak özellikle kaçaklar hususunda sivil itaatsizlik kapısını açık bırakıyordu. Prensip olarak ihtiyaç durumunda kapitülasyonlar tarafından korunan, resmî makamlarca girilmesi mümkün olmayan misyon şubelerine politik değil, sadece dinsel nedenlerden ötürü müracaat eden mülteciler kabul edilecekti. Ancak hükümet hoşlanmadığı bir kişiyi ele geçirmek için yasal gerekçelerin ardına sığınabilirdi. Bu durumda artık itaati sürdürmeye gerek yoktu. Kaidesel olarak misyonerleri sivil itaat zorunluluğundan kurtaran bir durum şu şekilde tanımlanıyordu: "Hükümetin kendisinin şiddet ve katliam aracı haline geldiği bir yerde, misyonlar ile hükümetler arasındaki ilişkileri düzenleyen sıradan ilkeler geçerli olmaktan çıkar, çünkü ilgili taraflardan biri gerçek anlamın-

World's Student Christian Federation'un İstanbul Konferansı münasebetiyle ortaya koyuyordu: "Sözde Hıristiyan ülkelerin Hıristiyan olmayan dünya üzerindeki [emperyalist] etkisinin Hıristiyanlaştırılması Tanrı'nın arzusudur." Bu çoketnili ve çokdinli konferans, Mott açısından erken dönem konsillerinden bu yana görülmedik şekilde Hıristiyan bir toplantıydı (Hopkins 1979, s. 375).

73 WMC 1910, c. I, s. 19.

74 WMC 1910, c. I, s. 31; III, s. 221-223, 226.

dan uzaklaşmıştır."[75] Bu tanım, beş yıl sonra beklenmedik bir öneme bürünecekti.

3.2.7. Bir meydan okuma olarak İslâm

Protestan misyonerleri 1908 sonrasında ülkedeki Müslüman çoğunlukla aralarındaki tatminden uzak ilişkiyi konu ediyor ve Müslümanlarla olan ilişkilerin yeniden yapılandırılmasına dair ilkesel düşünceleri ortaya koyuyorlardı. "Asya içerisinde Türkiye" adlı Edinburg Konferans Raporu "Müslüman halkla son derece yüzeysel ve dolaylı ilişkilerden" şikâyet ediyordu.[76] Tesadüfi kişisel ilişkiler dışında bölgenin Hıristiyanlara göre neredeyse iki katı kalabalık olan Müslüman nüfusu "ulaşılamayan sınıflar" arasında bulunuyordu, çünkü eğitim çalışmaları neredeyse bütünüyle Ermeniler arasında gerçekleştiriliyordu. Böylelikle nihai hedef tüm ülkenin Mesih İsa'ya yaklaştırılması olsa da, "insanlığın geniş bir yaşam alanı" el değmemiş olarak kalıyordu. *Syrian Protestant College* başkanı Howard S. Bliss 1913 yılında misyonerlerin İslâm hakkında sahip oldukları düşüncelere eleştiri getirmekten geri kalmıyor ve İslâm'la ilişkilerde politik olarak mükemmel bir söylem kullanılmasını öneriyordu: "İslâm'a yaklaşırken bizi tevazuya götürmesi gereken, ama aşağılayıcı olmayan durumun farkına varmalıyız: Bu yaklaşma sürecinde karşılaştığımız güçlükler büyük ölçüde kendimizin yarattığı güçlüklerdir. [...] İslâm'a sempati ve değer verme ruhu içinde yaklaşma çabasının bir sonucu, misyoner dilini birçok yanıltıcı ve rahatsız edici kelimeden temizlemek olacaktır. 'Modern Haçlı Seferleri'nden söz açmayacağız; İslâm'dan 'imana bir tehdit' diye bahsetmeyeceğiz. Bütün insanlıkta ortak olan zaaflara ve iğvalara karşı mücadelede kullanılanlar dışında, savaş terminolojisini bir kenara bırakacağız."[77]

---

75 WMC 1910, c. VIII, s. 47-49.

76 "[...] Müslüman nüfusla en yüzeysel ve dolaylı ilişki, kuramsal bir mesele değil, Türkiye'deki misyonerlerin kabul etmesi gereken acı bir gerçektir." WMC 1910, c. I, s. 185.

77 IRM 1913, s. 652-655.

Anayurtlarındaki cemaatler için de misyonerlik tartışmaları onaylamanın, inşanın ve bağış çağrılarının çok ötesindeydi. Bazı misyonerler kendilerini halkları kaynaştıran köprüler olarak görüyor, Türk ve Kürt Müslümanlar hakkındaki önyargıları düzeltmeye ve değiştirmeye gayret ediyorlardı. İsim vermek gerekecek olursa, Jakob Künzler ve Ernst Christoffel 1921 yılında kaleme aldıkları kitaplarda Birinci Dünya Savaşı sonrasında kolektif suç kavramına bağlı olarak Müslümanlar hakkında ortaya çıkan genel olumsuz düşünceleri şiddetle reddediyorlardı.[78] İsviçrelilere ait Urfa Hastanesi, hizmetlerinin farklı dinlere hitap etmesini, ülkelerindeki dar görüşlülüğe karşı bazen İncil'e dayanarak savunmak zorunda kalmışlardı. Andreas Vischer şöyle yazıyordu: "Aslında Ermenilere mahsus olması gereken araçlarla, Urfa Hastanesi'nde olduğu gibi Müslümanlara da yardım edilmesini tuhaf, hatta haksız bulan bazı dostlarımız var." Misyon hekimi bu insanlara düşmanlarını sevme emrini hatırlatıyor, şefkat faaliyetlerinin Müslümanlar için ne kadar elzem olduğunu anlatıyor ve bölge politikası olarak sadece Hıristiyanlara yönelik bir çalışmanın sürdürülmesinin imkânsız olduğunu ekliyordu.[79] Bu tür dersler de misyonerlik tartışmalarının bir parçasıydı.

Bölgede bulunan bazı misyonerler, misyonları Müslüman çoğunluk hakkında neredeyse hiçbir bilgiye sahip olmamakla eleştiriyordu. Ernst Christoffel şöyle yazıyordu: "Küçük Asya'da faaliyet gösteren misyon topluluklarının Türk unsura bugüne dek hiçbir yerde yakınlaşamadıkları ne yazık ki bir gerçektir. [...] Dürüst olmak gerekirse ne Türk'ü, ne Kürt'ü, ne de Arap'ı, haklarında bir yargıya varacak kadar tanımıyorduk.

78 Krş. özellikle. Christoffel 1921, s. 62-69, Künzler 1921, s. 67 vd., 88.

79 CO 1922, s. 30. Bu bağlamda Künzler'in 1917 Temmuzu başlarındaki bir acil durum esnasında kaleme aldığı yazıda görülen dinlerarası hitap ve düzeltmeye yönelik uyarısı kayda değerdir: "Duyduğum kadarıyla Almanya'daki bazı dostlar, yardımlarının belirli bir çocuğa verilmemesine öfkelenmişler. Bu sevgili dostlara, bunun buradaki 2500 çocuğun herhangi birinde gerçekleşmesinin mümkün olmayacağıdır. [...] Ve sana, sevgili okuyucu, her kim olursan ol, hangi dine inanırsan inan, söyleyeceğim, büyük tehlike anında acıları dindirmek için sabırla çalışmak gereğidir." (Orient 1918, s. 120).

Pek çoğumuzun yargısı, özellikle Türklere karşı bir önyargıdan ibaretti."[80] Türkiye misyonları, çıkış noktalarını değiştirmek için gereken zamana, Dünya Savaşı arifesinde artık sahip değillerdi. Bu nedenle problem anlayışında ve bazı projelerde multietnisite temelinde kaldılar (Malatya'da *Bethesda*, Urfa Hastanesi, Kayseri'de *Young Men Club*). Misyonlar, bölgelerindeki Batı kurumları, konsolosluklar ve ticari şirketlerle olan ayrıcalıklı ilişkilerinden vazgeçmiyorlardı. Alman misyonlarının ilk faaliyet yıllarında kendi devletlerinin makamlarından herhangi bir destek alamayacaklarını bilmeleri, yerel liderlerin gözünde büyük bir öneme sahip değildi. Genç Türkiye misyoneri Künzler, saygın Kürt lideri İbrahim Paşa ile yaptığı görüşmeden kesitleri hafif bir üzüntüyle aktarır. İbrahim Paşa, "Misyoner, hekim ya da her neyseniz," diye başladığı konuşmasında, onları Ermenilerle fazla yakın ilişkiler kurmama tavsiyesinde bulunduğu yabancı ajanları olmakla suçluyordu. Künzler'in Ermenilerin sömürüldüğü itirazına da şöyle karşılık vermekteydi: "Siz Avrupalılar ne demezsiniz ki! Biz küçük insanlarız ve küçük şeylerle yetiniriz. Cezalandırmak zorunda kaldığımız bir köyü yerle bir edersek, ya da vergiye bağlarsak, ya da yağmalarsak ne olur sanki? Siz Avrupalılar büyük insanlarsınız ve küçük şeylerle yetinmezsiniz. Bu nedenle sadece bir köyü ele geçirmekle kalmaz, tüm bir ülkeyi işgal eder ve halkları kendinize tâbi kılarsınız!"[81] Tıbbi misyonun gerçekleştirmeye çalıştığı İncil'in pratik uygulamasında, rakip misyonların aralarındaki mücadele çerçevesinde insanları usandırıcı bir şekilde alet etmeleri ve özellikle Katolik misyonunda görüldüğü gibi din ve ulus devlete bağlı muamele yapmaları, Müslümanların hiç de hoşuna gitmiyordu. Örneğin Adana'daki Cizvit hastanesinin inşası şu şekilde motive ediliyordu: "Adana'da bir Katolik Hastanesi kurma projesi. I. Amaçlar: 1. Rekabet ederek Protestan hastanesinin yaptığı kötülüğü engellemek, 2. Katolik kamuoyunun bizden beklediği umumi arzu-

80 Christoffel 1921, s. 63. 1913 yılında çok benzer bir ifadeyi ABCFM Türkiye şefi Fred Goodsell kullanmıştır (alıntı Akgün 1992, s. 16).

81 CO 1902, s. 67 vd.

suna cevap vermek!"[82] Yardım faaliyetleri yoksulluk içindeki bu insanları yanına çağırmalı ve onları kazanmak için aralarında bir bağ oluşturmalıydı. Tıbbi yardım, teknoloji ve uygarlık alanlarındaki sıçramayı gözle görülür ve elle dokunulur bir şekilde ortaya koyarak, prestij ve otorite elde etmek için çok uygundu: "[...] Halkı kazanmak için, her zamankinden fazla Katolik hayırseverliği yaymak gerekiyor; bu, rahibe halklar üzerinde derin bir iktidar kazandırıyor."[83]

Protestanlığın ofansif dünya misyonerliği fikri, Abdülhamit'in Müslümanların Birliği politikasından beri İslâmcılıkla yoğun bir çatışma içinde bulunuyordu. Bu durum 1908 sonrasında kamuoyunda ve basında ateşli tartışmaların yaşanmasına neden olmuştu. ABCFM artık ilk misyoner kuşağı gibi İslâm'ı doğrudan kötü düşman olarak damgalamak bir yana dursun, arada sırada kolejlerdeki Müslüman azınlıklar lehine kibirli jestlerle devreye giriyorsa da,[84] Müslümanların çoğunluğu hâlâ misyonları Batılıların imparatorluğu tehdit eden dünyayı ele geçirme planlarının işbirlikçisi olarak görüyordu. Tüm maddeci görüşlerine rağmen Jön Türkler de bu bağlamda İslâmcı, hatta kültürel İslâmcı düşüncelere sahiptiler ve "anavatanın tehlikeye düştüğünü" düşündükleri için Abdülhamit'in İslâmcı politikasını tekrar hayata geçirmişlerdi. En etkili Jön Türk ideologlarından biri olan Ziya Gökalp'in Protestanlık yorumu, Müslümanların aklını karıştıran Protestan uygarlık dinamizmini kültürel İslâmcı Türk düşüncesine kazanmak için yapılan önemli bir denemedir. Gökalp Protestanlığı "Hıristiyanlığın İslâmî formu," yani Haçlı Seferleri aracılığıyla Avrupa'nın İslâm'la tanışmasından sonra ortaya çıkan ve Hıristiyanlığı İslâmî prensiplere göre –papalığın, ruhban sınıfının ve Çift-Kılıç-Öğretisi'nin* reddi– reforme eden bir hareket olarak yorumluyordu. Protestanlık bu sayede ulusal devlet için ge-

82 Riondel, Aralık 1908, AFCJ Arménie Coll. Prat, 28/1, s. 727 vd.

83 Peder Poidebard, *Lettres d'Ore* 1914, s. 95.

84 WMC 1910, c. III, s. 235.

(*) Luka İncili 22:38'e yanlışlıkla dayanan, dünyanın biri manevi, diğeri maddi iki kılıçla yönetilmesi gerektiğini kabul eden düşünce – ç.n.

Resim 78: Johannes Awetaranian takma adını kullanan Muhammed Şükrü, Varna'daki misyon evinin avlusunda.

rekli modern yapısal zemini hazırlamıştı. Gökalp bu maceralı akıl yürütmeyi "İslâm'ın en modern ve akla uygun din" olduğunun "deneysel ispatı" olarak görüyordu.[85] Gökalp, "Protestan ulusların" (ABD, Büyük Britanya, Almanya) o günlerdeki üstünlüğünü Cermen ve Anglosakson ırklarına ait olmalarıyla açıklayan ırk öğretisini reddediyordu. Bunun yerine göklere çıkardığı bir Türk-İslâm milliyetçiliğini öneriyordu. Edirneli askerî müftü Fahreddin aynı ideolojiyi şu şekilde ifade ediyordu: "Türklük ve İslâm birdir; İslâm ortadan kalktığı takdirde, artık milliyetçilikten söz edilemez. Misyonerler, milletimizin varlığını zehirleyen koli basilleridir."[86]

İslâmî kontekst tıp ve okul çalışmaları dışında sadece Hıristiyan azınlıklar arasında dinsel –Katolik veya Protestan– cemaat eğitimine izin veriyor, ancak Hıristiyanlığın açıkça vaaz edilmesini yasaklıyordu. Protestan misyonlar buna rağmen is-

85 "İslâmiyet ve Asrî Medeniyet," İslâm Mecmuası, Nr. 51 vd., İstanbul, 1917, İngilizce olarak Berkes 1959, s. 217-223.

86 Fahreddin'in cevabından, *Sırat-ı Müstakîm* (11.7.1910, Nr. 19,) Cevdet Sami Bey'in *Beyan-ı Hak*'ta yayınlanan bir makalesi üzerine, tercüme kısmen Awetaranian tarafından, Awetaranian 1930, s. 147 vd.

ter Aleviler arasında olsun, ister özellikle 1908 sonrası basın aracılığıyla metropollerde, sürekli olarak *darül'islâm* sınırında faaliyet yürütmeye çalışıyorlardı. Johannes Awetaranian, Bulgaristan'ın çeşitli şehirlerinden[87] Bulgaristan, İstanbul ve İzmir'deki Müslüman okuyucu kitlesi için basılı yayın organları çıkartıyordu. Oldukça önemli bir etkisi vardı, ancak ona beslenen düşmanlık birkaç kez ölüm tehdidi boyutuna ulaşınca, 1909 yılında biri şeyh, biri de ulema olan iki eski Müslüman'la birlikte geçici olarak Almanya'ya kaçmak zorunda kaldı. Bu üç adam Johannes Lepsius, Paul Rohrbach ve Paul Fleischmann'la beraber Potsdam'da bir "İslâm Okulu" açtılar, ancak hem talep azlığından, hem de maddi yetersizlik yüzünden okul sadece bir dönem dayanabildi.[88] Awetaranian sürekli olarak Sünni İslâm'ın ve anayasası olan şeriatın genel savunma refleksleri uyandırmadan ancak samimi, halk İslâm'ına yakın duran, konuya vakıf kişiler tarafından etkili bir şekilde eleştirilebileceğini söylüyordu.[89]

Dersim'deki Haydari/Kızılkilise kökenli, dinî ve ailevi geçmişini asla inkâr etmeden Hıristiyan olan *Yoloğlu* (Alevi), Johannes Lepsius'un misyon çalışmalarının önde gelen şahıslarından biri olmuştu. Müslümanlarla ileri düzeyde teolojik bir tartışma yürütebilen ender Türkiye misyonerlerinden biriydi.

87 Varna, Rusçuk, Şumnu, Filibe.

88 Krş. Awetaranian 1930, s. 136, 140.

89 Krş. Awetaranian 1930, s. 137. Richard Schäfer retrospektifinde şöyle yazmaktadır: "[...] İslâm'ın muazzam problemine Hıristiyanlar tarafından az sayıda, önyargılarla dolu, teorik tarih araştırmaları dışında henüz yaklaşılamamıştı. Ve bunlar da Alman yüksek okullarının ders salonlarında yankılanmış veya çok az kimsenin okuduğu spesifik eserlere gömülmüştü. Almanya'da, cemaat hareketlerinin Ermeni çalışmalarının belkemiği sayıldığı o günlerde, Lepsius her ne kadar büyük bir cemaati hesaba katabileceğini biliyorsa da, [...] bu cemaatin, Müslümanlara ulaşması istendiği takdirde Batılı formlara bağlı kalmaması gereken bir İncil yayma hareketine de kazanılabileceği son derece şüpheliydi. Halkların laf kargaşası bazen kelimelerden bile vazgeçmeyi gerektiren ve kendisini mesaj kılan bir misyon için." (Schäfer 1932, s. 27).

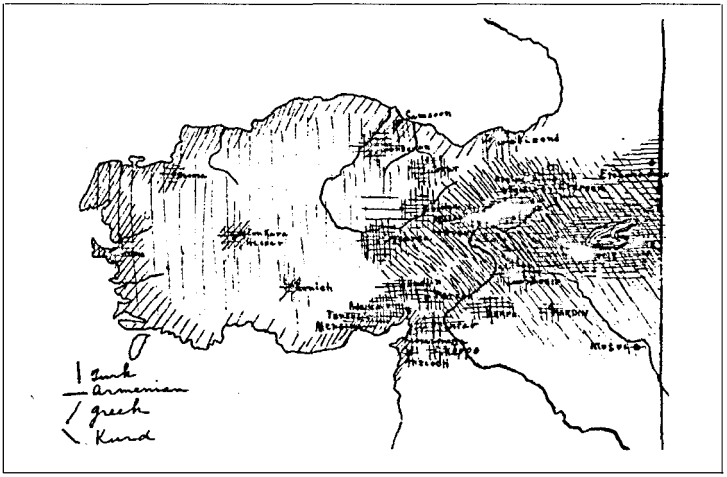

Harita 8: Misyonerlerin verileriyle Anadolu'nun etnografik harita taslağı. Harput misyoneri Edward Carey tarafından çizilmiştir. Küçük Asya'daki Türklerin, Kürtlerin, Ermenilerin ve Rumların yaklaşık dağılımını göstermektedir. Doğu Vilayetleri, etnik grupların en iç içe geçmiş oldukları yer olarak dikkat çekmektedir.

3.3. Misyon faaliyetlerinin kırılgan zemin üzerinde geliştirilmesi ve değiştirilmesi, 1908-1914

Misyonlar, 1908 siyasi devrimini kendi lehlerine kullanmayı ve faaliyet alanlarını genişletmeyi bilmişlerdi. Fransız misyonları bünyelerinde barındırdıkları kültür emperyalizmi unsurlarını her zamankinden daha az gizlemiş ve bu, kuruluş dönemlerinin aksine, Alman misyonlarına da sızarken, ABCFM devlete uzak bir konumdan kısmen devleti taşıyan, tüm topluma karşı sorumlu bir tutumun dönümünü gerçekleştirmişti. ABCFM, görevinin, okullarında eğitim gören gençleri "gençleştirilmiş Osmanlı İmparatorluğu'nun daha iyi Osmanlı vatandaşları" haline getirmeye katkı sağlamak olduğunu düşünüyordu.[90] Bu zamana kadar olan başarılarını, ancak Abdülhamit döneminde yaşadıkları çok çeşitli güçlükleri göz önünde

90 Charles T. Riggs, MRW 1911, s. 365.

bulunduran Amerikan misyonerleri, geride bıraktıkları döneme eleştirel bir gözle bakarak faaliyetlerinin yeni, Osmanlı toplumuna daha iyi uyum sağlamış formlarını bulmaya çalışıyorlardı. Kompleks Osmanlı toplumunun etnik ve sosyal parametrelerini daha iyi anlamak için araştırmalar yapıyorlardı. Böylece ABCFM 1910-11 yıllarında Protestan Türkiye misyonunun tüm istasyonlarında etnik ve sosyal sahayı sorgulayan "Türk İmparatorluğu'nda misyoner sorununu belirlemeye yönelik olgular" başlıklı bir anket yaptı. Cevaplar kısmen hayal kırıklığı yaratacak kadar kısa olmasına rağmen, yine de doyurucu bir veri düzeyine ulaşılmıştı; Doğu Vilayetleri'ndeki etnik grupların iç içe geçmişliği açıkça ortaya çıkıyordu. Her halükârda bu uygulama misyon faaliyetleriyle toplumun bütünü arasında daha sıkı bağlar kurulması gerektiğini ortaya çıkarmıştı.[91] Ancak Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönem içinde uygulamaya konulan bu yeni misyonerist yönelim, ancak sadece kısmen gerçekleştirilebildi.

3.3.1. ABCFM: Bireysel ihtidadan sivil toplum eğitimine

Personel büyüklüğü ile istasyonların ve öğrencilerin sayısı, ABCFM'nin diğer misyonlara göre üstünlüğünü açıkça ortaya koymaktadır. ABCFM Anadolu'daki sosyal bağlam içinde sağlam, kabul gören bir yere sahipti. Her düzeyde okullar, kiliseler, yetimhaneler ve hastaneler inşa etmişti. 1890'lı yıllardan beri programına giderek güçlenen bir şekilde endüstriyel faaliyetler almıştı. 1908 ile 1914 arasında konumunu daha da güçlendirmeye devam etmişti. ABCFM Türkiye'yi ilk planda *kendi* misyon ve çalışma alanı olarak görüyordu.[92] Dünyanın başka bölgelerinde faaliyet yürüten ABCFM kuruluşlarında 19. yüz-

91 (ABC bh Human Problem).

92 "Bir misyon sahası olarak Türkiye, özel bir anlamda bizim Amerikan *Congregation* kiliselerimizin hizmet yeridir. Bizim misyoner örgütlerimiz, sultanın topraklarında diğer bütün misyonların toplamından daha yaygın bir ağa sahiptir." "Editorial Notes," MH 1908, s. 396. Krş. MH 1908, s. 108: "Evanjelik Hıristiyanlığın Türkiye'yi daimi ve kesin olarak işgali altında bulundurduğu, hiçbir gözlemcinin gözünden kaçmayacaktır."

yılın ikinci yarısından itibaren yerli çalışanların sayısının hızlı bir artış göstermesine karşın, atamayla gönderilen misyonerlerin sayısı neredeyse hiç artmıyordu. Örgütlerde görevli yerli çalışanların sayısının artırılması stratejisi, özellikle bu çalışmanın ABCM'nin rakamsal verilerle ölçülebilir faaliyetlerinin neredeyse yarısını oluşturan Türkiye'yi ilgilendiriyordu.[93]

ABCFM, 19. yüzyılın "misyonerlerin tüm zamanlar için her yerde her şey" olduklarına dair "ilkel fikir ve yönteminden" kurtulmak istiyordu. Ataerkil gözetim bu arada bir yetişkin olmuş "çocuğun," yani yerli Protestanların gelişimini olumsuz etkiliyordu.[94] Bu farklı misyon kültürü, 1908 sonrası Hülfsbund ile ABCFM arasında ortaya çıkan sürtüşmelerin başlıca etkenlerinden biriydi: "Almanlar tepeden tırnağa ataerkildir, biz Amerikalılar değiliz. Kendini gerçekleştirmeye ve özdenetime yönelik çalışmalarında halkla işbirliği fikrini, bun süreçteki sorumlulukların pratik paylaşımını gerektiren bir tarzda yorumlamıyorlar. Oysa bu fikir ve beraberinde getirdiği yöntemler Orta Türkiye Misyonunun, belki de bütün American Board misyonlarının temelidir," diye yazıyordu örneğin Maraş'ta görev yapan Fred Goodsell.[95] ABCFM inatla kendine yardım prensibinde ısrar ediyor ve yıllık raporlarında yerli halkın finansal katkılarını tüm şeffaflığıyla ortaya koyuyordu. James Barton, değerlendirmesinde "Misyoner cemiyetleri sadaka dağıtmak üzere kurulmuş hayır kurumları değildi," diye yazıyordu. "İnsanlara, çocuklarının gittiği okulları, hastalarının tedavi gördüğü hastaneleri ve dinsel liderlerini mümkün olduğunca desteklemek öğretildi."[96]

Amerikan College'leri belirgin bir özerkliğe sahiptiler. Eğitim planı lisan, meslekî hazırlık ve coğrafi yönelim alanlarında

93 1850 yılında yaklaşık 150; 1905 yılında 4050 yerli çalışan, gönderilen misyonerlerin sayısı (1890'dan itibaren en az 500) neredeyse değişmemiştir. Krş. MH 1908, s. 332'deki grafik; MH 1909, s. 20 ve 1913, s. 19'daki tablolar. Krş. Böl. 2.7.3.

94 ABCFM sekreteri Barton, MH 1908, s. 331. Krş. ayrıca MH 1908, s. 9.

95 7.6.1911, ABC bh German Cooperation. ABCFM ile Hülfsbund arasındaki anlaşmazlıklar için krş. Böl. 3.3.2.

96 Barton 1933, s. 124.

bölgesel ihtiyaçlara göre hazırlanmıştı. Fen Bilgisi, Tarih ve Edebiyat müfredatları yine de güçlü bir Batı etkisi altındaydı. Okul dili her yerde İngilizce'ydi –Antep'teki Türkçe eğitim verilen *Central Turkey College* dışında–, ancak çok dillilik yoğun bir şekilde uygulanmaya çalışılıyordu. Misyonerlerin Müslümanlara yönelik faaliyetlerinde gelişme kaydettiklerini düşünmelerine rağmen,[97] Jön Türk Devrimi ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki yıllarda, esasen ana faaliyet alanı olan okul çalışmaları, yine de güçlü bir şekilde etnik-dinî ilişkilere bağlıydı. Azınlıklara yönelik bir hareketten sivil toplumsal bir misyon stratejisine yönelim için gereken zaman dilimi burada yetersiz kısalıktaydı. Evrensel değerlerden söz etmelerine ve İslâm'a ilişkin olarak doğru bir politik dil kullanma yolundaki tüm çabalara karşın, *College*'ler hâlâ güçlü bir Hıristiyan karaktere sahiptiler. *College*'lerin sponsorları temel bir değişikliğe henüz hazır değildiler. Müslümanların ihtiyaçlarına cevap vermek yolunda adımlar atılmış olmasına rağmen, din derslerine katılım hâlâ bir zorunluluktu.[98]

1909 yılında yaklaşık 20.000 ABCFM öğrencisinin yüzde birden azı Müslüman'dı. Sonraki yıllarda bu oranın artmasına rağmen, daima düşük seviyelerde kaldı. Ortaöğrenim okullarında (*High Schools*) Müslüman oranı 1912 yılında %2,3, aynı yıl yüksek okullarda (*Colleges*) toplam %10 civarındaydı, yani 3.465 öğrenciden 412'si. İstanbul, İzmir ve Beyrut gibi kozmopolit şehirlerde ABCFM'den bağımsız, ya da bağımsızlaştırılmış Amerikan *College*'lerinde 1912 yılında %20'lik bir Müslüman oranı mevcuttu.[99] Bu nispeten yüksek oran, dar Müslüman eli-

97 Bkz. Örn. IRM 1914, s. 46.

98 WMC 1910, c. III, s. 215, 225, 235 vd.; Riggs 1942, Seksiyon 2, s. 29; Stone 1982, s. 41; IRM 1913, s. 652-655; Kocabaşoğlu 1989, s. 222. Stone (1982, s. 47), *Central Turkey College*'in "dinsel tutum"u için şöyle diyordu: "Eğer okul verdiği eğitimde nötral veya seküler olsaydı, sponsorları için bu durum kabul edilemez olurdu. Şimdiki haliyle bile bazı evanjelik Ermenilere göre bir modernlik yuvasıdır."

99 WMC 1910, c. III, s. 215, Türkiye'nin Avrupa ve Küçük Asya'da kalan bölgelerinde bulunan Protestan Misyon Okulları'nın toplam yaklaşık 24.000 kız ve erkek öğrencisinin %1'den azının Müslüman olduğunu belirtmektedir. Krş. ayrıca *High Schools* in *The Orient* tablosu, 2.7.1913, s. 3. Kuruluşları

TABLO 7
Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Kolejleri, 1912/13

		Öğrenci sayısı					Milletler							Tür		Din					
Kurumlar	College'ler	... hariç tüm okullar	Kolej bölümü	Hazırlık bölümü	Diğer bölümler	Daire sayısı	Ermeniler	Yunanlar	Türkler	Yahudiler	Bulgarlar	Sırplar	Diğerleri	Yatılı	Gündüzlü	Protestanlar	Gregoryenler	Ortodokslar	Müslümanlar	Katolikler ve diğerleri	
Amerika kolu	Intenational College, İzmir	381	261	120	-	381	47	247	49	19	-	1	18	86	295	27	32	240	50	19	13c
	Anatolia College, Marsovan	375	83	292	-	375	148	273	15	2	-	3	34b	274	101	81	97	171	16	2	8c
	Euphrates College, Charput	320	154	166	212	532	525	-	2	-	-	-	5a	188	344	223	298	5	2	-	4c
	Central Turkey College, Aintab	220	91	129	-	220	212	-	3	-	-	-	5a	108	112	142	72	-	3	-	3c2
	St. Paul's Insitute, Tarsus	207	90	117	-	207	188	10	6	-	-	-	3	159	48	91	100	10	6	-	-
Kadın kolu	American Collegiate Insitute, İzmir	186	90	96	103	289	128	130	1	20	-	-	10	55	234	82	103	83	1	20	-
	Central Turkey's Girls College, Maraş	136	71	65	16	152	139	4	9	-	-	-	-	28	124	95	41	3	9	-	4c
Bağımsız kolejler	Syrian Protestant College	917	218	409	290	917	60	69	-	50	11	2	725	643	274	161	29	286	182	69	190d
	Beyrut Robert College	470	192	268	10	470	75	204	67	14	63	25	22	345	125	15	70	279	90	12	4c
	Istanbul Konstantinopel College, U.C. B.C.	253	120	133	-	253	67	54	46	19	45	3	19	167	86	22	61	97	53	19	1c
		3465	1370	1795	631	3796	1589	891	198	124	119	34	841	2053	1743	939	903	1174	412	141	227

(a) Süryani, (b) Rus, 33; Acam, 1; (c) Katolik; (d) Dürzi, 32; Bahai 21; Kıpti, 32.

Kaynak: CO 1913, s. 129, bu versiyonun örneği *The Orient*, 26.2.1913, s. 3'te bulunmaktadır.

tin büyük bir kısmının Batılılaştırılmasına delalet etmektedir – bu Batılılaşmayı eğitim için Avrupa'ya daha sık gidilmesi ve Tanzimat'ın Avrupa tarzı elit okulları da desteklemekteydi.

Etnik gruplar arası ilişkilere duyarlı olan Orta ve Doğu Anadolu'da Müslümanların oranı özellikle düşüktü; birçok okulda yüzde bir veya ikinin üzerine çıkamıyordu. Yukarıdaki tablonun "Milletler" başlığında Kürtler mevcut değildir, çünkü neredeyse bir tek Kürt bile misyonerlerin yüksek okul imkânından faydalanamıyordu. Harput'taki *Euphrates College*'indeki toplam 320 kız ve erkek öğrencinin sadece 2'si, Antep'teki *Central Turkey College*'in 220 öğrencisinden 3'ü, Merzifon'daki *Anatolia College*'in 375 öğrencisinden 16'sı, Tarsus'taki *St. Paul's Institute*'un 207 öğrencisinden 6'sı ve Maraş'taki *Central Turkey Girl's College*'in 136 öğrencisinden 9'u Müslüman Türk'tü. Bunlar, Osmanlıcı eliti sivil toplumsal bir "maya" olarak yetiştirmeyi hedefleyen kuruluşlar için dikkate bile alınamayacak kadar küçük rakamlardı. Yine de 1908 sonrasında okullardaki Müslüman oranı giderek arttı ve 1913 yılında *Euphrates College* istatistiklerinde ilk kez Kürtler görüldü.[100]

Çoğunluğu oluşturan Müslüman gruba hitap etmek, 1908 sonrasında ABCFM için yoğun olarak tartışılan acil bir meseleye dönüşmüştü. 1908 sonbaharından sonra Kayseri'de "Türklere ulaşan kulüp" diye bir yenilenme projesi başlatılmıştı. Müslüman ve Hıristiyan oranının aşağı yukarı eşit olduğu yaklaşık 100 genç her gün bu kulübün okuma ve jimnastik salonlarına gidiyordu. Pazar akşamları teknolojik atraksiyonlu açık toplantılar düzenleniyordu: "fonograftan müzik ve projektör eşliğinde konuşmalar". Bu toplantılar, özellikle aşağı ve orta sınıflardan gayrimüslimlere hitap ediyordu. Pastörler veya aralarında Müslümanların da bulunduğu öğretmenler tarafından yapılan konuşmalar yer yer dinsel karakterliydi. Kayse-

Protestan Misyon Hareketi'ne sıkı bir şekilde bağlı olduğu için, bağımsız College'ler 1920'li yıllara kadar kendileri için "misyoner„ tanımını kullanıyorlardı (krş. Grabill 1968, s. 44).

100 *The Orient*, 17.12.1913, s. 3; krş. "Committee on Work among Moslems, Sub-Committee on Education"'un raporu, ABC 16.9.5 vol. 22 (reel 668 vd.) ayrıca IRM 1915, s. 34.

ri'nin farklı etnik ve dinsel gruplara açık *Young Men's Club*'ı, o zamanlar ABCFM tarafından gerçekleştirilen tek kulüp olarak kaldı.[101]

Robert College müdürü George Washburn, Edinburg Dünya Misyonlar Konferansı'nda, İstanbul'da bu yüksek öğrenim kuruluşlarını şark sorununun çözümüne yapılmış mükemmel birer katkı olarak gören çok sayıda büyükelçinin bulunduğunu gururla bildiriyordu.[102] Gerçekten de ABCFM 1908'den sonra tüm etnik grup ve tabakalardan genç insanların eğitimiyle, onların Osmanlılar olarak aralarındaki sorunları ele almalarını sağlamaya çalışıyordu. 1850 yılında kurulmuş olan Protestan Milleti'ni sayıca büyütmek artık bir hedef değildi.[103] Edinburg Dünya Misyonlar Konferansı'nda belirgin bir şekilde ortaya konulan yeni ABCFM yöneliminin anahtar kavramları, Osmanlı vatandaşlığı düşüncesi *(Ottoman citizenship)*, sivil güç *(civic force)* ve insancıl önderlik *(humanitarian leadership)* idi. İhtida yerine ahlaksal etkiye *(moral contagion)*, çürümüş Batı etkisine karşı Hıristiyanlık panzehirine *(antidote)* ihtiyacı vardı. Eğitim hedefi ise "hem güçlü hem de iyi insan yetiştirmek" şeklinde formüle ediliyordu:. Edinburg Konferansı, Türkiye'nin toplumsal yaşamında bir yayılma sürecini hayata geçirmesi gereken ve hamur mayası niteliğindeki misyon faaliyetlerinin sürekliliğini talep ediyordu. Burada görevini bir Müslüman devlet okulunda bile lâyıkıyla yerine getirebilecek Hıristiyan öğretmenlerin rolü hayati öneme sahipti.[104]

ABCFM asla bağımsız bir Ermenistan için faaliyet yürütmemiş, ancak devrimci harekete anlayışla yaklaşmıştı. James Barton'a göre Osmanlı anayasasının yeniden kabul edilmesiyle birlikte, devrimci hareket gerekliliğini yitirmişti. Misyon sekreteri, Temmuz 1908 sonrasında Osmanlıcılığı her zamankin-

101 MH 1912, s. 445 vd.

102 "[...] yüksek eğitim kurumları, Doğu sorununun çözümü yolunda, bütün büyük Avrupa devletlerinin yapıklarının toplamında daha çok şey yaptı." (WMC 1910, c. III, s. 223).

103 Krş. WMC 1910, c. III, s. 234.

104 WMC 1910, c. III s. 223, 234, 236; MH 1909, s. 168; 1908 s. 340.

den de güçlü bir inançla vaaz ediyordu.[105] ABCFM'nin kendisini Yeni Türkiye için ne kadar önemli gördüğünü, Barton'un Temmuz 1909 tarihli bir makalesi de ortaya koyuyordu: "Yeni Türkiye ve Yorumu" başlığı ve numaralanmış dokuz kısma ayrılmış ana gövdesiyle Jön Türk başarılarını toparlayarak aktaran bu metin, iyimser ve kendine güvenen bir ABCFM politikasıyla beraber ortaya çıkan bir destek açıklamasıydı.[106]

Sivil toplumcu bir harekete evrilmesi, ABCFM'yi kendi ülkesinin önemli politik çevreleriyle ortak ideolojik zemine oturtmuştu. Başkan Roosvelt'in 18 Ocak 1909 tarihli, misyon okullarının ve ön plana çıkan toplumsal eğitim hedefinin tümüyle arkasında olduğuna dair açıklaması, büyük bir sevinç yaratmıştı: Şahsen ben, örneğin Amerikan okullarının ve kolejlerinin Türk imparatorluğunda yaptığı olağanüstü işlere her zaman büyük ilgi duymuşumdur [...]; ayrıca, Müslümanları din değiştirmeye yönelik hiçbir çaba olmamasına rağmen, basitçe iyi yurttaşları olmaları, yurttaşları Hıristiyanlara, her inanç grubunun geliştirmekten gurur duyacağı nitelikleri göstererek onlarla beraber yaşamaları yolunda gayret sarf edilmesi

105 "[...] Müslüman- Hıristiyan ilişkileri tarihinde daha önce hiçbir zaman iki din bu kadar birbirine yakınlaşmamıştı ve hedeflerinin inançların ötesinde yurtseverliği güçlendirmek ve din nefretlerinin ötesinde ülke sevgisini yerleştirmek olduğunu kamuoyu önünde göstermemişti. Bugüne kadar birbirinden enikonu ayrı düşmüş bu iki grup anayasal düzenin başarıya ulaşması ortak hedefinde birleştikçe, Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında daha iyi bir anlaşma zemini için büyük bir adım atılmış oldu. Tek başına bu olgu gelecek için önümüzde büyük ufuklar açıyor. [...] İhtilalci diye adlandırılan Ermenilerin imkânsız bir hedef olan bağımsız Ermenistan için mücadele etmeyi artık bir yana bırakıp şimdiden doğmaya başlayan özgür bir Türkiye için çabalarını birleştireceklerini beklemek için gerekçelerimiz var." (MH 1908, s. 468). *Daybreak in Turkey* (Barton 1909) başka hiçbir kitapta görülmedik şekilde çok kısa sürede gerçekleştirilebilecek modern bir Osmanlıcı sivil toplum ile Batılı düşünce ve eğitimine sahip olan, ancak karşı etkili Avrupa baskısına ihtiyaç duymayan istikrarlı bir Türkiye inancını ortaya koyuyordu (s. 285 vd.).

106 "[...] Hıristiyan misyonere yeni özgürlük verileceği ve misyonlarımızın bütün bölümleri önünde yeni ilerleme olasılıkları açılacağı kolayca görülebilir. Zaman zaman yerel düzeyde huzursuzluklar yaşanması beklenebilir [...]. Misyon tarihimizde daha önce hiçbir zaman misyon Doğu'daki Hıristiyan kolejlerinin mütevellilerinin ve bir misyon heyetinin omuzlarına, şimdi Türkiye'deki Amerikan kolejlerinin yöneticilerine ve American Board'a yüklendiği kadar büyük bir sorumluluk yüklenmemişti." MH 1909, s. 256.

dikkat çekicidir. Bugün Türkiye'de köklü siyasal ve toplumsal reformlar yapmaya yönelik ve hepimizin derin sempati beslemesi gereken hareket, Amerikan okullarında ve kolejlerinde eğitim görmüş genç Müslümanların, içinde yer almaları açısından son derece uygun oldukları bir harekettir.[107]

ABCFM'nin sivil toplumcu yöneliminin önemli adımlarından biri de İstanbul'daki Amerikan misyonerlerinin 1910 yılından itibaren yayınlamaya başladıkları haftalık *The Orient* mecmuasıydı. *Bible House, Constantinople* adresi dışında hiçbir şey bu mecmuanın misyonerist kimliğine işaret etmiyordu. *The Orient* çoğulcu bir Osmanlıcılık düşüncesini savunuyordu. Kendisini "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dinsel, eğitsel, siyasal, ticari ve başka alanlara dair mecmua" olarak deklare ediyordu. Her ne kadar ABCFM çevrelerinin aktivitelerine sık sık yer veriyorsa da, yazılarının büyük kısmını politik ve toplumsal haberler oluşturuyordu. Ayrıca kitap tanıtımları ve basın özetleri de veriyordu. Yayıncılar, yeni Jön Türk iktidarıyla ortaya çıkan olumlu gelişmeleri yansıtmak çabasındaydılar. Hükümeti eleştirme yöntemleri bile dostça ve yapıcıydı. Ancak 1913 yılında diktatörlüğün tesis edilmesiyle bunu yapmaları güçleşti ve Türkiye'nin savaşa girmesiyle beraber *The Orient* yayın hayatına son vermek zorunda kaldı.

3.3.2. Alman ve İsviçre örgütleri

Türkiye'deki iki Alman misyon örgütü olan Hülfsbund ve Alman Şark Misyonu, 1908 yılında Temmuz Devrimi'yle kısmen ilişkili olan yeni bir yönelime girdiler. Amerikan misyonuna karşı kendi çalışmalarına kanatları altında büyüdükleri daha güçlü ve bağımsız bir profil kazandırmayı hedefliyorlardı. Misyonların ileri gelenleri, çalışmalarının Alman bileşenle-

107 "From an address in the Metropolitan Memorial Methodist Episcopal Church, Washington, D.C," MH 1909, Mart, s. 130 vd. Misyon himayesindeki gençlerin "Yeni Türkiye hareketleri içinde liderliğe" olarak hazırlanmalarının altını, Dünya Misyonlar Konferansı da çiziyordu (WMC 1910, c. I, s. 178). Roosevelt ayrıca onların sürgün listesine de sahipti, ama bu konuda bir şey yapamıyordu (CO 1910, s. 128).

rini ön plana çıkarmaya başladılar. 1896'da olduğu gibi Almanya'nın şark politikasıyla çelişkiye düştüklerine artık inanmıyor ve Hıristiyan Alman Türkiye Misyonu'nun en güçlü dönemiyle karşı karşıya bulunduklarını düşünüyorlardı. Buna bağlı olarak da, artık Amerikan misyonlarının küçük kardeşi rolünü oynamak niyetinde değillerdi.

O yıllarda Hülfsbund ile ABCFM arasında Harput, Maraş ve Van'da ciddi gerilimler yaşanıyordu.[108] Sekreter James Barton, yanında Frederick W. MacCallum ve Henry H. Riggs ile birlikte, yönetim kurulu üyeleri –Ernst Lohmann, Friedrich Schuchhardt und Ernst Brunnemann–, Harput misyoneri Johannes Ehmann ve Maraşlı iki kadın misyonerle durumu görüşmek üzere, Mayıs 1911'de Frankfurt'taki Hülfsbund Genel Merkezi'ne gitti. Genel kanaat, Almanların arzu ettiği gelişmenin ancak misyon alanlarının bütünüyle ayrılmasıyla gerçekleşebileceği yönündeydi. Yapılan en gerçekçi öneri, "Kürdistan"ı (Van, Bitlis ve Erzurum vilayetleri) diğer tüm alanlardan çekilmiş olan Hülfsbund'a bırakmaktı. Ancak misyon örgütlerinin hiçbiri bu kadar geniş kapsamlı değişikliklerin üstesinden gelebilecek durumda olmadığı için –Lohmann varolan durumu değiştirmek niyetinde değildi–, 1911 sonbaharında kurulu düzenin korunması, fakat 1896'dan beri olduğu üzere, artık ortak faaliyet yürütülmemesi hususlarında anlaşmaya varıldı. Buna rağmen ortak misyon işleri görüşülmeye devam edilecek ve çirkin bir rekabetten kaçınılacaktı. Böylece Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar genel bir sürtüşmeden söz edilmediği gibi, savaş yılları boyunca iki misyon arasında ortak acil yardımı hedefleyen ve gerilim barındırmayan bir işbirliği yaşandı. Hülfsbund, 1908'den 1914'e kadar ABCFM ve Alman Şark Misyonu'na kıyasla hızlı bir büyüme gösterdi.

108 ABC arşivinde bu konuya dair ayrı bir dosya vardır: ABC bh German Cooperation; krş. bu konuda özellikle Barton'dan Peet'e, Londra, 15.5.1911; Barton'dan Lohmann'a, Boston, 22.11.1911; Barton'dan George P. Knapp'a, Boston, 22.11.1911. Bu konuya ayrıca 1910-1912 yıllarının pek çok misyon mektubunda da değinilmektedir (ABC 16.9.7, reel 713). Krş. Riggs 1942, Seksiyon 1, s. 32 vd. (Henry Riggs Ağustos 1911'de Frankfurt'ta yapılan bir görüşmeden söz etmektedir). Krş. Böl. 3.7 ve 3.8.

Büyük mali kaynaklara sahipti – yılda yaklaşık yarım milyon Mark'a ulaşan meblağ, DOM'un gelirinin üç katı kadardı.[109] Hülfsbund esas olarak Almanya ve İsviçre'deki Pietist çevrelere dayanıyordu. "Savaş Öncesi Yılı" istatistiğinin belirttiği üzere 45 kadın ve erkek Alman misyoner ile 200 yerli kadın ve erkek çalışanı vardı. 1730 yetimin ve 169 dulun bakımını üstlenmişti.[110]

Alman Şark Misyonu'nun sekreteri ve tarihçisi Richard Schäfer, değerlendirmesinde 1914 yılının ilk yarısında sorumluların büyük, görkemli planlara bağlı güvenlerini tasvir etmektedir. Bu güven, en başta oluşmasında Johannes Lepsius'un pay sahibi olduğu Ermeni reform çalışmasına dayanmaktaydı.

> "Misyonun genel durumu ve gelecek için taşıdığı umutlar, hiçbir zaman bu yılın başlangıcındaki kadar iyi olmamıştı. Çalışılmalar 5 ana ve 2 uç istasyonla başlamıştı. Urfa'daki yeni diyakon evinin inşası bitmek üzereydi, yeni alman hastanesinin inşası ise tüm hızıyla devam ediyordu. Türk hükümeti gerçekten de Ermeni Reformları Planı'nı nihayet kabul etmişti [...]. DOM kuratoryumu, Ermeni reformlarının mutlaka uygulanacağı düşüncesiyle Urfa'da yeni bir Alman-Ermeni Öğretmen Okulu'nun tesisine, bu iş için yıllık 25.000 Mark tahsisine, Urfa ve İran için birer Alman öğretmen tayin edilmesine karar verdi. [...] Pastör Krikorian çalışmaların gidişatını ve yeni ümitlerini büyük bir mutlulukla bildiriyordu. 16 Hazi-

109 Krş CO Yıllık Raporları ve Feigel 1989, s. 159.

110 *25 Jahre im Orient*, s. 96. Krş. Böl. 3.7.2 ve 3.8.1 Feigel 1989, s. 157-169. Alman Şark Misyonu da Hülfsbund gibi çalışanlarının tümünü Alman olarak kayda geçirmektedir; oysa isimleri belirtilmiş 45 kadın ve erkek misyonerin Meyer 1974, s. 242 ve devamındaki biyografik verilere göre beşi İsviçrelidir. Hülfsbund Mezere'de yetimhaneler, okullar, işlikler, bir dul bakımevi işletmekte, ayrıca tıbbi alanda faaliyet göstermekteydi; Maraş'ta da aynı alanlarda faaliyet gösterdiği gibi, burada gerçek bir hastane ve endüstriyel çalışmaları vardı; Van'da da tıp dışında aynı alanlarda faaliyet gösteriyordu; Haruniye'de yetimhane ve erkek çocuk bakımevi; Muş'ta bir dul bakımevi, dokuma atölyesi, fırın, yetimhane ve okul alanlarında faaliyet gösteriyordu. Hülfsbund tüm istasyonlarında, ayrıca okullara sahip olduğu Van, Muş ve Maraş köylerinde de İncil yayma faaliyetlerinde bulunuyordu.

ran günü, Berlin'de, Ermenileri bekleyen vatandaşlık hakları temelinde Alman-Ermeni ilişkilerini ticari ve kültürel alanlarda geliştirmeyi kendisine görev edinen 'Alman-Ermeni Topluluğu'nun kuruluşu ilan edildi."[111]

Alman Şark Misyonu'nun çok katmanlı, parlak planları özel olarak 1914 başında yaşanan iyimserliğe, ancak genel olarak da sadece Urfa'da, o da hastane sayesinde 1908 ile 1914 arasında yaşanan düzenli büyümeye bağlı küçük, kişisel misyon faaliyeti için karakteristikti. Ne çalışanların sayısı, ne de genel durum yükselen bir çizgi izlemiyordu.[112] Bunun sebebi, DOM'un bir Ermeni Yardım Kurumu'nun yanı sıra olmak istediği "*Müslüman* Misyonu"nun ilkesel zorluğuydu. Ancak bu misyonu gerçek anlamda sadece Awaratanian yürütüyordu. Amerikan misyonunun önderleri gibi Lepsius da 1908 başlarında Yakın Doğu'nun geleceği için bir şeyler yapmak isteyen birilerinin mutlaka Müslüman çoğunlukla ilgilenmesi gerektiğini kavramıştı. Sadece Hıristiyanların eğitimi için çalışanlar, etnik gruplar arasındaki tehlikeli uçurumlar arasında köprü inşa etme görevini ihmal edecekti. ABCFM bu köprü inşası görevini pragmatik olarak okullarına genç Müslümanları almakla yerine getirmeye gayret ederken, Lepsius'un aklında mütemadiyen İslâm diniyle olan teolojik ayrılıklar temelinde, teolojik soruların üzerine gitmek ve bunları açıklığa kavuşturmak vardı. Bu nedenle daha önce sözü edilen Potsdam "İslâm

111 Schäfer 1932, s. 83 vd. – DOM 1914 başlarında Urfa istasyonunun yanı sıra Bulgaristan'ın Filibe (Johannes Awetaranian, Hagob Şahveled), Şumlu, Rusçuk, (Krikor Keworkian) ve Sofya şehirlerinde Hıristiyanlaştırma ve yayıncılık faaliyetler, İran'ın Khoi ve Urmia (Anna Friedemann, Bertha Richter) şehirlerinde de yetim ve okul çalışmaları (Anna Harnack, Zachar Garabedian) yürütüyordu. Misyon müdürü Lepsius, sekreter Schäfer ve Almanya'daki diğer çalışanlar dışında, eşler de dahil olmak üzere, yaklaşık 16 DOM misyoneri mevcuttu. Bunların birçoğu *Hıristiyan Şark*'ta yazar olarak ortaya çıkmaktaydı. 1914 başlarında Urfa'da kadın ve erkek olmak üzere sekiz Avrupalı çalışan mevcuttu. Avrupalı ve yerli olmak üzere bütün hastane personeli 1908 başlarında 12, 1914 başlarında muhtemelen 14 kişiden (iki hekim, bir diyakon ve eşi, bir eczacı ve kalfası, beş hemşire, bir müstahdem ve iki kadın aşçı) oluşuyordu. Krş. CO 1908, s. 35; CO 1912, s. 88-91; 1913, s. 205.

112 Bkz. ek, s. 806 ve s. 656 vd., Tablo 1-4.

Okulu"nu kurdu, ancak ilgi azlığı nedeniyle başarı kazanamadı.[113] DOM'un akut sorunlarından biri de finans sağlamaktı. Bu aynı zamanda Lepsius'un endüstriyel iş sahaları açmak gayretiyle Protestanlaştırma faaliyetlerine gereken önemi vermemesinden kaynaklanıyordu; bu nedenle vatanındaki bağışsever Pietist çevrelerin ilgisini kaybetmeye başlamıştı. Bundan ötürü yaşanan sürekli maddi darboğazlar ve *Christlicher Orient*'te yapılan bağış çağrıları şaşırtıcı değildi. Lepsius doğaçlamayla yaşayan bir idealistti; sorunlara pratik çözüm arayışları oldukça karmaşıktı ve Andreas Vischer arada sırada aile çevresine bundan şikâyet ediyordu.[114]

Uzun süreli olmaması planlanan İsviçre Ermeni Yardımı'na yapılan bağışlar, 1895-96 katliamlarından birkaç sene sonra ciddi bir şekilde azalmıştı. Bazı yardım komiteleri kapatıldı, Bursa, Gürün ve Arabkir yetimhaneleri kapatıldı. Alman Şark Misyonu ve Hülfsbund içindeki ciddi İsviçre payının yanı sıra, İsviçreli bağımsız inisiyatifler de yok değildi. Bu inisiyatifler arasında Jakob Künzler'in Baselli dostlarından, yani başkalarının yanı sıra Rahip Karl Sarasin-Forcart ile Urfa Dostları Derneği'nden aldığı parayla Urfa Süryani-Protestan Kilisesi'nin inşası bulunuyordu. 1909 Adana katliamları, 1909-1911 arasında acil durum için yaklaşık 150.000 Frank'lık bütçe sağlayan yeni bir yardımseverlik dalgasının kabarmasına neden oldu.[115] Aynı olay Ermenistan İçin İsviçreli Yardım Dernekleri Merkez Komitesi'nin halihazırda Sivas'ta varolan yetim çalışmalarının gelişmesine neden oldu: Söz konusu yetimhanelerde 1909 sonunda 163, 1914 yılında da 119 çocuk barınıyordu. Pek çok kez yetimleri akrabalarına teslim etme, onları vaftiz babalığı aracılığıyla İsviçre'den destekleme ve yerel bir sorumlu tara-

113 "[...] *şarkın geleceğinin Hıristiyan değil, Müslüman halkların elinde olduğu* gerçeğini kendimizden gizlememeliyiz. Şarkın Hıristiyan ve Müslüman halklarının arasındaki uçurum Hıristiyan unsurların eğitimiyle kapatılamaz." Lepsius, CO 1908, s. 148-149. "İslâm Okulu" için krş. CO1910, s. 2 vd.

114 Kızının sözlü açıklamaları. Bağış çağrıları için CO 1910, s. 66; 1911, s. 48; 1912, s. 70; 1913, s. 121 vd. Krş. Feigel 1989, s. 136.

115 Mukayese için: Bu meblağ 1896 için 700.000 İsviçre Frankı'ndan fazlaydı. Adana'daki İsviçre Yardımı için bkz. Meyer 1974, s. 81.

fından düzenli olarak ilgilenilme denemelerinde bulunuldu.[116] İsviçre kökenli faaliyetlerin karakterleri genel olarak ne misyonerlikle, ne de şark politikasıyla ilgiliydi. Sadece hayır ve eğitim amacı güdüyorlardı.

Alman misyoneri Ernst Christoffel 1904 yılında Basel Protestan Vaiz Okulu'ndan mezun oldu.[117] İsviçre Ermeni Yardımı Merkez Komitesi'nden Georges Godet, onu Sivas yetimhaneleri yöneticiliğiyle görevlendirdi. Ancak İsviçre kökenli yardım çalışmalarının iğreti karakterinden ve ABCFM'yle arasındaki yakın ilişkilerden hoşlanmadığı için 1906-07 kışında bu görevinden çekildi. Bu nedenle Harput yakınlarındaki Mezere'de Hülfsbund adına yapacağı çalışmalar da suya düşmüş oldu. Christoffel 1909 yılında Hülfsbund, ABCFM ve Alman Şark Misyonu'ndan bilinçli bir ayrılıkla kendi çalışmasına başladı. Malatya'da açtığı Körler Evi, okul ve zanaatkârlık eğitiminin yanı sıra, fakirler ve dullarla da ilgileniyordu. "Bu evin kapısı diğer misyon topluluklarının programlarında kendilerine yer bulamayan herkese, ırk ve din farkı gözetmeksizin açık olacak."[118] Christoffel'in başlangıç finansmanını Rahip Karl Sarasin-Forcart sağlamıştı. Bu bağımsız misyoner, Almanya ve İsviçre'de kısa sürede 1914 yılına kadar giderek gelişecek olan çalışmalarını düzenli olarak destekleyecek bir arkadaş çevresi edinmişti. "1914 yazında çalışmalar güçlü bir gelişim gösteriyor, en geniş Müslüman ve *Şark Hıristiyan*'ı çevreler tarafından büyük saygınlık görüyordu. Kuruluşun oluşturduğu aile 85 kişiden oluşuyordu, bunların birçoğu Alman misyon çalışanlarıydı."[119] Lohmann yönetimindeki Hülfsbund'un otoriter olarak yorumladığı tarzını, Lepsius yönetimindeki DOM'un "serbest" tarzını ve ABCFM'yi kastede-

116 Meyer 1974, s. 44, 69-72, 81.

117 1918'e kadar Basel Misyonu'ndan ve Chrischona Vaiz Okulu'ndan bağımsız olarak varlığını koruyan bu okulda, 1886-1889 arasında teolog Karl Bath'ın babası Fritz Barth da ders vermişti.

118 Christoffel 1921, s. 6.

119 Christoffel 1921, s. 7. Krş. Meyer 1974, s. 77, 243 vd., Feigel 1989, s. 169-71; Christoffel 1933, s. 13-16.

rek "Amerikancılığı"[120] reddedişi, Christoffel'in bağımsız, yapıcı bir yolda yürümeyi başarmasını sağladı. Kurduğu *Bethesda* Yurdu sayesinde zavallıların en zavallıları arasında çokdinli ve farklı etnik grupların katıldığı bir ev topluluğu kurmayı başardı: "Bethesda programı ırk ve dinsel inanç farkı gözetilmeksizin tüm muhtaçlara yardım edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır ve sadece körler ve yetimler olsa da, daima bakıma muhtaç birkaç Müslüman'ımız vardı." Christoffel'in bir yerden başlayabilmesi için, önce Türkler ve Kürtler hakkında ayrıntılı bir fikir sahibi olması gerekiyordu.[121]

3.3.3. Cizvit ve Kapuzen Misyonları

Cizvit ve Kapuzenler, Osmanlı İmparatorluğu'nda güçlü bir şekilde temsil edilen Fransız kolonisinin üyeleriydiler. Bütün tarikatlarının çalışanlarının toplamı, yerli çalışanları dikkate alınmadığı takdirde, ABCFM mensuplarından fazlaydı.[122] Anadolu'daki en önemli tarikat olarak Cizvitlerin ne Amerikalılarda giderek daha fazla ön plana çıktığı üzere yeni Türkiye'nin doğuşuna ve eğitimine katkıda bulunmak, ne de sayıca çok daha az olan Alman misyonları gibi politik olarak tanımlanmamış bir konumda bulunmak gibi bir niyetleri vardı, aksine, kendilerini açıkça Protestanlığa *karşı* Katolikliğin ve Fransız nüfuz alanının hizmetkârları olarak görüyor ve tanımlıyorlardı. Laik *République** ulusal çıkarları nedeniyle kendi ülkesinde yasaklamış olduğu tarikat okullarına maddi yardımda bulunuyordu. "[...] Zenginleşen eserlerimiz Anadolu'da Protestan eserlerin gelişmesini engelleyebilir ve onları yenebilir, sırf Protestan olduklarından değil, Fransız olmadıklarından dola-

120 Bununla "dünyevî yöntemler ve ticari pratikle Tanrı Krallığı'nı inşa etmek" çabalarını kastediyordu. (Christoffel 1921, s. 124).

121 Krş. Christoffel 1921, s. 67-69, 124. Alıntı s. 36.

122 "Büyük çatışmadan evvel Osmanlı İmparatorluğu'nda Katolik ibadet, vaız ve eğitim hizmeti büyük ölçüde yabancı misyonerler tarafından görülüyordu. Kilise'yi ve Fransa'yı sevdirmek için güç yarışına giren Fransızları –din adamları ya da kadınları– yedi yüze çıkartmak abartılı olmaz" (Riondel 1924, s. 173).

(*) Fransa kastediliyor – ç.n.

yı."[123] *République* aynı zamanda laik okulları ile *Mission Laïque*'i de destekliyordu. Burada Doğu Vilayetleri'nin dışında, sadece imparatorluğun büyük şehirlerinde bulunan ortaöğretim kurumları söz konusuydu.[124] Cizvitler, Lyon'dan yönetilen diğer tarikatların açıkladığı gibi *catholiciser, franciser* istediler. Protestan tarafı ise Edinburg'dan bu duruma açık bir hoşnutsuzlukla karşılık veriyordu: "İmparatorluğun milliyetlerinden herhangi birini Amerikalılaştırmak veya Avrupalılaştırmak planımızın bir parçası değildir."[125] Amerikalıların misyonerlik tarzı ise kültür emperyalizminden daha uzak durmak, ekonomi ve politikayı daha az kullanmaktı, bu da onun yerli halk arasında daha inanılır kılıyor ve kalıcı bir etki yaratmasını sağlıyordu.

Jön Türk Devrimi'nden sonra, ABCFM, geleceğe duyduğu güvenle kendisini Küçük Asya Türkiyesi'ndeki uygarlaştırıcı ve eğitici çalışmaların merkezine oturtmuştu. Tüm etkili nüfuzlarına rağmen, kendi güçlerine ve yerel halkla bütünleşme-

123 Lémonon, Ernest, "Les Missions protestantes en Turquie d'Asie," *Questions Actuelles*, c. 98, s. 152-160, 188-192; 1908, s. 192 (=10.8.1908 tarihli *Revue politique et parlementaire* nüshasındaki bir makalenin tıpkıbasımı); Alıntı s. 192; krş. Thobie 1977, s. 721. Finans sorunu için: Cizvitler *Mission d'Arménie* için 1912 ve 1913'te ŒO'dan her yıl için yaklaşık 3000 fFr. Alıyorlardı ŒO 1913, s. 107, 114 vd., 327, 334 vd.; Küçük Asya, Mısır ve Suriye'deki okulların aynı kalemde hesaplanmasından ötürü, Küçük Asya için miktarın tahminen yarısını aldım). Bu meblağ ihtiyacın ancak çok küçük bir kısmıydı (1917 ve 1919 yıllarında aynı meblağda bir hükümet desteği gönderilmiştir). Öğrencilerin katkı payları çok daha yüksek bir meblağ oluşturmaktadır: 1913-14 yılları için 27'100 Frank.

124 1912 yılında Türkiye'de 14 laik okul ve 118 tarikat okulu bulunuyordu (Beaupin 1924, s. 43). Krş. ayrıca Thobie 1985, s. 24 (ve Dipnot 5), s. 27 vd. Laik misyon Aydınlanmacı-Cumhuriyetçi idealleriyle özel olarak elit Türk çevrelerine hitap ederken, dinî birlik özellikle azınlıklara yönelmişti. Laik okullar JMA için ciddi bir rekabet teşkil etmemesine rağmen, basında Cizvitlerle laikler arasında polemik tartışmaları yaşanıyordu (*Lettres d'Ore* 1913, s. 342; Riondel 1908, s. 194-219; Lémonon 1908, s. 152-160, 188-192).

125 WMS, c. III, s. 234. Krş. özel olarak Maubon, J., "Les Assomptionnistes en Orient," ŒO 1891, Nr. 184, s. 70-72; Goormachtich, Bernard-Marie (P. dominicain), "Rapport du P. Bernard-Marie Goormachtich," ŒO, 1891, Nr. 184, s. 65-70; "L'Œuvre de l'Imprimerie Catholique en Orient. Résumé – Appréciations," *Lettres de Canterbury*, c. 1, Fascicule supplémentaire, s. 136-142, 1903.

lerine dayanan böyle bir güven Cizvitlerde mevcut değildi. Buna karşın sık sık öğretilerinin "moral üstünlüğü"nün altını çiziyorlardı.[126] Cizvit Ermeni Misyonu, esnek olmayan yapılanması, nispeten kısıtlı maddi imkânları ve Anadolu'ya saldığı zayıf köklerle, en önemli rakibi olan ABCFM'ye göre daha durağan bir izlenim uyandırıyordu. Jön Türkler tarafından yayılan antiemperyalist hava, Amerikalılardan ziyade Fransız kurumlarına yönelikti. Rakibin gücü ve diğer zorluklar nedeniyle bazen kendilerine olan güvenlerinde şüpheye düşmelerine rağmen, Ermeni misyonunun daha da büyüyüp gelişeceği ümidini hiçbir zaman yitirmediler.[127]

Cizvit Ermeni Misyonu'nun 1880'li yıllardan beri Adana, Kayseri, Merzifon, Amasya, Tokat ve Sivas şehirlerinde sahip olduğu kuruluşların ağırlık noktasını okullar oluşturuyordu. Rahipler, kızlar için paralel bir çalışmada bulunan rahibeler (*Soeurs de St. Joseph de Lyon* ile *Oblates de l'Assomption de Nîmes*) tarafından destekleniyordu. Okul çocuklarının bir kısmı kendilerine özel yatakhanelerde kalıyordu. Ayrıca Adana'da küçük bir yetimhane de mevcuttu. 1907 yılından beri Peder Gransault'un, bünyesinde okulların da barındığı bir köy çalışması vardı. Erkekler ve kızlar için üç yıllık ilkokullar ve altı yıllık ortaöğretim kurumları (*Collèges*) işletiliyordu.[128] Fakirler için ilk üç yıl ücretsizdi. İçlerinden en azından bazılarının orta öğrenime devam edebilmesi için indirimli tarifeler uygulanıyor ve imkânlara göre burs sağlanıyordu. Fransızca sadece 4. sınıftan 9. sınıfa kadar değil, ilkokuldan itibaren ders dili olarak kullanılıyordu.[129] Ermenice ve Türkçe dersleri dışında

126 Örn. *Lettres d'Ore* 1913, s. 347.

127 Burada Katolizm'e doğru yönelim söz konusuydu, üstelik bağış peşinde koşan bir misyon gazetesinde değil, aksine geniş dağıtılan bir yayında: *Lettres d'Ore* 1913, s. 343.

128 Dokuz yıllık müfredat üçer yıllık temel, orta ve yüksek eğitimi kapsıyordu. – Uwe Feigel'in Maraş'taki "büyük bir Cizvit kurumu" iddiası doğru değildir (Feigel 1989, s. 103); aksine orada Fransisken varlığı söz konusuydu.

129 Burslar için krş. de Lavernette, ŒO 1905, s. 57-59. Disiplin için 1891 yılının *Compagnie de Jésus* pederleri tarafından yönetilen Fransız okullarının müfredatından şu alıntıyı inceleyiniz: "İşte bir Fransızca dersinde izlenen yollar-

orta öğrenim programı Fransız standartlarına uydurulmuştu ve Abdülhamit döneminden beri öğrencilerin Osmanlı veya yabancı kurumlarında farklı kariyerler yapmaya hazırlamayı amaçlıyordu.

Okul istatistiği, en parlak dönemin 1908 ile 914 arasında yaşandığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Genel personel istatistiği de sürekli büyümeye işaret ediyordu.[130] İlk zamanda yaklaşık 2.911 olan öğrenci sayısı 1900-1908 arasında 900, 1908-1914 arasında da yaklaşık 1.700 kişi artarak 5.569 öğrenciye ulaştı, bu da Küçük Asya'da Fransız etkisi altında bulunan okullarda öğrenim gören öğrencilerin üçte birlik kısmına tekabül ediyordu.[131] Öğrencilerinin tümünün sayısı 17.303 idi; İstanbul ve civarındaki Fransız okullarındaki 8.425 kız ve erkek öğrencinin de ilavesiyle ABCFM okullarında öğrenim gören öğrencilerin sayısından birkaç bin daha fazlaydı. Yapılan bu veri karşılaştırmasında, yüzyıl dönümünde ABCFM'nin yüksek öğrenimi desteklemeye ve ilköğretimi devlet ile millet okullarına bırakmaya yönelik bir stratejiyi kabul ettiği göz önünde bulundurulmalıdır. Yüksek öğrenim ala-

---

dan birkaçı. Bir dili öğrenmek için konuşmak gerekir. Fransızca konuşma fırsatını az bulan ya da hiç bulamayan öğrenciler için bu fırsatı yaratmak önemlidir. Bu nedenle: 1. Sınıfta Ermenice ya da Türkçe tek kelime etmek *kesinlikle yasaktır* ve cezalandırılır. (Başlarda çok sancılıdır; zamanla kolaylaşır ve sonuçta meyvalarını verir.) 2. Öğrenciler hocanın bütün açıklamalarını, iyi ya da kötü fark etmez, tekrar etmelidir. 3. Dersler olabildiğince karşılıklı diyalog sahnelerinden oluşmalıdır ve nazım yerine nesir ağırlıklı olmalıdır (nazım zor anlaşılır yapısıyla ve gündelik dilden uzak olmasıyla öğrencileri kafasını gereğinden fazla karıştırır.) 4. Aradabir yüksek sesle okuma dersleri yapılamlıdır. Herkes istediği zaman kendini kaydettirir ve yüksek sesle okuyacağı parçayı seçer. 5. Yılda iki ya da üç defa sınıftaki öğrenciler *iyi seçilmiş*, ardından da iyi hazırlanmış daha uzun bir tiyatro piyesini kamu önünde yüksek sesle oynarlar. 6. Din dersi orada biraz konferans ve tartışma biçiminde görülür; hoca konuştuktan sonra öğrenciler tekrar ederler, sorgularlar, itiraz ederler, vb. Dikkat. Bu Fransızca uygulama Fransızca'dan Türkçe'ye konuları ve versiyonları da dışarıda bırakmaz." AFCJ Arménie, carton I, RAr 25, 1/ 5, appendice, s. 14 vd.

130 Bkz. Böl. 2.7 ve ek.

131 Archipel (adalar) dahil. Tüm Osmanlı İmparatorluğu göz önünde bulundurulduğu takdirde, bu, Fransız etkisi altında bulunan okullardaki öğrencilerin %6,5'i kadardır. Krş. Pernot 1912'ye dayanan Thobie (1985, s. 25).

nında Amerikan kuruluşları açık bir şekilde ilk sırayı alıyordu. Dünya Savaşı öncesindeki son okul yılında yaşanan küçük gerileme, İstanbul'daki misyon âmiri d'Autume'ü endişelendirmişti; haklı olarak yabancı okulların giderek artan rekabet gücüne ve anayasanın tanıdığı özgürlükleri okul ağlarını inşa etmekte kullanan Millet okullarının güç kazanmalarına işaret ediyordu.[132] Burada genellikle ilköğretim okulları söz konusuydu. Amerikalıların aksine Cizvitler bu alana da ağırlık veriyor, ancak özellikle ABCFM'nin güçlü bir atılım yaptığı ortaöğretim alanında faaliyet gösteriyorlardı. Cizvitlerde de sadece çok küçük bir Hıristiyan olmayan öğrenci oranı mevcuttu.

Cizvitler okul sonrası dernekler de hayata geçiriyorlardı; *Collège* mezunları için *Cercles*, ücretsiz ilköğretim kurumları için de *Patronage*. Bu dernekler eski öğrencileriyle aralarındaki bağları sağlam tutmaya ve onların eğitimlerini sürdürmelerine yardımcı olmaya yarayacaktı. D'Autume tarafından "okul çalışmalarının tacı" olarak adlandırılan bu kurumlar, kültürel ve manevi etkileşimi ön plana çıkartıyorlardı. Tokat'taki ilk okul sonrası grupları oluşturan Peder Testanier "Krallığımızın uzun ömürlü olmasını ve çabalarımızın bir sonuca ulaşmasını istiyorsak, onları sınıflamaya ve üzerlerindeki etkimizi korumaya devam etmemiz gerekmez mi?" diyordu (1907).[133] *Cercle* ve *Patronage* dernekleri okul sonrası eğitime, bu amaçla oluşturulmuş kütüphanelerde kitap okumaya, tartışma ve oyunlar aracılığıyla sosyal birlikteliği sağlamaya imkân sağlıyordu. Ayrıca telaffuzu geliştirmeye, sosyal eylemlere –örneğin şehirdeki fakirler yararına eşya toplamaya– ve tiyatro ile müzik gibi kültürel faaliyetlere de hizmet ediyordu. Önemli amaçlarından biri de üyelerini rasyonalizmin ve politik sosyalizmin tehlikeleri

132 Krş. d'Autume'ün ekte bulunan raporu. Bu rapor, 1914 ve önceki yıllardaki durumun detaylı ve anlaşılır bir tablosunu sunmaktadır. Kévorkian ve Paboudjian (1992, s. 78) karşılaştırmalı bir istatistik ile Ermeni Millet Okulları'nın muazzam gelişimini gözler önüne sermektedirler. Örneğin Sivas vilayetinde 1902 yılında 13.071 öğrenciye sahip 117 okul bulunmaktaydı; 1914 yılında ise 20.599 öğrenciye sahip 204 okul bulunuyordu.

133 "Tokat. Une association de jeunes ouvriers. 'Le Patronage Saint-Joseph'," *Lettres d'Ore*, c 2, s. 85-93, 1908 vd.

konusunda "aydınlatma"ydı.[134] Merzifon'daki *Cercle*'in neredeyse tüm amacı beşi Katolik, on sekizi Gregoryen Ermeni, yedisi de Türk olan otuz kişilik bir genç grubunun Fransızca'larını geliştirmelerini sağlamaktı. Kendi ifadeleriyle "Amerikalıların konferanslarıyla rekabet edebilmek için," Merzifon Cizvitler ek toplantılar da düzenliyorlardı.[135]

Eğitim çalışmalarına ilave olarak sosyal ve özellikle tıbbi yardım faaliyetleriyle, vaaz ve kilise dışı toplantılar aracılığıyla dinsel aktiviteler geliyordu. Adana Hastanesi 17 Nisan 1909 tarihinde kurulmuştu; misyon istasyonlarının altısında da dispanser vardı. Okulların aksine dispanserlerin dinsel ve etnik olarak aşağı yukarı birbirine denk müşteri potansiyelleri vardı. Tokat'ta dispanserle Peder Joly ilgilenirken, diğer yerlerde bunu hemşireler yapıyordu. Sabit poliklinik hizmetleri dışında evde de hasta ziyaretleri yapıyor, civardaki Müslüman ve Hıristiyan köylere özellikle çocuklara yönelik tıbbi yardım götürüyorlardı. "Şismatik" köylerde –Cizvitler Gregoryen veya Ermeni-Apostolik köyleri böyle adlandırıyordu– bazın tıbbi yardımla misyonerlik faaliyetleri birleştiriliyordu.[136]

---

134 Peder Langloy'un Merzifon'dan yazdığı bir mektupta belirttiği gibi: "Sosyalizm üzerine son derece hareketli ve tartışmalarla 10 saate kadar uzayabilen 4 konferans verdim. Tokat "sosyalist partisi"nin lideri genç Paspanian da davet edilmişti ve Paris'te geçirdiği süre boyunca oradan buradan topladığı sakız olmuş nakaratları tekrar etmeye geldi. Genç dinleyicilerime bu kulağa hoş gelen fakat boş cümlelere nasıl cevap vermek gerektiğini gösterebildiğim için memnunum." Tarikat içi bir yazışmadan alıntı (AFCJ Arménie Coll. Prat, Vol. 28/1, s. 249). Krş. ayrıca ŒO 1908, s. 684-687.

135 "P. Langloys derneği idare ediyor: Bunlar aslında haftada bir kez birkaç yüksek sesle okuma ve biraz da müzik yapılan Fransızca dersleridir (Amerikalıların "okuttuklarıyla" rekabet etmek için)." Eyalet kilise idaresinin en yüksek rütbeli rahibine yazılan bir mektup, Merzifon, 26.1.1913, AFCJ Arménie Coll. Prat 28/1, s. 893-896, krş. s. 250.

136 "Tatillerde Kayseri ve Sivas'tan 3 ya da 4 gruba ayrılmış rahibeler Hıristiyanlaştırdığımız köylere gidiyorlar ve orada hastaları iyileştiriyorlar, kadınlara dini öğretiyorlar." Cizvit misyonu tarafından 1912 yılında bakılan 88.441'i dispanserde, 1.045l'i de evde olmak üzere toplam 98.892 hasta rakamı (altı istasyon genelinde günlük ortalama 271 hasta) etkileyici yüksekliktedir; eğer gerçekten doğru ise, Sivas'ta Peder Poidebard'ın kızamık ve tifoya karşı yaptığı aşıları da içermektedir (alıntı ve rakamlar için krş. d'Autume'ün ekteki raporu).

Cizvitler gibi –hatta onlardan da fazla olmak üzere– ağırlık merkezlerini ücretsiz ilk ve ortaöğretim kurumlarına kaydıran Kapuzenlerin öğrenci sayılarında da güçlü bir artış söz konusuydu. 1912 yılında 18 ücretsiz okul ve bir *Collegio* ile toplam 9.000'den fazla kız ve erkek öğrenciye sahiptiler; Cizvitlerin ve *Eastern Turkey Mission*'un öğrencilerinden çok daha büyük bir rakamdı bu.[137]

3.3.4. Taşraya çıkış: Cizvitlerin Kayseri'deki köy çalışmaları[138]

Kırsal alanda yaşayan Anadolu halkını sistematik olarak ziyaret etmek, Rus sosyal-devrimcileri *Narodnik*lerin (Halkçılar) etkisiyle, 19. yüzyılın son çeyreğinde Ermeni aktivistler arasında popüler olmuştu. "Halk" ve "Millet"le bütünleşme peşinde olan Jön Türkler arasında ise ancak 1908 sonrasında rol oynamaya başlamıştı. 1917 yılında, sadrazam olduktan hemen sonra, İttihatçı bir parti toplantısında bir konuşma yapan Talat Paşa şöyle diyordu: "Biz bu milletin başına geçtik. Ancak Anadolu bizim için kapalı bir kutu. Millete layık bir hizmet verebilmemiz için, önce Anadolu'nun içlerini tanımamız gerektiğini düşünüyorum".[139] Temmuz 1914'te Doğu Vilayetleri'nde coğrafi bir araştırma gezisine çıkan Victor Pietschmann, jandarmaların ve ilişkide olduğu çok sayıda subayın bölge hakkındaki yeteriz bilgileri nedeniyle "Türk yönetiminin kendi ülkesini bu kadar az tanımasının ve hemen her yerde ülkelerini onlardan iyi tanıyan yabancılara muhtaç olmalarının" şaşır-

137 Terzorio 1917-20, c 6, s. 484 vd.

138 Bu bölümün başlıca kaynaklarını d'Autume'ün 1914 ilkbaharında yazdığı rapor (bkz. ek), Peder Goudard'ın 1912'de yazığı rapor, AFCJ Coll. Prat 28/1, s. 839-849, Peder Beraud'nun *Lettres d'Ore* 1912, s. 190-206'da yayımlanan raporu, Langloy'a Gransault tarafından gönderilen mektup ve rapor, *Lettres d'Ore* 1908, s. 104-136, ayrıca *Le Cinquentenaire de la Mission d'Arménie*'deki veriler, s. 12 vd.

139 Dahiliye Vekalti 1914-15 yıllarında farklı halk grupları hakkında araştırma yaptırmıştı: Ermeniler, Kürtler, Türkmenler ve Baha Sait Bey aracılığıyla *Kızılbaşlar* ve Bektaşiler. Krş. Birdoğan 1994, s. 7-9 (Alıntı s. 7), Birdoğan 1990, s. 370 vd. Krş. Böl. 3.6.4.

tıcı olmadığını söylüyordu. "Tabiri câizse insan onların önce kendi ülkelerini ele geçirmeleri gerektiğini bile söyleyebilir. Çünkü bugüne dek [...] sadece ana yolların ve büyük yerleşimlerin yakın civarını kontrol edebilmişler. Ancak içerilerde, uçsuz bucaksız yaylalarda, ovalarda ve dağ yamaçlarında kimlerin yaşadığı ve nelerin olup bittiği, bu dağların bağırlarında neler sakladıkları konusunda pek az bilgiye sahipler, üstelik bu bilgilerin kesinliğinden de emin değiller."[140]

Kırsal alanda yaşayan insanların kazanılması, farklı misyon hareketlerinin açıklanmış hedefi olmuştu. Örneğin Hülfsbund 1910 yılında Harput ve Van civarındaki köy çalışmalarını son aşamasına ulaştırmış, bu da onun ABCFM ile arasının açılmasına neden olmuştu. ABCFM misyonerleri, meslektaşları arasında yüzyılın ortasından beri Doğu Vilayetleri köylerin sistematik olarak çıkan tek gruptu. Böylece Protestan hareketinin pek çok köyde yayılmasına da katkıda bulunmuşlardı. Buna rağmen misyon çalışmalarının büyük kısmı şehirlerde gerçekleşiyordu.[141] Cizvit rahibi Peder Joannès Gransault'yu 1906 sonlarında Kayseri ile Sivas arasındaki dağlık bölgenin ücra köylerinde çalışma yapmaya yönelten, Amerikan misyonu örneğini bir meydan okuma olarak kabul etmesiydi. İstanbul'daki amiri Peder d'Autume, bu ilişkiyi açıkça ifade ediyordu: "Okullarımızın ve kolejlerimizin öğretimizi komşu köylere sokmamız için bize sağladığı erki kullanma isteğimizden ve Katolik erk için Amerikan ve Protestan erki yenmek için bu eser 1906'da Kayseri civarında başladı."[142] Gransault'nun çalışması Cizvit misyonunun zihniyeti ile Geç-Osmanlı toplumunun dinsel ve etnik gerilimlerine açıklayıcı bir ışık tutmaktadır. Ağırlıklı olarak misyonerlik görevleriyle ilgilenmesine rağmen, bu köy çalışması Gransault'ya bireysel karşılaşmalar ve

140 Pietschmann 1940, s. 150.

141 "Nüfusu 30.000'ü aşkın bütün önemli şehirlerde bir misyon istasyonu bulunması kayda değer bir olgudur. Doğu bölgesinde, özellikle Ermenistan ve Kürdistan'da kırsal alanda etkinlik hâlâ çok sınırlı düzeydedir." (WMC 1910, c I, s. 178 vd.)

142 ŒO 1913, s. 49.

özel değişimler fırsatı sağladı. Bu raporlar rahibin ne kadar sevildiğine, köylerdeki büyük etkisine ve bazılarına duyduğu yakınlığa tanıklık etmektedir. Seyahat etmenin tehlikeli kabul edildiği bu bölgede, yıllar boyunca tek başına oradan oraya dolaşıp durmuştu.

Cizvit misyonunun ilk yıllarından beri Merzifon ve Adana civarındaki Ermeni köylerini köy delegasyonlarının ricasıyla okula kavuşturma ve Katolikleştirme girişimleri vardı. Ancak bu çabalar hiçbir zaman kalıcı bir sonuç çıkmadı.[143] Buna rağmen o zamanlar Kayseri misyoneri olan Peder Gransault, 1907'de "şehir dışı dinsel görev" denemesine başladı.[144] Kayseri'den Sivas yönünde yaklaşık bir günlük mesafede 320 ailenin yaşadığı Ermeni Mondjouçoun köyü, 300 Ermeni ve 320 Türk ailenin yaşadığı Çepni köyü, sadece Ermeni olmak üzere 250 ailenin yaşadığı Dendil köyü bulunuyordu. Gransault'nun çalışmalarının meyvesi olarak bu köylerde hükümet tarafından kabul edilen, bir veya iki düzine aileden oluşan Ermeni Katolik cemaatler kuruldu. Her köy, Katolikler tarafından yönetilen 50 ilâ 100 kız ve erkek öğrenciye sahip okullara kavuştu; bu öğrenciler arasında Gregoryen ve Katolik Ermeniler ile tek tük Müslüman Türkler vardı.[145]

4 Temmuz 1908 günü arabası kar ve çamura saplanıp kalan Gransault, arabacının yola devam etmeye çabalamak yerine Burhan'a geri dönmesi üzerine, elinde pusula, sırtında en gerekli eşyalar olduğu halde Çepni'ye doğru yaya olarak yola koyuldu. "Yarın pazar, Çepni'de kalarak ayini kaçırmak istemiyo-

143 *Le Cinquentenaire de la Mission d'Arménie*, s. 12.

144 "Tentatives d'apostolat en dehors des villes" (*Lettres d'Ore* 1908, s. 118).

145 "Kuruluş aşamasındaki köyler„ olarak Burhan, Tchat ve Segher belirtilmişti; diğer köyler misyonerlerin kendilerine gelmelerini istiyorlardı, "sed opes et operarii pauci" (Autume Raporu). – Bu köylerin pek çoğu yerle bir edildiği veya başka bir isimle anıldığı için güncel bir Türkiye haritası üzerinde tespit edilmeleri imkânsız gibidir, bu nedenle Gransault'nun Fransızca yazım şeklini kullanacağım. – Mondjouçoun Kayseri Sancağına, Tchèpni ve Dendil Sivas Sancağına (*kaza* Şarkışla-Tonuz) bağlıydı. Krş. Kévorkian ve Paboudjian 1992, s. 224 ve 240 (bu iki yazar tarafından verilen nüfus rakamlarına ulaşmak için, yukarıdaki aile sayılarının 5 veya 8'le çarpılması gerekmektedir).

rum," diye yazıyordu Gransault arkadaşı Langloys'a.[146] Ertesi sabah saat dokuzda Burhanlı iki adam Gransault'nun heyecanla beklediği sandığını bir eşeğin sırtında köye getirdiler. Sandıktan çıkardığı bir çanın yardımıyla ilk kez gerçek bir ayin çağrısı yapabildi. Ayin, rahibin kısa bir süre önce kiraladığı mütevazı kilise- sınıf odasında gerçekleşiyordu. Kayseri'de okuyan eski öğrencilerden biri olan taze öğretmen, özellikle vurguladığı bir dindarlıkla, Latince kaidelerine göre ayin şarkılarını söyledi. Ermeni köylüler eski anadillerini artık konuşamadıkları için, rahip vaazını Türkçe olarak verdi.

6 Ocak 1908 pazartesi günü, Gransault, sabahları ve akşamları ayin sırasında gerçekleştirdiği bir bilgilendirme dizisine başladı. Sözü edilen o sandıktan çıkardığı bir projeksiyon makinesi ile duvara İsa'nın yaşamını anlatan sihirli resimler yansıtıyordu: "Resimlerden büyülendiler." Teknolojinin ve resimlerin büyüleyiciliği, rahibin işinin büyük ölçüde kolaylaştırmıştı. Köylüler sadece arada bir onun telaffuzuna ve yaptığı gramer yanlışlarına bıyık altından gülüyorlardı. "Bu makineyi getirdiğime her gün daha çok seviniyorum." 18 Ocak 1908 cumartesi günü, rahip ve genç öğretmen, "zavallı" kiliseye yine aynı sandıktan çıkan bir İsa heykelini yerleştirdiler: "Gerçek boyutta bir Çocuk İsa." Pazar günü Ermeni Noel'iydi. "Küçük kilise dopdolu. Coşkulu bir şekilde dua ediliyor, âyin büyük bir dikkatle dinleniyor, Çocuk İsa gözlerle içiliyor. Günah çıkaranların neredeyse hepsi, yani doksandan fazlası saygıyla Saint Table'e yaklaşıyor. Tam bie sessizlik mevcut, herkes murakabe halinde ve kalplerin içini gördükten sonra, bunun bu hareketin başlıca sebebi olabilecek bir komedi olmadığını biliyorum artık. Vartabed'in okuduğu şükranlardan sonra herkes, hem küçükler hem büyükler, Çocuk İsa'nın ayaklarını öpmeye ve adaklarını adamaya geliyor. Bu zavallı insanların Çocuk İsa'yı kutlamalarına yardım etmeye geldiğim için ne kadar mutluyum!"[147] Ayinden sonra Katolikler Noel yemeği için bir

146 *Lettres d'Ore* 1908, s. 120.

147 *Lettres d'Ore* 1908, s. 133 vd.

araya toplandılar. Küçük bir resim yardımıyla Gransault onlara *Sacré-Coeur* kültünü tanıttı.[148] Akşam ayininden sonra onlara Şark mühtedileri için Katolik iman beyanını okudu. Cemaat ona toplu bir halde gereken cevabı verdi, sadakat yemini etti ve kutsama duası esnasında Çocuk-İsa'nın önünde diz çöktü: "[...] Bu tören gerçek katoliklik tarafından atılmış büyük bir adımdı. Gransault köyde geçirdiği başka bir Noel kutlaması için şu duygulu sözleri kaleme alıyordu: Ve dağlarda kaybolmuş bu köyde, neşeli Fransız Noel şarkısı *Kutsal çocuk doğdu*'nun çaldığı duyuluyor!"[149]

Gransault buna benzer, ancak daha pratik bir onaylanma duygusuna hastalarla ilgilendiği zaman da kapılıyordu. Bu iş için özel bir eğitim almamıştı ve yanında pek az ilaç taşıyordu. 21 Ocak günü yanına gelen hastaların pek azında iyileşme umudu vardı; onlara tulumundan bir miktar su verdi ve dokuz günlük bir ruhsal arınma ayinine (*neuvaine*) başlattı. "Çalışma saatleri dışında, tüm vaktim ziyaretler ve hastalarla geçiyor." Tüm etnik ve dinî gruplardan ziyaretçiler ve hastalar geliyordu; Türkler, Ermeniler ve bilhassa Aleviler gerek hasta oldukları, gerek sadece sohbet etmek istedikleri için bu yabancıyı görmeye geliyorlardı. Tecrit edilmiş bölgelerde bulunan tüm misyonerler gibi o da sağlam ilişkiler kurmak ve etnik gruplardan biriyle çok fazla özdeşleştirilmemesini sağlamak zorundaydı.[150] Genellikle herkes tarafından "*Mon Père* Efendi" diye çağırılan Gransault nüfuzlu kişilerle olan dostluklarını ön plana çıkartmaktan hoşlanıyordu, çünkü bu hem onun saygınlığını artırıyor, hem de işine yarıyordu. Örneğin Türk köy muhtarının iz-

148 *Lettres d'Ore* 1908 s. 134. "Kalbi insanlık organı ve aşkının simgesi olarak görülen Isa Katolik kilisesinin bir ibadet nesnesidir." *Petit Robert*. Bana Cizvitler tarafından temin edildiği üzere, bugünkü bakış açısıyla, kötü bir zevke işaret eden "apaçık" bir kült.

149 *Lettres d'Ore* 1913, s. 259. Gransault başka bir yerde cemaatinin kilisede toplanması karşısında duyduğu memnuniyeti dile getirir: "[...] Onları bu denli iyi niyet ve uysallıkla dopdolu görmek beni gerçekten çok rahatlattı. (*Lettres d'Ore* 1913, s. 114).

150 "[...] Bunun, yolculukları ve ikamet etmeyi kolaylaştırdığını, ve sırf uzaktan görüldüğümüz vakit karşı tarafta hemen doğacak şüpheleri engellediğini söyleyebilirim" (*Lettres d'Ore* 1908, s. 122).

nini almadan Çepni'deki çalışmasını yapılandırması mümkün olamazdı.[151] 16 Ocak 1908 günü yakınlardaki Burhan'da oturan zengin bir Ermeni ondan ailesi için ilaç aldırttı; Gransault onu "gerekli bir bilgi daha" olarak niteliyordu. Jandarmanın da öksürük ilacına ihtiyacı vardı: "İşte, uzun yollarda bana rastladığında teskere konusunda beni meşgul etmeyecek biri." En sağlam ilişkiler ise ona bir çocuğun emanet edilmesinden sonra gelişmişti.[152] Gransault'nun yıllar boyunca, yani 1907-1914 arasında bu vahşi bölgede zarar görmeden dolaşabilmesi onun sağlam ilişkilerinin bir ispatıdır; bunların en azından bir kısmı onun başarılı hizmetlerinin üzerine kurulmuştur. "Sabrı, iyiliği ve hizmetleriyle Peder şimdiden, dağlarının havası gibi sert, ama iyi ve adil köylüler arasında epey sevildi." Dinî karşıtlarından ancak çok nadir olarak kaba tehditler alıyordu.[153]

Hıristiyan köy cemaatinin ve entrikalarının küçük dünyasında, "Saygın Türkler," bu Cizvit için genellikle tarafsız üçüncü şahıs rolünü oynamaktaydı. Cizvitler, saygın Türklerin 'ayrı düşmüş kardeşlere' ("şismatik" Ermenilere) ve Protestanlara Katoliklerden övgüyle söz etmelerini büyük bir keyifle dinlemekteydi.[154] "[...] Çepni'de tarafsız Türkler açıkça şunu söylüyor: Katoliklerin bilgili şefleri, iyi bir hayatları, samimi bir dinleri, iyi bir eğitimleri ve adaletleri var." Kutsal Ruh'un "doğru Müslümanlar"a da hitap ettiğini tasavvur etmekten de hoşlanıyordu.[155]

Bir ayinden sonra Gransault telaşla daha akşamüzeri ziyaret ettiği ve ölüm döşeğinde yatan bir kadının evine koştu. Kocası tüm aileyi Katolik Kilisesi'ne kayıt ettirmişti. Ancak yarı yolda

151 *Lettres d'Ore* 1908, s. 128, 130 vd., 135 vd. Krş. ayrıca Beraud-Bericht, *Lettres d'Ore* 1912, s. 195.

152 "Bizim için keyifleri fazlasıyla yerinde ve en etkin bazı Türk ailelerin çocuklarıda oraya [okula] geliyorlar. Rakiplerin girişimleri için birer kalkan gibi olacaklar" (*Lettres d'Ore* 1908, s. 112).

153 "Rakipler [Burhan'da] büyük konuşuyor: Bu köyde Papazımı dövecekler, öldürecekler" (Beraud, *Lettres d'Ore* 1912, s. 206; yukarıdaki alıntı s. 202).

154 Anlaşılan Protestanlar "ayrılmış frerler" olarak tanımlanmıyorlardı, krş. *Lettres d'Ore* 1908, s. 108.

155 "İyi niyetli Müslümanlar" (Beraud, *Lettres d'Ore* 1912, s. 194, 196).

kadının oğlu onu durdurdu ve annesinin ölüm haberini verdi. Gransault için bu, Gregoryan Kilisesi'yle arasındaki rekabette aldığı bir mağlubiyetti. Aile neden rahip olarak önce kendisini çağırmamıştı? "Şaşırıp kalmıştım, çünkü kocası bizim Katoliklerdendi [...]. Acıların ve cehaletin yoğunluğu benim bakanlığımı üstlenmesini engellemeye yetmişti."[156] Gransault uzaklardan cenaze alayını ve Ermeni matem şarkılarını duydu. *Derder* (evli rahip) ondan önce davranmayı başarmıştı; zaten acele etmek için sağlam nedenleri vardı, çünkü cemaat üyelerinin Katolikliğe dönmesiyle birlikte, onlardan toprak mahsulleri olarak aldığı bağışlardan mahrum kalıyordu. Dolayısıyla ekmeğini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Doğrudan bağlı olduğu manastır yöneticisi Mancelek, onu aktif bir şekilde destekliyordu. Gransault, Gregoryan ruhanileri hakkındaki düşüncelerini açığa vurmakta çekimser davranıyordu.[157] Gransault'nun yanında iki ay geçiren Pierre Beraud'nun yaklaşık dört yıl sonra kaleme aldığı rapor, pek de pohpohlayıcı olmayan ifadelerinde köy misyonerinin muhtemelen tecrübeli, köylülerle yakın ilişki içinde bulunan biri olarak doğrudan aktarmadığı düşüncelerini de açığa vurmaktadır.[158] Eğitimli Cizvit, *derder* hakkında iyi bir yorum yapmakta zorlanmaktadır. "Bu derderler âlim değil." Bekâr kalmanın avantajlarını bile bilmiyorlardı: "Bütün evliler, aile babaları ilk gelenlermiş gibi toprağı düzenli olarak işletiyorlar" Ancak ona göre *derder*ler her şeyden önce batıl itikatlara ve "Yahudi veya Müslüman adetlerine" sahip olmakla suçlanmalıydılar: "Bu Protestan papazların idaresinde, Yahudi ve Müslüman itikatlar ve âdetler özgürce çoğalıyor ve hüküm sürüyorlar."[159]

Protestan Ermeniler o bölgedeki cemaatlerini büyütmek için bir girişimde bulunmuyorlardı. Ancak Gransault onların sadece birkaç köyde azınlık teşkil etmelerine rağmen, başla-

156 *Lettres d'Ore* 1908, s. 126 vd.

157 *Lettres d'Ore* 1908, s. 104-136.

158 Pierre Beraud sadece 1913'ten beri Fransızca öğretmeni olarak Kayseri'de bulunuyordu ve henüz Türkçe öğrenmemişti (*Catalogus sociorum* 1914, s. 65).

159 Beraud, *Lettres d'Ore* 1912, s. 192 vd.

yan Katolikleştirme hareketini baltalamak için ellerinden geleni yaptıklarından şikâyet ediyordu. Gregoryen Kilisesi'nin önde gelenleriyle birlikte, Ermeni ulusunun birliğini bozdukları iddiasıyla Çepni'deki yeni Katolik cemaati üzerinde baskı uygulamak istiyorlardı. Katolik karşıtlarının Katolikliğe karşı çok az şey yapmakla suçladıkları Çepni'deki Gregoryen Hıristiyanları'nın amirinin yetkileri elinden alınmıştı. Katolikler, resmî olarak Katolik Milleti'ne ait olmadıkları sürece, köyün ödemesi gereken verginin paylaştırılması esnasında haksızlığa uğrayacaklarından endişe ediyorlardı. Protestan rakipleri ise Gransault'nun hışmına uğruyorlardı. Protestan okullarının her köyde birkaç tane bulunan eski öğrencilerinin burunlarının aşırı büyük olduğunu düşünüyordu. *Teslimcilere** özellikle Mondjouçoun'dan gelip kendisini rahatsız edenlere karşı büyük bir öfke besliyordu. Bu Teslimciler –"Nefret edilesi Teslimci (kendilerini Kutsal Ruh'a adayanlar) hizbin uğursuz havarisi."– Katolik harekete zarar vermek maksadıyla Çepni'ye bir gezi düzenlemişlerdi. Gransault, Mondjouçoun'dan gelen Teslimcileri gülünç duruma düşürmekten kişisel bir haz almıştı. 25 Ocak 1908 tarihinde geri dönüş yolunda Mondjouçoun'da verdiği molayı, evvelce gerçekleştirilen Protestan toplantısının izlerini silmek için, projeksiyon makinesini kullandığı bir toplantı düzenledi. Neyse ki Sivas ile Kayseri arasındaki bölge henüz el değmemişti, bu nedenle Protestanlar gelmeden önce mümkün olduğu kadar çok yeri kazanmak çok önemliydi.[160]

Gransault, Çepni'nin görevden alınan Gregoryen önderinin Katoliklere katılmasını ve beraberinde pek çok aileyi sürüklemesini ümit ediyordu.[161] Bu tür ihtidaların gerçekten ikna yoluyla olup olmadığı hakkında şöyle diyordu: "[...] Sırf Katolik

(*) Bir Protestan tarikatı – ç.n.

160 Krş. Goudard raporu, s. 5.

161 "[...] Hep aynı şey oluyor: Etkili biri, etrafında topladığı belli sayıda aileyi kendi yolunda ilerletiyor." (*Lettres d'Ore* 1908, s. 123; sonraki alıntı s. 127). Bu din değiştirme prosedürleri geleneğe dayanıyordu, krş. Massignon 1915, s. 137.

Kilisesi'nin aşkıyla bize gelmelerini bekliyorsak daha çok bekleriz. Onları alırsak, çocuklarını da alırız ve onlar da, bugünlerde gördüğüm gibi, Allah'ın izniyle ve alacakları eğitimle bu inanca kalpten bağlanır ve sebat ederler."[162]

Gransault, Ermeni Katolik rahiplerine arkaplanda kalmak suretiyle destek oluyor ve onların nikâh, vaftiz gibi resmî görevlerini Ermeni geleneklerine göre uygulamalarını sağlıyordu: "[...] Katolik Ermeni papazların bu işlerde hep önde olmaları çok önemli. Şimdiye kadar ister Mondjouçoun'da ister burada, sadece onların yardımcıları olmaya çalıştık."[163] Roma Kilisesi'nin kabul ettiği şark kiliseleri politikası, birleşmiş kiliselerin, dolayısıyla 17. yüzyıldan beri varolan Ermeni Katolik cemaatlerinin, Roma üstünlüğüne boyun eğdikleri müddetçe kendi gelenek ve göreneklerini korumalarına, kendilerine ait bir hiyerarşiye sahip olmalarına özel bir önem veriyordu. Ancak Latinleştirmeye ve idari merkeziyetçiliğe önem veren Papa Pius' X. (1903-1914), Leo XIII. (1878'dan 1903'a) kıyasla şark kiliselerinin kendilerine mahsus özelliklerine karşı daha az sempati besliyordu.[164] İşte bundan ötürü *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*, köy misyoneri Gransault'ya dağ köylerinde arzu ettiği türden genel Ermeni kaidelerine göre ayin yapma izni vermedi.[165]

Gransault ayrıca Ermeni Katolik rahiplerin kendilerine fazla Roma damgalı gelen çalışmasını inşa etmeye ilgi duymamaları konusunda da düşünmek zorunda kalmıştı. Bu nedenle Kay-

---

162 Bir başka yerde din değiştirmenin salt ruhsal amaçlı olduğunun ne gerçek, ne de mümkün olduğu belirtilmektedir. "Maddi çıkarların manevi iyilikle çakışması, batıl itikatların kaybolması zaten yeterince iyi." Din değiştiren mühtedi, can ve mal güvenliği açısından hiç de güvenilir olmayan ortam yüzünden doğal olarak Fransa'nın himayesini ve uzun vadede sosyal durumu düzeltecek, yani sosyal alanda yükselmesini sağlayacak Fransız eğitimi almayı umuyordu. "Bu insanların en büyü dileği bir Fransız lisesine sahip olmak ve ordan mezun olacak çocuklarını bankalara, ticari kuruluşlara ve demir yollarına yerleştirmek." Ancak aynı raporda bunlardan daha ulvi motifler olduğu da belirtiliyordu: "Mutlak üstünlük [Cizvit ahlakı]," "öğrettiği ve özellikle uyguladığı" (*Lettres d'Ore* 1913, s. 346 vd.).

163 *Lettres d'Ore* 1908, s. 136.

164 Krş. Hajjar 1979, s. 259.

165 *Lettre d'Ore* 1908, s. 121.

seri'de kalifiye eleman sıkıntısını giderecek bir rahip okulu açmaya karar verdi. Ancak üst makamlar tarafından ancak 1914 başlarında onaylanan bu projenin gerçekleştirilmesi savaşa kurban gitti. Yoksa Gransault'yu desteklemeyen Ermeni Katolik rahipleri, esas olarak Roma'nın güçlenen nüfuzuna mı karşı çıkıyorlardı?[166] Kendilerini gizlice veya açıkça Ermeni birliğine ihanet etmekle suçlayan ırktaşlarının baskısı altında mı bulunuyorlardı? Politik duruma mı güvenmiyorlardı? Yoksa sadece daha fazla çalışmaktan mı çekiniyorlardı? Gransault'nun köy çalışmaları üzerinde Ağustos 1912'de yazılmış, ancak yayımlanmamış Goudard raporunda bu sorulara kesin bir cevap verilmemektedir. İstanbul'daki misyon başrahibi d'Autume'ün sağ kolu olan Peder Goudard, sekiz gün boyunca köylerde kalmıştı. "Uzun ve sancılı bir tecrübenin üzerine kurulan hakikat bize şunu söyletiyor [Ermeni Katolik Geistlichkeit] başlıca engel ve bu işin geleceğiyle ilgili en endişe verici nokta buradadır. Misyonerler tabii ki Latinleştiremiyorlar, dolayısıyla küçük bir Katolik çekirdek oluşur oluşmaz Ermeni Katolik papazlarının idaresi altına giriyor. Ve bu papazlar (diğer amaçları bir kenara bırakıyorum) a) amaçsız bir Latin girişimi olarak gördükleri bu işin başarılacağına inanmıyorlar, b) mesela hükümet nezdinde birkaç girişimde bulunmak gerektiğinde yardımcı olmuyorlar [...]. Şu ana kadar bize neredeyse hiç papaz verilmiyordu, gerekli erdem ve niteliğin bulunmadığı hemen anlaşılıyordu. Normal olarak bu papazlar entrikalar yaratıyor, işi çirkinleştiriyor, zaman zaman Katolikliği gözden düşürüyor ve sürekli büyük masraf çıkartıyorlardı."[167] Ancak

166 Örneğin bazı militan Ermeni Katolikler, kendileri tarafından değil de papa tarafından seçilmiş olan ve Cizvit misyonu tarafından hararetle desteklenen Piskopos Nazlian'ın Trabzon'daki makamına girişini engellemişlerdi. (*Lettres d'Ore* 1912, s. 207). – Hajjar 1979, s. 263, bir "Hıristiyan Doğu hakkında Papa'nın [10. Pius] sistematik önyargısı"ndan söz etmektedir; Roma duyarlılığının eksikliğine, İstanbul'daki Ermeni Ulusal Komitesi'ne karşı başına buyruk davranan Ermeni Katolik patriği Terzian'ın (seçilişi 1910) Roma'ya olan kayıtsız şartsız bağlılığı ve desteği de dahildi; bunun sonucunda ciddi bir kilise ve diplomasi krizi yaşanmıştı. (s. 384-433).

167 Peder Goudard'ın 1912 yılı raporu, AFCJ Coll. Prat 28/1, s. 839-849. – D'Autume, köy çalışmalarının finansmanı hakkında bilgiler vermektedir (ŒO

başrahibin bir notundan anlaşıldığı üzere, "iyinin önünde engel teşkil ettiği için" [Çepni] vartabed'inin "bir an önce bertaraf edilmesi" gerektiği çok açıktı. Genişleme arzusu taşıyan Batılı Katolik misyonunu, Doğulu inanç kardeşlerinden ayıran yeni dünyalar ortaya çıkmıştı.[168]

Sadece genel stratejiye –Protestanlıkla mücadele– olan bağlılığı değil, geleneksel kural ve kaidelerde görüldüğü gibi tekil sorunlarda da Cizvit misyonerlerinin örgüt bağımlılığı açıkça ortaya çıkıyordu. Misyonerlerin kendi görüşleri genellikle amirlerinin görüşleriyle uyuşmuyordu. Ancak bu görüş ayrılıkları ABCFM misyon kollarına yıllık toplantılarında olduğu gibi demokratik yöntemlerle tartışılmıyor ve çoğunluğun oyuna sunulmuyordu. Aksine ataerkil-hiyerarşik bir davranış biçimi sergileniyordu, örneğin başrahip Goudard raporu için şöyle bir not düşüyordu: "Bana Segher'in geleceği yok gibi görünüyor ama [...] P. Gransault'u memnun etmek için orada bir ya da iki yıl için bir hoca bırakılmalı diye düşünüyorum"[169]

Gransault, 1913 yılında, Balkanlar'da alınan yenilgilerin bölge Müslümanlarının moralini ağır bir şekilde bozduğunu bildiriyordu. "Giderek artan kanlı hezimetler eski kinleri

---

1913, s. 48-53). Genel olarak misyon çalışmalarında görüldüğü gibi köy çalışmaları da toplanan paralar, özel kişilerin bağışları ve "Ilgilenilmek isteyen işler" (*Œuvre des Ecoles d'Orient*) paraları ile finanse ediliyordu. D'Autume devlet yardımından söz etmemektedir. Tümüyle dışarıdan finanse edilen köy çalışmasının –okullar ücretsizdi– 1912 yılı bütçesi şu şekildeydi: "11.000 Franklık bir borcun yüzde 5'lik faizi. Kayseri'de ücretsiz eğitilmiş 25 çocuğun bakımı 5.000 Frank. "500 Frank'tan 6 öğretmen, 3000 Fr. Tamirat, barınma ve alışveriş için yaklaşık 400 Türk Lirası karşılığı 9000 Fr. 11000 Franklık borcun %5'ten faizi 550 Fr. Ücretsiz eğitim verilen 25 çocuğun nafakası 5000 Fr." Bu toplamda 17.550 Fransız Frankı etmektedir. Öğretmenlerin aylık ücreti 50 Fransız Frankı'ndan azdı. Bu meblağ, kırsal alanda yaşayan bir ailenin geçim giderlerini karşılamaya ancak yetiyordu. Kilise ve okul olarak hizmet verecek mütevazı bir binanın inşası için yaklaşık 6.500 Frank'a ihtiyaç vardı (ŒO 1913, s. 51 vd.).

168 Büyük bir inatla yeni yollar açan "bu dağların misyoneri," en yakın amiri olan Kayseri başrahibi Goudard'ın ve tüm Ermeni misyonunun başrahibi olan İstanbul'daki d'Autume'ün sevgisini ve hayranlığını her geçen gün daha fazla kazanıyordu. Daha üst makamlarda bu tür bir çalışmanın gerekliliği henüz yeterince kavranmamış görünmektedir. Krş. Goudard raporu, s. 844.

169 AFCJ Coll. Prat 28/1, s. 843.

uyandırıyorlar. Başka duyurular olmadığı için bazı nefret dolu bakışlar, birkaç keskin gazete makalesi yabancılara dost topraklarda olmadıklarını hatırlatıyor."[170] Goudard da Türkler arasında giderek artan bir yabancı düşmanlığı sezinliyordu. Bilhassa hükümetin Katolik cemaatlerinin ve okulların kurulmasını giderek zorlaştırması onu çok rahatsız ediyordu. Mutasarrıf, yabancı düşmanlığından ötürü endişeye kapılanları yatıştırmaya gayret ediyordu. 1890'lı yıllarda yaşanan katliamların resmî makamlarca yönetildiğini o da kabul ediyor, ancak yeni hükümetin böyle bir şeye asla izin vermeyeceğini söylüyordu. Goudard, bu tür söylemlerin pek de güvenilir olmadığının ne yazık ki tecrübeyle sabit olduğunu belirtiyordu. Bu nedenle Ermeni Komiteleri, ırktaşlarına sürekli olarak silahlanma çağrısı yapmaya başlamışlardı.[171] Bu karanlık işaretlere rağmen Dünya Savaşı öncesinde Cizvitler arasında köy çalışmalarının geleceğine dair olumlu bir hava esiyordu.[172]

3.3.5. Kız ve kadın eğitimi

Misyon üyeleri tarafından Yakın Doğu'da kızların eğitim sorunu, haklı olarak en önemli misyonerist görevlerden biri olarak görülüyordu.[173] Bu konuya olan ilginin esas nedeni, bir zamanlar herkesin İncil okuyabilmesi gerektiği yönündeki reformist çağrıydı. Misyon toplulukları, pratik olarak evlenmemiş kadınlara yurt dışında bir işin çekici meydan okumasına cevap verebilme imkânı sağlayan tek örgütlenmeydi. Bazı kadın misyonerler ve misyoner eşleri, kadın hakları konusunda görüşlere sahiptiler. Yurtlarından getirdikleri toplumsal-siyasi görüşler ile dini misyon motivasyonları iç içe geçiyordu. Kızların

170 *Lettres d'Ore* 1913, s. 353.

171 *Lettres d'Ore* 1913, s. 352 vd.

172 "Gördüğüm şey bana ciddi bir işmiş gibi geldi, henüz tamamlanmamış, ama iyi meyva vermeye aday... Hatta bazı beklenmedik emareler de beni, bu bölgede her zaman mümkün olan büyük engellerle karşılaşılmadıkça Tanrı'nın lütfunun yakında baskın geleceğine inandırdı." (AFCJ Coll. Prat 28/1, s. 839).

173 Krş. Greene 1916, s. 161f, 337; Stone 1984, s. 73, vd.

eğitiminin aydınlanmacı bir faaliyet olduğu kabul ediliyordu; ilerlemeci ve liberal düşünce havasına sahipti. Bunun yanı sıra toplumsal rol dağılımını ve kimlik özelliklerini temelden değiştirmeye uygundu. ABCFM henüz 1830'lu yıllarda Türkiye'de kızlar için ilk yüksek okulları açmıştı.[174] Yüzyılın sonlarına doğru sayısı yaklaşık 20 olan bu okulların bir kısmı doğudaydı (Merzifon, Kayseri, Antep, Maraş, Sivas, Harput, Erzurum, Bitlis, Mardin).

Kızların eğitimi için bu kökleşmiş girişimleri sayesinde misyon okulları, 1908 yılında yeni bir yükseliş dalgası yakaladılar. O zamanlar neredeyse yarım yüzyıldan beri Türkiye'de bulunan misyoner Joseph Greene için, 18 Eylül 1908 günü liberal düşünceli Prens Sabahaddin'in Boğaz'daki Bebek Parkı'nda toplanan bir kalabalığa kızların okula devamı konusunda heyecanlı bir nutuk atmasını, bu arada çok sayıda kadın dinleyicinin peçelerini açarak konuşmacıyı coşkuyla alkışlamasını izlemek, unutulması mümkün olmayan bir tecrübeydi.[175] ABCFM misyoneri Mary Patrick 1911 yılında "Bugün önde gelen bütün Türk yurtseverler, Türk kadınlarının yüksek öğrenim görmesinin gerekliliğini büyük bir coşkuyla savunuyor" diye yazıyor ve İstanbul'daki *American College for Girls*'de 50 ilâ 60 Müslüman kızın öğrenim gördüğüne işaret ediyordu.[176] "Batı'ya rağmen Batılı olmak," misyon okullarında öğrenim gören ve görmeyen ilerici, vatansever Osmanlı kadınları arasında geçerli olan tek parolaydı. Misyon okulları elbette "Batıcılığın" kaleleri olarak görülüyordu.[177]

---

174 *American High School for Girls*, Bursa, 1834 ve *American College for Girls*, İstanbul, 1832. – Misyonların kızlara verdikleri eğitimin uzun süreli sonuçlarının eleştirel olarak sorgulanması gerekmektedir. Ellen Fleischmann bunu "Modernizing Domesticity or Subverting Gender Norms? The Impact of American Protestant Missions in Lebanon on the Construction of Female Identity" başlıklı yayımlanmamış çalışmasında Lübnan'ı esas alarak yapmıştır (Kasım 1999'da Brown University'deki bir çalışma gubu için). Krş. ayrıca Fleischmann 1998.

175 Greene 1916, s. 163.

176 Patrick 1911, s. 89.

177 Serpil Çakır, 2. Meşrutiyet (1908-1914) döneminde yayımlanan kadın hakları savunucusu *Kadın Dünyası* etrafında toplanan Osmanlı kadınlarının, o za-

Misyonerin gözünde kızların eğitimi özellikle verimli bir toprağa dönüşmüştü. Kızların keskin bir zekâ ve ruhsal kavrama yeteneğiyle "kız öğrenci sadakati" kavramının çok üzerinde güçlü birer kişilik olarak toplumdaki yerlerini almalarının temelden dönüştürücü etkisini vurguluyorlardı. Oğlanlarda ise genellikle yüzeysel, asi bir moda akımı olarak ortaya çıkıyordu; eğitim onlar açısından mesleki ve politik kariyer için kullanılabilecek bir sıçrama tahtasından başka bir şey değildi. Kızlar, dinsel mesajların şefkat duygusunun gelişmesi ve toplumsal yaşamın kökten değişimi için ne büyük bir öneme sahip olduğunu daha iyi anlıyorlardı.[178] Kadınların, yaşadıkları dünyanın ihtiyaçlarıyla uyum içinde olan kadınlar tarafından eğitilmeleri, Edinburg Dünya Misyonlar Konferansı'nda Türkiye misyonları mensupları tarafından işlenen ana düşünceydi. Edinburg protokollerinin "Kadınların eğitimi" başlıklı bölümünün uygulamaları özellikle Doğu Vilayetleri bağlamı temelinde dikkat çekicidir.[179] Artık ilk kuruluş coşkusuyla okulların gereğinden fazla Batı örneğinde yönetildikleri anlaşılmıştı. Sadece verilen isim bile yeteri kadar simgeseldi; örneğin 1880'li yıllarda *Holyoke College*'den (ABD) mezun olan iki kadının Bitlis'te kurduğu kız okulu, "Kürdistan için Holyoke Te-

---

manlar arkalarında birer soru işareti bulunan *Batıcılık*, *İslâmcılık* ve *Türkçülük* ideolojik akımları arasından çok açık bir şekilde ilkini seçtiklerini belirtmektedir (Çakır 1994, s. 257).

178 Örneğin Merzifon'daki *Anatolia* College'in müdürü Charles C. Tracy, Edinburg Dünya Misyonlar Konferansı'nda kendisini böyle ifade etmiştir, WMC 1910, c 3, s. 231. Horst Gründer, misyonların kızların eğitimi faaliyetlerinin sonucu olarak Afrikalı elit kadınların Hıristiyanlık inançlarının erkeklere göre daha ön planda olduğunu yazmaktadır (Gründer 1982, s. 368).

179 Kadın eğitiminin ilk temel kaidesi şu şekildeydi: "Kadınları kadınlar eğitmelidir." İkinci temel kaide ise hiçbir eğitim sisteminin tüm zamanlar ve mekânlar için geçerli olamayacağıydı, bundan da kızların eğitimi hususunda şu hükme varılıyordu: "Bir kızın bir kadın olarak yaşayacağı çevreye uyumsuz kılan bir eğitim, ne kız ne de toplum için yararlıdır." Belli bir sosyo-kültürel bağlam yabancı bir misyoner öğretmen hanıma değiştirilmesi gerekiyor gibi görünse de, öğrettiği konuları bulunduğu yerde uygulanabilecek ve o çevrede anlaşılabilecek şekilde değiştirmeye mecburdur.: "[...] Bir kıza öyle bir eğitim vermeli ki, yaşadığı çevreye yeni bir ışık saçacak bir hayat sürsün, bu çevreden kopmasın, beraber yaşadığı insanlara yararlı bir örnek olsun, kavrayamayacakları bir örnek haline gelmesin" (WMC 1910, c III, s. 228-231).

pesi Kız Semineri" ismini taşıyordu.[180] Öte yandan kızları sadece içinde bulundukları çevreye uyum sağlayacak şekilde eğitmek ve eşitlik talebinden vazgeçmek söz konusu bile değildi. Dil ve el işleri bakımından –tek tek okulların özerk bir yapıya sahip olmalarından ötürü– zaten eskiden beri yerel ihtiyaçlara uyum sağlamışlardı. Kızların eğitiminde de misyonun yeni sivil toplumcu hedeflerine uygun olarak sosyal ilişkilerinin içinde yaşadıkları toplumun bütünü bağlamında korunması ve geliştirilmesi amaçlanıyordu.

Kızların eğitimi alanında ABCFM'nin en ciddi rakiplerinin başında, Cizvit ve Kapuzen misyonlarının bir araya gelmiş rahibeleri tarafından işletilen kız okulları geliyordu. Dünya Savaşı arifesinde Cizvit okullarında eğitim gören yaklaşık 6.000 öğrencinin büyük bir kısmını kızlar oluşturuyordu. Ancak kızların bu üstünlüğü sadece ücretsiz ilköğretim okullarında geçerliydi; ücretli ortaöğretim okullarında ise durum tersine dönüyordu: 1913-14 öğretim yılında 1.137 erkek öğrenciye karşın sadece 866 kız öğrenci. Aynı öğretim yılında ilköğretim okullarında 2.175 kıza karşın 1.391 erkek öğrenci bulunuyordu. Tüm kız öğrencilerin toplamının %1'den azı Müslüman'dı.[181] Tanzimat döneminde de olduğu gibi yüksek öğrenim alanında Doğu Vilayetleri'nde ABCFM kurumlarıyla rekabet edecek ciddi bir güç mevcut değildi. Yüksek öğrenimde de kadınların oranı giderek artmaktaydı. 1913 yılında Harput'taki *College*'in 361 kız öğrencisine karşın 245 erkek öğrencisi vardı.[182] Sadece *College*' lerde değil, diğer ABCFM okullarında da Müslümanların oranı Cizvit kurumlarına oranla çok daha yüksekti. Amerikalı kadın misyonerler, gayrimüslimler ve Aleviler arasında gerici olarak nitelendirilen Maraş,şehrinde, 1909 yılında 16 öğrenciye sahip Müslümanlara yönelik bir

180 İşte bu kız seminerleri en başından beri yerel unsurları, yani geçim parası kazanılmasını sağlayacak dokumacılık işlerini barındırıyordu (Stone 1984, s. 121 vd.).

181 Krş. Ekteki istatistikler.

182 *The Orient*'teki tablo, 17.12.1913, s. 3. Ne yazık ki 1900 sonrası içerikleri cinsiyetlere göre dağılımı vermemektedir (Krş. Böl. 2.7).

okul açtılar. Buradaki öğrencilerin tümü, aslen Maraşlı olmayan "ilerici" Jön Türk Partisi mensubu ailelerin kızlarıydı.[183] Yine aynı şehirde bulunan *Central Turkey Girls' College*'in 136 öğrencisinin sadece 9'u Müslüman'dı.

3.4. Dünya Savaşı ve misyonlar

İçten milliyetçilik ve İslâmcılık, dıştan da emperyalizm tarafından sıkıştırılan Osmanlı Devleti, 1908-1914 arası uyanış ve kriz yıllarından sonra, 1914-1918 Dünya Savaşı'nı atlatmayı başaramadı. "Dünyevî kudretten" uzak durmak yolundaki tüm gayretlerine rağmen Türkiye misyonlarının da muhtaç oldukları Avrupa hegemonyasına dayanan dünya sistemi de aynı şekilde Dünya Savaşı'nı atlatmayı başaramadı. Osmanlı İmparatorluğu savaşa daha 1914 öncesinde girmişti: Balkan Savaşları, ta Doğu Vilayetleri'nin içlerine kadar ümmetin gayrimüslim yurttaşlarına şüpheyle bakmasına neden olmuştu. Buna rağmen pek az sayıda misyoner 1914 yılında sadece ülke sınırlarını değiştirmekle kalmayıp bütün bir toplumu, etnik yapısını ve ekonomisini altüst edecek kadar geniş kapsamlı bir savaşın gelişini görebilmişti. Osmanlı İmparatorluğu, bu şekilde iç sorunları bertaraf edebilmeyi, dışa bağımlılıktan kurtulabilmeyi ve yeni bir jeopolitik sayfa açabilmeyi uman İttihat ve Terakki Partisi'nin başkentteki Alman yanlısı, çok dar bir çevresi tarafından büyük bir çabayla savaşa sokulmuştu. Savaşa giriş nedenlerinin en önemlilerinden biri, Doğu Vilayetleri'yle ilgiliydi: 1878 yılında Berlin'de söz verilen reformların bölgede nihayet hayata geçirilmesi gerekiyordu; diktatoryal tek parti rejimi 1914 başlarında uluslararası baskıya dayanamayarak bu yolda uluslararası bir anlaşma imzalamıştı. Bu anlaşma, içeriğine rağmen, rejimin gözünde Doğu

183 "[...] Şu anda, gerçek Maraşlı olmayan memurların kızları [16 kız] okula devam ediyor. Bu memurlar ilerici partiye mensup, buna karşılık Maraşlı Türklerin hepsi gerici. [...] Böyle zorlu bir dönemde okulun ayakta kalıp faaliyetlerini sürdürmüş olması gerçekten çarpıcı bir olgu." (Eula G. Lee, 24.6.1909 tarihli mektubu, ABC bh box 138).

Harita 9: Birinci Dünya Savaşı başlangıcında Doğu Vilayetleri. Tren hatları askerî strateji bağlamında büyük bir öneme sahipti, ancak Ermenilerin Anadolu'dan Suriye Çölü'ndeki toplama kampına tehcirlerinde de önemli bir rol oynamışlardı.

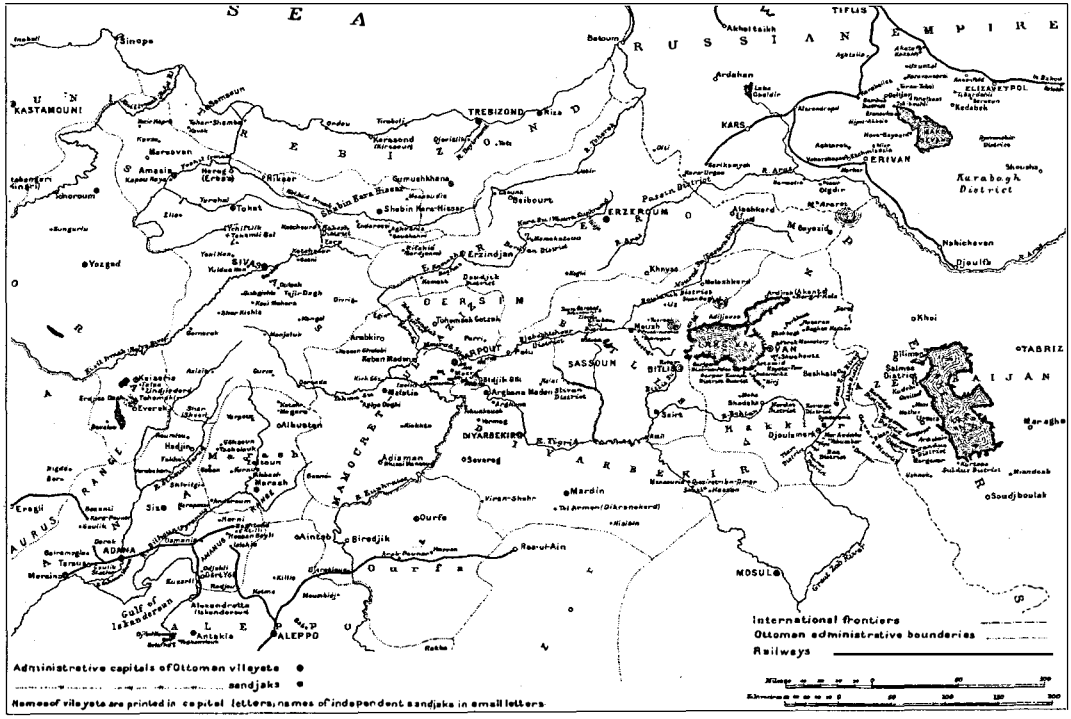
S E A
RUSSIAN EMPIRE
TIFLIS
KARS
ERIVAN
ERZERUM
TREBIZOND
SIVAS
DIYARBEKIR
SASSOUN
BITLIS
MOSUL
ALEPPO
TABRIZ
Kurabagh District
Nakichevan
Djoulfa
Maragha
Soudjboulak
Mardin
Ourfa
Biredjik
Antakia
Gulf of Iskanderun
Alexandretta (Iskenderoun)
Adana
Marach
Aintab
Sivas
Erzindjan
Kharpout
Diyarbekir
Mossoul
Amasia
Tokat
Yozgad
Kaisarie
Albustan
Hadjin
Sis
Eregli
Tarsus
Merzina
Osmaniye
Killis
Rasel-Ain
Severeg
Adiaman
Arabkirr
Kemakh
Egin
Kighi
Khnyss
Melazkherd
Mouch
Sert
Bidlis
Beshkala
Djoulamerk
Khoi
Salmas District
Urmia
Ardahan
Olti
Oltou
Penek
Ispir
Tortoum
Olour
Bayburt
Gumushkhana
Kerasond (Giresoun)
Shabin Kara Hissar
Erzerum
Baibourt
Pasin District
Khassan Kala
Tchaltchik
Tchenil Bel
Tchimichgazak
Tchifrik
Kemakh
Zara
Kangal
Yildiz Mahmoud
Tchoroum
Amasia
Kapou Keuy
Merzevan
Zeker-Chemboul

Vilayetleri'nin Türk egemenliğinden ayrılmasının bir aracından başka bir şey değildi.[184] İttihatçıların duyduğu korku Abdülhamit'inkiyle aynıydı, keza onlar da aynı şekilde –dinsel değil, sosyal Darwinci anlamda– dünyanın sonunun geldiğini düşünüyorlardı.

3.4.1. Bir dönüm noktasının tarihçesi

14 Aralık 1913 günü General Liman von Sanders başkanlığında 41 subaydan oluşan bir Alman Askerî Heyeti İstanbul'a ayak bastı; von Sanders Harp Meclisi üyeliğine, bir askerî reform komitesinin başkanlığına ve başkentteki Birinci Osmanlı Kolordusu komutanlığına getirildi. İttihat ve Terakki Partisi Merkez Komite Üyesi Enver, 3 Ocak 1914 günü Harp Nazırı olarak atandı; birkaç gün içinde ordu kadroları arasında büyük bir temizlik yaptı ve önemli mevkilerin birçoğuna komiteye bağlı genç subayları getirdi. Böylece ordu da 1913 yılında kurulmuş olan parti diktatörlüğünün bir parçasına dönüştü.[185] 8 Şubat 1914 günü, Rus baskısına dayanamayan Osmanlı sarayı, 1878 Berlin Kongresi'nden bu yana ilk defa Doğu Vilayetleri için tarafsız ülkelere mensup, geniş yetkilerle donatılmış iki müfettişin yerel dillerin yönetim mekanizmalarında kullanımını ve –İttihatçılar tarafından ismi *Aşiret Süvari Alayları* olarak değiştirilen– Hamidiye Alayları'nın silahsızlandırılmasını denetlemesini öngören somut bir reform planını kabul etmek zo-

184 1922 yılında Almanca olarak yayımlanmış hatıratında veya kendini haklı çıkarma çabalarında Cemal boş yere Ermeni reform projesine 20 sayfa ayırmamaktadır: "Öte yandan, Dünya Savaşı sayesinde kendimizi bağımsızlığımıza yönelik saldırılar anlamına gelen tüm anlaşmalardan kurtarmak ve kendi ülkesinde yerel ihtiyaçlara göre zorunlu olduğunu düşündüğü reformları uygulayabilecek bağımsız ve özgür bir ulus olarak yaşayabilmek tek umudumuzdu. Kapitülasyonları ve Lübnan'ın statüsünü kaldırabilmek nasıl esas hedefimiz idiyse, Rus baskısı altında bize dayatılan Ermeni ıslahatları projesini ortadan kaldırmayı da aynı şekilde istiyorduk. Daha önce de [...] konuştuğumuz gibi, Dünya Savaşı'na ileride özgürlük içinde bağımsız bir yaşam sürdürecek ve saygınlığının bilincinde olacak bir halk olabilme umuduyla katıldık." (Cemal 1922, s. 337-354, Alıntı s. 353 vd.).

185 Krş. Zurlinden 1917, c. 2, s. 565-569.

runda kaldı.[186] Bu reform planı Doğu Vilayetleri'nin Ermeni sakinleri dışında Alevi cemaatlerinde ve misyon çevrelerinde de büyük bir heyecanın uyanmasına neden oldu,[187] yerel ve merkezî iktidar sahipleri ise korkulara ve yabancı müdahalesinden ötürü duygusal önyargılara kapıldılar. Bu anlaşma içerik olarak tüm grupların katılımıyla eşitliği sağlamaya yönelik, ümit verici bir yol çiziyordu.[188] Bazı Ermenilerin fazlasıyla Türk taraflısı olmakla eleştirdiği, Amerikalı Türkiye tarihçisi Davison'un belirttiği üzere, bir galip veya mağlup tanımıyordu. Ancak esas sorun, milli egemenliği daraltan uluslararası projelere karşı duyulan İttihatçı savunma refleksiydi.[189]

2 Ağustos günü yeni bir bağımsız gelişim dönemine işaret ediyormuş gibi görünen, ancak Rusya'nın Almanya'yı savaşa

---

186 18.2.1914 tarihli Rus-Türk Reform Anlaşması'nın Almanca metni için bkz. Cemal 1922, s. 349-351, 8.6.1913 tarihli Rus Proje Taslağı için s. 340-347. Ermeni sorununun Fransız uzmanı Arthur Beylerian, reform planını şu şekilde özetlemiştir: "1) Anadolu'nun doğu bölgeleri [sancak, vilayet, eyalet] iki bölüme ayrılacak. Kuzey bölgesi Erzurum, Trabzon ve Sivas vilayetlerini; Güney bölgesi ise Van, Harput, Bitlis ve Diyarbakır vilayetlerini kapsayacak. 2) Her iki bölge de on yıl için atanan Avrupalı bir umum müfettişinin idaresinde olacak. 3) Bu iki umum müfettişi de kendi bölgelerinde hukuk, zaptiye ve jandarma idaresini elinde tutacak. 4) İki umum müfettişi de hükümete üst düzey devlet memuru atamalarında teklif götürme hakkına sahip olacaklar. 5) Yasalar, kararnameler ve resmî duyurular her bölgenin yerel dillerinde yayımlanacak. 6) Hamidiye askerî bölüğü terhis edilecek ve yedek süvari birliğine dönüşecek. Askerî depolarda saklanan silahları onlara ancak seferberlik ya da manevralarda dağıtılacak." Beylerian 1983, s. XIX.

187 Ermeni reform teşebbüslerinin ortaya çıkmasında, Lepsius, Ermeniler arasındaki güvenilirliği sayesinde Ağustos 1913'te İstanbul'da Almanlar ile Ermeni sözcüsü Rus diplomasisi yaptığı arabuluculuk sayesinde rol oynamayı başarmıştı. (CO 1913, s. 218 vd.; krş. Schäfer 1932, s. 82; Goltz 1989). Lepsius için Ermeni reformları Ermeni hem halkının, hem kendi DOM'un, hem de Almanya'nın Türkiye'deki angajmanının geleceği açısından çok önemliydi.

188 8.6.1913 tarihli Rus ön projesi, eyalet meclisindeki sandalye sayısı bakımından, 8. Şubat 1914 tarihli, sadece Van ve Bitlis'te eşitlik öngören projenin aksine (Cemal 1922, s. 350), Hıristiyanları ciddi şekilde kayırıyor ve ne aktif ne de pasif seçim hakkı verdiği göçebe Kürtlere haksızlık ediyordu (V, 1 ve XIV, 1, bkz. Cemal 1922, s. 342, 346). Feroz Ahmad genel olarak İttihatçı bakış açısını, özellikle de Cemal'in olumsuz yorumunu kullanmaktadır (Ahmad 1982, s. 423 vd.).

189 Davison 1990, s. 196.

sürüklemesi durumunda Osmanlı Devleti'nin de savaşa girmesini talep eden gizli bir Alman-Türk anlaşması imzalandı.[190] Gerçekte Almanya bu savaşı anlaşmanın imzalanmasından bir gün önce ilan etmişti. Anlaşmadan haberdar olan az sayıda kişi –Talat, Enver, Sadrazam Said Halim ve Meclis Başkanı Halil– icraatlarından gurur duyuyorlardı: "Almanya gibi güçlü bir imparatorluk, bizimle eşitliğe dayalı bir ittifak kuruyor."[191]

3 Ağustos günü Osmanlı sarayı, tarafsızlığın korumasında ordusunu harekete geçirebilmek için silahlı tarafsızlığını ilan etti. 9 Eylül günü de yabancı elçiliklere 1 Ekim'den itibaren kapitülasyonları geçersiz kıldığını bildirdi. Böylece Düyûn-u Umumiye ve Tütün Rejimi kurumlarının çalışmaları artık son buluyordu. 27 Eylül günü boğazları ticaret gemilerinin geçişine kapadı, birkaç gün sonra vergileri yükseltti ve ülkede bulunan çok sayıdaki yabancı postaneyi kapattı. Ermeni reformları konusunda yetkili iki genel müfettişe de görevlerinin anlamını yitirdiğini ve ülkeyi bir an önce terk etmeleri gerektiğini bildirdi.

Savaşın başlangıcından birkaç ay önce Doğabilimci Şark Dernekleri'nden Avusturyalı Victor Pietschmann Doğu Vilayetleri'ne bir araştırma gezisi düzenlemiş, ancak savaşın patlak vermesi nedeniyle çalışmalarını kesmek zorunda kalmıştı. Bu araştırma gezisindeki gözlemlerine dayanarak Pietschmann ekim ayı ortalarında Mareşal Liman von Sanders ile Enver Paşa'nın yakın adamı Alman Tümgeneral Bronsart von Schellendorf'a birer rapor göndermişti.[192] Askerî açıdan Jön Türklerin doğuda savaş ilan etmelerinden birkaç gün önce, Doğu Vilayetleri'nde yaşayan etnik grupların devlete bağlılıkları konusunda ortaya ciddi sorunlar çıkmıştı. Pietschmann bunu basit bir şekilde açıklıyordu: Kürtler ve Türkler Alman dostu, azınlıktaki Ermeniler ve Rumlar ise Alman düşmanıydı ve Almanların zafer kazanmasını istemiyorlardı; Rusların kazanacağı bir

190 Bu anlaşmanın sekiz maddesinin özeti için bkz. Zürcher 1993, s. 117.

191 Cemal 1922, s. 119; krş. Zürcher 1993, s. 116.

192 Bu rapor ekte verilmiştir. Enver Paşa, bilimsel araştırma gezisinin kesintiye uğramasından sonra, Pietschmann'ı Osmanlı Dağ Hafif Piyade Taburları'nın eğitimiyle görevlendirmişti (krş. Pietschmann 1940, s. 5 vd.).

zaferin kendilerini hükümetin ve Müslüman komşuların tehditlerinden ve öç alma girişimlerinden koruyacağını düşünüyorlardı. Pietschmann'ın askerî strateji anlamında çıkardığı sonuçlar daha geniş kapsamlıydı: Rusya'ya olan önemli sınır bölgesi "genel olarak Rus dostu bir kavim" (Ermeniler) tarafından iskân edilmişti ve Rusya üzerine yürüyecek Türk ordusu bu nedenle "düşman tarafından büyük ölçüde işlenmiş, tahrik edilmiş ve düşmanlaştırılmış insanların yaşadığı bir bölgeden geçmek zorunda kalacak, üstelik bunu kısmen bu halkın oğullarının oluşturduğu birliklerle" yapmak zorunda kalacaktı. Doğu Vilayetleri'nde başka hiçbir yerde olmadığı kadar yıkıcı sonuçlar doğuran el koymalar ve seferberlik ilanı, bu grubun hükümete ve Alman müttefiklerine olan düşmanlığının daha da artmasına yol açmıştı. Düşman (Fransa ve Rusya) bu olumsuz havayı propaganda ve para yoluyla körüklemeye devam ederken, Almanya ve Avusturya'nın Doğu Vilayetleri'nde sahip oldukları tek temsilcilik olan Erzurum konsolosluğu, sadece bir aşçı tarafından temsil ediliyordu. Sadece manevi şeylerle ilgilendikleri ve okullarında Alman düşmanı öğretmenler barındırdıkları için Alman misyonlarının temsilcileri bir işe yaramıyordu. Onları kendi kıymetlerine inandırmak ve propaganda ("aydınlanma") için işe yarar hale getirmeye çaba göstermek gerekirdi.[193] Pietschmann, Doğu Vilayetleri'ndeki hoşnutsuzluğu ortadan kaldırmak için genel propagandanın yanı sıra, el konulan mallar karşılığında halka dağıtılan ve hiçbir değerlerinin olmadığı herkes tarafından kabul edilen ödeme emri makbuzlarının karşılığında hak sahiplerine altın veya gümüş verecek bir Alman maddi desteği öneriyordu; bu destek, devlete ve müttefiklerine güvenin yeniden tesis edilmesine katkıda bulunabilirdi. Pietschmann, tehcir olasılığından söz etmiyordu. Etnik gözlemleri yüzeysel ve genelleştiriciydi ("Ermenilerin para hırsı"), ancak askerî önderliğe, Almanya tarafından doğu cephesini rahatlatmak için arzulanan ve von Bronsart tarafından

193 Sadece Urfa'da Franz Eckart vakasında olumlu sonuç vermiş gibi görünen bir davranış biçimi, krş. Böl. 3.9.4. Ayrıca Pietschmann Hülfsbund ile İncil Topluluğu'nu birbirine karıştırmaktadır.

özel bir şekilde desteklenen Türk kuvvetlerinin Rusya üzerine yürüyüşünün etnik-demografik sebeplerden ötürü son derece hassas bir konu olduğunu çok açık bir şekilde gösteriyordu.

Buna rağmen Alman amirali Wilhelm Souchon komutasındaki Osmanlı savaş gemileri, Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlamasını kışkırtmak maksadıyla ekim sonunda Rus hedeflerine saldırdılar. 14 Kasım'da şeyhülislam cihat ilan etti. Hükümet, aralık ayında bir kanun çıkartarak, resmî tanınma engellerini aşmayı başardıkları takdirde, yabancı okullarının ve hastanelerinin sıkı bir denetime tâbi tutulacaklarını bildirdi. Aralık sonlarında Enver Paşa Küçük Asya ve Kafkasya Müslümanları'nı birleştirecek büyük Türk ülküsünü askerî yöntemlerle gerçekleştirmek amacını taşıyan, ancak daha Ocak başlarında askerî ve insani bir felaketle sonuçlanan büyük bir saldırı başlattı. Askerlerinden bir çoğunu Sünni Kürtlerin oluşturduğu ve başlangıçta yaklaşık 100.000 kişiden oluşan Üçüncü Ordu'nun sadece onda birlik kısmı çatışmalardan, soğuktan ve tifodan kurtulabildi.[194] Bu büyük felaketin sorumluluğu tümüyle yetersiz donanımlı, tecrübesiz orduyu göz göre göre ölüme sürükleyen komutanlığındı. İttihatçı rejim, bu başlangıç savaşıyla Dünya Savaşı'nı hassas Doğu Vilayetleri bölgesine taşımıştı.

Dışa yönelik bu ayıltıcı savaştan sonra hükümet tüm şiddetini felaketin sorumlusu olarak lanse ettiği Ermeni yurttaşlarına yöneltti. Muhtemelen mart ayında yapılan gizli İttihad ve Terakki Partisi Merkez Komite toplantılarında –Osmanlı arşivinin Birinci Dünya Savaşı'yla ilgili belgeleri araştırmacılara asla tam olarak açılmamıştır– parti önderliğinin dar bir çevresi, Küçük Asya Ermenileri'nin Doğu Vilayetleri'nden başlayarak imha edilmesinde atılacak metodik adımları kararlaştırdı. Bu tedbirler arasında aşağıda verilen, 1915 yılının ilk yarısında da gerçekten uygulamaya konulan kararlar vardı: Genel bir silahsızlandırma, Ermenilerin devlet görevlerinden uzaklaştırılması, yerel katliamlarda kullanılması için Müslüman halkın dine ve ırka dayalı nefretinin körüklenmesi, Ermeni elitinin ve

194 Krş. EMM 1916, s. 300.

askerlerinin bertaraf edilmesi ile savunmayı imkânsız kılacak tedbirleri uygulamaya koyacak hızlı bir örgütlenme.[195] Nisan sonunda İstanbul ve taşra şehirlerinin Ermeni eliti tutuklandı. Sonunda merkezî hükümet 27 Mayıs 1915 kararları doğrultusunda resmî olarak Ermenilerin başka bölgelere yerleştirilmesi amacıyla tehcirine karar verdi – seçilen ana merkez Suriye Çölü'ydü. Bu yasa sadece hükümetin düşman Ruslarla işbirliği yapmakla suçladığı doğu cephesi yakınlarında yaşayan Ermenileri değil, aksine Dahiliye Vekaleti'nin kısa bir süre önce araştırmacılara açılan telgraflarının resmî olarak da ispatladığı gibi –yasa tüm ülkeyi kapsayacak şekilde çıkartıldığı için– diğer Anadolu Ermenilerinin büyük bir kısmını da ilgilendiriyordu. Merkezî hükümet idari alanda düzenli yer değiştirme masalını anlatmaya devam ederken, bir yandan da gizli kanallarla kafilelerden ayrılan erkeklerin katledilmesini emrediyordu. Tehcir kervanlarındaki kadınların ve çocukların büyük kısmını da, ihtiyaçlarını karşılamamak veya pek az karşılamak suretiyle öldürttü. Aralarında misyonerlere ve Alman diplomasisine ait önemli belgelerin de bulunduğu sağlam yerel kaynaklar, yukarıda aktarılan tedbirler gerçeği ile özellikle sistematik katliamları ve "ölüm kervanları"nı belgelemektedir. *Teşkilat-i Mahsusa*'nın arşivinin yok edilmiş, İttihat ve Terakki Partisi Merkez Komitesi arşivinin de kayıp olmasından ötürü, güç merkezi tarafından planlanan ve uygulamaya konulan bu yok ediş politikasının ayrıntılarını ispat etmek çok zordur. İttihatçı hareket hakkında önde gelen isimlerden biri olan Erik Jan Zürcher için Jön Türk komitesinin bilinçli bir yok ediş politikası izlediğine dair hiçbir şüphe bulunmamaktadır: Teşkilat-ı Mahsusa'nın kayıtlarının yok edilmiş ve İttihat ve Terakki'nin arşivinin kaybolmuş olması, olaylardaki rollerini kuşkuya yer bırakmayacak bir biçimde kanıtlamayı zor, belki de imkânsız hale getirmektedir, ama en azından bu yazara göre, İttihat ve Terakki tarafından kışkırtılan, merkezden kontrol edilen bir imha politikası mevcuttu.[196]

195 Krş. Dadrian 1993, s. 174 vd. ve Beylerian 1983, s. XXIX vd.
196 Zürcher 1993, s. 117.

3.4.2. Savaş öncesinde misyonerlerin yanılsamaları, sezgileri ve gözlemleri

Görünüşe göre misyonerlerin kuşaklardan beri içinde hareket ettikleri yüzlerce yıllık Osmanlı dünyasının yıkılmak üzere olduğunu hiç kimse gerçekten tasavvur edemiyordu. *Türkiye Misyonları Birliği Doğu Türkiye Kolu*'nun Temmuz 1914'te Harput'ta yapılacak olan ilk toplantısının davetiyesinde gurur ve coşkuyla şöyle deniyordu: Harput çekici bir yer [...] Çadırınızı ve kamp malzemelerinizi getirin ve burada birkaç güzel hafta geçirin.[197] Bazı şüpheci yaklaşımlara rağmen misyonerler önlerinde faaliyetlerinin daha geniş bir açılım imkânını görüyorlardı. Bunun arkasında sadece amaca yönelik bir iyimserlik değil, yanlış sezgiler de bulunuyordu – üstelik bu sık sık başkalarının düşünce akıntısına karşı yüzen Lepsius için bile geçerliydi: "Şarkın üzerini kaplayan kara bulutlar ne kadar tehditkâr görünürse görünsün, unutulmaması gereken bir şey vardır, o da ne kadar büyük zararlara yol açarsa açsın, her fırtınanın İslâm'ın bariyerlerini parçalamaya ve Hıristiyan kültürüyle geleneklerine yol açmaya hizmet etmesi gerektiğidir. Ne Şark, ne de Müslüman dünyası, İncil'in müjdesine bu kadar açık olmamıştı."[198] Karanlık sezgiler ve imâlar akla henüz bir çöküş ya da felaket olasılığını getirmiyordu. Bu açıdan az gelişmiş tasavvur dünyası, anlaşmazlıkları körükleyici, istikrarsızlaştırıcı emperyalist şark politikaları nedeniyle az ya da çok yaşanan algılama eksikliğine bağlıydı. Özellikle bazı Alman ve Fransız misyonerleri, kendi ülkelerinin iyi niyetlerine ve bunları uygulama yeteneklerine fazlasıyla güven duyuyordu. Görünüşe göre Alman misyonları Anadolu'da varlığını giderek daha güçlü bir şekilde hissettiren Alman devletiyle barışmıştı ve 1896 benzeri bir muhalefeti akıllarına bile getirmiyorlardı. Buna rağmen yine de misyon çevrelerinde kendi "Hıristiyan" memleketleri tarafından yürütülen emperyalist po-

197 27.2.1914 tarihli davetiye, ABC 16.9.7 (reel 713: 430). Amerikalıların Gölcük Gölü kıyısında bulunan kamp alanları, 1915 yaz mevsiminin son döneminde gerçek katliam kamplarının bir parçası olmuştu. Krş. Böl. 3.7.4.

198 Lepsius, CO 1914, s. 106.

litikaların varoluş sebepleri hakkında detaylı bir inceleme yapılıyordu. Böylece Edinburg'taki konferans özellikle global misyonerlik coşkusunu ve Batılı yayılmacılığın Hıristiyanlık karşıtı öğeleri konu edinmişti. Bazı misyonerler politik ve etnik-dini çatışma nedenlerinin giderek arttığının farkına varmıştı, ancak mezhepsel ve dinsel tek taraflılığa son verecek yepyeni bir misyon stratejisi için ilk adımlar bir türlü atılamıyordu. Uyum konusunda en başarılı misyonlar, ABCFM ya da özellikle Ernst Christoffel veya Urfa Hastanesi örneğinde görüldüğü üzere küçük çaplı, dinî, diplomatik veya ideolojik olarak bir üstyapıya bağlı olmayan misyon kuruluşlarıydı. Bazı radikal değişikliklerin ilk işaretleri ortaya çıkmıştı ve bazı misyonerler bunları sezinleyebiliyordu.[199] Buradaki esas zorluk, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin Türkiye'de öncelikli olarak yerel veya bölgesel gelişmelere değil, o zamanlar İttihatçı Parti önderliğinin Alman iktidar sahipleriyle gerçekleştirdikleri ve neredeyse hiç şeffaf olmayan politik örgüsüne bağlı olmasıydı.

Harp Nazırı Enver'le aralarında doğrudan ilişkiler bulunan yerel askerî makamların *Anatolia College*'i hizaya sokmak istemeleri üzerine, savaştan hemen önceki aylarda Merzifon ABCFM misyonerleri için durum epey gerilmişti. Daha doğuda bulunanların aksine, bu *College* çok sayıda erkek ve kız Rum öğrenciye sahipti; öğrencilere Türkçe, Ermenice, Yunanca, Rusça ve elbette İngilizce öğretiliyordu.[200] Merzifon valisi, *College* müdürü George E. White'ın gözünde "Türklerin ve devletlerinin çıkarlarını –kendi anladığı şekliyle– kollayıp gözeten tipik bir İttihatçı Türk."[201] White'a göre her şey Müslü-

199 Balkan Savaşları'nın doğuda sebep olduğu huzursuzluklara dikkat çeken Andreas Vischer, 1912 sonlarında bağış çevrelerine şu sözlerle çağrıda bulunuyordu: "[...] bu savaş daha nelere sebep olacak, özellikle de Türk İmparatorluğu'nun bu [Urfa] bölgesinde? [...] Yaklaşan olayların ve altüst oluşların bize büyük görevler yükleyeceğinden kim kuşku duyabilir? Büyük görevler ise büyük imkânlar gerektirmektedir" (CO 1913, s. 28). DOM Genel Merkezi'ne hitaben Vischer 3.4.1913 tarihinde şöyle diyordu: "Olup bitenler bizi aldatmıyorsa, savaşın sonuna yaklaşıyoruz. Umarım Türkiye fazlasıyla güçlü altüst oluşlarla sarsılmaz" (LAH 610-6242).

200 White, 20.11.1913'te Peet'e yazdığı mektup, ABC bh Merzifon.

201 White, 9.10.1913 tarihli mektubunda, ABC bh Merzifon.

manlarla Hıristiyanlar arasında giderek güçlenen yerel gerilim nedeniyle sahneye konulan bir olayla başlamıştı. Bu gerilimi, Müslümanların ithal Manchester kumaşına konan yeni bir vergiyi ödemek istemeyen Hıristiyan tacirleri boykot etmesi bağlamında tasvir ediyordu. White ayrıca geniş ölçekli kaçak, askerî birlik ve cephane sevkıyatının yanı sıra, Avrupa topraklarındaki eski vilayetlerden şehrine yüzlerce askerin gönderildiğini belirtiyordu. 17 Nisan 1914 günü, yakınlarda bulunan kışladan gelen iki asker dikenli telleri aşarak *College* alanına girdi. Daha sonra kapıyı kilitlemek isteyen kapıcı onlardan araziyi terk etmelerini istediğinde, burada amirlerinin emriyle ölçüm yapmak üzere bulunduklarını söyleyerek onu tehdit ettiler. Bu sırada diğer kapıcılar yetişerek onu içinde bulunduğu müşkül durumdan kurtardılar. Ertesi gün bu hadiseyi albayla, şehrin valisiyle ve başka önemli kişilerle tartıştıkları zaman, iki asker yaşananları bambaşka bir şekilde anlattılar ve içlerinden birinin elinin bir öğrenci tarafından yaralandığı hususunda ısrar ettiler. Ancak askerin elindeki yaranın tıbbi incelemesi bu iddiaya ters düşüyordu: Yaralanma daha eski bir tarihte gerçekleşmişti. Yine de albay ve adamları "ordunun şerefinin korunması," yani tüm görgü şahitlerinin gözünde suçsuz olan söz konusu öğrencinin okuldan atılması hususunda ısrar ettiler.[202] İstanbul'daki ABCFM merkezi aracılığıyla ABD büyükelçisini konuyla ilgilenmeye zorlamaya çalışan White kurumu adına özür dilemeye hazırdı, ancak resmî makamların talep ettiği şekilde Pavlides adlı Rum öğrenciyi okuldan uzaklaştırmaya hiç niyeti yoktu. White, Harp Nazırı Enver'in astlarını bizzat desteklediğini ve böylece onlarla bir anlaşmaya varmayı imkânsız kıldığını öğrenmişti.[203] Böylece skandal başladığı gibi devam etti ve *College* önce tehditkâr davranışlara, sonra haneye tecavüzlerle, en son da bir ültimatomla karşı karşıya kaldı: "Kumandandan gelen yazılı ültimatom öğrencinin derhal ihracını talep ediyor [...] emir bekliyoruz."[204] An-

202 18.4.1914 tarihli mektup, ABC bh Merzifon.

203 2.6.1914 tarihli mektup, ABC bh Merzifon.

204 White'ın 4.6.1914 tarihinde Peet'e çektiği telgraf, ABC bh Merzifon. – "[...]

cak sorun çözülmeden sürüp gitti. Ancak birkaç hafta sonra ilan edilen seferberlik askerlere misyonla hesaplaşma, bina ve malzemelere el koyma, böylece "ordunun şerefini kurtarma" fırsatı verdi.[205]

Katı, hatta sert bir şekilde gerçekleştirilen seferberlik ve el koymalar, Türkiye'nin savaşa girmesinden aylar önce ülkede büyük acıların yaşanmasına neden oldu. Misyonerler bu konuda genellikle anlamsız sertlikler, dar görüşlülük, suiistimal ve kişisel servet edinmelerle ilgili olarak aşağılama şeklinde canlı tanıklıklarda bulunuyorlardı. Bir köy sakininin seferberlik için en kısa zamanda belirtilen yerde bulunmaması durumunda, jandarmaların büyük bir gaddarlıkla onu asker kaçağı ilan etmeleri ve evini ateşe vermeleri işten bile değildi.[206] El koymalar ise halkın orta ve uzun vadeli ihtiyaçları dikkate alınmadan yapıldığı için, misyonerlerin yorumuna göre, ertesi yıl zorunlu bir enflasyona ve kıtlık tehlikesine neden oluyordu. Ticari maddelere el konulması, sanki tacirleri, üstelik sadece Hıristiyan olanları mahvetmek amacıyla yapılıyormuş izlenimini uyandırıyordu. "Her Türk her dilediğinde savaş vergisi almak bahanesiyle cezalandırılma tehlikesi olmadan bir Ermeni evine girebiliyor ve canın istediği her şeyi alabiliyor-

---

miralay, daha önce benimle ve başkalarıyla konuşurken, şartlarını kabul edip bir anlaşmaya yanaşmazsak, askerlerin izindeyken şiddet hareketlerine girişebileceklerini, bu hareketlerden öğrencilerin zarar görebileceklerini, hem de ciddi zarar görebileceklerini, böyle bir gelişmeden kendisinin sorumlu tutulamayacağını söylemişti. Dolayısıyla, daha sonra gelen ültimatomda taleplerini karşılamazsak, *yaşanması muhtemel olaylardan* bütünüyle bizim sorumlu olacağımızı açıkça ifade edince, askerlerinin ciddi şiddet hareketlerine başvuracağı ve buna karşı hiçbir yardım göremeyeceğimiz yolunda tehditleri kastettiğini düşünmekten başka seçeneğimiz yoktu." 22.6.1914 tarihli mektup, ABC bh Merzifon.

205 White, ABD büyükelçisi Morgenthau'a, 13.8.1914: "Dün gelen notun bir kopyasını göndereceğim. Bu notun çevirisi şöyle: 'Kolej idaresine, Marsovan, – Bu doküman, sizin arazinizdeki hastane, okul ve otelin askerler tarafından kullanılmak üzere tahliyesi amacına yöneliktir.' Belediye başkanı adına sıkıyönetim mahkemesi üyelerinden biri tarafından imzalanmış. [...] Bu öğleden sonra size acil bir telgraf çektim: Amerikan Büyükelçisi, İstanbul, Copy Peet, American Han. Ordu, askerî ihtiyaç olduğunu düşündüğü her şeye el koyuyor." ABC bh Merzifon.

206 Krş. örneğin Ussher 1917, s. 215.

du," diye yazıyordu Van misyoneri Kâthe Ehrhold.[207] Ticaretin durmasıyla birlikte, zorunlu olarak, misyonların 1895 yılından beri babalarını yitirmiş Hıristiyan ailelere geçimlerini sağlayacak gelir temin eden endüstriyel üretimi de, bölgedeki diğer üretim gibi (ordu için üretenler dışında) durmuştu. Babaların, kocaların ve oğulların askere alınması, Hıristiyan ve Müslüman ailelerin büyük kısmını bir anda yetim bırakmıştı.[208] 1874 yılından beri Mardin'de görev yapan Dr. Daniel M. B. Thom, daha 16 Ağustos 1914 tarihinde, savaş hazırlıklarının Doğu Vilayetleri'nin Mardin ve Van gibi uzak köşelerini bile "bütünüyle" kapsayan radikal ve daha önce görülmedik politikalarını, büyük bir açık görüşlülük ve heyecanla tasvir ediyordu – ki bu onun birkaç ay sonra rejim tarafından bölgeden uzaklaştırılmasına hiç şüphesiz ciddi katkıda bulunmuştu: "Sevgili Mr. Peet: – 'Savaş cehennemdir' ve bana öyle geliyor ki, sonuçlarını hiç düşünmeden savaşa giren İtilaf Devletleri üzüntü ve acıyla karşı karşıya ve son NEREDE? Burada bile savaş ilan edilmemesine karşın, '*cehennem*'le karşılaşıyoruz. İki haftadır her gece, askere giden erkekleri görüyoruz, kocalar ile karılarının, anne babalar ile çocuklarının, kardeşlerin ve arkadaşların yürek burkan ayrılmalarına tanık oluyoruz. 20-45 yaşlarındaki bütün erkekler silah altına alınıyor, geride yalnızca anne ve küçük çocuklar kalıyor, artık nasıl geçimlerini sağlayacak hiçbir yolları bulunmuyor, 'eve getiren adam'ın günlük kazancından başka gelir kaynakları yoktu, o da gitti, şimdi ne yapsınlar? Asker 5 kuruş maaş alıyor, bununla tütününü alacak, tayın dışında bir şey yiyecek olursa onu alacak, sonra da geriye kalanı geçinsinler diye ailesine gönderecek! Bunlara inanabiliyor musunuz? Bütün sağlam erkekleri ve sağlam olmayan pek çok erkeği silah altına aldıktan sonra, *bütün* sağlam atları ve katırları da aldılar, hatta tüccarların ahırlarına girip safkan kısraklarına da el koydular, dahası BİZİM

207 Ehrhold 1937, s. 9. Ehrhold sunduğu belgelerle ifadelerinin otantikliğinin altını çizmektedir. Krş. ayrıca Ussher'in "Dear Friends"e mektubu, Van, 14.10.1914, ve Ussher'in Peet'e mektubu, Van, 17.10.1914, ABC bh.

208 Caroline F. Hamilton, Antep, 21.12.1914, ABC bh.

ahırlarımıza gelip bazı atlarımızı götürdüler, bir de daha sonra tekrar gelip kalan atlarımızı da götürecekleri tehdidini savurdular!!! Burada bulunduğum bütün bu yıllar boyunca ve Türkiye'nin bu arada katıldığı savaşlar sırasında, bugün gördüğümüz durumla hiç karşılaşmadık: Erkekleri ve atları aldıktan sonra, dükkânlara sıra geldi, yenecek her şeye el koydular, ihtiyaç gördüklerini mühürlediler. İnsanlar soyuldu, iflas etti, parasız pulsuz kaldı, dükkânlar kapandı. Yüzde 100 faizle borç alınıyor, o da para bulunursa. Boyunlarda, kollarda ne kadar altın varsa çıkarıldı, pazara götürüldü, hurda demir gibi satılmaya çalışıldı, ama kimse almıyordu, herkes muafiyet bedellerini ödemek üzere para bulmak akla gelen her yola başvuruyordu. Devlet, şehirde ve etrafındaki kırsal yörelerde erkek, hayvan, para bırakmadı, her şeye el koydu, görülmemiş derecede zengin bir hasat, adam ve hayvan yokluğundan kaldırılamadı, çürümeye terk edildi. Halkın ve devletin uğradığı zarar çok büyük, kaç milyonu bulduğunu kestirmek olanaksız. Şu maceralı ömrümde çok şey gördüm, bir devletin böyle intihar gibi bir harekete giriştiğini hiç görmedim: Bu devlet gemisini Türkler değil, başka beyinler idare ediyor, zorlu sulara doğru sürüp gemi kayalara çarpıp parçalanacak, enkaza dönecek, ardından yabancı şirketler gelecek ve kurtarma işlerine başlayacak: Zavallı Türkiye, zavallı Türkiye, körlemesine gidiyor, ordunun başında adı IŞIK [Enver] olan bir adam var, ama fenerinin karanlık yüzünü çevirmiş, paldır küldür uçuruma, kesin bir yıkıma doğru sürükleniyor, böyle bir körlük hiç görülmüş müdür?[209]

Amerikalı ve İsviçreli misyon mensupları, henüz Türkiye'nin savaşa girmesinden önce, savaşın hiçbir müsamaha gösterilmeksizin mahkûm edilmesi hususunda görüş birliğine varmışlardı. "İstanbul'daki birkaç kişi Rusya'yla savaş başlatmak gibi intihar niteliğinde bir politika izlemedikçe, kişisel güvenliğimiz konusunda bir korkumuz yok, ama böyle bir ge-

209 M. B. Thom, Mardin, 16.8.1914, Peet'e, ABC bh. Seferberlik nedeniyle yaşanan benzer durumlar nedeniyle Ussher, Van, 28.10.1914, ABD büyükelçisi Morgenthau'a başvuruyordu, ABC bh.

lişme olursa, savaşın, hem yerlilere hem de yabancılara getireceği belaların sonu olmayabilir," diye yazıyordu Clarence Ussher, Türk savaş gemilerinin Rus şehirlerine saldırmasından birkaç gün önce Van'dan. Kısa bir süre sonra, savaşı kendi bölgesinde hiç de arzulanmadığını belirtiyordu.[210] Sultana hitaben bir telgraf bile kaleme almıştı: "Seferberlik Müslümanlar ve Hıristiyanlar için benzeri görülmemiş ve gereksiz acılara, yıkımlara yol açıyor. Amerikan Kolonisi, H.I.M.'den insanlık adına, yirmi beş yaş üstü 'muinsiz' ve acemi askerlerin terhis edilmesini ve para ödenmeden mallara el koyma işlemlerinin durdurulmasını talep eder."[211] Ancak Ussher sonra bu telgrafı çekmemenin ve aynı konuda ABD büyükelçisine başvurmanın daha uygun olacağı görüşüne vardı.

Rusya ile Türkiye arasındaki savaş, bazı bölgelerde Hıristiyan azınlıklar arasında büyük bir korkunun doğmasına neden oldu. 30 Ekim – 2 Kasım 1914 tarihleri arasında kutlanan en önemli Müslüman bayramı olan Kurban Bayramı, Hıristiyan karşıtı havayı güçlendirmesi nedeniyle, bu korkunun daha da derinleşmesine neden oldu. Başka yerlerde, örneğin Harput'ta, o zamana kadar savaş nedeniyle alınan tedbirler, görece bir istikrara kavuşmuş olan etnik-dinsel havanın tehdit edici bir şekilde kötüleşmesine neden olmamıştı. Ancak ekim sonlarında Peet'in eline Maraş'tan kötü haberler ulaştı: "Halk çok büyük ruhsal çöküntü içinde, paniğin eşiğinde. Bayram yaklaştıkça korkuları artıyor." İki gün sonra: "Burada durum yine kötü – daha önce olduğundan daha kötü. Bayram zaten genellikle ge-

210 25.11.1914 ve 14.10.1914 tarihlerinde "Sevgili Dost"a yazılan mektuplar, ABC bh. Son mektubunda Jön Türklerin Avrupa'nın savaş ekonomisi ve centilmnlik anlaşması propagandasını taklit etmelerine dair aşağıdaki ifadeler çok ilginçtir: "İstanbul'da ve başka yerlerde bu geri ülkenin Avrupa ülkelerinin yaptıklarını taklit etmesi gerektiğini düşünen bazı kimseler var. Bunlar, Avrupalıların askerlere elbise dikmek ve orduya bağışta bulunmak gibi gönüllü olarak ne yaptıklarını duyarlarsa, Türkiye halkını da rızaları olmadan aynı şeyleri yapmaya zorluyor ve bu arada gazetelerde halkın hükümete nasıl sadık ve onun arkasında birleşmiş olduğunu yazıyorlar." (ABC bh).

211 Ussher, Morgenthau'a yazdığı mektupta, 28.10.1914, ABC bh. *Muinsiz* kelimesiyle erkekler kastedilmektedir; bir ailenin "muinsiz" kalması, onları besleyecek kimsenin kalmaması anlamındadır.

rilimli bir dönemdir, ama bu yıl, Rusya'yla savaşa girildiği haberi gerginliği elli kat artırdı."[212] Ussher o günlerde Van'da Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında büyük bir gerilim yaşandığını belirtiyordu.[213] Rusya'yla yaklaşan savaş nedeniyle Doğu Vilayetleri'nde ortamın en gergin olduğu bu durumda, 14 Kasım tarihinde, şeyhülislam cihat ilan etti.

3.4.3. "Peet İstanbul" – Enformasyon ve İnsanî Yardım Dağıtım Merkezi

Mayıs 1915 sonundaki genel Ermeni tehcirinin başlangıcına kadar savaşın ilk altı ayında, misyon istasyonlarında artık düzenli bir okul, hastane ve ticaret faaliyetinden söz etmek mümkün değildi. Ordu, büyük misyon binalarının pek çoğuna kendi amaçları için el koymuştu. Tüm sivil güçleri savaş faaliyetleri için harekete geçirmeye çalışıyordu. Bazı açılardan topyekûn savaş anlamına gelen kısıtlamalar karşısında Protestan misyonlarının izlediği strateji, kötü şartlar altında en iyi sonucu çıkarmak, yani kendilerine hareket sahası açan ve güç sahiplerinin hüsnüniyetini garantileyen inisiyatifleri kullanmaktı. Misyon artık savaş mekanizmasının bir çarkına dönüşmüştü, ancak bu rolü içe karşı sivillere kaçış da dahil her konuda yardım etmek için ihtiyaç duyduğu hareket alanını sağlayacak şekilde oynayarak, kendisini korumayı başarıyordu. Misyonların ana faaliyet alanı ilk planda zorunlu olarak ordunun hizmetine sunmak zorunda kaldıkları, ancak geniş çevrelerin de yararlanmasını sağladıkları sağlık hizmetleriydi. ABCFM misyon hastanelerinin *American National Red Cross* çatısı altında Kızılhaç hastaneleri olduğunu ilan etmiş, üzerlerinde koruyucu sembol olarak Kızılhaç ve ABD bayrakları dalgalandırmaya başlamıştı. "Bütün vilayette güvenlik ve hizmetin yegâne simgeleriydi," diye yazıyordu Ussher.[214]

212 E. C. Woodley, Maraş, 29.10.1914 ve 31.10.1914 tarihli mektuplar, ABC bh.

213 25.11.1914 tarihli mektuplar, ABC bh.

214 Ussher 1917, s. 233.

1914-15 kışında ordunun son derece yetersiz imkânlara sahip olmasından kaynaklanan salgın hastalıklar Doğu Vilayetleri'ne yayılmaya başladı. Peet, Nisan 1915 sonlarında ABD büyükelçisi Henry Morgenthau'a tüm Sivas'ın bir hastaneye dönüşmüş olduğunu yazıyordu.[215] Misyonerler yaptıkları işi açıkça ortaya koyarak ihtiyaç sahiplerine yardım etmeye ve bu faaliyetlerini sansür görevlileri için özellikle vurgulamaya başladılar. Örneğin Peet 5 Mart 1915 tarihli bir mektubunda şöyle yazıyordu: "Erzurum, Sivas ve Harput'taki çalışmalar gayet zamanında yapılan, gerekli çalışmalardı ve bu çalışmalarda devlete yardımcı olabildiğimiz için son derece memnunuz."[216] Peet'in yazışma defterinde de görülebileceği üzere, sansür ve otosansür tüm yazışmalara damgasını vuruyordu: "Mr. Partridge [Sivas], şunu bilmek isteyebilir: Mektuplarının muhtemelen hepsini aldık, ama en ilginç ve önemli paragraflarını sansür makaslamış. Mektupları delik deşikti, bu görünüm de kuşkusuz insanı etkiliyor ve kendisini temin ederim ki, mektuplarındaki boş yerler hepimizi etkiledi." (16 Mart 1915). Gerçekten de misyonerlerin düzenli Osmanlı postasıyla gönderdikleri savaşa dair tüm yazışmalarda yaşanan korkunç olaylardan sadece satır aralarında söz ediliyordu.[217] Peet, 10 Mart 1915 tarihinde Boston'daki ABCFM sekreteri Barton'a yazığı bir yazıda, genel durumu ABCFM'nin tehcirler başlamadan önce vilayetlerde varolduğunu düşündüğü şekliyle açıklıyordu: Sıkı bir sansür uygulanmasına rağmen posta ve telgraf işliyor, aynı zamanda Peet'in çıkardığı havaleler yerine ulaşıyordu. Misyon istasyonları kısmen askerler tarafından işgal edilmişti. Özellikle ordu için ciddi bir sıhhî yardım ihtiyacı söz konusuydu ve misyonerler özel eğitimli bir Kızılhaç ekibiyle bu işin altından kalkmaya çalışıyorlardı. Misyon is-

215 26. 4. 1915, ABC bh.

216 Yazışma defteri ABC bh.

217 Bu üzücü susturma tedbirleri şaka konusu da olabiliyordu: "Mektuplarımızı kontrol eden bir sansürcü olması, çok hoş bir şey ve ayrıcalık. Kayıpları ve eksikleri sansürcünün sırtına yükleyip bütün atlamalarımız için onu bir tür günah keçisi haline getirmenin ne kadar rahatlatıcı olduğunu daha önce hiç düşünmemiştik." (30.3.1915, Peet'ten Harput'taki Atkinson'a, ABC bh).

tasyonları ayrıca erkeklerin gidişi, savaş ekonomisi veya salgın hastalıklar nedeniyle muhtaç duruma düşmüş ailelere de geniş ölçüde yardım ediyordu.[218] William Peet başkanlığındaki ABCFM ile Henry Morgenthau başkanlığındaki Amerikan diplomasisi daha önce görülmedik şekilde yakın bir işbirliği içine girmişlerdi.

Salgın hastalık ve kıtlık şeklinde ortaya çıkan genel olumsuzluk Doğu Vilayetleri'nde en üst boyutuna ulaşmışken, ansızın en büyük felaket gerçekleşti: Ermeni halkının imhası. Peet'in ABD büyükelçisi Morgenthau'a tehcirlerden açıkça söz etmesine, ilk kez yazışma defterindeki 26 Mayıs tarihli mektupta tesadüf ediyoruz.[219] Bir buçuk ay sonra Peet telgraf aracılığıyla ABD'ye bir acil yardım çağrısı gönderdi. "14 Temmuz 1915. ACİL YARDIM TALEBİ, YARDIM FONLARI TÜKENDİ. PEET." Peet'in Barton'a yazdığı ve bu telgrafa dayanan mektupları, sansür nedeniyle ancak pek az açıklamada bulunuyordu: "Yukarıda yazılanlar, şu anda mevcut durumu temsil etmeleri dışında bir açıklama gerektirmiyor. Şimdiki kadar ihtiyaç içinde olduğum bir başka zaman hiç yaşamamıştım. Fonlarımın tükendiğini bildirmekten üzüntü duyuyorum. Rockefeller görevlileri burada, ama bu tür yardımın kendi alanlarına girmediğini söylüyorlar. Saygılar, W. W. Peet, Sayman."[220]

Misyonerist ve diplomatik enformasyon kanalları Peet'te bir araya geliyordu. Tüm savaş boyunca tehcire uğrayanlara yapılan yardımın finanse edilmesi ve örgütlenmesi, elbette mümkün olduğu ölçüde, onun üzerinden yapılıyordu. Amerika'nın savaşa girmesine kadar Peet bu çalışmaları İstanbul'dan, sonra

---

218 Peet'den Barton'a, 10.3.1915, yazışma defteri ABC bh. Bkz. ek.

219 "Sayın Dr. Morgenthau, [...] Zeytun bölgesinden sürülen mülteci Ermeniler hakkındaki, dün bana verdiğiniz dokümanı da size gönderiyorum. Bu sabah Alman Elçiliği'nden Konsolos Mordtmann beni ziyaret etti, Erzurum'daki misyonerlerimizden Erzurum'daki Alman Konsolosluğu [Scheubner-Richter] aracılığıyla aldığı bir mesajı iletmeye gelmişti. Mesajda, son zamanlarda verilen emirler doğrultusunda Erzurum'dan tehcir edilen Hıristiyanlara yardım için fon talep ediliyordu. Bugün telgrafla bu amaç için 150.000 lira gönderiyorum. Saygılar, W. W. Peet."

220 14. 7. 1915, ABC bh.

da İsviçre'den yürüttü. Mayıs 1915 sonlarından itibaren Doğu Vilayetleri ile Suriye Çölü arasında yaşanan soykırımın gerçekleri hakkında en erken ve en geniş bilgi sahibi olan kişinin Peet olduğunu iddia etmek bir mübalağa olmayacaktır.

3.4.4. "Ermeni sorununun nihai çözümü"

Jön Türklerin laik bir temele oturttukları Ermeni Sorunu'nun "nihai çözümü," dinsel bir kurtuluş imkânı tanımıyordu: Yüzyıl dönümünün başındaki kıyamet havasının önemli bir rol oynadığı pogromların aksine, 1915 yılında ihtida prensip olarak yok edilmekten kurtuluşu sağlamıyordu. Modern bir merkezîyetçiliğin, modern telgraf imkânlarının, demiryolunun ve sosyal-darvinci düşünce tarzı sistematiğinin, iç "ulusal düşman"ın ortadan kaldırılmasını birleşmiş ve bütünleşmiş bir milli devletin yaratılmasının olmazsa olmaz koşulu olarak görmesinden ötürü, 20. yüzyıl eşiğinde yaşanan ilk ve paradigmatik soykırımdan söz etmek doğru olacaktır. İttihatçı Küçük Asya'daki Ermenilerin ortadan kaldırılması –bir çeyrek yüzyıl sonra nasyonalsosyalist Avrupa'da Yahudilere yapıldığı gibi–, resmî makamların başka yere yerleştirme için yer değiştirme tanımıyla gizledikleri bir gerçek şeklinde gelişiyordu. İhtiyaç duyulan "Askerî otoritenin hükümet düşmanlarına karşı alacağı tedbirler hakkındaki geçici kanun"unu –meclis kapalı olduğu için– 27 Mayıs 1915 tarihinde Meclis-i Vükela çıkarmıştı. Bu kanunun 2 Haziran'da yayınlanan Fransızca versiyonu şu şekildedir:

> "1.Madde. Savaş düzeni süresince ordu, silahlı kuvvetler ve tümen komutanları ve teğmenleri, ayrıca bağımsız grupların komutanları, askerî güçle birlikte en sert şekilde davranma ve halkın, hükümetin emirlerininin ya da milli güvenlik ve kamu düzenini korumak maksadıyla aldığı tedbirlerin yerine getirilmesini önlemeye yönelik her türlü karşı koyma, silahlı saldırı ya da direnişini ne şekilde olursa olsun, bütünüyle önleme hakkına sahiptirler.

2. Madde. Ordu, bağımsız silahlı kuvvetler ve tümen komutanları askerî gereklilik halinde ve casusluk ya da ihanet şüphesi duydukları durumda bireysel ya da toplu halde köy ve kasaba mukimlerini başka bölgelere gönderebilir ve oralara yerleştirebilirler.

3. Madde. Bu yasa resman ilan edildikten itbaren yürürlüğe girmiştir."[221]

Tek tek "nakiller" –2. Madde'de kullanılan ve Jakob Künzler gibi Almanca konuşan bir kısım misyonerin de kullandığı kavram– daha bu kanunun çıkmasından önce başlamıştı bile. Erzurum civarındaki Ermeni köylerinin Kasım 1914'ten beri ayırımcı bir şekilde boşaltılıyordu, ancak bu boşaltma düzenli olarak ve ciddi bir kötü muamele olmadan gerçekleşiyordu. Gerçek tehcirlerin izlediği şemaya göre, sıra Zeytun'daki Hıristiyan varlığının sona erdirilmesine gelmişti. Direnişçi karakteriyle tanınan Maraş yakınlarındaki bu Ermeni şehri, 8 Nisan 1915 tarihinde kendiliğinden gelişen kısa bir direniş sonrası Osmanlı birlikleri tarafından ele geçirildi. Tüm kadınlar ve on iki yaşın altındaki çocuklar Konya'ya gönderildi; öldürülmekten kurtulan erkekler de Suriye Çölü'ne, Halep'in 300 kilometre doğu-güneydoğusunda bulunan Deir-ez-Zor'a yürümek zorunda bırakıldılar. Haziran başlarında Zeytun şehrinin ismi Süleymanlı olarak değiştirildi, Ermenilerin evleri ve toprakları Makedonya'dan gelen muhacirlere dağıtıldı. Van'da ise Ermeni mahallesinin savunmacıları, 19 Mayıs 1915 tarihinde Rus birliklerinin gelişine kadar Osmanlı ordusunun saldırılarına direnebildiler. Osmanlıların Van'da yaşadığı "utanç", Ermenilerin iç düşman olarak tüm Doğu Vilayetleri'nden sürülmelerine ve tüm Anadolu topraklarında bu durumun meşrulaştırılması propagandası yapılmasına olanak sağladı. 2. Madde'nin geniş bir yorumu bunu mümkün kılıyordu. Haziran ayında geniş kapsamlı tehcirler başladı; bunlar, boşaltılan köylere Müslü-

221 İlk defa *Takvim-i Vakayi*'de yayımlanmıştır, 19.5.1331 (1.6.1915); Fransızca olarak *La Turquie* gazetesinde, 2.6.1915, tıpkıbasım için Beylerian 1983, s. 40 vd. Gürün'e göre 1983, s. 242, Enver 3.5.1915 tarihinde Talat'a yazdığı mektupta ilk kez somut olarak genel tehcir önerisi yapmıştır.

man muhacirlerin yerleştirilmesi ve Ermenilere ait iş yerlerinin Müslümanların üzerine geçirilmesi için alınan tedbirlerle birlikte yürütülüyordu.[222]

"Ermeni halkının Doğu Anadolu Vilayetleri'ndeki evlerinden kovulması [...] insafsızca sürdürülmektedir," diye bildiriyordu Almanya büyükelçisi Wangenheim 17 Haziran 1915 tarihinde Şansölye Hollweg'e.[223] Akdeniz kıyısındaki Kilikya'dan Karadeniz'e kadar uzanan tüm doğu bölgesinde, Adana, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Bitlis, Erzurum, Sivas gibi büyük şehirlerden Samsun ve Trabzon'a kadar her yerde, zamanı Dahiliye Nezareti tarafından telgrafla belirtilen aynı prosedür işliyordu: Ermeni aileleri en kısa zamanda umuma açık bir meydanda toplanacaklardı (Bitlis ve Diyarbakır Vilayetleri'nde bu prosedür Ermenileri olduğu kadar, Ruslarla işbirliği yaptıklarından şüphelenilen, dolayısıyla da iç düşman olarak görülen Süryanileri de kapsıyordu).[224] Umuma açık bir alanda toplandıktan sonra erkekler genellikle hemen ayrılıyor, oradan uzaklaştırılıyor ve yakınlarda bir yerde öldürülüyorlardı. Harput misyonerleri kendi vilayetlerini "Mezbaha Vilayeti" olarak adlandırıyorlardı, çünkü –misyonerler ve Amerikan konsolosu Leslie Davis tarafından gizlice protokol altına alınan– en korkunç katliamlar bu bölgede gerçekleşiyordu.[225] Kadınlar ve çocuklar ihtiyaçları yeterince karşılanmadan ve genellikle kötü niyetle çıkartılan ağır güçlükler altında yaya olarak Halep'in doğusundaki Deir-ez-Zor veya Rakka çöl kamplarına ya da Musul'a gönderiliyorlardı. Batı ve Orta Anadolu'da tehcir edilen Ermeniler Bağdat demiryolunun yük vagonlarına tıkıştırılıyor, böylece Suriye Çölü'ne doğru daha hızlı yol almaları sağlanıyordu.[226] Yol boyun-

222 BOA DH.ŞFR 53/205, 18. B. 1333 (3. 5. 1915); 54/39, 4. ş. 1333; 54/189, 14. ş. 1333; 54/380, 27. ş. 1333. Krş. Beylerian 1983, s. XXXVII vd., XLVII-L, çok sayıda kaynak belirtilmiş olarak.

223 Lepsius 1919, s. 83.

224 Krş. BOA DH. ŞFR 54/240, 17. ş. 1333 (= 30.6.1915). Krş. Böl. 3.7.3 ve Beylerian 1983, s. XLIX.

225 Krş. Böl. 3.6.4 ve 3.7.4.

226 Krş. Kaiser 1998, s. 72-76. Bağdat Demiryolu Şirketi'nin sahibi olan Deutsche Bank arşivinde, Ermenilere uygulanan soykırıma dair önemli kaynaklar vardır.

Resim 79: Bir Anadolu şehrinde tehcir hazırlığı. Ermeniler ev eşyalarını yok pahasına satarak, erzak ve yük hayvanları satın alıyorlardı. Şehirden ayrıldıktan hemen sonra erkeklerin gruptan ayrılarak öldürüldüklerini, ancak tehcir edilenlerin geri kalanlarının baskınlar ve yağmalar, Suriye Çölü'nün içlerine ilerledikçe de sıcak ve yokluk nedeniyle ölüme mahkûm edildiklerini içlerinden pek azı biliyordu.

ca pek çok kadın ve çocuk öldü, bir kısmı cinsel tacize uğradı ve öldürüldü. Başkaları ise kimi zaman insancıl nedenlerle, ancak genellikle ucuz işgücü veya kuma olarak diğer insanlar tarafından evlerine alındı. Hükümete yakın insanlar ve diğer bölge halkı, Ermenilerin terk etmek zorunda kaldıkları mülklere el koyarak zenginleştiler.[227] Hayatta kalan kadın ve

227 Bu insanlık dışı kararları uygulamamaya çalışan memurlar da vardı, krş. Zurlinden 1917, s. 668 vd., ve Beylerian 1983, s. LII vd. Alevi-Kürt Dersim'in sağladığı genel sığınma için bkz. Böl. 3.5.3 ve Christoffel 1921, s. 68; *25 Jahre im Orient*, s. 22; Dersimi 1952, s. 41f, Dersimi 1986, s. 42.; Alexanian 1988, s. 132-144; Sawen Hrasdan, Orient 1926, s. 133; Melkon Krischtschian, Orient 1928,5* s. 141 vd. Ermenileri yok etme planı Batı Anadolu'da da uygulanmış, ancak aynı sonuçlara neden olmamıştı. Alman generali Liman von Sanders, İzmir'in Ermeni sakinlerinin büyük kısmının yaşamına dokunulmamasını sağlamıştı (Lepsius 1919, s. 302-304). Nisan sonunda entelektüel seçkin çevrenbin tutuklanmasından sonra, İstanbullu varlıklı Ermenilerin büyük kısmı tehcir edilmedi. Krş. Beylerian 1983, s. XLI, LI. Cizvit Riondel *Petites Soeurs des Pauvres* Hastanesi'nden 250 yaşlı

çocuklar göçmen kamplarında sefil oldular, bir kısmı da Müslüman köylerine dağıtıldı. Ermeni gazeteleri ve okulları, hatta Ermenice mektuplaşmak bile yasaklandı; hayatta kalan küçük yaştaki çocuklar, Türk ve Sünni Müslüman olarak yetiştirildikleri Türk devlet okullarına devam etmek zorunda kaldılar.[228]

Bu sistematik tehcirin soykırım anlamına geldiği, yönetimin telgraflarından ortaya çıkmamaktadır – Türk arşivinin bugüne kadar araştırmaya açılan kısmıyla elbette.[229] Yine de Dahiliye Nezareti'nin telgrafları tehcirin boyutlarını ve "Ermenisizleştirme"nin diğer demografik ve ekonomik tedbirlerini açıkça ortaya koymaktadır. Bölgedeki görgü şahitlerinin raporları, sözümona tehcirin ne olduğunu ve nasıl hazırlandığını çok iyi ortaya koymaktadır. Henry Riggs'in yazdığı gibi, "1914-15 kışında [...] Türk otoriteleri, sistematik bir şekilde Ermenilere karşı husumet yaratmaya başladılar."[230] Amerikalı ve İsviçreli görgü tanıkları, bölgedeki politik tarafsız tanıklar olarak ortaya çıkmaktadırlar. Onların kapsamlı tasvirleri, Orta ve Doğu Anadolu'nun bir misyon istasyonu bulunan her yerleşiminde Ermeni varlığının yok edilişinin nasıl gerçekleştirildiğini bir günlük tarzında tasvir etmektedir. Misyoner faaliyetinin devam ettiği yerlerden kovma, sefilleştirme ve özel görevlendirilen haydut çeteleri tarafından doğrudan yoğun şiddet kullanımıyla soykırımı nasıl gerçekleştirdiğini kayıt altına almaktadır. Misyonerler elde ettikleri bilgileri bekletmeksizin yetkili yabancılara, yani Alman ve müttefik diplomatlarına iletiyor, an-

---

insanın zorla çıkartıldığını ve sefil bir şekilde ölüme mahkûm edildiğini belirtmektedir. Aynı zamanda Jön Türk komitesinin sultan tarafından ilan edilen affa itibar etmediğini de yazmaktadır (Riondel 1919, s. 178 vd.).

228 BOA DH.ŞFR 54/122, 10. ş. 1333; 54/262, 18. ş. 1333; 63/60, 16. C. 1334; 55/206, 14. L. 1333.

229 Bazı telegraflar insani yardım belirtileri taşıyorsa da, bunların pekâlâ elden geldiğince sorunsuz bir tehcir ve böylece etkili bir "Ermenisizleştirme" için alınan tedbirler olarak okunması da mümkündür. BOA'nın kaynak yayınları konuyla ilgili telgrafların yayımında ısrar etmektedir (*Armenians in Ottoman Documents* 1995, z. B. Nr. 102, 130 vd., 145, 149,152, 154, 156, 177, 179 vd.).

230 Riggs 1942, Seksiyon 3, s. 3 f; krş. Böl. 3.7 ve 3.9.

cak bekledikleri yankıyı bir türlü bulamıyorlardı.[231] 1916 yazına kadar misyon istasyonlarından sistematik ölüm yürüyüşlerine ve katliamlara dair çok sayıda rapor geldi. O tarihe dek Ermeni halkının büyük bir kısmı yurdundan sürülmüş, elit tabakasının tümü ve erkeklerinin büyük çoğunluğu fiziksel olarak yok edilmişti. Zanaat dallarından birinde yaptıkları iş veya hekim olmaları nedeniyle boşlukları doldurulamayacak olan az sayıda erkeğin tehcire tâbi tutulmayanları, Müslüman adları almaya zorlandılar.[232] Aynı durum geride kalan kadınların ve çocukların büyük kısmı için de geçerliydi. Çok sayıda misyoner, Kürtlerin de etnik haritada yapılan bu zorunlu değişiklikten etkilendiğini ve yerleşim bölgelerinden uzaklaştırıldıklarını belirtiyordu.

Bugüne dek İttihatçıların uyguladığı politikaları savunanların aksine, *The Treatment of Armenians*[233] –Ermenilere uygulanan soykırıma dair İtilaf Devletleri tarafından yayımlanan en önemli organ– tarihsel bir dökümantasyonun özelliklerini taşıyordu ve bazı hatalı verilere rağmen savaş propagandasının bir ürünü değildi. Genç tarihçi Arnold Toynbee tarafından bir araya getirilen 1916 yılı İngiliz kaynak neşriyatı büyük ölçüde görgü tanığı misyonerlerin ifadelerinden oluşmaktadır. Anadolu'dan gelen korkunç haberler hiç şüphesiz İttifak Devletleri'nin kendilerinin haklı olduklarına dair inançlarını güçlendiriyor ve Almanların bu felaketin genel suç ortağı olduğu yolundaki asılsız tezin propagandasını yapmaya heveslendiriyordu – ki bunda bazı Amerikalı misyonerlerin payı yok değildi.[234] Alman devleti ise Türk-Alman ittifakının doğruluğunu sorgulamaya neden olabileceği endişesiyle gerçekleri kendi halkından

231 Krş. Ermeni soykırımına dair diplomatik doküman koleksiyonu için Lepsius (1919), Fransız diplomasisinin dökümanları için Beylerian (1983) ve İngiliz dışişleri bakanlığına Şubat 1915'e kadar ulaşan kaynaklar için Bryce (1916) William Peet ile ABD büyükelçisi Morgenthau arasındaki yoğun yazışmaya daha önce işaret edilmişti.

232 Krş. Mary C. Fowle, 7.7.1916 tarihli Sivas mektubu, MH 1917, Şubat., s. 74-76. Fowle 24. 11. 1916 tarihinde tifodan öldü.

233 Bryce 1916. Krş. Sarafian'daki analiz ve neşriyat 1998.

234 Örn. Ussher 1917, s. 207; Riggs 1997, s. 80.

elinden geldiğince saklamaya çalışıyordu. Tam aksine, İttihatçı savaş rejimiyle işbirliği halinde, her şeyi reddeden bir karşı kampanya yürütüyordu.[235] Başta Johannes Lepsius'un 1916 yılında yayımladığı olmak üzere, sadece bazı özel yayınlar hiç de hoş olmayan gerçekleri aktarmaya çalışıyordu. Bilgi düzeyi İsviçre'de nispeten daha iyiydi. İsviçreli, Alman ve Amerikalı görgü tanıklarının ifadeleri buraya ulaşabiliyordu. Ancak bilgi akışı yine de 1895'te olduğu kadar iyi değildi, çünkü komşu ülkelerdeki savaş sansürünün gölgesi her yana yansıyordu.[236]

Osmanlı Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın 1916 sonlarında Doğu Vilayetleri'ne yaptığı bir teftiş gezisi onu izlediği etnik-demografik politikalarının –Ermenilerin "naklinin"– ne kadar "isabetli" olduğuna ikna etti ve adamlarının fedakârlığı göğsünü "iftiharla" kabarttı. Talat, Mekke şerifine gönderdiği telgrafta genelleyici dinsel kavramlar kullanıyordu: İslâm (bu kavram aynı zamanda Müslümanlar anlamına kullanılıyordu) yaşam alanını genişletmiş, Hıristiyanlık yok edilmişti.[237] Gerçekten de sonbahar geldiğinde Anadolu'daki Ermeni varlığı geniş ölçüde yok edilmiş ve Ermenilerin mal varlıkları Müslümanların eline geçmişti. Talat'ın arzu ettiğinin aksine, Ermeni servetinin pek az bir kısmı doğu cephesinin Kürt muhacirlerine nasip oldu; bu serveti geniş ölçüde yerel soylular, üst düzey memurlar ve subaylar aralarında paylaştılar. Yine de ister yanlış değerlendirmeden, ister sonuca dair iyimserliğinden olsun, Talat, Ermeni zanaatçılığının, ticaretinin ve tarımının yeni sahipleri tarafından başarıyla icra edildiğini öne sürdü; bu iddia pek çok kaynak tarafından yıllar ve on yıllar boyunca tekrarlanıp çürütüldü. Telgrafın sonunda belirttiği ordunun akut iaşe sorunu ise, Ermeni tarımının ve ticaretinin yok edilmesiyle doğrudan ilgiliydi:

235 Krş. Kaiser 1999, s. 78-85; Bryce 1916, s. 627 vd.

236 Krş. Zamanın İsviçre basınındaki analizler, Dinkel 1983, s. 53-55. Krş. özel olarak *Journal de Genève*, Nr. 188, 10.7.1915, tehcirlere dair açık bir ifade. Fransız CEO Abbé Lagier'in İkinci Müdürü Ermenilerin öldürülmesine dair raporlar hakkında şöyle yazıyordu: "İsviçre komitesi ile Amerikan komitesi önden bize ışık tuttular" (CEO 1917, s. 183).

237 Krş. Bryce 1916, s. 87 vd.

Resim 80: Talat Paşa'nın Doğu Vilayetleri'ne yazptığı teftiş gezisi dönüşünde gönderdiği telgraf, 1916 sonları.

"Babıâli, Dahiliyye Nezâreti, Kalem-i mahsus. Medine-i münevverede Şeri-i Mekke-i mükerreme Ali Haydar Paşa Efendi hazretlerine. Anadolu'nun Konya Ankara Kayseri Sivas Harput vilayet ve sancaklarını devr ederek avdet ettim. Bu seyahatimde İslâmın yapmakda olduğu fedakârlığı yakinen görerek iftihar etdim. Ermenileri nakildeki isabetin derecesi buradan görünce anlaşılıyor. İstilâ gören yerler ahalisi kâmilen yerleşmiş ve Ermenilerin terk etdikleri dükkânlara ve mallara sahib olarak san'at ve ticaretlerine başlamışlardır ve ki bir önce hiçbir san'at görülmemişdir. [...] Bükreş civarındaki Romanya ordusu bugün mağlub edildi. Birkaç gün sonra Bükreş düşecek ve Romanya erzakını taksim edeceğiz inşaallah. Bu suretle bu erzak mes'elesine bir çare bulunur. Ellerinizden öper Paşa hazretlerine Mecid Muhyiddin ve Mehmet Bey Efendilere arz-ı ihtiram eylerim Tal'at. 9. Sefer 1335 [5. Aralık 1916]."[238]

238 BOA DH.ŞFR 70/180 + 180-1.

3.4.5. Tahammül ve kovuluş

Kapitülasyonların eylül ayında lağvedilmesinden sonra İtilaf Devletleri konsoloslukları önünde düşmanca protesto gösterileri düzenlendi ve Türkiye'nin Kasım 1914'te savaşa girmesi, beraberinde tüm İtilaf Devletleri misyonerlerinin apar topar sınır dışı edilmesini getirdi. Toplam altmış yedi Cizvit misyonerinin sekizi, Fransa'da askerlik yapmak için daha ağustos ayında Türkiye'den ayrılmıştı.[239] Savaş başlangıcında beş Patre ve iki Fratre'nin bulunduğu Adana istasyonu *Historia domus*'u şöyle bidiriyordu: "1914 Kasımı'nın ortasında yanımıza özel eşyamız hariç bir şey almamız yasaklanarak evi terk ettik. Yurdumuza geri gönderilmek üzere Mersin'e getirildik, ikinci bir emir yola çıkmamızı engelledi. 10 Aralık günü Urfa'ya gitmek üzere İskenderun ve Halep'e götürüldük. Sonunda Beyrut'a getirildik, 1 Ocak 1915 günü Türkiye'yi terk ediyoruz. Bizim ve rahibelerin malları Türk hükümetinin mülkiyetine girdi, menkulümüz neredeyse tamamen yok oldu."[240] Fransız ve İngiliz çıkarlarını temsil etme görevini üstlenmiş olan İstanbul ABD Büyükelçiliği, ayakta kalmalarını sağlamak için her istasyonda iki ruhaninin bulunmasını kabul ettirmeyi başarmıştı. Ancak kısa bir süre sonra bunlar da sınır dışı edildi ve tüm mülklerine el konuldu. Sadece Papalık delegesi Monsenyör Ange-Marie Dolci'nin Cizvit Ermeni Misyonu başrahibi Père d'Autume'le birlikte rica etmesi üzerine, altı Cizvit rahibinin İstanbul'da kalmasına izin verildi. Diğerleri ise Fransa'ya geri döndü. D'Autume ve başka ruhaniler 1915 ilkbaharında harp mahkemesi tarafından geçici olarak tutuklandılar.[241] Savaşın

239 Tarikatının reddettiği *République laïque* için alaycı bir dil kullanan bir Cizvit yazarı, Fransız Türkiye Misyonu'nun vatanseverliğinden övgüyle söz ediyordu: "Savaş ilan edildiğinde, askerî görevini yapmakta olanların hepsi ülkelerinin kendilerine yaptığı haksızlıklara aldırmadan ve uzun mesafelere rağmen tehlike içindeki vatanın çağrısına koşuyorlardı ve çoğu yakında o vatan için kanını dökecekti." (Riondel 1919, s. 173). Krş. *Le Cinquantenaire*... 1932, s. 21.

240 AFCJ Arménie Collection Prat, c. 28/1, s. 685 vd.

241 Riondel 1919, s. 174. Riondel, Katolik kurbanlara dair şu genel verileri veriyordu: "Savaştan önce Türkiye'deki Katolik Ermeni Kilisesi'nin yaklaşık 95.000 inananı vardı. Bunlardan 45.000'i öldürülmüş, 20.000'i de sürgüne

ilk aylarında Amasya'daki genel durumu ve havayı etkileyici bir şekilde aktarmış olan Peder Testanier, İttihatçı "şahinler"le, onlardan bağımsız davranan yerel memurların arasındaki anlaşmazlığa işaret ediyordu. Misyonerlerin sınır dışı edilmesi esnasında Amasya Ermenileri kötü önseziler içinde kıvranıyorlardı. Altı ay sonra, 8 Haziran 1915 akşamı, görevli tellal ertesi gün Ermeni tehcirinin başlayacağını bildirdi.[242] Fransa'ya olan bağlılığını muhtemelen şark kökenli olmasından ötürü özellikle vurgulayan bir Fransisken rahibesi, Avrupalı din kardeşlerinin 22 Kasım 1914'te sınır dışı edilmelerini Diyarbakır'dan şu sözlerle aktarıyordu: "Ey İsa! Ne acı bir kadeh dayadınız dudaklarımıza! [...] Ama sizin aşkınız ve Fransa'nın zaferi için bunu kabul ettik!" Kendisi de 22 Aralık'ta şehri terk etmek zorunda bırakıldı ve Urfa'ya gönderildi.[243]

Sadece Jön Türkler değil, Cizvit misyonları da savaşın durumlarını düzelteceği umudunu besliyorlardı. Örneğin Adana istasyonunun anonim günlüğü şöyle başlamaktaydı: "Savaşların patlaması muhtemelen vaziyetimizi değiştirecek. Ne mutlu, çünkü gittikçe zorlaşıyordu. Personel, kaynak, mahalle olarak kısıtlanıyoruz, otoritelerin kötü niyetiyle engelleniyoruz, kendi doğal muhafızlarımız [Fransa] yeteri kadar destek görmüyoruz."[244] 1914 yılının tüm raporlarından anlaşılacağı üze-

gönderilmişti. 236 piskopos ve rahipten 116'sı katledilmiş ya da sürgün sırasında yorgunluk ve sefaletten ölmüştü; sürgüne gönderilen ya da hapsedilenlerden 26'sı hayatta kaldı. Üstelik Ermeni tabiyetli 2 Yahudi de öldürüldü. Ermeni tabiyetli 209 inanandan ancak 153 kişi kaldı; bu 56 kişilik kayba bir Latin tarikatine bağlı 2 Ermeni inananı da (Tokat'ta misyonda olan rahibeleri) eklemek gerekir. Ermeni kökenli ve Latin başka inananların de yok olduklarına şüphe yok, ama sayılarını bilmiyoruz." (s. 187).

242 Testanier (1915), el yazması. - Krş. P. Gabriel Lebon'un (S. J. Amasya) kısa raporu "Derniers Jours de la Mission d'Arménie," MiCa 1920, s. 9-11, 18-22. Harput'taki daha dramatik olaylardan Kapuzen Laurentin söz ediyordu (Laurentin, tarihsiz, s. 35 vd.), krş. Böl. 3.7.

243 5 Kasım günü evleri arandı ve ellerindeki birkaç silahı kuyuya atabilmek için zor vakit buldular "que des Arméniens nous avaient confiés." Ancak bu ilk, acınası saldırı hakkında yazarken mizah duygularından henüz bir şey kaybetmemiş gibi görünüyorlardı: "[...] Sayısız asalak tarafından [...] arkadaşlar olarak orada toplandık. Bize en hisli bağlılık örnekleri verdiler." (*Cinq ans d'Exil...*, s. 4, 6, 12).

244 *Diaire de la Résidence d'Adana reconstitué 1914-1915*, AFCJ RAr 19, el yazması.

re Cizvitlerin Adana çalışmaları, İtalyan, özellikle de Alman rekabetiyle karşı karşıyaydı. Söz konusu günlüğün ekinde dile getirilen arzunun açıklığı dikkat çekicidir: "Savaş bizi Almanlar'dan kurtaracak mı? İnşallah." Varolan cesaret kırıcı ruh haliyle birleşen ve Hıristiyanlık'la fazla ilgisi olmayan düşünce silsilesi, bu Fransız misyonunun güçlü milliyetçiliğini açıkça ortaya koymaktadır. Fransız ilk ve ortaöğretim kurumlarından mezun olanlar için, Adana'da yalnızca eğitim dili Fransızca olmayan öğretim kurumlarının varlığından şikâyet ediyorlardı.[245] Günlüğün yazarı savaşı ve kapitülasyonların lağvını çok sert bir şekilde hayallerinin, yabancı bir ülkede sahip olduğu imtiyazların ve nihayetinde zaten hastalıklı olan Cizvit Adana Misyonu'nun sonu olarak algılamıştı. Satırlarına şu sözlerle son verirken, savaştan sonra yeniden dirilmeyi ümit ediyordu: "Bugün 11 Eylül, sabahın onu, kalemim aylardır, sokaktaki uğultular ve uzaktaki ses beni bölmeye geldiklerinde kapalı kalmaktan kızışmış ve inleyen düşünceler ileri sürerek koşturuyordu."

Bir ulak tarafından sansürün gözünden kaçırılma imkânı olmadığı takdirde, varlığını sürdürmeyi başaran Alman ve Amerikan misyon istasyonlarının gerçekleşmekte olan soykırıma dair raporları örtülü şekilde anlatılıyordu. "Ne mutlu bir daha acıkmak ve susamak zorunda kalmayacak olanlara! Ama vay binlerce kişiyi felakete sürükleyen o kör kılavuzların haline!" diye yazıyordu Franz Eckart 1915 yazında Urfa'dan.[246] Kendisinin onlarca yıllık bir çabanın ürünü olan çalışması yok olmanın eşiğindeydi. Mardin'den kovulan misyoner Alpheus Andrus, mola verdiği Sivas'ta 7 Aralık 1915 tarihinde şu saptamayı yapıyordu: "Sevgili doktorumuzun ölümüyle [Thom's, Mardin] bu yıl Doğu Türkiye Misyo-

245 Sözü edilen *Diaire*'de şöyle deniyordu: "Bu denli insan ve para sarfiyatına, acıya, fedakârlığa hiç gerek yok. İnanmış Hıristiyanlar yaratamadan Fransız casusları yaratıyoruz; ama eğittiğimiz bu çocuklar, formasyonlarını Alman ya da İtalyan okullarda alacaklarsa, Fransız etki alanını değil Alman ya da İtalyan etki alanını geliştireceklerdir." Krş. ayrıca ekte bulunan 1914 Yılı Toplu Raporu (d'Autume'ün raporu)

246 CO 1915, s. 76 vd. Krş. Böl. 3.9.2.

nu'ndan toprağa verdiklerimizin sayısı yediye ulaştı! Onların mezarları acaba Doğu Türkiye Misyonu'nun da mezarı olacak mı?"[247] Birlikte yaşadıkları ve çalıştıkları bütün bir insan kuşağı yok olmuştu. "[...] herhangi bir eğitim faaliyeti yürütmemiz imkânsız. Bütün evanjelik cemaat buralardan gitti."[248] Savaş ve nakiller, Hülfsbund'un Van ve Muş'taki faaliyetlerinin durmasına neden olmuştu; Mezere, Maraş ve Haruniye'de "gerçekten de bizim kuruluşlarımızda bulunan çocukları ve çalışanları mahvolmaktan kurtarmak" ve faaliyetleri azaltarak da olsa sürdürmek mümkün olmuştu. Tehcir kervanlarının kesişme noktası olan Urfa'da bulunan Hülfsbund ve Alman Şark Misyonu, savaşa ve soykırıma dair önemli bilgiler sağlamıştır.[249]

Ernst Christoffel, İsviçre ve Almanya'daki arkadaşlarının yanında yaptıklarını anlatarak kamuoyununun güvenini kazanmak için 3 Temmuz 1914 tarihinde Malatya'daki *Bethesda* Körler Evi Misyon İstasyonu'ndan ayrılmıştı. Ancak bu esnada askere alındı. Ancak bir süre sonra Savaş Bakanlığı'na verdiği bir dilekçeyle askerlik yapmaktan kurtuldu ve 1916 başlarında tekrar Malatya'ya dönebilmek için gereken izinleri aldı. Tüm erkek ve kadın çalışma arkadaşları, bu şehri 1915 yılı zarfında terk etmişlerdi. Zorlu yolculuk Christoffel'i İstanbul'dan trenle Eskişehir ve Konya üzerinden Ereğli'ye, oradan da bir atlı arabayla Kayseri üzerinden Sivas ve Malatya'ya götürdü. Sivas'ta İsviçre Kız Yetimhanesi'nin konsolosluk baskısı sayesinde tehcirden kurtulduğunu gördü.[250] Malatya'ya varmasından kısa bir süre önce *mutasarrıf* savaş hastanesi olarak *Bethesda*'ya el koymuştu ve içeridekileri tehcire tâbi tutmak istiyordu. Mutasarrıf ve adamlarıyla yaptığı zorlu tartışmalardan sonra, Chris-

247 ABC 16.9.7 (reel 713: 118).

248 Antep'ten Aintab, 4. 1. 1916, ABC bh.

249 Ernst Sommer'in (tarihsiz) ve Beatrice Rohner'in broşürleri (tarihsiz), Johannes Ehmann'ın Harput üzerine yayımlanmamış raporu (tarihsiz, krş. Böl. 3.7.3) ve Alman diplomasisine yazılan çok sayıda mektup (AA Türkei 183). Bu mektupların sadece çok az bir kısmı Lepsius tarafından yayımlanmıştır (Lepsius 1919). Daha fazla doküman için bkz. www.armenocide.de

250 Daha fazla bilgi için Meyer 1974, s. 112 vd.

toffel, Bethesda'nın bir bölümünü tekrar yurt olarak kullanmayı başarabildi. İtilaf Devletleri tarafından sınır dışı edildiği 1919 başlarına kadar da orada çalıştı.[251]

Misyonerler, İttihatçıları rahatsız ediyorlardı. İttihatçı savaş politikasının ana hedefi mutlak "ulusal bağımsızlığı" sağlamaktı. İktidar sahiplerinin gözünde bu ancak Türk-İslâm temelinde olabilirdi, misyonerlerin talep ettiği gibi Hıristiyan Ermenilerle uluslararası anlaşmalara dayanan bir birlikte yaşam temelinde değil. Tıpkı Abdülhamit gibi, İttihatçılar da enternasyonalist Protestanlığı kendi bağımsızlıklarını tehdit eden emperyalist güçlerle bir tutuyorlardı. Enver Paşa 1918 yılında bir gazete için Osmanlıca olarak kaleme aldığı bir makalede "misyon tehlikesine" değinmiş ve savaş durumundan Anadolu misyonerlerini kovmak için yararlanmak gerektiğini belirtmişti. Laik-kıyametçi dünya görüşünde ABCFM misyonerlerini sadece "Şark Hıristiyanlığını kurtarmak değil," Türkleri ve Müslümanları "yeryüzünden silmek" peşinde olan ABD'nin temsilcileri olarak görüyordu. Enver Paşa varoluşu bir diğerinin yokoluşuna bağlıyordu, –misyonerlerden farklı olarak– birlikte yaşamı tahayyül bile edemiyordu. Ermeniler, Bulgarlar, Süryaniler ve Kürtler gizi azınlıkların insani hakları için girişimlerde bulunmayı, Türk hükümranlığına karşı isyan olarak değerlendiriyordu. Misyoner okulları da onun için "ulusal eğitimi" imkânsız kılan yabancı bir unsurdu. Onun

---

251 Christoffel 1921, s. 9-22. Christoffel'in bu kitabı Malatya'nın içindeki ve civarındaki yerel ve bölgesel ilişkilerin ayrıntılı bir tasvirini yapmakta, ayrıca savaş ve soykırım sonrası durumu, yani Küçük Asya'da o güne dek bilinmeyen aleni sokak fuhuşunun gelişimi (s. 54 vd.) ile Ermeni ve Müslüman yetimlerin içinde bulundukları güç şartları ("yetişkinlerin reşit olmayan çocuklara karşı işledikleri suçlar," s. 57-61) ele almaktadır. Kitap aynı zamanda *Türk* askerlerinin askerî kışlada gördükleri insanlık onuruna yakışmayan, hatta insanlığı aşağılayıcı muameleyi de tasvir etmektedir (s. 23-27). Ayrıca "Bethesda'yı sadece korumakla kalmayıp, maddi olarak da sürekli destekleyen" Malatya belediye başkanı Mustafa Ağa Aziz Oğlu (s. 18, 20, 63 vd.), imha politikası karşıtı olarak Malatya mutsarraflığı makamını yitiren Hilmi Bey (65-67) ve Bethesda'nın alışverişinden sorumlu kör Habeş (s. 15) gibi Türk ve Kürt dostlara bir şükran yazısı da bulunmaktadır. Kendi yaptıkları hakkında yazmaktan kaçınan yazar, ayrıca Almanyacılık sevdasına kapılmaktan muaf kalmamıştır (s. 71, 73, 112).

gözünde savaşla birlikte "Anadolu'yu ecnebi nüfuz ve müdahalesinden kat'iyen tecrit etme" fırsatı doğmuştu.[252]

3.4.6. Near East Relief

Bulundukları yerde kalan kadın ve erkek misyonerlerin arasında ABCFM'ninkiler de bulunuyordu. Diyarbakır'dan Floyd Smith ve Mardin'den Daniel Thom gibi hekimler hükümet tarafından daha 1915 yılında sınır dışı edilmişti. İttihatçı savaş ve imha politikaları hakkında eleştirel fikirler beyan etmeleri, onları resmî makamların gözünde kabul edilemez birer görgü şahidi konumuna getirmişti. *Missionary Herald*'ın Türkiye'deki durum hakkında 1915 sonbaharında yazdıkları çok dramatikti: "Türkiye'deki Ermenilerin başına gelenlere duyduğumuz üzüntü arasında, Türklerin onları imha etmeye çalışırken ülkelerindeki American Board'a büyük zarar verdiğini, mülklerini tahrip ettiğini, kurumlarını yıktığını, hatta misyonerlerine hakaretlerde bulunup onları hapsettiğini ve sürdüğünü göz ardı edemeyiz."[253] Aynı gazete, aralarında Kızılhaç'ın da bulunduğu çeşitli kuruluş ve derneklerin acil yardım örgütlemek maksadıyla 16 Eylül'de New York'ta bir konferans topladıklarını yazıyordu. Bunun sonucunda 20 Kasım tarihinde *American Committee for Armenian and Syrian Relief* adlı bir çatı örgütü kuruldu. Bu örgüt 1918 yılında *American Committee for Relief in the Near East* (ACRNE), 1919 yılında da daha basitleştirilmiş olarak *Near East Relief* (NER) ismini aldı. Ancak bu örgüt sıklıkla sadece *Relief* olarak anıldı. Woodrow Wilson'un yakın dostu Cleveland H. Dodge, Beyrut *Syrian Protestant College* müdürü Howard Bliss, İstanbul'un 1916 başlarında ABD'ye geri dönmüş olan can sıkıcı ABD büyükelçisi Henry Morgenthau ve ABCFM sekreteri James L. Barton, sonuncusu baskın karakter olmak üzere, *Relief* önderliğini teşkil ediyorlardı.[254]

252 Bkz. Enver'in ekte bulunan makalesi.

253 MH 1915, Kas., s. 498; Thom ve Smith adlı hekimler için krş. Greene 1916, s. 150 vd.

254 Grabill 1971, s. 72 vd., 288. Barton'un *State Department*'a olan doğrudan bağlantısı için krş. MH 1916, s. 514.

Relief, yardım paralarının dağıtımı ve yardımın bölgede örgütlenmesi için esas olarak merkezi *Bible House* olan ABCFM'nin personelini ve altyapısını kullanıyordu. Bu esnada sadece ABD büyükelçiliği ve ABD konsoloslukları tarafından değil, Alman diplomatları tarafından da destekleniyordu.[255] Örneğin Alman büyükelçisi Richard Kühlmann, Amerika'nın savaşa girmesinden sonra bile Halep'teki konsolosuna şu tür telgraflar gönderiyordu: "Amerikalıların *Bible House*'u 15 Mayıs'ta Osmanlı Bankası üzerinden 3.000 [Türk] lirası gönderdi [...] Bibelhaus, yardım kuruluşunun maddi boyutu konusunda bilgi istemektedir ve bu bilgi [Almanya] büyükelçiliği kanalıyla el altından alınacaktır".[256] Kühlmann, imparatorluk şansölyesi Theobald von Bethmann Hollweg'e 15 Temmuz 1917 tarihinde yazdığı bir mektupta, Alman çıkarlarının Amerikan *Relief* paralarının kesintisiz akışına doğrudan bağlı olduğunu bildiriyordu: "Görüşüme göre Amerikan para havalelerinin kesintiye uğramaması ya da tümüyle kesilmemesi, çıkarlarımız açısından çok önemli. Çünkü aralarında örneğin Müdür Schuchardt'ın Hıristiyan Şefkati için Şarkta Alman Yardım Birliği'ne bağlı olan Rahibe Rohner'in Halep'teki ve Paula Schäfer'in Adana'daki misyonları, Rahip Ehmann'ın Harput'taki ve Bay Dobbeler'in Haruniye'deki yetimhaneleri, Diyakon Künzler'in Urfa'daki misyonu (Alman Şark Misyonu) ve Samsun'da Alman [gerçekte İsviçre] kontrolünde kurulan yaklaşık 1.000 kişilik aşevi, büyük ölçüde Amerikalıların parasıyla çalışıyor. Bu gelecekte bu şekilde devam etmediği takdirde, Almanya'nın hayırsever kesimleri muhtemelen bu işle ilgilenecek ve ülke içinde Almanları ilgilendiren işler için kullanılabilecek

255 Peet, İstanbul'daki Alman büyükelçiliğinin baş tercümanı Dr. Johannes Mordtmann ile yoğun bir bilgi alışverişinde bulunuyordu. *Relief*'in Beatrice Rohner'e yaptığı ödemeler için Peet bazen Halep'teki Alman konsolosluğuna para gönderiyordu. Krş. Lepsius 1919 ve Peet'in 1915 ve 1916 yıllarına ait yazışma defteri, ABC bh. *Relief*'in bir iç raporunda yardım çalışması merkezi olarak öngördüğü 20 şehrin 16'sında ABCFM temsil ediliyordu (MH 1915, s. 500). Kreş. ayrıca Barton 1933, s. 125.

256 23. 5. 1917 tarihinde Halep'teki Alman konsolosluğuna gönderilen telgraf (Lepsius 1919, s. 348).

para ülke dışına kaçacak."[257] Samsun'daki Amerikan konsolos vekili İsviçreli W. Peter tarafından 1916 sonbaharından itibaren örgütlenen aşevi, günde yaklaşık 1.000 Müslüman *muhacire* hizmet veriyordu.[258] *Relief*'i Urfa'da –Amerikalılar tarafından adlandırıldığı şekliyle– *Swiss Mission*, Harput'ta Amerikalıların sınır dışı edilmesinden sonra Hülfsbund misyonerleri, yakın civarında Ermeni kaçakların çok sayıda bulunduğu Halep şehrinde ise "yetkili İsviçreli tacirler" temsil ediyordu.[259] Yüzyıl dönümünde Alman konsolosluğu yapmış İsviçreli bekâr bir tacir ve banker olan E. Zollinger, orada bir Ermeni kadını ve Rahip Aaron Shiradjian'la birlikte bir Acil Durum Komitesi kurdu ve evini yetimlerin kullanımına sundu. Pek çok *Relief* ödemesi onun aracılığıyla gerçekleştirildi. Baselli bir hanım olan Beatrice Rohner, Halep'te kendi çalışmasını kurdu: *Relief* paralarıyla yüzlerce yetim çocuğa baktı ve hükümet tarafından elinden koparılmadan önce, kamplardaki birçok Ermeni kadınına yardım etti.[260]

ABD'de yürütülen yardım kampanyalarının dinî içerikli ve Türk karşıtı olmasına karşın, çok çeşitli yardım malzemelerinin bir kısmı Müslümanlar için de kullanılıyordu.[261] Amerikan karşıtı Enver Paşa'nın Mezere'deki Amerikan misyon hekimi

257 Gust 1999, Belge 1917-06-15.

258 Krş. Peter'in 22.12.1916 tarihli mektubu, ABC bh ve MH 1917, s. 244.

259 MH 1917 s. 74, 395. Urfa'da Künzler çifti, Harput'ta başkalarının yanında Verena Schmidlin faaliyet gösteriyordu (krş. Böl. 3.7.4 ve 3.9).

260 Rohner'in mektupları, için bkz. Sommer tarihsiz., s. 33-39; krş. Meyer 1974, s. 108-110, 264. Zollinger'in fonksiyonu için krş. Gust 1999, Belge 249, 344, 346-350; ayrıca Peet'in yazışma defteri ABC bh; Zollinger'in kişiliği için krş. Sadun 1989, s. 244. İspanya'nın Halep konsolosu olan İsviçreli girişimci Schüep de *Relief* çalışmalarına katılmıştır (krş. Peet'in yazışma defteri; Orient 1919, s. 65 ve Sdun 1989, s. 244).

261 Krş. Grabill 1971, s. 71-78. Grabill'den sonra 1916 yılında Müslümanlara yapılan yardım *Relief* bütçesinin %2 kadarıdır (s. 78). Künzler tarafından Halep ABD konsolosu Jesse Jackson'a Urfa bölgesindeki Kürt kaçaklar için verilen para hiç şüphesiz *Relief* fonlarından sağlanmıştır (krş. Böl. 3.9.9). Krş. ayrıca MH 1917, s. 74. Dünya Savaşı'ndan sonra Cenevre'de yayımlanan *Revue Internationale de la Croix Rouge*, Türk çocuklarının pek az ilgilenilen sefaletine dikkat çekmiştir (krş. *Der Neue Orient*, IX, Nr. 5/6, Eylül. 1921, s. 75).

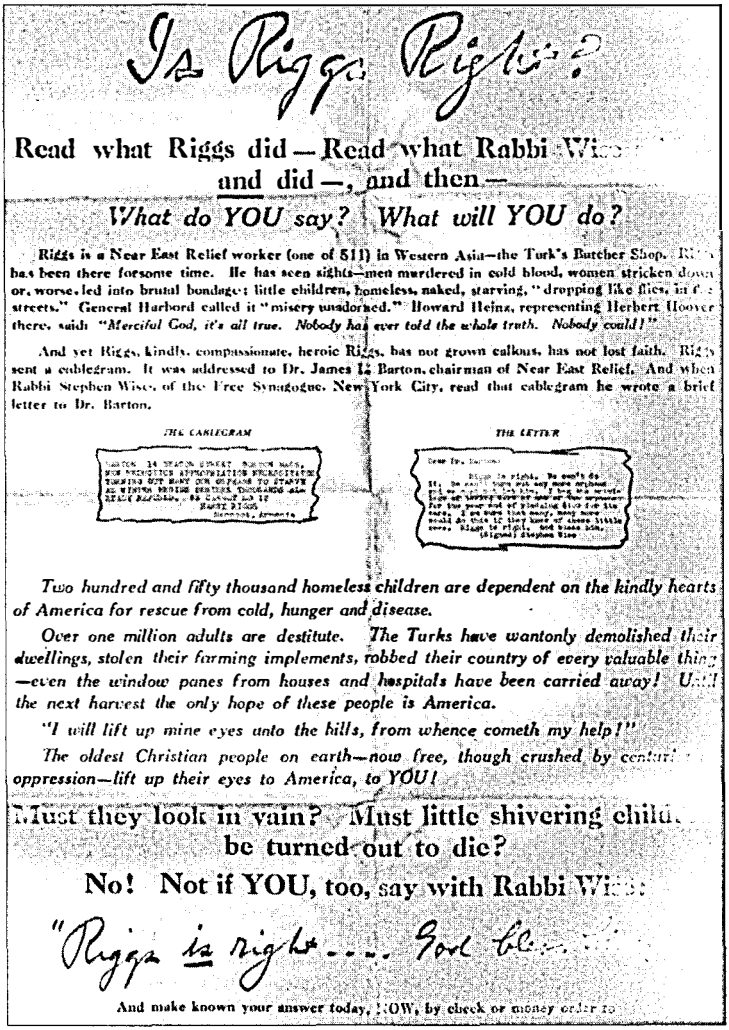

Resim 81: *Near East Relief*'in Amerikan kamuoyu için hazırladığı bağış plaketi, 1919.

Henry Atkinson'un hizmetlerini bir madalyayla ödüllendirdiği gerçeği, durumun olağanüstü kritik olduğu 1915 sonbaharı sonrasında, ABCFM ve ona bağlı olarak *Relief*'in bir yıl zarfında elde ettiği vazgeçilmezlik imtiyazına işaret etmektedir. "Talas, Bursa ve Harput dışında bütün misyon şubeleri hâlâ askerlerin elinde bulunuyordu": Peet, 1917 ilkbaharında Türk-Amerikan ilişkilerinin kopması üzerine ABCFM misyonerlerinin bir kısmının çekildiği Bern'den gönderdiği denizaşırı telgrafta böyle bildiriyordu.[262] *Missionary Herald*'ın Eylül 1917 sayısı ise, diplomatik ilişkilerini biçimsel olarak kesmiş olmasına rağmen Türkiye'nin ABD ile "onun [misyonerist] temsilcilerine" karşı düşmanca bir tutum içine girmediği yazıyordu. Türkiye, potansiyel partneri ABD ile kurduğu ilişkileri tümden yok etmek istemiyordu.[263] ABCFM, ABD'nin savaşa girdiği 1917 yılında Türkiye'ye karşı tarafsız davranılması için etkili bir baskı yapmıştı.

Amerikan çabaları acil yardım üzerine yoğunlaşmıştı. Soykırıma tepki olarak ortaya çıkan insancıl stratejiye artık şüpheyle bakılmıyordu. Theodore Roosevelt gibi askerî müdahale yanlıları bile –Wilson'un Yakın Doğu konularında "gizli kabinesi"[264] olan– Relief ve ABCFM önderleriyle başa çıkamıyorlardı. Ancak 1917 sonbaharında James Barton ve arkadaşları da Türkiye'de süregiden insani felaket yüzünden askerî bir müdahale olasılığından söz etmeye başladılar. Misyoner kökenli bir bilgi kaynağı, Barton'a İskenderiye'de ülke içlerine yürümeyi ve Bağdat demiryolunu ele geçirmeyi engelleyecek ciddi bir Osmanlı gücü bulunmadığını söylemişti. Hararetli tartışmalara neden olan bu bilgi, Enver Paşa ile Paul von Hindenburg'a da malûm olan bir gerçeği ifade ediyordu. Barton sonuç olarak askerî bir müdahaleye neden karşı olduğunu şöyle açıklıyordu: "[...] yarım faaliyetleri sona erecek, misyonerlerimiz sürülecek veya enterne edilecek, misyonun büyük miktarlara ulaşan mülkleri

262 MH 1917, s. 311, s. 371 isim listesi. Enver'in madalyası için krş. MH 1917, Ocak, s. 28.

263 MH 1917, s. 311, 395.

264 Bu iddia için bkz. Grabill 1971, s. 80-105.

müsadere edilecek."[265] "Kitab-ı Mukaddes topraklarında milyonlar açlıktan kıvranıyor!"[266] gibi çarpıcı manşetler ve "Parlak Yardım Çalışmaları" veya "Türkiye'de yardım çalışmaları çok iyi gidiyor"[267] gibi başlıklar Amerikalı okurlardan fedakârlık bekliyor, bu fedakârlıkların Avrupa ve Yakın Doğu'da yaşanan felaketler için büyük bir hayır işi olacağını belirtiyordu. "Yeryüzündeki en acılı ve yardıma en fazla muhtaç insanlar, Amerika'ya tek umut kapısı diye bakıyor ve hayatta kalabilmek için yardım bekliyorlar."[268] Amerikan basını Türklerin son derece olumsuz bir tablosunu çizmekle,[269] *Missionary Herald* ile açık bir görüş ayrılığına düşüyordu. Muhtemelen Osmanlı memurlarını aşağılayan bir ifade kullanmakla beraber, *Missionary Herald* gazetesi, savaş dönemi Amerikan basının tam ortasında, İstanbul'da bulunan Arthur Ryan'ın 1895 ile 1909 arasında asil Müslümanların hayat kurtaran eylemlerini hatırlatan "Good Turks" adlı makalesini yayınlıyordu.[270]

Amerika'nın Yakın Doğu için duyduğu yardım arzusunun etkileyici boyutları, Haziran 1917'ye kadar toplanan paralarla 3 milyon Dolar'dan büyük bir meblağa ulaştı.[271] *Relief* çalışmaları ise savaş sonrası yıllarda daha büyük bir boyut kazandı. 1930 yılında *Near East Foundation* adını alıncaya kadar tam on beş yıllık faaliyet sonucunda NER toplam 116 milyon dolar harcama yapmıştı, bunun 25 milyon Dolar'ı doğrudan devlet yardımı niteliğindeydi.[272] Dünya Savaşı'ndan sonra büyük gemi filoları yardım malzemeleri taşımaya başlamışlardı. Hıristiyanlık sembolleriyle çalışan yardım propagandasına ve seçilerek yayılmış *Christian Armenia* vizyonuna uygun olarak, tümü

265 Grabill 1971, s. 94-96 (Alıntı s. 96). Krş. ayrıca MH 1918, s. 3.

266 *American Committee for Armenian and Syrian Relief*'in 1917 yılına ait bir posterinin üzerinde (tıpkıbasım Grabill 1971, s. 178).

267 MH 1917, s. 310, 494.

268 MH 1917, s. 495.

269 Grabill 1968 s. 50 ve Grabill 1971, s. 76 vd., 93.

270 MH 1916, s. 446-449. Krş. ayrıca MH 1916, s. 461, 516.

271 MH 1917, s. 310.

272 Barton 1930, s. VII; kesin hesaplaşma için s. 438 vd.

olmasa bile, desteğin büyük kısmı Şark Hıristiyanları yararına oldu. Bunların arasında ilk etapta Orta ve Doğu Anadolu'da, Suriye'de, Lübnan'da ve Kafkasya'da bulunan Ermeni muhtaçlar, Orta ve Batı Anadolu'dan Yunanistan'a göç eden Rum kaçaklar bulunuyordu.[273] *Relief* aynı zamanda Türk Kurtuluş Savaşı'nda da, hatta Türk hatlarının gerisinde de imtiyazlı bir hareket özgürlüğüne sahipti. *Relief* çalışanları –genellikle halihazırda varolan Türkiye misyonerleri– erken dönem Kemalist hareketin saygıdeğer kişiler olarak varlıklarına katlandığı neredeyse tek yabancılardı.[274]

Amerikalılara göre *Near East Relief* 1915-1930, dünyanın bu karanlık güçlerin etkisinde bulunan kısmında "gerçek ruhun" en heyecan verici gerçekleşmesiydi. Yahudi ABD büyükelçisi Henry Morgenthau'a göre bu gerçek ruh en saf şekliyle Amerikan Türkiye misyonerleri tarafından ortaya konuluyordu.[275] James Barton ise NER hakkında şunları yazıyordu: "Bu, Amerika ideallerinin çıkar gözetmeyen bir hizmete dönüşmesinin öyküsüdür."[276] Calvin Coolidge ayinsel kavramlar kullanmaktaydı: "[...] ilkesi Altın Kural'dı ve ritüeli hayatın ve servetin yaraların sarılmasına hasredilmesiydi." Coolidge, *pratik Hıristiyanlık*, *fiiliyata geçen din* ve *fedakârlık ve hizmet açısından din* ibarelerini kullanıyordu; bu *Relief* çalışanı böylelikle pratik etkisini faaliyet alanında gösteren, ancak simgesel etkisi özellikle vatanında ortaya çıkan ve tüm halkı memnun eden bir şey yapmış oluyordu: "[NER] ülkemizin gerçek ruhunu temsil ediyordu. [...] din ve inanç ayrımı yapmaksızın, çıplakları giydirdi, açları doyurdu ve barınacak yer sağladı. [...] Avrupa'da ve Batı Asya'da savaş sürerken, savaşan uluslar birbirlerine karşı bilinen bütün yıkım araçlarını kullanırken, bu örgüt ken-

273 Meyer 1974, s. 115 vd.; Grabill 1971, s. 282, 300 vd.; Richter 1930, s. 104-106.

274 Bu görüş özellikle Fransiskenlerin *Récit d'Exil*...'inde belirginleşmektedir, s. 27 vd., 31 vd. ve Vischer-Oeri 1967, s. 82 vd., 86.

275 Grabill 1971, s. 295.

276 Barton 1930, s. XI. "[Amerika], *Relief* vasıtasıyla bütün olayların ortasındaydı," diye devam ediyordu Barton (1930, s. XII).

di ırkından olmayan erkekleri, kadınları ve çocukları kurtarıyordu."[277] *Near East Relief* sayesinde onlarca yıldır sürdürülen azınlıklara ve tarikatlara yönelik misyonerlik çalışmaları, herkese canı gönülden yardım eden bir Amerika imgesine dönüştürülmüştü. Cizvit Riondel bile *Relief*'i bir "gerçekten Hıristiyan ve evrensel hayırseverliğin soluğu," olarak tanımlıyordu.[278] Tüm dinleri kapsayan, uluslararası hümanist önderlik, *humanitarian leadership*, Genç Türkiye'nin başlangıcından beri Yakın Doğu'da ABCFM'nin ulaşmaya çalıştığı bir hedefti; *Near East Relief* ile bu hedef ete kemiğe bürünmüş oldu.[279]

3.4.7. Savaş ve soykırım esnasında misyonerlerin sınırlarını zorlamaları

Daha önce hiç görülmemiş boyutlarda, uygulanışı esnasında milyonlarca insanın neredeyse tümüyle çaresiz kaldığı bir katliamın algılanışı ve yaşanması karşısında, misyonerlerin gösterdiği tepkiler çeşitlilik göstermektedir. Doğu vilayetleri'nde kalmayı başaran en fazla birkaç düzine kadın ve erkek misyoner insanlara yardım etmek, bu maksatla resmî makamlara başvurmak ve yayınlar aracılığıyla saldırılarda bulunmak için sık sık güçlerinin sınırını zorluyorlardı. Ayrıca sahip oldukları bağışlayıcı ve adil Tanrı inancının en son noktaya dek zorlandığının da farkındaydılar. Bu misyonerlerin pek çoğu ruhsal, zihinsel ve fiziksel olarak harap oldu. İki savaş arası dönemin Türkiye misyonerlerinin önemli metinlerinin büyük kısmı, 1915-16 yıllarında yaşanan büyük felaketle ilgiliydi.[280] Biz burada bazı Alman ve İsviçreli şahsiyetlere bir göz atmakla yetineceğiz. Birer Alman vatandaşı olarak savaş müttefikleri Türklere karşı göstermek zorunda oldukları politik bağlılık, Alman misyonerlerinin bu korkunç olaylar karşısında tavır almalarını güçleştir-

277 Calvin Coolidge, Barton'la ilgili *Introduction* 1930, s. VIII-X.

278 Etudes 1919, Ekim, s. 190.

279 Krş. MH 1908, s. 340 vd.

280 Ussher 1917, Riggs 1997 (yazılışı tah. 1917), Lepsius 1919, 1920 yazı, Künzler 1999 (1921), Christoffel 1921, Vischer 1921, *25 Jahre...* 1921, Eckart 1922.

diği gibi, Johannes Lepsius örneğinde olduğu gibi, savaşın ilk aylarında yanlış düşüncelere kapılmalarına da neden olabiliyordu. Lepsius, savaştan hemen önceki memnun tavrın sonucu olarak Alman misyonunun Ermenilerle olan ilişkilerinde artık yüzyıl dönümünde olduğu kadar yalnız kalmayacağı görüşünü ileri sürüyordu: "[...] Ermeni halkı konusunda Almanya'daki düşünce köklü bir değişikliğe uğradı."[281] 1913-14 Ermeni Reform Planı'nın ortaya çıkışının, İstanbul ikâmeti sırasında kendisinin de katkıda bulunduğu[282] "Alman ve Rus politikacılarının karşılıklı olarak anlaşmalarına" dayandığı, Lepsius'un savaş başlangıcından önce resmî Alman görüşüyle uyum içinde olduğu ender noktalardan biriydi. Bu nedenle Lepsius 15 Ağustos 1914 tarihinde hazırladığı savaşla ilgili ilanında, resmî savaş propagandası çizgisini izliyordu. Görüşlerini kanıtlamak için İncil'i de kullanıyordu (İlan *Christlicher Orient*'te yayımlanmıştı). Misyon yöneticisi, tümüyle göz ardı edilmemesi gereken misyon görevlerine ancak ikincil olarak değiniyordu:[283] "Kazanmak zorundayız, Almanya'nın büyük devlet gücünü yok etmeye yönelik yedili savaş ilanı karşısında, her Alman vicdanının vermesi gereken cevap budur. Kazanmak zorundayız ve kazanacağız. Seferberliğin ilk gününden itibaren Alman halkının beynine kazınan bu zorunluluk, ne intikam hırsıyla, ne Slavların zalimliğiyle, ne de İngilizlerin küçük hesaplarıyla bir benzerlik taşımaktadır. Dünyaya inancın hakikatini ve düşüncenin özgürlüğünü armağan eden Martin Luther'in halkının Rus barbarlığı ve Fransız serbest düşüncesi altında mahvolmaması isteniyorsa ve İsa Mesih'in *İncil*'inin dünyada kazandığı zaferi koruması gerekiyorsa, o zaman bu gereklilik artık bir emirdir.. [...] Tanrı Alman silahlarına dünya barışını ar-

281 CO 1914, Juli, s. 105.

282 CO 1913, s. 218.

283 Kilise kethudası W. Roedenbeck'in "İsa, Kazanmamıza Yardım Et!"başlıklı makalesinde de İsa'ya çağrı söz konusudur (CO 1914, s. 135-137). "İsa ve Savaş" başlıklı makalesinde (CO 1915, Mayıs-Temmuz, s. 39-47) Lepsius daha müteredditi. Lepsius'un savaş başlangıcındaki tutumu ne Almanya'nın akademik çevrelerinin, ne de Protestanların ileri gelenlerinin çoğunluğuyla çelişmektedir (krş. Besier 1984 ve Hammer 1971, s. 30-93).

mağan ettiği zaman, iki kat güçle devam edebilmemiz için, çalışmalarımızın temellerini korumamız gerekiyor. [...] Tanrı bize zafer armağan ettiği takdirde, ona edeceğiniz tüm şükran dualarında, misyonu da aklınıza getirin. Tanrı bize acı dolu kayıplar verdiği takdirde ise [...] bizim için hayatını feda edenin ve dünyaya verdiği müjdesinin, ne olursa olsun zafer kazanması gerektiğini unutmayın."[284]

Gerçekler birkaç ay sonra Lepsius'un yüzüne bir tokat gibi indi. "Silah kardeşleri"nin ülkesinden gelen korkunç haberler, onu "Tanrı'nın Alman silahlarına dünya barışını armağan edeceği" yanılgısından çekip aldı. Lepsius Ermeni trajedisinin boyutlarını derhal kavradı ve o andan itibaren tehdit altındaki bu halk için uzlaşmaz bir şekilde çalışmaya başladı. Cenevre ve Basel üzerinden Türkiye'ye gitti, 24 Temmuz'da İstanbul'a ulaştı, ama daha ileri gidemedi. 10 Ağustos'ta yaptığı bir görüşmede, Enver Paşa ona Ermenilere yönelik herhangi bir yardım faaliyetinde bulunmasını yasakladı. Söylediğine göre Enver Paşa bu görüşmede ona tehcir hakkında şunları diyordu: "Her şeyin sorumluluğunu üzerime alıyorum [...] Biz kendi iç düşmanlarımızla başa çıkabiliyoruz. Almanya'dakiler ise bunu başaramıyor. Bu nedenle biz onlardan daha güçlüyüz. Bundan ötürü hiçbir yabancının Ermenilere hayırseverlik göstermesine izin veremem."[285] Avrupa'ya geri döndüğünde, Lepsius, anonim olarak bir gazete kampanyası başlatmak için hiç vakit kaybetmeden Basel'e gitti. Almanya'da *Christlicher Orient*'te bir yardım çağrısı yayınladı. 15 Ekim tarihinde doğuda çalışan misyon topluluklarını Berlin'e davet etti ve Ermeni katliamına dair topladığı belgeleri onlara sundu. Toplantının katılımcıları, Alman parlamentosuna sadece sosyalist Karl Liebknecht tara-

284 Aşağıda, el ilanının 3. sayfasında, "İyi Bir Örnek" başlığı altında, zor durumdaki Şark Misyonu'nun ödemelerini "düşman mağlup edilinceye kadar" erteleyen bir firmanın ismi verilmektedir. Lepsius aynı zamanda Sekreter Richard Schäfer tarafından "Alman-Türk silah kardeşliğinin gölgesinde" bulunduğu için arzu edilmeyen konuşma seyahatlerini de örgütlüyordu. (Schäfer 1932, s. 89). Katolik tarafı için krş. Schmidlin 1915, s. 46-88; MiCa 1914, s. 566, Misalla 1968, ayrıca Böl. 3.5.2.nin sonuç kısmı.

285 Lepsius 1930 (1916), s. XIII, XVI.

fından dikkate alınan bir başvuruda bulundular. Lepsius tüm gayretiyle *Ermeni Halkının Ölüm Yolu* başlıklı bir raporu bitirmeye çalışıyordu; 1916 ilkbaharında bitirdiği ve parlamentodaki tüm milletvekillerine bir nüshasını gönderdiği metnin başlığıydı bu.[286] Ayrıca Alman Şark Misyonu'nun sayın yöneticilerinin gerek yoğun sansür, gerekse de resmî Türk dostluğu nedeniyle bu konuda konuşmaktan kaçındıklarını anlamak durumunda kaldı; kısa süre sonra Lepsius'a verdikleri destek fazlasıyla gönülsüz olmaya başlamıştı. Lepsius, raporunu kendi kişisel imkânlarını kullanarak göndermek zorunda kalmıştı. Ancak Halep'teki görevinden politik sebeplerden ötürü bir süre önce istifa etmiş ve Almanya'ya geri dönmüş olan Başöğretmen Martin Niepage, ona coşkulu bir şekilde destek olmaya başladı. 1 Temmuz 1917 tarihinde misyonun yönetim kurulu ile Lepsius arasındaki ilk resmî çatışma yaşandı. Lepsius bu arada gençlik yıllarının bağımsızlığını tekrar kazanmış ve Almanya'da *persona non grata*, istenmeyen kişi, olmuştu. Lepsius şöyle diyordu: "Uğurlarında yirmi yıldır faaliyet yürüttüğü Hıristiyan bir halkın ölümüne sessizce seyirci kalmak isteyen ve kendisine yüz binlerce masum kadın ve çocuğu açlık felaketinden kurtarmaktan başka bir görev arayan bir şark misyonu, artık benim kurmuş olduğum misyon değildir."[287]

Başka misyonlar gibi Hülsbund da savaş başlangıcında kendi faaliyetlerini geliştirebilme umudu taşıyordu. Mezere'de faaliyet gösteren Vaiz Johannes Ehmann, bu umudu şu şekilde formüle ediyordu: "1913 ve 1914 yıllarında biz misyon kardeşleri Tanrı'nın pek yakında faaliyetimiz açısından son derece parlak geçecek yeni bir dönem başlatacağı ümidi içindeydik. Oysa Müslümanların 1914-15 kışında başlattıkları cihat, bu parlak dönem yerine genel bir Hıristiyan takibatına neden oldu."[288]

---

286 Krş. Goltz 1999, s. 172-174; Goltz 1987, s. 38.

287 *Mitteilungen aus der Arbeit* [Faaliyetten Haberler] 1917, s. 53, alıntı Schäfer 1932, s. 99. Krş. Johannes Lepsius'un Hermann Goltz (Goltz 1983 ve 1987, s. 19-52) ve Lepsius 1986'da oğlu Rainer tarafından yapılmış biyografik tasvirleri (1919), s. 543-9.

288 Bu ve müteakip alıntılar: *25 Jahre...* 1921, s. 18-20.

Pietistlerin sadece Tanrı'ya ve geleceğe duydukları güven değil, politik olarak tüm çekingenliklerine rağmen Alman devletine duydukları güven de büyük bir sarsıntıya uğramıştı. Onlara göre bu felaketin esas sorumlusu İslâm'ı kullanan bir devlet ideolojisi değil, Müslümanların ilan ettikleri cihattı: "[...] biz Alman misyon kardeşleri, Almanya'ya olan bağlarından ötürü Türkiye'de genel bir Hıristiyan takibatının asla mümkün olamayacağını düşünüyorduk." Ancak "Alman diplomasisi ve kişisel çabalar, Müslüman diplomasisinin kurnaz manevraları karşısında sonuçsuz kaldı."[289] Johannes Ehmann, kurtuluşun gelmediğini görünce Tanrı'ya duyduğu güvenin ciddi şekilde sarsıldığını gizlemiyordu.[290] Bu felaketi Ermenilerin işlediği günâhların "Tanrı tarafından adil bir şekilde cezalandırılması" olarak gören bazı "dar görüşlü Hıristiyanların" sinik yorumlarına karşı mücadele etti. "Asil ve soylu düşüncelere sahip herkesin duygularının" bu görüşe karşı "şaha kalkması" gerektiğini söylüyordu! Umutsuzluğun pençesine düşmemek için Ehmann düşüncelerini şöyle noktalamaktaydı: "[...] Her şeye rağmen Tanrı'nın kılavuzluğu! Bu tasavvur dahi edilemez olaylar karşısında aklını yitirmemek isteyenler buna sığınmak zorundadır: [...] Tanrı bize ışık verdi. Bu ağır takibat sonucunda binlerce insanın zafer sahibi ve şehit olarak sonsuz ihtişama kavuştuğunu, binlerce kişinin çektiği tasvir dahi edilemez acılar sonucunda her şeyin üstünde öneme sahip bir ihtişamın ortaya çıktığını idrak edebildik." Böylece yaşanan dehşete rağmen, misyonerlerin Ermenilerin manevi hayatını geliştirme çabaları anlamını ve haklılığını korumuş oldu. Misyon kurucusu Loh-

289 Alman hükümeti, gerçekleşen soykırımdan sonra endişe içindeki kilise ileri gelenlerini, "sahip olduğu nüfuzu Hıristiyan halkların inançları yüzünden takibata uğramamaları için kullanmanın en soylu görevlerinden biri olduğu" konusunda temin ediyordu. (AMZ 1916, s. 44). Ayrıca redaktör Ermenilerin suçlu olduğu konusundaki Türk-Alman propagandasına inanıyor ve Alman Hıristiyanları'nı hükümetlerine güvenmeye davet ediyordu.

290 "[...] İnancı güçlü birkaç Ermeniyle beraber felaketin başlangıcına kadar ilahi bir kurtuluşun ortaya çıkacağına dair duyduğumuz güçlü inanç, daha önce eşini benzerini asla yaşamadığımız bir hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştı" Krş. Böl. 3.7.3.

mann'ın kolektif yazılarının girişinde sorduğu sorular da cevaplandırılmış oldu: "Bu bir hata mıydı? Türkler tarafından ölüme mahkûm edilmiş olan Ermeni halkına yardım edebilmek [...] iyi niyetli, ama mantıksız bir ütopya mıydı? [...] Ancak tohumlar [...] boş yere ekilmemişti."

Jakob Künzler yazılarında bu korkunç olayların dinî yorumlarına fazla yer vermiyordu. Buna karşın onun metinlerinde göze batan, hatta tiksindiren, ifadelerinde katliamın çirkin yanlarını ön plana çıkartan, aralarında yazarın da bulunduğu hayatta kalanlar ile kurbanlar arasındaki uçurumu itici bir şekilde tasvir eden pasajlar bulunmaktadır. Künzler, 19 Ağustos 1915 Urfa katliamında "anavatanı kurtarmak için" diğerleriyle beraber Hıristiyanları öldürmek isteyen bir Müslüman'ı anlatmaktadır. Bu pasaj, sakat adamın acınacak hali ile "âsi gâvurların" ulusal ve dinî bakımdan meşrulaştırılmış, çocukları da kapsayan kana susamış yok etme arzusu arasındaki abes tezat ile insanı hayrete düşürmektedir: "Orada bir Türk vardı, bir kötürüm. Ancak dizlerinin üzerinde emekleyebiliyordu. O da kan görmek istiyor, anavatanın kurtarılmasına yardım etmek istiyordu. Ölümcül darbeyi indirebilmek için, büyük bir bıçakla silahlanmış olarak yolunu kaybetmiş çocukları arıyordu."[291] Her türlü yardımın ancak anlık olduğu gerçeği, Künzler'in yazılarında moral bozucu bir şekilde ortaya çıkıyordu. 1915 yılının o korkunç sonbaharında, Urfa misyonerleri, hayatlarını kurtarmak için kapılarını çalan Ermenileri yer sıkıntısı yüzünden geri çevirmek zorunda kalıyorlardı. 1917-18 yılının sert kışında açlıktan ve donarak ölen Kürt muhacirlere de kapılarını açamıyorlardı. Künzler, 28 Nisan 1917 tarihinde Halep'teki Alman konsolosu Walter Rössler'e Rakka Toplama Kampı'ndaki yardım faaliyetlerine dair yazdığı raporda, bölük pörçük yardımının anlamsızlığı hakkında fikir yürütüyordu. "Adam başı 5 kuruş veriliyordu. Ben de daha fazla verecek durumda değildim. Bu da birkaç gün sonra açlık nedeniyle gerçekleşecek mutlak bir ölüme kadar çekilecek ıstırapların süre-

291 Künzler 1939, s. 54 vd.

sinin uzatılmasından başka nedir ki!"[292] Künzler, insancıl olanaklar kavramı dahilinde, acaba eldeki imkânlarla birkaç kaçağın *başarılı* bir şekilde kurtarılmasının daha iyi olup olmayacağını düşünüyordu. "İki ay sonra birçoğu açlıktan öleceği için," nispeten mütevazı bir meblağ ile bir şeyler başarmak mümkün olabilirdi. Diyakon, 1916 yazında 60.000 kadar "yürüyen iskeletin" sefil bir şekilde yaşamaya çalıştığı Fırat kıyısındaki Deir-er-Zor "Ermeni Kalıntıları Toplama Kampı"na dair, değerli ve değersiz, yararlı ve yararsız yaşamdan söz eden, düşündürücü bir tarzda konuşuyordu: "Vali [Salih Zeki], yaydıkları korkunç kokudan ötürü kamplarının yanına bile yaklaşılamayan bu zavallıların artık yaşamalarının mümkün olmadığını, ama bu şekilde sürekli bir salgın hastalık tehlikesine neden olduklarını anlamıştı. Bu nedenle onların ortadan kaldırılmasına karar verdi. Zavallıları şehrin dışında küçük gruplar halinde öldürdüler ve gömmek zahmetinden kurtulmak için onları Fırat'ın dalgalarına attılar."[293] Urfa valisi, İngiliz işgal kuvvetleri tarafından 1919 yılında yakalandı, İstanbul'a gönderildi ve Bayburt valisi olduğu dönemde Ergani Maden'de sadece erkekleri değil, kadınları ve çocukları da öldürttüğü için idam edildi. Künzler ise bu durum karşısında alaycılıktan çok uzak, ölüm kervanlarının eşi benzeri bulunmayan acılarını vurgulayan bir sonuca ulaşıyordu: "Kadı'nın [Hasan] bana bu valinin yaptığı korkunç şeylerden söz ettiği günden bu yana, acaba onun kadınları ve çocukları tehcir eden diğer valilerden daha iyi bir davranışta bulunup bulunmadığını düşünüyorum. Pek çok yerde kadınlar tehcir edilmek yerine hemen oracıkta öldürülmeleri için yalvarmamışlar mıydı? Tehcir yollarında o zavallılar dile gelmez ne büyük acılar çekmişlerdi!" Ancak, diye düşünmeye devam ediyordu yazar, diğerleri de tutuklu vali gibi davranmış olsaydı, "evlerini terk etmek

292 Lepsius 1919, s. 341 vd. "Toplama Kampı" o dönemde Ermenilerin bir araya getirildiği farklı kamplar ile Suriye Çölü'ndeki ölümcül "Nihai Kamp" için kullanılan genel kavramdı. Krş. ör. Lepsius 1919, s. 137, 168, 179, 212, 252, 255, 281.

293 Künzler 1999 (1921), s. 99.

zorunda kalan bir buçuk milyon Ermeni'den 2-300.000 kadarı hayatta kalmayı başaramazdı." Künzler, ölümcül lekeli tifüsü tehcir edilen zavallıların kurtuluşu olarak tasvir ediyordu.[294]

Van'ın Ruslar tarafından işgalinden sonra Amerikan ve Alman misyon alanlarına yerleştirilen Müslüman tutsaklara dair Frieda Spörri'nin yaptığı tasvir, onun bu zavallıları birer insan olarak görmekte ne kadar zorlandığını ortaya koymaktadır. Amerikan misyonerleri bu "insan enkazları"yla ilgilenirken güçlerinin sınırlarını zorluyorlardı: İçlerinden birçoğu ağır şekilde hastalandı, Elizabeth F. Ussher ise hayatını kaybetti. "Bu tutsaklarla birlikte, biz misyonerler için binlerce Ermeni kaçakla ilgilendiğimiz dönemden çok daha zorlu günler başlamıştı. Bu insanlar beraberlerinde o kadar büyük bir pislik, o kadar müthiş haşaratlar getirmişlerdi ki! Ah, yeni ve güzel okul binamız için o kadar üzülüyorduk ki [gerçekten]! Dışarıda o kadar korkunç bir koku vardı ki, artık pencereleri dahi açmaya cesaret edemiyorduk [...] Kısa bir süre sonra dizanteri ve tifo baş gösterdi. Hastaları içeri alamıyorduk, gece gündüz avluda yatıyor, yanlarına bir tek kişi bile uğramıyordu. Bu zavallıların görüntüsü ve gece inlemeleri o kadar üzücüydü ki! [...] Ölenlerin cesetleri bir hayvan leşiymişçesine bir kalasın üzerine konuluyor, istasyonumuzun duvarlarının dışına çıkartılıyor ve siper çukurlarının içine atılıyordu."[295]

Misyonerler, fazlasıyla iç içe oldukları bu dramı dikkate alamayacak veya görmezden gelemeyecek durumda değillerdi. Yorumlayarak anlama denemesi, manevi olarak hayatta kalma stratejisinin bir parçasıydı. "Hıristiyan takibatı," "Müslüman diplomasisi," "cihat" gibi yaşananları öncelikli olarak dinsel boyutta açıklama çabaları, Hülfsbund'un sadece politik mekanizmaları ve Alman makamlarının hiç de övülmeye değer olmayan rolünü değil, bölgedeki somut eylem alanlarını da yanlış değerlendirmesine neden olmuştu. "Yalan yanlış telkinler," "Tanrı'nın planı ve Tanrı'nın arzusu" doğrultusunda "dinsel

294 Künzler 1999 (1921), s. 86 vd., 147 vd. Krş. Böl. 3.9.

295 Spörri (1935), s. 117 vd.

bir ulus" olması gereken Ermeni halkını "politik yaşamda rol oynamaya" zorlamıştı.[296] Sosyo-politik gerekçeler dikkate alınmıyordu. Urfa'daki Alman misyoneri ve endüstriyel faaliyet yöneticisi Eckhart gibi, Ehmann da Mezere'de isteği dışında katillerin kullandığı bir alet olmuştu. Vali ondan "Ermenileri silahlarını teslim etmeye ikna etmesi için tüm saygınlığını kullanmasını" talep etmişti, "aksi durumun ne gibi sonuçlar doğuracağı belirsizdi. Ancak silahların teslim edilmesi durumunda, Vali, Ermenilere bir şey olmayacağına dair şeref sözü veriyordu." Ehmann büyük bir saflıkla bu isteği kabul etmiş ve hiç istememesine rağmen resmî makamların –büyük bir vicdansızlıkla sözlerinden dönerek– kendi saflarından kayıp verme tehlikesini ortadan kaldırarak Ermenileri katletmelerine yardımcı olmuştu.[297]

Savaş yanlısı milliyetçi seslerin yanı sıra, misyon çevrelerinde Dünya Savaşı'nın başlangıcından itibaren karşıt görüşte, misyonun milletler üstü görevini vurgulayan sesler de yükselmeye başlamıştı. Bu özellikle Almanya dışında ve Doğu Vilayetleri misyonerleri çevresinde gerçekleşiyordu.[298] Ancak bu tür sesler Almanya'da da mevcuttu. *Deutsche Evangelische Missions-Hilfe* [Alman Protestan Misyon Yardımı]'nın zabıt kâtibi Profesör Julius Richter, Ağustos 1914'te yayımlanan Alman milliyetçisi karakterli "Yurt Dışındaki Protestan Hıristiyanlara" başlıklı çağrıyı imzalamış olmasına rağmen, misyonun milletüstü Tanrı-Krallığı-Düşüncesi'nin altını çiziyordu: "Misyonumuzun kökeni, o anki tesadüfi politik durumu dikkate almadan Tanrı'nın Krallığını, bu dünyaya ait olmayan, sınırları dünya krallıklarının ve milletlerinin çok ötesine, dünyanın sonuna dek uzanan o krallığı inşa etmeye çabalayan dindar ruhların fedakârlığına ve yalın içtenliğine dayandığı gibi, gücünü

296 Hülfsbund kurucusu Rahip Ernst Lohmann, *25 Jahre...* 1921, s. 5.

297 Krş. Böl. 3.7.3 ve 3.9.5 ayrıca Sommer, tarihsiz, s. 13.

298 Krş. Böl. 3.3.2. Eski Urfa misyonerinin babası olan Baselli hukuk doktoru H. Christ-Socin, yayınladığı uluslararası misyoner basınında (EMM 1914, s. 480- 500), Edinburg Dünya Misyonlar Konferansı Daimî Komisyonu Sekreteri J. H. Oldham gibi savaşa karşı eleştirilerini yükselten kişilerin düşüncelerine yer veriyordu (Krş. ayr. IRM 1914, s. 625-638).

de ondan almaktadır. Bu uluslararası ve dünyayı kapsayan karakterdeki misyon, büyük tarzda bir denizaşırı Alman politikası var olmadan önce, Almanya'da bir buçuk asır boyunca gelişmiş ve güçlenmişti. [...] Bu nedenle yaşam kaynağını Alman İmparatorluğu düşüncesinden değil, Tanrı-Krallığı-Düşüncesi'nden almaktadır."[299] Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Hülfsbund Müdürü Schuhardt, misyonunun Elsas'ın artık Fransızlara ait olan bölümüne olan sınırları aşan bağlılığının altını çiziyordu, "çünkü İsa Efendimizi seven ve onun semavi krallığını inşa etmek isteyenleri birliği ve dayanışması, tüm ulusal sınırların ve görüşlerin üzerindedir."[300]

3.5. Wilson'un On Dört Maddesi döneminde hayaller ve reel politika

1914-1922 yılları arasında Anadolu nüfusunun üçte birlik kısmını yitirmişti ve bunun yarısından fazlası savaşa bağlı nedenlerle ölenlerden oluşuyordu.[301] Böyle bir felaket karşısında ABCFM-*Relief* çalışanlarının yardım faaliyetleri gözle görülür bir hızla politik düşüncelerle birleşti. Bu düşünceler, on yıllardır misyon çalışmaları yürüten Amerikalıların, ülkeyi yönetenlerin bariz başarısızlıkları ve sorumsuzlukları nedeniyle politik alanda söz söylemeye hakları olduğu inancına dayanmaktaydı.

---

299 Richter 1915, s. 13; "Yurt Dışındaki Protestan Hıristiyanlara" çağrısı EMM 1914, s. 411-415'te basılmıştır. Krş. Alman kökenli kültürlerüstü, uluslarüstü misyon talepleri için Gensichen 1982, s. 181-190 ve Frick 1917, s. 148-152, ayrıca AMZ 1916, s. 337-346.

300 "Elsass-Lothringen Ermeni Dostlarına!" başlıklı el ilanı, Frankfurt, 25.11.1922, HBO.

301 Dünya Savaşı'nda 621.831 Osmanlı askeri (488.257 kadarı hastalığa bağlı olarak) ve yaklaşık iki milyon sivil Türk ve Kürt yaşamını yitirdi; yaklaşık bir milyon Ermeni soykırımı kurbanı bu rakamın dışındadır (krş. Karayan 1982, s. 285f). *World Missionary Atlas* şöyle yazmaktadır: "Türklerin kontrolündeki topraklarda nüfus 1914'te 15 milyonken, bugün yaklaşık 9 milyondur. Bu nüfus kaybı, bir milyon yedi yüz elli bin Ermeni'nin ve iki milyon iki yüz elli bin Rum'un sürülmesi ve öldürülmesi ve yaklaşık iki milyon Türk, Kürt ve diğer Müslüman'ın savaş sırasında hayatını kaybetmesi sonucu meydana geldi." (1925, s. 189).

3.5.1. Küçük Asya'nın yeni düzeni meselesinde ihtilaf

Misyon çevreleri, 1917-1923 arasında Amerikan Dışişleri Bakanlığı ve onun 1919-20 Paris Barış Görüşmeleri Yakın Doğu Delegasyonu üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptiler.[302] 30 Ekim 1918 tarihinde Türkler ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra, James Burton etrafındaki misyon lobisi, Mondros şartları uyarınca İtilaf Devleri tarafından Kafkasya ile Küçük Asya'nın "gerekirse" kuralına uygun, hızlı bir işgalini talep ediyordu.[303] Aynı lobi, federal bir çözümün kabul ettirilmesi ile Ermeni ve Kürt kaçakların Doğu Vilayetleri'ne geri dönüşünün sağlanması için korunaklı bir alan yaratılması maksadıyla Amerikan mandası arzu ediyorlardı. Misyonerler ne emperyalist paylaşım planlarına, ne de Büyük Yunanistan veya Büyük Ermenistan'a dair bir şey duymak istiyorlardı.[304] Pek çok Türkiye misyoneri, ABD delegasyonu çerçevesinde Paris'teki barış görüşmelerine katılmıştı. Clarence Ussher orada Kürt ve Ermeni kaçakların derhal ve geniş kapsamlı olarak yurda dönüşlerinin sağlanması konusunda bir planı tanıttı; bu plan bir manda çözümünü içermiyordu. Bir misyonerin oğlu ve *Syrian Protestant College*'in başkanı olan –bugünkü Beyrut Amerikan Üniversitesi– Howard S. Bliss, Paris'te Suriye bilirkişisi olarak Arap bağımsızlığını savundu.

Misyonerler, büyük devletlerin bölge halklarının çıkarlarının korunması ve ihtiyaçlarının sağlanması konusunda sorumluluk almak yerine kendi emperyalist anlaşmazlıklarıyla ilgilenmeleri karşısında yaşadıkları hayal kırıklığını gizlemiyorlardı. Misyonlardan esinlenmiş diplomasi ise Küçük Asya'nın yeniden inşası konusunda, ancak 20. yüzyılın sonunda görülebilecek bir kriz müdahalesi araçlarıyla, anlaşmış bir uluslararası topluluk yaratmak peşindeydi. Bu nedenle Doğu

302 Krş. Grabill 1971, s. 287.

303 İsviçreli çevreler de İtilaf Devletleri işgalini istiyorlardı. Krş. Künzler 1919.

304 Bu nedenle Amerikalı misyonerler milliyetçi Ermeni gazetelerinde şiddetle eleştirilmiş ve "Ermeni halkının düşmanı" olmakla suçlanmışlardı. Krş. Riggs 1941, s. 38 ve Grabill 1971, s. 170.

Vilayetleri'nin yeniden inşasına dair birlikte yaşama konsepti iyi niyetli bir temenni olmaktan öteye gidemedi. Büyük devletlerden hiçbiri, Paris Barış Anlaşması uyarınca Ermenistan mandasını üstlenmeye hazır değildi. Ussher'in asgari müdahale ve finansal angajman içeren planı bile başarısızlığa uğradı. Böylece bölgedeki sivil ve askerî kurumlar, savaş esnasında politik rakiplerini ortadan kaldıran ve uzlaşmacı bir federasyon çözümüne kesinlikle yanaşmayan radikal Jön Türk kadrolarının elinde kalmıştı.

İttihatçılar hiçbir yerde Doğu Vilayetleri'nde oldukları kadar güçlü değildiler: Birincisi etnik ve politik temizlik orada en radikal şekilde gerçekleştirilmişti, ikincisi hiçbir İtilaf Devleti birliği tarafından işgal edilmemişti, üçüncüsü de, Osmanlı ordusu 1918 başlarından beri bölgede Ruslara ve Ermenilere karşı başarılı bir fetih savaşı yürütüyordu. Mart 1917 Petrograd Devrimi'nden bu yana iktidarda olan Kerenski'nin halklara dostça yaklaşan geçici yönetimi, tüm Ermeni göçmenlere ve kaçkınlara Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından işgal edilmiş köşesine geri dönme izni vermişti. Yarım yıl sonra ise Bolşevikler iktidarı ele geçirdiler ve 5 Aralık 1917 Erzincan Ateşkes Antlaşması'nı imzaladılar. Rusların hızla geri çekildiği işgal toprakları, bağımsızlıklarını ilan edilen Ermenilerin denetimine verildi. Ancak sadece Ermenilere ait bir iktidar ne bölgedeki güç dengelerine, ne de bölgenin nüfus durumuna uygun değildi. Art arda geri çekilmek zorunda kalan Ermeni birlikleri, bu esnada vahşet uygulamaktan çekinmediler. 13 Şubat 1918 tarihinde Türk ordusu Erzincan'a girdi ve 1876 yılında Ruslar tarafından ele geçirilen bölgeleri geri almasına izin veren 3 Mart 1918 tarihli Osmanlı-Sovyet Brest-Litowsk Anlaşması'yla yetinmekle kalmayıp, "Turan'ın bir parçası olan Doğu'ya" doğru bir fetih savaşı başlattı. Türk ordusu eylül ortalarında Hazar Denizi kıyısındaki Bakü'ye ulaştı. İttihatçi-Kemalist savaş güçleri, Eylül 1920'de Ermenilere karşı savaşı tekrar başlattılar. 25. Mayıs 1918 tarihinde başkenti Erivan olmak üzere kurulan bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti, Aralık 1920'de topraklarına giren Sovyet ordusu tarafından yeni Türk

saldırılarından "kurtarıldı," ancak bu arada bağımsızlığını yitirmiş oldu.[305]

Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuruluş çalışmaları esnasında Mayıs 1918 sonlarında ilan edilen Doğu ve Batı Ermenistan'ın, yani Doğu Vilayetleri'nde ve Kafkaslarda bulunan Ermeni bölgelerinin siyasi birliği ve bağımsızlığı, Türklerin gözünde bir provokasyondan başka bir şey değildi.[306] Doğu Vilayetleri'nde bir gâvur egemenliğinden, dahası Kafkaslar'dan Akdeniz'e kadar uzanan –Paris'te Ermeni temsilciler tarafından şiddetle savunulan bir istek– Büyük Ermenistan'dan söz edilmesi, Müslüman çoğunluğu Paris Barış Konferansı'nda Kürt-Ermeni yerleşim bölgelerinde azınlıklara yönelik olarak yapılan tüm planlara karşı harekete geçirmek için son derece etkili bir yöntemdi. Gerçi İtilaf Devletleri diplomasisi 1915'ten bu yana takibata uğrayan Ermeniler için güvenli bir yerleşim bölgesinin oluşturulmasını açık bir şekilde destekliyordu, ancak savaş sonrasında bu hedefi gerçekleştirme konusunda başarısızlığa uğradı. İttihatçı-Kemalist propaganda tarafından bilinçli olarak kışkırtılan Büyük Ermenistan korkusunu dağıtmak için hiçbir şey yapmadı. Bu nedenle düzenin sağlanması konusundaki uluslararası çabalar Türk milliyetçileri tarafından genel olarak emperyalizm ve soykırım sonucu nüfusları çok azalmış olan Doğu Vilayetleri Hıristiyanları'na yönelik bir angajman da İslâm ve Türk düşmanlığı olarak lanse edilebiliyordu. Ermenistan korkusunun yanı sıra, pek çok Kürt ve Türk savaş suçları nedeniyle açılabilecek hukuki araştırmalardan ve el koydukları değerleri tazmine zorlanmaktan da korkuyorlardı.

3.5.2. On Dört Madde'nin 12. maddesi

Amerika başkanı Wilson'un 18 Ocak 1918 tarihinde ilan ettiği programatik On Dört Madde, içerdiği ulusların kendi kaderlerini tayin hakkıyla, Küçük Asya savaşının tüm tarafların-

305 Krş. Ter Minassian 1989 b, s. 35-95.

306 Krş. Hovannisian 1982, s. 1; Hovannisian 1971, s. 257-260.

ca ideolojik olarak talep edilen bir temel teşkil ediyordu. Kemalistler de bu temelin peşindeydiler. ABD, diğer müttefiklerden farklı olarak Türkiye'ye karşı daima tarafsız kaldığı için Kemalistler ABD diplomasisine belli bir saygıyla yaklaşıyor, hatta geçici bir Amerikan mandasını bile kabul ediyorlardı. Bütün mesele Ermeniler, Rumlar, Süryaniler, Kürtler ve Kemalistler tarafından aynı anda kendileri için talep edilen 12. Madde'nin nasıl yorumlanacağıydı: "Şimdiki Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkler tarafından iskân edilen bölgelerinin bağımsızlığı güvence altına alınacak; halen Türk egemenliği altında yaşayan diğer uluslara kesin bir can güvenliği ile özerk bir gelişme için tam ve engelsiz bir fırsat sağlanacak. Çanakkale Boğazı'nın uluslararası garanti altında bütün ulusların ticaret gemilerine açılması sağlanacak."[307]

Türk-Sünni çoğunluk ise –15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinin de etkisiyle– pek de haksız olmayarak Küçük Asya'nın geleceğine dair Paris'te yapılan görüşmelerin kendilerine aldırış bile edilmeden, üstelik 12. Madde'nin büyük devletler ile Hıristiyan azınlıklar lehine delinerek sürdürüldüğü izlenimini edinmişti. Küçük Asya Müslümanları arasında Mayıs 1919'dan sonra hızla yükselen antiemperyalist dalga, Mustafa Kemal'e 1923 yılına kadar İslâm birliği politikası uygulama imkânı tanıdı. Mustafa Kemal, Dünya Savaşı'ndan çıkmış olan ümmeti, bitik durumuna rağmen anavatanın, padişahlığın ve hilafetin çok büyük bir tehdit altında olduğu gerekçesiyle harekete geçirmeyi başarmıştı. Yabancı düşmanı bir dalganın koruması altında –bölgenin kudretli adamı ve 1918 Kafkasya Seferi'nin başarılı stratejisyeni– General Kâzım Karabekir ile işbirliği içinde ülkenin doğusunda yıpranmadan kalabilmeyi başarmış İttihatçı iktidar unsurlarını aktive etti. Ulusal Müslüman-Türk Bağımsızlık Savaşı, Doğu Vilayetleri'nde örgütlenmeye başlanmıştı.

Somut durumu ve zihniyetleri yakından tanıyan misyonerler, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesini çok büyük

307 MacCarthy 1918, s. 79 (Almanca).

bir hata, bir "olası en kötü çözüm" olarak değerlendirdiler.[308] İtilaf Devletleri tarafından bu işgale kesin bir şekilde karşı çıkılması, Ussher'in düşündüğü şekilde Kürtlerle Ermenilere evlerine geri dönüş imkânı tanınması, ayrıca Alevî ve Sünni Kürt liderleriyle kurulacak aktif bir ilişki –azami çözüm sağlayacak bir mandanın yokluğunda bile– İttihatçı-Kemalist hareketin ciddi şekilde toparlanmasının önüne geçebilirdi: Üniter bir Türk devleti taraftarları bu şekilde en başından itibaren Doğu Vilayetleri'nde birlikte yaşama konseptini kabul etmek ve saflarındaki savaş suçlularını temizlemek zorunda kalabilirlerdi. Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki yıkılmış güven ilişkisinin bir daha nasıl tesis edileceği ise kimse tarafından sorulmuyordu bile.[309] Bu nedenle Türk milliyetçileri, dinsel ve Hıristiyan karşıtı argümanlarla Kürtleri kendi saflarında savaşmaya ikna edebilmeye hevesleniyorlardı. Ancak bu esnada hilafetin birlikte kurtarılacağı ve ileride bir Kürt özerkliği kurulacağı yalanlarıyla, Türk-Kürt ilişkilerini kuşaklar boyunca sürüp gidecek bir şekilde yerle bir edeceklerdi.[310]

Dünya Savaşı sırasında bütün parti olarak İtilaf Devletleri'nin gözünde değerlerini yitiren İttihatçılar, 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra görünürde sahneden çekildiler; ancak bunun sebebi sadece daha uygun yeni bir politik ortam yaratmaktı. *Karakol* adında *–Teşkilât-i Mahsusa*'nın devamı niteliğinde, ama daha geniş zeminde– gizli bir örgüt kurarak ülke içlerine insan ve malzeme kaçırmaya, İtilaf Devletleri aleyhine

308 *International College in Smyrna*'nın başkanı Alexander MacLachan'a göre, alıntı Grabill 1971, s. 172; krş. Grabill 1971, s. 262 vd., 287, 291, ayrıca Grabill 1968, s. 146.

309 Müslümanlar açısından Ermeni milislerinin 1918'deki geri çekilişleri esnasında büyük suçlar işledikleri kuzeydoğuda en büyük engeller bulunuyordu (krş. Ter Minassian 1989 b, s. 61 vd.). 1919 yazında *Relief* için Doğu Vilayetleri'nde araştırmalar yapan Emory Niles ile Arthur Sutherland, 1919'da Erzurum Vilayeti'ne dair şunları yazıyorlardı: "Ermeni karşıtı duygular öylesine güçlü ki, Ermeniler geri dönüp burada yaşaması imkânsız. Bölgeye dönmeleri halinde derhal öldürülürler." (*Notes...* 1919, s. 32). Krş. McCarthy 1998 (1995), s. 266-272.

310 Gerçekten de 10.2.1922 tarihinde Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nde Kürt özerkliğine dair bir plan görüşüldü. Bu planın bir İngiliz diplomasi kaynağına göre İngilizce özeti için bkz. Olson 1991, s. 166-168.

bir direniş ağı örmeye başladılar. Eski siyasi rakipleri olan liberaller hükümet kurdular ve böylece işgal güçlerinin "işbirlikçisi" olarak milliyetçilerin şükranla nişan aldıkları bir hedef tahtası konumuna düştüler. 1919 ilkbaharında İtalyanlar Antalya Vilayeti'ni işgal etti, Yunanlar İzmir'e çıktı. Bu arada hükümet tarafından İstanbul Hükümeti'nin sözünü dinlemeyen Sünni vatansever dernekleri denetim altına almakla görevlendirilen Mustafa Kemal, –tam anlamıyla işler durumdaki tek ordu parçası olan– Üçüncü Ordu Müfettişi olarak Doğu Vilayetleri'ne ayak bastı. Ancak Erzurum'da kendisini salt Müslümanlardan oluşan *Vilayât-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti*'nin başkanı seçtirmekle ve aynı şehirde (23 Temmuz–7 Ağustos 1919) bir kongre düzenlemekle, kendisine verilen görevlerin tam aksi davranışlar sergilemeye başladı. Bu kongre Ermeni karşıtı, Yunan karşıtı ve İtilaf Devletleri karşıtı bölgesel ve bölgelerüstü grupların ve eylemlerin koordinasyonuna hizmet ediyordu. Bir ay sonra Sivas'ta da benzer bir kongre toplandı (4–11 Eylül 1919). Mustafa Kemal mütemadiyen aynı söylemi kullanarak Kürtleri kazanmaya çalışıyordu: "Halife ve Kuran'ın geçersiz kılındığını görmeye katlanabilecek tek bir Müslüman bile tahayyül edilemez. Halbuki Ermeniler köle ettikleri ulusumuzu ve bizim vatanımızı ayaklar altına alıyor."[311] 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da *Türkiye Büyük Millet Meclisi*'nin kuruluşu, Kemal ile yakın çevresinin bir yıllık coşkulu siyasi bir araya getirme ve ikna etme çabalarını taçlandırdı. Böylece yasal liberal İstanbul Hükümeti ile padişahlık sarayının karşısına, Kemal tarafından önderlik edilen, ancak şimdilik sultan-halife-ye sadakatsizliğini ilan etmekten özellikle kaçınan gayri resmî bir milliyetçi karşı hükümet kurulmuş oldu.

3.5.3. Protestan diplomasisi ve federal bir Türkiye hayali

Bağımsız bir Ermenistan fikrine duydukları tüm sempatiye karşın ABCFM misyonerlerinin çoğunluğu, Küçük Asya için

311 Kürt şeyhi Mahmut Efendi'ye mektup, Kemal 1928, c. 3, s. 30 vd.

federal bir çözümden yanaydılar. Eski bir Harput misyoneri olan *Robert College* Başkanı Caleb Gates, bu çözümün gerekçesini şu şekilde açıklıyordu: "Barış Konferansı'nın ilgisi, Ermeni ve Rumları Türk idaresi altında olmaktan çıkarmaya değil, Türklere iyi bir yönetim sağlamaya yoğunlaşmalı. Çünkü nüfusunun yarısından fazlası Türk olacak bir Ermenistan kurmak, bu yeni devletin yanı sıra eski tipte bir Türkiye varlığını korursa, pek bir yarar getirmeyecektir. [...] Ermenileri ve Rumları kurtarmak için Türkleri de kurtarmak gerekir."[312]

ABCFM sekreteri ve 1915'ten bu yana *Relief*'in nüfuzlu başkanı olan James Barton, savaşın son bulmasından beri Gates'in bu düşüncesini paylaşıyordu. Barton, Ocak 1919'da yapılan ilk Paris Barış Görüşmeleri'ne katıldı. Nisan ve Mayıs aylarında *Relief* adına savaştan sonra Doğu Vilayetleri'ni ziyaret eden ve yabancılardan oluşan ilk komisyonu yönetti. Geri döndüğü zaman, bu siyasi araştırma gezisinin sonuçlarını, Başkan Wilson tarafından Anadolu'da bir Amerikan mandasının olanaklarını araştırmakla görevlendirilen Amerikalı General James G. Harbord'a sundu. Harbord, Sivas Kongresi esnasında Mustafa Kemal'le bir araya geldi. Onu, Amerikan diplomasisinin tesirli bir baskıyla beraber gösterdiği haklı gerekçeleri geri çeviremeyecek kadar dürüst, becerikli ve mantıklı bir şekilde tartışan bir Türk vatanseveri olarak tasvir ediyordu.[313] Harbord Araştırma Komisyonu'nun Ekim ayında kaleme aldığı rapor, Küçük Asya'nın bütünü için bir manda yönetimi öngörüyor ve son derece zorlu bir görev olan bölgenin yeniden inşası için, farklı halk gruplarının güvenini ancak ABD'nin kazanabileceğinden hiç şüphe duymuyordu. Harbord raporunu şu sözlerle bitiriyordu:

---

312 Illinois Üniversitesi'nde Yakın Doğu Tarihi Profesörü olan Albert Lybyer'e mektup, 2.3.1919. Türkler ile Kürtler arasındaki ayırımın gayet iyi farkında olan Gates, asırlık şark gelenekleri uyarınca burada "Türk" kavramını "Müslüman"la eşanlamlı kullanmaktadır. Bu mektup Başkan Wilson'a da sunulmuştu. Alıntı Grabill 1971, s. 174 (*Federated Turkey* planları için ayrıca krş. s. 102-104, 124).

313 Harbord 1934 (1919), s. 858; krş. Harbord 1920, s. 176-193, Kemal 1989 (1929), s. 78, 114. *King-Crane Commission* için krş.: Howard 1942, s. 126-138; Grabill 1968, s. 143 ve Grabill 1971, s. 70.

"Eğer [ülkeyi manda idaresi altına almayı] kabul etmezsek, bizim açımızdan bunun hangi makûl gerekçelerimiz olursa olsun, milyonlarca insanın gözünde, savaşa girerek üstlendiğimiz işi yarım bırakmış ve umutlarını boşa çıkarmış olacağız."[314]

Harbord'un raporu, King-Crane Komisyonu'nun iki ay önce kaleme almış olduğu raporu da destekliyordu. Woodrow Wilson tarafından erkenden görevlendirilen bu komisyon, o dönemin Yakın Doğu diplomasisinde önemli bir rol oynuyordu. Sanayici Charles Crane *Board for Constantinople Woman's College*'in başkanıydı, ayrıca *Robert College* yönetim kurulu üyesiydi ve *Relief* yönetiminde bulunuyordu. Ruhani meclis üyesi kilise adamı Henry Churchill King *Oberlin College*'in rektörü, YMCA'nın *(Young Men's Christian Association)* yöneticisi ve iki Türkiye misyonerinin babasıydı. Komisyon sekreteri olarak Amerikan barış hareketinin önderlerinden biri ve *Constantinople Woman's College*'in saymanı Samuel Train Dutton görev yapıyordu. Komisyonun 1 Mayıs 1919'da Başkan Wilson'a gönderdiği ilk muhtıra, anlamlı olarak ahlaki ve siyasi *Memorandum on the Dangers to the Allies from a Selfish Exploitation of the Turkish Empire* başlığını taşıyordu. Liberal Türk çevreleri tarafından da desteklenen bir seçenek olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun en azından Küçük Asya bölümünün bir manda sisteminde tutulması eğilimindeydi.[315] Paris Barış Delegasyonu'na ulaştırılan 28 Ağustos 1919 tarihli resmî rapor binlerce dilekçeyi, yerel temsilcilerle yapılan görüşmeleri ve misyonerlerin düşüncelerini içeriyordu. King ile Crane, İtalya ile Yunanistan'ın Küçük Asya'daki toprak taleplerini reddediyor, ancak sınırlı bir Ermeni özerkliğini destekliyorlardı. King, Crane ve Harbord, Birleşmiş Milletler düşüncesi ruhu çerçevesinde ABD'ye uluslararası sorumluluklar çağrısında bulunuyorlardı. ABD'nin politik izolasyonculuğunu ve ekonomik milliyetçiliğini, tehdit olana karşı sorumsuzluk ve sinizm olarak algılamaktaydılar.

---

314 Harbord 1934 (1919), s. 874.

315 Krş. Howard 1942, s. 129 vd.

Savaşın bitmesinden sonra *Relief*'in Kafkasya Bölgesi Tıbbi Sorumluluğu'na getirilen eski Van misyon hekimi Clarence Ussher, Kafkasya bölgesinden yarım milyona yakın Ermeni ve Kürt kaçak ile Batı Anadolu ve Kilikya'dan tehcir edilen Kürt kaçakların Doğu Vilayetleri'ndeki eski yerleşim bölgelerine geri dönmelerine dair planlar hazırlıyordu. Bu geri dönüş 1919 yılının Ağustos ve Eylül aylarında, sonbahar hasadından önce gerçekleştirilmeli, bölgenin yabancısı olan muhacirlere haksız olarak verilen tarla ve topraklar bir an önce gerçek sahiplerine iade edilmeliydi. Ussher iyi düşünülmeden vaat edilen özerkliklere, özellikle de Büyük Ermenistan hayallerine karşı uyarıda bulunuyordu; Ermeniler ve Kürtler ona göre özenle kendi kaderlerini tayin etmeliydiler. Ussher, bu fikirlerini Paris Barış Konferansı'nda bizzat dile getirdi. Bunları misyonerlerin Yakın Doğu politikalarının temsilcileri olarak görmek mümkündür: "Özet. 1. Bütün imparatorluk için tek bir mandater. 2. Karadeniz'den Akdeniz'e bütün denizlerin uluslararası kontrole açılması. 3. İstanbul'un serbest şehir haline getirilmesi. 4. Bütün hükümetleri kontrol edecek bir yabancı komisyon kurulması, böylece devletin dinsel kontrol altına girilmesi meselesinin ortadan kaldırılması. 5. Müslümanlar dahil herkese mutlak din özgürlüğü tanınması. 6. Türdeşlik gösteren bölgelerde eyalet kurulması, diğer bütün bölgelerin merkezî yönetime bağlı olması. Savaş öncesi ırklar arası nüfus dağılımı eyaletlerin sınırlarının belirlenmesinde büyük bir dikkatle göz önüne alınmalıdır. 7. Manda idaresinin kontrolünde merkezî bir temsil organının oluşturulması. 8. Bölgelere hangi ölçütlere göre eyalet olma hakkının tanınacağının belirlenmesi ve okuryazarlığının oy hakkı için önkoşul sayılması."[316]

Rusya Ermenistanı'ndan dönen Ussher, 1919 ilkbaharında Osmanlı başkentine ulaştı. Peet tarafından desteklenmek suretiyle burada Osmanlı Dahiliye Nazırı Ali Kemal, Sadrazam Damat Ferit Paşa ve Kürt Birliği'nin başkanı Seyit Abdülkadir'le mal ve mülklerinin iadesi konusunu görüştü. Ubeydullah'ın

316 *Plan for the peaceful Repatriation of the Armenians and Kurds*'dan alıntı, ABC Ussher Personal Papers. Krş ayrıca Hovannisian 1982, s. 44-48.

oğullarından biri olan Seyit Abdülkadir, Osmanlı meclisinin başkanıydı. Ussher'in buradaki amacı ilk etapta iade işleminin organizasyonunu sağlamak değil, araziyi *Advance Commissions* tarafından yapılacak bölgesel inceleme için hazırlayabilmekti. Bu komisyonun görevleri arasında savaş olaylarını yeniden ele almak, güven ilişkilerini tazelemek ve işbirliği göstermeleri durumunda yerel savaş suçluları için af ilan etmek de bulunuyordu. Ussher, Nisan ayında Dahiliye Nazırı ile Abdülkadir'e yerel makamlara ve önemli Kürt liderlerine hitaben, Müslümanların kaygılarını, hassasiyetlerini ve şeref duygularını dikkate alan tavsiye mektupları yazdırdı. Örneğin Van Vilayeti'nin Hoşab bölgesinde ikâmet eden Şemsikî aşiretinin lideri Sadeddin Teymur Bey'e hitaben yazılmış mektup şu şekildeydi: "Söz konusu örgütün [*Relief*] tek arzusu ve amacı, medeniyet ve insanlık namına, sınıf ve din farkı gözetmeksizin tüm insan gruplarına yardım etmek, ihtiyaçlarını karşılamak, savaş nedeniyle ortaya çıkan sıkıntıları ve haksızlıkları ortadan kaldırmaktır. Bu nedenle anılan saygıdeğer kişiye [Ussher] gereği üzere davranmak ve hak ettiği saygıyı göstermek insanlık ve vatanseverlik görevidir. Savaş esnasında Müslüman halk grupları, özellikle de Kürtler korkunç şeyler yaşadılar ve çetelerin saldırılarından mağdur oldular. [...] söz konusu saygıdeğer kişiye, bu olaylar hakkında belgelere dayalı, abartılı olmayan bilgiler verilmeli ve gerçek durum ortaya konulmalıdır."[317]

Ussher, Haziran'ın ikinci yarısında gerekli belgelerle donanmış olarak Paris'e geldi. Haziran'ın son günlerinde Amerikan başkanıyla yapacağı görüşme, başkanın yoğunluğu nedeniyle gerçekleştirilemedi. Ussher, daha önce İstanbul'da ve Paris'teki çeşitli kurullarda tartışmaya açtığı önerisini, 2 Temmuz 1919 tarihinde Bakanlar Konseyi Başkanlığı'na ve Barış Konferansı'na sundu.[318] Ona göre kaçaklardan ilk etapta İtilaf Devletleri sorumluydu. Eve geri dönüş esnasında Kafkasya bölgesinde bulunan ve 200.000 kadarı açlık tehdidi altında bulunan ya-

317 İstanbul, 11.4.1919. ABC Personal Papers Ussher. Eksiksiz tercüme, transliterasyon ve tıpkıbasım için Kieser 1997, s. 138, 147 vd.

318 Bkz. ek.

rım milyon kaçağın genel bir sefaletin pençesine düşmesine izin verilmemeliydi. *Relief*'in kaynakları tüm bu insanlarla ilgilenmek için yeterli değildi. Köylerine geri dönen çiftçiler, ödünç alacakları alet ve tohumlarla tarımı yeniden canlandırmalıydı; İtilaf Devletleri'nin imkânları bunu gerçekleştirmeliydi. Kürtlerin de katılımı Ushher'in planı açısından hayati öneme sahipti: "İtilaf askerlerinden veya sadece Ermenilerden oluşan birliklerin kullanılmasından kaçınılır, böylece bu tür hareketlerin ister istemez yaratacağı korku ve nefret önlenmiş olur." Ussher, Mustafa Kemal'in de aynı aylarda Müslümanların "antiemperyalist" birliği propagandasıyla Sünni Kürt liderlerini kendi tarafına çekmeyi başardığını, İstanbul Hükümeti'nin otoritesini kabul etmemeye başladığını ve böylelikle bir Ermeni-Kürt işbirşliği için Osmanlılık temelini ortadan kaldırdığını bilmiyordu.

Hem Ushher'in planının, hem de misyonerlerin Küçük Asya'da federal bir Türkiye'ye zemin hazırlayacak bir Amerikan mandası kurulması taleplerinin gerçekleşmemesi, büyük ölçüde kendi Amerikan saflarından gelen direniş yüzünden oldu. İtilaf Devletleri'nin insani yardım sorumlusu (*Allied Director General of Relief*), sonrasının ABD'nin cumhuriyetçi başkanı Herbert C. Hoover, şüpheyle yaklaştığı misyonerlerin aksine, siyasi olanla insani olanı birbirinden kesin olarak ayırmak istiyordu. İstanbul'daki Amerikan Yüksek Komiseri Mark L. Bristol gibi o da bu noktada İttihatçı savaş politikalarının Doğu Vilayetleri'ndeki etnik-demografik sonuçlarını kısmen de olsa eskiye döndürmekle politik bir boyut kazanan bir planı desteklemeyi reddediyordu. Böyle bir planın uygulamaya konulması durumunda giderek güçlenen İttihatçı-Kemalist hareketle çatışma yaşanması kaçınılmazdı ve bundan ötürü başarıya ulaşması için ciddi bir Amerikan angajmanına ihtiyaç duyacaktı.

Relief'in misyoner temsilcilerinden yoğun olarak etkilenmesine rağmen, Woodrow Wilson, iç politikadaki izole edici rakiplerinden duyduğu korku ve ABD'de Türk karşıtı hava nedeniyle, misyon lobisi tarafından dile getirilen Küçük Asya'nın yeniden inşası talebinin sorumluluğunu üstlenmekte tereddüt

ediyordu. Bir manda yönetimi ise Harbord'un tahmini olarak hesapladığı üzere, son derece pahalıya mal olacaktı.[319] 1919 sonbaharında geçirdiği bir beyin kanaması, ABD başkanının aylar boyunca politikayla ilgilenememesine neden oldu.[320] Paris'te ise Yakın Doğu'ya dair "idealist" misyoner-Amerikan düşünceleri, özellikle İngiltere ve Fransa'nın Yakın Doğu üzerindeki hak iddialarıyla çatışmaktaydı. Çekişmeli geçen pazarlıklar, bir manda çözümü için son uygun anın da kaçmasına neden oldu. "Görevlilerin ertelemeleri yüzünden misyonerlerin çaresizlik içinde nasıl kıvrandıklarını görmek çok üzücü," diye yazıyordu tarihçi Joseph Grabill.[321] Askerî müdahale ve manda uygulamasının gereken zamanda hayata geçirilmemesi üzerine, bölgeyi çok iyi tanıyan misyonerler politikacılardan çok daha hızlı bir şekilde, daha 1919 ortalarında, Türkiye'de kalabilmelerinin ancak Kemalistlerle yapacakları bir anlaşmaya bağlı olduğunu kavramışlardı. Amerikan senatosu, 1 Haziran 1920 tarihinde manda talebini kesin olarak reddetti ve böylece misyonerlerin politik hayallerine ölümcül darbeyi indirmiş oldu. 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Anlaşması'nın Ermeni bağımsızlığını ve Kürt özerkliğini öngören maddeleri, ihtiyaç duyulan destekten yoksundu. Aynı durum Başkan Wilson'un 22 Kasım 1920 tarihindeki sınır düzenlemesi için de geçerliydi: Bu düzenlemeye göre Van, Erzurum, Bitlis ve Trabzon Vilayetleri'nin bir kısmı Ermenistan'a ait olacaktı. Üç yıl sonra imzalanan Lozan Anlaşması hem müttefiklerin ortak yaşam imkânı yaratmadaki başarısızlıklarını, hem de Küçük Asya için üniter Türk-Müslüman konseptini mühürlemiş oluyordu.

Amerikalı misyonerlerin Yakın Doğu politikalarının başarısızlığa uğraması, acaba onların siyasi alanda yeteri kadar profesyonel olamamalarına mı bağlıydı? Sebep olarak ortaya konulabilecek çok sayıda faktör arasında en belirleyici olanı, belki de ümmet üzerindeki etki alanının son derece kısıtlı kalma-

319 Harbord 1934 (1919), s. 872 vd. Krş. Grabill 1971, s. 234 vd., 240-246; Grabill 1968, s. 146.

320 Howard 1942, s. 136; Grabill 1968, s. 151.

321 Grabill 1968, s. 148.

sıydı. Şayet müttefikleri 1919 yazında derhal desteklemiş olsalardı, Ushher'in Doğu Vilayetleri için düşündüğü yeniden inşa planı uygun ve uygulanabilir nitelikteydi; ancak bu fırsat Paris Barış Konferansı'nda elden kaçmıştı. Ussher'in bu konudaki tek eksikliği –daha Van faaliyetleri esnasında bile ümmet temsilcilerinin gözünden kaçmadığı üzere– İslâm'a karşı kesinlikle küçümseyen bir tutum sergilemesiydi. Ussher'in 1919 yılının plan versiyonlarının birinde henüz var olan iktidar yapısını şu şekilde tasvir ediliyordu: "Tanınan bir merkeze dayanan örgütlü bir yönetim sistemini birdenbire yok etmek, anarşiye yol açabilir. Türkler dahil Türkiye'deki çeşitli milletler yönetim değişikliği istiyor ve Türklerin ortak bir duası 'Allah sahabı göndersin' şeklinde. O 'sahab' için vakit geldi. Türkler, kendilerini bile yönetme hakkını kaybettiler ve İslâm, diğer ırkları âdil bir şekilde yönetemeyeceğini, kendi dininden olanlar için de düzgün bir idare kuramadığını gösterdi. Zengin bir potansiyele sahip bir millet olan Kürtler, İslâm yüzünden geri kalmış ve iletişim için kullanacakları bir yazı dilinden bile yoksunlar, ama Türkler ve Kürtler insandır, dolayısıyla ilgimize layıktır. Aslında kendimiz için de bu ilgi gereklidir. İslâm kaderciliğinden ve kabileciliğinden ötürü geriletici ve verimsiz. Verimsiz ve gelişmeyi engelleyici bir unsur, fiziksel bünye için olduğu kadar siyasal bünye için de bir tehdit oluşturur. [...] Ermeniler yüzyıllarca baskıya uğradı ve geri bırakıldı, şimdi kendilerini idare etmeye uygun hale gelmeden yıllarca vesayet altında tutulmaya ihtiyaçları var. [...] Türk imparatorluğunun unsurlarından herhangi birini bir başkasının kontrolü altına sokmak hata olur, imparatorluğu parçalamak ise hiç de akıllıca olmaz. Kafkaslar'da yakın geçmişte yaşanan tecrübeler, böyle bir parçalanmanın bütün grupların gelişmesini ne derecede engellediğini gösteriyor. Refah, gruplar arası iletişime ve ticaret özgürlüğüne bağlı. İmparatorluğun otonomisi korunmalı, ama yönetim tek bir mandater altında yeniden örgütlenmeli, yerel idare dışında Türklerin kontrolü tamamen ortadan kaldırılmalı. Mevcut idare aygıtı, şok veya şiddete yol açmadan reform yapacak şekilde tedrici bir değişimden geçirilebilir. Yerel

özyönetim, halk kendisinin sorumluluk üstlenecek düzeyde olduğunu gösterdikçe tanınabilir, hedef, sonunda, geniş yerel yetkileri bulunan bir eyaletler konfederasyonu yaratmak olmalıdır. Farklı ırklar birbirinden o kadar kopmuştur ki, aynı ırk için en azından geçici olarak birden fazla eyalet oluşturmak yararlı olabilir."[322]

Teklifleri göz önüne alındığında, Ussher'in Doğu Vilayetleri'ndeki iktidar ilişkilerine dair analizleri genel olarak doğru olsa da, ortaya çıkan uygunsuz durumların sorumluluğunu daima İslâm'a yüklemesi, Müslüman çoğunluğun güven duygusuna kaçınılmaz olarak büyük zarar veriyordu. Bilinçli veya bilinçsiz olarak halen var olan Protestan İslâm karşıtlığı "ümmet milliyetçiliğini" körüklüyor, Müslümanların tüm dış "Hıristiyan" ve "emperyalist" etkilere karşı genel olarak reddedici bir tavır takınmalarına neden oluyordu. Bazı yazarlar ABCFM temsilcilerinin bu tutumlarını kötüleyici anlamda "Ermenicilik" (*armenianism*) ve "İncilcilik" (*evangelism*) olarak nitelendiriyorlardı.[323] Ancak bu fazlasıyla tek taraflı bir diskalifikasyondur: Örneğin Clarence Ussher, Henry Riggs, Howard Bliss ve Caleb Gates'in düşünce bütününde, uzun yılların verdiği tecrübe temelinde Türklerin, Kürtlerin ve Ermenilerin de geleceğini düşünen güçlü bir enternasyonalizm ve evrensel değerler vurgusu bulunmaktadır.

Œuvre d'Orient etrafındaki Katolik misyon çevrelerinin aslında yeteri kadar olgunlaşmamış planlarının durumu da, Protestanların yeni düzene dair düşüncelerinden daha iyi değildi. Aynı isimli bültenlerinde bu çevrelerin ilk baştaki umutlu beklentilerinden sondaki aslında hiç de şaşırtıcı olmayan hayal kırıklığına kadar uzanan düşünceler silsilesini eksiksiz bir dokümentayson olarak bulabiliyoruz: "[...] Türk İmparatorluğu'nun lağvedilmesinden sonra Doğu'nun Katolik ve Fransız misyonları [...] Fransızlar açısından baskın bir rol oynamaya davet edildiler," diyordu *Œuvre d'Orient* müdürü Félix Charmetant daha

322 ABC Ussher Personal Papers.

323 Salt 1993 ve daha önce Grabill 1971.

1915 başlarında.[324] Charmetant yirmi yıl önce bile Ermenistan için yayıncılık alanında büyük bir mücadele veriyordu. 1915 yılının Haziran-Temmuz sayısında yayımlanan "Zavallı Ermenistan'" başlıklı makalesinin sonunda Ermeni bağımsızlığı talebinde bulunuyordu.[325] *Œuvre d'Orient* çevreleri için mantıklı taleplerle kesintisiz bir kolonyal görev bilincinin iç içe geçmiş olması belirleyiciydi. Charmetant, Ermeni bağımsızlığını Fransız şemsiyesi altında tasavvur ediyor ve Fransa'nın Levant'ta büyük bir geleceği olduğunu düşünüyordu.[326] *Œuvre d'Orient*'daki ağır antisiyonist söylemler, geleneksel Sağ-Katolik Fransız milliyetçiliği ile Suriye ve Filistin'in Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa'nın payına düşeceği beklentisinden kaynaklanıyordu.[327] Savaştan sonra *Œuvre d'Orient*'in sözlü saldırıları daha da şiddetlendi[328] ve toprak talepleri daha üst boyutlara tırmandırıldı: "Sadece Colmar'ı değil, Alzas Loren'i de istiyoruz. Doğu'da Suriye, Filistin ve Musul'u."[329] Fransa, "Sovyet Çılgınlığı" ve "Protestan Yahudi politikası" ihtiva eden "Londra Emperyalizmi"ne karşı yürüttüğü dünya barışı konseptini kabul ettirmeliydi.[330] Bakanlar Kurulu Başkanı

---

324 Ancak başta amaç kolonyal barış egemenliği değil, aksine şuydu: "Pancermenizmin başını koparmak ve Prusya militarizmini sonsuza dek yok etmek." (ŒO 1915, s. 314, 378).

325 "Savaştan sonra, müttefikler ezilen halkların ayaklanışını kontrol etmek ve onları kendi milletlerine yeniden kazandırmak zorunda kalacak. Zaten tarih, akıl ve insanlık Ermenistan'ı yeniden özgür ve bağımsız milletler arasına kaydetmek konusunda mutabıklar. Bu mutsuz halk için nihayet özerk bir yaşam sürme vakti geldi artık." (ŒO 1915, s. 392).

326 ŒO 1917, s. 181.

327 ŒO 1917, s. 184. Krş. "La Palestine vendue aux Juifs," Eylül-Ekim 1916, s. 92-106; "Les menées allemandes du sionisme," Haziran-Temmuz 1917, s. 186-189.

328 Onlara göre Almanya "havan toplarımızın delik deşik ettiği basit bir Zepelin" idi; en kötü durumdayken bile "Cermen kurnazlığına" karşı gereken tedbirlerin alınması gerekiyordu – hatta Almanları yüz yıl boyunca kendileri için çalıştırmaları gerekiyor olsa bile. ŒO 1919, Ocak-Şubat, s. 269; krş. ŒO1915, Mayıs-Haziran, s. 379.

329 ŒO 1919, Kasım-Aralık., s. 370.

330 "[...] Londra emperyalizmi [...] ve Sovyet çılgınlığı arasında arasında evrensel barışı sağlamak için [...] sürekli [Fransa'nın] müdahale özgürlüğünü ve sırf Doğu'daki değil, dünyanın her yerindeki ilahi rolünü üstlenmesi gerekti-

Millerand'ın çağrısıyla 800.000 Fransız kadınının imzaladığı ve "Şark'ta Büyük Fransız Mandası" talep eden protesto notası, çok geç kalmıştı: Milletler Cemiyeti, Kudüs'ü İngiltere'ye vermişti.[331] Bu arada Kemalistler kendi hükümetlerini kurmuş ve Urfa'daki Fransızlarla anlaşmışlardı. Her şeye rağmen, Charmetant, Mustafa Kemal'le Sevr Anlaşması'nın revizyonuna dayalı bir anlaşmaya varılamayacağını görebilecek kadar gerçekçiydi.[332] 1923 yılında imzalanan Lozan Antlaşması, Charmetant'ın halefi Ch.-M. Lagier için büyük bir hayal kırıklığıydı. Yine de kendi hayal kırıklığı, onun bu anlaşmada gerçekten üzücü olan noktayı, yani yaşadıkları topraklar elinden alınmış olan Ermeni halkından geriye kalanların bundan böyle vatansız olduğunun onaylandığı gerçeğini görmesine engel teşkil etmiyordu.[333]

3.5.4. Yeniden örgütlenen genç Türkiye ve misyonerlerin faaliyetlerinin son bulması

1919 yılında geriye dönen ve yeniden inşa faaliyetlerine başlayan misyonerler, Dünya Savaşı esnasında kısmen aynı ka-

---

ğini söylüyoruz. [...] Şu içerideki Bolşevikler [...] Sadece Fransa'da değil, dünyanın her yerinde bütün Masonluklara bağlı olarak Bolşevikler uluslararası Yahudilik'in desteğiyle egemenliklerini yaymak istiyorlar." (ŒO 1919, Kasım-Aralık., s. 77). Ayrıca iç düşmanların, yani sosyalistlerin, "içteki Bolşeviklerin," masonların ve uluslararası Yahudiliğin tetikte beklediği de biliniyordu: "Bolşevik kanat, sadece Fransa'da değil tüm dünyada masonluklara bağlı olarak, uluslararası Yahudilik'in desteğiyle egemenliğini yaymak istiyor" (ŒO 1919, Kasım-Aralık., s. 347).

331 "Le crime de lèse-Patrie est consommé" (ŒO 1920, Haziran-Temmuz, s. 37, 55).

332 ŒO 1921, Ocak-Şubat, s. 109-112 (Charmetant 21 Temmuz 1921'de öldü). Krş. buna karşın Lagier'nin etnik merkezci nostaljisi: "[...] Fransa'nın düzelttiği, sınırladığı, denetlediği Osmanlı egemenliği harika bir şeydi[...] Böylelikle Türklerle değil, Fransa'da gibiydik." (ŒO1923, Nisan., s. 229; krş. ŒO 1921, Aralık., s. 268, ayrıca Haçlı seferi düşüncelerinin yeni baskısı için ŒO 1923, Aralık, s. 354-357).

333 ŒO 1923, Ağustos., s. 299 vd. *Œuvre d'Orient* ve desteklediği Şark Misyonu, Fransa'nın Dünya Savaşı sonrası kimlik problemini yansıtıyordu: Fransa değişen bir dünyada kendisine yeni bir yön bulmalıydı, ancak eski düşüncelerine hâlâ sıkı sıkı bağlıydı (Krş. Becker ve Berstein 1990, s. 180).

deri paylaşmış olan topluluklarla daha büyük bir işbirliği içine girmişlerdi. Ancak dört yıl sonra imzalanan Lozan Antlaşması, misyonerlerin özerk faaliyetlerinin ve yeniden inşa planlarının sonu oldu.

Cizvitler, 20 Patre ve 8 Fatre'den müteşekkil, savaş öncesi döneme göre nicel bakımdan daha küçük bir ekiple, 1919'da Adana'ya ve Küçük Asya'nın içlerine geri döndüler. Aynı yıl ilk olarak Merzifon, Amasya ve Sivas'ta olmak üzere, Kuzeydoğu İç Anadolu'daki istasyonlarını büyük ümitlerle tekrar kurdular; ancak bu arada aslanın inine girmekte olduklarının farkında bile değildiler, çünkü Kemalist hareket o günlerde Sivas Kongresi hazırlıkları yapıyordu. Cizvitler, İtilaf Devletleri'nin kendilerini koruyacağına güveniyorlardı. Yanlarında mülklerini tekrar geri alabilmede kendilerine yardımcı olacak Fransız subayları bulunuyordu.[334] Cizvit misyonerleri, bu şekilde ortaya çıkmalarından Türklerin kesinlikle hoşlanmadığının farkında bile değillerdi. Savaş öncesi döneme göre son derece sınırlı okul ve rahiplik faaliyetlerini, bir buçuk sene bile sürdüremediler. Aralık 1920 sonlarında Ankara Hükümeti Cizvit okullarını kapattı, kiliseler de dahil olmak üzere tüm binalara el koydu. Cizvitler, 1921 yılının ikinci yarısında İstanbul'a geri dönmelerine izin verilinceye kadar, İtilaf Devletleri'yle aylar boyu süren anlaşmazlıklar esnasında bir tür rehine durumunda kaldılar. Cizvit Arşivi, Bağımsızlık Savaşı sırasında gerçekleştirilen çok sayıdaki "etnik temizliğe" dair bilgiler içermektedir: 1921 ilkbaharında Amasya'daki Hıristiyan nüfus 1.500 ile 2.000 arasında Gregoryen Ermeni'den (genellikle geri dönen kaçaklar), yaklaşık 1.000 Ortodoks Rum'dan ve 25-30 kadar Katolik Ermeni'den oluşuyordu. Temmuz sonlarında, Cizvitlerin ayrılışından hemen sonra, ulusal Türk güçlerinin önemli bir reisi olan Topal Osman, çetesinin başında halkın bu kesimi üzerinde sistematik bir zulüm ve katil hareketine girişti. Amasya'daki *Collège* ve Cizvit binaları ateşe verildi.

334 Krş. *Réouverture de la mission d'Arménie (1919) d'après les lettres des missionnaires*, AFCJ Arménie carton 1 RAr 25, 6/ 7, s. 4 vd., ve *Les pères jésuites de la mission d'arménie 1919-1921*, AFCJ Arménie cart. 1 RAr 25, 6/ 21, s. 1.

Katliamdan geriye sadece 15 Hıristiyan erkek, yaklaşık 1.000 kadar kadın ve çocuk kaldı.[335]

Adana, savaştan sonra tekrar yerleşilen dördüncü istasyondu. Kilikya'nın Fransız birlikleri tarafından işgal edilmesiyle birlikte, bu şehir sadece geri dönen Ermeniler için değil, ülkenin iç kesimlerinde sağ kalmayı başarmış Hıristiyanlar için de bir sığınağa dönüşmüştü. Cizvitlerin ilk ve ortaöğretim kurumlarına yoğun bir öğrenci talebi vardı; ancak 20 Mayıs 1920 tarihinde Türklerle Fransızlar arasında Ankara'da imzalanan anlaşma, Fransız birliklerinin 1921 yılının Kasım ve Aralık aylarında bölgeden çekilmesine neden oldu. Türk milliyetçiliği altında kendilerine bir gelecek göremeyenler, birkaç hafta içinde kitleler halinde ülkeyi terk etmeye başladılar. Cizvit okulları kısa sürede boşaldı ve Ekim 1922'de Türk makamlarının emriyle kapatıldı. Hastane yerli personelle hizmet vermeye devam ediyordu. Ekim 1923'ten itibaren bölgede misyoner olarak sadece Roma-Katolik Kilisesi'ne bağlı olanlarla ilgilenen Peder Rigat kalmıştı. Geri kalanları ya İstanbul'a gitmiş ya da Fransa'ya geri dönmüşlerdi.[336] Tokat ve Kayseri'deki istasyonların yeniden inşasına teşebbüs dahi edilmedi; Kayseri ve Sivas arasında bir zamanlar çok şey vaat eden köy çalışmalarının tekrar başlatılması söz konusu dahi değildi. İstanbul'daki okul ve Katolik cemaati çalışmaları, giderek azalan personel sayısına rağmen, Cizvitler tarafından sürdürülmeye devam etti.[337]

---

335 1921 yılının yazarı belli olmayan endişe verici raporu *La situation des chrétiens à l'intérieur* [İçerideki Hıristiyanların Durumu], o zamanın neredeyse diğer tüm yazıları gibi "hiçbir şey yayımlamama ricası" notuyla işaretlenmişti (AFCJ Arménie cart. I RAr 25, 6/ 20-22). Bölgede bulunan Hıristiyanların tehlikeye düşebilecekleri muhtemelen bunun ilk nedeniydi; ancak Fransız diplomasisi içinde Kemalist hareket yanlısı grubun gelişmeye başlamış olması da önem taşıyordu, ki bu yön değişikliği ne Fransız mandası taraftarlarının, ne de azınlıklar hususunda endişe duyan vatandaşların hoşuna gidiyordu. Topal Osman daha 1921 ilkbaharında Koçgiri-Dersim Kürt Alevilerinin öldürülmesiyle öne çıkmıştı. Osman'ın çetesi Mustafa Kemal tarafından korundu, sonra da onun özel muhafızlığına getirildi. Krş. Zürcher 1984, s. 88; TBMM G. C. Z., s. 269, 275; Komal 1992 (1975), s. 79; Dersimi 1952, s. 148-156.

336 *Le Cinquantenaire...* s. 21 vd.

337 Krş. Adnan Şişman tarafından elde edilen, Père Jalabert tarafından 11.12.1979 tarihinde daktiloyla yazılmış üç sayfalık metin (AFCJ RCo 1/ 3).

Savaşın sonunda Alman misyonerler İtilaf Devletleri tarafından sınır dışı edilmişti. "Birinci Dünya Savaşı'nın son bulmasıyla birlikte, Türkiye'deki tüm Hıristiyan Alman yardım kuruluşlarının ve misyonlarının da sonu gelmişti. Varlığını birkaç yıl daha korumayı başaran, sadece müflislerden oluşan bir gruptu. Artık hiçbir perspektif kalmamıştı," diye yazıyordu kilise tarihçisi Uwe Feigel.[338] Alman misyonerler 1919 yılında faaliyetlerini geçici olarak sınır dışı edilmeyen veya geri dönmelerine izin verilen İsviçreli ve Danimarkalı çalışanlarına emanet ettiler. Bunlar Urfa'da Künzler ve Vischer aileleri, Maraş'ta Maria Timm, Mezere'de Verena Schmidlin ve Karen Marie Petersen'den oluşuyordu. Her iki istasyonda toplam 1.000 yetim bulunuyordu. Kilikya'daki Harunye 1920, Mezere de 1922 yılında terk edildi; daha evvel 1915'te Van, 1916'da Muş terk edilmişti. Jakob Künzler, vatandaşı Verena Schmidlin'le birlikte Hülfsbund yetimlerinin büyük kısmını Suriye'ye götürmüştü. 1923 yılında toplam 20 Ermeni ve Türk kızı için sadece Maraş istasyonu varlığını sürdürüyordu. Hülfsbund 1923 yılında Bulgaristan ve Yunanistan'da yeni faaliyet alanları bulmuştu; birincisi iltica eden Ermenilerle ilgilenmek, ikincisi de bir İslâm misyonu denemesi.[339]

Alman Şark Misyonu, Lepsius'un 1917 yılındaki ayrılışıyla birlikte ağır bir darbe almış ve 1924 yılında dağılmıştı. Lepsius, 1919'dan sonra ayrı yürüttüğü çalışmalarını "Dr. Lepsius Alman Şark Misyonu" olarak adlandırıyordu. Yaşamının son yıllarında –Lepsius 1926 yılında hayata gözlerini yumdu– kendisini tümüyle Dünya Savaşı'nın yakın dönemi tarihi ve Ermeni halkının kaderi üzerine yaptığı çalışmalara adamıştı. Kafkasya'daki Ermenilerle, Suriye ve Lübnan'da bulunan kaçaklara yaptığı maddi yardım, Almanya'da yaşanan büyük ekonomik kriz nedeniyle son derece sınırlıydı. Birlikte çalıştığı ve 1917'de hastalanarak Urfa'dan ayrılan Karen Jeppe bir daha oraya dön-

338 Feigel 1989, s. 273.

339 Krş. Riesenbeck, tarihsiz, Böl. 1, s. 1-17, 41-60; Feigel 1989, s. 268-271, 302-307. Yetim çocukların Künzler tarafından ülkeden çıkarılışı için krş. Böl. 3.9.6.

memiş, aksine Ermeni kaçaklar arasında önceleri bağımsız, sonraları Milletler Cemiyeti tarafından finanse edilen bir çalışma başlatmak üzere, Danimarkalı Ermeni dostlarının desteğiyle 1921 yılında Halep'e gitmişti.[340] Ernst Christoffel, Ocak 1919'da sınır dışı edilmesiyle birlikte Malatya'daki Bethesda'yı ABCFM'nin himayesine vermişti. *Relief* orada sağlık durumları genellikle çok bozuk olan 250 Ermeni ve 1.250 Rum yetimi barındırıyordu. Künzler de 1921 yılında yaklaşık 900 çocuğun karayoluyla Lübnan'a gidişini organize etmek için buraya geldi. ABCFM, Bethesda hakkında verilecek kararı ona bıraktığı için, devletin el koymasından önce binayı hastane yapılması maksadıyla valiye bağışlamaya çalıştı. Türkiye'de faaliyet yürütmek için gösterdiği tüm çabaların boşa çıkması üzerine, Christoffel 1925 yılında İran'da yeni bir çalışmaya başladı.[341]

3.5.5. Milliyetçi bir üniter devlette Hıristiyan-misyoner varlığı

Daha 1917 yılında Barton etrafındaki misyon çevreleri, ABD'nin savaşa girmesine ve diplomatik ilişkilerin kesilmesine rağmen, Osmanlı-Amerikan tarafsızlığı için başarılı girişimlerde bulunmuş ve böylece ABCFM'nin Küçük Asya'daki varlığının kısmen de olsa korunmasına yardımcı olmuşlardı. Gerçekten de ABCFM, Genç Türkiye'ye olan programsal bağlılığını daha 1908 yılında diğer tüm misyonlardan daha belirgin bir şekilde öne çıkarmıştı. 1914 öncesinde kurulmuş olan bir misyon kuruluşu, –teorik olarak– varlığını sürdürebiliyordu. Kendine güvenen genç ulusal devletin 1923 yılında yayımladığı veya İttihatçılardan devraldığı talimatnameler, bazı maddelerinde Batılı ulusların benzer kararlarıyla örtüşüyordu: Hekimler ve öğretmenler Türk tarafınca kabul edilen bir diploma almaları halinde hizmet verebileceklerdi; Türk tarih ve coğrafyası dersleri, Müslüman-Türk bir öğretmen tarafından –kısa

340 Schäfer 1932, s. 108-116.

341 Krş. Christoffel 1921, s. 91; Orient 1925, s. 87-90; Künzler 1933, s. 110-114; Feigel 1989, s. 273.

bir süre sonra da zorunlu ders kitabı esas alınarak– verilecekti; yasaya aykırı ve İslâm karşıtı propaganda yapmak yasaktı. Özellikle son madde yoğun bir şekilde resmî makamların yorumuna açıktı. 1915 yılına ait talimatnamenin özel okullarla ilgili 37. Maddesi, Hıristiyan olmayan öğrencilerin Hıristiyanlarca düzenlenen bir toplantıya katılmasını kesin olarak yasaklıyordu. Tüm İncil yayma girişimleri de olanaksız kılınmıştı. Ayrıca tüm misyon kuruluşları kâğıt üzerinde devlet tarafından yüksek bir ücret talep edilen bir Türk müdüre gereksinim duyuyordu. Bu da çalışmaların mütemadiyen kontrolü ve ispiyonlanması anlamına gelmekte, ayrıca ek olarak ağır bir yük teşkil etmekteydi; okul ücretleri de aynı oranda yüksek tutuluyordu.[342] Erken dönem Türk Cumhuriyeti'nde devletin ve toplumun dinsel hoşgörüsüzlüğü, gerçekten de daha önce Küçük Asya tarihinde görülmedik boyutlara ulaşmıştı. Devlete bağlı, "Türk ülküsü" altında sınıflandırılan Sünni inanç dışında, din konusunda herhangi bir düşünceyi açıkça ifade etmek yasaktı. Metropoller dışında Hıristiyan veya Yahudi cemaat yaşamını sürdürmek mümkün değildi.

ABCFM, 1923 yılında, çalışmalarını ve savaşın neden olduğu tüm tahribata rağmen, hâlâ gücünü koruyan altyapısını terk etmek yerine, Müslüman Türk halka yöneltmeye karar verdi.[343] Yeni hedef parolası olarak *moral education* belirlenmişti; bu, siyasi olmayan karakter eğitimi olarak yorumlanabilirdi. ABCFM, üniter bir ulusal devletin inşa edilmesine katkıda bulunmaya hazırdı. 1908 sonrasında arzu ettiği türden çoğulcu bir toplum için siviltoplumcu çalışmalardan veya Abdülhamit döneminde açıktan yürüttüğü manevi muhalefetten artık vazgeçmişti. Misyon olarak Türkiye'de kalma gerekçesini sessiz Hıristiyan etkisi stratejisiyle açıklıyordu. Bu stratejinin

342 Krş. Riggs 1942, Sektion 4, s. 26 vd.; Barton 1933, s. 132 vd.; Beaupin 1924, s. 44 vd.; Richter 1930, s. 100-103; Jäschke 1956, s. 74 vd.; Grabill 1971, s. 282, 296 vd.

343 ABCFM Yıllık Kongresi'nin aylar boyunca süregiden iç tartışmalardan sonra Ekim 1923'te aldığı karar (Riggs, MW Ocak. 1924, s. 1 vd.; Krş. Richter 1930, s. 97).

anahtar kavramları arasında "anonim Hıristiyanlık," "kişisel yakınlaşmalar," "hayat meselelerine dair sohbetler," "aile yaşamı" ve "ahlaki üslûp" gibi ifadeler bulunuyordu.[344] Antep'teki *Central Turkey College* ve Maraş'taki *Girl's College* Ermenilerin peşinden ülke dışına çıktılar ve 1924 yılında Suriye'deki Amerikan *Presbyterian Board*'ın Halep'te bulunan *Aleppo College*'ine entegre oldular. Kemalistler, Merzifon'daki *Anatolia* College'i bir "ihanet yuvası" olarak görüyorlardı: En azından Ankara'da yayımlanan yarı resmî *Yeni Gün* dergisinin, Türk-Yunan savaşının belirleyici bir dönemi olan 1921 ilkbaharında yayımladığı bir makalesinin başlığı bu şekildeydi. Temmuz 1921'de *College* bir suikastın hedefi oldu; Ağustos ayında Rum öğretmen ve öğrencilerinden birçoğu idam edildi. Bunun üzerine ABCFM *College*'i Selanik'e nakletti.[345] Ancak ABCFM eski rakiplerinin aksine, Doğu Vilayetleri dışında Kemalist Türkiye'nin içlerinde de varlığını sürdürmeye devam etti. Sadece Hülfsbund Maraş ve Haruniye'deki istasyonlarını geçici olarak tekrar açabildi.[346] Amerikan Protestanları İstanbul, İzmir, Tarsus, Adana ve Merzifon'da ortaöğretim kurumlarına, İzmir ve Tarsus'ta *College*'lere, ayrıca Antep ve Kayseri'deki Talas'ta birer hastaneye sahiptiler. Maraş'ta hâlâ küçük bir misyoner grubu bulunuyordu. Bunların dışında İstanbul'daki *Robert College* ve *American College for Girls*, İzmir'deki *International College*, bağımsız ama misyonlara yakın kurumlar olarak varlıklarını sürdürüyorlardı.[347]

Misyonların milliyetçi Türkiye'ye uyum sağlamaları zorluklarla, fedakârlıklarla ve yanılsamalarla doluydu. Kalmaya karar verdiklerinde, misyonerler 1923 yılının kısıtlayıcı tedbirlerinin zamanla gevşetileceğini düşünüyorlardı: "Belirtmek gere-

344 "İsimsiz Hıristiyanlık", "kişisel ve sempatik yaklaşım", "Hıristiyanca ışıltı", "misyoner evi –bir sosyal merkez", "hayatî konular hakkında kişisel konuşmalar", "yüksek bir moral tonda yayınlar", "ülkenin ilerlemesi için sempatik yaklaşan Türklerle işbirliği". Krş. Riggs 1924, s. 3; Riggs. 1927, s. 343-348; MRW 1928, s. 467-70 ve Stone 1984, s. 268 vd.

345 Krş. Stone 1984, s. 199 vd., ve Stone 1982, s. 44, 48.

346 Krş. Bôl. 3.7.5.

347 Krş. Riggs 1942, Sektion 4 ve Richter 1930, s. 100, 288.

kir ki, henüz gerçekleşmemiş bir umut bu," diyordu Henry Riggs 1940'lı yıllarda.[348] Bu arada Müslüman Türklerin Hıristiyan olmalarından ve böylece "Türk ülküsü"ne (ulusal kimliğe) "ihanet" etmelerinden kaynaklanan ciddi olaylar yaşanmıyor değildi. Bunun bedelini söz konusu kişilerin yanı sıra, misyonerler de ödemek zorunda kalıyordu: 1928 yılında devlet dört öğrencinin Hıristiyanlığı kabul ettiği gerekçesiyle Bursa Kız Okulu'nu kapattı, etrafına muhtemelen Alevilerden oluşan bir Hıristiyan cemaat topladıkları için Maraş misyonerleri 1934 yılında sınır dışı edildiler.[349]

Son Hıristiyanların da vilayetlerden çıkartıldığı "trajik 1922 yılından" (Henry Riggs) sonra, Türkiye misyonundan bütünüyle vazgeçilmesinin daha doğru ve mantıklı olup olmayacağı sorusu artık gündemin tepesine oturmuştu. ABCFM, Ermenilerin İttihatçı savaş rejimi tarafından yok edilişine dair diğer tüm örgütlerden çok daha geniş bir bilgi birikimine sahipti. Ayrıca misyonerler bu büyük suçun Türkiye Cumhuriyeti tarafından böyle görülmediğinin, aksine bütün bir milletin hayatta kalma mücadelesinde rakibin başarıyla ortadan kaldırılması olarak kabul edildiğinin de bilincindeydiler. Soykırımı gerçekleştiren ve bu şekilde kendisine çıkar sağlayan çok sayıda insanın, kendilerine kucak açan Kemalist rejimin temel direğine dönüşmelerini yabancılaşma ve endişeyle izliyorlardı. Henry Riggs şöyle yazıyordu: "Son on yılda Türk halkı ve özellikle liderleri, tarihteki en dehşet verici suçlardan birini işlediği için Tanrı'nın ve insanların nezdinde suçludur. Türk egemenliğinin kazanılan zaferle yeniden tesis edilmesi, o suçu cezasız bırakmakla kalmadı, ama muhtemelen Türklerin çoğunluğunun kafasında, izledikleri korkunç yolun haklılığının ortaya çıktığı fikrini uyandırdı. Misyonun birçok mensubunun zihninde dürüstçe cevaplandırılması gereken iki soru var: Birincisi, Türkler, bugün bir zafer olarak benimsedikleri o suçtan nedamet getirip onu gerçekten kınamadan bu halkın yenilenmesi ve düzgün bir ulusal yaşam yolunda gerçek bir ilerleme göstermesi umudu taşınabi-

348 Riggs 1942, Sektion 4, s. 14.
349 Krş. Jäschke 1956, s. 74 vd.

lir mi? İkincisi, bir misyoner, sessiz kalarak bu suçu önemsemeyip hoşgördüğü izlenimi veriyorsa, manevi açıdan ve kalıcı herhangi bir etkisi söz konusu olabilir mi?"[350]

Türkiye misyonlarının hüsranı, özellikle Doğu Vilayetleri'nde büyüktü, her şeyi kaybetmişlerdi. "Kendi" insanları, yani yerli Hıristiyanlar, öldürülmüş veya vatansızlaştırılmıştı. Bir ülkeye dönüş planı çerçevesinde planladıkları yeniden inşa projesi gerçekleşmemişti. Soykırım anıları, Lozan Antlaşması'ndan sonra Batılı devletlerin hiçbirini ilgilendirmeyen, ayrıca Avrupa ve Amerika'daki belli başlı akademik çevrelerin tuhaf bir şekilde uzak durduğu bir mirasa dönüşmüştü. Türkiye'de ise zaten soykırım ve bununla ilgili konularda mutlak bir sessizliğe mahkûm edilmişlerdi. Bu sessizliği kırmak için yapılan tek girişim, ABCFM'nin Ocak 1923'te İstanbul'da yaptığı bir toplantıydı. ABCFM bu toplantıda Ankara hükümetine yönelik, savaş yıllarında Türkiye sınırları dahilinde işlenmiş suçlarını mahkûm eden ve toplumun yeniden oluşturulmasında pişmanlığı şart koşan bir niyet bildirgesi göndermişti. Bu adımın muhtemelen *Turkey Mission*'un derhal sona ermesine yol açacağını bilmelerine rağmen birçok misyoner altına imzasını attı, ancak bunlar yine de azınlık teşkil ediyordu.[351]

Senatonun *Relief* bağışçılarının ve ABD Ermenileri'nin baskısının yanı sıra, Wilson'un Özgür Ermenistan düşüne olan bağlılığı nedeniyle Lozan Antlaşması'nı onaylamamış olmasına rağmen, Türkiye ABD'ye özel ve giderek gelişen bir şekilde bağlı kaldı. "Yüzünü Batı'ya dönmüş ve yardım arayışında olan Türkiye, özellikle, hatta neredeyse sadece Amerika'ya bakıyor," diyordu James Barton 1926 yılında ve Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye'yle tekrar büyükelçilik düzeyinde ilişki kurmasında ısrar ediyordu. Mayıs 1927'de bu istek gerçekleşti.[352] Ancak bunun

350 Riggs 1942, Sektion 4, s. 19 vd.

351 Riggs 1942, Sektion 4, s. 20 vd.

352 Grabill 1971, s. 282 vd. (Alıntı), ayrıca bkz. s. 287; Moranian 1994, s. 549-580. Misyonerlerin Kemalist rejime yakınlaşma çabaları, yukarıda aktarılan karşılıklı büyükelçi tayin etme çabaları çerçevesinde kolaylıkla anlaşılabilir (krş. MRW 1927, s. 343, 348).

diplomatik bedeli, Ermeni trajedisinin bütünüyle hasıraltı edilmesi oldu. Amerikan okulları ve *College*'leri, yüzü ABD'ye dönük bir Türk elitinin şekillenmesine çalışıyorlardı. "Temel hedef, hayatın hangi alanında olursa olsun, çalıştıkları dalın ustaları olacak erkekler ve kadınlar yetiştirmektir," diye yazıyordu James Barton.[353] Bu açık elitist yönelimle, 1923 öncesinde olduğu gibi fakirler adına genel bir faaliyette bulunmak mümkün değildi. Özellikle taşra Türkiyesi'yle –eski ABCFM çalışmalarının başlıca özelliklerinden biri– olan bağlar gitgide kopmaktaydı. Buna karşın misyon okulları, nihayet Müslüman çoğunluğa ulaşmayı başarmıştı: 1923 yılında misyon okullarındaki 736 öğrencinin 236'sı, 1927 yılında 1.257 öğrencinin 919'u Müslüman'dı.[354] Ancak Protestan öğretmenler burada kendilerine acaba Türk milliyetçiliğiyle işbirliği içinde yürüttükleri Amerikanlaştırma çalışmalarının pratik olarak öncelikli faaliyete, Hıristiyanlaştırma çalışmalarının ise bunun zorunlu bir ilavesine mi dönüştüğü sorusunu yöneltmek durumundaydılar.[355] Yabancılara ait okulların –varlıklı– Türkler arasında kazandığı başarı, *Hovat* isimli Türk gazetesinin 1928 yılında yazdığı gibi "fahiş okul ücretine" rağmen son derece çarpıcıydı. Aynı gazete, varlıklılara sıradan halktan daha farklı bir eğitim sağlayan bu "sınıfa dayalı eğitimin" uzun vadede demokrasiye zarar vereceği görüşündeydi.[356] Devletin tüm katı talimatnamelerine rağmen 1930'lu yılların aşırı milliyetçi gazeteleri "ulusal bilinci sinsice çökerten" ve "gençliğimizin kutsal duygularını zehirleyen" yabancı okullarının ülkeden tümüyle çıkartılmasını istiyorlardı.[357] Dünyada yaşanan derin ekonomik kriz, ABCFM'nin masraflı Türkiye misyonu için ihtiyaç duyduğu maddi imkânları ciddi ölçüde yok etmişti. Halktan gelen büyük talebe rağmen, ABCFM 1930'lu yıllarda kuruluşlarını birbiri ardına ka-

353 Barton 1933, s. 136.

354 MRW 1927, s. 345.

355 Krş. Dittes 1955, özellikle s. 141 vd.; Trask 1965, s. 109-111; Grabill 1971, s. 296-298.

356 2.2.1928 tarihli *Hovat*, alıntı MRW 1928, s. 467-470.

357 Alıntı MW 1933, s. 299 vd.

patmak zorunda kaldı. 1938 sonunda ABCFM'nin elinde bir zamanların on dokuz ortaöğretim kurumunun sadece dört tanesi kalmıştı.[358] Buna rağmen bilim, endüstri ve siyaset alanında nüfuz sahibi olan pek çok Türk, ABCFM okullarının mezunları arasından çıkıyordu.[359] Amerika'yla o zamana dek genel olarak kültürel düzeyde kalan ilişkiler, 1947 yılında Truman doktriniyle olağanüstü bir siyasi boyut kazandı: Türkiye NATO üyesi ve ABD'nin büyük bir stratejik öneme sahip partneri oldu. 19. yüzyıldan beri Yakın Doğu'da ABD'nin temsilcisi olarak ortaya çıkmış olan Protestan misyonerler, böylece nihai olarak geri plana itilmiş oldular. Türkiye'deki kalabalık NATO personeli, kısa bir müddet sonra, yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitülasyonlar sayesinde sahip olduklarından bile daha geniş imtiyazlar kazandılar.[360] Urfa Süryani Cemaati'nin eski papazı ve Jakob Künzler'in dostu Ephraim K. Jernazian, ABD sürgününde bulunurken yaşlı bir adam olarak bu gelişmelerden büyük bir acıyla söz ediyordu: "Aziz Pavlus ve kendisinden sonra gelen adanmış misyonerler, İsa Mesih'in adını anmayı yasaklayan ve Mammon'un gospelini ve materyalizmi öğreten okulları destekleyen günümüz American Board Missions'u hakkında acaba neler söylerlerdi diye merak etmekten kendimi alamıyorum. Amerikan misyonlarını ilk kuranlar, gerçekler iş fırsatlarını tehlikeye sokmasın diye Soykırım'ı ve süregelen azınlık kıyımını meşrulaştıranları veya inkâr edenleri savunmalarıyla, her şeyi 'ulusal güvenlik' adına örtbas etmeleriyle politikacılarımıza ve işadamlarımıza katılan bugünkü Board hakkında acaba neler derlerdi?"[361]

Geç-Osmanlı dönemi misyon kuşağı ise, cumhuriyetçi Genç Türkiye'ye ortak bir olumlu bakış açısına asla ulaşamıyordu – bu ülkeye dair umutları çok farklıydı, siyasi bilinçleri fazlasıyla

358 Riggs 1942, Sektion 4, s. 26 vd.

359 Sadece güncel birkaç örnek için: Politikacı Bülent Ecevit ve Tansu Çiller, Amerika'da ders veren tarih profesörleri Şükrü Hanioğlu ve Engin Akarlı, eski edebiyat profesörü ve çoksatar yazarı Mina Urgan. Krş. ayrıca Grabill 1971, s. 295-297, 306.

360 Krş. Harris 1972, s. 9-30, 54-57.

361 Jernazian 1990, s. 121 vd.

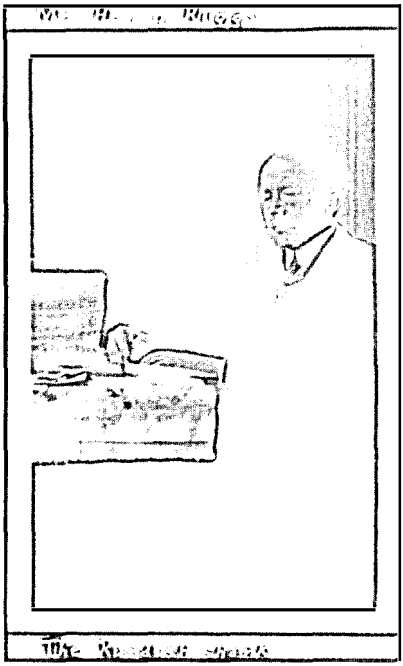

Resim 82: Henry Riggs, "the Kurdish shark" ("Kürt kurnazı") 1920 yılında Harput'tan ayrılmaya mecbur edildikten sonra geldiği İstanbul'da. (ABH) *Bible* House'un fotoğraf albümünde bu resim için şöyle denmektedir: "'Mustafa'nın [Kemal Paşa] himmetiyle' saflarımıza katılan Henry Riggs [...] Harput'tan sürülmesi sonucu doğan melankoli yönü, bizde sempati uyandırdı."

keskindi ve Dünya Savaşı tecrübeleri fazlasıyla travmatikti. Mustafa Kemal Paşa'da büyük bir askerî deha görüyor, ancak devlet adamlığı için aynı şeyi söyleyemiyorlardı.[362] Ancak onları aynı yüksek eğitim düzeyine sahip olmayan, farklı halk gruplarına kendilerinden öncekiler kadar ilgi gösteremeyen ve yakınlaşma sağlayamayan yeni bir misyoner kuşağı takip edecekti. Sosyalbilimci Abdul Latif Tibawi, denizaşırı misyon tecrübesini kariyerindeki yapı taşlarından biri olan gören bu yeni misyonerlik tipini "kolayca misyonerlik" ve "kısa dönemli misyonerlik" olarak nitelendiriyordu.[363] Örneğin Osmanlı'nın Doğu Vilayetleri'nde büyümüş olan, Kürt ve Alevi dostu, rejimi eleştirmekten çekinmeyen Henry Riggs ile coşkulu bir Kemalist olan

362 Krş. Riggs 1942, Sektion 3, s. 42.

363 Tibawi 1966, s. 236, alıntı Fleischmann 1998, s. 312 dipnot 45.

Tarsus Amerikan Koleji müdürü William Sage Woodworth Junior arasında büyük bir farklılık var. Yeni devletin kuruluş efsanelerini en küçük bir eleştiri dahi getirmeden kabul eden Woodworth, 1940'ta iki sene önce hayatını kaybetmiş olan Mustafa Kemal Atatürk için bir övgü şiiri bile yazmıştı.[364]

3.5.6. Budalalar, ajanlar veya gerçeğin şahitleri

İki savaş arası döneminin sağ eğilimli Avrupa basını, giderek sosyal-darwinist bir yaklaşımla Yeni Türkiye'nin örnek liderinin kararlılığına –"brutalité nécessaire"–[365] biat eder ve Fransız misyon basını Ermenistan için tuttuğu matemi himaye nostaljisine bağlarken, Johannes Lepsius ileriyi görerek Küçük Asya'da barış içinde bir arada yaşama formülünün başarısız olacağı yorumunda bulunuyordu: "[...] Avrupa, Asya ve Afrika'daki şimdinin ve geleceğin tüm 'irredentistleri' için nihayet beklenen formül bulundu: Galip güçler bundan böyle kazandıkları her zaferden sonra, işgal ettikleri ülkeyi insanlardan arındırmak suretiyle, tüm din ve ırk kavgalarına bir son verecekler. *Siyasi geleceğin tarifi şöyle olacaktır: 'Suni Kavimler Göçü'.*"[366] Jakob Künzler, kendisini de dahil ettiği bir ironiyle, misyonerleri bi-

364 "[...] Mustafa Kemaldir, devlet banisi,/ Kemal Atatürktür, Türk sevgilisi./ Zafer, istiklâli emanet etti,/ Türklerçin yarattı Cumhuriyeti./ İnönü, Sakarya, sonradan Lozan/ Türkün Zaferidir, İdmete şükran! [...]"; Alıntı: "Ne Mutlu Ben Türküm diyene," *İÇEL, Mersin Halkevi Aylık Dergisi*, Nisan 1940.

365 *Le Temps* 11.11.1938, Mustafa Kemal Atatürk için anma yazısı, alıntı Dumont 1983, s. 179. Krş. radikallere ait bir gazete olan *La République*'deki anma yazısı: "Birkaç yaşlı Türk ve birkaç fesatçı [suikastçı] asılmış olabilir [...]. Hassas maneviyatlar bütün bunları Kemal Atatürk'ün hesabına da yazmış olabilir. Son derece katı ve sert olan 16. Louis ya da Richelieu gibi bazı büyük Fransızların anısını da bir yandan canlandırarak, bunun işlere küçük tarafından bakmak anlamına geldiğini söyleyebiliriz [...]." (alıntı Dumont 1983, s. 180). Mikusch'un açıklayıcı, sağlam bilgilere dayanan Almanca Atatürk biyografisi, "asimile edilmesi mümkün olmayan yabancı üye: Ermeniler"in yok edilmesini yeni Türkiye'nin devlet yapısı için "acil zorunluluk" olarak görmekte ve böylelikle haklı çıkartmaktadır. Mikusch isabetli bir tahlille, Kemalistlerin Ermeni meselesinde "Jön Türkleri kolladıklarını ve onların yok etme politikalarını [...] açıkça dile getirmeseler de, sessizce kabul ettikleri" sonucuna ulaşmaktadır (Mikusch 1929, s. 82 vd.).

366 Orient 1922, s. 101.

rer budala olarak tasvir etmektedir: "Eskiden Türkiye'deki azınlıkların tehdit altında olduğunu söylediğimizde, biz zavallı misyonerlere 'budalalara' inanmak istemezlerdi; ancak şimdi aynı şeyi Alman subaylarından duyuyorlar," diye yazıyordu Temmuz 1917 başlarında.[367] Aynı zamanda Dünya Savaşı'nın sonunda Avrupa basını Türkiye'nin parçalara ayrılmasını talep ederken, Türk milliyetçilerine ve "antiemperyalizm"lerine anlayışla yaklaşmıştı: "[Artık ülkelerinde yabancıları da Almanları da istemedikleri zaman] kimse Türkler hakkında kötü düşünmeyecektir, özellikle de hilalin ülkesinde şu sözlerle Alman-Türk dostluğunu sağlama alacağını sanan bir Alman subayının ifadeleri hatırlandığı zaman: 'Savaştan sonra kendimize tâbi kılabilmek için, savaş esnasında Türklerin dostu olmalıyız'. Muzaffer İtilaf Devletleri'nin de mağlupları kendilerine tâbi kılmayı düşünmeyeceğini iddia edecek değiliz. 'Küçük halkların kurtarılması' türünden güzel sözlerin altında Alman subayının üzeri örtülü, ama çok derinlere kök salmış çıplak soğuk egoizmi yatıyor: Tâbi kılmak."[368]

"Misyonerlik budalaları," milliyetçi ideolojilere karşı takındıkları mesafeli tavır sayesinde içinde bulundukları anı bazı çağdaşlarına oranla çok daha farklı açılardan ve berrak bir şekilde kavrayabiliyorlardı. Ancak yine de kendilerine destek olan çevrelerin dinsel basitleştirmelerine karşı mütemadiyen mücadele etmeleri gerekiyordu. Lepsius misyonunun sekreteri ve tarihçisi Richard Schâfer, misyonun kuruluş dönemine doğru geriye bakarak şunları yazıyordu: "Ermenilerin içinde bulunduğu ve kuruluşun giderek daha yoğun bir şekilde mücadele ettiği sıkıntının gösterdiği gibi, siyasi ilişkilere şeffaflık kazandırılması ve kamuoyunun tartışmasına açılması gerekliliği görmezden gelinemez. [...] Günlük basın, Almanya'nın siyasi-ekonomik çıkarları doğrultusunda Türk yanlısı yayın yapmaya devam ediyordu. Zaten politikayı sevmeyen ve uzak durmayı yeğleyen dinî eğilimli Ermeni Yardımı Dostları, her

367 Urfa'dan 4.7.1917 tarihinde Schâfer'e yazılan mektup, *Orient* 1919, s. 66.

368 Künzler 1999 (1921), s. 116 vd.

şeyin ardında İslâm etkisini görüyorlardı."[369] Misyonerlerin gerçekten de kendilerine has, baskın görüşlerden sapan algılama ve teşhis tarzları vardı. Bu özelliklerini özellikle 1895, 1909 ve 1919 Ermeni takibatları ile Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında pek çok kez ispatladılar. Hülfsbund kurucusu Ernst Lohmann'ın, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra devleti eleştiren değerlendirmesini şu şekildeydi. "Ulaşmak istediğimiz hedeflerle yüksek politika arasındaki tezat, faaliyetimizin daha hemen başında [1896] dikkatimi çekmişti. Bir tarafta insan olarak sahip olmak zorunda olduğumuz basit, yalın duygular, başkalarının acılarını dindirmek için gereğinde kendini feda etme bilinci, diğer tarafta da halkı yeni zenginliklere kavuşturmak amacını güden ticari çıkarlar tarafından yönlendirilen siyaset. Bu düşünce Bağdat Demiryolu'nda vücut bulmuştu. Bu tümüyle yanıltıcı bir spekülasyon, hatta insanların durmaksızın kendilerine ve başkalarına anlattığı büyük bir yalandan ibaretti. [...]. Her şeyi bu hayalete kurban ettiler. Rusya'yla kavgaya tutuştular, onu fanatik can düşmanları haline getirdiler, en basit ahlaksal değerleri bir kenara ittiler [...] Bunların tümünü tabiri caizse kendi gözlerimle gördükten sonra iliklerime kadar sarsıldım ve bu tür politikaların korkunç felaketlere yol açabileceğini kavradım."[370] Yanlış hesaplar yapan devlet baskısına karşı öfkeyle direnme dürtüsünün kökleri, İsa'nın krallığıyla dünya krallıkları arasında kesin bir ayırım yapan Pietist misyon anlayışının derinlerinde yatıyordu. Bu anlayış, yukarıdaki satırların kesinliğinin düşündüreceğinin aksine, hükümet kararlarının bazen naiflik olarak nitelendirilen kabulünden ötürü itiraz görüyordu.[371]

---

369 Schäfer 1932, s. 19.

370 *25 Jahre im Orient*...1921, s. 3 vd.

371 Krş. Böl. 3.4.7. 30.000 Mark tutarında küçük bir meblağ olan İmparatorluk Koloni Yardımını geri çevirmemekle, Hülfsbund da 1913 yılında devletle dostane ilişkiler kurmuş gibi görünüyordu. "Alman kolonilerinde ve himaye bölgelerinde misyon faaliyetleri yürütmediğimiz için" DOM Alman imparatorunun kolonyal yardımından pay almıyordu (CO 1913, s. 195-198). Sadece Küçük Asya topraklarında faaliyet yürüten Hülfsbund, bu yardımı muhtemelen Çat Gölü'nün güneyindeki Laka adlı Alman kolonisinde planlanan,

Gerçekten de Lepsius Birinci Dünya Savaşı arifesinde Alman güçleriyle eğitim, kültür, endüstri ve din alanlarında güçlü bir işbirliği peşinde koştuysa da, Türkiye'de Alman Devleti'yle misyonlar arasında hiçbir zaman planlı bir işbirliği gelişemedi. Sadece reformlar sayesinde huzura kavuşturulacak bir Ermenistan beklentisini paylaşmaktaydılar.[372] Lepsius, Alman varlığının ekonomik ve askerî alanlarda yoğunlaşmasından şikâyet ediyordu: "Bağdat Demiryolu adlı büyük girişim, diplomasimizin tüm gayretinin kendisine yönelmesine neden oluyordu [...]. Peki Almanya kültürel anlamda Türkiye'de ne yaptı? – Neredeyse hiç denilecek kadar az şey."[373] Politikacılara göre müttefikleri Türkiye "uygun bir misyon objesi" değildi ve "misyonların vakitsiz gayretlerinin" Alman çıkarlarına zarar vereceğini düşünüyorlardı.[374] Savaş esnasında da Alman mis-

---

ama asla gerçekleştirilemeyen misyon projesi nedeniyle bu yardımı almıştı; bakınız Lohmann'ın *Laka* broşürü, Uchtenhagen, tarihsiz (1913?). 1907'den 1914'e kadar Hülfsbund'un Maraş'taki tıbbi faaliyetlerini yöneten Dr. R. Müllerleile, şu satırları yazarken ilkesel olarak haksız sayılmazdı: "Hiçbir siyasi bağı olmadan ve varolan siyasi ilişkileri dikkate almadan, sadece üstadımızın emirlerine uyarak, tüm dünyada onun elçileri olma planını uygulamaya koyduk. Ancak sanki Alman hükümetinden bir görev veya destek almışız gibi, durmadan bu anlayışı gözden geçirmek zorunda kalıyorduk" (*25 Jahre...*, s. 158; krş. Feigel 1989, s. 158).

372 Krş. özellikle "Şarkın Siyasi ve Dinî Anlamda Yeniden Doğuşu," CO 1908, s. 144-149. Lepsius, Angloamerikan rakiplerinin ortaya koyduğu örneğe bakarken, bir miktar olsun kıskançlık duydmuyor değildi: "İngiliz dilinin ve Amerikan teknik eğitiminin yayışından en büyük faydayı İngiliz Dünya Krallığı ile ihracatın neredeyse tüm dallarını tekelleştirmiş olan Amerikan ticareti sağlıyor. Eğitimlerini misyon okullarında almış olan Türk tebasından binlerce insan, Ermeniler, Suryaniler, Yunanlar ve Araplar, Amerika, İngiltere ve Mısır'da yaşıyor, çalışmaları sayesinde Amerikan ticaretinin ve İngiliz kültürünün yayılmasına katkıda bulunuyorlar" (CO 1913, s. 134).

373 CO 1913, s. 130 vd. Dış ülkelerin sandığının aksine, Almanya Türkiye'deki misyon okullarına finansal destek sağlamıyordu (krş. Thobie 1985, s. 30 ve Schäfer 1932, s. 83).

374 Prusya Maclisi'nden D. Traub'un açıklamaları (15.5.1916 tarihli oturum; EMM 1916, s. 191). EMM redaktörü –bir nebze alaycılıkla da olsa– "dışişlerinde görevli politikacılarımızın Türkiye'ye gösterdikleri şefkatli ilgiyi" anlayışla karşılamasına rağmen, bu düşünceye "kesinlikle karşı çıkmaktaydı."

yönları Türk okul sisteminde uygulanacak Alman reformları için harekete geçirilmedi.[375]

Cizvit misyonu ise en başından beri sırtını Vatikan-Fransız diplomasisine dayamıştı. Kilise karşıtlığı nedeniyle ülkelerinde yaşadıkları zorlukların, sömürge ve yarı sömürge konumları üzerinde neredeyse hiçbir etkisi yoktu. Vatikan'la arasındaki siyaşî ilişkiler 1904 yılında kopmuş olmasına rağmen, Fransa, Osmanlı şarkındaki Katolik himayeciliğini sürdürmeye çalışıyor, ancak İtalyanların, Avusturyalıların ve Almanların giderek güç kazanan rekabetiyle karşı karşıya kaldığını görüyordu. Dışişleri açısından daha önce açıklandığı üzere özellikle çıkar ve müvekkil siyaseti önemliydi.[376] Protestanların nispeten daha iyi olan durumları karşısında sık sık diplomatik destek yetersizliğinden şikâyet eden Katolik misyonerlerinin pek de hoş olmayan durumları, verdikleri eğitimin bir parçası haline getirdikleri anavatan ülküsüne yönelik vatanseverlik eğilimlerini zayıflatmıyor, aksine daha da güçlendiriyordu. Uluslar ötesi evrensel bir Katoliklik –1904 sonrasında akla gelebilen bir seçenek– söz konusu bile değildi.[377] Tam aksine, vatanlarında tekrar göze girmek isteyen Fransız misyonerleri, kendilerini dalgalandırdıkları bayrağın üzerine milliyetçilik yazmakla yükümlü hissediyorlardı.[378] *République* [Fransa Cumhuriyeti] ile bir *modus vivendi* [ta-

375 Krş. Ergün 1992, s. 193-208. Misyonlar, haklı olarak tabandan (ilkokul) değil de üst seviyede (üniversite) yürütülen reform çalışmalarını eleştiriyorlardı (Krş. Eberhard, "Türkiye'deki Eğitim Kurumu," EMM 1916, özellikle s. 294-296).

376 Krş. Rebérioux 1975, s. 69, 130; Hajjar 1979, s. 229, 268, 290-319. Tam da "République laïque" iç eleştirilere karşı dinsel himayeyi hukuksal, siyasi ve ekonomik olarak savunmak durumundaydı (Krş. Hajjar 1979, s. 279-284). Yetersiz destek şikâyetleri için krş. *Diaire de la Résidence d'Adana reconstitué 1914-1915*, AFCJ RAr 19; Hajjar 1979, s. 317 vd. (Fransız büyükelçisi Bompard'ın 17.5.1914 tarihli bir yazısından alıntıyla).

377 Krş. 1908 başlarında öncelikli evrensel tartışma: "[...] Tarikatçılar her şeyden evvel Katolik Kilise'nin, evrensel kilisenin hizmetindedir, ama tam da evrensel olduğu için öyledir, çünkü bir partiye, bir ırka bağlı değildir, asla vatanseverliğe halel getirmez." (*Etudes*, Nisan-Haziran 1908, s. 212).

378 Benzer şekilde Alman Katolikleri de Kamerun ve Doğu Afrika'da kültür savaşı esnasında yasaklanmış olan tarikat ve cemiyetlere tekrar izin verilmesini sağlamak için iyi niyetli bir mücadele içindeydiler (Gründer 1982, s. 324).

hammül edilebilir birliktelik] yaratma arzusu bu nedenle çok büyüktü; üstelik himayecilik uluslar temelinde bölünme eğilimi gösterdiğinde, bu arzu daha da büyümüştü. Misyonerler, savaş esnasında milliyetçiliklerini ispat edebilme imkânı bulmuşlardı.[379] Fransa, diplomasi, finans, endüstri, kültür ve eğitim alanlarını uzun vadeli çıkarları için bir arada kullanabilmeyi Almanya'dan çok daha iyi bir şekilde başarıyordu.[380]

Ne aşırı işlevselleştirilmiş Fransız misyonları, ne de aşırı marjinal Alman misyonları, savaş öncesinde Yakın Doğu'da üçüncü kuvvet rolünü üstlenebilecek durumda değildiler. Buna karşın ABCFM bağımsız bir güç olarak ortaya çıkıyordu.[381] Bu misyon, resmî ABD'nin henüz söz söyleme durumu ve yetkisi bulunmadığı bir alanda faaliyet gösteren büyük bir özel işletmeydi. Jön Türk yazarı ve politikacısı Ahmet Rıza bunu açıkça kabul ediyordu: "Amerika Birleşik Devletleri'nin şu son zamanlara kadar Türkiye'yle misyonerlerinin bağnazlığını doğuranlar dışında başka kavgaları yoktu. Monroe doktrini bizi resmî entrikalarından koruyordu. [...] İstisnai konumları Amerika'nın yüksek bir ahlaki güç atmosferinde kalmasını haksızlığa karşı durmasını, ahlak dışı çıkar manevralarına karşı koymasını ve gerçekten insancıl ve çıkar gütmeyen hakem olarak kendini dayatmasını mümkün kılıyordu."[382] Ancak Fransız

379 Daha savaş öncesi yıllarda bile vatanlarında bir "retour en force du catholicisme comme idéologie de la bourgeoisie" gerçekleşiyordu (Rebérioux 1975, s. 225).

380 Krş. Thobie 1977, s. 717-724; Rebérioux 1975, s. 124 vd.

381 Grabill hakkını vermektedir: "[...] yalnızca barış müzakerelerinde değil, aynı zamanda geçen yüzyıl boyunca da misyonerler ile işadamları arasında 'emperyal' hedeflere yönelik işbirliği olmaması, [...] 'kapitalist' ülkelerden misyonerler ile yatırımcıların kolonyal girişimlerde işbirliği yapmasıyla bir çelişki oluşturmaktadır" (1971, s. 291). "... Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı sırasında ABD politikası üzerindeki misyoner etkisi, Amerikan tarihindeki herhangi bir başka yer ve zamankinden daha büyüktü" (s. 292). "Avrupa devletlerinin misyonerlere emperyalizmin bir tür görevlileri olarak geleneksel destek sağlamasına rağmen, ABD böyle bir tutum sergilememişti. [...] Yurtdışındaki Amerikalı Protestanlar, genellikle Washington'a kendilerini görevli yapmaları için baskı yapmak zorunda kalmıştı. Misyonlar, çoğu zaman ülke bayrağının çok ilerisine giden özel girişimlerdi." (s. 293).

382 Rıza 1922, s. 27. Ahmet Rıza, Musul petrolüne duydukları ilgi nedeniyle Amerikalıların kapitalist olduklarını ortaya koyduklarını belirtmekten ka-

dostu pozitivist Ahmet Rıza'da, bu tespitinin üzerine giderek ABCFM vakasında "misyoner fanatizmi" ile devlet emperyalizmi arasında pek az yakınlık bulunduğunu kavramasını sağlayabilecek ilgi ve bilinç mevcut değildi.[383] Birinci Dünya Savaşı'na kadar ABD'nin Yakın Doğu'daki en önemli varlığı misyonerlerden ibaretti ve 1923 yılına kadar Amerikan Yakın Doğu politikasını misyonerlerin dümen suyunda yürütme eğilimi mevcuttu. Ancak Woodrow Wilson'dan sonraki izolasyoncu siyaset bu aktörü tümüyle saf dışı etti. James Barton, 1921 yılında ülkesinin Monroe Doktrini'ni yanlış anlayan ve 1919 yılın kötü ilişkilerini iki yıl içinde daha da kötüleştiren tutucu siyasetini açıkça kınıyordu. Barton, etkili bir barış siyaseti izlenmemesi durumunda, bu siyasetin sonunda yeni bir Dünya Savaşına yol açacağı öngörüsünde bulunuyordu.[384]

3.6. Protestanlık, Alevilik ve Jön Türklük

Heterodoks Alevilerin devlete ve misyonerlere karşı takındıkları tutumda, Jön Türklerin 1908 yılında iktidarı ele geçirmelerinin, o zamana dek Anadolu'da bir güç odağı olmaktan veya kimliklerini resmen kabul ettirebilmekten çok uzak olan gruplar için taşıdığı siyasi ve manevi yenileşmenin etkileri açıkça görülmektedir: Aleviler, Kürtler ve Ermeniler, bu dönüşümü kimliklerini resmen politikleştirme ve ifade etme imkânı tanıyan yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul etmişlerdir. Varlıkları o zamana dek ne millet olarak koruma altına alınmış, ne de ümmetin bir parçası kabul edilmiş olan Aleviler, diğer

çınmmaktadır (Dünya Savaşı'ndan sonra ABD –1929 yılında adı *Irak Petroleum Company* olarak değiştirilen – *Turkish Petroleum Company*'den çeyrek hisse talep etmiş ve 1927'de bu talebi kesin olarak gerçekleşmiştir, krş. Thobie 1985, s. 74).

383 Türk tarihçisi Seçil Akgün de 1914'e doğru emperyalist ABD politikalarının desteğine karşı görüşlerini değiştiren misyonerlik faaliyetlerinin "dinsel motivasyonu" tespitini işlememektedir. Buna bağlı olarak misyonların on yıllarca süren, özel bir bağımsızlık kazandığını belirtmektedir (Akgün 1992, s. 13).

384 "Amerikan liderlerimizin çekimserliği ve mantıksız tutuculuğu, bütün politikalardan daha kötü bir gelenekle elimizi kolumuzu bağladı" (alıntı Grabill 1968, s. 153).

hiçbir grupta görülmeyen bir heyecanla, Genç Türkiye'den kimliklerinin kabulünü ve eşit statü kazanmayı ümit ediyorlardı. Ancak on beş yıl zarfında Genç Türkiye'nin Sünni-Türk temelinde ulusal bir devlete dönüşmesi ve 1908'de beklenildiği gibi çoğulcu bir yeni düzene kavuşmaması, Alevi ve özellikle de Kürt-Alevi gruplar çok derin bir hayal kırıklığı yarattı.

3.6.1. Genç Türkiye'nin Aleviler, Kürtler ve Yezidiler için dinamikleri ve ikilemleri

1908 sonrası yıllarda yaşanan ihtilafların sebebi, Küçük Asya'da Sünni-Türk temelinde bir ulusal birlik örgütlenmesi doğrultusunda giderek güçlenen milliyetçi eğilimdi. Bu proje, Sünni ve Türk olmayan diğer gruplarla olan bağlılık ilişkilerini ortadan kaldırıyordu. Dünya Savaşı ve sonrasındaki Türk ulusal savaşı, bu kararın şiddet ve zorlama yoluyla gerçekleştirilmesini sağlamıştı. Anadolu "ümmet-ulusu" dışında kalan gruplar–Küçük Asya Hıristiyanları, Araplar, Aleviler, Yezidiler ve Kürt özerkliği taraftarları– ittifak kuvvetlerinden ve/veya uluslararası devletler topluluğundan sığınma ve korunma talebinde bulunuyorlardı. Bu durum Sünni çoğunlukta "anti-emperyalist" ifadesi arkasına gizlenmiş bir yabancı düşmanlığını güçlendirmiş, gayrimüslimlere ve Türk olmayanlara karşı duyulan genel güvensizliği haklı çıkarmış, uluslararası kuruluşların itibarını ortadan kaldırmıştı. 1920-21 Koçgiri İsyanı'yla Sivas ve Dersim bölgelerinde yaşayan Alevi Kürtler, kendi kaderlerini tayin etme hakkını gerçekleştirmeye çalışmışlardı. O anda Ankara'da hüküm süren, ancak temsilcilerini daha birkaç yıl önce kendilerine en yakın grup olan Ermenileri ortadan kaldırırken izledikleri bir devlet otoritesine karşı direnmeye çalışıyorlardı. 1919-1922 Türk bağımsızlık savaşındaki konum 20. yüzyılın sonuna kadar iyi ve kötü tespitinde kriter kabul edildiği için, Alevi Kürtler de "Kurtuluş Savaşı"na doğru tarafta katılmamış olan diğer gruplar gibi, kuşaklar boyunca kendilerini temize çıkartamayacaklardı.

Başkan Wilson'un halkların kendi kaderlerini tayin hakkın-

daki ilkeleri, Doğu Vilayetleri'nin en ücra köylerinde yaşayan Kürtlerin ve Alevilerin bile politik umutlarını yeniden canlandırmıştı. Wilson ilkeleri, *Jîn* adlı Kürt gazetesinde geniş bir şekilde yer almıştı. İstanbul'da yayınlanan *Jîn*, Doğu Vilayetleri'nde de okunuyordu. 1918 sonlarında İstanbul'da kurulmuş olan Kürt Teali Cemiyeti, açıkça Wilson ilkelerini savunuyordu. Cemiyetin Diyarbakır, Mezere ve Siirt gibi Doğu Vilayetleri'nin çeşitli illerinde temsilcilikleri bulunuyordu. Botan emirinin torunu ve Kürdistan Teali Cemiyeti'nin örgütleyicilerinden Kâmuran Bedir Han, coşkuyla haykırıyordu: "Wilson'un ondört şartında, her milletin kendisi tarafından idare edilmesi esasının artık dünyada kesb-i istikrar edileceği ilan olunuyor. Beşeriyetin siyasi makasıda artık baziçe olamayacağı beyan ediliyor. İşte insaniyet ve fazilet mübeşşirliğine yakışan samimi teklif!"[385] Amerikan misyonerleri ise bulundukları yerlerde –isteseler de, istemeseler de– Wilson'un gayri resmî temsilcileri olarak kabul görüyorlardı; Doğu Vilayetleri'ne geçici dönüşlerine bir yandan politik umutlar, diğer yandan da halkın kendileri hakkındaki şüpheleri eşlik ediyordu.

Kürt çoğunluğunu temsil eden Şafiîler arasındaki misyon faaliyetleri, 1908 dönüşümüyle beraber Abdülhamit dönemi sonrasında yeni bir hız kazanmıştı. Abdülhamit döneminde Kürtçe metinlerin baskısı artık mümkün olmadığı için, Tanzimat döneminde hazırlanmış olan yayınlar, özellikle de Mardin misyoneri Alpheus Andrus tarafından Kurmançi Kürtçesi'ne çevrilmiş olan Yeni Ahit, ancak Jön Türk döneminde son halini almış ve basılabilmiştir. "[...] Ermenci ve Kürtçe Matta İncil'i Ermeniler sayesinde orijinal Yunanca metinle karşılaştırıldı. Abdülhamit devrinden evvel bastığımız bu İncil, Ermenistan ve

385 Jîn, Sayı 3; krş. Göldaş 1991, s. 133-153. 1919 yazının sonlarında Doğu Vilayetleri'ni ziyaret etmiş olan James Harbord, şöyle yazıyordu: "[...] Başkan'ın ortaya koyduğu On Dört İlke konusunda çok geniş kesimler bilgi sahibi. Şamar ve Basra'dan vahşi Araplar, Transkafkasya'daki her yönetim, Dağıstan'daki dağlılar, Türk Milliyetçi Hareketi'nin Sivas ve Erzurum'daki saygın ve becerikli liderleri ve on dakika önce bizi Ermeni sanıp üzerimize ateş açan göçebe Kürtler, Misyon'a 'halkların kendi kaderlerini tayin hakkı'ndan bahsetti." Harbord 1934 (1919), s. 849 vd.

Kürdistan'da kritik bir aşamaya ulaşmıştı. 1911'de o manüskriden diğer üç İncil'i ve Acts'i Ermenice ve Kürtçe basmaya çalıştık. Bu arada, meşrutiyetin ilanıyla basın özgürlüğü sağlanır sağlanmaz, İncil'i Arapça ve Kürtçe basabileceğimizi hissettim ve hemen Matta'nın gözden geçirilmesine ve transliterasyonuna başladık."[386] Andrus, dizilmesi için hazır metni Beyrut'a gönderdi. Ancak dizgicinin Kürtçe bilmemesinden ötürü bu çok hatalı bir şekilde yapıldı; Ağustos 1914'te Andrus hâlâ düzeltmelerle uğraşıyordu. Dünya Savaşı öncesindeki zaman, Doğu Vilayetleri misyonerlerine arzu ettikleri faaliyetleri yürütmelerine izin verecek kadar geniş değildi. Bunları savaş sonrasında gerçekleştirebileceklerini –boş yere– ümit ediyorlardı.[387] ABCFM'nin Zaza Kürtçesi'yle ilgili bir faaliyetinin olup olmadığı açıklığa kavuşturulamamıştır. Henry H. Riggs ile Kürtçe öğretmeni tarafından son haline getirilen –ve bugüne dek ele geçirilemeyen– Kürtçe dilbilgisi kitabının, Riggs'in ağırlıklı olarak Zazaca konuşan Dersim Kürtleriyle kurduğu yakın ilişkilerden ötürü, bir Zaza dilbilgisi olduğu düşünülebilir.[388]

Jön Türk dönemiyle birlikte misyonerlerin Yezidilere karşı duydukları ilgi de yeni bir canlılık kazandı. Yezidiler, heterodoks yapıları nedeniyle Aleviler gibi ümmet tarafından hor görülüyordu. Dersim gibi savunmaya uygun bir merkez üssüne sahip olmadıkları ve dinleri Aleviliğe göre İslâm'dan daha büyük farklılıklar gösterdiği için, kendilerini *Kızılbaş*lar karşısında daha büyük bir tehdit altında görüyorlardı. 1908 sonbaha-

386 ABC 16.9.7. (reel 713:92), Barton'a 8.8.1914 tarihli mektup. Krş. Liste "Translations of Scripture into Kurdish," Blincoe 1998, s. 237-241. DOM da Temel Okullardan, Eğitim Derneklerinde ve İncil çevirilerinden oluşan bir Kürt misyonu oluşturma düşüncesine sahipti. Böylece Sauçbulak'da (İran) bir "Eğitim Derneği" oluşturuldu. Böylece Detwig von Oertzen'in 1902-1907 tarihleri arasında bu yerde bulunması esnasında Markus İncilinin Johannes Awetaranian'ın matbaasında –muhtemelen 1907 sonlarında, Oertzen'in Avrupa'ya kesin dönüş yapmasından sonra– basılan bir tercümesi hazırlandı (krş. Oertzen 1961, s. 50-63; M. Wilde tarafından 30. 7. 1906 tarihinde Profesör F. C. Andreas'a gönderilen mektup, Göttingen, LAH 1594-16142 ve Bayan Pastör Awetaranian'a 25.06.1906'da gönderilen mektup, LAH 1594-16142)

387 Savaş sonrası Kürt misyonuna dair diğer bilgiler için: Riggs 1941, Bölüm 3, s. 41.

388 Riggs 1997, s. 63.

rında Kürtler ve yedek birlikler, Viranşehir ve Mardin bölgelerinde oturan Yezidileri katliama uğrattılar. Misyoner Alpheus Andrus tarafından 1895 Ermeni pogromuyla mukayese edilen bu katliam, ABCFM'yi yaklaşan kış tehlikesi nedeniyle 20.000 evsiz ve savunmasız insan için bir yardım faaliyeti örgütlemeye sevk etmişti. 3.000 ilâ 4.000 Yezidi, Mardin misyonuna sığınmıştı. Yezidilerden "nefret eden" yönetimden bir yardım beklenemeyeceğini bilen Andrus, insani ihtiyaçların karşılanması için Kızılhaç'a başvurmak zorunda kalmıştı. Bu arada Mardin'de kaleme aldığı bir mektupta, bu hadisenin misyonerlik faaliyetleri açısından nasıl bir fırsat doğurduğunu da anlatmaktaydı: "Eğer sadakatle yardıma edersek, bu Yezidiler köylerinde okullarını kuşkusuz yeniden kuracaktır [...] şimdi bize şu sıkıntılı ve zor dönemlerinde tek kurtarıcıları olarak bakıyorlar [...]. Din konusunu ortaya atmadık, tekrar topraklarına dönene, köylerinde yerleşene ve aralarına öğretmenleri almaya hazır olana kadar da bu konuya girmeyeceğiz. Ben kendi adıma 40 yıldır Tanrı'ya bu ovadaki Yezidilere ulaşmamızı sağlayacak bir kapı açması için yakarıyorum, şimdi bunun vaktinin geldiği anlaşılıyor."[389] Ancak Yezidiler arasında sürdürülen misyon faaliyeti, Kürtler arasında sürdürülenden bile başarısız oldu.

3.6.2. Misyonerlerin Alevilere bakışı

Harput öncüsü George Dunmore, Alevî cemaatine duyduğu büyük ilgiyi 1857 yılında şu şekilde ifade ediyordu: "[...] henüz bu ilgi çekici halka ilişkin nispeten az şey biliyoruz, haklarında olgu toplamaya çalışıyorum ve çok uzak olmayan bir gelecekte daha eksiksiz ve tatmin edici düzeyde bilgiye kavuşmayı umuyorum."[390] Harput misyoneri Henry Riggs, elli yıl-

389 Mardin mektubu, 23.10.1908, ve "Statement of what we have already been able to do in the way of relief to the refugees of Viran Shehir and the 'Kusr', Mardin, 2.1.1909, ABC 16.9.7 (reel 704: 366). Arap ve Kürt kabileleri de yeni yönetim tarafından görevden alınan İbrahim Paşa'nın katliamından nasibini almıştı. Andrus'un Yezidilerle olan önceki karşılaşmaları için krş. Yukarıda, s. 69 ve 146.

390 MH 1857, s. 220.

dan daha uzun bir süre sonra sadece ilgi değil, aynı zamanda hayranlık da ifade eden bir üslûpla yazıyordu: "İnsan bu garip ve çekici mezhep hakkında ne kadar fazla şey öğrenirse, sorular o kadar çarpıcı hale geliyor. Bu mezhebin kökeni nedir, daha bilge komşularının sahip olmadığı bunca şeye sahip olan bu basit, cahil insanların tarihi nedir?"[391] Büyüme çabasında olan bir misyon hareketinin bir üyesinin, üstelik o devirde, Hıristiyan olmayan bir din hakkında bu kadar olumlu görüşlere sahip olması dikkate değer bir durumdur. 1901-1917 yılları arasında Harput'ta yaşamış olan, Riggs'in çalışma arkadaşı misyoner Tracy Atkinson, savaş yüzünden "sürgüne" gittiği ABD'de 1918'de hüzünlü bir hayranlığı dile getirir: "Tanrı aşkıyla dolu erkeklere ve kadınlara, Dersim Kürtlerine nasıl gıpta ediyorum. Onlara ne kadar büyük bir sevgi ve hayranlık duyuyorum ve Tanrı'nın onlara bir şans vermesi için ne kadar çok dua ediyorum."[392] Bu sözler Dersim Alevileri için manevi ve politik umutları dile getiriyordu.

Tanzimat'tan misyonların Doğu Vilayetleri'nden kovulmasına kadar geçen süre zarfında, Alevilerle –özellikle Protestan– misyonerler arasında alışılmadık bir ilişki vardı. Bu ilişki, verimli bir misyonerlik faaliyeti umuduyla, Aleviliğin dinî-felsefî kaynaklarına yönelik bir merak ve şaşkınlık karakteristiğine sahipti. Daha 1860'lı yıllarda Aleviler üzerinde doğrudan bir misyon faaliyeti yürütmenin devlet tarafından engelleneceğini anlayan misyonerler, onların eşitlik temelinde bağımsız gelişim taleplerini giderek daha fazla desteklemeye başladılar. Aleviliğinin değerinin yükseltilmesi, genellikle "İslâm'ın" değersizleştirilmesine bağlanıyordu; Sünnilik ile Aleviliği birbirinden ayıran unsurlar daha en başından beri tüm açıklığıyla öne çıkartılmıştı. George Dunmore 1857 yılında şöyle yazıyordu: "[...] Hıristiyan bir halkın torunları bunlar, kılıç zoruyla görünüşte Müslüman olmuşlar. Zira Müslüman diye adlandırılsalar ve Türklerin karşısında kendilerinin Müslüman olduğunu söyle-

391 Riggs 1911, s. 741 vd.

392 28.1.1918 tarihinde Barton'a yazdığı mektuptan, ABC 16.9.7.

seler de, onlara hiçbir sempati duymuyorlar, tam tersine derin bir düşmanlık taşıyorlar."[393] Daha sonraki misyonerler, Dunmore'un eğilimli olduğu Alevilerin gizli Hıristiyan oldukları tezini genel olarak doğru bulmuyor, farklı dinlerin bir potada erimesine, bu cemaatin Şamanist ve Eski İran köklerine işaret ediyorlardı. Kızılbaşlar ile ümmet arasındaki kesin ayırım çizgisini ise, özellikle Doğu Vilayetleri'nin gözlenebilir gerçeği olarak kabul ediyorlardı. Harput misyoneri Edward Carey, 1910 yılında oradaki Aleviliğin Ermeni Hıristiyanlığının yoğun etkisi altında bulunduğuna ve Aleviliğin pek çok Ermeni'yi bünyesine aldığına mutlak surette inanıyordu. Ona göre, iki cemaat arasında yapılan evlat edinmeler ve evlatlıklar, çok sayıda ismin ve geleneğin Ermeni kültürünce belirlenmesini beraberinde getirmişti.[394] Çalışma arkadaşı Henry Riggs de 1917 yılında benzer düşünceler ifade ediyordu: "[...] Dersim Kürtlerinin Ermenilerle pek çok ortak noktası var, aslına bakılırsa, Türklerle olduğundan çok daha fazla. Kürtlerin birçoğuna göre, kendileri ve Ermeniler ortak atalara sahip. Bu bir etnik gerçeği yansıtsın ya da yansıtmasın, Dersim'deki Kürtlerin buna inanmaları için birçok görünür gerekçesi var. Köylerinin birçoğunun adı Ermenice, bazı aşiretleri Ermeni soyadlarına benzer isimler taşıyor. Ahlaki yönden Ermenilere Türklere olduğundan çok daha yakınlar. Dinlerine gelince, gerçi adları Müslüman, ama dinlerinde gerçekten İslâmî olan pek az unsur var."[395]

Alevilik tanımlamasının zorluğu, daha isminden başlıyordu. Sünniler tarafından adlandırıldığı şekliyle Kızılbaşlar, kendilerine *ehl-i sünnet* yerine *ehl-i iman* demeyi tercih ediyorlardı. Yine de *Alevi* kavramı, daha 1908 yılında kendini ve yabancıları tanımlamakta kullanılan az çok nötr bir kavram olarak yaygınlaşmıştı[396] Misyonerlerin "Şii" kavramını kullanmaları da pek ender değildi. 1850'li ve 1860'lı yıllarda *Missionary He-*

393 MH 1857, s. 220.

394 23.8.1910 tarihli mektup, ABC bh, Human Problem.

395 Riggs 1997 (1917) s. 111.

396 Trowbridge 1909, s. 340. Stephen van Rensselaer Trowbridge, Anteb'de misyonerdi.

Resim 83: Bir Harput misyoneri, Dersim köylerinden birinde Kürtlerle konuşurken.

rald'da yayımlanan makalelerde, genellikle *Kızılbaş*lardan söz etmektedirler.[397] Tecrübeli misyoner George Herrick, 1906 yılında, Kürtler tarafından aslında sadece şekilsel olarak kabul edilen İslâm'ın her türlü sistematikleştirmeyi imkânsız kılan "sonsuz sayıda" türevine işaret etmektedir: "Kürtlerin ve Çerkezlerin İslâm dininden olmaları, sadece dışsal ve biçimsel nitelik taşımaktan öteye pek geçmiyor. Batıni mezhepleri, İslâm, Hıristiyanlık ve putperestliğin bir karışımı. Bir genelleme yaparken yukarıdaki ifadeden daha fazlasını söylemek mümkün değil. Örneğin tek başına Kürtleri ele alalım. Dinsel inançla-

397 Krş. White 1908, s. 228. "Kızılbaş" kavramının kullanımına dair notlar, Dersim'deki Dağlı Kızılbaşlar ile ovada yaşayan Köylü Kızılbaşlar arasında ayırım yapan Harput misyonu lideri George Dunmore tarafından alınmıştır: "[...] Harput ovasında ve Arapkir ve Sivas yöresinde yaşayan Kızılbaşlar [...] Kürtlerin soyundan geliyor, uzun zaman önce göçerliği bırakıp köy ve tarım hayatına geçmişler, böylece Türklerle sürekli temas halindeyken, dağlı Kürtlerle pek bir bağları kalmamış, çoğu anadilini kaybetmiş." Bu tezini dilbilimsel gözlemlerle desteklemektedir: "[...] Dilleri kesinlikle saf Türkçe değil, Kürtçe'yi andıran konuşma tarzlarıyla Türklerden kolaylıkla ayırt ediliyorlar. Türkler, hem köylerde yaşayanları hem de [Dersim] Kürtlerini Kızılbaş diye adlandırıyor. Aralarında hiçbir farklılık görmüyorlar, ben de bunun böyle olduğuna ikna oldum." (MH 1857, s. 220).

rında ve batıl itikatlarında neredeyse sonsuz bir çeşitlilik söz konusu. Eğer din değiştirdiklerinde güvenliklerinden emin olsalar, Hıristiyanlığı kabul edecek aşiretler olduğunu biliniyor."[398] Herrick, Hıristiyanlığı benimsemeye hazır aşiretler deyimiyle, şüphesiz 1866 yılında Sivas'tan yazdığı mektuplarda sözünü ettiği Alevi aşiretlerini kastetmektedir. Herrick'in terminolojik kaygılarına rağmen "Alevi" kavramı, Küçük Asya'daki Sünni olmayan, dördüncü halife Ali'ye saygı göstermeyi "şeriata hayır" düşüncesiyle bağdaştıran Müslüman grupları tanımlamakta kullanılmaya başlanılmıştır.

Misyonerler, teolojik olarak Alevilerin Ali'ye olan ilişkisinin, Hıristiyanların İsa'yla olan ilişkisini karşıladığını düşünüyorlardı: "Hıristiyanlara İsa olarak görünen, onlara kendini Ali olarak göstermiş."[399] Ali ile İsa her yerde hazır bulunan, yakarışları işiten bir Teselli edici ruhi işlevi görüyorlardı; buna bağlı olarak da ayin kişisel ve ani olarak gelişiyordu. Alçakgönüllülük ve yürek temizliği, Alevi inancında uyulması gereken önemli dinî kurallardı. Bunlar saz eşliğinde söylenen ayinsel şarkı ve zikirlerde ifade ediliyordu.[400]

Alevilerin manastırlara de hac ziyaretinde bulunması, –Karapet adı verilen– azizlere birlikte yakarmaları ve rahiplere saygı göstermeleri; Hıristiyan, Ermeni komşularla aralarında dinsel yakınlığın doğmasına neden olmuştu.[401] İki grup arasında sık sık evlilikler oluyordu, ancak görünüşe göre Alevi cemaatinin bir parçasına dönüşen Ermeni kadınlarıyla sınırlandırılıyordu. 1913 yılında Dersim'in batısındaki Koçgiri bölgesinden bir Dede, hakkında daha sonra da söz edilecek olan genç Osmanlı memuru Hasan Reşit (Tankut)'a, Ermenilerle

398 Herrick 1906 b, s. 3. Krş. Böl. 1.5.

399 White 1908, s. 230; krş. Trowbridge 1909, s. 341, 344, 349.

400 G. E. White hoşlandığını belirten bir vurguyla aktarmaktadır: "Berrak bir yaz sabahı tan ağarırken bir grup atlarımıza binmiş, gezmeye gitmiştik. Geceyi bir Şii [Alevi] köyünde geçirdikten sonra, içimizden biri, bir Sünni sabah namazını henüz kılmadığını söylüyordu. Bizi misafir eden kişi, 'Allah senin namazını duanı ne yapsın,' dedi, 'O sen ona söylemeden her şeyini biliyor. Allah'ın istediği temiz gönüldür, temiz gönül.'" White 1908, s. 228.

401 Molyneux-Seel 1914, s. 63 f; Rouben 1990, s. 64; Bulut 1991, s. 165-178.

Aleviler arasında temel farklılıklar bulunduğu görüşünü reddettiğini söylüyordu: "Ermenilerle Aleviler arasındaki farklılıklar bir soğan kabuğundan fazla değildir; Tanrı'nın Baba, Oğul ve Ruh, olduğu inancı bizde Allah, Muhammed, Ali üçlemesidir. Onların on iki havarisi vardır; bizim de on iki imamımız. Dua ve oruç vakitleri her iki halkta da neredeyse aynıdır. Onlar da sadece bir kadınla evlenirler, biz de. Onlar da bizim gibi sakallarını, bıyıklarını ve koltukaltlarını tıraş etmezler. Onlar da bizim gibi aptes almazlar. Onlar göğüslerinde haç çıkartarak şehadet ederler, biz de avuçlarımızı göğsümüze koyarız. Biz sonradan kutsal üstadımız Ali'nin yolundan gittiğimiz için kendimize Alevi diyoruz. Bunun dışında aramızda bir fark yoktur."[402] Böyle bir ifadenin o zamanlar taşıdığı büyük politik önem, ileride tekrar ele alınacaktır.

Kadının Sünnilerden farklı olan konumu da misyonerlerin gözünden kaçmayacaktır. Kadınlar sadece Sünnilerin karşısında yüzlerini örtmektedirler; bu durum, Alevilerin tüm dinî uygulamalarını ümmetin bakışlarından gizleme geleneğinin bir parçasıdır. Abdülhamit Devleti'nin cami inşa ettirdiği İç Anadolu köylerinde, sadece bir memurun varlığı durumunda ezan okutulmaktadır. Johannes Lohmann, Dersim'deki Alevi kadınlarının Ermeni kadınlarından daha serbest olduğunu belirtiyordu. Kadınların ve erkeklerin tarladaki ve evdeki işlerde birlikte çalıştığını görmüştür. Evrenli'den Behçet Hanım ve Seve'den Pambuk Ana, Kızılbaşların büyük saygı gören dinî liderlerindendi.[403]

Cem adı verilen Alevi ibadetine erkekler, kadınlar ve çocuklar birlikte katılmaktadır. Misyonerlerden başka hiçbir yabancıyı aralarına kabul etmemektedirler. "Aşk Yudumu" ve "Hak Lokması" adı verilen, Hıristiyanların son yemeğine büyük benzerlik gösteren ortak bir yemek yiyorlardı. Ancak George

402 Tankut 1994 (1961), s. 218.f; 1994 (1935), s. 470-473. Ermenilerle aralarındaki farkın "bir soğan kabuğu kadar ince" olduğu ifadesi, o zamanlar Alevilerin kendilerini takdir etmekte kullandıkları bir deyimdi; ayrıca bkz. White 1908, s. 230. ve 1918, s. 246.

403 Krş. Lohmann 1933, s. 108; Awetaranian 1905, s. 13; Riggs 1911, s. 740.

Resim 84: Harput Amerikan Misyon Istasyonu'nu ziyaret eden Dersim Kürtleri. Ziyaretçiler saygılı bir tavırla misyoneri dinliyor ve izliyorlar.

E. White bu geleneklerin ortak kökenine şüpheyle yaklaşıyordu.[404] Yemeğe katılmanın koşulu günâhlardan arınmadır. Önemli bir suç işlenmesi durumunda, herkesin önünde alınması muhtemel intikamın önünü kapatan bir itirafta bulunulurdu. Çok ağır bir suç işlenmesi durumunda suçlu cemaatten uzaklaştırılır, ancak ikinci bir kez –üçüncü kez değil– kabulü söz konusu olabilirdi.[405]

Ernst Lohmann'a göre İran kökenli olan *Musahiblik*, özel bir merak konusuydu. İki ayrı çift, *Musahiblik* sonucu birbirlerini her koşulda desteklemeye hazır "ahiret kardeş" olurlardı. Çiftlerin arasındaki iyi dostluk ilişkisi ve Dede tarafından yapılan

404 White 1908, s. 231. Riggs 1917'de şöyle demektedir (1997, s. 111): "Ritüellerinden biri hem biçim hem de fikir olarak ilkel bir Aşai Rabbani'ye benziyor. Hıristiyanlık öncesi kökenleri bulunan diğer form ve gelenekleri ise, Ermeni komşuları gibi, ateşe tapan atalarından miras almışlar."

405 MH 1890, s. 345; krş. Dunmore MH 1857, s. 220.

başarılı bir vicdan soruşturması sonucunda, bu anlaşma bir kutlamayla mühürlenirdi. Dört musahip Dede'nin evine hediyeler getirir, onun ellerini ellerinin üzerine koyması suretiyle kutsanır ve sonunda Dede tarafından kutsanan bir parça ekmeği birlikte yerlerdi.[406]

Dedeler, evlenmedikleri takdirde özel bir saygınlık kazanırlardı. Cemaatlerinin en uzak köylerinde bile yaşayan üyelerini düzenli olarak sonbaharda ziyaret ederlerdi. Ne aşiret liderleri, ne de devlet tarafından el uzatılmayan bölgelerde hem manevi, hem de hukuki işleri görürlerdi, ancak bu konumları bazı bölgelerde –Abdülhamit'in Hanefi misyonundan önce– Ermeni milletinin Rönesansı düşüncesinin verdiği hayranlıkla, bizzat cemaatlerin kendileri tarafından saldırıya uğratılmıştı. Cemaat yapısının Kemalistlerin 1937-38 kırımına kadar yaygın olarak işler halde kaldığı Dersim'de, yani Anadolu Aleviliğinin merkezinde, bu hadise asgari ölçüde gerçekleşmişti. Aleviler, Eski ve Yeni Ahit de dahil olmak üzere tektanrıcılığın tüm kitaplarına saygı gösteriyor, ancak Kuran'ın son kutsal kitap olduğu fikrini reddediyorlardı. Dedeler, hiçbir misyonerin görmeyi başaramadığı *Buyruk* adlı bir kitapta, dinsel inanışlarının tüm içeriğinin kaydedildiğini söylüyorlardı.[407]

Ümmet tarafından ısrarlı bir şekilde yayılan birtakım söylentilere rağmen, misyonerler Alevilerin "Küçük Asya'da yaşayan diğer herhangi bir ırk kadar ahlaklı" olduğunu düşünüyorlardı. Birkaç istisna dışında tekeşli yaşıyorlardı, ölçülü bir şekilde alkol tüketiyor, arada bir de esrar kullanıyorlardı. Buna rağmen şeriat kurallarına uymuyor, ne Ramazan ayında oruç tutuyor, ne aptes alıyor, ne de günde beş kez namaz kılıyorlardı; yerel ziyaretleri onlar için Mekke'den daha önemliydi. Çevrelerine karşı saygınlıklarını korumak için, özellikle Orta Anadolu Alevileri ramazanda oruç tutuyormuş gibi görünüyorlardı. Buna karşın, zorlayıcı tedbirler olmaksızın, kendi

406 Lohmann 1933, s. 108-110.

407 Buyruk adı verilen ve Alevi inancının o zamanlar gizli tutulan kaidelerinin yazıya dökülmüş şekli olan bir kitap gerçekten de vardır. Güncel baskısı için bkz. Vorhoff 1995, s. 224.

arzularıyla, Muharrem ayının onuncu gününden önce on gün, en dindarları da on üç gün oruç tutuyorlardı. İbadet etmek bir vicdan işiydi, herhangi bir kurala bağlı değildi.[408]

1850'li yılların sonunda misyonerler sadece Müslümanlarla *Kızılbaşlar* arasında değil, "Kuzzelbash Koords"larla geri kalan Müslüman Kürtler (Şafiiler) arasında da kesin bir ayırım yapıyorlardı. O zamanlar Dersim bölgesinde 100.000, genel Harput ABCFM misyon bölgesinde ise 300.000 kişilik bir Kızılbaş topluluğunun varlığı kabul ediliyordu.[409] George E. White'a göre Merzifon bölgesinde Aleviler halkın dörtte birlik ya da üçte birlik kısmını oluşturuyorlardı; toplam sayıları 1910 yılında 2 ilâ 4 milyon arasındaydı, yani Anadolu nüfusunun yaklaşık dörtte birini oluşturuyorlardı.[410]

Protestan misyonerleri, Alevileri animizm, putperestlik, şahıslara tapınma, aziz kültü, nesnelere tapınma, mezar kültü gibi "batıl kalıntılara" sahip olmakla tenkit ediyorlardı.[411] Şifa özelliğine sahip olduğuna inanıldığı için evliya mezarlarından "kutsal toprak" alma geleneği, mezar kültünün bir parçasıydı. Misyonerler, Alevilerde ruh dönüşümü öğretisinin izlerini görüyorlardı. Alevi panteizminin taraftarlarına çok sayıda doktrini kabul etme izni verdiğini anlamışlardı. Ancak özellikle bu noktada misyonerler arasında bir anlaşma zemini sağlanamamıştı.[412] Örneğin Henry H. Riggs, yaşlı bir dinî lider olan Seyit Mustafa'yla yaptığı bir konuşmadan yola çıkarak, panteist etiketini reddeder: "'Biz Tanrı'nın kulların kalplerine sığdığına inanırız. Nerede dürüst bir insan varsa, orada Tanrı vardır, kalbinde yer etmiştir.' Belli ki bu, basit, muğlak bir panteist inanç değil, ama hayati önem taşıyan, kişisel bir ilişki, çünkü böylece bir inancın getirdiği ahlaki yükümlülüklerden ciddi

---

408 White 1908, s. 234-236.

409 MH 1863, s. 312.

410 G. E. White'ın 8.7.1911 tarihli mektubu, ABC bh Human Problem; White 1913, s. 693; Böl. 3.5'in başındaki sayılarla krş.

411 Misyonerler için en geri zihniyete sahip olanlar *ümmet* Yezidilerdi, "bu vahşi kabileler, Asya'nın Kızılderilileri denen grup". MH 1881, s. 264.

412 MH 1866, s. 68 vd.; 1880, s. 47 vd.; White 1908, s. 236.

Resim 85: ABCFM dostu bir Alevi Kürt'ü. Uzun sakalı ve bıyığı onun bir Alevi, ayakkabıları ve giysileri nispeten zengin, muhtemelen de bir aşiret reisi olduğuna işaret etmektedir.

olarak bahsetti."[413] George E. White, evliya inancını Alevilik pratiğinin (felsefesinin değil) merkezi olarak tanımlar: "Hayatın gerçek krizlerinde Şiiler evliyalarından himmet bekler." Yağmur, hamilelik veya başka bir rahmetin eksikliğinin çekildiği, hastalığın veya ekonomik sıkıntıların hayatı zorlaştırdığı durumlarda, Alevi kadınları ve erkekleri *ziyaret* adı verilen yerel hac merkezlerine giderlerdi. Bu yerlerin neredeyse tümünde bir *evliya* mezarı bulunurdu. Neredeyse tüm köylerde yüksekçe bir mevkide, ağaçların altında ve bir kaynak civarında bir *ziyaret* bulunurdu. *Evliya*, Tanrı'ya ulaştırmak üzere duaları kabul eden yerel bir aracıydı.[414]

413 Riggs 1911, s. 736 vd.

414 White 1908, s. 232-235.

3.6.3. 1908 dönümü

1908 dönümünün, Aleviler üzerinde özellikle keskin bir etkisi olmuştu. O güne dek kendilerini ne tam olarak ümmete ait gören, ne de bir millet statüsüne sahip olan bu grup, –1908 devriminin şiarına atfen– özgürlük, eşitlik, kardeşlik ve adalet[415] vaat eden bir toplumun inşasına büyük ilgi gösteriyordu. 1908 dönümü, 16. yüzyıl Kızılbaş isyanlarından beri ilk defa Alevileri kimliklerini açıkça ve kolektif olarak ortaya koymaya sevk etmişti. Baskı altında tutulan bu mezhebin itibarının iade edilmesinin ve genişlemesinin yolunu açtığı için, Alevilerde –görünüşte– yeni devletin kurulmasına katılma arzusu uyandırmıştı.

1908 Devrimi'nin radikal etkileri, misyonerlere Merzifon, Harput ve Antep gibi birbirlerinden oldukça uzak merkezlerde ulaşmıştı. Stephan Trowbridge 1909 yılında Alevi nüfusunda bir artıştan söz ediyordu – ancak o zamana dek gizli tutulan kimliğin aniden ortaya çıkışı, henüz görece tecrübesiz olan bu misyoner üzerinde belki de sayısal bir artış etkisi yapmıştı: Antep şehrinde 2.000, Maraş köylerinde, Elbistan şehrinde ve civarında çok sayıda Alevi'den söz ediyordu.[416] O günlerde yaşananları bir Alevi Rönesans'ı olarak değerlendirmek mümkündür. 1890 yılından beri öğretmen ve 1913 yılından beri Merzifon'daki *Anatolia College*'in başkanı olan misyoner George E. White, Türkçe konuşan Aleviler arasında, köy okullarının inşasına katılmak şeklinde kendini gösteren bir "ulusal Alevi bilincinin uyanışı"ndan söz ediyordu. O zamana dek günlük yaşamda baskı altında tutulan bu topluluğun yeni toplum yapısına katılımından çok şey bekliyordu: "Osmanlı'da rejim değişikliğinden bu yana Alevi Türkler arasında bir ölçüde ulusal bilinç uyandı. [...] Aleviler imkânlarının elverdiği hızla köy okulları

415 1789'un aksine adalet parolası genel olarak kullanılıyor ve sıklıkla kardeşliğin yerini tutuyordu. Örneğin Ternon'daki tarihî fotoğraf ve Kababdjian 1980, s. 120, Temmuz 1908'de İstanbul'da üzerinde söz konusu parolaların Ermenice ve Osmanlıca olarak yazılı bulunduğu pankart.

416 Trowbridge 1909, s. 340.

açıyorlar ve ticari ve siyasi amaçlarla bir organizasyon kurdukları söyleniyor. Bugüne kadar kamu görevlerinde ve kamusal nüfuz yaratan alanlarda çok küçük bir rol oynadılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun genel refahı açısından, bu kesimin toplumda yerini tam olarak alması, gerçek gücünü göstermesi çok arzu edilir bir gelişmedir."[417] White, aynı şehirde bulunan Bektaşi tekkesinin şeyhi olan Piri Baba'nın kişisel dostuydu. Bu Alevi temsilcisi 1908 yılında herkesin yeni bir düzenden söz ettiğini, ancak memurların onda dokuzunun Abdülhamit dönemindekilerden farksız olduğunu söylüyordu.[418]

Dersim, Sivas ve Elbistan bölgelerinde Kürtçe konuşan Aleviler arasındaki gelişmeler, merkezî devlete karşı sürdürdükleri geleneksel reddedici tutumlarının Kürt bileşenler de barındırmasından ötürü, çok daha kesin ve katiydi. Kendilerini Abdülhamit despotizmine karşı koyan özgürlük savaşçıları olarak tanımlayan ve 1908 yılında iktidara gelen vatansever Jön Türklerin açıkladıkları hedeflerden biri, "özgürlük âşığı," savaşçı Dersimlilere artık –devletin Tanzimat'tan bu yana ve daha 1908 ilkbaharında yaptığı gibi– askerî güç yoluyla değil, aksine politik ikna yöntemiyle ulaşmaya çalışmaktı. Bu strateji önemli başarılar kazandı: Dersimliler, kendilerini ikna edici özgürlük değerlerini temsil eden yeni devlete bağlılık gösterme zorunda hissediyorlardı. Sadece bir kez daha, 1909 ilkbaharında, yeni yönetim Hasanan aşiretiyle arasında geçen yıldan kalan bir hesabı kapatmak için askerî bir cezalandırma hareketi düzenledi.[419] Harput misyonerlerinin şaşkınlıkla tespit ettikleri üzere, Dersim'de seyahat etmek artık güvenli bir iş olmuştu. Değişen devlet, Dersim aşiretlerine karşı konuşlandırdığı taburları 1908 yazında geri çekti: "[...] onların ye-

417 White 1913, s. 698. George White –genellikle Şii olarak tanımladığı– Alevi komşularına olan yakın ilişkisini şu şekilde tasvir ediyordu: "Evimin etrafındaki heterojen nüfus içinde kalabalık bir unsur Şiilerden oluşuyor. Evlerinde yatıya kaldım, sofralarında yemek yedim, türbelerini ziyaret ettim ve hem mütevazı köylüleriyle hem de saygıdeğer hocalarıyla ve dedeleriyle uzun sohbetler yaptım." (White 1908, s. 226).

418 White 1918, s. 246.

419 Özkök 1937, s. 24-34.

rine, Dersim'in dört bir tarafında yeni gelen hürriyetin güzellikleri hakkında nutuk çeken hevesli gençleri gönderdiler," diye aktarıyordu Henry Riggs 1917 yılına geri bakarak. "Bu yeni hürriyet karşılığında, Kürtlere Harput'a gelip şanlı [!] hürriyet mücadelelerinde artık ihtiyaç duymadıkları silahlarını otoritelere teslim ederek yeni hükümete sadakatlerini göstermeleri çağrısı yapıldı. Bu minvalde küçük bir gösteri yapıldı, esas itibarıyla bir komediydi, gerçekten çok dar kapsamlı bir faaliyetti, teslim edilen silahlar atadan dededen kalma çakmaklı tüfeklerdi, yoksa Türk askerlerinin o kadar büyük kayıplar vermesine yol açan modern silahları teslim etmediler. Ne var ki, değişime büyük bir ilgi var, doğrusu devrim Dersim'in koşullarında ülkenin başka kesimlerinde olduğundan çok daha belirgin bir değişim yarattı. Artık itibar gören Kürtler değişti ve son derece iyi hareket ediyor, bölgenin her yanında –koruma olmaksızın– gezmek inanılmaz ölçüde güvenli hale geldi."[420]

Birkaç Dersimli, *İttihad ve Terakki* adlı Jön Türk partisine girerek yeni devlette kariyer yaptılar, örneğin ileride hakkında hiç de hoş olmayan bir şekilde konuşulacak olan Harput valisi Sabit gibi.

George E. White, 1908 Devrimi'nden kısa bir süre önce etnik ve demografik durumu inceleyerek, Küçük Asya'yı (Anadolu) en önemli hakimiyet alanı olarak gören devletin gözüne son derece tehlikeli görünmesi gereken bir sonuç çıkarmıştı: "Ama Türk ülkesinin merkezinde, yani Küçük Asya vilayetlerinde, nüfusun dörtte biri Müslüman değil, Doğu Hıristiyanı ve Müslüman nüfusun da dörtte biri –bazılarına göre üçte biri– Sünni değil, Şii. Şu anda bu ayrım çizgisi pek görünür kılınmıyor, ama koşullar kolayca değişebilir ve bu içsel bölünme ölümcül bir yara olarak yüzeye çıkabilir."[421] Gerçekte ise Alevilerle Sünniler arasındaki uçurum, 1908 sonrasında eskisinden çok daha belirgin bir şekilde görünür olmuştu. Rıza Nur

420 Riggs 1997, s. 110.

421 White 1908, s. 225 vd.; yine White 1913, s. 691 ve ABC bh Human Problem'e yazdığı 8.7.1911 tarihli mektup. Sayılar için krş. Lynch 1901, s. 413 vd.

gibi bir Türkçe için, "Kızılbaş Türkleri"nin Sünnilerden farklı olan kendi kimliklerini dile getirmeleri, Abdülhamit dönemi "Ermeni yalan propagandası"nın sonucundan başka bir şey değildi; Nur, misyonların etkilerine ise değinmiyordu.[422] Mamuretülaziz'deki misyon okullarını "Dersim'e yönelik propaganda merkezlerinden başka bir şey değil," diye tanımlayan Hasan Reşid Tankut misyonu sorumlu tuttu. Tankut, Dünya Savaşı öncesinde Dersim'in merkezinde Ermeni Protestan misyonerler tarafından yürütülen bir Hıristiyanlaştırma hareketiyle karşılaşmayı bekliyordu.[423] Şüphesiz çok arzu etmelerine rağmen misyonerler böyle bir hareketin varlığından değil, ancak Aleviler, Ermeniler ve misyon arasındaki yakın ve sıcak ilişkilerden tekrar tekrar bahsediyorlardı.

Aleviler ve Hıristiyanlar, özel olarak da Kürt Alevileri ile Ermeniler arasındaki Doğu Vilayetleri'nin büyük kısmında yaşayan halkın yaklaşık yarısını kapsayacak politik ittifak, İttihatçılar için Dünya Savaşı arifesinde şüphesiz korkunç bir kâbus oluşturuyordu. Devletin mutlak hakimiyetini en yüksek hedef olarak belirleyen ve her türlü federasyon teklifini hakimiyet kısıtlaması olarak gören iktidar sahipleri için, gerçekten de politik-demografik bir sorun söz konusuydu. 1914 yılında yapılması kararlaştırılan reformların uygulanması durumunda, Aleviler planlanan seçimlerde Ermenilerle aynı doğrultuda oy vereceklerdi. Bu da Doğu Vilayetleri'nde, açıkça belirtilmesi durumunda, Alevi ve Ermeni oylarının birlikte seçmenlerin yarısını veya –Sivas ile Harput arasında– net olarak çoğunluğunu oluşturduğu Sivas, Erzurum, Malatya ve Harput arasında kalan bölgede, kapsamlı bir politik dönüşüme yol açacaktı. O

422 Rıza Nur –fazlasıyla genelleştirerek– Alevilerin Ermenilerle etnik anlamda özdeşleştirilmesinden söz ediyordu: "Abdülhamit zamanında Ermeniler bu Kızılbaş Türkler'e musallat olmuş onları, Ermenisiniz, diye kandırıyorlardı. Muvaffak oluyorlardı. Bu hal devam etse bu Kızılbaşlar, Ermeni olup gideceklerdi. Zaten böyle neler kaybettik" (Nur 1992, c. 3, s. 112). Rıza Nur, Jön Türklerin birçoğu gibi İç Anadolu'nun sosyal ve etnik durumu hakkında somut pek az bilgiye sahipti. Sonra milliyetçi partiyle bağlarını kopartarak liberal kanada katıldı; yeniden üst düzey politika yapmaya ise ancak Cumhuriyet döneminin başında başladı. Nur hakkında bilgi için krş. Zürcher 1984, s. 52.

423 Tankut 1994 (1935), s. 472.

zamana kadar varlıkları kabul edilmeyen ya da azınlık olarak görülen Aleviler ve Ermeniler kısa sürede kitlesel olarak sadece ticari ve kültürel yaşamı değil, bölgenin politik geleceğini de belirleyeceklerdi.

1915 ile 1921 yılları arasında Ermenilerin kökü başka hiçbir yerde bu kadar radikal bir şekilde kazınmamış, Aleviler bu kadar vahşice takibata uğratılmamıştı.

3.6.4. Aleviler ve Dünya Savaşı ümmeti

İttihatçılar, ulusal Türk yurdu olduğunu iddia ettikleri Küçük Asya hakkındaki etnografik ve sosyolojik bilgi eksikliğini gidermek için, Birinci Dünya Savaşı esnasında birkaç kişiyi İç Anadolu'ya gitmek ve araştırma yapmakla görevlendirdiler. Sonradan Ermeni Sorunu'nu devlet görüşüyle ele alan ve devleti haklı çıkarmak için kaleme alınmış olan en önemli kitabın[424] yazarı olan Esat Uras, Ermeniler hakkında bilgi toplamakla görevlendirildi. Kendisinin de üyesi bulunduğu *Türk Tarih Kurumu* tarafından 1951 yılında yayımlanan belgelere bakılacak olursa, Uras'ın araştırmaları öncelikle görevlendirilmesinden kısa bir süre önce gerçekleştirilen "tehcir"i haklı çıkarmak amacını güdüyordu. Baha Sait Bey, Alevilik ve Bektaşilik konularını araştırmakla görevlendirilmişti. Sait'in ifadesine göre, kendisine bu görevin verilmesinin sebebi, Merzifon *college*'inde ele geçirilen ve Alevilerin Protestan misyonerleri tarafından Hıristiyan gruplara dahil edildiği bir nüfus istatistiğiydi. Bu istatistiğin gerçekten de bu iddiada bulunup bulunmadığı –George E. White'ın ayırımcı görüşlerine denk düşmez– önemli değildir: Bu şekilde yorumlanan istatistik, İttihatçı Parti'yi oldukça ürkütmüştür. Parti yöneticileri bu tür "bölücü fikirlerin" karşısına aksi görüşleri çıkarmayı, bunları yaratmayı ve yaygınlaştırmayı gerekli görmüş, bu işle de Sait'i görevlendirmişlerdi. Fakat saray (sultan ve şeyhülislam) bu tasarıyı can sıkıcı bir "Kızılbaş propagandası" olarak kabul etmiş

424 Uras 1998 (1951).

ve sonuçlarının *Türk Yurdu*'nda yayınlanmasını engellemişti. *Türk Yurdu*, İttihatçi Parti'yle yakın ilişki içinde bulunan ve sarayın gözünde dinsiz fikirlere bağlı olan *Türk Ocağı* derneğinin yayın organıydı.[425]

Bu milliyetçi keşif ve Alevilere itibarlarının iade edilmesi, ne Anadolu'daki dinsel çoğulculuğa ne de Aleviliğin ulusal din olarak kabulüne yol açmıştır. Bütün mesele, Aleviliği Ziya Gökalp'ın temsil ettiği birleştirici Türk milliyetçiliğinin dinî fikir mirasına dahil etmekti. Türk milliyetçiliğinin ideologlarından olan Gökalp, ulusu "aynı dini, aynı dili, aynı ahlakı ve aynı estetik değerleri taşıyan bir kategori" olarak görüyordu.[426] Doğu Vilayetleri'ndeki Alevilerin çoğunluğu bu İttihatçı düşünce mirasını bir tehdit olarak algılıyordu. Pek çok Türk ve Kürt Alevisi, 1915 sonrasında Ermenilerle aynı kaderi paylaşmaktan korkmaya başlamıştı. Ümmet bir bütün olarak savaşa çağrıldığı için, itibarlarının iade edilmesine yabancılaşmışlardı. Haklı olarak, 1908 öncesinde olduğu gibi çoğunluğun inancından ayrılan inançlarının gereklerini açıkça yerine getirememekten korkuyorlardı. Dünya Savaşı esnasında Merzifon'da bulunan George E. White "Some non-conforming Turks" [Bazı Asi Türkler] başlıklı makalesinde şöyle yazıyordu: "Türkiye'de meydana gelecek olaylara ilişkin rivayetler, Ermenilerin 'tehciri' ve Rumların ve imparatorluktaki başka Hıristiyanların

425 Birdoğan 1994, s. 11 ve Birdoğan 1990, s. 370 vd. Sait'in yazıları (basılmaları ve yorumlanmaları Birdoğan 1994), Alevilerin Hıristiyan kökenli olmalarını reddetmek bir yana dursun, onları Eski Türk kökenli gören ilk Türk denemesiydi. O andan itibaren bir ekole dönüşecek olan bu deneme, sadece Aleviliğin güçlü gizli Hıristiyanlığını haksız yere ortadan kaldırmakla kalmayacak, aynı zamanda, ideolojik sebeplerden ötürü, Aleviliği Türklüğün kalesi olarak kabul ederek hedefinden de sapacaktı: "[...] Küçük Asya Kızılbaşlarının gerçek Türkler olduğu, ulusal geleneği en saf haliyle muhafaza ettiklerini," yazıyordu Fuad Köprülü 1922 yılında (Köprülü 1922, s. 215); Ethem Fığlalı ise onları 1990 yılında "bir Türkmen-Sünniliğinin temsilcileri" olarak takdim ediyordu (Fığlalı 1990, s. VIII). Osmanlı sonrası döneme ait Alevi araştırması bugüne dek doğu köylerindeki Alevilik üzerindeki Ermeni faktörünü göz ardı etmiş ve Kürt Aleviliğine gereken önemi vermemiştir. Aksi görüşte aşırı bir tepki, yakın zamanda Aleviliği Kürtlükle bağdaştıran Cemşid Bender tarafından verilmiştir. (Bender 1993).

426 Bozarslan'dan alıntı 1992, s. 409.

benzeri muameleye tâbi tutulacağı konusunda söylentiler, yönetici kliğin atacağı bir sonraki adımın Alevi Türkleri İslâm'a aykırı sayılan pratiklerinden vazgeçmeye zorlamak olacağı öngörüsünü taşıyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hedefinin, Türk milliyetinden ve Sünnilerden ibaret üniform bir devlet yaratmak olduğu iddia ediliyor."[427]

Gerçekten de savaş, Alevileri 1908'de savundukları düşüncelerle yakından uzaktan ilgisi kalmamış devlete yabancılaştırmıştı. Bu yabancılaşma en belirgin şekilde Harput'un kuzeyinde yaşayan ve –misyonerlerin deyimiyle– "Mezbaha Vilayeti"ndeki soykırıma şahit olan Alevi Kürtlerde ortaya çıkıyordu. Alevi Kürtler, güvenli Dersim'e ve oradan da Rus cephesinin gerisine bir taşıma hattı oluşturmak suretiyle, soykırım kurbanlarının en etkili yardımcıları olmuşlardı. Harput misyonerlerinin deyimiyle bu "yeraltı demiryolu," kendisi de Dersimli olan ve zalimliğiyle ün salmış Vali Sabit'in rüşvet düşkünlüğü sayesinde mümkün olabilmişti. Bu sayede onbinlerce insanın hayatı kurtulmuştu. Zengin Ermenilerin bu hizmet için yüklü meblağlar ödemeleri gerekirken, Dersimliler kendi fakirliklerine rağmen parası olmayanlardan da yardımlarını esirgememişlerdi. Bu nakliye işine gizli, ancak etkili bir şekilde katılan Harput misyonerleri, Dersim Kürtleri'nin kadınları ve çocukları –kaçaklar genellikle bunlardan oluşuyordu– ortada bıraktıkları veya istismar ettikleri tek bir vakayı bile bildirmemişlerdir. ABD'deki Ermeni ailelerinin ABCFM kanalıyla yeraltındaki aile üyeleri için Harput'a gönderdikleri paralar bile, Dersimliler tarafından adreslerine teslim edilmiştir.[428] Ernst Christoffel'in

427 White, eğitimli bir Anglosakson okur çevresine yazdığı bir makalesinde, özellikle Alevilerin ve tüm Türkiye halkının kaderine yönelik bir savunma çağrısı yapmıştır: "Türkiye'deki bu olgular ve koşullar, Türk sayılan, ama aslında dinsel inançlarını saklayan bu kadar insanın yakınlıkları ve sempatileri, ezilen kardeş insan ırkının mensuplarının (Alevilerin) umutları, hedefleri ve ihtiyaçları bilinmeye ve hatırlanmaya layıktır. İnsanların, acıların yaşandığı o ülkedeki bütün insanların refahı göz ardı edilmemelidir." White 1918, s. 248.

428 Detaylı tasvirler için Riggs 1997, s. 112-116 ve "Account of the events in Turkey during the past three years as I have seen them and as they have had an effect upon our work in the Annie Tracy Hospital" Tracy W. Atkinson, 1917 (ABC 16.9.7.). Ayrıca krş. Dersimi 1986, s. 42; Seyit Rıza'nın oynadığı

dostu olan Malatya'daki bir Kızılbaş lideri, Ermeni dostlarını jandarma nezaretinde yol alan tehcir konvoyundan silah zoruyla kurtarmış, 1915'ten 1918'e kadar bölgesindeki tüm Hıristiyanları korumuş ve ihtiyaçlarını gidermiştir.[429]

Dersim aşiret liderlerinin büyük kısmı, savaşa katılmaya en başından beri karşıydı; ancak Rus birliklerinin geri çekilmesi ve Ermeni milislerinin 1918 başlarında Erzincan ile Erzurum arasında bulunan, kısmen Alevi olan köylerde vahşet uygulaması üzerine, milislerin kovulması hareketine katıldılar. Gerçekten de Osmanlı genelkurmayı 1915 yılında Dersimlilerin savaşa katılmasıyla, Rusların aleyhine ciddi gelişmeler olacağını düşünüyordu. Harput valisi Sabit, 10 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne bağlı Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti'nin bir telgrafıyla, Dersim aşiret liderlerinin arasından uygun olanları seçmek, subay rütbesiyle taltif etmek ve *emval-i metruke* kaynaklarını –Ermenilerden elde edilen ganimeti– kullanarak başka bir masrafa girmeden ücretlerini ödeme emri almıştı. Enver daha sonra Talat'la birlikte Mamuretülaziz'de bir teftiş gezisine çıktı ve Sabit'in aracılığı sayesinde birkaç aşiret lideriyle buluşarak onları Dersim'de bir ordu kurmaya teşvik etti.[430] Aşiret liderleri, Dersim'in batısında söz sahibi olan Seyit Rıza isimli lideri bu işe kazanamayacaklarını ve Çelebi Ahmet Cemaleddin Efendi'yi ikna etmeye çalışacaklarını söylerler. Merkezi Kırşehir/Hacıbektaş'ta bulunan Bektaşi tarikatı lideri olan Çelebi, böylece hükümet tarafından Dersim aşiretlerinin cihada katılımını sağlamakla görevlendirmiş, ancak bunda başarı sağlayamadığı gibi, Kürt Alevileri nezdindeki itibarı da büyük zarara uğramıştır.[431] Gerçekte Bektaşiliği devletle mutabık Sünnilik olarak lanse etmeye çalışan bu Bektaşi bü-

---

önemli rol için: Dersimi 1952, s. 292 (ayrıca krş. s. 41 vd.), Davis 1989, s. 98 vd., 108, 111 vd., 170. Otobiyografik kaçış hikâyeleri için Jafarian 1990, s. 105-117, Der Alexanian 1988, s. 132-144. Sonuncusu ayrıca "de nombreux Arméniens réscapés dans tout le Dersim, ayant recommencé là une vie parmi les Kurdes."

429 Christoffel 1921, s. 68.

430 BOA DH.ŞFR 54-A/354

431 Riggs 1997, s. 116 vd., 195; Dersimi 1952, s. 94-98, 115, 118, 280,291.

yüğü, Doğu Aleviliği üzerinde asla gerçek bir nüfuza sahip olamamıştı.[432] Alevi ordusu, Sünni Mevlevi tarikatına ait bir kuvvet olan Mevlevi Alayı'nın zıddı olacaktı.[433]

Aleviler arasında İttihatçı savaş rejimine karşı isyan fikri daha en başından beri ortaya çıkmıştı. Böyle bir isyan ancak Dersim'de gerçekleştirilebilirdi. Mart 1916'da birkaç Dersim aşireti birleşerek Nazimiye, Mazgirt, Pertek ve Çarşancak şehirlerini ele geçirdi, yakıp yıktı ve Mamuretülaziz üzerine yürüyüşe geçti. Kaynak yetersizliğinden ötürü isyancıların bu işe neden kalkıştıklarına dair kesin bilgimiz yoktur. Gerçekte 1915 yazının ilk döneminde başlayan tehcirden duyulan korku Dersim bölgesinde öyle yayılmıştı ki, Dahiliye Nezareti 25 Temmuz 1915 (13 Ramazan 1333) tarihinde Harput, Erzurum, Bitlis ve Diyarbakır valilerini bu tür söylentilere şiddetle karşı çıkmakla görevlendirme ihtiyacı hissetmişti.[434] Bundan ötürü de isyan önleyici bir karakter taşıyordu.[435] İsyanın sebepleri arasında bağımsızlık arzusu ve buna bağlı olarak, yıllardan beri pek küçük bir kudrete sahip olmalarına rağmen, devlet memurlarının Dersim kasabalarından kovulmaları isteği de bulunuyordu. Hem Osmanlı ordu kaynakları, hem de eski bir ordu veterineri olan Alevi-Kürt ajitatörü Mehmet Nuri Dersimi tarafından onaylanan bu arzu, Ruslar –Koçgiri aşireti lideri Mustafa'nın sekreteri Alişer aracılığıyla– ve şüphesiz Dersim'e kaçmayı başarmış bazı militan Ermeniler tarafından destekleniyordu.[436]

Mezere ve Harput'taki Türk makamları, Rusların o zamanlar

---

432 Krş. Birdoğan 1996, s. 49, 132.

433 "Sultan Mehmet Reşat'ın Mevlevi olması dolayısıyla, Almanya ile müttefik olarak girdikleri Dünya Savaşı'na dinî bir veche verebilmek için, Çelebelik makamının da tensibiyle bir Mevlevi Alayı teşkil edilmiş, Bektaşi Çelebisi Cemaleddin Çelebi de hükümetin teşvikiyle Aleviler'den bir gönüllü ordusu toplamaya kalkmış, fakat sonra bundan vazgeçilmişti" Gölpınarlı 1985, s. 154; alıntı Dersimi 1992, s. 234; krş. Birdoğan 1996, s. 10 vd.

434 BOA DH.ŞFR 54-A/128.

435 Peter Bumke de aynı düşüncededir (Bumke 1989, s. 514).

436 Özkök 1937, s. 35; Dersimi 1952, s. 103-109 Alişer'in Ruslarla olan ilişkileri üzerine s. 95 vd., 280. ayrıca krş. *Yurt Ansikopedi*si'ndeki kısa açıklamalar 1982, s. 2503.

kuzeyden Dersim'le birleşen Erzurum ile Erzincan arasındaki bölgeyi işgal etmiş olmalarının da etkisiyle, Kürt isyanını haklı olarak büyük bir tehdit kabul ettiler. Osmanlı ordusunun Harput'a koordineli olarak düzenlenecek bir Kürt-Rus saldırısına karşı koyabilmesi mümkün değildi. Bu nedenle Harput ile Mezere şehirlerinin Müslüman halkı, kaçış hazırlıklarına başladı. Ancak Osmanlı ordusu, pek çok Şafii Kürt'ün de bulunduğu çok sayıda birliği harekete geçirerek, Kürt-Alevi isyanını bastırmayı başardı. Misyonerler, Harput'taki makamların söz konusu bölgeye bir tek Kürt'ün bile girmesine izin vermediklerini, tümünü Ermeniler gibi tehcir etmek istediklerini söylediklerini duyuyorlardı. Gerçekten de sonradan Harput'ta isyancı aşiretlere mensup yaklaşık 2.000 erkek, kadın ve çocuktan oluşan ve en az bir yıl önceki Ermeniler kadar kötü muameleye tâbi tutulan bir kafile ortaya çıktı; aradaki tek fark, erkeklerin diğerlerinden ayrılmamış olmasıydı. Harput'ta kalmış birkaç Ermeni kadınından ve misyonerlerden başka hiç kimse, sokaklarda ölmek üzere olan insanlara karşı son görevlerini yerine getirmedi. Buna karşın, 1915-16 kışında doğu cephesinden Harput'a gelen Kürt-Sünni kaçaklara, hükümet tarafından son derece yetersiz de olsa yardım edildi ve Ermenilerden kalan mal ve mülkler armağan edildi.[437] Kürt kılığına girmiş olan Ermeni genci Gazaros Der Alexanian, Fırat kıyısında, Mamuretülaziz yolunda, bitkinlikten yere yığılarak ölmeyi bekleyen Kürt-Alevi sürgünlerini görmüştü. Acıma duygularını ifade ettiği zaman, yoldan geçen bir yaya ona şöyle dedi: "Ermeniler sadakatsizdir, ancak bize hizmet edebilirler; ama Kürtler bizim hizmetçilerimize bile hizmet etmeyi hak etmiyorlar, onlar bizim sadakasizlerimize de sadakatsizdir! İslâm'ın çocukları ve bütün haklara sahip vatandaşlar olarak görülebilmeleri için daha çok vakit var."[438] Bu horlayıcı dil, o zamanlar Kızılbaşlar ile Sünni Ortodoksluk arasında var olan uçurumun bir yansımasıydı. Misyonerler, hayatta kalmayı başaranlardan

437 Riggs 1997, s. 177-184.

438 Der Alexanian 1988, s. 145.

oluşan kafilenin Gölcük Gölü'ndeki tepeye –Atkinson ile Davis'in bir sene önce 10.000 katledilmiş Ermeni'yi bulduğu yere– doğru ilerlediğini görünce, akıllarına ister istemez son derece kötü düşünceler geldi; ancak ertesi sabah şaşkınlıkla karışık bir sevinçle, kafilenin geri döndüğünü gördüler. Sonradan Harput'ta bu durumun açıklamasını öğrendiler: Dersim aşiretleri, ender rastlanan bir söz birliğiyle, valiyi, tehcir kafilesinin derhal geri dönmemesi durumunda Harput'u yakıp yıkmakla tehdit etmişlerdi.[439]

3.6.5. Ermeni, Kürt ve Alevi sorunlarının buluşma noktası: 1920-21 Koçgiri İsyanı

Hasan R. Tankut, daha sonra kaleme aldığı değerlendirmesinde Geç-Osmanlı Doğu Vilayetleri hakkında şöyle diyordu: "Dönemin [Jön Türk] hükümet memurları, ülkenin söz konusu kısmını hiçbir şekilde incelememişlerdi. Bugünkü [1961] bilgilerimiz de şüphesiz bir araya getirilmemiş parçalardan oluşmaktadır. Dünkü Ermeni meselesi, karşımıza Kürt meselesi olarak çıkmaktadır."[440] Gerçekten de Ermeni, Kürt ve Alevi meseleleri o kadar iç içe geçmişlerdir ki, Tankut gibi bilgili bir gözlemci için tarihî Ermeni Sorunu aradan elli yıl geçtikten sonra Kürt Sorunu olarak yeniden ortaya çıkmaktadır. Ermeniler, Kürtler ve Aleviler Doğu Vilayetleri'nde ortak bir alanda, isim vermek gerekirse, Sivas ve Harput bölgelerinde bir arada yaşıyorlardı. Bu grupların üçü de kendileri için özerk bir bölge talebinde bulunuyordu: Aleviler ve Ermeniler bunu Tanzimat'tan bu yana eşitlik talebiyle, Sünni Kürtler de Birinci Dünya Savaşı'na kadar Tanzimat öncesi geleneksel haklarının kabulü arzusuyla dile getiriyorlardı. Kendi kimliklerinin ve kültürel varlıklarının kabulü talepleri, birbiriyle çatışma halindeydi: Özellikle bir yanda Aleviler ve Ermeniler, diğer yanda da Sünniler arasında Abdülhamit'in İslâmlaştırma politikasından bu

439 Riggs 1997, s. 184. Atkinson ile Davis'in araştırmaları için bkz. Böl. 3.7.4, s. 430.

440 Tankut 1991 (1964), s. 219.

yana derinleşen bir uçurum bulunuyordu. Ana itiraz noktası ise merkezî hükümetin üniter konseptiydi. Hükümet bölgeselleştirme ve özerklik meselelerinde taviz vermediği gibi, etnik grupları da birbirlerine karşı kışkırtıyordu. Ermeni Sorunu'nu da, Hıristiyanlık karşıtı propaganda malzemesi olarak Kürtlerin karşısına çıkartıyordu. 1839-1938 arasında geçen yüz yıllık dönemde merkezî devlet yavaş yavaş gücünü bir araya toplamayı, modern idari ve askerî temeller teşkil etmeyi, böylelikle de Doğu Vilayetleri meselesini 1915 ile 1938 arasında şiddet ve güç kullanarak bastırmayı başardı. Osmanlı-Türk üniter devletinin karşısında bulunan Ermeni, Alevi ve Kürt taraf, dar bir militan elit üzerinde yükselen cemaat ve aşiret temeliyle görece zayıf bir örgütlenmeye sahipti. En iyi örgütlenmiş olan grup, görece geniş bir eğitimli elite sahip olan, ancak askerî gücü bulunmayan Ermeni Milleti'ydi. 1915'ten bu yana Alevi ve Kürt zihniyetini belirleyen dinî ve etnik kimliğin yok edilmesi (asimilasyon ve soykırım) veya devlet eliyle yapılacak fiziksel bir itlaf (imha) korkusuydu. Ermeniler ve Kürt Alevileri Tanzimat'tan ve özellikle de 1878'den bu yana, uluslararası desteğe sahip eşit, güven altına alınmış bir varlık ya da –1918'den sonra– Doğu Vilayetleri'nde yeni bir düzen kurulmasını umut ediyorlardı. Sünni Kürtlerin sadece entelektüel bir azınlığı 1923 öncesinde uluslararası bir yeni düzen kurulması umudunu taşırken, çoğunluk İslâm'ın bayrağını taşımaya devam ettiği müddetçe devleti destekleme taraftarıydı. Ermeni Sorunu daha Tanzimat sonunda uluslararası diplomaside yerini bulmuşken, Kürt Sorunu ancak Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda dile getirilmişti; Aleviler ise misyonerler dışında dünya tarafından neredeyse hiç algılanmamıştı.[441] Bu durum Aleviliğin gizliliğiyle ilgiliydi. Kaldı ki Kürtler ve Aleviler ancak 1908 sonrasında kendi etnik-ulusal hareketlerini kurmuşlardı; Ermenilerin Doğu Vilayetleri'nde eğitim, kültür ve kimlik alanlarında başlattıkları Rönesans ise bundan yarım yüzyıl önce başlamıştı.

Doğu Vilayetleri'ndeki bu üç sorunun birbirlerine olan bağ-

441 Birinci Dünya Savaşı sonrası diplomatik algılama için krş. Öz 1997, s. 42 ve 19. dipnot.

lılığı, Ermeni soykırımından birkaç yıl sonra Mustafa Kemal'in ulusal hareketine karşı yükselen Kürt-Alevi özerklik hareketinde kendisini gösterir. Genç Ankara rejimine karşı düzenlenen Koçgiri-Dersim İsyanı'nda her üç tarafın –Ermeni, Alevi ve Kürt– hayati öneme sahip meseleleri bir araya toplanmıştır.[442] İlk etapta burada kimi Ermeni ve Türk-Alevi köylerinin de katıldığı, ancak ne Kürt, ne de Türk Sünnilerinin iştirak etmediği bir Kürt-Alevi isyanından söz edilebilir. 1920'li ve 1930'lu yılların az sayıda Kürt isyanı, Wilson Prensipleri'ne ve Sevr Antlaşması'na dayanan Koçgiri-Dersim Ayaklanması'nın laik Kürtçü ideolojisine işaret etmektedir. İttihatçı devlet tarafından 1915-16'da olduğu gibi imha edilmekten duyulan korku hâlâ belirleyiciydi. Aynı devlet Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde yeniden yapılanmaya başladı, 1920 ilkbaharında da Ankara'da ulusal meclisini topladı. Doğu Vilayetleri bölgesinde de, savaş sırasında söz sahibi olan güçlerini kullanarak kesin operasyonlara başladı.

Mustafa Kemal, Koçgiri[443] isyanının liderini Sivas Kongresi'ne davet etti. Alişan, Refahiye kaymakamının yardımcısı ve Koçgiri aşiretlerinin başındaki babası Mustafa'nın yolunu izleyen Haydar'ın kardeşiydi. Sadece Alişan Kemal'in davetine icabet etti ve kendi düşüncelerini açıkladı: Sultanın yönetimindeki bir Osmanlı federasyonu çerçevesinde bir Kürt özerkliği. Kürt-Alevi sözcüleri, dikkate değer bir şekilde, sultanlığı federatif bir çözümün garantisi olarak yeni Ankara rejiminin karşısına çıkartıyorlardı. Sivas Kongresi'nin belirgin bir şekilde Müslüman dayanışmasından söz eden ve Müslüman olmayan tüm unsurları ulusal hareketin dışında bırakan deklarasyonu, Koçgiri-Dersimliler için kesinlikle parlak vaatlerde bulunmuyordu.[444] Alişan, Mustafa Kemal'in kendisini Ankara'daki Millet Meclisi'nin başkan adayı olarak gösterme teklifini geri çe-

442 Bu Kürt-Alevi bağımsızlık hareketinin detaylı bir tasviri için bkz. Kieser 1993 ve 1998.

443 Koçgiri hem bir Kürt-Alevi aşiret birliğinin, hem de bu aşiretlerin yoğun olarak yaşadığı Sivas'ın doğusundaki bölgeler ile Zara civarının ismiydi.

444 İngilizce olarak Sivas deklarasyonu için Harbord 1934 (1919), s. 886-888.

virdi, buna karşın Kasım 1919'da İstanbul yönetiminin madalyasını kabul etti.[445]

Koçgiri ve Batı Dersim –Doğu Dersim için durum kurulması planlanan bağımsız Ermenistan'a olan yakınlığı nedeniyle farklı şekilde gelişiyordu– aşiret liderleri, Kemalist ulusal hareketin Alişan'ın ortaya koyduğu şekliyle kendi çıkarlarını temsil etmediğini, en geç Sivas Kongresi'nden sonra anlamışlardı. Bunun nedeni esasen sözlü olarak dile getirilen tutarsızlıklara –Kemal, hararetle başarılı bir ulusal kurtuluş mücadelesi sonrasında özerklik sözü veriyordu– değil, kongrede ortaya konulan dayanışma ağına dayanıyordu: Bu ağ büyük toprak sahiplerini, Şafii aşiret liderlerini, şehirdeki Sünni ileri gelenlerini, Dünya Savaşı esnasında Kürt Aleviliğine büyük ölçüde yabancılaşmış Jön Türk memur ve subaylarını kapsıyordu. Kongrenin Doğu Vilayetleri'nden gelen katılımcılarının öncelikli hedefi, kendi taleplerini Ermeni taleplerinin önüne koymaktı. Buna bağlı olarak da Ankara Hükümeti'nin verdiği ilk saldırı savaşı, Eylül-Kasım 1920 tarihleri arasında yaşamış olan Ermeni Cumhuriyeti'ne yöneldi.

Koçgiri ve Batı Dersim sözcüleri ise kendilerini Ubeydullah'ın oğlu Seyit Abdülkadir tarafından İstanbul'da temsil edilen Kürt ligine bağlı hissediyorlardı.[446] İstanbul'da yayınlanan Kürt gazetesi *Jin*'i[447] okuyor ve Başkan Wilson'un prensiplerinden anladıkları uluslararası topluluğun temsilcileri olarak gördükleri misyonerlerle ilişki kurmaya çalışıyorlardı. Wilson Prensipleri'nin izahatı, *Jin*'in sürekli konusuydu. Koçgiri-Dersim sözcüleri, Milletler Cemiyeti'nin "halihazırda Türk hakimiyeti altında bulunan milletlere özerk bir gelişim için mutlak ve engellenmeyecek bir fırsat" için devreye gireceğine kesin gözüyle bakıyorlardı (Madde 12). Abdülkadir aracılığıyla Kürt-Alevi özerklik hareketinin baş ajitatörü Alişer, Mıgırdıç isimli bir Ermeni elçisiyle ilişki halinde bulunu-

445 Dersimi 1952, s. 123-125; BOA DH.KMS 55-3/15.

446 *Kürdistan Teali Cemiyeti*, o zamanki Fransızca ismi *Ligue des Kurdes du Kurdistan*.

447 Krş. TBMM G. C. Z., s. 270.

yordu.[448] Alişer, karşı konulması gereken bir tuzak olarak gördüğü Kemalist ulusal harekete karşı, kısmen tekkelerde gerçekleştirilen ve bir Alevi ayinini (cem) andıran toplantılarda, yorulmak bilmez bir şekilde sazlı ve sözlü ajitasyonda bulunuyordu: "Ayağımda kundura/ Gittim düştüm tandura/ Padişahın haberi yok/ Bunu eden [Sivas'ta toplanan] kongura."[449] İstanbul Hükümeti Ankara'ya karşı bir Halife Ordusu oluşturduğunda, Alişer politik olarak mantıklı bir tutumla –Sultan Halifeyi zalim olarak tanımlayan ve tanıtan Alevi geleneğine rağmen– kendisini Halife Ordusu'nun müfettişi ilan etti. Bu sıfatıyla da Koçgiri ile Hozat arasındaki aşiretleri direnişe çağırdı.[450]

8 Aralık 1920 tarihinde Batı Dersim liderleri, Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal'e Sevr Antlaşması'na dayanarak ve silahlı mücadele tehdidinde bulunarak, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Van ve Bitlis yörelerini kapsayacak bir Kürdistan talebinde bulundular. Binlerce Dersimli Sivas üzerinden Ankara'ya ilerlemek ve hükümeti devirmek için yollara döküldü. Bir Türk çiftliğinde gerçekleştirilen cinayet ve yağmayı, Ermenilere yapılanın öcünü aldıklarını söyleyerek haklı çıkarmaya çalışıyorlardı.[451] 20 Aralık'ta Mustafa Kemal, Alişer'den sonra özerklik hareketinin ikinci önemli ajitatörü olan Nuri Dersimi'yi tutuklattırdı, ancak Batı Dersim'in en nüfuzlu aşiret lideri Seyit Rıza'nın baskısıyla derhal serbest bırakmak zorunda kaldı. Buna rağmen Kemalistler önemli bir başarı kazandılar: Meco Ağa ile Mustafa Diyab Ağa adlı iki önemli aşiret liderinin yanı sıra, subay Hasan Hayri ile Ahmet Ramizi'yi delege olarak Ankara Millet Meclisi'ne kazandılar. Bu kişilerin dördü de Dersim kökenliydi. Bu olay, o andan itibaren ortak bir Kürt-Alevi stratejisini imkânsız kılmıştı. 14 Şubat 1921'de 6. Süvari Alayı Ümraniye'de Koçgiri'ye girdi. Kürtler silahlı hü-

448 Kemali 1992 (1932), s. 126, Sevgen 1950, s. 378. Dersimi 1952, s. 121-22; Dersimi 1986, s. 100; Apak 1964, s. 152-53.

449 Kemali 1992 (1932), s. 127

450 Kemali 1992 (1932), s. 126 vd.

451 Kemali 1992 (1930), s. 128.

kümet güçleriyle girdikleri çatışmadan muzaffer olarak ayrıldılar ve 7 Mart'ta Ümraniye meydanına Kürt bayrağı çektiler. Birkaç gün sonra Ankara Hükümeti olağanüstü hal ilan etti. Koçgiri-Dersim bölgesinde, *Kuvay-ı Milliye*'nin Kürtleri de Ermeniler gibi imha edeceği korkusu yayılmıştı.[452] 13 Mart'ta Dersim'e doğru harekete geçen Hareket Ordusu'nun komutanı Nurettin Paşa, birkaç kez şu beyanda bulunmuştu: "Biz Türkiye'de 'zo' diyenleri [Ermeniler] yok ettik, aynı şekilde 'lo' diyenlerin [çoğunluğu Zazaca konuşan Koçgirili Dersimliler] de işini bitireceğiz."[453]

Bağımsızlık savaşçıları, üzerlerine yürüyen silahlı güçlerin karşısında, tavizde bulunmaya karar verdiler. 8 Nisan'da Mustafa Kemal'e gönderdikleri bir telgrafta taleplerini sadece tek bir bölgeye indirgediler: Bu bölge Alevi-Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı Koçgiri, Divriği, Refahiye, Kuruçay ve Kemah yörelerini içine alacak, valisi de kendi aralarından bir Kürt olacaktı.[454] Ordu yönetimi "yeni ve tehlikeli bir iç ayaklanma" olarak nitelendirdiği isyanı sert tedbirlerle boğmaya karar verdiği için, bu ölçülü talep dikkate alınmadı.[455] Dönemin Sivas valisi Ebubekir Hazım Tepeyran, hatıratında ordu komutanı Nurettin Paşa'nın meseleye barışçıl bir çözüm bulmak yerine, isyan bölgesine topladığı kuvvetlerini mutlak surette devreye sokmak konusundaki insanlık dışı mantığını şiddetle eleştirmektedir.[456] Kürt-Alevi özerklik hareketinin 1921 yılının ilkbahar aylarında askerî güç kullanımıyla bastırılması, Nurettin tarafından resmen bildirilen 500 ölü asi dışında,[457] sistematik köy yıkımı ve pek çok sivilin öldürülmesi eylemine dönüşmüştü. Bu olay, Kemalist Türkiye'nin 1930'larda Dersim'de

452 Apak 1964, s. 154. Yöresel dil kullanımında "Kürt" kavramı Alevileri ifade ederken, Sünni Kürtler "Şafii" olarak nitelendiriliyordu (yaşlı yöre sakinlerinin sözlü ifadelerinden).

453 Dersimi 1952, s. 158.

454 Dersimi 1952, s. 143; Apak 1964, s. 161.

455 Söz konusu telgraf için Apak 1964, s. 161

456 Tepeyran 1982, s. 69-84.

457 24 Mayıs 1921 tarihinde ordu komutanlığına gönderilen telgraf, bkz. Apak 1964, s. 171.

uyguladığı kırımın ilk basamağıydı. Böylelikle bu başarısız ayaklanmadan sonra da aşiret toplantılarında ve cem ayinlerinde yapılan Kürt-Alevi tartışmaları, yaklaşan imha tehdidi etrafında yoğunlaşmaya devam etti.[458]

1960'lı yıllarda bazı Alevi yazarlar tarafından iddia edilenin aksine, Koçgiri Ayaklanması'nın Milli Mücadele hareketini topyekûn destekleyen bir Alevi hareketi olmakla yakından uzaktan ilgisi yoktur. Bu yazarların Neokemalizmi, 1950'li yıllarda cumhuriyet bünyesinde yaşanan İslâm Rönesansı'na bir tepki, 1960'lı ve 1970'li yıllarda Alevi gençliğinin muhalif sosyalizmine ve laikliğine verilmiş bir cevap niteliğindeydi.[459] Gerçi bazı Jön Türkler Bektaşiliğe bağlıdır, ancak ortaklaşa saygı gösterdikleri Hacı Bektaş Veli dışında bu tarikatın Alevilikle yok denecek kadar az sosyal benzerliği bulunmaktadır. Köy Aleviliği ağırlıklı olarak Kürtçe konuşan Doğu Vilayetleri sakinleri ve Türkçe konuşan Orta ve Batı Anadolu sakinleri olarak ayrılıyordu. Doğu Aleviliği içinde de geleneksel aşiret rekabetinin yanı sıra, Dersim, Malatya ve Koçgiri aşiretleriyle, bu bölgenin kuzey sınırında, yani Erzincan ile Erzurum arasında bulunan köylerin arasında bir ayırım hattı bulunuyordu. Zazaca konuşan bu köyler, Koçgiri hareketine katılmamışlardı. Fakat Mustafa Kemal'in en homojen Alevi bölgesi olan Koçgiri-Dersim'de bizzat propaganda yapmasına rağmen, Erzurum ve Sivas'ta şekillenen ulusal hareketin kuşku, korku ve silahlı ayaklanmalara neden olduğunu belirtmek gerekir. Bu Alevilerin genç Millet Meclisi'nde çok az temsil edilmemiş olmaları da dikkat çekicidir.[460] Müslümanları bir araya toplama yolundaki çabalar sadece Kürt Alevileri rahatsız etmemişti – George

458 Krş. Akgül 1992, s. 42.

459 Krş. yenilerde Öz 1997.

460 360 delege arasında (krş. Birdoğan 1966, s. 27 vd.) bir düzine bile Alevi bulunmuyordu: Dersim'den Meco Ağa, Mustafa Diyab Ağa, Ahmet Ramizi ve subay Hasan Hayri. Başka yerlerden: Hacıbektaş'tan Cemaleddin Çelebi, Erzincan'dan Girlevikli Hüseyin (Aksu) Bey, Denizli'den Hüseyin Mazlum Baba, Kars'tan Pirzade Fahreddin Bey. Krş. Şener 1991, s. 73; Dersimi 1952, s. 63, 126, 130-32; Tankut 1994 (1935), s. 448; Kemali 1992 (1932), s. 127; Bozarslan 2000.

E. White'ın batıda da şahit olduğu gibi, Türk Alevileri ve Sünnileri arasındaki uçurum fazlasıyla derindi. Yine de Aleviler dinî ibadetin özgürce yapılacağını vaat eden politik bir mesaja karşı oldukça hassastılar.

3.6.6. Kürtlerin Cumhuriyet tarafından boyunduruk altına alınması

Tecrit edilmişlikleri, aşiret yapıları, modern örgütlenme ve savaş araçları eksikliği yüzünden Kürt-Alevi bağımsızlık hareketi en başından itibaren yenilmeye mahkûmdu. Karşılarında, Doğu Vilayetleri'nde savaşa hazır ordu parçalarına, işleyen bir memur aygıtına, modern silahlara ve haberleşme araçlarına sahip olan Türk-Sünni ulusal hareketi bulunuyordu. Örgütlenme ve ideoloji bakımından Küçük Asya'daki Müslüman çoğunluğu harekete geçirebilecek durumdaydı. Gerçi ideolojik potansiyel bakımından Koçgiri hareketinin de hem diğer Kürtler, hem de diğer Aleviler arasında yayılmasının mümkün olduğu düşünülebilirdi. Ancak Kürt çoğunluğu Kürtlükleriyle değil, Müslümanlıklarıyla örgütlemek mümkün olmuştu. Öte yandan, Anadolu Alevileri de bir birlik oluşturmaktan çok uzaktılar. Koçgiri Ayaklanması, Wilson Prensipleri'nin Kürtlerin kendi kaderlerini tayini hakkına dayanan düşüncesiyle çağdaş ve moderndi. Ayaklanmanın sözcüleri, Kürt özerkliğini, dinsel kelime oyunlarının arkasına saklanmadan ve şüphesiz tarihsel olarak uygun bir anda değiştirmek üzere, doğrudan telaffuz ediyorlardı. Görece olarak sınırlı askerî ağırlığına ve acemice örgütlenmiş olmasına rağmen, bu isyanın, daha sonraki yıllarda Türkiye'nin başbakanı ve cumhurbaşkanı olan Celâl Bayar'ın gözünde en önemli Kürt ayaklanması olması boş yere değildir.[461]

Koçgiri Ayaklanması ve kanlı bir şekilde bastırılması, Ekim 1921'de Ankara'daki genç Millet Meclisi'nde, kapalı kapılar ardında da olsa, şiddetli tartışmalara neden oldu. Birkaç milletvekili, devletin karıştığı bu dehşet verici olayın şeffaflaştırıl-

461 Cemil 1991, s. 243.

ması gerektiğini savunarak, açık görüşme yapılması yolunda boş yere ısrar ettiler. Yine de Millet Meclisi olay yerine bir araştırma komisyonu gönderdi. Pek çok kişi bu hareketi devletin prestijine zarar veren ve Dünya Savaşı'nda Ermenilere uygulanan şiddeti anımsatan bir rezalet olarak nitelendiriyordu.[462] Koçgiri tartışması sonrası Kürt meselesi de geçici olarak açık bir tartışma konusuna dönüştü: 1922 başlarında, Millet Meclisi, bir komisyon tarafından Türkiye Kürdistanı'nın özerk yönetimi için hazırlanan planı görüştü. Bu plana tekabül eden yasa tasarısı, 373'e karşı 64 oyla kabul edildi. Yasa, yerel bir Kürt parlamentosunu ve Kürt okulları kurulmasını öngörüyordu; resmî dil Türkçe olacaktı ve tüm önemli makamlar Ankara'nın sıkı denetimine tâbi tutulacaktı.[463] Bu geçici parlamento kararına rağmen, Kemalist rejim 24 Temmuz tarihli Lozan Antlaşması'yla, Doğu Vilayetleri'ne de yayılan totaliter taleplerini mühürlüyordu. Bu vilayetlerin yeni devlete olan mesafeli duruşları, artık tartışma konusu yapılmıyordu.

Tüm Doğu Vilayetleri anlaşmazlıkları üzerinde kazanılan büyük zafere Türk milliyetçileri için uluslararası bir anlam kazandıran Lozan Antlaşması, böylece uzun vadede Türkiye Cumhuriyeti'nin en önemli belgesi oldu. Anadolu'daki heterojen "ulusal çoğunluk" ideolojisinin birkaç yıl zarfında –egemenliği ve üstünlüğü 1919 Sivas Kongresi'nde coşkuyla kabul edilen– üniter ve diğer etnik grupları dışlayıcı bir doktrine dönüşmesinin engellenmesi için, uluslararası toplumun kararlı bir sorumluluk üstlenmesini gerektirirdi. Lozan Anlaşması'nda gerçekleştiği şekliyle Ermeni soykırımının zorunlu tedbir olarak kabulu rezaleti ile Kürt haklarının ortadan kaldırılması, ancak zorlayıcı bir uluslararası çaba ile engellenebilirdi. Bu söz konusu olmadığı için, iki savaş arası dönemin tüm revizyonistlerini ve irredentistlerini –özellikle Almanya'dakileri– büyüleyen bir örnek teşkil edilmiş oldu. 1920 yılında imzalanmak üzere masaya yatırılan Sevr Antlaşması, muzaffer güçler

462 TBMM 1980, s. 248-80 ve 513-19; krş. Kieser 1993, s. 6 vd. ve Kieser 1998, s. 294, 306-308.

463 Krş. Olson 1991, s. 39-41, 166-168.

tarafından dikte ettirildiği ve bir Osmanlı Federasyonu değil, emperyalist paylaşımla parçalanmış bir "güdük Türkiye" planladığı için, bugünün bakış açısıyla hiç şüphesiz yanlış bir yoldu. Ayrıca müttefikler Doğu Vilayetleri için öngörülen çözümü, yani kuzeydoğuda Ermeni bağımsızlığını ve güneyde birleşen bölgelerdeki muhtemel Kürt özerkliğini gerçekleştirmek üzere hiçbir şey yapmıyorlardı.

Mustafa Kemal, 1923 yılında gerçekleşen Küçük Asya Müslümanları ulusal birlik hareketini, bir yıl zarfında laik bir Türk milliyetçiliğine yönelmiş bir elitin otokrasisine dönüştürdü. Böylece Doğu Vilayetleri, yani Mustafa Kemal'in Ulusal-Müslüman hareketi örgütlediği Kürdistan hinterlandı, dağılmamak veya üniter Türk Devleti olarak ortaya koyduğu kimliğini yitirmemek için genç cumhuriyetin tüm şiddet ve baskı yöntemlerini uygulamak zorunda olduğu tehlikeli bir savaş bölgesinde dönüştü. Yeni rejim daha 1925 yılında azınlıkları nitelemekte kullanılan kavramların, özellikle de "Kürt" ve "Kürdistan" gibi kelimelerin kullanılmamasını teşvik etmeye başladı.[464] Etnonasyonalist devlet, o andan itibaren dinsel özgürlüklerini Ankara'nın diktesine bağımlı kılmak ve "Dağ Türkleri" kimlik yapısını kabul etmek istemeyen tüm Kürtleri, umutsuz bir direnişe zorladı.

Tanzimat paşalarının ve "İstanbul efendileri"nin (Andreas Mordtmann) Kürdistan'da başaramadıklarını, 1920'li ve 1930'lu yıllarda cumhuriyet paşaları ve Ankara'nın olağanüstü yetkilerle donatılmış görevlileri tamamladı: Kürtlerin merkezî devlete askerî ve idari bakımdan mutlak ilhakı. Bunu yaparken başaramadıkları ise iktisadî gelişimdi, çünkü bunun politik koşulları mevcut değildi. Doğu Vilayetleri'nde refahın ve çağdaş uygarlığın inşa edileceği yolundaki erken dönem Kemalist sloganı, böylelikle boş bir vaat olarak kaldı. Gerçekte, bölge sürekli bir ekonomik çöküntü ve askerî olağanüstü hal içinde bulunuyordu, halka eğitim ve sağlık hizmetleri en asgarî düzeyde sağlanıyordu. Hıristiyanların yok edilmesi bölgeyi eko-

464 Krş. Zürcher 1999, s. 59 vd.

nomik ve kültürel olarak onlarca yıl geriye atmış ve tasavvuru kabil olmayan manevi zararlara sebep olmuştu. Kürtler üzerindeki cumhuriyetçi baskı rejimi, onlarca yıl boyunca bölgenin toparlanmasına olanak vermemişti. Zorunlu "huzur ortamı," daimi bir huzursuzluğa yol açmıştı. Üretici (zanaat ve ticaret) ve üretici olmayan (askerî ve idari) güçler arasındaki Dünya Savaşı rejimi tarafından inşa edilmiş, iki savaş arası dönemde belli belirsiz azalmış olan kötü ilişki, sosyal ve politik gerilimlerde olduğu gibi, 20. yüzyılın sonuna dek varlığını korudu.[465] Hiçbir zaman dışarıya hesap vermek zorunda kalmayan, aksine Dünya Savaşı'nın başlangıcından bu yana kendi kapalı, elit çevrelerinde düşünce anlayışlarını güçlendiren genç İttihatçı-Kemalist iktidar sahipleri için, 1915 yılında uygulanan iç şiddet bir zorunluluktu ve –"beraberinde getirdiği bazı arzu edilmeyen durumlara rağmen" (Mustafa Kemal)–[466] Doğu Vilayetleri'ndeki sorunun bertaraf edilmesi bakımından başarılı bir modeldi. Çünkü 1924 Lozan Antlaşması, Ermenilerin hangi yöntemlerle susturulduğunu sormuyor, sadece sonucu kabul ediyordu – tıpkı 1890'lı yıllarda gerçekleşen büyük pogromlarının ardından olduğu gibi. Gerçi 1915 sonrasında uygulanan şiddet ve cebir bir soykırım boyutlarına ulaşmadı, ancak etnik kırım, zorunlu göç ve köylerin yerle bir edilmesi arasında gidip geldi. Kürt bölgesi üzerinde iç kontrolü sağlamak, artık Türk ordusunun başlıca işlevine dönüşmüştü.

Küçük Asya Hıristiyanları'nın pratik olarak tümüyle kovulmalarıyla sonuçlanan savaşı başarıyla sonuçlandırmış (1922) ve yeni kurulan düzeni uluslararası diplomatik zeminde kabul ettirmeyi başarmış olan Kemalistler (1923), 3 Mart 1924'te hilafeti lağvettiler ve aynı gün tüm Kürt dernek ve yayınlarını yasakladılar. Bundan böyle her türlü Kürt muhalefetini, laik ilerlemeciliğe olan, feodal ve dini reaksiyon olarak irtici sınıfına sokacaklardı ya da cumhuriyetin dokunulmaz birliğine karşı ülke dışından yönetilen bir komplo olarak değerlendireceklerdi.

---

465 Krş. Bozarslan 1986, s. 12-23 (Rakam verileriyle).

466 Alıntı Zürcher 1999, s. 59.

Kemalist iktidara karşı Sünni-Kürt direnişi, 1923 yılında Erzurum'da *Azadi* cemiyetinin kurulmasıyla başladı. O zamana dek sadece entelektüel çevrelerle sınırlanmış Kürt ulusal hareketi, bu kez sırtını Kürt çoğunluğun üzerinde gerçek bir prestij ve kudretin gerçek taşıyıcısı olan Sünni aşiret liderlerine ve şeyhlerine yaslamaya başlamıştı. Kürt subaylar ve o zamana dek İttihatçı-Kemalist orduya hizmet etmiş olan Hamidiye liderleri, Azadi'nin önemli dayanak noktaları oldular. Cemiyet, 1924 yılında tüm Kürdistan'ı kapsayacak bir isyan örgütledi ve bu isyan 1925 yılında Nakşibendi şeyhi Sait'in önderliğinde patlak verdi. Bu Kürt ulusal kurtuluş savaşı denemesi, cumhuriyetin kuruluşundan bu yana Kürt meselesi hakkında suskunluğunu koruyan Kemalist iktidar sahiplerini oldukça güç durumda bırakmıştı. Ancak çok sayıda faktör, kısa bir süre sonra Kemalistlerin zafer kazanmasına neden oldu. Birincisi, Kemalistler daha 1924 yılında çok sayıda *Azadi* subayını açığa çıkartmış ve idam etmişti. İkincisi, Şeyh Said'in halifeliğin yeniden tesisi ve Kürdistan'ın kurtuluşu çağrısına Sünni Kürtlerin sadece bir kısmı karşılık vermişti. Üçüncüsü, Alevi Kürtler açıkça dinî ve "gerici" söylemlere sahip (Said, Abdülhamit adlı bir oğlunu, bağımsız Kürdistan'ın kralı yapmayı planlıyordu) bu isyan hareketine mesafeli duruyorlardı.[467] Dördüncüsü, genç Türk Cumhuriyeti içe ve dışa karşı kendisini yeterince güvenceye almıştı, bu nedenle güçlerinin önemli kısmını Kürdistan üzerine gönderebiliyordu. Türk birliklerinin demiryoluyla Suriye üzerinden geçişine izin vermesi yoluyla, Fransızlar da hükümete lojistik destek yardımında bulunuyordu.[468]

Ankara hükümeti için isyanın bastırılması, muhalefetle topyekûn bir hesaplaşma fırsatı anlamına geliyordu. Özel mahkemeler yüzlerce şüpheliyi hızlı duruşmalarda idama mahkûm

467 Hatta Varto'da yerleşik Alevi Hormek aşireti, Said'e karşı verdiği mücadelede hükümeti desteklemişti (krş. Fırat 1983 [1952], s. 170 vd.). Hükümete verilen bu desteğin arkasında, Dersim'in doğusunda yerleşik olan Alevilerin 1917 yılında Ermeni milislerden edindikleri kötü tecrübeler ve Sünni aşiretlerle aralarındaki çelişkiler yatıyordu (*a.g.e.*, s. 152)

468 Krş. McDowall 1996, s. 194-196.

etti. Ama cumhuriyet, Kürt isyanının kökünü kurutmayı daha uzun süre başaramayacaktı. Rejim, mümkün mertebe dış dünyanın gözüne batmayacak şekilde, Kürt bölgeleri üzerindeki askerî idaresini yavaş yavaş yoğunlaştırdı. Bu askerî idare –Genel Müfettişlik– Millet Meclisi'ne değil, doğrudan rejime ve önderi olan Mustafa Kemal'e bağlıydı. Kürdistan'a ve Kürtlere karşı takınılan tavır, bundan böyle Türk bilim adamı İsmail Beşikçi tarafından iç sömürgeci ve emperyalist olarak nitelenerek mahkûm edilen agresif ve kibirli bir ruh haliyle belirleniyordu.[469] Mustafa Kemal'in ifadesine göre, 1925 Kürt isyanının bastırılmasına katılan askerler "Türk tarihinde ilk kez kendilerine ait bir ideal, soylu bir amaç uğruna savaşmışlardı".[470] Ancak "mefkûre" veya Türkçe karşılığıyla "ülkü" adı verilen bu "Türk ideali," fark gözetici prensipler üzerine inşa edilmişti: Ulusa aidiyet, Türklükten pay almış olmakla beraber, yaşam tarzında radikal bir laikleşmenin ve Avrupalılaşmanın kabulüne bağlıydı. Kemalist elitin bir misyoner coşkusuyla yaydığı ulusal ideoloji, müsamahasız bir din ikâmesi teşkil ediyordu: Bu ikâmeye boyun eğmeyen dinî duygular ya hakir görülüyor, ya da tecavüze uğruyordu. Ulusun çıkarları, uygulanan katı zecrî ve şiddet tedbirlerini meşrulaştırıyordu. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1927 parti programında belirtildiği gibi, ulus "dil, duygu ve düşünce birliği" tarafından belirleniyordu. Bu tanım kısmen kültüre dayanıyorsa da, üniter cumhuriyetçiliğin dışlayıcı zihniyeti, ırkçı bir milliyetçilikten pek az ayrılıyordu: Sadece "Türkçe konuşan, Türk kültürü içinde büyümüş olan ve Türk ideallerini kabul eden Türk olabiliyor" ve böylece ulusun tam değere sahip bir üyesi konumuna yükseliyordu.[471]

Avrupa'daki otoriter, sağ eğilimli hareketlerle benzeşen böyle bir kültür ve ulus anlayışı, Kürtlerin birçoğunun varlığını reddederek, onların yeni devletin eşit değerde bir üyesi olmaları olasılığını ortadan kaldırmıştır. 19 Eylül 1930 tarihli *Milli-*

469 Krş. örneğin Beşikçi 1990 ve 1992.

470 Alıntı Bozarslan 1997 b, s. 227.

471 Her iki alıntı Zürcher 1999, s. 59.

Resim 86: Kürdistan'ın cumhuriyet ordusu tarafından "ıslahatı". Bu çizim, Şeyh Sait önderliğindeki isyancıların en uzun süre direniş gösterdiği Palu ile Genç arasında kalan –süngünün ucundaki– bölgenin kesin olarak teslim alınmasından kısa bir süre önce, 6 Nisan 1915 tarihli Kemalist *Vatan* gazetesinde yayımlanmıştır. Milliyetçi *Ülkü* gazetesi 3 Nisan 1933'te şöyle yazıyordu (alıntı Bozarslan 1997, s. 225): "Artık bütün dünya Türklerin diğer milletlere gerektiğinde süngü ve kılıcın keskin kenarıyla uygarlık ve özgürlük getireceğini biliyor."

yet gazetesinde, dönemin Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt'un şu sözleri yayımlanmıştır: "Benim düşüncem şudur: Herkes, dostlar, düşmanlar ve dağlar, bu ülkenin efendisinin Türkler olduğunu bilmelidir. Saf Türk olmayanların, Türk anavatanında sadece bir tek hakları vardır: Hizmetkâr olma hakkı, köle ola hakkı. Biz dünyanın en özgür ülkesinde yaşıyoruz ve bu ülkenin ismi Türkiye'dir. Milletvekillerinin en gizli düşüncelerini bile daha açık bir şekilde ifade edebilecekleri başka bir yer yoktur. Bu nedenle düşüncelerimi gizleme gereği duymuyorum."[472] Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü, kabinede genel kabul gören sosyal Darwinci anlayışı "geri Kürtler"in yaşam kavgasında kendisinden daha üstün olan Türklerin altında kaldığını, bu nedenle ya ülkeyi terk etmeleri, ya da yaşam kavgasında işe yaramaz unsur olarak elimine

472 Alıntı Bozarslan 1997 b, s. 230. Krş. Beşikçi 992, s. 97.

edilmeleri gerektiği şeklinde formüle etmişti. Zorunlu göç politikasıyla rejim, Kürt unsurunun "dört bir yana dağıtılmasını" kolaylaştırdı. Britanya büyükelçisi Haziran 1927'de şöyle bildiriyordu: "[...] sayısız Kürt'ün ve başka unsurlardan insanların Doğu Vilayetleri'nden göç ettirilmesi [...] 1915'te Ermeni azınlığı temizlemede o kadar başarılı olan siyaset."[473] Kürt tehciri, Dünya Savaşı'ndan sonra birçok kez olduğu gibi, Koçgiri ayaklanmasından sonra da gerçekleşmişti; cumhuriyet 1934 yılında çıkardığı, Türk ulusal bölgesinin homojenleştirilmesini amaçlayan, zorla göç ettirilen birey ve aşiretlerim sivil haklarını ortadan kaldıran iskân kanunu aracılığıyla Kürtlerin tehcirini sistemleştirdi ve meşrulaştırdı.[474]

3.6.7. Misyoner olarak devlet veya 1937-38 Dersim etnik kırımı

Cumhuriyet, 1930'lu yılların başında, Doğu Vilayetleri'ndeki son özerk bölge olan Kürt-Alevi Dersim'e nihai bir saldırı yapma hazırlıklarına başladı. Aşiretlerin silahsızlandırılmalarının ve zorunlu göçe tâbi tutulmalarının yanı sıra, yeni yolların inşa edilmesi ve Elazığ'a demiryolu bağlantısının sağlanması da, Dersim'in ilhakının stratejik hedefine hizmet ediyordu.[475] İktidar sahibi elit çevrenin ulusalcı-laik anlayışı çerçevesinde, Dersim, kesilip atılmaması durumunda, üzerinde radikal bir "operasyon" yapılması gereken "kronik" hasta bir organ, bir "çıban"dı.[476] Bu tür tabirler o yıllarda sadece Kemalistlerin de-

473 FO 371/12255 Clerk to Chamberlain, 24. 1 ve 22. 6. 1927, alıntı McDowall 1996, s. 199 vd.

474 21.6.1934 tarihli *Resmi Gazete*, kısmi alıntı Bozarslan 1997 b, s. 228 vd.

475 Krş. Beşikçi 1992, s. 45.

476 Hastalık metaforunun geniş kullanımı için krş. Ahmet Emin Yalman'ın 15.6.1937 tarihli *Tan* gazetesindeki, "Yüz Senelik Dersim İşi Şifa Yolunda" adlı makalesi, Kalman 1995, s. 270 ve Akgül 1992, s. 241-3. Sivil Hizmetler Müfettişi Hamdi Bey, çıban kavramını 1926 yılında kullanıyordu: "Dersim Cumhuriyet Hükümeti için bir çıbandır. Bu çıban üzerinde kesin bir ameliye yapmak ve elim ihtimalleri önlemek, memleket selameti bakımından mutlaka lâzımdır" (Halli 1972, s. 375 vd., akt. Beşikçi 1992, s. 50 vd.). Krş. van Bruinessen 1994, s. 153 dipnot 37.

ğil, Avrupa'da yükselen ve toplumu dönüştürmeyi amaçlayan aşırı sağ ve sol ideolojik söylemlerin de parçasıydı.

Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin içindeki –gazeteci yazar Ahmet Emin Yalman gibi entelektüellerin de paylaştığı– kökleşmiş Dersim tehdidi korkusu, yoksulluk ve geleneksel sığınma hakkı nedeniyle, toplumsal gerçekliğin mutlak bir yüzünü oluşturan eşkıyalığı bertaraf etme endişesinden çok daha farklı boyutlara sahipti. Henry Riggs daha 1911 yılında şöyle demişti: "Onların [Dersimlilerin] dürüstlük anlayışı tam olarak Batılı değildir, soyguna uğramış her yolcu buna tanıklık edebilir."[477] Ancak Riggs o zamanlar Dersimlilerin karakterlerinin ve dinî inançlarının bilhassa kıymetli özelliklerine dikkat çekmişti. Erken cumhuriyetçiler için Dersim bir "çıban", bütünleşmiş anavatanın tam ortasında müsamaha gösterilmesi edilmesi mümkün olmayan kültürel bir *enklave** anlamına geliyordu. Dersim'de "diğer" –heterojen– Anadolu ile ne pahasına olursa olsun aşmak istedikleri kendi yakın geçmişlerinin karşı karşıya geldiklerini görüyorlardı. Cumhuriyet, Dersim'de Alevilerin devlete karşı henüz üstesinden gelinememiş mesafeciliğiyle, hâlâ canlı tutulan Kürt bağımsızlığı tartışmalarıyla ve kötü şöhretli İttihatçı savaş rejiminin canlı hatıralarıyla karşılaşmıştı. Hayatta kalan çok sayıda Ermeni, Kürt-Ermeni birlikteliği ve soykırım bilincini canlı tutuyordu.[478] Az ya da çok el değmeden kalmış geleneksel toplum ve aşiret yapıları, reform yanlısı devlet görevlilerine, 1830'lu yıllardan bu yana uyguladıkları şiddet politikalarıyla Dersim halkının güvenini kazanmak yerine kaybettiklerini acıyla hatırlatıyordu. Tanzimat'tan bu yana Dersim "feodalizmi"ni, doğrudan devletleştirici ve modernleştirici tedbirlerle ortadan kaldırmaya çalışmışlardı. Önemli bir aşiret lideri ve Dersim direnişinin ruhani lideri olan Seyit Rıza, özerklik hakkını savunmaya devam ediyordu. Bunu Kürtçü sebeplerden ziyade –1927 yılında sürgün Kürtleri ve Ermenileri tarafından

477 Riggs 1911, s. 740.

(*) Bir devletin etrafı başka bir devletin topraklarıyla çevrili bölgesi – ç.n.

478 Krş. Bulut 1991, s. 193; Akgül 1992, s. 120 vd. ve 163; Kieser 1998, s. 294.

kurulmuş olan *Hoybun* derneğiyle düzenli bir ilişki kurma imkânı yoktu– umutsuz, kısmen hayalî bir direniş arzusundan ötürü yapıyordu.[479] Dersimlilerin bu iç motivasyonu bile, Kemalist basını yabancı komplosu masalını yaymaktan alıkoymuyordu.[480]

Dersim'e karşı yapılan hazırlıklar, Kemalist propaganda tarafından sömürücü feodal beylerden, dedelerden ve aşiret liderlerinden kurtuluş olarak tasvir ediliyordu. Dersim'in medeniyete kavuşturulacağı vaat ediliyordu. Hiç şüphesiz bazı Kemalistler kendilerine uygarlaştırıcı bir misyon biçiyor, Dersim'i okul, yol ve endüstri gibi cumhuriyet nimetlerine kavuşturacaklarına inanıyorlardı. 15 Haziran 1937 tarihli *Tan* gazetesinde yayınlanan bir makalede, dağlık Dersim bölgesi boş yere İsviçre'yle karşılaştırılmaya çalışılıyor, bu bölgenin kısa sürede "Türkiye'nin İsviçre'si"ne dönüşeceğini iddia ediyordu.[481] İsviçre, Jön Türkler ve Kemalistler için, emperyalizme bulaşmamış bir Avrupa ilericiliğinin timsali durumundaydı.

İskân Kanunu'ndan bir yıl sonra, Aralık 1935'te, Tunceli Kanunu TBMM'de neredeyse hiç tartışılmadan, devlet tarafından sunulduğu şekliyle kabul edildi. Bu kanun, Dersim yöresini kapsayan bir Tunceli ilinin kurulmasını öngörüyordu. Yeni kurulacak bu ile merkezî olmayan, ancak rejime sadık Elazığ'da ikâmet edecek bir Genel Müfettiş atanacaktı. Yöre halkının hafızasına "Koçgiri Kürt Kasabı" olarak nakşedilmiş olan Nurettin Paşa'nın damadı Abdullah Alpdoğan, bir diktatörün yetkileriyle donatılmış olarak bu göreve getirildi.[482] Yeni isim "Tunceli," yeni bir çığır açan bir dönemi temsil edecekti. Ayrı-

479 1937'de sürgüne giden ve Seyit Rıza'nın yakın dostu olan Nuri Dersimi'ye göre Rıza, Dersim'in askerî yollarla ele geçirilemeyeceğine inanmaya devam ediyordu (Dersimi 1952, s. 269).

480 Krş. Akgül'deki basın alıntıları 1992, s. 125.

481 Erken cumhuriyet dönemi dili ve propagandası için krş. Uluğ 1939 ve Beşikçi 1992'deki detaylı analiz. Ayrıca krş. Bozarslan 1997b ve Zürcher 1999. 15.6.1937 tarihli *Tan* gazetesinde yayınlanmış makalenin tıpkıbasımı için Akgül 1992, s. 244 vd.

482 Nurettin Paşa da Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Dersim'in geniş kapsamlı bir ıslahatını teklif etmişti (29.3.1921 tarihinde genelkurmaya yazdığı bir yazıda, akt. Akgül 1992, s. 37 vd.).

ca Arapça kökenli olması gerekçesiyle, "Elaziz" ismi de 1937 yılında Elazığ olarak değiştirildi. Doğu bölgesindeki pek çok köyün Ermenice ve Kürtçe isimleri, milli bir Türk devleti konseptine uymadığı için 1920'li yıllardan sonra Türkçe isimlerle değiştirildi.

1936 yılında yeni ilin kurulması, olağanüstü hal ilanıyla birlikte gerçekleştirildi. Seyit Rıza, Alpdoğan'dan Tunceli Kanunu'nun yürürlükten kaldırılması ve özerkliğin muhafazası talebinde bulundu, ancak hiçbir sonuç elde edemedi.[483] Giderek sertleşen askerî ve idari tedbirlerden oluşan kıskaç, 1937 ilkbaharında Dersim aşiretlerinde muazzam bir patlamaya yol açtı. Jandarma karakollarına ve askerî birliklere saldırılarda bulunuldu, köprüler ve telefon hatları tahrip edildi. Bu da beraberinde askerî bir cevabı, yani Dersim'e karşı uzun süredir planlanan genel ve büyük saldırının uygulamaya konulmasını getirdi. Seyit Rıza 30 Temmuz 1937 tarihinde Milletler Cemiyeti ile İngiltere, Fransa, ABD Dışişleri Bakanlıkları'na umutsuz bir mektup gönderdi: "Yıllardan beri Türk devleti Kürt halkını asimile etmeye çalışıyor ve bu amaç uğurunda Kürt halkını eziyor, Kürtçe gazeteleri ve yayınları yasaklıyor, ana dillerini konuşan insanlara işkence ediyor, zorla ve sistematik olarak göçler örgürlüyor [...] Üç aydır korkunç bir savaş sardı ülkemi [...] Direnişimiz karşısında Türk uçakları köyleri bombalıyor, yakıyor, korunmasız kadın ve çocukları öldürüyor [...] Hapishaneler barışçıl Kürtlerle dolup taşıyor, entelektüeller kurşuna diziliyor, asılıyor ya da sürgüne gönderiliyor," diye yazıyordu ve benzer içerikte başka mektuplar kaleme alıyordu.[484] Milletler Cemiyeti'nin sorumluları, bu yazılara cevap vermemeyi kararlaştırdılar. Britanya'nın kendi içinde gösterdiği tepki, Kürt Sorunu'nun dünyanın güçlü devletleri nezdinde ne kadar önemsiz bir yer tuttuğunu göstermesi açısından özellikle belirleyicidir: "Söz konusu metnin [Seyyid Rıza'nın mektubunun] dikkate alınmadığını gayri resmî yollardan Türk hü-

483 Krş. Dersimi 1952, s. 270 ve Akgül 1992, s. 124 vd.

484 Milletler Cemiyeti'ne gönderilen yazının matbu kopyası için Kieser 1997, s. 216, krş. s. 188-190.

kümetine bildirirsek, bunun iyi bir izlenim yaratacağını düşünüyoruz."[485]

Üstün Türk güçleri, 1937 yazının sonlarına doğru aşiretlerin direnişini ezip geçtiler. Son önemli aşiret lideri olarak Seyit Rıza 10 Eylül günü teslim oldu. Diğer on asiyle beraber Kasım ortalarında idam edildi. Ancak 1938 başlarında, bölge halkı tarafından işgalci olarak görülen polis ve asker güçlerine karşı yeni bir direniş patlak verdi. Bu nedenle hükümet bölgeye daha büyük askerî birlikler sevk ederek, genel ve detaylı bir tarama hareketine girişti. Başbakan Celal Bayar, 29 Haziran 1938'de TBMM'ye "ordu, Dersim için vazife alacak ve umumi bir tarama hareketiyle takip kuvvetlerine müzahir olarak bu meseleyi kökünden söküp atacaktır," diyordu.[486] Artık bölgede Osmanlı zamanında olduğu gibi, erkeklere, kadınlara ve çocuklara karşı yürütülen bu savaşı, köy boşaltmalarını ve tehcirleri birinci ağızdan dünyaya duyurabilecek, eli kalem tutan misyoner gözlemciler de yoktu. Yine de Trabzon'daki İngiliz konsolosu, harekâtın genel bir tasvirini yapabilmeyi başarmıştı: "Çeşitli kaynaklardan anlaşılıyor ki, askerî otoriteler, Kürtlerin yaşadığı alanları temizlerken, Büyük Savaş'ta Ermenilere karşı kullanılanlara benzer yöntemler kullanıyorlar: Kadınlar ve çocuklar dahil binlerce Kürt katledildi; çoğu çocuk olmak üzere pek çok insan Fırat'a atıldı; daha az düşmanlık sergilenen bölgelerde, hayvanlarından ve mallarından mülklerinden edilen binlerce kişi de Orta Anadolu'daki vilayetlere göç ettirildi."[487] Martin von Bruinessen, 1937-38 Dersim harekâtını haklı olarak nihai hedefi Dersimlilerin tümden fizikî imhası olmayan bir etnik kırım, bir kültürün kanlı yıkımı olarak tasvir etmişti.[488]

---

485 İstanbul'daki Britanya Elçiliği'nin Londra'daki *Foriegn Office*'in *Easter Department*'ına 5 Ekim 1937 tarihinde gönderdiği mektup, tıpkıbasım Kalman 1995, s. 311.

486 Akt. Akgül 1992, s. 155.

487 FO 371/21925 Pro-Consul to Loraine (Büyükelçi), 27.9.1938, akt. McDowall 1996, s. 20.

488 Van Bruinessen 1994, s. 148-150.

Hava kuvvetleriyle desteklenen 50.000 kişilik ordu, Dersim'in kanlı temizliğini ve yıkımını Eylül 1938'de sona erdirdi. Ekim ayında Mustafa Kemal karaciğer sirozu nedeniyle komaya girdi, 10 Kasım'da hayatını kaybetti. Dersim'in askerî yöntemlerle "ıslahat"ına en az on bin erkek, kadın ve çocuk kurban olmuştu; bu rakam muhtemelen tahmin edilenden çok daha yüksektir.[489] Resmî askerî tarih "öldürmek," "yakmak," "yok etmek" gibi fiilleri sık sık kullanmaktadır.[490] Rıza'nın arkadaşı Nuri Dersimi'nin yazdıkları, derin ve tarifsiz bir acıyla doludur: "1938 yılının Eylül ve Kasım aylarının arasında Dersim, tarihinin en ağır ve acı günlerini yaşadı. Dizi dizi Kürt kadınları ve kızları, Türklerin eline düşmemek için kendilerini uçurumlardan aşağıya bırakmak veya silahla vurmak suretiyle, ölümün kollarına atlıyorlardı. [...] Kendilerini İksor Yarı'na atanların arasında, on dört yaşındaki kızım Fato da bulunuyordu."[491] Birbiri ardına köyler uçaklarla bombalanarak, topa tutularak, makineli tüfekle taranarak ortadan kaldırıldı. Ayaklanmada taraf-sız kalan Pilvank ve Aşağı Abbas gibi aşiretlerin bile kökü kazındı. Orduda hizmet veren Dersim kökenli gençler kurşuna dizildi. Karabal, Ferhad ve Pilvank aşiretleri teslim oldu, ama erkekleri kurşuna dizilerek veya dövülerek öldürüldü, kadınları ve çocukları samanlıklara kapatılarak ateşe verildi. İrgan köyündeki kızların üzerine kerozen dökülerek ateşe verildi.

Üniter devlet doktrininin başarısızlığı, cumhuriyetin kurucusunun ölüm yılında Dersim'in yakılıp yıkılışı kadar açık bir şekilde ortaya çıkmamıştır. Görünüşe göre Kemalizm, kültür yoksunu cumhuriyet düşmanı tasviriyle, kâfir "Kızılbaş"lara karşı duyulan o çok eski güvensizliği çağdaş milliyetçi dilde güncelleştirmiştir. Kendini algılamanın uygarlaştırıcı olgusu ve yabancıların barbarca bir katliama yol açacak şekildeki algılanışı arasında büyük bir fark yoktu. "Islahat"ın sonuçları yok ediciydi; olayların görgü şahidi olmayan bazı yabancı gazeteci-

489 Krş. Beşikçi 1992, s. 113 vd., van Bruinessen 1994, s. 148 ve McDowall 1996, s. 209.

490 Halli 1972, s. 234-259.

491 Dersimi 1952, s. 318-330.

lerin, Kemalist basının tasvirlerini eleştirisiz olarak aktarmalarına rağmen,[492] uygarlaşmadan ve ilericilikten söz etmek mümkün değildi. Olağanüstü halin kaldırıldığı ve bölgeye girişin yeniden mümkün olduğu 1948 yılında, Türk gazetecisi Osman Mete, fakir düşmüş Tunceli'de eğitim ve tıbbi hizmet diye bir şey bulunmadığından, insanların korku içinde olduğundan büyük bir teessürle söz eder.[493]

1915, 1921 ve 1925 yıllarının aksine, 1937-38'de Türkiye'nin varlığı artık tehdit altında değildi. Devletin buna rağmen böyle katı bir iç şiddet uygulaması, bünyesinde barındırdığı bir zaafa bağlanabilir. Kudret sahipleri, çoğulcu bir entegrasyon yerine, uzun vadede başarılı olan şiddete dayalı bir asimilasyon politikasını tercih etmişlerdir. Edebiyatçı ve diplomat Yakup Kadri Karaosmanoğlu gibi birtakım Kemalistlerin de tespit ettiği gibi, elit kesim ile "halkı" arasında derin bir uçurum bulunmaktaydı.[494] Yeni devletin kurucuları, bu uçurumun üzerinde barışçıl ve sabırlı bir köprü inşa etme tecrübesine sahip değildiler. Dersim'in şiddete dayalı "ıslahat"ını, Mustafa Kemal örgütlemiş ve sonuna dek desteklemiştir. Bu şekilde de, Doğu Vilayetleri için cumhuriyetin sonradan da kurtulamayacağı müphem bir miras bırakmıştır. Dersim etnik kırımı, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en karanlık sayfalarından birini teşkil etmektedir. Martin van Bruinessen, Türk tarihine dair standart Batı kaynaklarında bu etnik kırımın bulunmadığını isabetle tespit etmiştir.[495]

---

492 Haziran 1937'te *Times* ve *Le Temps*'da yayımlanan makaleler için Akgül 1992, s. 214-216.

493 Krş. McDowall 1996, s. 209.

494 Örneğin, bu uçurumu konu edinen romanı *Yaban* (1932) gibi.

495 Krş. Van Bruinessen 1994, s. 144. Türk aydın tabakasının başarısızlığına İsmail Beşikçi işaret etmektedir: Beşikçi 1992, s. 225-31. Buna rağmen yazdığı genel Türk Tarihi çalışması 1993 yılında yayınlanmış olan Erik Jan Zürcher, 1937/38 ayaklanmasından kısaca söz eder ve şöyle der: "Bu da yine en sert şekilde bastırıldı ve yine on binlerce Kürt ülkenin zorla ülkenin batısına yerleştirildi." Zürcher 1993, s. 184.

3.7. Olay yeri Harput, 1908-1920

Jön Türkleri 1908'de iktidara gelişlerinin etkisi, özellikle Harput bölgesinde oldukça belirleyici olmuştu: Bu geniş alanda yaşayan Aleviler ve Ermeniler, başlangıçta devletle aralarında yepyeni, olumlu bir dönem başladığını düşünmüşlerdi. Ancak 1909'da Adana bölgesinde Ermeni karşıtı pogrom gerçekleştiğinde, az kalsın Harput'ta da Hıristiyanlara karşı bir kıyım hareketi başlayacaktı. Bundan sonra dinamik bir sivil yenileşme süreci lehindeki mevcut iç şiddet potansiyeli, 1914 sonlarına kadar geri planda bekleyecekti. Bölge halkları arasında süren gizli gerginliklerin, tüm Anadolu etnik oluşumunun şiddet kullanılarak değiştirilmesi için üst makamlar tarafından metodik tedbirler olarak kullanılması, 1915 sonrasında yaşanan dramatik değişikliklerin sebebiydi. Bu politika Mamuretülaziz vilayetinde Hıristiyan cemaatlerinin yok edilmesi, misyon faaliyetlerinin yasaklanması ve Alevi Kürtlerin takibata uğratılması sonucunu doğurdu.[496]

Harput, Sivas'la beraber 1918 Osmanlı yenilgisini genelde zararsız atlatan ve İttihatçı-Kemalist geri fetih hareketi için çıkış noktası teşkil eden, Doğu Vilayetleri'nin Jön Türk kalesiydi. Türk milliyetçileri, 1919 yılında geri dönen misyonerlerle karşılaştıklarında, onlara yabancı güçlerin ajanı olarak büyük bir şüphecilikle yaklaştılar. Kürtlerle ilgili planları olduğunu düşündükleri misyonerlerin, onlarla ilişki kurmalarına büyük bir kararlılıkla engel oldular. ABCFM, gerçekten de çalışmalarını bu geniş alanın çoğunluğunu oluşturan Kürtlerin üzerine kaydırmak istiyordu, çünkü bölgede pek az Ermeni kalmıştı ve sağ kalanların küçük bir kısmı Harput'a geri dönmüştü. Protestan misyonerlerine özellikle yakın duran Kürt Alevileri 1920'li yıllarda özerklik taleplerini dile getirmeye başladıklarında, ABCFM çalışanları resmî makamlar tarafından bölgeden uzaklaştırılmıştı.

496 Harput'un Alevilik ve Dersim'le ilgili konuları için Bölüm 3.6'ya bakınız.

3.7.1. Sivil uyanış

Mamuretülaziz vilayetinin nüfusu yaklaşık 1890'dan 1911 yılına kadar ciddi bir artış göstermiş, yuvarlak 600.000'den 1 milyona yükselmişti. Bu nüfusun yaklaşık %20'si Hıristiyan, en az %30'u Kızılbaş (Alevi) idi. Böylelikle Sünniler Birinci Dünya Savaşı öncesinde Mamuretülaziz Sancağı, Dersim ve Malatya'yı kapsayan Mamuretülaziz Vilayeti'nde çoğunluğu teşkil etmiyorlardı.[497] Bu demografik arkaplan, İttihatçıların 1914 yılının uluslararası desteğe sahip Doğu Vilayetleri reformuna yol açan Ermeni-Alevi gücünden duydukları korkunun sebebini de açıklar. Harput şehri 1911 yılında yaklaşık 3.000 evden (üçte ikisi Müslümanların) oluşmaktadır, bu da tahminen 30.000 kişilik bir nüfusa tekabül eder; iki on yıl önce nüfus sadece 20.000 kadardı. Tanzimat döneminde kurulan ve Harput'un aşağı kısmında bulunan Mezere şehrinde 1.500 ev bulunuyordu, bunların beşte üçü Hıristiyanlara aitti. Giderek gelişen yeni Mezere şehri, 1890'daki 5.000 kişilik nüfusunu 1911'de 15.000 kişiye ulaşarak üçe katlamıştır, nüfusun bariz bir çoğunluğunun Hıristiyan olması özellikle dikkat çekicidir.

Politik kulüplerin kurulmasıyla birlikte, 1908 yılında Mezere-Harput'ta ilk kez şehirli bir politikleşmeye şahit oluyoruz. Ulusal gelecek, Batı ilerlemeciliği ve emperyalist engeller (örneğin kapitülasyonlar) etrafında dönen ateşli tartışmalar, Osmanlı öğrencileri ve kulüp üyeleri arasındaki fikir dünyasını şekillendiriyordu. Bu durumun misyon okulları öğrencileri üzerinde ciddi yansımaları oluyordu. ABD'den geri dönen Ermeni göçmenler sayesinde, bölgesel ticaret ciddi bir atılım hamlesinde bulunmuştu. Tanzimat'tan farklı olarak, okul, yerel basın ve dernek yaşamında ortaya çıktığı üzere, bu kez

497 Cuinet 1892, c. 2, s. 322, nüfusu 575.314 olarak vermektedir. Bunun 182.580'i *Kızılbaş* (%31,74) ve 70.368'i Hıristiyan'dır (%12,23), 650 kişilik Rum nüfus dışında Hıristiyanların tümü Ermeni'dir. E. W. Riggs 1911 yılında bölge nüfusu olarak 975.300 rakamını vermektedir, bunların %20'si Ermeni, 5.000'i Rum'dur (ABC bh Human Problem).

Kürtler ve Türkler de politik-kültürel dinamizmin etkisi altına girmişlerdi. Yeni hareket özgürlüğü önemli bir faktördü: 1908'e kadar bir vilayetten diğerine yapılacak seyahatler için bile resmî makamların izin belgesi gerekiyordu.

Harput ABCFM politik raporları 1908 yazından sonra oldukça coşkulu ifadeler kullanıyorsa da, Harput-Mezere Kapuzenleri, Genç Türkiye'nin bölgede gerçekleştirdiği değişimlere şüpheyle yaklaşan az sayıdaki çağdaşlarından biriydi: "Dinsiz olan Jön Türkler gerçek masonlardır ve neredeyse bütün kentlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında kulüpler kurmuşlardır. Ermeni ve Keldani gibi bazı Katolikler de bu şeytanî toplantılara devam ederler." Kapitülasyonları tehdit altında bıraktığı için, yeni anayasa Katolikleri memnun etmemişti. Buna rağmen bu satırların yazarı Rahip Tommaso, cümlelerine farklı etnik gruplar arasında daha dostane ilişkiler tesis edildiğini belirterek son veriyordu.[498]

1858'ten bu yana Harput'ta faaliyet yürüten ve ilk "İlericilik Öncüleri"nden biri olan Protestan misyoneri yaşlı Herman Barnum, sevilerek dinlenilen bir sohbet arkadaşı ve hatip olarak, toplanma özgürlüğü sonrasında kurulan yeni dönem kulüplerine sık sık davet ediliyordu. Harput'ta –"gerek Türk gerekse Hıristiyan en iyi yurttaşlarından, eşitlik temelinde oluşmuş"– ve Mezere'de bir Jön Türk derneği bulunuyordu. Bunun yanı sıra bir de *Euphrates College* aracılığıyla okul reformu konularıyla ilgilenen bir subay kulübü de mevcuttu. Barton'a göre, bunların en ilginci, Mezere'de 1909 başlarındaki kuruluşundan birkaç hafta sonra 400 kişilik bir üye sayısına ulaşan, şehirde yaptığı yasal yürüyüşler ve Kürt süvari gösterileriyle sahneye çıkan Kürt kulübüydü. Barnum, bu kulübü ziyareti esnasında, Kürtleri kendi iyiliklerini isteyen devlete bağlı kalmaya teşvik etme fırsatını da kaçırmamıştı. İstanbul'daki Jön Türk Partisi'nin bir üyesi, Kürtlere 1895 katliamlarındaki sorumluluk paylarını hatırlatmış ve onlardan makul ölçüler içinde tazminat ödemelerini istemiş-

498 Harput, 20.10.1909, AGC H 72 III 11. Ayrıca bkz. Peder Ludovic d'Erre, Harput, 27.12.1909 ve 13.12.1910, AGC H 72 III 10 ve H 72 III 16.

ti.[499] Mart başlarında yaklaşık bir başlılık gösterisi yapıldı: Yaklaşık 2.000 silahlı Dersim Kürtü Harput içinden vilayet başşehri Mamuretülaziz'e (Mezere) yürüdü, orada Kürt kulübünü ve valiyi ziyaret etti, iyi niyet ifadesi olarak da birkaç eski filintayı teslim etti.[500]

Bu arada özgürlük atmosferi artık kardeşlik yolunu açıyor olmaktan çıkmış, Harput İdadisi'ndeki Kürt Talebe Birliği'nde bir araya gelen Kürt ve Türk öğrencilerin birbirlerine girmesi gibi, yerini açık çatışmalara terk etmişti.[501] Başkentteki darbe girişimine ve Nisan 1909 Adana pogromuna bağlı olarak ortaya çıkan gerilim, şüphesiz bu küçük olaydan çok daha ciddi boyutlardaydı. Amerikan misyonerlerinin düşüncesine göre Mamuretülaziz Vilayeti bir katliam dalgasından kıl payı kurtulmuştu ve bunu sadece Jön Türklerin başkentte aldıkları tedbirlere borçluydu. Misyonerler, korku ve paniğin yol açtığı ruhsal zararı çok büyük olarak nitelendiriyorlardı: Geri dönüşü neredeyse mümkün olmayan bir şekilde kamu güveninin çöküşü yaşanmıştı. Henr Riggs, 6 Mayıs 1909 tarihinde, o günlerin önemli bir şahidi olarak Harput'tan James Barton'a bir mektup yazar. Ermeni Sorunu'nu, bölgedeki tüm Hıristiyanlarla birlikte ortadan kaldırmayı *(full end of all Christians)* amaçlayan şeytanî bir planın *(diabolical plan to remove the troublesome Armenian question)* varlığından söz etmektedir. Riggs, ileri gelen çevrelerin böyle bir planı gerçekleştirmek için tarihsel olarak uygun bir zaman beklediğini düşünmektedir. Aynı şekilde Harput'ta ikâmet eden George P. Knapp "sözde liberal Türklerin, fanatik unsurlarla yan yana harekete geçmeye" hazır olduklarından söz ederken, Henry Riggs, Hıristiyan düşmanı unsurları Hamidci ve gerici olarak nitelemektedir: "Şu anda bile, görünürde her şey son ermişken ve her tarafta ortam dinginleşirken, ortadan kaldırılması güç olacak bir huzursuzluk duygusu var. Gelecek hakkında karamsar düşün-

499 MH 1909, s. 211 f, krş. Bölüm 3. 8. 2.

500 H. H. Riggs'ten Barton'a, Harput 10.3.1909, ABC 16.9.7 (reel 709: 861). Krş. Bölüm. 3.6.3.

501 Dersimi 1986, s. 19-21.

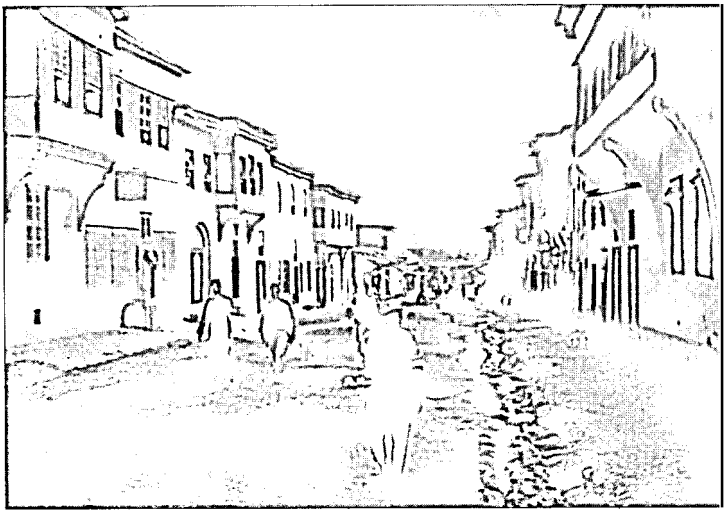

Resim 87: Mezere'nin ana caddesi, Haziran 1914.

celere kapılmak âdetim değildir, ama kamu güveninin sarsılması sonucu baş gösteren Amerika'ya bu yeni akın yüzünden öğretmenlerimizden bazılarını ve öğrencilerimizin birçoğunu kaybetmezsek doğrusu çok şaşırırım. İtiraf edeyim ki, ben Ermeni olsaydım veya burada kendi hesabıma bulunsaydım, yeni bir karışıklık çıkmadan burayı terk etmenin yolunu bulmaya çalışırdım. Düzensizliğin olduğu bir ülkede şansını denemekte bir sakınca yoktur; ama burada son birkaç haftada görüldüğü üzere komşunuzun, bıçağını bağrınıza sokmak üzere alesta beklediğini çok net bir şekilde gördüyseniz, zayıf ve ürkek olanların kendilerini tehlikeden kurtarmak üzere hareket etmesine şaşılır mı? [...] canımızı aslında kıl payı kurtardığımıza inanmamız için yeterince olay gördük ve Adana'da olanların özel ve ilahi bir şekilde korunmamış olsaydık burada bizim de başımıza gelebilirdi. Türk komşularımız bize bu sefer Hıristiyanların kökünü tamamen kurutacaklarını söylüyorlar. Sanırım rivayetlere ve şüphelere inanmak konusunda gayet temkinliyim, ama bu bölgede şu can sıkıcı Ermeni sorununu ortadan kaldırmaya yönelik şeytanî planın tahttaki şahsın bil-

gisi dahilinde olduğuna inanıyorum, eğer Hareket Ordusu'nun onu tahttan indirmesi bir hafta gecikseydi, azimli valiye ve üst rütbeli aydın subaylara rağmen başımıza büyük felaket gelirdi. Böyle bir plana uygun olarak her şey gayet güzel hazırlanmıştı ve planın kasaplık işini icra edecek çok sayıda silahlı haydut vardı. [...] Burada söylenenlerden, eski Türklerin bu sefer gerçekten ağır bir yenilgiye uğratıldıklarını hissettikleri anlaşılıyor, kanımca şu anda onlar, Ermeniler 'yarayı kaşımak' gibi bir aptallık yapmadıkça, sorun çıkarmazlar. Ama rüzgârın tersine dönmesini bekliyorlar ve rüzgâr tersine dönerse, korkarım gazapları birkaç yıl içinde dinmez. Yaşlı Hoca Kerim Efendi (devr-i sâbıkta zengin olmuştur) Abdülhamit'in tahttan indirildiğini duyunca, 'Vay, vay, evimiz yıkıldı' diye haykırmış. Sanırım bu, şehirdeki Türklerin büyük bir bölümün hislerini yansıtıyor. Yeni padişahın tahta çıkışının havai fişeklerle ve şehrayinle kutlandığı gece, buradan görünen Türk evleri garip bir karanlık içindeydi."[502]

Kısa bir süre için toplumsal bir uçurum ortaya çıkmış olsa da, hükümetin etkili tedbirleri sayesinde Ermenilere yönelen şiddet kalıcı bir şekilde dizginlenebildi. Küçük şehirlerde ve vilayet merkezlerinde iki toplum arasında sorunlar yaşanmaya devam ediyor, ancak eskisinden daha sık olarak diyalogla çözülüyorlardı. Mezere Ovası'nda Türk ve Kürt ağalara bağımlı olarak yaşayan çok sayıda topraksız Ermeni köylüsünün bir toprak reformu umuduyla merkezî hükümete çektikleri protesto telgrafları ise sonuçsuz kaldı. Nisan 1909 olaylarına dair

502 ABC 16.9.7 (reel 709: 875 vd.). Krş. G.P. Knapp'ın 13 5.1909 ve 20.5.1909 tarihlerinde Harput'tan Peet'e gönderdiği ve genel bir katliam planını savladığı mektuplar: "İçme epizodu [...] bu yörede katliam başlatmaya yönelik genel bir planın yalnızca bir parçasıydı. [...] Avrupalı görevlileri, bu tür bir olayın önceden planlandığı konusunda ikna etmek çok güç görünüyor. Eğer bu çevrelerde dolaşsalar, kanımca bunun İstanbul'daki huzursuzluklardan kaynaklanan ani bir plan olmadığı, tersini İstanbul'daki huzursuzlukların sadece planın bütün ülkede uygulamaya konması için bir sinyal olduğu konusunda hiç kuşkuları kalmaz. [...] Bütün planı boşa çıkaran, ancak padişahın tam zamanında tahttan indirilmesi oldu. [...] böyle bir durumda liberal denen Türklerin fanatiklerle aynı safta yer almaya hazır olması, onlara ne kadar az güven duyabileceğimizi gösterir." (ABC bh box 138).

1908'den beri açıkça belirttikleri düşünceleri, bu sonuç üzerinde etkili olmuşa benzemektedir.[503]

3.7.2. Yeni dönemin misyonlara meydan okuması

1908 Temmuzu'nda anayasanın yeniden kabulüyle ortaya çıkan misyoner iyimserliği çok büyüktü ve 1909 Nisanı'ndaki güven kaybına rağmen uzun süre devam etti. "Ülke eğitim arzusuyla dolu," diye haykırıyordu genç bir kadın misyoner.[504] Herman Barnum'un karısı, Harput misyoneri Mary Barnum, 1912 ilkbaharında çıktığı tatilden şu açıklamayla Harput'a geri dönmek için acele ediyordu: "[...] aralarında çalıştığımız, şu anda birdenbire uyanmış kişilerin yaşadığı hızlı değişiklikler, geri dönüp Türkiye'nin yeni hayatının inşasında payımıza düşeni yapmamız konusunda bir meydan okuma niteliği taşıyor."[505] 19. yüzyılın manevi kilit kavramları olan "Uyanış" ve "Yeni Yaşam" gibi kavramların bu yaşlı kadın misyoner tarafından Türkiye'deki toplumsal olayların tasviri için kullanılması, o zamanlar misyonerlerin kafalarında da gerçekleşen dönüşümün altını çizmektedir. Bazı misyonerlerin gerçekçi olmayan durum analizlerinde bulunmalarına, belki de bu tür bir kavram aktarımı sebep olmuştur.

ABCFM okulları, giderek güçlenen yerli rekabetin baskısıyla, kendilerini mesleki olarak yüksek, ahlaki olarak sorumluluk bilincine sahip, siyasi olarak Osmanlıcı tarzda şekillendirmeye çalışıyorlardı. Ancak bu esnada "ilerici" Ermeni ve Türk okullarının güçlü pozitivist akımlarından da uzak duruyorlardı. Bilhassa yüksek devlet okulları Kürtler ve başlangıçta Ermeniler tarafından rağbet görüyor ve o güne dek oldu-

503 Mezere yakınlarında oturan insanlar, bir yıl önce bu olağanüstü hali ortadan kaldırma girişiminde bulunmuşlardı," diye belirtmektedir Johannes Ehmann 1911 Mayısı'nda yaptığı bir konuşmada. "Köylüler akın akın Mezere'ye geliyor, İstanbul'a telgraf üzerine telgraf çekerek yardım istiyor, kendilerine ev, bahçe ve tarla verilmesini talep ediyorlardı. [...] Onlara pek çok vaatte bulunuldu, ama bugüne dek hiçbiri yerine getirilmedi." SA 1911-1912, s. 148.

504 Mary L. Daniels, Harput, 18.1.1911, ABC 16.9.7 (reel 713: 945).

505 ABC 16.9.7 (reel 713:566).

ğundan daha iyi imkânlarla donatılıyorlardı. Devlet okullarının öğrencileri askerliklerini sorunsuz olarak yapma avantajına sahipken, *college* öğrencilerine sürekli yeni güçlükler çıkartılıyordu.[506] Henry Riggs, *Euphrates College*'in geleceğini, güçlü bir ziraat enstitüsüne sahip bir üniversite olarak görüyordu. Giderek keskinleşen rekabet mücadelesinden başarıyla çıkılması için, *college*'in giderek gelişen vilayet merkezi Mezere'ye nakledilmesi gerektiğini savunuyordu.[507] Başına gelebilecek işleri engellemek ve Müslümanlara daha fazla hitap edebilmek için, Amerikan Harput misyonu, 1909-10 yıllarında Mezere'de –Alman hastanesinin yanı sıra– Dr. Henry Atkinson yönetiminde ikinci bir misyon hastanesi kurmaya karar verdi.[508] ABCFM'nin *Eastern Turkey Mission* kuruluşu, 1911 yılı olağan kongresinde, güçlerini bir noktada yoğunlaştırmak amacıyla Harput Yetimhanesi'ndeki endüstri faaliyetlerine son vermeyi kararlaştırdı. George P. Knapp'ın dostlarından sağlanan maddi imkânların büyük bir kısmı, Knapp'ın tekrar geri döndüğü Bitlis'e transfer edilecek ve *George C. Knapp Academy*'si yatırımında kullanılacaktı. Protestan misyonerlerin kendi kişisel arkadaş çevrelerinden para toplamaları, bu paranın en azından bir kısmı üzerinde kullanım hakkına sahip olmaları ve kalanının kullanımını da şarta bağlamaları sık görülen bir durumdu.[509]

Euphrates College'deki yüksek iddialarının hakkını vermenin

506 H. H. Riggs'ten Barton'a, Harput, 19. ve 24.11.1908, ABC 16.9.7 (reel 709: 818 ve 823). "Devlet okulları destekleniyor, bizim okulumuza ise devlet olumsuz yaklaşıyor." E. W. Riggs'ten Barton'a, Harput, 21.12.1910, ABC 16.9.9 (reel 715: 372). 1914 başlarında, devlet, bir polis okulu kurmak için *Euphrates College*'i satın almaya talip olmuştu; E. W. Riggs'ten Barton'a, 30.1.1914, ABC 16.9.9 (reel 715: 522). Krş. Sonrasının Kürt aktivisti Mehmet Nuri Dersimi'nin Mezere ve Harput'taki okul yaşamı: Kieser 1997a, s. 191 vd. Askerlik hizmetinden muaf tutulma sorununa dair bkz. Dossier ABC bh Merzifon 1913.

507 H. H. Riggs'ten Barton'a, Harput, 3.12.1908, ABC 16.9.7 (reel 709: 829 vd.).

508 Açılışı 9.10.1910 (krş. ABC 16.9.9, reel 76:24).

509 Krş. G. P. Knapp'tan Barton'a, Harput, 4. 6. 1914, ABC bh ETM 1913f; H. H. Riggs'ten Barton'a, Harput, 19.11.1908, ABC 16.9.7 (reel 709: 819). Krş. Barnum'un Van-*College* için para toplamak maksadıyla 1913'te yaptığı Amerika seyahati (Böl. 3.8.3). Krş. Künzler ve Urfa Süryani Okulu (Böl. 2.10.3).

ABCFM için ne kadar güç olduğunu, Henry G. Riggs'in kardeşi ve 1910'dan beri *college* müdürü olan Ernest W. Riggs'in okul yaşamı ve disiplini hakkındaki eleştirileri de ispat etmektedir. Protestan-misyoner kişilikleri Türkiye'ye çekme ana hedefinden ciddi şekilde uzaklaşılmıştı. Temel ahlaki esaslara bile uyulmuyordu; kitap ve yiyecek hırsızlığına sık sık rastlanıyordu. Pek az öğrenci devletle yapısal bir ilişkiye geçmek çabasındaydı. Birçoğu ileride kariyer yapmak veya ABD'ye göç etmek peşindeydi. Bazıları Hıristiyan inancını oluşturan öğelerle dalga geçiyordu. E. Riggs, bundan su sonucu çıkartıyordu: "[...] bu Kolej'de yapılan işlerin miktarını radikal bir şekilde azaltıp bu yolla niteliği artırabilmeli ve yerli misyonerler yetiştirebilmeliyiz."[510] ABCFM bu tür kesin tedbirler almaya hazır değildi, çünkü *College*'in varlığını devam ettirebilmesi, yeterli sayıda öğrencinin varlığına bağlıydı: "[...] gelecek yıl için yalnızca, devlete yönelik çalışmalarda kolejle işbirliği yapmaya ve [kolej] kurallarına gönülden uymaya hazır erkek çocukları istediğimiz şeklinde bir duyuru yapmamız önerildi. Öneri kabul görmedi. Bir öğretmen, böyle bir durumda, yüz yerine yalnızca beş tane yatılı öğrencimiz olacağını söyledi."[511] Aynı şekilde Johannes Ehmann da Ekim 1910'da "1908 Anayasası'ndan sonra Ermeni halkı için politik çıkarlar fazlasıyla ön plana çıktığı için, dinî meselelere veya eğitim çalışmalarına ayıracak fazla zamanları olmadığı" izlenimini edinmişti.[512]

Euphrates College'in Ermeni öğretmenlerinin ücretlerinin artırılması için verilen ayrıntılı açıklama dolu bir dilekçe, özellikle yerli Hıristiyanların 1908'den bu yana değişen yaşam alışkanlıkları hakkında kapsamlı bilgi verir. 22 Kasım 1911 tarihinde Yönetim Kurulu'na (*board of managers*) yazdıkları mektupta, zorunlu harcamaların ve yaşam standardını koruma masraflarının ciddi şekilde yükseldiğini ifade etmişlerdir. Vasıfsız işçiler, iki katına çıkan geçim masraflarına karşın, on yıl

510 Tarihsiz, tahminen 1908 veya 1909, ABC 16.9.7(reel 715: 337 vd.).

511 ABC 16.9.7 (reel 716: 40 f).

512 SA 1910-1911, s. 83.

öncesinden üç kat fazla kazanıyorlardı. "Eğitim, ülkenin genel ilerleyişi, Amerikan parası ve Avrupa idealleri, hayat standardını yükseltti, sıradan bir aile bile birkaç yıl öncesine kıyasla iki kat para harcıyor. Avrupa modası ve mobilyaları bir ihtiyaç haline geldi. Öğretmenler olarak bizim de ortalama standarda uymamız gerekiyor."[513] Sivil bir toplum için yola çıkış, 1908'den beri, derneklere ve kamu yararına faaliyet gösteren kuruluşlara (*benevolent and national useful movements*) angaje olmuş öğretmenler gibi toplumsal bilince sahip bir gruba ihtiyaç duyuyordu. Tüm bunlar ek masraflara yol açtığı gibi, gazeteler, dergiler ve kitaplarla düzenli olarak ilgilenmeyi gerektiriyordu. *College* öğretmenleri, arz-talep yasaları uyarınca, öteki taraftan, muhtemelen Ermeni tarafından, şimdikinin iki katı kazanç vaat edilen çok sayıda iş teklifi aldıklarını açıkça belirtmişlerdir.

Alman-Amerikan işbirliği ise giderek rekabete dönüşüyordu. *Hülfsbund* idaresinin artık küçük kardeş rolü oynamaya istekli olmaması nedeniyle, 1908'den sonra bu rekabet giderek kin ve nefret dolu bir hüviyete bürünme tehlikesine maruz kalmıştı (krş. s. 3.3.2). Buna rağmen iki grup arasında yılların eseri olan dostluk bozulmadı, özellikle savaş yıllarında milli duygulardan daha güçlü olduğunu ispat etti. Hülfsbund, çeşitli sebeplerden ötürü yukarı doğru bir ivme kazanmıştı: Almanya ve İsviçre'de genellikle küçük burjuva ve Pietist kökenli, sadık bir bağışçı çevresine sahipti. Jön Türkler için emperyalist bir tehdit oluşturmaktan çok uzak olduğu için, Almanya ve Türkiye açısından politik olarak uygundu; aynı zamanda Alman nüfuz kazanma konseptine de uyuyordu. Seviyesi daha yüksek olan ABCFM'nin aksine, diğer okullardan bilinçli olarak daha dar tuttuğu yelpazesiyle, mütevazı tabakalar için sağlam, pratik ve dindar bir eğitim vermeyi amaçlıyordu. Bu konseptiyle Hülfsbund hedef kitlesi olan "küçük, fakir, seçilmemiş" (Ernst Sommer) insanların ilgisini çekiyor, genelde positivist bir ruha sahip olan Ermeni Okullar

513 ABC 16.9.9, reel 716: 40.

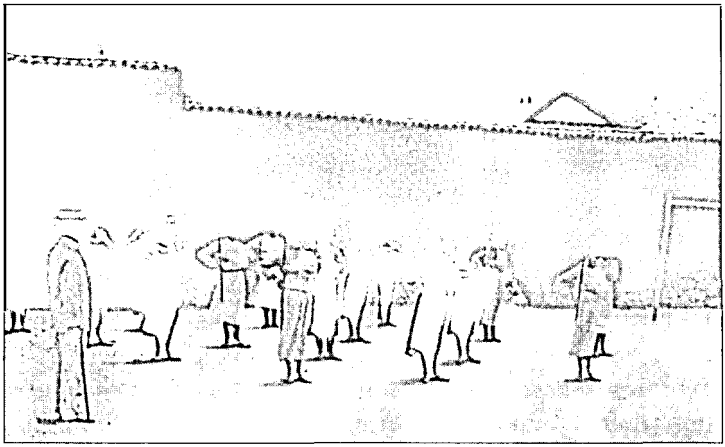

Resim 88: Hülfsbund seminaristlerinin Mezere'de yaptıkları zorlu spor talimi. Avrupa tarzı şapka giymiş olan spor öğretmeni resmin solundadır, Ermeni seminaristlerinin başlarında Osmanlı fesi bulunmaktadır.

Birliği *Miazial Engerutiun*'a iyi bir alternatif teşkil ediyordu. 1912 yılında Mezere'deki Hülfsbund okullarına, neredeyse 800 tanesi yüksek seviyede olmak üzere, yaklaşık 1.000 öğrenci devam ediyordu. Öğrencilerden 700 kadarı, Hülfsbund'a ait beş yetimhanede bulunan yetimlerdi. Hülfsbund, 1912 yılında Arapkir'de iki sürekli kadın misyonerin gözetiminde yeni bir istasyon açtı.[514]

Katolik misyonu, 1908 sonrası uyanış yıllarında, otoritesini kendi arzuladığı şekliyle muhafaza etmek için Protestan misyonundan daha fazla çaba sarf etmişti. Roma-Katolik kilisesi, Kapuzenler tarafından yönetilen cemaatler ve Piskopos İsraelian tarafından yönetilen Ermeni Katolik cemaat arasında, 1913 yılında, misyonun ve cemaat otoritesinin "Latinleştirme" eğilimine bağlı nefret duyguları ortaya çıkmıştı.[515]

514 Krş. Hülfsbund öğretmeni Ernst Sommer'in verileri: *25 yıl* ... 1921, s. 93 vd., 120, 123, 126 vd.

515 Harput Ermeni Katolik piskoposu Etienne İsraelian'ın Fransız büyükelçisi Bompard'a yazığı mektup, 28.6.1914, AGC H 72 II.

3.7.3. Bir soykırım ortamının yaratılması

1909 ilkbaharında Harput'ta az kalsın 1895'tekine benzer bir pogrom gerçekleşecekti. Bununla beraber, Dünya Savaşı'nın arifesinde artık hiçbir şey bu tür şiddet eylemlerinin bir daha gerçekleşebileceğine işaret etmiyordu. Henry Riggs, 1917 yılında 1914-15 yerel durumuna geri bakarak şöyle yazıyordu: "Doğrusu Harput'taki yerel koşullar göz önüne alındığında, 1915 Ermeni zulümlerinin tarihsel ortamı olduğu söylenemez."[516] Ne 1914 yılı Ağustos ve Eylül aylarında yaşanan genel seferberlik ve savaş hazırlıklarının karmaşası, ne de Kasım ayında yapılan cihat propagandası, bir yıl içinde bir tarafta Sünni ümmet, diğer tarafta da Hıristiyan ve Alevi topluluklarının bulunduğu bir saflaşmaya neden olamamıştı. Riggs buna bağlı olarak şöyle devam ediyordu: "Ortada görünür bir düşmanlık ve dinî fanatizm yoktu, nihayet olaylar patlak verdiğinde, bu olayların ortasında yaşayan bizler, o sıradaki konuşmalarımızda sık sık işaret ettiğimiz üzere, bunun halktan kaynaklanan bir hareket olmadığını net bir şekilde anlamıştık." 1915 yılında alınan metodik Hıristiyan karşıtı tedbirler ise, bir dönüm noktası oluşturdu. Van ile Urfa dışında, bölgenin pek çok yerinde –Süryaniler de dahil olmak üzere–[517] Hıristiyan topluluklar ciddi bir direniş olmadan yok edildi. Takibata uğrayanlar için, bulundukları şehirden kaçabilmeleri durumunda, muhalif Dersim yöresi her zaman emin bir sığınma yeri teşkil ediyordu. Mamuretülaziz ise bölgenin içinden ve dışından gönderilen sürgün kafileleri için Amerikalı şahitlerin deyimiyle gerçek bir "mezbahaya" dönüşmüştü, çünkü başka hiçbir yerde kendilerini savunmaktan yoksun sürgünler bu kadar acımasız bir şekilde öldürülmemişti: Sayıları on binleri çok aşıyordu.

---

516 Riggs 1997, s. 45 vd.

517 Riggs 1997, s. 79. Krş. 13. L. 1333 tarihli EUM telgrafı, BOA DH.ŞFR 55/273. İç düşman olarak görülen Süryanilere yöneltilen olumsuz bakış açısı, 23.9.1916 tarihinde Doğu Vilayetleri'ne, Musul ve Urfa'ya gönderilen ve kesin demografik ve ekonomik veriler talep eden EUM telgrafında da görülebilir. (BOA DH.ŞFR 68/98).

Amerikan konsolosu Leslie A. Davis ve misyoner Henry Riggs tarafından kaleme alınan görgü şahidi ifadeleri ile bu yaşananlar, kısa bir süre önce kitap formunda basılmış ve herkesin incelemesine sunulmuştur. Riggs, görgü şahidi olarak motivasyonuna dair şunları yazıyordu: "Bu yürek paralayıcı sahneler üzerinde bu kadar durmamdaki amaç, her ne kadar bu girişimde başarılı olamayacağımı bilsem de, Ermeni tehciri planının Türkler tarafından uygulanması sırasında insanların çektikleri acıların doğru bir tablosunu dünyanın gözleri önüne sunarak bir tanık olarak görevimi yerine getirmek."[518] Devamında ise savaş rejiminin Harput'ta uyguladığı trajedinin belli başlı özellikleri tasvir edilmektedir. Ben buna ilave olarak şimdiye dek belirttiğim kaynakların dışında misyon mektuplarını, 1897 yılından beri Mezere'de yaşayan ve bir Alman olarak hükümetle yakın ilişkilerde bulunan Johannes Ehmann'ın mektuplarını, ayrıca o dönem yaşananları ABCFM hastanesinin mikrokozmosu sayesinde çok daha geniş bir şekilde tasvir edebilmeyi başaran Tracy Atkinson'un yayınlanmamış raporunu kullandım.[519]

ABCFM, tüm binaya el koyulmasını engellemek için, 1914 sonrasında yataklarının bir kısmını ordunun hizmetine vermişti. Bu yatakların masraflarını, Amerikan Kızılhaçı'nın İstanbul seksiyonu üstlenmişti. Bu hastanenin aksine, bölgedeki devlete ve orduya ait (Kızılay denetimindeki) sağlık merkezlerinin durumları içler acısı bir haldeydi. Bu hastanelere yatırılmak, enfeksiyon tehlikesi ve hijyenin yetersizliği yüzünden neredeyse mutlak ölüm anlamına geliyordu.[520] 1915 yılı boyunca resmî makamlar Amerikan ve Alman binalarının büyük bir kısmına el koydular; Amerikan mülklerine ancak başkent-

518 Riggs 1997, s. 141.

519 Tarihsiz raporunu ABD'ye geri dönüşünden (1917) hemen sonra yazmıştı. Atkinson, Tracy W., *Account of the events in Turkey during the past three years as I have seen them and as they have had an effect upon our work in the Annie Tracy Hospital,* 1917, ABC 16.9.7 (reel 713: 484 vd.). Raporun başlangıcı şu şekildedir: "Bu rapor yayınlanmak üzere hazırlanmamıştır, ama herhangi bir parçası basılırsa, kişi ve yer adlarının gizlenmesi önerilir."

520 Riggs 1997, s. 11, 16-20; Atkinson 1917, s. 3 vd.

ten gelen bir emirle dokunulabileceği itirazına ise polis müdürü şöyle karşılık veriyordu: "[Yabancı imtiyazlarına dair] o lakırdı geçti."[521]

Henry Riggs'in ifadesiyle 1914 Ağustosu'ndaki genel seferberlik esnasında, 20 ila 45 yaşları arasındaki tüm erkekler silah altına alınıyordu ve bölge merkezindeki yerel makamlar sadece bu işle uğraşabilecek durumdaydılar. Kısa bir süre sonra yetersiz iaşe ve kötü muamele şikâyetleri işitilmeye başlandı. Bunun sonucu askerden kaçmalar baş gösterdi, ancak yakalanan az sayıdaki asker kaçağı, suçlarının cezası olarak derhal idam edildi. Ekim ayındaki savaş ilanı hiçbir şekilde coşkuyla karşılanmadı. Savaş propagandalarının etkisi çok sınırlı kaldı. Sözde veya gerçek zaferler kutlamaları camilerde gerçekleştirildi.[522] Ocak 1915'teki Sarıkamış seferi, genel atmosfer üzerinde olumsuz bir etki yarattı ve savaşın felaketle sonuçlanacağının habercisi oldu. Kitlelerde komşularının ekmeğini kıskanma ve onları günah keçisi olarak görme eğilimi baş göstermişti. Hükümet, bu noktada komplo propagandalarını başarıyla gerçekleştirmeye başladı.[523]

1915 başlarından beri hükümet, Ermenileri Rusların yolunu hazırlayan ve bu amaçla gizli olarak silah depolayan hainler olarak göstermek suretiyle, genel havayı onların aleyhine çevirmeye çalışıyordu. İttihatçılar, 1909 Adana pogromundan sonra kendilerini savunabilmeleri için Ermenilerin –askerî olarak önemsiz miktarda– silahlanmalarına bizzat izin verdiklerini pekâlâ biliyorlardı. ABCFM öğrencilerinden Toros, Şubat 1915 başlarında, cebinde Rusların gelişinin yakın olduğunu belirten bir mektup taşıdığı gerekçesiyle on yıllık bir sürgünle cezalandırıldı. Bu mektubu Toros'a onun gibi henüz reşit olmayan bir okul arkadaşı göndermişti. Bu arkadaş, vatana

521 Riggs 1997, s. 35.

522 "[...] kadın hapishanesinin önünde [...] Sokağın karşısında Türk ve Alman bayraklarıyla donatılmış bir cami vardı ve Türkler Sırbistan'a boyun eğdirildiği ve Balkan demiryolu açıldığı için Allah'a şükretmek üzere camiye giriyorlardı [4.11.1915]", Atkinson 1917, s. 23.

523 Riggs 1997, s. 3 ve 45 vd.

ihanet suçlamasıyla gıyabında ölüme mahkûm edildi.[524] Toros'un tek vaka olmasına karşın, *college* yönetimini güç durumda bırakmıştı. Henry Riggs'in düşüncesine göre resmî makamlar hiçbir zaman gerçek politik düşmanları ortaya çıkarmak niyetinde olmamışlardı, aksine gerçek veya sahte casusluk ve iç düşman hadiselerinin yardımıyla, tasarlanılan soykırımın meşruiyet propagandasını yapmak peşindeydiler. Böylece Vali Sabit, merkezî hükümete silah fotoğrafları eşliğinde bir Ermeni komplosunu başarıyla ortaya çıkardığını bildirebilmek için, bizzat bir komplo tezgâhladı.[525]

Önde gelen Ermenileri kışkırtıcı bir şekilde tutuklamasıyla, hükümet 1915 yılının Mayıs ayında eliti dağıttı ve Ermeni halkındaki son güven duygularını da yok etti. Aynı zamanda Müslümanlar arasında Ermenilere karşı güvensizlik duygularını kışkırtmaya, Ermeni ve Ruslar tarafından cephede yapıldığını öne sürdüğü dehşet dolu tecavüz hikâyeleri yaymaya başladı. Ermeni eliti arasında *Euphrates College*'in profesörleri de bulunuyordu. Bu profesörler uydurma suçlamalarla gözaltına alındılar, işkenceye tâbi tutuldular ve birkaç gün zarfında birer insan enkazına dönüştürüldüler. Araştırma Komitesi'nin Ermeni tercümanından Riggs şunları öğrendi: "[...] incelenen belgelerde itiraz edilebilecek bir nokta kesinlikle bulunmuyordu, ama heyetin diğer üyeleri, yanlış yorumlar getirip sözcükleri bağlamından koparark yargılanan kişilere karşı yapay bir dava yaratmaya kararlıydı."[526]

Resmî makamların tedbirleri işe yaramıştı: Ermeni toplu-

524 Atkinson 1917, s. 4, Riggs'in Peet'e 8.3.1915 tarihli mektubu, ABC bh (Konsolosluk postası sayesinde Riggs bu mektubunda görüşlerini açıkça yazabilmişti).

525 Krş. Riggs 1997, s. 46, 77.

526 Örneğin Profesör Tenekjian: "Harput mebusu Hacı Mehmet Efendi bana şunları söyledi: Evinde 'işbirliği komitesi'nin başkanı olduğunu gösteren belgeler bulunduğu gerekçesiyle hüküm giymişti, bu suçlamanın doğru olduğunu kendisi de kabul etmişti. O komitenin başkanı olduğunu herkes biliyordu, komitenin, görevleri tamamen dinsel olan Protestan kilise teşkilatının temsilcilerinden ve misyonerlerden oluştuğu da herkesin malumuydu. Dava sırasında, yıkıcı örgütlerle işbirliği yaptığını itiraf etmeye zorlanmıştı" (Riggs 1997, s. 47 vd.).

munun kendine olan güveni tümüyle yok edilmiş ve dinlerarası saygınlığı tek taraflı olarak sıfırlanmıştı. 1895 yılında olduğu gibi, yerli Hıristiyanların tümü bir yabancı komplosunun suç ortağına dönüştürülmüştü. Hükümet, Harput'taki Ermeni toplumunun tümünü sürgüne gönderme kararını uygulamaya asıl şimdi başlamıştı. Haziran ayının üçüncü çeyreğinde telallar vasıtasıyla "tehcir" (27 Mayıs 1915 tarihli yasanın 2. maddesi) haberi verildi, 1-3 Temmuz günleri arasında da uygulamaya konuldu. Sözü, yerel makamlara yakın biri olarak o ilkbaharı yaşamış olan Johannes Ehmann'a bırakalım. Ehmann, bir toplumun yok edilmesine sarsıcı bir şekilde şahit olmuştur:

> "Dünya Savaşı'na girmesinden önce Türkiye'nin iç politik durumunun gayet iyi görünüyor olmasına ve yerli Hıristiyanlar için endişeye mahal bir durum olmamasına karşın, birkaç ay sonra büyük bir değişim yaşandı [...]. Yaklaşan tehlikenin ilk işaretleri 1915 Mart ayında, Türk-Rus cephesindeki Sarıkamış Savaşı'na katılmış olan Erzurum Konsolosu Bay Schwarz ile Binbaşı Bay Lange'nin, Erzurum'dan İstanbul'a yaptıkları yolculuk esnasında bize misafir oldukları esnada ortaya çıktı. El-Aziz Vilayeti valisi Sabit Bey, bu iki beyi, Müslüman ve Hıristiyan halkın Kızılay yararına vakfettikleri büyük ve güzel bağışları (kısmen değerli sanat eserleri) incelemeye davet etti. Bu bağışlar, hükümet binasının tören salonunda sergileniyordu. Böylece bu beyler günlerden bir gün oraya gittiler, ben de onlara eşlik ettim. Çünkü Konsolos Schwarz ve Binbaşı Lange'yle beraber seyahat eden, Almanca'ya çok iyi hakim olan yüksek rütbeli Türk subayı da orada bulunacaktı. [...] bu fırsattan istifade ederek, Konsolos Bay Schwarz'dan, çalışmalarımızın devamı için mutlak surette ihtiyaç duyduğumuz binaların bize bırakılması için valiye bizim ve çalışmalarımız için birkaç iyi söz söylemesini rica ettim. Ancak bu ricamı yukarıda sözünü ettiğim Türk subayı da duymuştu ve bana hiç de dostane olmayan bir ses tonuyla şu açıklamada bulundu: 'Çalışmalarına en küçük bir ilgi duymuyoruz, çünkü siz yok et-

mek istediğimiz bir halk için çalışıyorsunuz.' Bununla Ermeni halkını kastediyordu. Bu sözler bende berrak bir gökyüzünde çakan şimşek etkisi yarattı, çünkü daha önce bir Müslüman'ın ağzından buna benzer sözler hiç işitmemiştim.

[...] Türk subayının sözleri bize Ermeni halkına karşı duyulan *kişisel* bir nefretin ifadesi gibi gelmişti. Ancak 1 Mayıs 1915 günü bizim için müthiş ve sarsıcı bir sürpriz oldu. O gün Mezere ile şehrin eski bölümü Harput'ta ve köylerde polis tarafından sıkı ev denetimleri gerçekleştirildi, din adamı, öğretmen ve diğer ileri gelen kişiler tutuklanarak hapishanelere gönderildi. Tutuklular arasında örneğin Hıristiyanlık inancına büyük yakınlık duyulan öğretmen Baghdasar ile Harput Amerikan Koleji'nin öğretmen ve profesörlerinin büyük bir kısmı bulunuyordu. [...] Başlangıçta vilayet polis müdürüyle yaptığımız görüşmeler sonucu öğretmenimiz Bahdasar'ın 10 Mayıs günü serbest bırakılmasını sağlayabildik; ancak Hıristiyanların genel durumu günden güne, haftadan haftaya giderek kötüleştiği için, artık ağır bir Hıristiyan takibatının hesaplarının yapılmasına başlanmıştı. Yaklaşık 4-5 haftalık bir süre sonra, Hıristiyanların umutları tümüyle tükenmişti. İleri gelen erkeklerin büyük kısmı hapse atılmıştı, silahlarına zorla el konulmuştu ve köylerde tek tük katliamlara başlanmıştı. Böylece istisnai bir durum olarak o güne dek özgürlüklerini koruyabilmiş olan Mezere Ermeni Protestan kilisesinin ileri gelenleri, gönüllü bir silah teslimi teklifiyle hükümeti az da olsa yumuşatabileceklerini, böylece tehlikeyi savuşturabileceklerini veya en azından geciktirebileceklerini düşündüler. [...] onlara ricalarını iletebilmeleri için validen bir randevu alma sözü verdim. [İnanç] kardeşlerim bu teklifimi canı gönülden kabul ettiler [...]. Vali bizi kabul etti ve bana oturmam için yer gösterildi. Ancak aynı şey Ermenilere yapılmadı. Çancıyan valinin önünde diz çöktü, ayaklarını öptü, halkı için bağışlama ve af diledi. Diğer erkekler de, henüz silahları alınmamış olan Ermenilere, gönüllü bir silah teslimi imkânı tanınmasını rica ettiler. [...] Vali ricalarını kabul etti, silah teslimi için onlara birkaç gün mühlet tanıdı ve bu zaman zarfın-

da silahlarını gönüllü olarak teslim edenlerin cezalandırılmayacağı garantisi verdi."

Bunun üzerine ellerinde hâlâ silah bulunan Ermenilerden bazısı onları teslim etti ve görünüşe göre politik gerilim ortamı gerçekten de az da olsa yumuşadı.[527] Ancak 20-27 Haziran haftasında yeni ve ağır bir sürpriz daha yaşandı. Bu kez söz konusu olan takibat ve katliam tehdidi değildi; şehirde dolaşan tellallar yüksek sesle hükümetin yeni bir kararını bildiriyorlardı: Mezopotamya'ya iskân edilecekleri için, tüm Ermeniler 1 Temmuz günü sevkıyata hazır olacaklardı. Bu planın engellenmesi yolunda adımlar atılması için İstanbul'daki Alman büyükelçisine başvurdum. Ancak saray onlara bu kararın El-Aziz'i kapsamadığını bildirmişti. Ve sonra hükümetin bunu uygulamaya kesin kararlı olduğu gerekçesiyle, yardım ricasıyla bir kez daha Alman Büyükelçiliği'yle telgraflaştığımda, Türk bakanlığı tarafından onlara artık bu karardan geri dönüş imkânı bulunmadığı bildirildi.[528] Mezere'de de durumun iyileştirilmesi için mümkün olan her şey yapıldı. Amerikan konsolosu Mr. Davis, Harput'taki Amerikan misyonerleri ve ben ortak bir adım attık. Birlikte valiyi ziyaret ettik ve bu emrin geri alınmasını rica ettik.[529] Vali ise kibar bir dille yer değiştirme emrinin yukarıdan geldiğini ve bu konuda artık yapacak bir şeyi bulunmadığını bildirdi. 1 ve 3 Temmuz günleri şehrimizin Ermenilerinin büyük kısmı evlerinden alındı, bir kısmı Diyarbakır, diğer kısmı da Malatya yönlerine doğru gönderildi. Sadece Alman kurumlarında çalışan personel ile zanaatkâr, eczacı, he-

527 Savaş rejimine en başından beri Ehmann'dan çok daha eleştirel yaklaşan Riggs, bu meseleyi çok daha etkili olarak tasvir eder: Sabit, silahlar teslim edildiği takdirde tutuklamaların ve takibatın son bulacağını, resmî ve alışılmadık derecede şevketli bir tavırla söz verir. Bu davet karşısında Ermenilerden birkaçı teslim etmek maksadıyla silah bile satın alır. "Ne var ki, bu hareket, rahatlama yaratmak yerine, Türkleri daha da ateşlemişe benziyordu. Vali [...], bu silahların fotoğrafını İstanbul'a gönderdi, hükümeti devirmeye yönelik bir komployu ortaya çıkardığına ilişkin bir rapor da ilave etti." (Riggs 1997, s. 77).

528 Söz konusu yazışmalar için Lepsius 1919, s. 61 vd., 74, 86, 90, krş. s. 205 vd.

529 Krş. Riggs 1997, s. 81.

kim vb. gibi, Müslüman halka faydalı olabilecek Ermeniler için istisna yapıldı.[530] [...]

Ancak hükümet tüm bu tedbirleri 'tehcir' veya yer değiştirme olarak tanımladığı, olayı sanki Hıristiyanlar Mezopotamya'ya yerleştirilecekmiş gibi ortaya koyduğu için, bizi bekleyen korkunç olayların henüz farkında değildik. Fakat 3 Temmuz akşamı, Mezere Hıristiyanlarının ikinci grubunun da sevk edilmesinden sonra, Erzurum Ermenilerinin bir kısmı Mezere'ye geldi. Bunlar, birkaç hafta önce kocaları ve babalarıyla beraber Erzurum'dan çıkartılan kadınlardan ve çocuklardan ibaretti. Onlardan Erzurum ile Keghi arasında bir Kürt lideri ve çeteleri tarafından baskına uğradıklarını, erkeklerin tümünün ölüme götürüldüğünü öğrendik. Hayatını kurtarmayı başaran tek erkek, kadın kıyafetlerine bürünmüştü. [...]

Böylece valinin vaktiyle vermiş olduğu sözler ne yazık ki geçerliliklerini tümüyle yitirmişti.[531] Bu dehşet verici gelişmenin asli sorumlusunun Vali Sabit Bey olup olmadığı konusunda, kesin bir hüküm veremiyorum. O zamanlar Ermeni halkının ortadan kaldırılması işini yürütmeleri için İstanbul'dan vilayetlere komiserler gönderilmişti ve El-Aziz vilayetinde bu işi organize etmekle görevli bir komiser önce Malatya, sonra da Mezere'ye gelmişti.[532]

Bu korkunç gelişmeler, müdahale edeceğinden emin olduğum Tanrı'ya dair inancımı ciddi şekilde sarsmıştı. Tanrı karşısında şaşkınlığa kapılmıştım, artık onu anlayamıyordum. Zifiri karanlık bir geceye gömülmüştüm, ta ki çeşitli acı ve ıstıraplardan sonra gördüğüm tuhaf bir rüya sonucu içsel olarak güçlenip ayağa kalkana dek: Kendimize çok yakın hissettiğimiz,

---

530 "Alman Protestan misyonunda bulunan Ermenilerin şimdilik sevk olunmaması," 29. 6. 1915 tarihinde EUM'den Sabit'e gönderilen şifreli telgraf, BOA DH.şFR 54/170.

531 Ehmann başka bir yerde şöyle yazar: "Verdiği sözden utanç verici bir şekilde dönmesini eleştirdiğim için, vali bir müddet bana öfkeyle yaklaştı. 'Beni ne Alman İmparatoru, ne Bethmann Hollweg, ne büyükelçi, ne de Bay Ehmann ilgilendirir,' diye bağırmıştı hükümet nezdindeki elçimize büyük bir öfkeyle." *25 Yıl*... 1921, s. 21.

532 Urfa ve Van bölgelerinin eşdeğer ifadeleri için Böl. 3.8 ve 3.9.

ama büyük bir kısmının ölüm yolculuğuna çıkmak zorunda kaldığı Mezere Ermeni Protestan cemaatinden kardeşlerimi görüyordum.[533] Tanrı'nın tahtının önünde, aydınlık bir ihtişam içinde toplanmışlardı. [...]"[534]

Bu metin, aynı zamanda Hülfsbund misyoneri Johannes Ehmann'ın Pietist dünya görüşünün Harput'ta çöküşünün etkileyici bir şahididir. Rejimi eleştiren Amerikan misyonerlerinin aksine, Ehmann 1915 Haziranı'na kadar valinin sözlerine inanmış ve nihayetinde bir *Deus ex machina* mucizesi beklemişti. Ancak her iki beklentisi de gerçekleşmediği için, Ehmann "Tanrı karşısında şaşkınlığa" kapılmıştı. Sonunda dinî bir rüya onu teselli etmişti. Bu kadercilik olarak görülebilir, ancak aslında dayanılmaz bir trajediyi kavrayabilmek için kişinin son çabalarıdır.

3.7.4. İskân ve ticaret politikalarının bir parçası olarak soykırım

Ermeni kadınları –erkeklerin birçoğu hapisteydi– Haziran 1915 sonlarında büyük bir telaş ve panik içinde ev eşyalarını yok pahasına elden çıkarmak ve yol hazırlıklarına başlamak zorunda kaldılar. Ermeni mülklerinin baş mirasçısı, terk edilmiş olarak kabul ettiği bu mülkler için özel olarak kurduğu *Emval-i Metruke İdare Komisyonu*'nu devreye sokan devlet oldu. Müslüman komşulardan bazısı, korku içindeki Hıristiyan komşu kadınlara yardımcı oldular ve mülklerine harem, yani dokunulamaz gözüyle baktılar. Ancak daha büyük bir kısmı el-

533 Protestan ve Katolik Hırisityanların sevkıyattan muaf tutulmaları emri, ancak Eylül 1915'te gelmişti: "Sevk edilen Ermeni kafileleri arasında Katoliklik ve Protestanlık iddiasında bulunan muhacirlerin, mezkur iddialarının sübûtu halinde bulundukları yerlerde iskân olunmalarına [...]," EUM'den Mamuretülaziz ve Diyarbakır vilayetlerine, 17. Za. 1333 (26. 9. 1915), BOA DH şFR 56/172. Krş. Riggs 1997, s. 103.

534 Ehmann, Johannes, *Die Stellung des Valis und der türkischen Regierung in El-Aziz (Mesereh) zu den armenischen Ereignissen während des Weltkrieges* [Dünya Savaşı esnasındaki Ermeni olayları karşısında El-Aziz (Mezere) valisinin ve Türk yönetiminin takındığı tutum], (tahminen 1920), daktilo metni, HBO.

lerine geçen bu fırsatı, servetlerini artırmakta kullandı.[535] "Sokakları dolaşıp Türk erkek, kadın ve çocuklarının yok pahasına ele geçirdikleri eşyaları evlerine taşırken görünce insanın aklına akbabalar geliyor ister istemez," diyordu Tracy Atkinson ve devam ediyordu: "Eşyalarını kendileri [Ermeniler] için saklamak istedik, ama hükümet bunu yasakladı."[536] Vali Sabit, kısa bir süre sonra şehrin en güzel ve modern Ermeni evine yerleşti. Erzurum sürgün kafilesinden birtakım zengin Ermeni kadınları, olaysız ve "yasal" bir servet transferi için Müslümanlarla evlenmek zorunda bırakıldılar. Başka bir vakada ise polis, sürgün edildiği yerden kaçarak Malatya'ya ulaşmayı ve ABCFM hastanesine sığınmayı başaran zengin bir Harputlu Ermeni kadını yakalamak için olağanüstü bir çaba sarf etti. Aslında polis kadın kaçakları fazla umursamıyordu, ancak bu vakada kadının komisyona verilmeyip yerel ileri gelenler tarafından el konulan mülkünü geri isteyebilme tehlikesi mevcuttu.[537] Çalıntı Ermeni mülkü için özel kişiler, merkezî ve yerel memurlar arasında başlayan kıyasıya mücadele, hükümetin çıkarları doğrultusunda gerçekleşen birkaç yargılamaya neden oldu.[538] Bu yargılamalar sonradan bazı savaş rejimi savunucularının iddia ettiği gibi İttihatçı devlet tarafından insan hakları zedeleyicilerinin hukuksal takibatı olarak görülmemelidir, çünkü böyle bir şey söz konusu değildi. Aksine, devlet bir yandan çalıntı mülkler üzerindeki hakkını muhafaza etmeye çalışırken, diğer yandan da kitlesel katliamlar hakkında çok fazla bilgi sahibi olan bazı kişileri ortadan kaldırmak istiyordu.[539] Daha 1915 yazından ve yoğun olarak sonbaharından itibaren, Dahiliye Nezareti Rus cephesinden kaçan Müslümanları terk edilmiş Ermeni köylerine yerleştirmeye başlamıştı.[540]

---

535 Riggs 1997, s. 83-97.

536 Atkinson 1917, s. 9.

537 Atkinson 1917, s. 8 vd. ve 21 vd.

538 Riggs 1997, s. 101 vd.

539 Krş. Dadrian 1999, s. 30-32.

540 Atkinson 1917, s. 19, ve Riggs 1997, s. 177-81. *İskân-ı Aşayir ve Muhacirîn Müdiriyeti*, Mamuretülaziz valisine telgrafla "mültecilerin dâhil-i vilâyetde

Gerçi ABCFM Ermeni mülklerini güvence altına alamıyordu, ancak misyon istasyonunun muhasebecisi Henry Riggs, büyük para meblağlarını resmî makamlardan kaçırarak Ermeni sahiplerinin talimatları doğrultusunda ABD'deki yakınlarına göndermeyi başarmıştı. Bunu Osmanlı Bankası aracılığıyla ve Ermeni ticari mümessillerinin yardımıyla yapıyordu. Arada sırada da alenen posta kanalını kullanıyordu. Paralar, muhasebecinin eline genellikle misyonerlerin en geniş hareket özgürlüğüne sahip oldukları misyon hastanesi üzerinden geçiyordu. Sık sık 50 kilodan ağır altın ve gümüş paraları at sırtında Harput'tan Mezere'ye taşıyordu. Ne var ki *Emval-i Metruke İdare Komisyonu* Ermeni ilişki ağını dikkatle denetliyordu, çünkü valinin Riggs'in 1917 yılı raporunda[541] belirttiğine istinaden dediği gibi, "sürgün edilen tüm kişiler hükümet tarafından ölü olarak kabul ediliyor(du)." Komisyon, haklı olarak Riggs'te bulunduğunu tahmin ettiği Ermeni servetini ele geçirmek istiyordu. Ancak Riggs tüm parayı çoktan havale etmiş olduğu için, eli boş geri dönmek zorunda kaldı. Birkaç kez bu paraları ABD'den geri istemeye zorlandığı halde, Riggs bunu asla yapmadı. Örneğin Harputlu bir Türk, haremine dahil ettiği bir kıza ait ve ABD'ye gönderilmiş olan parayı, söz konusu kişinin arzusu dışında geri istiyor, hatta bu maksatla valiyi devreye sokuyordu.

ABCFM misyonerlerinin sürgünlere refakat etme talepleri geri çevrilmişti.[542] Sadece Sivas misyonundan Mary Graffam, kendi şehrinden sevk edilen 2.000 kişilik bir kafileye birkaç gün boyunca refakat edebilmişti. Ancak daha sonra, bitkin ve perişan bir haldeyken, herhangi bir açıklamaya gerek görülmeden yola devam etmesi yasaklanmıştı. Harput'un 80 km güneybatısında bulunan Malatya'da üç hafta beklemek zorunda kalmış, sonra da Sivas'a geri dönmüştü.[543] Valinin verdiği sözün aksine, Harput makamları aileleri erkekleri olmadan sevk

---

tahliye edilen Ermeni köylerinde iskân" emrini veriyordu, 14. ş. 1333 (27.6.1915), BOA DH.şFR 54/189.

541 Riggs 1997, s. 93

542 Riggs 1997, s. 83.

543 Graffam 1919, s. 2 vd.

ediyordu. Erkeklerin tutuklanmasına haftalar önce başlanmıştı ve hâlâ devam ediyordu. Daha önce de olduğu gibi, jandarmalar 11 Temmuz sabahı erkenden yaklaşık 800 Ermeni'yle ağzına kadar dolmuş olan hapishaneyi boşalttılar. Erkekleri bağlı vaziyette Malatya'ya doğru götürdüler ve şehrin dışındaki tepelerde süngüleyerek öldürdüler. Bu katliamdan bir tek eczacı Melkon Lulejian kurtulmayı başardı ve geceleyin ABCFM hastanesine sığındı. Ortadan kaybolan erkeklerin kaderi hakkında misyonerlere somut bilgiler verebilmeyi başaran ilk kişi oydu. Köy sakinleri onun ifadesini doğruladılar. Misyonerler onu Dersim üzerinden Ruslara göndererek güvenliğini sağlamayı başardılar. Resmî makamlar hapishaneyi kısa sürede tekrar doldurdular ve aynı süreç tekrarlandı. Temmuz ortalarında neredeyse tüm erkekler öldürülmüştü. Tracy Atkinson hapishaneye gizlice jilet sokmayı başararak, idam mahkûmlarının hiç olmazsa birkaçının yolda bağlarını keserek kaçmalarını ve Dersim'e sığınmalarını sağladı. İçinde bulunduğu tehlikeyi ise şu sözlerle karşılıyordu: "Hapse girmekten zerrece korkmuyorum, insanların yapacaklarından da, gerekirse ölmekten de, ama günah işlemekten korkuyorum, bu da günah."[544]

Kuzeyden, Erzurum, Erzincan, Ordu ve Trabzon'dan gönderilen ve Temmuz başlarında Harput-Mezere'ye ulaşan sürgün kafilelerindeki kadınlar, kadın misyonerlere maruz kaldıkları cinsel tacizleri anlattılar. Yaşadıklarını erkeklere anlatmaları mümkün değildi. Yerel Kızılay hastanesi yetkilisi olan Türk, elindeki tüm yetersiz imkânlara rağmen, perişan durumda ve hasta olan sürgünlere yardım etmek için elinden geleni yaptı ve çoğuna sağlık hizmeti sağladı. Bu kişi daha sonra görevden alındı. Hıristiyan Tracy Atkinson, bu Müslüman'ı "cennette tekrar görebilmeyi" umut ediyordu.[545] Yabancıların aksine, Harputlu Müslümanlar, sahip olmayı istedikleri kadınları kafilelerden çekip alabiliyorlardı. Yol boyunca olumsuz şartlar sonucu ölmemiş olan sürgünler, Mezere'deki konaklamaları es-

544 Atkinson 1917, s. 10-12, 14, 16.

545 "[...] bir gün cennnette tekrar görebilmeyi umuyorum" (Atkinson 1917, s. 12 vd.); krş. Riggs 1997, s. 120.

Harita 10: Harput, Gölcük. Victor Pietschmann'ın seyahat rotasına göre (kısmi, tamamlanmış).

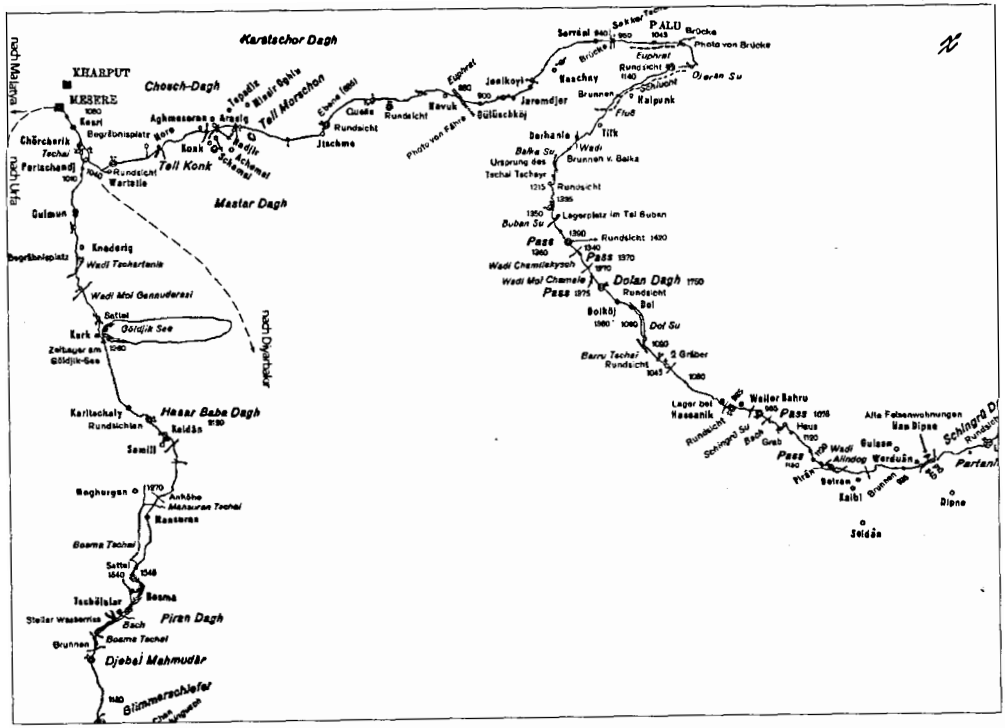

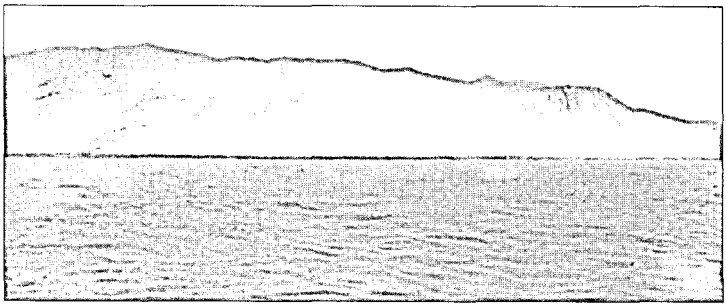

Resim 89: Gölcük Gölü ve tepelik güney sahili.

nasında, Gölcük Gölü'nün kıyısındaki tepelerde katledildiler. Bu haber Harput-Mezere'de yayıldığı vakit, o zamana dek sürgünden geçici olarak kurtulmayı başarmış olanlar ya kaçmaya ya da resmî makamların tüm yasaklamalarına rağmen, sık sık görüldüğü üzere Müslüman ailelerin yanında gizlenmeye başladılar. Bunlar özellikle kadınlar, kızlar ve çocuklardı. Evlilik yoluyla kurtulan kızlar genellikle, ama her zaman değil, Müslüman oluyordu.[546]

Mezere, tıpkı Urfa gibi, dolambaçlı yollarla genellikle güneye doğru gönderilen kafilelerin buluşma noktasıydı. Yolların dolambaçlı olmasının sebebi, gerçek anlamıyla tehcir merkezlerinin bulunmuyor olmasıydı. Suriye Çölü'ndeki toplama kampı Rakka, "tesadüfen" hayatta kalanlar için bir yakalama merkezi niteliğindeydi, çünkü görgü şahitlerinin de belirttiği gibi, "tehcir" olarak adlandırılan bu olay, aslında bir "ölüm yürüyüşü"nden başka bir şey değildi. Urfa geçiş kampı Jakob Künzler tarafından, Mezere "ölüm kampı" da Amerikalılar tarafından ayrıntısıyla tasvir edilmişti. Kadın ve erkek misyonerler ile Konsolos Leslie Davis, biri şehrin batısındaki bir alana, diğeri etrafı duvarla çevrili bir Ermeni mezarlığına kurulan iki ana kampı defalarca ziyaret etmişlerdi. Ziyaretçiler, yarı ölü durumdaki binlerce insana etkili en küçük bir yardımda bile bulunamıyordu. Sürgünlerden bazılarına ekmek dağıtma giri-

546 Atkinson 1917, s. 14 ve 20.

şimine, sebep olduğu korkunç sahnelerden ötürü derhal vazgeçmişlerdi. Henry Riggs, 1915 yazı boyunca kampta olanları Harput'taki evinden teleskopla izlemişti: "[...] kadınların ve çocukların çoğunun nasibi uzun, bitmek tükenmek bilmez acılar çekmekti, katliam onlar için neredeyse bir kurtuluş gibi görünüyordu – bu dehşeti hazırlayıp planlayanların öngördükleri acılardı bunlar. Temkinli bir dille konuşuyorum ve suçu işleyen Jön Türklere yönelik bu ağır ithamın bir gerçek olduğunu belirtmek istiyorum."[547]

Bu vilayetin "mezbaha"[548] olarak anılmasının sebebi, yaklaşık bir günlük bir yürüyüş molasının verildiği, her yürüyüş kolunun geride düzinelerce ölü ve ölmek üzere olan insan bıraktığı geçiş kampları ya da dolambaçlı, hiçbir ikmal imkânının bulunmadığı ölümcül yürüyüşler değil, aksine Gölcük Gölü kıyısında yapılan kitlesel katliamlardı. Pek az sayıda erkek ve kadın, çocukların ise sadece bir kısmı bölgeden sağ olarak ayrılabildiler. Güneydoğu yönünde ilerleyen kafilelerdeki tüm sürgünlerin katledildiği söylentilerinin gerçekliğini ve bunun ne suretle yapıldığını araştırmak isteyen Konsolos Leslie Davis –kendisi bu konuda daha önce de bazı adımlar atmıştı– ve misyon hekimi Henry Atkinson, bir ekim sabahı erkenden sürgün rotasını izlemeye başladılar. Fotoğraflarla destekledikleri ifadeleri şok ediciydi. Yol boyunca gördükleri "alışıldık" münferit ölülerden sonra, 20 km kadar ileride, tüm göl kıyısı ile tepelerin ve kayaların arasındaki çökeltilerin, katledilmiş çıplak insan cesetleriyle dolu olduğunu gördüler. Cesetlerin büyük çoğunluğu kadınlara ve çocuklara aitti. Vücudu zarar görmemiş bir tek kadın cesedi bile yoktu, kimi son derece tuhaf şekillerde öylece yatıyordu. Çeşitli köylülerle konuşan iki gözlemci, civardaki Sünni Kürtlerin jandarma tarafından bu katliamı gerçekleştirmekle görevlendirildiğini öğrendiler. Bu hizmetlerinin karşılığı olarak da, önceden soyunmak zorunda bıraktıkları kurbanlarının üzerinde bulunan her

547 Riggs 1997, s. 140-149.

548 "[...] vilayetimiz imparatorluğun mezbahası görünümündeydi," Atkinson 1917, s. 13. Aynı şekilde Riggs 1997, s. 139; Davis 1989, s. 87.

şeye el koyabileceklerdi. Mermi tasarrufunda bulunmak için kurbanlarının bir kısmını süngüleyerek veya döverek öldürmüş, çoğunu da uçurumlardan aşağı atmışlardı. Cesetlerden bazılarını yakmışlardı; ama bunu salgın tehlikesinden korunmak için değil, yutmuş olabilecekleri altınları ele geçirmek için yapmışlardı. Leslie Davis ve Hanry Atkinson, gölün etrafında tahminen en az 10.000 ölü bulunduğunu tespit ettiler. Sürgünleri Gölcük kıyısındaki şiirsel manzarada birkaç gün bekletmiş ve başına gelecekleri anlamamaları, bir ölüm kampında bulunduklarını anlamamaları için onları el değmemiş bölgelere götürmüşlerdi. Bu insanların ortadan kaldırılmasıyla kültür miraslarının, özellikle de kiliselerinin yok edilmesine başlanmıştı. Davis'in ziyaret ettiği düzinelerce Ermeni köyü, yok denebilecek kadar az sayıda çatışmaya sahne olmalarına rağmen, aynı yıkım ve felaket görüntüsünü arz ediyordu.[549]

"Dr. Atkinson'ın yurda döndüğünde yeis içinde olması, kötülüklerle dolu bu dünyada daha fazla yaşamak istememesi hiç de şaşırtıcı değil" diye yazıyordu Tracy Atkinson. Kocası, araştırma gezisinden iki ay sonra tifodan ölmüştü.[550] "Yeraltı Demiryolu," yani misyonerler ve Dersim Kürtleri tarafından örgütlenen Dersim yönüne kaçış imkânı, yerel Hıristiyanlar için "mezbaha"dan tek kaçış imkânıydı. Çetin şartları nedeniyle, bu yol ancak sağlıklı Ermeniler için bir alternatif oluşturuyordu. Sadece ABCFM misyonerleri bu şekilde yüzlerce insanı kaçırdılar. Ancak bu sadece Vali Sabit'in yerine başkasının atandığı 1917 Martı'na tarihine kadar mümkün olabildi.[551] İlk

549 Davis 1989, s. 79-87 (ekteki fotoğraflarla); Riggs 1997, s. 151-153. Buradaki mesele, bölgenin genellikle Zazaca konuşan Sünni Kürtlerin nasıl olup da böyle bir cinayete alet edilmelerine izin verdikleridir. Maddi kazanç, dinî kışkırtmalar, jandarmanın emir ve tehditleri, 1895 katliamlarının geri planı olarak değerlendirilmelidir. Bir sürgün kafilesine eşlik etmiş olan Mary Graffam da Kürtlerin kullanılışından söz etmektedir (krş. Malatya'dan Temmuz 1915'te *Bible House*'a yazdığı mektup, alıntı Graffam Partridge, tarihsz, s. 11-14).

550 Atkinson 1917, s. 24 vd.

551 [...] bir tür yeraltı demiryolu haline geldi, [misyon hastanesinin] arka sundurması insanları Dersim'e göndermek için kullanılan bir istasyon oldu" (Atkinson 1917, s. 18); Kaçış yöntemlerine dair ayrıntı için Böl. 3.6.4.

kafilelerden kaçmış Ermeni kadınları için son toplu organizasyon, Kasım 1915'te gerçekleşti.[552]

1915 sonbaharında misyonerler için düzenli olanı bir yana dursun, anlamlı bir çalışma imkânı kalmamıştı. Çok sayıda ABCFM misyoneri, ABD'ye geri dönmek üzere Harput'tan ayrıldı. Geride kalanlar ise kısa bir süre sonra büyük çapta bir kaçış faaliyetinin beklenmedik ağırlığıyla karşılaştılar. Bu faaliyet, cepheye yakın bölgelerde sürgünlerden önce veya sürgün esnasında kaçmayı başaran, yaz boyunca da Kürtlerin yanına sığınmış olan kadın ve çocukların, cephenin yaklaşmasıyla beraber kaçmak zorunda kalmalarından ötürü, yeni koruyucular bulma zorunluluğuydu. Harput'ta hâlâ "Hıristiyanlığın" –misyonların– bulunduğu söylentilerinin de yayılması nedeniyle, sonbahar ve kış aylarında buraya gelen çok sayıda kaçak, çatı kirişlerine kadar yağmalanmış Ermeni evlerine sığındılar. Alman ve Amerikan misyonları birer fırın kurdu, misyon hekimleri güçsüzler ve hastalarla ilgilenmeye başladı. Amerikan misyonu, kadınlara küçük bir gelir temini için bir miktar tekstil işi örgütledi. 5.000 kaçak, 1917'ye kadar sadece ABCFM'ye bağımlı olarak yaşamını sürdürdü.[553] Daimî olarak para sıkıntısı çeken misyonerler, bu acil yardım için ihtiyaç duydukları meblağı telgraf kanalıyla Peet'e havale ettirdiler, bazen de konsolosluk üzerinden getirttiler.[554] İstanbul'da veya ülke dışında yaşayan akrabalar Peet –veya sorularını Peet'e ileten ABD elçiliği– aracılığıyla aileleri hakkında bilgi almaya çalışıyor ve onlara genellikle para göndermeyi başarıyorlardı. Bu şekilde de bir kısım Ermeni'nin geçimi temin edilebiliyordu.[555] Henry

552 Riggs 1997, s. 174.

553 Riggs 1997, s. 154.

554 Bir örnek: "12 Ekim 1916, Rahip H. H. Riggs, Konsolos Davis'in dikkatine, Harput. Sevgili Mr. Riggs, 7 Ekim tarihli, yoksullar için iki bin lira talep eden acil telgrafınızı aldık. İsteği üzerine Konsolos Davis'e benzer amaçla para gönderdim ve her ikinize gönderdiğim miktarın tekrar bu kanalla haberleşene dek ihtiyaçlarınızı karşılamakta yeterli olacağını umarım. Ekim hesabınıza yukarıdaki miktarı kredi olarak gönderiyorum. Telgrafınızda değindiniz 11 Ağustos tarihli mektubunuz henüz elimize ulaşmadı. Saygılarımla [...]" (ABC bh).

555 Peet'in telgraf iletişiminden sadece bir örnek: "24 Şubat 1916, AMERİKALI RIGGS, HARPUT, BENJAMIN'İN ANNESİ ANNA'YA İHTİYACI OLAN MIK-

Riggs, 1917 yılında Mamuretülaziz vilayetinde yaklaşık 25.000 Ermeni dul ve yetiminin bulunduğunu tahmin ediyordu, ki bu da savaş öncesi Ermeni nüfusunun %20'sine tekabül ediyordu. Mamuretülaziz Ermenilerinin yaklaşık beşte birinin yaşadıkları yerde veya sürgünde sağ kaldıklarını düşünüyordu. Misyonerler, hayatta kalanların Suriye Çölü'ndeki toplama kamplarından gönderdikleri posta kartları sayesinde, durumun genel bir tasvirini yapabilmeyi başarabiliyorlardı.[556]

Hükümet ve birkaç Harputlu Müslüman kadın, cepheden gelen Müslüman muhacirlerle ilgilenmeye çalışıyordu. Ancak imkânların yetersizliği yüzünden pek çoğu şehirde öldü. Van'daki arkadaşları ve Urfa'daki Jakob Künzler'in aksine, işleri zaten başlarından aşkın olan Harput misyonerleri, muhacirlerin bakımıyla ilgilenmediler.[557] *İskân-ı Aşayir ve Muhacirin Müdiriyeti*, bölgenin ve gelecek yıl beklenen ordunun iaşesini sağlamaya katkıda bulunmak üzere, Kürt muhacirleri boşalan Ermeni köylerine yerleştirmeye çalıştı. Ancak bu deney büyük bir başarısızlıkla sonuçlandı ve yerel iaşe merkezi için son derece kötü sonuçlar doğurdu. Muhacirler, verimli bir şekilde tarım yapabilecek bilgiye sahip değillerdi. Öte yandan, Ruslardan duydukları korku nedeniyle, akıllarında kaçmaya devam etmekten başka bir düşünce yoktu. 1916 ilkbaharının başlarında gerçekten de Harput-Mezere Müslümanları arasında, Rusların Erzincan'a doğru ilerlemelerinin ve Dersim Kürtlerinin ayaklanmasının neden olduğu bir panik yaşandı. Rus istilasından duydukları korku nedeniyle, bir kısmı kaçmayı tercih etti.[558]

Türk-Amerikan ilişkilerinin kesilmesinden sonra ABD elçisi, Harput'u terk etmeleri için Amerikan misyonerlerini sıkıştırmaya başladı. Onlar da kaçaklarla ilgilenmeyi Hülfsbund'daki arkadaşlarına devrederek, 1917 Mayısı'nda yola çıktılar. Hülfsbund misyonerleri de 1919 yılının muzaffer kuvvetleri

---

TARI ÖDEYİN, NEREDE VE NASILSA, BENJAMIN İYİ, CEVAP YAZIN, PEET." (ABC bh).

556 Riggs 1997, s. 175.

557 Riggs 1997, s. 178 vd.

558 Riggs 1997, s. 181 vd. Krş. Böl. 3.6.4.

tarafından ülkeden uzaklaştırıldı, ancak İsviçreli arkadaşları Verena Schmidli ve Danimarkalı Anna Jensen orada kalarak, tekrar geri dönen ABCFM üyeleriyle işbirliğine başladılar.

3.7.5. Savaş rejiminin sürekliliği

30 Ekim 1918 tarihli Mondoros Ateşkes Anlaşması imzalandığında, Ali Seydi, Elaziz valisiydi. Savaş sonrasının liberal hükümeti tarafından görevden alınmasından sonra ve selefi Ali Galip'in gelişinden hemen önce, Seydi'nin vekili Hulusi, 18 Haziran 1919 günü Mustafa Kemal'e bölgenin politik yaşamıyla ilgili bir telgraf çekti. Bu telgrafta *Vilayât-i Şarkiye Müdafaai Hukuk-i Milliye Cemiyeti*'nin –"Milli" ile "Müslüman" kavramları eşanlamlı olarak kullanılıyordu– Harput'ta bir temsilcilik açtığı, şehrin ileri gelenlerinin Erzurum, Sivas ve Diyarbakır'la ilişki kurduğu bildiriliyordu. Temsilcilik, bir de gazete çıkartıyordu. Elaziz'de bulunan başka bir önemli dernek, merkezi İstanbul'da bulunan, özerk bir Kürdistan isteyen ve Büyük Ermenistan'ı engellemeye çalışan *Kürdistan Teali Cemiyeti*'ydi.[559] Ancak vilayet yönetimindeki İttihatçı sürekliliği, bu liberalizm tarafından ancak çok kısa bir süre kesintiye uğratıldı. Kürt özerkliği taraftarı olan Vali Ali Galip, karşı karşıya geldiği Mustafa Kemal'in zorlamasıyla görevini ancak iki ay sürdürebildi ve yerini Arnavut asıllı Van valisi Haydar'a terk etmek zorunda kaldı.[560] Kürtlere ve Ermenilere yönelik çalışmaları gözüne battığı için, Vali Haydar kısa sürede Henry Riggs'in azılı bir düşmanı kesildi.[561]

Kürt-Alevi özerklik hareketinin düşünce mirası, 1919 başlarında iki yıllık bir aradan sonra geri dönen Harput Amerikan misyonerlerine bağlayan tek köprüydü, çünkü yakın bir işbirliğinin önünde resmî makamlar bulunuyordu. Misyonerler başlangıçta Harput'ta oldukça iyi karşılanmışlardı ve araların-

559 *Yurt Ansiklopedisi* 1982, s. 2504.

560 "O (Haydar) gördüğüm en aktif ve becerikli Türk görevli" (Niles ve Sutherland 1919, s. 8).

561 Krş. Merrill 1943, s. 9.

Resim 90: Bir Hülfsbund misyoneri, muhtemelen bir dede olan Ali Baba'yla birlikte, 1930. Bu fotoğraf muhtemelen Maraş'a bağlı bir köy olan Geydemli'de çekilmiştir.

da bir Türk mebusunun da bulunduğu pek çok kişi, onlardan Amerikan mandası ve ülkenin yeniden düzenlenmesi talebinde bulunuyordu. Misyonerler, bu yenilik arayışını dinî bakış açısıyla yorumluyorlardı: "[...] pek çok Türk ve pratikte bütün Kürtler hayatları için yeni bir temel arıyorlar." *Euphrates College*'e Ermeniler yerine Kürtler akın ediyordu. Kürt köylerine yapılan ziyaretlerde misyonerler büyük bir içtenlikle karşılanıyor, birlikte Kürt köy okulları inşası planları yapılıyordu.[562] Ancak Doğu Vilayetleri'nde başından beri Mustafa Kemal hareketine katılmış olan resmî makamlar, 1919 ortalarından beri misyonerlerin Dersimlilerle ilişki kurmalarına yıkıcı faaliyet şüphesiyle yaklaşıyorlardı.

Gerçekten de, misyonerler, Kemal'in kucağına sığınmış olan İttihatçılardan farklı politik perspektiflere sahiptiler. Beklenece̊i üzere, yakın geçmişle olan ilişkiler önemli bir rol oynu-

562 Henry H. Riggs'in bir mektubu, Harput, 27.2.1919, ABC 16.9.9 Bd. 25D (reel 716:178). Alıntı Riggs 1941, s. 32.

yordu. Harput misyonerleri müttefiklere raporlar ve belgeler gönderir, yerel soykırım sorumluları hakkında bilgiler verir ve 1919 Şubatı'nda İstanbul'da başlayan duruşmaları memnuniyetle karşılarken, Kemalist ulusal hareketi şüphelilere kendi geçmişlerinden kurtulma imkânı tanımıştı. İttihatçı "milliyetçilik" ulusal harekette oldukça itibarlıydı; Kemalist hareket, sadece görünüş itibarıyla İttihatçılardan uzaklaşmış gibi davranıyordu.[563]

Resmî makamların güvensizliği misyonerlerin hareket alanını acı verici bir şekilde kısıtlarken, ilişki kurma ihtiyacı içindeki Kürt Alevisi Dersimliler ABCFM'nin politik olanaklarını gözlerinde fazlasıyla büyütüyorlardı: "[...] Kürtlerin misyonerleri şevkle karşılamalarında bir unsur, bu sayede siyasal bağımsızlıklarını kazanmalarını yardımcı olabilecekleri umudu taşımaları. Amerika'nın otonom bir Kürdistan'ın kurulması için müdahale etmesi yönünde çağrılar gelmeye başladı. Kürtler arasında bu doğrultuda düşünen unsurlar muhtemelen halkın çok küçük bir kısmını oluşturuyordu, büyük çoğunluk misyonerlerin kendilerine sağladığı ve bundan sonra da sağlayacağı yardımı safiyane niyetlerle arzuluyordu; ama sesi pek fazla çıkan bu küçük azınlık çok geçmeden Türklerin dikkatini çekti."[564] Henry Riggs'in bu ifadesindeki dikkat çekici hu-

563 Enver'in amcası Halil Paşa, hatıratında şu tasvirde bulunmaktadır: "Erzurum'daki faaliyetleri yönetenlerin, Aydın ve Ege havalisinde halkı örgütleyenlerin önderleri İttihatçılardı. Bu hareketin bir İttihatçı hareketi olduğunu, sadece yabancılara karşı gizlenmek zorundaydı" (Alıntı Akçam 1996, s. 127). Gerçekten de Millet Meclisi'nin kuruluşundan önce İstanbul'la çekişmesi esnasında ulusal hareketin başlıca politik uğraşılarından biri, milli kahraman ve şehit olarak takdim edilen savaş suçlularına karşı açılan davaları engellemeye çalışmaktı (krş. Akçam 1996, s. 109-114).

564 Riggs 1941, s. 41. Henry Riggs 1919 sonlarında Barton'a yazdığı bir mektupta Harput'taki politik gerilimleri ve yetersiz misyonerlik faaliyetlerini özetliyordu: "Bu yıl bir konu benim açımdan büyük bir hayal kırıklığı yarattı. Kürtlerle şu ana kadar mümkün olduğundan çok daha fazla misyoner teması kurulacağını ummuştum. Bunun nedeni, onların ilgisizliği veya ihtiyaçlarının bulunmaması değil, buradaki siyasal ortamın onlarla fazla ilişki kurmayı pratikte imkânsız kılması. Kurduğum sınırlı ilişkiler, bir tarafta o kadar kötü yorumlandı ve öylesine büyük bir kuşku uyandırdı, öteki tarafta da öylesine temelsiz umutlar ve beklentiler yarattı ki, hareketlerime siyasal anlamdan başka bir anlam yüklenene kadar daha ileri adımlar atmaktan kaçındım. Hal-

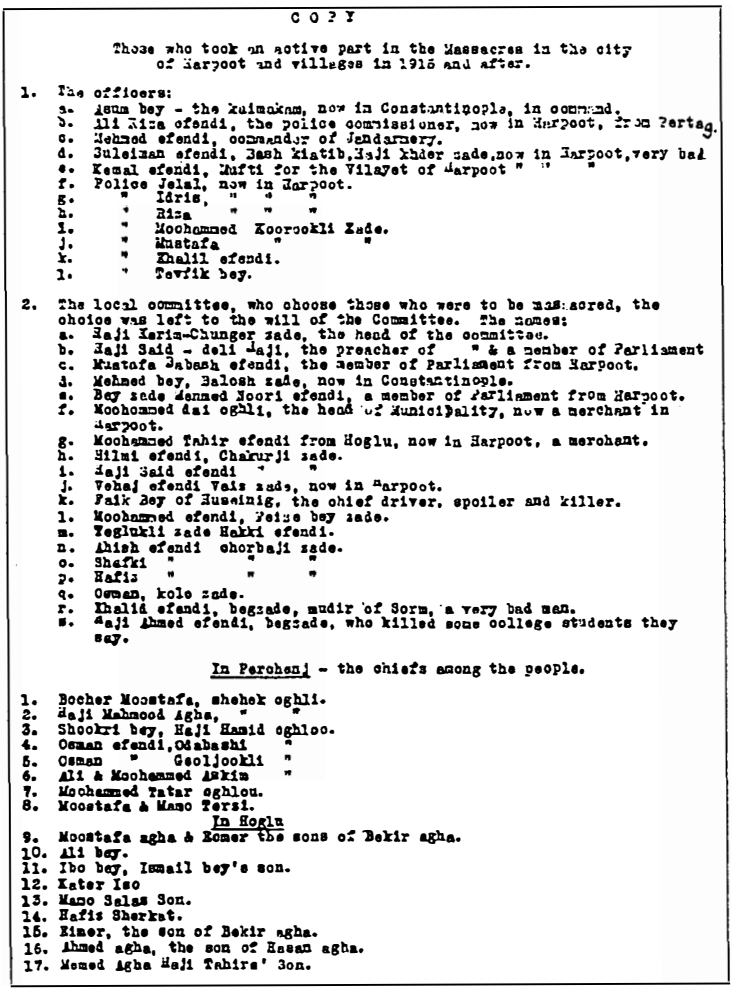

COPY

Those who took an active part in the Massacres in the city of Harpoot and villages in 1915 and after.

1. The officers:
   a. Asum bey - the Kaimakam, now in Constantinople, in command.
   b. Ali Riza efendi, the police commissioner, now in Harpoot, from Pertag.
   c. Mehmed efendi, commander of Jendarmery.
   d. Suleiman efendi, Sash Kiatib, Haji Khder zade, now in Harpoot, very bad
   e. Kemal efendi, Mufti for the Vilayet of Harpoot " " "
   f. Police Jelal, now in Harpoot.
   g. " Idris, " " "
   h. " Riza " " "
   i. " Moohammed Koorsokli Zade.
   j. " Mustafa " "
   k. " Khalil efendi.
   l. " Tevfik bey.

2. The local committee, who choose those who were to be massacred, the choice was left to the will of the Committee. The names:
   a. Haji Kerim-Chunger zade, the head of the committee.
   b. Haji Said - deli Haji, the preacher of " & a member of Parliament
   c. Mustafa Jabash efendi, the member of Parliament from Harpoot.
   d. Mehmed bey, Balosh zade, now in Constantinople.
   e. Bey zade Hammed Noori efendi, a member of Parliament from Harpoot.
   f. Moohammed dai oghli, the head of Municipality, now a merchant in Harpoot.
   g. Moohammed Tahir efendi from Hoglu, now in Harpoot, a merchant.
   h. Hilmi efendi, Chairurji zade.
   i. Haji Said efendi " "
   j. Vehaj efendi Vais zade, now in Harpoot.
   k. Faik Bey of Huseinig, the chief driver, spoiler and killer.
   l. Moohammed efendi, Feize bey zade.
   m. Teglukli zade Hakki efendi.
   n. Ahish efendi chorbaji zade.
   o. Shafki " " "
   p. Hafis " " "
   q. Osman, kole zade.
   r. Khalid efendi, begzade, mudir of Sorm, a very bad man.
   s. Haji Ahmed efendi, begzade, who killed some college students they say.

In Perchenj - the chiefs among the people.

1. Bocher Moostafa, shehek oghli.
2. Haji Mahmood Agha, " "
3. Shookri bey, Haji Hamid oghloo.
4. Osman efendi, Odabashi "
5. Osman " Geoljookli "
6. Ali & Moohammed Akkim "
7. Mohammed Tatar oghlou.
8. Moostafa & Mano Tersi.

In Hoglu

9. Moostafa agha & Komer the sons of Bekir agha.
10. Ali bey.
11. Ibo bey, Ismail bey's son.
12. Kater Iso
13. Mano Salas Son.
14. Hafis Sherkat.
15. Kimer, the son of Bekir agha.
16. Ahmed agha, the son of Hasan agha.
17. Memed Agha Haji Tahir's Son.

Resim 91: Harput bölgesindeki savaş suçlularının listesi. Aynı liste el yazması olarak da mevcuttur, ama kimler tarafından yazıldığı belirtilmemiştir. Muhtemelen Amerikan Harput misyonerleri tarafından 1919 yılında Harput'a geri dönmelerinden sonra İtilaf Devletleri Yüksek Komiserliği'ne sunulmak üzere hazırlanmıştır. Harput için düzenlenen isim listesinde, düşük mevkiide memur-

In Kuseinag.

18. Faik bey, the right hand of the Vali Sabit bey.
19. Haji Hasan bey.
20. Ali bey.
21. Lootfi efendi major.
22. Ali efendi koochoog agha zade.
23. Ahmed Agha " " "
24. Moostafa Agha " " "
25. Urfit agha Chachou zade.
26. Tahir efendi Ismail efendi zade.
27. Mahmed efendi, the clerk.

In Vartatil.

28. Tosoon bey.
29. Zakaria bey, the chief killer.
30. Zoolfi bey, the chief spoilfer.

In Moreneg

31. Mahmood Agha Daoughzade.
32. Khalil efendi, Commissioner.
33. Ali jandarm, killer, spoiler, a horrible man.
34. Tuiyoob efendi, a former Major.

In Khooili

35. Haji Ahmed Agha.
36. Abdoollah efendi.

In Yegluki

36. Arab Moostafa agha.
37. Reshid bey.
38. U ogloo Doorsoon.
39. Noori Bey.

In Kerig.

40. Jelal Moohammed efendi.
41. Soolei mon efendi.
42. Haji Hamdi bey.
43. Arif efendi.
44. Sakoob "
45. Zekeria bey pilavji zade.
46. Idris efendi

In Iehme.

47. Mohammed agha Adigoozel.
48. " " Toofenkji.
48. Hasan efendi.
49. Mahommed agha Topal
50. Mahommed " Imam ogloo.
51. Ismail abdal ogleo.
52. Ali goozele Bekir.

ların hâlâ görev yerlerindeki makamlarında bulundukları bilhassa belirtilmiştir. Tarihsiz, ABC bh. Krş. Peet'in High Commission Pera'ya sunulmak üzere Riggs'ten 1915 yılı savaş suçlularına dair yazılı bilgi talebi, 20 Ocak 1920, ayrıca Riggs'ten Peet'e 2 Nisan 1920 tarihli, Asım Bey'in 1915'te oynadığı role dair mektup; ABC bh Harpoot 1920.

sus, Kürt sözcülerinin gerçekten politikleşmiş kesiminin görece darlığına işaret etmesidir.

Galip'in Harput'a gelişinin üzerinden bir yıl bile geçmeden, tüm Doğu Vilayetleri misyonerlerinin sınır dışı edilmesine başlandı ve bu faaliyet 1922'de son buldu. Özellikle Protestan misyonerlerin sınır dışı edilmelerinin ana sebebi, bu kişilerin, yeni kurulmakta olan ulusal birliğin Türk-Sünni temelini toplumun büyük bir kısmı tarafından sorgulanmasını sağlayacak kudrette olmalarından duyulan korkuydu. "Çoğu durumda bu Amerikalılara karşı hiçbir suçlama yöneltilmiyordu, ama sınır dışı edilmelerinin nedeninin ülkedeki Ermenilerle, Kürtlerle ve Türk olmayan diğer unsurlarla aktif bağlantıları olduğu yolunda genel bir inanç doğmuştu", diye yazıyordu Henry Riggs değerlendirmesinde.[565] Hülfsbund, 1933 yılında kesin olarak ülke dışına çıkartılmasına kadar, genellikle *kurmanci* Kürtçe'si konuşan Alevilerle yakın ilişkiler kurmuş olduğu Maraş yöresinde tutunmayı başardı. 1934 yılında, Kürtlerin yaşadığı doğu bölgesinde bulunan son küçük misyoner grubu, Maraş dışına çıkartıldı. Hükümet, genel güvenliğin bu adımı zorunlu kıldığını açıklıyordu.[566]

Zazaca konuşan Sünni Kürtlerin başlattığı bir isyanın önderi olan Şeyh Said, Mart 1925'te Elaziz'i üç ay için ele geçirdi. Ancak Dersim Kürtleri ona katılmadılar (krş. Bölüm 3.6.6). Bölge, İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar fiilen "savaş rejimi" altında, askerî olağanüstü hal bölgesi olarak kaldı. Yabancıların bölgeyi ziyaret etmelerine ancak 1965 yılından sonra izin verildi.

---

kın imgelemi, Kürtler üzerindeki etkimin boyutlarını ve bunun bölgedeki Türklerin siyasal durumu açısından yaratacağı sonuçları inanılmaz ölçüde abartıyor" (ABCFM 16.9.9, reel 716:185).

565 Riggs 1942, Bölüm 3, s. 43. George E. White, 1921 yılında, birçok Türk'ün ve Kürt'ün Hıristiyan misyonuna ilgili olduğunu belirten bir rapor yüzünden sınır dışı edilmişti; krş. Moravian 1994, s. 450.

566 Krş. SA 1933, Ekim, s. 2 vd.; Riggs 1942, Seksiyon 4, s. 17.

3.8. Olay yeri Van, 1908-1915

1908 Anayasası'nın tekrar yürürlüğü konulmasından birkaç ay önce, Van, şehrin silah ve cephane bulmak için didik didik aranması amacıyla valinin ilan ettiği gerçek bir sıkıyönetim uygulamasına maruz kaldı. Bu tedbirin alınmasına, hayal kırıklığına uğramış Davos isimli bir Taşnak eylemcisinin, hükümete örgütünün silah depolarının yerini bildirmesi neden olmuştu.[567] Kısa bir süre sonra Taşnak Partisi, İttihatçılarla seçim ittifakı yapmak suretiyle iktidar ortağı oldu: Anayasanın tekrar yürürlüğe konmasının sebep olduğu dönüşüm, başka hiçbir yerde Van'da olduğu gibi sert ve belirgin değildi. Dünya Savaşı öncesinde Jön Türklerin damgasını taşıyan Van'ın geleceği, politik ve misyoner sözcülerin gözünde çok şey vaat ediyordu. Van'ın enerjik liberal valisi Tahsin, Hıristiyanlar ve Müslümanlar tarafından geniş kabul görüyordu. Ermeniler, Taşnak aracılığıyla iktidar ortağı olmuşlardı; Onnik Dersakian Vramian adlı Ermeni bir Van temsilcisi, İstanbul'daki imparatorluk meclisinin üyesiydi. Jön Türk uyanışına bağlı, özellikle de Protestan misyonlar, vaat dolu duruma katkıda bulunuyordu. Ancak haksız yere elde edilmiş araziler, daha doğrusu toprak sorunu, vilayette Ermenilerle Kürtler arasında bir patlayıcı madde işlevi görmeye devam ediyordu. Bunun yanı sıra, Van'daki birbirine düşman çeşitli devrimci Ermeni gruplar arasında sık sık çatışmalar yaşanıyordu. Şehrin içindeki gerilim potansiyeli de tümüyle ortadan kalkmış değildi; ancak yine de çeşitli grupların sözcüleri müreffeh, kalıcı ve adil bir düzen yolunda ilerledikleri görüşünde birleşiyorlardı. Bu nedenle savaş, 1894-1896 sosyal felaketi sonrasının tüm inşa çalışmalarını yerle bir eden büyük bir şok oldu. Savaş bölgeyi kasıp kavurmaya 1914 Kasımı'ndaki cihat çağrısıyla değil, Ağustos ayındaki seferberlik ve el koyma hareketleriyle birlikte başlamıştı. Böylece Osmanlı dönemindeki Van şehri 1915 yılında tümüyle yerle bir oldu. Bunun sonucu olarak bugünkü

567 *25 yıl*...1921, s. 46 vd.; Terlemezian 1975, s. 13-22.

Van şehri ülkenin birkaç kilometre içinde ve Ermeniler olmadan kuruldu.

3.8.1. Jön Türk Van'ı veya barışa ve ilerlemeye duyulan inanç

Jön Türklerin himayesindeki Van, Abdülhamit döneminin sonunda olduğu gibi, çeşitli yönlerden bir Avrupa şehri izlenimini uyandırıyordu. Genç erkekler Avrupai tarzda giyinmekten hoşlanıyordu, bisiklete biniliyordu, gazeteler yayımlanıyordu, hatta yerel telefon hatları bile inşa edilmişti. Telgraf hatları, Abdülhamit döneminden beri şehri başkente bağlıyordu. Yine de Van'da pek çok şey eğretiydi: Yollarda açılan kanallar kanalizasyon işlevini görüyordu; polisin ve askerin elinde tüm altyapı imkânları bulunurken, mahkemeler ve hapishaneler umutsuz durumdaydı. Kolay seyahat imkânları ve demiryolu mevcut değildi.[568] Fakirlik ile zenginlik arasındaki çarpıcı kontrast şehrin genel manzarasına hâkimdi. "Vanlılar şehrin sosyal sorunlarıyla boğuşuyor. Van sokaklarında binlerce dilenci var, bunların çoğu kadın," diye yazıyordu misyoner Jane Yarrow.[569] Rusya'yla sınırın yakınlığı da yollarda belirgin bir şekilde göze çarpıyordu: İsviçreli gezgin Eduard Graeter, 1913 yılında şu izlenimleri not ediyordu: "Kağnılar, kırmızı yanaklı çocuklar ve kızlar, kırmızı-beyaz lamba direkleri, kavaklar ve söğütler, bisikletler, ilk Rus reklam panoları ve Rus kıyafetlerine bürünmüş birkaç adam, Van'da gözüme ilk çarpanlar oldu. [...] Pazar yeri Avrupa malları bakımından Bitlis'e göre çok daha zengindi, akşamları sayısız karanfilin güzel kokularını saldığı [Hülfsbund istasyonu] bahçesinde gazetelerden İkinci Balkan Savaşı haberlerini okuyo-

568 Misyonerler seyahat edecekleri zaman ya daha zorlu olduğu kabul edilen Erzurum-Karadeniz rotasını, ya da Kafkaslar üzerinden takip eden rotayı izliyorlardı. Frieda Spörri, 1911 yılında bu rotayı kullanarak Berlin'e gidişini, Bakü üzerinden de Van'a, Spörri'nin yanına geri dönüşünü tasvir eder (1935), s. 89-93, 100-103; krş. Ussher 1917, s. 138 vd.

569 Jane Yarrow'un bir mektubu, Van, Kasım, 1908, Yarrow, *Excerpt...*, s. 73, ABC bh. krş. Ter Minassian 1992, s. 141, 147.

ruz."[570] Jön Türk Devrimi, sosyal hayatın diğer alanlarında olduğu gibi, bekâr Ermeni gençleri arasındaki aşk ilişkilerinde de bir özgürleşme oluşturmuştu. Şehrin dışındaki bağlarda zevkle birbirleriyle flört ediyorlardı.[571]

1908 yazındaki kardeşlik sahnelerine rağmen, kısa bir süre sonra tekrar ciddi bir Hıristiyan-Müslüman gerilimi yaşanmaya başladı. Ussher, gerici Müslüman çevreler tarafından 26 Nisan 1909 günü Van'da Adana modeline benzer bir katliam gerçekleştirmeyi planladıklarını, ancak şiddetli bir tipinin buna engel olduğunu, ertesi gün Abdülhamit'in tahttan indirilmesinin de gerilimi azalttığını yazmaktadır.[572] Van'da kökleşmiş olan uyanış havasında ise bir değişiklik olmamıştı. "Bu ülkenin ücra bir köşesindeyiz, ama bugünlerde kendimizi çok canlı hissediyoruz ve istasyonumuzun geleceğine umutla, şevkle bakıyoruz," diye yazıyordu 1904 başlarından beri Van'da bulunan genç misyoner Ernest A. Yarrow, Peet'e bir mektubunda, "bundan böyle Van'ın olağanüstü manzarasından ve mükemmel fırsatlarından yerli yersiz bahsettiğimi duyabilirsin."[573] Amerikan misyonu, Van'da bir *College* açmak gibi hırslı bir planı uygulamaya başlamıştı. Bu *College* sayesinde Türkiye, Rusya ve İran'ın oluşturduğu üçgende etkisini artırmayı hedefliyordu; şüphesiz bu arada açık sınırlardan ve dostluk temelindeki komşuluk ilişkilerinden yola çıkıyordu. "Van'da bir kolej açarak hiçbir şekilde Türkiye'deki başka kolejlerin alanına tecavüz etmeyiz. Bu ülkede önündeki fırsatlar bakımından başka hiçbir yerden geri sayılamayacak bir bölgedeyiz ve etkimiz kuşkusuz Rusya'ya ve İran'a dek uzanacaktır."[574] Misyon okullarında, artık her zamankinden daha özgürce hareket edebilen Ermeni devrimcileriyle anlaşmazlıklar ise süregeliyordu. Abdülhamit döneminde olduğu gibi, yönetim onların okullara girişine engel olmaya ça-

570 Graeter Günlüğü, 19. 7. 1913, s. 61.

571 Krş. Gardon'un (Wahram Gakavian) 1961 yılında basılan ve aslında bu Van Ermeni'sinin otobiyografisinden başka bir şey olmayan romanı.

572 Ussher 1917, s. 163 vd.

573 Peet'e, Van, 13. 2. 1910, ABC bh Box 137.

574 Aynısı.

lışıyordu. Yarrow, Peet'e yazdığı mektubunda, Jön Türk Devrimi sayesinde misyon yöneticisi Raynolds'un antidevrimci, reform yanlısı tavrının halk tarafından giderek daha fazla doğru olarak kabul edildiğini belirtiyordu.[575]

1913-14 yıllık raporu, ana hedefleri misyon etkisini kısıtlamak olan yeni okul kurumlarının sağlıksız bir rekabetinden söz ediyordu. Yıllık raporu kaleme alan Yarrow, bununla muhtemelen milliyetçi ve pozitivist eğilimli Ermeni kuruluşlarından söz ediyordu. "Daha uzun yıllar din eğitimi konusuna güçlü bir vurgu yapmak gerekiyor," deniyordu misyonerlerin buna karşı geliştirdikleri parolada.[576] ABCFM Maraş'taki Kız Okulu gibi, Van'da da 1913 yılında Müslüman bir hedef kitle için Türk bölgesinde bir anaokulu açtı. Altyapı hizmetlerini bir Türk komitesi sağlamıştı, eğitim görevini de ABCFM üstlenmişti. Hükümet tarafından da takdirle karşılanan bu kuruluşa ilk sene 30 çocuk devam etti.[577] Misyon hekiminin karısı Elizabeth Ussher, 1905 yılında Harput misyonu örneğine göre, bir tekstil üretimi işi geliştirdi. Böylece başka bir geliri bulunmayan 100 kadın ve kız için bir kazanç sağlanmış oldu. Yerli bir uzman bu kadınlarla kızlara el sanatı öğretti ve atölyeleri denetledi. Bayan Ussher, İrlanda'dan özel bir kalınlığa sahip olan yün ithal etti. Zorlu pazarlama işiyle de bizzat meşgul oldu; bu çabasında Connecticut'lu bir hanım tarafından desteklendi. Ürünlerin İngiltere, Amerika ve İsviçre'deki müşterilere ve tacirlere gönderilmesi posta kanalıyla gerçekleşiyordu. Kendi kendini finanse eden bu ip endüstrisi, Dünya Savaşı öncesindeki yılda 100 çırak kızı ve tığ işi yapan kadını iş sahibi etmişti.[578]

---

575 "[...] son birkaç yılda özellikle devrim meselelerinde aldığı tavır halkın gözünde giderek daha fazla meşruluk kazanacak. [...] Burada, Van'da devrimcilerle o kadar meşgul olduk ki, başka şeyleri düşünme fırsatımız pek olmadı [...]."

576 1913-1914 Yıllık Raporu, *Report of Van Station. Eastern Turkey Mission. A. B. C. F. M. 1913-1914,* ABC bh, s. 3.

577 *Report of Van Station. Eastern Turkey Mission. A. B. C. F. M. 1913-1914,* ABC bh, s. 2.

578 *Report of Van Station. Eastern Turkey Mission. A. B. C. F. M. 1913-1914,* ABC bh, s. 4, Yarrow, *Excerpt...*, s. 66 vd., ABC bh, ve Ussher 1917, s. 72 vd.

Amerikalılar, Van'da diğer tüm yabancı gruplardan daha üst düzeyde refah, ilericilik, insani angajman ve kıskanılacak bir yaşam tarzını temsil ediyorlardı. Misyonlardan pek de hoşlanmayan Graeter şöyle diyordu: "Amerikalılar [Van yakınlarındaki] Artmid'de güzel bir [yazlık] evde oturuyor, harika bir yaşam sürüyor, dondurma yiyor, Kanada'dan getirdikleri çınar şekeriyle çay içiyor, çikolata ve bizim rüyamızda bile göremeyeceğimiz yüzlerce çeşit leziz yiyecek tüketiyorlar. Ayrıca muhteşem kıyafetlere bürünüyor, çayırlardaki zambaklar gibi gösteriş yapıyor, hayatın tadını nasıl çıkaracaklarını çok iyi biliyorlardı. Kısacası, onlar gerçek birer yaşama sanatı uzmanı ve misyoner olduklarını ifade etmeseler, insan onları kolaylıkla bir timsal olarak gösterebilir."[579] Amerikalılar ise bu kadar bol maddi imkâna sahip olmadıklarını düşünüyorlardı: "Bizim olağanüstü zengin olduğumuza inanıyorlar. Mütevazı hayat tarzımız onlara krallara layık bir hayat tarzı gibi görünüyor." Yine de kimse Amerikan misyonunu büyük burunlu olmakla suçlayamazdı. Kendileri ise konsolosa Van'ın yerlileriyle kibirli bir ilişki kurduğu eleştirisini getiriyorlardı.[580]

Alman misyonunun faaliyetleri, Birinci Dünya Savaşı öncesinde çok ciddi ölçüde artmıştı. Hülfsbund, başlattığı protestanlaştırma faaliyetleri ve köy okulları inşa etme çalışmalarıyla, yetim çalışmasının çerçevesini kırıp atmıştı. Bu ada, aralarındaki dostluk ilişkilerini zedelememek kaydıyla, ABCFM ile ciddi bir gerilim yaşanmasına neden olmuştu. Frieda Spörri, bu durumu şu şekilde yorumluyordu: "Baba (Johannes Spörri) onlarla mücadele etmek zorunda kalıyordu. Ancak biz uzun yıllar boyunca onlarla dostluk ilişkileri çerçevesinde yaşadık. Ne de olsa Ermeni halkına yardım etmek ve onların çocuklarını eğitmek gibi ortak bir amacımız vardı."[581] Hülfsbund'un

579 Graeter Günlüğü, 23. 7. 1913, s. 68.

580 Yarrow, *Excerpt...*, s. 30 (alıntı) ve 77, ABC bh.

581 Spörri (1935), s. 76. Clarence Ussher, ABCFM'nin Hülfsbund'a karşı tutumunu, bir miktar ironiyle tasvir etmektedir: "Rahip Lohmann, yetimhane işinin Almanlara devrini müzakere etmişti [1905]. Varılan anlaşmaya göre, çocuklar Amerikan okullarına gönderilecek, Almanlar, Tanrı için yapılan çalışmalarda Hıristiyanlığa aykırı bir rekabet olmaması için, bizim misyon böl-

protestanlaştırma ve okul eğitimine yönelik çalışmaları, özellikle köylerde önem kazanmıştı. 1913 yılında yetimhaneye ait okulda 11 öğretmen ile 235 oğlan ve kız çocuğu bulunurken, Hülfsbund köylerde 22 öğretmen tarafından yetiştirilen 1.000'den fazla kız ve erkek öğrenciye sahip olmuştu. Böylece bu alanda Amerikalıları çok geride bırakmıştı.[582] Johannes Spörri ve merkezdeki diğer çalışanlar,[583] köylere büyük bir sevgiyle yaklaşıyorlardı. Görünüşe göre köylerin "sessiz sürekli büyüme," dinî bir vicdan eğitimi ya da eğitim ideali olarak gördükleri temel eğitim için şehirden daha uygun olduklarını düşünüyorlardı. Alman misyonerlerine göre şehirliler, köylülere nispetle çok daha hızlı bir yüksek öğretim almak istiyorlardı. Bu da şehirdeki çok sayıdaki okul arasında sıkı bir rekabete neden oluyordu. Bu nedenle "Avrupa etkisi olmayan Ermeni okullarının birçoğunda ilk sınıflar yetersiz beslenmeden, üst sınıflar ise zayıf ruhsal öğrenci organizmasının içine tıkıştırılan fizik, psikoloji, biyoloji (!), 'din bilimleri' adı altında kâfir putperest dinlere dair bilgiler adı verilen şekerlemeler yüzünden karın ağrısından şikâyetçiydi," diyordu Van'da misyona bağlı

---

gemizde bağımsız eğitim ve dini yayma faaliyetlerinde bulunmayacaktı. Almanlar ve biz yerli yardımcılarımız için standart bir ücret tarifesi uygulayacak, yetimlerimiz yetişince, eğer uygun görülürlerse onları öğretmen ve misyon görevlisi olarak istihdam edecektik. Tıp bölümümüz bu çocukların sağlığıyla sorunlarıyla ilgilenmeye davam edecekti. Alman hemşire Clara Liese hastanemizin gözetmeni olarak görev yapacaktı ve ifa ettiği hizmetler büyük takdir topladı. Doğal olarak ilk yıllarda bu Almanlar için ideal bir anlaşmaydı, çünkü bütün dikkatlerini yetimlerin fiziksel bakımına yöneltebiliyorlardı. Ne var ki, çok geçmeden faaliyetlerini genişletme ihtiyacı hissettiler ve önce yetimhanede, sonra köylerde okullar açtılar. Öğretmenlerimize, anlaşmada öngörülenden daha yüksek maaşlar teklif ederek kendi hizmetlerine başladıkları zaman, kendilerine sözleşmeyi hatırlattık. 'Ama,' diye naif bir şekilde cevap verdiler bize, 'artık bizim yararımıza olmayan bir anlaşmaya uymamızı bekleyemezsiniz.' Böylece anlaşma bir 'kâğıt parçası'na dönüştü" (Ussher 1917, s. 75 vd.).

582 "On dört köyde öğretmenlerin maaşının en azından yarısını ödediğimiz okullarımız bulunuyor", diye yazıyordu Jane Yarrow 1910'da, Yarrow, *Excerpt...*, ABC bh, s. 83. ABCFM'nin köy çalışmaları daha fazla gelişmeyecekti. Krş. *Report of Van Station. Eastern Turkey Mission. A. B. C. F. M. 1913-1914*, s. 3f, ABC bh.

583 Frieda Spörri, kızları Irene, Anna Ableggen, Martha Kleiss ve Käte Ehrhold.

olmayan bir kız okulunda ders verebilme fırsatı bulan Hülfsbund öğretmeni Kâte Ehrhold. "Bu tatlı genç kızların kafalarında pratik pedagoji, çocuk bakımı ve psikoloji bilgileri yerine Nietzsche, Haeckel ve Darwin'in anlaşılmaz kavramları uçuşuyordu."[584] Bunun aksine köy çalışması elle tutulur ve somut bir şeydi. Köy yaşlılarıyla altyapı konularında anlaşıldı –derslikleri köyler temin edecekti– ve yetimhane okulundan başarıyla mezun olan bir zamanların yetim çocukları öğretmen olarak gönderildi. Hülfsbund'un düzenlediği temel eğitim planında okuma, hesap, yazı, İncil hikâyeleri, şarkı söyleme ve biraz tarih bulunuyordu. Kızlar ve oğlanlar bu tür köy okullarına devam ediyorlardı; hiçbiri için okul zorunluluğu yoktu.[585]

3.8.2. Bölgenin toprak sorunu

Toprak ve mülkiyet sorunu 1908 yılında bütün Doğu Vilayetleri'nde, bilhassa Van'da, özel olarak da merkezden uzak bölgelerde ciddi bir hal almıştı. Abdülhamit dönemindeki Ermeni karşıtı baskı zamanında pek çok Ermeni Rusya, İran, Amerika veya Avrupa'ya göç etmek zorunda kalmıştı. Özellikle 1894-1896 pogromları, toprak üzerindeki mülkiyet ilişkilerinin dengesini Müslümanlar lehine bozmuştu. Anayasanın tekrar yürürlüğe konmasıyla beraber, göçmenlerin birçoğu tekrar yurtlarına geri döndü. Ancak evlerine ve tarlalarına Kürtler tarafından el konulmuştu, mevcut tapular ise pogromlar esnasında genellikle tahrip edilmişti. Genç Türk devleti, Taşnak Partisi'nin ve yabancı diplomasinin baskısıyla Kürt-Ermeni çatışmalarını durdurmak istiyordu.[586] Böylece kaçınılmaz bir şekilde, rejim değişikliğiyle sadece *Hamidiye* olarak

584 Käte Ehrhold, "Aus der Schularbeit des Deutschen Hülfsbundes in Wan [Alman Hülfsbund'unun Van'daki Okul çalışmalarına Dair]": *25 Yıl*... 1921, s. 134 vd., krş. personel istatistiği s. 97. Okul istatistiği için: Graeter Günlüğü, 23. 7. 1913, s. 68.

585 *25 yıl* ... 1921, s. 135 vd.

586 Krş. 23. M. 1329 (24.1.1911) tarihli BOA DH-SYS 67/1-2; 21. Yaklaşık 1330 tarihli 67/1-6; 17. s. 1332 tarihli 23/2; 12. R. 1332 tarihli 67/1-8 (38); 1.Za.1332 tarihli 67/1-9 (15) vd.

ayrıcalıklı konumlarını kaybettiklerini düşünmekle kalmayıp, resmî bir geçmiş hesaplaşmasıyla karşı karşıya kaldıklarına inanan Kürtlerle anlaşmazlığa düştü. Devletin suçunu kabul etmesi ve mülkiyet durumunun eski şekline döndürülmesi için gösterdiği çabalar da bunun bir parçasıydı. 1908'den daha sadece birkaç sene önce "asi Ermeni milleti"nin kanlı bir şekilde yola getirilmesi, sultan-halifenin gözünde değerli bir hizmetti. Buna bağlı olarak da, hayal kırıklığına uğramış olan çok sayıda Sünni-Kürt önderi, Genç Türk Devleti'ne başkaldırdı. Dünya Savaşı'na kadar geçen süre zarfında bunu koordinesiz bir şekilde gerçekleştirdiler. Rus sınırına yakın bölgelerde ise buna Ruslar tarafından teşvik ediliyorlardı.[587]

Kürtler üzerinde sadece din veya önemli kişiler aracılığıyla etki edebileceğini bilen devlet, "Kürtlerin ve aşiretlerin hükümetimize olan bağlılıklarını güçlendirmek ve gayrimüslimlerle barış içinde bir arada yaşamayı mümkün kılmak için"[588] Nakşibendi şeyhi hacı Yusuf'u Hınıs ve Pasinler'e (Erzurum) gönderdi. Kendisini Jön Türk hareketine bağlı hisseden liberal Kürt önderi Abdülkadir, yerel Kürt önderlerini Kürtler ve Ermeniler arasında ortak yaşam kurulmasına ikna etmek için birçok kez Van yöresine gitti. Abdülkadir, Ubeydullah'ın oğluydu, Osmanlı ordusunda kurmay subay olarak hizmet veriyordu ve savaştan sonra Osmanlı senatosu başkanı oldu. 1909 sonbaharında, Van'dan gelen Fransız elçilerinin bildirdiğine göre ana motifleri şöyle özetlenebilecek bir Kürt toplantısı düzenledi: "Anayasanın temeli şeriata uygun olarak ırkların kesin birliğine dayanıyor. Ermeni vatandaşlarımızla kardeşçe yaşamamız gerekiyor; üzerlerinde ihtilaf olan toprakları geri vermemiz gerekiyor. Aynı şekilde, tapu senetleri olan araziler geri verilecek. İnşallah önümüzdeki bahar [...] devlet tarafından şikâyet mevzuu kalmayacak. [...] Artık vatandaşlarımızla iyi geçimimizi ve uyumumuzu güçlendimek için çalışacağız; ırk ya da din ayrımı yapmaksızın kötülük yapan herkesin cezalandı-

587 8. s. 1330 (28.1.1912) tarihli BOA DH-SYS 23/1; 27.Ra.1332 tarihli 23/3.
588 9.B.1331 tarihli BOA DH-SYS 23/12.

rılmasını kolaylaştırmayı görev addedeceğiz. Eğitim, sanayi ve medeniyetin gelişmesi için çalışırken ihtiyaç duyulan her yerde Kürt çocuklarını eğitmek için okullar açmaya çalışacağız ve bu okulların kurulması için gerekli fonu kendi aramızda toplayarak iyi niyetimizi göstereceğiz."[589]

Bu güzel sözler, beklenen olumlu etkiyi yaratmadı. Genelde Ermenilerin kurbanı olduğu gerilimler ve cinayetler, Van ve Bitlis yörelerindeki köylerde günlük olaylara dönüştü.[590] Devlet, asi Kürt önderlerine karşı tedbirler alacak otoriteye sahip değildi. Kürtleri Rusya'ya karşı kazanmak arzusunda olduğu için, en geç Balkan Savaşı'ndan beri böyle bir isteği de yoktu. Bu nedenle eski *Hamidiye Alayları*'nı, *Aşiret Süvari Alayları* olarak tekrar kendisine bağladı.

3.8.3. 1914 dönümü

1914 başlarında Van'da misyon, ordu ve hükümet arasında gerilimlere yol açan ağır bir tifüs salgını yaşandı. Salgının ilk belirtileri askerler arasında baş gösterdiğinde, resmî makamlar bunun tehlikeli tifüsle ilgisi olmayan, kontrol altında bir vaka olduğu izlenimini uyandırmak için ellerinden geleni yaptılar. Salgına müdahale etmesi engellenen Clarence Ussher, kendisini İstanbul'daki Peet aracılığıyla merkezî hükümete çağrıda bulunmaya zorunlu hissetti: "Gerçekleri saklamak için büyük gayret sarf eden otoriteler, sanırım hakikati yazıp yayınladığım için bana müteşekkir olmayacaklar. Hangi olgularını kamuoyuna duyurmayı seçecekleri konusunda kararı kendilerine bırakıyorum. Dostluklarına ne denli değer versem de, yüksek otorite konumundaki bazı kişilerle dostluğumu sürdürmek yerine, evlerinden bazı zavallı insanların hayatlarını kurtarmayı tercih

589 J. Desetti de la Money, "Essai d'Entente entre les Kurdes et les Arméniens," Van, 8.11.1909, alıntı Bozarslan 1997, s. 162 vd. Krş. 2.B.1331 tarihli BOA 23/11 (3).

590 3.10.1912 (21.L.1330) tarihli BOA DH-SYS 106-1/1-1 (104) ve dizinin diğer belgeleri. Krş. Bozarslan 1997, s. 179-81 (Fransız konsolosluk raporları). Ayrıca krş. Ahmad 1982, s. 419 vd., 423.

ederim."[591] Merkezî hükümet, Ussher'le birlikte çalışmaları için bölgeye hekimler ve müfettişler gönderdi. Salgının başlamasının üzerinden çok zaman geçtiği için, Van'da konuşlandırılmış 4.500 askerin 2.800'ü öldü. Ussher'e göre misyon hastanesine kaldırılan (genellikle sıradan askerler değil, subaylar) hastaların %98'i, buna karşın askerî hastaneye kaldırılanların sadece %25'i kurtulabildi. Vali Tahsin, misyon hekimine resmî bir teşekkür mektubu gönderdi.[592] İş birliğiyle atlatılan felaket, misyon ile hükümet arasındaki ilişkileri güçlendirdi.

"Ermeniler geleceğe her zamankinden daha büyük bir umutla bakıyorlar, biz de onlarla birlikte," diye tasvir ediyordu Käte Ehrhold savaş öncesi aylarda duydukları güveni. Görünüşe göre reform planlarıyla "nihayet onlara insanlara yaraşır bir varoluş, inançlarına, yaşamlarına, yurtlarına, mülklerine güvence ve kadınlarının namuslarının zedelenmesine karşı koruma sağlayacak yeni bir çağın şafağı söküyordu. [...] orada burada kabına sığmayan birkaç politik şahsiyetin kafasında beliren Türkiye'den ayrılma düşüncesi giderek sönükleşiyordu."[593] Ernest Yarrow'un 1914 ortalarında misyonu için kaleme aldığı 1913-14 Okul Raporu da her zamankinden daha iyimserdi ve "iyi vali" Tahsin'in yönetimine duyulan güven ifadeleriyle doluydu.[594]

> "Siyasal açıdan bu yıl ciddi ihtimallerle geçiyor, meşrutiyetin ilanından bu yana geçen yıllar içinde en parlak görünümü olan zamanı yaşamamız, bu karışık bölgede barışın tesis edilmesi ve ilerleme sağlanması için dua eden herkesi yüreklendirmektedir. Çok büyük önem taşıyan üç olay, devletin durumu kontrol altına alabileceği ve bu Doğu vilayetlerinde nispeten adil bir düzen kurabileceği ihtimaline dair umudu canlandıran temel neden. Bunların ilki, güçlü valimiz Tahsin Bey'in

591 Ussher, Van, 5.1.1914, ABC bh Van Typhus.

592 Ussher 1917, s. 198-201.

593 Ehrhold 1937, s. 8.

594 Tahsin, çoğu Ermeni'nin gözünde de iyi bir şöhrete sahipti, krş. Ter Minassian 1991, s. 146 vd.

kesin emirleri üzerine, vilayetimizin belirli yörelerini yıllardır fiilen kuşatma altında bulunduran ünlü üç Kürt eşkıyanın temizlenmesiydi. İkincisi, bizden doksan mil uzaktaki Bitlis şehrine yönelik Kürt saldırılarının durdurulmasıydı. Martın sonlarına doğru Kürtler büyük bir kuvvetle Bitlis şehrine genel bir saldırı düzenlediler, amaçları bu şehri yeni bir Kürt Krallığı'nın merkezi haline getirmekti. Saldırı önceden bekleniyordu ve püskürtüldü, bunun sonucunda önde gelen Kürtlerin on dördü şehrin çarşı meydanında asıldı. [...] Üçüncü olay, çok şükür daha yapıcı nitelikte, yani Ermeni vilayetlerinde geniş yetkileri bulunan iki Avrupalı komiserin atanması."[595]

Bu politik itimat uyarınca ve ABCFM'nin Van'daki "eğitim eserinin baştacı" olarak 1914 yılından beri planlanan *college* projesi nihayet şekillenmeye başladı. George Raynolds 1913 sonbaharında finansal destek sağlamak üzere ABD'ye gitmişti. 1914 yılında Van'daki üç ABCFM okulunda toplam 1.260 kız ve erkek öğrenci bulunuyordu. Ayrıca Van yöresinde 1913-14 döneminde 448 erkek ve 168 kız öğrenciye sahip olan köy okulları da ABCFM'nin denetimindeydi. Bu çalışmalar da 1914 yazında daha umut vericiydi, bölgenin içlerine yapılan seyahatler artık daha emniyetli hale gelmişti.[596]

Ancak Avrupa'da savaşın başlaması ve İttihatçıların savaş hevesi, durumu çok kısa bir sürede derin bir krize ve felakete dönüştürdü. ABCFM Van delegasyonu Ağustos başlarında Harput'taki *Eastern Turkey Mission* toplantısından geri döndüğünde, henüz ilan edilmemiş bir savaş için başlatılan zalimane askere alma işlemlerine şahit oldu. Ayrıca, misyonerlerin kendilerinden çok daha iyi birer bilgi kaynağı olduğunu düşünen, bu nedenle de onlardan Avrupa'daki savaşa dair yeni havadisler almak için sabırsızlıkla bekleyen bir grup genç Alman ve Türk subayıyla karşılaştılar.[597] Bir dönüm yaşandığının ilk be-

595 *Report of Van Station. Eastern Turkey Mission. A.B.C.F.M.1913-1914,* ABC bh, s. 1.

596 Grisell McLaren, "Report of Van Station Village Work, 1913-1914", Van, 26. 6. 1914, ABC bh ETM 1913 vd.

597 Ussher 1917, s. 214 vd.

lirgin dönüm işareti, Doğu Vilayetleri reformlarının uygulamaya konulmasıyla görevli iki müfettişten biri olan Norveçli Binbaşı Hoff'un, Ağustos başlarında Van'a gelmesiyle ortaya çıktı. Ermeni halkı ve önderleri, Taşnak liderlerinden Michaelian İşkan'ın söylediği gibi, onu hasretle beklenen "Mesih" gibi karşılarken,[598] Vali Tahsin Hoff'u son derece soğuk bir şekilde kabul etti. Genel seferberliğin ilan edildiği 16 Ağustos günü, hükümet Hoff'u geri gönderdi. Ermenilerle Türkler arasında yeni bir uçurum daha belirmişti: Türkler hükümetin aktif etkisiyle İttifak Devletleri'ni desteklerken, Ermeniler de açık bir şekilde İtilaf Devletleri'nden yanaydı. Telgraf yoluyla Alman ordusunun yeni bir zafer kazandığı yolunda gerçek veya sahte bir haberin gelmesi, iki toplum arasında yeni çatışmalara neden oluyordu.[599]

Henüz ilan edilmemiş savaş için müsadere ve seferberlik, Doğu Vilayetleri'ni ve Van'ı özellikle olumsuz etkilemişti. Kısa bir süre sonra Enver Paşa tarafından dağcı kıtalar eğitmeni olarak atanan Avusturyalı Victor Pietschmann, 16 Ağustos 1914 tarihinde Ahlat'ta (Van Vilayeti) bulunduğu esnada şöyle yazıyordu: "Ordu, örneğin tacirlerin elinden tüm koyun ve keçi sürülerini alıp, askerlerin yiyeceğe ihtiyacı olduğunu söylemekle, her türlü hak ve hukuk kurallarını ihlal etmiş oluyordu. [...] Köylülerin tüm hasadına, tahıllara ve diğer tarla ürünlerine el koyuyor, bunu pek de ikna edici olmayan aynı gerekçeyle yapıyorlardı. Bu esnada da sık sık mağdurları çalıntı mallarını (çünkü bu şüphesiz hırsızlıktı) gerektiği gibi hazırlamaya zorluyorlardı."[600] Frieda Spörri, birlikleri savaşa hazırlama süreci hakkında şunları yazıyordu: "Yüzlerce genç ve yaşlı adamın, üzerlerinde sadece bir gömlek ve iç donu bulunduğu halde, yalın ayakla ve sırtlarında küçük bir erzak çıkınıyla saatler süren yorucu bir yürüyüşle, kaba Türk askerleri [jandarmalar] tarafından iteklenerek Van'a doğru ilerlemelerini seyretmek benim

698 Ter Minassian 1989, s. 39.

699 Krş. Pietschmann 1940, s. 310.

600 Pietschmann 1940, s. 289.

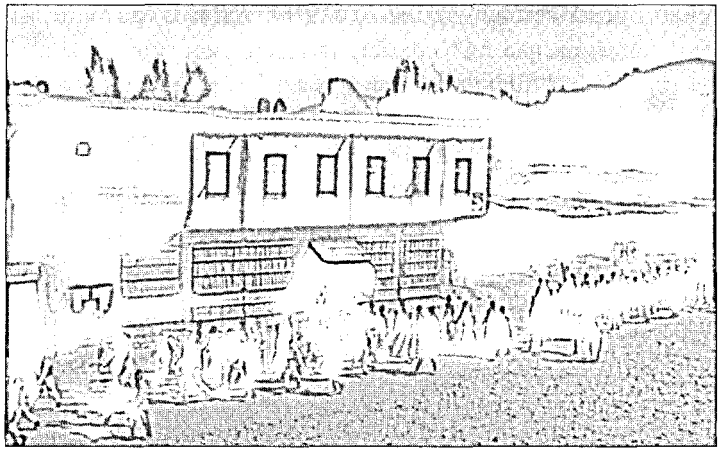

Resim 92: Van'da askere almalar, 1914 yazı sonu.

için korkunç bir manzaraydı. Sert dahi olsa bir yatakta yatmak üzere kışlalara gitmiyorlardı, hayır, günler ve geceler boyu çimenlerin veya hükümet binasının önündeki kaldırımların üzerinde gelecek olanı bekleyerek oturuyorlardı."[601] Hükümete duyulan hoşnutsuzluk giderek artıyordu. Eylül ayında şehirde kapitülasyonların, yabancıların sahip olduğu nefret edilesi imtiyazların kaldırılması şerefine, sadece Müslümanların katılabileceği bir kutlama gösterisi düzenlendi.[602]

Jön Türk Devrimi'nden beri görev başında olan ve görece sevilen Vali Hasan Tahsin'in yerine Ekim 1914'te Enver'in bacanağı Cevdet'in getirilmesinin planlanması, sivil rejimden askerî rejime geçişi sembolize ediyordu. Tüm Türkiye'de olduğu gibi Van'da da 1908'den bu yana ABCFM hükümetle dostane ilişkiler içindeydi, çünkü ortak bir amaca hizmet ettiklerini düşünüyorlardı. Tahsin'le olan dostlukları da savaşın ilk aylarında Van misyonerlerinin geleceğe pek de gerçekçi olmayan bir güvenle bakmalarına ve ortaya çıkan uyarı işaretlerine ge-

601 Spörri (1935), s. 110. Krş. Böl. 3.4.3. Van'a dair ifadeler.

602 Ussher, Van, 12.9.1914, ABC bh.

reken önemi vermemelerine neden olmuştu. Övgü dolu bir veda konuşmasıyla misyonerler, Tahsin'in Erzurum valisi olarak "terfi"sini kutladılar. Görevden ayrılan valinin kendilerini onaylayışının tadını çıkartıyorlardı: "Dün öğleden sonra eski ve yeni vali ile konsoloslar bir veda çayında bir araya geldiler, görevinden ayrılan eski valiye vilayete hizmetlerinden dolayı bir teşekkür konuşması yaptık. O da cevap konuşmasında misyonerlerin yalnız halka değil, ama aynı zamanda devlete de yaptıkları hizmetleri övdü ve Van'da yaşanan bütün Aydınlanma'nın Amerikan misyonerlerin eseri olduğunu söyledi. Ermeni bir bayan öğretmen, valiye hatıra olarak bir nakış işleme hediye etti. Bir Ermeni'den kişisel şükran ifadesi olarak bir hediye almak valiyi çok duygulandırdı."[603] Buna rağmen misyonerler Ussher ile Raynolds, kısa bir süre sonra pazar yerine isimlerinin asıldığını ve kendilerinden misyon için geriye dönük olarak ücret talep edildiğini görürler.[604] Küçük kızının geçirdiği bir kaza neticesinde Tahsin'in Van'da kalışı ve görevine devam etmesi 1915 Şubatı'na dek uzadı, bu da durumun daha kötüye gitmesini engelledi.[605]

1914 Kasımı'ndaki cihat ilanı, bölgedeki Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki güvensizliği artırdı.[606] Osmanlı Meclisi Van mebusu, Taşnak üyesi Vramian, hükümete bağlılıklarını ispat etmeye mutlak surette kararlıydı ve Van Ermenilerinin artık kendilerine ait olduğunu düşünmedikleri devlete karşı duyulan hoşnutsuzluk tırmanışı karşısında durdu: Taşnak Partisi, konskripsiyonun ve asker toplamanın mümkün olduğu kadar olaysız geçmesi için hükümete yardımcı

603 Ussher 14.10.1914 tarihinde *Bible House*'a yazdığı bir mektubunda, ABC bh. Görünüşe göre Erzurum valisi 1915 yılında vilayetindeki Ermenileri nispeten dürüst bir şekilde yerleştirmeye çalışan tek sorumluydu (krş. Riggs 1997, s. 120 ve Zurlinden 1917, s. 668 vd.; krş. ayrıca buna karşın Beylerian 1983, s. XLVII).

604 Ussher'in 14.10.1914 tarihinde Peet'e yazdığı mektuptan, ABC bh. Krş. Ussher'in yeni valiye 14.10.1914 tarihinde gönderdiği rica yazısı, Peet'e gönderdiği 17.10.1914 tarihli mektuba ek olarak.

605 Krş. E. Yarrow'un 17.10.1914 tarihinde *Bible House*'a gönderdiği bir mektup, ABC bh, ve Ussher 1917, s. 234.

606 Ter Minassian 1989, s. 40.

oldu. Vramian, 1915 başlarında Dahiliye Nazırı Talat'a bir şikâyet dilekçesi yazmak zorunda kaldı: Bunun sebebi, resmî makamların Aralık 1914'te geçici olarak çekildiği bölgelerde (Van'ın doğusundaki Saray civarı) bulunan Ermeni köylerinde ve başka yerlerde yaptıkları ağır katliamlardı.[607] Ermenilere düşmanla işbirliği suçlamasında bulunuluyor, ancak bu arada kadınlar ve çocuklar da öldürülüyordu.[608] Clarence Ussher daha ekim sonlarında ABD elçisi Henry Morgenthau'a seferberlik esnasında yapılan görülmemiş saldırılardan, örneğin tarlada çalışırken asker alma memurlarının görüş alanından yeterince hızlı çıkamayan köylülerin ve oğlanların rasgele vurulduğundan bahsediyordu. Ussher'in aşırı coşkulu son cümleleri şu şekildeydi: "Düzensizlikleri üst düzey otoritelerin huzuruna getirenlerin, intikamlarını almak için bin bir yöntemi bulunan alt düzey otoritelerin elinden çok şey çekeceğini biliyoruz. Bunun bilmemize rağmen, elimizden gelen en iyi hizmeti sunduğumuz ve ömrümüzün en güzel yıllarını verdiğimiz ülkenin ve halkın iyiliği için, riski göze alarak bilgisi dahilinde olduğuna inanamadığım adaletsizlikler konusunda Padişah Hazretlerine başvurmamızın gerekli olduğunu düşünüyoruz. Umarım Büyükelçilik dilekçemizi sunmayı uygun bulur."[609]

Kısa bir süre sonra savaşın doğrudan etkileri Van'da ortaya çıkmaya başladı. "Kış yaklaşıyordu. Zavallı askerlerimiz soğuğa karşı donanımlı değillerdi. Rus sınırında bir grup askerin bacaklarının ve ayaklarının donduğu haberini almamız için fazla beklememiz gerekmedi. Kısa bir süre sonra kağnılar üze-

607 "Rapport de Vramian, député de Vaspourakan (Vilayet de Van), à la Chambre ottomane, présenté à Talaat Bey, Ministre de l'Intérieur," in *La Défense héroïque de Van* 1916, s. 13-33; burada muhtemelen kısmi bir tercüme söz konusudur. Rapor 14.2.1915 tarihliydi. Cevdet, Vramian'ın Dahiliye Nazırı'na şikâyetleri nedeniyle vali olmamıştı. (krş. Ter Minassian 1989, s. 40-44).

608 Gürün 1983, s. 238-40, Osmanlı askerî kaynaklarından bu tür düşmanla işbirliği alıntıları yapmaktadır. Asker kaçaklarının veya "eşkıyanın" köyleri yakılıyor, kadınlara tecavüzde bulunuluyor, gençler öldürülüyordu. (Ehrhold 1937, s. 9).

609 Van, 28.10.1914, ABC bh.

rinde yaralılar, hastalar ve ölüler, hepsi bir arada gelmeye başladı," diye yazıyordu Frieda Spörri.[610] Hülfsbund'dan Martha Kleiss askerî hastanede hasta bakıcılık yapmayı teklif etti ve Cevdet bunu teşekkürle kabul etti. Ussher daha Eylül 1914'te Van'da bir Kızılhaç temsilciliği kurulması için girişimde bulunmuştu. Kışın 30 Ermeni'yi yardımcı olarak eğitti ve Peet ile Morgenthau'la görüştükten sonra, misyon hastanesini Amerikan Kızılhaç Hastanesi'ne dönüştürmeye karar verdi.[611] Frieda Spörri sözlerine şöyle devam ediyordu: "Giderek daha fazla sayıda yaralı gelmeye başladı, birçoğunun bacakları donarak simsiyah olmuştu ve kesilmeleri gerekiyordu. Sızlanmalar giderek artıyordu, ama kimse Almanların yakında zafer kazanacağından, savaşın sona ereceğinden ve Hemşire Martha [Kleiss]'nın sağ salim yetimhanesine döneceğinden başka bir şey düşünmüyordu.[612]

Savaş, beklenen hızlı zafer ve savaşa bağlı olarak alınan tedbirler Doğu Vilayetleri halkının geniş çevreleri tarafından Almanlara ait kabul ediliyordu – ancak kayıplardan ve özellikle Ermenilerin yok edilmesinden de Almanya sorumlu tutuluyordu. 1914-15 kışında Kürt kadınları arasında, doğu cephesinde verilen kayıpların etkisiyle *Kurmanci* Kürtçe'sinde şu ağıt söyleniyordu: "Alman, Alman / Neden adaleti temin etmedin / Ocağın lanetlensin, Alman / Erkeklerimizi öldürdün / Ocağın batsın, Alman / Erkeklerimizin kökünü kazıdın."[613]

---

610 Spörri (1935), s. 110.

611 19.9.1914 tarihli mektup, ABC bh; Ussher 1917, s. 232 vd. Krş. Bölüm 3.4.5.

612 Spörri (1935), s. 111. Victor Pietschmann 1 Eylül günü, Van'da Hülfsbund'un misafiri olarak bulunurken, günlüğüne şunları not ediyordu: "Ve bugün karar verip anlaştık: Almanlar Paris'e girdiği zaman, burada bir kutlama yapacak düşmanlarından birinin nihai olarak mağlup edildiği bu günü selamlayacağız." Ancak birkaç gün önce Van'da karşılaştığı Frieda Spörri, ona "Almanya ile Avusturya'nın durumunun, halkı sakinleştirmek için tahrif edildikleri açıkça belli olan Türk telgraflarında belirtildiği kadar iyi olmadığını," söylemişti. (Pietschmann 1940, s. 318, 303).

613 "Alamani, Alamani/ Te çıma mera qenûnek danani/ Ar dı mala te kevi Alamani/ Te paşiya mêran mera ani/ Mala te bışevıte Alamani/ Te-kokê mêran mera ani" (Dersimi 1986, s. 74 vd.). Çeviri yardımı: Hamit Bozarslan.

Van'dan Halep'e kadar, Sarıkamış faciasıyla sonuçlanan hücum savaşının ve Ermeni soykırımının sorumluluğunun, Alman doktrinine dayandığı söylentisi yayılmıştı.[614]

3.8.4. Van'da Osmanlı döneminin sonu

Van kuşatması ve şehrin "Ermeni asileri", Ermenilerin kendilerini savunmaları ve yaşanan insanlık dramı, çok sayıda kitaba konu olmuştur.[615] Ben kendimi burada konunun ana hatlarıyla ve misyon, etni ve devlet ilişkileri açısından olanları tasvir etmekle sınırlandıracağım. Daha 30 Mart 1915 tarihinde Van'ın Osmanlı ve Ermeni ileri gelenleri, İran sınırından dönen Vali Cevdet'i –gerektiği şekilde– *extras muros* [sur dışında] karşılamışlardı. Cevdet o günlerde Van'ın içine ve civarına 2.000 asker ve çok sayıda Aşiret Süvari Alayı atlısı yerleştirmişti.[616] 14 Nisan günü, Cevdet, yaşları 18 ile 45 arasındaki tüm Ermenilerin sınır bölgesi için silahsız çalışma bölüklerine katılmasını emretti. Kaçaklar yakalanmaları durumunda öldürülecek, aileleri Suriye veya Irak'a sürgüne gönderilecekti. Şehrin Ermeni Meclisi'nin oturumu ve ertesi gün yapılan Taşnak toplantısı, son derece heyecanlı geçti. Hükümetin emrine derhal 500 amele gönderilmesi kararlaştırıldı. Taşnak lideri İşkan, Van'ın güneyinde küçük bir şehir olan Şatak'ta Taşnak üyesi bir okul yöneticisinin tutuklanmasının neden olduğu gerginliği yatıştırma görevini üstlendi. Cevdet, Şatak'a gitmek üzere yola çıkan İşkan'ı, 16 Nisan'ı 17'ye bağlayan gece öldürttü. 17 Nisan günü de Van'ın Ermeni mebusu Vramian'ı tutuk-

614 Eduard Graeter ile Martin Niepage'nin 8.10.1915 tarihinde Halep'ten Hariciye Nezareti'ne yazdıkları mektup; başkalarıyla birlikte 12.8.1916 tarihli *Berner Tagwacht*'ta basılmıştır. Krş. Krischtschian 1930, s. 10-14.

615 Ağırlıklı olarak Ermenice kaynaklara dayanan zengin bir içeriği Ter Minassian 1989, çeşitli Almanca kaynakları da Gust 1993, s. 172-84 ele alır. Misyoner görgü şahitleri Ussher 1917, s. 213-314, Ehrhold 1937, s. 10-31 ve Frieda Spörri'nin (1935), s. 110-125 yayınlanmamış raporudur. Osmanlı'nın askerî politikalarına dair geriye dönük sert bir eleştiriyi Nogales 1925, s. 38-71ve 1932, s. 269-75 yapar; çağdaş Ermeni perspektifinden anonim bir yazı *La Défense héroïque de Van* 1916.

616 Krş. Ter Minassian 1989, s. 43.

lattırdı.[617] Ussher o gün Cevdet'i ziyarete gitti. Cevdet, Ussher'in gözleri önünde, kendisine bağlı *Kasap Taburu*'nun Şatak'ı yerle bir etmesini emretti. Ancak bu tabur oldukça uzakta bulunan Şatak'a gitmeyip, görevini yakın civardaki Ermeni köylerinde gerçekleştirdi. Cevdet, ölüm cezası tehdidiyle Müslümanların Ermenilere yardım etmelerini yasaklamıştı.[618]

Van bölgesindeki Ermenilerin ortadan kaldırılmasına başlanmıştı, ancak Van sakinlerinin pek az bir kısmı bundan haberdardı. Hemen yakınlardaki Şuşantz gibi, sadece pek az köy direnmeye çalıştı. Osmanlı hizmetindeki Venezuelalı subay de Nogales, 19-21 Nisan günlerinde, 22 Nisan'da Osmanlı kuşatma komutanlığını üstlenmek üzere Van Gölü'nün kuzey kıyılarını izleyerek Van'a gitti. Yol üzerindeki köylerde gördüğü kanlı katliamları tasvir etti. Bu katliamların derhal durdurulması için bir belediye reisine verdiği emir, "12 yaşından büyük tüm Ermenilerin yok edilmesi" için validen aldığı yazılı bir emre itaat ettiği gerekçesiyle reddedildi. De Nogales şöyle devam ediyordu: "Bir asker olarak uygulanmasını engellememin mümkün olmadığı bu sivil emir karşısında, emrimdeki jandarmalara geri çekilmelerini emrettim."[619]

Şehirde yaşayan Ermenilerin büyük bir endişeye kapılmış olan önderleri, 17 Nisan günü Ussher ile Yarrow'dan çalışma taburlarının lağvı ve Vramian'ın serbest bırakılması meselelerinde arabuluculuk yapmalarını rica etti. Ancak Vramian merkezî hükümetin emriyle başkente doğru yola çıkarılmış,

617 Krş. Ussher 1917, s. 236 vd., ve Ter Minassian 1989, s. 44 vd.

618 Ussher 1917, s. 237 vd., 265, 268.

619 De Nogales, Adil-Yavuz *belediye reisi*nden söz etmekte, ancak muhtemelen sonradan andığı Adil-Cevaz *kaymakamı*nı kastetmektedir. De Nogales gibi bir subay için müdahale etmek neredeyse imkânsızdır. Adil-Yavuz'daki katliama şahit olduğunda, yedi Ermeni ona sığınmıştı. "Belediye Binası'nın önünde atımdan indiğimde kaymakam bana doğru geldi ve şehri korkunç Ermeni saldırısından kurtardığım için hükümeti adına bana teşekkür etti. Bu akıl almaz pişkinlik karşısında bir an için ne diyeceğimi bilemedim. Sonra ondan himayemdeki Ermenileri bağışlamasını rica ettiğim zaman, bunu yapacağına büyük bir heyecanla söz verdi ve bu adamların hayatlarını yaşamı pahasına koruyacağını söyledi. Ama verdiği bu söze aldırış bile etmeden gece olunca o yedi Ermeni'yi katlettirdi ve görmememe için Tanrı bilir nerede sakladığı diğer 43 Ermeni'nin cesetleriyle birlikte göle attırdı." (De Nogales 1925, s. 42-54, alıntı s. 46).

sonradan öğrenildiğine göre de, Van ile Bitlis arasında bir daha ortaya çıkmamak üzere kaybolmuştu. Taşnak Partisi bir askerî komite teşkil etti ve derhal şehrin Ermeni evlerini savunmak için hazırlıklara başladı.[620] Cevdet, stratejik öneme sahip misyon arazisine "misyonun güvenliği adına" 50 asker yerleştirilmesi için Ussher'i sıkıştırdı. Ussher, bir günlük bir düşünme mühleti istedi. Ermenilere karşı stratejik bir oyunun parçası olmaktan korkan misyonerin tereddüdü, Cevdet'i son derece öfkelendirmişti. Muhtemelen 19 Nisan günü sürpriz bir baskınla şehrin Ermenilere ait kısmı ile civar köyleri ortadan kaldırmayı düşünüyordu. Cevdet o günden sonra Amerikan misyonerlerine karşı derin bir nefret beslemeye başladı. O ve savaş sorumlusu diğer Jön Türkler için misyonların gözlemleri ve sözlü müdahaleleri, büyük bir rahatsızlık nedeni olmaya başlamıştı. 1898-1906 yılları arasında Van valiliği yapmış olan babası Tahir Paşa'nın aile hekimi olan, Ussher, Cevdet'i küçüklüğünden beri tanıyordu. Bu nedenle bu muhteris genç adam için nefret edilesi bir ahlaksal üst-ben konumundaydı.[621] Abdülhamit'in *Ancien régime*'inde babalarıyla hesaplaşmış olan ilk İttihatçı kuşağı, zaten bu makamdan hiç hoşlanmıyordu.[622] Birkaç gün önce, 16 Nisan Cuma öğleden sonrası, ABCFM Cevdet'in katılamadığı bir çay partisi düzenlemişti. "Artık bizimle iletişiminde bütün maskeleri bir kenara bıraktı," diye yazıyordu Ussher.[623] Çatışmaların başlamasıyla beraber Cevdet topçu bataryalarını Amerikan misyonu üzerine yönlendirdi, ancak kuşatma komutanı de Nogales'in müdahalesi bunların kullanılmasını engelledi. Buna rağmen başka olaylar esnasında birkaç mermi misyona isabet etti. Ushher tarafından sert bir dille kaleme alınan ve

620 Ter Minassian 1989, s. 45 vd., 54 vd.

621 Krş. Sigmund Freud'un *Bilinçsizliğin Psikolojisi*, Bölüm "*Ben* ve *O*" (Freud 1982).

622 Abdülhamit için de misyonerler daima bir rahatsızlık unsuruydu (onların özellikle eğitim alanındaki nüfuzlarından nefret ediyordu). Ekte Ağustos 1334 (=1918) tarihli *Sebilürreşad* dergisinde Enver'in misyonlara karşı nefretini ifade eden makalesi.

623 Ussher 1917, s. 260 vd. Krş. Yarrow'un *La Défense héroïque de Van* 1916, s. 8.

misyona veya Amerikan Kızılhaç'ı bayrağıyla işaretlenmiş bölgelerin yakınına başka top mermilerinin atılmaması konusunda uluslararası anlaşmalara dayanarak Cevdet'i uyaran bir mektup, onu korkunç bir öfkeye boğdu.[624] Spörriler ise kuşatmanın başlamasıyla beraber binalarına Alman bayrağının yanı sıra İsviçre bayrağı da çekmişlerdi.[625] Şehirdeki Ermeni toplumuyla hükümet arasında 20 Nisan 1915 günü ortaya çıkan ihtilafın sebebini Käte Ehrhold, günlüğüne aldığı notlarda şu şekilde belirtmektedir: "Olay başka yer yokmuş gibi yetimhanemizin pencerelerinin dibinde cereyan ediyordu. Yaklaşan tehlikenin korkusuyla bize sığınmak isteyen pek çok köylü gibi, dışarıdan [Şuştanz] evlenmiş olan bir kızımız, caddede bir Türk askerinin şiddet gösterisinden kurtulmayı başardı. Bunun üzerine asker ateş etmeye başladı ve Ermeniler gizlice hazırlanmış siperlerinden ona cevap verdiler. İlkbaharın ilk yeşil renkleriyle ışıldayan Van şehri, birkaç saat zarfında kanlı bir iç savaşa sahne olmuştu; gece boyunca Ermeni mahallesi [...] siperleri, genel karargâhı, cephaneleri, askerî hastanesi vb. ile modern bir savaş alanına dönüştürülmüştü. Civar köylerin sakinleri, Türk askerlerinin baskınlarından ve yıldırım hızıyla savunmasız köyleri kuşatmış olan Kürt eşkıya çetelerinin saldırılarından kurtulmayı başarabildikleri takdirde, ellerine geçirdikleri eşyalarını toplayarak ürkek kuşlar gibi Alman ve Amerikan misyon istasyonlarına sığınmaya çalışıyorlardı."[626]

Köylerin yok edilmesiyle, Cevdet, Van'ı Ermeni hinterlandından nihai olarak koparmayı hedefliyordu. Kuşatma uzayınca, Ermeni kaçak akınını, açlığın pençesine daha hızlı düşmeleri için şehre yönlendirdi.[627] Şehrin içinde kalmış olan misyonerler, en başından beri topluluğun işlemesine katkıda bulun-

624 De Nogales 1925, s. 59, 68.

625 Spörri (1935), s. 116.

626 Ehrhold 1937, s. 10, krş. s. 15, 33 vd. (Günlüğe göndermeler). Krş. E. Yarrow'un *La Défense héroïque de Van*'daki raporu 1916, s. 6 ve Ussher 1917, s. 247.

627 De Nogales 1925, s. 69.

maya çalışıyorlardı. Misyoner Yarrow idaresindeki Taşnak ve Armenakan üyelerinden oluşan bir komite, teşkilatın bir icra heyetinden, hukuk heyetinden, polis ve sağlık biriminden müteşekkil sivil idaresini kurdu. Ussher tümüyle hekimlik hizmetleriyle meşgul oluyordu. Geri kalan kadın ve erkek misyonerler, kırsal alandan –Cevdet'in izniyle– kendi bölgelerine sığınan binlerce Ermeni kaçakla ilgilenmeye çalışıyordu: Hülfsbund'a 2.000, ABCFM'ye de 4.000 civarında insan sığınmıştı. Sayısı 4.000'i bulan başka bir grup ise Ermeni topluluğundan yardım bekliyordu.[628] Düzenlenen ayinlerle kuşatılmış olanların moralleri yüksek tutulmaya çalışılır. O zamanlar 15 yaşında bir Ermeni çocuğu olan Wahram Gakavian, Johannes Spörri tarafından yönetilen bir ayine katılmış ve Spörri gözüne bir peygamber gibi görünmüştü. Daha sonra romancı olan, Wahram Gavakian takma ismiyle Fransız Victor Gardon, eserinde Johannes Spörri'den bahsetmek suretiyle ölümünden sonra ona edebî bir anıt dikmiş oldu.[629]

Şehirde yaşayan Ermenilerin üstün cesaretlerine ve denk olmayan maddi savaş koşulları –topçu bataryalarına karşı hafif savunma silahları–[630] karşısında gösterdikleri başarılı savunma organizasyonuna rağmen, 16 Mayıs günü bir Rus hücumu Türkleri geri çekilmeye zorlamasaydı, Cevdet'in düşmanı açlıktan kırma planı muhtemelen başarıya ulaşacaktı. 18 Mayıs günü Rus öncü birlikleri sevinç çığlıkları arasında şehre ulaştı. Rus varlığı şehirde huzur ve düzenin teminine, şaşılacak kadar kısa bir sürede imar hareketlerinin başlamasına neden oldu. Ermeni galipler şehirde kalan çaresiz Müslümanlara başlangıçta utanç verici bir şekilde davrandılar: "Artık sokağa çıkmaya başlamış olan Ermeni köylüleri, tutsak Türk kadınlarına yer açıyorlardı [...] Ricalarımız üzerine Ruslar bu zavallı-

628 Ehrhold 1937, s. 11 ve E. Yarrow, *La Défense héroïque de Van* 1916, s. 9-11. Spörri (1935), s. 112, ABCFM'de 5.000 kişiden söz eder.

629 Gardon 1962, s. 258-61.

630 Kuşatma komutanı de Nogales kendi birliklerinin sayısını 10.000 ilâ 12.000, Van'da bulunan Ermenilerin sayısını da 30.000 ilâ 40.000 arasında tahmin etmektedir; de Nogales 1925, s. 57.

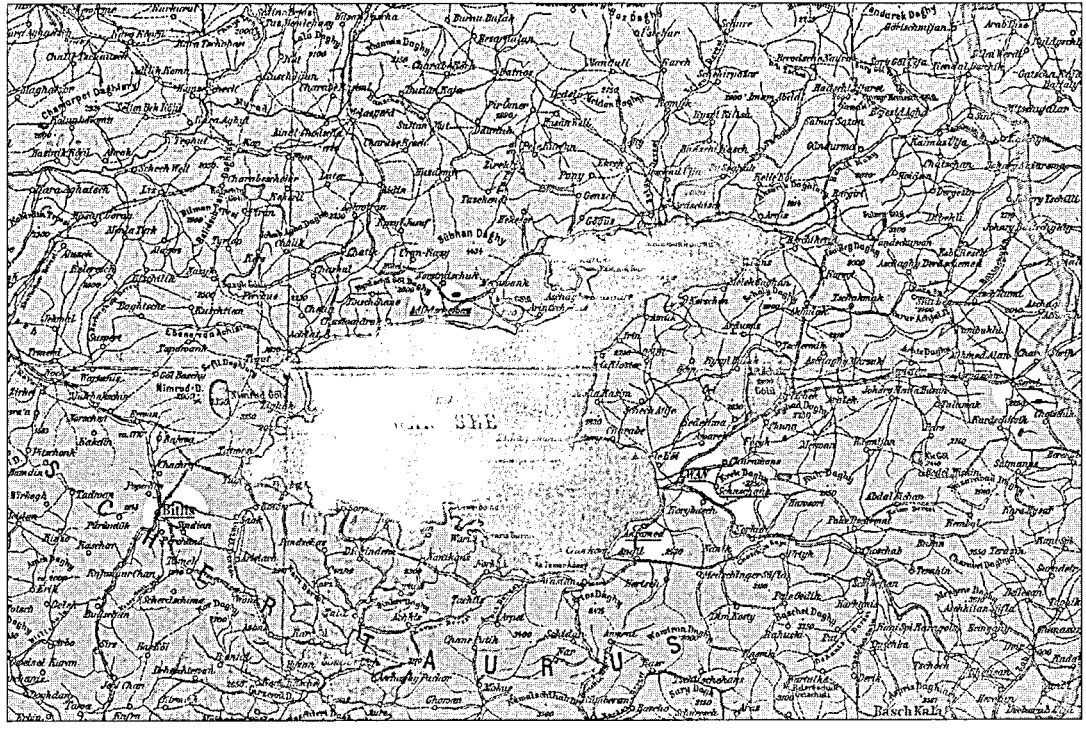

Harita 11: Van Bölgesi'nin Alman Askerî Haritası, 1917. Metinde adı geçen yerleşim yerlerinin altları çizilmiş ve beyazla belirlenmişlerdir: Bitlis, Van, Şuştanz, Şatak, Saray (Serai), Adil-Cevaz (Adilschewaz), Artmid (Adramed), Varak Dağı (Erek Daghy). Van Gölü'nün güneyindeki dağ sırası burada "Ermeni Torosları" olarak nitelendirilmiştir.

ların bize sığınmalarına izin vermişlerdi. [...] Mağlup Türk halkının bu tümüyle çaresiz, galiplerin insafına terk edilmiş kadınlarının durumunu kötünün kötüsü olarak görüyorduk," diye yazıyordu Ehrhold.[631] Hülfsbund kadınlarının aksine iyi Türkçe konuşan erkek ve kadın Amerikan misyonerleri, Müslümanların temizlik ve sağlık sorunlarıyla ilgileniyorlardı. Amerikan misyonu ayrıca Rus Kızılhaç'ı çerçevesinde Erzurum'daki kaçaklarla ilgilenen, Tolstoy'un kızı Kontes Alexandra'yı Van'a çağırmış, o da temmuz sonlarında Müslüman savaş esirleriyle ilgilenmek üzere yeğeni ve yardımcılarıyla birlikte Van'a gelmişti. Ancak kontes kısa bir süre sonra hastalanarak geri dönmek zorunda kaldı. Yaşlı Bayan Raynold haricinde, Amerikalılar da tifüse yakalanmıştı. Misyon hekiminin karısı Elizabeth Ussher, himayesine aldığı çok sayıda insanla beraber bu hastalıktan öldü.[632]

Temmuz sonlarına doğru, Rus ordu yönetimi stratejik sebeplerden ötürü şaşırtıcı bir şekilde Van'ı yirmi dört saat zarfında boşaltma kararı aldı. Rus komutanı Nicolaieff, Ermenilere ve yabancılara bölgeyi Rus ordusuyla beraber terk etme çağrısında bulundu. İki buçuk ay boyunca Van'da Ermeni ve Rus unsurların bir arada yaşayacağı bir gelecek tahayyülü söz konusu olmuştu, oysa bunun yerine Van'da Ermeni varlığının kesin sonu gelmişti. Osmanlı idaresindeki Van'ın varlığı daha nisan ayında sona ermişti. Van içinde ve yöresinde yaşayan Ermenilerle tüm misyon üyelerinin şehirden dramatik ve nihai çıkışı, bu şekilde gerçekleşmiş oldu.[633]

---

631 Ehrhold 1937, s. 14 vd. Johannes Spörri, kuşatmacıların geri çekilmesinden sonra Ermenilerin savunmasız Türk artıklarına "ne Cenevre Konvensiyonu'na, ne de İsa'nın öğretisine göre" davrandıklarını tespit ediyordu. (Sommer, tarihsiz, s. 7-9). Frieda Spörri şöyle yazıyordu: "Şehirde Türk evlerinin yağmalanmasına başlanmıştı ve bu biz misyonerlere acı veriyordu. Babamız, istasyonumuzdaki insanları bu haksızlıktan uzak tutmak için elinden geleni yapıyordu" (Spörri [1935], s. 116).

632 Ussher 1917, s. 292-300; Spörri (1935), s. 118 vd.

633 Ussher 1917, s. 301-322, Spörri (1935), s. 119-128, Ehrhold 1937, s. 17-34. Cevdet komutasındaki Türk birliklerinin Van'a geri dönüşlerine ve Rusların şehri tekrar ele geçirişlerine bir talihsizlik sonucu kadın misyonerlerden sadece Ehrhold şahit oldu.

3.9. Olay yeri Urfa, 1908-1922

Radikal grupların İslâm'a dayanarak 1890'lı yıllarda dehşet verici pogromlar gerçekleştirdikleri Urfa, 1908 yılında, farklı etnik gruplar arasındaki görünüşte dayanıklı köprüler ve gerici veya radikal güçleri kontrol altında tutmakta kararlı memurlarla, umut aşılayan Jön Türk uyanışını yaşadı. Bölgede bulunan üç misyon, yani Kapuzen Misyonu, ABCFM ve Alman Şark Misyonu, çalışmalarını geliştirme çabası içindeydiler. Bu durum özellikle temsilcilerinin kendilerini giderek daha yoğun bir şekilde Alman şark politikasının bir parçası olarak görmeye başlayan Alman Şark Misyonu için geçerliydi. Urfa'nın 40 km güneyinde yapımı devam eden Bağdat demiryolu hattı, bu konsepte yardım ediyordu. Nisan 1909 Adana katliamı ve 1912-13 Balkan Savaşları, Urfa'da da Hıristiyan ve Müslümanların bir arada yaşama pratiklerine karanlık bir gölge düşürmüştü. Cephe gerisinde bulunmasına rağmen, Urfa da Birinci Dünya Savaşı'nın felaketlerinden ağır şekilde mağdur olmuştu: Tüm Doğu Vilayetleri'nden gönderilen sürgün kervanları buradan geçiyordu ve Urfa'nın Ermeni cemaati, umutsuz bir savunma savaşı sonunda tümüyle yok edilmişti. Misyoner gözlemciler bu dehşet dolu günleri ayrıntısıyla tasvir etmiştir. Kemal Paşa önderliğindeki Müslüman bağımsızlık savaşı, burada kendisine çok bereketli bir zemin bulmuştu: Bir yandan İtilaf Devletleri'yle beraber geri dönmüş olan ve her şeyin eski haline döndürülmesini talep eden çok sayıda Ermeni ve Süryani Hıristiyan'ın "ulusal topraklardan" uzaklaştırılması gerekiyordu, diğer yandan da kovulması gereken "yabancı düşman"la –500 kadar hafif silahlı Fransız askeri– ilk defa bu bölgede karşılaşılmıştı. Büyük bir devlete karşı kazanılan şan dolu muhteşem zafer, ancak ulusal efsanelerde yaşamaktadır.

3.9.1. Jön Türklerin Urfa'sı

Jön Türklerin iktidara gelmeleri Urfa'yı, toplumlarını ve misyonlarını da şaşırtmıştı. Şehirde kardeşlik rüzgârları esiyor

ve kutlamalar yapılıyordu. Politik motivasyonu ortak olan kutlamalar, dönemin en belirgin özelliğiydi. Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşan bir topluluk, Ermeni katedralinin avlusunda sahnelenen bir "özgürlük oyununa" alkışlarla katılıyordu: Jön Türk subayları anayasanın tekrar yürürlüğe konuluşunu, özgürlük, adalet ve kardeşlik kavramlarının yeni anlamını ilan ediyordu; bu arada eski rejimin baskıcılığından söz ediyor, 1895 Ermeni katliamlarıyla aralarına mesafe koyuyorlardı. Gerçi yeni yönetim "her şehirde kurulan özgürlük komitelerinin kontrolüne verilmişti," diye yazıyordu Jakob Künzler, ancak eski memurların görev başında olduğunu herkes çok iyi biliyordu. Bu nedenle duyulan sevince tereddüt karışıyordu. "Dayanağı var mı, böyle kalacak mı? Bu hareketliliğin arkasından yeni bir katliam bekleyenlerin sayısı hiç de az değildi."[634]

Böylece çok sayıda toplantı gerçekleştirildi, konuşmalar yapıldı ve Künzler'in deyimiyle "mantar gibi genç Ermeni politikacılar bitmeye başladı."[635] Konuşmalarında yeni dönemin getirdiği özgürlüklerin tüm halkın refahı için olması gerektiğine işaret eden Süryani Protestan rahibi ve yerel Jön Türk komitesinin yeni üyesi Cürci Şammas, bu yönüyle diğerlerinden ayrılıyordu. Türkçe vaaz verdiği için, misyon hastanesinin çalışanları onun ayinlerine 1908 öncesinde de katılıyordu. Komite, bir Müslüman'ın yanı sıra onu da İstanbul meclisine aday gösterdi; ancak sonuçta bir şeyh ve liberal görüşlü zengin bir Türk seçildi.[636] İstanbul'daki meclisin açılması, 17 Aralık 1908 tarihinde şehirde her iki toplumu da kapsayan yeni bir kutlamaya vesile oldu. Andreas Vischer, o günün akşamında annesine şüphe dolu düşüncelerini yazmıştır: "Bugün Türk parlamentosunun açılışı top atışlarıyla, nutuklarla, havai fişeklerle ve geçit törenleriyle kutlandı. Bu olayı düzenleyenlerin sayısı elbette pek az. Diğerleri sadece katılıyor. Halkın büyük çoğunluğu olup bitenleri anlamaz bir şaşkınlıkla seyrediyor. Duru-

634 CO 1908, s. 173-175.

635 Künzler 1925 c, s. 111.

636 CO 1909, s. 84 vd.; Künzler 1951, s. 89.

mun gerçekten değişmesi için, daha epey zamana ihtiyaç olacak. Ancak Hıristiyanların ve Müslümanların birlikte kutlama yaptıklarını görmek bile başlı başına bir olay. Umarım yakında bir karşı hareket olmaz."[637]

1909 Nisanı'nda İstanbul'da baş gösteren gerici darbe denemesi sonrasında Urfa'da gerilim arttıysa da, herhangi bir çatışma çıkmadı. Başkentten gelen ve tüm camilerin minarelerinden okunan ve yorumlanan bir telgraf, şeriatın tekrar yürürlüğe konulduğunu belirtiyordu. Yorumlarda Hıristiyanların o andan itibaren Müslümanlar gibi ata binemeyeceği ifade ediliyordu: Eşitlikçi politik ortaklık artık kesin olarak son bulmuştu. Bu telgraf hemen ertesi gün Urfa mebuslarının ikisi tarafından da yalanlandı ve anayasanın hâlâ yürürlükte olduğu belirtildi. Kısa bir süre sonra, Adana katliamları öncesinde, 22 Protestan öğretmen ve rahibin katledildiği haberi geldi; kurbanların arasında Cürci ve Urfa'nın Ermeni Protestan rahibi de bulunuyordu. Yerli halka mensup bu Protestan liderler, Adana'da gerçekleşecek yıllık bölge toplantılarına katılmak üzere yolda bulunuyorlardı. Onları öldürenler ise kısa bir müddet sonra Adana, Tarsus ve Antakya'da katliam gerçekleştirecek çevrelere mensuptular. Süryani Protestan kilisesinde yapılan anma törenine, üniformaları içinde iki Jön Türk subayı ve partinin Urfa'daki ileri gelenleri de katıldı; yaptıkları konuşmada Cürci gibi birini tanımış olmalarına olanak sağladığı için Tanrı'ya şükranlarını ifade ettiler. Vischer de törende hazır bulunuyordu ve sonradan notlarında şöyle diyordu: "Bir Hıristiyan kilisesinde bir Müslüman tarafından söylenmiş etkileyici sözler. Zaten Urfa'dan tanıdığımız ve burada iktidarı elinde bulunduran Jön Türklere karşı büyük bir sempati besliyoruz."[638]

Farklı dinlerin mensupları arasındaki güvensizlik doruk noktasına ulaşmıştı. Herkes silahlanıyor ve Ermeni mahallesi bir saldırıya hazırlanıyordu. Ticaret durmuştu, çarşı birkaç gün için kapanmış ve Halep yolu kesilmişti. Polis kuvvetleri şehirde

637 Urfa, 17. 12. 1908 (Vischer mirası).

638 CO 1909, s. 85.

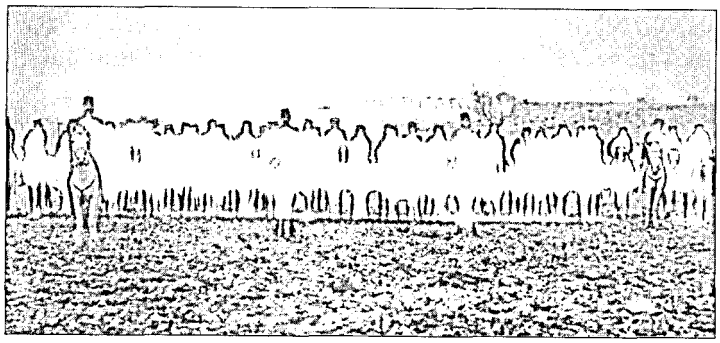

Resim 93: V. Mehmet'in yeni padişah olarak tahta çıkışında Urfa'da süvarilerin geçit resmi, 27 Nisan 1909.

gece gündüz devriye geziyordu. Jön Türk subayları, Ermenileri sakinleştirmek için katedrallerde konuşmalar yapıyor, bu karışıklığın müsebbibi olarak Abdülhamit'i gösteriyorlardı. 27 Nisan gecesi gelen bir telgraf Abdülhamit'in haledildiğini ve V. Mehmet'in tahta çıkartıldığını belirtiyordu. Aynı günün sabahı top atışları, valinin konuşması ve dualar eşliğinde resmî bir tören düzenlendi. Yerli bir Katolik rahibin, uzun bir dua etmek üzere kürsüye çıkması son derece dikkat çekiciydi – bir Hıristiyan rahibin daha önce böyle bir törene katılması söz konusu bile olamazdı. Ancak yeni sultanın halife olup olmadığı belirtilmediği için, şehrin Müslümanları camilerde onun adına dua etmeye yanaşmıyorlardı. Bunun üzerine vali, çarşının sokaklarında başkentten yeni halifeye uzun ömürler dilemek için dua edilmesini emreden bir telgraf aldığını ilan ettirdi; sonra bizzat kendisi Ulu Cami'ye giderek bir konuşma yaptı. Böylece Urfa'daki durum yavaş yavaş yatışmaya başladı.[639]

Genç ABCFM misyoneri Francis H. Leslie, Corinna Shat-

639 Vischer ve F. Eckart CO 1909 içinde, s. 84-88. 1911 yılında neredeyse bir katliama neden olacak bir haber, Balkan Savaşları'ndan iki yıl önce, şehirdeki dinler arası gerginliğin boyutlarını gösteriyordu: "Urfa'dan gelen haber: Küçük çaplı ırk çatışması. Urfa'dan gelen bir habere göre, biri Ermeni, biri Türk iki dükkân sahibi arasında yaşanan bir tartışma şehirde paniğe yol açtı. Tartışma küçük çaplı bir ırk çatışmasına dönüştü, daha sonra polis asayişi sağladı. Kargaşayı çıkaranlardan on sekiz kişi tutuklandı" *The Orient*, 16.8.1911, s. 5.

tuck'un çalışmalarını devam ettirmek üzere Urfa'ya geldi. Bu çalışma marangoz, dülger, terzi ve ayakkabıcı atölyelerinin yanı sıra, çilingir atölyelerini ve makine salonlarını da kapsıyordu. Ayrıca nakış ve mendil imalatı için büyük atölyeleri bulunan kadın bölümleri de vardı. Bu Amerikalı kadın misyoner, kurduğu Körler Okulu, *Shattuck School for the Blind* ile büyük bir öncü kuruluşu ortaya çıkarmıştı. 1912 yılında, tekstil işletmesi, 2.600 kadın çalışanıyla 15.000 kişinin geçimini sağlayabiliyordu. Pek çok işçiye okuma ve yazma öğretilmişti.[640] Alman Şark Misyonu'nun kliniği, Amerikan yetimhanesindeki çocuklara tıbbi hizmet sağlıyordu. Leslie, Künzler'in yakın arkadaşı olmuştu.

Urfa, DOM'un en müstesna bir parçasıydı. Yetimhanedeki ilk çalışmalar, 1908 yılında tümüyle zanaatçılığa kaydı ve Richard Schâfer'in deyimiyle "müthiş bir gelişim" gösterdi. Schâfer sözlerine şöyle devam ediyordu: "Urfa örneği, çok etkileyici bir kanıt olarak kabul ediliyordu. Karen Jeppe, Almanya'ya yaptığı bir ziyarette, tepeden tırnağa üzerinde bulunan tüm giysilerin, Urfa'daki dokuma, iplik, boya, tabakhane, ayakkabı ve nakış atölyelerinin ürünü olduğuna"[641] gururla işaret ediyordu. Karen Jeppe tarafından yönetilen yetimhaneye, giysi imalatı yapan yüksek gelirli bir pamuklu dokuma atölyesi ve başka atölyeler bağlıydı.[642] Okul ve atölye bağlantısında, Pestalozzi'nin kafa, el ve yürek arasındaki uyum düsturuna uyuluyordu. Karen Jeppe'nin de yazdığı gibi, sefaletin pençesinden çekilip alınmış bu çocuklara, tek yönlü bir eğitim verilmesi asla kabul edilemezdi: "Okul öğrenimine günde en fazla 3-4 saat dayanabiliyorlardı; bunun yanı sıra ellerinin de eğitilmesi gerekiyordu; ayrıca onlara bedensel güçlerini kullanabilmeleri ve geliştirmeleri için fırsat da verilmeliydi."[643]

---

640 MH 1912, s. 364 vd.; 1916, s. 18 vd.

641 Schäfer 1932, s. 59.

642 CO 1908, s. 175-180; 1909, s. 39 vd.; 1910, s. 84 vd.; 1911, s. 81, s. 179, s. 182 vd.; 1912, s. 192-195; 1913, s. 70, s. 146, s. 182-187.

643 CO 1913, s. 186 vd. Karen Jeppe, istatistiksel verilerde pek cimri davranıyordu. 1899 yılında 300 yetim çocuğa bakılıyordu (*Aus der Arbeit...*, 2, 1899, s. 43). Krş. aynı istatistiksel sorunlar için Feigel 1989, s. 118.

Resim 94: Urfa Halı Fabrikası'nın iç avlusu.

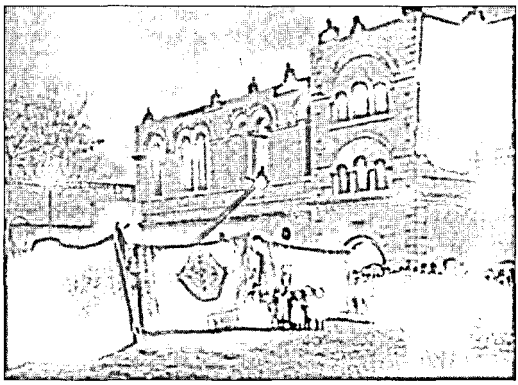

Lepsius'un 15 Haziran 1913 tarihli Urfa mektubunda belirttiği gibi, Künzler, Vischer ve Eckart aileleri, Karen Jeppe'yle birlikte 22 kişiden oluşuyorlardı. Yerli personelin sayısı bu rakamın en az beş katı kadardı. Franz Eckart'ın 1896'da kurduğu ve o tarihten beri yönettiği halı fabrikasında 600 kadar kadın işçi çalışıyordu; bu fabrikaya farklı zanaat birimleri, çizim atölyeleri, bir yün temini, iplik bükme ve yıkama tesisi de dahildi.[644] "Halı Fabrikası" adı verilen tüm bu kuruluş, 1910 yılında misyon tarafından parçalara ayrıldı ve rantabl olmayan hisselerinin çoğunluğu Basel filantroplarına ait Alman Şark Ticaret ve Endüstri Şirketi'ne devredildi. Fabrikadaki çalışma şartları sorunsuz değildi. Acil talepleri karşılamak üzere bazen kadınların ve çocukların geceli gündüzlü çalışmaları gerekiyordu. Bu nedenle "işçi kızlar" arasında 1913 Haziranı'nda bir grev patlak verdi.[645]

Künzler'in kimliğinde DOM'a bağlı olan, gönüllülük temelindeki Süryani Protestan okulunda, 100 kadar öğrenci öğrenim görüyordu. "Alman Okulu"[646] olarak tanınan bu kuruluşun sözel eğitim müfredatının şekillendirilmesi, eski Ermeni dostları-

644 CO 1913, s. 212.

645 Eduard Graeter, bu grevden halı fabrikasının eski bir çalışanı olan Seeger aracılığıyla haberdar olmuştu (31.8.1913 tarihli günlük notları, s. 114). Krş. (grevcilerin sözcüsü?) Warşuhi Sûmûkian'ın "Sevgili Werther Baba'ya yazdığı mektup" (= Franz Eckart, halı fabrikasının yöneticisi), LAH 384-3982.

646 E. Graeter'in günlük notları, 28.6.1913, s. 13.

nın yavaş yavaş dile getirdikleri bir lisan sadakatından çok daha fazlasına işaret ediyordu -üstelik yüzyılın sonunda Alman İmparatorluğu'nun çıkardığı güçlüklere rağmen. Derslerde kullanılan dil Türkçe'ydi, yabancı dil olarak Arapça ve İngilizce, koro çocuklarına da Eski Süryanice öğretiliyordu. Künzler'in 1912 okul raporunda ani bir değişimden söz edilir: Okul yönetimi İngilizce ve Eski Süryanice derslerini kaldırarak, yerine büyük bir enerjiyle "bu ülkede şimdiden çok aranan, ancak Bağdat demiryolu sayesinde bu yörenin *gelecekteki Avrupa dili*'ne dönüşecek olan" Almanca'ya ağırlık verir. Bu stratejiden Lepsius sorumluydu.[647] Tıbbi çalışmaların istatistiği ve sorumluların *Hıristiyan Şark*'a yazığı yorumlar, tıp dalının ve sahip olduğu bölgesel kabulün giderek geliştiğini belgelemektedir. Hastane personeli ile tıbbi hizmet verdiği Katolik misyonunu, yani Delémont yakınlarındaki Soyhières'den gelen Anna Girard'ı, birbirine dostluk ilişkileri bağlıyordu.[648] Resmî makamlarla olan ilişkiler ise daha önce görülmedik bir kaliteye ulaşmıştı. Bölgeyi ortaklaşa kalkındırma bilinci giderek artıyordu. Vischer'in 1912 yılında Urfa valisi tarafından Türk hastanesinin cerrahi bölüm şefliğine atanması, sağlık çalışmalarının ve temsilcilerinin bölgeye entegrasyonunun bir kanıtıdır.[649] 15 Haziran 1913 günü yeni misyon hastanesinin temel atma töreninde, fotoğrafçının karşısında Vischer'le birlikte bölgenin üst düzey tüm yetkilileri poz veriyordu. Künzler çiftinin küçük kızları dışında, bu topluluk tümüyle erkeklerden müteşekkildi. O gün ayrıca imparatorun tahta çıkışının 25. yıldönümüne tesadüf ettiği için, tören heyeti İmparator II. Wilhelm'e bir kutlama telgrafı çekti.

Hastanenin ve onunla birlikte tıbbi personelin durumu iyiy-

647 CO 1913, s. 171 (Lepsius'un 15.6.1913 tarihli mektubu) ve 211-214; CO 1908, s. 24-26.

648 E. Graeter'in günlük notları, 28.6.1913, s. 13.

649 "Türk hastanesinin cerrahi bölüm şefliği için bu yaz bana getirilen teklifi, Urfa'da uzun yıllardır sürdürdüğümüz etkinliğin başarısı olarak görmemiz gerekir." (CO 1913, s. 26 vd.). Vischer aynı yerde, şehir hastanesinin misyon hastanesinden esinlenerek inşa edilmesini ve onun kendine faydalı olma mesajını taşıması anlamında model fonksiyonunu devam ettirmesini, misyon varlığının dolaylı bir meyvesi olarak tanımlamaktadır.

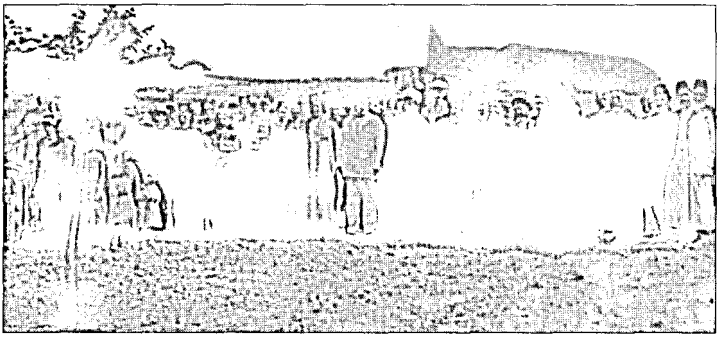

Resim 95: Urfa'daki yeni hastane binasının temel atma töreni, 1913. Ortada, biraz arkada, başında şapkasıyla Andreas Vischer bulunmaktadır. Onun önünde müftü ve Urfa Valisi Ismail Tefzi (fesli) görülmektedir. Ismail Tefzi'nin yanında ileri gelen Müslümanlardan Halil Ağa poz vermiştir, daha sağda Katolik *vartabed* (haçlı) ve onun sol yanında bir Ermeni-Apostolik din adamı bulunmaktadır. Franz Eckart (askeri kepli) müftünün arkasında durmaktadır, Jakob Künzler (açık renk şapkalı) soldaki ağacın altında görülmektedir.

di. Uzun soluklu bir yerleşme planı giderek güçleniyordu. Vischer ve Künzler aileleri, kendilerine ihtiyaçlarını karşılayacak birer ev inşa ettirmişlerdi. Andreas Vischer, annesine şöyle yazıyordu: "*Hıristiyan Şark* da dahil olmak üzere tüm gazete ve dergileri düzenli olarak temin edebilmemiz, rahatsız olmadan evlerimizin inşasını sürdürebilmemiz ve bunları pek yakında üzerimize kaydettiriyor olabilecek olmamız, [1908] anayasasının bize sağladığı avantajlar."[650] Artık yabancılara da mülk edinme imkânı tanındığı için, Osmanlı vatandaşı olan dostlar üzerinden mülk edinmeye gerek kalmamıştı. Hastane de Alman değil, İsviçreli olan Vischer'in üzerine tapuya kaydedilmişti – 1918 sonrası dönem göz önüne alındığında bu büyük bir talihti. Şehrin yaz sıcağından kaçabilmek için, hastane ekibi, içinde bir yazlık ve tatil evi bulunan bir bağ edinmişti.[651] 15

650 Urfa, 16.3.1909 (Vischer mirası). Amerikan Urfa misyonu, Osmanlı tapularının ABD vatandaşlarına aktarılması zorluklarını bildirmektedir (ABC bh 1913 vd.).

651 Yaz tatilleri için o zamana dek Harput veya Maraş'ta bulunan Alman ve Amerikalı meslektaşların tekliflerine bağımlıydılar (krş. CO 1912, s. 170-175 ve Vischer 1914).

Ekim 1908 tarihinde Basel'de evlenmiş olan Andreas ve Gertrud Vischer-Oeri çifti, şehir ve bağ evlerine memnuniyetle kabul ediliyor, hatta haremlere bile girebiliyordu. Gertrud Vischer için bu imtiyaz meraklı bir gözlem, tahmin ve –zarurî– bir esef vesilesiydi: "Dün Andreas'la birlikte zengin bir Türk'ün hasta karısının yanındaydım. Kapıyı vurmamız üzerine, içeriden şöyle seslendiler: 'Kimseyi kabul etmiyoruz.' Ancak Andreas'ın hekimin geldiğini bildirmesi üzerine, bizi hastaya götürdüler. Hastanın yanında, bizi peçesiz olarak karşılayan pek çok kadın vardı. Bana kalırsa, Türk kadınları hiç olmazsa doktorun karşısına peçesiz olarak çıkabildikleri için çok memnunlar. Kadın birkaç haftadan beri hastaymış. İki gün önce dünyaya getirmiş olduğu kız çocuğunun gözkapaklarının daha şimdiden boyanmış olduğunu dehşetle fark ettim. Zengin Türk kadınının odası, daha önce görmüş olduğum Ermeni kadınlarının odaları kadar güzel değildi. Kadına oldukça acıdım; bana kalırsa kocası tarafından oldukça kötü bir muameleye tâbi tutuluyor."[652]

İsviçrelilerin Urfa'daki belirgin esenliği, ancak belli sadece bir ölçüde politik liberalleşmeye bağlıydı. Burada başka yerlerde özlemini duydukları bir yaşam duygusu, başka bir atmosfer, İsviçre ve Avrupa'da olduğundan farklı bir bakış açısı vardı – hem de 1908 öncesinde. "İsviçre'de çalıştığımı tasavvur etmekte artık güçlük çekiyorum. Burada her şey büyük, serbest, yeni, evde ise her şey çok dar, küçük, eski izinde."[653] İsviçreliler, Urfa'da bir boşluğu doldurmuşlardı. Buna bağlı olarak da saygı görüyorlardı ve –özellikle Jakob Künzler'in– büyük bir etki güçleri vardı: Urfa'yı 1913 yazında ziyaret eden, o zamanların genç dünya gezgini ve sonrasının Basel *National-Zeitung*

652 5.2.1909 tarihinde kayınvalideye yazılan bir mektup (Vischer mirası).

653 13.11.1905 tarihinde annesine yazdığı mektup. Krş. 15.11.1908 tarihli Kahire mektubu: "Gertrud alışılmadık şark yaşantısı karşısında şaşkınlığa kapılmış durumda, ben de kendimi eskisi kadar iyi hissediyorum. İtalya da dahil olmak üzere, evde hayalini bile kuramayacağımız, ancak insanın şarktan ayrılır ayrılmaz derhal unuttuğu havanın berraklığı ve saflığı, benzersiz ve harikulade. Bu havanın tadını ilk kez büyük piramide tırmandığımız cuma günü çıkarttık. Her şey ışıldıyordu ve en uzaklardaki şeyler bile, sanki elle tutulabilecek kadar yakındı" (Vischer mirası).

redaktörü Eduard Graeter, onu "Bay Künzler, Peder Jakob, Yakup Efendi, Urfa'nın sevgili Tanrısı, hastabakıcı, veteriner, rahip, zanaatkâr, İsviçreli, aile babası," diye tasvir ediyordu.[654]

Klinik sorumluları en başından beri politik olarak etkili Müslümanlara ve öte yandan fakir Müslüman kesimlere karşı güven temeline dayanan bir ilişki kurma çabası içinde olmuşlardı. Bunun arkasında, hem çalışmaların geleceğine duyulan güveni artırma ve hizmetlerine ihtiyaç duyulmasını temin etme şeklindeki politik düşünce, hem de 1895 katliamı esnasında binlerce Hıristiyan'ın katledildiği Urfa şehrine "düşmanını sev" temelinde yaklaşma düşüncesi bulunuyordu. Tek bir gruba yönelik çalışmaların dinlerarası gerilimi körüklediğini anlamışlardı ve bu nedenle hizmetlerinden herkesin yararlanmasını istiyorlardı. Urfa kliniğinde olduğu gibi, tıbbi yardımla sözlü dinsel misyonerlik faaliyetlerinin ayrı tutulmasına pek az tıbbi misyon görevlisi katılıyordu.[655] Hermann Christ bile Urfa kliniğinin "salt şefkat çalışması olarak görülmesi, çalıştırılması ve desteklenmesi," "zavallılardan da zavallılar için, hastalıkları nedeniyle her zamanki sefaletlerinden öte fakirleşenler için çalışması," gerektiğini söylüyordu.[656]

Klinikteki hastalar dinlere göre değil, cinsiyetlere göre ayrılmış mekânlara yatırılıyorlardı.[657] Ancak klinik personelinin Künzler ve Vischer aileleri dışında genellikle Ermeni hekimler,

654 28.6.1913, s. 14 günlük notları.

655 Krş. örneğin Kayseri misyon hastanesinden Dr. Dodd'un Protestanlaştırma pratiği ve onun seyahat masrafları (MH 1908 s. 243); Hülfsbund'un Maraş kliniğinde de her gün İncil okunuyordu (*25 Yıl*... 1921, s. 167).

656 CO 1900, s. 74 vd.

657 CO 1914, s. 50-52. Müslüman hasta oranı, Maraş'taki *Hülfsbund*'un Müslüman hasta oranının %20-25 üzerinde bulunuyordu (krş. Dr. Müllerleile: *Şarkta 25 Yıl*, s. 157). Müslümanların güvenini kazanmak için nasıl bir çaba göstermek gerektiği, Dr. Christ'in 12.8.1899 tarihli mektubundan alıntılanan bir pasajda açıkça ortaya çıkmaktadır: "Kliniğimiz, eskiden olduğu gibi büyük ölçüde [%85] bölgenin Ermeni sakinleri tarafından kullanılmaktadır [...]. Şehrin üçte ikisinin Türkler, Araplar ve Kürtler tarafından iskân edildiği ve kliniğin bir şefkat kuruluşu olarak toplumun tüm kesimlerine hizmet vermesi amaçlandığı göz önünde tutulacak olursa, Müslüman hastaların sayıca azlığı şüphesiz dikkat çekicidir" (Ermeni Yardımı Çalışmalarından, Ekim 1899, s. 145 vd.).

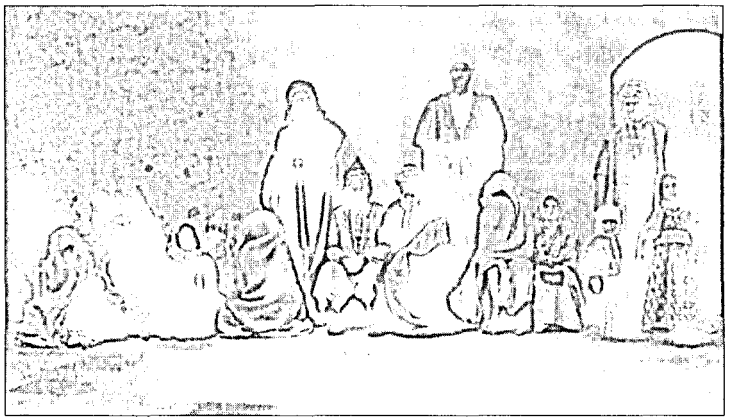

Resim 96: Urfa'da Kürt hasta grubu. Jakob Künzler bu sahneyi şu şekilde tasvir etmektedir: "[...] sağda duran iki adam ile solda oturan şehirli Kürt, solda ayakta duran ve gri sakallı olan köylü Kürt'tür. Açık renk çarşaf giymiş, yüzlerinin pek az bir kısmı görünen kadınlar da şehirli (Kürtçe 'başeri'), koyu renk çarşaflı diğer iki kadın ise köylüdür ('gundhi'). [...] Bu fotoğrafta sadece soldan ikinci çocuk köylü bir oğlandır, diğer çocuklar şehirlidir."

hemşireler ve eczacı kalfalarından oluşması, etnik-dinsel karışımın önünde ciddi bir engeldi.[658] Diğer görevliler arasında Müslümanlar (Kürtler ve Araplar) da bulunuyordu. Klasik astüst çelişkisi nedeniyle, Müslüman hastane personeli bulmak ve yetiştirmek çok zordu; Türk hastanesinde bile hemşirelerin tümü Ermeni'ydi.[659] Başlangıçta Yahudi, savaş sırasında da Türk asıllı olan belediye hekimiyle yapılan işbirliği pragmatik bir uyum yeteneğine işaret ediyordu: İsviçreli misyon hekiminin yokluğu esnasında, bu hekim kliniğin şeklî yöneticiliğini üstleniyordu.

Kliniğin İsviçreli kimliğini Dünya Savaşı sonrasında ortaya koyması dikkat çekicidir. Yerli halk kliniği *Alman Hastanesi*, Dr. Vischer'i de *Alman misyon hekimi* olarak tanıyordu. Alman

658 CO 1912, s. 90 vd.

659 CO 1913, s. 28, 205. Türk kadınları, 1914 öncesinde ev dışında pek az işte çalışıyorlardı. Hastabakıcılığın Türkler tarafından pek de saygın bir iş olarak görülmemesi, bu mesleğe atılmalarının önünde bir engeldi.

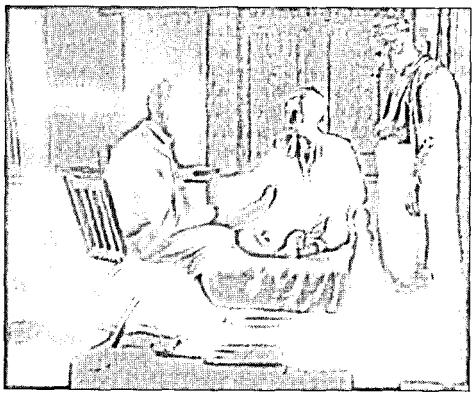

Resim 97: İsviçreli misyon hekimi Vischer, Siverekli hasta bir Kürt ve Ermeni yardımcı Mirchz Abraham.[660]

Şark Misyonu'nun yayınları[661] da okuyucularına aynı etiketi sunuyordu. Bu önemsiz gibi görünen durum, sonradan değineceğimiz pek çok sorunun doğmasına neden oluyordu: Alman ulusal ideolojisinin anlam ve önemi, İsviçrelilerle Almanlar arasındaki olası gerilimler ve İsviçre ekibinin politik tutumu meselesi. Lepsius'un filantropik ve enternasyonalist görüşle çelişen bir yurtseverliğe sahip olduğu, aşağıdaki alıntıdan anlaşılmaktadır: "[...] çünkü –İsviçreli dostlarımıza büyük bir şükran borçlu olmamıza rağmen– misyonumuz bir Alman misyonu olmayı istemektedir ve öncü hastane hizmetimizin herkes için Alman çalışmaları yürüttüğü Mezopotamya, Türkiye'deki Alman çıkarlarının sahasıdır."[662] Ancak Almanların ekonomik ve emperyalist sebeplerden ötürü Bağdat demiryolu etrafında etnik sorunlar yaşanmayan bir bölge arzu ettiklerini öne sürmek, Lepsius'u iyi kavrayamamış olmak anlamına gelmektedir. Lepsius, inancıyla Urfa Hastanesi'ni çok dinli kılmıştı. Bu nedenle 16 Haziran 1913 tarihli seyahat mektubunda, kliniğin önündeki taş döşeli avludaki günlük hayatı memnuniyetle tasvir etmektedir: "Burada sabahları erkenden, genellikle şehirli ve

660 CO 1912, s. 96.

661 Özellikle Schäfer 1932.

662 CO 1913, s. 208; krş. ayrıca yurtseverlik nedenlerinden ötürü yeni hastane inşası çalışmalarının desteklenme çağrısı (CO 1912, s. 87).

ŞEKİL 1
Hastanedeki Hasta Sayısının ve Dinî Aidiyetlerinin Gelişimi[1]

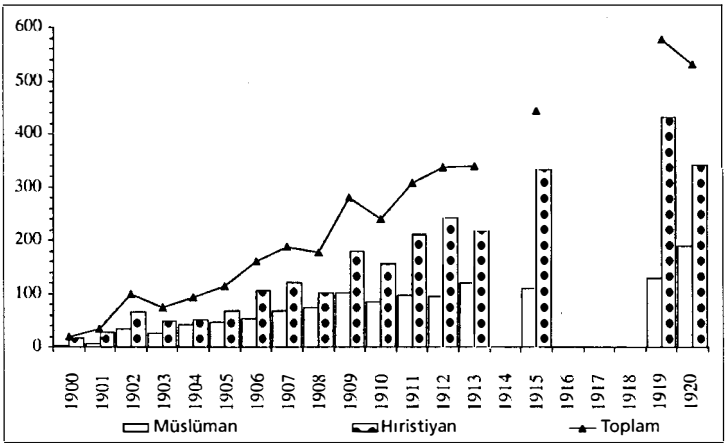

1 Çok küçük bir azınlık olarak Yahudiler bu diyagramda dikkate alınmamıştır.

ŞEKİL 2
Etnik Aidiyete Göre Hastanedeki Müslüman Hastalar[1]

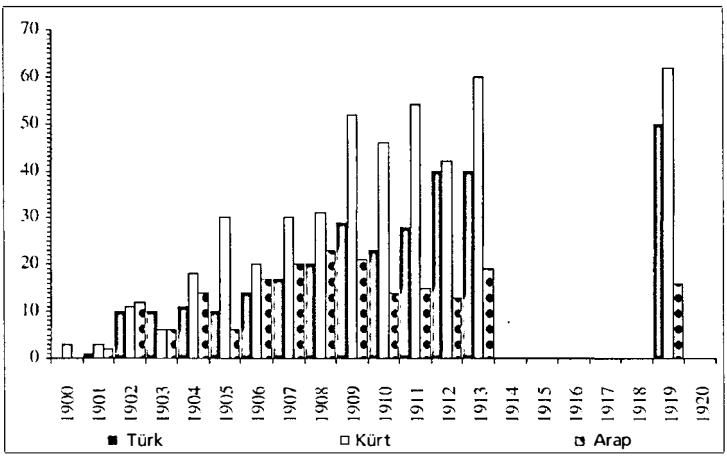

1 Çok küçük bir azınlık grubu olan Çerkezler ve diğer azınlıklar bu diyagramda dikkate alınmamıştır.

ŞEKİL 3
Hasta Sayısının Gelişimi, 1906-1921

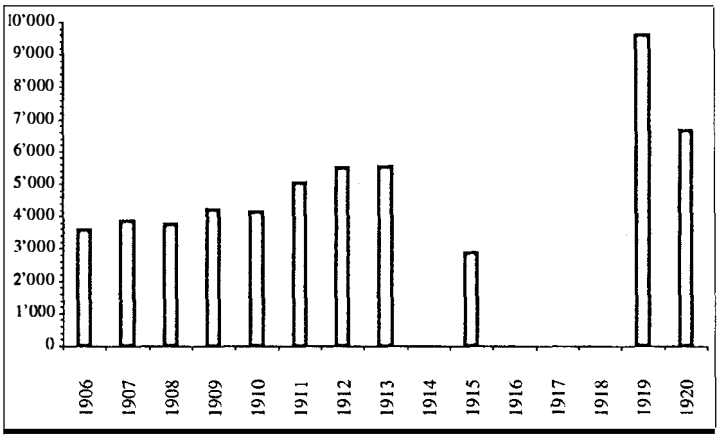

ŞEKİL 4
Hastalar ve Dinî Aidiyetleri, 1906-1921

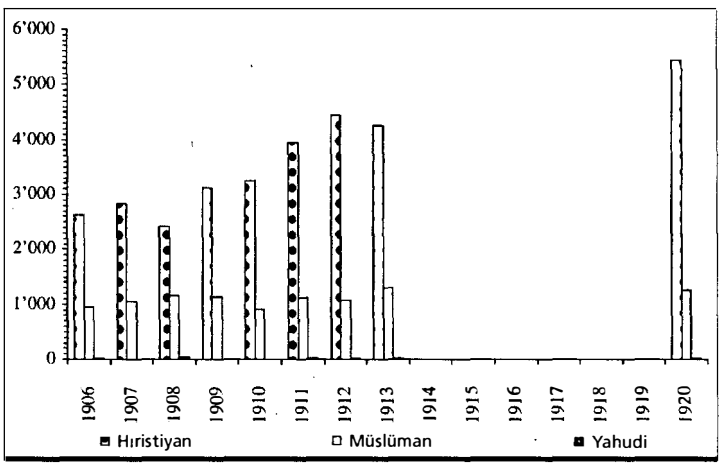

köylü fakir insanlardan oluşan hastalar toplanıyor. Büyükler ve küçükler, erkekler ve kadınlar, Hıristiyanlar ve Müslümanlar, Ermeniler, Süryaniler, Türkler, Araplar, Kürtler, Yahudiler taşların üzerine çömeliyor veya sırtlarını duvara veriyorlar. Burada din ve inanç ayırımı yok. Hıristiyanlar karşısında imtiyazlı olmamaları Müslümanları belki biraz şaşırtıyor, ama herkesin muayene odasına sırayla, içeri girerken aldığı numaraya göre çağırılmasından memnunlar." Lepsius, "farklı dinlerin taraftarları arasında eşitlik ve kardeşlik yaymayı" haklı olarak misyon faaliyetlerinin başarısı olarak değerlendiriyordu.[663]

Tıbbi faaliyetlerde, hastaların çoğunluğunun Hıristiyan olduğu istatistiksel olarak tespit edilmiştir.[664] Ermeniler bu çoğunluğun üçte ikilik kısmını teşkil ediyordu. Gezici muayenelerdeki Hıristiyan hastaların oranı, bunların büyük ölçüde ücretsiz olmasından da kaynaklı olarak, hastanedekinden daha fazlaydı. Özellikle 1909 yılında açılan özel odalar, maddi durumu iyi olan Müslüman hastalar tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanmıştı. Hastanedeki Müslüman hastaların büyük kısmını Kürtler teşkil ediyordu. Bunların yarısından fazlası da dışarıdan gelmekteydi. Cinsiyet konusunda, poliklinik saatlerinde kadınların, hastanede ise erkeklerin çoğunlukta olduğu açıkça görülüyordu. İstatistikler birtakım sorulara yol açmaktadır. 1908 yılında hasta sayısında artış olmamıştı; bu belki de Vischer'in İsviçre'de tatilde bulunmasından kaynaklanıyordu. Hasta sayısında artış olmaması ve 1910-11 faaliyet yılında hastanedeki hastaların sayısındaki belirgin azalma, o zamana dek çok kötü işleyen devlet hastanesinin Jön Türk yönetimi tarafından iyileştirilmesine bağlanabilir. Bu hastane, 1903 yılında misyon hastanesinin kurulmasına bir tepki olarak tesis edilmişti.[665] 1906-1913 finans istatistikleri oldukça yüksek bir

663 "Eşitlik ve kardeşlik" kavramları Türk anayasasında da yer almaktadır, ama hiçbir Müslüman bunun Hıristiyanları da kapsadığına inanmamaktadır; CO 1913, s. 203, 205

664 Krş. s. 462 ve devamındaki diyagram ve ekteki tablolar, s. 575-582**

665 Krş. Böl. 2.10.4. Misyon hekiminin bilgilendirici yorumları 1910 yılında istatistiklere yansımamıştır (CO 1911, s. 135-41). Krş. Toplam hasta sayısındaki Müslüman hasta oranının azalması hakkında ayrıca krş. CO 1913, s. 206.

kendi kendine yeterliliğe (1913 yılında yaklaşık %70) ve yüklü bağışlara işaret etmektedir. Yıl sonu hesaplarında belirtilmemiş olmasına rağmen, yorumlardan anlaşıldığına göre, bağışlar özellikle Basel şehrinden ve İsviçre'nin diğer bölgelerinden geliyordu. *Urfa'daki Tıbbi Sevgi Eserinin Dostları Derneği*, başka giderlerin yanı sıra ilk yardımcı hekimin ücretini de karşılıyordu. Diyarbakır'da sınırlı tıbbi faaliyette kullanılan bir evin satılması, savaş öncesinde her şeye rağmen yüksek olan borçların karşılanmasında kullanılmıştı.[666]

3.9.2. Dünya Savaşı'nın ilk ayları ve felaketin habercileri

1914 Temmuzu'nda Vischer ailesinin İsviçre'ye tatile gittiği ve Andreas Vischer'in askere alınmasından dolayı geri dönüşünün bir müddet için mümkün olamadığı esnada, Künzler ailesi Filistin'e tatile gitmiş, ancak savaşın patlak vermesi üzerine 20 Ağustos'ta vaktinden evvel Urfa'ya geri dönmüştü.[667] Künzler'in ilk savaş aylarında yazdığı raporlar, soğukkanlı ve pratik işlere yöneliktir: Özel işlerin yanı sıra, ihtiyaçların temini, maddi ve tıbbi sorunlar. Savaştan önce, bazı subayların ordu ihtiyaçlarıyla ilgisi olmayan mallara el koyarak utanmazca zenginleşmeleri, onu oldukça öfkelendiriyordu. Bu tür el koymalar 1916 yılına kadar devam etti.[668] Künzler'le sürekli olarak mektuplaşan Andreas Vischer, 1915 başlarında, savaş böl-

666 1913 sonlarında, Urfa kliniğinde 6793 Mark tutarında bir açıktan söz ediliyordu (Urfa Alman Yetimhanesi'nin 10.325 Mark tutarındaki açığına karşın). Savaş başlangıcından önce "Urfa Dostları Derneği'nin sağladığı büyük bir meblağ," tıbbi faaliyetlerin devamını olanaklı kılmıştı (Vischer, CO 1915, s. 4). 1913 açığı için krş. CO 1913, s. 197. Basel'den gelen maddi yardım için krş. CO 1910, s. 159, CO 1913, s. 157. Vischer'e elden verilen İsviçre paralarının bir kısmına muhtemelen yıllık raporda hiç değinilmemişti (krş. CO 1913, s. 14 vd.).

667 Künzler yarı şaka yarı ciddi olarak, Urfa'ya dönüşünün oldukça rahatlatıcı olduğunu belirtiyordu, çünkü çeşitli söylentiler alıp yürümüştü: "Bir Fransız uçağından atılan bir bomba, Basel'de bulunan Dr. Vischer'in oturduğu binaya isabet etmiş, sayın hekim ve ailesi de dahil olmak üzere, içindekilerin tümünü öldürmüş. Ben de bilinmeyen nedenlerden ötürü saldırıya uğramış, hatta asılmışım." [...]" (CO 1915, s. 7).

668 Künzler 1999 (1921), s. 36 vd.

gelerinden epey uzakta olmasından dolayı, Urfa'daki misyon faaliyetlerinin tehdit altında bulunmadığını belirtiyordu. Ancak Kasım 1914'te cihad ilan edilmesi, Hıristiyanlar arasında huzursuzluğa neden olmuştu: "Görünüşe göre, Müslümanların bir kısmı, Hıristiyanların ayırım gözetilmeksizin ortadan kaldırılma vaktinin geldiğine inanmaya başlamıştı." Vischer, savaşın halk üzerindeki yükünün iyice ağırlaştığına, işsizliğin arttığına, ulaşımın durma noktasına geldiğine işaret ediyordu. Neyse ki o yılki hasat oldukça iyiydi ve Urfa yakınlarda –Tei Abiad-Res ül-Ayn hattı– yapımına devam edilen Bağdat demiryolu bazı iş imkânları sağlıyordu.

Savaş, iki İsviçreli'nin de büyük bir endişeye kapılmasına neden oldu. Endüstriyel faaliyetlerin yöneticisi Franz Eckart'ın ağzından yükselen coşkulu, tiz ve kışkırtıcı Alman milliyetçiliği çığlıkları, Alman dostu Künzler'e bile fazla geliyordu.[669] Francis Leslie, Franz Eckart hakkında Boston'a şöyle yazıyordu: "Müslümanlara yönelik kışkırtıcı konuşmalar yapıyor, savaşın nedeninin İtilaf Devletleri'nin Türkiye'yi kendi aralarında paylaşma hedefi olduğunu, Almanların Türkiye'yi böyle bir faciadan korumak için savaşa girdiğini söylüyordu. [...] Ermenilere Almanya aleyhinde konuşmayı bırakmazlarsa bir katliam daha yaşamalarının kesin olduğunu söylüyor, Türklerle de benzer konuşmalar yapıyordu."[670] Dönemin Süryani Protestan rahibi olan Erhraim Jernazian da Urfa'daki savaş yıllarına dair anılarında, Franz Eckart'tan acı dolu şikâyetlerde bulunur.[671]

---

669 F. Eckart, 5.3.1915 tarihli Urfa mektubu, CO 1915, s. 49: "[...] Alman olarak bize duyulan güven giderek artıyor. Bu da gelecekteki faaliyetlerimiz için haklı olarak umutlanmamıza neden oluyor. [...] Geleceğe dair ise: Bu savaşın neden olduğu hava temizleyici etki sonrasında, Rus, Fransız ve İngiliz beylerin Konstantinopolis'te tekrar eski entrika oyunlarına başlayacakları düşünülebilir mi? [...] Türkiye'yi parçalama ittifakına bir tek Almanya'nın katılmadığını, aksine, Türkiye'yi güçlendirmek için çalıştığını herkes biliyor."

670 23.11.1914 tarihli, Barton'a yazılmış mektup, ABC 16.9.5, c. 25. Aynı güçlü kanaate Eckart'ın 27. Mayıs 1915 tarihli mektubunda da rastlanır: "Ruhani ve dünyevî, ahlaki ve ekonomik Alman değerleri burada hızla önem kazanıyor. Gelecekte her Türk şehrinde bu değerleri aşılayacak bir Alman kuruluşu bulunmalı" (CO 1915, s. 59). Krş. Schäfer 1932, s. 86.

671 Jernazian 1990, s. 66-69.

Doğu cephesindeki büyük kayıpların haberleri Urfa'ya ulaştığında, Bayan Künzler şehirde bir yardım faaliyeti başlattı. Seçkin bir şehirli Türk kadını, sıradan bir işçi kadın ve bir Kürt kadınıyla birlikte, Kızılay için para toplamak maksadıyla kış aylarında Urfa'da çok sayıda Müslüman evinin kapısını çaldı. Bu, Urfa'da yaşayan kadınlar için yepyeni bir eylem tarzıydı. Hıristiyan aileler için de başka bir kadın arkadaş grubunu harekete geçirdi. Künzler çifti, toplanan yaklaşık 1.500 Frank civarında parayla sargı bezi ve ilaç satın alarak, Van cephesine gönderdi.[672]

Eckart, yerli halkın camilerde düzenli olarak okunan savaş haberlerine duyduğu heyecanlı ilgiden övgüyle söz ediyordu. O, bu sözlerden Alman hayranlığı sonucunu çıkartırken, Künzler de aynı haftalarda Kürtlerden bambaşka şeyler duyuyordu: "[...] o günlerde Kürtlerle Arapların kendi aralarında yaptıkları tartışmalarda Aleman, Aleman kelimelerinin giderek daha yüksek sesle söylendiği işitiliyordu. Hatta aralarında –olacak iş değil!– çarşaflıların da bulunduğu kadınlar, sokakta yolumuzu kesiyorlardı: 'Sen güvenilir haberler alıyorsun, doğruyu söyle, durum iyi mi?'"[673] Urfa'da, Osmanlı ordusunun Kafkas cephesinde hezimete uğradığı ve on binlerce genç Kürt askerinin öldüğü biliniyordu. Jakob Künzler, Mart 1915'te uzun bir yolculuktan iki İran prensi, bir Jön Türk subayı ve prenslerden birinin gebeliği ilerlemiş İsviçreli eşiyle birlikte geri döndüğünde, karısının Urfa'dan kendilerine doğru geldiğini gördü, "Ama biraz heyecanlıydı, çünkü yolda Kürt kadınları tarafından durdurulmuştu. Kadınlar onu Alman sanmış ve tehditkâr bir ifadeyle şöyle demişlerdi: 'Bizi bu savaşa sürükleyen Almanlardan alacağımız intikamın saati ne zaman gelecek?'"[674] Tıbbi danışman olarak katıldığı bu araştırma gezisi esnasında, Künzler'in kö-

672 CO 1920, s. 42-44. Yardım şüphesiz misyon hekimi Ussher üzerinden gönderilmiştir, bakınız Bölüm 3.8.1. Balkan Savaşları esnasında Cizvit rahipleri de Kızılay için para toplamıştı. (*Lettres d'Ore* 1913, s. 353). ABCFM Kızılay faaliyetleri için bakınız Böl. 3.4.3.

673 CO 1915, s. 48.

674 *National Zeitung* [Ulusal Gazete], Nr. 297, 18.6.1920, s. 2.

tümser önsezileri daha da güçlenmişti. Çünkü Jön Türk subayı Nefis Bey, bu savaşın Türkiye'ye Ermeni Sorunu'nu toptan yok etme veya sürgüne gönderme yoluyla nihai olarak sona erdirme hakkını verdiğini açıkça ifade etmişti.[675]

Künzler'in yakalandığı ağır tifüs hastalığı dışında, Andreas Vischer, *Hıristiyan Şark*'ın 1915 Temmuz-Ağustos sayısında Urfa'dan görece olarak iyi haberler vermektedir.[676] Eylül-Ekim sayısında ise durum tümüyle değişmiştir. Franz Eckart bambaşka bir ifadeyle "[...] karşı karşıya kaldığımız beklentileri yerine getirmenin imkânsızlığından" söz etmektedir. "[...] *Bu beklentiler hiç de az değildir.* [...] Evsizlere ekmek dağıttık. Aç insanlar bu esnada az kalsın beni parçalayacaktı [...] Bir daha acıkmayacak ve susamayacak olanlara ne mutlu! Ancak binlerce insanı felakete sürükleyen kör kılavuzların vay haline! [...]." Jakob Künzler şöyle yazıyordu: [...] bu aylarda o zavallılara verdiğimiz sağlık hizmetleri akıl almaz boyutlara ulaştı [...]. Gelecek kış için *büyük miktarda paraya* ihtiyaç duyuyoruz, çünkü en zavallılara hekimlik hizmeti vermek için *çok fazla şeye ihtiyaç duyuyoruz.*"[677] Okuyucu çevresi, birkaç hafta zarfında bir felaketin vuku bulduğunu anlamıştı. Sürgünlerden, zavallı, yurtsuz ve aç insanlardan haberdar olmuştu. Yardım çağrıları alıyor, "Abdülhamid'in büyük katliamlarından on kez daha büyük felaketlerin acısını sindirmek için" yapılacak işleri öğreniyordu. Tüm bunlar aslında birer imadan –sansür ve otosansür, örneğin Künzler'in örtmece "Ermeni çalışmaları" sözünü "en zavallılara hekimlik hizmeti verme"ye çevirmişti– başka bir şey değildi, ancak yine de ortalama bir Alman'ın o zamanlar Ermeni dramı hakkında bildiklerinden çok daha fazlaydı.

---

675 Künzler 1999 (1921), s. 34; 1933, s. 44-48. Krş Jakob Künzler'in Johannes Lepsius'a 2.12.1919 tarihli mektubu, LAH 2303, yayınlanışı Hermann Goltz, Kieser 1999, s. 347-9.

676 CO 1915, s. 57 vd.

677 CO 1915, s. 76 vd. Künzler'in orijinal mektubunda bu bölüm şu şekildedir: "Tam da bu aylarda Ermeni çalışmaları dev boyutlara ulaştı [...]" LAH 09066 Hermann Goltz'un mektup yayınından alıntı, Kieser 1999, s. 344 (krş. aynı yerde dipnot 6).

Urfa'da neler olmuştu?[678] Ağustos 1914 sonlarında, Zeytun Ermenilerinin olağan asker toplamaya karşı çıktıkları, bunun da bölgedeki Müslüman halkın Hıristiyanlara daha şüpheci yaklaşmasına neden olduğu duyuldu. Kısa bir müddet sonra, Ermeni reform çalışmalarıyla görevli iki genel müfettişten biri, eve dönüş yolunda Urfa'ya uğradı. Kapitülasyonların lağvedilmesi, 11 Eylül günü Urfa'da büyük bir Türk bayramı olarak kutlandı. 14 Kasım günü cihat ilan edilmesinden sonra Hıristiyanların morali bozulmuş, Türkler ise tam aksine coşkuya kapılmıştı. Sahte zafer haberleri sonrasında düzenlenen kutlamalara katılmayan Hıristiyanlar, "hain" olarak damgalanıyordu. Kutlamalara katılan Ermeniler ise kendi taraflarınca hain olarak görülüyordu.[679] Tıpkı Müslümanlar gibi, çok sayıda Ermeni de kışladan veya kışlaya giderken kaçıyordu.

1915 ilkbaharında gözükara bir Ermeni terzi çırağı, zafer kutlamaları yapan Müslümanlara şöyle bağırdı: "Zafer kazandığınıza kendiniz bile inanmıyorsunuz!" Terzi çırağı bu sözlerinden dolayı tartaklandı ve ustası birkaç günlüğüne gözaltına

678 Urfa'da olanları Türk bakış açısıyla Anadol 1982, s. 317-324 ve Özçelik 1986; Ermeni bakış açısıyla da: Saakian 1955, s. 813 vd. ve Jernazian 1990 tasvir etmiştir. Sonuncusu, biraz kahramanlaştırma eğilimi gösterse de, çok önemli bir görgü şahitliğidir. Önemli misyoner kaynakları –sadece Urfa vakasında olmamak üzere-, bölgede kalmış olan, ancak haberleşme imkânları pek kısıtlı olan kadın ve erkek misyonerlerin savaş sonrası yazılarıdır. Bu metinler, yaşanan korkunç olayları, yurtlarındaki okuyuculara aktarma çabası sonucunda kaleme alınmıştır. Daha çok kendi yaptıklarını ve uzun yıllardır süregelen, çok sevdikleri bir işten vedalaşmalarını tasvire hizmet etmektedir. Kitap olarak yayınlandıkları takdirde de, Ermeni kaçaklarına yardım için biraz para sağlamaları umuluyordu. Bu yazıların bir çoğunda, yazarların, okuyucularda Türkler ve Kürtler hakkında bulunduğunu düşündükleri olumsuz genel yargıları düzeltme çabaları dikkat çekmektedir. Dünya Savaşı esnasında Urfa için en önemli misyonerlik kaynakları olarak Künzler 1999 (1921) ve Künzler 1933 (s. 36-77) değerlendirilebilir. Fransisken raporu *Cinq Ans d'Exil de 1914 à 1919* (krş. dipnot 17) ve Franz Eckart'ın kardeşi Bruno Eckart'ın *Meine Erlebnisse in Urfa* [Urfa'da Yaşadıklarım] (son metin *Orient* 1921 içinde, s. 54-58, 119-126, 133-146, 154-160, ayrıca *Orient* 1922, s. 20-24 ve ayrı baskı olarak Eckart 1922) adlı eserinde, Künzler'in yazdıklarına değerli ilaveler bulunmaktadır. Sözü edilen metinler, bundan sonrası için kılavuz niteliği taşıyacaktır. Jakob Künzler, yazıları için kayıp güncesine dayanmaktadır (Krş. Künzler 1999 [1921], s. 37).

679 Anadol 1982, s. 318.

alındı. Mart başlarında, Ermeni askerlerinin kitleler halinde düşmana katıldığı söylentileri yayılmaya başladı. Bunun üzerine hükümet bir süre sonra Hıristiyan askerlerin üniformalarını ve silahlarını geri alarak, onları çalışma taburlarına dağıtmaya başladı. Ermeni halkın endişesi giderek artıyordu. Nisan'da Halep'te bir işi olan Alman endüstri kuruluşları yöneticisi Franz Eckart'ın kardeşi Bruno Eckart, yolda kovulmuş Zeytun Ermenilerine rastladı ve onların hikâyesini öğrendi. Urfa'ya geri döndüğünde, Van Ermenileri'nin "isyanı"na dair resmî haberler duyuldu.[680] Ruslarla birleşen Ermenilerin binlerce Müslüman'ı öldürdüğüne dair haberler geliyordu. Urfa Hıristiyanları arasında büyük bir korku, Türkleri arasında ise nefret yayılmaya başlamıştı. Türkler artık Hıristiyanları açıkça tehdit ediyor ve görünüşe göre doğu cephesinde alınan yenilgilerin intikamını almak üzere onları katledecekleri günü bekliyorlardı. Künzler, sözlü alıntı olarak şunları aktarıyordu: "Türkiye düşmanlarının galip taraf olarak Türk topraklarına ayak basmayı başarmaları durumunda, vay siz Ermenilerin haline! Topraklarımızda bir tek Ermeni'nin bile sağ kalmaması için elimizden geleni yapacağız."[681] Kadın Fransisken misyonerlerinden biri şöyle yazıyordu: "[...] buradaki her şey savaşın korkunç katliamlara sahne olacağına işaret ediyor."[682] Görünüşe göre Van'ın zaptından sonra Rusların Siverek üzerinden Urfa'ya ulaşmaları, Müslü-

680 Eckart, *Der Orient* 1921, s. 55 vd.

681 Künzler 1999 (1921), s. 38.

682 *Cinq Ans d'Exil* ... s. 14. *Cinq Ans d'Exil de 1914 à 1919*, şark –muhtemelen Ermeni, belki de Süryani veya Arap– kökenli anonim bir kadın Fransisken rapor yazarının el yazması raporudur (krş. bu kitabın s. 8). Bu rapor savaş yıllarında kaleme alınmış (krş. s. 55) veya savaşın sonlarına doğru günlük benzeri notların toparlanmasıyla oluşturulmuştur. Yazar, kendisini "kalben" Fransız olarak görmektedir (s. 24, 33, 37). 27 Aralık 1914 tarihinde, Diyarbakır'dan çıkartılması üzerine Urfa'ya gelmiştir. "Tanrı'ya şükür rahibelerimiz hâlâ oradalar, ilk sürülenlere katılmak zorunda kalan Fransızlar değil, Doğulu olanlar." (s. 13). Manastırlarına devlet tarafından el konulduğu için, rahibeler şehirde kalacak küçük bir yer kiralamışlardı. İleri yaşından ötürü vatandaşlığa geçme süreci sayesinde kalmayı başaran tek Fransız olan *Soeur* Marthe, şu şartları kabul etmek zorunda kalmıştı: Ölmesi durumunda tüm varlığı Osmanlı Devleti'ne kalacaktı, evlenmesi durumunda çocukları Türk olarak kabul edilecekti. *Soeur* Marthe, Kasım 1917'de öldü (s. 14, 50).

manlar arasında paniğe, Ermeniler arasında da korku dolu bir beklentiye neden olmuştu.[683]

Ermeniler, resmî makamların gözünden kaçmayan gizli savunma hazırlıklarına başlamışlardı. Nisan sonlarına doğru, İstanbul ve Harput'ta olduğu gibi, Urfa'da da Ermeni öğretmenler tutuklanmaya başladı. Polis de silah ve yazılı metinler arıyordu. Birkaç gün sonra Jandarmalar, Urfa civarındaki tek Ermeni köyü olan Garmuç'ta asker kaçaklarını yakalamaya çalıştılar. Kaçaklar ise yakınlardaki bir dağa çekilerek jandarmaların üzerine ateş açtılar ve birkaçını öldürdüler. Bu hadise, Urfa Ermenilerinin durumunu daha da kötüleştirdi. Mayıs başlarında resmî makamlar şehrin ileri gelen Ermeni ailelerinden on sekizini, 150 km. güneydeki Rakka'ya sürdüler. Bu ailelerin oraya ulaşmalarıyla beraber erkekleri tekrar Urfa'ya geri gönderildi, diğer ileri gelenlerle birlikte tutuklandı ve silahları nereye sakladıklarını söylemeleri için işkenceye tâbi tutuldu. Resmî makamlar çuvallar dolusu Ermeni kitabına ve belgesine, "devrimci" içerikte olması durumunda sahibinin aleyhine suç delili olarak kullanılması maksadıyla el koydu. Diyarbakır'dan çıkartılan, Urfa üzerinden Beyrut'a götürülen Amerikan misyon hekimi Floyd Smith, başlayan Ermeni kırını hakkındaki ilk görgü tanığı ifadelerini Urfa'ya getirdi. Smith, İttihat ve Terakki kurucularından, sert bir politik çizgi izleme taraftarı Diyarbakır valisi Dr. Mehmet Reşid Bey'i protestolarıyla rahatsız etmişti.[684]

Hıristiyanların güvenliği için devreye giren Halep valisi Celal Bey, Temmuz başlarında makamını merkezî hükümet tarafından gönderilen ve doğrudan General Fahri Paşa'ya bağlı olan özel görevli Eyüp Bey'e devretti.[685] Zeytun Ermenileri Ha-

683 Anadol 1982, s. 319.

684 Eckart *Orient* 1921 içinde, s. 56 ve Künzler 1999 (1921), s. 76. Reşid için krş. Lepsius 1919, s. 114 vd. (Musul konsolosu Holstein'ın Almanya Büyükelçiliği'ne 28.7.1915 tarihli yazısı, ayrıca Hohenlohe'nin Başbakan Bethmann Hollweg'e 30.7.1915 tarihli yazısı) ayrıca Reşid'in otobiyografik notları (Reşid 1993, özellikle s. 43-76). Krş. ayrıca Zürcher 1983, s. 13, 81 ve Gust 1995, s. 227, 289.

685 Krş. Rössler'in Wangenheim'a 3.6.1915 tarihinde gönderdiği telgraf, Lepsius 1919, s. 75 ayrıca *Der Orient* 1921, s. 57.

ziran ayında Urfa yakınlarındaki çalışma taburlarında ortaya çıktılar, sonra da, onlardan ayrı olarak, son derece kötü koşullar içinde bulunan kadınlar ve çocuklar.[686] Ağır lekeli tifüs hastalığından henüz kurtulan Künzler, Alman (Walter Rössler), Amerikan (Jesse Jackson) ve Avusturya konsoloslarının yanı sıra, şehirde bulunan Almanya elçisi Max von Oppenheim'la konuşmak, onları genel durum hakkında bilgilendirmek ve harekete geçmelerini sağlamak maksadıyla, Haziran başlarında ulaştığı Halep'e gitti. Bir şeyler yapılmadığı takdirde, Almanya'nın kaçınılmaz olarak suç ortağı durumuna düşeceğini yazılı olarak belirtti.[687] Künzler'in yokluğunda, Urfa'ya Halep'teki Amerikan konsolosunun talimatıyla Leslie'nin ilgileneceği 500 sivil tutuklu geldi. Bu maksatla Leslie konsolosluk temsilcisi tayin edildi, ancak Urfa makamları onun Amerikan bayrağı çekmesine müsaade etmediler.

Halep'ten dönerken, Künzler, yol boyunca vahşi hayvanlar tarafından parçalanmış pek çok sürgün cesedi gördü. Temmuz başlarında geri döndüğü Urfa'da artık klinikte eczacısının olmadığını gördü, çünkü Ermeni olan bu kişi hapse atılmıştı. Sonra sadece kadınlardan ve çocuklardan oluşan, Sivas ve Erzurum'dan yola çıkarak, Harput üzerinden Haziran sonlarında Urfa'ya ulaşmış olan ilk sürgün kafilelerini gördü. Başarabilenler, çöle götürülmemek için şehirdeki Hıristiyan ailelerin evlerine saklanıyorlardı. Geri kalanlar, şehrin dışında bir kervansaray olan konaklama merkezinde kalıyorlardı. Yüzlerce, hatta binlerce ifade aynı şekildeydi: Erkekler kaybolmuştu, kendileri kaçırılmış, kötü muameleye tâbi tutulmuş, tecavüze uğramış, içlerinden bazıları bitkinlikten ya da jandarma ve çetelerin şiddetinden ötürü yolda ölmüştü. Bazı ifadelere göre, ilk haftalarda jandarmalar kadınları çetelerin saldırılarından korumuştu.[688] Kadınlarının ısrarı üzerine, ba-

686 Krş. Jernazian 1990, s. 53-5.

687 Krş. Künzler 1999 (1921), s. 39 vd., ve *Der Orient* 1919, s. 66. Krş. Lepsius'da işaret edilen nokta 1919, s. 128.

688 Krş. "Bir Avusturyalı'nın 11.8.1915 tarihinde Halep'teki Alman konsolosuna teslim ettiği notlar," Lepsius 1919, s. 130 vd.

zı Urfa Ermenileri, anlaşılan mümkün olan tek kurtuluş yolu olarak İslâm dinine geçmeye çalıştılar, ancak bu çabaları sonuçsuz kaldı.

Temmuz ayında, Ocak ayından beri Urfa Türkleri denetiminde bulunan savaş mahkemelerine, Ermenilere karşı büyük bir sertlikle harekete geçmeye hazır hariciye memurları atandı. Bazı üniformalı kişiler, yolda rastladıkları Hıristiyanlara kötü niyetle zorluklar çıkarmaya başladılar. Bunu arada sırada Müslümanlara da yaptıkları için, bir süre sonra daha doğuya kaydırıldılar. Gerçekten de 6. Kolordu, yönetimi desteklemek üzere Urfa'ya yüz kişi göndermişti.[689] Temmuz sonlarında Urfa'da gerçek sürgünler başladı. Bunların düzenli bir tehcirle ilgisi yoktu. Araba kullanmak yasaktı, herkes yürümek zorundaydı. Halep yönüne doğru gönderilenlerin hayatta kalma şansı vardı. Kuzeye, Diyarbakır yönüne gönderilenler, kısa bir süre sonra korkunç bir ölümle karşılaştılar; Osmanlı Meclisi'nin iki saygın Ermeni üyesi Ohannes Seringülian Wartkes ve Kirkor Zohrab da aynı kaderi paylaştı.[690]

Künzler, Lepsius ile kamuoyunu harekete geçirmek için Avrupa'ya gitmeyi düşündü, ancak para sıkıntısı buna mani oldu. Subay üniforması içindeki iki önemli İttihatçı'nın, Ahmet Bey ile Halil Bey'in 10 Ağustos'ta Urfa'ya gelişleri, gerçek bir dönüm noktası oldu. Merkezî hükümetin bu iki temsilcisi, görevli memurları hiçe sayarak Urfa'ya diktatör gibi yerleştiler, aldıkları yüksek rüşvete rağmen, aralarında *Vartabed*'in de bu-

689 Krş. Der Orient dergisinde Eckart 1921, s. 120; EUM'nin Urfa mutasarrıfına telgrafı, 21.ş.1333 (4.7.1915), BOA DH.FR 54/294.

690 Krş. meclisteki Arap mebus arkadaşları Fâ'iz El-Ghusein tarafından iki Ermeni mebusa ithaf edilen övgü yazısı, "Ermeni Şehadeti," *Der Orient* 1921, s. 5. O zamanlar Urfa belediye hekimi ve Künzler'in çalışma arkadaşı olan kişi, öldürülenler için tifüse dayandırılan bir ölüm raporu düzenlemek zorunda bırakılmıştı. Formalitelerin yerine getirilmesi için gösterilen bu büyük çaba, o zamanlar Urfa'da merkezî hükümetin yüksek hayat sigortası ödentilerine el koymak arzusu olarak yorumlanmıştı. (Künzler 1921, s. 14); gerçek neden ise muhtemelen Almanlara ve öldürülenlerin hayatta kalan aile fertlerine bilgi verme zorunluluğuydu (krş. Kaiser 1997, s. 138 vd.). 15.8.1915 tarihinde Dahiliye Nezareti'nce Urfa mutasarrıfına gönderilen bir telgraf, hekim raporu ile dini bir ölüm belgesinin gönderilmesini istiyordu (BOA DH.şFR 55/24-1).

lunduğu tutuklu Ermeni ileri gelenlerini Diyarbakır yönüne (!) doğru sevk ettiler, 1.000 kadar Urfa Ermenisi'nden oluşan ve civarda yol inşa eden çalışma taburunun öldürülmesini emrettiler. Bu iki *İttihad* temsilcisinin Urfa'ya gelişi, şehirdeki Ermeni varlığının sistematik olarak yok edilmesinin başlangıcı oldu.[691]

Giderek daha fazla sayıda sürgün, giderek daha kötü durumda Urfa istasyonuna gelmeye başlamıştı. Onları, şehrin önlerinde korkunç koşullar içinde yaşadıkları kamplarında ziyaret etmek yasaklanmıştı. Büyük insan kafileleri, su kıtlığı yüzünden susuzluktan ölüyordu. Bazı sürgünler gizlice kaçmayı ve Ermeni mahallesine sığınmayı başarıyordu. Anlattıkları akıl alır türden değildi.[692] Bir defasında yüzlerce kadın çırılçıplak olarak getirilmişti. Sürgün erkeklere ise artık hiç rastlanmıyordu. Yönetim büyük Gregoryan Kilisesi'ni kadınlarla doldurdu; kapısında nöbetçiler bekliyor, subaylar, polisler, jandarmalar ve şehirde yaşayan "normal" Türkleri içeri girip çıkıyordu. Katedral, bir tecavüz yuvasına dönüşmüştü. "Talip," kurbanını ya özel bir eve götürüyor, ya da işini öldürülmüş olan *Vartabed*'in odasında görüyordu.[693]

3.9.3. Urfa Ermenilerinin yok edilmesi

1915 Ekimi'nde Urfa'nın Ermeni mahallesinin sakinlerinin tümü ya öldürülmüş, ya da sürgüne gönderilmişti. Künzler, 19 Kasım 1915 tarihli bir mektubunda kendisini şöyle ifade ediyordu: "[...] Burada yaşadıklarımız yazılı değil. Bundan sonra söz edeceğim. Arkamda hayatımın en etkileyici ayını bıraktım." Fransisken rapor yazarı ise o haftaları tasvir eden sözlerine şöyle başlıyordu: "1915 Ağustos, Eylül ve Ekim aylarında bahtsız şehrimiz Urfa'nın tarihini nasıl anlatmalı! Dehşet ve tarifsiz kıyımlar dönemi."[694]

691 Krş. Künzler 1921, s. 43 ve Bruno Eckart, *Der Orient* 1921, s. 120 vd., 125 vd.

692 Künzler 1921, s. 54-61 bu anlatımların üçünü kısaca aktarır.

693 Eckart 1922, s. 18 vd.

694 CO 1916, s. 3 ve *Cinq Ans d'Exil...*, s. 28.

19 Ağustos günü, jandarmalar, asker kaçaklarını yakalamak bahanesiyle Ermeni mahallesini aramak istediler. Silah sesleri işitildi ve jandarmalardan biri vurularak yere düştü. Bu olay, iki İttihatçı kadronun, aralarında çok sayıda Kürt'ün de bulunduğu şiddet taraftarı Müslüman'ı, gâvuru katletmeye kışkırtmaları için iyi bir fırsattı. Yolda tesadüfen rastladıkları ve kendisine acımaları için yalvaran terzi ustası Hagop, Ahmet Bey tarafından şu sözler eşliğinde vurularak öldürüldü: "İşte sana acıma budur, Ermeni köpeği."[695] Bu hareketiyle diğerlerine de örnek olmuştu. "Gâvurları gebertin, daha ne bekliyorsunuz?" diye bağırdı iki İttihatçı komiseri.[696] Kadınlar da erkekleri kan dökmeye teşvik ettiler. Süryaniler ve Ermeniler arasında ayırım yapılmıyordu. Sadece çarşıda 200 kadar insan, kesici veya ateşli silahlarla öldürülmüştü. Bruno ve Franz Eckart, başlangıçta kendisini ve kardeşini Alman halı fabrikatörleri olarak değil, sadece gâvur olarak gören ayaktakımının elinden güçlükle kurtuldu.[697] Künzler, klinik için mutasarrıftan polis koruması talep etti ve bu isteği derhal yerine getirildi. Kürt ayaktakımı, akşamüzeri yaşlı kardeşiyle birlikte klinik yakınlarında bir evde oturan, çok sayıda çocuk sahibi kasap Şiko'nun evini gözüne kestirmişti: "[...] Kürtler o kadar yüksek sesle bağırıyorlardı ki, klinikte onları dehşet içinde dinliyorduk. İki ihtiyarı istiyor, o gece evdeki tüm kadınlara tecavüz etmeye hazırlanıyorlardı. Bu niyetlerini fanatik küfürler ve lanetler eşliğinde, tüm pencerelerin altında haykırıyorlardı." Künzler'in ricası üzerine, kliniği korumakla görevlendirilmiş jandarmalar, başka arkadaşlarıyla birlikte o korkunç kalabalığı kovaladılar. Ancak Şiko evinin önünde ölü olarak yatıyordu.[698]

19 Ağustos'tan itibaren pek çok kişi Alman, Kapuzen ve Amerikan misyonlarına ait evlere sığınmaya çalışmıştı. Bunların sadece pek azı için yer vardı. Kabul edilenler de ihtiyaçları-

695 Künzler 1999 (1921), s. 52.

696 Krş. Ahmet 1986 (1975), s. 61.

697 Krş. *Der Orient* 1921, s. 122 vd.

798 Künzler 1999 (1921), s. 50.

nı kendileri karşılamak durumundaydılar. *Masmane* veya *Masbane* diye anılan Alman halı fabrikasına[699] 1.000'den fazla insan sığınmıştı. İki İttihatçı subay, tacir Nişan'ı yanlarına çağırtarak, yüksek bir meblağ ödemesi durumunda onu koruyacaklarını söylediler. Ne Nişan, ne de diğer Ermeniler bu sözlere inanmıyorlardı. Nişan da halı fabrikasına sığındı.[700] Künzler, Türk evlerine yaptığı hasta ziyaretlerinde, tüm Ermenileri katletme niyetini hissetti. Eylül ortalarında mutasarrıfa yaptığı bir ziyarette, "meydan okuyan tarzdaki tutumları" –evlere barikat kurulması, işbaşı yapılmaması– yüzünden bundan böyle Ermenilere müsamaha gösterilmeyeceğini öğrendi. Leslie'nin yükünü hafifletmek maksadıyla Ağustos başında Urfa'ya gelmiş olan Halep Amerikan İkinci Konsolosu Edelmann, 19 Ağustos katliamı sonrasında şehri terk etti. Künzler'in düşüncesine göre, durumu fazlasıyla vahim gördüğü için, "bir cadı kazanına dönüşmüş olan Urfa"dan daha güvende olacağını düşündüğü Halep'e geri dönmüştü.[701] Zanaatçılık Ermenilerin elinde bulunduğu için şehirde ihtiyaç maddeleri darboğazı baş göstermişti, çünkü hayatta kalmayı başaranlar günler boyu evlerinden çıkmadıkları gibi, işyerlerine de gitmiyorlardı. Bunun üzerine yönetim bazı fırıncıların üzerinde baskı uygulayarak onları ekmek satmaya zorladı, bu arada onları gerçekten de korudu.

Genç bir Ermeni önderi olan Mugerdiç Yotneghparian o günlerde Türk subayı kıyafetine, arkadaşlarının birkaçı da asker kıyafetlerine büründüler; birlikte Halep'e giderek silah ve cephane satın aldılar. Köyleri takip eden bir rota izleyerek geri döndükleri için, fark edilmeden şehre ulaşmayı başarmışlardı. Demirciler, el bombaları imal etmekle görevlendirilmişlerdi. 29 Eylül günü, muhtemelen belirgin bir nedeni olmadan, Ermeni mahallesinde tekrar silah sesleri duyuldu. Bu vakayı araştırmak isteyen jandarmalar, ikinci kez takviyeli bir şekilde kapısı kilitli evin önüne ulaştıklarında silahlarla karşılandılar,

799 Muhtemelen eskiden bir sabun fabrikasıydı (*masmana/masbana*, Osmanlıca ve Arapça'da sabun fabrikası anlamına gelir).

700 Bruno Eckart in *Orient* 1921, s. 121 vd.

701 Künzler 1999 (1921), s. 62, 78.

içlerinden bir veya ikisi öldü, birçoğu yaralandı.[702] Ermeniler, mahallelerine açılan on iki sokağın girişlerini tutmuşlardı. O andan itibaren Ermeni mahallesinde görülen tüm Müslümanların, hatta minareye tırmanmaya çalışan müezzinin üzerine ateş açıldı: Ezanın okunması imkânsız hale gelmişti. Urfa'da askerî birlikler konuşlandırılmamıştı ve jandarmalar sürgün kafileleriyle meşguldüler. Mutasarrıf, yardım gönderilmesi için hemen aynı gün Halep'e telgraf çekti. İlk olarak toplu bir Arap taburu geldi, 4 Ekim'de General Fahri Paşa bizzat intikal etti, 5 Ekim'de de elinde sahra topları bulunan bir Anadolu taburu geldi.[703] Bu kuvvetler, Müslüman kadınlar tarafından sevinç zılgıtlarıyla karşılanmıştı: "Kadınlar, çatılardan, 'gâvur'ları yok etmeye gelen yiğitler şerefine tiz bir şekilde 'lili' diye bağrıyorlar, sevinç çığlıkları atıyorlar."[704]

Türk ve Ermeni evlerinin arasında iplikhanesi, boyahanesi ve dokuma atölyeleriyle büyük *Masmane* bulunuyordu. Mahalleye tepeden baktığı için, bu büyük yapı stratejik bir öneme sahipti. O esnada fabrikada çoğu kadın ve kız olmak üzere, 472 kişi bulunuyordu. Ermeniler, fabrika yöneticisi Franz Eckart'a, işletmeyi işgal etmeyi tasarladıklarını bildirdiler. Eckart, binanın zarar görmesinin ve muhtemel yağma hareketlerinin önüne geçmek için, General Fahri ile görüşmeye karar verdi. General önce erkeklerin, sonra da içerideki herkesin binayı boşaltmasını istedi. Eckart bunu kabul etti. *Masmane*'ye sığınmış olanların bir kısmı, gizlice Ermeni mahallesine kaçtılar. Jakob Künzler şöyle yazıyordu: "Ancak Ermenilerin Türklerin binayı işgal etmeye hazırlandıklarını [Franz Eckart kanalıyla] öğrendikten sonra, neden onlardan önce davranmak için bir girişimde bulunmadıklarını asla anlayamadım." 9 Ekim günü öğleden sonra yaklaşık 400 kadın ve çocuk,

---

702 Urfa mutasarrıfının Dahiliye Nezareti'ne 29.9.1915 tarihinde gönderdiği telgraf, ATBD 1985, s. 101; Ordu yönetiminin Dahiliye Nezareti'ne 21.10.1915 tarihli yazısı, ATBD 1987, s. 41 vd. Mugerdiç için krş. Jernazian 1990, s. 51 vd.

703 Krş. Künzler 1999 (1921), s. 64 vd., telgrafın yayınlandığı yer ATBD 1985, s. 101 ve ordu yönetiminin 5. ve 6. Ekim tarihli yazıları, ATBD 1985, s. 115 vd.

704 *Cinq Ans d'Exil*, ... s. 32 vd.

şehrin dışında bulunan Alman yetimhanesine götürüldü, Eckart tarafından evine götürülmek istenen yedi çalışan da, başlarına bir şey gelmeyeceği güvencesi verilerek hapishaneye yerleştirildi.[705]

Ermeni mahallesinin en yüksek noktasında, birbirine bağlı çok sayıda binadan oluşan Amerikan misyon enstitüsü bulunuyordu. Mahallede oturan ve Belligerent olarak anılan Avrupalıların sivil enternelerin bir kısmı da bu binaya sığınmıştı. Misyon amiri Leslie, Ermeni savunmacılar tarafından isteği dışında alıkonduğu için, komşu Müslüman mahalleye attığı bir mektupla kurtarılmayı istediğini belirtti. Tehlike bölgesindeki diğer Avrupalılar, kadın Fransisken misyonerleri de dahil olmak üzere, Kapuzen manastırına yerleştirildiler.[706] Künzler, muhtemel Türk yaralıların hizmetine vermek için, kliniğindeki tüm yatakları boşaltma emri aldı. Türk yöneticileri, devlet hastanesinde bulunan Ermeni hastaları "asilerin millettaşlarına iyilik yapmak niyetinde olmadıkları için" daha günler öncesinden dışarı atmışlardı. Künzler, 19 Ağustos'ta öldürülen Şiko'nun boş evinde geçici bir klinik oluşturdu.[707]

Ordu yönetiminin 12 Ekim tarihinde 4. Ordu Komutanlığı'na ve Hariciye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda "Urfa'daki Ermeni isyanı"nın öneminin ve "aynı düşüncede olanlara etkili bir ders vermek için" isyanın derhal ve sert bir şekilde bastırılmasının gerekliliğinin altı çiziliyordu.[708] 14 Ekim günü Eckart kardeşler atla şehrin güneyindeki bahçelerin arasından geçtiler. Yolda Fahri, yaverleri ve Alman subayı Kont Wolfskeel (Künzler tarafından "Wolfskehl" [Kurt Boğazı] olarak anılır) von Reichenberg'le karşılaştılar. İki asker o esnada toplarının ağızlarını Gregoryan Kilisesi'ne çevirmekle meşguldüler. Künzler'e göre Ermeniler aylar boyu dayanabilirdi: 9 cm. ça-

705 Künzler 1921, s. 66 vd. (Alıntı s. 66). Krş. Bruno Eckart *Orient* 1921 içinde, s. 135-138. Yukarıda anlatılan olay yüzünden Ermeniler savaştan sonra Franz Eckart'ı Ermenileri Türklere teslim etmekle suçladılar.

706 Krş. *Cinq Ans d'Exil...*, s. 33.

707 Künzler 1999 (1921), s. 69.

708 ATASE Nr. 1/1, 13/63, 15-4, Özçelik 1986, s. 30.

pındaki top mermileri bile sağlam taş yapılarda ciddi bir hasara yol açmıyordu. Saldırganlar ise Ermeni mahallesine girmeye çalıştıklarında ağır kayıplara uğruyorlardı. Buna rağmen, ellerindeki baltalarla tahta kapıları kırmaları için Süryanileri işçi-asker olarak önden gönderiyorlardı; içlerinden bir kısmı kurşun yağmuru altında hayatını kaybediyordu. Kuşatmanın 15. gününde, kilisede yapılan bir toplantı esnasında, bir top mermisi parçası Ermeni lider Mugerdiç'e isabet ederek onu savaşın dışında bıraktı. O günden sonra Ermenilerin bir kısmı teslim olma ısrarında bulunmaya başladılar. General, ancak kayıtsız şartsız bir teslimiyeti kabul ediyordu. Ondan acıma beklemek anlamsızdı. "Neden ölene kadar direnmiyorlar?" diye soruyordu Künzler üzüntüyle ve anlamaksızın. Görünüşe göre sadece küçük bir azınlık isyanın devamını aktif olarak destekliyordu.[709]

Hayatta kalanlar, 16 Ekim 1915 öğleden öncesi yaşanan teslim öncesinde, aileler içindeki yürek parçalayan intiharları Fransisken misyonerlerine anlatmışlardır.[710] Künzler şöyle yazıyordu: "[Polis merkezine] doğru giderken yolda kadın ve çocuklardan oluşan uzun, çok uzun kafilelere rastladım. Ah, o kadar korkunç, o kadar tüyler ürpertici, o kadar umutsuzluk vericiydi ki! Tüm o korkunç, umutsuz, çok iyi tanıdığım yüzlere bakmak zorunda kalmak, çaresiz bir umutsuzluğun izlerini okumak. Ölüme kurban olacakları artık eskisinden de kesindi. Yalvarırcasına ellerini uzatarak bana sesleniyorlardı: 'Ey Yakob Kardeş! Kurtar bizi, kurtar bizi!' Ama ben onlar için ne yapabiliyordum? Hiçbir şey. [...] Eve dönerken [Leslie ile birlikte] bir caminin önündeki meydandan geçmek istedi. Ancak meydanı tutmuş olan silahlı askerler, bize buradan uzaklaşmamızı emrettiler. 200 metre uzaklıktaki evime henüz gelmiştik ki, cami meydanında bir grup Ermeni'nin kurşuna dizildiğini duyduk. Başka yönlerden de silah sesleri geliyordu. Urfa Er-

709 Künzler 1999 (1921), s. 70. Krş. Bruno Eckart, *Der Orient* 1921, s. 140, Jernazian 1990, s. 52, 87 ve Künzler 1999 (1921), s. 88.

710 "[...] aile reisleri, en güzel genç kızları terk etmektense, onları (kendi elleriyle) öldürmüşlerdir" (*Cinq Ans d'Exil*.., s. 35).

menileri'nin katledilmeye başlandığı artık çok açıktı."[711] Savunmasız insanların katledilmesi –resmî makamların dilinde: Urfa'nın son asilerden temizlenmesi– birkaç gün sürdü. Bu katliamın araçları ateşli silahlar, ip veya –genellikle– balta ve bıçaktı. Kanlar içinde yerde yatan vücuduyla ölü sanıldığı için, misyon kliniğinin hamalı Hagop ölümden kurtulmuştu. Gece olunca Künzler'in evine kaçmayı başardı. Cami avlularına ve hapishanelere getirilen erkeklerin tümünün öldürülmesinden sonra, kadınların nakline başlandı. Jakob Künzler, yaralılarla ilgilenmek ve ekmek dağıtmak için sık sık bu geçici kampı ziyaret ediyordu. Ancak bu bile gerçekte bir iyilik değildi: "Bir keresinde elimde ekmeklerle ortaya çıktığım zaman, kadınlar bana şöyle bağırdılar: 'Bize ekmek mi getiriyorsun? Bize, ölümün çocuklarına mı? Hayır, bize ekmek değil, zehir getir! Bol bol zehir! Bizi göndermelerine izin verme, burada ölmemize yardım et. Çöle götürülmenin ne anlama geldiğini sen de gayet iyi biliyorsun!' Başka kadınlar bana zehir şişecikleri gösterdiler ve ne kadar içmeleri gerektiğini sordular. Zehrin mümkün olduğunca fazla insan tarafından kullanılabilmesi için, gereğinden fazla içmek istemiyorlardı."[712]

Sonra sevkıyat başladı. Söylenene göre batıya, Konya yönüne doğru gidiliyordu; ordu yönetiminden gelen bir telgraf ise aksi istikâmete işaret ediyordu: Musul.[713] Şehrin önünde toplanan çok sayıda Müslüman, kadınlardan ve kızlardan beğendiklerini çekip alıyorlardı. Birkaçı bu sayede sürgünden kurtulmaktan memnundu, başkaları ise direnmeye çalışıyordu. Jandarmalara verilen rüşvet, insan ticaretini şiddet yoluyla gerçekleştirmeyi mümkün kılıyordu. Komutan kampın en güzel kızlarını çoktan kendisine ayırmış ve fazlasını subaylarına hediye etmişti. "Dostlarımız ve çocuklarıyla vedalaşmanın üzüntüsü tarifsizdi," diye yazıyordu Bruno Eckart. "Bugün bile o günler aklıma geldikçe, içimi müthiş bir acı kaplıyor. Zihnimde akrabalarının

711 Künzler 1921, s. 71-73.

712 Künzler 1921, s. 83.

713 Krş. 24.10.1915 tarihli, Musul yönüne doğru gönderilen 2.000 kadın ve çocuktan söz eden telgraf (ATBD 1986, s. 45), *Cinq Ans d'Exil...*, s. 37.

yardımıyla şehirden çıkmaya çalışan ağır hastaları görüyor, bu rezalete alet olmamak için yalvararak benden zehir isteyen on sekiz yaşında bir genç kızın sesini duyuyor, Bayan Tuma'nın umutsuz gözlerle bizden yana baktığını, çocukların korkuyla annelerine sarıldıklarını görüyor, onları teselli etmeye çalışan genç kadınların cesaretlerine hayranlık duyuyorum. Altı atlı jandarma, onları acele etmeye zorluyordu."[714]

21 Ekim günü, ordu komutanlığı, Urfa olayları hakkında basına ve yabancı elçiliklere ulaştırması için Hariciye Nezareti'ne bir rapor gönderdi. Bu raporda sadece Urfa'da saklanan ve jandarmalara ateş açan "Ermeni alçaklar"dan, yabancılara ait mülklere izinsiz girilmesinden ve komşu Müslüman mahallelere düzenlenen saldırılardan söz ediliyordu. Aslında cepheye gitmeleri gereken birlikler, 16 Ekim tarihine kadar, tarafsız veya düşman devletlerin vatandaşlarına zarar vermeyecek şekilde isyancıları yok etmeyi başarmışlardı.[715] Talat Paşa'nın hatıratında yer alan Urfa'yla ilgi bölümün de korkunç gerçeklerle ilgisi yoktu ve olanları haklı çıkartmaya çalışmaktaydı.[716] Türk tarihçisi İsmail Özçelik, aradan yetmiş yıl geçtikten sonra genellikle Osmanlı askerî kaynaklarına dayanarak kaleme aldığı "1915 Yılı Urfa Ermeni Olayları" adlı makalesinde, bu olaylara dair Ermeni iddialarının ne kadar temelsiz ve çürük olduğunu yazmaktadır. "Koruması altında yaşayanlara karşı Türkler kadar adil ve toleranslı olan başka bir millet bulmak mümkün değildir."[717] Bu ölüm sürgünlerinin önemli neden sonuç ilişkisinden ne bu tarihçi, ne de 70 yıl önceki resmî tebliğ bahsetmektedir.

"Türkiye uğruna bir can daha feda edildi," diye başlıyordu genç misyoner Leslie'nin ölümü hakkında *Missionary He-*

---

714 *Der Orient* 1921, s. 145 vd. Tuma, Alman Yetimhanesi'nde görevli annelerinden biriydi. Sürgün başladığı esnada hamileliğinin son günlerini yaşıyordu. Çölde doğum yaptıktan sonra, çocuğuyla birlikte sefil bir şekilde öldü.

715 ATBD 1986, s. 41 vd.

716 15.3.1921 tarihinde öldürülmesinden önce Berlin'de kaleme alınmıştır (Talat 1994, s. 79 vd.).

717 Özçelik 1986, s. 32.

rald'da yayımlanan makale. Ölüm sebebi bugün bile kesin olarak bilinmemektedir; Büyükelçi Henry Morgenthau'un raporu, hastalık halinde zehir aldığından söz etmektedir. Gazetede yayımlanan imzasız makale, Leslie'nin sadece dört yıl süren, ancak çokyönlü misyonerlik faaliyetlerini ve hastalarla ilgilenişini takdir etmektedir. Genç babanın ölümünden kısa bir süre önce doğan ve annesiyle birlikte Antep'te bulunan küçük kızını hiç görmemiş olduğunu düşünmek çok üzücüdür. "Yardım eden bir ev parçalandı; dul kadın ve yetim kalan çocuk yasa gömüldü. İnsanların dinlemek istemedikleri bir öğretiyi duyurmaya çalışmanın ne kadar ağır bir bedeli var!"[718] Bu tür cümlelerin ardında hangi gerçekler gizlidir? Türkiye misyonunda Birinci Dünya Savaşı bağlamında yaşanan kalp kırıklıklarının ve varoluşların hikâyeleri, diğer ölçüsüz acılardan ötürü hiçbir zaman yazılmamıştır. Ancak ölüm, intihar, çılgınlık ve dengesizlik halleri, misyon istasyonlarına uğramadan geçip gitmiyordu.[719] Jakob Künzler, o hüzünlü 1915 Ekimi'nde, arkadaşı Francis Leslie'ye yardım edemiyordu. "Leslie benim en iyi arkadaşımdı. [...] Birbirimizi çok iyi anlıyorduk. Tecrübelerimle ve bildiklerimle ona sık sık destek olabiliyordum. İlkbaharda lekeli tifüsten ötürü yarı ölü bir halde hasta yatarken, karımın en büyük destekçisi olmuştu. [...] Aramızda sadece bir noktada ayrılık vardı, politik olarak ortak düşüncelere sahip değildik. Ben Alman dostuydum, o İtilaf Devletleri'nin dostuydu. Ama bu yüzden aramızda asla anlaşmazlık olmadı.

718 MH 1916, Jan., s. 18 vd.

719 Örneğin Johannes Spörri'nin şu satırlarının ardında ne büyük bir kişisel dram gizlidir: "Tüm bu acıların içinde hastabakıcı olarak Bitlis'e gelen sevgili çalışanımız Hemşire Martha Kleiss, maalesef üzüntüden öldü [1915]. Ama Tanrı'nın huzuruna tüm görevleri yerine getirilmiş olarak çıktı" (*25 Yıl*... s. 47) Johannes Lohmann'ın şu cümlelerinin ardında nasıl bir dram gizlidir: "[...] Temmuz 1915'te, korkunç Hıristiyan takibatının tam ortasında, büyük bir sevgi ve özveriyle Ermeni yetim ve dulları için çalışan Hemşire Helena Laska şartların ağırlığına dayanamadı. İçimizden [Harput'ta bulunanlardan] Şark Hıristiyanlarının binlercesiyle birlikte gökteki Altın Kapılar'dan geçmeye bir tek o layık görüldü..." (*25 Yıl*... s. 17 vd.). Halep'te 1915 yılından beri yönettiği yetimhanelerdeki tüm çocukların Şubat 1917'de elinden alınması üzerine, Beatrice Rohner sinir zaafiyeti geçirir.(Meyer 1974, s. 109 vd., 267). Krş. s. 354.

Zaten nasıl olabilirdi ki?"[720] Haziran 1915'te tutuklu Dr. Floyd Smith'le polisin kulaklarının dibinde konuşan ve başlayan Ermeni soykırımını öğrenen, Leslie'nin ta kendisiydi. "O andan itibaren Bay Leslie'nin huzuru tümden kaçmıştı." O aydan itibaren, diğer işlerinin yanı sıra, yatılı 500 öğrenciyle ilgilenmek zorunda kaldı. Halep konsolosunun Ağustos ayında Amerikan misyonerin yükünü geçici olarak hafifletmesinden sonra, Leslie "takip edilme hezeyanlarına benzer semptomlar" göstermeye başladı.[721] Künzler, yatılı öğrencilerle ilgilenmekten vazgeçerek, karısıyla çocuğunun bulunduğu Antep'e gitmesi için onu sıkıştırmaya başladı. Amerikalı, yatılı öğrencilerle ilgilenme faaliyetlerine son verdi. Antep seyahati ise şehir kapılarındaki muhafızların Jakob Künzler'in çıkışına izin vermemesi nedeniyle başarısız oldu; öldürülmekten çok korkan Leslie, seyahate başlarken dostunun mutlaka yanında olmasını istiyordu. Bunun üzerine Künzler ikinci bir girişimde bulunmaya çalıştı, ancak bu kes Leslie istemiyordu. Bu kararını, kendisine emanet edilmiş olan yetimleri hiç kimsenin, özellikle de diyakonun bu tehlikeli durumda yalnız bırakmayacağını söyleyerek açıklıyordu. Sonra, Leslie'nin günler boyunca mahsur kalmasına neden olan Ermeni mahallesi kuşatması başladı. On altı gün sonra Künzler onunla bir polis merkezinde, karmaşık bir ruh hali içinde karşılaştı. Onu evine götürmeyi başardı, ancak artık asılmaktan korkması için bir neden kalmadığına onu boş yere ikna etmeye çalıştı. Leslie her gün bir savaş mahkemesine görünmek zorunda kalıyor ve bir jandarma subayı ona sonunun Ermeniler gibi olacağı tehdidini savuruyordu.[722] Akşamları eve yıkılmış bir insan olarak dönüyordu. Bir öğleden sonrasında, Leslie'ye emanet edilmiş olan Ermeni mallarının teslim alınmasına şahit olması için Künzler de mahkemeye çağrıldı. Mahkeme, generalin bakışları altında, yaklaşık 1.000 kilo altına ve mücevhere el koydu. Leslie'yi teselli etmek

720 Künzler 1999 (1921), s. 75 vd.

721 Künzler 1999 (1921), s. 76 vd.

722 *Der Orient* 1921, s. 155.

mümkün değildi. Ekim ayının sonlarına doğru, yakında asılacağını söyleyerek Künzler'den zehir istedi. Künzler, savaş mahkemesinde tercümanlık yapan Ephraim'den, bunun gerçek olmadığını öğrendi. Sonra, zengin bir Ermeni tacirinin kasasının anahtarının onda olduğu düşüncesiyle, Leslie'ye baskı yapıldı. 30 Ekim günü, At Pazarı'ndaki mahkemeden geriye dönerken, birkaç Ermeni için hazırlanmış olan darağaçlarını gördü. Leslie az sonra, Künzler'in evine ulaşamadan, zehirlenmiş olarak yere düştü. Cebinde bulunan bir yazıda, arkadaşlarını şüphelerden uzak tutmaya çalışıyordu: "Son sözlerim. Eylemlerimden kendim dışında Urfa'da kimse hiçbir şekilde sorumlu değildir. Özellikle Bay Künzler ve Eckart ailesi yaptığım hiçbir şeye karışmamışlardır. İçtiğim şeyi, Misyon binasından getirdim. Ermeni ihtilaline karışmadım, ama bu ihtilalin parçası olarak gösterildim." F. H. Leslie."[723] Künzler, bu üzücü haberi Leslie'nin karısına bildirmek zorunda kaldı. Protestan mezarlığında arkadaşı için bir mezar kazdırırken, polis bu mezarlığın –terk edilmiş Ermeni mülkü olarak– devlete ait olduğu gerekçesiyle, cenazeye katılan cemaatle beraber dışarı attı. Leslie'nin cenazesi, şehrin dışındaki kimseye ait olmayan bir taşlık arazide alelacele toprağa verildi.

Aralık 1915 başlarında bir tasfiye komisyonu, Urfa'da iki yıl sürecek olan çalışmalarına başladı. Yağmadan geri kalmış Ermeni mülklerinin tümü satışa çıkarıldı. Yağmacılar ve onlara yataklık edenler, "aylardan beri şehrin içinde ve dışındaki çalıntı mallardan kazanç sağlıyorlardı."[724] Savaş mahkemesi, pek çok mülke el koymuştu. Resmî tasfiye bilhassa satış mağazaları, evler, bahçeler ve arazi üzerinde yoğunlaşıyordu. Komisyonlardan biri dağılıp yerine diğeri geçiyor, böylece mümkün olduğu kadar çok komisyon üyesine zenginleşme fırsattı sağlanıyordu. Jakob Künzler, savaş mahkemesinde tercüman olarak görev yapmış olan, şimdi de komisyon kâtibi olarak çalışan Suriye Protestan rahibi ve Ermeni Ephraim Jernazian ara-

723 Saakian 1955, s. 944. Çok serbest Almanca çevirisi için Künzler 1921, s. 56, biraz bozulmuş Türkçe tercümesi için Özçelik 1986, s. 31.

724 Bruno Eckart, *Der Orient* 1922, s. 20.

cılığıyla, bütün gelişmeler hakkında detaylı bilgi sahibi oluyordu.[725] Ermeni olmasına karşın, işlevi yüzünden Süryani olarak değerlendiriliyordu. Memurlar Ermeni eşya depolarını mezada çıkardıkları zaman, en güzel ve değerli parçaları önce kendi evlerine gönderiyorlardı. Genellikle bedava denebilecek fiyatlar verilen mezada ise sadece Müslümanlar katılabiliyordu. Bruno Eckart, bu olanlara dair çok yerinde bir tespitte bulunuyordu: "Koca depoların, sadece Türklere ve bu kadar ucuz fiyatlara satılması çok şaşırtıcıydı. Zamanla Ermeni halkın refahının tümü Müslümanların eline geçti ve böylece bu dehşet verici insan kırımının esas amacına ulaşılmış oldu."[726]

Kadınlar nakledilmeyi beklerken, yönetim ani bir "şefkat gösterisi" yapmaya karar vererek, anasız-babasız kalmış küçük çocuklar için bir yetimhane açmaya karar verdi; bu, muhtemelen Dahiliye Nezareti'nin önemli bir memuru olan Şükrü (Kaya) Bey'in şehirde bulunmasıyla bağlantılıydı. Bakıcı ve mürebbiye olarak Ermeni kadınların bazıları görevlendirildi, daha önce çaresizce çocuklarından ayrılmış olan annelerin bir kısmı da, bu sayede sürgünden kurtuldu. Çocuklara Müslüman isimleri verildi ve İslâmî eğitime tâbi tutuldular.[727] Elisabeth Künzler, kendi çabasıyla illegal bir yetim çalışması örgütledi. Çocukları, Türk kadın arkadaşlarının kendisine kiraladığı iki küçük eve yerleştirdi.[728] Şehir için olmazsa olmaz önem taşımalarından ötürü başlangıçta imha planlarından muaf tutulan fırıncılar, demirciler ve Ermeni hekim, daha radikal bir emir nedeniyle sürgün kafilesine katılmak zorunda kalan erkekler oldular. Sadece lekeli tifüs hastalığından ötürü kendini bilmez bir şekilde yatan hekim bundan kurtuldu. Bu hastalık, kuşatma zamanında Urfa'ya geri dönmüş ve "ölümü arayan

725 Künzler 1999 (1921), s. 41 vd. Ephraim, yazar Ephraim K. Jernazian ile aynı kişidir (krş. Jernazian 1990, s. 48 vd.).

726 *Der Orient* 1922, s. 20.

727 Künzler 1921, s. 87. EUM'nin *Muhâcirîn Müdürü* Şükrü Bey'e 1.11.1915 tarihinde gönderdiği bir telgraf, "Ermeni yetimlere dair tedbirleri" onaylıyordu (BOA DH.ŞFR 57/228).

728 Schäfer 1932, s. 96 vd.; Künzler 1951, s. 141 vd.

binlerce sürgün için bir teselli aracı olmuştu. Hastalığa yakalanan kimse, en geç ikinci günde bilincini yitiriyordu [...]. Ancak hastalık nasıl sürgünler için bir teselli aracıysa, takipçileri için şehirde ve kırda acımasız bir düşmandı. [...] Bu hastalığın kurbanlarının sayısı muazzam boyutlara ulaşmış olmalı, çünkü yavaş yavaş Türk imparatorluğunun tüm topraklarına yayılıyordu. Harran Ovası'nda birkaç köyün sakinlerinin tümü, çocuklar da dahil olmak üzere, hayatını kaybetti." Başını sokacak bir yeri bulunmayan hastalar, ölümle pençeleşirken sık sık cesetlerin arasına karışarak "büyük çukur"a atılıyorlardı. Künzler ve Fransisken misyonerleri pek çok hastayla ilgileniyordu.[729]

Bir şehri, etnik yelpazesinin 15.000 üyesinden tümüyle "temizlemek," tasarlandığı kadar çabuk olmuyordu. Ermenilerin birçoğu derin kuyulara, gizli dehlizlere veya yol kanallarına gizlenmişti. Bazen İslâm'ı kabul etmek suretiyle şehirde yaşama hakkını satın alabileceğini düşünen bir hain, jandarmayı bu tür saklanma yerlerine götürüyordu. Arama yapan veya yağma peşinde koşan askerler, sık sık kaçaklarla karşılaşıyordu. Bunlar derhal öldürülüyor, kuyulara saklananların üzerine ise duvar örülüyordu. Sonunda askerler tüm kuyuları doldurdular ve saklanacak yerleri duman altında bıraktılar. Bu nedenle Kasım sonlarına kadar şehirde sık sık silah sesleri duyuldu. Urfa'da 1915 yılının ikinci yarısında yaşanan çatışmalar Müslüman tarafında yaklaşık 200 ölümle, Ermeni tarafında ise birkaç kadın, ancak pek az erkek istisna dışında tüm halkın ölümü veya sürgünüyle sonuçlandı.[730] Daha önce de belirttiğimiz gibi, bazı kadınlar ve kızlar, kamptan veya hareket halindeki kafileden gönüllü veya gönülsüz olarak çekilip alınmışlardı. Bir Türk albayı, halı fabrikasının 250 çalışanından biri olan 15 yaşındaki çok güzel bir kızı kaçırtmış ve ailesine güvende olabilecekleri bir yer sözü vermişti; aile gerçekten de şe-

729 Künzler 1999 (1921), s. 87; *Cinq Ans d'Exil...*, s. 36 vd.

730 Özçelik 1986, s. 31 vd. Ordu komutanlığının 24.10.1915 tarihli bir telgrafı ölü ele geçirilen 349 Ermeni'den, bilinmeyen sayıda tutukludan ve sürgün edilen 2.000 kadın ve çocuktan söz etmektedir (ATBD 1986, s. 45).

hirdeki evine geri dönebilmişti.[731] Çok sayıda Ermeni kadını ve çocuğu, saklandıkları yerden insanlık göstererek kendilerini kabul eden Müslüman dostlarının yanına sığınmışlardı. Müslümanların arasında yaşayan Süryaniler ve Katolikler, yani Katolikliğe dönmüş Süryaniler de, kaçakları saklamayı kabul ettiler. Ancak kısa bir süre sonra yönetimin Ermenileri evlerine kabul edenlerin de sürgüne gönderileceği tehdidini savurması üzerine, onlara kapıyı gösterdiler.

Künzler'e göre, Türklerin arasından sadece birkaç üst düzey memur kaçakları teslim etme emrine uymuştu. "Şehrin içinde veya dışında yaşayan Türk, Kürt ve Arap çoğunluk, yönetimin isteklerini umursamıyordu." Künzler, ayırım gözetilmeksizin tüm Türklerin "zalim" olarak nitelendirilmesini düzeltmek istiyordu. Şehrin en yüksek ikinci sivil memuru olan kadıya duyduğu saygı özellikle dikkat çekicidir: "[...] savaş mahkemesi, kadının evindeki Ermeni Hıristiyanları teslim etmesini istemişti. Bu adam, Ermenilerin şehirden çıkartılmasını protesto ettiği için, Temmuz 1915'te Erzincan'dan Urfa'ya tayin edilmişti. Urfa'da ise o meşum günlerde, Ermeni katliamına karşı tavır alınan bir toplantı düzenlemişti. [...] General, bu toplantıdan sonra kadıyı yanına çağırtarak şöyle demişti: 'Sen kim oluyorsun da merkezî hükümet aleyhine çalışmaya, Ermenilere yumuşak davranılması için çaba göstermeye, hatta emrime rağmen evinde Ermeni kadınlar saklamaya cüret ediyorsun? Buna son vermediğin takdirde, seni yola getirecek kudrete sahip olduğumuzu anlayacaksın.' [...] Kadı evine döndüğü anda kapıda generalden emir almış olan polisler belirmiş ve Ermeni kadınları alıp götürmüşlerdi. Kadı ise buna aldırış etmeksizin, birkaç gün sonra evine tekrar kaçakları kabul etmişti. Ben Müslümanlar arasında bu kadar soylu bir ruha sahip olan başka biriyle tanışmadım. Zaten başka hiçbir Müslüman'la böyle bir kişisel yakınlık kuramadım. Sonradan birbirimizden çok iyi iki dost, hatta iki kardeş olarak ayrıldık."[732]

731 *Der Orient* 1921, s. 143 vd.

732 Künzler 1999 (1921), s. 90. Ayrıca krş. Vischer-Oeri 1967, s. 70. Fransisken rapor yazarı, kaçırılan rahibelerin ve rahiplerin kesinlikle rahatsız edilmeme-

Ephraim Jernazian, muhtemelen Fahri'nin gelişinden önce ikinci bir emre kadar görevden alınmış olan Urfa askerî âmiri Suriyeli Sadık Bey hakkında da iyi şeyler söylemektedir. Bu adam, 1915 yazında Urfa'ya gelen sürgünlere acımış ve onlara gıda maddeleri dağıtımıyla bizzat ilgilenmişti. Şahit olduğu sefaletin etkisiyle de şöyle bağırmıştı: "Sizi bu hale getirenleri Allah tahir eylesin!"[733]

Aleni olarak aforoz edilmiş olan Ermeni erkeklerine yardım etmek, ölümcül bir tehlikeydi. Şehirli Müslümanların hiçbiri onlara yardım etmeye cesaret edemiyordu. Köylerde ise bunu yapabilmek mümkün olabiliyordu. Garabed, "Kürt Muhammed" ismiyle, sağlığı gayet iyi olarak misyon kliniğine alınabilmişti; ancak diyakonun ricası üzerine, daha önce de kendisine sığınma imkânı vermiş olan köylü Kürtlerin yanına dönmüştü.[734] Kapuzen misyonunun rahipleri, Ağustos 1915'ten beri bir Ermeni Katolik rahibine kucak açmak suretiyle, Ermenileri barındırma yasağını ihlal etmişlerdi. 7 Eylül 1916 günü bu kaçağın bulunmasıyla beraber, ihanet suçlamasıyla derhal tutuklanmışlardı.[735] Özgürlüklerine ancak 1918 ilkbaharında tekrar kavuşabildiler. Ermeni Katolik rahibi ise idam edildi. Evinin bodrumunda yedi Ermeni erkeğini gizleyen Danimarkalı Karen Jeppe'nin sinirleri tümüyle harap oldu. Evinin üç kez titiz bir şekilde aranmasına karşın, gösterdiği büyük cesaret sayesinde kaçaklar yakalanamadı. Künzler, sinirleri ciddi

---

leri yolunda kesin emirler veren vali için de güzel sözler söylemişti. Üç oğlunu her gün onlara göndererek, ücretsiz Fransızca dersleri almalarını sağlıyordu (*Cinq Ans d'Exil*..., s. 49).

733 Jernazian 1990, s. 68 vd.

734 Künzler 1999 (1921), s. 100, 110.

735 Burada P. Thomas, P. Bonaventure, Peder Raphaël ve bir başka kişiden, yani Osmanlı rahiplerinden söz edilmektedir, çünkü Fransız rahipleri savaş başlangıcında sınır dışı edilmişlerdi. Pek çok sorgulama, arama ve geçici tahliyeden sonra 1917 başlarında –Peder Thomas'ın lekeli tifüsten öldüğü– Maraş hapishanesine, iki ay sonra da Adana hapishanesine götürüldüler. Adana'ya gelmek ve bizzat Cemal Paşa'yla görüşmek suretiyle, Urfalı Rahibe Fébronie tutuklulara yardım etmeye çalıştı. Papalık elçisi de duruma müdahale etti ve sonunda ölüm cezaları hapis cezasına dönüştürüldü. (Riondel 1919, s. 175 ve *Cinq ans d'Exil*... s. 39-52).

şekilde harap olan kadına 1917 yılında İstanbul'a kadar eşlik etti, oradan da Avrupa gönderdi.[736]

Güvenilir Müslümanlar Ermenilerin kaçışını örgütlemeye çalıştılar, Kürt veya Arap kıyafetlerine bürünen kaçakları civardaki köylere veya daha güneye götürdüler, yakınlardaki mağaralara sığınanların ihtiyaçlarını temin ettiler. Bunları yapanlardan biri, Künzler'in yanında çalışan Ali isimli bir Arap, işkence ve ölüm tehdidi altında dahi bildiklerini söylemedi.[737] Elisabeth ve Jakob Künzler, tehlike anında mümkün olduğu kadar az bilgiye sahip olmak için, birbirlerinden tümüyle bağımsız olarak hareket ediyorlardı. Elisabeth Künzler bir Müslüman evinden kaçan bir Ermeni kadınına –Türk kadınlarının, varlıklarını hiç de arzulamadıkları Ermeni kumaların kaçmalarına yardım etmeleri az rastlanır bir olay değildi– evini açtığında, Jakob Künzler, kısa bir süre sonra kapıyı çalan polise gönül rahatlığıyla hiçbir şeyden haberi olmadığını söyleyebiliyordu. Yakışık almayacağı için polisler Elisabeth Hanım'ı fazla sıkıştırmaya veya kocası olmadığı zamanlarda eve girmeye cesaret edemiyorlardı.[738] Fahri Paşa, 1915 sonbaharında Jakob Künzler'i hapishanedeki hasta Ermenilerle ilgilenmeye devam ettiği takdirde, Ermenilerle aynı kaderi paylaşmasını sağlayacağını söyleyerek tehdit etmişti - bu sadece paşanın sertliğinin değil, aynı zamanda tüm şehir tarafından tanınan Künzler'e dahi hapishanelerin kapısının açık olduğunun bir deliliydi.[739]

Fahri Paşa, Franz Eckart'a verdiği güvencelere rağmen, Alman Şark Misyonu'nun Ermeni çalışanlarını haftalarca kötü muameleye tâbi tuttuktan sonra, Türk hastanesinin başhekimi Dr. Aziz Bey'in Eckart kardeşlere bildirdiği üzere, Ermeni mahallesinin üst kısmındaki Tilfitör adlı tepede askerlere süngületmek suretiyle öldürttü. "Türkler arasındaki saygınlığımız ve nüfuzumuz gözle görülür bir şekilde yok oluyordu. Artık rahat-

736 Künzler 1999 (1921), s. 91 ve Künzler 1939, s. 52 vd., 56-63, 67-73.

737 Bayan Künzler'in yardımcısı için bkz. Künzler 1999 (1921), s. 110. Künzlerlerin yanında çalışan Ali için bkz. 1939, s.57,62. Karısı Emine için bkz. Vischer-Oeri 1967, s. 4 vd., 10, 20.

738 Künzler 1921, s. 110; Künzler 1939, s. 68

739 Bruno Eckart, *Der Orient* 1921, s. 139.

sızlık verici bekçiler, istenmeyen izleyiciler olarak görülüyorduk," diye yazıyordu Bruno Eckart.[740] Alman müttefiklerin koruması altında bulunan kimseleri ortadan kaldırmak bir yana dursun, sınır dışı etmek dahi diplomatik açıdan asla kabul edilemeyeceği için, en fazla teşhir olmuş memurlar, her şeyden haberdar olan bu yabancılardan duydukları rahatsızlığı antipati, tezvir ve yukarıda anlatıldığı şekilde sözden dönme yöntemleriyle ifade ediyorlardı. Bu istenmeyen misafirlerin, günün birinde bütün bu olanlar ve sorumluları hakkında detaylı raporlar yazacakları düşüncesi, onlar için çok rahatsızlık verici olmalıydı. Ancak resmî makamlar savaş sırasında sansür sayesinde konuyla ilgili haberleri engellemeyi başarabildiler. Savaş boyunca Künzler'in bir tek telgrafı dahi yerine ulaşmamıştı.[741] Alman tarafı için hiç hoş olmayan başka bir olay ise, Alman subaylarının Ermenilere karşı işlenen suçları onaylayan tavırlarıydı. Bu konuda Urfa'da özellikle Fahri Paşa'nın yaveri Kont Eberhard Wolfskeel ön plana çıkıyordu. Silahlı direnişin karanlık öyküsünün kendisine vatandaşları tarafından açıkça anlatılmasına karşın, o da Ermenileri hain olarak görüyordu. Topçu yüzbaşısı Wolfskeel, topları Ermeni mahallesine çevirtmişti. Vatandaşlarını, kaçak Ermenilerin nerede bulunduklarını yemin altında söylemeye bile zorlamıştı. Ancak misyonerler şeref sözü vererek (Yeni Ahit yemin etmeyi yasaklamaktadır), Karen Jeppe'nin himayesindekiler hakkında bildiklerini söylememişlerdir.[742]

---

740 *Der Orient* 1921, s. 138 vd. Künzler, arkadaşına ince bir ithamla şöyle yazıyordu: "[Eckart'ın] güvenmekte bir mahsur görmediği" paşa, demek sözünde durmaz biriydi. (Künzler 1999 [1921], s. 75).

741 Alman Şark Misyonu, Künzler ve diğer çalışanlarından aldığı haberlere dair şu yorumu yapıyordu: "Bu zamana dek istasyonlarımızdan genellikle İsviçre üzerinden aldığımız haberleri açıklamadık. Yazarların yaşadıkları ve gördükleri şeyler hakkında sadece satır aralarında imalarda bulunabilmelerine rağmen, sansür haberin yarısını kesmiş ve kalanını da siyahla çizmişti." (CO 1916, Jan.-Mârz, s. 3).

742 *Der Orient* 1921, s. 140 ve Künzler 1999 (1921), s. 82. Lepsius'un aslında son derece değerli olan belge koleksiyonunun (Lepsius 1919) bu tür bilgiler içermemesi dikkat çekicidir. Krş. bu konu için Goltz 1987, s. 47 vd., Dinkel 1991, Dadrian 1996 Gust'un önsözü, 1999. Christoph Dinkel, bazı diplomatik temsilcilerin aksine, ağırlıklı olarak Almanca tutulan günlüklere, dergilere ve biyografik malzemeye dayanarak, bazı yüksek rütbeli subayların genel Al-

3.9.4. Kürt sürgünler ve yardım çalışmasının "dev boyutları"

1916 Haziranı'nda Urfa'ya son sürgün kafileleri geldi. Böylece sürgünler yaklaşık bir yıl boyunca süregelmiş oluyordu. O zamana dek gelenlerden ayrı olarak, son kafile ağırlıklı olarak genç erkeklerden oluşuyordu. Bunlar, Bağdat demiryolu yapımında çalışan birkaç bin işçiydi. Mühendislerden biri Künzler'e, Alman ve İsviçreli mühendislerin bir yıl boyunca Türklere direnmeye çalıştıklarını, ancak sonunda işçilerin bir kısmını işten çıkarmak zorunda kaldıklarını anlattı. Urfa'dan az sonra, Viranşehir'de, diğer yüz binlerce Ermeni gibi onları da aynı kader –ölüm– yakaladı. "Çok sayıda ırza geçme, taciz ve özellikle de oğlanlara yönelik tecavüz vakasının yaşanmasına karşın," Urfa'daki kanunsuzluk yavaş yavaş sona ermeye başlamıştı. Ermeni "avı" ise genel itibarıyla köylerde, şehirlerde olduğundan daha başarılı bir şekilde sürüyordu. "Özellikle Türk subayları, Ermeni kızlarının pazarlanması konusunda akıl almaz ve dile getirilemez şeyler yapıyorlardı. Yüzlerce, hatta binlerce Ermeni çocuğuna ne tür doğadışı suçlar uygulandığını kimse tahmin bile edemez."[743]

Ancak 1916-17 kışında şehre yeni sürgün kafileleri ulaştı. "Anlaşılan hiçbir Avrupa gazetesi," diye yazıyordu Künzler ince bir ithamla, "Ermenilerin kökünü kazımak isteyen Jön Türklerin, kendi din kardeşleri olan ve Yukarı Ermenistan'da yaşayan Kürtleri de evinden barkından kovmak istediklerini yazmıyordu. Bunu yaparken, başlangıçta Ermenilere karşı kullandıkları argümanı, yani Kürtlerin şüpheli unsurlar olduklarını ve Rusların saflarına geçme tehlikesi bulunduğunu kullanıyorlardı." Bu gelişme, Erzurum ve Bitlis Kürtleriyle ilgiliydi. Yaklaşık 300.000 kişi güneye göç etmek zorunda bırakılmıştı. Geçici olarak Yukarı Mezopotamya'ya, bilhassa Urfa bölgesine,

---

man stratejisi çıkarları doğrultusunda kitlesel katliamları desteklediklerini ve güçlü bir ırkçı-Ermeni karşıtı görüş sahibi olduklarını belirtmektedir (Dinkel 1991, özellikle s. 118-122). Öte yandan, Ermeni çevreleri Wolfskeel'i Franz Eckart'la karıştırmaktadırlar: Krş. Bryce 1916, s. 540, Jernazian 1990, s. 87 ve Künzler'in 2.12.1919 tarihli mektubu, LAH 2303, Kieser 1999, s. 347-349.

743 Künzler 1999 (1921), s. 108 vd.

ayrıca da daha batıdaki Antep ve Maraş bölgelerine yerleştirilmişlerdi. 1917 yazında göçe kısmi olarak Konya yaylasına doğru devam edildi. "Jön Türklerin amacı, bu Kürt unsurlarının bir daha kendi yurtlarına geri dönmemelerini sağlamaktı. İç Anadolu'da yavaş yavaş Türkleşmeleri bekleniyordu."[744] Ermenilerin aksine, bu Müslüman sürgünlere kimsenin tecavüzde bulunmasına izin verilmiyordu. Ancak kış mevsimi, genel kıtlık ve hastalıklar, bu insanları korkunç bir şekilde etkilemişti. "Böyle bir Kürt kafilesi akşam bir Türk köyüne geldiği zaman, köy sakinleri korkudan evlerinin kapılarını çabucak örtüyorlardı. [...] Köy sakinleri, ertesi sabah donarak ölenler için toplu mezarlar kazmak zorunda kalıyorlardı." Sürgünlerin büyük bir kısmı ya açlıktan ya da donarak ölüyordu. Künzler bir yardım faaliyeti örgütleyene kadar, kimse onlarla ilgilenmedi. Künzler bunu yapmasını şu şekilde gerekçelendiriyordu: "Ermenileri kurtarma faaliyetlerimin hükümet tarafından yan gözle ve çok kez de kıskançlıkla izlenmesi, sonuçta insan olarak kardeşlerimiz olan Kürtlerin içinde bulunduğu korkunç zorlukların beni duygulandırması nedeniyle, Aralık 1916'da Halep'e doğru yola koyuldum. Oradaki konsolosları bir yardım faaliyeti fikrine ısındırmaya çalışacaktım. Böyle bir faaliyetin, Ermeni yardımı üzerinde de olumlu bir etkisi olacağını düşünüyordum."[745]

Jakob Künzler'in Halep seyahati amacına erişti. Aralık sonlarına doğru maddi yardım talebine olumlu cevap aldı ve kısa bir müddet sonra Amerikan konsolosluğunun bir görevlisi ona 150.000 Frank teslim etti; Alman konsolosluğu 300 Türk lirası (7.000 Frank) gönderdi. Görünüşe göre Künzler'in memurlar üzerinde iyi bir izlenim uyandırma hesapları tutmuştu. 2 Ocak 1917 tarihli bir telgrafta, Dahiliye Nezareti, Urfa muta-

744 Künzler 1999 (1921), s. 101 vd. Kemal Fevzi, 1919 yılının Kürt gazetesi *Jin*'de, Urfa civarına gönderilen sürgünlerin içler acısı durumunu şu kelimelerle tasvir ediyordu: Yabancılar, açların inlemelerinin insanların zulmünden ve adaletsizliğinden şikâyetlerini göğe yükselttiği o korkunç bölgeyi ne görmek, ne de ziyaret etmek istiyorlardı. *Jin*, Nr. 24, 3 Eylül 1335.

745 Künzler 1999 (1921), s. 102.

sarrafına "bu konuda gereken tüm kolaylıkların gösterilmesini, Amerikalılar adına Urfa'da muhtaçlara para dağıtılmasına izin verilmesini" emrediyordu.[746] Künzler'in Halep'teki Alman konsolosluğuna yazdığı bir yazıdan, sadece Amerikan paralarını kullanarak satın aldığı 100 ton hububatı, Harran ve Beşova bölgesindeki yaklaşık 20.000 muhtaca dağıttığı anlaşılmaktadır. Almanların gönderdiği para, Urfa yakınlarındaki Garmuç köyünde bulunan 1.200 muhtaca harcanmıştır. Dağıtımın bir kaosa dönüşmemesi için, Künzler'in bu işle sık sık bizzat ilgilenmesi gerekiyordu.[747] Buna rağmen müteakip 1917-18 kışında yokluk öyle boyutlara ulaştı ki, bu insanların neredeyse tümü öldü. Künzler'in belirttiğine göre, büyük toprak sahiplerinin –orduya verdikleri hatırı sayılır miktar dışında– ürünün bir kısmını toprağa gömdürerek yaptıkları spekülasyon yüzünden, güz sonlarına doğru hububat fiyatları görülmemiş şekilde artmıştı. Genelde usul olduğu üzere, kışlık ihtiyaçlarını önceden temin edenler, kışın ekmek sıkıntısı çekmiyorlardı. Ancak maddi imkânları elvermeyen Kürtler için, böyle bir durum söz konusu değildi. Kürt muhacirlerinin hiçbir şeyi yoktu. "Açlıktan ölen insanların haftalar boyunca sokaklardan ve sığındıkları yarı yıkık Ermeni evlerinden toplan-

746 Dahiliye Nezareti'nin 2.1.1917 tarihli telgrafı, BOA DH.ŞFR 71/150. İAMMU, 2.10.1916 tarihinde Urfa ve Maraş sancaklarına gönderdiği bir telgrafta, BOA DH.ŞFR 71/150, muhacirlerin barınma sorununu Ermeni evlerine yerleştirilmeleri suretiyle çözümlemeye çalışıyordu. Dahiliye Nezareti'nin 1916 sonbaharında gönderdiği bir dizi başka telgraf da, muhacir sorununu ele almaktadır (DH.şFR 69/7, 9, 18, 35, 47, 100, 141, 191, 195, 249). Sadece Künzler'e ait olmayan ifadeler, düzenlemenin mutlak başarısızlığından söz etmektedir. Alman Albay Ludwig Schraudenbach söyle yazıyordu: "Türkler, o günlerde, yaşadıkları dağlardan söküp getirdikleri binlerce Kürt'ü Adana'ya yerleştirdiler. Orada 'çiftçilik yapmaları' isteniyordu. İmparatorluk üsteğmeni Schalzgruber, ne yazık ki, Ermenistan Torosları'nın yollarının bu tür açlıktan ölen veya ölmek üzere olan muhacirlerle dolu olduğunu belirtiyordu. Mamure istasyonunda da bu muhacirlerden bir grup bulunuyor; güçlü vücutları paçavralara bürünmüş, çuvallar dolusu post ve halı taşıyorlar, bitlenmiş kafalarına tencereler geçirmişler. Adana'da onları karşılamak için herhangi bir hazırlık yapılmış mıdır? Onlara toprak, hayvan ve araç-gereç verilecek mi? Yoksa sefalet içinde ölmeleri mi beklenecek?" (Schraudenbach 1925, s. 459). Bu literatür bilgisini Strassburg'dan Dr. Johann Strauss'a borçluyum.

747 Krş. Lepsius 1919, s. 339 vd. ve Künzler 1999 (1921), s. 103.

maları gerekmişti. Bazı günler, yetmişten fazla cesedin toprağa verildiği oluyordu [...] Sabahın köründen akşamın geç saatlerine kadar şehrin sokaklarında büyük bir dilenci kafilesi dolaşıyor, tüm kapıları vuruyor, devamlı aynı sözleri mırıldanıyordu: "Heyran, kurban, Allah'ın hatırı için bir parça ekmek verin!" Aç insanlar gece karanlığında bile kapıların önünden ayrılmıyor, şafak söker sökmez, geceden sağ çıkmayı başarmış olanların dudaklarından yine aynı sözler dökülüyordu. Diğerleri de, akşam ekmek için yalvardıkları son kapının önüne, ölü olarak yığılmış oluyorlardı."[748] Kadı, "pek çok Ermeni [kadın ve çocuğa] kucak açmış olan" Türk din kardeşlerine, terk edilmiş Kürt çocuklarını ve kadınlarını evlerine almaları için boş yere çağrı yapıp duruyordu. Gerçi Dahiliye Nezareti, savaş bölgelerinden gelen Müslüman muhacirleri Ermeni evlerine yerleştirmeyi kararlaştırmıştı; ancak genellikle yerli Müslümanlar tarafından işgal edilmiş oldukları ve Dahiliye Nezareti'nin emrine rağmen gönüllü olarak boşaltmaya yanaşmadıkları için, bu evler nadiren bu amacın gereğini yerine getirebiliyorlardı. Dahiliye Nezareti, etnik olarak karışık bir yapıya sahip olan Doğu Vilayetleri'ni Türkleştirme politikası çerçevesinde, Urfa ile Diyarbakır yörelerine Türklerin yerleşmesine mutlak bir öncelik verdiği gibi, Kürtlere bunu yasaklıyordu. Kasım 1916'da yerel yöneticilere gönderdiği pek çok telgrafla bu işi düzenliyordu. Ancak iskân amacıyla batıya gönderilme işlemi, Urfa'daki Kürt muhacirler için devam etmedi.[749]

Urfa'daki resmî çevrelerde ise herkes kendisiyle meşguldü ve fazlasıyla büyük zorluklarla ilgilenmeyi başkalarına bırakıyordu. Sonradan savaş suçlusu olarak asılacak olan mutasarrıf Nusret Bey,[750] savaşta ölen Urfa Müslümanları'nın anısına 1917 yılında bir savaş anıtı diktirmişti: "Bu taş susmuyor. Cihadın bağışladığı taç pek yüksektir. / Umumî Harp – Şehitler için Fa-

748 Künzler 1999 (1921), s. 102. Ayrıca krş. Fransisken rapor yazarının etkileyici tasvirleri (*Cinq ans d'Exil*..., s. 50 vd.).

749 BOA DH.ŞFR 68/155; Yerleşim yasağı: BOA DH.ŞFR 69/219, 235, 248, 251, 70/111.

750 Nusret ve 1920 yılındaki idamı için krş. Akalın 1992 ve Akçam 1996, s. 114.

Resim 98: Urfa'daki savaş anıtı. "Umumî Harp – Şehitlerin Ruhuna Fatiha, 1333-1330."

tiha. / Zafer, cihat eden kahramanların olsun. / Umumî Harp – Şehitler için Fatiha." Bugün de varlığını koruyan bu anıt cihadı ve şehitlerini göklere çıkartırken, cephe gerisinde Anadolu'nun etnik-demografik yeniden yapılandırılmasına hizmet eden bir savaşın gerçek kurbanlarını perde arkasına itmektedir.

1915 yılının yaz aylarından sonra "Ermeni çalışmaları devâsâ boyutlara" (Jakob Künzler) ulaşmıştı.[751] Öldürülen Şiko'nun evinde diyakon tarafından geçici bir klinik açılması üzerine, 1915 yılının Kasım ayında Fahri misyon kliniğine ve geçici kliniğe bir ziyarette bulundu. Görünüşe göre bu ziyaret esnasında paşanın hoşuna gitmeyen tek şey, –kısmen birbirlerine karşı savaşmış olan– Ermenilerle Türklerin aynı odalara yatırılmış olmalarıydı. Ancak bu ziyaret çok karanlık sonuçlar doğurdu: Jakob Künzler, geçici kliniği derhal, gecenin bir yarısında boşaltma emri almıştı. Yine de Künzler, Fahri'nin talimatıyla bu emri veren mutasarrıftan, sabah 7'ye kadar izin koparmayı başardı. İkinci sonuç daha da kötüydü: Misyon kliniğinin amiri konu-

751 10.9.1915 tarihli mektup, LAH 09066, H. Goltz tarafından Kieser 1999, s. 344'te yayımlanmış ve yorumlanmıştır.

munda olan belediye hekimiyle beraber gelen Türk askerî hekimlerin teftişinden hemen sonra, polisler yürüyebilecek durumdaki tüm Ermenileri yataklarından çıkardılar. Hagop da bu defa celladın pençesinden kurtulmayı başaramamıştı. 1915 Ekimi'nde şehirde tifüs salgını baş gösterdiğinde, Künzler aslında 25 yataklı kliniğe 40 hasta yatırmak zorunda kaldığı gibi, şehirde de pek çok hastaya ev ziyaretinde bulunmak durumundaydı. "Yüzden fazla hasta ziyaretine gittiğim günler nadir değildi."[752] Ayrıca bir de Urfa civarındaki çok sayıda sürgün vardı. On binlerce sürgünün şehre herhangi bir organizasyon yapılmadan gelmeleri büyük bir karmaşaya neden olduğu için, merkezi polis, Kasım başlarında gelen kafilelerin Diyarbakır üzerinden Musul'a gitmelerine karar vermişti.[753]

Savaş başından beri DOM kliniğini resmî koruyuculuğu altında bulunduran Yahudi belediye hekimi, 1916 Mayıs ayı başlarında Musul'a tayin edildi. Daha geçimsiz bir kişi olan Türk sağlık müfettişi bu görevi devraldı ve hekim diploması olmayan Künzler'in birkaç saat zarfında kliniği kapayarak tüm hastaları taburcu etmesini emretti. Ameliyat salonunu ve eczaneyi bizzat mühürledi. Temmuz başlarında Künzler tarafından tedavi edilmek isteyen hasta bir Alman binbaşının Urfa'ya gelmesi üzerine, eczane tekrar açıldı.[754] 22 Temmuz'da İstanbul'daki Emniyet Müdürlüğü, kliniğin kapatılması ve personelinin "şüpheli şahıs" olarak gözaltına alınması hakkında telgrafla detaylı bir açıklama talep etti. Sadece Künzler'le mi hesaplaşmak istemişlerdi? Yoksa Alman baskısıyla karşı karşıya kaldıklarını mı düşünüyorlardı? İşin bu noktası anlaşılamamıştır.[755]

---

752 Künzler 1999 (1921), s. 86, 95, Alıntı s. 95. Künzler'in karısı ve oğlu da tifüse yakalanmıştı. 1915 ilkbaharında bu hastalığa yakalanmış olan diyakon, bu sayede bağışıklık kazanmıştı. 1915 Kasımı'ndan 1916 Mayısı'na kadar 2.000'den fazla hastaya bakmış, birçoğu için "tesellici" olabilmişti.

753 2.11.1915 tarihli EUM telgrafı, BOA DH.ŞFR 57/245.

754 Burada Gertrud Vischer-Oeri'nin de adını andığı Binbaşı Blell söz konusu olmalıdır (Vischer-Oeri 1967, s. 3).

755 EUM'den Urfa mutasarrıfına gönderilen telgraf, BOA DH.ŞFR 66/47. EUM daha 2.11.1915 tarihinde telgrafla Alman kuruluşlarına karşı şiddet kullanılıp kullanılmadığını sormuştu (BOA DH.ŞFR 57/249).

Binbaşı, 1917 Ağustosu'nda Urfa'dan ayrıldı. Bir kez daha yeni tayin edilmiş olan sağlık müfettişi her şeyi yeniden mühürledi, ancak diyakon eczanenin penceresini dilediği zaman girip çıkabileceği şekilde açık bıraktı. Eski Ermeni hekimin geri dönüşü, Künzler'e kağıt üzerinde onun asistanı hüviyetiyle fakirlere yardım çalışması yapmasını, bu arada pek çok göz hastasına şifa vermesini sağladı.[756] Kliniğin kapatılmasından sonra Künzler'in temel faaliyet alanı, Urfa'ya sığınmış olan ve neredeyse tümüyle Ermeni kadın ve çocuklardan oluşan yardıma muhtaç sürgünlerin ihtiyaçlarını temindi. Onlara her ay belli bir miktar yardım parası dağıtıyordu. Andreas Vischer, Haziran ayında Alman Şark Misyonu yönetimine şöyle bildiriyordu: "Urfa'daki sadık çalışanımız, Birader Jakob Künzler, büyük bir görevle karşı karşıya. Türkiye'nin çok farklı yörelerinden gelen, bu zamana dek yaşamlarını yakın ve uzak çevre köyleri ile küçük bir komşu şehirde sürdüren, çoğu kadın ve çocuk Ermeniler, gruplar halinde Urfa'ya gelmeye başladı. Son derece fakirler ve en zarurî ihtiyaçlarına, hatta elbiselere bile sahip değiller. Birader Jakob, 1 Mayıs'ta ilgilenmesi gereken yetim çocuklarının sayısının 2.440'a çıktığını yazıyordu. Nisan ayında onlar için 123.000 kuruş harcamış (bu da yaklaşık 30.000 Mark ediyor). Ayrıca kadınlara ve kızlara en acil ihtiyaç duydukları giysi parçalarını sağlamak için de muazzam meblağlar harcanmış."[757] Künzler çifti tarafından harcanan para Basel'deki dostlarından, Alman Şark Misyonu'ndan ve NER'den sağlanmıştı. Masrafların çok büyük bir kısmı en acil ihtiyaçların temini için edilmiş, sadece küçük bir kısmı işgücü teminine ayrılmıştı. Künzler, savaştan sonra, Ermenilere yönelik yardım faaliyetleri için toplam 1.33 milyon Frank aldığını belirtmişti. Ancak bu meblağın tümü Urfa Ermenileri için değil, Rakka Kampı'nda bulunanlar için de harcanmıştı.[758]

---

756 Künzler 1999 (1921), s. 97 vd.

757 Giriş tarihi: 18.6.1917, LAH 900-9144. Krş. Walter Rössler'in Bethmann Hollweg'e 1.5.1917 tarihili yazısı (Lepsius 1919, s. 343).

758 Künzler 1999 (1921), s. 109 f; 20. 2. 1919 tarihli rapor, Lepsius 1919, s. 494-500. Ayrıca krş. Künzler'in Haziran 1916-Mart 1917 arasındaki ilk yıl için çıkardığı hesap, Lepsius 1919, s. 343.

3.9.5. Müttefiklerin "ara sahnesi" ve "ulusal güçlerin" zaferi

Jakob Künzler, 1918 Eylülü'nde Nablus ile Nasıra'nın düşmesinin ardından, aynı şeyin kısa bir süre sonra Şam ile Halep'te tekrarlanacağını öğrendi. Bu haber üzerine son Almanlar da Urfa'yı terk etme kararı aldılar.[759] Eckart ailesi İstanbul'a ulaştığında, Ateşkes Komisyonu Franz Eckart'ı tutuklattırdı. Birkaç Ermeni bilgi kaynağı, onu topçu subayı Wolfskeel ile karıştırmıştı. Eckart kaçmak suretiyle Malta sürgününden kurtulmak istedi, ancak sınır geçişinde vurularak öldürüldü.[760] Kliniği, halı fabrikasını ve Amerikan misyon binalarını artık Künzler çifti yönetiyordu. Bu arada Türkler arasında da hava Almanların aleyhine karşı dönmeye başlamıştı. Resmî makamlar DOM binasına el koymak istedilerse de, sonradan bir başkasında karar kıldılar. Künzler, kliniği bir İsviçre kurumu olarak teyit ettirdi. Ateşkesten sonra Urfa'da yaklaşık 8.000 kadar Ermeni ortaya çıkmıştı; bunlardan pek azı Urfa'nın yerlisiydi, geri kalanlarını sürgünler oluşturuyordu.[761] İtilaf Devletleri'nin emrine göre Müslümanlar evlerindeki Ermeni kadın ve çocukları serbest bırakmak zorunda kaldıkları için, bu sayı giderek artıyordu. Hiçbir şeye sahip olmayan bu insanların Künzler çiftine başvurmaları, onları ağır bir finansman sorunuyla karşı karşıya bırakmıştı. Halı fabrikasının yün rezervleri ile halılar satıldı, ancak buradan elde edilen gelir de kısa sürede tükendi. Künzler, Şam yakınlarındaki Müslimiye'de bulunan İngiliz birliklerinden yardım alabilmeyi umut ediyordu. Ancak raylar ve köprüler tahrip olduğu için, Bağdat demiryolu artık oraya kadar gitmiyordu. Bu nedenle Künzler,

759 Fransisken rapor yazarı, şöyle yazıyordu: "İşte Ağustos'ta işte müttefiklerin Beyrut'a girecekleri haberi! Almanlarla Osmanlılar küstahlık ve saldırganlıklarını kaybettiklerine göre Urfa'da ikamet eden Alman aileler bir an evvel uzaklaşmakta fayda görüyorlar" (*Récit d'exil*... s. 53).

760 Schäfer 1932, s. 101. Krş. Dipnot 764.

761 Vischer 1921, s. 5. Künzler, *Der Orient* 1925, s. 60'da o zamanlar Urfa'da 3.000 Ermeni bulunduğundan söz eder, MüA 1923, s. 267'de ise bu rakam 4.000-5.000 arasındadır.

Çobanbey ile Müslimiye arasındaki ıssız bölgeyi dokuz saatlik bir yürüyüşle tek başına aşmak zorunda kaldı. Ancak teklifinin İngilizler tarafından kabul görmeyeceğini anlayınca, Basel bankalarından birine ait olan 10.000 Franklık bir çek doldurdu –"Baselli dostlarım beni ortada bırakmayacaktır"– ve onu Halep'te bozdurdu. Geri dönerken, az kalsın kaçak Alman askeri avına çıkmış olan Araplar tarafından vurulacaktı. Ancak bu para da 1919 Şubatı'nda tümüyle tükendi ve sıkıntı had safhaya vardı. Bazı Ermeni kadınları, kendilerini misafir etmiş olan Müslüman ailelerin yanına döndü. Bunun üzerine bu kez Elisabeth Künzler İngilizlerin yanına gitti, kendisini günler boyunca bekleten generale ültimatom verir gibi ya kısa süre sonra Urfa'dan göndereceği 600 dul ve yetimi kabul etmesi, ya da masraflarını sağlamakta yardımcı olması arasında tercih yapmasını istedi. Elisabeth Künzler, Urfa'ya 15.000 Frank ile geri döndü.[762] Para kıtlığının yanı sıra, personel konusunda da sıkıntı yaşanıyordu. İsviçrelilerin Kapuzen misyonuyla kurduğu iyi ilişkiler şimdi de kendini göstermişti: "O günlerde büyük miktar para dışında en fazla işgücü sıkıntısı çekiyorduk. Bir araya toplanmış bu kadar insana sadece bakmakla değil, aynı zamanda onlara iş sağlamakla da yükümlüydüm. Urfa'daki Fransisken misyonerleri yardım isteğimi büyük bir gayretle kabul ettiler. Onlara yüz kadın ve birkaç çocuk verebildik."[763] Nisan ayında *Near East Relief*'in ilk delegeleri Urfa'ya ulaşarak, Künzler çiftinin omuzlarındaki pek çok insanın yükünü kısmen hafiflettiler. NER delegeleri, Amerikan misyonunun binalarına yerleşmişti. 1920'ye kadar 800 kadar çocuğu, binanın etrafına kurdukları İngiliz askerî çadırlarına yerleştirdiler. Diğer bir kısım çocuğu da, Ermeni mahallesindeki eski misyon yetimhanesinde barındırdılar. Eski *Masmane*'de ise bir dokuma atölyesi ve tabakhane kurdular.[764]

Aralık 1918'de ilk kez bir İngiliz subayı arabasıyla Urfa'da

762 CO 1919, s. 18 vd.; Künzler 1933, s. 81.

763 Künzler 1999 (1921), s. 138.

764 Krş. Künzler 1999 (1921), s. 150; Künzler 1933, s. 79-81, 85 vd.; Vischer 1921, s. 11; Vischer-Oeri 1967, s. 14.

göründü. Ermenileri, Türklerin Ermeni mülklerini geri vermeye zorlamaya, zarar görmüş kiliseyi ve Ermeni evlerini taşocağı olarak kullanmalarını engellemeye teşvik etti. Mondoros Ateşkes Antlaşması'nın İtilaf Devletleri'ne zorlayıcı bir gerekçe olmadan Urfa'nın arkasında bulunan sınır çizgisini geçme ve Urfa'yı işgal etme izni vermediğini belirtiyordu. Müslüman evlerinde bulunan Ermeni kadınlarının ve çocuklarının geri verilmesine polisin de yardımcı olmasına rağmen, şehirdeki Müslümanlarla geri dönmüş olan Ermeniler arasındaki gerilim giderek artıyordu. 1919 Mart başlarında, çan kulesi yeni yapılmış olan Ermeni Protestan Kilisesi'nin törenle kutsanmasından bir gün sonra, Halep'te 100 kadar Ermeni'nin katledildiği haberi Urfa'ya ulaştı. Endişe giderek büyüyordu. Künzler'in iddiasına göre, Ocak başlarında içlerinden bir haini öldüren Ermeniler, bu şekilde İngiliz birliklerinin huzur ve düzeni sağlamak amacıyla şehre girmesini sağlamaya çalışıyorlardı. İngilizler ise Urfa'ya ancak 1919 Martı'nda, klinik eczacısı Karekin'in bir suikasttan kıl payı kurtulması üzerine Künzler'in bu yoldaki rica yazısı üzerine girdiler. Ermeniler ve Süryaniler derin bir nefes almıştı. Bu zamana dek Halep'te saklanmış olan çok sayıda Urfa Ermenisi, geri dönmeye ancak şimdi cesaret edebiliyordu. Bunların arasında, savaş sonuna kadar Osmanlı ordusuna Arabistan'da sadakatle hizmet etmiş olan Ermeni askerler de vardı. Künzler, sağlık müfettişinin kendisini rahatsız edememesi için, Britanya birliklerinin Hintli hekiminden "İsviçre Kliniği"nin yöneticiliğini üstlenmesini rica etti.[765] İngiliz himayesi ve desteği, Ermeni mahallesinin hızla yeniden imar edilmesine yardımcı oldu. Bu çalışma, yüzlerce kadın ve erkeğe yüksek ücretli iş imkânı sağlamıştı. Ancak İngiliz himayesi kimi Ermenileri, mallarının iadesi konusunda sadece Türklere değil, Jakob Künzler'e de yönelik küstah taleplerde bulunma cesaretini vermişti. Gerçi ona büyük miktarda Ermeni mülkü emanet edilmişti,

765 Künzler 1999 (1921), s. 144, 149 vd. Müslüman ailelere evlatlık olarak verilen Hıristiyan çocuklarının geri alınması zorlukları için krş. örneğin Vischer-Oeri 1967, s. 7 vd.

Ourfa,12 th.February.19[illegible]

Mr.Fowle, Biblehouse,

C O N S T A N T I N O P L E.

Dear Mr. Fowle,

To day your kind letter ,11 th.jan. reached me.How glad we are to have now such good News! Allready we heard that Dr.Tatt is in Aleppo and will to come here soon.

The 2000 £. you have sent by Ottoman Bank I received and allready I have spent about the half of it for the emigrants for wich I was unable to give any help since middle of November. The other half we need for the Orphanage.We have to day more than 250 children in. Day by day the number is increasing.

Hurrah,the Relief ship is coming!

Thank god, frech Mission-Workers are arriving!

If this letter arrived to you before any American Missionary is in Stamboul,it would be good if you advise them to bring with them mobiliar,as almost all was stolen.

I hope you will have soon also a furlow .Early in April, I hope to start with my family for Svizerland.The cronic state of the sciatic of Mrs.Kuenzler needs a thermal bath.

If you are passing through Svizerland,please come to see us,Address Dr. Vischer-Geri,Basel.

With beste wishes for a new and good mission time.

Yours very sincerely

Dr Jacob Künzler.

Resim 99: Jakob Künzler'in Bible House'a gönderdiği mektup, 12 Şubat 1919.

ama bunların çoğuna Türk makamları tarafından el konulmuştu. Sonradan, kendisinin de vurguladığı üzere, hiçlikten yaratılan bir talep yüzünden Türk mahkemesine çıkartılacaktı. İtilaf Devletleri burada olduğu müddetçe olanların adalet sistemine tâbiydi. Gerek İtilaf Devletleri mahkemesi, gerek ayrıca başvurduğu Halep Ermeni Millî Komitesi, onu suçsuz buldular.[766]

Vischer çiftinin 1919 Haziran ayı ortalarındaki gelişi, Künzlerler'e on yıl sonra nihayet memleketlerinde bir tatil geçirme imkânı sağladı. Yedi kişilik aile, Avrupa'ya ulaşmak için maddi sıkıntıdan ötürü dördüncü mevkii (üst güverte) bilet satın aldıkları Beyrut'a doğru yola koyuldu. Künzlerler'in yerine gelen Vischer-Oeri çifti Artık Alman Şark Misyonu'nun değil, İsviçreli Ermeni Dostları Birliği'nin hizmetinde bulunuyorlardı. Urfa'da "yaşı ileri bir tek [Ermeni] tanıdığını bile bulamayan" Andreas Vischer derinden sarsılmıştı.[767] Tıbbi hizmetleri kısa sürede büyük boyutlara ulaştı. Bu hizmetlerden en fazla yararlananlar, maddi durumu iyi olmayan kimselerdi. "Ücret ödeyebilecek durumda olan hastaların sayısı ne yazık ki giderek azalıyor, ancak burada bulunma sebebimiz de esasen bizden başka kimsenin yardım etmediği fakirlerden başkası değil. Türk hekimleri ve eczacıları kendileri için büyük bir propaganda yapmışlar, bunun sonuçlarını özellikle eczane ve muayenehanemizde ciddi şekilde hissediyoruz. Fakir Müslüman hastalar ise eskiden olduğu gibi bize gelmeye devam ediyor, çünkü bizden başka kimse onlarla ilgilenmiyor ve Türk hükümeti en fakir müşterilerini bize göndermekten çekinmiyor." Andreas Vischer iki Ermeni hekimi işe almıştı. Urfa NER ona

766 Künzler 1921, s. 155-161; Künzler 1933, s. 85, 87 vd. Künzlerler'e emanet ettiği eşyalarının bir kısmını yitirmenin acısını yaşayan Gertrud Vischer, 1919/20 günlüğüne şunları yazıyordu: "Pek çok iyi özelliğe sahip olmasına rağmen, Künzler hoş şeylere karşı hiçbir zaman anlayışla yaklaşmadı [örneğin Vischer'in 1918 yılında paraya çevirdiği piyanosuna...] Künzler belki birtakım hatalar da yaptı, hatta anlayamadığım pek çok şey olduğunu dahi söyleyebilirim, ancak kendisini zengin etmedi [...], aksine bu eşyaları başkaları için kullandı" (Vischer-Oeri 1967, s. 1-4).

767 Krş. Alamuddin 1970, s. 103; Vischer-Oeri 1967, s. 4; Alıntı Vischer 1921, s. 4 vd.

yatak ve ilaç yardımı sağlıyordu.[768] 1919 Temmuzu ile 1920 Mayısı arasında İsviçre Hastanesi rekor düzeyde hastaya baktı. Urfa'daki Fransız-Türk savaşında her iki taraftan yararlananlar bu rekorda büyük pay sahibiydiler.

1 Kasım günü İngiliz birlikleri görevlerini Binbaşı Hauger komutasındaki Fransız birliklerine teslim ettiler, bu da Sünni çoğunluğun memnuniyetsizliğinin ve işgal gücüne karşı duydukları nefretin artmasına neden oldu.[769] Mustafa Kemal'in ulusal hareketi, kendisini Urfa yöresinde giderek daha fazla hissettiriyordu. Sivas Kongresi'nden bu yana, milliyetçilerin Urfa'nın sivil yöneticileri üzerindeki baskısı artmıştı.[770] Ocak ortalarında şehirdeki gerilim o kadar artmıştı ki, Hıristiyanlar saldırıya uğrayacakları korkusuyla artık pazara gitmeye bile cesaret edemiyorlardı. 27 Ocak günü Ermeniler olası bir saldırı karşısında kendilerini daha iyi savunabilmek için oturdukları mahallenin dış kesimlerini boşalttılar. Evleri Türklerle Kürtlerin arasında bulunan Süryanilerin birçoğu ya şehre, ya da Ermeni mahallesine göç etti. Andreas Vischer de gıda, sargı malzemesi ve yakacak malzeme satın almak suretiyle hazırlığını tamamladı. Birlik komutanı İsviçreli hekimden adamlarının sağlık sorunlarıyla ilgilenmesini rica etmiş, bu iş için emrine iki sıhhiye eri ile sedye taşıyıcısı vermişti.[771] Bir Kapuzen rahibi, üç Fransisken rahibesiyle birlikte Vischer'i ziyaret ederek, rahibelerden İsviçreli olanını yardımcı olarak kabul etmesini istemişti. Yani hastane personeli, NER'le yaptığı ortak çalışmanın yanı sıra Fransisken misyonuyla da güçlü bir işbirliği içindeydi.[772]

---

768 MüA 1923, s. 272. Vischer-Oeri 1967, s. 9, Alıntı s. 19.

769 Krş. Vischer-Oeri 1967, s. 20 vd.

770 Krş. Mustafa Kemal'in 19.9.1919 tarihinde Sivas'tan Urfa mutasarrıfı Ali Rıza Bey'e gönderdiği telgraf (Kemal 1928, c. 3, s. 87 vd., Nr. 108; krş. ayrıca s. 54, Nr. 81, s. 51, Nr. 75).

771 Vischer, 1918 yılında çalıştığı ve Urfa üzerine bir dia gösterisi yaptığı Fribourg Karantina Hastanesi'nde tesadüfen NER şeflerinden biriyle tanışmıştı (Vischer-Oeri 1967, s. 21).

772 Karşılıklı ziyaretler, Relief kadınlarıyla Bayan Vischer'in paskalya ayinine birlikte katılmaları da dostça, ökümenik bir havada gerçekleşen bu işbirliğinin bir parçasıydı. "Peder Gabriel'in kısa vaazı beni çok etkiledi," diye yazıyordu

Demiryolu hattı boyunca Fransızlara karşı saldırılar düzenlenmeye başlanmış, Halep'le olan bağlantı kesilmişti.[773] 5 ve 6 Şubat günlerinde tüm Müslümanlar içinde İsviçre Hastanesi'nin de bulunduğu mahalleyi terk ettiler. Müslüman hastalar hastaneden ayrıldı. Vischer şehrin dış mahallesine yaptığı bir hasta ziyaretinden sonra atıyla biraz araziyi gezmek istedi, ancak Diyarbakır yolundan gelen bir grup süvariden ancak atını dörtnala sürmek suretiyle kurtulabildi. Yerel *Kuvayı Milliye* lideri Namık, 20 Şubat 1920 tarihinde Hauger'e Wilson'un ulusların kendi kaderlerini tayin hakkına atıfta bulunan bir ültimatom göndererek, son derece kibar ama kesin bir ifadeyle, misafirliklerine daha fazla müsaade edemeyeceklerini belirterek, Fransız birliklerinin şehri boşaltmasını talep etti. Artık saldırı hazırlıkları tamamlanmıştı. Ermeniler mutlak bir tarafsızlık sergilemek istiyorlardı; milliyetçiler, hareketlerinin sadece işgalcilere karşı olduğunu onlara temin etmişlerdi.[774] Oldukça iyi konumda bir mevziiye sahip olmalarına rağmen, yardımlarına kimse koşmadığı takdirde, yaklaşık 500 kadar adamın uzun bir süre için dayanmaları mümkün değildi. 9 Nisan günü zarar görmeden Halep'e gidebilecekleri yönündeki

---

Bayan Vischer (Vischer-Oeri 1967, s. 63; krş. ayrıca s. 48, 52-54, 62 vd., 70). Andreas Vischer ise şunları yazıyordu: "Aile hekimleri olduğum saygıdeğer rahipler ve iyi yürekli rahibelere ile eskiden beri çok iyi ilişkiler içindeydik, Peder Gabriel, Rahibe Alice, Rahibe St. Antoine ve Noel rahibesini de sevinçle selamladık" (Vischer 1921, s. 14; krş. *Récit d'Exil...*, s. 2 vd.).

773 Vischer-Oeri 1967, s. 25.

774 Krş. Ursavaş 1988 (1924), s. 74; Vischer 1921, s. 6-9; Vischer-Oeri 1967, s. 78. Andreas Vischer'e göre Fransız subayları daha 8.2.1920 tarihinde Bedürlü Kürtlerinin lideri Said Bey'den, 24 saat zarfında çekilmeleri yolunda bir ültimaton almışlardı. Namık'ın ültimatomundan sonra ise Kürtlerin ve Türklerin üç aylık kuşatması gerçekleşti. Andreas Vischer bu olayları *Erlebnisse eines Schweizerarztes bei den türkischen Nationalisten* [İsviçreli Bir Hekimin Türk Milliyetçileri Arasında Yaşadıkları] (Basel 1921, s. 16-41) adlı raporunda detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Karısının aldığı notlar ise daha kişisel konuları içermektedir (Vischer-Oeri 1967, s. 26-65). Namık'ın bakış açısı ile pek çok belge Ursavaş 1988 (1924) tarafından verilmektedir. Vischer'in Ermeni tarafsızlığı vurgusu, 1.200 Ermeni ve Süryani gönüllüsünün Fransızların saflarında savaştığını öne süren –s. 203'te alıntıladığı bir mektup bölümü nedeniyle kendisiyle de çelişkiye düşen– Türk tarihçisi Özçelik'in (1987, s. 197) tasvirleriyle çelişmektedir.

teklifi kabul ettiler, ancak birçoğu Urfa'dan ayrıldıktan kısa bir süre sonra katledildi. Türk makamları bu olayın sorumluluğunu "disiplinsiz Kürtlerin" üzerine attı.[775]

Çatışmaların bitmesiyle birlikte tüm etnik-dinî gruplar, Türk askerlerinin de yatmakta olduğu İsviçre Hastanesi'ne akın etmeye başladılar. Ameliyatlarda Vischer'e sık sık Türk askerî hekimi asistanlık ediyordu. Ayrıca İsviçreli hekim her dilediğinde, Urfa'da esir alınan İtilaf Devletleri askerlerini ziyaret edebiliyordu.[776] Şehir Hıristiyanlarının durumu ise giderek daha hassaslaşıyordu; üstelik bunun sebebi hükümetten ziyade Urfalı Türklerin sergilediği düşmanca tutumdu. İçlerinden bir kısmı ikinci eş olarak aldıkları Ermeni kadınlarını geri aldı. Müdahalede bulunmaya kimse cesaret edemiyordu. Ermeni bir demirci keyfî olarak tutuklandı ve falakaya yatırıldı. Savaş süresince Künzler'in, sonra da Vischer'in hizmetkârı olan Ali, devlete yüksek bir savaş vergisi borcu olduğu bahanesiyle tutuklandı. Andreas Vischer'in eski bir tanıdığı olan maliye müdürü Hacı Esad Efendi üzerinde yumuşak bir baskı uygulaması sonucunda Ali hürriyetine kavuştu. Kemalistlerin askerî organları artık genel olarak her şeyde söz sahibiydiler; örneğin kendi yargılamalarıyla devlet mahkemelerini görmezden geliyorlardı, ki bu da mutasarrıfın canını fazlasıyla sıkıyordu. Ayrıca bölgedeki yüksek bir Türk memuru, Kumandan Nuri Bey'e Kuvayı Milliye çetelerinin kötü muamelelerini ve yağma hareketlerini yazılı olarak şikâyet etmiş, Fransız işgalcilerin onlardan çok daha dürüst olduğunu belirtmişti.[777]

Müslümanlar, geri çekilen birliklere yapılan saldırıyı protesto eden Andreas Vischer'i, arabuluculuk yapmasından da ötürü, artık Fransızlara yakın olmakla itham etmiyorlardı. *Kuvay-ı Milliye*'nin yerel lideri, düzenli birliklerin kumandanı ve mutasarrıf Ali Rıza gibi üst düzey yetkililer, Vischer çiftine neza-

775 Krş. Vischer-Oeri 1967, s. 83; Vischer 1921, s. 67, Kürtlerin suçlanması hakkında s. 53 vd.

776 Vischer-Oeri 1967, s. 75; Vischer 1921, s. 59 vd., savaş esirleri hakkında s. 49

777 Vischer 1921, s. 59. Şikâyet için bkz.Vischer-Oeri 1967, s. 79.

ket ziyaretlerinde bulundular. Mutassarıf sohbet esnasında şöyle diyordu: "Yabancılar ülkemize hoş geldiler, ama silahlı olanları değil."[778] Kuvay-ı Milliye lideri Namık ise Amerikalıların kendilerine silah getirdikleri takdirde iyi karşılanacaklarını söylüyordu. Üstlerine yazdığı raporda ise Vischer hakkında küçümseyici bir ifade kullanıyordu: "Belçika [öyle mi!] hastanesinin yöneticisi Vischer, durum değiştikçe milliyetini, tabiiyetini değiştiriyordu."[779] Düzenli birliklerin kumandanı Nuri Bey, İsviçreli hekime karşı daha samimi ve açık yürekliydi. Vischer'in raporlarında belirttiğine göre, nutukları, 1919-20 uyanış döneminin dünya gidişatı hakkındaki maceraperest görüşlerinden esinlenmiş milliyetçi hitabet şekli için karakteristikti; özgürlükçü, antiemperyalist ve revizyonist bilinç iç içe geçmişti: "[...] Almanya'da Hindenburg diktatör oldu, onun önderliğinde İtilaf Devletleri'ne karşı ayaklandı ve Fransa'nın işgal ettiği kömür rezervlerini tekrar ele geçirdi. Bulgaristan da aynı şekilde ayaklandı, Türkiye de her yerde, Küçük Asya'da olduğu gibi Mezopotamya'da da, İtilaf Devletleri'nin birliklerine saldırıyor. İngilizler tarafından donatılan ve İstanbul Hükümeti'nin milliyetçilerin üzerine gönderdiği birlikler, derhal milli davaya katılıyorlar. Bolşevikler Türkiye'yi silah ve cephaneyle destekliyor, çok yakında bir Bolşevik ordusu Mezopotamya'daki İngilizlere saldırmak üzere Musul'a girecek. Hindistan da İngiltere'ye karşı top yekûn isyan halinde." Vischer çifti, benzer bir İtilaf Devletleri karşıtı coşkuyu, eve dönüş yolunda Urfa yakınlarındaki Suruç Merkez Kumandanı'nda da yaşadılar. 30 Mayıs 1920 tarihli sohbetleri, gelecekteki diyalog olanaklarını ve diyalog zorluklarını ortaya koyuyordu: "Yabancılara karşı verilen hürriyet mücadelesinden büyük bir coşkuyla söz ediyordu [...]. Amerika ve İsviçre için saygılı bir dil kullanıyor, bu ülkelerin Türklerin bağımsızlık ihtiyacına sempatiyle yaklaşacakları ümidini dile getiriyordu. Bunun üzerine ben de Türkiye'nin haklı taleplerine sonuna kadar anlayışla

778 Vischer-Oeri 1967, s. 67; bkz. ayrıca s. 38, 51, 64.

779 Ursavaş 1988 (1924), s. 106. Namık'ın Amerikalılar için söyledikleri için Jernazian 1990, s. 121.

yaklaştığımızı, ancak savaş esnasında Ermenilere yapılan muamelenin üzerimizde son derece kötü bir etki yarattığını ve gelecekte böyle bir olayın tekrarından kaçınılması gerektiğini belirttim. Subay bu konuyu açmamdan hiç hoşlanmadı ve artık sadece gerçekten suçlu hainlerin cezalandırılacağını söylemekle yetindi."[780] Vischer'in aktardığı bu sözlerle, Suruç Merkez Kumandanı savaş esnasında sadece "gerçekten suçlu hainlerin" cezalandırılmadığını da kabul etmiş oluyordu.

Vischer çifti Halep'ten Beyrut'a seyahat ederken, Antepli 450 Ermeni yetimiyle bir aradaydı. Fransa'nın Güneydoğu Anadolu'da bir himaye sağlayamayacağı artık anlaşılmıştı. Artık ülkeden nihai çıkış vakti gelip çatmıştı.[781] Gertrud Vischer, günlüğünün 23 Haziran 1920 tarihli son bölümüne Andreas'ın Urfa'dan hem kendisi istediği için, hem de Basel'de kalan çocuklar yüzünden ayrıldığını yazıyordu. Bu ayrılış A. Vischer için büyük bir fedakârlık anlamına geliyordu. "Baba hiçbir şey duymak istemiyordu" –Amerikalı bir hekim ona daha Dünya Savaşı öncesinde Urfa'daki zorlu çalışmadan vazgeçmesini tavsiye ettiğinde– "bu işi çok seviyordu ve Ermenilere olduğu kadar, kendisine gelen tüm Türklere, Araplara ve Kürtlere de yardım etmek istiyordu."[782]

3.9.6. Urfa'ya veda

Fransız birliklerinin Ekim 1919 sonlarında Urfa'ya girmeleri, her ne kadar Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki kutuplaşmayı artırdıysa da, Fransisken rahibeleri ve cemaatleri için

780 Vischer 1921, s. 60 vd., 65.

781 Vischer 1921, s. 67-70. Türkiye'nin içinde ve dışında yaptıkları gezilerin birçoğunda Amerikalıların aksine vize rezaletleri yaşayan Vischer çifti, Gertrud Vischer'in sözleriyle, şu öfkeli tespitte bulunuyorlardı: "Dünya onların [Amerikalıların] ayaklarının altında" (Vischer-Oeri 1967, s. 83; krş. ayrıca s. 86).

782 Vischer-Oeri 1967, s. 87 vd. Jakob Künzler Urfa'yı 1930 sonbaharında ziyare etti: "Herkes Dr. Vischer'i soruyor ve ölümünden duydukları üzüntüyü dile getiriyordu" ("Urfa ve yeni Türkiye," *Basler Nachrichten*, Nr. 290'ın ikinci eki, 23.10.1930). Vischer 10.6.1930 tarihinde 53 yaşındayken öldü. Vischer'in motivasyonu ve kendi hakkında yaptığı değerlendirmeler için krş. Kieser 1999, s. 252.

uzun süredir hasreti çekilen bir arzunun gerçekleşmesi anlamına geliyordu. "Doğu topraklarında Fransız zaferini çınlatmak ne büyük mutluluk! Teşekkürler Tanrım teşekkürler! Zafer ve barıştan sonra en büyük çocuğun olan Fransa'ya"[783] Bu satırları 1919 yılında kaleme almış olan muhtemelen Ermeni kökenli Fransisken rahibesinin, sevinmek için iki ayrı nedeni vardı: Ermeniler muzaffer İtilaf Devletleri'nin koruması altında ülkelerine geri dönerek huzur içinde yaşayabileceklerdi, ayrıca görünüşe göre Suriye ve Mezopotamya bölgelerini kapsayacak güçlü bir Fransız Katolik himayesi söz konusuydu. Ayrıca kısa sürede aile ortamına benzer bir hava oluşmuştu: "Daha ilk andan itibaren Memur beyler bize olan saygılarını gösterdiler [...]. İki kere, askerî otoritenin Papazlar Evi'nde verdiği resmî resepsiyon bir aile şenliği havasında geçti ve Hıristiyan topluma uzun bitkinlik ve korku dönemini unutturdu."[784]

Ancak bölge Katoliklerinin Fransa'ya bağladığı ümitlerin sadece birer yanılsamadan ibaret olduğu ortaya çıkmıştı: "Bu sadece bir rüyaydı, denebilseydi!" Önce düşmanlıklar başlamıştı, sonra kuşatma, günler boyu beklenen, ama bir türlü gelmeyen destek – ve teslim oluş. "Haber yayılır yayılmaz nasıl bir heyecan oluştu toplumda! Bu arada tedbirli olmak için dertsiz görünmek gerekiyordu." Fransızlar ve Senegalliler hüzünlü bir veda ile misyon sakinlerinden henüz ayrılmışlardı ki, öldürüldükleri yolundaki o sarsıcı haber misyona ulaştı. Ertesi gün, yani 12 Nisan 1920'de katliamdan sağ çıkmayı başaran küçük bir tutsak grubu, zafer kutlamaları yapılan ve kötü, emperyalist, imansız düşman üzerinde kazanılan zaferin nişanı olarak birlik kumandanın kesik başının sokaklarda dolaştırıldığı şehre geri döndü. Urfa'daki Hıristiyan Ermeniler ve Süryaniler bir kez daha korkuyla yaltaklanmaya başlamışlardı.[785] Katolik misyonu sonraki sekiz ay boyunca fazla rahatsız edilmeden yetimleriyle (130 çocuk) ve eğitim çalış-

783 *Cinq Ans d'Exil...*, s. 53.

784 *Récit d'Exil...* s. 1. *Récit d'Exil 1919.1920.1921*, yazıdan ve mürekkepten anlaşıldığı kadarıyla, *Cinq Ans d'Exil*'in yazarının kaleminden çıkmamıştır. Metin, bu yazarın kimliği hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.

785 *Récit d'Exil...*, s. 1-9, Alıntı s. 6.

masıyla ilgilenmeye devam edebildi. Ancak düşmanla kuracakları her türlü bağlantı, Ankara Hükümeti'nin verdiği resmî notada belirtildiği üzere, asılarak idam suretiyle cezalandırılacaktı. Aralık 1920'de Ankara'dan gelen bir emirle tüm Fransız misyon okulları kapatıldı ve binalarına el konuldu; bir ay sonra da tüm misyon üyelerinin Urfa'dan uzaklaştırılmaları emredildi. 6 Kapuzen rahibi ile 13 rahibenin önünde, kış aylarında dağlık Diyarbakır, Harput, Malatya ve Sivas bölgesi üzerinden Niğde'ye yapılacak beş haftalık bir seyahat vardı. Yanlarına sadece pek az eşya almalarına izin verilmişti. Arşive, cemaat kayıtlarına, yazışmalara ve tüm notlara hükümet tarafından el konulmuştu.[786] Böylece Urfa'dan, cemaatten ve hallerinin ne olacağı belirsiz yetimlerden ayrılma vakti gelmişti. "Kalp tamamen yırtılmıştı." Kapuzen rahipleri ile Fransisken rahibeleri yanlarına verilen muhafızlardan olmasa da, şehirlerdeki karşılanışlarından şikâyetçiydiler: "Önceleri fısıldanıyordu: Bunlar Urfa'dan kovulmuş bilmemneler. Ve kısa zamanda halk bize yetişip gevşeklikle, alaylı sözlerle, ıslıklarla, toprak topaklarıyla ve tükürükle idare eden kibar bir polisin yetkisi altına giriyordu. Din yelkenleri, bu iğrenç pisliklerle süsleniyordu."[787] Tüm bu zorluklara rağmen aralarında bir "Fransisken bir neşe" yaşatmaya karar vermişlerdi. Zaman zaman "koruyucu melek" olarak bir Relief temsilcisi ortaya çıkıyor, onlara iyi bir yol azığının yanı sıra, yola yaya olarak değil de yedi araba vasıtasıyla devam edebilmeleri için gereken parayı ödünç veriyordu. "Harika biri," "paha biçilmez hizmet," "cömert ve dingin bir insan" – artık Katolik misyonerlerin ağızlarından Amerikalı Protestanlar için alışılmadık sözler dökülüyordu. Grup 15 Şubat günü Miss Grafam ve takımı tarafından en iyi şekilde karşılandığı ve ağırlandığı Sivas'a ulaştı. Ankara Hükümeti, gruba hasta Rahibe Edwige'e ölümüne kadar bakıldığı Sivas'ta 1920 yılının sonbaharına kadar kalma izni vermişti. Ekim sonlarına doğru Urfa Katolik Misyonu sakinleri Samsun'dan bir Fransız gemisine binerek Karadeniz'e açıldılar. Yazarın kaleme aldığı

786 *Récit d'Exil...*, s. 10-17.

787 *Récit d'Exil...*, s. 23.

son sözler geri dönüş umutları taşıyordu – görünüşe göre bu satırlar Lozan Antlaşması öncesinde yazılmıştı: "Sürgünden kurtulmuş Misyonerler yeniden fethedilen misyon toprağında *Te Deum*'u söyleme ümidiyle yaşıyorlar."[788]

Künzler çifti Temmuz 1920'de ayrı seyahat ederek ve çocukları almadan Türkiye'ye geri döndü. İsviçre Yetim Çalışmaları Sivas'tan Samsun'a alındığı için, bunları yerinde denetlemek isteyen Künzler, Samsun üzerinden Anadolu'yu boydan boya kat eden rotayı tercih etti. Ancak Urfa'ya henüz ulaşmıştı ki, kendisine Ermeni mülklerine dair o hiç de hoş olmayan dava yüzünden altı aylık hapis cezası çekmek zorunda olduğu bildirildi. Şikâyetini bir kez daha dile getirmesi gereken şikâyetçi kaçmış olduğu için, şaşkın Künzler, bu cezayı kabul etmeyi kesinlikle reddetti. Elisabeth Künzler ise iki ay sonra her zamanki gibi Beyrut üzerinden Halep'e gitti. Saygın Relief kurumu zaman zaman Halep'le Urfa arasında bulunan savaş bölgesini aşmak iznini alabildiği için, Elisabeth Künzler'i Halep'ten almayı başardı. Ancak çiftin ayrı seyahat etmesi ve Elisabeth Künzler'in bagajındaki özel bir mektup, Urfa Savaş Mahkemesi'nde casusluk şüphesi uyandırdı ve çiftin ülke içlerinde gözaltına alınmasına karar verildi. Ancak iyi şöhretinden, yaptığı önemli çalışmalardan ve İsviçre vatandaşı olmasından ötürü, konu hakkında son sözü söyleme yetkisini elinde tutan Diyarbakır başkumandanı Nihat Paşa gözaltı değil, sadece sıkı bir gözetim altında bulundurma emri verdi. Urfa Savaş Mahkemesi'nin bir subayı da Künzler çiftiyle dostluk kurdu ve şehirden gönderilmelerine karşı çıkanlardan biri olduğunu ima etti. Bu arada maddi bir desteği de teşekkürle kabul etti. Bu subayın karısı, Urfa'da peçesiz olarak dolaşan ilk Türk kadınıydı.[789]

Elisabeth Künzler, Türk hastanesinin yeniden faaliyete geçmesini organize etti. Kocası, Ermeni hekim Hagop Beşlian'la[790] birlikte, aynı zamanda yönetimini de üstlendiği İsviçre hastanesin-

788 *Récit d'Exil...*, s. 38.

789 *Orient* 1925, s. 60 vd.; Künzler 1933, s. 87-93.

790 Krş. Ursavaş 1988 (1924), s. 206-215 tarafından yayımlanan bu tam anlamıyla Türk dostu Ermeni'nin Urfa'daki Millî Kurtuluş Savaşı hakkında söyledikleri.

de çalışıyordu. Durumu ağır olanlar İsviçre hastanesine, daha hafif olanlar ise Türk hastanesine gidiyordu. Künzlerler de Vischerler gibi artık Alman Şark Misyonu'nun değil, İsviçre Ermeni Dostları Birliği'nin hizmetinde bulunuyorlardı. "Mümkün olan en kısa sürede, genişlemiş Özgür Ermenistan'da tıbbi değil, aksine eğitim amaçlı hizmet verecek yeni bir İsviçre çalışması başlatmakla görevlendirilmiştim. Urfa'daki hastane çalışmasına en kısa sürede son verilecekti."[791] "En iyi niyetimle çalışmama rağmen," diyordu Künzler devamında, "Şark bir türlü huzura kavuşmuyordu ve Ermenistan genişlemediği gibi, Ermeni ülkesi üzerinde bir kez daha savaş rüzgârları esiyordu." Künzler çifti bir süre için daha Urfa'da kalmaya ve İsviçre hastanesini yönetmeye devam etti; üstelik İsviçre Ermeni Dostları Birliği'nin 1922 yılı bütçesini üstlenmeyi reddetmesinden sonra bile. İmkânların en iyi şekilde kullanılması ve yükseltilen ücretler sayesinde, hastane 1922 sonbaharına kadar ayakta kalabilmeye dayandı. Hastane ekibinde Beşliyan'dan başka çok sayıda Ermeni hemşire de bulunuyordu.

Near East Relief ise Künzler çiftini 1921'den beri giderek artan bir şekilde yetimlerin nakli için kullanıyordu. Urfa, Mardin, Diyarbakır ve Harput bölgelerinden toplanan ve çoğu Ermeni olan yaklaşık 8.000 çocuğun Suriye'ye yaya olarak, at sırtında veya arabada naklini hem örgütlediler, hem de eşlik ettiler. Sadece Harput'tan 5.000, Urfa'dan da 1.000 çocuk gelmişti.[792] Kemalist Türkiye bağımsız bir yetim ve eğitim faaliyetine izin vermediği gibi, yardım faaliyetlerinin bir bölümünü kendi kasasına aktarmak istediği için, NER bu kitlesel çıkışa karar vermişti. Ayrıca Doğu Vilayetleri'ndeki gayrimüslimler için gelecek hiç de parlak görünmüyordu. Artık aralarında Dr. Beşlian'ın da bulunduğu pek çok Hıristiyan, illegal yöntemlerle, kaçakçıların yardımıyla Suriye sınırını geçiyordu. NER, yetim çocuklar için istenilen belgeleri güçlükle toplayabiliyordu. Ekim 1922'de Türkiye yerli Hıristiyanlara sınırlarından serbest geçiş izni verdi ve bazı yerlerde –takibat söylentileri yay-

791 MüA 1923, s. 267. Realist olmayan politikalara dayanan bu "hatalı tespit" için krş. Meyer 1974, s. 136-139.

792 Krş. Künzler 1999 (1921), s. 170-80; Künzler 1933, s. 95-115.

mak suretiyle– onları göç etmeye "cesaretlendirdi". Künzlerler 1 Ekim 1922 tarihinde hastaneyi kapadılar. NER, çifti Lübnan'ın Gazir bölgesinde bulunan büyük bir yetimhaneyi yönetmekle görevlendirdi.[793]

Künzler Urfa'dan ayrılırken Fransisken yazarı gibi yeniden *ele geçirilmiş bir misyon*[794] bekliyor olmasa bile, sona ermiş bir şeyi geride bırakıp bırakmadığından emin olamıyordu: "[...] Urfa'yı en azından geçici bir süre için sona erdirmeye içim kan ağlayarak karar verdim. [...] Acaba oraya bir kez daha geri dönebilecek miyiz? Yoksa en coşkulu yaşam gücümüzü, sevgimizin en büyüğünü armağan ettiğimiz bu ülkeden sonsuza dek uzak durmak zorunda mı kalacağız?"[795] Urfa'dan ayrılışını kaçınılmaz kılan gerekçelerden biri, Türk hekimlik eğitimini başarmak zorunda oluşuydu.[796] Jakob Künzler kendisini bir kenara atılmış gibi hissediyordu: "Sevgimizi bile istemiyorlar!" Kemalistler onu istemedikleri gibi, ona ihtiyaçları da yoktu.

Urfa Dostları Derneği'nin kararları ve DOM'un etkin sevgi felsefesi uyarınca, ancak kendi kişisel duygularıyla da uyum içinde olmak kaydıyla, Jakob Künzler Müslüman hastalarını din değiştirmeye teşvik etmekten daima kaçınmıştı. Hastaların kendisine olan bağımlılıklarını Hıristiyanlık adına sömürmek istemiyordu, çünkü bunu elinde tuttuğu siyasi emelleri için yaptığını düşünme kaçınılmazdı. Tüm hastane ekibi için geçerli olan bu feragat ve maddi durumu iyi olmayan insanlar için karşılık beklemeden sunduğu hizmetler bile onu yabancı sömürücülerin bir maşası olarak görülmekten koruyamıyordu. Jakob Künzler 1935 yılında kaleme aldığı değerlendirmede misyonerlerin yeni Müslüman ulusal devlet tarafından sınır dışı edilmelerini, misyonların Osmanlı İmparatorluğu'nda emperyalist güçlere gerçekten ya da görünürde yakın durmaları olarak yorumluyordu: "Bir tek Müslüman hastadan bile din

793 *Orient* 1925, s. 90 vd.; MüA 1923, s. 267 vd.

794 *Récit d'Exil...*, s. 38.

795 *Orient* 1925, s. 91.

796 Künzler 1951, s. 177.

değiştirmesini talep etmemiş olmamdan pişmanlık duymuyorum; çünkü bu şekilde sadece Hıristiyanlıktan daha da uzaklaşmış olurlardı. [...] Misyonerler Müslümanlara sözle, okulla ve hastaneyle geldiler. Peki onlar bunların hangilerini kabul ettiler? Okulu ve hastaneyi, ancak sözü kabul etmediler. Bugün de pek çok Müslüman ülkede şu çağrı yankılanıyor: Bırakın da kendi okullarımız ve kendi hastanelerimiz olsun! Bunun sebebi nedir? Misyonerlere bağımlı olmamak için. Demek olayı bu noktaya kadar getirmişiz! İnsanlar sevgimizi bile istemiyorlar! [...] Bir kez daha soruyoruz, neden? [...] 1895 Ermeni katliamlarından sonra Türkiye'ye gelen ilk yardımcılar, Alman olmaları durumunda, İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'ne giderek, Ermenistan'a tüm sorumluluk kendilerine ait olmak üzere gittiklerine dair bir belge imzalamak zorundaydılar. Ancak Alman hükümeti birkaç yıl sonra, misyonerler sayesinde tüm Türk İmparatorluğu'nda Almanya'nın söz sahibi olduğu hücreler kurulmuş olmasından pek memnun kalmıştı. O zamanlar bütün yabancıların kapitülasyonların koruması altında bulunduğu da unutulmamalı. Ancak bu da şundan başka bir anlam taşımıyordu: 'Bir misyonerin oturduğu veya çalıştığı bir evde artık Türkiye'nin değil, sadece Almanya'nın söz söyleme hakkı vardı.' Böylece misyonerler isteyerek veya istemeyerek emperyalist birer alete dönüşmüşlerdi. Bu nedenle onların vaazlarına, hatta sevgilerine bile şüpheyle bakılması ve reddedilmesi hiç de şaşırtıcı değil!"[797]

Zamana ve konuma bağlı olarak Jakob Künzler 1935 yılında Türk milliyetçilerinin antiemperyalist söylemlerinden fazlasıyla etkilenmiş görünmektedir. Urfa ve Doğu Vilayetleri'ndeki misyonların son bulmasının ağzında bıraktığı acı tat, en başta Ermenilerin yok edilmesiyle bağlantılıdır. Yahudi soykırımından sonra görüldüğü şekliyle matem, itiraf, suç ve özür rituallerinin başlatılması için bildiklerini açıklamaları misyonlara nasip olmamıştı. Yukarıda bahsedilen geçmiş hesaplaşmasıyla ilgili olarak 1928 yılında baskıya girmiş olan *Der Orient* sayısı-

797 *Orient* 1935, s. 123 vd.

nın dağıtıma girmesinin engellenemesi özellikle kayda değer bir durumdur.[798] Derginin bu sayısında Künzler henüz bitmemiş izlenimini uyandıran bir metinde acısını dile getirmektedir. Burada Jakob Künzler tarafından organize edilen ve "hayatımda yaptığım en güzel iş" olarak nitelediği 8.000 yetim çocuğun ülkeden çıkışına dair bir bölüm de bulunmaktadır. Buna rağmen Künzler şu şeklide devam etmek zorunda kalmıştı: "Ya bugün? Aradan 6 yıl geçti ve artık bunun doğru yol olmadığını görebiliyorum. Türkler ve Ermeniler için de bir arada kalmak herhalde doğru olanıydı." Türklerin, Ermenilerin ve Kürtlerin kaybedilmiş ve elden kaçırılmış birlikte yaşam şanslarının ardından pek az kimse Jakob Künzler kadar üzülüyordu – onun üzüldüğü artık yaşaması imkânsız olan eski şeklin değil, Doğu Vilayetleri'nde tüm grupların siyasi olarak dikkate alındığı birlikte yaşam tecrübesine cesaret edilememesiydi. Misyonerlerin de katkısıyla gerçekleşebilecek olan böyle bir yeniden inşa, Künzler'in Lübnan sürgününe gerek bırakmayabilirdi. Her zamanki siyasi ihtiyatına rağmen Künzler 1928 yılında aynı makalede, Kürtlerin lisanları ve başlarını örtme tarzlarıyla ilgili olarak çıkartılan yasakları göz önünde bulundurarak, "inşa etmek isteyen, ancak inşa yerine devamlı yıkım getiren Türk siyasetinin mutlaka değişmesi gerektiğini" (Devlette has Türk olmayan unsurların elimine edilmesi) belirtmeden edemiyordu.

798 *Türklere ve Ermenilere İthaf Edilmiştir!*, Sonradan basımı engellenen *Der Orient*, 1928, 5 (Eyl./Eki.) nüshasının tashih kopyası. Künzler'in s. 165-168'deki makalesi "Türkler ve Ermeniler: Yeni Bir Dönem" başlığını taşıyordu. Bu makale Künzler 1999 (1921), s. 183-188'de basılmıştır. *Orient*'in bu nüshasını yayınlamama kararı şüphesiz yerindeydi, çünkü Karl Klinghardt'ın Ermeni erkeklerinin devletin bekâsı için (kan dökmekten çekinmeden, ancak zulüm de yapmadan, çabuk ve serinkanlı bir şekilde) öldürülmesi gerektiği gibi faşist düşünceler dile getiren bir makalesini içeriyordu. Türkiye uzmanı Klinghardt'ın kendisi misyoner değildi.

Ara sonuç: Sivil toplum ve Türkiye Federasyonu yerine otoriter ulusal devlet

Jön Türk Hareketi'nin demokrat kısmı, 1908 yılında Osmanlı toplumunu cemaatüstü, hukuk devletsel bir sivil toplum olarak örgütleme denemesinde bulundu. Anayasanın tekrar yürürlüğe konulması, o zamanlar taşra vilayetlerinde bile dinlerüstü bir coşkuyla kutlanmıştı. Tüm misyonerler, hatta o zamana dek yıkıcı olarak görülen Amerikalılar bile, ansızın en önemli Jön Türk partisi olan İttihat ve Terakki'nin isminde ve programında belirtildiği gibi, birer ilericilik öncüsü olarak görülmeye başlanmışlardı. Misyonlar bu uygun durumu değerlendirerek faaliyetlerini geliştirmek istiyorlardı, ancak hem Millet ve Devlet okullarının giderek artan rekabetiyle, hem de resmî makamların kısıtlayıcı tedbirleriyle karşı karşıya kaldılar. Bilhassa demokrat, çoğulcu ve federal yapılı çokuluslu bir devlet hayali kuran Amerikan Protestan Misyonu, Genç Türkiye'nin inşasına angaje olmuştu.

Ermeni Taşnak Partisi'yle seçim ittifakı yapmış olan İttihat ve Terakki Partisi, 1908 sonrasının ilk yıllarında imparatorlukta hukuksal eşitliği sağlamak ve yakın geçmişte yaşanan haksızlıkları düzeltmek için o zamana dek devleti oluşturan ümmetle çatışmayı göze almıştı. Bu arada Hamidiye Alayları'nı lağvetmeleri ve Doğu Vilayetleri'ndeki toprak meselesini –Ermenilerin topraklarının yasadışı yöntemlerle Kürtlerin eline geçmesi sorunu– düzene koyma çabaları, Sünni Kürtlerle de aralarının bozulmasına neden olmuştu. 1912-13 yıllarında Balkanlar'daki ve Libya'daki savaşların kötüye gitmesi, partideki otoriter güçleri harekete geçirmişti. 1913 yılında yaptıkları bir darbeyle tek parti diktatörlüğünü kurdular. Hamidiye Alayları'nın yeni bir isim altında tekrar kurdular. Artık Hıristiyanlarla uzlaşmaya çalışmak yerine, tam aksine eski Millet Hakları'nı –örneğin özerk okul sistemi gibi– ortadan kaldırmaya gayret ediyorlardı. Parti diktatörlüğünün bundan böyle parolası güçlü bir devlet çatısı altında merkezîleşme ve birlik olma, dışa karşı da sınırsız bir egemenlik hakkıydı. Abdülhamit'in İslâmcılığı

ile yeni uyanan ve örgütlenen Türk milliyetçiliği, devleti bir arada tutan başlıca güçlerdi. İttihatçılar, yerli Hıristiyanlar, Aleviler ve misyonerler tarafından coşkuyla selamlanan, sınırlı uluslararası kontrole tâbi Doğu Vilayetleri Reform Projesini, yani 8 Şubat 1914 Ermeni Reformları'nı, ancak üzerlerindeki güçlü uluslararası baskı nedeniyle imzaladılar.

1912-13 yıllarında "Hıristiyan" devletlerle yapılan savaşlar, imparatorluğun iç kesimlerinde Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki uçurumun tekrar açılmasına neden oldu. Adana katliamı ve Doğu Vilayetleri'nin pek çok şehrinde neredeyse patlayacak olan pogromlar, 1908 yılında sağlanmış olan dinlerarası güvenin daha 1909 Nisanı'nda bozulmasına neden olmuştu. Yine de 1914 yılında Van ve Harput gibi şehirlerde Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki ilişkiler yirmi yıl öncesine göre çok daha iyi durumdaydı. Diktatoryal parti yönetiminin dar bir çevresi 2 Ağustos'ta, Almanya'nın Rusya'ya savaş ilan etmesinden bir gün sonra, Almanya ile bir Alman-Rus Savaşı durumunda, Türkiye'nin Almanya'nın yanında yer almasını öngören bir ittifak anlaşması imzaladı. Bu bilinçli savaş olumlaması, Jön Türklerin yoğun bir şekilde etkilendiği Avrupa çevrelerinde o zamanlar büyük bir yaygınlık kazanmış olan bir sosyal darvinizmin laik-kıyametçi vizyonuna çok uygundu. Eylem adamının determinist bir tarih anlayışı ile birleştirilmiş pozitivist konsepti, tarihsel öznelerin sorumluluğunu geniş ölçüde ortadan kaldırıyordu.[799] Bu ve sınırsız bir milliyetçilik, harp nazırı Enver'in, yakın parti arkadaşlarının ve Enver'in eski ordu kadrolarını yerine yerleştirdiği çok sayıda sadık genç subayın düşünce yapısını oluşturuyordu. İşte bu esinle, yaklaşan dünya kargaşasında, mukadder eylemler gerçekleştirmek peşindeydiler. Bu eylemlerden ilki, Ocak 1915'te Sarıkamış'ta yıkıcı bir mağlubiyet ve sonrasında Doğu Vilayetleri'nin bir kısmında Rus istilasına yol açan, yanlış hesaplanmış Kafkasya hücum savaşıydı.

Savaş coşkusu toplumun geniş kesimleri tarafından kesinlikle paylaşılmıyordu. Buna bağlı olarak da savaş en başından

799 Krş. Bozarslan 1992, s. 90 vd. Avrupa'da "Şavaşı Haklı Çıkarmak İçin Darwinizm," bkz. Zurlinden 1917, c. 1, s. 3-18.

itibaren popüler olmamıştı. Tüm etnik gruplardan, aşiretlerden ve sınıflardan Doğu Vilayetleri sakinleri, el koymaların ve seferberliğin başlamasıyla birlikte savaşa karşı olumsuz bir tavır geliştirmişlerdi. Bu insanların pek çoğu yanlış olarak savaşın ve savaş tedbirlerinin Almanların eseri olduğunu düşünüyordu. Fransız ve Alman misyonerleri başlangıçta savaşın ileriki çalışmaları üzerinde olumlu etkileri olacağını düşünürken, Amerikalı ve İsviçreli misyonerler savaşa şüpheyle ve redle yaklaştılar. Bulundukları yerdeki savaş öncesi geniş ölçüde barışçıl ortamın yukarıdan nasıl giderek sistematik bir nefrete ve soykırıma dönüştürüldüğünü en ince ayrıntısına kadar tasvir ettiler. Savaş, köklü dışlama mekanizmalarını harekete geçirmişti. Özellikle on binlerce Türk ve Kürt ailesinin Sarıkamış'ta oğullarını yitirmesinden sonra, dinler ve ırklar arasında nefret doğurmuştu. Savaş rejimi, bu arkaplan temelinde Anadolu'nun bütününe, özellikle de Doğu Vilayetleri'ne dair politikalarını İslâm ve Türklük lehine etnik ve ekonomik bir altüst oluşun üzerine oturttu: Ermeni askerleri silahsızlandırdı ve öldürdü, seçkin Ermenileri tutukladı ve katletti, sivil halkı korkuya düşürdü, silahsızlandırdı, malına ve mülküne el koydu, genel olarak Suriye Çölü'ne doğru ölüm yürüyüşlerini örgütledi, terk edilmiş evlerine ve köylerine Müslümanları, özellikle de cephelerden gelen muhacirleri yerleştirdi. "Anadolu'da yavaş yavaş Türklüğün içinde erimeleri için" pek çok Kürt'ü aynı şekilde Kürt bölgelerinden zorla göç ettirdi (Jakob Künzler). Bu yer değiştirmeler de tümüyle insanlık dışı koşullarda gerçekleştiği için, zoraki göçe tâbi tutulan on binlerce Kürt açlıktan, soğuktan ve hastalıktan öldü. Çok sayıda Süryani de Ermenilerle aynı kaderi paylaştı; Nasturî yerleşim bölgelerinin Ruslar tarafından işgal edilmiş olan Kuzey İran topraklarına yakın olmasından ötürü, daha iyi kaçış imkânına sahiptiler.

19. yüzyılın ve başlamakta olan 20. yüzyılın başka hiçbir devleti hükümranlık alanındaki etnik haritanın hesaplı bir şekilde değiştirilmesi için bu kadar yoğun sistematik şiddet kullanmamıştı. Hiçbir devlet "ulusal" olarak nitelendirmesinden ötürü, üzerinde hak ettiği topraklarda yaşayan koca bir halkın fiziksel

ve kültürel varlığını yok etmek için tüm modern güç aygıtlarını –ordu, telgraf, basın ve demiryolu– seferber edecek kadar ileri gitmemişti. "[...] Ermeni halkının kitlesel imhası [...] Holokost'un provasıdır," diye yazıyordu tarihçi Yehuda Bauer sonranın Yahudi soykırımı tarihinde.[800] 1915-16 yıllarında yaklaşık bir milyon Ermeni yaşamını yitirdi. Tek değeri sadece vücudunun içinde veya üzerinde taşıdığı altından ibaret olan insan yaşamının sistematik olarak yok edilişi, ilk defa 1915 yazında Harput yakınlarındaki Gölcük Gölü'nde gerçekleşti. Ermeni halkı için bu olaylar, Jön Türk savaş rejiminin apokaliptik "canavar" fonksiyonunu üstlendiği –Van Ermenisi Wahram Gakavian'ın misyoner Johannes Spörri'ye söylettiği dinî bir yorum–[801] korkunç bir yok oluş anlamına geliyordu. Dahiliye Nazırı Talat ve Harp nazırı Enver ise kendilerini –kendilerinin geliştirdiği bir kavram olan– "Türk ulusunun varoluş savaşı" için gerekli olan her şeyi yapabilmeye yetkili, pozitivist, modern devlet anlayışına bağlı vatanseverler olarak görüyorlardı. Enver, Johannes Lepsius'la 10 Ağustos 1915 günü yaptığı, Franz Werfel tarafından 1933 yılında yazdığı *Musa Dağı'nda Kırk Gün* adlı romanına da alınan meşhur sohbetinde, tehcirler anlamında "her şey için tüm sorumluluğu üstlendiğini" söylüyordu.[802]

İttihatçı hedef Küçük Asya'nın ulusal homojenliğini sağlamaktı, bu da "hakiki Türk olmayan unsurların ortadan kaldırılması" anlamına geliyordu (Jakob Künzler). Uzun savaş yıllarının en başından beri İttihatçıların gözünde sadece Küçük Asya Müslümanları entegre edilebilir nitelikteydiler. Türk milliyetçiliğiyle çelişen "Kürt Sorunu" dinsel propaganda ve bir kez daha imtiyaz vaadiyle genel olarak başarıyla bastırılmıştı. Daha zor olan –İttihatçılar tarafından Kızılbaşların köklerinin Eski Türklere dayandırılmasına rağmen– Alevileri, özellikle de Kürt Alevilerini, Anadolu savaş ümmetine ya da hizipçiliğin muvakkat tatilini imzalanmış bir topluluğa entegre edebilme göreviy-

800 Bauer 1982, s. 57 vd.

801 Gardon (Gakavian adıyla) 1962, s. 260.

802 Lepsius, 1930 (1916), s. XIII.

di. İttihatçı ideolog Mehmet Ziya Gökalp'e göre Türkler dil, din ve ahlak birliğine sahip gerçek bir ulus, bir *nation de fait* oluşturuyorlardı. Gökalp, bu nedenle Türklerin isteğe dayalı bir ulus inşasına ihtiyaç duymadıklarını söylüyordu.[803] İttihatçılar, Alevilerin de bu şekilde kavranan ulusa ait olmalarını bir gerçeklik olarak görüyorlardı. 1908 yılında nihayet kendilerine eşitlik ve tanınma sağlayacak olan Osmanlıcı bir uyanışa inanmış olsalar dahi, pek çok Alevi aynı kanaatte değildi. Savaş rejimini ancak yüzyıllardan bu yana kendilerini takibata uğratan, dinsel hoşgörü nedir bilmeyen ve Sünnilere devamlı ayrıcalık tanıyan Osmanlı merkeziyetçiliğinin bir devamı olarak görebiliyorlardı. Onlar başka bir dine, başka bir ahlaka ve ulus kurmakla görevlendirilen ümmetten ziyade Hıristiyan komşularıyla paylaştıkları başka değerlere sahiptiler. Dersim, Malatya ve Koçgiri'de çoğunluğu oluşturan Kürt Alevileri, bu nedenle –Zeytun, Van, Urfa ve Şebinkarahisar'daki umutsuz Ermeni direnişi dışında– ülkenin iç kesimlerinde İttihatçı savaş rejimine karşı çıkan tek gruptu. Takibata uğrayan Ermenilere kucak açtılar, Ermeni dostlarını tehcir kafilelerinden kurtardılar, 1916 yılında yerel makamlara karşı ayaklandılar ve 1920-21 yıllarında Kürtlerin kendi kaderlerini tayin hakkı adına Ankara'daki yeni hükümete karşı ilk önemli isyanı başlattılar.

Dünya Savaşı'nı takiben başlayan ve Kurtuluş veya Bağımsızlık Savaşı adı verilen olay, milli kahramanlık efsanelerine dönüştürülen versiyonların aksine, Dünya Savaşı'nın gölgesinde başlamış olan Küçük Asya Hıristiyanlarının yok edilişinin devamından çok farklı bir şey değildi. Savaşa girmekten kaçındıkları ve silahlı çatışmalarda sadece Urfa örneğinde görülen özel görevli birlikler kullandıkları için, büyük devletlerle askerî bir anlaşmazlık söz konusu değildi. Bu, aynı zamanda, emperyalist çıkarlarını geri plana itme ve azınlıklarınki de dahil tüm hakların güvence altına alınmış olduğu çoğulcu bir Küçük Asya'nın yeniden inşası için sorumluluk üstlenme yeteneğine sahip olmadığı ortaya çıkan İtilaf Devletleri'nin yeni dü-

803 *Nation de volonté*, orijinalinde Fransızca: Gökalp 1976 b, s. 2 (alıntı Bozarslan 1992, s. 409).

zen planlarına dair yaşadıkları anlaşmazlıkların bir parçasıydı. Tam aksine, muzaffer güçler 1919 ilkbaharında, Panhellenist düşünceler beslediklerini bilmelerine rağmen, Yunan ordusunun kendi adlarına Ege kıyılarını istila etmesine izin vermekle, pek çok siyasi sonuca neden olacak bir hata yaptılar. Yunan istilası tüm ülkede uluslararası desteğe sahip bir düzene dair olumlu havayı mahvetti ve Müslümanları Mustafa Kemal tarafından yeniden örgütlenmiş olan İttihatçıların kollarının arasına itti. Misyonerler, havadaki bu değişikliği yerinde fark eden ve büyük güçleri sorumsuzlukla suçlayan ilk kişiler arasındaydılar. Özerklik veya Türkiye Federasyonu temelinde bir çözüm peşinde koşan misyonerler kendilerini İtilaf Devletleri tarafından ortada bırakılmış hissediyorlardı, İttihatçılar tarafından yabancı ajanlar olarak takip ediliyorlardı, Müslüman haklar için devreye girmelerinden ötürü de Ermeni ve Rum irredentistleri tarafından hakarete uğruyorlardı. Büyük devletlerin Küçük Asya'daki esas sorunlara tatmin edici bir çözüm bulmakta ne kadar isteksiz oldukları, 1923 yılında Lozan'da Türk milliyetçileriyle imzaladıkları anlaşmanın, 1920 yılında İstanbul Hükümeti'yle imzaladıkları Sevr Anlaşması'yla taban taban zıt olmasından, güvenli bir yurt temelindeki Ermeni Sorunu ile Kürt ve Süryani Özerklik Sorunu'nu sessizce geçiştirmesinden de anlaşılmaktadır. İtilaf Devletleri, Lozan Antlaşması'yla, soğuk savaş ruhunun hakim olduğu bir anlaşma taslağı imzalamışlardı: Başlıca sorunları, SSCB ve İslâmî akımlardan uzak tutabilmek maksadıyla, güçlenmiş bir Türkiye'yle anlaşmaktan ibaretti. O zamana dek görülmedik boyutlarda bir "etnik temizliği" diplomatik olarak tasdik etmek pahasına da olsa bu düşüncelerini gerçekleştirdiler.

Dünya Savaşı'nın başarılı subayı Mustafa Kemal Paşa, Kurtuluş Savaşı'nı 1919 ilkbaharında, savaş rejiminin yerel yöneticilerinin İtilaf Devletleri'nden uzakta hâlâ koltuklarında oturmakta olduğu ve yıpranmamış bir kolordunun hazırda beklediği Doğu Vilayetleri'nin Erzurum ve Sivas şehirlerinde örgütlemeye başladı. Sünni olmayan halk büyük ölçüde ortadan kaldırıldığı için, söz konusu bölgede mutlak çoğunluk ilişkileri

söz konusuydu. Ermenilerin geri dönerek tazminat talep etmelerinden duyulan korku nedeniyle, Ermeni, Hıristiyan ve Avrupa karşıtı duygular en kolay bu bölgede harekete geçirilebiliyordu. Doğu Vilayetleri'nin Sünni Kürtlerinin birçoğu, Kemalist kandırmacalar nedeniyle gerçekten de Sultan-Halife için yapılacak bir savaşın söz konusu olduğuna inanıyorlardı. Ayrıca Mustafa Kemal onlara ortak bir zafer sonrasında bir Kürt özerkliği sözü verdi. Olay yerinde, yani Sivas ve Harput şehirlerinde, sadece Kürt Alevileri bir Kürt otonomisi talebiyle, çok bileşenli İttihatçı-Sünni hareketin karşısına ciddi bir şekilde çıktılar. Personelinin çoğunun savaş rejiminin temsilcilerinden oluşması nedeniyle, onlara karşı büyük bir güvensizlik duyuyorlardı. Yerel güç sahipleri, misyonerlerin, düşüncelerini onlar vasıtasıyla uluslararası arenaya taşımayı ve Amerikan himayesi elde etmeyi arzu eden bu azınlıkla kuracakları her türlü ilişkiyi yasaklamıştı. Üniter milli egemenliğin tutarlı bir şekilde sağlanması için, misyonerlerin Doğu Vilayetleri'nden tümüyle uzaklaştırılmaları gerekiyordu. Bu yabancılar sadece rahatsızlık verici uluslararası gözlemciler değil, aynı zamanda, doğuya huzur ve uygarlık vaat eden, görev bilincine sahip cumhuriyetçi üniter devleti, kültürel ve toplumsal inşanın bambaşka paradigmalarına zorlayabilecek tecrübeli aktörlerdi.

Savaş sonrası ara dönem sonucunda, Anadolu'da, 1919-1923 arasında devlet tarafından denetlenen, gıyaben Sünni inanca ve din benzeri milliyetçi törelere sahip, merkeziyetçi bir ulusal Türk devleti ortaya çıktı – bu, misyonerler, Kürtler ve Aleviler tarafından arzu edilen, gerçek bir din özgürlüğü ve bir zamanların Doğu Vilayetleri'nde geniş özerklikler sağlayacak olan Osmanlı federal yapısı değildi. Daha bir yaşında bile olmayan Ankara Hükümeti'nin savaş güçleri, 1921 ilkbaharında Koçgiri-Dersim Kürt-Alevi isyanını kanlı bir şekilde bastırdı. Sultan-Halife yönetiminin lağvı ve söz verilen Kürt özerkliğinin unutulması, Mustafa Kemal'in aklında sadece üniter bir ulusal Türk devleti bulunduğunu açıkça ortaya koymuştu. Artık Türkiye'nin tam değere sahip ve siyaset yapmaya muktedir vatandaşı, 1914'ten 1922'ye kadar süren savaşta İttihatçıların

yanında yer almış ve diğer toplulukların ortadan kaldırılmasını bir varoluş savaşının doğal sonucu olarak kabul eden kişiydi. Gayrimüslim topluluklardan geriye kalanlar, Aleviler ve Kürtler kolektif anlamda devletin iktidar merkezinin bir parçası olamazlardı. 1925-1930 yılları arasında yaşanan bir dizi Sünni Kürt isyanına, cumhuriyetin yoğunlaşmış savaş güçleri son verdi. Ordunun başlıca fonksiyonu bundan böyle kronik olağanüstü hal durumunda bulunacak olan Kürt bölgeleri üzerinde iç kontrolü sağlamaktı. Devlet, Alevilerin yüzyıllardan beri özerk olarak yaşadığı Dersim merkezine 1937-38 yıllarında olağanüstü kanlı bir etnik kırım formunda "uygarlık" (Naşit Uluğ) getirdi. Ermeni soykırımının sessizce veya –aşırı Türk sağcıları tarafından– yüksek sesle muzafferane onaylanışı, kadrolarını eski İttihatçıların oluşturduğu yeni devletin ideolojik kodeksinin bir parçası oldu. Bu kodeks, gelecekte azınlık işleriyle nasıl ilgileneceğinin uğursuz bir belirtisiydi. Tarihte yaşananları tekrar ele almanın ve ahlaksal sorgulamanın peşinen önünün kapatılması, özellikle cumhuriyet sınırları içinde çalışmaya devam kararı almış olan ABCFM misyonerleri için çok acı vericiydi.

Her şeyi Dünya Savaşı'nın soykırım felaketi veya "ırklar mücadelesinin" keskinleşmesiyle açıklayan determinist bir bakış açısını benimsemeyen biri, o zamanın Jön Türk gelişiminde belirleyici olanı tümüyle farklı bir şekilde tasavvur edebilir. Federalizm, Doğu Vilayetleri'nde 1908'den bu yana şartların zorunluluğuydu. O zamana dek Sünnilerin egemenliğinde olan düzenin, tarafsız devletlerin ve hiçbir devlete bağlı olmayan misyoner örgütlerinin yardımıyla, söz konusu bölgede çoğulcu, eşit haklara dayanan bir Osmanlı toplumuna dönüşmesi pekâlâ sağlanabilirdi. Misyonerlerin çoğu, Doğu Vilayetleri'nin kadın ve erkek sakinlerini, bir sivil toplumun okuma yazma ve kendini ifade etme yeteneğine sahip üyelerine dönüştürmeye katkıda bulunmaya hazırdı. Ancak Türkiye misyonerlerinin kuruluş dönemlerindeki Müslüman karşıtı reflekslerinden henüz sıyrılamamış olmaları, bu yolda bir engel teşkil ediyordu. Ayrıca emperyalist dış ülkelerin yaralı impara-

torluğu daha fazla sıkıştırmamaları gerekirdi. Alevi, Ermeni ve Süryani gruplar da siyasi yaşama katılmalı ve yeterli bir bölgesel ağırlık taşımalıydılar. 1914 başlarında uluslararası reform projesi nedeniyle kısa bir süre için katılımcı bir yolda yürümeye zorlandıysa da, dikatoryal merkezî hükümet artık başka bir tarafa yönelme çabası içindeydi. "Allah'a şükür Birinci Dünya Savaşı patlak verdi de o uğursuz projenin hayata geçirilişini engelledi. Aksi takdirde Alevilerin büyük bir kısmı Ermenilerin lehine oy kullanırdı," diye yazıyordu sonradan Kemalist ideolog Hasan Reşid Tankut. Bu sözlerle genç bir İttihat ve Terakki sempatizanı ve Türkçü olarak savaşı olumlayışını ve reform düşmanlığını itiraf ediyorsa da, partinin içindeki grubun Yakın Doğu'daki savaşı büyük beklentilerle ve bilinçli olarak çıkardığının üzerini örtüyordu.[804]

Geç-Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin kaderi, 20. yüzyılın üzerinde en fazla uluslararası bilimsel tartışmaların yapıldığı ve bilimsel tartışma anlamında 21. yüzyıla da taşınacak histografik konulardan birini teşkil ettiği için, bu noktada genel ve karşılaştırmalı birkaç not verilmiştir. Bir önsöz: Ermeni Sorunu –ve onunla birlikte Alevi Sorunu dışında diğer tüm Doğu Vilayetleri Sorunu– özünde bir Avrupa sorunudur, dolayısıyla da Avrupa tarihinin bir konusudur. Avrupalı sosyal bilimciler için Ermeni ve Yahudi sorunlarının karşılaştırılması meselesi, neredeyse kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Ben de bu konuda pek çok sorunun muhatabı oldum. Yahudi Sorunu Avrupa tarihinin temel araştırma alanlarından birini teşkil etmekte, Ermeni Sorunu ise Ermeni çevreler dışında fazla ilgi görmemektedir. Bu özellikle de soykırım için geçerlidir. Yahudi soykırımı, müttefiklerin İkinci Dünya Savaşı'ndan zaferle çıkması ve kurdukları küresel düzen sayesinde siyasi arenada neredeyse itirazsız kabul görürken, İtilaf Devletleri'nin Küçük Asya'da kurduğu düzenin başarısızlığa uğraması nedeniyle aynı durum Ermeni soykırımı için geçerli değildir. Türkiye'deki ve uluslararası Türkoloji, ülkeye seyahat

804 Tankut 1994 (1961), s. 219.

edebilmek, kütüphanelere ve arşivlere giriş izni alabilmek veya konferanslar düzenleyebilmek için az ya da çok otoriter güç sahipleriyle iyi ilişkiler kurmayı gerektirdiği için, hiçbir zaman Ermenilerin kaderini bilimsel olarak gerektiği şekilde inceleyemedi. Bu sorunda çok entrikacı olan Türk diplomasisi, Ermeni soykırımının *holokost ve jenosid* konulu uluslararası toplantılara taşınmasını her zaman olmasa da, sıklıkla engellemeyi başarmıştır. Aynı ölçüde olmasa da, azınlıklar ve Doğu Vilayetleri sorunlarıyla ilgili bilimsel çalışmalarda da benzer engeller ortaya çıkmaktadır. Türk devleti özellikle konuyla ilgili arşiv materyallerine sınırsız erişime asla izin vermemektedir. Batılı Türkologlar, Geç-Osmanlı dönemi Ermenileriyle ilgili araştırma yaptıkları ender durumlarda, gerçekten inandıklarından mı, yoksa siyasi oportünizmden dolayı mı bilinmez, 19. ve 20. yüzyılın Ermeni ve Yahudi sorunlarını birbirlerinden bütünüyle ayırmayı tercih etmektedirler. Gerçekte bu iki sorun arasında birçok fark mevcuttur – ancak aynı şekilde önemli benzerlikler de. Dinsel azınlıklara ve soykırıma dair yazılan bir tarih, bu analojileri dikkate almak zorundadır.[805]

Aşağıdaki notlar birer tez olarak anlaşılmaması gereken düşüncelerdir ve olası analojiler üzerine yoğunlaşmaktadırlar:

Geç-Osmanlı dönemi, 1839 yılında kabul ve 1856 yılında bir kez daha tasdik edilen tebaanın prensip olarak eşitliği ilkesiyle başlamaktadır. Bu dönem, Yahudilerin 19. yüzyılda Avrupa'da eşitlik kazandıklarında olduğu gibi, beraberinde kültürel bir Ermeni Rönesansı getirmiştir. Ancak yine de Tanzimat Doğu Vilayetleri'nde ağalara bağımlı olan çok sayıdaki topraksız Ermeni köylüsünün durumunu düzeltmemiş, aksine merkezîleşmenin mağlupları olan Kürtler tarafından daha fazla baskı

805 En azından nasyonal sosyalizmin Yahudi kurbanları, kendilerini çeyrek yüzyıl öncesinin kurbanı Ermenilerle özdeşleştirmektedirler: Gettolarda okunan başlıca eserlerden biri, 1933 yılında Yahudi yazar Franz Werfel tarafından Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilerin yaşadığı trajediyi Almanca olarak konu edinen *Musa Dağı'nda Kırk Gün* adlı romandır (krş. Auron 1998). Bu zamana dek Yahudi ve Ermeni soykırımlarına dair yapılmış en önemli karşılaştırmalı araştırmalar arasında Dadrian 1988 ve Melson 1992 bulunmaktadır. Ermeni soykırımının iki savaş arası dönem Almanya'sında nasıl kabul edildiğine dair açıklamalar Dinkel 1991'de bulunmaktadır.

görmelerine neden olmuştur. Söz konusu bölgede genel bir fakirlik hüküm sürüyordu. Devrimci Ermeni Hareketi, güç durumda bulunan bu Ermenilere hitap etmeye çalışıyordu. Yeni "Muskeljude" [Güçlü Yahudi] (Max Nordau) tasvirine uygun olarak, asırlar boyunca ezildikten ve siyasi olarak ikinci sınıf kabul edildikten sonra, nihayet ayağa kalkan bir Ermeni kimliği tasvir etmeye çalışıyordu. Ermeniler de Yahudiler gibi entegrasyon, emigrasyon veya ütopik kendi kaderlerini tayin edebilecekleri bir yurt hedefinin peşinde koşan ulusal hareket seçenekleriyle karşı karşıyaydılar. Kilisenin Yahudi karşıtlığından ayırt edilebilen laik antisemitizm, yüzyıl dönümünde ortaya çıkan bir fenomendi. Bu fenomen genellikle Doğu'nun Yahudileri olarak adlandırdıkları, para canlısı, sadakatsiz, yurtseverlikle ilgileri olmayan, kurnaz kişiler olarak nitelendirerek aşağıladıkları Ermenilere de ırkçı bir bakışla yaklaşan Avrupa'nın entelektüel çevreleri tarafından yaşatılmaktaydı.[806] Gerçi Abdülhamit döneminde 1895-96 yıllarının korkunç pogromlarına neden olan Ermeni karşıtı hareket, ağırlıklı olarak dinsel söylemlerle gerçekleşiyordu. Bu da bölgedeki eğitimsel ve maddi yükselişe duyulan sosyal kıskançlıktan, eşitliğe karşı varolan refleksten ve –sözde Müslümanlara göre daha değersiz olan farklı inanç sahipleri– gâvurun geleneksel olarak aşağılanmasından beslenen, ayrıca sarayın gönderdiği ajanlar tarafından da güçlü bir şekilde körüklenen Ermeni karşıtlığını daha da güçlendiriyordu. Bunlar muhtemelen Yahudi pogromlarına neden olanlarla mukayese edilebilir unsurlardır. Ancak iktidar sahiplerinin, küçük devrimci Ermeni hareketinden büyük devletlerin desteğini almayı başarabilen geniş bir Ermeni özerklik hareketinin doğabileceği düşüncesinden duydukları büyük korku, Ermeni Sorunu açısından özel unsurlardan biriydi. 1895-96 kitlesel kıyımlarının dikkate alınmaması ve Doğu Vilayetleri reformlarından vazgeçilmesi, Türk devletinin ve Doğu Vilayetleri'nde dayandığı güçlerin gelecekte alacakları tutuma dair tehlikeli bir örnek teşkil etmekteydi.

806 Krş. Kieser 1999, s. 146-149.

Tanzimat'ın liberal dönemi, gerçekten de şehir ve kasaba Ermeniliğinin bir Rönesans yaşamasına ve ulusal değerleri besleyen bir eğitim sistemi oluşturmasına yardımcı olmuştu. Eğitim aynı zamanda uygunsuzluklara karşı bilinci yükseltiyor ve eleştiri kabiliyetini teşvik ediyordu. Aslında Ermenilerin pek azı Osmanlı Devleti'ne sadakatsizlikte bulunuyordu – tıpkı Yahudilerin pek az bir kısmının sosyal-devrimci örgütlere katılmış olması gibi. Her iki halkın dünyaya yayılmış bir diaspora tarafından desteklenen hareketlilik yeteneği ve birbirlerine bağlılığı, Yahudiler gibi Ermenileri de milliyetçi çevrelerin gözünde bilhassa şüpheli kılıyordu.

Liberal düşünceler, 1908 Anayasası'nın kabul edilmesiyle birlikte Osmanlı Devleti'nde kısa bir süre için dahi olsa, bir kez daha gündeme gelmişti. "Gerici" dindar çevreler, mülk sahibi ağa sınıfı ve güçlü bir üniter devletle dışa karşı tam bağımsızlık peşinde koşan "ilerici" milliyetçiler, bu liberal düşüncelerle çatışma halindeydi. Türk milliyetçiliği, 1908 sonrasında taşra şehirlerine kadar yayılmış ve iyi örgütlenmişti. 1913 yılında diktatoryal bir tek parti rejimi kuran ve amaçlarına savaş aracılığıyla ulaşmaya hazır olan İttihatçılar tarafından yönetiliyordu. Hedeflerinin arasında özellikle Doğu Vilayetleri'yle ilgili uluslararası reform yükümlülüğünü ortadan kaldırmak geliyordu; 1913 yılında Ermenilerin lehine yeniden kabul ettirilen bu yükümlülük, reform karşıtlarının nefretini uyandırmıştı. Ermeni Taşnak Partisi'yle hâlâ seçim ittifakı içinde bulunuyor olmaların rağmen, Ermenileri planlı bir sosyal-darwinci ırk çatışmasındaki düşmanları olarak görmeye ve onlar için biyolojist ve ırkçı bir söylem kullanmaya başladılar. Savaş rejimi, Kürtler arasında yaydığı resmî Ermeni karşıtı propagandada ise, devlete sadık Müslümanlar ile devlete sadık olmayan Hıristiyan gâvurlar arasındaki dinsel çelişkiye güçlü bir vurgu yapıyordu. Yahudi katliamında olduğu gibi, Ermeni katliamında da, yoğun bir aşağılama kampanyasına başlanmıştı – Ermeni vakasında Dünya Savaşı'nın başlangıç aylarına yoğunlaşan, ancak başlangıcı Abdülhamit döneminin Ermeni karşıtı hareketlerine kadar uzanan bir süreçti bu.

İttihatçı savaş rejiminde de, nasyonal sosyalistlerde olduğu gibi, kayıp emperyal gücün laik bir şekilde yeniden yaratılmasına duyulan arzu büyük bir rol oynuyordu: Bir zamanların Osmanlı-Islâm İmparatorluğu yerini Pantürkist bir imparatorluğa, bir zamanların Alman Ulusunun Kutsal Roma İmparatorluğu ise yerini Pangermanist bir imparatorluğa bırakacaktı. Gerçekleştirme çabaları 1915 yılının Ocak ayında ve 1941 yılı sonbaharında başarısızlıkla sonuçlanacak olan bu yüceltilmiş kudret arzusu, her iki vakada da, Hans Mommsen'in "psikolojik telafi" olarak adlandırdığı soykırımsal bir iç şiddet kullanımına dönüşmüştü.[807]

Her iki vakada da, gerçek soykırım, Ruslara karşı başarısız bir saldırı sonrasında ve Rus hizmetinde oldukları düşünülen Ermeni ya da Yahudi partizanların ortadan kaldırılmasıyla başlamıştı. Rus ordusunda Kafkasya Ermenileri'nin veya Yahudi siyasi komiserlerinin bulunması, kolektif bir beşinci kol olduğu fikrine yol açmıştı. Her iki vakada da daha önce yapılan propaganda, "nihai çözüm" için kesintisiz adımların atılmasını sağlamıştı. Tüm cemaat –Avrupa'da Yahudiler, Küçük Asya'da Ermeniler– genel olarak dış düşmanla işbirliği içinde bulunan hain ve devlet düşmanı zararlılar olarak ortadan kaldırılmaya mahkûm edilmişti. Takibat kurbanları için geliştirilen biyolojik açıdan aşağılayıcı dil, aralarında önemli aktör olarak pek çok hekimin de bulunduğu İttihatçılar tarafından kullanılmıştı. Örneğin İttihat Ve Terakki'nin kurucu üyelerinden, 1915 yılı Diyarbakır Valisi Dr. Mehmet Reşid, Ermenileri "anavatanın bağrındaki tehlikeli mikroplar" olarak nitelendirdikten sonra, şöyle soruyordu: "Bir hekimin görevi bu mikropları yok etmek değil midir?"[808] Ancak İttihatçılar üzerinde hak iddia ettikleri "anavatan" dışında yaşayan Ermenileri takip ve yok etmek amacını gütmüyorlardı.

1942-1945 arası Yahudi soykırımından farklı olarak, 1915-16 soykırımı dört yüz yıldan beri Osmanlı hakimiyeti

807 Mommsen 1998, s. 248.

808 İttihat ve Terakki Partisi Genel Sekreteri Mithat Şükrü ile yapılan bir konuşmadan, yayınlandığı yer: *Resimli Tarih*, 5.7.1953, alıntı Dadrian 1986, s. 174.

altında bulunan çok eski Ermeni yerleşim yerlerinde gerçekleşmişti.

Her iki vakada da dinsel temeller üzerine kurulmuş olan eski yönetim şeklinin koruması altında bulunan kişiler, liberal bir ara dönemden sonra, kovulması ve yok edilmesi gereken unsurlara dönüşmüşlerdi. Her iki vakada da aşırı milliyetçi rejimler, kendi iç azınlıklarını, ülkelerini tehdit eden büyük güçlerle bir ve aynı tutmuşlardı: Ermeniler, emperyalist Anglosakson Protestanlığı'yla ve baş düşman Ruslarla, Yahudiler de Bolşevizm'le ve kapitalist Anglosakson dünyasıyla özdeşleştirilmişlerdi.[809] Her iki vakada da, soykırım, başka halkları da ilgilendiren, devâsâ bir "völkische Flurbereinigung" [etnik homojenleştirme] politikasının bir parçasıydı (Heinrich Himmler). İdarecilerin kullandığı dil de birbirine benziyordu: Her iki vakada da, aslında başlangıçta geçici de olsa gerçek yerleşim bölgeleri yaratılmış olmasına rağmen, tehcir adı verilen o uğursuz olay, hem Ermeniler hem de Yahudiler için yok oluşa yolculuk anlamına gelmişti. Her iki durumda da benzer kurumlar, Tehcir ve Yerleşim Merkezi veya *Aşayir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesi*, önemli bir rol oynuyordu. Ekonomik paylaşım –Ermeni veya Yahudi mülklerinin haydutluk yöntemleriyle "ulusallaştırılması"–, iki soykırımın önemli bir bileşeniydi. Birinci Dünya Savaşı'nın Batılı gözlemcilerinin birçoğunun tespit ettiği gibi, yok etme politikası, Küçük Asya'yı on yıllar boyunca girişimciliğe kapatmak suretiyle, tüm mantıklı ekonomi politikalarına ters düşüyordu. Çünkü ticaret ve endüstri alanlarında yerli Hıristiyanlar öncü rolü oynamaktaydı.

Ermeniler, siyonistlerin aksine, Avrupa emperyalizminin Yakın Doğu'daki kaybedenleriydi: Yurtlarında güvenli birer yerleşim bölgesine sahip olmak yerine, tümüyle yok edildiler. Yine de Sovyet ordusu, 1920 yılında Türklerin Ermenileri Kafkasya'da ellerinde kalan yurtlarında da takip etmelerine engel oldu. Bunun bedeli ise henüz iki yaşında bile olmayan Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını yitirmesiydi. Avrupalı-

809 "Bolşevik karşıtlığı ile doğudaki Yahudi katliamı arasındaki bağlantı çok açıktır" (Diner 1999, s. 218).

ların, tarihî yerleşim bölgelerinde bir yurt sahibi olacaklarına dair Ermenilere verdiği söz, 1923 yılında Lozan'da tüm dünyanın gözü önünde yok sayıldı. Bu, Avrupa'nın kendi içinde yaşadığı derin krizin açık işaretlerinden biriydi.

Ermeni soykırımının iki savaş arası dönem Almanya'sında nasıl algılandığına dair bilimsel araştırmalar henüz yapılmamış olduğu için, nasyonal sosyalistler için nasıl bir örnek teşkil ettiği üzerine fikir yürütmek çok zordur. Bir zamanların Dünya Savaşı müttefiki tarafından uygulanan bu soykırım hakkındaki bilgiler, her halükârda resmî ve askerî çevrelerde tüm boyutlarıyla tartışılmıştı. Bu çevrelerin arşivleri Alman sivil memurları, subaylar ve misyonerler tarafından kaleme alınmış çok önemli raporlar içermektedir. Çok sayıda metin, pozitivistçi bir devlet anlayışı izlemeye çalışıyormuş gibi görünen soykırımcı İttihatçı şiddettin, o dönem Almanya'sının sağ eğilimli çevrelerini büyülediğini ortaya koymaktadır. Enver Paşa'nın bir kabul esnasında sarf ettiği ve Lepsius tarafından aktarılan şu sözleri bile bu konuda yeterince açıklayıcıdır: "Biz kendi iç düşmanlarımızla başa çıkabiliyoruz. Almanya'dakiler ise bunu başaramıyor. Bu nedenle biz onlardan daha güçlüyüz."[810] Irkçı düşüncelere sahip milliyetçiler için, soykırımın ve üzerinde yükseldiği tedbirlerin, Türk Ulus-Devleti için etno-demografik bir temel yarattığı çok açıktı. Onun tutarlı etnik homojenliğine ve otoriter liderlik yapısına hayranlık duyuyorlardı. Alman sağı, Paris'in banliyösünde yapılan anlaşmanın eski Dünya Savaşı müttefikleri tarafından başarıyla revizyonuna da gıptayla bakıyordu. Bu, onlar için bir örnek teşlik ediyordu. Ancak, Mustafa Kemal'in Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikası için koyduğu kesin bölgesel sınırlandırma, nasyonal sosyalistler tarafından kabul edilecek gibi değildi.

Bir Yakın Doğu ve Orta Avrupa tarihi uzmanı olan Dan Diner, kısa bir süre önce 20. yüzyılın küresel yorumunu yaptı: *Das Jahrhundert verstehen* [Yüzyılı Anlamak] adlı kitabının yedi sayfası, Ermeni soykırımını işlemektedir; bunu neredeyse

810 Krş. Böl. 3.7.4.

kesintisiz bir şekilde Avrupa Yahudileri'nin yok ediliş tasviri izlemektedir. Bu geçişi, Avrupa ve Geç Osmanlı tarihleri arasındaki yakın ilişkiyi ortaya koymaktadır. Her iki tarihsel dönemde de halkların bağımsızlığı ve kendi kaderlerini tayin hakkı teorileri, Anglosakson anlamında ahaliye değil, dinsel veya etnik olarak tanımlanmış cemaatlere yönelik olduğu için, sonucu belli olmayan birer davranış biçimine dönüşmüştü. "Rumeli [Balkan] Hıristiyanları'nın birbirlerinden ayrılması [...], Müslümanlarla Ortodoksların karşılıklı olarak birbirleri tarafından kovulması [...] ve Ermeni halkına uygulanan soykırım, bir gelişmenin sonuçlarıydı: Etnik olarak homojen ulus-devletlerin oluşumu [...]. Orta Avrupa ve Doğu Avrupa devletlerinde Balkan ve Akdeniz'in temelini oluşturan dinî birlik olgusu, ulus olgusuna göre geri plandaydı, ama onların da aynı anda etnik heterojenlik gerçeği ile ulusal homojenlik iddiası arasındaki çelişkiden kaynaklanan sorunları vardı. [...] Polonya hükümeti, kendi düşüncesine göre, Yahudi sakinlerinin gereksiz kısmından göç yoluyla [...] kurtulmaya çalışırken, Nazilerin Yahudi karşıtı tedbirleri çok açık bir şekilde ülkedeki tüm Yahudileri kovmaya yönelikti. [...] İmhanın kendisi ise 1941 yılında, en başından beri 'Barbarossa Planı'nın (Rusya Seferi) bir parçası olan o özel Bolşevik karşıtı savaşa paralel olarak başladı. [...] Yahudi erkeklerinin ['komiser emri' uyarınca] vurularak öldürülmesi, kısa zamanda tüm Yahudilere yönelik ortadan kaldırma ve yok etme eylemlerine dönüştü. [...] Bolşevizm karşıtı dünya görüşü savaşının eşiği, 1941 yılının Ağustos ve Eylül aylarında belli belirsiz bir şekilde Yahudi soykırımına doğru aşılmış oldu."[811]

811 Diner 1999, s. 207, 209, 212, 219, 220; krş. ayrıca s. 60 vd.

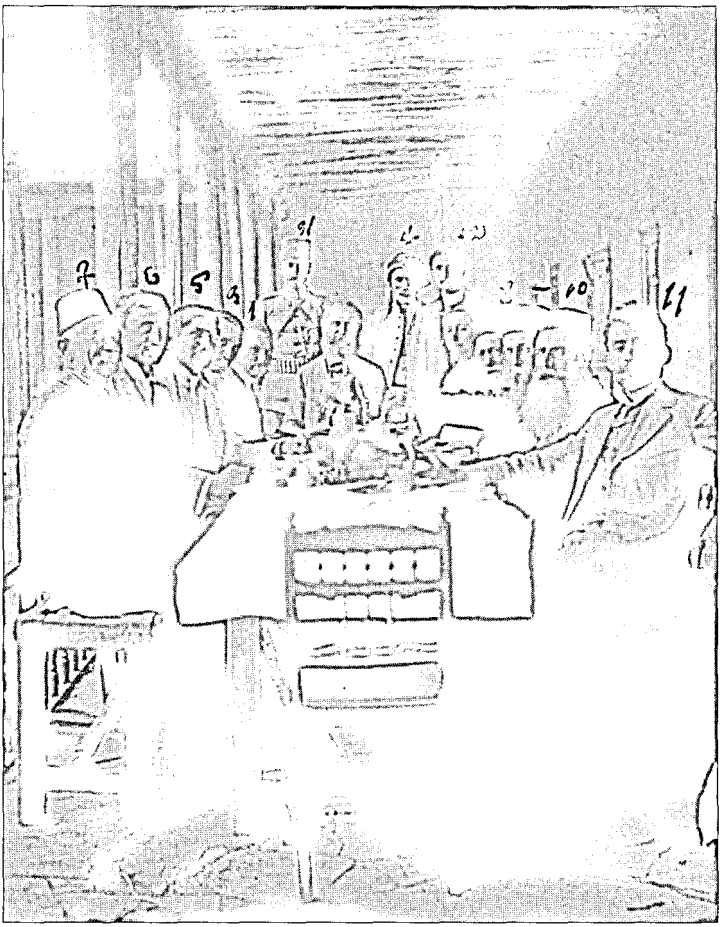

Resim 100: Varak Manastırı'nda bir sofra, 15 Ağustos 1911. Misyoner Johann Spörri, misafir olarak Van'ın yukarı kısmındaki Ermeni Varak Manastırı'nda kurulan bir sofranın baş köşesinde görülüyor: 1) Dr. Ebert, Musul'da Alman İkinci Konsolosu; 2) Ebert'in koruması; 3) Bachmann, Asur bölgesinde kazı yapan bir kazı topuluğundaki hükümet görevlisi; 4) Bachmann'ın hizmetkârı; 5) Baron Vartan, Musul Alman İkinci Konsolosu'nun sekreteri; 6) Baron Simeon (Misyon çalışanı); 7) Varak Manastırı'nın yöneticisi; 8)–10) Varak'taki üç *vartabed;* 11) Varak'taki öğretmenlerden biri; 12) Hovagim. Sofradaki tek kadın, Hülfsbund hemşiresi Christiane Dürer'dir. Alman diplomatik temsilciler ile "Ermeni Yardımı" (her iki Alman Türkiye Misyonu'nun başlangıçtaki ismi) temsilcilerini birleştiren böyle bir fotoğrafın çekilmesi, birkaç yıl öncesine kadar düşünülemezdi.

Resim 101: Almanya bayrağı ve İsa tasviri önünde yenilen yemek. Ev sahibi, Van misyoneri Spörri'dir. Arkasında Alman bayrağı ve dinî bir resim görülmektedir. Johann Spörri bir İsviçreli olarak ihtiyaca göre bayrak kullanıyordu. Rusların yaklaştığı 1915 yılında Hülfsbund misyon binası üzerinde İsviçre bayrağı dalgalanıyordu. Soldan sağa: Hemşire Christiane; Dr. Ebert, Musul'daki Alman İkinci Konsolosu; ev sahibi; hükümetin kazı görevlisi Bachmann; Baron Vartan.

Resim 102: Spörri misyoner ailesinin kadınları, araba üzerinde veya at sırtında Van'ın bir caddesinde erkeklerin bakışları altında ilerlerken. Doğu Vilayetleri'nde kadınların ata binmesi hiç de olağan bir durum değildi (krş. Resim 32, s. 359).

Resim 103: Urfa, 1908. Urfa Hükümet Binası önünde muhtemelen 17.12.1908 tarihinde Osmanlı Parlamentosu'nun açılışı münasebetiyle toplanmış, farklı etni ve sınıflardan insanların oluşturduğu renkli bir kalabalık. Kapuzen Misyonu tarafından yazılan yazıya göre bu fotoğraf anayasanın ilan edildiği gün (23 Temmuz 1908) çekilmişti, aynı fotoğrafın Urfa'daki özel bir arşivden kopyasını elde eden Cahit Kürkçüoğlu ise bunun parlamentonun açılışının yıldönümü kutlamaları olduğunu düşünmektedir. Krş. Kürkçüoğlu 1990, s. 57.

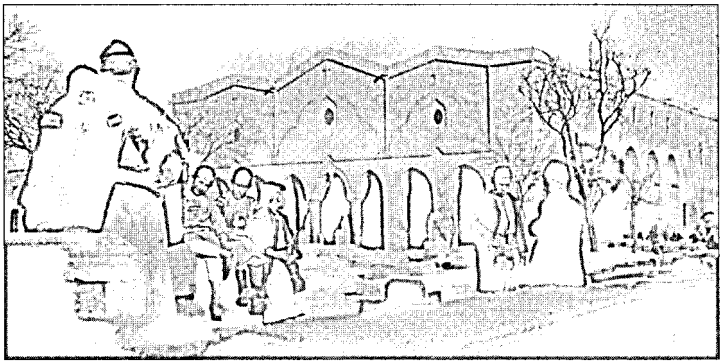

Resim 104: 20. yüzyıl başlarında Urfa Ermeni-Apostolik "Katedrali". Ön planda mezarlar görülmektedir. 1923 sonrasında katedral bir süre hayvan hastanesi olarak kullanılmış, sonra da bir dizel jeneratörüne ev sahipliği yapmıştır. Restore edildiği 1996 yılından beri cami olarak kullanılmaktadır.

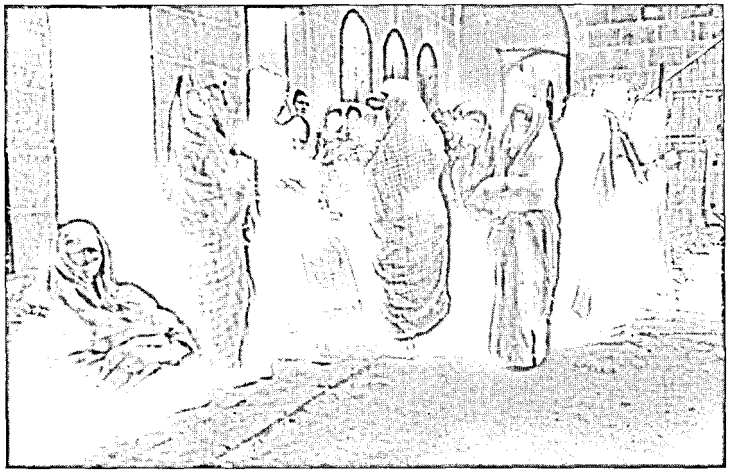

Resim 105: Urfa Misyon Hastanesi'nde sıra bekleyen kadın hastalar. Başlarındaki örtülerden anlaşıldığı kadarıyla büyük kısmı Müslümanlardan oluşmaktadır.

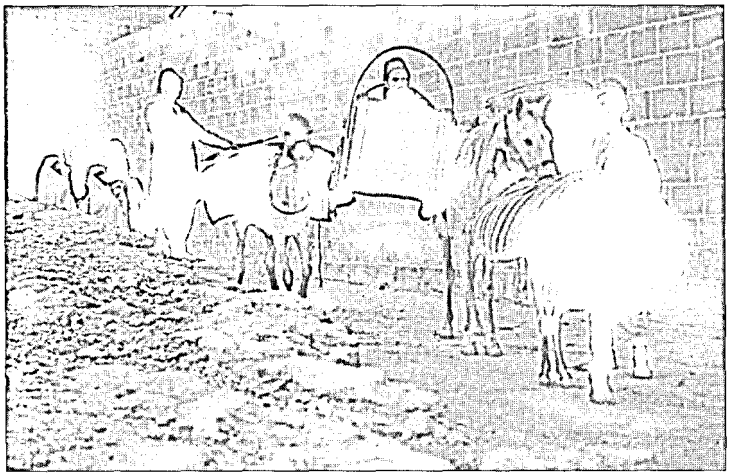

Resim 106: Urfa Misyon Hastanesi'ne hasta nakli, 1912. Urfa'dan altı ila sekiz günlük mesafede bulunan kadın ve erkek hastalar, tedavi olmak için bu hastaneye geliyorlardı.

Resim 107: Genç Jakob Künzler Urfa DOM Kliniği'nde bir Arap bedevisini elektrikle tedavi ederken, 1902.

Resim 108: Urfa DOM Hastanesi'nin misafir yatak odasının manzarası. Şehrin batı kısmı görülmektedir. Ortanın solunda, önünde mezarlar bulunan bir han görülmektedir. Ermeni mahallesi sağdaki hastane binası tarafından kapatılmıştır.

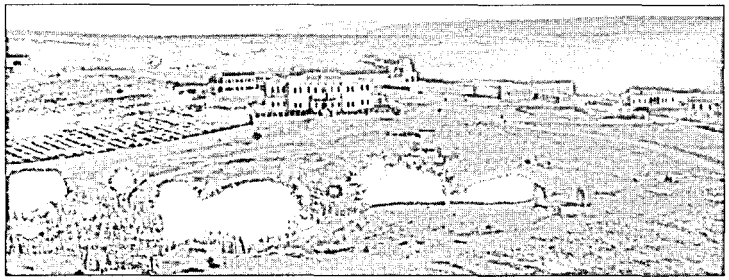

Resim 109: "Modern mahalle" ya da kuzey önşehir, Kerisbaşı, Urfa, tahminen 1909. Fotoğrafta görülenler: Sağda DOM hastanesinin üst katı (açık renkli bina), ortada Türk hastanesi, sol arkada Vischer ailesinin evi, onun solunda üzüm bağları (yeni DOM hastanesi bu alanda kurulacaktı) ve ön solda bir Müslüman mezarlığı. Sağ tarafta DOM Hastanesi'ne burada görülmeyen tek katlı Kürt evleri bitişmektedir.

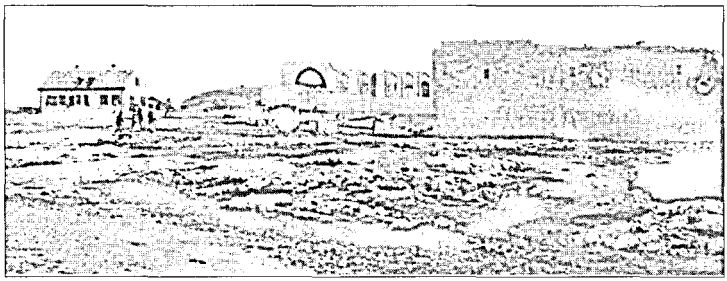

Resim 110: Vischer Evi ve Fransız komutanlığı, Nisan 1920. Komutanlık, bir zamanlar zengin bir Ermeni'nin evi olan en sağdaki binada bulunuyordu.

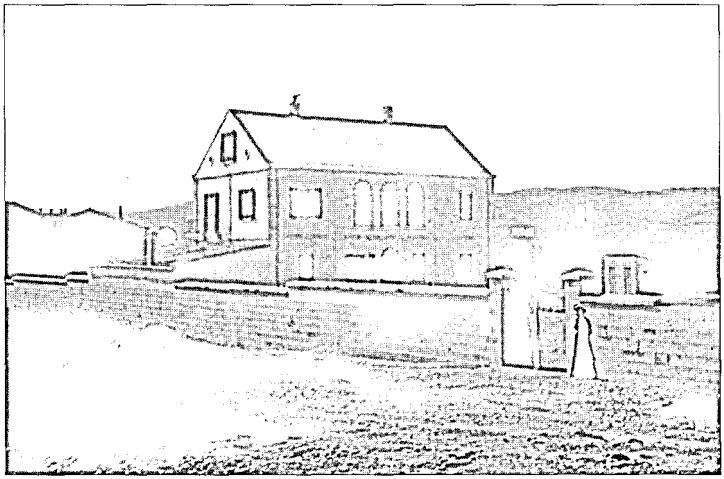

Resim 111: Urfa'daki Vischer Evi, kuzey cephesi, 1909. 1908 yılında inşa edilmiş, Avrupa tarzı mimari yapısı ve sağlam çatısıyla, Künzler ailesinin evi gibi dikkatleri üzerine çekmektedir.

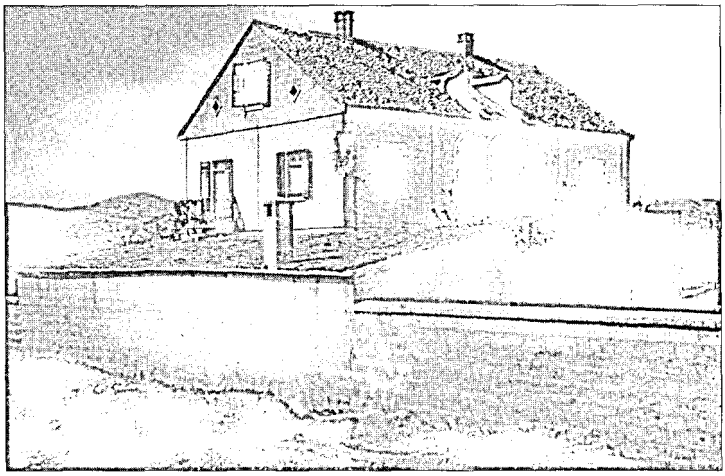

Resim 112: Fransız-Türk Savaşı'ndan sonra Vischer Evi, 1920. Bu ev 1970'li yıllara kadar ayakta kalmıştır.

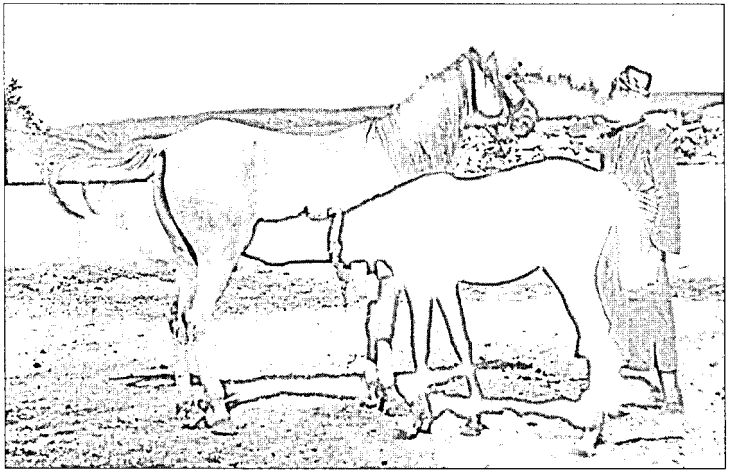

Resim 113: Vischer'in Arap hizmetkârı Ali, 1909. Ali, Dünya Savaşı esnasında kılavuzluk hizmetleriyle pek çok insanın hayatını kurtarmış ve resmî makamların işkencelerine karşın kimseyi ele vermemiştir.

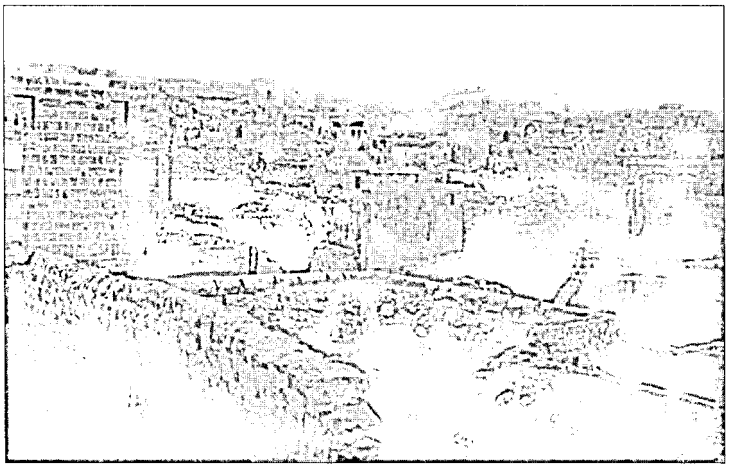

Resim 114: Urfa'nın 1915 sonbaharında yıkılan Ermeni mahallesi. Zapt edilmesinden sonra içindeki her şey yağmalanmıştır. Bu fotoğraf 1919 yılına aittir.

Resim 115: Jakob Künzler'in Hıristiyan yetimlerle Türkiye'den ayrılışı. Jakob Künzler 1922 yılında *Near East Relief*'in görevlendirmesiyle, çoğu Doğu ve Orta Anadolu'dan gelen Ermeni yetimlerinden oluşan 8.000 Hıristiyan çocuğun Suriye'ye nakliyesini örgütlemiştir.

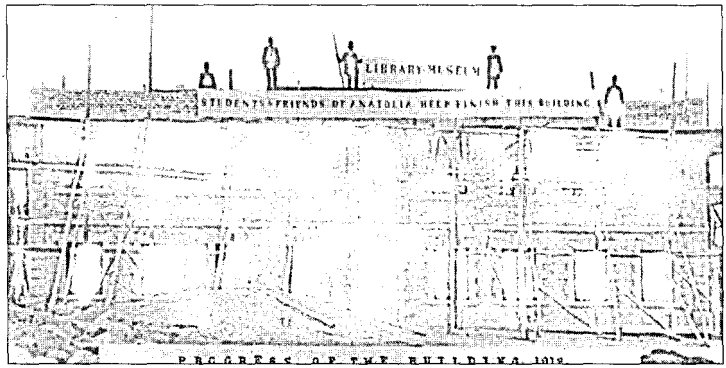

Resim 116: Merzifon'daki yeni ABCFM binası inşaatı: Kütüphane ve Müze. "Öğrenciler ve Anadolu dostları, bu binayı bitirmeye yardım edin," yazısı ile binanın inşaatının bitirilmesi için yardım çağrısı yapılmaktadır. Yapıların iç kısımlarının ve çatıların inşaatı, genellikle misyon üyeleri ve öğrencilerinin kendi çabalarıyla yapılıyordu.

Resim 117: Merzifon'daki *Anatolia* College'in yeni öğrenci yurtlarının temel atma töreni, Nisan 1914.

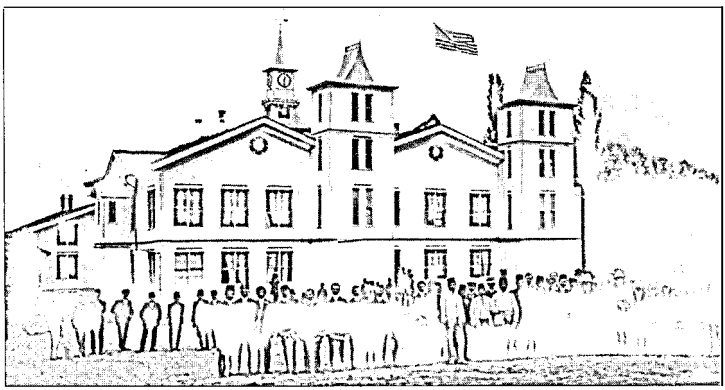

Resim 118: *Anatolia College* ve yeni mezunlar. Birkaçının başındaki fes dışında, tümü kravatlı Avrupai kıyafetler giymiş. Binanın üzerinde bir çan kulesi –şehri görsel ve akustik olarak etkileyen bir unsur– ve bir Amerikan bayrağı bulunuyordu.

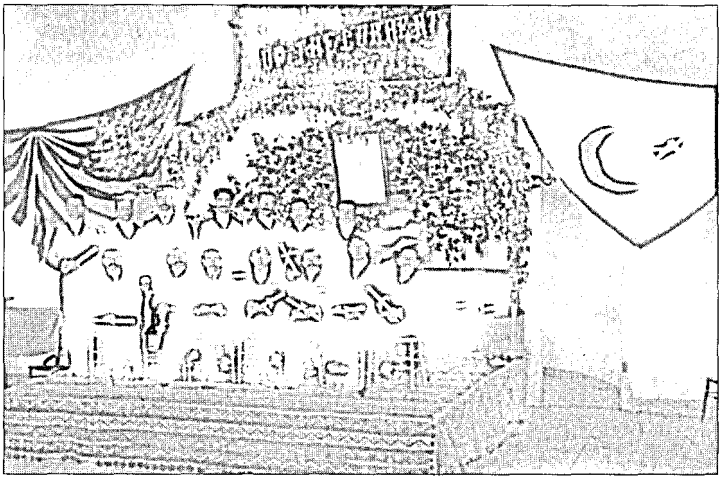

Resim 119: Büyük olasılıkla Merzifon *Anatolia College*'de diploma töreni. Bayraklar, Türk-Amerikan dostluğunu simgeliyor.

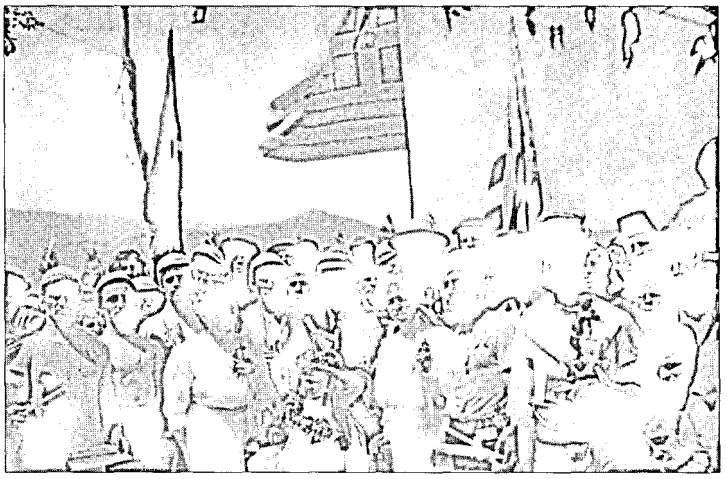

Resim 120: *Anatolia College*'in spor bayramında Türk, Yunan ve Amerikan bayrakları, tahminen 1910. Farklı bayrakların kullanılması, o zamanlar ABCFM'nin Osmanlıcı uyanış havasında halkları kaynaştırıcı bir anlam taşıyordu.

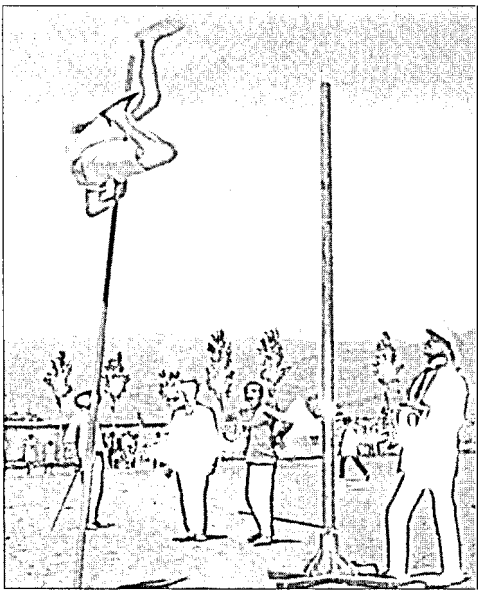

Resim 121: Sırıkla atlama. Ön sağdaki muhtemelen *Anatolia College*'in müdürü George E. White.

Resim 122: *Anatolia College*'in spor yarışmalarında bir disk atıcısı.

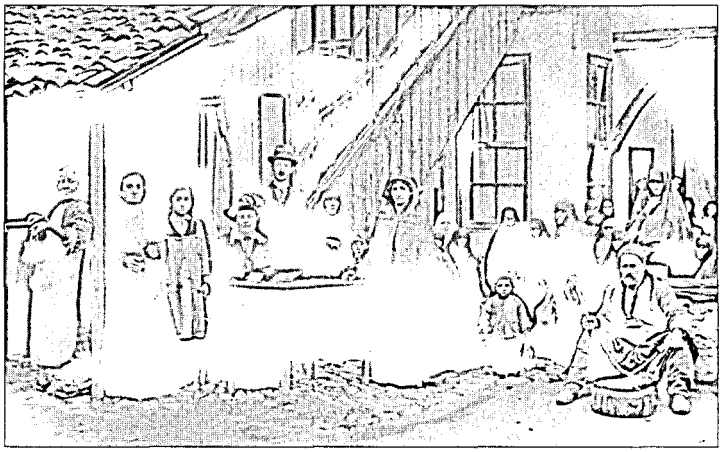

Resim 123: Bursa'da ABCFM aşevi, 1916. ABCFM istasyonlarının birçoğu, Dünya Savaşı'nda pek çok istasyonun kapatıldığı 1915 yılına veya Türk-Amerikan ilişkilerinin koptuğu Nisan 1917 tarihine kadar yokluk çeken ahaliye gıda yardımında bulunuyordu. Konsoloslar da burada İkinci Konsolos Judelson (ortada ayakta duran), ya da Samsun'da ABD konsolosu olan İsviçreli W. Peter'in Müslüman muhacirler için kurduğu aşevi gibi, bu yardıma katkıda bulunuyorlardı.

Resim 124: Adana pogromlarından sonra ABCFM tarafından organize edilen giysi dağıtımı, 1909.

Resim 125: ABCFM kadın misyonerleri ve çocuklar Akdeniz'e açılan bir gemide Türkiye'ye veda ediyorlar, tahminen 1922.

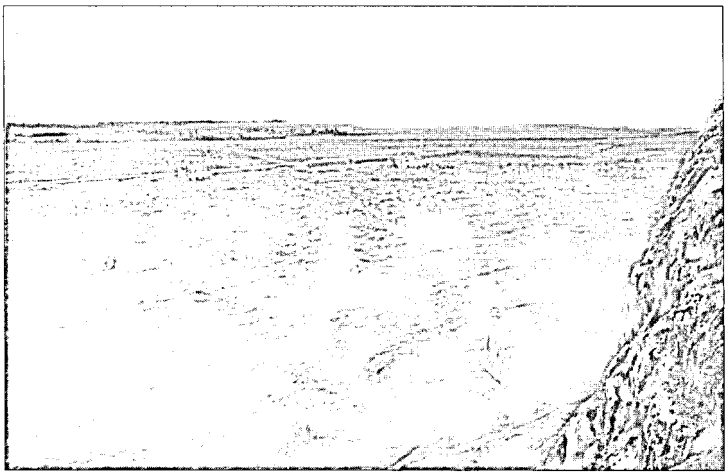

Resim 126: Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana yıkık durumda olan Osmanlı Van'ı. Bu fotoğraf kaleden çekilmiştir. Ufukta Van Gölü görülebilmektedir. Ortada cumhuriyet döneminde onarılan iki cami görülmektedir.

Resim 127: Sivas bölgesinde bir başak toplayıcısı. Yabancılar, 1923 sonrasında, 1937'de bu fotoğrafı çeken Alman arkeolog Eckstein gibi, ancak istisnai olarak Doğu Vilayetleri'ne seyahat edebiliyorlardı.

Resim 128: Van'da cumhuriyetin sağlık memurlarının "taşraya çıkışı," 1949. Köy halkı üzerine püskürtülen madde, muhtemelen DDT, haşaratla mücadele amacıyla kullanılıyordu. Arkaplanda bir cip durmaktadır.

Sonuç

Avrupa'dan esinlenmiş Osmanlı reformlarıyla (Tanzimat) misyonerlerin faaliyete başlama coşkularının aynı zamana denk gelmesi, Doğu Vilayetleri'nin daha 19. yüzyıl ortası öncesinde, Avrupa'yla çelişki yüklü olduğu gibi ümit verici bir temasa geçmesine neden oldu. Protestan misyonlar –manevi yapısını fethetmeyi amaçladıkları– İslâm'ı temelden değersizleştirmek suretiyle, büyük öneme sahip bir buluşma ortamı yaratıyorlardı. Osmanlı iktidar sahipleri, içinde bulundukları zayıf durumdan ötürü, kendilerini daha 19. yüzyıl başından itibaren önce idari ve teknik alanlarda, sonra da ideolojide Batılı unsurlar ithal etmek zorunda görüyorlardı. Reform anlayışları çelişkilerle doluydu; ümmeti yeniden eski gücüne ve kuvvetine kavuşturmak gibi tutucu fikirlerle, tüm tebaa için eşitlik vaat eden liberal postulatlar arasında gidip geliyordu. Ancak ilk reformcular ve onlardan sonra gelenler, maddi kaynakları ordunun ve idari yapının güçlenmesi için harcamayı tercih ettiler. Avrupa örneğine göre bir eğitim sisteminin inşası ise, yoğun talebe rağmen Doğu Vilayetleri'nde Tanzimat'tan çok sonra bile güzel bir düş olarak kaldı. Bu önemli boşluk, misyonların söz konusu bölgede kök salmalarına yardımcı oldu.[1]

1 Charles Riggs'in 1911 yılında Jön Türk Devleti ve resmî okullar sorunu hakkında söyledikleri, hiç değiştirilmeden elli yıl önce de dile getirilebilirdi: "Bü-

Devletin eğitim ve sağlık alanlarındaki etkisizliğinin tam aksine, Protestan *American Board* (ABCFM) gibi bir misyon kuruluşu, o anda en çok talep edilen mal olan eğitim ve sağlığı, doğru zamanda çekici bir şekilde, yani Batılı ve modern ambalajda pazara sunan çok başarılı bir özel şirketti. ABCFM yeteri kadar personel ve mali kaynak sağlamaya muktedir olduğu gibi, bunları başarıyla ve giderek çoğaltarak –yerel payı artırıp başarılı bir örnek teşkil ederek– kullanabilme yeteneğine de sahipti. *American Board* bir şirket olarak devletten koruma ve güvenliğin yanı sıra, kendi gelişimi için serbestçe hareket edebileceği bir alan talep ediyordu: dinsel özgürlük, eğitim ve sağlık sistemlerinde liberalizm, vergilerin asgarileştirilmesi. Tanzimat dönemi Osmanlı Devleti'nin tüm niyet mektuplarına rağmen dinsel özgürlüğü sadece kısmen gerçekleştirmesi ve Doğu Vilayetleri'nde huzur ve düzeni genel olarak hiçbir zaman sağlayamaması nedeniyle, Amerikalı misyonerler pragmatik bir yaklaşımla önce Avrupa devletlerinin temsilcilerinden, Abdülhamit ve Jön Türk dönemlerinde de kendi memleketlerinin temsilcilerinden destek talebinde bulundular.

ABCFM gibi bir misyon şirketi, sadece özel bir eğitim kuruluşu olmayıp, aynı zamanda Hıristiyanlık vurgusu ağır basan bir insan hakları örgütü ve en geç 1890'lı yıllardan itibaren milyonlarla ifade edilen bir bütçeye sahip uluslararası bir yardım kuruluşu olduğu için, Osmanlı Devleti'yle olan ilişkileri de giderek daha karmaşık bir hal aldı. ABCFM devletten sadece kendi gelişimi ve başarısı için hareket alanı talep etmekle kalmayıp, köklü toplumsal ve politik değişimler de bekliyordu. Bunları hızlandırmak için de diplomasi ve yayıncılık alanlarında lobi faaliyetleri yürütüyordu. Osmanlı Devleti'ni en çok rahatsız eden, misyonerlerin kendi topraklarında "yıkıcı" ve "kışkırtıcı" fikirler yaymasıydı. Gerçekten de, Evangelist-

yük sorun, devletin eğitim için yeterli fonları ayırmayı beceremememesi. Bugünkü kabineye göre, ülkenin temel ihtiyacı güçlü bir ordu; ardından donanma geliyor; sonra demiryolları, karayolları, sulama sistemleri vb.; eğitim listenin en alt sıralarında yer alıyor" (MRW 1911, s. 364 vd.). O zamanlar bütçede eğitime %2,8 pay ayrılırken, askerî harcamalara ayrılan pay %30 kadardı.

Protestan mesajında, kişisel ve kolektif radikal değişim talebi mevcuttur. Bu kola bağlı misyonerler, İslâm'ın öncelik hakkını sadece dogmatik alanda değil, vatandaşlık hakları alanında da sorgulamaktan geri kalmıyordu. Talep edilen liberal federalizm devletin toprak bütünlüğünü tehlikeye düşürürken, Doğu Vilayetleri'nde özellikle Hıristiyan topluluklarının yararına eşitlik ve hukuk devleti ilkelerinin yerleştirilmesini istiyordu. Bu arada ABCFM kuruluşlarının özellikle o dönem için devrimci bir eylem olan kız çocuklarının eğitimi konusunda yoğun faaliyetler yürütmeleri, devleti kendi eğitim ve sağlık yapılarını geliştirmeye çalışmak zorunda bırakıyordu. Vilayet merkezleri dışında köyler ve aşiretler ile kurulan yakın ilişkiler, İttihatçı ulusal hareket üzerinde kalıcı bir etki oluşturmuştu.

ABCFM 1830-1870 arasında Doğu Vilayetleri'ndeki çalışmalarını özel bir işletme olarak yürütürken, Cizvit-Ermeni misyonunun kuruluşuyla Ermeni yerleşim bölgelerindeki Kapuzen ve Dominikan misyonlarının gelişimi, bazı açılardan kendiliğinden de olsa, esasen Vatikan ve Fransız diplomasisinin aralarında Berlin Kongresi çerçevesinde anlaşarak, Amerikalılara karşı bilinçli bir rekabet yaratılması amacına dayanmaktaydı. Buna karşılık olarak da ABCFM'nin çağrılarına uyan Alman ve İsviçreli yardım örgütlerinin kadın ve erkek üyeleri, 1896'dan itibaren, memleketlerinin diplomasilerinin desteği bir yana dursun, kösteğine rağmen Doğu Vilayetleri'ne gelerek Amerikalıların idaresi altında faaliyet yürütmeye başladılar.

Amerikan misyonerleri, Protestan Milleti ile model niteliğine sahip demokratik bir kolektif yapı meydana getirdiler. 1850 yılında kurulan Millet, kilise ile millet ayrılığı nedeniyle, etnik veya dinî kimliğin önem taşımadığı bir "iradi topluluk"tu. Aynı zamanda demokratik bir özyönetim temelinde yükselen, ancak uluslararası, Protestan karakterli bir dayanışma ağına da sahip olan yeni bir toplum kavramını temsil ediyordu. Manevi etkisinin büyüklüğü ve en geç Berlin Kongresi'nden beri ismi dünya iktidarı hayalleriyle birlikte anıldığı için, Abdülhamit yönetimi, Protestanlığı Millet üyelerinin sayıca pek az olmalarına rağmen bir tehdit olarak kabul etmişti. Ermenilerin 5. Kol

olduğu bir Protestan dünya komplosundan duyulan korku, neredeyse bir fobi halini almıştı. Abdülhamit Protestanlığı ve bilinçlenmiş Ermeni Milleti'ni kısmen ağır önlemlerle engellemeye çalışırken, aynı zamanda devleti kendisine katılan herkesi, hatta 1895'te ölüm tehlikesi altında zoraki din değiştiren Ermenileri bile kucaklayan ümmet ideali temelinde örgütlemeye devam ediyordu. İttihatçılar ise bunun tam aksine, kronik güç ve kimlik krizinde bocalayan ümmeti, Protestan Milleti'ne taban tabana zıt yeni bir sosyal potada eritmeye, bir "Anadolu ulusu" kurabilmeye muktedir seçkin bir Müslüman-Türk toplumuna dönüştürme çabası içindeydiler. Onlar, Ziya Gökalp gibi İttihatçı ideologları, etnik-dinî, sosyal ve mental bir gerçek olarak kabul ediyorlardı. Sosyolojik ve ideolojik formülasyonları, Jön Türk hareketinin 1908'den bu yana ortaya koyduğu en güçlü ve kalıcı değişiklikti.

Anadolu ümmetinin "Türk ulusu"na dönüşme süreci, 1877/78, 1895, 1915/16 ve 1919/20 yıllarında yaşanan dış ve toplu iç şiddet tecrübeleriyle yakından ilgiliydi. Şiddettin farklı şekilleri Doğu Vilayetleri'ndeki idari, etnik ve sosyal sorunların giderek geliştiğini açık bir şekilde ortaya koyuyordu. 1839 ile 1938 arasında şiddet ve zor kendisini iki ayrı temel şekilde gösteriyordu: askerî güç kullanımı yoluyla yerel Kürt özerkliklerine karşı merkezî yönetimi yerleştirmeye çalışan, asker ve vergi toplayan devlet şiddeti ve zoru, özellikle Ermeni "reaya"ya karşı ürün vergisi ve mera hakkı gibi geleneksel haklarında ısrar eden, hırsızlığı bir geçim kaynağına dönüştürmüş yerel beylerin uyguladığı şiddet ve zor. 1895-1915 arasında şiddetin yeni türleri ortaya çıktı: 1890'lı yılların ortalarında devletin Ermeni karşıtı baskılarıyla Müslümanların sosyal patlamasının şiddet potansiyelinin birleşmesi, daha önce görülmedik boyutlarda kitlesel katliamlar, haydutluklar ve yağmalamalarla sonuçlandı. Abdülhamit devleti, devrimci Ermeni hareketinin gelişimini engelleyebilmek için 1880'li yıllardan itibaren giderek daha güçlü bir şekilde İslâm ideolojisini kullanmak suretiyle, Ermenileri baskı altında tutmaya başlamıştı. Bölgede daha önce zaman zaman ortaya çıkan sosyal şiddet

potansiyeli, Tanzimat'tan sonra giderek gelişen ve misyonlar tarafından desteklenen Hıristiyan topluluklara yönelmişti. 1895 pogromlarının resmî ve toplumsal çifte yüzü, faillerin sultan-halifeden destek aldıkları İslâmî motifli kitlesel katliamlara katılmaksızın, sadece maddi açıdan zenginleşmeye çalışan heterodoks Dersim Kürtleri'nin katılımını açıklamaktadır. 1895'ten farklı olarak 1915'te iç savaş şöyle dursun, bir sosyal patlamadan bile söz etmek mümkün değildir. 1895'e kıyasla daha yoğunlaşmış –soykırımsal– şiddet ilk etapta resmî kararların neticesiydi. Bu kararlar Ermeni reformlarını baltalamak üzere alınan savaş kararından, Panturancılıktan kaynaklanan Rusya Savaşı'na, daha da önemlisi, Ermenilerin Doğu Vilayetleri'nde ve Anadolu'nun büyük bir kesiminde yok etmek anlamına gelen "tehcir" kararına kadar uzanıyordu. Devlet, bu son kararı bölgede uygulayabilmek için sosyal ve dinlerarası ihtilaf potansiyelini kullanıyordu. Doğu Vilayetleri'ndeki olay yerlerine yakından bakıldığı takdirde, başından beri halkın nefret ettiği, zorla kabul ettirilmiş, cemaatler arası görece iyi bir işbirliği bulunan umut verici bir savaş öncesi durumun, güç merkezi tarafından metodik olarak çatışmaya çevrildiği bir savaş tablosuyla karşılaşılacaktır. Devletin eli, kendisini tüm Anadolu'da Hıristiyanların yanı sıra Kürtleri de kapsayan etno-demografik bir değişikliğin koordinatörü olarak ortaya çıkarmaktaydı. Bu değişiklik, ulusal bir savaş ekonomisinin kurulması maksadıyla ekonomik değerlerin Müslümanlara devredilmesinde de kendisini göstermekteydi. Küçük Asya'nın tümüyle Müslüman bir ulusa dönüştürülme süreci 1919-1922 arasındaki Kurtuluş Savaşı'nda da devam etti ve eyaletlerde yaşayan Hıristiyanların neredeyse tümünün göç etmesine neden oldu. Devletin şiddetti, bundan sonra "Türkleştirme" adı altında Kürtlere yönelecekti.

Saygın bir türkoloğun yakınlarda kabul ettiği gibi, bu acı gerçek uluslararası türkoloji tarafından tüm 20. yüzyıl boyunca görmezden gelindi.[2] Örneğin Amerikan türkolojisi bu gör-

2 "Biz Türkoloji alanında çalışanlar, modern Türkiye devletinin kitlesel çapta bir 'etnik temizlik' temelinde inşa edildiğini çok sık unutuyoruz." (Erik-Jan Zürc-

mezden gelen, kıyaslamacı, bazen açıkça sosyal darwinci tutumun sebebini İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki Truman Doktrini'ne bağlamaktadır. Türkolog ve Princeton mezunu Lewis V. Thomas, 1951 yılında Harvard University Press tarafından yayımlanan kitabında şöyle demektedir: "1918'e gelindiğinde, İstanbul şehrindeki küçük ve tamamen önemsiz bir adacık dışında Anadolu ve Boğazlar bölgesinden Hıristiyan nüfusun kesin olarak silinmesiyle, o güne kadar büyük ölçüde barışçıl bir biçimde ilerleyen Türkleştirme ve Müslümanlaştırma süreçleri kuvvet kullanımıyla bir hamlede büyük bir mesafe kat etmişti. [...] Türkleştirme ve Müslümanlaştırma süreçlerine kuvvet kullanımıyla ivme kazandırılmasaydı, bugün kuşkusuz bir Türkiye Cumhuriyeti mevcut olmazdı. Cumhuriyet, varlığını ve istikrarını büyük ölçüde nüfusunun homojenliğine borçludur ve bu devlet bugün ABD'nin değerli bir müttefikidir. [...] Anadolu için yapılan bu mücadele, yalnızca tek bir galibin olacağı bir çatışmaya dönüşmüştü. Ya hep ya hiç esasına dayanan bir çatışmaydı bu."[3] Bu satırlarda, zora dayalı ulusal homojenleştirmenin olumlanmasının yanı sıra, Abdülhamit döneminde Sünnileştirme adı altında ve daha sonra iki savaş arası dönemde cumhuriyet tarafından Türkleştirme adı altında devlet tarafından gerçekleştirilen yoğun şiddet kullanımından hiç söz edilmemesi, hatta bunun farkında dahi olunmaması çok şaşırtıcıdır. Erik-Jan Zürcher, Bernard Lewis'in 1961 yılında yayımlanan *The Emergence of Modern Turkey* adlı Türk tarihi klasiğinin yakın dönemde yaptığı analizinde, bu Amerikalı şarkiyatçının Kemalist elitle yaptığı milliyetçi tartışmalar nedeniyle tarafsız olmadığını ve olaylara kesinlikle "aşağıdan" bakamadığını kanıtlamıştır. Bernard Lewis'in bilgisini ikinci dereceden kaynaklardan edindiği, zarif bir dille kaleme alınmış, etkileyici ve son derece tutulan bu eseri sadece özel olarak vilayetlerde yaşanan sosyal tarih gerçekliğine karşı değil, genel olarak Birinci Dünya Savaşı'na ve cumhuriyeti teleolojik

her, The Turkology Update Leiden Project (TULP)'s Working Papers Archive for Turkology; http://www.let.leidenuniv.nl/tcimo/tulp/research/lewis.htm).

3 Thomas ve Frye 1951, s. 61 vd.

bir sürecin şanlı hedefi olarak gören İttihatçı savaş rejiminin kişisel sürekliliğine karşı da kördür.[4] Tüm 20. yüzyılın Doğu Vilayetleri tarihi, yazarın örtmece Türkiye tarihi bakışının yanlışlığını acı bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kürt, Ermeni ve Alevi meseleleri, Tanzimat'tan Genç Türkiye'ye kadar Doğu Vilayetleri'yle ilintili derin bir sorun kompleksinin kalıcı öğeleriydi. Misyonlar, devletin gözünde bu sorun yumağının rahatsızlık verici bir parçasıydı. Dinamik etkisi ve erken yerleşimiyle Tanzimat'tan bu yana Doğu Vilayetleri'nde en büyük toplumsal ağırlığa sahip olan ABCFM, bu husuta özellikle göze batıyordu. Resmî öfke ilk olarak misyonerlerle olan yakınlaşmalarının daha Tanzimat devleti döneminde bile kendisini kötü duruma düşüren ve içinden hiçbir zaman çıkamadığı bir savunma pozisyonunda bulunmasına neden olan Alevilerin üzerine yönelmişti. Bunun dışında devlet, okul ve sağlık kuruluşlarını genellikle bir ferman olmaksızın da sessizce kabul ediyordu – özellikle de masraf etmesine gerek kalmadığı için. Abdülhamit ve İttihatçılar, misyonerlerin Doğu Vilayetleri için reform taleplerine dair olumsuz bir bakış açısına sahiptiler. Bu toprakları da tıpkı Balkanlar gibi kaybetmekten korkuyorlardı. 1908-1912 arası dışında misyonları Doğu Vilayetleri meselesinde özel bir olumsuz faktör olarak görüyorlardı; bunun kanıtı olarak da ilk etapta reform talebine konu olan Ermeni Sorunu'nu, ancak oldukça erken bir dönemden itibaren de Alevi ve Kürt Sorunları'nı gösteriyorlardı.

Doğu Vilayetleri'nin ıslahatı, Tanzimat'ın başından Mustafa Kemal Atatürk'ün 1938 yılındaki ölümüne kadar merkezî hükümet için güncelliğini yitirmeyen bir konuydu. Tanzimat devleti, merkezîleştirici reformlarını Osmanlı Doğu Vilayetleri bölgesinde yapıcı bir şekilde uygulamaya koymayı başaramadı. 1878 Berlin Kongresi çerçevesinde Doğu Vilayetleri ile ilgilenen emperyalist Avrupa, kendi açısından Doğu Vilayetleri Reformları'nı etnik açıdan adaletli, ikna edici ve kalıcı olarak geliştirme yeteneğinden yoksundu. Dünya Savaşı'nın muzaffer devletleri de,

4 *The rise and fall of "modern" Turkey*, TULP's Working Papers Archive for Turkology.

Doğu Vilayetleri'ne umut dolu bir birlikte yaşam yolunu açacak uluslararası bir angajmanı ortaya çıkartacak durumda değillerdi. Ne kendi geç emperyalist çıkarlarını, ne de Yunan ve Ermeni irredentizmini dizginlemeyi başaramadıkları için, –birçoğu yeni, farklı yollar arayışında olan– Küçük Asya Müslümanlarını 1919 baharında yeniden savaş rejiminin İttihatçı iktidar yapısının ve Doğu Vilayetleri için iki ağızlı bir bıçak olan medenileştirme projesinin –"Türkiye Türklerindir"– üniter konseptinin kollarına attılar. Başka hiçbir yer savaşın ve soykırımın izini taşıyan bu bölge kadar uluslararası yardıma, yeniden inşa, acıların telafisi ve "yeni eğitim" için uzman bilgisine muhtaç değildi. Talat ve birçok İttihatçı, daha Dünya Savaşı esnasında, belirleyici özelliği sadece Türklük ve Müslümanlık olması gereken bir ulusun vatandaşı yapmak istedikleri Anadolu insanını, ancak çok belirsiz bir şekilde tanıdıklarını kabul etmişlerdi.

Devletin Doğu Vilayetleri'ne doğrudan müdahale etmeye başlamasıyla birlikte, merkezî devletin oldukça hızlı bir tempoda değiştirilen memurlarının işi, yerel güçlerle anlaşmak, vergi meselelerini düzenlemek ve asayişi sağlamaktan öteye gitmedi. Misyonerler, insanların sorunları ve ihtiyaçları hakkında daha derin ve uzun süreli tecrübeye dayanan bilgilere sahiptiler. Bölgenin yeniden inşası için çok farklı faaliyet alanları geliştirmişlerdi. 1908'den sonra giderek artan bir şekilde sivil toplumculuğa yönelmelerine ve Dünya Savaşı esnasında Hıristiyanlar ve Hıristiyan olmayanlar yararına girişikleri geniş yardım faaliyetleri nedeniyle yerel halkın o zamana dek görülmedik bir şekilde takdirini kazanmalarına rağmen, pek de haksız olmamak kaydıyla, dinsel anlamda taraf tuttukları düşünülüyordu. Ancak, misyonların Müslümanlarla ve özellikle de Alevilerle Doğu Vilayetleri'nde kurabilecekleri potansiyel işbirliği, karşısında görevde kalan ve o zamanlar bağımsızlık savaşını örgütleyen İttihatçıları bulmuştu. Birinci Dünya Savaşı çerçevesinde kaçırılan uluslararası angajman, Hıristiyan varlığının yok edilmesi, Sünni ve Türk olmayan kimliklerin inkâr edilmesi, ağır bilançosu ancak 20. yüzyılın sonunda ölçülebilen uzun vadeli siyasi kayıplara ve zararlara neden olmuştu.

Böylece tekrar dümeni giriş kısmındaki tezlere doğru kırabiliriz:

1. "İstikrarsızlaştırma ve Parçalama". Doğu Vilayetleri'ndeki çokdinli ve çoketnili birlikte yaşam, 1839'dan 1938'e kadar uygulanabilir bir yeni formülasyona kavuşamadı. Kurumsallaşmış bir millet düzeni olmaksızın yaşanan yerel özerkliklerin çeşitli derecelerinin hassas hiyerarşik birlikteliklerinden sonra pogrom, soykırım, kültür imhası ve kitlesel göç şeklinde bir yıkıcılık içine girdi. Ne barış, ne güvenlik, ne de gelişim vardı. Bu gelişmeye bağlı olarak hem Tanzimat reformları, hem de bir Doğu Vilayetleri reformu için uluslararası çabalar başarısızlıkla sonuçlandı. Aynı durum bölgede 1914'ten 1948'e kadar yaşanan İttihatçı-Kemalist savaş ve olağanüstü hal rejimi için de geçerliydi. Bu başarısızlığın sebebinin hatalı olarak Fransız merkeziyetçilik modelinin Tanzimat tarafından kabul edilmesi olduğu öne sürülebilir. Ancak bu başarısızlığın bir başka sebebi de, büyük devletlerin emperyalizm döneminde inandırıcılıktan uzak bir şekilde ortaya çıkmalarıdır. Bu devletlerin kendi çıkarlarını gözetmeleri ve yerli Hıristiyanlara ayrıcalık tanımaları, adil ve özellikle de Kürtleri layıkıyla dikkate alan bir projenin formüle edilmesinin ve hayata geçirilmesinin önünde büyük bir engeldi. Amerikalı misyonerler ise 1878 Berlin Kongresi bağlamında tümüyle kendi misyon hedeflerine ve Ermenilere odakladıkları bakış açılarıyla, ayrıca "Protestan" büyük devletlerin güvenilirliğine duydukları safiyane inançla, bu inandırıcılığa olumlu bir etki yapmadılar. 1914 başlarında ortaya atılan uluslararası reform projesi de tatmin edici bir çözüm sunmuyordu. Her şeye şüpheyle yaklaşan, mutlak hakimiyetten başka bir düşünceleri olmayan Jön Türk diktatörleri, Rusya'ya karşı başlattıkları bir saldırı savaşıyla bu planın uygulanışını imkânsız kıldılar. Emperyalist içeriği yüzünden iki ağızlı bir bıçağa benzeyen 1920 Sevr Anlaşması, Kemalist söylemin öne sürdüğünün aksine Türkiye'yi bölmeyip, sadece bir parçasını Hıristiyanlar ve Kürtler lehine ayırıyordu: Türkiye'ye ise Küçük Asya'nın açık arayla en büyük kısmını bırakıyordu. Sevr'de daha ikna edici bir anlaşmaya

ulaşılmış olunsaydı bile, bu anlaşma 1913'ten beri içselleştirdikleri sosyal darwinci ideolojiye ters düştüğü için, İttihatçılar ve Kemalistler tarafından kabul edilmezdi.

2. "Ermeni, Kürt ve Alevi Sorunlarının Birbirlerine Bağlılığı". Merkezî hükümetle olan gergin ilişkiler, etnik gruplar ve dinlerarası çatışma potansiyeli, bu üç Doğu Vilayeti Sorunu'nun ortak özelliğiydi. Bundan ve Rus genişlemesinden ötürü zor durumda kalan merkezî devlet, bu çatışma potansiyelini Doğu Vilayetleri'ndeki konumunu korumak ve sürekli kılmak için kullandı. Zedelenmiş egemenliğini yeniden tesis etmek için uluslararası yardımla birlikte yaşam konusunda ciddi bir çözüm üretmeye çalışmak yerine, Abdülhamit döneminde salt Sünni bir iktidar yapısına karar verdi. Doğu Vilayetleri'nde özellikle Tanzimat'ın merkeziyetçiliği yüzünden hayal kırıklığına uğramış ve Hıristiyan-Müslüman eşitliği talebine öfkelenmiş olan Sünni Kürtlerle ittifak kurdu. Ermeniler sadık ve entegre edilebilir tebaanın ve vatandaşların dinî, siyasi ve ırksal tablosuna en az uygun düşen gruptu. Bu nedenle 1895 yılında ağır pogromların, 1915/16 yıllarında da soykırımın kurbanları oldular. Ataları daha 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Sünni hakimiyetine karşı ayaklanmış olan Kürt Alevileri, bir Sünni-Türk üniter devletinin oluşumuna direniş gösterdiler. Onlar da –daha önceki yıllarda, özellikle de 1916 ve 1921'de Dersim üzerine açılan çok sayıda seferden sonra– 1937 yılında kanlı bir etnik kırımın kurbanı oldular. Devletin 1891'den 1922'ye kadar İslâmî sloganlarla genellikle başarılı bir şekilde kendisine bağladığı Sünni Kürtler, 1923 yılında Kemalist devletin söz verilen özerklik konusunda kendilerini aldattığını ve etnik farklılıklarını ifade imkânlarını ellerinden aldığını anladılar. Çıkardıkları isyan, 1925 yılında büyük bir askerî harekâtla kanlı bir şekilde bastırıldı. Cumhuriyet ordusunun bundan sonraki başlıca işlevi, Kürdistan üzerindeki iç kontrolü sağlamak olacaktı. Sadece Kürtlerin değil, Alevilerin de cumhuriyetle olan ilişkileri artık sürekli gergin kalacaktı.

3. "Protestanlık dinamizmi". Çalışmanın ilerleyişi boyunca Protestan Amerikan Misyonu'nun Doğu Vilayetleri'nin mis-

yon, etni ve devlet üçgeninde önemli bir rol oynadığı, 19. yüzyılın sonunda İsviçre ve Alman Protestan örgütlerini de planına dahil ettiği açıkça ortaya çıkmaktadır. Amerikan misyonunun oynadığı öncelikli rol sadece organizasyon anlamındaki ağırlığıyla değil, aksine girişken tutumu, demokratik temeller üzerine kurulu, bölgeye uyum sağlamış yenilenme modellerine ve temas kurma yeteneğiyle de ilişkilidir. Taşraya ve ücra köylere gitmekte gösterdikleri ısrar, Amerikan Protestan öncülük ruhundan kaynaklanıyordu. Bu nedenle Protestanlık daha en başından beri millet ve Hıristiyan cemaat sınırları dışına çıkabilmiş, Aleviler, Yezidiler ve Kürtler gibi etnik gruplara ulaşabilmişti. Protestanlar faaliyetleriyle sadece manevi anlamda yenileşme ve muassırlaşma örneği sergilemekle kalmamış, o zamana dek gözlerden uzak yaşayan taşra sakinleri ile geniş ve kalıcı bir ilişki kurmayı da başarmışlardı.

4. "Aleviler ile Protestanlar Arasındaki Sempati İlişkisi". Amerikan misyonerleri 1850'li yıllarda büyük bir şaşkınlık ve hayranlıkla Anadolu Aleviliği'ni keşfettiler. Güya İslâm'ın içinde olmasına karşın şeriata bağlı olmayan, sosyal ve dinî olarak kendisini Sünni İslâm'dan güçlü bir şekilde ayıran ve bu ayrılığın tümüyle bilincinde olan bir toplulukla karşılaşmak onları hayrete düşürmüştü. Misyonerler, Aleviliği kendilerine sempatik gelen, bazı batıl inançlardan ötürü zarar görmüş olmasına karşın İslâm ile Hıristiyanlık arasında kurulan bir köprü olarak gördüler. Başlangıçta Alevileri ideal İslâm misyonerlerine dönüştürmeyi ümit etmişlerdi. Ancak devletin ümmet içinde gördüğü Alevi topluluğunun misyonlarla olan ilişkilerini büyük bir şüphecilikle takip ettiği için, misyonerler gevşek, fakat on yıllar boyu süren bağlar kurmakla yetindiler. Protestanlar, yaydıkları mesajla, ruhsal içeriklerini kendilerine yakın buldukları Aleviliğin arınmasına katkıda bulunacaklarını düşünüyorlardı. Devlet ise misyonların Alevilerle Hıristiyan Ermeniler arasında zaten var olan ilişkiyi güçlendirmesinden ve o zamana dek tümüyle gözden uzak kalmış bu heterodoks topluluğun siyasi bilincini yükseltmesinden endişe ediyordu. Bu durum, Doğu Vilayetleri'ndeki Müslüman hakimiyetini, özel-

likle 1914 başlarında reform planını öngören seçimlerden sonra, gerçekten de şüpheli duruma düşürebilirdi.

5. "Modernleşme Faktörü Olarak Misyonlar". Misyonlar, eğitim ve sağlık hizmetleri sunmakta, Osmanlı Devleti'nden çok daha başarılıydılar. Bilim ve tekniği küçük endüstriyel üretimde ve günlük yaşamda başarıyla kullanmaları –Harput istasyonu daha Birinci Dünya Savaşı öncesinde bir sismografa, bir teleskopa ve bir dahili telefon şebekesine sahipti– ilerici ve başarı kazanma yeteneğine sahip bir hareket olarak prestijlerini artırmıştı. Misyonerlerin sundukları hizmetlerin kalitesi, devlet ve Milletler tarafından sunulanlardan genellikle çok daha iyiydi. Bu nedenle, Abdülhamit'in koyduğu yasağa rağmen, üst düzey ve zengin Müslümanlar kızlarını ve oğullarını misyon okullarına gönderiyor, aile hekimlerini misyonerler arasından seçiyorlardı. 1908 sonrasında okullardaki kız ve erkek Müslüman öğrencilerin sayısında artış oldu. Daha önce bilinçli yönelimleri nedeniyle fakir sınıflara da hitap eden misyon okulları, cumhuriyet döneminde seçkinlerin devam ettiği okullara dönüştüler. Genel olarak bakıldığında misyonların modernleşme modeli sadece Hıristiyanlar ve heterodoks gruplar, belki kısmen de Kürtler için çekiciydi, ancak hayırseverlik başarıları ve teolojik alandaki faaliyetleriyle kendisine duyduğu güveni sarsan ümmet için değil. Misyonlar, Doğu Vilayetleri'nde izledikleri yeterince açık olmayan eğitim stratejisi nedeniyle, Kürtlerle daha geniş bir ilişki kurma imkânını da kaçırmış oldular. Nüfusun çoğunluğunu oluşturan bu halk kesimi, erken dönemden itibaren ve sürekli olarak misyonerlerin ilgisini çektiyse de, –Kızılbaşlar dışında– misyonerlik pratiğinin uzağında kaldılar. Kürtlerin arasında o zamanlar büyük bir yön bulma ve eğitim ihtiyacı bulunduğu, giderek gelişen okullarıyla kendilerini gâvurların karşısında değersiz hissetmeleri, ancak 1908 sonrasında tartışma konusu oldu. Kürtler genel olarak misyonların sadece sağlık hizmetlerinden, Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında ise diğer insani hizmetlerden faydalanıyorlardı.

6. "Hıristiyan azınlıkçılıktan çoğulcu siviltoplumculuğa yönelim". Osmanlı Yakın Doğusu'nda bir İslâm misyonunun hu-

kuksal ve toplumsal bakımdan imkânsızlığı, daha ilk dönemden itibaren Hıristiyan azınlıklara yönelik eğitim faaliyetlerinin başlamasına neden olmuştu. Bu çalışmalar milletlerin, özellikle de Ermeni Milleti'nin, vilayet merkezlerinde ve Doğu Vilayetleri'ndeki küçük şehirlerde yaşadığı Rönesans'a önemli katkılarda bulunmuştu. Misyonerler, şark kiliselerini yeniden canlandıracak olan faaliyetlerinin, Yakındoğu'da bir ruha ve kültürel mayalandırmaya *(Leavening the Levant)* katkıda bulunmasını arzu ediyorlardı. Gerçekten de misyon ve millet kuruluşları, ümmeti bunları taklit etmeye zorluyordu. Abdülhamit döneminde Doğu Vilayetleri'nde kurulan çok sayıda okul ve hastane, daha önceki misyon kuruluşlarının neden olduğu bir tepkiydi. Ancak Hıristiyanlarla Müslümanlara yapılan farklı muameleden kaynaklanan sosyal farklılıklar, bünyesinde ihtilaflar barındırıyordu. ABCFM'nin ektiği özgürlükçü zihniyet tohumlarını, Devrimci Ermeni Hareketi'nin ve hatta 1890'lı yılların pogromlarının sorumlusu olarak ilan etmek doğru değildir. Ancak Amerikan misyonerleri –kendi saflarında da– azınlıklara yönelik faaliyetleriyle, kuruluş amaçları olan toplumun bütününün sorumluluğunu üstlenme görevinden uzaklaşıp uzaklaşmadıkları sorusuyla yüzleşmek zorundaydılar. Bu nedenle 20. yüzyılın başından ve özellikle de 1908 sonrasında, kararlı bir şekilde, Kalvinizm'in sosyal değerlerini –kişisel sorumluluk, çalışma etiği ve demokrasi– ön plana çıkaran ve dinsel çatışmalardan kaçınan siviltoplumcu bir yönelime ulaşmaya gayret ettiler. ABCFM artık hizmetlerini Müslüman çoğunluğa sunmaya gayret ediyordu. Meşrutiyet idaresini kabul etmiş bir hükümdarın yönetimi altında çoğulcu, birlikte yaşama ve liberal özgürlüklere bağlı Osmanlıcı bir toplumun inşasına katkıda bulunmaya çalışıyordu. ABCFM, Dünya Savaşı arifesinde liberal bir Osmanlıcılığın muhtemelen en sadık bekçisiydi; 1908'de Jön Türkler'in bir kısmı aynı düşünceyi savunduysa da, içlerinden pek çoğu Dünya Savaşı arifesinde liberal Osmanlıcılık'tan sahip oldukları otoriter milliyetçi düşünceler lehine uzaklaşmışlardı. Türkiye Cumhuriyeti'nin Ermeni soykırımı ve Hıristiyanların Küçük Asya'dan kovulmaları gerçeğini bir varoluş sa-

vaşında kazanılan muhteşem bir zafer olarak perdelemesine rağmen, Amerikan misyonerleri uzun savaş yılları sonrasında toplumun yeniden inşa sürecine katılmaya karar verdiler. Sahip oldukları okullar, varlıklı ailelerin çocuklarının nispeten liberal seçkinler olarak yetiştirildiği kurumlara dönüştü. Osmanlı İmparatorluğu'nun geç dönemlerini hatırlayan birçok misyoner ise yaşadıkları tarihî tecrübeleri ancak üstü kapalı bir şekilde ifade edebilmenin sıkıntısı içindeydiler.

7. "Misyonların özerkliği". Misyonların özerkliği "özel kuruluş" adı altında tanınıyor ve misyonlara göre farklı bir şekilde algılanıyordu. 19. yüzyılda Doğu Vilayetleri'nde misyonların büyük devletler tarafından maşa olarak kullanılmasından söz etmek mümkün değildir. Tam aksine, esas ABCFM başka devletlerin konsoloslarını kendi sorunları için kullanmaya başlamıştı. Birinci Dünya Savaşı bağlamında Amerika'nın Yakın Doğu politikasını kendi düşüncelerine göre etkiledi. Katolik misyonları açısından ise, 1880'li yılların sonundan itibaren bir maşalıktan ve Fransız Katolik çıkar politikasına bağlılıktan söz edilebilir. Aynı durum Abdülhamit'in hükümdarlığının son dönemlerinden Birinci Dünya Savaşı'nın başına kadar Alman misyonları için de kısmen geçerlidir. Ancak gerek Abdülhamit'in, gerek İttihatçıların misyonlarla aralarında maşalık anlamında bir ilişki mevcuttu. Abdülhamit'in Amerikan misyonunu 1890'lı yıllarda yaşanan olayların sorumlularından biri olarak tasvir etmeyi başarıyla gerçekleştirmesi, misyonlarla ABD diplomasisi arasında zorlukların ortaya çıkmasına ve pogromların niteliği konusunda bugün dahi kafa karışıklığı yaşanmasına neden oldu. İttihatçılar ise Dünya Savaşı'nın başlangıcında misyonların varlıklarına büyük ölçüde el koydular ve misyon hastanelerini askerlerin hizmetine sunmakla, onların savaş faaliyetlerinin bir parçası haline gelmelerine neden oldular. Jakob Künzler, 1928 yılında kendisine –ve tüm *Near East Relief*'e–, 1921/22 yıllarında 8.000 Hıristiyan yetiminin göçünü organize etmekle İttihatçı-Kemalist "suni kavimler göçü" (Johannes Lepsius) politikasına hizmet edip etmediği yolunda can sıkıcı bir soru yöneltiyordu.

Özet ve Geleceğe Bakış

Protestan misyon kuruluşları da –19. ve 20. yüzyıl başındaki diğer tüm misyon kuruluşları gibi– Müslümanların yaşadığı bölgenin önemli bir bölümünde güçlü büyüme beklentileri içindeydiler. Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü simgesel özelliklere sahip Yakındoğu bölümü, "İncil ülkesi" olarak kendine has bir büyüleyiciliğe sahipti. Daha önceki Yahudi misyonu tecrübelerine benzeyen, ancak ilave olarak siyasi nedenler de taşımasından ötürü, Müslüman çoğunluğa yönelik doğrudan misyon en başından itibaren başarısız oldu. Bunun üzerine önce şark kiliselerinin güçlendirilmesi, sonra da bunun üzerine de yerli Müslümanlara yönelik başarılı bir İslâm misyonu inşa edilmesi şeklindeki dolaylı stratejinin, sosyal açıdan aşırı ayırımcı etkisi nedeniyle toplumsal olarak şüpheli bir konuma sahip olduğu ortaya çıktı.

Protestan misyonları, Osmanlı Doğu Vilayetleri'nde yaşanan değişimlerin önemli araçları oldular. Mevcut düzenin sorgulanmasında ve azınlık haklarının, sivil toplumun, demokrasinin ve federalizmin temel siyasi değerler olduğu anglosakson-kalvinist etiketli bir çağdaşlığın yolunu açmakta önemli katkılarda bulundular. Arzuladıklarından çok farklı toplumsal gelecek modellerinin gerçekleşmiş olması, Geç-Osmanlı dönemi Türkiye misyonlarının trajedisidir. Onları başkalarının neden

olduğu ve başkalarının kendilerini özdeşleştirdiği sonuçlardan sorumlu tutmak doğru olmaz. Ancak misyonlarda Müslüman çoğunlukla yapıcı bir ilişki kurabilmek için gereken teolojik ve kültürel bilginin eksikliğini görmezden gelmek de mümkün değildir. Bundan ötürü, Müslüman liderler, kendilerini Abdülhamit döneminden beri laik-kıyametçi bir komplo içinde görmekteydiler. Ya kazanmakla, ya da kaybetmek ve boyunduruk altına alınmakla sonuçlanacak bir ulusal varoluş savaşıyla karşı karşıya bulunduklarını düşünüyorlardı. Misyonlar değil, ancak Avrupa devletlerinin emperyalizmi ve Balkan milliyetçiliği onların bu görüşünü destekler nitelikteydi.

Abdülhamit'ten başlayarak Mustafa Kemal'e kadar uzanan bir Müslümanlaştırma ve Türkleştirme sürecinde, siyasi elit, emperyalist Avrupa'nın en az değer verdiği cemaat olan ümmeti, ulusun tek kurucusu haline getirdi. Küçük Asya'nın toplumsal çeşitliliği, Birinci Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında zorla "Türk Ulusu"na dönüştürüldü; varlıklarını koruyabilen Kürtler ise "Dağlı Türkler" damgasını yediler. Kemalist Jön Türkler, uluslararası arenada, Ermeni ve Kürt Sorunları'nı örtbas eden 1923 Lozan Antlaşması'ndan, Doğu Vilayetleri hususunda yapılan iç ve dış tartışmaların başarılı, ancak aynı zamanda suçlanan galipleri olarak çıktılar. Böylece söz konusu bölgeye ne barış, ne de refah getiren bir politika izlemeye devam ettiler. Her ne kadar devlet tüm askerî gücünü kullanmak suretiyle İkinci Dünya Savaşı'na kadar Kürt isyanlarını bastırmayı başardıysa da, 60'lı yıllarda yeniden ortaya çıkan Kürt Sorunu, 20. yüzyılın sonuna kadar Türkiye'nin temel ve belirleyici bir sorunu olarak kaldı. Soykırım sorunları uzmanı olan tarihçi Mark Levene, Doğu Anadolu'nun 1890'lı yıllardan 1990'lı yıllara kadar varlığını koruyan bir "soykırım alanı" olduğunu boş yere söylemiyordu.[1]

Türk siyaseti, Birinci Dünya Savaşı'nda bir kan gölüne boğduğu Doğu Vilayetleri Sorunu'nu yeniden ve güncel şartlar altında ele almaktan kaçınamayacaktır – hele 10 Aralık 1999 ta-

1 Levene 1998, s. 393.

rihinde Avrupa Birliği Konseyi'nin aldığı bir karara uygun olarak, yönünü Avrupa'ya uyumlu bir rotaya çevirmek istiyorsa. Türk basınının bazı sesleri, devletlerini "bölgenin tarihsel gerçekliğini" ve "Kürt kimliğini" tanımak suretiyle Doğu Vilayetleri'nde "gerçek barışı" sağlamaya davet etmektedirler. Şiddet kullanımı yerine siyasi çözüm istenmekte, "çokkültürlü toplum modeli," "demokratikleşme," "insan hakları" ve "sivil toplum" talep etmektedirler[2] – Türk ABCFM'sinin gerçekleşmesi için tam yüz yıl önce çaba gösterdiği kavramlardır bunlar. Türk basınında tarih ile hesaplaşılmasını isteyen ve Ermenilerin hâlâ devam eden şeytanlaştırılmasının –örneğin açıkça Hizbullah, aşırı sol veya PKK benzeri güçlerle kıyaslanmaları gibi– bir skandal olduğunu dile getiren sesler artık duymazlıktan gelinemeyecek kadar yüksek çıkmaktadır.[3]

Ancak siyasi olarak birleşen ve yeni bir kimlik bilinci meydana getiren Avrupa, kendi tarihinde Ermenilerle ilgili olarak başarısız olduğunu açıkça itiraf etmekten ve soykırımı kabul etmekten kaçamayacaktır: Aksi takdirde Avrupa, Birinci Dünya Savaşı bağlamında, ifadesini 1923 yılından beri sürdürdüğü başarısızlıkta ve suskunlukta bulan derin krizin hesabını veremeyecektir. Birleşik Avrupa Kürt Sorunu'nda da sorumluluk almak zorunda kalacaktır, hem de sadece mülteci akını veya kendi Kürt diasporası yüzünden değil: Sorunun büyük ölçüde Türkiye'nin Doğu Vilayetleri'nin derinlerinde bulunan kökenleri, mutlaka açığa çıkartılmak zorundadır. Bir zamanlar Avrupa'nın göbeğinde savaş içinde bocalayan Alsas'ta olduğu gibi, kabul edilmiş etnik ve kültürel bir çoğulculuk ile sınırları aşan bir bölge anlayışı, barışı sağlayabilecek postulatlardır.

Son bir eksiklik, yakın dönemde bir Türk Dili Edebiyatı ve Kültürü bölümünde profesör bir Alman tarafından dile getirildiği gibi, tüm iyi niyete rağmen umutsuz bir şekilde "Avrupa

2 Krş. örneğin Ali Bayramoğlu'nun "HADEP sorunu" başlıklı makalesi, *Yeni Binyıl* içinde, 23.2.2000.

3 Krş. örneğin "Yeni Binyıl'ın Yayın Yönetmeni Babahan 50 Günü Yorumladı" başlıklı makale, *Aktüel*, Nr. 447, 10.-16.2.2000 içinde. Krş. ayrıca Onur 1999, s. 210.

merkezci" olan Avrupalı tarihçilerle ilgilidir. Onyıllar boyunca köklü bilim kurumlarında 20. yüzyılın temel tarihsel nesneleri eksikti, çünkü kimse kendisini bundan sorumlu hissetmiyordu. Avrupa tarihinin gelecekte Yakın Doğu'yla olan bağlarının kabul edileceğini ve araştırılacağını ümit ediyoruz, ya da tam tersi: Ermeni Sorunu, "20. yüzyılda soykırım" ve Kürt Sorunu, bunun başka türlü olamayacağının üç kanıtıdır.

Ekler

Kaynak Metinleri

ABCFM Kaynak Metinleri

Belge 1: Kasım 1895 Harput Pogromu

Harput *Euphrates College* Başkanı Caleb F. Gates'in, 13 Kasım 1895 tarihinde, Peet, *Bible House*, İstanbul adresine gönderdiği mektup:[1]

"Kalabalık bir grup, kolej binasına sığınmıştık. İlk saldırı pazar günü [10 Kasım 1895], birkaç Kürt tarafından başlatıldı. Bu saldırıları püskürtmek zor olmadı. Pazartesi sabahı başka bir saldırı daha oldu, onu da savuşturduk. [...] Pazartesi günü köyün ağaları şehirde toplandı. Civardaki Türkler ve Kürtler Huseink'e saldırıp çok sayıda insanı öldürdü. Askerler yola çıkarak onları durdurmaya çalıştı. Önde gelen bazı Müslümanlar da onlara katılmıştı. Kürtlerle görüştüler. Sonra borazan çalındı ve askerler, başlarında komutanlarıyla birlikte, ağır ağır toplarını sürükleyerek şehre çekildiler. Askerler şehre vardıktan sonra Kürtler ve Türkler gelip bağırmaya, etrafı ateşe vermeye başladılar. *Askerler onları durdurmak için hiçbir girişimde bulunmadı.* [İtalik orijinal metne ait.] Şehre doğru isabetsiz bir top atışı yaptılar, düşmanın başlarının üzerine, ıskalayacak şekilde ateş ettiler. Şehirdeki Türkler de yağmalara ve saldırılara katılmıştı. Önce Ermeni okulu ateşe verildi, ardından Hıristiyan mahallesinin büyük kısmı yakıldı. Hıristiyanlar görüldükleri yerde derhal öldürüldü.

Bütün bunları kendi gözlerimle gördüm, çünkü her şeyi dürbünle izliyordum. Bütün bu olup bitenler, bu işin kesinlikle planlanmış olduğunu gösteriyordu. Hıristiyanlar silahlarını bırakıp kendilerini devletin korumasına emanet etmişlerdi. Bildiğim kadarıyla hiçbir Hıristiyan, saldırganlara ateş etmedi. Önce kız okuluna sığındık, ama sonra oraya saldırdılar ve Bay Allen'ın evini yakıp okulu ateşe verdiler. Okulun bahçesine çıktık, hep birlikte ölmeye hazırdık. Dr. Barnum komutanla konuştu,

1 ABC 16.9.9 (reel 716: 550 vd.). Krş. Böl. 2.8.3.

komutan da asker gönderdi. Askerlerin ikisi dışında hepsi gitti, kalan iki asker de para vermediğimiz takdirde gideceklerini söyledi. Kolej binasına girmeye karar verdik. Okul bahçesinden çıkarken, bahçenin karşı tarafından bir Türk iki kez üzerimize ateş etti. İlk kurşun Bay Allen'ı hedef almıştı. Ona doğru "Tanrı seni cezalandıracak," diye bağırınca bu sefer bana da ateş etti. Ya çok kötü bir nişancıydı ya da Tanrı onu amacına ulaşmaktan alıkoyuyordu. [...] Okul binasına girdikten sonra subaylar çıkmamızı istedi. Komutan ve müftü de valiyle haber yollayıp çıkmamızı istedi. Ama çıkmayacaktık. Onlara güvenmediğimizi söyledik. Bizi korumaya niyetleri varsa okulun içindeyken de bunu yapabilirlerdi. Korumaya niyetleri yoksa da orada ölecektik.

Sonunda, bir Çerkes olan alaybeyi (Mehmet Bey) geldi. Bize yardım etmeyi gerçekten isteyen tek kişi o gibi görünüyordu. Askerler bizi yalnız bırakmıştı. Mehmet Bey onları geri çağırdı. Yangın tulumbamızı çıkarıp yangını söndürmeye çalışırken bize yardım etti. Üç gün boyunca yangınlarla boğuştuk, bunları şimdi anlatamıyorum. Bizim evi, Dr. Barnum'un evini, Vayaran'ı, kolej binasını kurtardık, sekiz binamız yandı. Gözlerimizin önünde hepimizin evleri yağmalandı. *Askerler yağmacıları durdurmak için hiçbir girişimde bulunmadı.* Üzerimizdeki giysiler dışında her şeyimizi çaldılar, ama bizimle bulunanlar arasında ölen ya da yaralanan olmadı.

Şehirdeki Türkler bazı binalarımızın ayakta kalmış olmasından hiç hoşnut değillerdi, Dr. Barnum'u öldürmeye de kararlıydılar. Salı günü alaybeyi bulunduğumuz yerde bizi koruyamayacağını söyledi. Dr. Barnum da ona binadan çıkmayacağımızı söyledi. Binayı ateşe verseler de biz içinde ölmeye kararlıydık. Orayı terk etsek binaları ateşe verir, oraya [ABCFM'nin atısı altında] sığınmış olanları Müslüman olmaya zorlar, kabul etmeyenleri de cezalandırırlardı. Her yerde insanlar bu iki seçenekle karşı karşıya bırakılıyordu. Bildiğim kadarıyla civardaki bütün Hıristiyan köyleri ve köylerdeki Hıristiyan mahalleleri yakıldı, bir tek Garmuri'ye dokunmamış olabilirler.

Salı günü Kürtler yeniden saldırdı. (Kürtler dediğim Dersim Kürtleri değil. Müslüman Kürtler ve bölgedeki Türkler, pek kalabalık da değillerdi). Salı günü onları durdurmak için bir emir gelmiş ve Kürtlerin vurulmasına izin verilmiş [...]. Bu, Kürtlerin saldırısına son verdi. Ama Türkler hâlâ tehdit oluşturuyor. Henüz evlerimize dönmedik, hepimiz kolej binasındayız. Tam dört yüz kişinin karnını doyurmaya çalışıyoruz.

Elçilere şunu iletin: Bu iş tepeden tezgâhlanmış, ancak en üst düzeyde bir müdahale sonuç getirir. Oyuna gelmesinler."

Belge 2: Aralık 1895 sonu Urfa Pogromu

Corinna Shattuck'un kuzini Julia S. Concant'a yazdığı bir mektuptan, 24 Ocak 1896:[2]

"[...] Nereden başlayayım bilmem ki... Nasıl anlatayım? Şu an buradaki vaziyeti anlatacak kelime bulamıyorum. Geçtiğimiz ekim ayındaki yağma olayını hatırlarsın. Altı yüz ila sekiz yüz arasında dükkân yerle bir edilmiş, iki yüz kadar ev yağmalanmış, 39 kişi de öldürülmüştü. Ondan sonra şehrin Hıristiyan bölgesinde evleri korumaları için 800 ila 1.000 kadar asker konuşlandırıldı. Bunlar buralı askerlerdi (resident soldiers). Hepsi fiilen kuşatma altındaydı. Kimse çarşıya ya da Müslüman mahallelerine gitmiyor, şehir dışına çıkmak kimsenin aklından geçmiyordu. Şehir surlarının etrafına yerleştirilmiş muhafızlar 12 kilometrelik alanı korumakla görevliydi. Büyük tehlikeler göze alınarak birkaç haberci gönderildi, ama bu pek işe yaramadı. Sonunda herkes bu işin bir şekilde çözülmesini beklemeye koyuldu. Özellikle de muhafızların değişmesi, buralı olmayan (non-resident) askerlerin gelmesi isteniyordu. Bir süre sonra, ortada hiçbir neden yokken insanları tutuklamaya başladılar. Şu an 80 kadar kişi tutuklu. (Bugün birisi, bu insanların serbest bırakılması için birşeyler yapayım diye yalvardı bana.) Sonra Hıristiyanların elindeki silahları toplamaya başladılar. Uzun ve zor bir süreç oldu. Kimse kılıcını, tüfeğini ya da tabancasını vermek istemiyordu, çünkü onlara çok ihtiyaç duyacaklarını hissediyorlardı. Gerçekten de başlarda silahları olan insanlar evlerinin yağmalanmasını büyük ölçüde engelleyebildi; ayrıca herkes o gün çarşıya gitmeme kararı aldığı için fazla can kaybı olmamıştı.

Silahlar teslim edildikten sonra, cemaat liderlerine yağmalanmamış (unemptied) bütün dükkânların açılması ve herkesin yeniden çalışmaya başlaması söylendi. Saldırıların üzerinden iki hafta geçmişti; insanlar emre karşı çıkmadan, buralı olmayan (non-resident) az sayıdaki askerin koruması altında çarşıya gidip dükkânlarını açtı. Bu arada Hıristiyanlara, şehrin sükûnete kavuştuğunu bildiren, devlet görevlilerine yönelik abartılı şükran ifadeleri içeren bir kâğıt imzalatılıyordu. Bu metin padişaha gönderilecekti; esef verici olayların, birkaç başıbozuk Ermeni'nin işi olduğu belirtiliyordu. Ama imza atmadan önce metni değiştirdiler ve kimse bunu fark etmedi, telgraf öylece gönderildi. Hıristiyanlara 20 dolardan fazlaya mal oldu. İmza atmayı reddetmeleri halinde "asi" muamelesi gö-

2 ABC Indiv. Biogr. 54:21: el yazması mektup kopyası. Krş. Daktiloyla yazılmış mektup kopyası ABC Indiv. Biogr. 54:22 içinde (Manuskript George Cracey, *Corinna Shattuck. The Heroine of Oorfa*, s. 35-39), parçalar halinde ayrıca Peabody 1913, 13 f içinde. Krş. Böl. 2.10.2.

recekleri söylendi. Bizim papazımız Protestanları temsilen imza attı, cemaatin ileri gelenlerinden 25 kişinin imzası vardı kâğıtta.

Haberler yayıldıkça Müslümanlar arasında huzursuzluk arttı. "Ne yaptık biz? Dinin gereğini nasıl göstereceğiz?" diyorlardı. İkinci bir olay çıkaracaklarını tahmin ediyorduk, yine de o kadar ani oldu ki... 28 Aralık Cumartesi sabahı, vali tarafından, Ayıntab'a gitmek için uzun süredir beklediğim izin verildikten bir saat sonra, Pazar gecesine kadar sürecek korkunç olaylar başladı. Buradaki Müslümanlar, büyük kalabalıklar halinde, kendileriyle işbirliği eden askerlerle ve köylerden gelen Kürtlerle birlikte evlere girmeye başladılar; saklanan erkekleri dışarı çıkarıp koyun gibi boğazladılar. Erkekleri korumaya kalkışmadıkları sürece kadınlara ve çocuklara dokunmadılar.

Kısa bir süre sonra askerler kadınlarla çocukları evlerden almaya başladı, kalabalıklar halinde Han'a, camiye ya da geçici olarak misafir edilecekleri Müslüman evlerine götürüldüler. Bu sırada erkekler üçüncü aşamaya geçmişti: Evleri yağmalama aşaması. *Her şeyi* alıyorlar [orijinalde altı çizilmiştir], kapıları çerçeveleri bile söküp götürüyorlardı. Bizim evin etrafında bütün bu olaylar meydana gelirken bizler sıkı koruma altındaydık, ordu görevlileri bana sürekli selamlarını gönderiyor, bu olaylar yüzünden "rahatsız olmamamı" söylüyorlardı. Muhafızlardan biri sokak kapısının önünde dikilmiş, "Burası bir yabancının evi. Buraya giremezsiniz," diye bağırıyordu. Komşular duvarlardan atlıyor, muhafız onlara bağırıyor, uşaklarımız da eve girmelerini engellemeye çalışıyordu, ama nafile: Cumartesi akşamı tam 240 kişi olduğunu gördüm. Her yere girmişlerdi: Yatak odama, mutfağa, ahıra – benim korumam altında olabilecekleri herhangi bir yere. Zavallılar! Ne yapacağımı bilemiyordum. O gece hiç uyumadığımı söylememe gerek yok. Bir plan yaptım, en güvendiğim kişileri plandan haberdar ettim, onlara ricalarda bulunup iknaya çalıştım. Saat dört buçukta bütün adamları mülkümden çıkarıp gizlenebilecekleri başka bir yere götürdük, kapıyı kilitledik, anahtar bende duruyordu, bir sonraki 24 saat için yetecek kadar su ve ekmek verdik yanlarına. Çok ağır bir sorumluluk altına girmiştim, ama onları evimde saklamak daha tehlikeli olurdu. Yürek parçalayıcı yalvarışları karşısında kararlılığımı korumak öyle zor olmuştu ki!

Pazar günü öğleden sonra sokakları askerî müzik kapladı. Ordu ve devlet görevlilerinin, zengin ve yüksek mevki sahibi Müslümanların katıldığı bir geçit resmi olacaktı. Sokağı ve evleri kontrol ettikten sonra, bizim avluya girmek istediler ve terasa çıkmam için haber gönderdiler. Bana hürmetlerini sunduktan sonra rahatsız olmamamı rica ettiler, benimle ilgili bir durum olmadığını söylediler, ben tam anlamıyla "güvendeydim". Fırsat bulur bulmaz gözden kayboldum. Pencerelerden içeri bakıp içeride

hiç *erkek* var mı diye sordular. Uşaklar ve muhafızlar yalnızca kadınlarla çocukların bulunduğunu söyledi, yalan da değildi zaten. Altmış erkeği başka bir yere saklamakla ne kadar iyi etmiştim! Ateşe verilen evlerden yükselen yanmış pamuk, yün ve ot kokusu bütün gün duyuldu (evler taştan yapılmış olduğu için yanmamıştı). Sonra, cumartesi akşamı Gregoryen Kilisesi'ne sığınmış 3000 kişinin öldürüldüğü büyük soykırımın tarif edilmez kokusu sardı çevreyi. Kimilerini, içeri girmeye çalışan askerler ve güruh yüzünden ölmüştü. Kimileri de insanların, eşyaların, alev alacak her şeyin üzerine dökülen 20-30 teneke gaz yüzünden çıkan yangında can vermişti. Yaklaşık 60 kişi, çatıya çıkan dar, sarmal bir merdivenden kaçmış. Olup bitenleri de kaçanlardan birinin ağzından dinledim.

Pazartesi günü bu işin *bittiği* ilan edildi. Askerler, Kürtlerle Arapları şehirden çıkarmıştı, her yerde güvenliğin sağlandığı açıklanıyordu. İnsanlar saklandıkları yerlerden yavaş yavaş çıkmaya başladı – kuyulara, mahzenlere, kanallara, akla gelmeyecek yerlere gizlenmişlerdi. Salı günü bana gelenler arasında üç gündür ağzına lokma koymamış insanlar vardı. Canlı cenaze gibiydiler. Onları zar zor tanıdım. Bazıları kaybettikleri, bazıları da yaralanan yakınları için üzülüyordu – herkesin ailesinden birileri ölmüştü. Bu arada yetkililer cesetleri şehir dışında kazılan uzun çukurlara gömüyordu. Yaklaşık 1500 kişi gömüldü. Evimizin hemen arkasındaki tepenin yamacında, Yahudiler günlerce kiliseden çuvallar içinde kemik, kül vs. çıkardı. En son kuyuların temizlenmesine geçildi. Yaklaşık 500 ceset çıkarıldı. Bazı kuyular çok büyüktü. Bir tanesinden 25 ceset çıkarıldığını biliyorum. Toplam kaybımız tahminen 5.000 kişi. Protestan cemaatinden 110 kişiyi kaybettik. Devlet hastanesindeki hekim (tek hekim kalmıştı) 350 yaralıyla ilgileniyordu. Onların da çoğu öldü.

Burada 22 yaralıya bakıyorduk. Odalarımız ve dershaneler yardıma muhtaç insanlarla doluydu. Erkek Lisesi'nin bir odası, bizi korumak üzere gönderilen 32 askere karargâh işlevi görüyordu. Bu askerler bir dediğimi iki etmiyor, kraliçeymişim gibi her isteğimi yerine getiriyordu. Her gün beni ziyaret edip "taziyelerini" sunan, yaralılar için bir ihtiyacım olup olmadığını soran Müslümanları kabul etmek zorundaydım. İstediklerimi çekinmeden söyledim, onlar da hatırı sayılır yardımlarda bulundu. Bir tanesi bize buğday, un, bulgur vs. gönderdi. Çok zor bir durumdaydım. Ne yaptığımı bilmez bir haldeydim, sanki kötü bir rüya görüyordum; yakınlarını kaybeden insanlar için *yapılabilecek* her şeyi yapabileyim diye dua ediyordum. Papazımız ve cemaatin önde gelenlerinden birçoğu ölmüştü, diğerleri de ortaya çıkmaya korkuyordu. Uşağım ve benimle birlikte olan bir yardımcım (ilk olaydan sonra ailesi de bizimle kalmaya başlamıştı, pek çok resmî işimde bana sekreterlik etmişti) bana destek oldu. Neredeyse bir aydır 150-200 kadar insana bakıyoruz. İki

haftadır yataktan çıkamıyorum, odamdayım. Birden vurdu hastalık, ama yavaş yavaş toparlanıyorum.

[...] En çok yatak yorgana ve kap kacağa ihtiyacımız var, birçok aile bu soğukta saman yığınları üzerinde yatmam zorunda kalıyor. Çalışmak mümkün değil, kimse devlete güvenmiyor. Başka bir bölgeden 800 kadar asker geldi, buralı (resident) askerlerin yerini aldılar. Buralı askerler başka bir yere gönderilmedi. Bu "redif"lerin komutanı benden, olaylar sırasında Hıristiyanlara çok sadık bir şekilde muhafızlık ettiklerini belirten bir kâğıt imzalamamı istedi, böylece şehirde kalmalarına izin verilecekti. İmzalamadım, ama *bana* ettikleri iyiliklerden söz edeceğimi belirttim. Bundan fazlasını yapamam. Onlar hakkında çok şey biliyorum. Dokuz Gregoryen papazından ikisi hayatta kaldı, onlar da yaralı. Hayatta kalanlar arasında, cemaatin ileri gelenlerinden olup kamu işlerinden anlayanların sayısı bir elin parmağını bulmuyor. Bölgedeki evlerin hep boş kaldığını söylüyorlar, erkekler, kadınlar, çocuklar – o kilisede öyle çok aile yok oldu ki. [...]

Sonumuz ne olacak bilmiyoruz. Her şey çok belirsiz, tek dayanağımız Tanrı, insanlardan ümidi kestik artık. Kendilerine Hıristiyan sıfatını yakıştıran ülkelerin duyarsızlığını hiç anlamıyorum. *En ufak bir yardım için neler vermezdik oysa.*"

Belge 3: Ahmet Cemal'in William Peet'e yazdığı mektup

Adana Valisi Ahmet Cemal'in, İstanbul ABCFM Saymanı William Peet'e yazdığı mektup.[3]

"Adana 3 Kasım 09

Sayın W.W. Peet

19 Ekim tarihli mektubunuzu aldım ve benimle ilgili gurur verici takdiriniz ve iyi dilekleriniz için size minnettarım.

Yetimhanenin kurulmasına sizin büronuzun katılması hakkında, bu kadar insancıl ve tek amacı umumi teselli olan bir esere verilmeye çalışılan görüntüyü gördükçe çok üzüldüm.

Zat-ı âlinize son derece karamsar bir biçimde anlatılan durumula ilgili olarak, hükümet bugün acı çekmekte olan çocuklardan kendine ait olanlar için görevinin bilincinde ve kendi çocuklarını saran sevgisi özellikle

3 8.9.1909 tarihli mektubuna kıyasla fark edilir derecede azalan imla hatalarının da işaret ettiği üzere, Cemal bu mektubu bizzat kaleme almamıştı (Facsimile için Böl. 3.1.4); ABC bh Box 133. Krş. Böl. 3.1.4.

yoksulluk çekenleri kurtarmaya yönelik. Kaygınızı yatıştırmak için size, hükümetin onlara ev bulmak, iş vermek, ... için bütün tedbirleri aldığını söylemeliyim.

Böylelikle siz de benimle birlikte dostlarımızın yardımına koşmanın gereksiz olduğu ev durumun tahmin edildiği kadar kötü olmadığı sonucuna varacaksınız.

Bütün yapmak istedikleriniz için size teşekkürlerimi gönderiyorum ve en içten duygularımı kabul etmenizi diliyorum.

A. Cemal
Adana Valisi"

Belge 4: "Savaş cehennem gibi" – Misyonerlerin 1914 Savaşını mahkûm edişleri

Dr. Daniel Thom'un William Peet'e yazdığı mektup, 16 Ağustos 1914; bkz. s. 475.

Belge 5: Mart 1915 başında Amerikan Misyon istasyonlarının durumu

William Peet'in (İstanbul) James Barton'a (Boston) yazdığı mektup, 10.3.1915.[4]

"Sevgili Dr. Barton, benim ve diğerlerinin mektuplarını aldığınızı bildirdiğiniz 8 Şubat tarihli mektubunuz elimize ulaştı. Bay Ryan'a mektubunun elinize geçtiğini, Bay Riggs'e de sözünü ettiğiniz mektupların Boston'a ulaştığını bildireceğim. Hem içeriden hem de başka yerlerden bu kadar çok mektup almamız çok şaşırtıcı. Bâb-ı Âli savaş sırasında gayet iyi çalıştı; mektuplarımız büyük oranda sansürlense de hiç olmazsa meslektaşlarımızın işleri ve hayatları hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Her hafta bütün Station'lara [şubelere?] gönderdiğim mektubun alıcı listesinde siz de bulunuyorsunuz; sansür göz önüne alınarak yazılmıştır ama en azından "teması koparmamamızı" sağlıyor. Sizin de tahmin edebileceğiniz gibi şu an içinde bulunduğumuz koşullar hepimizin omuzlarına fazladan sorumluluklar yüklüyor – özellikle de benim. Bazı günler neredeyse bütün günümü koşulların dayattığı işlere ayırmak mecburiyetinde kalıyorum. Kızılhaç çalışmalarını elimizden geldiğince etkili biçimde sür-

4 Peet'in yazışma defteri ABC bh. Krş. Bölüm 3.3.3.

dürüyor, hükümete, bu çetin zamanda onlara yardımcı olmak için ne gerekiyorsa yapmaya hazır olduğumuzu kanıtlamaya çalışıyoruz. Interior'daki meslektaşlarımız bu zor zamanda üzerlerine düşeni hakkıyla yerine getirdiler. Hastanelerimizin ve binalarımızın devletin tasarrufuna bırakılması da hatırı sayılır bir yardım olmuş, gereğince takdir edilmiştir. Van ile Bitlis'ten aldığım haberlere göre oradaki insanlarımızın sağlığı düzeliyormuş, hasta olanlar iyileşiyormuş. Harput'taki Bayan Atkinson'ın hasta olduğu bildirildi, ama hastalığın seyri hakkında şimdilik bir bilgi yok. [...] Yoksul ve muhtaç olanlar için gönderdiğiniz para beni çok memnun etti. Pek çok kişinin duasını alacaksınız. Listemde acil yardım için o kadar çok talep var ki, fon ayırdığınız her yöreye bu bilgiyi telgrafla ulaştırmaya karar verdim. Umarım daha fazlasını gönderebilirsiniz. Ayrıca, yeri gelmişken Bayan Lanson için açılan kredi için de müteşekkir olduğumu belirteyim. Bütün şubelerden (station?) genellikle on günde bir mektup geliyor, sorunları bildirilen şahıslar haricinde insanlarımızın durumu iyi görünüyor. Hastalık haberleri aldığımız yerlerden şimdi iyileşme haberleri geliyor. Hemen hemen her gün elçiliğe gittiğim için elçimizle hep temas halindeyim. O da bütün enerjisini zorlu görevine vakfetmiş durumda. O hepimizin vefalı dostu. [...]

Sevgiler,
W. W. Peet"

Belge 6: Ussher'in Ermeni ve Kürt kaçaklarını geri getirme planı

Paris Barış Konferansı çerçevesinde ortaya konulmuştur, 1919.[5]

Sayın Başkan – Ön Not. Ordu. İngiliz yetkililerinin verdiği bilgiye göre 15 Mayıs 1919 günü ya da bu tarih civarlarında Kafkaslar'da 200'ü açlık sınırına dayanmış 500 mülteci bulunuyordu. Yakındoğu'da Amerikan Yardım Komitesi'nin yönetimi altındaki Yardım Örgütü, bu muhtaç insanlara sistemli olarak yardım veren tek kurum. [...] Van vilayetinde İran Kürtleri ve başka Kürtler Ermeni köylerini hızla işgal ediyor. Erzurum vilayetinde Türkler Ermeni köylerini çoktan ele geçirdi ve öldürülme tehlikesi yüzünden mülteciler evlerine dönemiyorlar. Türk yetkililer şu ana kadar hasarları karşılamak ya da evlerine dönen mültecileri korumak için hiçbir girişimde bulunmadı. [...] Yakındoğu'da Amerikan Yardım Komite-

5 Planın çok sayıda versiyonu, Doğu Vilayetleri'ndeki yerel beylere yazılar ve başka belgeler ABC Personal Papers Ussher içinde bulunmaktadır. Krş. Bölüm 3.4.2.

si (ACRNE) de kaynaklarını tüketmek üzere. [...] Bir an evvel bir şeyler yapılmalı, yoksa şimdiye kadar yapılanlar da boşa gidecek. Mülteciler evlerine gönderilmeli, sefalete terk edilmemeli. Ermeniler hiçbir ırkın çekmediği acılara maruz kaldı. 800 bini katledildi ya da çöllere sürülerek açlıktan, susuzluktan, hastalıktan ölmeye terk edildi. İtilaf Devletleri'yle her zaman dost olmalarına rağmen topraklarından sürüldüler. Ermenilerin akıbeti, İtilaf Devletleri'nin müdahalesine bağlıdır. [...]

Osmanlı Ermenistanı'nda Kürtlerin ve Ermenilerin barışçıl bir şekilde topraklarına dönmesi için Kafkaslar ACRNE tıbbi sorumlusu Dr. C. D. Ussher tarafından hazırlanan plan. Özet. Acil eylem planı: Barış Konferansı'nda, Kuzey Anadolu ve Kafkaslar'daki İtilaf kuvvetlerinin başkomutanı olarak General Milne'in derhal atanması, Ermeni ve Kürtlerin topraklarına dönme işleminin başlatılması için tam yetkili üç kişilik bir geçici komisyon oluşturulması, bu komisyonun da Osmanlı Devleti'yle imzalanan anlaşma uyarınca bölgede görev yapan jandarma kuvvetlerinin kontrolü ve ıslahı yetkisiyle donatılması yönünde karar alınması. Plan şunları öngörmektedir: 1. Üç kişilik geçici komisyonun atadığı alt komisyonlar (advance commissions), Kürtlerin sadakatini sağlamak üzere Âyan Meclisi'nin Kürt azasından Seyyid Abdülkadir'in mektuplarını ve oğlunu da fiilî bir rehine olarak yanlarına alarak ilgili vilayetlerin güvenlik çalışmalarını yürütmek amacıyla Kürt aşiret reislerini ziyaret edecekler. Aşiret reisleri bölgelerine gelen mültecilerin tohum alma ve gıda ihtiyacını karşılamakla ve gerekli düzenlemeleri yapmakla yükümlü olacaklar. 2. İyi hali görülenlerin geçmişte işledikleri suçların affı. 3. Yabancı subayların komutasında Ermeni ve Kürtlerden jandarma birliklerinin oluşturulması. 4. Ulaşım ve iletişim hatlarının onarılması ve kullanıma açılması. 5. Öncelikler çiftçilerin ve zanaatkârların topraklarına dönmesinin sağlanması. 6. Krediyle tohum ve araç gereç sağlanması. 7. Ailelerin de daha sonra evlerine dönmesinin sağlanması.

Planın avantajları. 1. Mültecilerin dönecekleri bölgelerde ırklar arasında artan, tehlikeli boyutlara ulaşan huzursuzluk ve husumeti azaltacak, böylece muhtemelen binlerce kişiyi ölümden kurtaracak acil eylem imkânı sağlaması. 2. İtilaf Kuvvetleri'nin ya da sadece Ermenilerden oluşan birliklerin kullanılmasından kaçınılması, sözü edilen durumda doğacak korku ve husumet ortamının önüne geçilmesi. 3. Hem Ermeni hem de Kürt haklarının desteğini güvence altına alan bir plan olması. 4. Bölgenin denetiminde yerel ahaliden kuvvetlerin kullanılması, asayişi sağlamanın en emin yoludur. 5. Çeşitli unsurlar arasında işbirliği ve kaynaşma çalışmalarının başlaması da büyük bir avantajdır.

Derin saygılarımı arz ederim. Clarence D. Ussher"

Cizvit Ermeni Misyonu Kaynak Metinleri

Belge 7: Bir Misyon kuruluşu meselesi için Fransa Dışişleri Bakanlığı, 1881

Vekalet müsteşarı yardımcısı Choiseul'den Cizvit Ermeni Misyonu'nun kurucusu Rahip de Damas'ya.[6]

"FRANSA CUMHURİYETİ
Dışişleri Bakanlığı
Cabinet du Sous-Secrétaire d'Etat

Paris, 18 Temmuz 1881

Rahip de Damas,
Latin Çıkmazı, Trinité Kilisesi, Konstantinnopolis

Kuzenim,[7]

Geçtiğimiz 6 Haziran tarihinde Ermeni meselesi hakkında bana yazmış olduğunuz mektubu büyük ilgiyle okudum.

Çok değer verdiğim bu mektubunuz için teşekkür ederim, ancak sizin de belirttiğiniz gibi müspet bir cevap veremediğim için çok üzgünüm.

Tarihî anıları, üstün alışkanlıkları, canlılığıyla Ermeni toplumu her konuda Fransa'nın sempatisini hak ediyor, ve Dış İşleri bakanlığı Ermenilerin maddi ve manevi huzurları için duyduğu derin kaygıyı her fırsatta dile getiriyor. Hükümet de Ermenistan'da hayırhahlığımızın resmî sonuçlarına katkıda bulunacak özel bir girişimin çabalarını ancak memnuniyetle karşılayacaktır.

Lakin uluslararası ilişkilerin bugünkü durumu ve acil bir gerekliliğin olmayışı bana kişisel olarak hükümetin Ermeniler için girişilmesini önerdiğiniz böylesi uzun ve çaba gerektiren bir kampanyaya etkin bir yardım olanağına sahip olmadığını düşündürüyor.

Önerileriniz lehinde, Suriye'de elde edilen neticeyi anmışsınız. Ama size Fransa'nın Kutsal Topraklardaki prestijini yeniden kurabilmek için asırlardır feda etmek zorunda kaldığı kan ve parayı hatırlatmama izin verin. Bilakis Ermenistan hep eylem çerçevemizin dışında kalmıştır. Ayrıca Kutsal Topraklar'daki protektoramızı onaylayan Berlin Kongresi de Rusya lehine Ermeni topraklarının büyük bir bölümünü ele geçirdi, o sırada

6 AFCJ: Arménie I RAr 25 1: 2; 4 el yazması sayfalar. Krş. Böl. 2.3.1.

7 Comte de Choiseul, Père de Damas'nın dayısı oluyordu. Krş. Père de Damas'nın otobiyografik notları, AFCJ Arşiv Kutusu "Amadée de Damas".

İngiltere, Haziran 1878 Türk-İngiliz konvansiyonundan sonra Anadolu'nun geri kalan bölgelerinde askerî gücünü ikiye katlıyordu.

Bu çifte İngiliz Rus gücün hamlesine karşı-denge bulmak için, Amerikan propagandasına, Müslüman düşmanlığına ve birçok Ermeni komplosunun yerel isteklerine karşı direniş kavgasının dışında, bir Fransız müdahalesinden, ne kadar sert olursa olsun, ne beklenebilirdi? Doğrusu, bu kadar geniş toprakları kapsayan, bu denli önemli bir iş için çok geç kalınmış olmaz mı?

Yeni tecrübeler bize bir kez daha gösterdi ki, Doğu'da başarılı olmak için, her şeyden önce operasyon alanlarını azaltmak lazım. Akdeniz devletindeki varlığımız için kaçınılmaz olan konumları savunmak için bütün enerjimizi harcadığımız bir saatte bu politika ne kadar önemli olduğunu gösteriyor.

Fransa'nın Ermenistan'la ilgili projelerinizin gerçekleştirilmesine faal olarak müdahale etmek konusunda şu an için çekimser kalması geerktiğine kani olmaya iten düşünceler bunlardır, tamamen kendi fikrimdir, Departman'ın hiçbir katkısı yoktur.

En derin saygılarımı, sevgili kuzen, kabul edin
[imza:] Horace de Choiseul"

Belge 8: Kayseri'deki Cizvit Okulu'nun Programı, 1892[8]

"Bu okulun maksadı kendine bağlı çocukları sağlam bir yapılanma ve iyi bir eğitimle donatmaktır. Eğitim iki derse ayrılmıştır. İlk ders: Temel Türkçe, Fransızca, Ermenice ve Yunanca eğitimini kapsıyor. Öğrenci burada okumayı, yazmayı, hesap ve mektuplaşmayı öğreniyor. Birkaç tarih ve coğrafya kavramıyla bu eğitim tamamlanıyor. İkinci ders: bu ders sebat gösteren ve ailelerinin belli bir para ödeyerek eğitimlerinin sonuna dek okulda tutabildiği gençlere yöneliktir. Amacı gençleri özel tıp, eczacılık, hukuk gibi okullara ve öğretmenlik, kamu idaresi, posta, telgraf, tütün idaresi, demir yolları, ticaret, yol ve köprü gibi çeşitli kariyerlere hazırlamaktır. Program: Bu ders gramerden felsefeye, birkaç, dereceli sınıfa bölünmüştür. Türkçe, Fransızca, Ermenice ve Yunanca dillerinin daha kapsamlı eğitimini verir. Şunlar öğretilir: Edebiyat, tarih, coğrafya, defter tutma, matematik, fizik ve doğa bilimleri, hitabet, müzik ve güzel yazı. Diploma: Dersin sonunda, yazılı sınavları başarıyla geçen öğrencilere bir diploma verilir. Özel bir program sınav konularını bildirecek ve yazılı ve sözlü şartları belirleyecektir."

8 *Lettres de Mold* 1892, s. 228 vd. Krş. Böl. 2.3.2.

Belge 9: 1914 İlkbaharında Cizvit Misyonu (d'Autume'ün Raporu)

"Ermenistan'daki Sacré Coeur Misyonu'nun çalışma raporu. Aziz SS LEON XIII tarafından PP Cizvitlerine verilmiştir (Mart sonu 1914).[9]

Aziz 13. Léon 1879'da Isa'nın Papazlarını Ermenistan'a çağırıyordu. Ülkeye ilk yerleşmeleri 1881'de oldu. Kısa zamanda Marsivan, Amasya, Tokat, Sivas, Kayseri ve Adana vilayetlerinde 6 istasyon kurdular, buna bir de Konstantiniye'deki Misyon vekilharçlığını eklemek gerekir.

Papazların giriştiği ilk çalışma, ikamet ettikleri 6 istasyonda okullar açmak oldu. Genç kızların eğitimi için Lyon'lu St Joseph rahibeleri ve Nîmes'li Assomption gönüllüleri Misyon'a çağrıldı, böylece Papazların yerleştiği 6 vilayette birer kız okulu açılmış oldu.

1903'e kadar bu okullar ayrım yapmaksızın vilayetteki bütün çocukları bir araya getiriyorlardı. O döneme doğru tecrübe kazanan Papazlar, eşzamanlı olarak hem erkek çocuklar hem de kız çocuklar için bir kolej ya da paralı okul, bir de parasız okul kurmaya giriştiler.

Kolejlerde daha yüksek bir düzeye çıkan eğitim, Ermenice, Türkçe ve Fransızca dillerini kapsıyordu ve son yıllarda öğrenciler Fransızca dilinde edebiyat, tarih, fen, matematik, fizik, doğa bilimleri ve hatta biraz felsefe eğitimi aldılar.

İlk okullarda Ermeni, Türk ve Fransız dillerinin uygulamalı çalışması ve tarih, coğrafya ve aritmetik kavramlarıyla yetiniliyordu.

Bu rapor Mart 1914'teki çalışmalarımızın durumunu gösteriyor. Bu çalışmalar şu şekilde bölümleniyor:

I Okul çalışmaları. Kolejler ve parasız okullar

II Okul sonrası çalışmalar. Cemiyetler, Esirgeme kurumları (elişi atölyeleri)

III Yardım çalışmaları. Dispanserler, hastaneler, vb.

IV Havarilik Çalışmaları Vaazlar, münzevilik, tarikatlar

Köy çalışmaları. Bu köy çalışmaları hakkında, şunlar hakkında bir kelime edilecek:

A Hükümetin kurduğu ve tanıdığı Kiliseler,

B Kurulmakta olan kiliseler

C Kayseri Havarilik okulu

D Öğretmen Okulu

---

9 AFCJ Arménie Collection Prat, 28/1, s. 941-981 (Daktilo Kopyası). D'Autume tarafından Istanbul'da redakte edilmiştir (Supérieur de la Mission des Jésuites en Syrie, Arménie et Egypte). Krş. Böl. 3.2.3 ve 3.2.4.

[...] Yukarıdaki tablonun gösterdiği gibi, bu sene, Misyon okullarına devam eden öğrenci sayısında hafif bir düşüş olduğunu üzüntüyle gördük. Nedir bunun sebebi? Şüphesiz, okul istatistikleri çoğu zaman yanıltıcıdır ve belirsiz sebepler, özellikle Doğu'da, öğrenci sayısını gözle görülür biçimde oynatabilir.

Buna karşılık okullarımızın öğrenci almasında iki sebep geçerli bir şekilde etkili oldu. Birincisi, yabancı okulların açılması ve gelişmesi, bunlar bizim çalışmalarımızla gün be gün daha faal ve endişi verici bir biçimde rekabet ediyorlar. İkincisi, genellikle öğrencilerin elitlerini çeken Fransız okullarına karşı milli okulların sık sık gösterdikleri düşmanca tutumdur.

Misyon'un 6 kurumuna hızla göz atacak olursak bu iki zayıflatma sebebini gözlemleriz.

1. Bu yıl 1 Ocak'tan sonra Adana'daki çalışmalarımız iki rakip okulun türediğine şahit oldu. Scuola Superiore d'Agenti tecnici e commercial adlı İtalyan okulu Beyrut Mühendislik okulunu yakalamak, hatta geçmek niyetinde ve şimdilik bizim üst sınıflarımızdan öğrenci ayartmaya çalışıyorlar. Son haberlere göre henüz çok başarılı olamadılar. Yine Ocak'ta açılan daha mütevazı Alman okulu henüz ancak 20 kadar öğrenciye sahip, ama akşam dersleri düzenlemeye başladı.

Şimdilik çok önemli görünmüyor lakin Almanya ve İtalya'nın okullarını bizimkilerle mücadele edecek, hatta onları aşacak düzeye getirmek için ellerinden geleni yapacaklarına hiçbir şüphe yok.

2. Sivas'ta bugüne kadar rakipsiz olan mütevazı kolejimize karşı iki büyük kurum oluşuyor. Öncelikle, Amerikalıların harika bir yerde kurdukları ve anlaşılan meslekî bir okul yerleştirmeye niyetlendikleri büyük kolej var. Diğer yandan da Ermenilerin Sivas'tan naklettikleri Erzurum Ermeni okulu var, onlar da, henüz başlamadılarsa eğer, yakında önemli inşaatlara başlayacaklar.

3. Marsivan'da Amerikalıların çoğu yatılı 300 erkek ve 230 kız öğrenci barındıran ciddi bir koleji zaten vardı ama bu ara duvarları şimdiden belli bir yüksekliğe ulaşmış bir Üniversite inşaa etmekteler.

Endişe verici bir rakip daha:

4. Kayseri'deki kolejimiz son derece zengin ve işlek üç büyük kurumla mücadelesini sürdürmek durumunda. A) Surp Garabed Ermeni koleji 7 sınıfa bölünmüş 120'den fazla yatılı öğrenciye sahip. B) Yunan Zenci Dere koleji de 120 yatılı öğrenci barındırıyor ve buna 50 çocukla bir de kız yurdu ekleniyor. C) Tallas Amerikan koleji yaklaşık 40 yatılı ve 40 gündüzlü öğreniye sahip. – Ayrıca Ermenilerin vilayette üç okulu var ve biri toplamda 1000'den fazla öğrencisi olan bir İdadiye. Kızlar için 700 çocuk barındıran büyük Bahçe okulu var. Yunanların da iki cinsiyetten

120 çocuklu iki küçük okulları var. Ve nihayet Türk idadiyesi 250 öğrenci barındırıyor. Biz ise, maalesef son derece sınırlı imkânlarımızla bu rekabeti sürdürmek zorundayız.

5. Amasya Fransız koleji bu sene, en iyi ailelerin çocuklarını bize gönderdiklerini memnunsuzlukla gören Ermeni okulları yüzünden çok ciddi bir sıkıntı çekti. İş tehditlere, hatta şiddet olaylarına kadar vardı. Çok sayıda öğrenci bizi terk edip sadece 90 öğrencisi olan İbrani okuluna ve 500'er kız ve erkek öğrenci barındıran Ermeni okullarına kaydoldular.

6. Ve nihayet Tokat'ta, Fransız okullarındaki çocukları Ermeni Cemeran'ına döndürebilmek için her şeyi yapıyorlar.

Bir yandan bu rekabet, diğer yandan bu düşmanlık varken biz ne yapacağız? Zorluklardan yılmadan, otuz senedir yapmış olduklarımızı yapacağız, rakiplerimizden daha iyisini yapmaya çalışacağız.

Ama bizim misyoner kadromuz çok kısıtlı ve her sene anavatandan gelen kontenjanımız daha da azalıyor.

Kaynaklarımız da aynı şekilde kısıtlı. Şu son senelerde hayat pahalılığı ikiye katlandığı için her sene öğretmenlerimizin maaşlarını da artırmak zorunda kalıyoruz; artan öğrenci sayısı yüzünden, yeni masraflar pahasına yeni sınıflar açmak gerekti. Şu anda özellikle Tokat ve Sivas'ta hakikaten yetersiz olan okullarımızı yenilemek ve büyütmek ihtiyacındayız ama bunun maliyeti bizi aşıyor. Tabii ki kolej öğrencilerimiz bize bir okul parası ödüyorlar ama çok küçük olan bu ödenti kolejlerdeki öğretmenlerimizin maaşlarını ödemeye bile yetmiyor ve parasız okullarımızdaki hocalarımızın maliyeti de tamamen bize ait.

Bu koşullarda çalışmamızı yaşatabilmek için yardım istemek durumundayız. İleri gelenler bizi Alliance Française'in cömertliğine başvurmaya yönlendirip bunun boşuna olmayacağını temin ettikçe daha da güvenle açıyoruz avcumuzu. Zaten 1912'de Alliance Yönetimi bize 1.000 Frank'lık bir yardımda bulundu. 1913'te ancak 500 Frank verebildi, bir sonraki sene daha büyük bir yardımda bulunacağını ümit ediyoruz.

Gün be gün daha tehditkâr bir hale gelen bir rekabete şerefimizle dayanmamızı ve Doğu'da Fransa'yı saygın kılacak ve sevdirecek eğitim çalışmalarında en üst sırada kalmamızı sağlayacak yardımları minnetle kabul edeceğiz.

İstanbul, 30 Mart 1914 (imza d'Autume)"

[...]

Kız okulları Adana, Amasya, Kayseri ve Sivas'ta Lyon'lu St Joseph rahibeleri ve Marsivan ve Tokat'ta Assomption Gönüllü rahibeleri tarafından yürütülüyor.

Allah'a şükür okullarımız hem sayısal hem de zihniyet açısından gelişmekte gibi.

1. 1911-1914 yılları arasında okul mevcudiyedimizin hesabını gösteren aşağıdaki tablo sayesinde sayısal artışımız görülebilir.

2. Katoliklerin dindarlığı ve din değiştirme hareketleriyle ahlaki ve dinî gelişme gözlemlenebilir.

a) Komünyonumuzun olağan ve hatta gündelik muamelesi her yerde gelişmekte. İşte Adana koleji müdürü Papaz André'nin geçen 9 Mart'ta yazdıkları: "Katolik öğrenciler arasında olağan komünyona doğru çok âşikâr bir hareket var." Ve "filozoflar inziva istediler, bu onlara Paskalya tatilinde verilecek," diye ekliyordu. Dindarlık, özenle takip edilen Tarikat toplantılarında ve Katolik olmayan Hıristiyanların da katıldığı inzivalarda sürdürülüyor. Katolik olmayan Hıristiyanlar bizimle birlikte ciddi dua ve tutkularıyla mücadele etme alışkanlıkları ediniyorlar.

b) Genç adamlarla genç kızlar görece epey fazla din değiştiriyorlar.

Düzenli din derslerinde haftada üç kez tam gerçeklik bütün Hıristiyan çocuklara anlatılıyor. (Ayrıca dinî eğitimlerini tamamlamak için haftada bir kez bir araya geliniyor.) Bu eğitimin sonunda çok az öğrenci gerçekliği anlamadan öğrenimlerini tamamlıyor ve diploma alan öğrencilerimizin çoğu Katolik oldular.

Genç kızın Katolik olmayan Ermeni ailedeki bağımlılık hali yüzünden kızlar için din değiştirmek çok daha zor. Yine de epeyce kız çocuğu Katolik olmak için ısrar ediyor. Geçen Aralık Sivas'ta yapılan bir inziva sırasında 24 genç kız Katolik olmak ve 5 genç kız da rahibe olmak istediler mesela. Maalesef talepleri karşılanamadı ve dua edip beklemeleri nasihat edildi.

1912-1913 öğrenim dönemi boyunca 14 erkek, 21 de kız öğrenci din değiştirdi, bunların 15'i Adanalı yetimlerdi.

Vardığımız sonuç, ebeveynler artık eskisi gibi çocuklarının Katolik olduğunu görmekten korkmuyorlar, hatta din değiştirme fikrine sıcak bakıyorlar. Çocuklarını bizim okullarımıza yerleşmekten alıkoymaya çalışanlara "bırakın, öyle istiyorlarsa Katolik olsunlar" diyorlar. Son olarak Mersivan'da, yeni ölen imrenilecek düzeyde yetenekli Katolik olmuş bir çocuğun babası misyonerlerden çocuğun cenazesini kaldırmalarını istedi ve diğer iki çocuğuna da istedikleri zaman Katolik olmaları için izin ver-

di. Zaten onlardan biri de Katolik oldu ve büyüğünün yapmış olduğu, küçüğünün de Paskalya'da ilkini yapacak olduğu kudas âyinine her sabah katılıyor.

Öyle görünüyor ki, kendi ulusal kiliselerinde çok az dinî kurtuluş bulmaktan bıkan bu zavallı sapkınların çoğu için merhamet saati geldi artık.

Ama çalışan lazım ve işçi eksik

II OKUL SONRASI ÇALIŞMALAR

Okul sonrası çalışmalar okulun gerekli tamamlayıcılarıdır. Bizde iki çeşitler ve eski kolej öğrencilerimize yönelik olanlar CEMIYET adını alıyorlar, parasız okullarımızdan mezun olanları ve genç işçileri bir araya getirenler ise KİLİSE OKULU oluyor.

1. Cemiyetler

Her cemiyet idarecisinin kişiliğiyle yoğrulan kendi fizyonomisine sahiptir, herkesin kendi özel meşgalesi vardır. Bir cemiyet çalışmak ve gelişmek için akşamları gelinen bir akşam okulu ola'bilir, bir diğeri hoş bir akşam geçirmek için bir buluşma yeri olabilir, orada bir akşam dersine katılınır, ama zamanın büyük bir kısmı ya oyunlara, ya da Baş Papaz'ın güncel olayları anlattığı, kendisine sorulan sorulara cevap verdiği sohbetlere ayrılır [yanlış ya da doğru olmayan fikirleri uzaklaştırarak gerçek bir havarilik yaratır]. Bir başka cemiyetin daha sosyal bir niteliği olabilir, burada bizim öğrencilerimizle diğer okullardaki öğrenciler bir araya gelir, masonluk, sosyalizm, milli vecibeler gibi tehlikeli konularda sorular sorulur ve Baş Papaz'ın, Ermeni toplumunda çok fazla yanlış kanının yayıldığı bu meseleleri aydınlattığı konferanslar yapılır.

Cemiyette neredeyse her akşam akşam dersleri, Fransızca, İngilizce, muhasebe dersleri görülür. Sık sık, üyeler tarafından bir konuyu inceleme ve kendilerini doğru bir biçimde Fransızca ifade edebilme alıştırmaları yapma imkânı sağlayacak şekilde konferanslar yapılır. Bazen bu konferanslar evdeki Papazlardan biri tarafından yapılır ve Tokat'ta, Papaz de Jerphanion'un tecrübesiyle yaptığı, F. Renard'ın gayet güzel resusi ettiği bilimsel konferansları unutmuyoruz.

Cemiyetin her hafta en dindar gençleri bir araya toplayan tarikatı vardır. İşte bu samimi toplantılarda din değiştirmeler olgunlaşır ve Tanrı... Tatilin sonunda cemiyet katılmamakta özgür oldukları halde genellikle bütün öğretmenlerimizin katıldığı bir inziva gerçekleştirir.

Bu şekilde cemiyet hayırseverlik işleriyle uğraşır, din ayrımı yapmak-

sızın köydeki ihtiyaç duyan aileler yardım götürür, fakir çocuklara kitap, giysi ya da ekmek temin eder ve kendine kaynak bulabilmek için cemiyetin üyeleri önlerinde bir eşekle evlere gidip un, kıyafet ve kömür dilenirler. Ama, genellikle gençler fakirlere yardım edecekleri kaynağı insanların çok hoşlandığı bir tiyatro gösterisiyle sağlarlar.

İşte cemiyetlerimiz, ilk kurulan Tokat'taki ve Marsivan, Amasya ve Sivas'takiler bu şekilde işlerler. Kayseri ve Adana'da kadro ve mekân yoksunluğundan henüz cemiyetlerini kuramadılar. İyi anlaşılmış ve iyi yönetilen bir cemiyet bizim okul çalışmalarımızın zirve noktasıdır ve olmazsa olmaz tamamlayıcısıdır, ama idareciler bulmamız gerekiyor ve bu noktada hâlâ eksiğimiz var. Fransız cemiyetinde Fransızca konuşulur, İdarecinin yerel dilleri bilmesi gerekli değildir, ama bir din adamı kalbine ve mutlak bir inanca [bıkmadan kendini adama gücüne] sahip olması gerekir, bu şekilde çok büyük bir iyilik yapabilir.

2. Kilise Okulları

Kilise okulu bizim parasız okullardan mezun olmuş küçük işçilere yönelik küçük bir cemiyettir. Bu insanların oyunlara ihtiyacı vardır ve her Pazar onlara cimnastik çubuğu, top ya da buraların değişmez oyunu, tavla verilir. Eğitimlerini tamamlamaya ihtiyaçları vardır, akşamları Fransızca, aritmetik, defter tutma, vb dersleri verilir. Kendileriyle ilgilenen, onları rahatlatan, onlara nasihat eden Papazları ve arkadaşları olacak birine ihtiyaçları vardır.

İşte Amasya, Tokat ve Sivas'ta çok sayıda küçük çalışanın bizden istediği budur. Maalesef eski öğrencilerimizin birçoğu, ya el ne der kaygısıyla, ya gereksiz bir utanç, ya da belki biraz kıskançlıktan kilise okullarımıza pek itibar etmiyorlar. Yerel dilleri yeteri kadar bilmeyi ve büyük özveri gerektiren, bunun yanında terk edilmiş ve çok ilginç bir halkla temas iletişim sağlayan zor bir çalışmadır bu.

Burada da her zamanki gibi, çalışan eksiğimiz var.

III YARDIM ÇALIŞMALARI

1. Dispanser

Misyon'un bütün noktalarında bir dispanser vardır ve yardım edilen hasta sayısı bunun boşuna olmadığını gösteriyor. Bir Frer'in görev yaptığı Tokat dışında her yerde dispanseri Rahibeler idare ediyorlar.

Sabahları rahibeler hastalara ücretsiz ilaç dağıtıyorlar. Adana'da 5 hekim her gün sırayla ücretsiz muayeneye geliyorlar. Akşamları rahibeler fakirleri iyileştirmek için evlere gidiyorlar. Kolera, tifo gibi salgın dö-

nemlerinde birçok rahibe grubu köyü dolaşıyor ve Fransız hükümeti, son kolera salgını sırasında Rahibelerin özverisini ödüllendirmek için Sivas ve Tokat Başrahiplerine salgın hastalık altın madalyası verdi.

İzin günleri rahibeler hastalara ilaç götürmek ve özellikle çocukları iyileştirmek için Türk ya da Hıristiyan komşu köylere giderler. Tatil sırasında Kayseri ve Sivas rahibeleri 3 ya da 4 grup halinde Hıristiyanlaştırdığımız köylere giderler ve orada çocukları eğitir, hastaları iyileştirir ve kadınlara din eğitimi verirler.

İşte 1912-1913 arasında Misyon dispanserlerinde yardım gören hastaların sayısı. Adana'da 15.000, dispanserde, Amasya'da 16.325 dispanserde, 1.683 evde, Kayseri ve köylerinde 16.000 dispanserde, 6.865 evde, Marsivan'da 10.000 / -, Sivas'ta 15.456 / 1.903, Tokat'tal 4.895 / -. TOPLAM 88.441 / 10.451. Rahibelerden yardım gören hastaların toplamı: 98892.

2. Adana Hastanesi

17 Nisan 1909'da, katliyam döneminde kurulan küçük Adana Hastanesi çok önemli hizmetler verdi. Sadece 13 yatağı var ama bu 13 yatak neredeyse hep doludur. İşta kurukduğundan bu yana hastanede bakılan hasta sayısı: yatakta bakılan hasta 1.509, ayakta bakılan hasta 15.235, basit muayene 3.711, göz hizmeti 1.450, bakılan hasta toplamı 21.905. Merhum sayısı ise sadece 62.

Adana Hastanesinin şeref defterinde, hastaların hizmetinde şehit olan iki hayırseverin adı yazılıdır. Bu yıl, 14 Temmuz'da, Rahibe Annonciade iyileştirme sevincini yaşadığı bir hastanın başucunda kaptığı tifoya 35 yaşında yenik düştü.

Bu hastane yetersiz ve bu denli önemli bir çalışmayı geliştirmemizi sağlayacak bir yardım almaya hazırız.

3. Tifo Aşısı

Papaz Poidebard Sivas'ta kendisine değerli tifo aşısını gönderen Dr. Vincent du Val de Grâce'la ilişki kurmayı başardı. Papaz bir hekim ve bir hastabakıcı eşliğinde başta okullarımızdaki çocuklar olmak üzere epeyce insana aşı yaptı. Tifonun çok sık görüldüğü ve her sene çok sayıda insanı kurban ettiği bir ülkede bu hizmet tabii ki çok takdir topluyor.

IV HAVARİLİK ÇALIŞMALARI

1. Vaızlar

Misyonun kısıtlı kadrosu, çalışmaların çokluğu, yerel dillerin zorluğu doğrudan Hıristiyanlaştırma görevini daha da zorlaştırıyor. Yine de her Pazar kiliselerimize gelen öğrencilere ve insanlara yayıyoruz, ya da Karem ve Noel sırasında halkı genellikle Hıristiyanlığı yansıttığımız özel konferanslara davet ediyoruz. Artık kiliselerde yapamadığımız bu konferanslar genellikle çok kişi topluyor ve gerçek ve derin bir hayır işliyor.

2. İnzivalar

Paskalya döneminde her kilisemizde bir inziva nasihat edilir; ama bu açık inzivalar dışında tatil sonlarına doğru öğretmenlerimize her yerde kapalı inzivalar veririz ve Amasya ve Sivas'ta olduğu gibi birkaç evde, temiz yürekli herkesi, erkekleri bize, kadınları rahibelere olmak üzere, kapalı inzivalara çağırıyoruz. Bu şekilde bütün Katolik cemaat şaraplı ekmek âyininde bir araya geliyor ve Amasya Başrahibi P. Biard'ın gayretleri sayesinde çok sayıda Katolik olmayan da bize katılıyor.

3. Tarikalar

Kayseri'deki erkekler tarikatı kendi metropoliti etrafında tek vücut olur. Tek bir katolik bile Konstantiniye'deki öncülerin ısrarlarına cevap vermedi.

Tokat'taki Ermeni Rahipler buna benzer bir tarikat oluşturmamızı rica ettiler, son olarak ona başladık.

Kadın tarikatları da Marsivan, Amasya, Tokat, Sivas ve özellikle Kayseri'de çok faydalı oluyor. Orada kadınlar Pazar günü âyini kaçırmamak için kendilerini sıkmazken, artık hiçbir tarikat mensubu eksik olmuyor, hepsi ilk Cuma'dan âyini yapıyorlar.

4. KÖY ÇALIŞMALARI

Ermenistan misyonerleri uzun süre, istedikleri halde vilayetteki kurumları dışına çıkamamışlardı. 1907'de Kayseri'den bir misyoner, Rahip J.M. Gransault, Kayseri'ye 4 saat uzaklıkta 320 ailelik bir köy olan Moncusun'da küçük bir Katolik kilise çevresi kurmayı başardı.

Kısa bir süre sonra Çepni'den (620 ailelik bir köy) Katolikliğe geçmek isteyen 40 ailelik bir heyet geldi. Rahip Gransault bu köyde bir kilise kurdu.

O zamandan beri her tür sıkıntı ve kahramanca çabalar pahasına Misyoner ardı ardına 4 köyde kiliseler kurmaya nail oldu: Dendil, Çat, Bur-

han, Segher. Çalışmasına daha da süreklilik kazandırmak için Kayseri'deki okul kurumumuza, buranın elitlerini karşılamak ve onlara iyi ve bütüncül bir eğitim vermek için iki mütevazı yurt ekledi (Havari okulu, gençlik yurdu).

HALİHAZIRDAKİ DURUM (Mart 1914)

A Hükümetin kurduğu ve tanıdığı ruhani çevreler

1 MONCUSUN: Kayseri'den 4 saat uzaklıkta 320 ailelik köy. Kilise ve ruhani çevresi, papaz evi, papazı, okulları var. Ruhani çevre: 12 Katolik aile, ama Katolikliğe yakınlaşan sapkınlar kiliseye çok sık geliyorlar. Okul: 84 öğrenci, 31'i Katolik (1 erkek, 1 kadın müdür).

2 ÇEPNİ, 620 ailelik köy (300 Ermeni, 320 Türk). Kilise ve ruhani çevresi, papaz evi, papazı, okulları var. Ruhani çevre: 38 aile. Burada da sapkınlar Katolik kilisesine çok geliyorlar. Okullar: 65 öğrenci, 25'i Katolik (2 erkek, 1 kadın müdür).

3 DENDİL: 250 ailelik Ermeni köyü. Ruhani çevre 11 ailelik bir çekirdekle yeni kuruldu, resmen tanındı, birçok başka aile hazırlanıyor. Her Pazar yaklaşık 50 âyin. Kilise ya da papaz evi henüz yok. Rahip Gransault orada ikamet ediyor. Okullar: 93 öğrenci, kırk kadarı Katolik (1 erkek, 1 kadın müdür).

B Oluşmakta olan ruhani çevreler

1 BURHAN: Dendil'e ve Çepni'ye 1'er saat uzaklıkta 200 ailelik büyük Ermeni köyü. Rahip Gransault'nun vaaz verdiği mümkün olduğu kadar Katolikliği salık verdiği mütevazı bir şapel. Katolikliğe geçmek isteyen 18 aile reisinden oluşan bir ilk liste Hükümet'e sunuldu. Okul'da 48 öğrenci, 1 erkek ve 1 kadın müdür barınıyor.

2 ÇAT: Dendil'e 3 saatlik bir mesafede, 300'ü Ermeni, 20'si Yunan 320 ailelik bir kasaba. Burada da bir rahip, bir yardımcı frer idaresinde mütevazı bir şapel, Katoliklik için 30 kadar imza toplandı. Okullar: 85 öğrenci, (3 erkek, 1 kadın müdür).

3 SEGHER: Çat'a bağlı küçük bir köy, kadro yetersizliğinden kapanmak zorunda kaldı.

C HAVARİ OKULU, 1909'da başladı. Şu anda Kayseri'deki küçük kolejimizdeki derslere devam eden ve Rahiplik ya da öğretmenlik için yetiştirilen 25 çocuk var. Yumuşak bir yönetim, adam başı yıllık 160 frank civarında.

D GENÇLİK YURDU 1913'te açıldı. İleride müdire ya da iyi anneler olacak 9 küçük kız. Fiyat Havariliklerle aynı.

Yukarıda anlatılan müspet sonuçlar dışında bu çalışmanın başka faydaları da var:

1 Katolikliği bugüne kadar neredeyse hiç tanımayan bir bölgeye sokuyor. Sivas'la Kayseri arasına yerleşmiş bütün bir Bölge Papazları tanıyor, batıl itikatlar bitiyor, sapkınlıkla karşılaştırmalar yapılıyor. Şimdiden 4-5 yeni köy papazları istiyor.

2 Misyonerler için yeni atılım ve alanlar, sebat edildiği vakit her şeye rağmen sapkınlığı yok edebileceklerini gösteriyor.

3 İstikbali hazırlıyor. Şu anda, sapkın Ermeni milleti iki akıma ayrılıyor, biri ussalcılık ve hatta ateizme, diğeri kendi inanç ve ibadetinde ruhsal ışığı ve huzuru bulamadığı için Katolikliğe dönmüş gibi görünüyor. Böylece Rahip Gransault'nun havari inisiyatifi, özellikle bir Papaz okuluyla desteklendiği vakit istikbali hazırlıyor ve bize de çürümüş bir sapkınlığın kalıntılarını toplamak kalıyor.

SONUÇ

Misyonerlerin Tanrı'dan istediği tek şey rahip ve kaynak ve Tanrı'nın her ikisini de göndereceğine inanıyorlar. Bu sırada çalışıyorlar, dua ediyorlar ve Tanrı işini görüyor, yavaş yavaş, ama emniyetle.

İşte, kolejin Sacre Coeur Koleji unvanını verdiği Marsivanlı bir misyonerin yazdıkları bunlardır: Tanrı'nın bize ve sevgili kolejimize bahşettiği somut hayırlar ve maneviyattan gittikçe daha da çok etkileniyorum. Gerçekten Sacre Coeur sözlerini tutuyor ve ona adadığımız bu evi iyiliklerle dolduruyor.

İstanbul, 25 Mart 1914 (imza d'Autume)"[10]

10 Müteakip 13. ve "Quelques chiffres à ajouter au rapport" başlıklı son sayfa 1911-13 arasında Katolikliği kabul edenlerin, vaftizlerin ve kongregasyonların sayısını vermektedir.

Diğer Kaynak Metinleri

Belge 10: Askeri strateji açısından 1914 yılında Doğu Vilayetleri'ndeki etnik durum

İstanbul'daki Alman Askeri Komutanlığına Sunulan Bir Rapor[11]

"Türkiye-Ermenistan'ına Dair Rapor, yazan Dr. Victor Pietschmann, Viyana.

Müteakip rapor, Rus sınırındaki Ermeni bölgelerine yapılan bir gezide elde edilen gözlemleri ve bunlardan çıkartılan sonuçları kısaca tasvir etmektedir.

Halihazırdaki duruma nasıl müdahale edilebileceği hakkında konuşabilmek için, öncelikle bu durumun tasvir edilmesi, muhtemelen izlenecek en uygun yöntem olacaktır.

İncelenecek olan Bitlis, Van, Erzurum ve Trabzon vilayetleri, bilhassa Ermenilerden, Türklerden ve Kürtlerden oluşan karma bir nüfusa sahiptir. Nüfus dağılımı şu şekildedir: Bitlis'te Kürt unsuru üstünlüğü elinde tutarken, Ermeniler daha az bir sayıda temsil edilmektedir. Van'da Ermenilerin sayısı, yaklaşık olarak Türklerin ve Kürtlerin toplamına eşittir. Erzurum ağırlıklı olarak Hıristiyan karakteri gösterirken, Trabzon'da Türk ve Rum etkisi kendisini göstermektedir.

Bu şehirlerin dışındaki Ermeni nüfusu genellikle yakın çevrede, önemli ticaret yollarının civarında, özellikle de Bitlis ve Erzurum arasında yoğunlaşırken, Kürt nüfusu daha ücra bölgelerde bulunmaktadır. Bu iki halk arasındaki amansız düşmanlığın doğal bir sonucu olarak, yerleşim yerlerinin arasındaki mesafeler de oldukça büyüktür.

Kürt ve Türk aşiretleri genel olarak Almanlara dostluk, Ermeniler ve Rumlar ise düşmanlık duyguları beslemektedir; bu da sınır bölgesi olması münasebetiyle komşu devletler için büyük önem arz eden toprakların Rus dostu bir nüfus tarafından iskan edildiği sonucunu doğurmaktadır.

Alman halkından uzun süredir aldıkları büyük desteğe, yetimhanelere ve hastanelere rağmen Ermenilerin Almanlara dostluk beslemek bir yana dursun, neden Rus nüfuzunun artmasını istedikleri ve umut ettikleri sorusunun en belirgin cevaplarından biri, Bismarck dönemi Alman siyase-

11 LAH 90-1049. Halle'deki Lepsius arşivinde Birinci Dünya Savaşı'na ait çok sayıda önemli askeri belg bulunmaktadır. Lepsius, bu belgeleri Paris Barış Konferansı'na dayanarak Almanların Ermeni soykırımının gerçekleşmesinde pay sahibi oldukları ithamını güçlendirmek için 1919 yılında kaleme aldığı *Armenien und Deutschland* [Ermenistan ve Almanya] adlı kaynak kitabı için kullanıyordu. Onları aynı zamanda kısmen Talat'ı Berlin'de öldüren Tehlerian'ın duruşmasındaki bilirkişiliğinde kullandı.

tinin Ermenilerin yardım çağrılarını kesin bir tavırla reddetmiş olmasında saklıdır.

Ermeniler, izlenilen bu siyasetten Almanya'nın kazanacağı muhtemel bir zaferin Ermeniler için felaket anlamına geleceği, düşmanlarının kendileri için planladıkları tüm kötülükler ve katliamlar karşısında savunmasız kalacakları sonucunu çıkarmışlardı.

İşte bu kanaatin nüfusun Ermeni kısmında büyük bir hoşnutsuzluk husule getirmiş olmasına rağmen, bu hoşnutsuzluk seferberlik ilanı ve sonuçları nedeniyle daha da artmıştır.

Ordunun yaptığı el koymaların pek çok kimse için acı dolu sonuçlar doğurduğu bir gerçektir; üstelik özellikle sınır bölgelerinde, yani Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı yerlerde ordunun ülkenin iç kesimlerinde olduğu gibi birliklerin toplanmasından sonra yürüyüşe geçmeyip varolan garnizonlara yerleşmesi, söz konusu toprakları sürekli işgal altında tutarak savaş hazırlıkları yapması, söz konusu sonuçların daha ağır bir şekilde hissedilmesine neden olmuştur.

Böylece başka bölgelerde belki de aynı ağırlıkta, fakat geçici olarak gerçekleşen zarar, burada sürekli bir hale gelmiştir. Üstelik ülkenin koşulları nedeniyle ağırlığı iki katına çıkmıştır; çünkü Türkiye'nin Asya'da kalan topraklarının daha alçakta kalan güney kesimlerinde hasadın çoktan bitmiş olmasına rağmen, bu daha yüksek, kısmen yüksek dağlarla ve yaylalarla kaplı bölgede daha yeni başlamış olup, ziyaret ettiğim pek çok köyde erkeklerin askere alınmış olmasından ötürü geride kalmış olan kadınlar, yaşlılar ve çocuklar tarafından zorlukla tamamlanmaya çalışılmakta, bu da kısmen başarılı olmaktadır.

Doğal olarak yaklaşan kış da aynı sebeplerden ötürü bu bölge için büyük önem taşımakta ve beraberinde getirdiği bazı zorluklar (yakacak ve gıda erzakı toplanması gibi) nedeniyle halkın içinde bulunduğu durumu ülkenin daha yumuşak kış iklimine sahip olan bölgelerine göre daha ağır algılamasına neden olmaktadır.

Buna karşın bu vilayetlerdeki düşman temsilcileri (bilhassa Erzurum, Van ve Bitlis bulunan Rus ve Fransız konsolosları) için zaten Almanlara düşmanlık duyguları besleyen Ermeni nüfusuna bir Rus himayesinin yararlarını en parlak şekilde tasvir etmek ve onları iyi olan her şeyin Rusların kazanacağı bir zafer sonrasında, kötü olan her şeyin de Almanların kazanacağı bir zafer sonrasında geleceğine ikna etmek bir çocuk oyunu olmuştur. Bu tasvirlerin ne büyük bir başarıyla etrafa yayıldığını anlamak için ister yüksek çevrelerden, ister kırsal kesimden herhangi bir Ermeni'yle bir müddet sohbet etmek yeterli olacaktır.

Bölgeye yakın Rus Çarlığı'nın sağlayacağı himayenin, bölgeye çok uzak bir başka ülkenin sağlayacağı himayeden elbette ki çok daha etkili

olacağı gerçeğinin önemi, bölgede Rus parasının, özellikle de gümüş ve bakır paralarının kullanılmaya başlanmış olmasıyla, hatta bazı bölgelerdeki tek bozuk para olduğu gerçeğiyle de desteklenmektedir. Örneğin Trabzon'da yaptığım alışverişlerde birçok kez Türk parası talep etmeme karşın, bana burada Türk parasının çok ender kullanıldığını ve genel olarak Rus paralarının kabul gördüğünü belirttiler.

Rakip tarafın bu sistematik ve iyi hazırlanmış faaliyetlerinde, Trabzon (Alman ve Avusturya konsoloslukları) müstesna olmak üzere, ne yazık ki pek cılız tedbirlerle karşılık verilmeye çalışılmaktadır.

Almanya ve Avusturya'nın bölgenin söz konusu iç kısmındaki tek temsilciliği olan Erzurum Alman Konsolosluğu, bilindiği üzere Alman konsolos Anderes'in ortadan kaybolmasıyla birlikte –kimilerine göre Tiflis'te tutuklu olarak bulunmaktadır, ancak kulağa hiç de gerçek dışı gelmeyen başka iddialara göre Kars'ta savaş tutsağı kaçağı olarak kurşuna dizilmiştir– sahipsiz kalmıştır; Alman davasına en iyi şekilde hizmet etmeye çabalayan aşçı tarafından iskân ve idare edilmektedir. Erzurum'da konuşlanmış olan Alman subayı ise kendisini sabahtan akşama kadar meşgul eden askerî meselelerden ötürü bu konulara etkili bir müdahalede bulunabilecek durumda değildir.

Ayrıca Erzurum'da bulunan Almanya'da yetişmiş bazı Ermeniler, bilhassa Almanya Konsolosluğu'nun bulunduğu binanın sahibi, Van'da da Alman Misyonu üyeleri (Bibelhaus Cemiyeti'nden), rakiplerimizin faaliyetlerine karşı yürütülen direnişin tümünü oluşturmaktadırlar.

İlk sözünü ettiğimiz grup, hiç şüphesiz, gerçek ve resmi bir temsilcinin desteğinden yoksun olarak, kendi yurttaşları arasındaki konumlarının müsaade ettiği ölçüde faydalı olmaya çalışıyordu. Son anılan grup ise –en azından Van'da böyledir– Alman güçlerinin yönetici dışında tümüyle kadınlardan oluşmasından ötürü kendilerini fazlasıyla manevi misyona verdikleri için, bu alanda dikkate alınmaları mümkün değildir.

Bu gerçek, kendi okullarındaki öğretmenlerin bir kısmının bile ciddi ve açık Alman düşmanı olduğunu en iyi şekilde ortaya koymaktadır.

Halihazırdaki durumu kısaca ortaya koymak gerekirse, Rusya'ya doğru yapacakları bir ileri harekât durumunda, Türkler, büyük kısmı rakip taraf tarafından işlenmiş, kin ve nefret tohumları ekilmiş, düşmanlaştırılmış bir halkın yaşadığı topraklardan geçmek zorunda kalacak, üstelik bunu aynı halkın oğullarından oluşan birliklerle yapacaklardır.

Bu durumu –elbette mümkün olduğu kadar çabuk– değiştirebilmek için karşı tarafın kışkırtıcı faaliyetlerine aydınlatıcı ve somut bir şekilde karşı konulması gerektiğini söylemeye herhalde gerek yoktur.

Ancak bana göre bu durumu ve genel havayı lehimize çevirmek başka imkânlar da mevcuttur. Bunları müteakiben kısaca sayacağım.

1.) Ermenilere herhalde en hassas oldukları hususta, yani para hususundan yaklaşmak mümkün olacaktır.

Mesela 100.000 TL gibi bir meblağın el koymalar karşılığında onlara verilen ödeme emirlerini paraya çevirmekte kullanılması durumunda, hem bu belgelerin değersiz birer kâğıt parçası olduğu yolundaki genel kanaat bir çırpıda silinip atılacak, hem de –elbette Alman tarafının bu uygulamadaki müdahalesinin yeterince tanıtılması koşuluyla– Alman yardımseverliği inkâr edilemez bir şekilde ispatlanacağı gibi, karşı tarafın boş vaatleri değerlerini tümüyle yitirecektir.

Söz konusu meblağın Van ve Erzurum'daki bankalara altın ve gümüş para olarak yatırılması ve ödeme esnasında söz konusu bankaların bu tür belgeler karşılığında daima altın ve gümüş para vereceklerinin belirtilmesi durumunda, belki de henüz varlığı bilinmeyen kâğıt paraların bu iç bölgelerde de tanınmasının önü açılmış olabilir.

İmparatorluğun diğer eyaletlerinden neden sadece bu sınır bölgesinde ödeme yapıldığı konusunda yükselebilecek muhtemel itirazlara, imparatorluğun tüm kesimlerinden gelen ve söz konusu bölgede konuşlanan askerler yığınları nedeniyle şartların daha da ağırlaşması ve ayrıca kış mevsiminin bu bölgede hususi tedbirler gerektirdiği gerçeğiyle kolaylıkla karşılık verilebilir.

2.) Aynı zamanda yabancı (Rus) gümüş ve bakır paraların sadece pek de uzun olmayacak bir süre için geçerliliklerini korumalarını ve bu süre zarfında resmî veznelere teslim edilmeleri durumunda aynı değerde Türk paralarıyla değiştirilmelerini öngören bir kararname çıkartmak mümkün olabilir. Daha büyük bir maden değerine sahip olan Rus paralarının yeni para basımında kullanılması, pek de önemli olmayan bir gelir elde edilmesini sağlayabilir.

3.) Bitlis baskınına katılmış olan bir ya da başka ifadelere göre dört mütecaviz Kürt beyini, Rus uyruğunda oldukları gerekçesiyle evinde saklayarak Türk makamlarına teslim etmeyen Bitlis Rus konsolosu, himayesine aldığı bu kişileri derhal teslim etmeye zorlanmalı, aksi takdirde zorla alınacakları açıkça belirtilmelidir. Böylelikle, can düşmanları olan Kürtlerin, haksız olmaları durumunda hiçbir şekilde korunmayacağı Ermenilere bir kez daha ispatlanmış olunacaktır.

Üstelik bu davranış Kürtler arasında hiçbir olumsuz etkiye neden olmayacaktır, çünkü duyduklarımdan edindiğim izlenimlere göre, Kürtler kendi canlarını güvence altına almak için Ruslara sığınan bu beyleri aşağılık birer dönek olarak görmektedirler.

Pek çok bakımdan cesur, asil ve dürüst bir halk olarak bu zamana dek yapılandan daha fazla değer verilmesi gereken Kürtlerde olumsuz duygular uyandırmamak için, bu hareketten uzak durmuş ve oldukça büyük

nüfuz sahibi olan birkaçının ismini verebileceğim Kürt beyleri uygun hediye ve nişanlarla taltif edilebilirler.

4.) Van'daki Alman Misyonu ile bölgenin farklı yerleşim yerlerinde bulunan diğer Alman ve Avusturya Misyonları, kendilerine gönderilen resmî telgrafların içeriğini herkese duyurmak ve mümkün olan en süratli şekilde başka yerlere ulaştırılmasını sağlamakla görevlendirilmelidir. Çünkü Rus ve Fransız temsilciliklerinin en önemli kurnazlıklarından biri, kendi haberlerinin resmî karakterini Türk 'ajanslarının' doğruluğu onaylanmamış haberlerini yalanlayacak şekilde düzenlemeleridir.

Bunlardan başka olarak, bir Alman misyonunun bulunduğu her yerde, dünya işlerini misyonun gerçekten korunmasını ve gerçekten temsil edilmesini sağlayacak şekilde ele alabilecek, herhangi türden bir Alman temsilciliğinin bulunması da elbette arzu edilir bir durumdur.

Konstantinopolis, 19 Ekim 1914 Dr. Victor Pietschmann

Konstantinopolis 19.X.1914 Bay Tümgeneral v. Bronsart yüksek bilgilerine

Liman v. Sanders [imza]

25.X.14. bilgi alınmıştır.
v. Bronsart [imza]"

Belge 11: Harput'taki Ermeni cemaatinin yok edilmesi, 1915

Hülfsbund misyoneri Johannes Ehmann'ın metni; bkz. s. 601-603.

Belge 12: Savaş hedefi olarak Misyonların bertaraf edilmesi

"Misyoner Tehlikesine Karşı" - Enver Paşa'nın Bir Makalesi[12]

Orijinal Osmanlıca Metin:
Enver Paşa, "Misyoner Tehlikesine Karşı," *Sebîlürreşad*, c.: 15, Sayı: 366, Sayfa: 36-37, 8. 1334

Mütekâ'id erkân-ı harbiye feriki Enver Paşa bu mevzu' hakkında "Âti" gazetesinde mühim bir makale neşr etmişlerdir ki bazı fıkralarını ber vech-i âti nakl ediyoruz:

12 Osmanlı *Sebîlürreşad* dergisinde yayımlanmıştır, c. 15, Nr. 366, s. 36-37, Ağustos 1334 (1918).

"Amerika'da protestan dini hüküm sürer ve din meselesine burada pek ehemmiyet verilir. Amerikalılar esasen müslümanları ta'assub-u dinîlerinden dolayı sevmedikleri halde, zâhiren esbâb-i siyasiye perdesi arkasından ve gûya medeniyet ve insaniyet nâmina Türklere zulüm ve vahşiyet isnâd ederler ve anlardan bir fikr-i millî olmak üzere teneffür eylerler.

Ehl-i salip mesele-i kadimesi zamanımızda Avrupa'da ekser-i evkat sönmüş bir halde bulunduğu halde Amerika'da öteden beri ma'nen devam eylemiş ve eylemektedir. Amerikalılara kalsa, dünya yüzünde hiçbir hükûmet-i islamiye bırakmazlar. Ma'lum olduğu üzere bu mesele-i diniye zamanımızda 'dinî misyonlar' namı tahtında 'misyonerler' tarafından mevki'-i tatbik ve icraya konulmaktadır; fakat Amerika misyonerlerinin mâlik oldukları resmiyet ve ehemmiyet ve hususiyle sanat-ı milliyeyi katolik misyonleri ha'iz değildir. Amerika misyonerleri bütün amerikan milletinin mücahid ve mümessilleridirler.

Amerika misyonerleri öteden beri memalik-i osmaniyeye sessizce ve hemân kimsenin haberi olmaksızın yerleşmişler, Rum İli ve hususiyle Anatolıda sarf-i mesâ'iye başlamışlar ve Türklere karşı Bulgarları, Ermenileri, Kürdleri ve Suriyeleri tahrik ve teşvik veya sıyanet ve himaye etmişlerdir. Amerikanların Ermenilere olan muzâheretleri herkesçe ma'lum ise de Bulgarlar ile Suriye hıristiyanlarına olan derece-i nüfûzları o derece ma'lum değildir. Amerikalılar Suriyelilerden, Türklerin aleyhinde bulunmak üzere, Amerika'da âdeta bir koloni teşkîline muvaffak olmuşlardır ki bunların her bir haline Amerika'da iken tarafımızdan vukûf-ı tamın hâsıl olmuştur.

Şimdi ise Amerika hükümeti hürriyet namına harb-i umûmiye dahil olmuş bulunuyor ki bu bizim için en büyük bir tehlikedir. Çünkü Amerikalıların netice-i âmâli bizi yeryüzünden kaldırmaktır. Ve bu da'vâlarından âciz kalmadıkça kat'îyen vazgeçmezler. İmdi bu hale karşı tarafımızdan insaniyet, lütf ve nezâket ile mukâbele edilmek usulunu ya'ni göz kapamağı muvâfık hal ve maslahat görenlerimiz vardır; fakat kat'îyen emin olmalıyız ki Amerikalıları böyle dinî teşebbüslerinden hiçbir şey vazgeçirmez ve mesela bir yangına karşı nasıl maddeten mukabele olunmak lazım gelir ise, bizim dahi o yolda harb-i umumî zamanından bilistifade Amerikalıların memâlikimize hakk-ı müdahelelerini esasından kaldırmamız lazım gelir. Emin olmalıyız ki Amerika halkını ve efkâr-ı milliyesini bu harb-i umûmiye sevk eden esbâbdan biri, Türkler ve müslümanlar aleyhinde harb etmek ve şarkta hıristiyanlığı kurtarmaktır.

Bir vakit Rusya devleti dahi dinî ve ecnebi misyonerlerden aciz kalarak, onlara karşı bir kanun te'sisine mecbur olmuş ve Sibirya ile Asya Rusyasında ecnebi misyonerlerini bu suretle men' eylemiştir. Fikirimizce biz de dahi bu yolda hareket etmekten başka çare yoktur. Zaten hiçbir

devlet kendi ahâlisini bir ecnebi devleti tarafından te'sis edilen ma'bedlerde gönderdiği ecnebi rahibleri vasıtasıyla ibadet ettirmeğe muvâfakat etmez. Tedrisat dahi bu yolda vuku bulamaz. Birde ise ecnebiler kendi teba'amıza rahipler ile icra-yı ayin ettirebildikten başka arzu ettikleri tarzda evlâd-ı ve vatanımıza ulûm ve efkâr-i siyasiye de tedris edebilirler. Halbuki bu gibi ahvale Çinde bile tesadüf edemez.

Payıtahtımızda hükûmât-i ecnebiye her nasılsa inşa etmiş oldukları ma'bedlerinde kendi teba'asına kendi rahipler ile icra-ı ayin ettirebilir, fakat bu ma'bedlere teba'amız giremez. Anatolıya gelince: hiçbir hükümet-i ecnebiyenin misyonerler göndermeğe ve bu kıt'ada mektepler açmağa hakkı yoktur ve olamaz. Rusların Asya'da yaptıkları gibi bizim dahi Anatoduyu ecnebi nüfûz ve müdahalesinden kat'iyen tecrid etmemiz zamâni gelmiştir ve buna şimdi muvaffak olamaz isek ileride hiç olamayız."

ABCFM İstatistikleri

Tablo 8: ABCFM *Eastern Turkey* Mission, 1860-1913

Yıl	*1860*	*1861*	*1862*	*1863*	*1864*	*1865*	*1866*	*1867*	*1868*
Misyonerler	24	25	24	25	21	20	17	24	33
Yerli çalışanlar	59				74	80	92	130	148
Protestanlar					3000		3600		4796
Kilise üyeleri	154	280	344	353	403			600	697
Toplam öğrenci sayısı	647	1141	972	1108		1664			*2276*
– İlköğretim öğr.	628	1141	948	1060		*1600*			2169
– Üst eğitim kurumları					83	64		74	107
– Erkekler	19		24	48	47	22		34	48
– Kızlar					36	42		40	59

Yıl	*1869*	*1870*	*1871*	*1872*	*1873*	*1874*	*1875*	*1876*	*1877*
Misyonerler	32	34	31	33	30	34	35	34	36
Yerli çalışanlar	137	181			186	220		198	212
Protestanlar	5072	6076	6727	6686	7023	7481			
Kilise üyeleri	755	863	1030	1181	*1279*	1446	1567	1589	1801
Toplam öğrenci sayısı	*2558*		3032	3137	3196	4772	3694	4407	4639
– İlköğretim öğr.	2462		2903	2983	3072	4598	3582	3631	3874
– Üst Eğitim Kurumları	96	90	129	154	124	174	112	185	179
– Erkekler	50	39	62	70	47	*81*	40	91	90
– Kızlar	46	51	67	84	77	93	72	94	89

Yıl	*1878*	*1879*	*1880*	*1881*	*1882*	*1883*	*1884*	*1885*	*1886*
Misyonerler	33	37	38	40	43	44	38	40	42
Yerli çalışanlar	186	199	214	212	276	239	208	232	209
Protestanlar	9477		11749						
Kilise üyeleri	1804	1802	1806	1897	2579	2201	2217	2219	2203
Toplam öğrenci sayısı	4261	3895	5449	*5308*	7400	5659	*4886*	5367	6113
– İlköğretim öğr.	3582	3630	4404	4936	5475	4510	4352	4320	5018
– Üst eğitim kurumları	205	265	301	372	978	599	534	556	616
– Erkekler	97	147	154	223	580	389	330	378	419
– Kızlar	108	118	147	149	398	210	204	178	197

Yıl	*1887*	*1888*	*1889*	*1890*	*1891*	*1892*	*1893*	*1894*	*1895*
Misyonerler	42	41	47	53	52	49	49	50	47
Yerli çalışanlar	252	296	279	298	323	312	315	304	308
Protestanlar									
Kilise üyeleri	2304	2542	2686	2807	2718	2879	2835	2702	3107
Toplam öğrenci sayısı	6215	6392	6733	7950	7436	7767	7975	8030	7822
– İlköğretim öğr.	4675	5261	5018	6237	5866	6122	6370	6431	6232
– Üst Eğitim Kurumları	967	747	1086	728	681	716	582	683	584
– Erkekler	789	534	669	534	488	533	380	434	364
– Kızlar	178	213	417	194	193	183	202	249	220

Yıl	*1896*	*1897*	*1898*	*1899*	*1900*	*1901*	*1902*	*1903*	*1904*
Misyonerler	45	42	42	34	36	43	42	42	42
Yerli çalışanlar	295	295	254	253	266	274	202	276	261
Protestanlar									
Kilise üyeleri			2413	2515	2547	2454	1965	2529	2829
Toplam öğrenci sayısı			8654	7577	8035	7389	5632	6845	6854
– İlköğretim öğr.			7698		3136	6056	4347	5828	5797
– Üst Eğitim Kurumları			423	747	478	946	1185		958
– Erkekler			124	465	233				
– Kızlar			299	282	245				

Yıl	*1905*	*1906*	*1907*	*1908*	*1909*	*1910*	*1911*	*1912*	*1913*
Misyonerler	46	44	48	51	45	46	48	47	47
Yerli çalışanlar	262	262	228	205	337	304	315	288	352
Protestanlar									
Kilise üyeleri	2987		3170	2436	3006	3050	3335	2719	3098
Toplam öğrenci sayısı	6932		6174	4531	8005	*8272*	8519	*7589*	7575
– İlköğretim öğr.	6045		5367	3780	6962	7400	7721		6429
– Üst eğitim kurumları	887		807	751	1043	678	798		1146
– Erkekler									
– Kızlar									

Tablo 9: ABCFM *Central Turkey* Mission, 1877-1913

Yıl	*1877*	*1878*	*1879*	*1880*	*1881*	*1882*	*1883*	*1884*	*1885*	*1886*
Misyonerler	18	20	20	26	29	26	24	25	25	26
Yerli çalışanlar	76	87	92	97	120	114	116	116	116	136
Protestanlar										
Kilise üyeleri	2210	2606	2611	2830	2880	2973	3064	3184	3400	3567
Toplam öğrenci sayısı	2349	2497	2618	2765	3652	3652	2916	3171	3425	3832
– Üst eğitim kurumları	80	56	128	145	292	292	201	231	325	425
– Erkekler	20	23	73	65	205	205	104	153	245	267
– Kızlar	60	33	55	80	87	87	97	78	80	158

Yıl	*1887*	*1888*	*1889*	*1890*	*1891*	*1892*	*1893*	*1894*	*1895*	*1896*
Misyonerler	27	26	28	26	28	25	25	28	29	26
Yerli çalışanlar	136	160	153	157	159	148	176	180	183	176
Protestanlar		17056	16425	16061	15600	15596	15219	15249	15374	
Kilise üyeleri	3740	4050	4188	5055	5031	5091	5098	4927	5124	5178
Toplam öğrenci sayısı	3883	4448	3852	5544	4376	4562	5161	4991	5137	5289
- Üst eğitim kurumları	417	291	362	467	382	532	618	705	630	817
- Erkekler	275	96	201	257	166	317	371	430	330	482
- Kızlar	142	195	161	210	216	215	247	275	300	335

Yıl	*1897*	*1898*	*1899*	*1900*	*1901*	*1902*	*1903*	*1904*	*1905*	*1906*
Misyonerler	24	25	28	31	31	29	28	29	32	27
Yerli çalışanlar	202	235	236	267	236	240	256	264	290	325
Protestanlar	16551	17227	18990	19268	19261	18904	20263	20263	21487	19925
Kilise üyeleri	4929	5374	5890	6005	6337	6720	6453	6969	6943	6697
Toplam öğrenci sayısı	7531	7190	7109	7506	6963	6664	7062	8211	6863	7179
– Üst eğitim kurumları	459	509	871	856	1173	916	723	1370	1416	1243
– Erkekler	196	311	386	336						
– Kızlar	263	198	485	520						

Yıl	*1907*	*1908*	*1909*	*1910*	*1911*	*1912*	*1913*
Misyonerler	29	32	34	34	35	38	39
Yerli çalışanlar	279	340	301	320	367	309	362
Protestanlar	18189	19010	19977	15228	18582	21312	21762
Kilise üyeleri	6224	7133	6538	5561	6542	6838	6835
Toplam öğrenci sayısı	6403	7357	6362	7045	7977	7478	7478
– Üst eğitim kurumları	1265	1419	1159	1673	2025	1815	2107
– Erkekler							
– Kızlar							

Tablo 10: ABCFM *Western Turkey* Mission, 1877-1913

Yıl	*1877*	*1878*	*1879*	*1880*	*1881*	*1882*	*1883*	*1884*	*1885*	*1886*
Misyonerler	61	62	65	66	68	66	61	65	64	65
Yerli çalışanlar	213	219	123	198	219	211	235	239	232	268
Protestanlar										
Kilise üyeleri	1429	1509	1691	1747	1796	1938	1806	1966	2196	2558
Toplam öğrenci sayısı	4353	4430	4683	4298	4986	5137	5512	5145	5559	5839
– Üst eğitim kurumları	330	327	422	516	619	606	694	769	843	848
– Erkekler	75	77	112	191	247	283	318	300	357	402
– Kızlar	255	250	310	325	372	323	376	469	486	446

Yıl	*1887*	*1888*	*1889*	*1890*	*1891*	*1892*	*1893*	*1894*	*1895*	*1896*
Misyonerler	66	64	71	75	77	77	76	75	76	74
Yerli çalışanlar	268	283	280	281	296	299	309	307	309	309
Protestanlar		12802	11569	11485	12292	13996	14414	15050	14198	
Kilise üyeleri	2574	2648	2967	3118	3346	3538	3751	3852	3604	
Toplam öğrenci sayısı	6267	6269	6282	6119	6326	5791	6659	6865	6853	6833
– Üst eğitim kurumları	936	856	866	872	937	992	1122	1105	1220	1423
– Erkekler	504	470	474	399	417	450	526	508	534	564
– Kızlar	432	386	392	473	520	542	596	597	686	859

Yıl	*1897*	*1898*	*1899*	*1900*	*1901*	*1902*	*1903*	*1904*	*1905*	*1906*
Misyonerler	73	76	66	311	73	74	75	82	83	85
Yerli çalışanlar	309	306	341	13085	340	369	376	466	404	400
Protestanlar	15000	15000[1]	14214	3557	16538	16000	16202	17402	16203	16639
Kilise üyeleri		3763	3905	6369	4261	4440	4427	4543	4612	4892
Toplam öğrenci sayısı	7091	6705	7666	1288	7238	7213	7370	8142	8357	8143
– Üst eğitim kurumları	1501	1155	1451	635	1756	1316	1312	2012	2020	2054
– Erkekler	601	634	806	653						
– Kızlar	900	521	645							

Yıl	*1907*	*1908*	*1909*	*1910*	*1911*	*1912*	*1913*
Misyonerler	86	84	76	79	84	81	76
Yerli çalışanlar	424	405	407	408	418	450	450
Protestanlar	16876	17111	16550	16771	16623	16131	16131
Kilise üyeleri	4816	4771	4630	4704	4750	4384	4384
Toplam öğrenci sayısı	8347	8126	8002	8529	9017	9056	9427
– Üst Eğitim Kurumları	2218	2217	2026	1895	2274	2342	2835
– Erkekler							
– Kızlar							

1 Orijinalde tahminen.

Cizvit Ermeni Misyonu İstatistikleri

Tablo 11: Cizvit Misyonu Öğrencileri, 1886-1914

	Adana	*Amasya*	*Kayseri*	*Köyler*	*Merzifon*	*Sivas*	*Tokat*	*Toplam*
1886 (genel toplam)								550
1890-1891 (genel toplam)								1250
1895-1896 (genel toplam)								1700
1900/01 (toplam)	464	241	705	—	307	744	450	2911
1901/02 (toplam)	590	370	736	—	380	667	424	3177
1902/03 (toplam)	650	470	831	—	574	804	460	3789
1903-1904 (genel toplam)								3800
1904-1905								
Toplam	928	562	581	—	545	779[1]	641	4032[2]
Erkekler	450	275	185		265	417	212	1804
Kızlar	478[3]	287	396		280	356	429	2226
Ücretli okullar								
Erkekler	198	70	25		10	—	—	303
Kızlar	110	32	34		—	24	94	294
Ücretsiz okulklar								
Erkekler	252	205	160		255	417	212	1501
Kızlar	355	255	362		280	332	335	1919
1905-1906								
Toplam	691	532	615	—	661	832	643	3974[4]
Erkekler	279	242	198		300	438	222	1679
Kızlar	412	290	417		361[5]	394	421	2295
Ücretli okullar								
Erkekler	131	81	—		60	—	—	272
Kızlar	107	24	65		23	28	131	378
Ücretsiz okullar								
Erkekler	148	161	198		240	438	222	1407
Kızlar	305	266	352		338	366	290	1917

1 Hesaplanınca 773 sonucu çıkar.

2 Orijinaldeki hesap hatası yüzünden 4 eksiktir.

3 Hesaplanınca 465 rakamı çıkar. Bu nedenle kızlar toplamında da 13 sayılık bir sapma vardır.

4 Örnekte verilen 3.785 rakamı bir hesap hatası sonucu bulunmuş gibi görünmektedir.

5 Yanlış hesaplanan 341 rakamı düzeltilerek.

	Adana	Amasya	Kayseri	Köyler	Merzifon	Sivas	Tokat	Toplam
1906-1907								
Toplam	96	458	596	—	692	791	648	4081
Erkekler	421	279	174		303	415	246	1838
Kızlar	475	179	422		389	376	402	2243
Ücretli okullar								
Erkekler	211	100	—		68	—	15	394
Kızlar	131	30	76		51	35	131	454
Ücretsiz okullar								
Erkekler	210	179	174		235	415	231	1444
Kızlar	344	149	346		338	341	271	1789
1907-1908								
Toplam	709	478	574[6]	—	560	805	671	3797
Erkekler	348	304	120		241	409	280	1702
Kızlar	461	174	335		319	396	391	2076
Ücretli okullar								
Erkekler	163	136	47		54	19	29	448
Kızlar	147	41	72		54	46	147	507
Ücretsiz okullar								
Erkekler	185	168	73[7]		187	390	251	1254
Kızlar	314	133	263		265	350	244	1569
1908-1909								
Toplam	838	545	572	—	538	791	557	3841
Erkekler	364	287	189		210[8]	406	253	1709
Kızlar	474	258	383		328	385	304	2132
Ücretli okullar								
Erkekler	233	109	117		70	55	31	615
Kızlar	172	67	72		66	56	132	565
Ücretsiz okullar								
Erkekler	131	178	72		145	351	222	1099
Kızlar	302	191	311		262	329	172	1567

6 Hesaplanınca 555.

7 Kızlardaki 263 sayısı gibi bu sayı da hesaplanarak verilmiştir, çünkü orijinalde yanlış olarak toplam (120 ve 335) ile aynı rakamlar verilmiştir.

8 Doğru hesap 215 olacak.

	Adana	Amasya	Kayseri	Köyler	Merzifon	Sivas	Tokat	Toplam
1909-1910								
Toplam	734	588[9]	650	—	533	1051	637	4193
Erkekler	232	323	252		217	514	270	1808
Kızlar	502	265[10]	398		316	537	367	2385
Ücretli okullar								
Erkekler	202	123	100[11]		47	87	59	618
Kızlar	148	55	72		50	80	120	525
Ücretsiz okullar								
Erkekler	30	200	152		170	427	211	1190
Kızlar	354	210	3?6		266	457	247	1860
1910-1911								
Toplam	993	617	611	175[12]	694	1126	637	4853
Erkekler	404	318	209	(130)[13]	320	597	298	2276
Kızlar	589	299	402	(55)	374	529	339	2587
Ücretli okullar								
Erkekler	286	120	118		97	136	77	834
Kızlar	238	72	85		72	103	146	716
Ücretsiz okullar								
Erkekler	118	198	91	(130)	223[14]	461	221	1442
Kızlar	351	227[15]	317	(55)	302	426	193	1871
1911-1912								
Toplam	1064	734	648	225	743	1236	697	5347
Erkekler	433	304	226	(160)	360	670	313	2466
Kızlar	631	430	422	(65)	383	566	384	2881
Ücretli okullar								
Erkekler	328	108	129	—	128	152	120	965
Kızlar	248	113	90	—	77	93	156	777
Ücretsiz okullar								
Erkekler	105	196	97	(160)	232	518	193	1501
Kızlar	383	317	332	(65)	306	473	228	2104

9 İşlemsel olarak tümüyle yanlış 703'ten düzeltilmiştir. Bu sütunda 2 kaba hata vardır. Toplamları doğru şekliyle düzelttim. (Genel toplam 4.303 yerine 4.193).

10 242'den düzeltilmiştir.

11 Erkek toplamı olan 252'yi diğer yılların dağılımına oranlayarak her iki okula dağıttım (100+152), ünkü bu rakamlar eldeki verilerde mevcut değildir.

12 125'ten düzeltilmiştir.

13 Kız ve erkek köy öğrencilerinin toplam sayısının –orijinalde sadece bu rakam verilmiştir- cinsiyetlere göre dağılımını, kız ve erkek öğrenci sayılarının gelişimini daha iyi inceleyebilmek için 1912/13 değerlerine oranlayarak tahmini olarak verdim.

14 233'ten düzeltilmiştir.

15 267'den düzeltilmiştir.

	Adana	*Amasya*	*Kayseri*	*Köyler*	*Merzifon*	*Sivas*	*Tokat*	*Toplam*
1912-1913								
Toplam	1088	828	666	378	842	1243	695	5740
Erkekler	456	311	222	269	460	685	300	2703
Kızlar	632	517	444	109	382	558	395	3037
Ücretli okullar								
Erkekler	348	115	151	—	150	160	140	1064
Kızlar	261	133	93	—	92	83	170	832
Ücretsiz okullar								
Erkekler	108	196	71	269	310	525	160	1639
Kızlar	371	384	351	109	290	475	225	2205
1913-1914								
Toplam	1178	595	725	332	867	1166	706	5569
Erkekler	533	226	243	201	451	600	274	2528
Kızlar	645	369	482	131	416	566	432	3041
Ücretli okullar								
Erkekler	370	106	166	—	180	160	155	1137
Kızlar	255	96	108	—	130	103	174	866
Ücretsiz okullar								
Erkekler	163	120	77	201	271	440	119	1391
Kızlar	390	273	374	131	286	463	258	2175

Kaynak: AFCJ Arménie Coll. Prat 28/1, s. 380 vd. ve (sadece 1911-1914) s. 941. Burada bazı tutarsızlıklar vardır. Bunlar genel olarak küçük işlem hatalarıdır (20'nin altında); daha büyük hataları bilhassa vurguluyorum (bkz. yukarı, dipnotlar 1-15)

Tablo 12: Cizvit Misyonu Öğrencileri, 1914[1]

a) Erkekler

	Adana	*Amasya*	*Kayseri*	*Köyler*[2]	*Merzifon*	*Sivas*	*Tokat*	*Toplam*
Genel Toplam	533	226	243	201	451	600	274	2528
Fransızca dersi alanları	500	226	243	201	451	420	224	2265
Eski öğrenciler	479	186	190		401	510	200	
Yeni öğrenciler	54	40	53		50	90	74	
Collège[3]								
Yatılı	67	—	24	—	—	1	32	124
Yatısız	303	106	166	—	180	159	123	1013
Toplam	370	106	166	—	180	160	155	1137
Ücretsiz okullar								
Yatılı	1	—	—	—	—	—	2	3
Yatısız	162	120	77	201	271	440	117	1388
Toplam	163	120	77	201	271	440	117	1391
Dinler								
Katolikler	97	20	4	53	53	42	61	410
Kat. Olm. Hrs.	407	202	235	145	398	553	204	2064
Yahudiler	5	—	—	—	—	—	5	10
Müslümanlar	24	4	4	3	—	5	4	44
Derslik sayısı	14	14	12	5	13	14	12	84
Öğretmenler								
Misyon içi	8	4	4	5	3	4	3	31
Misyon dışı[4]	18	12	11	7	15	13	11	87
Okul ücr. (Frank)	12000	2000	2300	—	4000	4800	2000	27100
Yrd. öğr. ücr. (Frank)								45450

1 Cinsiyete ve dine dair ek veriler.

2 Burada Peder Gransault'un çalıştığı, Kayseri ile Sivas arasındaki köylerden söz edilmektedir.

3 Erkeklerde ücretli okul *collège* ile eş tutulabilir.

4 *Misyon içinden öğretmenler - Misyon dışından öğretmenler.*

b) Kızlar

	Adana	*Amasya*	*Kayseri*	*Köyler*	*Merzifon*	*Sivas*	*Tokat*	*Toplam*
Genel toplam	645	369	482	131	416	566	432	3041
Fransızca dersi alanları	545	177	210	60	214	358	326	1890
Eski öğrenciler	600	257	419		385	418	384	
Yeni öğrenciler	45	112	53		31	148	48	
Ücretli okullar								
Yatılı	55	—	3	—	—	—	—	58
Yatısız	200	96	105	—	130	103	174	808
Toplam	255	96	108	—	130	103	174	866
Ücretsiz okullar								
Yatılı	15	—	8	—	—	2	1	26
Yatısız	375	273	368	131	286	461	257	2149
Dikiş kursunda	—	(9)	(12)	—	—	(20)	(?)	
Toplam	390	273	374	131	286	463	258	2175
Dinler								
Katolikler	174	22	78	35	32	45	59	445
Kat. olm. Hrs.	451	336	403	96	383	518	361	2548
Yahudiler	11	—	—	—	—	—	11	22
Müslümanlar	9	11	1	—	1	3	1	26
Derslik sayısı	14	12	11	5	10	9	11	72
Öğretmenler								
Misyon içi	26	11	12	—	10	10	10	79
Misyon dışı[5]	4	6	6	5	6	6	8	40
Okul Ücr. (Frank)	4500	660	920	—	575	810	1720	9185
Misyon (=JAM?) tarafından hemşirelerin geçimi için verilen para								22449

Kaynak: Bkz. dipnot 1, s. 797.

5 *Misyon içinden öğretmenler - Misyon dışından öğretmenler.*

Urfa Alman Şark Misyonu İstatistikleri, 1900-1920

Tablo 13: DOM Urfa Sağlık Çalışmaları Genel Hasta İstatistikleri

1900[1]	*Toplam*	*Hıris.*	*Müsl.*	*Yahu.*	*Erkek*	*Kadın*	*Çoc.*	*Türk*	*Kürt*	*Arap*	*Diğer*[2]
Hastane	20	17	3						3		
1901											
Hastane	33	27	6					1	3	2	
1902											
Hastane	100	66	34					10	11	12	1 H.
1903											
Hastane	73	48	25					10	6	9	
1904											
Hastane	93	50	43					11	18	14	
1905											
Hastane	113	67	46					10	30	6	

1906[3]	*Toplam*	*Hıris.*	*Müsl.*	*Yahu.*	*Erkek*	*Kadın*	*Çoc.*	*Türk*	*Kürt*	*Arap*	*Diğer*
Hasta	3619[4]	2629	959	31							2 H.
Hastane	160	105	52	3				14	20	17	2 H.
Ambul.[5]	3459	2524	907	28							
Ücretsiz	3178	2429	749								
Ücretli	253	95	158								
Ameliyat	460	302	158								

1907	*Toplam*	*Hıris.*	*Müsl.*	*Yahu.*	*Erkek*	*Kadın*	*Çoc.*	*Türk*	*Kürt*	*Arap*	*Diğer*
Hasta	3899	2841	1058								
Hastane	188	121	67					17	30	20	
Ambul.	3711	2720	991								
Ücretsiz	3406	2581	825								
Ücretli	305	139	166								
Ameliyat	439	291	148								

1 CO 1908, s. 34 içindeki verilere göre.

2 Kısaltma: H. = Hintli.

3 1906 vd. için CO 1908, s. 15, s. 34 ve s. 72 vd. içindeki rakamlar birbirlerinden pek az sapmaktadır.

4 Diyarbakır'da seyyar olarak muayene edilen 700 hasta hesaba katılmamıştır.

5 Ambulatorium ("Muayene").

1908/09[6]	*Toplam*	*Hıris.*	*Müsl.*	*Yahu.*	*Erkek*	*Kadın*	*Çoc.*	*Türk*	*Kürt*	*Arap*	*Diğer*[7]
Hasta	3811[8]	2414	1151	36							6 Ç.
Hastane	177[9]	101[10]	74	1				20	31	23	1 Ç.
Ambul.	3634[11]	2313	1077	35	1308[12]	1259	1067				5 Ç.
Ücretsiz	3134	2238	860	31							5 Ç.
Ücretli	296	75[13]	217	4				72	93	52	
Ameliyat	452	267	182	2				68	67	47	1 Ç.

1909/10[14]	*Toplam*	*Hıris.*	*Müsl.*	*Yahu.*	*Erkek*	*Kadın*	*Çoc.*	*Türk*	*Kürt*	*Arap*	*Diğer*
Toplam	4266	3120	1129		1507	1405	1354	389	444	196	17
Hastane	281[15]	179	102		144	91	46	29	52	21	
Ücretsiz	106										
Ücretli	76										
Kıs. Ücr.	74										
Özel[16]	25										
Ambul.	3985	2941	1027		1363	1314	1308	360	392	175	2
Ücretsiz	3514	2811	689	12	1094	1202	1218	242	264	83	2 Ç.
Ücretli	471	130	338	3	269	112	90	118	128	92	
Ameliyat	737	526	211					74	33	104	

6 Eylül 1908 - Temmuz 1909 arası. CO 1909, s. 168-173. "Temmuz başlarında muayenelere ve ameliyatlara son verilmesiyle birlikte, en sıcak aylarda, yani Temmuz ortasından Eylül'ün ikinci haftasına kadar hastane herkesin bildiği gibi tatil ediliyordu" (CO 1913, s. 13).

7 Kısaltma: Ç. = Çingene.

8 Krş. Ambulatorium toplamı ile ilgili dipnot.

9 Urfa'dan 102, dışarıdan 75.

10 75 Ermeni, 19 Suriyeli, 5 Avrupalı, 2 Yunan.

11 Bu rakam erkek ve kadın hastaların toplamını vermektedir; yanlış olarak ücretli ve ücretsiz hastaların toplamını vermemektedir.

12 Kolaylık olması için erkek (1858) ve kadın (1776) toplamlarına dahil edilmiş 15 yaş altı 1067 çocuğu, tahmini bir rakamla gelecek yıla aktardım.

13 59 Ermeni, 5 Suriyeli, 1 Yunan.

14 Eylül 1909 - Temmuz 1910. CO 1910, s. 159-168. – Eczane: 7334 reçete yapılmış, 4761 ücretli, 2151 ücretsiz; toplam gelir 22'074 Halep kuruşu; reçete başına ≈ 3 Kuruş (≈ 50 Pfennig).

15 Urfa'dan 157, dışarıdan 124.

16 "Özel hasta umudu nihayet gerçekleşti. Daha bu yıl bile 25 hasta özel bir odada yatma ve sağlık durumu el verdiği müddetçe, bütün gün yakınlarıyla bir arada olma imkânını değerlendirmek istedi. Ödedikleri daha yüksek ücret, hastane kasası için çok iyi oldu." (A. Vischer, CO 1910, s. 160 içinde).

1910/11[17]	*Toplam*	*Hıris.*	*Müsl.*	*Yahu.*	*Erkek*	*Kadın*	*Çoc.*	*Türk*	*Kürt*	*Arap*	*Diğ.*[18]
Toplam	4173	3250	918	6				436	374	104	4
Hastane	240	156	84					23	46	14	1 İ.
Ücretsiz	124										
Ücretli	64										
Kıs. Ücr.	39										
Özel	13										
Ambul.	3933	3094	834	6				413	328	90	3
Ücretsiz	3596	3017	574	5				317	204	52	1 Çe.
Ücretli	337	77	260[19]	1				96	124	38	2 İ.
Ameliyat	536										

1911/12[20]	*Toplam*	*Hıris.*	*Müsl.*	*Yahu.*	*Erkek*	*Kadın*	*Çoc.*	*Türk*	*Kürt*	*Arap*	*Diğer*
Toplam	5069	3945	1110	16	1615	1831	1623				14
Hastane	307[21]	210	97		160	99	48	28	54	15	–
Ücretsiz	157										
Ücretli	67										
Kıs. Ücr.	46										
Özel Ücr.	37										
Ambul.	4762	3735	1013		1455	1732	1575				
Ücretsiz	4419	3659	746	14	1237	1654	1528				
Ücretli	343[22]	76	267		218	78	47				
Ameliyat	801[23]	582	217	2	303	218	280	74	112	31	

17 "1910/11 Faaliyet Yılı" (Eylül 1910 - Temmuz 1911), CO 1912, s. 100-102. – Eczane: 7.026 reçete yapılmış, 4.79 ücretli, 2.547 ücretsiz; toplam gelir 18.797 Halep kuruşu (2765 Mark).

18 Kısaltma: Çe. = Çerkez, İ. = İranlı.

19 259 sonucundan düzeltilmiştir.

20 Eylül 1911 - Temmuz 1912, CO 1913, s. 13-28. – Eczane: 7.969 reçete yapılmış, 5.290 ücretli, 2.679 ücretsiz; ortalama reçete bedeli: 2,75 Halep kuruşu (1 Mark = 6,8 Kuruş), Reçetelerden elde edilen toplam gelir: 22.320 Kuruş.

21 Urfa'dan 153, dışarıdan 154.

22 Urfa'dan 141, dışarıdan 202.

23 350'si göz ameliyatı.

1912/13[24]	*Toplam*	*Hıris.*	*Müsl.*	*Yahu.*	*Erkek*	*Kadın*	*Çoc.*	*Türk*	*Kürt*	*Arap*	*Diğer*
Toplam	5533	4439	1081	13	1768	1856	1909				
Hastane	337[25]	242	95		172	102	63	40	42	13	
Ücretsiz	167										
Ücretli	67										
Kıs. Ücr.	61										
Özel Ücr.	42										
Ambul.	5196	4197	986	13	1596	1754	1846				
Ücretsiz	4735	4018	706	11	1334	1650	1751				
Özel Ücr.	461	179	280	2	262	104	95				
Ameliyat	1186	698	485		649	455	82	233	208	40	4 H.
DOM Hst..	779	542	237		397	300	82	124	97	16	
Türk Hst.[26]	407[27]	156	248		252	155		109	111	24	4 H.

1913/14[28]	*Toplam*	*Hıris.*	*Müsl.*	*Yahu.*	*Erkek*	*Kadın*	*Çoc.*	*Türk*	*Kürt*	*Arap*	*Diğer*
Toplam	5562	4253	1297	13	1897[29]	2013	1652				16
Hastane	339	217	120	2	193	110	36	40	60	19	1 Çe.
Ücretsiz	124										
Ücretli	98										
Kıs. Ücr.	64										
Özel Ücr.	53										
Ambul.	5223[30]	4036	1277	11	1704	1903	1616				2
Ücretsiz	4647	3846	791	11	1384	1773	1490				
Ücretli	576[31]	190	386[32]		320	130	126	176	169	39	2[33]
Ameliyat	845[34]										

24 Eylül 1912 -Temmuz 1913, CO 1913, s. 157-170. – Eczane: 8,085 reçete yapılmış, 5.856 ücretli, 2.229 ücretsiz; toplam gelir 24.151.05 Halep kuruşu (6,8 Kuruş = 1 Mark). – Evde muayene edilen hastaların sayısı (MüA 1923, s. 272): 13.795.

25 Urfa'dan 205, dışarıdan 132.

26 Dr. A. Vischer, 1912 yazında Türk hastanesinin cerrahi yöneticiliğine getirildi (CO 1913, s. 26 vd.).

27 Sadece Dr. Andreas Vischer tarafından yönetilen ameliyatlar hesaplanmıştır.

28 Eylül Herbst – Sonbahar 1914, CO 1915, s. 3-6. – Eczane: 6.172 reçete yapılmış, 4.228 ücretli, 1.944 ücretsiz; ortalama reçete bedeli: 3 Kuruş 18 Para.

29 Krş. seyyar olarak muayene edilen ücretli hastaların toplam sayısına dair dipnot.

30 Seyyar hastalara toplam 20.484 müdahalede bulunulmuş (sargı değişimi, göz tedavisi vs.).

31 Urfa'dan 226, dışarıdan 350. – Ücretli seyyar hastaların cinsiyetlerine göre sayıları verilmemiştir. Onları bir yıl önceki verilere oranlayarak aktardım.

32 486'den düzeltildi (yazım hatası).

33 1 Çingene ve 1 Çerkez.

34 "Mardin'deki ikâmetim boyunca 101 ameliyat yaptım, bunların 85'i göz ameliyatıydı, Türk hastanesinde yapılan ameliyatların kayıtları mevcut değil" (A. Vischer, CO 1915, s. 6 içinde).

1915/16[35]	*Toplam*	*Hıris.*	*Müsl.*	*Yahu.*	*Erkek*	*Kadın*	*Çoc.*	*Türk*	*Kürt*	*Arap*	*Diğ.*[36]
Toplam	2904										
Hastane	445	332	109	3							1 B.
Ambul.	2459										
Ücretsiz	2311										
Ücretli	148										
Ameliyat	299										

1919/20[37]	*Toplam*	*Hıris.*	*Müsl.*	*Yahu.*	*Erkek*	*Kadın*	*Çoc.*	*Türk*	*Kürt*	*Arap*	*Diğer*
Toplam	9640										
Hastane	577	431[38]	128					50	62	16	18[39]
Ücretsiz	406										
Ücretli	171										
Ambul.	9063[40]										
Ücretsiz	8002										
Ücretli	1061										
Ameliyat	969[41]	729[42]	214					90	103	21	22[43]

35 1 Temmuz 1915 - 30 Haziran 1916, CO 1916, s. 57-61. – Bir önceki yılın raporu mevcut değildir. Bir sonraki yılın raporu ise kısa ve sadece sözlü olarak tutulmuştur, Türk ordusu tarafından el konulmuş olan hastanede hastabakıcı personel tarafından bakılan 2000 askerden söz etmektedir. Hastane "Ermenilerin kalesi" olduğu gerekçesiyle Temmuz 1916'da Jön Türk Sıhhiye Kurulu tarafından kapatılmıştır (CO 1919, s. 16). Künzler o günden sonra tümüyle yardım faaliyetlerine yönelmiştir.

36 Kısaltma: B. = Budist

37 Yaz 1919 – Yaz 1920, CO 1920, s. 59-68. – Eczane: Temmuz 1920 sonuna kadar 7.080 reçete yapılmıştır.

38 344 Ermeni, 64 Suriyeli, 23 Fransız eri ve subayı.

39 Fransız birliğinden 13 Cezayirli ve 5 Senegalli.

40 Bu rakama Amerikan Yetimhanesi'nde muayene edilen 3.960 çocuk ile 247 farklı hastanın ev ziyaretleri dahil değildir.

41 İşlemsel olarak 965 doğru olurdu.

42 580 Ermeni, 115 Süryani, 24 Fransız askeri ve subayı.

43 Fransız birliğinden 19 Cezayirli ve 3 Senegalli.

1920/21[44]	Toplam	Hıris.	Müsl.	Yahu.	Erkek	Kadın	Çoc.	Türk	Kürt	Arap	Diğer
Toplam	6695	5439	1256	17							
Hastane	531	341[45]	190[46]		226	163	142				
Ücretsiz	287	170	117								
1/2 Ücret	162	157	5								
Ücretli	82	14	68								
Ambul.	6164[47]	5098	1066	17							
Ücretsiz		4834	351	5							
Ücretli		264	715	12							

44 "1921 Yılı Boyunca Urfa Hastanesi'nde Yürütülen Faaliyetlerin İstatistiği," CO 1922, s. 29 vd. – Eczane: 8.670 ilaç, bunun 5.534 adeti tüm veya kısmi ücret karşılığında, 3.136'sı ücretsiz olarak verilmiştir.

45 138'i Ermeni yetimi.

46 117'si asker.

47 Buna bir önceki yılın 1.403 hastası da ilave edilecektir. Vischer'in İsviçre'ye kesin dönüş yapmasından sonra, Künzler'in yönetiminde "muayene saatlerinde 220 diş çekildi, 164 damar ve 256 deri veya kas iğnesi yapıldı, 3.780 defa çeşitli organların ilaçla yıkanması gerçekleştirildi, 9.056 göz muayenesi yapıldı, 5.868 pansuman yapıldı, yani toplam 19.344 tedaviye yönelik müdahalede bulunuldu" (CO 1922, s. 30).

Tablo 14: Yıllık Toplam Hasta Verileri

Faal. Yılı	Toplam	Hıris.	Müsl.	Yahu.	Erkek	Kadın	Çoc.	Türk	Kürt	Arap	Diğer
1906/07	3619	2629	959	31							2 H.
1907/08	3899	2841	1058								
1908/09	3811[1]	2414	1151	36							6 Ç.
1909/10	4266	3120	1129		1507	1405	1354	389	444	196	17
1910/11	4173	3250	918	6				436	374	104	4
1911/12	5069	3945	1110	16	1615	1831	1623				14
1912/13	5533	4439	1081	13	1768	1856	1909				
1913/14	5562	4253	1297	13	1897[2]	2013	1652				16
1915/16	2904										
1919/20	9640										
1920/21	6695	5439	1256	17							

1 Krş. s. 800, dn. 11.

2 Krş. s. 802, dn. 31, bu yılın ücretli seyyar hastalarının toplamı için.

Tablo 15: Urfa Hastanesi'nin Mali Durumu ve Hasta Bakım Günleri; DOM cirosu

	1906[1]	*1907*	*1908*	*1909*	*1910*[2]	*1911*	*1912*	*1913*
DOM cirosu[3]	175'343	206'564	191'201	186'100		179'479	168'201	157'424
Bağışlar		2408	489	10116[4]		7721	7451	15532[5]
Gelirler		14304	8701	11373		7460	14726	16208
Giderler[6]		23484	18195	22707		20524	25791	26349
H. Bak. Gün.[7]	2781	2836	1653[8]	3821	4595			5365

1 1906 Yıllık Hesaplar Özeti CO 1907, s. 128 içinde; 1907 Yılı CO 1908, s. 124 içinde; 1908 yılı CO 1910, s. 68 içinde; 1909 yılı CO 1910, s. 173 içinde; 1911 yılı CO 1912, s. 202 içinde; DOM 1912 yılı CO 1913, s. 108 içinde; DOM 1913 yılı CO 1914, s. 120 içinde.

2 Yıllık hesap mevcut değildir. Halı fabrikası bu yıl DOM'dan ayrılmıştır.

3 Tüm para verileri Mark'tır. Pahalılık dikkate alınmadan, mutlak değer.

4 Ağır 1909-1910 kışı pahalılığa ve kıtlığa neden olmuştur. "Yurdumuzdaki dostlarımızın cömertliği sayesinde açlık çeken pek çok fakir hastayla ücretsiz olarak ilgilenebildik" (Vischer CO 1910, s. 159 içinde).

5 Bunun içinde Diyakon Evi'nin inşası ve planlanan yeni hastane binası için ayrılan paralar da bulunmaktadır. "Dr. Vischer'in kişisel dostları tarafından kurulmuş olan Basel Urfa Tıbbi Misyonu Dostları Derneği 1.300 Frank, Basler Volksbote 1.041.61 Frank, kardeş Künzler'in kişisel dostları ve Basel Diyakon Evi'nden meslektaşları 500 Frank vermiştir. Yeni hastane binası için en büyük bağışı Basel'den Bay Burghardt-Häussler Basel Diyakon Evi'nin fonlarından yapmıştır –tam 8.000 Frank!– ve kardeş Künzler'in memleketi Appenzell'in köylerindeki dostları yeni bina için tüm kapı ve pencere çerçevelerini göndermişlerdir" (Lepsius CO 1913, s. 207 içinde).

6 Sadece özel olarak açıklananlar; bir kısmı "İstasyonların İşleyişi İçin Genel Masraflar" adı altında açıklanmadan verilmiştir. 1912 yılının biraz daha detaylandırılmış raporunda örneğin 25.791 Mark tutarındaki masraflara ayrıca 4.506 Mark tutarında demirbaş eşya ve ilaç kullanımı harcamaları da eklenmiştir.

7 Hastaların bakım günleri. Krş. "Urfa Hastanesi'nin İstatistiksel Raporu" CO 1911 içinde, s. 47 vd., 1913 yılı verilerinin kaynağı CO 1913 içinde, s. 158.

8 Krş. Misyon hekiminin Avrupa yokluğu.

Tablo 16: Urfa Hastanesi'nin Toplu İstatistik Özeti

Faaliyet Yılı	*Topl.*	*Hıris.*	*Müsl.*	*Yahu.*	*Erkek*	*Kadın*	*Çoc.*	*Türk*	*Kürt*	*Arap*	*Diğer*
1900/01	20	17	3						3		
1901/02	33	27	6					1	3	2	
1902/03	100	66	34					10	11	12	1 H.
1903/04	73	48	25					10	6	9	
1904/05	93	50	43					11	18	14	
1905/06	113	67	46					10	30	6	
1906/07	160	105	52	3				14	20	17	2 H.
1907/08	188	121	67					17	30	20	
1908/09	177	101	74	1				20	31	23	1 Ç.
1909/10	281	179	102		144	91	46	29	52	21	
1910/11	240	156	84					23	46	14	1 İ.
1911/12	307	210	97		160	99	48	28	54	15	
1912/13	337	242	95		172	102	63	40	42	13	
1913/14	339	217	120	2	193	110	36	40	60	19	1 Çe.
1915/15	445	332	109	3							1 B.
1919/16	577	431[1]	128					50	62	16	18[2]
1920/17	531	341[3]	190[4]		226	163	142				

1 344 Ermeni, 64 Süryani, 23 Fransız askeri ve subayı.

2 Fransız birliğinden 13 Cezayirli ve 5 Senegalli.

3 138'i Ermeni yetimi.

4 117'si asker.

Kronoloji

11. Yüzyıl: Selçuklu Türkleri'nin Küçük Asya'ya girer. 1071'de Van Gölü'nün doğusundaki Malazgirt'te Bizanslıları mağlup ederler.

14/15 Yüzyıl: Yükselen Osmanlı hanedanlığının önderliğinde Türkler Küçük Asya ve Balkanlar'ı fetheder.

1453: İstanbul Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olur. Sultan 1461 yılında bundan böyle Osmanlı-Ermeni Cemaati'ni temsil edecek, kendisine bağlı bir Ermeni Patrikliği kurdurur.

16. Yüzyıl: Önemli Kürt beyleri, Şii İran'a karşı Sultan I. Selim'le ittifak yapar. Osmanlı Devleti belirgin bir Sünni karaktere bürünür. Sultan, kendi egemenliğinde olmak üzere, Kürt beyliklerinin özerkliğini kabul eder. Osmanlı-İran sınır bölgeleri, iki büyük gücün çatışmasına sahne olmaya devam eder.

1828: İran-Ermenistan'ı ile Osmanlı-Transkafkasyası'nın bir bölümü Rusya tarafından işgal edilir.

1830-1831: H. G. O. Dwight ile Eli Smith, *American Board of Commissioners for Foreign Missions* (ABCFM) adına Kürdistan ve Ermenistan'da bir keşif gezisi yaparlar. 1833 yılında yayımlanan raporları, misyonların söz konusu bölgeye adım atmalarının bilgi kaynağını oluşturur.

1831: Fransızlar tarafından desteklenen Katolik Milleti'nin kurulması.

1831-1833: Mısırlı Mehmet Ali Paşa Osmanlı Suriyesi'ni işgal eder ve Küçük Asya'yı tehdit eder.

1838: Osmanlı pazarları İngiliz mallarına açılır.

1839: Osmanlılar Nizip yakınlarında Mısırlılara mağlup olurlar. Avrupa devletleri, Yakın Doğu'daki çıkarlarını tehdit etmeye başlayan bu "Şark Krizi"ne müdahale ederler. Yeni sultan Abdülmecit, Gülhane Hatt-ı Şerif'ini ilan eder.

1839-1876: Sultan II. Mahmut'un yenileşme çabalarının devamı niteliğinde olan, ancak din özgürlüğü ve teba arasında ilkesel eşitlik gibi liberal düzenlemeler da içeren Tanzimat döneminin (Hatt-ı Şerif ve Hatt-ı Hümayun) başlangıcı. 1830'lu ve 1840'lı yıllarda Osmanlı Hükümeti, Kürt Emirlikleri'ni ortadan kaldırır ve valiler tayin eder. Bedir Han'ın emirliği de parlak bir dönemden sonra 1847 yılında ortadan kaldırılır.

Osmanlıların hedefi, bilhassa o döneme dek geniş anlamda özerk doğu bölgeleri başta olmak üzere, imparatorluğun Fransız modeline göre modernleştirilmesi ve merkezîleştirilmesidir. Güçten düşürülen Emirlerin yerine yüzyılın ikinci yarısında Sünni şeyhler Kürt toplumunda birleştirici, aşiret-üstü bir rol oynamaya başlarlar. Yeni kurulan Doğu Vilayetleri'nde, vilayet merkezleri dışında kalan ve ne yeni yönetim şeklinin ne de liberal ilkelerin gerçekleştirilebildiği bölgelerde kaos durumu ve çifte vergilendirme yaşanır (reaya adı verilen Ermeni ve Kürt küçük çiftçilerinin hem merkezî devlete, hem de yerel yöneticilere vergi vermesi). Yine de genel olarak özgürlükçü anlayış milletlerin okul sistemlerinin giderek gelişmesini sağlar. Şark Hıristiyanları, özellikle de Ermeniler misyonlar tarafından desteklenir. ABCFM ve Kapuzen misyonları, 1840'lı yıllarda Doğu Vilayetleri'nde istasyonlar kurmaya başlarlar.

1850: İngiliz diplomasisinin desteğiyle 1847 yılında Gregoryen-Ermeni ve Rum-Ortodoks kiliselerinden ayrılan Protestan Milleti'nin konumu, sultan tarafından yayımlanan bir fermanla onaylanır. Bu milletin 1854 yılında ABCFM üyeleri tarafından formüle edilen ve yürürlüğe konulan sivil "Anayasa"sı, demokratik bir model olarak örnek teşkil eder.

1856: 1853-1856 Kırım Savaşı'na son verecek olan Paris Barış Antlaşması'ndan kısa bir süre önce, Sultan Abdülmecit Hatt-ı Hümayun'u ilan eder. Bu metin, Hatt-ı Şerif'te ilan edilen özgürlükçü ilkeleri destekler ve Küçük Asya'daki Protestan Hareketini'nin dinamizmine katkıda bulunur.

1863: Sultan, Protestanlarda olduğu gibi seçilmiş bir meclis tarafından temsil edilen Ermeni Milleti'nin yeni "anayasası"nı onaylar.

1876: II. Abdülhamit tahta çıkar. Balkan krizi: Osmanlı karşıtı isyanlar ve Sırbistan'la savaş; Bâb-ı Âli askerî müdahalede bulunur. Sultan, parlamento seçimlerini öngören 23.12.1876 tarihili anayasayı onaylar.

1877/78: Rusya karşısında Balkanlar'da alınan mağlubiyet ve Müslüman muhacir akını genç sultana ağır bir darbe indirir. Anayasayı lağveder ve meclisi dağıtır. Rus-Türk Savaşı, Kürt-Ermeni yerleşim bölgelerinin geniş kesimlerinde bir ara rejime yol açar. Bölgenin yeniden düzenlenmesi "Ermeni Sorunu" başlığı altında 1878 Berlin Konferansı'nda ele alınır. Konferans Türiye'yi idari reformlar yapmakla ve Kürtlerle Çerkezlerin olası şiddet eylemlerine karşı önleyici tedbirler almakla yükümlü kılar (Madde 61). Abdülhamit, Tanzimat nedeniyle güvensizleşen Kürtler gibi iktidarını yitirme kaygısına kapılır. Abdülhamit de, Kürtler de uluslararası reform taleplerini bir Ermeni özerkliğine yol açacak bir müdahale olarak algılar ve garyi-müslümleri güçlendirecek bir sürece karşı direnişe geçerler.

1880-1882: Kürtlerin ulusal haklarının savunuusu olarak ortaya çıkan ve Avrupa'da destek arayan Kürt şeyhi Ubeydullah'ın isyanı. İran ve Osmanlı İmparatorluğu önünde askerî başarısızlığa uğrar.

1880'li yıllar: Etkili reformların bir türlü gerçekleşmemesinin yarattığı hayal kırıklığı, Devrimci Ermeni Hareketi'nin ortaya çıkmasına neden olur: 1887 yılında Cenevre'de Hınçak, 1890 yılında da Tiflis'te Taşnak partileri kurulur.

1881/83: *Dette publique ottomane* (Düyun-u Umumiye) ve *Régie des Tabacs* (Tütün Rejisi): Osmanlı devlet gelirlerinin bir kısmına el koyan uluslararası kuruluşlar tarafından dış borç yönetimi (krş. 1875 yılında devletin iflas etmesi).

1889: Jön Türklerin İttihat ve Terakki Partisi'nin öncülü, milliyetçi ve cumhuriyetçi görüşlere sahip gizli *İttihadı Osmanî Cemiyeti*'nin kurulması. İstanbul'daki Müslüman askerî tıbbiye öğrencileri bu cemiyete katılır.

1891: Abdülhamit, Kürtleri Hamidiye Alayları şeklinde örgütleyerek ayrıcalıklı bir konum kazandırmakla, vergi yükümlülüklerini kaldırmakla ve sivil mahkemelere tâbi olmamalarını sağlamakla merkezî devletin tarafına çekmeyi başarır. Abdülhamit'in İslâm Birliği politikası doğrultusunda en üçra köylere dahi gönderdiği adamları hanefîlik temelinde devlete bağlılık propagandası yaparlar ve genel bir Ermeni komplosuna dair korkunç söylentiler yayarlar.

1894: Az sayıda Hınçak devrimcisi tarafından önderlik edilen Sason köylü isyanının sert askerî tedbirlerle bastırılması. Kanlı baskıların bir sonucu olarak reform meselesi tekrar uluslararası diplomasinin gündemine alınır.

Ekim-Aralık 1895: Kürtlerin katılımıyla geniş kapsamlı Ermeni pogromları (birkaç hafta içinde yaklaşık 100.000 ölü). Bölgedeki Amerikan misyon istasyonlarının ve diplomatik görgü şahitlerinin raporları, Avrupa ve Kuzey Amerika basınında yer alır. Kilise çevrelerinin dışına taşan bir öfke dalgası, özellikle İsviçre'de 1896 yılında kendisini gösterir. Bu öfke dalgası, Ermeni Yardım Hareketleri'nin kuruluşu için zemin sağlar.

Ağustos 1896: Osmanlı Bankası İstanbul Şubesi'nin taşnak eylemcileri tarafından işgal edilmesinden sonra, çok sayıda diplomatik gözlemcinin gözü önünde şehirde yaşayan Ermenilere yönelik örgütlü bir katliam gerçekleştirilir.

15. 9. 1896: Harput yakınlarındaki Eğin (Kemaliye) pogromunda birkaç gün zarfında 1.000 civarında Ermeni öldürülür. Osmanlı Bankası baskını eylemcilerden biri, zengin Ermeni tacirlerinin ve tekstil üreticilerinin yaşadığı Eğin kasabasındandır.

1896-1908: Jön Türk, Kürt ve Ermeni muhalifleri sürgünde işbirliğine giderler. Pogromları ve Hamitçi otokrasiyi mahkûm eder, 1898'den sonra Cenevre'de yayımlanmaya başlayan *Kürdistan*

adlı dergide Müslüman-Hıristiyan dayanışmasını savunurlar.

1905: Doğu Vilayetleri'nde Rus ve İran Devrimleri'nin etkisiyle, (ücretlerin azalması yüzünden) kısmen ordu birliklerinin de katıldığı bölgesel isyanlar çıkar.

1906/07: 1907 yılında Jön Türkler'in sürgünde kurduğu İttihat ve Terakki Partisi ile birleşecek olan *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*'nin Selanik'te kurulması. İttihatçıların birçoğu genç Müslüman subaylardan ve memurlardan oluşmaktadır. Mustafa Kemal (Atatürk) de bunlardan biridir.

23.7.1908: Jön Türkler'in iktidarı almalarından sonra 1876 Anayasası'nın tekrar kabulü. Bu anayasa azınlıklarda Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilenmesi ve kendi konumlarının düzelmesi umudunu uyandırır. ABCFM, kendisini demokratik ve çoğulcı çok uluslu bir devletin inşasonda merkezî bir görevde görmektdir. Yüzyıllar süren bir marjinallikten sonra Aleviler ilk kez açıkça kendi kimliklerini ortaya koyınaktadırlar. Ermeni Taşnak Partisi, parlamento seçimleri için İttihatçılarla seçim ittifakı yapar. Etnik kökene dayalı, aralarında Kürtlere ait olanların da bulunduğu çok sayıda dernek kurulur. Buna karşın Kürt aşiret liderlerinin birçoğu sultana ve ortak İslâm bayrağına sadık kalır, yeni güç sahiplerine direniş gösterir. İttihatçıların öncelikli hedefi siyasi liberalizmi sağlamak değil, "Osmanlı egemenliğinin yeniden tesisi"dir. Sünni egemenlerin o zamana dek kullandıkları İslâmî tutkal, 1908 sonrasında yerini giderek organize bir Türk milliyetçiliğine bırakacaktır.

Sonbahar 1908: Bulgaristan bağımsızlığını ilan eder (5.10.), Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak eder (6.10), Girit Yunanistan'a bağlandığını ilan eder (6.10).

Nisan 1909: İslâmcı ve liberal güçler tarafından başkentte İttihat ve Terakki'ye karşı düzenlenen bir darbe girişimi askerî tedbirlerle önlenir, Abdülhamit tahttan indirilir. "Devrimin Halaskârı" olarak ordu konumunu güçlendirir. Adana bölgesinde yaşanan pogromlar, çoğu Ermeni olan birçok kurban alır. Doğu Vilayetleri'nde de Hıristiyanlara yönelik katliamların yaşanmasına ramak kalır. Hem toplumlar arası, hem de yeni rejime duyulan güven sarsıntıya uğrar. İttihatçılar kişisel ve hukukî olarak iktidarlarını güçlendirmiş ve bir kültürel Türk birliği politikası izlemeye başlamışlardı.

1911-1913: Trablusgarp ve Balkan Savaşları.

23.1.1913: Bir hükümet darbesi İttihatçı "şahinler"in (Enver, Cemal, Talat) diktatörlüğüne yol açar.

8.2.1914: Altı Doğu Vilayeti için düşünülen reform planına ("Ermeni Reformları") veda edilir: Bölge dillerinin resmîleştirilmesi, Hamidiye Alayları'nın silahsızlandırılması, uluslararası denetim.

2.8.1914: Dünya Savaşı'nın başlangıcından beş gün sonra gizli Türk-Alman ittifakı: Rejim, savaşa katılmasının bedeli olarak

mutlak egemenliğini ilan etme, böylece Ermeni reformlarını, kapitülsyonları ve borç ekonomisini (*Dette Publique*) lağvetme fırsatı bulur. Seferberlik ilanı ve askere almalar, Doğu Vilayetleri'ni ağır bir şekilde etkiler.

14.11.1914: Rusya'ya karşı açılan saldırı savaşı sonrasında cihat ilan edilir.

Ocak 1915: Büyük Kafkasya saldırısı. Enver Paşa Sarıkamış'ta büyük bir askerî ve insani felakete (yaklaşık 90.000 bilhassa Kürt ölü) ve kuzeydoğu ucuna Rus ordusunun girdiği Doğu Vilayetleri'nde salgın hastalıkların başgöstermesine neden olur.

Şubat 1915'ten itb.: Savaş rejiminin Ermenileri hain ve komplocu olarak karalama kampanyası. Osmanlı ordusundaki Ermeni askerler silahsızlandırılır. Nisan sonlarında tüm Küçük Asya'nın seçkin Ermenileri toplanır ve öldürülür.

Haziran 1915'ten itb.: Ermenilerin tüm Anadolu'dan telgrafla yönlendirilen, sistematik "tehcir"i: Erkeklerin ayrılması ve sistematik olarak öldürülmesi; kadınların ve çocukların Suriye Çölü'ne doğru ölüm yürüyüşünde imha edilmesi; Ermeni mülklerinin sistematik olarak devletin ve Müslüman halkın üzerine geçirilmesi. Sünni Kürtlerin büyük bir kısmı Ermeni takibatına katılırken, Dersim Kürtleri binlerce kaçağa kucak açar. Bu tehcir hareketi, Küçük Asya'nın etnik çehresinin ulusal bir Türk devleti oluşturacak şekilde değiştirilmesine dayanan devâsâ bir planın parçasıdır.

Sonbahar 1915: ABD'de, Küçük Asya Vilayetleri'nde kalan diplomatlar ve misyonerlerle işbirliği içinde mezhep-üstü acil yardım sağlayan, sonradan *Near East Relief*'e dönüşecek örgütlenmeler inşa edilir.

1916'dan itb.: Yüz binlerce Kürt de rejimin tehcir uygulamalarından etkilenir. Kürtler, "Türklüğün içinde erimeleri için" (Jakob Künzler) tüm Anadolu'ya dağıtılır.

Kasım 1917'den itb.: Bolşevikler Kuzeydoğu Anadolu'dan geri çekilme emri verir (Erzincan, Erzurum). Rus koruması altında bölgeye yerleşen Ermeniler bulundukları yerlerde tutunamazlar. Ermeni çeteleri dehşet verici olaylara neden olur.

28.5.1918: Merkezi Erivan olan bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilanı. Popülaritesini yitirmiş olan İttihatçı savaş rejimi, Kürt yerleşim bölgelerinin bir kısmını da kapsayacak olan olası bir Büyük Ermenistan Devleti korkusunu körükleyerek, Kürtlerin büyük bir kısmını kendisi lehine harekete geçirmeyi başarır. Gerçekten de İtilaf Devletleri'nin net bir tavır sergilememesine rağmen, sürgündeki Ermeni çevrelerinin bir kısmının bu yönde planları vardır.

30.10.1918: Osmanlılar ile İtilaf Devletleri arasında Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanır.

İlkbahar/Yaz 1919: Misyonerlerin Doğu Vilayetleri'nin bazı bölgele-

rine geri dönmeleri. *Barton Relief Comission, King-Crane Comission* ve *Harbord Mission* –misyoner bağlantılı araştırma komisyonları-, ABD'nin Küçük Asya'nın, özellikle de Doğu Vilayetleri'nin uzun süreli inşası için devreye girmesini talep ederler. Clarence D. Ussher'in Ermeni ve Kürt kaçaklarının topraklarına geri dönmeleri konusunda hazırladığı geniş plan, Paris Barış Konferansı'nda dikkate alınmaz.

15.5.1919: İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali. İşgalin neden olduğu öfke, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde bir İslâm Direniş Cephesi'nin oluşmasına neden olur. Cephe yerel İttihatçı örgüt birimlerine el atar ve kendisini ilk olarak idari olarak elinde tuttuğu Doğu Vilayetleri'nde Ermeni Karşıtı Cephe olarak örgütler. Çıkarlarının İttihatçı-Kemalistlerle ittifak kurmakta olduğunu düşünen Sünni Kürt liderlerinin önemli bir kısmı, soykırımda pay sahibi olduklarını da göz önünde bulundurarak, bu cepheye katılır. Krş. Erzurum Kongresi (23.7-6.8.1919) ve Sivas Kongresi (4.-13.9.1919).

1.6.1919: Amerikan Senatosu, Ermeni mandasını üstlenmeyi reddeder.

9.4.1920: Kemalistler, Urfa'daki Fransız birliğini mağlup eder.

23.4.1920: İstanbul Hükümeti'ne karşı Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılır.

10.8.1920: İstanbul Hükümeti ile İtilaf Devletleri arasında Sevr Antlaşması imzalanır. Bu anlaşma, Osmanlı Doğu Vilayetleri'nin bağımsız bir Ermenistan ve bağımsız bir Kürdistan olarak ikiye ayırmayı öngörür. Ayrıca İzmir bölgesi Yunanlılara, Kuzey Mezopotamya şeridi Fransızlara verilecektir. Paris'te tezgâhlanan bu "emperyalist entrikalara" karşı Kemalistler ile Bolşevikler 24.8. 1920 tarihinde Moskova'da bir Barış Paktı imzalar.

23.9.1920: Kemalistlerin ilk saldırısı Ermenistan'a yönelir: Aralık ayına kadar eski Rusya-Ermenistanı'nın batı bölümü işgal edilir. Doğu bölümüne ise Kızıl Ordu girer (6.12.1920). 16.3.1921 tarihinde Kemalistlerle Bolşevikler arasında imzalanan Dostluk Paktı, Rusya Ermenistanı'nın batısının Türkiye tarafından ilhakını onaylar.

Ocak-Haziran 1921: Kemalistlerin başka bir saldırısı, Sevr'de kabul edilen Kürt bağımsızlığı için savaşan tek grup olan Koçgiri-Dersim yöresi Alevi Kürtlerinin üzerine yönelir.

1921/22: Misyonerlerin Kemalist memurlar tarafından Doğu Vilayetleri'nden nihai olarak uzaklaştırılmaları.

1.11.1922: Saltanatın kaldırılması.

24.7.1923: Kemalist Türkiye ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan Lozan Antlaşması ile İtilaf Devletleri, ilişkilerin normalleşmesi adına, Müslüman milliyetçilerin Küçük Asya'da tesis ettiği kurulu düzeni kabul ederler. Lozan Antlaşması, Kürt ve Ermeni sorunlarından hiçbir şekilde söz etmez.

Ermeni yurdu ile Kürt özerkliği uluslararası diplomasinin ilgi alanından çıkar – bunun bir sebebi de, Türkiye'nin soğuk savaşta bir faktöre dönüşmüş olmasıdır.

29.10.1923: Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı. Kemalistlerin zaferle sonuçlanacak bir savaş sonrası kurulacak Kürt özerkliği sözü, üniter devlet adına yok sayılır.

3.3.1924: Hilafetin kaldırılması.

Şubat 1925: Palulu Nakşibendî Kürt Şeyhi Sait, İslâm ve Kürt milleti adına genç cumhuriyete isyan eder. Alevi Kürtler bu isyana katılmazlar. Harcanan büyük çabalar ve Suriye'deki Fransız Manda Yönetimi'nin lojistik desteği (demiryolu nakliyatı) sonucu, hükümet, isyanı yazın ilk günlerinde bastırmaya muvaffak olur. Bundan böyle Türk ordusunun ana görevi, Kürtlerin kalıcı bir olağanüstü hal içinde ses çıkarmamalarını sağlamaktır. Bölgenin bütününde ekonomik ve kültürel bir gelişme gerçekleşemez. Devlet, İttihatçıların mecburî iskân politikalarını devam ettirir.

Mart-Kasım 1925: Kürt karşıtı baskılara paralel olarak rejim antidemokratik ve din karşıtı uygulamalara başlar: Özel yetkiler, özel mahkemeler, basın sansürü, muhalefet partilerinin yasaklanması, dinî tarikatların ve kıyafetlerin yasaklanması. Geniş halk kesimlerinin sadece devlet tarafından şekillendirilen Sünni inancı benimsemesine izin verilir. Cumhuriyetin ideolojik temeline "Türk Ülküsü," yani laik ve Türk etnik merkezli milliyetçilik oturtulur. "Kürt" ve "Kürdistan" kelimeleri aşağılanmaya başlanır.

1926-1930: Tek önder yönetimindeki tek parti devletinde batı takviminin kabulü (26.12.1925), İsviçre Medeni Kanunu'nun kabulü (17.2.1926), Latin alfabesinin kabulü (1.11.1928) ve kadınların seçme ve seçilme hakkının kabulü (3.4.1930) gibi belirleşici, ilerici reformları yukarıdan uygulamaya koyar.

1927-1930: Lübnan'da kurulan Hoybün Cemiyeti, milliyetçi Kürt güçlerini bir araya getirir ve Ermeni Taşnak Partisi'yle işbirliği yapar. Hoybün, 1930 yılında Türk ordusunun İran desteğiyle bastırdığı Ağrı İsyanı'na katılır.

1937-1938: Alevi-Kürt Dersim'de etnik kırım: Seyit Rıza önderliğinde Dersim'in askerî işgaline ve Türkleştirilmesine karşı direnen binlerce insanın katledilmesi ve mecburî iskâna tâbi tutulması. Dersim'in ileri gelenleri boş yere Milletler Cemiyeti'ne ve batılı diplomasiye başvurur.

10.11.1938: Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü.

1940'lı ve 50'li yıllar: Türkiye'de "Kürtlerin suskunluğu" dönemi. Köylerden şehirlere göç eden Kürt ailelerinin kendilerine uyguladıkları sansür sonucu, çok sayıda çocuk ana dilini tam olarak öğrenemez.

1947: Antikomünist strateginin bir parçası olan Truman doktrini, Türkiye'yi önemli bir ABD mütte-

fikine dönüştürür, Türk ordusunun konumunu güçlendirir (1952 yılından beri NATO üyesi). Bu çıkar ilişkisi Türk diplomasisine Ermeni soykırımını inkâr politikasını kalıcılaştırma imkânı tanır. Dışarıdan desteklenen bu politik korse bu arada sivil toplum, demokrasi ve çoğulculuk gibi iç gelişmelere engel olur. O dönemde Bernard Lewis gibi şarkiyatçılar tarafından dile getirilen modern Türkiye'nin ilericiliği düşünceleri, bu ittifak politikasının demografik arkaplanına dayanmaktadır.

1960'lı yıllardan itb.: "Ermeni Sorunu, Kürt Sorunu olarak dirilir" (Hasan Reşit Tankut, Türk Tarih Kurumu, 1961).

Resim, Diyagram, Tablo ve Harita Dizini

Resimler

Resim 1: 1854 yılında kurulan ve merkezi Londra'da bulunan Protestan *Bible Lands* veya *Turkish Missions' Aid Society*'ye ait mektup başlığı (ABC bh MiscCorr Constantinople 1889-1919) ***69***

Resim 2: Kilise'de Protestan köy okulu ve kilisesi (MH 1890, s. 500; MH 1898, s. 376) ***134***

Resim 3: *Harpoot Theological Seminary* ders odası (MH 1906, s. 377) ***137***

Resim 4: ABD bayrağı çekilmiş Robert College, tah. 1872 (MH 1874; s. 65-66) ***149***

Resim 5: ABCFM Antep Kız Okulu, tah. 1870. (MH 1869, s. 73) ***149***

Resim 6: Eski Van'dan kale manzarası, 19. yüzyılın ortası (Gravür Tlı. Deyrolle) ***150***

Resim 7: Van, Göl, Eskişehir, Kale ve Bahçelişehir. (MH 1869, s. 354) ***150***

Resim 8: Harput Kız Okulu, tah. 1867 (MH 1868, S 41; Wheeler 1868, s. 220) ***151***

Resim 9: Harput, tah. 1890 (ABH) ***151***

Resim 10: Mardin, tah 1875 (MH 1875, s. 289-292) ***152***

Resim 11: Amerikan misyon alanından Mardin manzarası, 1914 (Vischer Mirası) ***153***

Resim 12: Mardin'de Kapuzen Manastırı (E. Flandin'in gravürü, Berlauts basımevi, Paris, 19. yüzyıl; P ***153***

Resim 13: Diyarbakır Kapuzen Kilisesi'ndeki Lourdes Madonnası ***154***

Resim 14: Peder Giannantonio da Milano (AGC) ***154***

Resim 15: Mrs. Susan F. Wheeler (ABH) ***154***

Resim 16: Mrs. Barnum (ABH) ***155***

Resim 17: ABCFM Doğu Vilayetleri Misyonerleri, tah. 1873 (ABH) ***155***

Resim 18: Bir grup misyonerin resmi, Kayseri, tah. 1870 (ABH) ***156***

Resim 19: Kaleden (kale yıkıntısından) Urfa görünümü, 20. yüzyıl başlangıcı (Vischer Mirası) ***157***

Resim 20: Dr. Joseph Cochran Kürt hastalarla (Speer 1912, s. 152) **183**
Resim 21: Cochran ile Britanya'nın Tebriz konsolosu Wratislaw, arkada Hint muhafızları (Speer 1912, s. 260) **186**
Resim 22: "Prominent Kuzzel-Bash Koords," 1890 (MH 1890, s. 344) **243**
Resim 23: Harput ABCFM Yetimhanesi'nde üretilen ipeğin reklamı, 1907 (ABC 16.09.07 [reel 703: 666]) **297**
Resim 24: Mezere'deki Kapuzen Collège'inin çeyrek semester karnesi (AGC H 72 11) **300**
Resim 25: George ve Martha Raynolds çifti, ABCFM, Van, tah. 1900 (ABH) **303**
Resim 26: Taşnak Partisi Van örgütünün mührü (Nazım Paşa 1994 [1897], s. 300; Ermenice'den tercüme: Bayan Hatzakorzyan, Basel) **314**
Resim 27: Corinna Shattuck yerli çalışanlarla birlikte, tah. 1895 (Sahakian 1955, s. 443) **340**
Resim 28: Urfa'daki Amerikan misyon alanı (MH 1916, s. 19) **341**
Resim 29: Kürt lideri ve Hamidiye Alayları kumandanı İbrahim Paşa ailesiyle birlikte (AGC) **358**
Resim 30: Doğu Vilayetleri'nin lider niteliğindeki politik ve askerî şahsiyetleri, tah. 1892 (AGC; kupür; aynı fotoğrafın bir örneği MH 1902, s. 46'da bulunmaktadır) **358**
Resim 31: Bir Hamidiye Alayı Diyarbakır'da yemek yerken (AGC) **358**
Resim 32: Doğu Vilayetleri'nde kadının daha önce görülmedik bir şekilde ortaya çıkışı (Spörri Mirası) **359**
Resim 33: "İncil Kadını" kadınlı erkekli topluluğun karşısında (HBO; krş. MH 1888, s. 371) **359**
Resim 34: Urfa Kliniği, 1897 (Zürih Merkez Kütüphanesi) **360**
Resim 35: Ermeni mahallesinde kiralanmış olan bir evin iç avlusunda bulunan Urfa Kliniği'nin personeli ve hastalar (Zürih Merkez Kütüphanesi) **360**
Resim 36: Merzifon'da bisikletler, 20. yüzyıl başları (ABH; krş. Jenkins 1925, s. 303) **361**
Resim 37: Sivas'ta Singer dikiş makineleri, 20. yüzyıl başları (ABH) **361**
Resim 38: Bir misyon okulunun laboratuarı, muhtemelen Sivas (ABH) **362**
Resim 39: Van'da misyon binası, bahçeli şehir, tah. 1903 (ABH) **362**
Resim 40: Van Amerikan misyonunda yetim çocuklar, tah. 1900 (ABH) **363**
Resim 41: Amerikalı misyoner ailelerin yaptığı "Patriotic Picnic," Merzifon, 4 Temmuz 1898 (ABH; krş. Ussher 1917, s. 7) **363**
Resim 42: Merzifon misyonerlerinin "Forth-of-July Dinner"ı, Merzifon, 4 Temmuz 1896 (ABH) **364**

Resim 43: Harput Kapuzen misyonu tesislerinin posta kartı (AGC) 364
Resim 44: Harput manzaralı ABCFM posta kartı, tah. 1890 (ABH) 365
Resim 45: Malatya'daki Kapuzen misyonu alanının posta kartı (AGC) 365
Resim 46: Urfa'da Kürt dilenci (AGC) 366
Resim 47: Kapuzen misyonu posta kartı: "Kürt haydutları" (AGC) 366
Resim 48: Urfa yakınlarında odun taşıyan bir Kürt kadını (AGC) 367
Resim 49: "Mardinli Tipler" (ABH) 367
Resim 50: Bitlis vilayetinde muhtemelen bir Kürt köyünün fakir sakinleri (ABH) 368
Resim51 Kürt düğünü AGC) 368
Resim 52: Harput 1902: Amerikan misyonu binası (ABH) 369
Resim 53: Knapp'ın bürosundan batıya doğru Harput manzarası (ABH) 369
Resim 54: Harput Amerikan Misyonu Endüstri Okulu, 1902 (ABH) 370
Resim 55: Harput'ta kadınların alışverişine mahsus dükkân (ABH) 370
Resim 56: Harput'ta ABCFM fırını (ABH) 371
Resim 57: Amerikalı misyoner ve Ermeni asistanı (ABH) 372
Resim 58: Ermeni yetimleri büro işlerini öğrenirken (ABH) 372
Resim 59: Amerikan yetimhanesinin çiftliğiyle birlikte Mezere (ABH) 373
Resim 60: (Harput veya Merzifon?) misyonunda marangoz atölyesi (ABH) 373
Resim 61: Yetimler çavdar harmanında (ABH) 374
Resim 62: Yetimler harmanın savrulmasında makine kullanırken (ABH) 374
Resim 63: İpekböcekçiliği (ABH) 375
Resim 64: İpek üretimi (ABH) 375
Resim 65: Hülfsbund tarafından yeni giysiler verilmiş olan Ermeni dul ve çocukları, tah. 1897 (HBO) 376
Resim 66: Misyona kabul edilmeyi beklerken, tah. 1897 (HBO) 376
Resim 67: Paçavralar içinde bir Ermeni dulu (HBO) 377
Resim 68: Hülsbund istasyonunda toplu yemek. Mezere? (HBO) 377
Resim 69: Maraş'taki Hülfsbund yetimhanesinde dullar yatakları temizlerken (HBO) 378
Resim 70: Danslı bir oyun (HBO) 378
Resim 71: Yetimlerin yatakhanesi (HBO) 379
Resim 72: Misyonerlerin Maraş taşrasına çıkışı, tah. 1900 (HBO) 379
Resim 73: Yerel usullere göre kışlık erzakın hazırlanışı. Maraş Hülfsbund yetimhanesi (HBO) 380
Resim 74: Hülfsbund'da ders saati. Kadın Öğretmen Okulu, Mezere? (HBO) 380
Resim 75: Maraş'taki Hülfsbund Hastanesi, 1902 (HBO) 381

Resim 76: Maraş'ta Ermeni kadınları elişi yaparken kahve içiyorlar (HBO) ... **381**
Resim 77: Adana valisi Cemal'in W. Peet'e yazdığı mektup, 8.9.1909 (ABC bh MiscCorr Constantinople 1889-1919) ... **407**
Resim 78: Johannes Awetaranian takma adını kullanan Muhammed Şükrü, Varna'daki misyon evinin avlusunda (Awetaranian 1930, s. 97) ... **423**
Resim 79: Bir Anadolu şehrinde tehcir hazırlığı (MH 1916, s. 120) ... **481**
Resim 80: Talat Paşa'nın Doğu Vilayetleri'ne yaptığı teftiş gezisi dönüşünde gönderdiği telgraf, 1916 sonları (BOA DH.ŞFR 70/180 + 180-1) ... **485**
Resim 81: Near East Relief'in Amerikan kamuoyu için hazırladığı bağış plaketi, 1919 (ABC bh) ... **494**
Resim 82: Henry Riggs, "the Kurdish shark" ("Kürt kurnazı") 1920 yılında Harput'tan ayrılmaya mecbur edildikten sonra geldiği İstanbul'da. (ABH) ... **534**
Resim 83: Bir Harput misyoneri, Dersim köylerinden birinde Kürtlerle konuşurken (Riggs 1911, s. 737) ... **548**
Resim 84: Harput Amerikan Misyon İstasyonu'nu ziyaret eden Dersim Kürtleri (Riggs 1911, s. 741) ... **551**
Resim 85: ABCFM dostu bir Alevi Kürt'ü (ABH) ... **554**
Resim 86: Kürdistan'ın cumhuriyet ordusu tarafından "ıslahatı" (Bayrak 1993, s. 668) ... **578**
Resim 87: Mezere'nin ana caddesi, Haziran 1914 (Pietschmann 1940, s. 144 vd.) ... **590**
Resim 88: Hülfsbund seminaristlerinin Mezere'de yaptıkları zorlu spor talimi (HBO) ... **596**
Resim 89: Gölcük Gölü ve tepelik güney sahili (Pietschmann 1940, s. 128-129). ... **610**
Resim 90: Hülfsbund misyoneri, muhtemelen bir dede olan Ali Baba'yla birlikte, 1930 (HBO) ... **616**
Resim 91: Harput bölgesindeki savaş suçlularının listesi (ABC bh) ... **618-619**
Resim 92: Van'da askere almalar, 1914 yazı sonu (Pietschmann 1940, s. 312) ... **633**
Resim 93: Mehmet V.'in yeni padişah olarak tahta çıkışında Urfa'da süvarilerin geçit resmi, 27 Nisan 1909 (AGC) ... **647**
Resim 94: Urfa Halı Fabrikası'nın iç avlusu (CO 1913, s. 212) ... **649**
Resim 95: Urfa'daki yeni hastane binasının temel atma töreni, 1913 (CO 1913, s. 209) ... **651**
Resim 96: Urfa'da Kürt hasta grubu (CO 1912, s. 97) ... **654**
Resim 97: İsviçreli misyon hekimi Vischer (CO 1912, s. 96) ... **655**

Resim 98: Urfa'da bir savaş anıtı (Fotoğraf H.-L. Kieser) **689**
Resim 99: Jakob Künzler'in Bible House'a gönderdiği mektup, 12 Şubat 1919 (ABC ch) **695**
Resim 100: Varak Manastırı'nda bir sofra, 15 Ağustos 1911 (Spörri Mirası) **725**
Resim 101: Almanya bayrağı ve İsa tasviri önünde yenilen yemek (Spörri Mirası) **726**
Resim 102: Spörri misyoner ailesinin kadınları araba üzerinde veya at sırtında (Spörri Mirası) **726**
Resim 103: Urfa, 1908 (AGC) **727**
Resim 104: 20. yüzyıl başlarında Urfa Ermeni-Apostolik "katedrali" (Vischer Mirası) **727**
Resim 105: Urfa Misyon Hastanesi'nde sıra bekleyen kadın hastalar (Vischer Mirası) **728**
Resim 106: Urfa Misyon Hastanesi'ne hasta nakli, 1912 (Vischer Mirası) **728**
Resim 107: Genç Jakob Künzler Urfa DOM Kliniği'nde bir Arap bedevisini elektrikle tedavi ederken, 1902 (Künzler Mirası) **729**
Resim 108: Urfa DOM Hastanesi'nin misafir yatak odasının manzarası (Vischer Mirası) **730**
Resim 109: "Modern mahalle" ya da kuzey önşehir, Kerisbaşı, Urfa, tahminen 1909 (Vischer Mirası) **730**
Resim 110: Vischer Evi ve Fransız komutanlığı, Nisan 1920 (Vischer Mirası) **730**
Resim 111: Urfa'daki Vischer Evi, kuzey cephesi, 1909 (Vischer Mirası) **731**
Resim 112: Fransız-Türk savaşından sonra Vischer Evi, 1920 (Vischer Mirası) **731**
Resim 113: Vischer'in Arap hizmetkârı Ali, 1909 (Vischer Mirası) **732**
Resim 114: Urfa'nın 1915 sonbaharında yıkılan Ermeni mahallesi (Vischer Mirası) **732**
Resim 115: Jakob Künzler'in Hıristiyan yetimlerle Türkiye'den ayrılışı (Künzler Mirası) **733**
Resim 116: Merzifon'daki yeni ABCFM binası inşaatı: Kütüphane ve Müze (ABH) **733**
Resim 117: Merzifon'daki *Anatolia* College'in yeni öğrenci yurtlarının temel atma töreni, Nisan 1914 (ABH) **734**
Resim 118: *Anatolia College* ve yeni mezunları (ABH) **734**
Resim 119: Büyük olasılıkla Merzifon *Anatolia College*'de diploma töreni (ABH) **735**

Resim 120: *Anatolia College*'in spor bayramında Türk, Yunan ve Amerikan bayrakları, tah. 1910 (ABH) ... **735**
Resim 121: Sırıkla atlama (ABH) ... **736**
Resim 122: *Anatolia College*'in spor yarışmalarında bir disk atıcısı (ABH) ... **736**
Resim 123: Bursa'da ABCFM aşevi, 1916 (ABH) ... **737**
Resim 124: Adana pogromlarından sonra ABCFM tarafından organize edilen giysi dağıtımı, 1909 (ABH) ... **737**
Resim 125: ABCFM kadın misyonerleri ve çocuklar Akdeniz'e açılan bir gemide Türkiye'ye veda ediyorlar, tah. 1922 (ABH) ... **738**
Resim 126: Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana yıkık durumda olan Osmanlı Van'ı (Th. Hartınann, 1969, DAI) ... **738**
Resim 127: Sivas bölgesinde bir başak toplayıcısı, 1937 (DAI) ... **739**
Resim 128: Van'da cumhuriyetin sağlık memurlarının "taşraya çıkışı," 1949 (Eckstein 1949, DAI) ... **739**

Diyagramlar

Şekil 1: ABCFM *Eastern Turkey Mission* Çalışanları, 1860-1913 ... **269**
Şekil 2: ABCFM *Eastern Turkey Mission* Bölgesinde Öğrenci Sayısı, 1860-1913 ... **270**
Şekil 3: ABCFM *Eastern, Central* ve *Western Turkey Mission* Toplu Öğrenci Sayılarının Karşılaştırılması, 1877-1913 ... **271**
Şekil 4: Hastanedeki Hasta Sayısının ve Dinsel Aidiyetlerinin Gelişimi ... **656**
Şekil 5: Etnik Aidiyete Göre Hastanedeki Müslüman Hastalar ... **656**
Şekil 6: Hasta Sayısının Gelişimi, 1906-1921 ... **657**
Şekil 7: Hastalar ve Dinsel Aidiyetleri 1906-1921 ... **657**

Tablolar

Tablo 1: Küçük Asya Türkiyesi için ABCFM istatistiği, 1852-1882 ... **88**
Tablo 2: Eastern Turkey Mission'un Rakamları, 1880 ... **249**
Tablo 3: Cizvit Misyonu Personeli, 1881-1914 ... **265**
Tablo 4: Cizvit Ermeni Misyonu Öğrencileri, 1886-1914 ... **266**
Tablo 5: Kapuzen Missio Mesopotamiae'nin Çalışanları ve Öğrencileri ... **267**
Tablo 6: ABCFM Harput İstatistiği, 1891-1908 ... **294**
Tablo 7: Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Kolejleri, 1912/13 ... **429**
Tablo 8: ABCFM *Eastern Turkey* Mission, 1860-1913 ... **789-790**
Tablo 9: ABCFM *Central Turkey* Mission, 1877-1913 ... **791**

Tablo 10: ABCFM *Western Turkey* Mission, 1877-1913 ..... ***792***
Tablo 11: Cizvit Misyonu Öğrencileri, 1886-1914 ..... ***793-796***
Tablo 12: Cizvit Misyonu Öğrencileri, 1914 ..... ***797-798***
Tablo 13: DOM Urfa Sağlık Çalışmaları
Genel Hasta İstatistikleri ***799-804***
Tablo 14: Yıllık Toplam Hasta Verileri ***804***
Tablo 15: Urfa Hastanesi Mali Durumu ve Hasta Bakım Günleri,
DOM Cirosu ***805***
Tablo 16: Urfa Hastanesi'nin Toplu İstatistik Özeti ***806***

Haritalar

Harita 1: Doğu Vilayetleri'nin Siyasi Taksimi
(çizim Jelle Verhej, Amsterdam) ***62***
Harita 2: ABCFM'nin Asya Türkiyesi'ndeki misyon alanları
(MH 1909, s. 101) ***92***
Harita 3: Harput Misyon Alanı (Wheeler 1868, s. 38) ***130***
Harita 4: Urfa planı, Birinci Dünya Savaşı öncesi
(Guyer 1916, Tablo 27 içindeki bir plana göre) ***158***
Harita 5: Abdülhamit döneminin sonunda Doğu Vilayetleri'nde
misyon istasyonları ***263***
Harita 6: Harput'taki ABCFM alanının planı, Eylül 1901
(ABC 16.9.9 [reel 718: 451]) ***296***
Harita 7: Urfa şehrinin Ermeni mahallesi ve sınır komşusu
diğer mahalleler (çizim Bedros Jeremian,
yazılar Zare Vorperian) ***333***
Harita 8: Misyonerlerin verileriyle Anadolu'nun etnografik
harita taslağı (Carey'den Peet'e, 23. 8. 1910,
ABC bh Human Problem) ***425***
Harita 9: Birinci Dünya Savaşı başlangıcında Doğu Vilayetleri
(Bryce 1916) ***461***
Harita 10: Gölcük Gölü (Pietschmann 1940) ***609***
Harita 11: Van Bölgesi'nin Alman Askerî Haritası, 1917
(BOA Harita No: 415a: Yakındoğu/Erzurum,
"Operations-Karte" 1/800.000, 1917,
Yay: Prusya Kraliyet Kartografi Dairesi) ***642***

Kaynakça

Yayınlanmamış Kaynaklar

Kaynak yayınları bibliyografyada belirtilmiştir. Giriş'teki kaynak durumuna dair notlarla karşılaştırınız.

Misyon Kaynakları

ABC: American Board of Commissioners for Foreign Missions. (Houghton Library, Boston, USA.).

Geniş kapsamlı, kısmen mikrofilme alınmış arşiv. bh kısaltmasıyla belirtilen kaynaklar, William Peet'in eski bürosundan geçici olarak derlenmiş belgelerdir. Bugüne kadar araştırmalarda neredeyse hiç kullanılmamışlardır. Bu belgeleri kullanan az sayıda araştırmacıdan biri olan Frank A. Stone, bu belgeleri "Near East Mission Archives" olarak nitelendirmektedir (Stone 1984).

16.9.5 Central Turkey Mission.
16.9.6 Central Turkey Mission, Miscellaneous.
16.9.7 Eastern Turkey Mission.
16.9.9 Eastern Turkey Mission, Miscellaneous.
MS Hist. Histografik manüskriptler.
Biogr. Coll. Biyografik materyal.
James Barton, Personal Papers.
Clarence D. Ussher, Personal Papers.

ABH: Amerikan Bord Heyeti (İstanbul)

Fotoğraflar Bible House mirasından.

AGC: Archivio Generale dei Frati Minori Cappuccini (Rom.)

H 72 Missione cappucina die Mesopotamia'dan zengin yazışmalar, historiografik el yazmaları ve fotoğraflar.

HBO: Deutscher Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient (Bad Homburg, Almanya)

Miraslardan yazışmalar (HBO Arşivi İkinci Dünya Savaşı'nda yanmıştır); HBO dergisi Gün Doğumu'nun eksiksiz koleksiyonu, fotoğraflar vd.

ADO: Archives des Dominicains en France, Paris (Bibliothèque du Saulchoir)

Mission de Mossoul'a dair zengin koleksiyon, bazı belgelere kötü durumları nedeniyle ulaşılamıyor.

AFCJ: Archives Françaises de la Compagnie de Jésus (Vanves, Fransa)
"Mission d'Arménie"yle ilgili yüzeysel, fazla kapsamlı olmayan koleksiyon.

LAH: Lepsius Arşivi (Halle a. d. S., Almanya)
Resmen 1999 yılından itibaren incelemeye açık. Alman Şark Misyonu'nun ve Dr. Lepsius'un Alman Şark Misyonu'nun uzun süredir kayıp olan çok değerli belgeleri.

SLS: Soeurs de Lons-le-Saunier (Lyon)
Az sayıda el yazısı ve daktilo metni.

Devlet Kaynakları

Krş. aynı zamanda bibliyografyada verilen kaynak yayınları.

Türkiye: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
İki noktadan sonra verilen yıl rakamları, araştırılan katalogların hangi yıla ait olduğunu göstermektedir.

BEO.Müteferrika.Gelen	Müteferrika-Teftiş – Anadolu Komisyonu: Şakir Paşa'dan gelen: 664, 665.
CevdetTasnifi	CevdetTasnifiMaarif.
DH.ŞFR	(Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi): 1914-1917.
DH.ID	(Dahiliye Nezareti İdare Kısmı): 1910-1917.
DH.I-UM	(Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı Tasnifi): 1911-1914.
DH.MUİ	(Dahiliye Nezareti Muhaberât-ı Umûmiye İdâresi Kalemi: 1909-1910.
DH.MTV	(Dahiliye Nezareti Muhaberât-ı Umûmiye İdaresi Mütenevvia Kısmı) DH.UMVM (Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye ve Vilayât Müdiriyeti Kalemi): 1913-1922.
DH-SYS	(Dahiliye Nezareti Muhaberât-ı Umûmiye Dairesi Siyasi evrakı): 1910-1915.
DH.KMS	(Dahiliye-Kalem-i Mahsûs).
DH.HMŞ	Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Kalemi Evrâkı.
İ.Dh.	(İrade-i Dahiliyye): 1906-1916.
İrade-i Husûsi	1892-1909.
HR.MTV	(Hariciye Nezareti evrakı mütenevvia).
İ. Har.	(Hariciye İradeleri: 1892-1916.
HR.H	(Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı Evrakı.
HR.MKT	(Hariciye Nezareti Mektûbî Kalemi Analitik Envanteri): 1838-1854.
MV. Meclis-i Vükela	1885-1918.

OBE	(Osmanlı Belgelerinde Ermeniler), Başbakanlık Arşiv Kurulu tarafından bir araya getirilen kaynaklar, c. 1-33, İstanbul 1987-91.
Y.A. HUS.	(Yıldız Sadâret Hususî Marûzât Evrakı): 1796-1905.
Y.A. RES.	(Yıldız Sadâret Resmî Marûzât Evrakı): 1876-1909.
Y. EE	Kâmil (Yıldız Esas Evrakı Sadrâzam Kâmil Paşa).
Y.MTV	Yıldız Mütenevvî Marûzât (1323-1327; 1905-1909).
Y.MaruzatDf.	Yıldız Maruzat Defteri (1298-1327).

Almanya: Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi (AA)

Diplomatik yazışma, aynı zamanda misyonerlerle de ilgili:
Türkiye 183, Almanya 135 (İstanbul Büyükelçiliği).

İsviçre: Federal Arşiv, Bern

Ermeni Dostları'nın dilekçeleri ve materyalleri, devlet mütaalaları:
E 2; E 21; E 2001.

Özel Miraslar

Vischer-Oeri, Basel.

Spörri-Knecht, Zumikon ve Adliswil.

Eduard Graeter-Wörner, Seeberg.

Çağdaş Yayımlanmamış El Yazmaları, Daktilo Metinleri ve Günlükler

Metinde çok kez kullanılan uzun arşiv el yazmaları, referans kolaylığı bakımından kitaplarda olduğu gibi alıntılanmış ve bu nedenle burada belirtilmiştir.

Atkinson, Tracy W., *Account of the events in Turkey during the past three years as I have seen them and as they have had an effect upon our work in the Annie Tracy Hospital*, ABC 16.9.7 (reel 713: 484-510), 1917.

Ansprachen und Berichten bei der Feier am 8. und 9. September 1941 in Bad Homburg zur Erinnerung an die 45. Wiederkehr des Aureisetages unseres Missionssuperintendenten Johannes Ehmann, Mesereh und an die 40. Wiederkehr des Aureisetages unserer Schwester Paula Schäfer, Marasch, HBO, 1941.

Cinq ans d'Exil. De 1914 à 1919, 54 Seiten, wohl fortlaufend niedergeschrieben mit Endredaktion 1919, SLS, 1919.

Den Türken und den Armeniern gewidmet!, Verbesserungsabzug der später unterdrückten Nummer von *Der Orient*, 1928,5* (Sept.-Okt.), Universitätsbibliothek Basel: Lieb Z 256, 1928.

Ehmann, Johannes, *Die Stellung des Valis und der türkischen Regierung in El-Aziz (Mesereh) zu den armenischen Ereignissen während des Weltkrieges*, Daktyloskript, HBO, o. D., yaklaşık 1920.

Graeter, Eduard, *Tagebuch 4. 2. 1911 bis 14. 3. 1915*, Graeter-Nachlass.

Graffam, Mary L., *Miss Graffam's Own Story. Taken stenographically by Dr. Richard's Secretary. June 28, 1919*, Indiv. Biogr. 24:33 Mary L. Graffam, ABC, 1919.

Graffam Partridge, Ernest C. und Winona, *Mary Louise Graffam. A Missionary Heroine*, Indiv. Biogr. 24:33 Mary L. Graffam, ABC, o. D.

Herrick, George F., *How to win Muslim Races*, Daktyloskript, 7 Seiten, Kairo, ABC Individ. Biogr., 1906.

Herrick, George F., *Islam in Turkey*, Daktyloskript, 5 Seiten, Kairo, ABC Indiv. Biogr., 1906 b.

Herrick, George F., *The future of the Turks*, Daktyloskript, o. O, ABC Indiv. Biogr., yaklaşık 1913.

Laurentin, (Frère capucin), *Souvenirs. Missions dans la Haute-Djéziré*, SLS, o. D.

Merrill, John E., *Eulogy given at The Memorial Service of Rev. Henry H. Riggs on Sunday, Sept. 26, 1943, at Auburndale by Rev. Dr. John E. Merrill*, Indiv. Biogr. 50:24 H. H. Riggs, ABC, 1919.

Niles, Emory, und Sutherland, Arthur, *Notes of Captain E. H. Niles and Mr. A. E. Sutherland taken on trip of investigation July & August 1919*, 34 Seiten, ABC bh, 1919.

Perez, Claude, *Eléments pour une histoire des écoles francophones en Turquie*, İstanbul, yaklaşık 1990.

Schaefer, Paula, *Einige Punkte der missionsärztlichen Arbeit in Marasch*, HBO, yaklaşık 1910.

Spörri-Knecht, Frieda, *Lebenserinnerungen*, verfasst yaklaşık 1935, Spörri-Nachlass.

Récit d'Exil. 1919. 1920. 1921, 38 Seiten, Manuskript, SLS, o. D.

Riesenbeck, Fritz (Pfr.), *Aus der Geschichte des "Deutschen und Schweizer Hülfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient,"* interner Bericht des *Hülfsbundes*, Teil I 1896-1947 (78 s.), Teil II A. Nachträgliches zu 1896-1944 (44 s.); B. 1944-1982 (285 s.), o. D.

Riggs, Henry H., *A. B. C. F. M. History 1910-1942. Section on the Turkey Missions*, ABC Ms. Hist. 31, 1942.

Riggs, Charles T. (?), *History of the work of the American Board of Commissioners for Foreign Missions in the Near East and more especially in Turkey. 1819 till 1934*, ABC Ms. Hist. 31:4, yaklaşık 1935.

Riggs, Charles T., *Historical Sketch of Aintab Station*, ABC Ms. Hist. 31:1, yaklaşık 1930.

Testanier, Joseph (Père jésuite), *Amasya 1914 et voyage de retour en France. Journal des événements survenus en Turquie d'Asie (à Amasia surtout) depuis le commencement de la guerre européenne, 2 août 1914. Et voyage à travers l'Anatolie jusqu'à Marseille (24. 11. 1914-4. 1. 1915)*, 79 maschinengeschriebene Seiten; in AFCJ RAr 23, yaklaşık 1915.

Vischer-Oeri, Gertrud, *Erinnerungen an Urfa*, hektographiert, Riehen, Universitätsbibliothek Basel, 1967.

Yarrow, Jane, *Excerpt from the Memoirs of Jane Yarrow, Wife of Syme Yarrow, Both Teachers in the American Board's Mission of the Congregational Church to Van, Turkey, Taken from her Diary and Letters 1904-1907*, ABC bh.

Süreli Yayınlar

Allgemeine Missionszeitschrift, Berlin, 1874-1923.

Analecta Ordinis Minorum Cappuccinorum, apud Curiam Generalitiam, Roma, 1884-1993.

Annales de la Propagation de la Foi, recueil périodique, Collection faisant suite aux Lettres Edifiantes, Lyon, 1822 vd.

Armenian Review, Boston.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ankara.

Bibliotheca Missionarum, Freiburg i. Br., 1950 vd.

Das notwendige Liebeswerk. Deutsch-armenische Blätter, 1909-1914.

Der Christliche Orient [Alman Şark Misyonu'nun Aylık Mecmuası], Potsdam, 1899-1923.

Der neue Orient, Berlin, 1917 vd.

Der Orient, Tempelverlag, Potsdam, 1919 vd.

Échos d'Orient. Revue bimestrielle de théologie, de droit canonique, de liturgie, d'archéologie, d'histoire et de géographie orientales, Paris: Maison de la bonne presse, 1897 vd.

Études, Revue fondée en 1856 par des pères de la Compagnie de Jésus, Paris, 1856 vd.

Evangelical Christendom. Christian Work and the News of the Churches, The monthly organ of the Evangelical Alliance, London, –

Il Massaia, Bollettino delle Missioni dei Minori Cappuccini, 1911 vd.

International Review of Missions, London, 1912 vd.

Jin. Kürtçe-Türkçe Dergi. 1918-1919, İstanbul, 1918-1919 (M.E. Bozarslan tarafından yeniden yayımlandı, Uppsala, 1985-1988).

Journal of the Society for Armenian Studies, Michigan: Armenian Research Center of the University of Michigan-Dearborn.

Lettres de Canturbury, faisant suite aux lettres de Mold et de Canterbury, 3 c., Bruxelles: Polleunis et Ceuterick, 1902-1906.

Lettres de Fourvière, Le Puy, 1898-1901 Lettres de Jersey, Bruges (Belgique), 1882-1936.

Lettres de Mold, Bruxelles, 1881-1897.

Lettres d'Ore, Bruxelles, 1907-1914.

Les Missions Catholiques. Bulletin hebdomadaire illustré de l'Œuvre de la propagation de la foi, Lyon (Paris und Bruxelles).

Missionary Herald, Boston: American Board of Commissionars for Foreign Missions, 1806 vd.

Missionary Review of the World, International Review of World-Wide Christian Progress, New York, 1877 vd.

Mitteilungen über Armenien [İsviçre Ermeni Dostları Birliği Yayın Organı], Basel, 1915 vd.

Muslim World, önceden: *The Moslem World*, London-New York, 1911 vd.

Œuvres des Ecoles d'Orient, Paris, 1859 vd.

Orient, A weekly English paper published at the American Bible House, Constantinople, 1910-14.

Questions Actuelles, Paris, 1887 vd.

Revue d'histoire des missions, Paris, 1924 vd.

Sebîlürreşad [*Sırat-i Müstakîm*'in ardılı], İstanbul, 1912 vd.

Sırat-i Müstakîm [Haftalık İslâmî Mecmua], İstanbul, 1908-1911.

Sonnenaufgang [Hülfsbund Yayın Organı], Frankfurt a. M., 1900-1939 [İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yayımlanmaya devam edilmiştir].

Zeitschrift für Missionswissenschaft, Münster i.W., 1911 vd.

Kitaplar ve Makaleler

Not: Baskı yılından sonra parantez içinde gösterilen diğer yıl rakamları, ilk baskı tarihidir.

25 Jahre im Orient, Deutscher Hilfsbund. 1896-1921, Frankfurt, 1921.

Adanır, Fikret, "The National Question and the Genesis and Development of Socialism in the Ottoman Empire: the Case of Macedonia," in: M. Tunçay und E. J. Zürcher, *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire* içinde, London und New York: I. B. Tauris, 1994.

Adanır, Fikret, "Die Armenische Frage und der Völkermord an den Armeniern im Osmanischen Reich. Betroffenheit im Reflex nationalistischer Geschichtsschreibung," in: Loewy, H., und Moltmann, B., *Erlebnis – Gedächtnis – Sinn. Authentische und konstruierte Erinnerung*, s. 237-263, Frankfurt und New York: Campus, 1996.

Adanır, Fikret, "Le génocide arménien? Une réévaluation," in: Comité de Défense de la Cause Arménienne, *L'Actualité du Génocide Arménien*, Paris: EDIPOL, 1999.

Adıvar, Halide Edib, *Das neue Turan: ein türkisches Frauenschicksal*, Weimar: G. Kiepenheuer, 1916.

Adıvar, Halide Edib, *Memoirs*, London, 1926.

Afanasyan, Serge, *L'Arménie, l'Azerbaïdjan et la Géorgie de l'indépendance à l'instauration du pouvoir soviétique 1917-1923*, Paris: Harmattan, 1981.

Ahmad, Feroz, "Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914," in: Braude, Benjamin, und Lewis, Bernard, *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Bd. 1: The Central Lands, New York, 1982.

Ahmad Mahdar, Kemal, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan*, Ankara, 1992 (1975).

Ahmet Şerif Bey, *Anadolu, Suriye, Arnavutluk ve Trablusgarb'da Tanin*, yayımlayan Mehmet Çetin Börekçi, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.

Akalın, Müslüm, *Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey'in Nemrut Mustafa Paşa Divan-ı Harbindeki Savunması*, Urfa: Şurkav, 1990.

Akarlı, Engin Deniz, *The Long Peace. Ottoman Lebanon, 1861-1920*, University of California Press, 1993.

Akarlı, Engin Deniz, "Particularities of History," in: *Armenian Forum*, Jg. 1, Nr. 2, Princeton, 1998, s. 52-64.

Akarlı, Engin Deniz, "The Tangled End of Istanbul's Imperial Supremacy," in: L. Fawaz (Hg.), *European Modernity and Cultural Differences: from the Mediterranean Sea to the Indian Ocean, 1890s-1920s,* Columbia University Press, im Druck (2000).

Akçam, Taner, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.

Akçam, Taner, *Armenien und der Völkermord. Die Istanbuler Prozesse und die türkische Nationalbewegung*, Hamburg: Hamburger Edition, 1996.

Akgül, Suat, *Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler;* İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1992.

Akgün, Seçil, "Amerikalı misyonerlerin Anadolu'ya bakışları," in: *OTAM*, Nr. 3, Ankara, Febr. 1992.

Alamuddin, Ida, *Papa Kuenzler and the Armenians*, London, 1970.

Alexanian, Jacques der (Hg.), *Le Ciel était noir sur l'Euphrate*, Robert Laffont, Paris, 1988.

Altıntaş, Aydın, "Tanzimatı Müteakip Mekteb-i Tibbiye-i Şahane'ye Hangi Milletlerden Ne Kadar Öğrenci Alınacağı Meselesi," in: *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, s. 66-90, İstanbul, 1995.

Anadol, Cemal, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, İstanbul: Turhan Kitabevi, 1982.

Apak, Rahmi, *Türk İstiklal Harbi - İç Ayaklanmalar (1919-1921)*, c. 6, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1964.

Arbeitskreis Armenien (Hg.), *Völkermord und Verdrängung. Der Genozid an den Armeniern – die Schweiz und die Shoa,* Zürich: Chronos, 1998.

Armeniens Schicksal. Seine Freunde und seine Feinde. Ein kurzer Überblick nebst Anhang über die Geschichte des Stifts Uchtenhagen (Christliches Erholungsheim bei Falkenberg i. d. Mark), Frankfurt a. M.: Deutscher Hülfsbund für christliches Liebeswerk im Orient, 1927.

Armenians in Ottoman Documents (1915-1920), Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995.

Arpee, Leon, *A Century of Armenian Protestantism*, New York, 1949.

Arpee, Leon, *The Armenian Awakening. A History of the Armenian Church. 1820-1860*, Chicago: The University of Chicago Press, 1909.

Artinian, Vartan, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire. 1839-1863*, İstanbul, o. D. (yaklaşık 1988).

Aubert, R., "The Latin Catholics in the Ottoman empire," in: *The Church between revolution and restauration*, History of the Church Nr. 7, s. 158-162, London, 1981.

Auron, Yair, *Die Banalität der Gleichgültigkeit. Das Verhältnis des Yischuw und der zionistischen Bewegung zum Völkermord an den Armeniern*, Tel Aviv (Dvir Publishing House, auf hebräisch), 1995.

Auron, Yair, "The Forty Days of Musa Dagh," in: R. Hovanissian (Hg.), *Remembrance and Denial. The Case of the Armenian Genocide*, s. 147-63, Detroit, 1998.

Avcıoğlu, Doğan, *Milli Mücadele Tarihi,* 4 Bde., İstanbul, 1986.

Awetaranian, Johannes, *Geschichte eines Mohammedaners, der Christ wurde*, Berlin, 1905.

Awetaranian, Johannes, *Geschichte eines Mohammedaners, der Christ wurde, Von ihm selbst erzählt. Nach seinem Tode ergänzt von Richard Schäfer,* Potsdam, 1930.

Babot, Christiane, *La Mission des Augustins de l'Assomption à Eski-Chéhir 1891-1924*, Istanbul: Les Editions ISIS, 1996.

Banse, Ewald, *Die Türkei*, Berlin-Braunschweig-Hamburg: Verlag von Georg Westermann, 1919.

Barkley, Henry C., *A Ride through Asia Minor and Armenia: Giving a Sketch of the Characters, Manners, and Customs of both the Mussulman and Christian Inhabitants*, London, 1891.

Barlas, Uğurol, "Anteb Harbinde Sağlık Hizmeti," in: *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi. Istanbul: 17-19 Şubat 1988. Kongreye sunulan bildiriler*, s. 287-96, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.

Barth, Hans, *Türke wehre dich*, 2. Aufl., Leipzig, 1898.

Barton, James L., *The Missionary and His Critics,* New York: Revell, 1906.

Barton, James L., *Daybreak in Turkey*, Boston: The Pilgrim Press, 1908.

Barton, James L., "The Near East Relief: A Moral Force," in: *International Review of Missions*, 18, s. 501 vd., 1929.

Barton, James L., *Story of Near East Relief (1915-1930)*, New York, 1930.

Barton, James L., "American Educational and Philanthropic Interests on the Near East," in: *The Muslim World*, 23, s. 121-136, 1933.

Bauer, Yehuda, *A History of the Holocaust*, New York: F. Watts, 1982.

Bayrak, Mehmet, *Kürtler ver Ulusal-Demokratik Mücadeleri. Gizili Belgeler - Araştırmalar – Notlar,* Ankara: Özge, 1993.

Bayrak, Mehmet, *Açık-Gizli/ Resmi-Gayrıresmi Kürdoloji Belgeleri*, Ankara: Özge, 1994.

Bayur, Yusuf Hikmet, Türk İnkilâbı Tarihi, 3 Bde., Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 1991.

Beach, Harlan P. und St. John, Burton (Hg.), *World Statistics of Christian Missions*, The Committee of Reference and Counsel of the Foreign Missions Conference of North America, New York, 1916.

Bearth, Thomas, *J.G. Christaller's holistic view of language and culture and C.C. Reindorf's History,* Zürich, (unveröffentlichter Aufsatz, 1997).

Beaupin, (Mgr), "Le Traité de Lausanne et les Missions," in: *Revue d'Histoire des Missions*, Nr. 1, s. 39-46, Paris, 1924.

Becker, Jean-Jacques, und Berstein, Serge, *Victoire et frustrations 1914-1929,* Nouvelle Histoire de la France contemporaine Bd. 12, Paris: Seuil, 1990.

Behar, Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih. Türkiye'de 'Resmi Tarih' Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul: Afa Yay., 1996 (1992).

Belin, M., "De l'instruction publique et du mouvement intellectuel en Orient," extrait du *Contemporain, revue d'économie chrétienne*, Paris, Aug. 1866.

Bender, Cemsid, *Kürt Uygarlığında Alevilik,* İstanbul: Kaynak, 1993 (1991).

Berberoğlu, Enis, *Öbür Türkler. Büyük Oyun'un Milliyetçi Süvarileri,* İstanbul: Doğan Kitab, 1999.

Berkes, Niyazi (Hg.), *Turkish Nationalism and Western Civilization. Selected Essays of Ziya Gökalp*, New York, 1959.

Berron, Paul, *Erinnerungen aus dunklen Tagen*, Frankfurt: Deutscher Hülfsbund für christliches Liebeswerk im Orient, 1929.

Berron, Paul, *Missionsdienst im Orient und Okzident. Entstehung der Strassburger Morgenlandmission*, Strassburg, o. D. (1962?).

Berron, Paul, *Und die Mohammedaner*, Frankfurt, o. D. (nach 1921).

Besier, Gerhard, *Die protestantischen Kirchen im Ersten Weltkrieg. Ein Quellen- und Arbeitsbuch*, Göttingen, 1984.

Beşikçi, İsmail, *Wir wollen frei und Kurden sein*, Frankfurt/M: isp-Verlag, 1987.

Beşikçi, İsmail, *Bilim-Resmi İdeoloji Devlet-Demokrası ve Kürt Sorunu*, İstanbul: Alan yay., 1990.

Beşikçi, İsmail, *Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi*, Ankara: Yurt, 1992.

Beylerian, Arthur, "L'impérialisme et le mouvement national arménien (1885-1890)," in: *Relations internationales*, Nr. 3, s. 19-54, Genf-Paris, 1975.

Beylerian, Arthur, *Les Grandes Puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918)*, documents réunis et présentés par A.B., Paris: Publications de la Sorbonne, 1983.

Bilge, Yakup, "Süryanilerin Yeni Hayatı Sürgünlük," in: *Varlık*, April 1997, s. 26-32, İstanbul, 1997.

Birdoğan, Nejat, *Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik*, Hamburg: Alevi Kültür Merkezi Yayınları, 1990.

Birdoğan, Nejat, *İttihat-Terakki'nin Alevilik Bektaşilik Araştırması (Baha Sait Bey)*, İstanbul: Berfin, 1994.

Birdoğan, Nejat, *Çelebi Vemalettin Efendi'nin Savunması (Müdafaa)*, İstanbul: Berfin, 1996.

Birge, John Kingsley, *The Bektashi Order of Dervishes*, Hartford und London, 1937.

Bliss, Edwin Munsell, *Turkey and the Armenian Atrocities*, Fresno (California): Meshag Printing and Publishing, 1982 (1896).

Blincoe, Robert, *Ethnic Realities and the Church. Lessons from Kurdistan. A History of Mission Work 1668-1990*, Pasadena: Presbyterian Center for Mission Studies, 1998.

Bois, Thomas, "Les Dominicains à l'avant-garde de la kurdologie au XVIIIe siècle," in: *Hivum fratrum Praedicaticarum*, 35 (1965), s. 265-292, 1965.

Bora, Siren, *İzmir Yahudileri Tarihi. 1908-1923*, İstanbul: Gözlem, 1995.

Bozarslan, Hamit, *Le problème national kurde en Turquie kémaliste*, unveröffentlichte Diplomarbeit, Paris: EHESS, 1986.

Bozarslan, Hamit, *Les courants de pensée dans l'Empire ottoman. 1908-1918*, unveröffentlichte Thèse de doctorat en Histoire, s. la dir. de F. Furet, EHESS, Paris, 1992.

Bozarslan, Hamit, "Histoire des relations arméno-kurdes," in H.-L. Kieser (Hg.), *Kurdistan und Europa*, s. 151-186, Zürich: Chronos, 1997.

Bozarslan, Hamit, "Der Kemalismus und das Kurdenproblem," in H.-L. Kieser (Hg.), *Kurdistan und Europa*, s. 217-236, Zürich: Chronos, 1997 b.

Bozarslan, Hamit, *La question kurde. Etats et Minorités au Moyen-Orient*, Paris: Sciences Po, 1997 c.

Bozarslan, Hamit, "Vocabulaire politique de la violence: l'exemple jeune turc," in: *Etudes Turques et Ottomanes. Documents de travail*, Nr 8, s. 45-54, Paris, Dezember 1999.

Bozarslan, Hamit, "L'Etat, le nationalisme et la question alévie en Turquie," in: R. Kastoryano et A. Dieckhof, *Les nouveaux nationalismes*, 2000 (im Druck).

Bozkurt, Ödül, *The Making of Young Women at an American Missionary School in Early Republican Turkey. A Study Based on the Life Histories of the 1928-1940 Graduates of the American Collegiate Institute for Girls in İzmir*, İstanbul: M. A. Thesis Boğaziçi Üniversitesi, 1995.

Braude, Benjamin, und Lewis, Bernard, *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Bd. 1: The Central Lands, New York, 1982.

Brockes, Ferdinand (Pastor), *Quer durch Kleinasien. Bilder von einer Winterreise durch das armenische Notstandsgebiet*, Gütersloh: Druck und Verlag von C. Bertelsmann, 1900.

van Bruinessen, Martin, *Agha, Scheich und Staat. Politik und Gesellschaft Kurdistan*, Berlin: Edition Parabolis, 1987.

van Bruinessen, Martin, "Genocide in Kurdistan? The Suppression of the Dersim Rebellion in Turkey (1937-38) and the Chemical War against the Iraqi Kurds (1988)," in: Andreopoulos, George, *Genocide - Conceptual and Historical Dimension*, s. 141-70, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1994.

van Bruinessen, Martin, "'Aslını inkar eden haramzadedir!' The debate on the ethnic identity of the kurdish Alevis," in: K. Kehl-Bodrogi, B. Kellner-Heinkele und A. Otter-Beaujean (Hg.), *Syncretistic religious communities in the Near East*, s. 1-23, Leiden: Brill, 1997.

van Bruinessen, Martin, "Kurden zwischen ethnischer, religiöser und regionaler Identität," in: C. Borck, E. Savelsberg, S. Hajo (Hg.), *Ethnizität, Nationalismus, Religion und Politik in Kurdistan*, s. 185-216, Münster: Lit, 1997 b.

Bryce, James (Viscount, Hg.), *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, London, 1916.

Bulut, Faik, *Belgelerle Dersim Raporları*, İstanbul: Yön, 1991.

Bumke, Peter J., "The Kurdish Alevis - Boundaries and Perceptions," in P. Andrews (Hg.), *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, s. 510-518, Wiesbaden, 1989.

Burnichon, Joseph, *Un Jésuite. Amadée de Damas (1821-1903)*, Paris, 1908.

Buxton, H., "Side-lights on the armenian question," in: *Contemporary Review*, Bd. 104, s. 789-798, London, 1913.

Çakır, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis, 1994.

Captanian, P. (Mme), *Mémoires d'une déportée*, Paris: Flenckowsky, 1920.

Çark, Y.G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler. 1453-1953*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1953.

Carmel, Alex, "William Hechler: Herzls christlicher Verbündeter," in: H. Haumann (Hg.), *Der Erste Zionistenkongress von 1897. Ursachen – Bedeutung – Aktualität*, s. 42-45, Basel: Karger, 1997.

Çay, Abdulhalûk M., *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara: Boğaziçi Yayınları, 1993.

Celil, Celîlê, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, Ankara: Özge, 1992.

Cemal (Djemal), Ahmet (Pascha), *Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes*, München: Drei Masken Verlag, 2. Aufl. 1922.

Cemil, Kadri (alias Zinar Silopî), *Doza Kurdistan*, Ankara: Özge, 1991 (1969).

Ceyhan, Abdullah, *Sırat-ı Müstakîm ve Sebîlürreşad Mecmuaları Fihrişti*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991.

Cevdet Pascha, *Tezakir*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991 (1953).

Chaliand, Gérard, und Ternon, Yves, *Le génocide des Arméniens*, 1980.

Challaye, Charles-Alexandre de (Comte; consule de France à Erzéroun), *Mémoire sur les missions Lazaristes et protestantes en Perse, 1854. Mémoire sur l'état actuel et l'avenir de la religion catholique et des missions lazaristes et protestantes en Perse*, introduit et annoté par J.-M. Hornus, Strasbourg, 1970.

Chambers, William Nesbitt, *Yoljuluk. Random thoughts on a Life in Imperial Turkey*, Paramus: Armenian Missionary Association of America, 1988 (1928).

Chaney, Charles L., *The Birth of Missions in America*, South Pasadena, 1976.

Charmetant, Félix, *Le livre jaune et la question d'Orient*, Extrait de la Revue Diplomatique et Coloniale, Nr. 1, Paris, 1. März 1897.

Childs, W. J., *Across Asia Minor on Foot*, New York, 1917.

Christensen, T., und Hutchinson, W. R. (Hg.), *Missionary ideologies in the imperialist era: 1880-1920*, 1982.

Christoffel, Ernst, *Blinde im Orient*, Barmen, 1912a.

Christoffel, Ernst, *Wie vier deutsche Jungen...*, 1912b.

Christoffel, Ernst, *Aus dunklen Tiefen*, Berlin, 1921.

Christoffel, Ernst, *Von des Heilandes Brüdern und Schwestern*, Berlin, 1930.

Christoffel, Ernst, *Zwischen Saat und Ernte*, Berlin, 1933.

Clogg, Richard, "The Publication and Distribution of Karamanli Texts bey the British and Foreign Bible Society Before 1850," in: *Journal of Ecclesiastical History*, Bd. 19, Nr. 1 vd., s. 57-81 und 171-193, 1968.

CDCA (Comité de Défense de la Cause Arménienne), *L'Actualité du génocide arménien*, Paris: EDIPOL, 1999.

Constant de Pelisanne, (Père; Ordre des Mineurs Capucins), *Capucins Missionnaires. Syrie Liban Turquie*, Marseille, 1931.

Copeaux, Etienne, *Espace et temps de la nation turque. Analyse d'une historiographie nationaliste 1931-1993*, Paris, 1997.

Coroman, Alicia, *The Daughter of the Euphrates*, New York, 1919.

Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie*, 4 Bde., Paris, 1892.

Dabag, Mihran, "Katastrophe und Identität. Verfolgung und Erinnerung in der armenischen Gemeinschaft," in: Loewy, H., und Moltmann, B., *Erlebnis – Gedächtnis – Sinn. Authentische und konstruierte Erinnerung*, s. 177-236, Frankfurt und New York: Campus, 1996.

Dabag, Mihran, "Jungtürkische Visionen und der Völkermord an den Armeniern," in: ders. und K. Platt, *Genozid und Moderne. Strukturen kollektiver Gewalt im 20. Jahrhundert*, Bd. 1, s. 152-205, Opladen: Leske + Budrich, 1998.

Dadrian, Vahakn N., "The Role of Turkish Physicians in the World War I Genocide of Ottoman Armenians," in: *Holocaus and Genocide Studies*, Bd. 1, Nr. 2, s. 169-92, 1986.

Dadrian, Vahakn N., "The Convergent Aspects of the Armenian and Jewish Cases of Genocide. A Reinterpretation of the Concept of Holocaust," in; *Holocaust and Genocide Studies*, Bd. 3, Nr. 2, 1988.

Dadrian, Vahakn N., "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide," in: Hovanissian, Richard G. (Hg.), *The Armenian Genocide. History, Politics, Ethics*, London: MacMillan, 1992.

Dadrian, Vahakn N., "The Secret Young-Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians," in *Holocaust and Genocide Studies*, Bd. 7, s. 173-201, 1993.

Dadrian, Vahakn N., *The history of the Armenian genocide: ethnic conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Oxford: Berghahn Books, 1995.

Dadrian, Vahakn N., *German Responsibility in the Armenian Genocide. A Review of the Historical Evidence of German Complicity*, Cambridge: Blue Crane Books, 1996.

Dadrian, Vahakn N., *The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: A Case Study of Distortion and Falsification*, Toronto: Zoryan Institute, 1999.

Daniel, Robert L., "The United States and the Turkish Republic before World War II: The Cultural Dimension," in: *Middle East Journal*, 21, s. 52-63, Winter 1967.

Daniel, Robert L., *American Philanthropy in the Near East 1820-1960*, Athens: Ohio University Press, 1970.

Davis, Leslie A., *The Slaughterhouse Province. An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide. 1915-1917*, hg. von Susan K. Blair, New Rochelle: Aristide D. Caratzas, 1989.

Davison, Roderic H., "The *Millets* as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire," in: Braude, Benjamin, und Lewis, Bernard, *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Bd. 1: The Central Lands, s. 319-337, New York, 1982.

Davison, Roderic H., "The french language as a vehicle for ottoman reform in the nineteenth century," in: J.-L. Bacqué-Grammont und E. Eldem (Hg.), *De la Révolution française à la Tuquie d'Atatürk*, s. 125-140, Varia Turcica XVI, İstanbul: Isis, 1990.

Davison, Roderic H., *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923. The impact of the West*, Austin: University of Texas Press, 1990.

Dawkins, R.M., "The Crypto-Christians of Turkey," in: *Byzantion*, s. 247-275, Bruxelles, 1933.

de Barenton, Hilaire, *La France catholique en Orient durant les trois derniers siècles, d'après des documents inédits*, 1902.

de Damas, Amadée (Père jésuite), *Coup d'oeil sur l'Arménie. A propos d'une mission de la Compagnie de jésus ouverte en Asie mineure par les ordres du Pape Léon XIII*, Lyon und Paris, 1888.

de Lanessan, Jean Marie Antoine, *Les Missions et leur Protectorat*, Paris, 1907.

Delacroix, Simon (Hg.), *Histoire universelle des missions catholiques*, Paris, 1956-1959.

Denais, Joseph, "Le Sultan," Extrait de la *Nouvelle Revue* du 1er avril 1897, Paris, 1897.

de Nogales, Rafael, *Vier Jahre unter dem Halbmond*, Berlin: Verlag von Reimar Hobbing, 1925.

de Nogales, Rafael, *Memoirs of a Soldat of Fortune*, New York, 1932.

DeNovo, Anne, *American Interests and Policies in the Middle East: 1900-1939*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1963.

Deranian, Marderos, *Hussenig. The origin, history, and destruction of an Armenian town*, Belmont MA: Armenian Heritage Press, 1994.

Deringil, Selim, *The Well-Protected Domains. Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire. 1876-1909*, London: I.B. Tauris, 1998.

Der Kazarian, Marion, *Sacrifice and Redemption, A Personal Chronicle of the 1915 Armenian Genocide and the Worcester Community*, Watertown (Massachusetts): Baikar Publications, 1995.

Der Mugrdechian, Bob, *Anooshavan, the intrepid Survivor*, Fresno (California): Liberty Printing, 1995.

Dersimi, Mehmet Nuri, *Hatıratım*, Stockholm: Roja Nû Yayınları, 1986.

Dersimi, Mehmet Nuri, *Hatıratım*, von Mehmet Bayrak kommentierte neutürkische Ausgabe, Ankara: Özge, 1992.

Dersimi, Mehmet Nuri, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Aleppo, 1952.

Des Coursons, R. (Vicomte), *La rébellion arménienne. Son origine – son but*, Paris, 1895.

Dinçer, Nahid, *Yabancı Özel Okullar*, İstanbul, 1978.

Diner, Dan, *Das Jahrhundert verstehen. Eine universalhistorische Deutung*, München: Luchterhand, 1999.

Dinkel, Christoph, "German Officers and the Armenian Genocide," in: *The Armenian Review*, Bd. 44, s. 77-130, Boston, 1991.

Dinkel, Christoph, *Die Geschichte der schweizerischen Armenierhilfe von den Anfängen bis in die Zwischenkriegszeit*, unveröffentlichte Lizentiatsarbeit, Basel, 1983.

Dittes, James E., "The Christian Mission and Turkish Islam," in: *The Muslim World*, 45, s. 134 vd., Boston, 1955.

Doğan, Nuri, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Ankara: Bağlam, 1994.

Duguid, Stephen, "The Politics of Unity: Hamidian Politics in Eastern Anatolia, in: *Middle Eastern Studies*, Nr. 9, s. 139-155, 1973.

Dumont, Paul, "La période des Tanzîmât (1839-1878)," in: Mantran, Robert (Hg.), *Histoire de l'Empire Ottoman*,, s. 459-522, Paris: Fayard, 1989.

Dumont, Paul, *Mustafa Kemal. 1919-1924*, Bruxelles: Éditions Complexe, 1983.

Duval, (OP), *La mission des Dominicains à Mossoul*, Paris, 1889.

Dwight, H.G.O., und Smith, Eli, *Missionary Researches in Armenia*, Boston und New York, 1833.

Dzeron, Manoog B., *Village of Parchanj. General History (1600-1937)*, Boston: Baikar Press, 1984.

Earle, Edward Mead, *Turkey, the Great Powers and the Bagdad Railway – a Study in Imperialism*, New York, 1966.

Eberhard, Otto, "Bildungswesen und Schulreform in der neuen Türkei," in: *Jahrbuch des Vereins für wissenschaftliche Pädagogik*, 1917.

Eckart, Bruno, *Meine Erlebnisse in Urfa,* Potsdam: Tempel-Verlag, 1922.

Ehrhold, Käthe, *Flucht in die Heimat,* Dresden-Leipzig, 1937.

Encyclopaedia of Islam, New Edition, Bde. I-VI, Leiden und London, 1960-89.

Ergin, Osman Nuri, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısiyle Türkiye Maarif Tarihi,* 5 Bde., İstanbul: Eser Maatbası, 1977.

Ergün, Mustafa, "Die deutsch-türkischen Erziehungsbeziehungen während des Ersten Weltkrieges," in: *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı tarihi araştırma ve uygulama merkezi dergisi),* Nr. 3, s. 193-208, Jan. 1992.

Evans, Laurence, *United States Policy and the Partition of Turkey: 1914-1924,* Baltimore: John Hopkins Press, 1965.

Fallscheer-Zürcher, Josephine, "Die türkische Provinzialhebamme," in: *Annalen für das gesamte Hebammenwesen,* Bd. 1, Heft 3, s. 265-281, Berlin, 1910.

Fallscheer-Zürcher, Josephine, "Wie ich den Räuberfürsten Ibrahim Pascha operierte," in: *Hygieia,* Nr. 3-5, Basel, 1932.

Favre, Edouard (Hg.), *Léopold Favre 1846-1922,* Genf, 1923.

Feigel, Uwe, *Das evangelische Deutschland und Armenien. Die Armenierhilfe deutscher evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der deutsch-türkischen Beziehungen,* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1989.

Fıglalı, Ethem Ruhi, *Türkiye'de Alevîlik Bektâsîlik,* Ankara: Selçuk Yay., 1996 (1990).

Fırat, Mehmet Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi,* Amkara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1983 (1952).

Fleischmann, Ellen L., "'Our Moslem sisters': women of Greater Syria in the eyes of American Protestant missionary movement, in: *Islam and Christian-Muslim Relations,* Bd. 9, Nr. 3, s. 307-23, 1998.

Fleury, Antoine, *La politique allemande au Moyen-Orient. 1919-1939,* Genève, 1977.

Fouqueray, Henri, *Missions de l'Assomption en Orient, 1862-1924,* Lyons, 1925.

Frazee, C. A., *Catholics and Sultans. The church and the Ottoman empire 1453-1923,* Cambridge, 1983.

Freud, Sigmund, *Psychologie des Unbewussten,* Bd. 3 der Studienausgabe, 5. Aufl., Frankfurt a. M.: Fischer, 1982.

Frick, H., *Nationalität und Internationalität in der christlichen Mission,* Gütersloh: C. Bertelsmann, 1917.

Frutiger, Uarda, *Ärztin im Orient auch wenn's dem Sultan nicht gefällt: Josephina Th. Zürcher (1866-1932),* Basel und Stuttgart: Schwabe, 1987.

Furet, C., *Récits historiques tirés de l'histoire ottomane,* livre de lecture à l'usage des écoles et lycées de l'empire approuvé par le conseil de l'instruction publique, Istanbul, 1871.

Gabriel, Albert, *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940.

Gairdner, W. H. T., "Mohammed without camouflage. Ecce homo arabicus," in: *The Moslem World,* s. 25-57, 1919.

Gardon, Victor (alias Gakavian, Wahram), *Le Chevalier à l'Emeraude,* Paris, 1961.

Gatteyrias, J.-A., *L'Arménie et les Arméniens,* Paris, 1882.

Gazer, Hacik Rafi, *Die Reformbestrebungen in der Armenisch-Apostolischen Kirche im ausgehenden 19. und im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1996.

Geiss, Imanuel (Hg.), *Der Berliner Kongress 1878. Protokolle und Materialien*, Boppard am Rhein, 1978.

Gensichen, H. W., "Missionsgeschichte der neueren Zeit," in: Schmidt, K. D., und Wolf, E. (Hg.), *Die Kirche in ihrer Geschichte*, Bd. 4, Lieferung T, 3. verbesserte Auflage, Göttingen, 1976.

Gensichen, H. W., "German Protestant Missions," in: Christensen und Hutchinson (Hg.), *Missionary ideologies in the imperialist era: 1880-1920*, s. 181-190, Aarhus, 1982.

Georgeon, François, "Le dernier sursaut (1878-1908)" und "La mort d'un empire (1908-1923)," in Mantran, Robert (Hg.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, s. 523-604, Paris: Fayard, 1989.

Georgeon, François, *Aux origines du nationalisme turc. Yusuf Akçura (1876-1935)*, Paris: Editions ADPF, 1980.

Georgeon, François, *Des Ottomans aux Turcs. Naissance d'une nation*, Analecta Isiana, Istanbul: Isis, 1995 (1988).

Georgeon, François, "Mots interdits. A propos d'un document sur la censure ottomane au début du siècle," in: *Etudes Turques et Ottomanes. Documents de travail*, Nr 8, s. 35-44, Paris, Dezember 1999.

Ghazarian, Vatche (Hg.), *A Village Remembered. The Armenians of Habousi*, Waltham MA: Mayreni Publishing, 1997.

Giannantonio da Milano, "Sunto storico e descrittivo della missiona apostolica dei meinori cappucini nella Mesopotamia," in: *Analecta Ordinis Minorum Cappucinorum*, s. 199-208, 231-241, 263-271, 306-309, 340-345, Rom, 1899.

Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*. Istanbul: Kültür Bakanlığı, 1976.

Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, Islâmlaşmak, Muassırlaşmak*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1976 b.

Göldaş, Ismail, *Kürdistan Teâli Cemiyeti*, Istanbul: DOZ, 1991.

Gölpınarlı, Abdülbaki, *100 Soruda Tasavvuf*, Istanbul: Gerçek Yay., 1985.

Goltz, Hermann, "Zwischen Deutschland und Armenien," in: *Theologische Literaturzeitung*, 108. Jg. Nr. 12, s. 865-886, Berlin DDR, 1983.

Goltz, Hermann (Hg.), *Akten des Internationalen Dr. Johannes-Lepsius- Symposiums 1986 an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg*, Halle/Saale, 1987.

Goltz, Hermann, "Die ‚armenischen Reformen' im Osmanischen Reich. Johannes Lepsius und die Gründung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft," in: *75 Jahre Deutsch-Armenischen Gesellschaft. Festschrift*, s. 4-76, Mainz: Deutsch-Armenische Gesellschaft e. V., 1989.

Goltz, Hermann, und Meissner, Axel, *Deutschland, Armenien und die Türkei 1895-1925. Dokumente und Zeitschriften aus dem Dr. Johannes-Lepsius-Archiv an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg*, München: K. G. Saur, 1998.

Goltz, Hermann, "Das Dreick Schweiz-Deutschland-Armenien. Beobachtungen und Dokumente aus dem Dr. Johannes Lepsius-Archiv an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, in H.-L. Kieser (Hg.), *Die armenische Frage und*

die Schweiz (1896-1923) / La question arménienne et la Suisse (1896-1923), Zürich: Chronos, 1999.

Gordon, Leland James, *American Relations with Turkey. 1830-1930: An Economic Interpretation*, University of Pennsilvania Press, Philadelphia, 1933.

Grabill, Joseph L., "Missionary Influence on American Relation with the Near East: 1914-1923," in: *The Muslim World*, 32, s. 43-56 und 141-154, Boston, 1968.

Grabill, Joseph L., *The Protestant Diplomacy and the Near East*, Minnesota, 1971.

Grant, Asahel, *The Nestorians or the Lost Tribes. Containing Evidence of their Identity*, New York, 1841.

Greene, Joseph K., *Leavening the Levant*, Boston, 1916.

Gründer, Horst, *Christliche Mission und deutscher Imperialismus: eine politische Geschichte ihrer Beziehungen während der deutschen Kolonialzeit 1884-1914, unter besonderer Berücksichtigung Afrikas und Chinas*, Paderborn, 1982.

Gründer, Horst, *Welteroberung und Christentum. Ein Handbuch zur Geschichte der Neuzeit*, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1992.

Gust, Wolfgang, *Der Völkermord an den Armeniern. Die Tragödie des ältesten Christenvolkes der Welt*, München: Carl Hanser, 1993.

Gust, Wolfgang (Hg.), *Revidierte Ausgabe der von Johannes Lepsius unter dem Titel ‚Deutschland und Armenien 1914-1918' herausgegebenen Sammlung diplomatischer Aktenstücke*, Version 2.10, o. O., 1999.

Guyer, Samuel, "Reisen in Mesopotamien," in: *Dr. A. Petermanns Mitteilungen*, s. 168-174, 204-210, 254-259, 292-301, Gotha: Geographische Verlagsanstalt Justus Perthes, 1916.

Habermas, Rebekka, und Minkmar, Niels (Hg.), *Das Schwein des Häuptlings. Beiträge zur Historischen Anthropologie*, Berlin: Klaus Wagenbach, 1992.

Haenger, Peter, *Die Basler Mission im Spannungsbereich afrikanischer Integrationsversuche und europäischer Kolonialpolitik. Vorbereitung und Anfangszeit der "Asante-Mission" in Abetifi, Kwawu, 1869-1888*, unveröffentlichte Lizentitatsarbeit, Basel, Juli 1989.

Hajjar, Joseph, *Bismarck et ses menées orientales*, 2 Bde., Damaskus: Tlass, 1990.

Hajjar, Joseph, *Le Vatican, la France et le catholicisme oriental, 1878-1914: diplomatie et histoire de l'église*, Beauchesne, 1979.

Hakim, Halkawt, "Missionnaires et voyageurs. Les débuts de la connaissance des Kurdes en Europe," in: *Bulletin de l'Association des Anciens Elèves de l'INALCO*, s. 25-31, Paris, April 1990.

Halfin, *XIX. Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadeler*, Istanbul: Komal, 1992 (1976).

Halli, Reşat, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)*, hg. vom Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1972.

Hammer, Karl, *Deutsche Kriegstheologie (1870-1918)*, München, 1971.

Hamlin, Cyrus, "The Genesis and Evaluation of the Turkish Massacre of Armenian Subjects," in: *The Journal of American Antiquarian Society*, April 1898.

Hammer, K., *Weltmission und Kolonialismus, Sendungsideen des 19. Jahrhunderts im Konflikt*, München, 1978.

Hanıoğlu, Şükrü, *Bir Siyasal Düsünür olarak Abdullah Cevdet ve Dönem'i*, İstanbul, 1982.

Hanıoğlu, Şükrü, *The Young Turk in Opposition*, New York und Oxford: Oxford University Press, 1995.

Harbord, James G., "Investigating Turkey and Transcaucasia," in: *The Worlds Work*, Bd. 40, s. 35-47, 176-193, 271-280, Londres et New York, 1920.

Harbord, James G., "The Chief of the Military Mission to Armenia (Harbord) to the Secretary of State" (offizieller Harbord-Bericht vom 16. 10. 1919), in: *Papers relating to the foreign relations of the United States 1919*, Washington: Government Printing Office, 1934, s. 840-889.

Harnack (von), Adolf, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, Berlin, 4. Auflage 1924.

Harris, George S., *Troubled Alliance. Turkish-American problems in historical perspective, 1945-1971*, Washington, 1972.

Hartmann, Martin, *Islam, Mission, Politik*, Leipzig, 1912.

Hartmann, Martin, *Unpolitische Briefe aus der Türkei*, Bd. 3 der Reihe "Der Islamische Orient," Leipzig: Rudolf Haupt, 1910.

Hartmann, Richard, *Im neuen Anatolien*, Leipzig, 1928.

Hasluck, F. W. (postum hg. von Hasluck, Margaret M.), *Christianity and Islam under the Sultans*, 2 Bde., Oxford: Clarendon Press, 1929.

Hasluck, F. W., "Heterodoxe Tribes of Asia Minor," in: *Journal of the Royal Anthropological Institute*, s. 310-342, London, 1921.

Haydaroğlu, Ilknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğunda yabancı okullar*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

Heinzelmann, Tobias, *Aufklärung für Kinder – Die Kinderzeitschrift "Angeliaforos Çocuklar için,"* unveröffentlichte Seminararbeit, Universität Freiburg, 1994.

Henkel, Willi, "Die Missionen von Arabien bis Sikkim," in: Metzler, J. (Hg.), *Sacra Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum. 350 anni a servizio delle missioni 1622-1975*, Bd. III/1, s. 365-387, Rom, Freiburg und Wien: Herder, 1975.

Hopkins, Howard, *John R. Mott, 1865-1955: a biography*, Grand Rapids (Mich.), 1979.

Hornus, Jean-Michel, *Le Protestantisme au Proche-Orient*, Jérusalem, o. D.

Hovannisian, Richard G., *The Republic of Armenia*, Bd. I: The First Year, 1919-20, Los Angeles, 1971.

Hovannisian, Richard G., *The Republic of Armenia*, Bd. II: From Versailles to London, 1919-20, Los Angeles, 1982.

Hovanissian, Richard G. (Hg.), *The Armenian Genocide. History, Politics, Ethics*, London: MacMillan, 1992.

Hovanissian, Richard G. (Hg.), *Remembrance and Denial. The Case of the Armenian Genocide*, Detroit: Wayne State University Press, 1998.

Howard, Harry N., "An American Experiment in Peacemaking: The King-Crane Commission," in: *The Muslim World*, 32, s. 122-146, Boston, 1942.

Howard, Harry N., *The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-23*, New York, 1966.

Hurewitz, J.C., *Diplomacy in the Near and Middle East*, Octagon Books, New York, 1972.

Hutchison, William R., *Errand to the World: American Protestant Thought and Foreign Missions*, University of Chicago Press, 1987.

Imbert, Stanislas, *Petite histoire des écoles chrétiennes d'Erzeroum (Haute Arménie)/ Turquie. 1884-1902*, Fonseranes-Béziers (Vervielfältigung), 1978.

Jäschke, Gotthard, "Die christliche Mission in der Türkei," in: *Saeculum*, Bd. 7.7, s. 68-78, Freiburg und München, 1956.

Jäschke, Gotthard, "Johannes Lepsius," in: *Zeichen der Zeit*, 12. Jg., s. 447-450, Berlin DDR, 1958.

Jafarian, Boghos, *Farewell Kharpert. The Autobiography of Boghos Jafarian*, supplementary chapters by Claire Mangasarian, o. O., 1989.

Jahrbuch der Deutschen Orient-Mission, Berlin, 1903.

Jernazian, Ephraim K., *Judgment unto truth. Witnessing the Armenian genocide*, New Brunswick und London: Transaction Publishers, 1990.

Jenkins, Hester Donaldson, *An Educational Ambassador to the Near East: The Story of Mary Mills Patrick and an American College in the Orient*, New York, 1925.

Jenkins, Paul, "CMS Early Experiment in Intereuropean Cooperation," in: Ward, Kevin (Hg.), *CMS and the World Church*, 1799-1999, London, erscheint 1999.

Johannes Lepsius zum Gedächtnis, Potsdam, 1926.

Joseph, John, *The Nestorians and their Neighbours, A Study of Western Influence on their Relations*, Princeton, 1961.

Joseph, John, *Muslim-Christian Relations and Inter-Christian Rivaltries in the Middle East. The Case of the Jacobites in an Age of Transition*, New York, 1983.

Kaiser, Hilmar, "Germany and the Armenian Genocide (Review of Vahakn N. Dadrian, German Responsibility in the Armenian Genocide: A Review of the Historical Evidence of German Complicity)," in: *Journal of the Society of Armenian Studies*, Bd. 8, s. 127-142, Michigan-Dearborn, 1997.

Kaiser, Hilmar, "The Bagdadbahn Railway and the Armenian Genocide, 1915-1916. A Case Study in German Resistance and Complicity," in: R. G. Hovannisian (Hg.), *Remembrance and Denial. The case of the Armenian Genocide*, s. 67-112, Detroit, 1998.

Kaiser, Hilmar, "Le génocide arménien: négation ‚à l'allemande'," in: CDCA, *L'Actualité du génocide arménien*, s. 75-91, Paris: EDIPOL, 1999.

Kalman, M., *Belge ve tanıklarıyla Dersim Direnişleri*, İstanbul: Nûjen Yay., 1995.

Karaca, Ali, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, İstanbul: Eren, 1993.

Karakaş, Mahmut, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı, 1995.

Karayan, Sarkis, "An Inquiry into the Number ans Causes of Turkish Losses During the First World War," in: *Armenian Review*, s. 284-289, 1982.

Karpat, Kemal, "*Millets* and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottman Era," in: Braude, Benjamin, und Lewis, Bernard, *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Bd. 1: The Central Lands, s. 141-169, New York, 1982.

Karpat, Kemal, *Ottoman Population. 1830-1914. Demographie and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, 1985.

Kawerau, Peter, *Amerika und die orientalischen Kirchen, Ursprung und Anfang der amerikanischen Mission unter den Nationalkirchen Westasiens*, Arbeiten zur Kirchengeschichte, begründet von K. Holl und H. Lietzmann, hg. von A. Aland u. a., Berlin, 1958.

Kemal, Mustafa, *Die neue Türkei*, 3 Bde., Leipzig, 1928.

Kemal, Mustafa, *Nutuk*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989 (1929).

Kemali, Ali, *Erzincan Tarihi*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1992 (1930).

Ketchian, Bertha Nakshian, *In the Shadow of the Fortress. The Genocide Remembered*, Cambridge MA: The Zoryan Institute Survivor's Memoirs, 1988.

Kévorkian, Raymond H., und Paboudjian, Paul B., *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide*, Paris: ARHIS, 1992.

Kieser, Hans-Lukas, "Les Kurdes alévis face au nationalisme turc. L'alévité du Dersim et son rôle dans le premier soulèvement kurde contre Mustafa Kemal (Koçkiri 1919-1921)," *MERA Occasional Paper*, Nr. 18, Amsterdam 1993.

Kieser, Hans-Lukas, "L'Alévisme kurde," *Peuples Méditerranéens* 68-69, Paris, 1994, s. 57-76.

Kieser, Hans-Lukas (Hg.), *Kurdistan und Europa. Einblicke in die kurdische Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*, Zürich: Chronos, 1997.

Kieser, Hans-Lukas, "Le petit monde autour d'un hôpital missionnaire: Urfa, 1897-1922," in F. Georgeon und P. Dumont, *Vivre dans l'Empire ottoman. Sociabilités et relations intercommunautaires (XVIIIe-XXe siècles)*, Paris: Harmattan, 1997 b.

Kieser, Hans-Lukas, "Le soulèvement du Koçkiri-Dersim et la question identitaire (1919-1921)," in: *Les Annales de l'autre Islam*, Nr. 5, s. 279-316, Paris: INALCO–ERISM, 1998.

Kieser, Hans-Lukas (Hg.), *Die armenische Frage und die Schweiz (1896-1923) / La question arménienne et la Suisse (1896-1923)*, Zürich: Chronos, 1999.

Kiessling, Hans von, *Mit Generalfeldmarschall von der Goltz Pascha in Mesopotamien und Persien*, Leipzig, 1922.

Kinross, *John Patrick, Ataturk: A Biography of Mustafa Kemal, Father of Modern Turkey*, Morrow, New York, 1965.

Kirşehiroğlu, E., *Türkiye'misyoner faaliyetleri, İstanbul*, 1963.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu'da Amerika. 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul: Arba, 1989.

Kodaman, Bayram, *Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987.

KOMAL, *Koçgiri Halk Hareketi. 1919-1921*, İstanbul: Komal, 1992 (1975).

Köprülü, Fuad, "Bemerkungen zur Religionsgeschichte Kleinasiens," in: *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, Bd. 1, s. 203-222, Wien, 1922.

Koutcharian, Gerayer, *Der Siedlungsraum der Armenier unter dem Einfluss der historisch-politischen Ereignisse seit dem Berliner Kongress 1878: eine politisch-geographische Analyse und Dokumentation*, Berlin: Reimer, 1989.

Krikorian, Mesrob K., *Armenians in the Service of the Ottoman Empire. 1860-1908*, London, 1977.

Krischtschian, Melkon, *Deutschland und die Ausrottung der Armenier in der Türkei*, Potsdam, 1930.

Küçük, Cevdet, *Osmanlı Diplomasında Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul, 1984.

Künzler, Jakob, "Die Türkei und Armenien," in: *Neue Schweizerische Zeitung*, 1. Jg., Nr. 104, 20. 12. 1919.

Künzler, Jakob, "Beobachtungen über Kriegskrankheiten in Mesopotamien," in: *Die ärztliche Mission*, Jahrg. X, Heft 2, s. 33-45, 1919 b.

Künzler, Jakob, "Aufteilung der Türkei," in: *Appenzeller Zeitung*, Nr. 130, 1920.

Künzler, Jakob, "Reiseerlebnisse aus Mesopotamien," in: *National Zeitung*, Basel, Nr. 287-297, 1920.

Künzler, Jakob, *Im Lande des Blutes und der Tränen. Erlebnisse in Mesopotamien während des Weltkrieges*, Potsdam: Tempelverlag, 1921.

Künzler, Jakob, *Der Raub der Kurdenbraut*, Tempelverlag, Potsdam,1925.

Künzler, Jakob, "Letzte Erlebnisse in der Türkei," in: *Der Orient*, s. 60-64 u. 85-91, Potsdam, 1925 b.

Künzler, Jakob, *Garabed und Djürdji. Vater und Sohn. Lebens- und Sittenbilder aus dem christlichen Mesopotamien*, Potsdam: Tempelverlag, 1925 c.

Künzler, Jakob, "Urfa und die neue Türkei," in: *Basler Nachrichten*, 23. 10. 1930.

Künzler, Jakob, *Dreissig Jahre Dienst am Orient*, Basel, 1933.

Künzler, Jakob, *Dein Volk ist mein Volk. Das Lebensbild einer Heldin seltener Art, der Dänin Karen Jeppe*, Basel und Leipzig: Verlag von Heinrich Majer, 1939.

Künzler, Jakob, *Köbi, der Lückenbüsser, im Dienste des Lebens*, Selbstbiographie des Dr. med. h.c. Jakob Künzler, für die Herausgabe bearbeitet von Paul Schütz, Kassel: Johannes Stauda Verlag, 1951.

Kürkçüoğlu, Cihat., *Şanlıurfa Camileri*, Şanlıurfa: ŞURKAV, 1990.

La Défense héroïque de Van, Genève: Edition de la Revue Droschak, 1916.

Latourette, Kenneth-Scott, *A History of the Expansion of Christianity*, 7 Bde., New York und London: Harper and Brothers, 1944.

Laurie, Thomas, *The Contributions of Our Foreign Missions to Science and Human Well-Being*, Boston, 1885 (1881).

Lawrence, T.E., *Die sieben Säulen der Weisheit (Seven Pillars of Wisdom)*, deutsche Übersetzung von Dagobert von Mikusch, München, 1958.

Le Cinquantenaire de la Mission d'Arménie. 1881-1931, Lyon, 1932.

Lehmann-Haupt, C.F., *Armenien Einst und Jetzt. Reisen und Forschungen von Lehmann-Haupt*, Berlin: B. Behr's Verlag, 1910.

Lehmann-Haupt, Therese, *Erlebnisse eines zwölfjährigen Knaben während der armenischen Deportation*, Bremen, 1985.

Lémonon, Ernest, "Les Missions protestantes en Turquie d'Asie," in: *Questions Actuelles*, Bd. 98, s. 152-160 und 188-192, 1908.

Leonhard, R., *Paphlagonia. Reisen und Forschungen im nördlichen Kleinasien*, Berlin, 1915.

Lepsius, Johannes, *Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider die christlichen Grossmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland*, Berlin: Verlag der Akademischen Buchhandlung W. Faber & Co., 2. Auflage 1896.

Lepsius, Johannes, *Der Todesgang des Armenischen Volkes. Bericht über das Schicksal des Armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges*, Potsdam: Tempelverlag, 1930 (1916).

Lepsius, Johannes, *Deutschland und Armenien 1914-1918*, Potsdam, 1919 (Reprint Bremen: Donat und Temmen Verlag, 1986).

Lepsius, Johannes, *Jesus at the peace conference*, 1919 b.

Lepsius, Mendelssohn, Bartholdy und Thimme (Hg.), *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914. Sammlung der Diplomatische Aktenstücke des Auswärtigen Amtes*, im Auftrag des Auswärtigen Amtes herausgegeben, 6 Bde., Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1922-24.

Levene, Mark, "Creating a Modern ‚Zone of Genocide': The Impact of Nation- and State-Formation on Eastern Anatolia, 1878-1923," in: *Holocaust and Genocide Studies*, Nr. 12, s. 393-433, 1998.

Lewis, Bernard, *Islam et laïcité. La naissance de la Turquie moderne*, Paris: Fayard, 1988 (englische Erstausgabe 1961).

Liman von Sanders, Otto, *Fünf Jahre Türkei*, Berlin, 1920.

Lohmann, Ernst (Hg.), *Skizzen und Bilder aus dem Orient*, Dinglingen (Baden): St. Johannis-Druckerei, o. D. (yaklaşık 1899).

Lohmann, Ernst, *Nur ein Leben. Lebenserinnerungen*, Schwerin i. M., 1933.

Lübeck, Konrad, *Die katholische Orientmission in ihrer Entwicklung dargestellt*, Köln: J. P. Bachem, 1917.

Lynch, H. F. B., *Armenia. Travels and Studies*, Bd. 1: The Russian Provinces, Bd. 2: The Turkish Provinces, London: Longmans, Green, and Co., 1901.

MacCarthey, T. H., *Präsident Wilson. Sammlung der Erklärungen des Präsidenten der Vereinigten Staaten von Amerika über Krieg und Frieden*, 1918.

Makdisi, Ussama, "Reclaiming the Land of the Bible: Missionaries, Secularism, and Evangelical Modernity," in: *American Historical Review*, s. 680-713, Juni 1997.

Mandelstam, André N., *Das armenische Problem im Lichte des Menschen- und des Völkerrechts*, Berlin, 1931.

Mandelstam, André N., *Le Sort de l'Empire Ottoman*, Lausanne, 1917.

Mantran, Robert (Hg.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris: Fayard, 1989.

Mantran, Robert, "La déclaration des droits de l'homme et les édits sultaniens de 1839 et de 1856," in: J.-L. Bacqué-Grammont und E. Eldem (Hg.), *De la Révolution française à la Tuquie d'Atatürk*, s. 141-147, Varia Turcica XVI, Istanbul: Isis, 1990.

Mantran, Robert, "Les écoles françaises en Turquie (1925-1931)," in: Dumont, Paul, und Bacqué-Grammont, Jean-Louis (Hg.), *La Turquie et la France à l'époque d'Atatürk*, s. 179-189, Paris, 1981.

Mardin, Şerif, *Religion and Social Change in Modern Turkey. The Case of Beddiüzaman Said Nursi*, New York: State University of New York Press, 1989.

Marzbed, *Faits et documents. Quelques épisodes des événements de Césarée*, Constantinople: American Printings House/ Péra, 1919.

Massacres d'Adana et nos missionnaires. Récit de témoins, Lyon, 1909.

Matuz, Josef, *Das Osmanische Reich: Grundlinien seiner Geschichte*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1985.

McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün. Osmanlı Müslümanlarına karşı yürütülen ulus olarak temizleme işlemi. 1821-1922*, Ankara: Inkılâp, 1998 (englische Erstausgabe: *Death and Exile. The ethnic cleansing of Ottoman muslims. 1821-1922*, Princeton: Darwin Press, 1995).

Mcdowall, David, *A Modern History of the Kurds*, London und New York: I. B. Tauris, 1996.

Meiselas, Susan, *Kurdistan in the Shadow of History*, New York: Random House, 1997.

Melidonian, Heini, *Vergangen... aber nicht vergessen! Erinnerungen und Erlebnisse eines armenischen Waisenkindes auf der Missions-Station Marasch in der asiatischen Türkei*, Chemnitz: Buchhandlung des Gemeinschaftsvereins in Chemnitz, 1937.

Melson, Robert, *Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, Chicago und London: The University of Chicago Press, 1992.

Meyer, Erich, *Deutsch-Evangelisch im Orient*, Berlin, 1916.

Meyer, Karl, *Armenien und die Schweiz*, Bern: Blaukreuz-Verlag, 1974.

Miller, George, "Aleppo College: Failure or Fulfilment?," in: *The Muslim World*, 57, s. 42-45, Jan. 1933.

Missions Franciscaines d'Arménie, suppl. à l'Echo mensuel illustré de la Custodie franciscaine de Terre Sainte, 1896.

Moltke, Helmuth von, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, 6. Auflage, Berlin, 1893 (1841).

Molyneux-Seel, "A Journey in Dersim," in: *Geographical Journal*, Nr. 44, s. 49-68, 1914.

Mommsen, Hans, "Der Weg zur Vernichtung der europäischen Juden," in: M. Dabag und K. Platt, *Genozid und Moderne. Strukturen kollektiver Gewalt im 20. Jahrhundert*, Bd. 1, s. 241-53, Opladen: Leske + Budrich, 1998.

Mommsen, Wolfgang J., *Das Zeitalter des Imperialismus*, Fischer Weltgeschichte Bd. 28, Frankfurt a. M., 1969.

Moranian, Suzanne Elizabeth, "Bearing Witness: The Missionary Archives as Evidence of the Armenian Genocide," in: Hovanissian, Richard G. (Hg.), *The Armenian Genocide. History, Politics, Ethics*, London: MacMillan, 1992.

Moranian, Suzanne Elizabeth, *The American missionaries and the Armenian question: 1915-1927*, Wisconsin-Madison, 1994.

Mordtmann, Andreas David, *Stambul und das moderne Türkenthum. Politische, sociale und biographische Bilder von einem Osmanen*, 2 Bde., Leipzig: 1878.

Mordtmann, J. H., *Vier Vorträge über Vorderasien und die heutige Türkei*, Berlin, 1917.

Moser, Pierre A., *Arméniens – où est la réalité?*, Saint-Aquilin-De-Pacy und Eure: Editions Mallier, 1980.

Muhtar Paşa, Gazi Ahmet, *Anılar 2. Sergüzest-i Hayatım'ın cild-i sanisi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996.

Müller-Simonis, Paul, *Vom Kaukasus zum persischen Meerbusen*, Mainz, 1897.

Münir, Orhan, *Minderheiten im Osmanischen Reich und in der neuen Türkei*, Köln, 1937.

Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement. The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, University of California Press, 1963.

Nazarbek, Avetis, "Zeitun," in: *The Contemporary Review*, s. 513-528, London, 1896.

Nâzım Pascha, Hüseyin, *Ermeni Olayları Tarihi*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994 (1897).

Neumann, Christoph K., *Das indirekte Argument. Ein Plädoyer für die Tanzimat vermittels der Historie. Die geschichtliche Bedeutung von Ahmet Cevdet Paschas Ta'rih*, Münster: Lit, 1994.

Niebuhr, C., *Voyage en Arabie et en d'autres pays circonvoisins*, Amsterdam, 1780.

Niepage, Martin, *Ein Wort an die berufenen Vertreter des deutschen Volkes. Eindrücke eines Oberlehrers aus der Türkei*, Basel, 1916.

Novotny, Alexander, *Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878*, 1. Bd., Graz, 1957.

Nur, Rıza, *Hayat ve Hatıratım. Rıza Nur-Atatürk Kavgası*, 3 c., İstanbul: İşaret, 1992 (1967-68).

Öke, Mim Kemâl, *The Armenian Question 1914-1923*, Nicosia: K. Rustem & Brother, 1988.

Ökse, Necati (Em. Kur. Alb.), "Ermeni Sorunun Doğuşu ve Tehcir Kanunu Uygulanması," in: *Askeri Tarih Bülteni*, 21, August 1986.

Olson, Robert, *The Emergence of Kurdish Nationalism 1880-1925*, Texas, 1991 (1989).

Onur, Hüdavendigar, *Ermeniler: Millet-i Sadıka'dan Hayk'ın Çocuklarına*, İstanbul: Kitabevi, 1999.

Oran, Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği. Resmi ideoloji dışı bir incelemesi*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1988.

Ortaylı, İlber, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, 1979.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul. 1983.

Ortaylı, İlber, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985.

Osmanlı Arşivi/ Yıldız Tasnifi, *Ermeni Meselesi* – Ottoman Archives/ Yildiz Collection, *The Armenian Question*, 3. c., İstanbul: The Historical Research Foundation, 1989.

Öz, Baki, *Alevilik ile ilgili Osmanlı belgeleri*, İstanbul: Can yay., 1995.

Öz, Baki, *Kurtuluş Savaşı'nda Alevi-Bektaşiler*, İstanbul: Yenigün Haber Ajansi, 1997.

Özaydın, Zuhal, "Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesine göre Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Kuruluşu,"in: *Tıp Tarihi Araştırmaları*, s. 70-89, İstanbul, 1990.

Özçelik, İsmail, "1915'te Urfa'da Ermeni Olayları ve İsyanı," in: *Askeri Tarih Bülteni*, Nr. 21, s. 23-33, Ankara, 1986.

Özçelik, İsmail, "Milli Mücadele'deUrfa'da Ermeni-Fransız İşbirliği ve bir Ermeni Doktorunun Amerika'dan Gönderdiği Mektup," in: *Askeri Tarih Bülteni*, Nr. 22, s. 193-204, Ankara, 1987.

Parsons, Levi, *The Dereliction and Restoration of the Jews*, Boston, 1819.

Pasdermadjian, Hrand, *Histoire de l'Arménie*, Paris: H. Samuelian, 1986 (1949).

Paton, William, *Christianity in the Eastern Conflicts*, London: Edinburgh House Press, 1937.

Patrick, Mary M., "Among the educated women of Turkey," in: A. von Sommer und S. M. Zwemer, *Daylight in the Harem. A new Era for Moslem Women. Papers on present-day reform movements, conditions and methods of work among moslem women read at the Lucknow conference 1911*, New York, 1911.

Peabody, Emily Clough, *Corinna Shattuck. Missionary Heroine*, Chicago: The Woman's Board of Missions of the Interior, 1913.

Peet, Louise Jenison, *No Less Honor. The Biography of William Wheelock Peet*, Chattanooga (Tennessee), 1939.

Perbal, *Les Missionnaires Français et le nationalisme*, Paris, 1939.

Percy, Earl, *Highlands of Asiatic Turkey*, London, 1901.

Pernot, M., *Rapport sur un voyage d'étude à Constantinople, en Egypte et en Turquie d'Asie,* Paris, 1912.

Pietschmann, Victor, *Durch kurdische Berge und armenische Städte*, Wien, 1940.

Piolet, J.-B. (S. J.), *La France au dehors. Les Missions Catholiques Françaises au XIX siècle,* 6 Bde., Paris: A. Colin, 1900-1902.

Pistor-Hattam, Anja, "Sheikh 'Ubaidullâh's Revolt and the Kurdish Invasion into Iran - Attempts at a New Assessment," in: *The Journal for Kurdish Studies*, im Druck (2000).

Poidebard, Antoine, *Carnet de route d'un aumônier de cavalerie d'Arménie au front français (mai 1914 – déc. 1917),* Paris: Payot, 1919.

Polat Haydaroğlu, İlknur, *Osmanlı İmparatorlug'unda yabancı okullar*, Ankara, 1990.

Polvan, Nurettin, *Türkiye'de Yabancı öğretim*, İstanbul, 1952.

Proctor, Myra A., *Held by his Hand. The Story of Sister Varteni of Aintab,*Turkey, Boston, 1900.

Promptow, J., *Durch das armenische Hochland,* Leipzig, 1955.

Quataert, Donald, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908. Reactions to European Economic Penetration,* New York und London: New York University Press, 1983.

Quillard P., Margery L., *La question d'Orient et la politique personnelle de M. Hanotaux*, Paris: P.V. Stock éditeur, 1897.

Rambert, Louis, *Notes et impressions de Turquie. L'empire ottoman sous Abdul-Hamid*, Genf, 1926.

Ramsay, William M., *The Intermixture of Races in Asia Minor. Some of its Causes and Effects*, Proceedings of the British Academy, Bd. 7, London, 1916.

Rathmann, Lothar, *Die Nahostexpansion des deutschen Imperialismus vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Ende des Ersten Weltkrieges,* Leipzig, 1961.

Religion in Geschichte und Gegenwart, Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft, 5 Bde., Tübingen, 2. Aufl. 1927 und 3. Aufl. 1960.

Reşid, Mehmet "Çerkez," *Dr. Reşid Bey'in Hatıraları: ‚Sürgünden İntihara'*, hg. durch A. Mehmetefendioğlu, Istanbul: Arba, 1993.

Revah, Michel, *Le Catholicisme en Turquie*, Istanbul, 1933.

Richemont, Odysse, *Le Crime de l'Europe. Guerre Gréco-Turque 1897*, Paris, 1897.

Richter, Julius, "Die Propaganda des Islam als Wegbereiterin der modernen Mission," in: *Missionswissenschaftliche Studien*, s. 129-185, Berlin, 1904.

Richter, Julius, *Das deutsche Kolonialreich und die Mission*, Basel, 1914.

Richter, Julius, *Der deutsche Krieg und die deutsche evangelische Mission*, Flugschriften der Deutschen Ev. Missions-Hilfe, 1. Heft, Gütersloh, 1915.

Richter, Julius, *Die Mission in dem gegenwärtigen Weltkriege*, Berlin, 1915.

Richter, Julius, *Mission und Evangelisation im Orient*, Gütersloh: C. Bertelsmann, 1930.

Riggs, Charles T., "Turkey, the Treaties and the Missionaries," in: *Missionary Review of the World*, s. 343-8, New York, 1927.

Riggs, Ernest W., "The American Board and the Turks," in: *The Muslim World*, 14, s. 1-4, Boston, 1924.

Riggs, Henry H., "The Religion of the Dersim Kurds," in: *Missionary Review of the World*, s. 734-743, London und New York, 1911.

Riggs, Henry H., *Days of Tragedy in Armenia. Personal Experiences in Harpoot, 1915-1917*, Michigan: Gomidas Institute, 1997.

Riondel, Henri, "Les Ecoles d'Orient et M. Aulard," in: *Etudes* 1908, s. 194-219.

Riondel, Henri, *Kabyle et Arménien: Le R. P. Rougier, missionnaire S. J. (1850-1911)*, Lyon, 1913.

Riondel, Henri, *Notice sur la Mission de la Petite Arménie (1881-1924)*, Lyon, 1924.

Riondel, Henri, "La guerre et le catholicisme en Turquie," in: *Etudes*, s. 172-190, Paris, Okt. 1919.

Rıza, Ahmet, *Tolérance musulmane*, Paris, 1897.

Rıza, Ahmet, *La Faillite morale de la politique occidentale en Orient*, Paris: Librairie Picort, 1922.

Roche, Max, *Education, assistance et culture françaises dans l'Empire Ottoman 1784-1868*, Istanbul: Isis, 1989.

Rohde, Hans, *Deutschland und Vorderasien*, Berlin: Mittler & Sohn, 1916.

Rohner, Beatrice, *Die Stunde ist gekommen*, Frankfurt, o. D., yaklaşık 1920.

Rohrbach, Paul, *In Turan und Armenien*, Berlin, 1898.

Rohrbach, Paul, *Vom Kaukasus zum Mittelmeer*, Leipzig, 1903.

Rohrbach, Paul, *Warum es der deutsche Krieg ist!*, Suttgart und Berlin, 1914.

Rohrbach, Paul, *Weltpolitisches Wanderbuch 1897-1915*, Leipzig, 1916.

Rohrbach, Paul, *Armenien. Beiträge zur armenischen Landes- und Volkskunde*, hg. auf Veranlassung der deutsch-armenischen Gesellschaft, Stuttgart, 1919.

Rossi, J. P., "Catholic Opinion on the Eastern Question 1876-1878," in: *Church History*, Nr. 51, s. 54-70, 1982.

Rouben (Ter Minassain, Minas), *Mémoires d'un partisan arménien*, La Tour d'Aigues: édition de l'aube, 1990 (1922-52).

Sabahaddin (Prinz), *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Meslek-i İçtimai Programı*, İstanbul, 1334 (1918).

Sahakian, Aram (Hg.), *Urfa und seine armenischen Kinder*, auf armenisch publiziert von der Vereinigung der Urfa-Armenier, Beirut, 1955.

Safrasian, Arshag, *Kurds and Kurdistan*, London, 1948.

Said, Edward, *Orientalism*, New York, 1978.

Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul: İletişim, 1991.

Salt, Jeremy, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians 1878-1896*, London, 1993.

Sarafian, Ara, "The Archival Trail. Authentication of *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16*," in: R. G. Hovanissian (Hg.), *Remembrance and Denial. The Case of the Armenian Genocide*, s. 51-65, Detroit: Wayne State University Press, 1998.

Sarafian, A. Kevork, *History of Education in Armenia*, Los Angeles, 1963 (1930).

Sasonoff, S. D., *6 Schwere Jahre*, Berlin, 1927.

Saupp, Norbert, *Das Deutsche Reich und die armenische Frage*, Köln, 1990.

Schade, L., "Die Lage in der Türkei nach dem Lausanner Vertrag," in: *Die Protestantischen Missionen*, s. 212-18, Aachen, 1924.

Schäfer, Richard, *Der Deutsche Krieg, die Türkei, Islam und Christentum*, Leipzig, 1915.

Schäfer, Richard, *Geschichte der Deutschen Orient-Mission*, Potsdam: Lepsius, Fleischmann und Grauer, 1932.

Schäfer, Richard, *Islam und Weltkrieg*, Leipzig, 1915.

Schlöttler, Peter, "Mentalität – Ideologie – Diskurs," in: Lüdtke, Alf, *Alltagsgeschichte. Alltagsgeschichte: zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*, Frankfurt a. M., 1989.

Schmidlin, Joseph, "Die Missionen im gegenwärtigen Weltkrieg," in: *Zeitschrift für Missionswissenschaft*, s. 46-88, Münster i. W., Febr. 1915.

Schmidlin, Joseph, *Das deutsche Missionswerk der Gegenwart*, Münster in Westfalen, 1929.

Schmidlin, Joseph, *Katholische Missionsgeschichte*, Steyl: Missionsdruckerei, 1924.

Schraudenbach, Ludwig (Oberst a.D.), *Muharebe. Der erlebte Roman eines deutschen Führers im osmanischen Heer 1916/17*, München, 1925.

Schwegmann, Brigitte, *Die protestantische Mission und die Ausdehnung des Britischen Empires*, Würzburg, 1990.

Sdun-Fallscheer, Gerda, *Jahre des Lebens. Die Geschichte einer Familie in Palästina um die Jahrhundertwende bis zum Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart, 1989.

Sertel, Zekerya, *Hatırdıklarım*, İstanbul, 1977.

Sevgen, Nazmi, "Koçkirili Alişer," in *Tarih Dünyası*, Nr. 9, İstanbul, 1950.

Sevinç, Necdet, *Ajan Okulları*, İstanbul: Özdemir Basımevi, 1975.

Shaw, Stanford, "Ottoman Population Movements during the Last Years of the Empire, 1885-1914; Some Preliminary Remarks," in: *Osmanlı Araştırmaları*, Bd. 1, 1980.

Shedd, Mary, *The Measure of Man*, New York, 1922.

Shipley, Alice Muggerditchian, *We walked then ran*, Phoenix (Arizona), 1984.

Shrikian, Gorun, *Armenians under the Ottoman Empire and the American Mission's Influence*, Chicago, 1977.

Siegmund-Schultze, Friedrich (Hg.), *Ekklesia*, Bd. X: *Die orthodoxe Kirche auf dem Balkan und in Vorderasien*, Leipzig, 1939-42.

Silbernagl, Isidor, *Verfassung und gegenärtiger Bestand sämtlicher Kirchen des Orients. Eine kanonistisch-statistische Abhandlung*, 2. überarbeitete Auflage von Jos. Schnitzer, Regensburg: G. J. Manz, 1904.

Simon, Gottfried, *Die Welt des Islam und die Berührungen mit der Christenheit*, Gütersloh, 1948.

Smith, R. W., Markusen, E., und Lifton, R. J., "Professional Ethics and the Denial of the Armenian Genocide," in: R. G. Hovannisian (Hg.), *Remembrance and Denial. The Case ot the Armenian Genocide*, Detroit, 1998, s. 271-295.

Soane, Ely Bannister, *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise*, London, 2. Aufl. 1926.

Somakian, Manoug, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers. 1895-1920*, London: I. B. Tauris, 1995.

Somel, Aksin, *Das Grundschulwesen in den Provinzen des Osmanischen Reiches während der Herrschaftsperiode Abdülhamid II. (1876-1908)*, Egelsbach: Hänsel-Hohenhausen, 1995.

Sommer, J. W. Ernst, "Das Werden der neuen Türkei. Blicke in das Schulwesen Anatoliens," in: *Beiträge zur Kenntnis des Orients*, 11, 1914.

Sommer, J. W. Ernst, *Die Wahrheit über die Leiden des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges*, Frankfurt a. M., 1920.

Sommer, J. W. Ernst, *Was ich im Morgenland sah und sann*, Bremen, 1926.

Sönmez, E., *Die Türkei von der Atatürkzeit bis heute (1919-1980)*, Berlin, 1980.

Sonyel, Salâhi R., *Ingiliz gizli belgelerine göre Adana'da vuku bulan Türk-Ermeni olayları (temmuz 1908- aralık 1909)*, Ankara: Türk Tarih kurumu basımevi, 1988.

Spuler, Bertold, *Die Minderheitenschulen der europäischen Türkei von der Reformzeit bis zum Weltkrieg*, Breslau, 1936.

Stamer, Lilli, *Die Landschaften Armeniens*, Rostock, 1928.

Stock, Eugene, *The History of the Church Missionary Society: Its Environment, Its Men, and Its Work*, 4 Bde., London: Church Missionary Society, 1899-1916.

Stone, Frank Andrews, *Communities of Learning: People and Their Programs. The American Board Scools in Turkey from 1920 to 1970*, Istanbul: Redhouse Press, 1970.

Stone, Frank Andrews, *The rub of cultures in modern Turkey*, Bloomington, 1973.

Stone, Frank Andrews, "The Educational "Awakening" Among the Armenian Evangelicals of Aintab, Turkey, 1845-1915," in: *The Armenian Review*, 35, s. 30-52, Boston, 1982.

Stone, Frank Andrews, *Academies for Anatolia. A Study of the Rationale, Program and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey: 1830-1980*, New York und London, 1984.

Strauss, Johann, "Ottomanisme et ‚ottomanité': le témoignage linguistique," in: *Etudes Turques et Ottomanes. Documents de travail*, Nr 8, s. 20-34, Paris, Dezember 1999.

Strong, William Ellsworth, *The Story of the American Board: An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston: The Pilgrim Press, 1910.

Suny, Ronald Grigor, *Looking toward Ararat: Armenia in modern history*, Bloomington: Indiana University Press, 1993.

Şimşir, Bilal, *British Documents on Ottoman Armenians*, Bd. I: 1856-1880, Bd. II: 1880-1890, Bd. III: 1891-1895, Bd. IV: 1895, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982, 1983, 1989 und 1990.

Şimşir, Bilal, *Documents diplomatiques ottomans. Affaires arméniennes*, Bd. 1: 1886-93; Bd. 2: 1894-5, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985 und 1989 b.

Şimşir, Bilal, *Emigrations turques des Balkans*, Bd. 1: Un exode turc, 1877-1878, Bd. 2: Une année de transition, 1879, Ankara, 1968 und 1970.

Talât Pascha, *Talât Paşa'nın hâtıraları*, hg. von A. Kabacalı, İstanbul: İletişim, 1994 (1946).

Tanör, Bülent, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, AFA-Yayınları: 202, İstanbul, 1992.

Tankut, Hasan Reşit, "Doğu ve Güneydoğu Bölgesi Üzerine Etno-Politik Bir İnceleme," in: M. Bayrak, *Açık-Gizli/ Resmi-Gayrıresmi Kürdoloji Belgeleri*, s. 218-232, Ankara: Özge, 1994 (1961).

Tankut, Hasan Reşit, "Zazalar hakkında sosyolojik tetkiler," in: M. Bayrak, *Açık-Gizli/ Resmi-Gayrıresmi Kürdoloji Belgeleri*, s. 409-490, Ankara: Özge, 1994 (1935),.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) Gizli Celse Zabıtları, Bd. 2, Ankara, 1980.

Tekeli, İlhan, und İlkin, Selim, *Osmanlı Imparatorluğu'nda Eğitim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1993.

Tepeyran, Ebubekir Hazım, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul: Çağdaş Yay., 1982.

Terlemezian, Dajad, *The End of Davo the Traitor. An episode of the Armenian revolution*, Boston: The Hairenik Association, 1975.

Ter Minassian, Anahide, "Van 1915," in: *Guerres Mondiales*, Nr. 153, s. 35-59, Paris, 1989.

Ter Minassian, Anahide, *La République d'Arménie (1918-1920)*, Bruxelles: Éditions Complexe, 1989 b.

Ter Minassian, Anahide, "La ville de Van au début du siècle d'après les sources arméniennes," in: P. Dumont, und F. Georgeon, *Villes ottomanes à la fin de l'Empire*, Paris: Harmattan, 1992.

Ter Minassian, Anahide, "Mouch 1915. Selon Alma Johansson," in: *Collège Haïgazian 1915-1995*, Beirut, 1995.

Ter Minassian, Anahide, "Les ‚Arméniens du roi de France'," in: Hitzel, Frédéric (Hg.), *Istanbul et les langues orientales*, Varia Turcica XXXI, Paris-Istanbul, 1997.

Ter Minassian, Anahide, "Société de culture, écoles et presse arméniennes à l'époque d'Abd-ul-Hamid II," in: *Revue du monde arménien, moderne et contemporain*, s. 7-30, Paris, 1997.

İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kurucusu ve 1/1 no'lu İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, İstanbul: Arba yay., 1987 (1939).

Ternon, Yves, und Kebabdjian, J. C., *Arménie 1900*, Paris 1980.

Ternon, Yves, *Tabu Armenien*, Frankfurt und Berlin, "1981".

Ternon, Yves, und Chaliand, Gérard, *Le génocide des Arméniens*, Bruxelles: Éditions Complexe, 1991.

Terzioğlu, Aslan, *Beiträge zur Geschichte der türkisch-islamischen Medizin, Wissenschaft und Technik*, Analecta Isiana, XXIV, Bd. 2, İstanbul, 1996.

di Terzorio, Clemens, *Le Missioni dei Minori Cappuccini*, Sunto storico, 7 Bde., Bd. 6: *Missione die Persia e Mesopotamia*, Roma, 1917-1920.

Thobie, Jacques, *Ali et les 40 voleurs. Impérialismes et Moyen-Orient de 1914 à nos jours*, Paris: Editions Messidor, 1985.

Thobie, Jacques, *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire ottoman (1895-1914)*, Paris: Publications de la Sorbonne, 1977.

Thomas, Lewis V., und Frye, Richard N., *The United States and Turkey and Iran*, Cambridge: Harvard University Press, 1951.

Thompson, Joseph P., *Kirche und Staat in den Vereinigten Staaten von Amerika*, Berlin: Verlag von Leonhard Simion, 1873.

Tibawi, Abdul Latif, *American Interests in Syria: 1800-1901. A study of educational, literary and religious work*, London: Oxford University Press, 1966.

Tootikian, Vahan H., "The rise of Armenian Evangelicals," in: *The Armenian Review*, 35, s. 125-151, Boston, 1982.

Tootikian, Vahan H., *The Armenian Evangelical Church*, Detroit: Armenian Heritage Committee, 1982.

Tozer, Henry Fanshawe, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London, 1881.

Tozlu, Necmettin, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara: Akçağ Yay., 1991.

Trask, Roger R., "'Unnamed Christianity' in Turkey during the Atatürk Era," in: *The Muslim World*, 55, s. 101-108, 1965.

Trask, Roger R., "The United States and Turkish Nationalism: Investments and Technical Aid during the Atatürk Era," in: *Business History Review*, 38, s. 58-77, 1964.

Trask, Roger R., *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform: 1914-1939*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1971.

Trowbridge, Stephen van Rensselaer, "The Alevis, or Deifiers of Ali," in: *Harvard Theological Review*, Nr. 2, s. 340-353, 1909.

Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton University Press, 1968.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Bd. 1 (1908-18), İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1984.

Turabian, Aram, *Les volontaires Arméniens sous les drapeaux français*, Marseille, 1917.

Uçar, Ahmet, "Tarsus Amerikan Koleji'nden Konya Havarilik Enstitüsü'ne uzanan çizgide bir Ermeni Papaz: Hartune S. Cenanyan," in: *Tarih ve Medeniyet*, 1997.

Uluğ, Naşit, *Tunceli Medeniyete açılıyor*, İstanbul, 1939.

Unat, Ekrem Kadri, "Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarında Kolera Salgınları ve Bunlara İlgili Olaylar," in: *Yeni Tip Tarihi Araştırmalar*, s. 55-65, İstanbul, 1995.

Unat, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî bir Bakış*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1964.

Uras, Esat, *The Armenians in History and the Armenian Question*, İstanbul: Documentary Publications, 1988 (türkische Erstausgabe 1951).

Ursavaş, Ali Saip, *Urfa'nın Kurtuluş Mücadelesi ve Kilikya Faciaları*, İstanbul: Kastaş A.Ş. Yayınları, 1988 (1924).

Ussher, Clarence D., *An American Physician in Turkey. A Narrative of Adventures in Peace and in War*, Grace H. Knapp Collaborating, Boston und New York: Houghton Mifflin Company, 1917.

Uyar, Hakkı, *Tek parti dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, İstanbul: Boyut Kitaplar, 1998.

Vahapoğlu, M. Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1990.

Vail, Leroy, *The creation of tribalism in Southern Africa*, London, 1989.

Valyi, Félix, *L'Europe en Asie Mineure – La signification profonde du problème turc*, Paris: E. de Boccard, 1922.

Vannutelli, Lamberto, *Anatolia Meridionale e Mesopotamia*, Roma, 1911.

Verheij, Jelle, "Die armenischen Massaker von 1894-1896. Anatomie und Hintergründe einer Krise," in H.-L Kieser Hg.), *Die armenische Frage und die Schweiz (1896-1923) / La question arménienne et la Suisse (1896-1923)*, s. 69-129, Zürich: Chronos, 1999.

Vierbücher, Heinrich, *Was die kaiserliche Regierung den deutschen Untertanen verschwiegen hat. Armenien 1915. Die Abschlachtung eines Kulturvolkes durch die Türken*, Hamburg, 1930.

Vischer, Andreas, *Erlebnisse eines Schweizerarztes bei den türkischen Nationalisten*, Basel: Basler Nachrichten, 1921.

Vischer, Andreas, *Eine Badereise im Morgenlande*, Basel, 1914.

Vorhoff, Karin, *Zwischen Glaube, Nation und neuer Gemeinschaft: Alevitische Identität in der Türkei der Gegenwart*, Berlin: Klasu Schwarz, 1995.

von Oertzen, Detwig, *Ein Christuszeuge im Orient*, Giessen und Basel: Brunnen-Verlag, 1961.

Walker, Christopher J., *Armenia. The Survival of a Nation*, New York: St. Martin's Press, 1980.

Wallach, Jehuda L., *Anatomie eines Militärhilfe – die preussisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1939*, Düsseldorf, 1979.

Warneck, Gustav, *Abriss einer Geschichte der protestantischen Missionen von der Reformation bis auf die Gegenwart; mit einem Anhang über die katholischen Missionen*, Berlin, 10. Aufl. 1913.

Waterfield, R. E., *Christians in Persia, Assyrians, Armenians, Roman Catholic and Protestants*, London, 1973.

Wegner, Armin T., *Armenier deutsch behandelt*, Bremen: Donat-Verlag, 1985.

Wheeler, Crosby Howard, *Ten Years on the Euphrates; or Primitive Missionary Policy Illustrated*, Boston: American Tract Society, 1868.

White, George E., "The Shia Turks," in: *Transactions of the Victoria Institute*, Bd. 40, s. 225-239, London, 1908.

White, George E., "The Alevi Turks of Asia Minor," in: *Contemporary Review*, Bd. 104, s. 690-698, London, 1913.

White, George E., "Some non-conforming Turks," in: *Moslem World*, s. 242-248, London und New York, 1918.

White, George E., "Saint Worship in Turkey," in: *Moslem World*, s. 8-18, London und New York, 1919.

Wiessner, Gunnar, *Hayoths Dzor – Xavasor: Ethnische, ökonomische und kulturelle Transformation eines ländlichen Siedlungsgebietes in der östlichen Türkei seit dem 19. Jahrhundert*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1997.

Witschi, Beat, *Schweizer auf imperialistischen Pfaden. Die schweizerischen Handelsbeziehungen mit der Levante 1848 bis 1914*, Stuttgart: Steiner, 1987.

World Missionary Atlas, New York: Institute of Social and Religious Research, 1925.

World Missionary Conference. Reports of Commissions, Edinburgh, 1910.

Yalman, Ahmet Emin, *Die Türkei*, Gotha, 1918.

Yalman, Ahmet Emin, *Turkey in the World War*, New Haven: Yale University Press, 1930.

Zarzecki, S., "La Question kurdo-arménienne," in: *Revue de Paris*, Mai-April, Nr. 21, s. 873-894, 1914.

Zürcher, Erik Jan, *The Unionist Factor. The Rôle of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926*, Leiden: E. J. Brill, 1984.

Zürcher, Erik Jan, *Turkey. A Modern History*, London und New York: I. B. Tauris, 1993.

Zurlinden, Samuel, *Der Weltkrieg. vorläufige Orientierung von einem schweizerischen Standpunkt aus*, 2 Bde., Zürich: Orell Füssli, 1917.

Zürrer, Werner, *Kaukasien 1918-1921*, Düsseldorf, 1978.

Abdullah, şeyh 180
Abdullah Freres 43
Abdülaziz, sultan 129
Abdülkadir, Seyit (Said), Ubeydullah'ın oğlu 180, 186, 516, 517, 568, 628, 769
Abdülmecit, Sultan 807, 808
Abegglen, Anna, Hülfsbund Ablahadian, Kavme, Ermeni rahibi 133
Abuhayatian, Hagop, Ermeni rahibi 143
Adıvar, Halide Edib, bkz: Halide Edib 389, 417
Ahmet Bey, Çerkez, İttihatçı subay 667, 669
Ahmet Bey, vali 321
Ahmet Cevdet Paşa 82n, 104, 329
Ahmet Midhat 160
Ahmet Muhtar Paşa 181
Ahmet Ramizi 569
Aksu, Girlevikli Hüseyin 571n
Afganî 165
Alexandra, kontes 643
Alexanian, Gazaros der 42, 481n, 562n, 564
II. Aleksander 306
Ali, Vischer ile Künzler'in Arap hizmetkârı 683
Ali, Mustafa'nın oğlu, mühtedi 73
Ali Baba 433
Ali Gako, Alevi mühtedi, Kürt lideri 107, 109
Ali Moliah, Alevi aşiret lideri 109
Ali Seydi, vali 615
Alice, Fransisken 698n
Alişan, Koçgiri aşireti lideri Mustafa'nın oğlu 567, 568
Alişer, Kürt-Alevi sözcüsü 563, 568, 569
Allen, Herbert, ABCFM 176n, 213, 301, 761, 762
Allen, Orson P. 155, 277, 290
Alpdoğan, Abdullah, askerî vali 581, 582
Amy, Kürt yetimi 136
Anderson, Rufus, ABCFM 105
Andre, JMA 196n
Andreas, F. C. 384 A
Andrus, Alpheus, ABCFM 170n, 207, 208, 209n, 488, 543, 544, 545
Angelo da Villarubia, Kapuzen 137, 144
Anna, Benjamin'in annesi 613n
Annonciade 778
A Poche, ABD Konsolosu 338n
Apkarian, Bedros, Ermeni rahibi 134
Apollinare dal Fretto (Apollinaire), Kapuzen 338, 339
Ardzruni, Gregor 89
Aruş, Çırak, DOM 340, 360
Asaf, mutasarrıf 403
Asım Bey, savaş suçlusu 619
Atatürk, bkz: Kemal, Mustafa
Atkinson, Henry H., hekim, ABCFM 274, 495, 593, 610n, 611
Atkinson, Tracy A., ABCFM 546, 598, 599n, 606, 608, 612
A Attarian, Abraham, hekim, DOM Autume, d\ JMA 340, 360
Avedis, eczacı çırağı 360
Awetaranian, Johannes, DOM Awetaranian-Osterroht, Helene, J. A.'nın eşi, DOM 395, 397, 409, 410, 412, 423, 424
Azarian, Ermeni Katolik Piskoposu 192
Aziz Bey, hekim 683

Bachmann, hükümet kazı görevlisi 725, 726
Badger, George, CMS 94-96, 99, 101
Baehnisch, pastör 258n
Baghdasar, Hülfsbund'un Ermeni öğretmeni 602
Baha Sait Bey 559
Baker, İngiliz Generali 201
Baldwin, Theodore A., ABCFM 176n, 302n
Barnham, İngiliz Konsolosu 336n
Barnum, Helen, H. S. B.'nin eşi, ABCFM 302
Barnum, Henry S., ABCFM 155, 306
Barnum, Herman N, ABCFM 79n, 107, 113, 246, 278n, 280, 284, 285n, 306, 588, 592
Barnum, Mary, H. N B.'nin eşi, ABCFM 155, 592
Barth, Fritz 221n
Barth, Karl 438n
Barton, James, ABCFM 207n, 298n, 304n, 393, 394n, 408n, 427, 431, 432, 434, 476, 477, 491, 495, 496n, 497, 514, 527, 531, 532, 541, 588, 589, 767
Basile de Wessel, Kapuzen 298
Bayar, Celal 572, 583
Bedir Han, Kürt Emiri 32, 95, 98-101, 146, 180, 183, 185, 187
Bedir Han, Kâmuran, emirin torunu 543
Behçet Hanım, Evrenli'den 550
Benjamin, Anna'nın oğlu 111
Bennenyan, Melcon 372
Beraud, Pierre, JMA 451
Bernhard von Andermatt, Kapuzen tarikat 267n
Beşlian, Hagop, hekim 704, 705
Bethmann Hollweg, Theobald von, Alman şansölyesi 492
Biard, JMA 779
Biliotti, İngiliz İkinci Konsolosu 304n
Bismarck 163n, 165n, 166, 782
Bleda, Mithat Şükrü, bkz: Şükrü, Mithat
Blell, Alman binbaşı 690
Bliss, E. M. 52n, 287
Bliss, Howard S., *Syriern Protestant College* Müdürü 419, 508, 521
Block, Adam, İngiliz tercüman 215n
Bompard, Maurice, Fransız büyükelçisi 539n, 596n
Bonaventure, Kapuzen 682
Bonnard, Albert 224, 225
Bonvoisin, Dominikan 181, 324n
Boyadjian, Hampartsun 211
Bozkurt, Mahmut Esat 578
Breath, Edward, ABCFM 98, 101
Brenin, JMA 397, 398
Bristol, Mark L., ABD Yüksek Komiseri 518
Brockes, Ferdinand, Hülfsbund 231, 232n, 325n
Bronsart von Schellendorf, Osmanlı hizmetinde çalışan Alman subayı 464, 465, 786
Browns, John K., ABCFM 278
Brunel, JMA 194n
Brunnemann, Ernst, Hülfsbund 434
Budros Paşa 410n
Burghardt-Häussler 805n
Burckhardt, Rudolf 346n
Bush, Caroline E., ABCFM 282, 286n, 316
Butcher, Marie-Therese, SSJ 198

Carey, Edward F., ABCFM 547
Carey, Lora G., ABCFM 295
Cavid Bey 411
Cazot, Lazarist 411
Celâl, şeyh 335, 345
Celal Bey, vali 665
Cemal, Ahmet, İttihatçı vali ve nazır 386, 404
Cemaleddin, Ahmet, Çelebi, Bektaşi lideri 562
Cevdet, Vali (Enver'in bacanağı) 633, 637-641
Cevdet Sam Bey 329, 330
Chamberlain, Austen 579n
Chambers, William N., ABCFM 45n, 209n, 216, 218n, 404, 405, 408
Charmetant, Felix, CEO 44n, 397n, 400n
Chermside, Herbert, İngiliz Subayı 161n, 167n, 172n

Choiseul, Horace de, Fransız memuru 191, 770, 771
Christ, Hermann, hekim, DOM 233, 274, 344, 346n, 653
Christ-Socin, H., H. C.'nin babası 506n
Christie, Thomas D., ABCFM 408n
Christoffel, Ernst, misyon kurucusu 326, 420, 421n, 438, 439, 469, 481n, 489, 490n, 527, 561, 562n
Clark, Charles E., hekim, ABCFM 298
Clark, Nathaniel G., ABCFM 144, 160
Clayton, İngiliz subayı 167n, 170n, 175n, 179n, 183n, 306n
Clemenceau, Georges Benjamin, Fransız politikacısı 228
Clerk, Sir George, İngiliz Büyükelçisi 579
Coffing, Josephine 92
Cochran, Joseph, hekim, *Presbyterian Board* 183, 184, 252n
Cochran-Hale, Katharine, *Presbyterian Board* 187, 252
Cole, Royal, ABCFM 155, 214n, 239
Combe, Ernest 224, 225
Concant, Julia 337, 763
Contagnet, de, JMA 398
Coolidge, Calvin, ABD Başkanı 498n, 497
Cooper, İngiliz subayı 167n
Crane, Charles 515
Cuinet, Vital, Fransız bilgini 129., 283n, 329, 330, 332, 587n
Currie, Philip, İngiliz diplomatı 332n, 336n

Çancıyan, Mezere Ermeni Protestan Kilisesi ileri geleni 602
Çetelizade, Kürt lideri 128

Damad Ferid Paşa 516
Damadian, Mihran 211
Damas, Amadee de, JMA 191-193, 248, 770
Daniels, Mary L., ABCFM 592n
Yezidi bkz. Musullu Davud
Darwin, Charles 26, 34, 52n, 120, 199, 462, 535, 578, 627, 720, 746, 750
Davis, Leslie A., ABD Konsolosu 480, 565, 598, 610-612
Davos, Daschnak 621
Demirciyan, Arakel, Harput Ermenisi 296
Der Mugrdechian, Anooshavan 320
Desetti de la Money, J., Fransız konsolosu 629n
Dewey, Willis C., hekim, ABCFM 208n
Diyab Ağa, Mustafa, Dersimli lider 288, 569
Djürdji, bkz: Şammas, Djürdji 645
Dobbeler, Benno von, Hülfsbund 492
Dodd, William S., hekim, ABCFM 653n
Dolci, Ange-Marie, papalık elçisi 486
Dodge, Cleveland H. 491
Dunmore, George, ABCFM 105, 107, 108n, 115n, 545-547
Dürer, Christiane, Hülfsbund 725
Dutton, Samuel Train 515
Duval, Dominikan 323
Dwight, H. G. O. 65n, 67, 68, 94, 125
Dwight, Henry O., ABCFM 123
Dwight, Timothy 75n
Dzeron, Manoog B., Perçenc Ermenisi 42, 122n, 134, 135

Eberhard, Okul Yönetim Kurulu Üyesi 684
Ebert, Alman İkinci Konsolosu 725, 726
Eckart, Bruno, Franz'ın kardeşi, DOM 664, 674, 678n, 679, 684
Eckart, Franz, DOM 233, 339, 342, 349, 350, 488, 649, 660, 662, 647n, 664, 669, 671, 683, 692
Eckstein, Alman arkeologu 739
Eddy, Hannah, ABCFM 273n
Eddy, Mary, hekim, H. E ile W. E.'nin kızları 273
Eddy, William, ABCFM 273n
Edelmann, ABD İkinci Konsolosu 670
Edwards, Jonathan 74
Edwige, Fransisken 703
Ehmann, Johannes, Hülfsbund 230-232, 293n, 434, 489n, 492, 501, 502, 506, 594, 598, 601, 603n, 604n, 605, 786
Ehrhold, Käte, Hülfsbund 301n, 472, 627, 630, 640, 643

Emin Ağa, Türk binbaşısı 310
Emine, Ali'nin eşi, hizmetkâr 683
Enis Paşa, Vali 209n
Enver Paşa 246, 386, 390n, 462, 464, 466, 469, 470, 473, 490, 491n, 493, 495, 500, 562, 632, 633, 710, 712, 723, 786
Esad, Hacı, Memur 699
Esad, Mehmet 104n
Ethem Paşa, mutasarrıf 345
Everett, İngiliz subayı 167n, 178
Eyüp Bey, İttihatçı komiser 390n, 665

Fahreddin, Müftü 423
Fahri Paşa, Subay 665, 671, 672, 682-684, 689
FaikBey 392
Farnsworth, Wilson A., ABCFM 156
Fallscheer, Heinrich 340, 360
Fallscheer-Zürcher, Josephine, bkz: Zürcher, Josephine Febronie, Fransisken 275
Ferdinand I., Romanya kralı 414
Ferdinand de Thizy, Kapuzen 231, 299
Fevzi, Kemal, Kürt gazeteci 686n
Fırat, Mehmet Şerif 87n, 171n, 211n
Fichter, Hans, rahip 223, 346n
Finsler, Georg 346n
Fitzmaurice, G. H., İngiliz İkinci Konsolosu 334, 335, 336n, 337, 338n
Fleischmann, Paul 424
Fowle, James L., ABCFM 392
Fowle, Luther R., ABCFM 695
Fowle, Mary L., ABCFM 483n
Friedemann, Anna, DOM 436n

Gabriel, Kapuzen 487n, 697n, 698n
Gakavian, Wahram (Victor Gardon) 641, 712
Gaki Ağa, Dersimli lider 288
Galib, Ali, Jön Türk subayı 398
Galip, Ali, vali 615
Garabed, Ali Gako'nun Ermeni arkadaşı 107
Garabed, Urfa Ermenisi 682
Garabedian, Zachar, DOM
Garzoni, Maurizio, Dominikan 94n
Gates, Caleb F., ABCFM 285, 286, 289, 290, 292n, 514, 521, 761
Ghusein, Fā'iz El-, Arap-Osmanlı mebusu 667n
Giannantonio da Milano, Kapuzen 154, 250, 267n, 291n
Giragos, Ermeni kunduracı 141
Girard, Anna, Fransisken 199n, 650
Giuseppe da Burgos, Kapuzen 144, 145
Godefroy de Bouillon 193
Godet, Georges 224, 226, 483
Gökalp, Mehmet Ziya 422, 423, 456, 713, 744
Goodsell, Fred F., ABCFM 403, 427
Goschen, George Joachim, İngiliz büyükelçisi 170n, 178n, 179n
Goudard, JMA 454n, 452n, 455-456
Gracey, George F., ABCFM 341
Graeter, Eduard 622, 623n, 625, 637n, 645n, 648n, 653
Graffam, Mary L., ABCFM 607
Gransault, JMA 441, 446-455, 779-781
Grant, Asahel, ABCFM 94, 95-99, 101, 183, 272
Granville, George, İngiltere Dışişleri Bakanı 170n, 178n
Grasham, W., ABD politikacısı 251n
Greene, Frederick D., ABCFM 319n
Greene, Joseph K., ABCFM 457
Griswold, Ardelle, ABCFM 156

Habeş, *Bethesda*'nın alışveriş sorumlusu 490n
Hacı Bektaş Veli 105, 244, 571
Haeckel, Ernst 627
Hagop, Ermeni terzi ustası 669
Hagop, DOM hamalı 674
Halide Edib, Türk yazarı 389, 417
Halil Ağa 651
Halil Bey, İttihatçı politikacı 667
Halil Paşa, Enver'in amcası 617n
Halim, Binbaşı 310
Halim, Said, sadrazam 464
Halit, Şeyh 180
Hamdi Bey, Kemalist memur 579n
Hamilton, Caroline F., hekim, ABCFM 273, 472n
Hamlin, Cyrus 149, 166n, 251, 256
Harbord, James G., ABD generali 514, 515, 519, 543n, 567n

Harnack, Anna, DOM 436n
Hartmann, Martin 409n
Hasan, muhafız 340, 360
Hasan Bey, Jandarma subayı 336
Hasan Efendi, kadı 504
Hasan Hayri, subay ve TBMM mebusu 569
Hasan Paşa, Vali 633
Hauger, Fransız subayı 697, 698
Haydar, Koçgiri Aşireti lideri Mustafa'nın oğlu 567
Haydar, Vali 615
Haydar Paşa, Mekke şerifi 485
Herbert, İngiliz diplomat 213, 301, 518
Herrick, George F., ABCFM 109, 115, 548, 549
Hilmi Bey 490n
Himmler, Heinrich 722
Hindenburg, Paul von, Alman general 495, 700
Hoff, Binbaşı, Genel Reform Müfettişi 632
Hoffmann-Rossier, Aline 225
Hohenlohe, Ernst, Alman büyükelçisi 665n
Hollweg, bkz: Bethmann-Hollweg 480, 492
Holstein, Walter, konsolos 665n
Hoover, Herbert C. 518
Hopkins, Samuel 74, 236
Hovagim, Ermeni 725
Hubbard, Albert W., ABCFM 226
Hubbard, Emma R., ABCFM 226
Humbert, Malatya'da Fransız 192
Hüseyin, Şah, Dersimli önder 104n
Hüseyin Mazlum Baba, TBMM mebusu 571n
Hussein, Faiz el-, bkz: Ghusein, Fä'iz 667n
Hyacinthe, Dominikan 324, 325
Hz. Ali 549
Hz. Muhammed 73, 78, 164, 182, 236, 550

İbrahim Paşa, Mısırlı 95, 101, 397, 421
İbrahim Paşa, Hamidiye kumandanı 340, 347, 358, 545n
İbrahim, Seyit, Dersimli önder 243
Işkan, Michaelian, Taşnak 632
İselin, Th., rahip 346n
İsmail Bey, Temranlı 171n
İsmail, kaymakam 176
İsmail Hakki Bey 411
Israelian, Etienne, Ermeni Katolik piskoposu 596

Jackson, Jesse, ABD konsolosu 666
Jafarian, Boghos 42, 279n
Jaurès, Jean, Fransız politikacı 228
Jensen, Anna, Hülfsbund 615
Jeppe, Karen, DOM 526, 648, 649, 682, 684
Jernazian, Ephraim, Urfa'da rahip 42, 47, 533, 660, 678, 682
Jerphanion, JMA 776
Jewett, Fayette, ABCFM 114, 272
Joly, JMA 444
Jones, TMAS 114
Judelson, ABD İkinci Konsolosu 737

Kamil Paşa, Sadrazam 414n
Kâzım Karabekir, Türk generali 511
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 585
Karapet, Ermeni azizi 549
Karekin, eczacı 694
Kel Selo Efendi 287
Kemal, Ali, dahiliye nazırı 516
Kemal, Mustafa, (Atatürk) 7, 27, 32, 383, 387, 388, 390n, 511, 513, 514, 518, 523, 534, 535, 567, 569-571, 574, 575, 577, 584, 585, 615, 616, 644, 697, 714, 715, 723, 747, 756
Kerensky, Rus politikacı 509
Kerim Efendi, hacı 591
Keworkian, Krikor, DOM 436n
Khrimian, Mıgırdıç 89, 140, 184, 185, 306
Kimbal, Grace N., hekim, ABCFM 273, 305, 311
King, Henry Churchill 515
Kleiss, Martha, Hülfsbund 636
Klinghardt, Karl 708n
Knapp, George C, ABCFM 80, 155, 186
Knapp, George Perkins, ABCFM 254, 372, 591n, 589, 593
Köprülü, Fuad 560n
Krikorian, Pastör, DOM 435

Krikore, Baron, ABCFM 109n, 112, 114, 115
Kühlmann, Richard von, Alman büyükelçisi 492
Künzler, Jakob, DOM 45n, 47, 78n, 233, 234n, 331, 343-348, 350, 395, 397, 410, 420, 421, 437, 479, 492, 503-505, 526, 527, 533, 535, 536n, 610, 614, 645, 648-652, 659-662, 664, 666-674, 676-687, 689-691, 693, 694, 696, 697n, 699, 704-708, 711, 712, 729n, 754
Künzler-Bender, Elisabeth, J. K.'nın eşi, DOM 649-651, 659, 661, 683, 691-693, 696, 699, 704-707

Laçanal, Hasan, bkz: Hasan Efendi 504
Lagier, Chanoine-M., Abbe, (EO 523
Lange, Osmanlı hizmetinde Alman binbaşı 601
Langloys, JMA 444n, 448
Laska, Helene, Hülfsbund 676n
Laurentin, Kapuzen 487n
Layard, Sir Austen Henry, İngiliz büyükelçisi 161n, 162n, 169, 171n, 176-178
Lebon, Gabriel, JMA 487n
Lee, Eula G., ABCFM 460n
Lemonon, Ernest 440n
Leo XIII., Papa 72, 191, 250, 453
Lepsius, Johannes, DOM kurucusu 44n, 45, 229, 230, 232, 233, 311n, 319n, 329, 330, 339-341, 345, 394-397, 411413, 424, 434-438, 463n, 468, 483n, 484, 492n, 499, 501, 504n, 526, 535, 536, 538, 649, 650, 655, 658, 667, 712, 723, 754
Lepsius, Richard 232
Leslie, Elvesta L., F. H. L.'nin eşi, ABCFM 677, 678
Leslie, Francis H., ABCFM 47, 647, 648, 660, 670, 672, 673, 675-678
Lewis, Bernard 27n, 30n, 48n, 49n, 357, 746, 814
Liebknecht, Karl 500
Livingston, William, ABCFM 115n
Lloyd, İngiliz konsolosu 204
Löbel, Adolph, fotoğrafçı 156
Lohmann, Ernst, Hülfsbund 229, 326, 434, 438, 506n, 537, 550, 551, 552n
Loraine, Sir Percey, İngiliz büyükelçisi 583
Lotz, Albert, hekim 346n
16. Louis, Fransa kralı 535n
Ludovic d'Erre, Kapuzen 588n
Lulejian, Melkon, eczacı 608
Luther, Martin, Reformcu 324, 339, 499
Lybyer, Albert 514n
Lynch, H. F. B., İngiliz araştırmacı 125, 139n, 316

MacCallum, Frederick W., ABCFM 434
MacLachan, Alexander, ABCFM 512n
Mahmud, Mevlevi dervişi 347
II. Mahmud, sultan 24, 31, 33, 128
Mahmud Ağa, Eğin 287
Mahmud Efendi, Kürt şeyhi 513n
Malachia, Ermeni patriği 325
Malet, büyükelçilik görevlisi 170n, 237n
Manteuffel, Freiherr von 165n
Mar Şimon, Nasturîlerin ruhani lideri 82n, 95, 97, 98, 100, 125, 185
Marsolet, *Filles de la Charité* 415n
Marden, Henry, ABCFM 188, 189
Marie Stuard 299
Marootian, Harput Ermenisi 296
Mavroyeni, Osmanlı diplomatı 251, 252n, 255-257
Maynard, Mr. 302n, 303n
Maynard, Harrison A. 368n
Mazoyer, Cizvit 192
McLaren, Grisell, ABCFM 631n
Meco Ağa, Dersimli lider 569
Méeüs, Eugene de 193n
Mehmet Ali, Mısırlı 23, 807
Mehmet Bey 665
V. Mehmet, Reşat, sultan 401, 647
Mehmet Bey, Çerkez, Subay 128, 762
Mehmet Efendi, Hacı, Mebus 485, 600n
Melkon, Harput'ta Ermeni profesör 293
Merrill, John E. ABCFM 45n, 75n, 615n
Mete, Osman, Türk gazeteci 585

Mez, A. 346n
Mıgırdıç, Alişer'in Ermeni dostu 586
Mikusch, Dagobert von 535n
Miller, Samuel 75n
Millerand, Alexandre, Fransız politikacı 523
Milne, George Francis, İngiliz generali 769
Mirchz, Abraham, DOM Hastanesi 655
Mirza Bey, Kürt lideri 172n
Muhammed Şükrü, bkz: Awetaranian, Johannes
Molière 301
Moltke, Helmut von 66, 67
Montebello, Comte de, Fransa büyükelçisi 196n
Montgomery, Giles F., ABCFM 188, 189n
Mordtmann, Andreas 574
Mordtmann, Johannes, Almanya Büyükelçiliği çalışanı 104n
Morgenthau, Henry, ABD büyükelçisi 471n, 476, 477, 491, 497, 635, 636, 676
Mott, John 417n
Muhyiddin, Mecid 485
Muhtar Paşa 181, 414
Muhtidi Mustafa, Harput'ta toprak sahibi 296
Murad, Mizancı 390
Musa Bey 80
Muşeg, Ermeni başpiskoposu 402
Mustafa, mühtedi 73
Mustafa, serasker 181n
Mustafa, Kocgiri Aşireti lideri 563, 567
Mustafa Ağa, Dersimli önder 288
Mustafa Ağa Aziz Oğlu 490n
Mustafa Efendi, binbaşı 348
Mustafa Paşa, Hamidiye kumandanı 358
Mustafa, Seyit 553
Müller-Kober, Achilles, hekim 347n
Müller-Simonis, Paul 177n, 236n, 304, 305
Müllerleile, R., hekim, Hülfsbund 274

Namık, bkz: Saip, Ali (Ursavaş) 698, 700
Narses, Ermeni patriği 169n, 178n
Napoleon 65
Nazarbekian, Avetis 203
Nazif Paşa, subay 335, 336
Nazım Paşa, vali 309
Nazım Paşa, nazır 51n
Nazlian, Ermeni Katolik piskoposu 454n
Nefis Bey, İttihatçı subay 662
Nicolaieff (Nikolajeff), Rus generali 643
Niepage, Martin 501
Nietzsche, Friedrich 627
Nihat Paşa, Subay 704
Niles, Emory 52n, 512n
Nişan, Ermeni tacir 670
Nuh 22, 324
Nogales, Rafael de, Osmanlı hizmetinde çalışan Venedik subayı 638, 639, 640n
Normand, Cizvit 192
Nur, Rıza, hekim ve Jön Türk politikacısı 557, 558
Nurettin Paşa 570, 581
Nuri Bey, Pehlivanzade, subay 699, 700
Nuri Dersimi, Mehmet, veteriner 563, 569, 584
Nurullah Bey, Kürt lideri 95, 97, 98, 100, 101, 183
Nusret Bey, mutasarrıf 688
Nutting, David H., hekim, ABCFM 272
Nutting, George, ABCFM 109, 110n, 114, 142

Oeri, Albert, Basel'li gazeteci 45n
Oertzen, Detwig von, DOM 544n
Oldham, J. H. 506n
Olney, Richard, ABD Dışişleri Bakanı 253n
Oncken, August 222, 224
Oppenheim, Max von 666
Osman, memur 177

Özkök, Burhan, Türk subayı 243n

Pambuk Ana, Seve'li 550
Parmelee, Moses, hekim, ABCFM 155
Parsons, Benjamin, ABCFM 76n, 110n, 111, 155
Parsons, Levi 76

Partridge, Ernest C, ABCFM 476
Paspanian, Ermeni sosyalist 444n
Patrick, Mary M., ABCFM 457
Patrunky, Pauline, Hülfsbund 233, 325, 339
Pavlides, Merzifon *College*'i öğrencisi 470
Peet, William Wheelock, ABCFM 90n, 219, 220, 257, 260, 262, 285, 286, 290, 292, 403n, 404, 405, 408, 472, 474, 476-478, 483n, 492n, 495, 516, 613, 623, 624, 629, 636, 761, 766-768
Perkins, Justin, ABCFM125n
Perry, Henry T., ABCFM 240n
Pestalozzi, Johann Heinrich 648
Peter, W., ABD ikinci konsolosu 493
Petersen, Karen Marie, Hülfsbund 526
Pfisterer, Rico, hekim 347
Pierce, John, ABCFM 155
Pietro, Kapuzen keşiş adayı 127n
Pietro da Premiä, Kapuzen 144
Pietschmann, Victor, Osmanlı hizmetinde çalışan Avusturyalı coğrafyacı ve subay 445, 446n, 464, 465, 632, 782, 786
Piri Baba, Bektaşi 556
Pirzade Fahreddin Bey, TBMM mebusu 571n
Pittard, Eugene, antropolog 56
Pius X., Papa 453
Poidebard, JMA 422n, 778
Pond, Theodore, ABCFM 155
Portukalian, Mıgırdıç 202, 306, 307
Post, Wilfred, hekim, ABCFM 262n
Pratt, Andrew T., hekim, ABCFM 272
Preiswerk, Eduard 347n
Proctor, Myra, ABCFM 86n, 91, 92

Rambert, Louis 201n, 354n
Raphaël de Mossoul, Kapuzen 343
Raphaël, Kapuzen 682n
Rauf Bey, vali 293, 299
Rausch, Bayan, Hülfsbund dostu 326n
Raynolds, George C., hekim, ABCFM 80, 213, 274, 302, 303, 305, 307, 308, 309n, 310-314, 316, 317, 319n, 320, 321, 325, 624, 631, 634
Raynolds, Martha W., G. C. R.'nin eşi, ABCFM 302, 643
Refardt-Koechlin, Edgar 347n
Renard, JMA 776
Reşid, Mehmet, hekim ve İttihatçı politikacı 665, 721
Reşid, Mehmet, Paşa 128
Rhétoré, J., Dominiken 185, 308, 323, 324n, 411
Rıza, Ahmet 389-391, 400, 540, 541
Rıza, Ali, mutasarrıf 697, 699
Rıza, Seyit (Seit), Dersimli lider 32, 243, 562, 569, 580, 581n, 582, 583
Richardson, Sanford, ABCFM 108, 110n
Richelieu 535n
Richter, Bertha, DOM 48n
Richter, Julius 506, 507n, 528n
Rigal, JMA 406
Riggs, Charles T., ABCFM 45n, 71n, 75n, 425n, 741n
Riggs, Edward, ABCFM 393n
Riggs, Ernest W., ABCFM 594
Riggs, Henry H., ABCFM 45n, 75n, 78, 81n, 434, 482, 521, 528n, 529n, 530, 531n, 533n, 534, 544-547, 553, 557, 561n, 562n, 564n, 580, 589, 593, 594, 597-600, 603n, 606n, 607, 611, 613-615, 616n, 617, 620
Riggs, Saralı H., E. R.'nin eşi, ABCFM
Righter, TMAS 114
Riondel, JMA 422n, 481n, 482n, 486n, 498
Roedenbeck, Walther, DOM 499n
Roesler, vaiz, Hülfsbund 325
Rohner, Anni, Hülfsbund 231
Rohner, Beatrice, Hülfsbund 231, 489n, 493
Rohner, Meta, A. R. ile B. R.'nin annesi, Hülfsbund 231, 492
Rohrbach, Paul 402n, 424
Roosevelt, Theodore 495
Rössler, Walter, Alman konsolosu 503, 666
Rouben (Ter Minassian, Minas) 64n, 170n, 243n
Rougier, JMA 198
Rüştü, Tevfik, hekim, Türk politikacısı 578
Ryan, Arthur C, ABCFM 496

Saadeddin Paşa, Abdülhamit'in komiseri 309n, 311, 314
Sabahattin, prens 386, 391
Sabit Bey, vali 601, 6 04
Sadık Bey, subay 682
Sadık Bey, hacı, Horhor'lu 171n
Saffet Paşa, sadrazam 176
Said, Kürt aşiret lideri 698n
Said, Palulu Kürt şeyhi 32, 576, 620
Said Ahmet, Molla 335
Said Paşa, Hariciye Nazırı 252n, 255, 464
Said-i Nursi, Kürt şeyhi 245n
Saip, Ali (Ursavaş), diğer adı Namık, Subay 698, 700
Salis, A. von, rahip 223
Salisbury, Robert Arthur Talbot, İngiliz politikacı 161n, 169n, 171n, 173n, 176, 177, 178n, 237n
Sanders, Charles S., ABCFM 337
Sanders, Liman von, Alman general 462, 464, 786
Sarasin, W. 347n
Sarasin-Forcart, Karl, rahip 233, 437, 438
Sarkis, Ermeni eczacı, DOM 360
Schaefer, Paula, Hülfsbund 275, 276n
Schäfer, Richard, DOM 48n, 226n, 229n, 230n, 233n, 396n, 397n, 436n, 527n, 537n, 692n, 679n
Schalzgruber, Avusturya subayı 687n
Schellendorf, Bronsart von, bkz: Bronsart 464
Scheubner-Richter, Max Erwin, Almanya ikinci konsolosu 477
Schmidlin, Verena, Hülfsbund 231, 526, 615
Schraudenbach, Ludwig, Avusturya subayı 697n
Schuchardt, Friedrich, Hülfsbund 387n, 492
Schüep, Halep'te yaşayan girişimci 493n
Schwarz, Paul, Alman konsolosu 601
Scott, Joseph, ABCFM 155
Seeger, Willy 649
Selim I., sultan 63
Selim II., sultan 103
Selim III., sultan 83
Shattuck, Corinna, ABCFM 144, 189, 233, 331, 336, 337, 339-341, 763
Shepard, Fred D., hekim, ABCFM 273, 406, 407
Shepard-Andrews, hekim, ABCFM 273
Shiradjian, Aaron, rahip 493
Shushanian, Harput Ermenisi 296
Simeon, Baron, Hülfsbund'da Ermeni çalışan 725
Sırrı Paşa, vali 358
Smith, Azariah, hekim, ABCFM 141, 142, 272
Smith, Eli, ABCFM 67, 68, 79n, 94, 125
Smith, Floyd O., hekim, ABCFM 491, 665, 677
Smith, Judson, ABCFM 285, 289
Smith, L. R., hekim, ABCFM 305
Sommer, Ernst, Hülfsbund 489n, 506n, 595
Souchon, Wilhelm, Alman amiral 466
Spörri, Johannes, Hülfsbund 326, 328n, 505n, 625, 626, 633n, 640n, 641, 676n, 712, 725, 726n
Spörri-Knecht, Frieda, J. S.'nin eşi, Hülfsbund 230, 640
Spörri, Frieda, F. S. ile J. S.'nin kızları 327, 505, 625, 632, 636
Spörri, Irene, F. S. ile J. S.'nin kızları 359
St. Antoine, Fransisken 698n
Stratford Canning (de Redcliffe), İngiltere Büyükelçisi 85, 116
Stucky, Fritz 226
Stucky, Katharina, Hülfsbund 231
Süleyman, Nurullah'ın akrabası 100n
Süleyman, Şeyh, Kürt mühtedisi 112
Süleyman Ağa 177
Süleyman Paşa 201, 202n
Sümükian, Warschuhi 649n
Süreyya, Abdülhamit'in kâtibi 252n
Sutherland, Arthur 52n, 512n

Şahveled, Hagob, DOM 690
Şakir, Vanlı Kürt lideri 309
Şakir Paşa, Ahmet, Reform komiseri 51n, 215, 216, 254
Şammas, Djürdji, Süryani Protestan rahibi 645

Şamovian, Harput Ermenisi 296
Şiko, Ermeni kasap 669, 672, 689
Şükrü, Mithat, İttihatçı 721n
Şükrü Bey, İttihatçı memur 679

Taha Efendi, Antepli Müslüman 93
Taha Nehri, şeyh 99, 101, 180
Tahir, subay 176
Tahir Paşa, vali (Cevdet'in babası) 639
Tahsin, Hasan, vali (Enver'in kuzeni) 621, 630, 632-634
Tahsin, Abdülhamit'in kâtibi 255
Tahsin Bey, Garmuri 287
Takir Bey 392
Talat, Mehmet, İttihatçı politikacı 47, 386, 391, 401, 445, 464, 484, 562, 635, 675, 712, 748
Tankut, Hasan Reşid, TTK 56, 126, 549, 550n, 558, 565, 717
Tefzi, İsmail, mutasarrıf 651
Tehlerian, Soghomon 782n
Tenekjian, profesör 600n
Tepeyran, Ebubekir Hazim, Vali 570
Ter Minassian, Minas, bkz: Rouben 49, 140n, 170n
Terrell, Alexander W., ABD diplomatı 212, 213, 257, 285
Terzian, Ermeni Katolik piskoposu 397
Testanier, JMA 443, 487
Teymur Bey, Sadeddin, Kürt aşiret lideri 517
Thom, Daniel M. B., hekim, ABCFM 472, 473n, 491, 767
Thomas, Kapuzen 682
Thomas, Lewis V. 746
Tissot, Fransa büyükelçisi 192
Thoumajan, Garabed 224, 225
Thoumajan-Rossier, Lucie 225
Thompson, Joseph P. 166n
Timm, Maria, Hülfsbund 526
Tommaso, Kapuzen 588
Topal Osman, çete reisi 524
Toros, *college* öğrencisi 599, 600
Torosian, Garabed, *Vartabed* 134
Toynbee, Arnold 483
Tozer, Henry 282n, 278n
Tracy, Charles C, ABCFM 195
Tracy, Myra A., C. C. T.'nin eşi, ABCFM 295, 546, 598, 606, 608, 612
Traub, D., Alman politikacı 538n
Trotter, Henry, İngiliz subayı 161n, 167n, 169n, 170, 171n, 173n, 178n, 179n, 237n
Trowbridge, Stephen van Rensselaer, ABCFM 547n, 555
Trowbridge, Tillmann C, ABCFM 73n, 93
Truman, Harry Spencer 27n, 533, 746
Tuma Hanım, Ermeni yetimlerine bakan kadın 675

Uras, Ahmet Esat, TTK 54n, 56, 559
Ubeydullah, Kürt şeyhi 68, 101, 168, 172, 180-187, 203, 205, 252, 306, 516, 568, 628
Uluğ, Naşit, Kemalist yazar 716
Urfa Belediye hekimi, Yahudi 690
Urfa Belediye hekimi, Türk 654
Ussher, Clarence D., hekim, ABCFM 123n, 274, 305, 315, 317, 318, 319n, 321, 474, 475, 483n, 508, 509, 512, 516-518, 520, 521, 623, 629, 630, 633n, 634-636, 638, 639, 641, 768, 769
Ussher, Elizabeth, C. D. U.'nun eşi, ABCFM 505, 624, 643

Vartan, Baron, Alman ikinci konsolosluğu kâtibi 725, 726
Veyis, Şeyh Süleyman'ın oğlu 112
Veli Paşa 115n
Vincent, Paris'te hekim 778
Vischer, Andreas, hekim, DOM 43n, 274, 331, 341, 345-347, 420, 437, 526, 645, 646, 647n, 649- 651, 653, 654, 658-660, 662, 691, 696, 697-701, 705
Vischer, Ernst B. 347n, 434
Vischer-Heussler, Sophie, A. V.'nin annesi 345n, 347n, 651
Vischer-Oeri, Gertrud, A. V.'nin eşi, DOM 652, 696, 697n, 698n, 699n, 700n, 701
Vischer-Sarasin, A., rahip 233, 346n, 347n
Vischer-Speiser, Carl E. 347n

Vramian, Onnik Dersakian, Ermeni-Osmanlı mebusu 621, 634, 635, 637, 638

Wangenheim, Werner von, Almanya büyükelçisi 480
Wartkes, Ohannes Seringülian, Ermeni-Osmanlı mebusu 667
Washburn, George, *Robert College Müdürü* 431
Webb, Elizabeth S., ABCFM 408
Werfel, Franz, yazar 712
Wheeler, Crosby H., ABCFM 77n, 91, 128n, 129, 131, 133n, 134, 136-138, 268, 277, 281
Wheeler, Susan F., ABCFM 91, 154
White, Esther B., G. E. W.'nin eşi, ABCFM 551
White, George E., ABCFM 242, 243n, 244, 469, 470, 471n, 548n, 549n, 553-557, 559, 560, 561n, 572
Wilde, Martin 544n
I. Wilhelm, Alman imparatoru 165n
II. Wilhelm, Alman imparatoru 650
Willard, Emma H., okul kitabı yazarı 52n
Williams, Binbaşı, İngiliz İkinci konsolosu 309, 312, 313
Wilson, İngiliz subayı 167n
Wilson, Woodrow 491, 495, 507, 510, 514, 515, 518, 519, 531, 541-543, 567, 568, 572, 698
Winchester, Oliver, ABCFM 109n, 112
Wise, Stephen, Rabbi 494
Wolff-Metternich, Paul von, Almanya büyükelçisi
Wolfskeel, Eberhard von, Osmanlı hizmetinde Alman subayı 672, 684, 692
Woodley, Edward C, ABCFM 475n
Woodworth, William Sage, *Tarsus Amerikan Koleji Müdürü* 535
Wright, Austin H., hekim, ABCFM 98, 99, 101

Yalman, Ahmet Emin, Türk gazeteci 579n, 580
Yarrow, Ernest A., ABCFM 623, 624, 625n, 630, 634n, 638, 641
Yarrow, Martha Jane, ABCFM 622
Yotneghparian, Mugerdiç 670
Yusuf Ağa, Dersimli önder 136, 243
Yusuf Ağa'nın eşi 136, 244
Yusuf, Hacı, şeyh 628

Zeki Bey, Salih, mutassarrıf 504
Zeki Paşa, müşir 206, 209n, 212, 284, 358
Zohrab, Krikor, Ermeni-Osmanlı mebusu 667
Zollinger, E., Halep'te tacir 493
Zühdü Paşa, Osmanlı nazırı 253
Zürcher (Fallscheer-Zürcher), Josephine, hekim, DOM 233, 273-275, 339, 340, 360
Zurlinden, Samuel 462n, 481n